

AL TREILEA REICH

VOLUMUL III

RICHARD J. EVANS

Al treilea și ultimul volum din trilogia lui Richard J. Evans despre istoria Germaniei naziste se ocupă de creşterea şi căderea puterii militare germane: mobilizarea întregii comunităţi în serviciul unui război de cucerire, subjugare rasială şi genocid. Întreţesând povestea progresului războiului cu mărturii a numeroase persoane, de la generali la soldaţii din prima linie a frontului, Richard J. Evans ne dezvăluie dinamica unei societăţi care a fost aruncată în război la toate nivelele. Ne sunt prezentate marile bătălii şi evenimente ale războiului, de la invazia Poloniei la Bătălia de la Stalingrad, de la complotul cu bombă din 20 iulie 1944 la sinuciderea lui Hitler în buncărul din Berlin, dar şi viaţa de zi cu zi a germanilor obişnuiţi pe timp de război.

editura rao

ISBN 978-606-609-820-5

www.rao.ro
www.raobooks.com

biblioteca rao

RICHARD J. EVANS

AL TREILEA REICH ÎN RĂZBOI 1939–1945

editura rao

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
EVANS, RICHARD J.
Al Treilea Reich în război / Richard J. Evans ;
trad.: Graal Soft. - București : Editura RAO, 2014
ISBN 978-606-609-820-5

I. Graal Soft (București) (trad.)

94(430)"1933/1945"

Editura RAO
Str. Bârgăului, nr. 9-11, sect.1, București, România
www.raobooks.com
www.rao.ro

RICHARD J. EVANS
The Third Reich
The Third Reich at War (Volume III)

Traducere din limba engleză:
Graal Soft

2014

ISBN 978-606-609-820-5

Pentru Matthew și Nicholas

Cuprins

Prefață

Cartea de față urmărește istoria celui de-al Treilea Reich, regimul politic creat în Germania de Hitler și de Partidul Național-Socialist, de la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, la 1 septembrie 1939, până la sfârșitul războiului în Europa, la 8 mai 1945. Poate fi citită ca o istorie de sine stătătoare a Germaniei în timpul războiului sau ca un ultim volum al unei trilogii începute cu *Ascensiunea la putere a celui de-al Treilea Reich,* care se ocupă de originile nazismului, evoluția ideilor și ascensiunea la putere în 1933. Al doilea volum, *Al Treilea Reich la putere,* se ocupă de perioada 1933–1939, în care Hitler și partidul nazist pregătesc Germania pentru război. O abordare generală a trilogiei apare în prefața primului volum, deci nu ne vom apleca asupra detaliilor. Împreună, cele trei volume își propun să ofere o imagine cuprinzătoare a Germaniei naziste.

Istoria celui de-al Treilea Reich în perioada războiului ridică două probleme. Prima, de mică anvergură. După 1939, Hitler și partidul nazist se feresc să numească regimul din Germania „Al Treilea Reich", înlocuind această titulatură cu „Marele Reich German" *(Großdeutsches Reich)* pentru a atrage atenția asupra lărgirii considerabile a granițelor statului în perioada 1939–1940. Din rațiuni care țin de consistență și unitate lingvistică, am preferat, asemenea altor istorici, să-l numesc în continuare „Al Treilea Reich". La urma urmei, naziștii nu au divorțat de această titulatură în chip oficial, ci mai degrabă tacit. A doua problemă e mai serioasă. Cartea se concentrează în principal pe Germania și pe poporul german. Nu e o istorie a celui de-al Doilea Război Mondial, nici măcar a războiului în Europa. Cu toate astea, e necesar să prezentăm evoluția războiului și administrația germană în teritoriile

cucerite din Europa. Chiar şi într-un studiu de-o asemenea anvergură, e imposibil să acordăm importanţă egală tuturor fazelor şi aspectelor războiului. Prin urmare, am ales să mă axez pe momentele de cotitură: cucerirea Poloniei şi Franţei şi Bătălia Angliei în primul an de război, Bătălia de la Moscova în iarna dintre 1941–1942, Bătălia de la Stalingrad în iarna dintre 1942–1943 şi începuturile bombardamentelor masive ale oraşelor germane, în 1943. Astfel, am încercat să redau puţin din sentimentul cu care au participat germanii la aceste conflagraţii uriaşe, făcând apel la jurnalele şi scrisorile soldaţilor şi civililor. Trag nădejde că temeiurile pentru care am ales aceste puncte de cotitură vor deveni evidente cititorilor, odată cu parcurgerea cărţii.

Crucială în studierea istoriei Germaniei în perioada războiului e exterminarea a milioane de evrei, ceea ce naziştii numeau „soluţia finală la problema evreiască din Europa". Cartea urmăreşte în amănunţime evoluţia şi punerea în scenă a genocidului, dar şi înţelegerea lui într-un context mai larg, al politicilor rasiale naziste vizavi de slavi şi de anumite minorităţi, precum ţiganii, homosexualii, infractorii de rând şi elementele „asociale". Am încercat să pun cap la cap mărturiile victimelor – atât ale celor care au supravieţuit, cât şi ale celor care n-au supravieţuit – cu cele ale artizanilor genocidului, inclusiv ale comandanţilor celor mai importante lagăre de exterminare. Capitolul care se ocupă de imperiul nazist tratează deportarea şi masacrarea evreilor din ţările vest-europene, iar capitolul despre frontul intern se apleacă asupra reacţiilor germanilor de rând precum şi măsura în care erau sau nu conştienţi de genocid. Faptul că masacrarea evreilor apare în aproape toate capitolele acestui volum, de la construirea ghetourilor în Polonia, în primul capitol, până la „marşurile morţii" din 1945, descrise în ultimul capitol, denotă importanţa ei majoră pentru istoria celui de-al Treilea Reich. Ea apare oriunde ne-am îndrepta atenţia, chiar şi în muzică şi literatură, de care ne-am ocupat în capitolul şase. Cu toate astea, trebuie să repet că volumul de faţă e o istorie a Germaniei naziste, sub toate aspectele ei. Istoria exterminării evreilor nu are preeminenţă în faţa istoriei celui de-al Doilea Război Mondial de pildă, cu toate că amândouă sunt elemente centrale ale studiului.

Cartea se doreşte a fi citită, de la început la sfârşit, ca o istorisire neîntreruptă – deşi complexă – presărată cu diverse descrieri şi analize. Sper că relaţia dintre diferitele părţi ale istorisirii să se limpezească în mintea

cititorului, odată cu parcurgerea cărții. Titlurile capitolelor urmăresc mai degrabă să-l provoace pe cititor la reflecție, decât să ofere o descriere exactă a conținutului. În anumite cazuri, ele sunt în mod intenționat ambigue sau ironice. Celor care doresc să folosească volumul de față ca material bibliografic, le recomand să apeleze la index, unde sunt expuse în amănunțime principalele teme, personaje și evenimente. Bibliografia cuprinde lucrările citate în notele de subsol și nu se dorește a fi un ghid cuprinzător pentru literatura de specialitate în acest domeniu.

În pregătirea acestei cărți, am fost privilegiat să am acces la minunatele colecții ale Bibliotecii Universitare Cambridge, precum și la colecțiile Bibliotecii Vieneze și ale Institutului German de Istorie din Londra. Mulțumesc Arhivei de Stat, precum și Centrului de Cercetare a Istoriei Contemporane din Hamburg pentru permisiunea de-a consulta jurnalele nepublicate ale lui Luise Solmitz. Încurajările cititorilor, cu precădere ale celor din Statele Unite, m-au ajutat să duc cartea la bun sfârșit, cu toate că mi-a luat mai mult timp decât prevăzusem inițial. Sfaturile și sprijinul prietenilor și colegilor mei au fost cruciale. Agentul meu, Andrew Wylie, și echipa lui, precum și minunatul meu editor de la Penguin, Simon Winder, și oamenii lor mi-au fost de mare ajutor. Chris Clark, Christian Goeschel, Victoria Harris, Sir Ian Kershaw, Richard Overy, Kristin Semmens, Astrid Swenson, Hester Vaizey și Nikolaus Wachsmann au lecturat primele încercări și mi-au dat multe sfaturi folositoare. Victoria Harris și Tom Neuhaus au verificat notele de subsol și au îndreptat multe greșeli. Și de data aceasta, colaborarea mea cu András Bereznáy legată de hărți s-a dovedit foarte utilă. Competența lui David Watson în editare electronică e neprețuită, iar Cecilia Mackay a fost de mare ajutor în cercetările legate de ilustrații. Christine L. Corton și-a aplecat ochiul ei format, de corectoare, asupra cărții și m-a susținut în nenumărate feluri. Fiii noștri, Matthew și Nicholas, cărora le-am dedicat și acest volum, m-au înveselit de multe ori în timp ce lucram la această carte, al cărei conținut poate fi uneori extrem de șocant și deprimant. Tuturor le sunt foarte recunoscător.

Richard J. Evans
Cambridge, mai 2008

I

BESTII CU CHIP UMAN

Victorie fulger

I

La 1 septembrie 1939, şaizeci de divizii germane, însumând aproape cinci sute de mii de oameni, au trecut graniţa cu Polonia, oprindu-se doar cât să permită echipajului din cadrul Ministerului Propagandei, condus de Goebbels, să filmeze ridicarea ritualică a barierei de către soldaţii din avangardă. În fruntea armatei se aflau tancurile celor cinci divizii de blindate, fiecare numărând trei sute de tancuri, însoţite de patru divizii mecanizate de infanterie. În urma lor venea grosul infanteriei, artileria şi echipamentul tras în întregime de cai – aproape 5 000 de cai per divizie, însumând cel puţin 300 000 de animale de tracţiune. Dar tehnologia crucială nu se afla la sol, ci în aer. Interdicţia impusă de Tratatul de la Versailles asupra aviaţiei militare germane l-a obligat pe Hitler să înceapă reconstrucţia ei de la zero, în urmă cu doar patru ani, când hotărâse să ignore clauzele principale ale Tratatului. Avioanele germane aveau o construcţie modernă şi fuseseră testate în Războiul Civil din Spania de către Legiunea Condor, ai cărei veterani pilotau 897 de bombardiere, 426 de avioane de vânătoare, precum şi alte aeronave de recunoaştere şi transport care întunecau acum cerul Poloniei.[1]

Aceste forţe uriaşe dădeau puţine şanse Poloniei. Sperând că intervenţia Angliei şi a Franţei va pune capăt invaziei şi totodată temându-se ca opinia mondială să nu-l acuze de acte provocatoare, guvernul polonez amână mobilizarea forţelor armate până în ultima clipă. În consecinţă, armata poloneză nu e deloc pregătită să facă faţă asaltului masiv al trupelor germane. Armata poloneză număra 1,3 milioane de soldaţi, dar nu avea la dispoziţie decât un număr mic de tancuri şi foarte

puţin echipament modern. Diviziile blindate şi motorizate germane întreceau la număr diviziile poloneze, cincisprezece la unu. Aviaţia poloneză putea să arunce în luptă 154 de bombardiere şi 159 de avioane de vânătoare. Majoritatea acestor aeronave şi cu precădere cele de vânătoare erau depăşite, iar brigăzile de cavalerie poloneze abia începuseră să înlocuiască animalele cu automobile. Poveştile despre detaşamentele de cavalerie poloneză şarjând quijotesc tancurile germane sunt, mai mult ca sigur, fictive, dar lipsa de resurse şi echipament era de netăgăduit. În urma dezmembrării Cehoslovaciei din primăvara acelui an, Germania înconjura Polonia din trei părţi. În sud, Slovacia – acum aservită Germaniei – reprezenta cel mai prielnic punct de pornire al invaziei. Guvernul slovac a trimis chiar câteva divizii alături de trupele germane, în speranţa unei mici recompense teritoriale după înfrângerea Poloniei.

Un alt efectiv de trupe germane intră în Polonia din nord, din Prusia Orientală, iar altele pătrund din vest, prin Coridorul Danzig, care oferea Poloniei acces la Marea Baltică. Forţele poloneze erau înşirate prea subţire pentru a apăra frontierele cu succes. În timp ce bombardierele Stuka atacau armata poloneză la frontiere, tancurile şi artileria germană străpungeau dispozitivele de apărare, izolându-le şi tăind liniile de comunicare. Aviaţia poloneză e scoasă din luptă în doar câteva zile, permiţând astfel bombardierelor germane să distrugă fabricile de armament, să ţină sub foc continuu trupele aflate în retragere şi să terorizeze locuitorii Varşoviei, Łódźului şi ai altor oraşe.[2]

Într-o singură zi, la 16 septembrie, 820 de bombardiere germane lansează 3 280 de tone de proiectile asupra polonezilor lipsiţi de apărare, care nu au în dotare decât o sută de antiaeriene pe întreg teritoriul ţării. În anumite zone, bombardamentele erau atât de descurajante, încât trupele poloneze aruncau armele din mână, iar comandanţii germani de la sol cereau încetarea bombardamentului. Martor la o asemenea întâmplare a fost corespondentul american William L. Shirer, căruia i s-a permis să însoţească forţele germane care atacau portul baltic Gdynia.

> Germanii foloseau toate tipurile de armament, de la tunuri de toate mărimile, la tancuri şi avioane. Polonezii n-aveau decât mitraliere, puşti şi două antiaeriene pe care se străduiau să le folosească pe post de

artilerie împotriva cazematelor şi tancurilor nemţeşti. Polonezii au transformat două clădiri mari – o şcoală de ofiţeri şi staţia de radio din Gdynia – în fortăreţe, de la adăpostul cărora trăgeau cu mitralierele. După jumătate de oră, un obuz german a lovit acoperişul şcolii şi clădirea a izbucnit în flăcări. Infanteria germană, sprijinită de tancuri – deşi prin binocluri ai fi zis că era condusă de tancuri – a şarjat pe deal şi a înconjurat clădirea. Un hidroavion a dat târcoale clădirii, oferind puncte de reper artileriei. În curând i s-a alăturat şi un bombardier, iar cele două avioane au survolat clădirea la joasă altitudine. În cele din urmă, o escadrilă de bombardiere naziste a ajuns la faţa locului. Totul se terminase pentru polonezi.[3]

În asaltul ei, armata germană a întreprins multe astfel de acţiuni. La o săptămână de la declanşarea atacului, forţele poloneze erau în dezordine totală, iar structurile de comandă, distruse. La 17 septembrie, guvernul polonez se refugiază în România, unde nefericiţii miniştri sunt internaţi de către autorităţi. Ţara îşi pierduse întreaga conducere. La 30 septembrie 1939, diplomaţii polonezi de la Londra şi Paris formează un guvern în exil, care însă este incapabil de a lua vreo măsură. Singurul contraatac puternic al armatei poloneze are loc pe 9 septembrie, la Kutno, însă nu reuşeşte decât să amâne cu câteva zile încercuirea Varşoviei.[4]

În Varşovia, lucrurile merg din ce în ce mai rău. Chaim Kaplan, învăţător evreu, scrie la 28 septembrie 1939:

> Pretutindeni vezi cadavre de cai. Zac în mijlocul străzii şi nimeni nu vine să facă curăţenie. Putrezesc acolo de trei zile şi îi îngreţoşează pe trecători. Totuşi, din cauza foametei care a cuprins oraşul, sunt unii care se hrănesc cu carne de cal. Taie bucăţi din ei şi le mănâncă, pentru a-şi potoli foamea.[5]

Una dintre cele mai însufleţite descrieri ale haosului care a urmat invaziei germane o întâlnim la doctorul polonez Zygmunt Klukowski. Născut în 1885, începutul războiului îl găseşte în funcţia de superintendent al spitalului districtual Zamość din orăşelul Szczebrezeszyn. Klukowski ţinea un jurnal, pe care l-a ascuns în diferite cotloane ale spitalului, într-un act de sfidare şi păstrare a amintirilor. La sfârşitul

celei de-a doua săptămâni din septembrie, Klukowski descrie râurile de refugiați care fug de trupele germane. O scenă adesea întâlnită în anii care vor urma, în multe zone din Europa.

> Șoseaua era plină de convoaie militare, toate tipurile de vehicule motorizate, remorci trase de cai și mii de oameni. Cu toții mergeau în aceeași direcție: spre est. La ivirea zorilor, o mulțime de oameni, unii dintre ei pe biciclete, a sporit dezordinea generală. Era tare straniu. Mulțimea cuprinsă de panică înainta fără să știe încotro sau de ce, fără să știe când se va încheia exodul. Multe autoturisme și câteva limuzine oficiale, murdare și împroșcate cu noroi se străduiau să depășească convoiul militar. Majoritatea erau înmatriculate în Varșovia. Era trist să vezi atâția ofițeri importanți, generali și colonei fugind împreună cu familiile lor. Mulți se agățaseră de capota și de aripile mașinilor și camioanelor. Multe vehicule aveau geamurile și parbrizele sparte, uși lovite și capote avariate. În urma lor se târau tot soiul de autobuze, chiar și cele noi din Varșovia, Cracovia și Łódź, pline cu pasageri. Mai în spate veneau căruțe de toate felurile, pline cu femei și copii, cu toții înfometați, istoviți și murdari. Pe biciclete veneau bărbați tineri. Rar se întâmpla să vezi și o femeie suită în șa. La coadă veneau pe jos tot soiul de oameni. Unii plecaseră așa de-acasă, alții fuseseră nevoiți să-și abandoneze mașinile.[6]

Klukowski estimează că aproape 30 000 de oameni fugeau din calea germanilor.[7] Viitorul era și mai sumbru. La 17 septembrie 1939, Klukowski aude megafonul pieței din Zamość, care anunța că Armata Roșie a trecut granița răsăriteană a Poloniei, cu acordul Germaniei.[8] Cu puțin timp înaintea invaziei, Hitler asigurase neamestecul dictatorului rus, Iosif Stalin, prin clauzele secrete ale pactului Nazist-Sovietic, semnat la 24 august 1939, care prevedea împărțirea Poloniei între cele două state, de-a lungul unei linii de demarcație.[9]

În primele două săptămâni ale invaziei germane, Stalin își relocalizează trupele după o bătălie victorioasă cu japonezii în Manciuria, încheiată spre sfârșitul lui august. Când a devenit evident că rezistența poloneză fusese distrusă, conducerea Uniunii Sovietice a permis Armatei Roșii să intre în Polonia, de la răsărit. Stalin dorea să recucerească teritorii

care aparţinuseră Rusiei înainte de revoluţia de la 1917. La scurtă vreme după terminarea Primului Război Mondial, teritoriile respective fuseseră pricina unui conflict înverşunat între Rusia şi recent creatul stat polonez. Acum se ivise ocazia să le recucerească. Pusă în postura neaşteptată de a se bate pe două fronturi, armata poloneză luptă crâncen, dar fără sorţi de izbândă, în încercarea de-a amâna inevitabilul. Sfârşitul era pe aproape. Striviţi între două armate infinit superioare, polonezii nu aveau nicio şansă. La 28 septembrie 1939, un nou tratat stabileşte graniţa definitivă. La această dată, asaltul german asupra Varşoviei se încheiase. 1 200 de avioane aruncaseră cantităţi uriaşe de bombe incendiare şi alte tipuri de bombe asupra capitalei poloneze, stârnind o perdea gigantică de fum care afecta precizia apărătorilor. Prin urmare, sunt ucişi mulţi civili. Lipsiţi de şanse, comandanţii polonezi din oraş negociază încetarea focului la 27 septembrie 1939. Cei 120 000 de soldaţi polonezi care apăraseră oraşul sunt asiguraţi că se pot întoarce acasă după un scurt prizonierat formal. Ultimele divizii poloneze se predau la 6 octombrie 1939.[10]

Deşi imperfect, era primul exemplu de „război-fulger“, *Blitzkrieg*-ul lui Hitler, un război rapid, condus de tancuri şi de divizii motorizate, susţinute de bombardiere care aveau darul de a teroriza inamicul şi de a-i imobiliza forţele aeriene, copleşind adversarul obişnuit cu tactici tradiţionale prin viteza şi forţa străpungerii iniţiale a liniilor inamice. Reuşita războiului-fulger poate fi dedusă comparând pierderile suferite de cele două tabere. Polonezii au pierdut în total 70 000 de soldaţi în lupta cu germanii şi încă 50 000 în lupta cu trupele ruseşti, la care se adaugă 133 000 de răniţi împotriva germanilor şi un număr necunoscut de răniţi în lupta cu Armata Roşie. Germanii au luat 700 000 de prizonieri, iar ruşii 300 000. 150 000 de soldaţi polonezi, printre care şi mulţi aviatori s-au refugiat peste graniţă, cei mai mulţi în Anglia, unde s-au alăturat armatei britanice. Germanii au pierdut 11 000 de combatanţi, iar alţi 30 000 au fost răniţi. 3 400 au fost daţi dispăruţi. Ruşii au pierdut doar 700 de oameni, iar alţi 1 900 au fost răniţi. Statisticile ilustrează natura inegală a conflictului. Totuşi, pierderile germanilor nu sunt deloc neglijabile, nu doar în registru uman, ci, mai şocant, în cazul echipamentului. Nu mai puţin de 300 de vehicule blindate, 370 de tunuri şi 5 000 de vehicule neblindate au fost distruse, la care se adaugă

un număr important de avioane, pierderi parțial recuperate în urma capturării unor echivalente poloneze, de regulă net inferioare. Semne rele pentru viitor.[11]

Pe moment, Hitler nu se arată îngrijorat de pierderi. Führerul urmărea desfășurarea campaniei din sediul său mobil, un tren blindat staționat întâi în Pomerania, apoi în Silezia Superioară, de unde face vizite ocazionale pe front, pentru a observa luptele de la o distanță apreciabilă. La 19 septembrie intră în Danzig, fost oraș german, aflat sub suzeranitatea Ligii Națiunilor în urma Acordului de Pace, unde este întâmpinat de o mulțime entuziastă de etnici germani, care îmbrățișau ceea ce ei înțelegeau a fi o eliberare de sub stăpânire străină. După două zboruri scurte pentru a examina distrugerile provocate în Varșovia de armata și avioanele sale, Hitler se întoarce la Berlin.[12] N-au existat nici parade, nici discursuri ceremoniale, dar poporul a întâmpinat victoria cu satisfacție. „Încă n-am găsit un german, scria Shirer în jurnalul său, chiar și printre oponenții regimului, care să dezaprobe distrugerea Poloniei de către Germania."[13] Agenții social-democrați relatau că majoritatea germanilor susțineau războiul deoarece considerau că neputința puterilor occidentale de-a interveni în Polonia însemna că Franța și Marea Britanie vor începe cât de curând tratativele de pace, opinie întărită de mult trâmbițata „propunere de pace" făcută de Hitler francezilor și englezilor în octombrie 1939. Deși propunerea fusese refuzată imediat, inerția britanicilor și francezilor întreținea speranța că cele două mari puteri puteau fi convinse să se retragă din război.[14]

Zvonurile despre un iminent tratat de pace cu țările occidentale erau intens răspândite la acea vreme și au dus chiar la manifestații spontane de bucurie pe străzile Berlinului.[15]

În același timp, aparatul de propagandă al lui Goebbels le repeta la nesfârșit germanilor că invazia fusese inevitabilă, întrucât polonezii urmăreau să extermine populația germană de pe teritoriul Poloniei. Melita Maschmann, o tânără activistă din Liga Fetelor Germane, aripa feminină a Tineretului Hitlerist, era convinsă de justețea războiului, în lumina nedreptăților Tratatului de la Versailles, care oferise Poloniei regiuni populate de etnici germani. Opinii oglindite de presa scrisă și jurnalele de actualități (în întregime invenții sau exagerări grosolane) care atrag atenția asupra violențelor comise de polonezi împotriva

minorităţii germane. În opinia ei, polonezii se făceau vinovaţi de exterminarea a 60 000 de germani în „Duminica Sângeroasă", în Bromberg. Cine putea învinui Germania de încercarea de-a pune capăt acestor atrocităţi? se întreba ea.[16] Ce-i drept, regimul militar-naţionalist din Polonia tratase în chip discriminatoriu minoritatea germană, în perioada interbelică. În ajunul invaziei germane din septembrie 1939, regimul polonez, temându-se de sabotaj în spatele frontului, arestase între zece şi cincisprezece mii de germani. Odată încolonaţi, aceştia au fost trimişi spre Est, iar cei care au cedat din cauza oboselii au fost împuşcaţi. Tot în acea perioadă au avut loc violenţe împotriva unor membri ai etniei germane, dintre care mulţi îşi exprimaseră explicit dorinţa ca regiunea lor să fie din nou parte din Reichul german, după integrarea forţată în noul stat polonez.[17]

Cu toate astea, până şi Goebbels fusese realist când estimase iniţial numărul morţilor în masacrul de la 3 septembrie 1939, din localitatea Bromberg (denumirea germană a oraşului polonez Bydgoszcz). De-abia în februarie 1940, probabil la iniţiativa lui Hitler, cifra morţilor creşte în chip artificial la 58 000, cifră aproximată mai târziu de Melita Maschmann.[18] E o multiplicare înzecită a numărului total de germani care se presupune că ar fi fost omorâţi în Polonia, în perioada conflictului (5 800). Cifra cea mai probabilă a masacrului din Bromberg e 1 000. Departe de nu fi fost provocaţi, cei ucişi erau totuşi sabotori germani care organizaseră o revoltă armată împotriva garnizoanei oraşului, crezând că războiul era ca şi încheiat. Totuşi, cifra morţilor nu numai că justifica în ochii germanilor intervenţia militară, ci şi alimenta ura şi resentimentul minorităţii germane faţă de vechii lor stăpâni polonezi.[19] La ordinele lui Hitler, acest resentiment este transformat rapid într-o campanie de epurare etnică şi exterminare ale cărei proporţii depăşeau cu mult acţiunile din Austria şi Cehoslovacia, după 1938.[20]

II

Polonia reprezenta prima tentativă reuşită de anexare a unui teritoriu străin de către al Treilea Reich. În 1938, Germania anexase statul independent Austria. Tot în acel an, intrase – fără să întâmpine vreo

rezistență – în teritoriile populate de minoritarii germani din Cehoslovacia. Ambele acțiuni fuseseră aprobate la nivel internațional și salutate în mare de locuitorii regiunilor respective. Demersurile Germaniei puteau fi privite drept rectificări firești ale Tratatului de la Versailles, care susținea principiul autodeterminării naționale, dar refuzase acest drept vorbitorilor de limbă germană din Europa Central-Răsăriteană. În martie 1939, Hitler încalcă flagrant acordurile internaționale stabilite cu un an înainte, când trupele sale pătrund în Cehoslovacia, pe care o desființează, iar în locul Cehiei este înființat Protectoratul Boemiei și Moraviei. Era pentru prima oară când al Treilea Reich ocupa o regiune importantă din Europa Central-Răsăriteană, în care populația germană era minoritară. În fapt, era primul pas dintr-un plan de mult pus la cale de către naziști, care urmărea stabilirea unui „spațiu vital" *(Lebensraum)* pentru germanii din Europa Centrală și Europa Răsăriteană, în care slavii urmau să îndeplinească rolul de sclavi și să asigure alimentarea cu hrană stăpânilor germani. În protectoratul proaspăt înființat, cehii erau tratați drept cetățeni inferiori, iar cei înregimentați pentru munca din fabrici și de pe ogoare erau plasați într-un regim legal și politic extrem de dur, mai draconic chiar decât cel îndurat de germani sub dictatura lui Hitler.[21]

Cu toate astea, cehilor, alături de slovaci (acum independenți, cel puțin nominal) li se asigurase dreptul la autonomie în administrația civilă, tribunale și alte instituții. Unii germani aveau oarecare respect pentru cultura cehă, iar economia cehă era fără doar și poate avansată. În Polonia, lucrurile n-au stat deloc așa. Vechiul stat polonez fusese împărțit între Austria, Prusia și Rusia în secolul XVIII, și își dobândise independența de-abia la finele Primului Război Mondial. Un secol mai târziu de la împărțiri, naționaliștii germani credeau că polonezii nu se puteau autoguverna, din cauza temperamentului lor. „Harababura poloneză" *(Polenwirtschaft)* era sintagma curentă pentru haosul și ineficiența poloneză, iar manualele școlare înfățișau adesea Polonia drept înapoiată din punct de vedere economic și tributară superstițiilor catolice. Invadarea Poloniei n-avea mai nimic de-a face cu condiția minorității germane, care reprezenta doar trei la sută din populație, în contrast cu Republica Cehoslovacă, unde douăzeci și cinci la sută din cetățeni erau de etnie germană. Având în spate o lungă tradiție scrisă și

didactică pe această temă, germanii erau convinşi că le revenea rolul istoric de „civilizare“ a Poloniei, iar acum ar fi fost timpul s-o facă din nou.[22]

Înainte de război, Hitler fusese rezervat în declaraţiile sale faţă de polonezi, iar atitudinea lui era destul de ambiguă, spre deosebire de aversiunea faţă de cehi, pe care-o nutrea încă dinaintea Primului Război Mondial. Ceea ce l-a înverşunat împotriva polonezilor a fost refuzul guvernului militar de la Varşovia de a accepta revendicările sale teritoriale, spre deosebire de guvernul ceh, care, în 1938, a cedat umil presiunilor internaţionale, arătându-se dispus să colaboreze cu al Treilea Reich în dezmembrarea şi eventuala dizolvare a statului. Mai mult, Anglia şi Franţa refuzaseră să pună presiuni asupra Poloniei pentru a accepta revendicări precum întoarcerea oraşului Danzig la Germania. În 1934, când Hitler încheia un pact de non-agresiune pe zece ani cu polonezii, Polonia era văzută ca un potenţial stat satelit într-o ordine europeană dominată de Germania, dar în 1939, devenise un obstacol important în calea expansiunii estice a Reichului. Prin urmare, trebuia ştearsă de pe hartă şi exploatată fără milă pentru finanţarea războiului din vest.[23] La 22 august 1939, când pregătirile pentru război erau în curs de finalizare, Hitler comunica generalilor săi cum vedea viitorul război cu Polonia:

> Forţa noastră stă în viteză şi brutalitate. Ginghis Han a ucis milioane de femei şi copii, în mod conştient şi cu seninătate. Istoria l-a reţinut ca pe-un mare fondator de imperiu. Am emis un ordin – şi voi avea grijă de cei care ridică până şi cea mai mică obiecţie – că scopul războiului nu constă în atingerea anumitor frontiere, ci în anihilarea fizică a duşmanului. Prin urmare, trupele mele SS sunt gata să trimită bărbaţi, femei şi copii de origine poloneză la moarte, fără milă şi fără îndurare... Polonia va fi depopulată şi ocupată de germani.[24]

Lui Goebbels îi spune că polonezii sunt „mai mult animale decât oameni, limitaţi şi amorfi... Murdăria polonezilor e de neînchipuit“[25]. Polonia trebuia îngenuncheată cu maximă cruzime. „Polonezii, îi spune ideologului de partid Alfred Rosenberg, la 27 septembrie 1939, au un strat germanic subţire la suprafaţă, iar dedesubt un material

1. Polonia şi Europa Centrală şi de Est sub pactul germano-sovietic, 1939–1941

înspăimântător... Orașele sunt pline de mizerie... Dacă Polonia continua să administreze vechile regiuni germane încă două, trei decenii, praful și păduchii s-ar fi ales de ele. Era nevoie de o mână fermă și abilă să conducă."[26]

Încrederea lui Hitler în forța Germaniei a crescut rapid pe măsură ce luna septembrie se apropia de sfârșit, fără ca englezii sau francezii să sară în ajutorul polonezilor. Succesul armatei germane sporea sentimentul său de invulnerabilitate. Considerații de ordin strategic și economic jucaseră un rol esențial în crearea Protectoratului Boemiei și Moraviei. Acum, odată cu cucerirea Poloniei, Hitler și naziștii erau pregătiți să dezlănțuie întreaga forță a ideologiei lor rasiale. Polonia urma să devină terenul experimental pentru crearea noii ordini rasiale în Europa Central-Răsăriteană, model pe care Hitler avea de gând să-l implementeze în Bielorusia, Rusia, țările baltice și Ucraina. Astfel trebuia înțeleasă ideea nazistă de spațiu-vital pentru germani, în Est.[27]

La începutul lunii octombrie, 1939, Hitler abandonase planul inițial de a permite polonezilor să se autoguverneze în teritoriul neocupat. Bucăți uriașe din teritoriul polonez au fost anexate Germaniei, formând noile Districte Danzig–Prusia Occidentală, sub administrația lui Albert Forster, liderul regional al Partidului Nazist în Danzig și Poznań (la scurt timp redenumit Warthegau), administrat de Arthur Greiser, fostul Președinte al Senatului din Danzig. Alte regiuni au fost anexate unor districte deja existente, precum Prusia Răsăriteană și Silezia. Aceste măsuri extind granița Reichului cu 150–200 de kilometri la est. Reichul absoarbe 90 000 de kilometri pătrați și aproximativ zece milioane de oameni, din care optzeci la sută polonezi. Restul Poloniei, cunoscută sub denumirea de „Guvernământul General" e guvernată în chip autocratic de Hans Frank, expertul juridic al Partidului Nazist, care își construise reputația apărând naziști în procesele anilor '20, devenit între timp Comisar al Reichului la Justiție și șeful Ligii Naziste a Avocaților. În ciuda loialității necondiționate față de Hitler, Frank avusese repetate ciocniri cu Himmler și SS-ul, care nu manifestau același interes pentru formalitățile legale, iar trimiterea lui în Polonia reprezenta o manieră convenabilă de a-l marginaliza politic. În plus, experiența sa juridică îl recomanda pentru proiectul de restructurare administrativă. Guvernământul General cuprindea districtul Lublin și bucăți din

provinciile Varşovia şi Cracovia, şi număra peste unsprezece milioane de locuitori. Nu era un „protectorat", asemenea Boemiei şi Moraviei, ci o colonie în afara Reichului şi a sistemului său juridic, iar locuitorii săi erau, în fapt, apatrizi şi lipsiţi de drepturi. Puterea aproape nelimitată pe care i-o conferea poziţia de Guvernator General a preschimbat predilecţia lui Frank pentru retorică violentă în acţiune violentă. Acum că Forster, Greiser şi Frank ocupau poziţii fruntaşe în administraţie, întreaga zonă de ocupaţie se afla în mâinile „Vechilor Luptători" ai mişcării naziste. Se anunţa implementarea deplină a ideologiei extremiste naziste, ca principiu director al ocupaţiei.[28]

La 17 octombrie 1939, Hitler îşi face cunoscute intenţiile unui grup restrâns de oficialităţi. Guvernământul General avea să funcţioneze autonom de Reich. Polonia era acum terenul unui „dur conflict etnic, care nu permite restricţii de ordin legal. Metodele aplicate nu sunt compatibile cu principiile noastre obişnuite". Nu urma să existe nicio tentativă de guvernare ordonată sau eficientă. „Vom da mână liberă «harababurii poloneze»". Transportul şi comunicaţiile trebuiau însă păstrate, întrucât Polonia avea să fie, la un moment dat, o rampă avansată de lansare a invaziei Uniunii Sovietice. Altminteri, „orice încercare de stabilizare a situaţiei din Polonia trebuie suprimată". Administraţiei nu-i revenea rolul de-a „pune ţara pe roate din punct de vedere financiar şi economic". Polonezilor nu trebuie să li se dea ocazia să renască. „Intelectualitatea poloneză nu trebuie lăsată să se preschimbe într-o elită conducătoare. Nivelul de trai trebuie să rămână scăzut; ţara va servi doar ca rezervor de muncă."[29]

Aceste măsuri drastice au fost implementate de un grup operativ SS, asistat de grupuri paramilitare locale. La începutul războiului, Hitler a ordonat înfiinţarea unei miliţii de Protejare a Etniei Germane în Polonia, care a intrat mai apoi sub egida SS-ului. Miliţia a fost organizată şi pe urmă condusă în Prusia Occidentală de Ludolf von Alvensleben, aghiotantul lui Heinrich Himmler. La 16 octombrie 1939, le spunea subordonaţilor săi: „Aici sunteţi rasa superioară... Lăsaţi blândeţea la o parte, fiţi nemiloşi şi eliminaţi tot ce nu e german şi ar putea impieta asupra muncii noastre de construcţie"[30]. Miliţia a început cu execuţii în masă ale cetăţenilor polonezi, fără autorizaţie din partea autorităţilor civile sau militare, ca răzbunare pentru presupusele atrocităţi comise de polonezi

împotriva etnicilor germani. La 7 octombrie 1939, Alvensleben raporta că 4 247 de polonezi au fost supuşi la cele mai „drastice măsuri". În Klammer [pol. Klamry] (districtul Kulm [pol. Chłemno]), în doar treizeci de zile (12 octombrie – 11 noiembrie) aproximativ 2 000 de bărbaţi, femei şi copii sunt împuşcaţi de miliţie. În Mniszek, (regiunea Dragass) miliţia strânge 10 000 de polonezi şi evrei din împrejurimi, îi aliniază la marginea unor gropi de pietriş şi îi împuşcă. Alţi 8 000 sunt împuşcaţi de miliţie, asistată de soldaţi germani, în pădurea de lângă Karlshof, districtul Zempelburg, la 15 noiembrie 1939. Până în primăvara lui 1940, când se pune capăt execuţiilor în masă, alte mii de polonezi cad pradă furiei miliţiei. În oraşul Konitz [pol. Chojnice] de pildă, din Prusia Occidentală, poliţia locală protestantă, încărcată de ură şi dispreţ pentru polonezi, catolici, evrei şi oricine nu se potrivea idealurilor rasiale naziste, împuşcă la 26 septembrie patruzeci de polonezi şi evrei, fără a le înscena măcar un proces. În luna ianuarie a anului următor, numărul de polonezi şi evrei executaţi ajunge la nouă sute. Din cei 65 000 de polonezi şi evrei ucişi în ultimele trei luni ale anului, aproximativ jumătate sunt ucişi de miliţii, uneori cu bestialitate. Asistăm la primele execuţii în masă din război.[31]

III

În decursul anului 1939, Himmler, Heydrich şi alţi lideri ai SS-ului au purtat o lungă dezbatere cu privire la cea mai bună metodă de a organiza diversele departamente care intraseră sub autoritatea lor de la începutul Reichului, printre care Serviciul de Securitate, Gestapo, Poliţia Criminală şi un număr însemnat de birouri specializate. Dezbaterea a fost grăbită de apropierea invaziei Poloniei, unde era limpede că responsabilităţile poliţiei şi ale Serviciului de Securitate trebuiau clar demarcate, astfel încât aceste departamente să poată funcţiona eficient şi independent de armata germană. La 27 septembrie 1939, Himmler şi Heydrich înfiinţează Biroul Principal de Securitate al Reichului German *(Reichsicherheitshauptamt)*, cu scopul de a pune toate departamentele poliţiei şi SS-ului sub conducerea unei direcţii centralizate. În lunile următoare, s-a ajuns la o formulă cu şapte departamente.

Primele două (I şi II) se ocupau de întreaga administraţie, de la condiţii de angajare la dosare personale. Werner Best, primul director al departamentului, a fost înlăturat de rivalul său, Heydrich, în iunie 1940, iar responsabilităţile lui au fost preluate de indivizi mai puţin ambiţioşi. Serviciul de Securitate al lui Heydrich acoperea Departamentele III şi VI, care se ocupau de probleme interne, respectiv externe. Departamentul IV era alocat Gestapoului, împărţit pe secţii care se ocupau de inamici politici (IVA), Biserici şi Evrei (IVB), „arest de protecţie" (IVC), teritorii ocupate (IVD) şi contraspionaj (IVE). Departamentul V e alocat poliţiei judiciare, iar Departamentul VII e înfiinţat pentru cercetarea ideologiilor contrare nazismului. Această structură gigantică se afla în permanentă schimbare, zguduită de lupte intestine şi subminată de schimbări de cadre. Cu toate astea, câteva figuri cheie au asigurat coerenţa şi continuitatea instituţiei, dintre care îi amintim pe Reinhard Heydrich, aflat în fruntea ei, Heinrich Müller, şeful Gestapoului, Otto Ohlendorf, şeful Departamentului III, Franz Six (Departamentul VII) şi Arthur Nebe (Departamentul V). Vorbim, în fond, de o organizaţie independentă, a cărei legitimitate decurge din prerogativele personale ale lui Hitler, unde în locul funcţionarilor civili cu studii întâlnim nazişti devotaţi. Una dintre raţiunile ei de-a fi era politizarea poliţiei, a cărei conducere era constituită până atunci din poliţişti de carieră, (cum e cazul lui Müller), nu din fanatici ai regimului. Detaşat astfel de structurile administrative tradiţionale, Biroul Principal de Securitate intervenea oriunde considera Heydrich că e nevoie de o mână de fier şi mai înainte de toate în reorganizarea rasială a Poloniei.[32]

Măsurile luau amploare. Nu mai târziu de 8 septembrie 1939, Heydrich spunea că „dorim să-i protejăm pe cei mici, dar aristocraţii, polonezii şi evreii trebuie ucişi" şi era nemulţumit, la fel ca Hitler, de rata scăzută a execuţiilor comandate de tribunalele militare (la acea dată, doar două sute pe zi).[33] Franz Halder, şeful statului-major, credea că „Liderul nostru, alături de Göring, şi-a propus să anihileze şi să extermine poporul polonez"[34]. La 19 septembrie 1939, Halder îl aude pe Heydrich spunând că va avea aloc o „curăţenie: evreii, intelectualitatea, clerul, aristocraţia". 60 000 de specialişti şi intelectuali polonezi erau vizaţi încă dinainte de începerea războiului, pentru a fi exterminaţi. Întâlnirea dintre Hitler şi Brauchitsch, la 18 octombrie, confirmă faptul că

naziştii urmăreau să împiedice „constituirea intelectualităţii poloneze într-o elită politică. Trebuie menţinut nivelul scăzut de trai. Sclavi ieftini. Drojdia trebuie înlăturată de pe teritoriul german. Dezorganizarea trebuie să fie totală“[35]. Heydrich le spune comandanţilor din subordinea sa că Hitler a ordonat deportarea evreilor polonezi în Guvernământul General, alături de specialiştii şi intelectualii polonezi, cu excepţia liderilor politici, care trebuiau duşi în lagăre de concentrare.[36]

Având în spate experienţa ocupaţiei din Austria şi Cehoslovacia, Heydrich organizează, la ordinele lui Hitler, cinci grupuri operative, care mai târziu devin şapte, ataşate forţelor armate, care urmau să ducă la îndeplinire politicile ideologice ale Reichului.[37]

Liderii lor sunt numiţi de către o unitate administrativă specială, creată de Heydrich, şi subordonaţi lui Werner Best.[38] Oamenii aleşi să conducă Grupurile Operative şi diversele lor subunităţi *(Einsatzkommandos)* făceau parte din conducerea Serviciului de Securitate şi a Poliţiei, majoritatea educaţi, de condiţie, până în patruzeci de ani, extremişti de dreapta în Republica de la Weimar. Mulţi dintre comandanţii mai în vârstă făcuseră parte, în prima perioadă a anilor ’20, din grupările paramilitare cunoscute sub numele de *Freikorps*. Subordonaţii lor mai tineri fuseseră iniţiaţi în politica ultranaţionalistă şi antisemită a extremei dreapta în anii de facultate, după 1930. O bună parte din ei, cu unele excepţii, fireşte, nutreau sentimente anti-poloneze de pe vremea când luptaseră în Silezia Superioară (1919–1921), ca membri ai unor grupări paramilitare, ca nativi ai unor regiuni cedate forţat Poloniei, în urma acordului de pace, sau ca ofiţeri de poliţie, detaşaţi de-a lungul graniţei cu Polonia. Candidatul ideal în opinia lui Best era ofiţerul cu grad înalt şi cu experienţă în administraţie, care poseda şi un anumit tip de experienţă militară.[39]

Un astfel de exemplu îl găsim în persoana lui Bruno Streckenbach, un şef de brigadă SS, fiul unui agent vamal, născut în Hamburg în 1902. Prea tânăr ca să participe la Primul Război Mondial, Streckenbach se alătură în 1919 unei grupări *Freikorps* şi se angajează în lupte împotriva revoluţionarilor socialişti din Hamburg, ca mai apoi să participe la puciul lui Kapp, din martie 1920. După ce ocupă câteva funcţii administrative, Streckenbach se înscrie în 1930 în partidul nazist şi un an mai târziu în SS. În noiembrie 1933, devine ofiţer în cadrul Serviciului de

Securitate SS şi urcă treptat în ierarhia organizaţiei până în funcţia de şef al Poliţiei de Stat din Hamburg (1936), câştigându-şi o reputaţie de individ nemilos. Acest lucru îl aduce în atenţia lui Best care, în 1939, îl pune şef peste Grupul Operativ I din Polonia. Streckenbach se deosebea de ceilalţi prin nivelul relativ scăzut de educaţie, dar, asemenea lor, participase activ şi violent la acţiunile extremei dreapta.[40]

Grupurile Operative (numărând aproximativ 2 700 de membri) fuseseră însărcinate, cel puţin oficial, cu securizarea politică şi economică a ocupaţiei germane în Polonia. Asta presupunea nu doar eliminarea „păturii superioare a populaţiei", ci şi „combaterea tuturor elementelor ostile Reichului şi germanilor din teritoriul inamic, în spatele trupelor"[41]. Practic, această însărcinare dădea spaţiu nelimitat de manevră Grupurilor Operative. Formal, ele se aflau în subordinea armatei, care primise ordin să sprijine acţiunile lor, atât cât le permitea situaţia tactică. Un ordin firesc, în măsura în care Grupurile Operative trebuiau să se ocupe de spionaj, rezistenţă şi grupuri de partizani, dar, în realitate, ele aveau o agendă proprie, desfăşurată în campanii masive de arestări, deportări şi crime.[42] Grupurile Operative deţineau liste cu polonezii care luptaseră în varii feluri împotriva stăpânirii germane din Silezia, în perioada tumultuoasă care a urmat plebiscitului comandat de Liga Naţiunilor, la sfârşitul Primului Război Mondial. La 9 septembrie 1939, avocatul nazist Roland Freissler, Secretar de Stat în Ministerul Justiţiei, se deplasează la Bromberg [pol. Bydgoszc] pentru a înscena o serie de procese publice înaintea unui Tribunal Special care, până la finele anului, condamnă la moarte o sută de bărbaţi.[43]

Directorul de spital Zygmunt Klukowski aminteşte în jurnal execuţiile în masă ale polonezilor din districtul său, majoritatea sub pretexte banale. În primele zile ale lunii ianuarie 1940, sunt executaţi şaptesprezece oameni.[44] Intelectual şi profesionist deopotrivă, Klukovski se afla în mare pericol. Trăia într-o permanentă teamă de a fi arestat şi într-adevăr, în iunie 1940, e ridicat de poliţia germană şi dus într-un lagăr de prizonieri, unde polonezii erau supuşi la pedepse fizice, bătuţi cu „beţe, bice sau pumni", şi ţinuţi în condiţii mizere şi insalubre. La interogatoriu le spune germanilor că în spitalul său e epidemie de tifos şi că trebuie să se întoarcă, pentru ca virusul să nu se răspândească în oraş şi în rândurile soldaţilor germani (mai târziu, scrie în jurnal: „În

gândul meu strigam «slavă păduchilor»"). Klukovski e numaidecât eliberat și trimis înapoi în spitalul infestat, așa cum îl descrisese el. Scăpase la mustață. Scăpase de bătăi sau de ture în jurul terenului de antrenament și ieșise rapid. Mai târziu avea să scrie că „experiența a depășit orice zvon. Până atunci mi-a fost cu neputință să înțeleg disprețul metodic pentru demnitatea umană, să înțeleg cum un om poate fi tratat mai rău ca un animal, sub privirile satisfăcute și încărcate de sadism ale ofițerilor Gestapo. „Cu toate astea, continuă doctorul, conduita prizonierilor a fost excepțională. Nimeni n-a cerut îndurare. Nimeni n-a dat semne de lașitate. Au primit insultele și abuzurile cu calm, știind că germanii se acopereau de ocară și rușine."[45]

Chiar și cele mai banale infracțiuni erau pedepsite aspru. Un medic din Varșovia notează un incident petrecut în birtul din satul Wawer:

> Un sătean beat s-a luat la harță cu un soldat german, care s-a ales cu o tăietură în urma răfuielii. Germanii au profitat de acest prilej și au dezlănțuit un masacru general, ca pedeapsă pentru crima țăranului. În total au fost uciși 122 de oameni. Cu toate astea, se părea că sătenii nu întruneau cota de victime stabilită, astfel că germanii au oprit în gară un tren care se îndrepta spre Varșovia (de regulă, nu trecea pe acolo), au scos afară câțiva pasageri complet neștiutori de cele petrecute și i-au executat pe loc. Trei dintre ei au fost apoi spânzurați în fața gării cu capul în jos și lăsați acolo timp de patru zile. O pancartă uriașă suspendată deasupra cadavrelor spunea povestea victimelor și prevenea că cei care vor atenta la viața soldaților germani vor avea parte de o soartă similară.[46]

Un comandant al trupelor de asalt și totodată funcționar local în vârstă de treizeci de ani a intrat beat în închisoarea din Hohensalza, i-a scos pe prizonierii polonezi din celule și a ordonat executarea a cincizeci și cinci dintre ei (omorându-i personal pe câțiva). În urma protestelor venite din partea autorității locale, Liderul Regional Greiser l-a făcut pe tânărul comandant să promită că nu va mai pune gura pe alcool în următorii zece ani.[47] Într-un incident similar, în Obluze, lângă Gdynia, cincizeci de elevi polonezi sunt arestați în urma spargerii unui geam al poliției locale. Când băieții refuză să-l numească pe făptaș,

trupele SS ordonă părinților să-i bată pe copii în fața bisericii. Părinții refuză, astfel că trupele SS aplică singuri pedeapsa, cu patul puștilor, după care împușcă zece dintre ei și le lasă trupurile în fața bisericii până la înserat.[48]

În iarna 1939–40, astfel de incidente erau la ordinea zilei, iar protagoniștii erau de regulă soldați germani, miliția locală și unitățile Grupurilor Operative și-ale Poliției. Armata nu primise ordine să omoare intelectuali, dar majoritatea soldaților și ofițerilor inferiori vedeau în polonezi niște suboameni periculoși, astfel că nu s-au ferit să lichideze un număr important de intelectuali și specialiști, cu titlul de măsuri preventive sau represalii.[49] Acțiunile de rezistență feroce – cu toate că ineficientă – ale polonezilor i-au îngrijorat peste măsură pe comandanții armatei germane, care, pentru a evita un posibil război de gherilă, au luat cele mai dure măsuri acolo unde miroseau pericolul.[50] „Dacă se trage din sate aflate în spatele frontului, ordonă general-colonelul von Bock, la 10 septembrie 1939, și dacă e cu neputință să identificăm casa din care au venit împușcăturile, întreg satul trebuie ars până în temelii."[51] La sfârșitul administrației militare în Polonia (26 octombrie 1939), 531 de sate și orașe fuseseră arse până în temelii, și 16 376 de polonezi, lichidați.[52] Soldățimea de rând era alimentată de frică, dispreț și furie în fața rezistenței polonezilor. Înainte de invazie, ofițerii au ținut discursuri de încurajare în care subliniau barbarismul, bestialitatea și caracterul subuman al polonezilor.

Caporalul Franz Ortner, pușcaș în război, scrie un raport despre polonezii „abrutizați", care, în opinia lui, au străpuns cu baionetele soldații germani răniți pe câmpul de bătălie. Într-o scrisoare adresată familiei, un infanterist descrie acțiunile polonezilor împotriva etnicilor germani drept „animalice". Polonezii erau „perfizi", „falși", „josnici", cu inteligență scăzută, lași, fanatici, trăiau în „văgăuni împuțite" și se aflau sub „influența otrăvitoare a evreilor". Soldații erau indignați de condițiile în care trăiau polonezii: „Peste tot numai paie jegoase, umezeală, oale și bucăți de flanelă", scria un soldat despre casa în care intrase, confirmând toate zvonurile despre înapoierea polonezilor.[53]

Relatări despre comportamentul soldățimii de rând găsim în jurnalul lui Gerhard M., fost membru al trupelor de asalt, născut la Flensburg în 1914 și înrolat cu puțin înainte de începerea războiului. La 7 septembrie

1939, unitatea lui întâmpină rezistenţă din partea unor „lunetişti laşi", într-un sat polonez. Gerhard M. fusese pompier înainte de izbucnirea războiului. Cu toate astea, participă alături de unitatea lui la arderea satului.

> Case în flăcări, femei plângând, strigăte de copii. Un tablou al suferinţei. Dar aşa au vrut polonezii să fie. Într-una din casele lor primitive am surprins o femeie care opera o mitralieră poloneză. Am dat foc casei. La puţin timp după, femeia, înconjurată de flăcări, a încercat să iasă. Oricât de greu ne-a fost, n-am lăsat-o. Nu poţi să tratezi diferit un soldat fiindcă poartă fustă. Urletele ei mi-au rămas mult timp în minte. Întreg satul ardea. Trebuia să ne deplasăm pe mijlocul străzii, pentru că flăcările din case dogoreau prea tare.[54]

Astfel de scene se reluau, odată cu înaintarea armatei. Câteva zile mai târziu, la 10 septembrie 1939, unitatea lui Gerhard M. e întâmpinată din nou cu focuri de armă. Şi iarăşi satul e incendiat.

> Am pârjolit totul în calea noastră şi dintre flăcări auzeam ţipetele oamenilor care se ascunseseră de noi şi acum nu mai puteau să iasă din case. Animalele urlau înspăimântate, un câine a urlat până a ars de viu, dar ţipetele oamenilor erau cele mai groaznice. Era oribil. Şi astăzi le mai aud încă. Dar, încheie soldatul, au tras în noi şi şi-au meritat soarta.[55]

Începând cu septembrie 1939, Grupurile Operative SS, unităţile de poliţie, grupările paramilitare ale minorităţii germane şi soldaţii de rând au ucis civili pe întreg teritoriul ocupat de Wehrmacht. Pe lângă aceste crime, doctorul Klukowski observă în primele luni ale anului 1940 că tot mai mulţi tineri polonezi pleacă să muncească în Germania. Într-adevăr, la începutul lui 1940, Ministerul Alimentaţiei împreună cu ministrul muncii şi biroul însărcinat cu planul pe patru ani solicită un milion de muncitori polonezi care să ajute economia Reichului. Trei sferturi dintre ei urmau să lucreze în agricultură, unde era mare nevoie de lucrători. În urma decretului lui Göring din 25 ianuarie 1940, muncitorii urmau să fie luaţi din Guvernământul General. Dacă nu se

ofereau ei, urmau să fie recrutaţi cu forţa. Date fiind condiţiile mizerabile de trai din Polonia ocupată, perspectiva de a lucra în Germania devenea atrăgătoare, astfel că, în februarie, 80 000 de muncitori polonezi – dintre care o treime femei – pleacă voluntar în Germania cu 154 de trenuri speciale, majoritatea provenind din Guvernământul General. Odată ajunşi în Germania, sunt supuşi unor legi aspre şi la măsuri represive.[56] Veştile privind tratamentul lor duc repede la scăderea numărului de voluntari, astfel că din aprilie 1940, Frank introduce legi de constrângere a muncitorilor, pentru a atinge norma. Pentru a scăpa de recrutare, tot mai mulţi polonezi tineri, cu precădere bărbaţi, se refugiază în păduri.[57] Acum ia naştere mişcarea de rezistenţă.[58] Frank îi acuză pe intelectualii şi specialiştii polonezi de presupusa încurajare a rezistenţei, iar în primăvara anului 1940, când atenţia publică era îndreptată asupra invaziei Franţei, Frank ordonă execuţia a 2 000 de prizonieri şi arestarea şi mai apoi „lichidarea" altor 2 000, împreună cu 3 000 de presupuşi ucigaşi profesionişti.[58] Măsurile n-au avut efectul scontat. Deja din februarie 1940, aproape 295 000 de prizonieri de război polonezi lucrau cu forţa în vechiul Reich, dintre care 90% în sectorul agricol. Asta nu rezolvă criza forţei de lucru, provocată de înrolarea unui număr uriaş de germani în Wermacht. Până în vara lui 1940, 700 000 de polonezi ajung să lucreze în Vechiul Reich ca voluntari sau forţaţi. Alţi 300 000 le urmează în următorul an. La această dată, Frank cerea administraţiilor locale să îndeplinească norme de producţie. Adeseori, poliţia înconjura satele şi aresta toţi tinerii. Cei care încercau să scape erau împuşcaţi. În oraşe, poliţia şi SS-ul adunau tineretul în cinematografe sau în alte locuri publice şi îi transportau direct, fără formalităţi. Aceste metode fac ca numărul de muncitori polonezi în Germania să crească la un milion în septembrie 1941. Potrivit unei statistici, doar 15% dintre ei se oferiseră voluntari.[59]

În paralel cu deportarea în masă a tinerilor polonezi, pentru suplinirea forţei de muncă în Germania, forţele de ocupaţie germane dezlănţuie un jaf total în Polonia. Klukowski reuşeşte să oprească soldaţii germani care voiau să-i prade spitalul, spunându-le că are în grijă bolnavi de tifos. Alţii n-au fost la fel de isteţi sau de bine situaţi ca el. Necesitatea de-a întreţine trupele din producţia locală nu era însoţită de un plan detaliat de rechiziţionare. De la furtul găinilor n-a mai fost

decât un pas până la rechiziționarea ustensilelor de gătit sau furtul bijuteriilor.[60] Un caz pilduitor e cel al fostului membru al trupelor de asalt Gerhard M., a cărui unitate intră într-un oraș polonez și rămâne pe străzi, în așteptarea ordinelor:

> Un tip mai descurcăreț din fire a descoperit un magazin de ciocolată cu ferestrele acoperite de scânduri. Din nefericire, proprietarul nu era prezent, așa că am golit magazinul, pe datorie. Ne-am umplut mașinile de ciocolată până la refuz. Toți militarii se plimbau de colo-colo, cu gura plină de ciocolată. Am fost nespus de încântați de această tranzacție. Eu am găsit o prăvălie cu mere tare gustoase. Le-am suit pe toate în mașini. M-am înarmat cu o cutie de lămâi și biscuiți de ciocolată, m-am suit pe motocicletă și am pornit la drum.[61]

Stindardul jefuirii Poloniei îl ducea însuși Guvernatorul General. Frank nu și-a ascuns în niciun fel lăcomia. Ba chiar se autointitula baron-jefuitor. A confiscat moșia familiei Potocki, unde și-a stabilit reședința de vacanță, și se plimba prin noul său fief într-o limuzină atât de mare, încât și-a atras critici din partea colegilor săi, cum ar fi Guvernatorul Galiției. În încercarea de a-l imita pe Hitler, a construit o replică a Berghofului pe un deal de lângă Zakopane. În urma petrecerilor somptuoase pe care le dădea s-a îngrășat atât de mult încât a fost nevoie să consulte un dietetician, pentru că nu-l mai încăpea uniforma.[62]

În curând jaful și rechiziționarea capătă o formă cvasi-legală în teritoriile alipite Reichului. La 27 septembrie 1939, guvernul militar german din Polonia dispune confiscarea totală a proprietății în Polonia, hotărâre întărită la 5 octombrie 1939. La 19 octombrie, Göring anunță că biroul pentru Planul pe Patru Ani va intra în posesia tuturor proprietăților poloneze și evreiești de pe teritoriile anexate. Anunțul e legalizat printr-un decret emis la 17 septembrie 1940, în urma căruia e înființată o agenție centrală numită Biroul Central al Administratorilor din Est *(Haupttreuhandstelle Ost)*, pentru administrarea întreprinderilor confiscate. În februarie 1941, acestea includ deja 205 000 de afaceri, de la ateliere mărunte la întreprinderi industriale de mari proporții. În iunie 1941, 50% din afaceri și o treime din marile moșii de pe teritoriile anexate fuseseră preluate de Administratori, fără despăgubiri. Pe

deasupra, armata luase în stăpânire un număr mare de ferme pentru a asigura alimentarea soldaților.[63] Aparatura științifică din laboratoarele universităților e confiscată și expediată în Germania. Nici colecția de animale împăiate de la Grădina Zoologică din Varșovia nu scapă de campania de confiscări.[64] Metalele erau la mare căutare. Un parașutist german povestește că, la scurt timp după invazie, a zărit pe malurile Vistulei lăzi uriașe, „pline de lingouri de cupru, plumb și zinc, în cantități industriale. Tot ce găseau încărcau și transportau în Germania“[65]. Când iarna își arată colții, în ianuarie 1940, doctorul Klukowski notează: „Poliția germană a luat toate cojoacele din lână de oaie din satele prin care treceau, lăsându-i pe țărani să înfrunte frigul în jachete“[66]. La scurt timp, forțele de ocupație încep să prade satele și să confiște toate bancnotele pe care le găseau.[67]

IV

Nu toți comandanții armatei germane priveau evenimentele cu nepăsare, cu precădere cei cu grade superioare, unde influența nazismului era mai mică decât în rândurile inferioare. Unii dintre ei au ajuns să protesteze împotriva execuțiilor sumare ale civililor polonezi, la ordinele ofițerilor de rang inferior și la jafurile soldaților germani, susținând că „o parte din prizonierii polonezi au fost tratați inuman“. Un ofițer din Statul-Major scrie că „80 de evrei au fost executați în chip animalic, lângă Pultusk“. Un tribunal militar a anchetat doi germani pentru crime și violuri săvârșite în Bromberg [pol. Bydgoszc]. Astfel de acțiuni au dat motive de îngrijorare conducătorilor armatei. La 10 septembrie 1939, Franz Halder, Șeful Statului-Major, observa deja „mârșăviile din spatele frontului“[68]. La mijlocul lui octombrie, nemulțumirile comandanților duc la dizolvarea „milițiilor pentru protecția personală“, cu toate că în unele regiuni, dizolvarea lor durează câteva luni.[69] Măsura nu a pus capăt grijilor ofițerilor. La 25 octombrie 1939, Walther von Brauchitsch, Comandantul Suprem al Armatei, își ceartă ofițerii pentru comportamentul lor în Polonia:

> Un număr alarmant de cazuri de expulzări sau confiscări ilegale, căpătuiri, delapidări și tâlhării, amenințări sau abuzuri asupra subordonaților, făcute din exces de zel sau la beție, nesupunere cu consecințe grave pentru unitatea comandată, violul unor femei căsătorite etc. înfățișează un soldat german cu apucături de mercenari *(Landsknechtsmanieren)* din Războiul de 30 de ani, și trebuie înfierate cu tărie.[70]

Și alți ofițeri de rang înalt împărtășeau aceste nemulțumiri, inclusiv din rândurile celor care proslăveau Național Socialismul și pe Hitler.[71] De multe ori, comandanții armatelor, temându-se să nu fie trași la răspundere pentru crimele care aveau loc, erau bucuroși să cedeze responsabilitatea liderilor Serviciului de Securitate din cadrul SS, dându-le mână liberă.[72] Însă tot mai mulți ofițeri de rang înalt iau măsuri împotriva unităților SS care, în opinia lor, încălcau legile și convențiile de război și provocau tulburări, în spatele frontului, care amenințau ordinea impusă. Generalul von Küchler, comandantul Armatei a Treia, ordonă arestarea și dezarmarea unei unități de poliție aflată în subordinea Grupului Operativ V, după ce membrii acesteia împușcaseră mai mulți evrei și le incendiaseră casele. Tot el îi trimite în fața tribunalului militar pe câțiva membri ai unui regiment de artilerie SS, care strânseseră cincizeci de evrei care lucraseră toată ziua la întărirea unui pod și îi împușcaseră pe toți într-o sinagogă de lângă Rozan „fără niciun motiv“[73]. Alți ofițeri întreprind acțiuni similare, care duc, de pildă, la arestarea unui membru al gărzii personale SS a lui Hitler. La 20 septembrie, Brauchitsch se întâlnește cu Hitler și Heydrich pentru a găsi o soluție la aceste probleme. Rezultatul acestei întâlniri apare la 4 octombrie 1939 și ia forma unei amnistieri, pe care Hitler o acordă pentru crimele comise din „mânie față de atrocitățile comise de polonezi“[74]. Totuși, aceste acțiuni amenințau disciplina militară, trezind îngrijorarea multor ofițeri de rang înalt. Zvonurile s-au răspândit iute în rândurile ofițerimii. La începutul lui decembrie 1939, căpitanul Hans Meier-Welcker, un ofițer cu capul pe umeri, pe la vreo treizeci și cinci de ani, se întreabă, după ce tocmai auzise de atrocitățile comise: „Cum vor fi oare răzbunate asemenea crime?[75]

Cel mai vocal critic al politicilor de ocupație era general-colonelul Johannes Blaskowitz, care a jucat un rol important în invazie și care a

fost numit la sfârşitul lui octombrie comandant suprem în Est, în fruntea administraţiei militare a teritoriilor cucerite. În mod oficial, administraţia militară s-a încheiat la 26 octombrie, iar autoritatea a fost predată unei administraţii civile. Prin urmare, Blaskowitz nu avea puteri reale în regiunea ocupată. Cu toate astea, rămâne însărcinat cu apărarea ei. La câteva săptămâni după numire, Blaskowitz îi trimite lui Hitler un lung memorandum în care descrie cu lux de amănunte crimele şi atrocităţile comise de SS şi de unităţile de poliţie în regiunea aflată sub comanda sa. Îşi reiterează nemulţumirile într-un memorandum şi mai lung, destinat vizitei oficiale a şefului de stat-major, la 15 februarie 1940. Blaskowitz consideră neproductivă uciderea a zeci de mii de evrei şi polonezi şi se temea că aceste acţiuni vor strica reputaţia Germaniei peste graniţe. Mai mult, întăreau naţionalismul polonez şi făceau ca tot mai mulţi polonezi şi evrei să se alăture rezistenţei. Era în joc reputaţia armatei în rândurile populaţiei civile. Blaskowitz avertizează că violenţele fără margini şi decadenţa morală se vor răspândi în cel mai scurt timp printre germanii de bună-credinţă, dacă nu încetează de-ndată. „Fiecare soldat, scrie el, e dezgustat şi scârbit de aceste crime comise în Polonia de membri ai Reichului şi de reprezentanţii autorităţii statale.“[76]

Liderului nazist îi spune că ura şi amărăciunea pe care aceste acţiuni o stârneau în rândul populaţiei îi uneşte pe evrei şi polonezi într-o cauză comună împotriva cotropitorului, şi pune în primejdie – în mod inutil – siguranţa militară şi viaţa economică.[77] Hitler consideră temerile lui Blaskowitz drept naive. Un război nu se câştigă cu idealuri creştineşti. Oricum nu-l plăcuse şi nu avusese niciodată încredere în Blaskowitz, lucru pe care-l împărtăşeşte aghiotantului său, Gerhard Engel. Ar trebui eliberat din funcţie. Walther von Brauchitsch, comandantul armatei, pune incidentele semnalate de subalternul său pe seama „unor regretabile erori de judecată“ sau le consideră „zvonuri“. În orice caz, sprijină ceea ce el numea „măsurile neobişnuite, dure, luate împotriva populaţiei poloneze de pe teritoriul ocupat“, care erau necesare în vederea „protejării spaţiului vital german“ cerut de Hitler[78]. În lipsa sprijinului din partea superiorului său, Blaskowitz e eliberat din funcţie în mai 1940. Cu toate că ulterior a servit ca ofiţer superior

în alte teatre de operaţiuni, Blaskowitz n-a primit niciodată bastonul de mareşal, spre deosebire de alţi generali de rangul său.[79]

Ceilalţi generali, tot mai preocupaţi de evenimentele din Vest, se supun politicii de la vârf.[80] La 22 iulie 1940, generalul Georg von Küchler dă un ordin prin care interzice ofiţerilor săi să „aducă orice critică ciocnirilor cu populaţia din Guvernământul General, precum tratamentul minorităţilor, evreilor sau în problemele bisericeşti. Realizarea unei soluţii finale în acest conflict etnic care durează de secole la frontiera noastră răsăriteană, necesită măsuri extrem de dure"[81]. Mulţi ofiţeri de rang înalt sunt de-acord cu acest punct de vedere. Grija lor principală era disciplina. Dată fiind purtarea soldaţilor şi a ofiţerilor de rang inferior tot mai des manifestată faţă de polonezi, nu e de mirare că tot mai rar se întâmplă ca vreun ofiţer să prevină comiterea atrocităţilor. Comandamentul armatei germane nu intenţiona să încalce Convenţia de la Geneva (1929) când venea vorba de cei aproape 700 000 prizonieri de război, capturaţi în campania din Polonia, dar se întâmpla adesea ca paznicii să împuşte prizonieri polonezi când aceştia nu rezistau marşului forţat, când erau prea slăbiţi sau bolnavi să se mai poată ridica. Mulţi prizonieri erau ţinuţi în lagăre în aer liber, care nu dispuneau de alimente şi provizii suficiente. La 9 septembrie 1939, un regiment de infanterie mecanizat capturează 300 de prizonieri polonezi lângă Ciepielów, după un schimb de focuri care durează jumătate de oră. Furios că pierduse paisprezece soldaţi, colonelul aflat la comanda regimentului aliniază prizonierii în faţa şanţului de la marginea drumului şi ordonă să fie mitraliaţi. Cercetări ulterioare făcute de polonezi au scos la iveală 63 de incidente similare şi cu siguranţă au existat şi altele, de care nu se ştie încă.[82] Dacă punem la socoteală numai execuţiile militare oficiale, cel puţin 16 000 de polonezi au fost împuşcaţi. O altă sursă estimează că numărul celor împuşcaţi ajunge la 27 000.[83]

Noua Ordine Rasială

I

Înainte de începerea războiului, Hitler își făcuse cunoscute intențiile de a înlocui populația poloneză cu coloniști germani. De fapt, Polonia urma să îndeplinească aceeași funcție pe care Australia o îndeplinea pentru Marea Britanie sau Vestul american pentru Statele Unite: o colonie în care băștinașii – inferiori din punct de vedere rasial – urmau să fie înlăturați într-un fel sau altul, pentru a face loc invadatorilor superiori. Ideea reconfigurării etnice a Europei prin dislocarea forțată a diverselor grupuri etnice nu era nouă. Exista un precedent la sfârșitul Primului Război Mondial, când între Grecia și Turcia are loc un uriaș schimb de minorități. În 1938, Hitler se gândise să adauge înțelegerii de la München o clauză care prevedea „repatrierea" etnicilor germani din Cehoslovacia în Sudetenland. Odată cu anexarea a ceea ce mai rămăsese din Cehoslovacia în primăvara următoare, Hitler a avut ideea să deporteze șase milioane de cehi în Est. Aceste planuri n-au fost puse niciodată în aplicare. Cazul Poloniei era diferit. Când invazia a devenit iminentă, Biroul Central al Partidului Nazist pe probleme de Rasă și Colonizare, înființat de Walther Darré inițial pentru a încuraja orășenii să se stabilească în zonele rurale din Germania, și-a întors brusc atenția spre Europa de Est. Cu sloganul „un popor, un Reich, un lider" ideologii naziști s-au gândit să aducă etnici germani din toate colțurile Europei Răsăritene, iar din toamna lui 1939, planurile lor au inclus și regiuni întinse, locuite de polonezi.[84]

La 7 octombrie 1939, Hitler îl numește pe Heinrich Himmler în funcția de Comisar al Reichului pentru Întărirea etnicității germane. Cu

o zi în urmă, Hitler declarase într-un lung discurs adresat parlamentului, în cinstea victoriei împotriva Poloniei, că sosise vremea pentru „crearea unei noi ordini etnografice, care presupune reaşezarea naţionalităţilor, în aşa fel încât să avem linii de demarcaţie mai precise decât cele existente“[85]. În decretul semnat la 7 octombrie 1939, Hitler ordonă şefului SS:

> (1) să repatrieze toţi cetăţenii germani şi etnicii germani eligibili pentru o întoarcere permanentă; (2) să elimine influenţele nefaste, precum elementele străine din populaţie care constituie o ameninţare pentru Reich şi pentru comunitatea germană; (3) să creeze noi aşezări germane prin restabilire şi mai cu seamă prin restabilirea cetăţenilor germani şi etnicilor germani veniţi de peste graniţă.[86]

În decursul iernii (1939–40), Himmler pune la punct un minuţios aparat birocratic în vederea acestui demers, apelând la analizele preliminarii făcute de Biroul Rasial Politic precum şi de Biroul Central pe probleme de Rasă şi Colonizare al SS. Aproape imediat încep două relocări masive de populaţie: scoaterea polonezilor din teritoriile anexate şi identificarea şi „repatrierea“ etnicilor germani din alte părţi ale Europei Răsăritene, care urmau să-i înlocuiască pe polonezi.[87]

Germanizarea teritoriilor anexate începe în prima jumătate a lunii decembrie, 1939, odată cu arestarea a 88 000 de polonezi şi evrei în Polonia. Aceştia sunt transportaţi cu trenul în Guvernământul General şi lăsaţi acolo. Bărbaţii sănătoşi şi apţi de muncă sunt duşi în Germania, unde urmau să muncească forţat. Niciunul n-a primit despăgubiri pentru casele, proprietăţile, afacerile şi bunurile confiscate. Felul în care au fost deportaţi, în miez de iarnă, prost îmbrăcaţi şi cu provizii insuficiente, în vagoane neîncălzite, s-a dovedit pentru mulţi fatal. La sosirea unui tren în Cracovia, pe la jumătatea lui decembrie, comisia de primire a fost nevoită să scoată cadavrele a patruzeci de copii care îngheţaseră pe drum.[88] În a doua săptămână a lunii decembrie, doctorul Klukowski îngrijeşte refugiaţi din Poznań, în spitalul lui din Szczebzreszyn: 160 de „muncitori, fermieri, profesori, funcţionari, bancheri şi negustori“ au fost înştiinţaţi cu douăzeci de minute înainte să fie „urcaţi în vagoane neîncălzite... Soldaţii germani au fost extrem

de violenţi. Unul dintre bolnavi, un librar, a fost bătut aşa rău încât va avea nevoie de luni de spitalizare“[89]. Alţi 1 070 de deportaţi care au ajuns la 28 mai 1940 erau într-o „stare groaznică, resemnaţi cu soarta lor, terminaţi psihic, în special cei ai căror copii fuseseră trimişi în lagăre de muncă“[90]. Deportările au continuat, iar Klukowski şi alţii asemenea lui au încercat să-i întâmpine cât mai organizat, cu mâncare, medicamente şi paturi. Când deportările au luat sfârşit, în primăvara lui 1941, un număr de 365 000 de polonezi fuseseră deportaţi din Poznań. Un program similar de deportări a avut loc în alte părţi ale fostei Republici Poloneze. În total, peste un milion de oameni au fost deportaţi, o treime din ei evrei. Şi-au pierdut proprietăţile, bunurile şi obiectele de valoare. „Sute de fermieri, scrie Klukowski, au devenit cerşetori peste noapte.“[91]

Wilm Hosenfeld a urmărit sosirea polonezilor deportaţi în Guvernământul Central. Hosenfeld era un ofiţer german care, din cauza problemelor de sănătate, nu putea lua parte la luptă. Născut în 1895 în Hessa, a lucrat multă vreme ca profesor la o şcoală, iar după ce s-a alăturat mişcării Tineretului german, în 1933 s-a înscris în SA şi a devenit totodată membru al Ligii Profesorilor Nazişti, iar în 1935, membru al Partidului Nazist. Dar credinţa lui statornică a prevalat încă de la jumătatea deceniului asupra adeziunilor naziste. Protestele vocale faţă de atacurile lui Alfred Rosenberg la adresa creştinismului l-au pus într-o lumină proastă în cadrul partidului. La 26 august 1939, a fost chemat sub drapel, iar o lună mai târziu trimis în Polonia să construiască un lagăr de prizonieri. Religiozitatea profundă a prizonierilor polonezi i-a atras imediat simpatia. Când a dat peste un tren de polonezi deportaţi, în decembrie 1939, a avut ocazia să discute cu câţiva dintre ei şi a fost şocat de cele auzite. Le-a oferit mâncare pe ascuns, iar copiilor le-a dăruit dulciuri. La 14 decembrie 1939, notează în jurnal efectele nefericite pe care întâlnirea le-a avut asupra sa:

> Aş vrea să aduc alinare acestor nefericiţi şi să le cer iertare pentru modul în care germanii îi tratează, cu cruzime, neomenos şi fără milă. De ce sunt scoşi din casele lor când nu se ştie unde vor fi adăpostiţi? Stau o zi întreagă în frig, pe puţinele obiecte pe care le-au adus, şi nu primesc de mâncare. E ceva sistematic aici, se urmăreşte îmbolnăvirea lor şi, în cele din urmă, pieirea lor.[92]

Puţini germani gândeau astfel. Hosenfeld reţine nenumărate arestări şi atrocităţi comise împotriva polonezilor. Un coleg ofiţer i-a povestit schimbul de replici avut cu un ofiţer Gestapo: „Crezi că prin aceste metode veţi reuşi să-i atrageţi pe-aceşti oameni de partea voastră? l-a întrebat el retoric. Când se vor întoarce din lagărele de concentrare, vor fi cei mai înfocaţi duşmani ai Germaniei!!" „Tu crezi că se va întoarce vreunul? i-a replicat poliţistul. Vor fi cu toţii împuşcaţi când vor încerca să evadeze."[93]

Heinrich Himmler nesocoteşte observaţiile lui Göring, care considera că programul de strămutare subminează economia de război şi, în decursul anului 1940, deportează 260 000 de polonezi din Wartheland precum şi alte câteva mii din Silezia Superioară sau Danzig – Prusia Occidentală. Conducerea SS din Wartheland nu ia în calcul viziunea birocratică a Ministerului de Interne, care considera că polonezii rămaşi trebuie înscrişi într-o categorie inferioară de cetăţenie germană, şi îl convinge pe liderul regional Greiser să conceapă o listă a etnicilor germani în care puteau fi înscrişi polonezii potriviţi pentru germanizare sub diverse articole, precum etnic german pronazist sau germani căzuţi sub influenţă poloneză ş.a., care aveau mai apoi să primească diverse privilegii. La 4 martie 1941, sistemul a fost aplicat în toate teritoriile ocupate.[94] În scurt timp s-a format o întreagă birocraţie însărcinată cu germanizarea acestor oameni, pe criterii etnice, lingvistice, religioase ş.a.m.d. Pe măsură ce se ocupa de aceste cazuri, SS-ul a văzut o problemă în faptul că polonezii care au condus rezistenţa aveau probabil „o cantitate însemnată de sânge nordic care, spre deosebire de fatalismul caracteristic sângelui slav, i-a ajutat să preia iniţiativa". Soluţia imediată era îndepărtarea copiilor din sânul familiilor poloneze, pentru a scăpa de influenţele negative ale părinţilor lor naţionalişti. În plus, toate orfelinatele poloneze din teritoriile anexate au fost închise în primăvara lui 1941, iar copiii duşi în Vechiul Reich. După cum observa Himmler într-un memorandum scris la 15 mai 1940 – şi aprobat de Hitler – demersul urmărea să „înlăture pericolul ca aceşti suboameni estici să dezvolte o elită politică, formată din oameni cu sânge bun, ceea ce ar fi periculos pentru noi, pentru că ar deveni egalii noştri"[95]. Aproximativ 200 000 de copii polonezi consideraţi potriviţi pentru germanizare au fost trimişi în lagăre speciale din Germania. Acolo

au primit nume germane şi acte de identitate (inclusiv certificate de naştere falsificate), au fost trecuţi printr-un curs de şase luni de limba germană şi li s-au inoculat elementele fundamentale ale ideologiei naziste. Mulţi dintre ei erau, de fapt, orfani ai căror părinţi fuseseră împuşcaţi sau deportaţi în lagăre de muncă. O parte din ei au fost identificaţi pe stradă de către poliţia germană sau de patrulele SS, sau chiar şi de către voluntarele Ajutorului Popular Naţional-Socialist care se ocupau de această minoritate, cu vârsta cuprinsă între şase şi doisprezece ani (majoritatea copiilor aveau sub şase ani şi erau incluşi în programul *Lebensborn* – Fântâna Vieţii). În cele din urmă au fost alocaţi unor familii adoptive care primiseră aprobare de la partid. Astfel a luat naştere o piaţă neagră aprobată la nivel oficial, unde cupluri germane fără copii achiziţionau bebeluşi sau copii polonezi şi îi creşteau ca germani. Optzeci la sută din copiii deportaţi nu s-au întors niciodată la familiile lor din Polonia.[96]

Ştiind că Hitler şi Himmler îşi doreau ca teritoriile anexate să fie cât mai rapid germanizate, liderul regiunii Danzig-Prusia Occidentală a înscris de-a valma sate şi oraşe întregi pe Lista Etnicilor Germani. Un ofiţer pe probleme de strămutare şi-a amintit după război că, atunci când un primar local sau un lider de filială a Partidului Naţional-Socialist a respins ordinul lui Forster de a înscrie 80 la sută din populaţia districtului ca germani, pe motiv că 80 la sută erau polonezi, Forster a mers personal să-i înscrie. Când au primit actele, marea majoritate a celor înscrişi au trimis primarului scrisori de respingere. Au fost înscrişi orişicum. Drept urmare, la finele lui 1942, 600 000 de aplicaţii pentru germanizare au fost strânse în Danzig-Prusia Occidentală.[97] Arthur Greiser, lider regional în Warthegau, nu era de-acord cu şiretlicurile făcute de vecinul şi rivalul său, şi îi spune lui Himmler: „Politica mea etnică... e periclitată de politica implementată în regiunea Danzig-Prusia Occidentală...“[98]. Cu toate astea, germanizarea făcută după bunul plac al liderilor a continuat, nu numai în teritoriile anexate, ci şi în Guvernământul General. În primele luni ale lui 1943, Klukowski, asemenea multor polonezi, trebuie să completeze un formular intitulat *Cerere pentru acordarea buletinului pentru persoanele de origine germană*. Klukowski trage o linie roşie peste formular şi semnează cu „etnic polonez“[99].

Guvernatorul Frank e tot mai nemulţumit de faptul că provincia sa e folosită ca un soi de groapă de gunoi pentru toţi polonezii nedoriţi. La finele lunii octombrie 1939, se estima deja că populaţia Guvernământului General va ajunge la treisprezece milioane în luna februarie a anului următor.[100] Începând cu luna mai, 1940, Frank, cu acordul lui Hitler, abandonează politica iniţială de transformare a Guvernământului General într-un stat-marionetă şi ia măsuri pe termen lung pentru anexarea regiunii la Reich. Potrivit cu această nouă orientare, Frank vede provincia ca pe o colonie germană condusă de colonişti care beneficiază de mâna ieftină de lucru a polonezilor needucaţi. „Gândim în cel mai pur stil imperialist din toate timpurile", declara el în noiembrie 1940.[101] Cu toate că nu înghiţea independenţa SS-ului, Frank a luat toate măsurile ca polonezii să nu beneficieze de protecţia legii. „Polonezul, spunea el în decembrie 1940, trebuie să înţeleagă că nu-i construim un stat legal şi că singura lui îndatorire e să lucreze şi să se poarte civilizat."[102] Şi în teritoriile anexate s-au introdus anumite dispoziţii legale pentru polonezi, care au înlocuit (deşi niciodată complet) teroarea arbitrară din primele luni de ocupaţie germană. Polonezii au fost supuşi unui cod de legi draconic, care dispunea pedepse mult mai dure (lagăr de muncă, pedepse fizice sau pedeapsa capitală) pentru delicte pedepsite doar cu închisoarea în cazul cetăţenilor germani. S-a exclus orice formă de recurs, iar proferarea de injurii la adresa germanilor era în unele cazuri pedepsită cu moartea.

Măsurile introduse în 1941 nu făceau altceva decât să legifereze practicile arbitrare de până atunci şi veneau în completarea legilor drastice introduse în Reich pentru muncitorii polonezi şi de alte origini. Polonezii erau cetăţeni de categoria a doua şi inferioritatea lor era subliniată de regulamente locale, care îi obligau să se dea în lături şi să-şi scoată pălăria în faţa germanilor sau să-i servească pe germani în prăvălii înaintea clienţilor de altă etnie.[103] Programul de germanizare a început în Wartheland, ca fostă regiune prusacă înainte de 1918, cu toate că populaţia de etnie germană număra doar 7% din populaţie în 1939. Încă de pe vremea lui Bismarck, în secolul XIX, s-au depus mari eforturi pentru stimularea culturii germane în Polonia Prusacă, în paralel cu eforturile de înăbuşire a identităţii naţionale poloneze. Şcolile, teatrele, muzeele, bibliotecile, librăriile, ziarele şi toate instituţiile culturale şi

lingvistice poloneze au fost închise, iar folosirea limbii polone a fost interzisă. Polonezilor li s-a interzis să deţină gramofoane şi aparate foto, iar polonezii care intrau în teatrele germane erau pasibili de arest şi detenţie. Numele districtelor, oraşelor şi satelor au fost germanizate, în unele cazuri traduse direct din polonă, în altele prin înlocuire cu numele unui german de seamă din acea zonă, iar de câte ori era posibil, mai ales în regiunile care aparţinuseră de Prusia, se revenea la vechiul nume german, folosit înainte de 1919. Străzile şi anunţurile publice au fost de asemenea germanizate.

Liderul regional Greiser a lansat un atac dur împotriva Bisericii Catolice (instituţia care de-a lungul secolelor a întreţinut cel mai mult identitatea naţională poloneză) prin confiscarea proprietăţii şi desfiinţarea organizaţilor laice. Mulţi preoţi, călugări, administratori de dieceze sau alţi oficiali au fost arestaţi, deportaţi în Guvernământul General, trimişi în lagărele de concentrare din Germania sau pur şi simplu împuşcaţi. În total, aproximativ 1 700 de preoţi polonezi au ajuns la Dachau: jumătate din ei nu au supravieţuit. Greiser e încurajat să continue aceste politici nu doar de Heydrich şi Bormann, ci şi de August Jäger, şeful personalului administrativ, care îşi clădise reputaţia încă din 1934, ca responsabil cu nazificarea Bisericii Evanghelice din Wartheland. Către sfârşitul lui 1941, Biserica Catolică polonă fusese scoasă în afara legii în Wartheland. În celelalte regiuni ocupate, ea fusese mai mult sau mai puţin germanizată, în ciuda enciclicelor trimise de papă încă de la 27 octombrie 1939, care înfierau persecuţiile.[104]

Cultura poloneză a fost şi ea luată cu asalt în Guvernământul General. La 27 octombrie 1939, primarul Varşoviei a fost arestat (şi mai târziu împuşcat), iar la 6 noiembrie, 182 membri ai personalului academic din Universitatea din Cracovia şi din alte forme de învăţământ superior au fost arestaţi şi duşi în lagărul de concentrare din Sachsenhausen.[105] Universităţile, şcolile, librăriile, editurile, arhivele, muzeele şi restul centrelor culturale poloneze au fost închise.[106] Frank era de părere că „polonezii n-au nevoie de universităţi sau de licee: Polonia trebuie transformată într-un deşert intelectual". La 31 octombrie 1939, el declară că „pentru polonezi, singura formă de educaţie acceptată e cea care pune în valoare nimicnicia destinului lor etnic"[107]. Frank nu permite polonezilor

decât forme de divertisment ieftin şi nepretenţios, precum spectacolele erotice, operetele şi băutura.[108]

Opusurile compozitorilor polonezi (inclusiv ale lui Chopin) au fost interzise, iar monumentele naţionale poloneze au fost distruse sau dărâmate.[109] Asaltul germanilor asupra educaţiei poloneze a început concomitent cu încercarea lor de a suprima cultura poloneză. La 20 noiembrie 1939, liderii militari germani închid două licee din Szczebrzeszyn, urmând un model deja stabilit. Liceele au rămas închise. La scurtă vreme, administraţia germană a atacat standardele educaţionale din şcolile primare. La 25 ianuarie 1940, doctorul Klukowski scrie: „Astăzi, germanii au ordonat tuturor directorilor de şcoală să confişte elevilor manualele de literatură polonă, istorie şi geografie. Copiii au fost nevoiţi să predea manualele în toate sălile de clasă din Szczebrzeszyn... Sunt şocat şi nespus de trist“[110]. Acesta era doar începutul, căci, la 17 aprilie 1941, revine în jurnalul său cu următoarea observaţie: „Germanii au scos din podul şcolilor de gramatică toate cărţile şi materialele didactice, le-au făcut grămadă în curte şi le-au dat foc“. Profesorii şi intelectualii polonezi s-au străduit să ţină lecţii mai avansate în secret, însă, din cauza crimelor împotriva intelectualităţii şi a profesorimii, încercările lor nu s-au bucurat de mult succes, cu toate că importanţa lor simbolică e de netăgăduit.[111] Zygmunt Klukowski consemnează în jurnalul său moartea scriitorilor, muzicienilor, artiştilor şi oamenilor de ştiinţă, dintre care mulţi erau prietenii săi. La 28 noiembrie 1940, scrie: „Mulţi au fost ucişi, mulţi alţii îşi aşteaptă sfârşitul în lagărele de concentrare“[112].

II

Pe lângă valul de polonezi reclasificaţi germani peste noapte, un număr însemnat de etnici germani au preluat de îndată fermele şi afacerile polonezilor dezrădăcinaţi. Încă de la sfârşitul lui septembrie 1939, Hitler ceruse în mod specific „repatrierea“ etnicilor germani din Letonia şi Estonia, precum şi estul Poloniei, controlat de sovietici. Ulterior, Himmler a luat măsuri pentru a îndeplini dorinţa Führerului. Câteva mii de etnici germani au fost mutaţi în regiunile anexate din

Guvernământul General, dar majoritatea au fost aduşi acolo din zone controlate de Uniunea Sovietică, în baza unor acorduri internaţionale negociate de Himmler. În primele luni ale lui 1940, numeroşi colonişti germani sunt aduşi în Guvernământul General şi în teritoriile anexate, astfel că, începând cu martie 1941, alţi 400 000 de polonezi sunt aruncaţi în stradă (fără însă a fi deportaţi) pentru a face loc coloniştilor germani. În decursul următorilor ani, 136 000 de etnici germani au fost aduşi din estul Poloniei, 150 000 din statele baltice, 30 000 din Guvernământul General şi 200 000 din România. Mulţi s-au lăsat ademeniţi de perspectiva unei vieţi mai bune, temându-se totodată să nu fie persecutaţi de comunişti sau de naţionaliştii români. Până în mai 1943, aproximativ 408 000 de germani s-au restabilit în Wartheland sau alte regiuni anexate şi alţi 74 000 şi-au găsit casă în Vechiul Reich.[113]

Pentru a primi drept de restabilire, cei aproximativ cinci sute de mii de imigranţi (cu excepţia a 50 000 de norocoşi) au fost duşi în lagăre de tranzit, unde au fost sortaţi pe criterii rasiale şi politice. Acest demers a fost aprobat de Hitler la 28 mai 1940. Condiţiile din aceste lagăre – majoritatea foste fabrici, mănăstiri sau clădiri de birouri confiscate de la polonezi – nu erau nici pe departe plăcute, cu toate că administraţia a făcut eforturi să ţină familiile împreună, iar etnicii germani au primit despăgubiri în garanţii de proprietate, pentru bunurile pe care le lăsaseră în urmă. Evaluatorii din cadrul Biroului Central pe probleme de Rasă şi Restabilire SS, cu sediul în centrul de imigrări din Łódź, şi-au început numaidecât munca în lagărele de tranzit. După un instructaj de patru săptămâni în evaluare rasial-biologică, evaluatorii au pornit înarmaţi cu un set de instrucţiuni, care cuprindea 21 de criterii fizice (dintre care 15 fizionomice), probabil foarte vagi. Imigranţii au fost examinaţi cu raze X, fotografiaţi şi chestionaţi despre viziunile lor politice, familie, serviciu şi preocupări. Clasificarea varia de la „candidaţii ideali", imigranţi „pur nordici, pur falieni sau nordic-falieni", fără „deficienţe vizibile de intelect, caracter sau ereditare", până la imigranţi „nepotriviţi din punct de vedere etnic sau biologic", de provenienţă non-europeană, diformi din punct de vedere fizic sau proveniţi din „familii cu probleme sociale sau slab pregătite"[114].

Aceste măsuri făceau ca programul de restabilire să decurgă extrem de anevoios. Una peste alta, până la finele anului 1942, coloniştii luaseră

în stăpânire peste douăzeci la sută din afacerile din teritoriile anexate, dintre care 8% erau cetăţeni germani, 51% germani din partea locului şi 21% mandatari care reprezentau interesele viitorilor veterani militari. Din 928 000 de ferme private, 47 000 au fost preluate de colonişti. Dintr-un total de 9,2 milioane de hectare de pământ, 1,9 milioane au fost confiscate şi date germanilor.. Cu toate astea, din totalul de 1 250 000 de colonişti, doar 500 000 se stabiliseră în acel moment. O bună parte din ei se aflau încă în tranzit. Mii de imigranţi erau blocaţi acolo de mai bine de-un an. Pe listele din teritoriile anexate erau înscrişi trei milioane de germani, dar alte zece milioane de locuitori se aflau în acel moment în Marele Reich. În mod evident, programul de germanizare nu se încheiase nici după patru ani de demersuri.[115]

Programul a continuat şi în 1943, odată cu evacuarea forţată a satelor poloneze. Reichul s-a folosit de această strategie pentru a pune la respect grupurile care nu prezentau încredere de la frontierele Vechiului Reich, precum Luxemburg. Familiile în care bărbatul dezertase din armata germană erau strânse în Lorena şi duse în Polonia, pentru a se stabili acolo. În 1941, 54 000 de sloveni sunt ridicaţi de la graniţa cu Austria şi duşi în lagărele poloneze. 38 000 sunt consideraţi potriviţi din punct de vedere rasial şi sunt trataţi ca şi colonişti.[116] În mai 1943, în timpul unei vizite în satele evacuate Wieloncza şi Zawada, Zygmunt Klukowski observă „coloniştii germani care se stabilesc aici. Pretutindeni vezi băieţandrii germani îmbrăcaţi în uniformele Tineretului Hitlerist“[117]. În lunile care urmează, Klukowski menţionează şi alte sate din regiune în care localnicii sunt evacuaţi cu forţa şi duşi în lagărele din apropiere. Într-o vizită la un lagăr (august 1943), doctorul vede că deţinuţii din spatele sârmei ghimpate erau prost hrăniţi, bolnavi, „abia se mişcau şi arătau groaznic“. În spitalul lagărului, patruzeci de copii sub cinci ani, bolnavi de pojar şi dizenterie, zăceau câte doi în pat şi păreau nişte „schelete“. Autorităţile germane refuză categoric oferta lui de a interna câţiva pacienţi în spitalul său. Chiar şi în propriul său oraş, tot mai mulţi polonezi sunt scoşi din casă pentru a face loc coloniştilor germani.[118]

Germanizarea regiunii Zamość, efectuată de Himmler în ciuda protestelor lui Frank, era de fapt prima etapă dintr-un proiect amplu, care în timp avea să cuprindă întreg Guvernământul General. Deşi proiectul n-a avut sorţi de izbândă, 110 000 de polonezi (31% din populaţie) au

2. Transferul de populație al etnicilor germani, 1939–1943

fost expropriați cu forța și alungați din regiunea Lublin, iar între noiembrie 1942 și martie 1943, 47 de sate din regiunea Zamość sunt evacuate, pentru a face loc germanilor. Înarmați cu câte provizii puteau căra, mulți polonezi se refugiază în păduri, unde se alătură mișcării de rezistență.[119] La mijlocul lui iulie 1943, Szczebrzeszyn, orașul doctorului Klukowski, e declarat așezare germană și redus la statutul de sat.[120] „Pe străzile orașului, scrie doctorul, care nu acceptă insulta adusă orașului său, sunt mulți germani îmbrăcați civil, majoritatea femei și copii din noul val de coloniști." Noi servicii se deschid pentru germanii proaspăt stabiliți, printre care și o grădiniță. În scurt timp, Klukowski observă că „prăvăliile sunt proprietatea germanilor acum. Avem bărbieri, croitori, pantofari, brutari, măcelari și mecanici, cu toții germani. Tocmai ce-au deschis un restaurant nou, numit *Neue Heimat* (Patria Nouă)." Polonezii care nu se trecuseră pe listă ca etnici germani erau considerați cetățeni de categoria a doua, obligați să presteze muncă forțată și tratați fără pic de considerație. La 27 august 1943, Klukowski consemnează cazul băiețelului de opt ani care „zăcea împușcat într-o livadă. L-au dus la spital, unde a murit. Am aflat că băiatul plecase să culeagă mere. Noul proprietar, un lăcătuș german, l-a împușcat și l-a lăsat acolo să moară, fără să spună nimănui"[121].

Germanii stabiliți în Wartheland nu s-au prea sinchisit de evacuarea polonezilor din regiune. Hermann Voss, un specialist în anatomie, proaspăt instalat la catedra Facultății de Medicină din cadrul nou-createi Universități din Poznań (vârf de lance în sistemul educațional din teritoriile ocupate) scrie în aprilie 1941: „Îmi place orașul Poznań. Ar fi minunat dacă ar dispărea toți polonezii". În mai 1941, consemnează faptul că SS-ul pune stăpânire pe crematoriul pus la dispoziția departamentului său. N-a protestat, ba chiar dimpotrivă: „În subsolul Institutului se află un crematoriu pentru ars cadavre. E folosit exclusiv de Gestapo. Polonezii împușcați sunt aduși aici noaptea și incinerați. De s-ar preface întreaga societate poloneză în cenușă!"[122] Pe lângă imigranții din Est, alți 200 000 de germani s-au stabilit în teritoriile anexate din Vechiul Reich. Parte din ei erau copii și adolescenți evacuați din orașele germane, pentru a fi feriți de riscul bombardamentelor. Mulți au fost înregimentați în cantonamente milităreşti, disciplinați, abuzați și supuși unei educații complet non-academice.[123]

Mulţi adulţi au plecat de bunăvoie în teritoriile anexate, gândind că sunt potrivite pentru ridicarea de noi aşezări. Cei mai mulţi se considerau pionieri, cum e şi cazul Melitei Maschmann, trimisă ca ofiţer de presă pentru organizaţia Tineretului Hitlerist în Wartheland, noiembrie 1939. Melita observă absenţa oamenilor educaţi din rândul populaţiei şi ajunge la concluzia că polonezii sunt un popor de oameni săraci, nedezvoltaţi şi incapabili să susţină un stat naţional. De la orele de „ştiinţă rasială", Melita aflase că rata crescută a natalităţii în Polonia reprezenta un mare pericol pentru viitorul Germaniei. Se lasă înduioşată de sărăcia şi mizeria în care trăiesc mulţi copii polonezi, reduşi la condiţia de cerşetori sau hoţi de cărbune, dar mai târziu avea să scrie, sub influenţa propagandei naziste:

> Mi-am spus că, dacă polonezii luptă în fel şi chip ca să nu piardă provincia de la răsărit, de care naţiunea germană are nevoie pentru a-şi întregi „spaţiul vital", vor rămâne mereu duşmanii noştri, şi am considerat de datoria mea să îmi înăbuş sentimentele dacă ele intră în conflict cu imperativele politice... Un grup care se crede hărăzit să conducă, precum a fost cazul nostru, nu are nicio reţinere când vine vorba să cucerească teritorii aparţinând unor „elemente inferioare".

Cu toate că nu împărtăşea convingerile germanilor care nu se îndoiau de supremaţia „Rasei Superioare" şi vedeau în polonezi un popor de sclavi, avea să scrie mai târziu: „Eu şi colegii mei am fost onoraţi când ni s-a permis să contribuim la cucerirea regiunii în numele naţiunii şi culturii germane. Eram pătrunşi de aroganţa entuziastă a «misionarilor culturali»." Maschmann şi colegele ei fuseseră însărcinate să evacueze şi să cureţe fermele poloneze înainte ca noii proprietari germani să le ia în stăpânire, şi a contribuit la expulzările efectuate de SS, fără să se intereseze unde erau trimişi polonezii.[124] În cadrul acestei operaţiuni, a luat parte cu neruşinare la jaful proprietăţilor poloneze, întrucât polonezii erau obligaţi să lase în urmă mobila şi utilajele pentru viitorii ocupanţi. Înarmată cu un ordin fals de rechiziţie şi un pistol (pe care nu ştia să-l folosească), Melita a furat paturi, tacâmuri şi alte obiecte de la fermierii polonezi pentru a le da coloniştilor germani, asta în regiuni în care procesul de restabilire nu începuse încă. Pe deasupra, considera că acţiunile ei erau complet justificate. Experienţa ei de muncă era minunată.[125] Sentiment împărtăşit de multe alte femei

germane care au venit în teritoriile anexate ca voluntari, pentru a-și începe cariera pedagogică, în calitate de funcționari mărunți în organizația de femei sau ca funcționari de stat. Toate au considerat că munca lor era de factură civilizatoare, atât pe moment, cât și decenii mai târziu, când au fost intervievate. Au întâmpinat cu groază sărăcia și mizeria în care trăia populația poloneză, dar în același timp s-au bucurat de frumusețile peisajelor rurale și erau entuziasmate de misiunea lor atât de departe de casă. Acestor femei de condiție modestă, curățirea și amenajarea fermelor lăsate în urmă de polonezii evacuați le oferea satisfacție. Pentru majoritatea, suferința polonezilor și a evreilor era fie invizibilă, fie acceptabilă sau chiar justificată.[126]

III

Viziunea optimistă pe care Melita Maschmann o avea față de ridicarea unei civilizații germanice în Europa de Est era dezmințită de realitatea din teren. Alături de crime, hoții, jafuri și deportări, administrația germană din Guvernământul General se făcea vinovată de mită și corupție. Se spune că în Varșovia anului 1940, un evreu trebuia să achite o sumă de 125 de zloți pentru a fi scutit de muncă forțată, 500 de zloți ca să nu mai poarte steaua galbenă, 1 200 pentru un certificat care să ateste originile ariene, 10 000 pentru eliberarea din închisoare și 150 000 pentru organizarea emigrării în Italia (ultima a luat brusc sfârșit în iunie 1940, când Italia a intrat în război de partea Germaniei).[127] Corupția a venit și pe fondul de haos instituțional în care s-a scufundat Guvernământul General după 1939. În Cracovia, Guvernatorul General, Hans Frank, a lansat proclamații bombastice din sediul său luxos din palatul regal, dar autoritatea sa era mereu subminată de rivalul său, Friedrich Wilhelm Krüger, șeful poliției SS în Est. Krüger era încurajat nu doar de Himmler și Heydrich, ci chiar și de Hitler, care întotdeauna prefera luptele intestine unei ierarhii de comandă eficiente. Competențele lui Krüger nu se limitau doar la activități polițienești, ci cuprindeau și implementarea programului de transfer al populației, gândit de Himmler. Teroarea dezlănțuită asupra populației din Guvernământul General nu avea mereu consimțământul lui Frank, care devine tot mai îngrijorat de ura și tulburările din rândul populației poloneze. În 1942, ambițiosul Krüger pare gata să-l înlocuiască cu totul pe Frank. Când

fostul guvernator civil al Radomului e acuzat de corupţie şi arestat, după ce în maşina de serviciu (condusă de tatăl său) sunt descoperite covoare, mătăsuri, băuturi spirtoase şi alte bunuri, care urmau să fie transportate în Germania, investigaţiile iniţiate de Himmler scot la iveală amploarea operaţiunii. Mulţi superiori erau angajaţi în astfel de practici, iar Guvernatorul General dădea tonul. Investigaţiile lui Himmler au arătat faptul că Frank însuşi îşi îmbogăţise familia din fonduri de stat şi proprietăţi devalizate. Au fost descoperite două depozite pline de bunuri, de la blănuri şi ciocolată la cafea şi băuturi spirtoase, puse la dispoziţia lui Frank şi a familiei sale. Doar în luna noiembrie a anului 1940, Frank trimite acasă 72 de kilograme de carne de vită, 20 de gâşte, 50 de găini, 12 kilograme de brânză şi multe altele. Guvernatorul General e convocat la Berlin, pentru a fi pus la punct de Hans-Heinrich Lammers, Secretarul de Stat al Cancelariei, cu alte cuvinte, şeful administraţiei civile din Germania. Pe măsură ce poliţia scoate la iveală noi cazuri de corupţie, Frank hotărăşte să riposteze printr-o serie de discursuri ţinute în universităţile germane, în care condamnă puterea crescândă a poliţiei (în frunte cu Himmler, adversarul şi principalul său critic), dar nu reuşeşte decât să stârnească mânia lui Hitler, care îi interzice să mai ţină discursuri publice şi îl deposedează de toate funcţiile de partid. Şi totuşi, Frank supravieţuieşte şi revine în mai 1943, când, cu sprijinul biroului Planului pe Patru ani iniţiat de Göring, îl convinge pe Hitler (cam târziu, ce-i drept) că atrocităţile comise de poliţie în Guvernământul General stârneau resentimentul polonezilor, care refuzau să lucreze temeinic, nu îndeplineau cotele de producţie şi subminau economia prin acte de sabotaj. La 9 noiembrie 1943, Krüger e înlocuit de un funcţionar mai puţin ambiţios. Corupţia continuă.[128]

Mergând în josul ierarhiei sociale, descoperim o uriaşă piaţă neagră, care apare ca răspuns la nivelul scăzut de trai al polonezilor. Potrivit unei statistici, peste 80 la sută din bunurile de consum zilnic sunt furnizate de economia subterană. Angajatorii polonezi se sustrag legilor salariale impuse de Germania şi îşi plătesc angajaţii în natură sau tolerând absenteismul în masă, care în 1943 ajunsese la 30%. Oricum, muncitorii nu-şi permiteau să meargă mai mult de două-trei zile pe săptămână la serviciu, întrucât piaţa neagră le solicita întreg timpul. Un cunoscut banc din această perioadă spune că doi prieteni se întâlnesc după multă vreme: „Ce mai faci?" „Uite, lucrez la primărie." „Nevastă-ta

cum e?" „Lucrează la papetărie." „Şi fiică-ta?" „Ea lucrează la uzină." „Şi cum dracu' vă descurcaţi?" „Slavă Domnului, fiu-meu e şomer![129] Cei care activau pe piaţa neagră nu erau preocupaţi doar de supravieţuire. Cei mai pricepuţi scoteau profituri uriaşe într-un interval de câteva săptămâni. Riscul să fii prins era mare. Dar majoritatea riscau pentru că nu aveau de ales. De altminteri, nu făceau decât să urmeze modelul ocupanţilor germani, pentru care mita, corupţia şi profiturile ilicite erau la ordinea zilei.[130]

Piaţa neagră era în mod deosebit dezvoltată în sectorul produselor comestibile. Alimentele au ajuns să fie produse de lux la scurt timp după invazie, mai ales după ce armata poloneză a dat foc culturilor, în procesul de retragere. Cele mai aspre condiţii erau în Guvernământul General, care cuprindea cele mai sărăcăcioase terenuri agricole din Polonia. În 1940, forţele de ocupaţie din districtul doctorului Klukowski înregistrează toate animalele din gospodăriile polonezilor şi îşi arogă drept exclusiv de folosinţă.[131] Cozile în faţa alimentarelor sunt un peisaj cotidian[132]. Germanii stabilesc cote alimentare pentru ţăranii polonezi şi îi pedepsesc pe cei care nu le îndeplinesc.[133] În total, între 1940 şi 1944, 60% din producţia de carne poloneză, 10% din producţia de cereale şi alte alimente iau drumul Reichului.[134] Criza alimentelor ajunge la cote alarmante, chiar şi pentru Frank. În primele luni ale lui 1940, reuşeşte să asigure transporturi de grâne din Germania, dar majoritatea erau în primul rând destinate hrănirii forţelor de ocupaţie, apoi polonezilor aflaţi în poziţie cheie (precum serviciul feroviar), şi de-abia apoi ucrainenilor şi polonezilor de rând. La coada listei se aflau, fireşte, evreii. În 1941, raţia polonezilor din Varşovia scăzuse la 669 de calorii zilnic, în comparaţie cu cele 2 613 calorii alocate germanilor (şi doar 184 pentru evrei).[135]Aceste cantităţi erau clar insuficiente. Prin urmare, starea de sănătate se deteriorează rapid, se răspândesc bolile datorate malnutriţiei şi rata mortalităţii creşte semnificativ. Majoritatea polonezilor încearcă să-şi asigure alimentaţia prin alte mijloace şi astfel apare piaţa neagră.[136]

Doctorul Klukowski asistă cu mâhnire la disiparea societăţii poloneze sub impactul violenţelor, distrugerii şi privaţiunilor. Cete de tâlhari cutreieră satele, intră în casele oamenilor, îi terorizează pe localnici, pradă şi violează. Polonezii se denunţă între ei, cel mai adesea pentru posesiune ilegală de arme. Mulţi se oferă să lucreze în Germania sau colaborează cu forţele de ocupaţie. Fetele poloneze ţin companie soldaţilor

germani și prostituția devine endemică. În noiembrie 1940, Klukowski are sub îngrijire 32 de cazuri de boli venerice și scrie că „am fete tinere, chiar și de șaisprezece ani, care după ce au fost violate s-au dedat prostituției, ca să-și asigure existența". În ianuarie 1941, scrie că „bețiile sunt în toi și prin urmare bătăile sunt la ordinea zilei, dar se pare că germanii sunt încântați de acest lucru". Polonezii iau parte la devalizarea prăvăliilor evreiești, iar foștii ofițeri polonezi de poliție lucrează acum pentru germani. La 19 februarie 1941, scrie: „Nu mă așteptam ca moralul polonezilor să coboare atât de vertiginos, încât să înlăture orice urmă de demnitate națională"[137]. „Nu există unitate în opoziția noastră față de invadatori, se plânge el două luni mai târziu. Tot mai multe zvonuri, intrigi și denunțuri."[138]

IV

Polonia se confrunta cu probleme la fel de cumplite și în zona ocupată de Armata Roșie la 17 septembrie 1939, în urma Pactului Ribbentrop-Molotov.[139] Uniunea Sovietică ocupase 201 000 km pătrați din teritoriul Poloniei, însumând treisprezece milioane de locuitori. Din cei 200 000 de prizonieri polonezi capturați de Armata Roșie, o parte au fost trimiși acasă, în special cei care locuiau în zonele ocupate de germani, iar alții au fost transferați în lagărele de muncă din sud-estul Poloniei, pentru a ajuta la varii proiecte de construcții. Ofițerii lor însă au fost deportați în lagăre din Uniunea Sovietică, alături de șefii serviciului vamal, polițiști, paznici de închisori și membri ai poliției militare, în total 15 000 de persoane. Începând din aprilie și până în prima perioadă a lunii mai 1940, în urma ordinelor primite de la Moscova, aproximativ 4 443 dintre ei au fost duși în grupe de către agenții NKVD în pădurea Katyn de lângă Smolensk, unde au fost împușcați în ceafă și înhumați în gropi comune. Și restul ofițerilor polonezi au fost uciși. Din cei 15 000, doar vreo 450 au fost cruțați, o parte din ei deja comuniști, alții pe punctul de-a se converti. Ceilalți au fost împușcați în diverse locuri sau uciși în lagăre, alături de alți 11 000 de presupuși contrarevoluționari. Potrivit unor estimări, cifra totală a victimelor se ridică la 20 000, dar numărul adevărat al morților nu va fi niciodată cunoscut. Mulți dintre ei erau ofițeri în rezervă, specialiști, doctori, proprietari de pământ, funcționari de stat ș.a.m.d.[140]

Exterminarea lor făcea parte dintr-o campanie mai vastă de eradicare a culturii naţionale poloneze. De menţionat şi valul de violenţe între comunităţi, în care mii de polonezi au fost măcelăriţi de paramilitari ucraineni sau bieloruşi, membri ai comunităţilor de minoritari din estul Poloniei, încurajaţi de ocupanţii sovietici. În urma unui plebiscit trucat, teritoriile ocupate au fost anexate de către Uniunea Sovietică, iar sistemul social şi economic a fost restructurat pe model sovietic: afacerile şi moşiile au fost expropriate şi preluate de stat, iar ucrainenii şi bieloruşii au fost însărcinaţi cu administrarea lor. Monumentele naţionale şi indicatoarele stradale au fost distruse, librăriile şi instituţiile de cultură au fost închise. 500 000 de polonezi au fost întemniţaţi în teritoriul ocupat de sovietici. Mulţi dintre ei au fost torturaţi, bătuţi, ucişi sau executaţi. Concomitent, a început o campanie de deportări masive. Printre cei vizaţi se numărau membrii partidelor politice, ruşi (şi nu numai) care trăiau în exil, ofiţeri de poliţie şi paznici de închisoare, ofiţeri şi voluntari în armata poloneză, laici activi în Biserica Catolică, aristocraţi, moşieri, bancheri, industriaşi, proprietari de hoteluri şi restaurante, refugiaţi, „persoane care au călătorit în străinătate", ba chiar şi „esperantişti sau filatelişti". Specialiştii din zona de ocupaţie au fost arestaţi aproape în întregime şi deportaţi. În multe cazuri, au fost însoţiţi de familie. Cifra totală a deportărilor se ridică la aproximativ 1,5 milioane de oameni. În prima jumătate a anului 1940, deportaţii au fost băgaţi în vagoane destinate transportului de vite, fără posibilitatea de a se aşeza, şi transportaţi în lungi convoaie feroviare la fermele colective din Kazahstan şi alte locuri îndepărtate. Zeci de mii de polonezi care lucraseră în fostul guvern sau se arătaseră potrivnici ideologiei marxist-leniniste au fost arestaţi, puşi sub acuzaţii false şi trimişi în lagărele de muncă din Siberia. Se presupune că o treime din polonezii deportaţi au murit înainte ca supravieţuitorii să fie eliberaţi în urma atacului Germaniei asupra Uniunii Sovietice, în iunie 1941. La acea dată, politica sovietică în teritoriul ocupat era deja puţin mai îngăduitoare, întrucât Moscova se temea de sprijinul pe care ucrainenii l-ar fi acordat germanilor în eventualitatea unui atac asupra Uniunii Sovietice. Tocmai de aceea s-a încercat încurajarea discretă a spiritului naţionalist polonez, care era în esenţă anti-german. Cu toate astea, urmările ocupaţiei Sovietice în Polonia n-au fost mai puţin dezastruoase decât cele ale ocupaţiei germane.[141]

Pentru cei 1,2 milioane de evrei care locuiau în regiunea ocupată de sovietici, precum şi pentru cei aproximativ 350 000 de refugiaţi care au fugit din calea trupelor germane, ocupaţia sovietică a reprezentat iniţial un ajutor nesperat. Mulţi credeau că vor fi feriţi nu doar de rasismul ucigaş al germanilor, ci şi de antisemitismul înnăscut al polonezilor. Până şi evreii conservatori şi religioşi au întâmpinat ocupaţia sovietică. Un număr important (deşi încă supus dezbaterilor) de evrei a ocupat funcţii administrative în aparatul de conducere comunist. Cu toate că nu ştim numărul exact, se pare că naţionaliştii polonezi şi ucraineni au ajuns la concluzia că întreaga comunitate evreiască era mână-n mână cu detestata Uniune Sovietică. În fapt, arestarea şi deportarea evreilor înstăriţi sau a altora, cu precădere intelectualii şi specialiştii, care au refuzat în chip patriotic cetăţenia sovietică, a sfărâmat curând iluziile evreilor în privinţa ocupaţiei sovietice. Aproximativ unul din trei cetăţeni polonezi deportaţi în Siberia sau în alte regiuni îndepărtate era evreu la origine. Potrivit estimărilor, 100 000 de evrei au murit în timpul deportărilor. Dar răul fusese deja făcut. În cele din urmă, trupele germane aveau să scoată Armata Roşie din Polonia, iar evreii rămaşi în urmă aveau să suporte consecinţele pentru entuziasmul iniţial cu care-i întâmpinaseră pe sovietici. Până atunci însă, condiţiile de viaţă s-au înăsprit în aşa măsură, încât mulţi evrei care fugiseră din teritoriile ocupate de germani s-au întors înapoi.[142]

O adunătură înfiorătoare

I

Dacă polonezii erau cetăţeni de categoria a doua în Guvernământul General, evreii cu greu treceau drept oameni în ochii ocupanţilor germani, fie ei soldaţi sau civili, cu sau fără afiliaţie politică. Germanii au sosit pătrunşi de o teamă şi un dispreţ suveran faţă de evrei, care le fusese inoculat timp de şase ani şi jumătate de neobosita propagandă nazistă. În această perioadă, minoritatea evreiască din Reich, însumând mai puţin de un procent din totalul populaţiei, fusese supusă unui regim tot mai intens de discriminare, de la exproprieri la brutalităţi din partea activiştilor nazişti. Jumătate din ei au emigrat. Celor rămaşi li s-au retras drepturile civile (şi adesea mijloacele de trai), li s-a interzis să intre în contact cu germanii, au fost obligaţi la muncă forţată şi, în fapt, izolaţi complet de restul societăţii germane. În noiembrie 1938, pe întreg teritoriul Germaniei se dezlănţuie un val de pogromuri, în urma căruia aproape toate sinagogile sunt distruse, mii de prăvălii evreieşti sunt devastate, case şi apartamente devalizate, iar 30 000 de evrei sunt arestaţi şi duşi în lagăre de concentrare, de unde sunt eliberaţi doar după ce dau asigurări că vor emigra. Ulterior, evreii rămaşi sunt deposedaţi de bunurile pe care le mai aveau. Procesul prin care germanii „puri“ au ajuns să-i vadă pe compatrioţii lor de origine evreiască drept o rasă aparte, în ciuda faptului că împărtăşeau toate aspectele fundamentale ale culturii germane şi se îmbrăcau precum ceilalţi germani, a fost treptat şi neuniform, şi a atins apogeul în 1939.[143]

În Polonia însă, germanii s-au confruntat cu o situaţie inedită. În 1939, în Polonia trăiau cei mai mulţi evrei din Europa, numărând aproape trei milioane şi jumătate de oameni, adică 10% din totalul populaţiei, cifră calculată după apartenenţa religioasă. Mai bine de trei

sferturi trăiau în mediul urban. Doar în Varşovia erau 350 000, adică 30% din totalul populaţiei. În Łódź trăiau peste 200 000 de evrei, însumând o treime din populaţia oraşului. În peste 30% din oraşele Guvernământului General, evreii constituiau populaţia majoritară. 85% aveau ca limbă maternă ebraica sau idiş, nu polona. Majoritatea practicau iudaismul. O bună parte din ei se îmbrăcau diferit faţă de polonezii creştini şi îşi lăsau barbă sau favoriţi. Erau o minoritate naţională bine definită, supusă unui regim tot mai intens de discriminare din partea guvernului militarist polonez, în a doua jumătate a anilor '30. Majoritatea evreilor polonezi erau negustori, comercianţi, meseriaşi, furnizori locali sau muncitori plătiţi. Mulţi erau foarte săraci, iar în 1934, mai bine de un sfert din ei trăiau din ajutor social. Puţin peste două milioane de evrei trăiau în regiunile ocupate de Germania, din care 350 000 s-au refugiat imediat în estul Poloniei, în Lituania sau în Ungaria. În ochii invadatorilor, aceştia erau „evreii răsăriteni", o minoritate ciudată şi detestată, percepută de cei mai mulţi ca non-europeană, care trebuia tratată cu şi mai mult dispreţ şi neîncredere decât evreii din Germania.[144] Ne amintim că 18 000 de evrei polonezi au fost expulzaţi din Germania în octombrie 1938, urmaţi de alţi 2 000 în luna iunie a anului următor.[145]

Politicile naziste de reprimare şi exterminare rasială au fost pentru prima oară aplicate la scară mare în Polonia, într-un gigantic experiment care avea să fie mai târziu reluat la o scară şi mai mare în alte părţi din Europa de Est. Lipsită de orice scrupule, stăpânirea germană din Polonia era gândită exclusiv pentru a servi intereselor Germaniei (aşa cum erau ele înţelese de nazişti), inclusiv interesele rasiale. Reducerea statului polonez la o formaţiune primitivă, exploatarea fără margini a resurselor sale, degradarea radicală a vieţii de zi cu zi, exercitarea puterii după bunul plac, alungarea brutală a polonezilor din propriile locuinţe sunt tot atâtea feluri de a deschide calea terorii fără margini împotriva evreilor. În plus, haosul creat şi insistenţele lui Hitler privind politicile rasiale din Polonia au înlesnit de la bun început exercitarea arbitrară a puterii de către cele mai fanatice şi hotărâte elemente din Partid şi SS.[146]

Grupul Operativ Special SS sub comanda lui Udo von Woyrsch s-a remarcat în prigoana asupra evreilor. La 8 septembrie 1939, se face răspunzător de uciderea unui grup de copii evrei din Bedzin şi de incendierea sinagogii cu aruncătoarele de flăcări. Incendiul cuprinde şi casele din împrejurimi. Trupele Grupului Operativ au împuşcat la întâmplare evrei pe stradă. Numărul morţilor s-a ridicat în final la 500. La

întâlnirea din Cracovia cu Heydrich şi Streckenbach (11 septembrie 1939), Woyrsch află că Himmler ordonase să fie luate cele mai dure măsuri împotriva evreilor, pentru a-i obliga să părăsească regiunile controlate de germani şi să se refugieze în Est. Grupul Operativ Special şi-a înteţit represaliile prin arderea unui grup de evrei în sinagoga din Dynow sau prin împuşcări în masă, în diferite localităţi.[147]

Soldaţii de rând şi ofiţerii inferiori împărtăşeau în mare parte prejudecăţile împotriva „evreilor răsăriteni" răspândite de propaganda nazistă începând cu 1933.[148] Atitudinea germanilor e perfect exemplificată de şeful statului-major al Armatei a 8-a, Hans Felber, care la 20 septembrie 1939 descrie comunitatea evreiască din Łódź drept „o adunătură înfiorătoare, mizerabilă şi vicleană", şi cere să fie deportată.[149] Felber relua vorbele lui Hitler, rostite în urma unei vizite în cartierul evreiesc din Kielce, la 10 septembrie 1939. Otto Dietrich, secretarul de presă al Führerului, observă că „aceşti oameni arată într-un hal fără de hal... Trăiesc într-o mizerie incredibilă, în cocioabe de care nu s-ar apropia nici măcar cerşetorii germani"[150]. „Nu-i mai putem numi oameni, afirma Goebbels după vizita făcută în Łódź, la începutul lui noiembrie 1939. Sunt animale. Prin urmare, sarcina care ne revine nu e umanitară, ci chirurgicală. Am luat măsuri, unele dintre ele radicale. Altminteri, Europa riscă să fie răpusă de molima evreiască."[151] Goebbels a trimis o echipă de filmare să surprindă imagini care erau pe urmă difuzate în cadrul reportajelor de ştiri prezentate la cinematograf, astfel că rabinii şi congregaţiile iudaice au fost nevoiţi să oficieze servicii religioase pentru cameramani, care au intrat pe urmă în abatoarele evreieşti pentru a filma ritualul de tăiere a vitelor. Materialul a fost adunat sub îndrumarea directă a ministrului propagandei, în vederea realizării unui documentar intitulat *Eternul evreu*, care a rulat un an mai târziu, începând cu noiembrie 1940.[152]

Atmosfera de ură şi dispreţ insuflată de Hitler generalilor săi înainte de izbucnirea războiului a pătruns şi în soldăţimea de rând, care a înţeles că are mână liberă în privinţa evreilor polonezi. Când armata germană a pătruns în Varşovia, soldaţii au început numaidecât să devalizeze prăvăliile evreieşti şi să-i tâlhărească pe evrei sub ameninţarea armei.[153] Chaim Kaplan, director evreu de şcoală, consemnează în jurnalul său, la 6 octombrie 1939, că soldaţii germani i-au dat buzna în casă şi au violat-o pe servitoarea lui creştină (Kaplan credea că Legile de la Nürnberg îi opreau pe soldaţii germani să se atingă de evreice, cu

toate că în realitate n-au reprezentat un adevărat obstacol). Apoi au bătut-o pentru a afla unde sunt ascunşi banii (Kaplan îi băgase deja în bancă). Tot Kaplan notează că până şi ofiţerii germani îi brutalizau pe evrei pe stradă şi le tăiau bărbile. Pe fete le obligă să cureţe latrinele cu bluzele şi comit nenumărate acte de sadism împotriva evreilor din Varşovia.[154] Zygmunt Klukowski consemnează multe acte de tâlhărie şi devalizare înfăptuite de soldaţii germani, adesea cu complicitatea polonezilor, mai ales atunci când era vorba de prăvălii evreieşti. Nelegiuirile erau de regulă urmate de incendieri şi distrugeri furibunde, la care luau parte şi localnicii, inclusiv membri ai clerului catolic, stârniţi de ani de zile de îndoctrinare şi propagandă antisemită generată de naţionaliştii polonezi.[155]

La 22 octombrie 1939, trupele germane se folosesc de autocamioane pentru a transporta bunurile furate din magazinele evreieşti din Zamość, oraşul cel mai apropiat de reşedinţa doctorului Klukowski. Opt zile mai târziu, ofiţerii germani încep să fure bani şi bijuterii din casele evreieşti.[156] Tâlharii folosesc tot mai adesea violenţa împotriva evreilor.[157] Klukowski consemnează în jurnal că, la sosirea germanilor în Zamość (octombrie 1939), evreilor li s-a poruncit să „cureţe străzile şi toaletele publice şi să astupe toate şanţurile stradale. Germanii îi obligă apoi să facă jumătate de oră de gimnastică obositoare înainte să se apuce de muncă, ceea ce s-a dovedit fatal în cazul unora, în special al bătrânilor". La 14 octombrie 1939, scrie: „Germanii îi tratează cu cruzime pe evrei. Le taie bărbile şi uneori le smulg părul din cap"[158]. La 14 noiembrie, sinagoga este arsă până la temelii, împreună cu alte case evreieşti din apropiere. Era o copie a pogromului de la 9-10 noiembrie 1938. Comunitatea evreiască e obligată să plătească „despăgubiri" uriaşe.[159] Începând cu 22 decembrie 1939, toţi evreii în vârstă de zece ani sau mai mari sunt obligaţi să poarte steaua galbenă pe mânecă, iar prăvăliile trebuie să afişeze etnia proprietarului.[160] Plecat în vizită la un evreu bolnav, doctorul Klukowski îşi aminteşte că „m-am întrebat tot drumul dacă sunt urmărit. M-am simţit groaznic. Am evitat să trec numele bolnavului pe reţetă. Iată unde s-a ajuns: ţelul oricărui doctor e să-şi trateze pacienţii, dar mai nou e o crimă pentru care rişti să faci puşcărie"[161].

De reţinut că aceste brutalităţi sunt comise de soldaţi şi ofiţeri de armată, nu de SS. Cete de soldaţi germani trag întâmplător în casele din cartierele evreieşti, adună evreii în stradă şi îi obligă să se mânjească cu materii fecale, le dau foc la bărbi, îi forţează să mănânce carne de porc

sau le scrijelesc steaua lui David pe frunte cu ajutorul cuțitelor.[162] Majoritatea soldaților de rând se confruntă pentru prima oară cu evreii polonezi, care, la prima vedere, prezintă toate semnalmentele descrise ani la rândul de propaganda nazistă. Un caporal scrie, în august 1940, că „acești evrei sadea, cu bărbi și mizerabili, sunt chiar mai groaznici decât îi descrie revista *Der Stürmer*“[163]. Un alt caporal scrie în decembrie 1939 despre evrei: „Rar mi-a fost dat să întâlnesc asemenea indivizi neîngrijiți, zdrențăroși, mizerabili și soioși. Acești oameni ni se păreau ca o molimă. Felul pieziș în care te priveau, întrebările lor perfide și foiala lor amăgitoare ne-au obligat nu o dată să scoatem pistolul, ca să-i aducem cu picioarele pe pământ“[164].

La scurt timp după izbucnirea războiului, un savant evreu s-a hotărât să consemneze aceste comportamente pentru posteritate. Emanuel Ringelblum s-a născut în 1900, a studiat istoria și a susținut teza de doctorat în 1927. Pe deasupra, era un sionist de stânga. Începând cu octombrie 1939, Ringelblum a organizat o întinsă rețea de asistenți însărcinați cu strângerea materialelor, a informațiilor, intervievarea persoanelor și consemnarea relatărilor evreilor din Varșovia. În notele lui Ringelblum regăsim tâlhăriile, bătăile, împușcările și umilințele la care au fost supuși cu regularitate evreii de către soldații germani, precum și de trupele SS. Violurile erau la ordinea zilei în primele luni după ocupație. La începutul lui 1940, Ringelblum scrie: „La Tlomackie numărul 2, trei *domni și stăpâni* au violat câteva femei. Vuia casa de țipete. Poliția secretă e îngrijorată de degradarea rasială – arienii care se împreunează cu non-arieni –, dar se tem să raporteze aceste incidente“[165]. Mita și corupția capătă amploare. „Doar săracii sunt trimiși în lagăre“, scrie Ringelblum.[166] Potrivit lui Ringelblum, creștinii polonezi sar uneori în apărarea evreilor atacați de tinerii huligani polonezi. În privința germanilor însă nu pot să facă nimic.[167] Pe măsură ce situația evreilor se înrăutățește, Ringelblum ia notă de felul în care persecutații fac haz de necaz. Bancul spune că o evreică își trezește soțul care ba râde, ba urlă în somn. Soțul explică: „Am visat că cineva a scris pe-un perete «Ciomăgiți-i pe evrei! Jos cu sacrificiul ritualic!»“ „Și ce-ți veni să râzi?“, îl întreabă soția. „Nu înțelegi? S-au întors zilele bune! Polonezii sunt din nou la putere!“[168] Cruzimea germanilor era mult mai greu de suportat: „Un comisar de poliție a intrat în apartamentul unor evrei, dorind să ia câte ceva. Femeia s-a plâns că e văduvă și are un copil de crescut. Polițistul a promis că nu se va atinge de nimic dacă femeia va ghici care din ochii lui e

fals. Femeia a spus că ochiul stâng. Când a întrebat-o cum de ghicise, femeia a răspuns: „Pentru că are un aspect mai uman“[169].

În multe alte localităţi din Polonia, armata ia prizonieri evrei pe care îi împuşcă, individual sau în grupuri. Cei 60 000 de prizonieri polonezi consideraţi evrei sunt recrutaţi şi ei ca muncitori în diverse proiecte, dar supuşi unui regim infernal de înfometare şi violenţă, care duce la moartea a 25 000 de evrei până în primăvara anului 1941.[170] La 10 octombrie 1939, Chaim Kaplan scrie că evreii sunt arestaţi şi duşi în lagăre de muncă.[171] Frank ordonase deja recrutarea obligatorie a evreilor din Guvernământul General şi organizează lagăre de muncă, în care evreii arestaţi pe stradă sau în urma incursiunilor poliţiei vor urma să trăiască în condiţii mizere. Dintr-un raport medical care viza mai multe lagăre din Belzec, întocmit în septembrie 1940, aflăm că barăcile muncitorilor erau neluminate, umede şi pline de insecte. 30% din muncitori nu aveau încălţări, pantaloni sau cămaşă şi dormeau pe podea, câte 75 într-o încăpere de treizeci de metri pătraţi, forţaţi să se întindă unii peste alţii ca să încapă. Săpunul lipsea cu desăvârşire, iar barăcile erau foarte insalubre. Raţiile erau complet neadecvate pentru gradul de solicitare fizică, fie că vorbim de lucrări la drumuri sau întărirea malurilor unui râu.[172]

Un elev evreu pe nume Dawid Sierakowiak descrie cu calm în jurnalul său turnura tot mai urâtă pe care o luau lucrurile: „Primele consecinţe ale ocupaţiei Germane, scrie el la 9 septembrie 1939: Îi duc pe evrei să sape“. Cu toate că anul şcolar începuse deja, părinţii îi interzic să participe la ore, de teamă să nu fie arestat de germani. Două zile mai târziu menţionează „bătăile şi jafurile“ care au loc şi nu uită să amintească de prăvălia devalizată a tatălui său. „Nemţii fac ce vor.“ După ce ocupanţii închid sinagogile şi îi obligă pe evrei să deschidă prăvăliile în zilele de sărbătoare religioasă, Dawid scrie că „toate drepturile omului sunt călcate în picioare“. Întrucât mama lui era obligată să stea câte două ore la coadă la pâine în fiecare zi, de la cinci dimineaţa, Sierakowiak află că germanii îi scot pe evrei din cozi. Tatăl lui îşi pierde slujba. Germanii închid şcoala lui Dawid, astfel că băiatul se vede nevoit să parcurgă zilnic cinci kilometri până la noua lui şcoală, întrucât părinţii nu-şi permiteau să-i plătească biletul de tramvai. Nu mai târziu de 16 noiembrie e obligat, asemenea celorlalţi evrei, să poarte o banderolă galbenă pe stradă. Începând cu luna decembrie, în locul banderolei, evreii trebuie să poarte pe umărul drept un însemn cu Steaua lui

David care măsura 10 centimetri. „Seara asta avem de lucru, scrie Sierakowiak. Trebuie să rupem banderolele şi să coasem noile ornamente." Şcoala lui Dawid se închide la prima zăpadă, iar manualele şcolare sunt împărţite elevilor: „Am primit o istorie a evreilor scrisă de germani, câteva cărţi de poezie germană, nişte texte în latină şi două cărţi în engleză". Sierakowiak asistă la violenţele stradale asupra evreilor. Lucrurile mergeau din ce în ce mai rău.[173]

În toamna anului următor, evreii sunt supuşi la cazne inimaginabile pe străzile oraşelor poloneze, inclusiv Szebrzeszyn. La 9 septembrie 1940, Klukowski scrie:

> În după-amiaza asta, în timp ce stăteam la fereastră, am asistat la o întâmplare nefericită. Un evreu în etate şi câteva femei stăteau alături de ruinele caselor evreieşti de vizavi. La un moment dat au apărut trei soldaţi germani. Unul dintre soldaţi l-a înşfăcat pe bătrân şi l-a azvârlit în beci. Femeile au început să se vaite. În curând au apărut şi alţi evrei la faţa locului, însă soldaţii şi-au văzut liniştiţi de drum. Incidentul m-a intrigat, însă câteva minute mai târziu, bătrânul a venit la mine să-i pansez rănile. Mi-a spus că uitase să-şi scoată pălăria în faţa soldaţilor. Conform noilor reglementări, când soldaţii germani se plimbă pe stradă, toţi evreii sunt obligaţi să ia poziţie de drepţi şi, pe deasupra, bărbaţii trebuie să-şi dea pălăria jos.[174]

Incidentul la care asistase Klukowski nu era un simplu abuz de putere al forţelor ocupante faţă de o minoritate infamă, ci rezultatul unui îndelungat proces decizional în Berlin, sprijinit de apariţia unor noi structuri instituţionale în Germania, care aveau să joace un rol tot mai important în anii următori.[175]

II

Iniţial, naziştii plănuiau ca Polonia să fie împărţită în trei regiuni de aşezare – germană, poloneză şi evreiască – însemnând trei blocuri principale, vestic, central şi răsăritean. Implementarea schemei nu revenea doar SS-ului: deja la 13 septembrie 1939, Şeful Intendenţei Comandamentului Suprem al Armatei însărcinase Armata din Sud cu deportarea tuturor evreilor din partea estică a Sileziei Superioare în

regiuni care aveau să intre la scurt timp sub ocupaţie sovietică. Destul de repede însă, planul devine mai centralizat. La 14 septembrie, Heydrich scrie că Himmler urma să-i trimită lui Hitler un plan general pentru soluţionarea „problemei evreieşti din Polonia... asupra căreia numai Führerul se poate pronunţa". La 21 septembrie 1939, Hitler a aprobat planul de deportări care avea să fie pus în aplicare în următoarele douăsprezece luni. Evreii – cu precădere cei angajaţi în munci agricole – trebuiau numaidecât ridicaţi şi băgaţi în ghetouri urbane. Toţi evreii – care numărau peste jumătate de milion – la care se adăugau şi 30 000 de ţigani urmau să fie deportaţi în teritoriile alipite. Potrivit lui Heydrich, acesta era un prim pas în realizarea „scopului final" – un secret bine păzit – care presupunea înlăturarea evreilor din Germania şi din regiunile ocupate, şi stabilirea lor într-o rezervaţie special creată.

În fruntea operaţiunii se află Adolf Eichmann, şeful Biroului Central SS pentru Emigraţia Evreilor *(Zentralstelle für jüdische Auswanderung)* cu sediul în Praga, care trece imediat la acţiune. Întâi obţine acordul şefilor regionali pentru planul de deportare, apoi stabileşte un punct de tranzit la Nisko, pe râul San. La 18 octombrie 1939, un tren încărcat cu 900 de evrei pleacă din Ostrava (Protectoratul Boemiei şi Moraviei), urmat două zile mai târziu de un transport de 912 evrei din Viena. La Nisko însă, nu existau posibilităţi de cazare. Câţiva deportaţi sunt puşi să construiască barăci, dar majoritatea sunt duşi câţiva kilometri mai încolo şi alungaţi de un detaşament SS. Gardienii trag focuri de armă şi strigă în urma lor: *Geht hinüber zu euren roten Brüdern!* (Duceţi-vă dincolo, la fraţii voştri roşii!). Demersul a fost sistat la 28 septembrie 1939, în urma înţelegerii semnate de Himmler cu Uniunea Sovietică privind transferul etnicilor germani în teritoriile anexate, în mare măsură din cauza realocării mijloacelor de transport pentru noul val de imigranţi răsăriteni. Puţin importă. După cum afirmase şi Hitler, crearea unei rezervaţii evreieşti în regiunea Nisko avea să submineze rolul regiunii ca rampă de lansare a invaziei Uniunii Sovietice. Praful s-a ales de măreţul plan al lui Eichmann. Evreii pribegi – sprijiniţi de comunitatea evreiască din Lublin – au continuat să trăiască lângă Nisko, în adăposturi temporare, până în aprilie 1940, când SS-ul le-a ordonat să plece şi să-şi găsească alte domicilii. Doar 300 au reuşit să se restabilească.[176] Cu toate astea, operaţiunea n-a fost privită ca un fiasco. Dimpotrivă, se demonstrase potenţialul pentru deportarea unui număr mare de evrei din Reich şi Protectorat spre Est, deghizând tratamentul

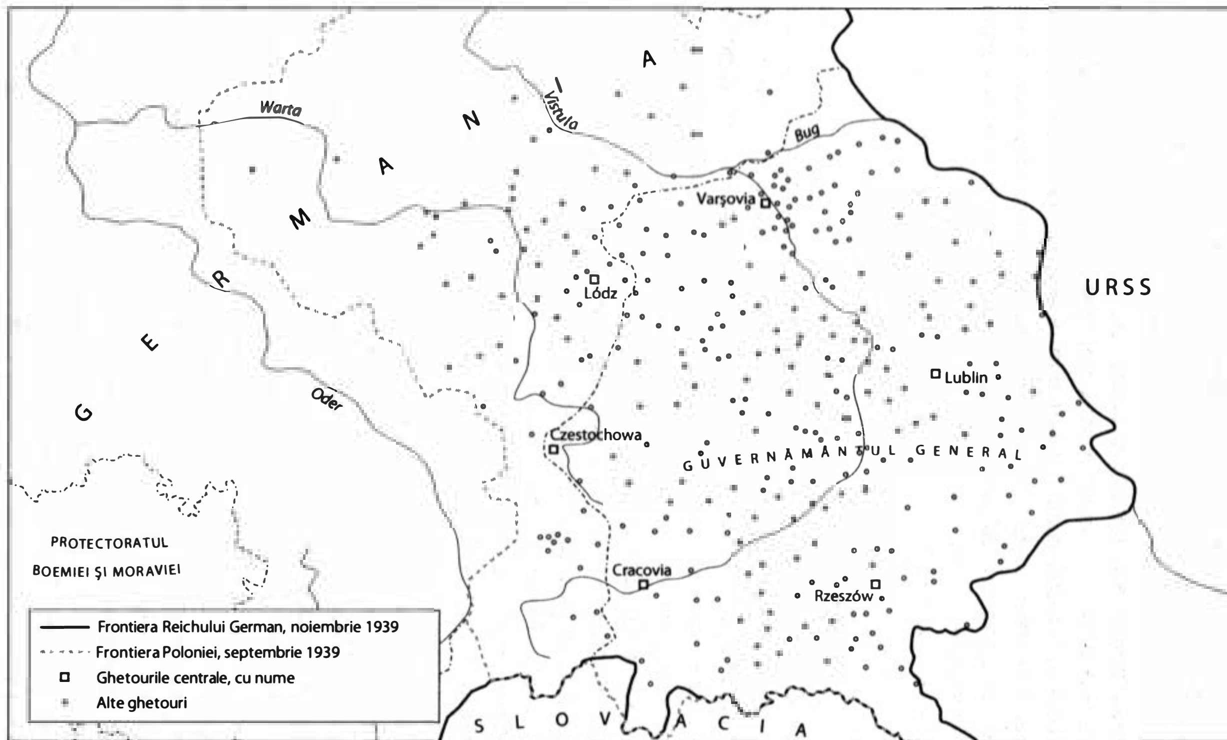
criminal prin folosirea unor eufemisme precum: „restabilire", „colonii" autonome sau „rezervații". Eichmann a fost numit la conducerea Departamentului IVD4 al Biroului Central de Securitate, însărcinat cu „evacuarea" și „restabilirea"[177]. Faptul că nu reușise să aducă dotările necesare rezervației din Nisko nu era pus pe seama incompetenței organizatorice. Fusese o manevră intenționată. Pe scurt, evreii din Germania și din zonele de ocupație din Europa Centrală urmau să fie lăsați de izbeliște și obligați să-și poarte singuri de grijă. Potrivit lui Hans Frank, „mă bucur că în sfârșit putem să luăm în coarne evreimea. Cu cât mai mulți mor, cu-atât mai bine. O lovitură dată evreimii înseamnă o victorie pentru Reich. Evreii trebuie să simtă pe pielea lor că suntem aici". Din raportul vizitei unor figuri importante din Guvernământul General în satul Cyców, la 20 noiembrie 1939, aflăm că: „potrivit guvernatorului districtual, Schmidt, acest teritoriu mlăștinos ar putea fi întrebuințat ca rezervație pentru evrei. Această măsură ar duce la scăderea drastică a numărului evreilor". Până la urmă, după cum stă scris și în raportul unui membru al Institutului German pe Afaceri Externe din luna decembrie, 1939, „eradicarea acestor suboameni e în interesul întregii lumi". În opinia lui, metoda „naturală" e cea mai indicată, cu alte cuvinte foamete și boli.[178] În următoarele luni, o serie de planuri privind restabilirea evreilor din Europa Centrală au fost schițate în Ministerul Central de Securitate, în Ministerul de Externe și în alte centre ale puterii: toate propuneau, implicit sau explicit, exterminarea unui număr însemnat de evrei, prin varii metode. În februarie și martie 1940, întreaga comunitate evreiască din Stettin, care număra peste o mie de membri, e deportată la ordinele lui Heydrich, în condiții atât de potrivnice încât o treime moare pe drum, de foame, frig sau epuizare. O serie de operațiuni necoordonate în decursul anilor 1939, 1940 și începutul lui 1941, duc la deportarea a peste 63 000 de evrei în Guvernământul General, printre care, mai târziu, și 3 000 din Alsacia, peste 6 000 din Baden și Saar, ba chiar și 280 din Luxemburg. Niciuna nu a dus la implementarea unei tactici coerente la o scară mai mare. Majoritatea erau rezultatul inițiativei și nerăbdării unor lideri locali, dintre care-l amintim pe Liderul Regional din Wartheland, Arthur Geiser, care își propusese să curețe regiunea sa de evrei, în cel mai scurt timp posibil. Operațiunea Nisko a fost abandonată, iar anvergura și viteza transferurilor de populație din Polonia a scăzut considerabil din cauza războiului și a altor circumstanțe. Cu toate astea, ideea deportării evreilor din

Europa Centrală într-o rezervaţie mai la răsărit a fost în continuare dezbătută. Primul pas era, în opinia lui Hitler, ghetoizarea tuturor evreilor din Reich şi din teritoriile anexate în marile oraşe poloneze, de unde puteau fi mai uşor expulzaţi (aşa cum susţineau şi Himmler sau Heydrich).[179] Corespondentul american, William L. Shirer, ajunge la următoarea concluzie: „Naziştii şi-au propus să-i extermine pe evreii polonezi" (noiembrie 1939), ce alte raţiuni ar putea avea ghetoizarea? Dacă evreii nu sunt lăsaţi să-şi câştige pâinea, cum vor putea supravieţui?[180]

III

Problema ghetourilor s-a pus imediat după pogromurile din 9-10 noiembrie 1938.[181] Puţini credeau că ghetourile vor avea o viaţă îndelungată, aşa că Berlinul nu a dat ordine în privinţa administrării lor. Heydrich a propus ca accesul evreilor să fie limitat la anumite districte din marile oraşe, dar nu a oferit specificări. Conştient că aparatul său administrativ nu e nici pe departe pregătit să facă faţă unui val uriaş de refugiaţi fără un ban în buzunare, Hans Frank a încercat să împiedice deportarea evreilor din Wartheland în Guvernământul General, astfel că Greiser a hotărât să acţioneze pe cont propriu, urmând directivele lui Hitler.[182] Ca prim pas, a ordonat ca evreii rămaşi în Wartheland să fie băgaţi într-un „ghetou închis" în partea nordică a Łódźului, într-un cartier sărac unde locuiau deja mulţi evrei. La 10 decembrie 1939, administraţia regională a stabilit marginile ghetoului, relocarea non-evreilor din cartier, aprovizionarea cu mâncare şi alte lucruri necesare, precum şi alte aranjamente. La 8 februarie 1940, soldaţii înalţă bariere în jurul ghetoului. Potrivit lui Dawid Sierakowiak, din luna decembrie încep arestările în masă. „Toată lumea de pretutindeni are rucsacurile gata pregătite, cu lenjerie, haine şi unelte de trebuinţă. Toţi sunt foarte agitaţi." Mulţi evrei au fugit din oraş, ducându-şi bunurile în cărucioare.[183] Când, la 30 aprilie – 1 mai, ghetoul a fost complet îngrădit, cuprindea 162 000 din totalul de 220 000 de evrei care trăiau în Łódź.[184] Aceşti oameni erau nevoiţi să trăiască într-un cartier cu dotări atât de sărace, încât doar 30 000 de case nu aveau apă curentă sau canalizare.[185]

La 21 septembrie 1939, Heydrich a decretat principiul după care fiecare ghetou urma să fie condus de un consiliu format din persoane

3. Ghetourile evreiești în Polonia ocupată de Germania, 1939–1944

mai în vârstă, în fruntea căruia se afla un Înțelept. Membrii consiliului urmau să fie tratați ca ostatici, pentru a se asigura că vor face tot posibilul să prevină frământările și răzmerițele în ghetou. Pe deasupra, trebuiau să organizeze o poliție evreiască pentru menținerea ordinii, să întocmească liste cu locuitorii, să se ocupe de împărțirea proviziilor și, mai presus de toate, să ducă la îndeplinire ordinele administrației germane.[186] Germanii l-au pus pe Chaim Rumkowski în fruntea consiliului din Łódź, un om care după o serie de afaceri nereușite a ajuns administrator-șef peste orfelinatele evreiești din oraș. Acum că atinsese venerabila vârstă de șaptezeci de ani, rolul îi venea ca o mănușă: păr alb, voinic, plin de energie, cu un chip și o alură nobilă, maiestuoasă, ba chiar regală, după cum îl descriu contemporanii. Rumkowski a preluat neîntârziat frâiele puterii, devenind în fapt dictatorul ghetoului. A pus în circulație o valută cu uz limitat la ghetou, a creat un sistem de cantine, grădinițe și servicii sociale și a încercat să obțină de la administrația germană permisiunea de producere a bunurilor. Asta presupunea importul de material brut în vederea prelucrării, posturi pe șantiere pentru muncitorii necalificați și obținerea veniturilor cu care puteau fi achiziționate alimente și alte bunuri esențiale supraviețuirii populației. Deja în octombrie 1940 realizase aproape tot ce își propusese, datorită colaborării cu pragmaticul primar al orașului și cu directorul ghetoului, un afacerist din Bremen, care încerca să reducă taxele plătite de populație pentru susținerea evreilor (70% nu aveau posibilitatea să se întrețină). Cei trei reușesc să ocolească nemulțumirile celor care vedeau în ghetou un mijloc de a subția rândurile evreilor prin menținerea unor condiții mizerabile și construiesc uzine și ateliere, transformând ghetoul într-o componentă a economiei germane de război.[187] Succesul și puterea i s-au urcat la cap lui Rumkowski. Bătrânul se plimba prin ghetou înconjurat de gărzi de corp, iar într-una dintre plimbări se pare că ar fi aruncat dulciuri în mulțime. Faptul că devenise indispensabil germanilor, cel puțin atâta vreme cât ghetoul avea să existe, i-a atras multe critici, ba chiar și ură din partea comunității evreiești. Pe de altă parte, era oarecum îndreptățit să se considere un element crucial în supraviețuirea ghetoului.[188]

În Guvernământul General, Hans Frank, de altfel autorul unor discursuri foarte înverșunate, s-a văzut nevoit să restabilească iute ordinea, după ce mii de polonezi săraci și evrei expulzați au invadat orașul, în ciuda faptului că nu se luaseră măsuri pentru sosirea lor. Deși a făcut

presiuni insistente – şi în mare parte reuşite – la Berlin pentru stăvilirea valului de nou-veniţi, s-a apucat concomitent să creeze ghetouri temporare pentru evrei, care urmau mai apoi să fie trimişi într-o rezervaţie necunoscută din Est. Primul ghetou creat în Guvernământul General a fost cel din Radomsko (decembrie 1939) urmat de multe altele. Unele erau mici, altele aveau viaţă scurtă, dar cele mari, precum ghetoul din Łódź, au căpătat un aer de permanenţă pe măsură ce au devenit centre importante de exploatare economică. Asta cu-atât mai mult după ianuarie 1940, când Frank a anunţat că Guvernământul General nu va mai fi bufetul de unde toţi jefuitorii se pot servi, ci va trebui să devină un element important în economia Reichului.[189] La 19 mai 1940, Frank a ordonat ca evreii din Varşovia să fie închişi în cartierul evreiesc, motivându-şi iniţial decizia printr-o declaraţie cinică, şi anume că evreii răspândesc boli precum tifosul şi trebuie izolaţi de dragul sănătăţii publice. Mai mult, îi acuză în stil pur nazist că se fac vinovaţi de creşterea inflaţiei, din cauza amestecului lor în piaţa neagră.[190] Pe timp de vară, ridicarea ghetoului a fost oprită, întrucât Frank spera că evreii vor fi duşi în Madagascar. Lucrările au fost reluate în octombrie.[191] Când ghetoul a fost complet îngrădit, la 16 noiembrie 1940, majoritatea evreilor din oraş trăiau deja acolo, alături de mulţi alţii veniţi din afară. Operaţiunea a cunoscut şi momente de-o violenţă fără margini, după cum descrie Emmanuel Wei:

> La intersecţia străzilor Chlodna cu Zelazne, cei care îşi scot pălăriile mai încet înaintea germanilor sunt obligaţi să facă exerciţii fizice, folosind pietrele sau dalele pe post de greutăţi. Până şi evreii mai în vârstă sunt forţaţi să facă flotări. [Germanii] aruncă bucăţele de hârtie în noroi, le poruncesc oamenilor să le ridice şi îi lovesc când se apleacă după ele. În cartierul polonez, evreii sunt întinşi la pământ şi călcaţi în picioare. Pe strada Lezno, un soldat german a coborât dintr-un camion să-l bată pe un trecător evreu. Apoi i-a ordonat să se întindă pe jos şi să sărute asfaltul. Răul s-a întins peste întreg oraşul, ca la un semn venit de undeva deasupra.[192]

Potrivit raportului unui administrator german, ghetoul a fost construit „prin folosirea zidurilor deja existente şi prin zidirea străzilor, ferestrelor, uşilor şi spaţiilor dintre clădiri. Zidurile au trei metri înălţime, la care se adaugă un metru de sârmă ghimpată. Ghetoul e

păzit de patrule de poliţie motorizate sau călare". Existau cincisprezece puncte de control, unde poliţia germană şi poloneză supervizau intrările şi ieşirile din ghetou, care era împărţit în două secţiuni, una mare şi una mică, despărţite de strada „ariană", peste care trecea un podeţ de lemn.[193] Ghetoul era administrat pe principiile stabilite la Łódź, de un consiliu evreiesc în fruntea căruia se afla inginerul Adam Czerniakov, un membru de seamă în comunitatea evreiască, trecut acum de şaizeci de ani. Lucrând neîncetat, Czerniakow s-a străduit să obţină mici concesii, exploatând neînţelegerile dintre liderii forţelor de ocupaţie, cărora le-a pus mereu în vedere condiţiile mizere din ghetou. Totodată, a vorbit împotriva corupţiei şi aerelor de baron pe care şi le dădea înţeleptul ghetoului din Łódź, Chaim Rumkowski („un îngâmfat şi-un neghiob. Şi periculos pe deasupra, pentru că le spune întruna autorităţilor că totul merge ca uns în ghetoul lui").[194] Din cauza poziţiilor luate, Czerniakow a fost arestat de SS pe 4 noiembrie 1940 şi încă o dată în aprilie 1941, când a fost torturat şi umilit, dar niciodată n-a renunţat să apere interesele locuitorilor din ghetou. Rareori căpăta concesii din partea germanilor. Multe dintre asigurările primite la capătul unor lungi sesiuni de negocieri nu s-au concretizat niciodată. „Toate strădaniile mele sunt de pomană, notează la 1 noiembrie 1941. Am ameţit şi nu mai pot gândi limpede. N-am reuşit nimic."[195] Odată cu constituirea ghetoului din Varşovia, o treime din populaţia oraşului a fost comasată în 2,4% din suprafaţa sa. În primele trei luni ale lui 1941, alţi 66 000 de evrei sunt aduşi din districtele alăturate, astfel că, dintr-odată, 445 000 de oameni erau înghesuiţi pe o suprafaţă de 400 de hectare, cu o densitate de peste 15 persoane per apartament (conform unei statistici oficiale germane) sau între 6 şi 7 persoane per cameră, adică dublu faţă de densitatea populaţiei din restul oraşului. Câte 25 sau chiar 30 de persoane erau nevoite să locuiască în camere care nu măsurau mai mult de 24 m pătraţi.[196] Din cauza lipsei de combustibil, foarte puţine apartamente erau încălzite, chiar şi în toiul iernii. Rata mortalităţii în comunitatea evreiască a crescut de la unu la mie în 1939 la 10,7 la mie în 1941. În Łódź, era şi mai mare: 43,3 în 1940 şi 75,9 anul următor. Copiii erau cei mai vulnerabili. În adăposturile ghetoului din Varşovia, rata mortalităţii infantile ajunge la 1 din 4 în iunie 1941. Situaţia celor mici era atât de grea, încât mulţi părinţi au încercat să-şi dea copiii familiilor non-evreieşti din afara ghetoului.[197] Tot mai mulţi copii orfani rătăcesc pe străzile ghetoului. „Până-n oase îţi pătrunde vaietul copiilor care cer de mâncare sau se plâng că n-au unde să doarmă, mărturisea Emmanuel

Ringelblum. „Noaptea, la intersecția străzilor Laszno cu Markelicka, copiii plâng de mama focului. Cu toate că-i aud în fiecare seară, nu reușesc să adorm decât foarte târziu. Le dau mărunțiș în fiecare seară, dar asta nu-mi ușurează povara din suflet.[198] Rata mortalității atinge noi culmi în primăvara lui 1941, pe măsură ce febra tifoidă se răspândește în rândurile populației infestate de păduchi: „Treci cu indiferență pe lângă cadavre, mărturisește Emmanuel Ringelblum în mai 1941. Cadavrele sunt scheletice, acoperite cu un strat subțire de piele“[199]. Stanislav Royzicki descrie experiența ghetoului în felul următor: „Locuitorii sunt apariții de coșmar, stafiile foștilor oameni, apoi adaugă „ochii afundați în orbite, chipul ofilit, pielea care atârnă de oase, cu toții par epuizați și bolnăvicioși. Pe deasupra, pe chipurile tuturor poți citi nefericirea, teama, neliniștea, apatia și resemnarea completă“. Pacienții dormeau câte doi sau trei în paturile de spital.[200] În toamna lui 1941, medicii din spitale tratau câte 900 de cazuri de febră tifoidă pe zi, în vreme ce alți 6 000 boleau acasă. Tot atunci pornește epidemia de tuberculoză, iar apa contaminată duce la noi cazuri de febră tifoidă. În primele trei luni din 1941, rata mortalității ajunge la 4 la mie, care depășește rata de 0,7 la mie, înregistrată cu un an în urmă în Germania. Aproximativ 140 000 de persoane au murit în ghetou, pe toată durata existenței sale.[201] Pe la începutul lunii septembrie 1941, în timp ce traversează ghetoul cu tramvaiul, Zygmunt Klukowski observă condițiile aspre de viață, precum și rata uriașă a mortalității în rândurile evreilor. „Mi-e greu să-nțeleg cum se poate întâmpla un asemenea lucru.“[202] Între timp, potrivit lui Ringelblum, o echipă de filmare germană vizitează ghetoul și realizează un reportaj pentru cei de-acasă, în care virtuoșii soldați germani îi apără pe evrei de cruzimea poliției poloneze.[203]

Foametea duce la deteriorarea relațiilor sociale, iar oamenii se bat pe resturi de mâncare, falsifică de câte ori pot cartele de rații sau fură mâncare de la trecători, pe care o mănâncă în timp ce fug. Încep certurile dintre familii pe rații, iar nou-veniții își vând toată averea pentru a cumpăra alimente de pe piața neagră. Copiii se strecoară prin gardul de sârmă ghimpată, cu riscul de a fi împușcați de paznici, pentru a căuta în gunoaie după mâncare. Muncitorii care lucrează în afara ghetoului introduc mâncare pe furiș, iar grupările de contrabandiști poartă un soi de război de gherilă cu paznicii germani.[204] În jur de 28 000 de evrei reușesc să se ascundă în afara ghetoului din Varșovia, de cele mai multe ori cu ajutorul polonezilor, apelând la prietenii și cunoștințele pe care le aveau dinaintea războiului. De multe ori, părinții încercau să-și

scoată copiii din ghetou, uneori ascunzându-i în poduri sau pivnițe, alteori prezentându-i drept arieni. Firește, era foarte riscant. Mulți erau arestați și, dacă părinții lor nu mai erau în viață – cum era cazul adesea –, erau trimiși în orfelinate tip pușcărie. Polonezii îi ascundeau uneori pe evrei, fie pentru bani, fie din pură bunătate. Alții îi predau poliției germane, când aflau că erau evrei. Câțiva au angajat muncitori evrei, pe care i-au prezentat drept indispensabili, ba chiar au angajat mai mulți decât era necesar, împiedicându-i pe germani să-i ducă în lagăre sau ghetouri. Majoritatea din cei 11 000 de evrei care au supraviețuit războiului în Varșovia își datorează viața sprijinului acordat de acești polonezi. Cu toate astea, polonezii care i-au ajutat pe evrei în diverse feluri sunt în minoritate față de antisemiții care au participat de bunăvoie și au profitat de pe urma creării ghetourilor și înlăturării evreilor din oraș. Nici mișcarea de rezistență subterană „Armata Teritorială", nici guvernul polonez aflat în exil la Londra și nici Biserica Catolică din Polonia nu au luat o poziție în legătură cu demersurile criminale ale germanilor împotriva evreilor polonezi. Dimpotrivă, toate aceste instituții îi considerau pe evrei drept suporteri ai „Bolșevismului". Potrivit raportului semi-oficial trimis de Biserica Catolică guvernului din exil în 1941, germanii „ne-au arătat că este posibil să scăpăm de ciuma evreiască"[205].

De asemenea, poliția poloneză a avut un rol însemnat în izolarea ghetoului de restul orașului. În urma unei plimbări la marginea ghetoului în septembrie 1941, Wilm Hosenfeld scrie:

> La marginea ghetoului sunt canale de scurgere, iar copiii evreilor care trăiesc în afara ghetoului le folosesc pentru a duce cartofi celor dinăuntru. Am văzut un copil bătut de un polițist polonez pentru că încercase manevra asta. Când i-am văzut picioarele sfrijite sub palton și expresia de groază întipărită pe chip, mi s-a făcut brusc milă de el. Aș fi vrut să-i dau fructele pe care le-aveam la mine.[206]

Dar asemenea fapte erau pedepsite cu asprime și deci mult prea riscante, chiar și pentru un ofițer german. Asemenea izbucniri de compasiune tacită erau, totuși, foarte rare. De multe ori, ofițerii germani, soldații, poliția sau trupele SS intrau în ghetou și îi maltratau pe evrei fără urmă de regret. Într-o zi de februarie 1941, Chaim Kaplan zărește de la fereastra lui o mulțime de oameni panicați, care fugeau din calea unui „criminal nazist, roșu ca focul la față și extrem de furios, care înainta cu pași grei, în căutarea unei victime. În mână ținea un bici".

S-a apropiat de-un cerşetor şi a început să-l lovească feroce, apoi, după ce omul s-a prăbuşit la pământ, bruta l-a călcat în picioare şi l-a lovit încontinuu „timp de douăzeci de minute", mult după ce omul îşi dăduse duhul. „Mi-e greu să înţeleg misterul acestor apucături sadice", scria Kaplan în jurnalul său:

> Până la urmă, victima era un necunoscut, nicidecum un vechi duşman, nu i-a vorbit cu obrăznicie şi nici nu l-a atins. De unde cruzimea asta? Cum poţi să loveşti un necunoscut, un om făcut din carne şi sânge, asemenea tuturor, să-l răneşti, să-l calci în picioare, să-l umpli de vânătăi şi crestături, aşa, din senin? Cum e posibil? Dar iată, am văzut-o cu ochii mei.[207]

Pentru mulţi dintre invadatori, ghetoul reprezenta o supapă ideală pentru a-şi vărsa furia asupra evreilor lipsiţi de apărare, fără a se teme de repercusiuni.

Unii germani se plimbau cu regularitate prin ghetou, alegându-şi victimele. Alţii veneau doar să privească, să fotografieze sau chiar să regizeze fotografii în scopuri propagandistice. Guvernul polonez din exil a susţinut chiar că organizaţia de agrement *Kraft durch Freude* (Putere prin bucurie) obişnuia să organizeze excursii turistice în ghetou, unde condiţiile create de germani aveau darul să întărească sentimentul de superioritate al vizitatorilor faţă de evreii zdrenţăroşi, înfometaţi şi bolnavi pe care-i întâlneau.[208] În trecere pe lângă ghetoul din Kutno, Melita Maschmann constată cu uimire sărăcia apatică în care trăiesc oamenii din spatele gardului înalt de sârmă. „Mizeria în care trăiesc copiii ăştia mi-a lăsat un nod în gât. Dar am strâns din dinţi. Am învăţat cu timpul ca în asemenea situaţii să-mi înăbuş «sentimentele personale» cât mai repede. M-am gândit că e oribil ce se petrece, dar trebuie să-i alungăm pe evrei, oricât de regretabil ar fi, dacă vrem ca «Warthegau» să devină teritoriu german." Chiar mai şocant e comportamentul unor lucrători feroviari germani, care s-au lipit de garduri şi s-au hlizit la evrei de parcă erau la zoo.[209] Priveliştea n-a făcut decât să le întărească prejudecăţile împotriva „evreului răsăritean", cu toate că ea se datora în mare parte asupririi germane. Iată declaraţia unui subofiţer, de la 30 iunie 1941:

> Am trecut cu maşina prin cartierul evreiesc, devastat de boli. Mi-e greu să descriu în ce condiţii trăiesc acei nefericiţi... Sute de oameni

stăteau la coadă în fața aprozarului, tutungeriei sau magazinului de băuturi alcoolice... În treacăt am văzut un om prăbușindu-se din senin. Probabil, de foame. Mulți dintre nenorociții ăștia mor zilnic de foame. Câțiva mai poartă haine elegante, dinainte de război, dar majoritatea sunt înveșmântați în saci și zdrențe. Foamete și sărăcie, într-un tablou înfiorător. Femeile și copiii fug în urma noastră și strigă „pâine, pâine!"[210]

Rar întâlnim ofițeri germani precum Wilm Hosenfeld, care, în urma unei vizite la începutul lui 1941, consideră „condițiile înfiorătoare" din ghetou drept „un cap de acuzare împotriva noastră"[211].

În ciuda condițiilor mizerabile și adesea înspăimântătoare, locuitorii ghetoului reușesc să păstreze într-o oarecare măsură viața culturală, religioasă și socială, cu toate că munca pe care sunt nevoiți s-o presteze pentru a supraviețui îi împiedică adesea să țină Sabatul, iar lipsa mijloacelor de salubrizare îi împiedică să respecte normele tradiționale de igienă. Actorii și muzicienii din Varșovia dau spectacole și concerte, spre deosebire de Łódź unde, tipic, Rumkowski organizează toate activitățile culturale. Adam Czerniakow participă cu regularitate la recitaluri de muzică de cameră și aflăm că plănuia să pună în scenă opera *Carmen* sau *Povestirile lui Hoffmann*, și asta nu mai devreme de 1942. Unul dintre cele mai importante proiecte din ghetoul Varșoviei a fost pus la cale de tânărul istoric Emmanuel Ringelblum, care a reușit să strângă un grup de colaboratori cu diverse viziuni politice, pentru a arhiva jurnale, scrisori, memorii sau documente, cu alte cuvinte să documenteze istoria ghetoului pentru posteritate. Ringelblum a reușit chiar să scrie un studiu detaliat cu privire la relațiile dintre polonezi și evrei în perioada războiului, străduindu-se în același timp să facă față condițiilor tot mai vitrege din ghetou.[212]

IV

În Germania, în schimb, condițiile de viață ale populației evreiești rămase s-au deteriorat constant în primii doi ani de război. Numărând, în septembrie 1939, 207 000, conform clasificării rasiale oficiale a naziștilor, cei mai mulți erau de vârstă mijlocie ori bătrâni. Evreii din Germania fuseseră jefuiți de toate bunurile lor. Erau ostracizați de societatea germană și depindeau de propriile organizații pentru

menţinerea unei forme oarecare de viaţă colectivă. Mulţi dintre evreii tineri care mai rămăseseră în Germania fuseseră deja recrutaţi pentru muncă forţată încă de dinainte de război. Muncă obligatorie, adeseori muncă fizică grea, de săpat şanţuri sau de dat zăpada, care au continuat tot anul 1940. Însă, în primăvara acelui an, oprirea planurilor de a crea o rezervaţie evreiască în apropiere de Lublin şi lipsa forţei de muncă în industria armată a dus la o schimbare de situaţie. Bărbaţii evrei de vârstă potrivită pentru armată au primit interdicţia de a emigra, de teamă să nu se înroleze în alte armate şi să lupte împotriva Germaniei şi toţi evreii cu vârste cuprinse între cincisprezece şi cincizeci şi cinci de ani la bărbaţi şi cincisprezece şi cincizeci de ani la femei au fost obligaţi să se înregistreze pentru muncă. În octombrie 1940, 40 000 de evrei erau obligaţi la muncă forţată, tot mai mulţi dintre ei în industria de armament sau în industrii conexe. Goebbels nota în jurnalul său, pe 22 martie 1941, că 30 000 de evrei lucrau în Berlin în fabrici de muniţii („Cine ar fi crezut că se putea întâmpla aşa ceva?"). Muncitorii evrei erau cât se putea de ieftini şi pentru ei nu era nevoie de cazare specială sau angajarea de translatori, la fel ca pentru muncitorii polonezi ori cehi.

Emigraţia care provocase începând cu 1933 înjumătăţirea populaţiei evreieşti nu mai era o prioritate, având în vedere impactul forţei de muncă evreieşti. Poate doar 15 000 de evrei au reuşit să se refugieze într-o ţară neutră în decursul anului 1940. Circa 1 000 au ajuns în Brazilia, cu vize aranjate de Vatican în 1939, finanţate de sponsori americani. În mod surprinzător, un consul japonez, Chiune Sugihara, staţionat în Lituania, Praga şi Königsberg între 1939–1941 şi care trebuia să fie observator în chestiuni militare, a început din proprie iniţiativă să elibereze vize de tranzit pentru Japonia pentru orice evreu care îi cerea asta, chiar dacă evreii nu aveau permisiunea de a intra în ţară; din cei circa 10 000 de evrei care au obţinut aceste documente, probabil că jumătate din ei au reuşit să intre apoi ilegal în Canada, SUA sau alte destinaţii.[213]

Emigraţia ilegală spre Palestina a continuat, încurajată de către Gestapo, dar autoritatea britanică din teritoriu a început să pună beţe în roate, de teamă ca populaţia palestiniană să nu reacţioneze neplăcut: în noiembrie 1940, a întors din drum o navă întreagă cu refugiaţi evrei care sosise pe Dunăre şi prin Marea Neagră: refugiaţii urmau să fie trimişi înapoi în România şi abia după ce nava a explodat şi s-a scufundat, ucigând 251 de pasageri, autorităţile britanice au permis

debarcarea şi intrarea în ţară. Tratatul internaţional al portului din Shanghai, prin contrast, impunea destul de puţine restricţii cu privire la imigraţie şi a rămas deschis până în decembrie 1941, când a izbucnit războiul din Pacific; până în vara anului 1941, peste 25 000 de refugiaţi evrei din diferite ţări europene, inclusiv Germania, reuşiseră să ajungă acolo, călătorind prin Ungaria sau Scandinavia, via calea ferată transsiberiană şi apoi pe mare.[214]

Cei care rămăseseră în Germania erau acum adunaţi în mare parte la Berlin. În ciuda situaţiei lor deosebit de dificile, puteau totuşi continua un fel de viaţă socială şi culturală, nu în ultimul rând datorită existenţei Ligii Culturale Iudaice, care publica reviste şi cărţi, organiza concerte şi piese de teatru, conferinţe şi proiecţii de filme. Totul trebuia aprobat de conducătorul său nazist, Hans Hinkel, care interzisese Ligii diseminarea moştenirii culturale „germane". În condiţiile restrictive de pe timpul războiului a rezista era tot mai dificil, în special în afara Berlinului.[215]

Interesele generale ale comunităţii evreieşti din Reich erau reprezentate de Asociaţia Evreilor din Germania, care primise sarcină din partea regimului, la ordinul strict al lui Hitler, să distribuie ajutoare, să organizeze educaţia şi uceniciile, să aranjeze emigraţia şi să găsească slujbe pentru membrii comunităţii evreieşti acolo unde se putea. În luna ianuarie 1939, Liga Culturală fusese integrată efectiv din ordinul naziştilor în Asociaţie, mai ales pentru ca resursele financiare ale acesteia să contribuie la emigraţia evreiască. A fost instalat un nou comitet executiv, constând din reprezentanţi ai Asociaţiei şi ai congregaţiilor religioase iudaice din Berlin şi Viena.

Cu toate astea, în ciuda fondurilor reduse, calitatea ajutorului oferit de Ligă continua să fie mare, cu reprezentaţii de piese de teatru franţuzeşti clasice de Molière şi alţii, concerte cu simfonii de Mahler şi Ceaikovski şi muzică de cameră în oraşele de provincie, pentru publicul iudaic.

Viaţa religioasă pentru cei care aparţineau credinţei iudaice a continuat şi ea, deşi după distrugerea sinagogilor din Germania şi pogromul din 9–10 noiembrie 1938, ea se desfăşura, evident, la scară redusă.[216]

Pe teritoriul Reichului nu au fost înfiinţate ghetouri, dar pe parcursul anilor 1940–1941, evreii începuseră să fie evacuaţi din aşezările lor şi mutaţi în „case evreieşti", unde erau obligaţi să trăiască în condiţii tot mai aglomerate, un ecou a ceea ce se petrecea la o scară mult mai largă şi într-o manieră mult mai brutală cu evreii din Polonia ocupată.

Bazându-şi acţiunile pe o lege din 30 aprilie 1939, care permitea proprietarilor să evacueze chiriaşii evrei dacă erau disponibile locuinţe alternative, municipalităţile au început să concentreze populaţia evreiască, folosind în acelaşi timp alte atribuţii acordate de aceeaşi lege ca să-i oblige pe proprietarii evrei de case să accepte chiriaşi evrei. În multe cazuri, locuinţele alternative erau găsite în barăci dezafectate şi clădiri asemănătoare: în Müngersdorf, în apropiere de Köln, 2 000 de evrei au fost cazaţi într-un fort dărăpănat, câte 20 în cameră. După izbucnirea războiului, au fost create circa 38 de astfel de „tabere de şedere". Războiul a însemnat, de asemenea, confiscarea tuturor radiourilor de la evreii germani, urmată în 1940 de cea a telefoanelor. Pe veniturile de-acum modeste ale acestora au fost impuse taxe noi. Cartelele pentru pantofi, haine şi stofe le-au fost retrase evreilor. O seamă de noi reglementări poliţieneşti şi decrete le făceau vieţile tot mai dificile şi sporeau şansele ca ei să aibă probleme cu legea. Imediat după izbucnirea ostilităţilor, evreii germani au primit interdicţie de ieşire după o anumită oră şi aveau restricţii severe în privinţa perioadelor când puteau ieşi la cumpărături. Nu puteau cumpăra provizii decât din anumite magazine special desemnate, de origine ariană, şi între anumite ore (nu mai existau magazine cu proprietari evrei). Le erau alocate raţii mai mici de mâncare şi haine decât non-evreilor şi aveau interdicţie la cumpărarea de ciocolată. Himmler a anunţat în octombrie 1939 că orice evreu care încălca reglementările, nu respecta ordinele sau opunea orice fel de rezistenţă împotriva statului şi legilor sale trebuia arestat şi trimis în lagăre de concentrare. Puterea poliţiei şi a altor autorităţi de a persecuta evreii a crescut în mod corespunzător: în oraşul Krefeld, bunăoară, cazurile care îi implicau pe evrei reprezentau 20% din cele cercetate de Gestapo înainte de război şi acum ajunseseră la 35%, după izbucnirea războiului. Iar în primăvara anului 1941, Himmler a anunţat că orice evreu întemniţat într-un lagăr de concentrare va rămâne acolo până la încheierea războiului.[217]

Deja din octombrie 1940 Hitler a ordonat personal deportarea a două grupuri anume de evrei germani care locuiau la sud-vest de Baden, Saarland şi Palatinat. Şeful siguranţei Reichului a fost pus la conducerea operaţiunii. Evreii au fost adunaţi în baza unei liste detaliate întocmite de poliţie şi suiţi în autobuze. Li s-a permis să ia fiecare câte un geamantan de 50 de kilograme, aşternuturi şi provizii. Puteau să ia cu ei maximum 100 de Reichsmark; locuinţele, mobila şi alte obiecte de valoare trebuiau lăsate în urmă şi aveau să fie preluate de

stat. Aceeaşi soartă a avut-o şi populaţia evreiască din Alsacia şi Lorena pe 16 iulie 1940, când regiunile au fost ocupate de Germania, ca urmare a înfrângerii Franţei. Saarul, Palatinatul şi Alsacia şi Lorena trebuiau unite ca să formeze un singur district al partidului nazist, care trebuia să fie complet „fără evrei". Toţi acei oameni au fost mânaţi peste frontiera franceză şi puşi în lagăre în zona neocupată, mai mulţi au fost duşi la Guvernământul General. Autorităţile franceze le-au promis celorlalţi că vor fi deportaţi curând într-o colonie franceză din Madagascar. Dar, pentru început, aceştia au fost singurii evrei deportaţi de pe teritoriile germane, împreună cu locuitorii evrei din Schneidemühl şi Stettin, care fuseseră duşi cu forţa la Lublin în luna februarie a anului precedent şi evreii deportaţi din Viena în Protectoratul Reichului la Nisko.[218]

Alături de populaţia evreiască din restul Germaniei, mai exista şi un grup semnificativ de oameni de rasă mixtă, adică pe jumătate sau pe sfert evrei. Acestora li se aplicau măsuri discriminatorii introduse de nazişti pe parcursul celor şase ani precedenţi, dar nu toate. Nu li se permitea să lucreze în slujbe plătite de stat, inclusiv ca profesori sau în administraţia locală, dar până în 1941 puteau să servească în armată; dacă erau pe jumătate evrei, nu li se permitea să se căsătorească cu un non-evreu, iar dacă practicau religia iudaică, erau clasificaţi drept evrei. Pe de altă parte, un evreu care era căsătorit cu un non-evreu putea scăpa aproape în totalitate de politica antisemită a regimului, dar numai dacă cei doi aveau copii care nu fuseseră educaţi în credinţa iudaică.[219]

Un astfel de exemplu a fost Viktor Klemperer, un profesor evreu de literatură franceză pensionar şi soţia sa non-evreică, Eva, o fostă pianistă, a căror viaţă din această perioadă poate fi reconstituită în detaliu datorită păstrării jurnalelor voluminoase ale lui Klemperer. Acesta îşi pierduse slujba, se pare, nu pentru că era evreu, ci pentru că postul său fusese desfiinţat, aşa că trăia dintr-o mică pensie. În 1939, deja nu i se mai permitea să intre în bibliotecile din Dresda, unde locuia, avea interdicţie să circule cu transportul în comun al oraşului şi trebuia să-şi poarte identitatea evreiască cu numele „Israel" adăugat la al său. A-şi scrie memoriile şi jurnalele şi a avea grijă de casă şi de grădină erau singurele activităţi care îi mai rămăseseră. Îşi dedica, de asemenea, timpul compilării expresiilor lingvistice ale nazismului, pe care le numea *LTI – Lingua Tertii Imperii*, „Limbajul celui de-al Treilea Reich". Manuscrisele şi jurnalele sale le depozita regulat la o prietenă non-evreică, Annemarie Köhler, o doctoriţă care avea o clinică în Pirna, lângă Dresda.[220]

La început, războiul a avut doar un mic impact asupra lui Klemperer. Casa sa a fost percheziţionată de Gestapo, în căutare de radiouri şi literatură interzisă, dar ofiţerii au fost destul de politicoşi, iar problema principală cu care se confrunta erau taxele speciale enorme pe care guvernul le impunea evreilor. Însă, pe 9 decembrie 1939, a fost informat că el şi soţia lui trebuiau să-şi închirieze casa unui negustor local de legume, care deschisese un magazin în ea şi să se mute în două camere dintr-o casă specială din oraş rezervată evreilor, pe care aveau s-o împartă cu alte familii.

Potrivit legii cu privire la închiriere care intrase în vigoare pe 26 mai 1940, familiei Klemperer nu i se permitea să se apropie de fosta lor casă, iar negustorul avea primul drept la cumpărare, valoarea fiind stabilită la 16 000 de Reichsmark, o sumă pe care Klemperer o considera ridicol de mică. Curând, noul ocupant începu să caute un pretext pentru a pune în aplicare vânzarea. Între timp, în Casa evreilor, la 15 B Caspar David Friedrich Straße, o vilă „plină ochi de oameni care împărţeau cu toţii aceeaşi soartă", Klemperer era iritat de „agitaţia şi intervenţia constantă a străinilor" şi de absenţa cărţilor sale, pe care fusese nevoit să le depoziteze în altă parte. Nervii erau întinşi la maximum şi el s-a găsit implicat într-o „dispută îngrozitoare" cu alt locuitor al casei, care îl acuza că foloseşte prea multă apă.[221]

Familia Klemperer încerca să facă plimbări lungi, de fiecare dată când putea, deşi cumpărăturile reprezentau o umilinţă continuă („era întotdeauna îngrozitor să arăt cartea de evreu"). Livrările de la firme non-evreieşti fuseseră sistate, aşa că acum trebuia să se ducă la magazin ca să cumpere orice, inclusiv lapte. Viaţa familiei Klemperer continuă în acest fel aproape pe tot parcursul anului 1940, până când, în iunie 1941, îi lovi dezastrul. Notarea acribică a detaliilor reprezintă una dintre calităţile preţioase ale jurnalelor sale, căci Klemperer supravieţuise până în acel moment datorită conştiinciozităţii cu care respecta toate legile şi reglementările impuse evreilor în cadrul celui de-al Treilea Reich. „Pe parcursul a 17 luni de război, nota el, am avut întotdeauna mare grijă să obturăm ferestrele ca să nu răzbată lumina." Dar, într-o seară, în februarie, s-a întors de la o plimbare după lăsarea întunericului şi şi-a dat seama că uitase să tragă draperiile; vecinii s-au plâns la poliţie cu privire la lumina care venea din camera sa, iar poliţia a raportat incidentul şi Klemperer a fost condamnat la opt zile de închisoare. Nu mai auzise până atunci de nimeni care să fi fost condamnat la închisoare pentru o astfel de faptă, mai ales că era la prima încălcare a legii.

„Era limpede că totul se întâmpla din pricina identității mele de evreu.“ Pe 23 iunie 1940, după ce apelul său la indulgență fusese respins, s-a prezentat la secția de poliție pentru a-și executa sentința. În lumea subterană a celulelor, cărțile pe care le adusese cu el i-au fost confiscate, dimpreună cu ochelarii, iar gardienii, urlând la el să se grăbească, l-au pus în celula 89, echipată cu un pat pliant, ceva veselă și tacâmuri, o chiuvetă, prosop și săpun și un WC (la care apa era trasă de două ori pe zi, din afară). Timpul apăsa greu asupra sa, „goliciunea îngrozitoare și imobilitatea a 192 de ore“. Știind prea bine că se afla acolo în special pentru că era evreu, începea să se întrebe dacă va mai scăpa cu viață.[222]

V

Evreii și polonezii nu erau singurii vizați de radicalizarea politicii rasiale și a practicii naziștilor în primii doi ani de război. Cei 26 000 de țigani din Germania au fost și ei incluși în planurile puse la cale de naziști pentru noua ordine rasială din Centrul și Estul Europei pe parcursul invadării Poloniei. În septembrie 1939, Himmler, convins de criminologul Rober Ritter că țiganii de rasă mixtă erau o amenințare deosebită la adresa societății, a dat ordin ca toate polițiile regionale judiciare să înființeze un birou special care să se ocupe de „problema țigănească“. A interzis, de asemenea, căsătoriile între țigani și arieni și a poruncit punerea a circa 2 000 de țigani în lagăre speciale.[223] La izbucnirea războiului, Heydrich le-a interzis țiganilor să mai poarte comerțul itinerant pe lângă frontierele Germaniei. Chiar înainte de asta, unele autorități locale luaseră inițiativa de a expulza țiganii din regiunile lor, susținând că există temeri că pe timp de război țiganii ar putea acționa ca spioni. Țiganii care fuseseră recrutați erau acum excluși din aceleași motive.[224] În luna noiembrie 1939, țigăncilor li s-a interzis pe cale legală să mai prezică soarta oamenilor, pe motiv că răspândeau preziceri false cu privire la sfârșitul războiului (dată care interesa, evident, un număr mare de germani care le consultau). Câteva au fost încarcerate în lagărul de concentrare pentru femei de la Ravensbrück ca urmare a acestei situații. Deja din decembrie 1938, Himmler vorbise despre „soluția finală cu privire la problema țigănească“, iar în urmărirea acestui obiectiv, Heydrich și-a informat superiorii pe 21 septembrie 1939 că atât evreii, cât și țiganii vor fi deportați din Germania către estul Poloniei. Țiganii din Germania au primit ordin să rămână unde erau, altminteri

urmând să fie duşi în lagăre de concentrare, în timp ce se făcea un recensământ; apoi a fost permisă o oarecare libertate de mişcare, esenţială pentru ţigani ca să aibă din ce trăi, dar nu era cine ştie ce concesie.[225]

Apoi, în ianuarie 1940, Himmler a început planificarea detaliată pentru expulzarea ţiganilor, care au fost adunaţi şi puşi îl lagăre de colectare. În luna mai 1940, circa 2 500 dintre ei au fost suiţi în trenuri şi duşi în Guvernământul General dintr-un total de şapte centre de îmbarcare din Renania, Hamburg, Bremen şi Hanovra. Li s-a permis un număr limitat de bagaje şi li s-a dat hrană şi asistenţă medicală, dar proprietăţile şi bunurile individuale lăsate în urmă au fost reţinute şi confiscate. La sosirea în Guvernământul General, au fost împărţiţi pe oraşe, sate şi lagăre de muncă: un tren s-a oprit în mijlocul unui câmp, unde gărzile i-au aruncat jos pe ţigani şi i-au lăsat acolo să se descurce singuri. Mulţi ţigani au murit de malnutriţie sau boală, în special în condiţiile îngrozitoare din lagăre, iar unii au pierit în masacrul de lângă Radom.

Însă, în cele mai multe cazuri au putut să se mişte liber, iar mulţi dintre ei şi-au găsit de lucru într-un fel sau altul. Mulţi au profitat de ocazie să se întoarcă în Germania, unde, în general, erau arestaţi şi trimişi înapoi în Polonia. Dar, la fel ca deportarea planificată a evreilor, şi expulzarea ţiganilor a fost curând oprită; Frank obiectase la şi mai multe deportări în masă în Guvernământul General, iar aparenta necesitate de a-i îndepărta de la frontierele vestice ale Reichului dispăruse după cucerirea Franţei. Deocamdată, ţiganii care rămăseseră în Germania au fost lăsaţi acolo unde erau. Un număr tot mai mare dintre cei sănătoşi şi în putere erau înrolaţi în scheme de muncă forţată.[226]

La fel ca evreii, ţiganii din Germania au suferit o deteriorare drastică a situaţiei lor încă de la începutul războiului. Li se pusese în vedere foarte clar că viitorul lor nu se afla în Germania, iar când au avut loc până la urmă deportările în masă, acestea aveau să fie realizate prin violenţă, brutalitate şi crimă. Interesele conflictuale din Polonia, dimpreună cu schimbarea rapidă a situaţiei războiului au oprit temporar expulzările şi le-a oferit celor vizaţi un moment de respiro. Cu toate astea, intenţia declarată a lui Hitler de a scăpa Reichul de evrei şi de ţigani nu a fost abandonată. Punerea sa completă în aplicare era doar o chestiune de timp.[227]

Viață nedemnă de viață

I

La 22 septembrie 1939, o unitate SS din cadrul *Wachsturmbann* Eimann, o grupare paramilitară formată din forțe SS și ofițeri de poliție, fondată de superiorul SS, Kurt Eimann, la Danzig, a încărcat într-un camion un grup de pacienți bolnavi mintal de la azilul din Kocborowo (Conradstein) și i-a dus într-o pădure din apropiere, unde germanii omorâseră deja mii de polonezi. Ofițerii SS i-au așezat în linie la marginea unui șanț, încă îmbrăcați în uniformele de la azil, mulți dintre ei în cămăși de forță, iar ofițerii Gestapo i-au împușcat, unul câte unul, în ceafă. Victimele se prăbușeau în șanț, iar paramilitarii le acopereau trupurile cu un strat subțire de pământ. În cursul următoarelor săptămâni, au sosit tot mai multe camioane de la azil, ducând în final la asasinarea a circa 2 000 de pacienți. Rudelor acestora li s-a spus că victimele au fost transferate la alte aziluri. Copiii handicapați mintal sau invalizi din azilurile din Srebrzysk (Silberhammer), Gniew (Mewe) și Probuty (Riesenburg) au fost duși și ei la Kocborowo pentru a fi executați. Același lucru se întâmpla peste tot în teritoriile germane. În Świece (Schwetz) și Chojnice (Konitz), unitățile de poliție germane, împreună cu plutoanele defensive formate din etnici germani, se ocupau de execuții, în vreme ce, în noiembrie 1938, pacienții din Stralsund, Treptow an der Rege, Lauenburg și Ückermünde, au fost duși la Wejherowo și împușcați.[228]

În Wartheland, liderul regional Greiser a golit de pacienți trei importante spitale psihiatrice și i-a executat pe toți evreii și polonezii care se aflau printre aceștia. Majoritatea au fost împușcați de către membri ai Grupului Operativ VI din cadrul SS. Pacienții din spitalul din Owińska (Treskau) au avut parte de-un tratament special. Aceștia au fost duși la Poznań, înghesuiți într-o cameră sigilată din interiorul fortului care

servea drept sediu local al Gestapoului și otrăviți cu monoxid de carbon, eliberat din canistre. Acest incident reprezintă primul de acest fel din istorie, când a fost folosită o cameră de gazare pentru execuții. Mult mai multe crime au avut loc în fort; în decembrie 1939, a fost vizitat și de Himmler. Această campanie de execuții s-a terminat la începutul anului 1940, când mai mulți pacienți au fost transportați de la Kościan (Kosten) în Wartheland, unde au fost gazați în camioane. În total, până la finalizarea operațiunii, în ianuarie 1941, în jur de 7 700 de pacienți din spitale de psihiatrie și din instituții pentru cei handicapați mintal și fizic au fost omorâți, împreună cu un număr de prostituate din Gdynia (Gdingen) și din Bydgoszc (Bromberg), și cu câțiva țigani din Starogrard (Preussich-Stargard).[229] Astfel de incidente nu puteau fi ținute secret. Doctorul Klukowski a fost informat de execuții în februarie 1940. „Mi-e greu să cred că se întâmplă ceva atât de oribil", scria el.[230]

Crimele au continuat și în lunile următoare. În mai și în iunie 1940, 1 558 de germani și în jur de 300 de polonezi au fost luați de la azilul din Soldau, din Prusia Orientală, și omorâți în camerele mobile de gazare, în cadrul unei acțiuni organizate de către o unitate specială aflată sub comanda lui Herbert Lange, care mai apoi a omorât alte sute de pacienți din teritoriile alăturate în aceeași manieră. Oamenii lui Lange primeau un spor special de 10 mărci germane pentru fiecare pacient ucis. Crimele s-au extins și la bolnavii mintal din ghetoul din Łódź, unde o comisie medicală germană a dus 40 dintre aceștia într-o pădure din apropiere pentru a fi executați în martie 1940, și un alt grup la 29 iulie 1941. Condițiile de trai din ghetou erau atât de groaznice încât familiile de evrei încercau să-și trimită rudele bolnave mintal la spital, deși cunoșteau riscurile la care îi expuneau. În total, peste 12 000 de pacienți au fost omorâți în cadrul diverselor acțiuni întreprinse de Eimann, Lange și oamenii din subordinea lor.[231] Deși crimele aveau loc în contextul unui război în care mii de alți polonezi și evrei erau executați de către unitățile armatei germane, forțelor SS și ale miliției locale compuse din etnici germani, ele se diferențiază de ceilalți printr-un caracter calitativ diferit. E posibil ca, în Poznań, nevoia de a face loc pentru unitățile Waffen-SS să fi jucat un rol important și, în unele cazuri, locurile făcute disponibile în acest fel erau puse la dispoziția migratorilor din statele baltice germane. De cele mai multe ori însă, astfel de considerații practice erau de o importanță secundară sau slujeau doar la justificarea rațională a crimelor. Spațiul eliberat de victimele

germanilor nici nu putea fi comparat cu numărul migratorilor care veneau din Est. Adevăratele motive ale crimelor nu erau de factură practică sau instrumentală, ci ideologică.[232] Nu exista nicio justificare convingătoare a crimelor din punct de vedere al securității. Spre deosebire de intelectualii polonezi, victimele nu reprezentau un pericol la adresa forțelor de ocupație sau a germanizării pe termen lung a regiunii. E, de asemenea, important faptul că acei câțiva pacienți apți de muncă au fost cruțați și trimiși în Germania. Restul reprezentau „balast social", „viață nedemnă de viață" și trebuiau eliminați cât mai rapid.[233]

II

Așadar, Himmler face o vizită la Poznań, pentru a fi martor la masacrele din fort, lucru care sugerează că liderii naziști din Berlin erau la curent cu acestea și, într-adevăr, au oferit un impuls ideologic pentru începerea lor. Încă de la mijlocul anilor '20, dacă nu mai devreme, Hitler considera că pentru sănătatea rasială și eficiența militară a Germaniei era necesar să elimine „degenerații" din lanțul ereditar. Führerul fusese influențat de publicațiile unor eugeniști extremiști. „Dacă într-un an se nasc un milion de fii și fiice ai Germaniei, și din aceștia sunt eliminați între 70 000 și 80 000 dintre cele mai slabe specimene, rezultatul final va spori puterea statului german", declara Hitler la Congresul Național de la Nürnberg din 1929.[234] La 14 iulie 1933, regimul introduce sterilizarea obligatorie pentru germanii care sufereau de slăbiciuni ereditare, inclusiv de „debilități mintale", un criteriu vag în cadrul căreia puteau intra o sumedenie de deviații sociale. În jur de 360 000 de oameni au fost sterilizați până la izbucnirea războiului.[235] În plus, în 1935 a fost legalizat avortul bazat pe criterii eugenice.[236] Hitler avea însă planuri mult mai radicale, care precedau (în teorie) aceste măsuri. Conform lui Hans-Heinrich Lammers, aflat la șefia Cancelariei Reichului, Hitler intenționase să introducă în Legea de la 14 iulie 1933 o prevedere privind eliminarea pacienților bolnavi mintal, dar a renunțat, de teamă să nu stârnească prea multe controverse. Cu toate acestea, în 1935, (potrivit doctorului lui Hitler, Karl Brandt) Führerul i-a spus lui Gerhard Wagner, liderul organizației medicilor din Reich, că va implementa o astfel de măsură după izbucnirea războiului, „când întreaga lume va fi cu ochii pe ce se întâmplă în război și valoarea unei vieți va

scădea considerabil". În 1936, tot mai mulţi doctori SS au început să primească posturi de directori în instituţiile psihiatrice, iar instituţiile aflate sub conducerea Bisericii erau presate să-şi transfere pacienţii în spitalele psihiatrice laice. Spre sfârşitul anului 1936 şi începutul lui 1937, un Comitet secret al Reichului pentru Probleme de Sănătate Ereditară a fost creat în cadrul Cancelariei Führerului, iniţial cu scopul de a redacta documente oficiale de legislaţie pentru un Tribunal de Sănătate pe Probleme Ereditare. Tot în această perioadă, publicaţia SS-ului, *Das Schwarze Korps*, a început să susţină în mod deschis eliminarea „vieţii nedemne de viaţă" şi există dovezi că un număr de lideri regionali începuseră deja să planifice operaţiunile de exterminare a pacienţilor internaţi din zonele lor de acţiune. Toate aceste măsuri sugerează că în această perioadă se făceau deja pregătiri pentru uciderea invalizilor. Naziştii aşteptau doar momentul oportun.[237]

Acesta a sosit în vara anului 1939, când Germania a intrat în război. Încă din mai, pentru a pregăti iminentul război cu Polonia, Hitler s-a ocupat de aranjamentele administrative necesare executării copiilor bolnavi mintal, sub egida Comitetului Reichului pe Probleme de Sănătate Ereditară, acum redenumit Comitetul Reichului pentru Evidenţa Ştiinţifică a Bolilor Ereditare şi Congenitale Grave. Exista deja un precedent sau o justificare, într-o scrisoare trimisă lui Hitler de către un tată al cărui copil se născuse în februarie 1939 fără un picior şi o parte din braţ, şi care suferea de convulsii severe. Tatăl voia ca bebeluşul să fie eutanasiat, dar doctorul din Leipzig pe care-l rugase să se ocupe de procedură refuzase, de teamă să nu fie acuzat de crimă. Cancelaria Führerului, (în fapt, secretariatul său personal) i-a prezentat lui Hitler un dosar pe această problemă. Hitler i-a ordonat lui Brandt să meargă la Leipzig şi să omoare personal copilul, după ce i se confirmă diagnosticul de către colegii de breaslă din oraş. La 25 iulie 1939, Brandt i-a raportat înapoi lui Hitler că îi convinsese pe doctorii locali să omoare copilul. Hitler i-a rugat apoi oficial pe Brandt şi pe directorul Cancelariei Führerului să supervizeze pregătirile pentru un amplu program care viza eliminarea copiilor bolnavi mintal sau handicapaţi. Doctorul personal al lui Hitler, Theo Morell, şi el implicat în planificare, a sugerat că părinţii copiilor ar prefera ca morţile să fie raportate ca şi cum ar fi survenit din cauze naturale. În ultima fază a planificării, directorul Cancelariei Führerului, Phillip Bouhler, un nazist în vârstă de 39 de ani, care administra de multă vreme biroul şi care i-a extins sistematic

influența în numeroase departamente ale guvernului prin miile de petiții pe care le administra, a invitat între 15 și 20 de doctori, mulți dintre ei directori ai unor instituții de psihiatrie, în cadrul unei întâlniri, pentru a discuta programul de eliminare. Deși programul avea să debuteze cu eliminarea copiilor, Hitler, Bormann, Lammers și Leonardo Conti, directorul Biroului de Sănătate a Reichului și „liderul pe probleme de sănătate al Reichului" încă din 25 martie 1939, de la moartea lui Gerhard Wagner, au decis să-l pună pe Conti în fruntea operațiunii extinse din cadrul programului, care avea să se ocupe de eliminarea adulților. Acum că decizia de a extermina invalizii fusese luată, la 31 august 1939 a fost emis un decret care a pus capăt programului de sterilizare pentru toți cei vizați, cu câteva excepții.[238]

Hitler considera că locul ideal pentru a planifica și implementa programul de exterminare era chiar Cancelaria Führerului. Fiind biroul său personal, nu era subordonat nici Partidului, precum Cancelaria de Partid, și nici nu făcea parte din administrația civilă, precum Cancelaria Reichului, deliberările pe marginea „eutanasierii" puteau fi mult mai bine tăinuite decât dacă acestea ar fi avut loc în atmosfera birocratică a oricărei din celelalte două instituții. Morell i-a trimis lui Hitler un memoriu privind posibilitatea legalizării programului de exterminare, iar Hitler și-a dat acordul personal. Urmând instrucțiunile primite din partea biroului lui Bouhler, Comisia oficială a Reformei Legii Penale din cadrul Ministerului de Justiție a pregătit o nouă legislație care elimina sancțiunea penală aplicată crimei împotriva celor care sufereau de boli mintale incurabile sau care erau pacienții unei instituții de psihiatrie. Discuțiile prelungite din cadrul birocrațiilor legale, medicale și eugenice au continuat de-a lungul următoarelor luni, timp în care versiunea preliminară a noii legislații a fost îmbunătățită și rectificată. Dar, din punctul de vedere al lui Hitler, deliberările acestea nesfârșite erau prea pedante și se mișcau prea încet. La fel ca și restul propunerilor venite din partea Comisiei, propunerea de legislație a fost abandonată.[239]

Sătul de amânări, Hitler l-a presat pe Bouhler să transfere responsabilitatea crimelor de la Conti spre Cancelaria Führerului și, în octombrie 1939, a semnat un ordin prin care îi însărcina pe Bouhler și pe Brandt să „extindă responsabilitățile unor doctori ale căror nume vor fi specificate, astfel încât oamenii care suferă de boli considerate în general incurabile să poată, în caz că ajung în stare critică, să primească

o moarte milostivă". Deşi acest ordin nu era un decret oficial, el reprezenta efectiv un document cu forţă legală într-un regim în care experţii constituţionali susţineau de multă vreme că declaraţiile verbale ale lui Hitler aveau un caracter obligatoriu din punct de vedere juridic. Cu toate acestea, din precauţie, ordinul a fost arătat ministrului justiţiei, Gürtner, pentru a preîntâmpina orice posibilă acuzaţie; dar, în ciuda faptului că a fost arătat unui grup select de indivizi implicaţi în program, a fost ţinut secret. Hitler l-a antedatat la 1 septembrie 1939, data la care a început războiul, pentru a clarifica faptul că fusese o consecinţă a nevoii imediate de a purifica rasa germană, ca şi operaţiune impusă de conflictul armat.[240]

Masacrul pacienţilor adulţi începuse în Polonia încă înainte ca Hitler să semneze ordinul; asta nu s-ar fi întâmplat dacă liderii regionali din Pomerania, Danzig (Prusia Occidentală) şi Prusia Orientală nu ar fi avut cunoştinţă de deciziile luate la Berlin. În Germania, programul se referea iniţial la copii. Comitetul secret al Reichului pentru Evidenţa Ştiinţifică a Bolilor Ereditare şi Congenitale Grave, localizat în Cancelaria condusă de Bouhler, a ordonat, la 18 august 1939, trecerea în evidenţă obligatorie a nou-născuţilor „cu malformaţii"[241]. Printre aceştia se numărau şi copiii cu sindromul Down, microcefalie, lipsa unui membru, deformări ale şirei spinării şi ale craniului, pareză cerebrală şi alte boli similare, care erau vag definite prin termenul „debilitate mintală". Doctorii şi moaşele primeau două mărci pentru fiecare caz de acest gen raportat superiorilor, care trimiteau listele cu numele nou-născuţilor către o căsuţă poştală din Berlin, situată lângă biroul lui Bouhler. Trei doctori din cadrul Cancelariei Führerului procesau rapoartele şi însemnau formularele de înregistrare cu un „+" dacă copilul trebuia ucis, după care le trimiteau la cel mai apropiat birou de sănătate, care, la rândul său, cerea internarea acestuia într-o clinică pediatrică. Pentru început, au fost folosite patru astfel de clinici, dar numărul lor a crescut cu timpul la treizeci.[242]

Întreg procesul de trecere în evidenţă, transportare şi eliminare avea loc nu numai pentru nou-născuţii şi copiii deja internaţi în spital sau în clinici specializate, ci şi pentru cei care trăiau acasă, cu părinţii. Acestora li se promitea că cei mici vor primi o îngrijire aleasă sau chiar că transferarea lor la o clinică de specialitate le oferea posibilitatea unei vindecări complete, sau cel puţin posibilitatea ameliorării bolii. Având în vedere că diagnosticele se bazau pe preconcepţii ereditare, majoritatea

familiilor erau sărace şi lipsite de educaţie, în timp ce mulţi dintre ei erau deja stigmatizaţi ca fiind „asociali" sau „inferiori din punct de vedere genetic". Celor care se împotriveau înlăturării copiilor lor din casa părintească li se retrăgeau anumite beneficii. În orice caz, începând cu martie 1941, copiii puteau fi luaţi cu forţa, chiar dacă părinţii se împotriveau. În unele instituţii, părinţilor li se interzicea să-şi viziteze copiii, pe motiv că acest lucru ar îngreuna adaptarea acestora la noul mediu; pentru alţii era greu din start să-i viziteze, deoarece multe dintre centrele de pediatrie erau localizate în zone îndepărtate şi izolate, unde cu greu puteai ajunge folosind mijloacele de transport în comun. Copiii erau luaţi în primire de către serviciile de asistenţă socială şi medicală, şi erau plasaţi în secţii speciale, izolaţi de restul pacienţilor. Majoritatea centrelor îi eliminau prin înfometare sau le administrau supradoze de sedativ (Luminal) în mâncare. După câteva zile, copiii începeau să aibă probleme respiratorii şi mureau, în final, de bronşită sau pneumonie, pe care doctorii nu le tratau, sau le grăbeau moartea cu injecţii letale de morfină.[243]

Un profesor, aflat în vizită în secţia de exterminare de la azilul Eglfing-Haar în toamna anului 1939, a declarat mai târziu că directorul azilului, Hermann Pfannmüller, un nazist cu state vechi şi un susţinător înveterat al eutanasiei involuntare, i-a mărturisit acestuia că prefera să-i lase pe copii să moară de cauze naturale, decât să le administreze injecţii, lucru care ar fi putut stârni controverse peste graniţe dacă s-ar fi aflat:

> În timp ce-mi spunea aceste lucruri, (Pfannmüller) şi o asistentă din secţie au luat un copil din leagăn. Ţinându-l ca pe un iepure mort, directorul îmi vorbea cu emfază, cu aerul unui specialist şi cu un rânjet cinic: „În cazul lui, de exemplu, va mai dura încă două sau trei zile". Îmi amintesc încă întreaga scenă, cu acest om obez care ţinea în mâna lui grăsună un bebeluş scheletic scâncind, înconjurat de alţi copii înfometaţi. Mai mult decât atât, mi-a spus că nu îi înfometau dintr-odată, ci reduceau raţiile constant.[244]

Pe durata războiului, programul a continuat relativ la fel, făcându-se răspunzător de eliminarea a 5 000 de copii. Vârsta limită pentru internare şi eliminare a crescut treptat, de la 8 la 12, şi, în final, la 16 ani. Mulţi dintre copii şi adolescenţi sufereau doar de o întârziere în dezvoltare.[245] Un număr enorm de funcţionari şi doctori din cadrul

sistemului de sănătate erau implicaţi în acest demers, astfel că natura şi scopul programului au devenit bine-cunoscute în domeniul medical. Puţini dintre ei au avut ceva de obiectat. Chiar şi cei care au refuzat să ia parte la program s-au abţinut să-l critice, din principiu. Încă dinainte de 1933, cei care profesau în domeniul medial, mai ales în cel al psihiatriei, erau convinşi că era legitim să identifice minoritatea formată din oameni cu dizabilităţi ca fiind „viaţă nedemnă de viaţă" şi că era necesar să-i elimine din lanţul ereditar pentru a asigura succesul măsurilor luate în timpul celui de-al Treilea Reich pentru îmbunătăţirea sănătăţii rasei germane. Practic, toţi care activau în domeniul medical au luat parte la programul de sterilizare şi de aici până la eutanasie involuntară mai era doar un pas. Opiniile lor erau reprezentate într-un articol care a apărut în publicaţia de top a medicilor din Germania, *Noul medic german,* în care se susţinea că era de datoria medicilor, mai ales în timpul războiului, când atât de mulţi din cei mai de seamă şi mai bravi fii ai Germaniei mureau pe front, „să ajungă la o înţelegere privind selecţia degenerescentă a populaţiei". „Mortalitatea infantilă e un proces de selecţie şi în majoritatea cazurilor îi afectează pe cei inferiori fizic", continua articolul. Era deci de datoria medicilor să refacă un echilibru natural. Fără eliminarea celor care sufereau de boli incurabile, era imposibilă vindecarea celorlalţi şi îmbunătăţirea sănătăţii populaţiei. Mulţi dintre doctorii implicaţi în program se mândreau cu acest lucru chiar şi după război, susţinând în continuare că nu făcuseră altceva decât să contribuie la progresul uman.[246]

III

Ordinul retrospectiv privind programul de eutanasiere dat de Hitler în octombrie 1939, un ordin pseudo-legal care valida o decizie luată la sfârşitul lunii iulie, îi viza nu numai pe copiii din spitale şi instituţii similare, ci şi pe adulţi. Planificarea pentru această extindere a programului iniţial a început şi ea înainte de război. Programul, nume de cod „Acţiunea T-4", după adresa Cancelariei Führerului, Tiergartenstrasse 4, a fost pus în sarcina unui superior al Cancelariei, Victor Brack. Născut în 1904, Brack, aflat acum la vreo 30 de ani, fiul unui doctor, era un inginer agronom care administrase moşia pe care se afla sanatoriul condus de tatăl lui. În 1929, s-a înscris în partidul nazist şi

în SS și a beneficiat de faptul că tatăl său îl cunoștea pe Heinrich Himmler, de când supervizase nașterea unuia dintre copiii săi. La începutul anilor '30, Brack fusese șoferul lui Himmler, înainte de a fi numit adjunctul și apoi șeful de personal al lui Bouhler, după care a plecat cu acesta la Berlin. Brack era un adept al eutanasierii involuntare, declarând după război că aceasta se baza pe considerente umanitare. Astfel de credințe nu au fost îndeajuns de puternice încât să-l determine să ignore că acțiunile sale erau într-un fel criminale, așa că folosea pseudonimul „Jennerwein" în cadrul programului de exterminare, la fel cum adjunctul său, Werner Blankenburg, care l-a succedat în 1942, când Brack a plecat pe front, a folosit pseudonimul „Brenner" pentru a-și ascunde identitatea.[247]

Brack a pus curând bazele unui sistem birocratic însărcinat cu administrarea Acțiunii T-4, incluzând organizații paravan cu denumiri inofensive care să se îngrijească de trecerea în evidență, transport, personal și de partea financiară. Tot atunci l-a numit pe doctorul Werner Heyde în fruntea departamentului medical din cadrul operațiunii.[248] Născut în 1902, Heyde luptase într-o unitate *Freikorps* în Estonia, înainte de a se dedica studiilor medicale, pe care le absolvă în 1926. Era limpede că Heyde se simțea bine în compania unor oameni de extremă dreapta și, în 1933, Himmler l-a rugat să-i facă un examen psihologic fostului comandant al lagărului de concentrare de la Dachau, Theodor Eicke, după ce acesta din urmă avusese o altercație violentă cu liderul regional din Palatinat, Josef Bürckel, care îl internase într-un azil. Diagnosticul lui Heyde a fost unul favorabil și Himmler i-a rămas profund recunoscător. În mai 1933, Heyde s-a înscris în partidul nazist, iar în 1936 a devenit ofițer SS. În anii '30, Heyde a lucrat ca expert medical în cazurile de sterilizare și se ocupa totodată de diagnosticarea deținuților din lagăre. Din 1932 a primit un post în cadrul Universității din Würzburg, a devenit consultantul Gestapoului în materie de psihiatrie, a ținut conferințe despre bolile ereditare (sau cele despre care se credea că sunt ereditare) și a condus secția locală a biroului de Politică Rasială a Partidului Nazist. În 1939, a devenit profesor universitar. Aici era privit ca un medic care și-a construit cariera pe baza domeniilor mai ideologice ale medicinii naziste, și nu într-un mod convențional. Părea omul ideal care să conducă programul de exterminare.[249]

În cadrul întâlnirii organizate de Bouhler în iulie 1933, Heyde, Brandt, Conti și ceilalți implicați în planificarea programului de eutanasiere

involuntară a adulților se întrebau deja care ar fi fost metoda ideală. Având în vedere că Hitler dorea eliminarea a 70 000 de pacienți (în mare), metodele folosite anterior pe copii erau prea lente și puteau stârni suspiciunea opiniei publice. Brandt s-a consultat cu Hitler și a susținut mai târziu că, atunci când Führerul l-a întrebat care era cea mai umană metodă de a-i omorî, el a sugerat gazarea cu monoxid de carbon, o metodă pusă în practică deja de un număr de medici și cu care presa era familiară prin intermediul rapoartelor de suicid și accidente domestice. Astfel de cazuri fuseseră deja investigate cu meticulozitate de către poliție și departamentul lui Bouhler a aranjat ca Albert Widmann, născut în 1912 și ofițer SS, dar și cel mai renumit chimist de la Institutul Tehnico-legal (în termeni actuali, de medicină legală) din cadrul poliției judiciare, să găsească soluția eliminării unui număr enorm de pacienți sau, cum i s-a spus lui, a „bestiilor cu chip uman". Widmann avea nevoie de o cameră etanșă, astfel că a construit una în vechea închisoare din Brandenburg, care nu mai era folosită de când se construise un nou penitenciar în Brandernburg-Görden, în 1932. Constructorii SS au făcut o celulă de 5 pe 3, înaltă de 3 metri, în care au pus gresie și au făcut-o să arate ca o cabină de duș pentru a-i liniști pe cei care erau aduși înăuntru. De-a lungul peretelui a fost instalată o conductă, care avea găuri în ea pentru a elibera monoxidul de carbon. Și, pentru finisare, a fost instalată și o ușă care să etanșeze complet încăperea, cu un mic geam din sticlă destinat asistenței.[250]

Construcția avea să fie finalizată în decembrie 1939, când la Poznań se folosea deja gazarea ca metodă de exterminare, iar Himmler era în vizită pentru a observa procedura: fără îndoială că metoda fusese sugerată de către Widmann sau de-un asociat de-al său unuia dintre ofițerii SS din Poznań care avea cunoștințe în domeniul chimiei și păstra legătura cu cei mai de seamă chimiști din Vechiul Reich.[251] Subordonatul lui Himmler, Christian Wirth, un ofițer superior de la unitatea de poliție din Stuttgart, a fost unul dintre puținii prezenți la prima demonstrație a camerei de gazare, la închisoarea din Brandenburg, împreună cu Bouhler, Brandt, Conti, Brock și alte oficialități și medici din sediul T-4 din Berlin. „Invitații" au asistat pe rând, cu ajutorul hubloului, la moartea a opt pacienți gazați cu monoxid de carbon de către Widmann, care le-a spus cum să măsoare doza corectă. Toți s-au declarat satisfăcuți. Alți pacienți, cărora Brandt și Conti le făcuseră o injecție letală, nu au murit imediat – au fost gazați mai târziu – motiv pentru care s-a

susținut că procedura lui Widmann era mai rapidă și mai practică. Curând, camera de gazare din Brandenburg a început să funcționeze permanent și a continuat să fie folosită până în septembrie 1940. La scurt timp a fost suplimentată cu alte camere, una la azilul din Grafeneck (Württemberg), care a funcționat din ianuarie până în decembrie 1940, alta la Hartheim, lângă Linz, care s-a deschis în mai 1940, și alta la Hadamar, în Hesse, care a început să opereze din decembrie 1940, înlocuind-o pe cea de la Grafeneck. Ambele foste spitale de la Hadamar și Grafeneck fuseseră preluate de unitatea T-4 și transformate în centre destinate exclusiv exterminării; alte camere de gazare au fost construite în spitale care au continuat să funcționeze drept centre medicale, cum a fost cazul spitalului din Sonnenstein, în Saxonia, care s-a deschis în iunie 1940, și la Bernburg, pe râul Saale, care s-a deschis în septembrie, înlocuindu-l pe cel din Brandenburg.[252]

Fiecare centru era însărcinat cu exterminarea pacienților dintr-o anumită zonă. Spitalele specializate și instituțiile pentru persoane cu dezabilități din zonă trebuiau să trimită detalii privind pacienții pe care îi aveau biroului unității T-4, împreună cu dosarele pacienților internați pe termen lung, a schizofrenicilor, epilepticilor, celor cu sifilis intratabil, senililor, psihopaților, celor care sufereau de encefalită, boala lui Huntington și „orice tip de debilitate mintală" (o categorie largă și vagă, într-adevăr). La începutul operațiunii, mulți medici din aceste instituții nu cunoșteau scopul exercițiului, dar, nu după mult, acesta a devenit limpede. Dosarele erau evaluate de un grup de rezidenți la medicină, de încredere din punct de vedere politic, aprobați de către birourile locale ale Partidului Nazist – puținii care fuseseră recomandați de către departamentul unității T-4 au refuzat să se implice – după care erau verificate de o echipă formată din funcționari de rang înalt. Criteriul de bază nu era medical, ci economic – era pacientul capabil să muncească sau nu? Această întrebare avea să joace un rol crucial în alte operațiuni de exterminare și, de asemenea, esențial pentru evaluările efectuate de către medicii din unitatea T-4 atunci când vizitau instituțiile care nu le trimiseseră dosarele. În spatele evaluărilor economice se ascundea însă elementul ideologic al programului; pentru unitatea T-4 acesta era reprezentat de indivizii care trebuiau eliminați din rasa germană pentru a asigura o reînnoire a acesteia, pe termen lung; cu acest scop, programul includea și epilepticii, surdomuții și nevăzătorii. Doar veteranii de război decorați erau excluși. Cu toate acestea, în practică, criteriile

deveneau arbitrare, de vreme ce dosarele conţineau prea puţine detalii pertinente şi erau procesate şi evaluate extrem de rapid şi în cantităţi enorme. Hermann Pfannmüller de exemplu, a evaluat peste 2 000 de pacienţi între 12 noiembrie şi 1 decembrie 1940, o medie de 121 pe zi, fiind în acelaşi timp şi directorul spitalului de stat de la Eglfing-Haar, unde avea de rezolvat şi alte probleme. Un alt expert, Josef Schreck, a completat 15 000 de formulare din luna aprilie până la sfârşitul anului, uneori procesând până la 400 pe săptămână, pe lângă responsabilităţile pe care le avea la spital. Nu e posibil ca aceşti oameni să fi petrecut mai mult de câteva secunde pentru a hotărî soarta fiecărui pacient în parte.[253]

Formularele erau însemnate de trei rezidenţi cu un „+" roşu pentru moarte, un „–" albastru pentru viaţă sau (ocazional) un semn de întrebare pentru cazurile neclare. Formularele erau apoi trimise către alţi trei medici superiori care le confirmau sau le rectificau. Decizia lor era finală şi, când dosarele se reîntorceau la biroul unităţii T-4, numele pacienţilor selectaţi pentru eliminare erau trimise la biroul de transporturi, care notifica instituţiile respective şi trimiteau un funcţionar să facă aranjamentele necesare. De regulă, listele erau atât de aleatorii, încât se întâmpla ca pacienţii de pe ele să fie folosiţi şi preţuiţi de către directorul instituţiei ca muncitori, motiv pentru care alţi pacienţi din spital le luau locul, pentru a întruni norma cerută. De asemenea, trebuiau raportaţi pacienţii care nu erau cetăţeni germani sau nu erau de „origine sau prin legături de sânge, germani". În această categorie intrau în special pacienţii evrei, care făceau subiectul unui ordin special emis la 15 aprilie 1940: în decursul următorilor doi ani şi jumătate, câteva sute de evrei au fost transferaţi şi gazaţi sau transportaţi în Polonia aflată sub ocupaţie germană şi omorâţi acolo, pe motiv că personalul arian era nemulţumit de ei şi nu puteau fi obligaţi să-i trateze în aceste condiţii. Directorii spitalelor de psihiatrie, precum Hermann Pfannmüller la 20 septembrie 1940, au raportat cu mândrie la momentul potrivit, după ce ultimul pacient evreu fusese transferat sau omorât, că instituţiile lor „fuseseră eliberate de evrei"[254].

Procedura de execuţie era mai mult sau mai puţin la fel pentru toate categoriile de pacienţi selectaţi. În zilele programate, dube mari cenuşii, de tipul celor folosite de serviciul poştal pentru transport public în zonele rurale, ajungeau la instituţii, pentru a prelua pacienţii. Deşi doctorii şi funcţionarii T-4 au susţinut în repetate rânduri că pacienţii în cauză erau dementi şi incapabili de a lua decizii pe cont propriu sau că

MAREA NORDULUI

DANEMARCA

SUEDIA

MAREA BALTICĂ

LITUANIA

REGATUL UNIT

OLANDA

BELGIA

LUXEMBURG

FRANȚA

ELVEȚIA

ITALIA

IUGOSLAVIA

UNGARIA

ROMÂNIA

SLOVACIA

URSS

PROTECTORATUL BOEMIEI ȘI MORAVIEI

GUVERNĂMÂNTUL GENERAL

Kiel

Hamburg

Bremen

Königsberg

Memel

Stettin

Berlin

Odra

Elba

Breslau

Köln

Frankfurt

Nüremberg

Rin

Dunărea

Viena

20,000 (cu Bernburg) Brandenburg

Bernburg (cu Brandenburg)

20,000 (cu Grafeneck) Hadamar

Dresda

Sonnenstein 20,000

(la Hadamar) Grafeneck

München

Eglfing-Haar 332 copii

Hartheim 20,000

Scena inițială a genocidului pacienților cu boli mintale în afara programului T-4 (practica a continuat în teritoriile ocupate de sovietici)

Centru de eutanasiere cu număr al victimelor, acolo unde se cunoaște

Adăugate la Reichul German, septembrie/octombrie 1939

Frontiera Reichului German, mai 1940

4. Centre de ucidere „Acțiunea T-4", 1939–1945

nu înţelegeau ce se întâmplă în jurul lor, pentru marea majoritate a celor selectaţi aceste argumente erau false, chiar dacă erau „dizabilitaţi mintal". O parte din pacienţi au primit chiar cu braţele deschise diversiunea produsă de sosirea dubelor gri, încrezându-se în ceea ce le spunea personalul din clinici, şi anume că mergeau într-o excursie. Lipsa de discreţie a personalului medical a făcut ca zvonurile să circule în azilurile din Germania şi instituţiile de asistenţă. „Trăiesc din nou într-o panică constantă, scria o femeie dintr-o instituţie din Stettin familiei, maşinile au venit din nou... Au fost aici ieri şi acum opt zile, au dus mulţi oameni, nu ştim unde. Am fost toţi atât de supăraţi că am început să plângem." Una din asistente i-a strigat „Ne vedem curând!" unei paciente din Reichenau, la care aceasta, urcând în autobuz, i-a răspuns „Nu o să ne mai vedem niciodată", probabil ştiind ce o aştepta, conform Legii lui Hitler. „Vin criminalii!", a urlat un pacient din Emmendingen când autobuzul oprise lângă spital. Personalul obişnuia să-i injecteze pe pacienţii neliniştiţi cu sedative, care mai apoi erau duşi în camioane într-o stare apropiată de comă. Curând, unii pacienţi au început să refuze injecţiile, de teamă că vor fi otrăviţi. Alţii opuneau rezistenţă fizică atunci când erau încărcaţi în dube şi modul violent în care erau trataţi a avut darul de a-i tulbura şi pe ceilalţi. Mulţi dintre ei plângeau necontrolat.[255]

Odată ajunşi la destinaţie, pacienţii erau daţi în grija membrilor de personal care îi conduceau spre o cameră de aşteptare, unde li se cerea să se dezbrace. Li se verifica identitatea, după care li se făcea o examinare fizică superficială, al cărei scop era în principal adunarea de indicii care să furnizeze cauza morţii, notată în rapoarte. Pacienţii care aveau plombe de aur erau marcaţi cu o cruce pe spate sau pe umăr. De asemenea, li se ştampila sau lipea un număr de identificare pe corp, erau fotografiaţi (pentru a se face dovada presupusei inferiorităţi fizice şi mentale) şi apoi, fără haine pe ei, erau duşi în camera de gazare, care arăta pe dinăuntru ca o cameră cu duşuri. Pacienţii care încă nu se calmaseră erau injectaţi cu tranchilizante. Odată ce erau toţi înăuntru, se închideau uşile şi personalul dădea drumul la gaz. Moartea pacienţilor nu era în niciun caz uşoară. Uitându-se prin vizor, un martor de la Hadamar a raportat mai târziu ce văzuse:

> În jur de 40-50 de oameni, înghesuiţi şi lipiţi unul de celălalt, mureau într-un mod lent. Unii zăceau pe jos, alţii erau pe cale de a se

> prăbuşi, mulţi stăteau cu gurile deschise, ca şi cum nu ar fi primit destul aer. Modul în care au murit a fost atât de groaznic, încât nu se poate vorbi de o ucidere omenoasă, mai ales că e posibil ca mulţi dintre ei să fi fost conştienţi de soarta lor. Am privit timp de 2-3 minute, după care am plecat, pentru că nu mai suportam să văd aşa ceva şi mă simţeam îngreţoşat.[256]

De regulă, pacienţii erau omorâţi în grupuri de câte 15 până la 20, deşi de multe ori au fost înghesuiţi şi mai mulţi în camera de gazare. După cinci minute de la eliberarea gazului, îşi pierdeau cunoştinţa, după douăzeci, erau deja morţi. Membrii personalului aşteptau o oră sau două înainte de a porni ventilatoarele din cameră. Un medic intra să constate decesul pacienţilor, după care infirmieri cunoscuţi ca „fochişti" (Brenner) intrau în cameră, luau cadavrele şi le duceau în „camera morţii". Aici selectau câteva pentru disecţia efectuată de rezidenţii care făceau practică de patologie sau de către alţii, iar organele erau trimise diferitelor institute pentru cercetare. Fochiştii selectau apoi trupurile marcate cu o cruce şi le extrăgeau dinţii de aur pe care îi împachetau şi îi trimiteau biroului T-4 din Berlin. În sfârşit, cadavrele erau puse pe tărgi de metal şi duse la crematoriu, unde fochiştii rămâneau adesea întreaga noapte să le ardă.[257]

Familiile şi rudele victimelor erau informate ulterior de transferul acestora la un centru de eliminare.[258] O altă scrisoare era trimisă de către instituţiile care-i primeau, asigurând rudele că pacienţii au ajuns cu bine, dar spunându-le că nu era indicat să-i viziteze până nu se acomodau. Desigur, la data la care familiile primeau scrisoarea, pacienţii erau deja morţi. După o perioadă de timp, familiile erau înştiinţate că pacientul murise în urma unui atac de cord, de pneumonie, tuberculoză sau de boli asemănătoare selectate de pe o listă elaborată de biroul unităţii T-4, la care se adăugau şi notiţele luate de către medicii care-i examinau la sosire. Conştienţi de ilegalitatea activităţii lor, medicii foloseau adeseori nume false când semnau certificatele de deces şi de asemenea falsificau data, pentru a da impresia că pacientul decedase la câteva săptămâni de la sosirea în instituţie, şi nu după doar o oră, cum era cazul în realitate. Amânarea datei la care se anunţa decesul avea darul de a îmbogăţi clinica cu pricina, care încă mai primea bonusuri, pensii şi subvenţii din partea familiilor victimelor în perioada dintre decesul real şi decesul oficial, trecut în evidenţă. Familiilor li se trimitea o urnă în

care li se spunea că se află rămăşitele nefericitei rude; de fapt acestea conţineau parte din cenuşa rămasă după cremarea unui întreg grup de pacienţi, adunată de fochişti după procesul de ardere. Rudele mai erau informate că hainele victimelor fuseseră trimise Asociaţiei Naţionale de Ajutor Social, deşi în realitate se găseau în garderoba personalului. Acest aparat complex de amăgire a rudelor includea hărţi pe care personalul le însemna cu pioneze colorate pentru fiecare pacient ucis din oraşul respectiv. Dacă apăreau prea multe pioneze într-un singur oraş, certificatul de deces era atribuit spre completare unei alte instituţii; aceste centre de eliminare conlucrau pentru a reduce suspiciunile familiilor şi făceau schimb de liste cu numele pacienţilor ucişi. S-au luat toate măsurile necesare pentru a păstra secretul întregii operaţiuni. Personalul nu avea voie să fraternizeze cu populaţia locală şi jura să nu discute cele întâmplate cu nimeni, în afara funcţionarilor autorizaţi. Wirth i-a spus unui grup de fochişti nou-veniţi că „cine nu-şi ţine gura va trimis într-un lagăr sau va fi împuşcat“[259].

Atmosfera din centrele de eliminare dezminţea adeseori impresia de răceală calculată lăsată de documentele şi dosarele numeroase pe care le generau acestea. Responsabilii cu execuţia pacienţilor erau de multe ori beţi, după ce consumau raţiile de băutură pe care le primeau. Se spune că întreţineau relaţii sexuale cu alţi membri ai personalului, pentru a-şi lua gândul de la duhoarea permanentă de moarte. La Hartheim, personalul a dat o petrecere pentru a sărbători cea de-a 10 000-a cremare şi s-a adunat în crematoriu în jurul cadavrului dezbrăcat al celei mai recente victime gazate, care era pus pe o targă şi acoperit cu flori. Unul din membrii personalului se îmbrăcase ca preot şi a ţinut o scurtă slujbă, după care tuturor li s-a dat bere. În final, nu mai puţin de 20 000 de oameni au fost gazaţi la Hartheim, aceeaşi cifră la Sonnenstein, 20 000 la Brandenburg şi Bernburg şi alţi 20 000 la Grafeneck şi Hadamar, numărul total de victime ajungând la 80 000.[260]

IV

În ciuda încercărilor de-a ascunde adevărul, programul de eutanasie involuntară nu putea rămâne secret pentru multă vreme. Oamenii care locuiau lângă Hadamar observau nori grei de fum ieşind din hornul clădirii la scurt timp după sosirea dubelor gri, iar membrii personalului

care mergeau la cumpărături în zonă sau care se opreau la hanurile locale pentru a bea ceva, în rarele ocazii când li se permitea să iasă, ajungeau în mod inevitabil să vorbească despre ce făceau în cadrul instituției. Alții au început să observe furgonetele gri care veneau în localitățile lor să transporte pacienții. Într-un caz din Absberg, la începutul anului 1941, pacienții au fost încărcați în dube nu în curtea instituției, cum se proceda de obicei, ci în piața centrală a orașului, în văzul lumii; localnicii au început să protesteze și să plângă, acuzându-i pe infirmieri de abuz; pacienții au început să opună rezistență și au fost încărcați în dube cu brutalitate.[261] Și mai răspândite erau suspiciunile rudelor celor transferați la centrele de eliminare. Unii oameni întâmpinau cu ușurare vestea eliminării copiilor lor sau a rudelor care depindeau de ei; cei mai puțin perspicace se lăsau consolați de scrisorile liniștitoare pe care le primeau din partea instituțiilor. Însă atât părinții, cât și rudele mai puțin apropiate ale victimelor aveau propriile cercuri sociale și cunoșteau mulți alți oameni care se aflau într-o situație similară, pe care-i întâlniseră în timpul vizitelor din spitale sau în timpul operațiilor. Mulți înțelegeau instinctiv ce însemna transferul unei rude la centre precum Hartheim sau Hadamar. Uneori încercau să-i ia acasă înainte să fi fost puși pe o listă de transfer. După ce a primit vestea că fiul ei internat fusese transferat, o femeie i-a scris directorului instituției: „Dacă fiul meu e mort deja, vreau să mi se aducă cenușa lui, pentru că în München circulă nenumărate zvonuri și vreau un răspuns clar". O altă femeie a scris pe marginea notificării prin care era înștiințată că mătușa ei fusese transferată la Grafeneck: „Peste câteva zile vom primi vestea că biata Ida a murit... Aștept cu groază următoarea scrisoare... Nici măcar nu vom avea un mormânt la care să mergem și nici nu putem fi siguri că urna pe care ne-o vor trimite va conține rămășițele ei". Tot mai adesea, teama de a primi scrisoarea oficială care anunța decesul unei rude e înlocuită de mânie. Sora unui pacient ucis i-a trimis o scrisoare directorului instituției, în care și-a exprimat nedumerirea privind rostul transferului, dat fiind că fratele ei a murit atât de iute. Boala lui nu avea „cum să fi apărut ieri". „Vorbim, totuși, de un sărman bolnav, care are nevoie de îngrijire, nu de un animal!", i-a mai scris ea acestuia.[262]

Mulți funcționari juridici au început să observe frecvența neobișnuită cu care mureau pacienții instituțiilor psihiatrice și unii avocați intenționau chiar să ceară Gestapoului investigarea morților. Cu toate

acestea, nimeni nu a mers atât de departe ca Lothar Kreyssig, un judecător din Brandenburg, specializat pe probleme tutelare și de adopție. Kreyssig, veteran de război și membru al Bisericii Mărturisitoare, a devenit suspicios când a observat că pacienții din clinicile de psihiatrie care se aflau sub tutela curții sale judecătorești și, deci, în responsabilitatea sa, au început să fie transferați din instituțiile de care aparțineau și la scurt timp declarați decedați. Kreyssig i-a scris ministrului de justiție, Gürtner, pentru a protesta împotriva a ceea ce el numea un program ilegal și imoral de execuții în masă. În urma obiecțiilor lui Kreyssig și a altor cereri venite din partea birourilor locale de avocatură, Gürtner a decis să propună din nou rectificarea legislației în vigoare, astfel încât să fie acordată imunitate imediată celor răspunzători de moartea pacienților. Hitler a refuzat să semneze documentele, pe motiv că ar putea fi folosite împotriva lor de către sistemul de propagandă inamic. Către sfârșitul lui aprilie 1941, Ministerul de Justiție a organizat o sesiune de informare pentru judecători și avocați, susținută de Brack și Heyde, pentru a liniști spiritele. Între timp, Kreyssig a fost chemat la o întrevedere cu secretarul de stat Roland Freisler, care l-a informat că execuțiile erau ordonate de Hitler. Kreyssig a refuzat să accepte această explicație și le-a scris directorilor spitalelor de psihiatrie care aparțineau de districtul său, informându-i că transferurile pacienților erau ilegale și amenințându-i cu începerea unei acțiuni juridice împotriva lor dacă transferul pacienților aflați sub jurisdicția sa nu înceta imediat. Kreyssig a susținut că era de datoria lui legală să protejeze interesele și viețile celor plasați în grija lui. În urma unei întrevederi cu Gürtner, care nu a reușit să-l îmbuneze, Kreyssig a fost forțat să se pensioneze în decembrie 1940.[263]

Kreyssig a fost singurul care s-a împotrivit fățiș campaniei. Avocații și funcționarii juridici au fost liniștiți de către Ministerul de Justiție și nu au pornit nicio acțiune legală în acest sens. Și mai răspândite erau îndoielile liderilor religioși. În ciuda faptului că mulți pacienți au fost transferați din instituțiile de stat începând cu anul 1936, un număr semnificativ de pacienți cu dizabilități fizice și mintale se aflau încă în grija spitalelor și azilurilor bisericilor și a asociațiilor laice de asistență socială, Misiunea Internă a Bisericii Evanghelice și Asociația Caritas a Bisericii Catolice. O parte din directorii instituțiilor psihiatrice aflate sub egida Misiunii Interne au încercat să amâne luarea în evidență și transferul pacienților lor, iar pastorul Paul Gerhard Braune, directorului unui

grup de astfel de spitale din Württemberg, i-a cerut ajutorul pastorului Friedrich von Bodelschwingh, un om foarte respectat în cadrul organizațiilor protestante de asistență socială. Bodelschwingh conducea faimosul spital Bethel din Bielefeld și a refuzat categoric transferul pacienților săi la centrele de eliminare. Liderul regional al Partidului Nazist din zonă a refuzat să-l aresteze, întrucât Bodelschwingh era bine văzut nu doar la nivel național, ci pe întreg mapamondul. Pastorul devenise un simbol al carității creștine. În toiul confruntării, la 19 septembrie 1940, puțin după miezul nopții, un avion a survolat spitalul și aruncat câteva bombe, omorând 11 copii cu dizabilități și o asistentă. La ordinele lui Goebbels, presa a atacat cu virulență barbaria britanicilor: „Infanticid la Bethel – Crime revoltătoare", titra Monitorul Oficial German. Presa controlată de stat se întreba cum de știuseră britanicii așezarea acestui bine-cunoscut centru creștin de caritate. Bodelschwingh era conștient de ironia situației. „Ar trebui acum să-i condamn pe englezi, ca mai apoi să iau parte la un „infanticid" la scară mult mai largă, la Bethel?", l-a întrebat el pe administratorul local.[264]

La două zile după atac, un funcționar german și informatorul corespondentului american, William L. Shirer, a venit la hotelul reporterului și, după ce a deconectat telefonul din cameră, i-a spus acestuia că Gestapoul omora pacienții din instituțiile psihiatrice. Funcționarul i-a dat de înțeles lui Shirer că spitalul Bethel fusese bombardat de un avion german, din cauză că Bodelschwingh refuzase să coopereze. La sfârșitul lunii noiembrie, investigația lui Shirer dădea roade. „E o poveste îngrozitoare", scria reporterul în jurnalul personal. Guvernul german „îi elimină în mod sistematic pe toți cei care suferă de dizabilități". Unul din informatorii săi vorbea de circa 100 000 de victime, cifră pe care Shirer o consideră exagerată. Reporterul aflase că execuțiile aveau loc la ordinul scris a lui Hitler și erau supervizate de Cancelaria Führerului. Informatorii lui observaseră și o mulțime de notificări de deces venite de la Grafeneck, Hartheim și Sonnenstein, trimise de rudele pacienților și scrise uneori într-un limbaj codificat, ceea ce le dădea de înțeles că acestea știau ce se întâmpla cu adevărat: „Am primit cele mai îngrozitoare vești... După săptămâni de incertitudine.... După ce trupul a fost ars, am primit vestea că....". Shirer era sigur că germanii care urmăreau ziarele știau să citească printre rânduri astfel de notificări, motiv pentru care acestea au fost interzise. Reporterul afirmă că programul de exterminare

era „opera naziştilor extremişti care au decis să-şi pună în aplicare ideile sociologice şi de eugenie“[265].

Bodelschwingh şi Braune au mers la Brack pentru a protesta împotriva crimelor, şi apoi, împreună cu faimosul chirurg Ferdinand Sauerbruch, au format un grup de presiune împotriva ministrului justiţiei Gürtner. Întrevederile n-au dat roade, aşa că Braune a întocmit un dosar detaliat al tuturor crimelor şi l-a trimis lui Hitler, crezând probabil că Führerul nu era la curent cu situaţia. „Dacă viaţa umană valorează atât de puţin, nu e ameninţată însăşi moralitatea populaţiei?“, întreba el retoric. I s-a spus că Hitler nu putea sista programul. La 12 august 1940, Braune este arestat şi întemniţat de către Gestapo. A fost eliberat la 31 octombrie 1940, cu condiţia să nu-şi continue campania de protest.[266] La 19 iulie 1940, Theophil Wurm, episcopul protestant din Württemberg, i-a scris ministrului de interne, Frick, cerând încetarea programului criminal:

> Dacă o problemă atât de serioasă precum îngrijirea a mii de camarazi de aceeaşi rasă care suferă şi au nevoie de asistenţă e tratată cu atâta pragmatism şi uşurinţă, şi rezolvată într-o manieră brutală prin exterminarea lor, atunci se stabileşte un precedent odios, iar spiritul creştin este definitiv abandonat ca forţă determinantă în viaţa individului şi a comunităţii germane... Odată ce pornim pe această pantă descendentă, nu mai există punct de întoarcere.[267]

Wurm nu primeşte niciun răspuns şi scrie o altă scrisoare, la 5 septembrie 1940, întrebând: „Führerul are ştiinţă de această problemă? A aprobat-o?“[268]

Astfel de încercări au rămas izolate, astfel că luările de poziţie a câtorva indivizi curajoşi nu au contat pe termen lung şi nici nu au dus la crearea unei opoziţii mai consistente a celui de-al Treilea Reich. Membrii opoziţiei militar-conservatoare erau la curent şi nu erau deloc de acord cu ce se întâmplă, dar criticile lor la adresa regimului erau de altă natură.[269] Oameni precum Bodelschwingh nu se opuneau Reichului în sine. Biserica Mărturisitoare se afla deja într-o situaţie dificilă, fiind persecutată de mulţi ani de către regim. Majoritatea pastorilor protestanţi şi asistenţilor sociali ori făceau parte din gruparea Creştinilor Germani pronazişti, ori nu se amestecau în disensiunile interne care zguduiau Biserica Evanghelică încă din 1933. Jumătate din pacienţii

omorâţi proveneau din instituţii conduse de Biserica Catolică sau Protestantă şi fuseseră transferaţi la centrele de eliminare cu acordul explicit sau tacit al celor care le conduceau.[270] Conducerea naţională a Misiunii Interne era de acord să coopereze, atâta timp cât erau eliminaţi doar oamenii „bolnavi, care nu mai reacţionează la stimulare mentală şi care nu mai sunt capabili să trăiască în societatea umană", un compromis care era acceptabil şi pentru Bodelschwingh, dacă ar fi luat forma unei legi publice oficiale, deşi pastorul a profitat de ocazie pentru a-şi lua o serie întreagă de precauţii în propria instituţie, care urmăreau să amâne procedura pe perioade de timp nedefinite. Îndoiala, uimirea şi disperarea atârnau greu pe umerii pastorilor care dezbăteau dacă era o idee viabilă să protesteze împotriva statului, a cărui legitimitate fundamentală era sfântă pentru toţi. Avea să aducă acest lucru prejudicii Bisericii? Dacă protestau, instituţiile Misiunii Interne aveau să fie preluate de către stat? Mulţi se temeau că un protest public ar fi oferit un pretext pentru ca regimul să-şi intensifice persecuţia împotriva Bisericii. La una din numeroasele întrevederi şi conferinţe pe care le-au ţinut, pastorul Ernst Wilm, membru al Bisericii Mărturisitoare, care lucrase în spitalul Bethel, a declarat: „Noi suntem pacienţii noştri, gândim pentru ei, suntem sprijinul lor absolut... ei nu pot să ne spună: Sunt în mâinile unui criminal, şi noi să dăm din umeri". Aşa vedeau lucrurile, la sfârşitul lui 1940 şi pe întreaga durată a anului următor, cei care, asemenea lui, se opuneau cu desăvârşire programului.[271]

V

Biserica Catolică intrase în vizorul partidului de câţiva ani buni. Multe din organizaţiile sale laice fuseseră închise şi o parte din cler arestat şi întemniţat. Pactul ei cu regimul, pecetluit prin Concordatul Papei Pius al XI-lea în 1933, care avea rolul de a proteja poziţia Bisericii în Germania în schimbul neimplicării acesteia în activitatea politică, nu mai valora nimic. În 1939, cei mai de seamă prelaţi germani ştiau deja să nu se implice, de teamă să nu îşi atragă pedepse şi mai severe.[272] Cu toate acestea, sub conducerea papei, Biserica Catolică era mult mai unită decât ar fi putut să fie vreodată cea protestantă, deşi nu era încă pregătită să facă anumite compromisuri în privinţa dogmei. Papalitatea protestase deja împotriva sterilizării celor consideraţi inferiori din

punct de vedere rasial şi cu siguranţă n-ar fi rămas insensibilă la epurările propuse de partid. Programul de sterilizare fusese condamnat şi de episcopii germani, care au oferit instrucţiuni doctorilor, asistentelor şi funcţionarilor catolici privind gradul de implicare, dar instrucţiunile n-au fost niciodată puse în aplicare. Între timp, la Roma era un nou papă, Pius al XII-lea, ales pe 2 martie 1939. Noul papă nu era nimeni altul decât Cardinalul Pacelli, care fusese reprezentantul Vaticanului în Germania bună parte din anii '20. Pius vorbea şi citea fluent germana şi jucase un rol important înainte de război, în întocmirea protestelor papale împotriva încălcării Concordatului. Prima lui enciclică, *Summi Pontificatus*, emisă în octombrie 1939, susţinea că statul nu ar trebui să încerce să-L înlocuiască pe Dumnezeu în rolul de arbitru al existenţei umane. Cu toate acestea, protestele împotriva programului de eliminare a celor cu dizabilităţi au început abia în vara anului 1940, alimentate de evenimentele controversate de la spitalul Bethel.[273]

Spitalul Bethel se afla pe teritoriul diecezei episcopului Clemens August von Galen, care se acomodase cu regimul în 1933–1934, dar care acum adoptase o poziţie critică, mai ales ca urmare a atacurilor ideologice asupra creştinătăţii, venite din partea unor lideri nazişti precum Alfred Rosenberg sau Baldur von Schirach.[274] Informat de către Bodelschwingh, von Galen i-a scris cardinalului Adolf Bertram la 28 iulie 1940, oferindu-i acestuia numeroase detalii privind campania ucigaşă a regimului şi insistând ca Biserica să ia cât mai repede o poziţie în cadrul disputei. Erau implicaţi mai mulţi episcopi. La 1 august 1940, Conrad Gröber, arhiepiscopul de Freiburg, i-a scris o scrisoare lui Hans-Heinrich Lammers, directorul Cancelariei Führerului, în care relata neliniştile pe care le aveau enoriaşii ale căror rude fuseseră omorâte. Gröber îl avertiza pe Lammers că aceste crime aveau să păteze reputaţia Germaniei şi s-a oferit să plătească toate costurile „pe care le suportă statul pentru asistenţa celor cu dizabilităţi mentale care urmau să fie omorâţi"[275]. Numeroase instituţii din care se transferau pacienţi către centrele de eliminare erau administrate de Asociaţia Caritas Germană, principala organizaţie de asistenţă socială a Bisericii Catolice, iar directorii acestora cereau cu insistenţă sfaturi conducerii Bisericii. La 11 august 1940, Conferinţa Episcopilor de la Fulda a protestat împotriva crimelor printr-o altă scrisoare adresată lui Lammers şi-l desemnează pe episcopul Heinrich Wienken de la Caritas să expună plângerile în persoană. La Ministerul de Interne, funcţionarii unităţii T-4 încercau

și ei să justifice masacrul, dar Wienken, apelând la a cincea poruncă („Să nu ucizi"), i-a avertizat că Biserica avea să se pronunțe în mod public asupra chestiunii dacă programul nu va fi oprit.[276]

Cu toate acestea, la următoarea întrevedere, Wienken a dat înapoi și a cerut doar ca procesul de selecție al pacienților să fie mai meticulos. El se temea că poziția critică adoptată de el îi va submina încercările de a obține eliberarea preoților catolici din lagărul de la Dachau. A fost chemat la cardinalul Michael Faulhaber, care i-a spus răspicat că situația preoților era „neesențială" în comparație cu miile de oameni care erau omorâți. „Dacă lucrurile continuă în același fel, în jumătate de an cu toții vor fi eliminați", l-a prevenit cardinalul.[277] Faulhaber ia în derâdere încercările lui Wienken de a justifica masacrul invalizilor prin trimiterile la Thomas Morus, spunând că „e foarte dificil să nu scrii o satiră. Englezii și Evul Mediu au devenit dintr-odată modele demne de urmat. Peste puțin timp vom începe să comparăm vânătoarea de vrăjitoare cu pogromurile împotriva evreilor din Strassburg"[278]. Negocierile au fost sistate într-un târziu, pentru că Ministerul de Interne refuza să întocmească orice fel de documente oficiale care să le confere legitimitate. La 2 decembrie 1940, Vaticanul a emis un decret care declara în mare că „Nu se permite uciderea unei persoane nevinovate pe baza defectelor sale mentale sau fizice". Acest lucru era „împotriva legii divine absolute și firești"[279]. În ciuda acestui fapt, ierarhia bisericească din Germania a decis că nu e recomandabil să continue protestele. „Orice acțiune pripită și luată fără precauții ar putea avea consecințe dăunătoare și cuprinzătoare în mediul pastoral și ecleziastic", avertiza consilierul cardinalului Bertram la 2 august 1940.[280] Nu existau destule dovezi pentru un protest, i-a spus Bertram lui von Galen la 5 august 1940. Von Galen nu a publicat decretul în buletinul său informativ până la 9 martie 1941. El a decis să facă public protestul său după ce Gestapo a început să aresteze preoți și să confiște proprietățile celor rămași fără adăpost după o serie de raiduri aeriene. Aceste incidente l-au convins că precauția cerută de Bertram cu un an în urmă nu mai avea niciun sens. El a atacat atât ocuparea cu forța a proprietăților Bisericii din Münster și din regiune, cât și expulzarea călugărilor, călugărițelor, fraților și surorilor laice de către Gestapo, în predicile pe care le-a ținut la 6, 13 și respectiv 20 iulie 1941. În plus, a criticat și programul de „eutanasie". Poliția a încercat să-l intimideze pe von Galen prin efectuarea unui raid la o mănăstire unde se afla sora acestuia, Helene

von Galen, pe care au arestat-o şi au întemniţat-o. Curajoasa Helene a scăpat din închisoare, ieşind pe fereastră.[281]

Von Galen se simţea din ce în ce mai provocat. Într-o a treia predică, la 3 august 1941, Galen şi-a înteţit protestele, la îndemnul părintelui Heinrich Lackmann, capelanul de la Institutul Marienthal, care îi făcuse o vizită secretă şi îi spuse că pacienţii lui urmau să fie transferaţi şi duşi în centrele de eliminare, rugându-l să facă totuşi ceva în această privinţă. Convins că intenţiile naziştilor erau criminale, a considerat că era de datoria lui legală să le expună publicului şi, într-adevăr, nu se înşela. În predica din 3 august, a vorbit încă o dată despre arestarea preoţilor şi confiscarea proprietăţilor bisericeşti, apoi a continuat prin denunţarea detaliată a programului de eutanasie. A furnizat detalii pe care doar le insinuase în predica din 6 iulie 1941 şi a menţionat inclusiv câteva cazuri individuale. A adăugat că liderul organizaţiei medicilor din Reich, doctorul Conti, „nu ascundea faptul că enorm de mulţi oameni cu dizabilităţi din Germania au fost deja omorâţi şi că mulţi alţii îi vor urma". Astfel de practici erau ilegale, a spus Galen. El a declarat că atunci când a auzit de transferarea pacienţilor de la Institutul Marienthal, de lângă Münster, i-a acuzat oficial de crimă pe cei răspunzători într-o scrisoare trimisă unui procuror. S-a adresat congregaţiei, spunând că fiinţele umane nu erau precum animalele bătrâne, de care te puteai descotorosi odată ce nu-ţi mai aduceau niciun folos. Dacă acest principiu începea să se aplice şi oamenilor, „atunci, în mod fundamental, toate personale neproductive pot fi executate, toţi cei care suferă de boli incurabile sau cei care devin infirmi din cauza unor accidente la locul de muncă sau în război, toţi ne putem afla în această situaţie, atunci când, inevitabil, îmbătrânim şi devenim slabi şi neputincioşi". În asemenea circumstanţe, se întreba retoric: „Ne mai putem încrede în doctori?" Faptele expuse de el erau demonstrate. Catolicii, declara el, trebuie să-i evite pe cei care hulesc, care le atacă religia, care au omorât bărbaţi şi femei nevinovate. În caz contrar, aveau să le împărtăşească vina.[282]

Aceste predici, mai ales cea din urmă, au stârnit mare vâlvă. Von Galen a publicat predicile sub forma unui mesaj pastoral care a fost citit în bisericile parohiale. Englezii au intrat în posesia lor, au difuzat fragmente din ele în cadrul programului în limba germană de la BBC, au aruncat copii ale acestora sub formă de broşuri în întreaga Germanie şi le-au tradus şi distribuit în Franţa, Olanda, Polonia şi în alte părţi ale

Europei. Multe familii au pus mâna pe o copie a mesajului; ca urmare, mai mulţi germani au protestat sau au discutat cu colegii de muncă despre masacru; unii au fost arestaţi sau trimişi în lagăre, inclusiv o parte din preoţii care au reprodus şi distribuit predicile. Exemplul dat de von Galen a fost urmat de alţi episcopi, precum Antonius Hilfrich, episcop de Limburg, care, la 13 august 1941, a trimis o scrisoare de protest către ministrul justiţiei, Gürtner (şi el catolic) în care denunţa crimele ca fiind „o nedreptate strigătoare la cer"[283]. Episcopul de Mainz, Albert Stohr, a ţinut şi el predici despre omor.[284] Mişcarea de protest a episcopilor a fost cea mai puternică, explicită şi răspândită mişcare luată împotriva unei politici a regimului nazist, de la începutul celui de-al Treilea Reich. Von Galen a rămas calm şi s-a resemnat cu martiriul. Dar reacţiile au întârziat să apară. Episcopul devenise o persoană atât de cunoscută, încât liderii nazişti, deşi furioşi, se temeau să ia măsuri împotriva lui. Liderul regional Meyer i-a scris lui Bormann, cerând ca episcopul să fie spânzurat, o idee pe care Bormann ar fi pus-o în aplicare imediat. Dar atât Hitler, cât şi Goebbels i-au spus lui Bormann că martirizarea lui Galen ar atrage după sine şi mai multe probleme, lucru care nu era recomandabil în toiul războiului. Hitler a mai spus că se vor ocupa de episcop după încheierea războiului. Membrii de rând ai partidului din Münster nu înţelegeau de ce nimeni nu îl aresta pe episcop, de vreme ce trădarea lui era atât de evidentă.[285]

Guvernul a răspuns indirect prin lansarea, în august 1941, a filmului *Acuz!,* în care o femeie frumoasă care suferea de scleroză multiplă îşi exprimă dorinţa de a muri şi e ajutată în acest sens de către soţul ei şi de un prieten, după îndelungi dezbateri privind moralitatea unei astfel de fapte. Discuţiile dintre personaje acoperă şi principiul eutanasiei involuntare, justificat într-una din scene, prin prelegerea elaborată a unui profesor universitar. Potrivit unui raport SS, 18 milioane de germani au urmărit filmul şi mulţi l-au luat ca pe un răspuns la predicile lui Galen. Multe din scenele importante din film fuseseră inserate personal de Victor Brack, membru al unităţii T-4. Oamenii în vârstă şi mai ales medicii şi oamenii educaţi au respins mesajul peliculei, dar medicii tineri se declarau în favoarea acestuia, cât timp eutanasia era efectuată într-un mediu propice după o examinare minuţioasă, părere împărtăşită şi de mulţi oameni de rând. Unii avocaţi considerau că genul de suicid asistat, portretizat în film, avea nevoie de reglementări legale trasate cu atenţie, în timp ce mare parte din populaţie era de acord doar

cu eutanasia voluntară. Dacă persoana care urma să fie ucisă suferea de „debilitate mintală", o categorie care nu era deloc menţionată în film, atunci cei mai mulţi erau de părere că eutanasia trebuia efectuată doar cu consimţământul rudelor. SS a raportat că preoţii catolici încercau să-i convingă pe oamenii din parohiile de care aparţineau să nu meargă să vadă filmul. Oamenii de rând nu aveau nicio îndoială cu privire la scopul acestuia. „E interesant, a spus unul, dar povestea e similară cu ce se întâmplă astăzi în azilele de nebuni, unde toţi demenţii sunt aruncaţi în aer." Mesajul subliminal, care justifica programul unităţii T-4, n-a avut succes.[286]

Drept urmare, programul a fost sistat. La 24 august 1941, Hitler i-a dat un ordin direct lui Brandt, pasat mai apoi spre Bouhler şi Brack, care au suspendat gazarea adulţilor cu dizabilităţi pe termen nedefinit. Cu toate acestea, Hitler a avut grijă ca uciderea copiilor, care avea loc la o scară mult mai restrânsă şi, deci, putea trece neobservată, să nu fie sistată.[287] Cu toate acestea, liderii nazişti au privit cu reticenţă că reacţia larg răspândită, stârnită de predica lui Galen, avea să creeze dificultăţi în continuare. Asistentele şi infirmierii, mai ales cei din instituţiile catolice, începeau să împiedice procesul de trecere în evidenţă a pacienţilor. Programul de eliminare era acum o chestiune cunoscută publicului larg, iar prietenii, rudele şi vecinii victimelor începeau să îşi vocifereze neliniştile. Mai mult decât atât, acesta era asociat cu ideologia şi conducerea nazistă; în ciuda faptului că mai existau şi oameni naivi, precum episcopul Wurm, care trăiau cu impresia că Hitler nu ştia de program, exista pericolul foarte real ca Führerul să fie învinuit pentru crime. Până la mijlocul anului 1941, până şi Himmler şi Heydrich au început să vorbească despre „greşeli comise în implementarea" operaţiunii. Dar norma de 70 000 de morţi, stabilită de Hitler, fusese deja atinsă.[288]

Aceste lucruri nu afectează însă importanţa acţiunilor întreprinse de von Galen.[289] Nu putem spune cu siguranţă ce s-ar fi întâmplat dacă el nu ar fi ignorat sfaturile superiorilor săi din Biserica Catolică şi nu ar fi luat atitudine împotriva uciderii celor cu dizabilităţi. Dar, având în vedere predilecţia naziştilor de a radicaliza politicile implementate care nu întâmpinau rezistenţă, e posibil, chiar foarte posibil, ca programul să fi continuat şi după efectuarea normei iniţiale. Nu ar fi fost deloc dificil să se găsească oameni care să administreze camerele de gazare de la Hadamar sau de oriunde altundeva, după ce o parte din echipele

existente fugiseră deja în Polonia. În cele din urmă a devenit limpede că naziștii nu abandonaseră nici pe departe intenția de a scăpa societatea de cei care o împovărau. Dacă programul a continuat după 1941, a fost desfășurat în secret și cu atenție sporită. Pacienții cu probleme mintale, cei care erau internați în secții de psihiatrie de mult timp și alții care erau clasificați de regim drept „vieți nedemne de viață" erau pur și simplu prea conectați cu rețetele centrale ale societății germane pentru a fi izolați și eliminați, mai ales că definițiile date de experții unității T-4 aberațiilor umane erau atât de aleatorii și includeau oameni care erau destul de inteligenți și capabili ca să-și dea seama ce se întâmplă cu ei și să le spună și altora. Nu același lucru se poate spune și despre alte grupuri persecutate din societatea germană, precum țiganii sau evreii. Galen nu a făcut referire la aceștia deloc și nici alți reprezentanți ai bisericii nu au menționat acest lucru, cu excepția câtorva. Din programul de eutanasie, Hitler a învățat că nu era recomandabil să ordoni uciderea unui grup mare de oameni și că, în cazul unei viitoare operațiuni îndreptate spre o altă minoritate, era preferabil ca ordinul să nu fie scris. Propaganda eufemistică iscată în jurul acțiunii T-4, minciunile spuse victimelor și rudelor acestora, de la descrierea crimei ca „tratament" la deghizarea camerei de gazare într-un duș, toate acestea aveau să fie aduse la un alt nivel atunci când va veni vorba de alte operațiuni de exterminare în masă. Campania eutanasiei involuntare fusese un secret public, în care eufemismele și parafrazarea folosite îi puneau pe oameni în fața unei alegeri: să ignore ce se întâmplă, să ia totul așa cum era prezentat sau să încerce să descopere adevărata semnificație, o inițiativă deloc dificilă sau problematică, și apoi să decidă dacă vor face ceva în legătură cu aceasta sau nu. Până la sistarea programului de exterminare, în august 1941, majoritatea angajaților din instituțiile medicale erau implicați în mecanismul de crimă. De la un mic grup de medici devotați, cercul celor implicați a crescut inevitabil, până când un număr însemnat de medici specialiști, psihiatri, asistenți sociali, membri de personal din azile, infirmieri, asistente și administratori, șoferi ș.a. făceau parte din operațiune, prin intermediul unui melanj de rutină birocratică, presiune, propagandă, tentații și recompense de un fel sau de altul. Mașinăria de execuții în masă creată de unitatea T-4, de la selecția victimelor la exploatarea economică a rămășițelor lor, operase cu o eficiență sumbră. Dovedindu-și valoarea în acest context, era timpul să opereze la o scară cu mult mai largă.[290]

VI

Genocidul lansat de cel de-al Treilea Reich în toamna anului 1939, atât în Germania, cât şi în teritoriile ocupate din Polonia nu era doar o consecinţă a izbucnirii unui război care, în accepţiunea conducerii naziste, ameninţa existenţa Germaniei. Nu a fost nici produsul „unui conflict barbar", iscat de o luptă pe viaţă şi pe moarte, în condiţii anevoioase, împotriva unui inamic. Invadarea Poloniei a decurs în condiţii de bun augur, pe vreme frumoasă, iar inamicul a fost îndepărtat cu o uşurinţă vrednică de dispreţ. Trupele invadatoare nu au trebuit să fie convinse prin intermediul îndoctrinării politice că duşmanul reprezenta un pericol enorm la adresa viitorului Germaniei; era limpede că nici nu se punea problema în cazul Poloniei. Loialitatea grupărilor din etajele inferioare ale armatei a rămas neschimbată; nu a fost nevoie să fie înlocuită cu un sistem disciplinar dur şi denaturat care să substituie valorile militare cu ideologia rasială.[291] Aproape tot ce avea să se întâmple în timpul invadării Uniunii Sovietice, care a început în iunie 1941, avusese loc deja în Polonia, cu aproape doi ani mai devreme.[292] Încă de la început, Grupurile Operative ale SS au pătruns în ţară, au împuşcat sau au trimis în lagăre pe oricine era indezirabil din punct de vedere politic, au masacrat evrei, i-au arestat pe toţi bărbaţii din regiune şi i-au trimis în Germania pentru muncă silită, şi au lansat sistematic o politică de purificare etnică, executând în mod brutal transferul populaţiei.

Acest tip de operaţiune nu era exclusivă SS-ului. Încă de la început li s-au alăturat superiorii partidului nazist, batalioanele de asalt (SA), oficialii civili şi, în special, armata de ofiţeri juniori şi soldaţii de rând. Au fost urmaţi de coloniştii germani care s-au mutat în Polonia. Arestările, bătăile şi execuţiile polonezilor şi mai ales ale evreilor au devenit un lucru banal, dar şi mai frapant era nivelul de ură şi dispreţ cu care erau trataţi de către trupele germane, care nu pregetau în a-i umili pe evrei, râzând şi rânjind în timp ce le smulgeau bărbile şi îi obligau la lucruri degradante în public. La fel de frapantă a fost nepăsarea germanilor invadatori, care au luat toate bunurile de valoare ale evreilor şi polonezilor ca pradă de război. Jefuirea proprietăţilor evreilor mai ales de către trupele germane era aproape universală. Uneori, aceştia erau asistaţi şi ajutaţi de polonezii din regiune. Deseori, polonezii care nu erau de etnie evreiască erau şi ei prădaţi. Aceste acţiuni reflectau, desigur,

politica oficială, dictată chiar de Hitler, care declarase că Polonia trebuia distrusă în totalitate, intelectualii şi specialiştii anihilaţi, iar populaţia de rând redusă la stadiul de sclavi needucaţi a căror viaţă nu valora nimic. Exproprierea proprietăţilor poloneze şi evreieşti a fost ordonată explicit de la Berlin, la fel ca germanizarea teritoriilor incorporate, transferul populaţiei şi trimiterea în ghetouri a evreilor. Cu toate acestea, trebuie cercetat zelul cu care acţionau invadatorii germani, în virtutea politicii de la centru şi totodată din proprie iniţiativă, depăşind adesea limita ordinelor, prin implementarea sadică a acestora.

Germanii resimţeau o ură adânc înrădăcinată faţă de polonezi, ucraineni, bieloruşi, ruşi şi cu atât mai mult faţă de „evreii răsăriteni". Încă dinaintea Primului Război Mondial, doctrinele egalităţii umane şi emancipării insuflate în diferite domenii ale clasei muncitoare de către mişcarea laburistă social-democrată nu fusese extinsă pentru a include şi aceste minorităţi. Marea masă a oamenilor de rând considera că polonezii şi ruşii sunt o rasă primitivă, înapoiată şi needucată. Culmea, pogromurile frecvente împotriva evreilor din Rusia ţaristă erau date ca exemplu de mulţi muncitori, ca dovadă care să sprijine acest punct de vedere. Teama de o invazie din Estul barbar a jucat un rol major în convingerea social-democraţilor să voteze pentru credite de război în 1914. Venirea la putere a dictaturii comuniste în Uniunea Sovietică a întărit şi a intensificat aceste credinţe. Pentru majoritatea germanilor şi, în mod ironic, pentru mulţi intelectuali germani de origine evreiască, „evreii răsăriteni" din Polonia erau chiar mai primitivi şi înapoiaţi decât ruşii. La începutul anilor '20, evreii care s-au refugiat în Germania, alungaţi de brutalitatea războiului civil rusesc, au stârnit un val de nemulţumire în rândul populaţiei germane. În anii '30, propaganda nazistă a susţinut fără încetare astfel de stereotipuri, întărind prejudecăţile împotriva slavilor şi evreilor răsăriteni, până când o mare parte a germanilor, mai ales tânăra generaţie, a început să-i privească drept subumani.[293]

Începând din 1933, valori precum asprimea, duritatea, brutalitatea sau violenţa (ca virtute) au fost inoculate unei întregi generaţii de tineri germani şi chiar dacă educaţia şi propaganda nazistă nu s-a bucurat de un succes total, a reuşit cel puţin să acapareze tânăra generaţie. Nazismul învăţa că cel mai puternic avea dreptate, câştigătorul lua tot şi cei inferiori din punct de vedere rasial nu valorau nimic. Nu e deloc surprinzător atunci că tânăra generaţie de soldaţi germani trata evreii în cel mai brutal mod posibil. Aşa cum îi scria Wilm

Hosenfeld fiului său în noiembrie 1939, în Polonia „evreii spun: soldatul bătrân bun, soldatul tânăr groaznic“[294]. Modul în care germanii i-au tratat pe polonezi şi pe evrei nu se datora condiţiilor războiului, ci unui proces de îndoctrinare care dura de ani, şi care se baza pe ideile preconcepute că slavii şi evreii erau subumani, iar inamicii politici nu aveau niciun drept. Un astfel de exemplu era generalul Gotthard Heinrici, care nu era un fanatic al nazismului, ci un soldat înveterat, ale cărui scrisori relevă o serie de prejudecăţi adânc înrădăcinate, prin asocierea firească a slavilor, evreilor, mizeriei şi paraziţilor. „E plin de păduchi şi de ploşniţe peste tot“, îi scria el din Polonia soţiei sale, la 22 aprilie 1941, „şi de evrei groaznici, cu steaua lui David pe braţ“[295]. În chip semnificativ, observă o paralelă istorică a modului în care evreii şi polonezi erau trataţi de către forţele de ocupaţie: „Evreii şi polonezii sunt sclavi, raporta el câteva zile mai târziu. Nimănui nu-i pasă de ei; e ca în Antichitate, când romanii invadau şi cucereau o altă naţiune“[296]. Apoi descrie sediul Guvernământului General ca fiind „groapa de gunoi a Europei“, locuinţe care „aproape că se prăbuşiseră complet, cu nişte perdele mizerabile şi zdrenţuite la ferestre, care stăteau ţepene din cauza jegului“[297]. Aparent Henirici nu fusese niciodată în districtele mai sărace ale propriei ţări. Pentru el, ca şi pentru mulţi alţii, mizeria şi jegul erau trăsături poloneze, slavice. „Chiar şi dacă mergi pe stradă, ai impresia că ai luat păduchi de undeva. Aleile evreieşti duhnesc îngrozitor şi trebuie să-ţi cureţi şi să-ţi sufli nasul după ce treci de ele, ca să scapi de spurcăciunea pe care probabil ai inhalat-o“, scria el în aprilie 1941.[298]

Aşadar, atunci când forţele germane au recurs la represalii împotriva presupusei mişcări de rezistenţă poloneze, luând ostatici, împuşcând civili, arzând oameni de vii, sau raderea fermelor de pe suprafaţa pământului, ele nu acţionau pe baza unei necesităţi militare, ci în serviciul unei ideologii de ură rasială şi dispreţ care avea să lipsească aproape cu desăvârşire în invadarea altor ţări de la Vest.[299] Măsurile violente luate împotriva inamicilor politici şi de rasă, reali sau imaginari, au devenit ceva banal în al Treilea Reich cu mult înainte de izbucnirea războiului. Începând cu septembrie, 1939, polonezii şi în special evreii au fost trataţi cu o brutalitate dictată de politica rasială a Germaniei, care a continuat şi s-a intensificat, şi la fel se poate spune şi despre jefuirea şi exproprierea lor. Motivaţia supremă a acestor politici era, în opinia lui Hitler şi a altor lideri nazişti, eliminarea elementelor subversive

evreieşti de pe frontul intern şi evitarea unei posibile „lovituri pe la spate", date (în opinia lor) Germaniei în Primul Război Mondial.[300]

Astfel de griji erau împărtăşite şi de alţi nazişti care participaseră la invadarea Poloniei, invazie care se dorea a fi o rampă de lansare pentru operaţiunea de cucerire a Rusiei Sovietice. De altfel, le distingem în campania de ucidere în masă a persoanelor cu dizabilităţi, care începuse în vara anului 1939. Acest masacru nu era un produs al războiului şi nici al unei petiţii individuale trimise lui Hitler de către tatăl unui băiat născut cu dizabilităţi, aşa cum s-a sugerat de multe ori. Dimpotrivă, era o acţiune planificată cu mult înainte, schiţată de Hitler cu aproape 10 ani în urmă şi pentru care se făceau pregătiri încă de la mijlocul anilor '30. De asemenea, măsurile violente luate de forţele germane în Poloniea fuseseră stabilite din timp şi au decurs în mod logic din politicile adoptate de nazişti pe timp de pace, politici extinse şi intensificate într-o manieră nouă şi înspăimântătoare.[301] În mai puţin de doi ani, urmau să fie implementate la o scară şi mai largă. Între timp, oricât de puternică ar fi fost dorinţa lui Hitler şi a naziştilor de a purifica din punct de vedere rasial teritoriile din Est şi oricât de obsesivă ar fi fost goana lor după „spaţiul vital", acţiunea lansată în septembrie 1939 nu aducea cu sine doar expansiunea de mult visată a graniţelor politice şi etnice, ci şi un război mondial în care Germaniei i se opuneau forţe aliate precum Marea Britanie şi Franţa, statele europene cu cele mai dezvoltate imperii transmarine, care înfrânseseră Germania în războiul din 1914–1918. Hitler a sperat până în ultima clipă că cele două mari puteri nu vor interveni şi că va fi lăsat să-şi ducă la bun sfârşit planul de distrugere a Poloniei. Brusc, se vede nevoit să ia măsuri în privinţa inamicilor de la Vest.

II

SORŢII RĂZBOIULUI

Mâna providenţei

I

La 8 noiembrie 1939, în jurul orei 20.00, Hitler ajunge la *Bürgerbräukeller,* berăria din München unde îşi lansase puciul în 1923, pentru a ţine discursul anual în faţa liderilor regionali şi a „vechilor luptători" din mişcarea nazistă. La întrunirea din 1939, a vorbit aproape o oră. Apoi, spre surprinderea tuturor, a plecat neanunţat spre gară, pentru a lua trenul spre Berlin, unde era aşteptat în Cancelaria Reichului pentru a discuta planul de invadare a Franţei, operaţiune care fusese amânată cu două zile în urmă, din cauza vremii nefavorabile. „Bătrânii luptători" au fost dezamăgiţi că Hitler nu a mai rămas măcar un ceas, să schimbe politeţuri cu ei, cum făcea de obicei. Cei mai mulţi au plecat acasă, lăsând în jur de 100 de membri de personal să facă ordine în sală. La 21.20, la mai puţin de o jumătate de oră de la plecarea lui Hitler, o explozie uriaşă a distrus sala. Galeria şi acoperişul au cedat, şi explozia a măturat toate geamurile şi uşile. Trei oameni au murit pe loc, cinci mai târziu, din cauza rănilor grave, iar 62 au fost răniţi. Mulţi dintre cei care se chinuiau să iasă dintre dărâmături, tuşind şi scuipând sânge, răniţi şi acoperiţi de praf, au crezut iniţial că fuseseră victimele unui raid aerian britanic. Şi-au dat seama, până la urmă, că explozia fusese cauzată de o bombă ascunsă într-unul din pilonii centrali ai sălii.

Hitler a primit această veste la Nürnberg, după oprirea trenului în gară. Iniţial, a crezut că e o glumă. Când a văzut însă că nimeni nu râdea, a înţeles că scăpase cu viaţă. Încă o dată, a declarat el, providenţa îl apăra, ca să poată să-şi ducă la capăt planurile. Dar existau numeroase întrebări. Cine, se întrebau liderii nazişti, era răspunzător pentru acest atac mişelesc? Având în vedere că trecuseră două luni de la izbucnirea războiului, răspunsul era evident. Era limpede că era vina serviciului

secret britanic. Hitler a ordonat personal răpirea a doi agenţi britanici supravegheaţi de Walter Schellenberg, directorul unităţii de spionaj a SS-ului, din Venlo (la graniţa cu Olanda). Se presupunea că ei cunoşteau identitatea atentatorului. Schellenberg a luat legătura cu cei doi agenţi şi i-a convins să aibă o întrevedere cu cei din rezistenţa militară germană, care erau de fapt soldaţi SS. Aceştia au împuşcat un ofiţer olandez care a încercat să intervină şi au trecut graniţa în Germania cu agenţii britanici înainte ca cineva să-i poată opri. Cu toate că cei doi ofiţeri britanici au fost convinşi să dea numele mai multor agenţi englezi de pe continent, n-au fost în stare să arunce lumină asupra atentatului.[302]

Maşinăria de propagandă a lui Goebbels a început curând să facă acuzaţii publice împotriva serviciului secret britanic. Adevăratul vinovat a fost prins în sudul Germaniei, încercând să treacă graniţa spre Elveţia fără actele necesare. Georg Elser era un tâmplar în vârstă de 38 de ani. După ce l-au percheziţionat, au găsit asupra lui o carte poştală cu berăria, un fitil şi schiţele unei bombe. Elser a fost predat imediat ofiţerilor Gestapoului local. Când biroul Gestapoului a primit vestea exploziei, aceştia şi-au dat seama ce se întâmplase şi l-au trimis pe Elser la München, pentru interogare. La început, nimeni nu credea că Elser lucrase singur. Au fost arestaţi tot felul de suspecţi, procesul fiind alimentat de un val de denunţări ale unor indivizi care fuseseră văzuţi lângă berărie şi care se comportaseră straniu. Heinrich Himmler a ajuns la centrul de interogare, l-a lovit de mai multe ori pe Elser cu picioarele şi apoi a ordonat ca acesta să fie bătut. Dar acest lucru nu l-a făcut pe Elser să-şi schimbe povestea. Gestapo l-a obligat să construiască o replică fidelă a bombei, lucru pe care, spre uimirea lor, tâmplarul l-a făcut. În cele din urmă, au trebuit să accepte faptul că Elser acţionase singur.[303]

Georg Elser era un om de rând care provenea dintr-un mediu sărac. Tatăl său fusese un om brutal şi violent, şi Elser a ajuns să dispreţuiască tirania. Fusese membru al Ligii Luptătorilor de pe Front a Partidului Comunist şi nu şi-a putut găsi de lucru pe timpul celui de-al Treilea Reich, învinovăţindu-l pe Hitler pentru necazurile sale. În München, el recunoscuse berăria în care Hitler urma să ţină întrunirea anuală şi a început să facă pregătirile pentru o încercare de asasinat. De-a lungul multor luni, a furat pe rând echipament de la lucru, explozibil, un detonator, ba chiar s-a angajat la o carieră de piatră ca să aibă acces la materialul de care avea nevoie. A luat măsurătorile sălii berăriei pe ascuns şi a încercat să se angajeze acolo, deşi fără succes. În fiecare seară,

lua cina la berărie în jurul orei 9, după care se ascundea într-o cameră de depozitare până când localul se închidea. Noaptea târziu, lucra cu meticulozitate la pilonul central al sălii pe care îl alese ca fiind cel mai bun loc în care să plaseze explozibilul. A montat o uşiţă secretă în placajul de lemn al pilonului, scobind cărămizile şi plasând materialul explozibil şi detonatorul, după care a fixat şi ceasul special. După două luni, la 2 noiembrie 1939, a pus bomba; trei nopţi mai târziu a instalat ceasul şi l-a fixat pentru ora 21.20, când, credea el, Hitler avea să fie în toiul discursului. Dacă Hitler nu ar fi plecat mai repede spre Berlin, Elser ar fi reuşit să-l omoare.[304]

SS-ul a raportat că încercarea de asasinat avusese darul de a provoca o reacţie critică în rândul populaţiei la adresa englezilor. „Liderul e admirat şi iubit şi mai mult acum, iar atitudinea publică faţă de război a devenit pozitivă în multe regiuni în urma încercării de asasinat."[305] Într-adevăr, efectul creat fusese atât de atotcuprinzător, încât reporterul american, William L. Shirer, a crezut că atacul fusese pus în scenă de nazişti, pentru a câştiga simpatia populaţiei. De ce ar fi „luat-o la goană ştabii nazişti" din clădire, în loc să stea, ca de obicei, să mai povestească? se întreba reporterul.[306] Dar această teorie, deşi mulţi istorici au luat-o în calcul mai târziu, era la fel de puţin veridică precum teoria naziştilor, care credeau că serviciul secret britanic se ascundea în spatele atacului.[307] Elser a fost trimis la lagărul de concentrare din Sachsenhausen. Dacă ar fi fost judecat, germanii ar fi aflat că atacul fusese opera unui singur om, iar Hitler şi naziştii preferau să lase populaţia să creadă că englezii erau de vină. Elser a refuzat categoric să mintă. În caz că şi-ar fi schimbat părerea la un moment dat, a fost ţinut în lagăr ca prizonier special şi avea două camere la dispoziţie. I s-a dat voie să folosească una din ele pe post de atelier de mobilă. Primea raţii regulate de ţigări şi îşi petrecea timpul cântând la sitar. Nu avea voie să vorbească cu alţi prizonieri sau să primească vizitatori. Moartea lui nu ar fi servit scopului dorit de nazişti dacă nu obţineau de la el o confesiune scrisă, iar Elser n-avea de gând să le facă pe plac.[308]

II

Încercarea de asasinat a venit într-un moment în care Hitler îşi concentra toată atenţia pe conflictul cu Marea Britanie şi Franţa, după

cucerirea Poloniei. Ambele țări au declarat război Germaniei imediat după invadarea Poloniei. Dar, încă de la început, și-au dat seama că nu puteau face nimic în viitorul apropiat pentru a-i ajuta pe polonezi. Începuseră procesul de reînarmare prea târziu și încercau acum să câștige timp, pentru a-și dezvolta puterea militară. Strategia lor inițială se axa pe un război defensiv. Mai târziu, când puteau concura cu puterea militară a Germaniei, urmau să atace. Acestă perioadă a fost denumită *Războiul ciudat* sau *drôle de guerre, Sitzkrieg*, o perioadă în care toți combatanții așteptau cu nerăbdare începerea unei acțiuni de anvergură. La 9 octombrie 1939, Hitler le-a spus forțelor armate germane că avea să atace țările din Vest, dacă englezii refuzau să facă un compromis. Conducerea armatei germane a avertizat că invadarea Poloniei consumase mare parte din resursele armatei și mai avea nevoie de timp pentru a le recupera. Mai mult decât atât, francezii și englezii erau adversari mult mai pricepuți decât polonezii.[309] Exasperat de prudența generalilor săi, Hitler ține un discurs la 23 noiembrie 1939 în fața a 200 de ofițeri superiori, în care le amintește că, în ciuda tuturor precauțiilor, anexarea Austriei, invadarea Cehoslovaciei, remilitarizarea Rheinlandului și alte politici îndrăznețe au fost încununate de succes. Scopul absolut al războiului, le-a spus Hitler, și nu pentru prima oară, era crearea de „spațiu vital" în Est. Dacă acesta nu era obținut, populația germană nu avea șanse de supraviețuire. „Putem ataca Rusia doar după ce scoatem Vestul din război", i-a avertizat el. Rusia era incapabilă să poarte un război pentru următorii doi ani, deci acum era momentul să-și asigure spatele, pentru a evita lupta pe două fronturi care aproape că distrusese Germania în 1914–1918. Anglia putea fi învinsă doar după cucerirea Franței, Belgiei și Olandei și ocuparea Canalului și coastei maritime. Așadar, acesta era planul de bătaie cel mai urgent. Germania era mai pregătită ca oricând. Mai mult de o sută de divizii erau gata să intre în luptă. Provizii erau destule. Franța și Anglia nu încheiaseră procesul de reînarmare. În opinia lui Hitler, Germania avea un atu crucial, care o făcea de neînvins: pe el însuși. „Sunt încrezător în deciziile și în inteligența mea... Soarta Reichului depinde doar de mine... Nu voi face niciun compromis și voi distruge pe oricine mi se opune." Euforic, după ce scăpase de la o moarte sigură, în urma atentatului din München, Hitler proclama că norocul era de partea lui. „Chiar și în situația de față văd mâna destinului."[310]

Generalii erau îngroziţi de această izbucnire a lui Hitler, pe care o puneau pe seama agresivităţii sale iresponsabile. Mai aveau nevoie de timp, se plângeau ei, trebuiau să antreneze noii recruţi, să repare echipamentul avariat în campania din Polonia, să facă rost de şi mai mult echipament militar. Şeful Statului-Major General al Armatei, Franz von Halder, era atât de şocat, încât a reluat planurile conspirative pe care le frământase împreună cu alţi ofiţeri, indivizi nemulţumiţi din cadrul unităţii de contraspionaj a armatei, funcţionari publici şi politicieni conservatori, în timpul unei confruntări similare asupra propunerii de invadare a Cehoslovaciei, în vara anului 1938. Pentru o bună perioadă de timp, Halder a umblat cu un revolver ascuns, sperând să-l poată împuşca pe Hitler cu prima ocazie. Numai simţul înrădăcinat de supunere a lui Halder pentru jurământul dat faţă de liderul nazist şi convingerea că fapta sa nu ar fi aprobată de publicul larg şi cu atât mai puţin de ofiţerii din subordinea sa l-au împiedicat să comită asasinatul. În noiembrie 1939, conspiratorii au început din nou să pregătească arestarea lui Hitler şi a celor care-l susţineau, cu scopul de a-l pune la putere pe Göring, despre care se ştia că avea mari îndoieli în privinţa unui conflict armat cu Franţa şi Marea Britanie. La 23 noiembrie 1939, Hitler se adresează generalilor săi. „Liderul ia o poziţie categorică împotriva pesimismului de orice fel", scria unul din ei. Discursul său trădează „dezamăgirea faţă de liderii armatei". „Victoria nu e a celor care aşteaptă!", a spus Hitler.[311] Halder s-a panicat, crezând că Hitler a aflat de conspiraţie, şi s-a retras din tagma trădătorilor. Planul a căzut. Până la urmă, comunicarea şi coordonarea defectuoasă a conspiratorilor, precum şi absenţa unui plan de acţiune după arestarea lui Hitler au pecetluit soarta conspiraţiei.[312]

În final, confruntarea n-a fost necesară, întrucât Hitler a fost obligat să amâne atacul de mai multe ori în cursul iernii din 1939–1940, din cauza condiţiilor meteorologice nefavorabile. Din cauza ploilor neîntrerupte, noroiul împiedica trecerea tancurilor şi blindatelor germane prin multe teritorii din Europa de Vest, cel puţin cu viteza care jucase un rol atât de important în campania din Polonia. Cu toate acestea, amânarea atacului s-a dovedit avantajoasă pentru pregătirile de război ale Germaniei, pentru că Hitler a făcut schimbări majore în programul de înarmare. La sfârşitul anilor '30, Hitler comandase crearea unei forţe aeriene uriaşe care, pentru a se ridica de la sol, ar fi avut nevoie de aproape toate rezervele de combustibil din lume. În vara anului 1939,

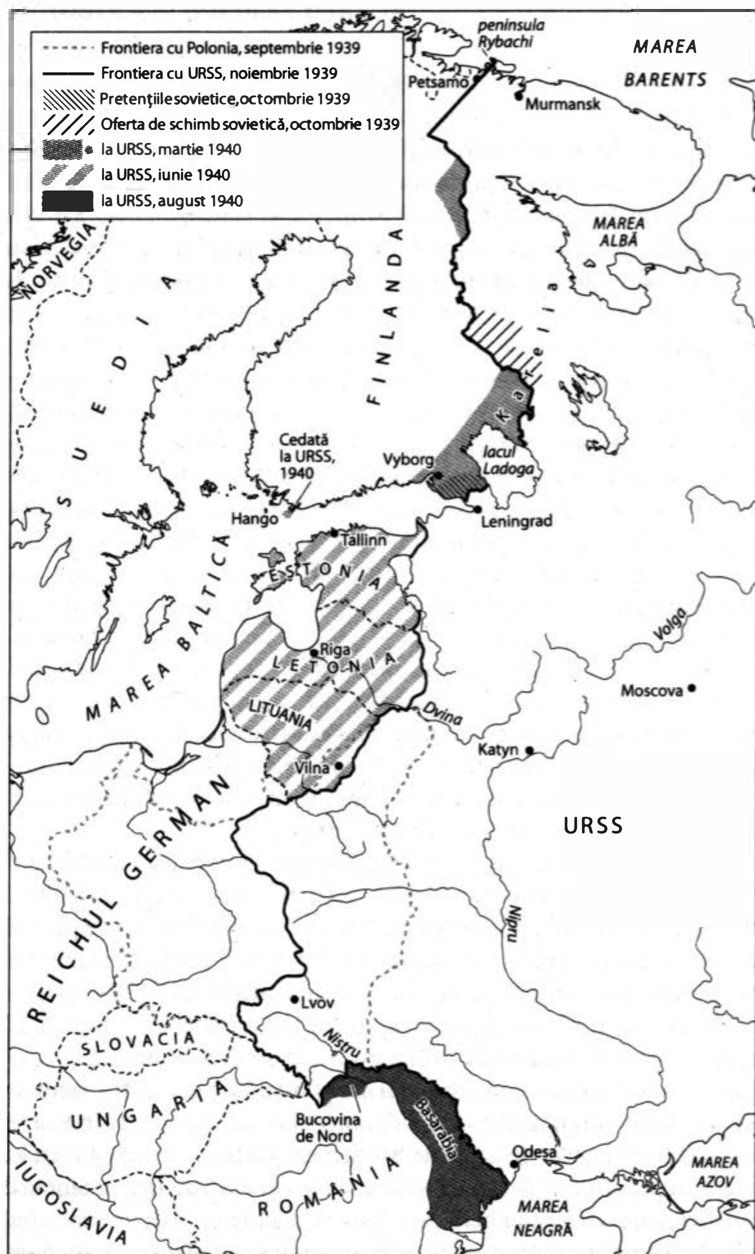
penuria de oţel şi de alte materiale brute, precum şi numărul insuficient de ingineri constructori calificaţi au condus la o reducere considerabilă a planului de construcţie. Producţia de avioane concura cu cea de tancuri şi nave de război, toate la fel de prioritare. În august 1939, Hitler a fost convins de către un grup de presiune care acţiona în interesul Ministerului Forţelor Aeriene să dea întâietate construcţiei de bombardiere Junkers 88. Reducerea programului naval i-a permis lui Hitler să ceară o creştere masivă a producţiei de muniţie şi în special de obuze. Începând cu această perioadă, producţia de avioane şi cea de muniţie solicită peste două treimi din resursele alocate înarmării. Dar aceste schimbări nu s-au simţit imediat în sistemele de producţie şi planificare, căci trebuiau trasate noi schiţe, maşinăriile trebuiau recalibrate, trebuia construit echipament nou, fabricile trebuiau reconvertite şi altele noi deschise. Muncitorii erau chemaţi sub drapel, ceea ce a agravat lipsa de forţă de muncă, în timp ce sistemul feroviar a primit tot mai puţine subvenţii, ceea ce însemna că nu erau destule trenuri care să transporte componentele, materiile brute şi armele, în ţară. Aprovizionarea cu cărbune a fost şi ea afectată. Aceste probleme puteau fi depăşite doar în timp.[313]

Producţia de muniţie a început să dea randament abia în februarie 1940. În cinci luni, producţia avea să se dubleze.[314] Dar Hitler devenise deja nerăbdător şi era nemulţumit de modul în care general-maiorul Georg Thomas se ocupa de aprovizionarea programului de înarmare. La 17 martie 1940, Hitler a înfiinţat Ministerul Muniţiei. În fruntea lui a fost numit Fritz Todt, inginerul preferat al lui Hitler. Todt se afla în spatele unuia din proiectele adoptate de Hitler în anii '30, anume construirea unui nou sistem de autostrăzi.[315] Generalul Karl Becker, care se ocupa de biroul de aprovizionări, a fost atât de dezamăgit de aceste evenimente şi de zvonurile despre ineficienţa organizaţiei sale lansate de marii producători de arme, precum Krupp, care urmăreau să speculeze noul aranjament, încât s-a sinucis. Todt a înfiinţat imediat un nou sistem de comisii care să se ocupe de diferitele aspecte ale producţiei de arme, sistem în cadrul căruia industriaşii jucau un rol important. În următoarele luni, producţia de arme a mers ca pe roate, lucru datorat în mare parte fostului regim, condus de Becker, care a soluţionat problema aprovizionărilor cu materiale brute, precum cuprul şi oţelul. Cu toate acestea, meritul i-a revenit lui Todt.[316]

III

Pactul Molotov-Ribbentrop și negocierile care i-au urmat după invadarea Poloniei au rezultat în includerea Germaniei în sfera de influență a Rusiei, nu numai în estul Poloniei și în statele baltice, dar și în Finlanda. În octombrie 1939, Stalin le cere finlandezilor să cedeze Rusiei teritoriul din nordul Leningradului și partea vestică a peninsulei Rybachi, în schimbul unui vast teritoriu în estul Kareliei. Negocierile au luat sfârșit la 9 noiembrie 1939, fără un rezultat concret. La 30 noiembrie, Armata Roșie invadează Finlanda și instalează un guvern comunist marionetă într-un oraș de pe granița finlandeză. Guvernul semnează un document prin care cedează teritoriile pe care le ceruse Stalin. De aici încolo, lucrurile încep să meargă tot mai prost pentru liderul sovietic. Mulți dintre generalii sovietici de vârf fuseseră eliminați în epurările anilor '30, iar trupele sovietice erau slab pregătite și prost administrate. Era deja în toiul iernii, iar trupele finlandezilor, în uniforme albe, care se deplasau pe schiuri, au reușit să țină piept recruților neexperimentați ai trupelor sovietice, care nu știau să lupte în zăpadă adâncă. Mulți ofițeri sovietici priveau camuflajul finlandezilor ca pe un semn de lașitate și refuzau să facă același lucru, chiar dacă aveau posibilitatea. Unități întregi ale Armatei Roșii, antrenate doar pentru atac, au murit pe capete când au nimerit în raza cuiburilor de artilerie construite de finlandezi în buncărele defensive ale Liniei Mannerheim, o serie de tranșee solide care purtau numele comandantului finlandez.[317]

„Ne omoară ca pe muște", se plângea un infanterist sovietic aflat pe frontul finlandez în decembrie 1939. Războiul face ravagii: 126 000 de victime în rândul soldaților sovietici, cu alți 300 000 evacuați de pe front din cauza rănilor, bolilor sau degerăturilor. Pierderile finlandezilor au fost și mai mari, proporțional vorbind, însumând 50 000 de morți și 43 000 de răniți. Cu toate acestea, Rusia ieșise puternic șifonată din conflict. Trupele finlandeze au demonstrat nu doar hotărâre și curaj, alimentate de un devotament puternic pentru țara lor, ci și ingeniozitate. Urmând exemplul armatei lui Franco din războiul civil din Spania, finlandezii au luat sticle goale de băuturi alcoolice, le-au umplut cu kerosen, au pus un fitil în fiecare și le-au aruncat aprinse înspre tancurile sovietice, care izbucneau în flăcări. „Nu-mi închipuiam că un tanc poate arde atât de mult", spunea un veteran finlandez. Au venit și cu un nume pentru noul tip de proiectil: „cocteil Molotov", numit astfel în onoarea

5. Cuceririle teritoriale sovietice, 1939–1940

ministrului de externe al Uniunii Sovietice.[318] În cele din urmă, cantitatea a contat mai mult decât calitatea. După încă un atac ofensiv eşuat, Stalin a solicitat întăriri masive, renunţând şi la guvernul marionetă şi încercând să negocieze cu guvernul legitim din Helsinki. În noaptea de 12 martie 1940, puşi în faţa inevitabilului, finlandezii au fost de acord să semneze un tratat de pace care aloca Uniunii Sovietice un teritoriu din sudul ţării, mult mai vast decât cel pe care-l ceruse Stalin iniţial. În ciuda faptului că au fost înfrânţi, finlandezii şi-au păstrat independenţa, chiar dacă ruşii au deschis o bază militară pe teritoriul lor. Tacticile lor de rezistenţă, dure şi eficiente, au expus slăbiciunile Armatei Roşii şi l-au convins pe Hitler că nu avea de ce să se teamă. Din punctul de vedere al lui Stalin, Finlanda avea să joace de acum încolo rolul unui stat tampon, care să protejeze Rusia împotriva oricărui conflict iscat între Germania şi Aliaţi care ar fi avut loc în Scandinavia. Obstacolele cu care s-a confruntat în Finlanda l-au convins pe Stalin să recheme foşti ofiţeri pe care îi eliminase din lanţul de comandă sau care căzuseră în dizgraţie, oferindu-le funcţii de vârf. O altă consecinţă a fost că generalii sovietici au pornit reforme militare care, sperau ei, aveau să asigure succesul categoric în luptă pe viitor.[319]

Între timp, conflictul din Finlanda şi neimplicarea Aliaţilor l-au făcut pe Hitler să îşi întoarcă privirile spre Norvegia, ale cărei porturi de pe coastă, mai ales Narvik, puteau deveni baze vitale pentru operaţiunile submarinelor germane îndreptate împotriva Marii Britanii şi, de asemenea, puteau fi utile transportului de minereu de fier din Suedia, de care Germania avea mare nevoie, mai ales că, în timpul iernii, Narvik nu îngheţa. Astfel de aranjamente trebuiau făcute rapid, având în vedere că nu exista niciun plan imediat de a ataca Franţa, posibilitatea unei invazii preventive din partea Angliei era de aşteptat, iar amiralul Raeder, care se afla în fruntea forţelor navale, conştient de consecinţele pe care le avusese eşecul Germaniei de a controla coasta din nord-vestul Europei în Primul Război Mondial, punea presiune pe Hitler, în octombrie 1939. Pentru a pregăti terenul, Raeder a luat legătura cu liderul partidului fascist norvegian, Widkun Quisling. Născut în 1887, Quisling era fiu de pastor, absolvise academia militară cu cea mai mare medie înregistrată vreodată şi făcea parte din Statul-Major General încă de la vârsta de 24 de ani. Între 1931–1933, a fost ministru al apărării în cadrul guvernului condus de Partidul Agrar, un partid naţionalist proaspăt înfiinţat, care reprezenta comunităţile agrare dintr-o ţară cu

o populaţie de 3 milioane de locuitori. Industrializarea rapidă a adus la putere o mişcare laburistă, pro-comunistă şi radicală, generând nelinişti în rândul ţărănimii. În această perioadă, Quisling proclama superioritatea rasei nordice şi avertiza asupra pericolului comunist. Părea omul potrivit să slujească intereselor naziştilor. În martie 1933, când guvernul a căzut, Quisling a fondat mişcarea Unităţii Naţionale, care se baza pe principii împrumutate de la proaspăt instalatul regim nazist din Germania.[320]

Mişcarea iniţiată de Quisling nu a rezistat prea mult în anii '30. A fost subminată la rândul ei de Partidul Social Democrat Norvegian, care a reconciliat interesele muncitorilor şi ale ţărănimii. Social-democraţii au început să fie majoritari în parlament încă din 1936. Quisling a luat legătura cu naziştii şi l-a vizitat pe Hitler la începutul lui 1940, pentru a-l convinge să susţină o lovitură de stat condusă de el. Germanii l-au privit cu scepticism, având în vedere că Quisling nu avea deloc susţinere în rândul populaţiei norvegiene. Cu toate acestea, el l-a convins pe Hitler că o invazie a Aliaţilor în Norvegia era extrem de probabilă şi, la două zile de la întrevedere, acesta a ordonat pregătirile necesare unui atac preventiv. Quisling ajunge la Copenhaga la 4 aprilie 1940, unde se întâlneşte cu un ofiţer de stat-major şi îi arată acestuia care sunt cele mai potrivite locuri pentru a începe o invazie, dându-i şi detalii despre pregătirile defensive ale Norvegiei. Trădarea lui a folosit propagandei Aliaţilor: poate din cauză că numele său era uşor de pronunţat, „Quisling“ a devenit rapid un termen pentru trădătorii de orice fel, înlocuind denumirea greoaie de „agent din coloana a cincea“, care data încă de pe vremea războiului civil spaniol, deşi propaganda britanică probabil că uitase acest amănunt.[321]

La 1 martie 1940, Hitler emite un ordin oficial de invadare (numită „Operaţiunea Weserübung“) care urma să includă nu numai Norvegia, ci şi Danemarca, din evidente motive geografice. În ciuda obiecţiei că norvegienii şi danezii erau neutri şi probabil dispuşi să rămână neutri, Hitler susţine că un efectiv militar restrâns e suficient, mai ales că fortificaţiile inamicului erau slabe. La 9 aprilie 1940, la ora 5.25 dimineaţa, forţele germane au trecut graniţa cu Danemarca, venind dinspre sud, în timp ce trupele paraşutate la Ålborg au capturat baza principală a forţelor aeriene daneze, în paralel cu un atac maritim direcţionat spre cinci ţinte diferite, inclusiv la Copenhaga, unde forţele daneze au fost luate prin surprindere. Singura problemă a constat în eşuarea la mal a

navei de război *Schleswig-Holstein*. La ora 7.20, guvernul danez a ordonat încetarea focului. Invazia reuşise în mai puţin de două ore de la începerea atacului.[322] Norvegia a opus o rezistenţă mai dură. Navele de transport germane care se îndreptau spre Trondheim şi spre Narvik au reuşit să evite flota britanică, dar vremea nefavorabilă a împrăştiat escorta, constând din două nave de război *(Scharnhorst* şi *Gneisenau)*, 14 distrugătoare şi un cuirasat blindat numit *Admiral Hipper*. Vasul de război britanic *Renown* s-a angajat într-o luptă cu două nave germane şi le-a avariat destul de grav, determinându-le să se retragă, dar forţele navale britanice erau prea departe de coasta norvegiană pentru a putea opri invazia. Navele germane au suferit câteva pierderi din cauza artileriei norvegiene de pe coastă, iar cuirasatul *Blücher*, aflat la prima ieşire, a fost scufundat, dar asta nu le-a împiedicat să cucerească toate oraşele importante norvegiene, inclusiv Oslo. Cu toate astea, misiunea germanilor n-a fost atât de simplă. La 10 şi respectiv 13 aprilie 1940, flota britanică a scufundat 10 distrugătoare germane care erau ancorate în portul din Narvik şi în apropiere. Germania a mai pierdut încă 15 vase de transport, lucru care i-a obligat să folosească o flotă de 270 de vase de comerţ pentru a transporta trupe de întăriri, în jur de 108 000 de oameni, şi provizii din Danemarca, în timp ce alţi 30 000 de soldaţi au fost paraşutaţi în teritoriu. Crearea unui pod aerian pentru a compensa insuficienţa navelor de transport împiedică Germania să-şi folosească întreaga forţă armată planificată pentru invazie. Luând în calcul şi terenul dificil, montan, din Norvegia, populaţia norvegiană a avut timp să se organizeze într-o forţă de rezistenţă.[323]

Dificultăţile cu care s-au confruntat forţele germane au fost agravate de decizia de a-l pune pe Quisling în fruntea unui nou guvern pro-german după cucerirea oraşului Oslo, la 9 aprilie. O parte din vechii „tovarăşi de drum" pe care-i numeşte în funcţii ministeriale refuză în mod public să i se alăture şi îşi atrage critici severe din partea guvernului legitim. Regele încurajează continuarea mişcării de rezistenţă şi părăseşte capitala împreună cu membrii de cabinet. Regele era susţinut de armată precum şi de majoritatea populaţiei, indignată de venirea la putere a unei marionete a germanilor, fără nicio susţinere electorală. Quisling a fost luat în batjocură când, la 1 mai 1940, a proclamat „revoluţia naţională" şi i-a numit pe rege şi pe membrii guvernului legitim trădători vânduţi evreilor aflaţi la conducerea Marii Britanii, şi a consacrat viitorul Norvegiei unei aşa-numite „comunităţii germanice a

destinului"[324]. Trupele norvegiene au jucat un rol important în luptele date în apropiere de Narvik și în alte porturi vestice, în toiul invaziei germane. Era clar că lucrurile nu decurgeau conform planului pentru germani. Dar erau și mai dezastruoase pentru britanici. La 14 și la 17 aprilie, forțele engleze au aterizat în două puncte de pe coastă, asistate de un număr de unități poloneze și de trupe din Legiunea Străină franceză. Dar nu știau încotro să meargă. Mulți soldați nu erau echipați corespunzător pentru iarnă, iar alții erau atât de îngreunați de echipament încât abia se puteau mișca. Mai grav era că nu aveau sprijin aerian. Avioanele germane bombardaseră fără încetare forțele aeriene britanice. După multe amânări, Aliații au ocupat Narvik la 29 mai 1940, dar întăririle germane începuseră să sosească și un atac-surpriză a scufundat portavionul britanic *Glorious* la 4 iunie, împreună cu toate avioanele de la bord. Forțele aliate aflate la sud de Narvik se retrăseseră deja, iar la 8 ianuarie sunt urmate de forțele din oraș, care distrug portul înainte să părăsească orașul. Cu o zi în urmă, regele Norvegiei, însoțit de guvernul său, lua calea exilului la bordul cuirasatului *Devonshire*, ordonând forțelor de rezistență să înceteze focul, dar dând de înțeles că starea de război dintre Norvegia și cel de-al Treilea Reich avea să continue deocamdată.[325]

În ciuda obstacolelor, germanii au ieșit triumfători în urma unui atac simultan de proporții, pe mare, în aer și la sol. În acel moment controlau o mare parte din coasta nord-vestică a continentului, de-a lungul căreia au ridicat o serie de baze navale importante, mai ales pentru submarinele care jucau un rol important în întreruperea aprovizionării Marii Britanii de către America. Livrarea de minereu din Suedia era acum asigurată, dar Suedia, chiar dacă era teoretic încă neutră, a fost redusă la stadiul de stat-client al Germaniei. Chiar și în timpul invadării Norvegiei, autoritățile suedeze au permis accesul trupelor germane care transportau provizii prin teritoriul lor, acceptând ulterior trecerea liberă a câtorva sute de mii de soldați. Pe șantierele navale suedeze se construiau nave de război pentru flota germană, iar economia suedeză a devenit o sursă de aprovizionare aflată la discreția germanilor. Pe de altă parte, operațiunea Aliaților a fost o catastrofă, scria William L. Shirer. Planurile englezilor de a planta mine în porturile importante ale Norvegiei au fost amânate de nenumărate ori, până când a fost prea târziu. Coordonarea dintre armată și Marina Regală Britanică lăsa de dorit. Planurile militare erau inconsistente și creau confuzii.

Trupele britanice au fost forțate să se retragă la scurt timp după aterizare, lucru extrem de umilitor. În Narvik, au tergiversat situația și au avansat târziu, renunțând astfel la elementul surpriză al atacului și dându-le timp germanilor să cheme întăriri. Incidentele din Norvegia nu prevesteau un viitor prea strălucit pentru efortul de război al britanicilor.[326] Încă de la 21 martie 1941, Hans Meier-Welcker constata un optimism general în rândul populației germane, care credea că războiul avea să se termine înainte de începutul verii.[327]

La Londra începuseră deja acuzațiile. Interpelat de parlament pentru eșecurile armatei britanice, prim-ministrul Neville Chamberlain nu reușește să se apere într-un mod convingător. Liderul Partidului Laburist de opoziție, Clement Attlee, l-a atacat fără ocolișuri: „Nu e vorba numai de Norvegia. Norvegia e doar picătura care a umplut paharul. Oamenii spun că cei răspunzători pentru starea actuală au avut parte în întreaga lor carieră numai de eșecuri. Norvegia a urmat Cehoslovaciei și Poloniei. Peste tot se pare că am ajuns „prea târziu". Cei mai mulți erau de acord cu evaluarea situației expuse de Attlee, în stilu-i specific, fără menajamente. Dar intervenția decisivă a făcut-o Leo Amery, membru al Partidului Conservator, care își exprimase deja atitudinea beligerantă în fața Camerei Comunelor cu 8 luni în urmă, în timpul crizei din Polonia. Citându-l pe Oliver Cromwell, care rostise aceeași frază în timpul războiului civil englez din secolul XVII în fața parlamentului, Amery s-a întors spre Chamberlain, spunând: „Ai stat în acest scaun prea mult timp, oricât bine-ai fi făcut. Pleacă, îți cer, și lasă-ne. În numele lui Cristos, pleacă". Partidul Laburist din opoziție a hotărât să supună problema la vot. 486 de membri din 615 au votat. Se presupune că în jur de 80 de conservatori s-au abținut, refuzând să participe la dezbatere, în vreme ce alți 40 au votat cu Opoziția. O majoritate de 213 a fost redusă la 80. În ziua următoare, un Chamberlain sfârșit se resemnează în fața inevitabilului și își dă demisia. Avea să moară în decursul acelui an.[328]

Lordul Halifax, politicianul privit de mulți drept succesorul său, membru al camerei superioare și în acel moment aflat la șefia Ministerului de Externe, a refuzat să ocupe funcția pentru că a considerat pe bună dreptate că era imposibil să conduci țara din Camera Lorzilor. Decizia i-a revenit lui Winston Churchill. Ca Prim Lord al Amiralității, Churchill se făcea direct răspunzător de catastrofa din Norvegia, dar, în ciuda faptului că fusese nevoit să apere guvernul în acea dezbatere

crucială, scăpase de critici, întrucât mulţi credeau că îndrăzneala lui fusese ţinută în frâu de alţii. Churchill a fost numit în funcţie la 65 de ani. Luptase pe front în Războiul Burilor şi în Primul Război Mondial. De-a lungul anilor fusese în fruntea multor birouri guvernamentale, dar la izbucnirea războiului îl găseşte pe rândurile din spate ale Camerei Comunelor, unde stătea de vreo 10 ani, fiind izolat de guvern din cauza reputaţiei de rebel, dar mai ales din cauza criticilor dure la adresa celui de-al Treilea Reich, precum şi a faptului că susţinuse neîncetat reînarmarea. Churchill a format imediat un guvern al unităţii naţionale cu opoziţia laburistă. Prima adresă din Camera Comunelor a fost dură: „Nu am nimic de oferit în afară de sânge, trudă, lacrimi şi transpiraţie", a declarat el.

> Vă întrebaţi care e politica noastră? Vă răspund: politica noastră e războiul, pe mare, la sol, în aer, cu toată forţa şi cu toată puterea pe care ne-o dă Dumnezeu; războiul împotriva unei tiranii monstruoase, neîntrecută în numărul şi mârşăvia crimelor comise. Asta e politica noastră. Mă întrebaţi care e scopul nostru? Vă răspund cu un singur cuvânt: victorie. Victorie cu orice preţ, victorie în ciuda terorii, victorie, oricât de lung şi anevoios va fi drumul. Fără victorie, nu există supravieţuire.[329]

Unul din nenumăratele discursuri ţinute de Churchill care au ridicat moralul britanic în ciuda eşecurilor şi înfrângerilor repetate.

IV

Asaltul german asupra Danemarcei şi Norvegiei a permis lansarea unei operaţiuni de anvergură împotriva Franţei şi a ţărilor Benelux. Planul iniţial, îndelung discutat, presupunea un trident de atac în Franţa, Belgia şi Olanda, apoi a fost redus la două capete şi rectificat din nou când a căzut în mâinile inamicului, după ce un ofiţer de stat-major care a aterizat forţat în Belgia n-a reuşit să distrugă documentele înainte de-a fi capturat. Luând totul de la zero, Hitler a propus un singur atac surpriză în Ardennes, o zonă împădurită şi deluroasă, considerată în general nepotrivită pentru tancuri, şi deci prost apărată de francezi. Astfel se evita atacarea unui amplasament defensiv al francezilor din

puternica Linie Maginot, care se întindea de-a lungul a sute de kilometri la granița cu Germania. Îndoielile generalilor au fost spulberate odată ce noul plan improvizat și simulat de Erich von Manstein a fost explicat în detaliu. Manstein era un ofițer de stat-major a cărui ambiție l-a făcut pe generalul Halder să-l transfere la Stettin. Născut în 1887, Manstein era un fel de mână dreaptă a generalului Gerd von Rundstedt, care a planificat invadarea Poloniei. Unul din scopurile noului plan era participarea Grupului de Armate Sud din subordinea lui Rundstedt la invazie. Manstein s-a întâlnit cu Hitler la 17 februarie 1940 și i-a demonstrat că era posibil să ducă o forță motorizată masivă prin Ardennes, dacă operațiunea era bine planificată. Corpul principal al armatei germane avea să se îndrepte spre Canal, tăind în două forțele Aliaților, în timp ce o forță de atac mai restrânsă din nord avea să invadeze Belgia și Olanda, înconjurând armatele inamice atât din nord, cât și din sud și forțându-le să rămână lângă mare.[330]

La începutul lunii mai, ploile încetaseră, iar campania din Norvegia se apropia de un final victorios. Momentul sosise. Trupele germane au invadat Olanda la 10 mai 1940, unele parașutate, dar majoritatea trecând pur și simplu granița de vest. Armata olandeză s-a retras, îndepărtându-se totodată și de forțele aliate din sud. Cu doar 8 divizii disponibile, Olanda nu putea să țină piept uriașei armate a Germaniei. La 14 mai 1940, aviația germană bombardează Rotterdamul, în urma căruia centrul orașului e distrus și sute de oameni își pierd viața. Pentru a evita o hecatombă, olandezii decid să se predea. În ziua următoare, Olanda iese din război. Regina Wilhelmina și guvernul ei se refugiază la Londra și continuă lupta de peste Canal. În același timp, parașutiștii germani și forțele speciale de planoare capturează podurile cheie și amplasamentele defensive și asigură rutele principale dinspre Belgia, unde forțele de apărare, nereușind să se coordoneze cu trupele anglo-franceze care veneau în apărarea lor, au fost împinse înapoi. Atacul a fost brusc și îngrozitor. William L. Shirer a fost uimit de viteza cu care avansau germanii. Shirer a străbătut țara cu un grup de reporteri. Lângă gara din Tongres (bombardată din greu) vede „șine de tren rupte și răsucite; mașini și locomotive deraiate. Orașul era complet abandonat. Doi sau trei câini înfometați hoinăreau cu tristețe printre ruine, în căutare de apă, mâncare sau poate căutându-și chiar stăpânii“[331].

Ulterior, grupul a trecut pe lângă o mulțime de refugiați, care înaintau încet. „Femei în vârstă, scrie mai apoi Shirer, care țineau unul sau

chiar doi bebeluşi în braţele lor bătrâne, în timp ce mamele cărau bunurile familiei. Norocoşii le transportau pe biciclete. Cei extrem de norocoşi aveau cărucioare. Chipuri uimite, îngrozite, împietrite de durere, dar demne." Ajungând la Louvain, Shirer constată că biblioteca universitară, arsă în 1914 de soldaţii germani în semn de răzbunare pentru rezistenţa de care se loviseră, reconstruită după război din fonduri americane, zăcea din nou în ruine. „Impunătoarea bibliotecă a fost complet distrusă. Dărâmăturile încă ard", scria Shirer la 20 mai 1940. Propaganda nazistă s-a grăbit să dea vina pe englezi, dar comandantul local german a dat din umeri şi i-a spus lui Shirer că „s-a dat o bătălie în oraş. Lupte de stradă. Artilerie şi bombe". Apoi l-a informat că toate cărţile fuseseră arse.[332] Armata continuă să avanseze, în pofida luptelor grele. Belgienii aveau 22 de divizii şi puteau opune o rezistenţă mai puternică decât olandezii. Însă şi ei au fost copleşiţi de forţele germane. La 28 mai 1940, Regele Belgiei, Leopold al III-lea, capitulează fără să se consulte cu britanicii sau cu francezii. Leopold nu ascultă de membrii cabinetului, care-l îndeamnă să fugă la Londra, şi rămâne în ţară. Drept urmare, a fost ţinut într-un castel pe toată durata războiului.[333]

Capitularea Belgiei a venit şi în urma evenimentelor din sud. La 10 mai 1940, în timp ce armata germană invada Belgia şi Olanda, un al doilea efectiv german înainta prin Ardeni. Francezii era încrezători în forţele proprii şi se credeau capabili să reziste în faţa unei invazii germane. Procesul de reînarmare se desfăşurase conform planului, astfel că la începutul anului 1940, francezii aveau în jur de 3 000 de tancuri moderne, capabile să ţină piept celor 2 500 de tancuri germane de calitate inferioară, şi în jur de 11 000 de baterii de artilerie faţă de 7 400 ale germanilor. În total, 92 de divizii franceze şi 10 ale britanicilor au înfruntat 91 de divizii germane. În primăvara anului 1940, Franţa avea 647 de avioane de luptă, 242 de bombardiere şi 489 de avioane de recunoaştere, în timp ce Marea Britanie avea 261 de avioane de luptă, 135 de bombardiere şi 60 de avioane de recunoaştere. În total, cele două ţări aveau împreună aproape 2 000 de avioane. Luftwaffe deţinea 3 578 de avioane de luptă operaţionale la acest moment, dar, dacă punem la socoteală şi forţele aeriene ale belgienilor şi olandezilor, nu avea destul pentru a-şi copleşi inamicul. În ciuda faptului că au primit 500 de avioane moderne din partea SUA, multe din avioanele franceze erau învechite şi nici britanicii, nici francezii nu ştiau cum să folosească avioanele ca suport tactic pentru trupele de la sol, aşa cum făcuse Germania în

Polonia. Rezultatul a fost că în Olanda, Belgia și Franța bombardierele Germaniei au reușit să distrugă artileria antiaeriană a inamicului, au distrus sistemul de comunicații și au reușit să stabilească superioritatea aeriană înainte ca forțele Aliaților să poată să atace. Mai mult decât atât, Aliații își țineau multe dintre avioane în rezervă, în timp ce Germania a aruncat în joc aproape întreaga forță operațională aeriană. Era o mișcare îndrăzneață și riscantă, în urma căreia germanii au pierdut 347 de avioane, inclusiv planoarele și avioanele de transport folosite în Olanda și Belgia; dar manevra s-a dovedit a fi în folosul lor.[334]

Serviciul francez de spionaj nu a reușit să prezică felul în care va avea loc invazia germană. A observat că se făceau pregătiri, dar n-a fost capabil să descifreze intențiile inamicului, iar generalii credeau că planurile pe care le capturaseră erau încă valabile. Încrezători în experiența dobândită în Primul Război Mondial, armata franceză nu a reușit să prevadă viteza cu care se deplasau diviziile motorizate ale Germaniei. Față de perioada din 1914–1918, când războiul se ducea în tranșee, tancurile și aviația au devenit forțe de atac, nu doar de manevre defensive, lucru pe care puține dintre trupele aliate au reușit să-l prevadă. Generalii francezi, aflați la câțiva kilometri în spatele liniei de front, aveau parte de un sistem prost de comunicații și reacționau cu întârziere la modul rapid în care se desfășurau luptele. Curând, 57 de divizii au fost trimise în nord ca să lupte cu invadatorii germani care veneau dinspre Belgia și Olanda. Dar germanii au atacat aici cu doar 29 de divizii. Francezii au mai trimis 36 de divizii pe linia Maginot, unde s-au confruntat cu doar 19 divizii ale germanilor. Partea masivă a armatei Germaniei, numărând 45 de divizii, inclusiv cele mai bine echipate și pregătite unități, înaintau prin Ardennes. Apărarea franceză din nord a ținut piept invaziei, împingându-i înapoi pe germani în prima bătălie de tancuri din istorie, dată la Hannur. Sorții războiului erau însă deciși în sud, unde generalul Ewald von Kleist conducea 134 000 de soldați, 1 222 de tancuri și 545 de autoșenile, și aproape 40 000 de camioane și mașini, prin văile împădurite și înguste din Ardennes, reușind ceea s-a numit „cel mai mare ambuteiaj creat vreodată în Europa până atunci"[335].

Operațiunea a fost extrem de riscantă. Germania mai avea puține blindate în rezervă. În eventualitatea unui eșec, trupele germane nu aveau cum să răspundă unui contraatac fulgerător. Fedor von Bock, un general conservator, dar priceput, care comanda la nord Grupul de Armate B, a comentat planul de invazie prin Ardennes, spunând că era

limpede că *sie sich festlaufen muß, wenn der Franzose nicht von allen guten Geistern verlassen ist.*[336] Dar germanii au avut noroc. Dureros de încet, patru coloane, fiecare lungă de aproape 400 de kilometri, s-au târât pe drumurile înguste către râul Meuse (Maas). Deseori, o coloană întreagă era oprită. Administratorii de trafic zburau de-a lungul șirului în planoare pentru a identifica posibilele blocaje. Tancurile depindeau de stații de alimentare, montate de către unități speciale care avansau mult mai repede, în locații prestabilite. Toate echipajele și șoferii trebuiau să conducă fără pauză, timp de trei zile și trei nopți; unitățile de comando primeau amfetamină (pe care soldații o numeau *Panzerschokolade),* ca să nu cedeze fizic. Coloanele erau vulnerabile și expuse, ținte sigure în cazul unui atac aerian al Aliaților. Atacul n-a venit, întrucât Aliații nu credeau că acestea reprezentau grosul armatei germane. Ajunse la Meuse la 13 mai 1940, forțele germane intră pentru prima oară în bătaia focului. Kleist a cerut nu mai puțin de 1 000 de avioane pentru bombardarea pozițiilor franceze, lucru care s-a și întâmplat, acestea atacând uneori în valuri care durau și câte opt ore, obligându-i pe francezi să se retragă sau să se adăpostească și zdruncinându-le moralul. Germanii au aruncat în râu sute de bărci gonflabile. Ajunse pe celălalt mal, trupele germane au stabilit trei poziții de atac, de unde au distrus fortificațiile franceze și au creat o breșă destul de largă pentru construirea rapidă a unui pod de către ingineri, destinat tancurilor germane.[337]

Acesta a reprezentat punctul de cotitură al operațiunii. E adevărat că forțele germane erau încă expuse unui contraatac, dar francezii au reacționat lent și au fost luați prin surprindere de faptul că, în loc să continue spre est și să atace linia Maginot din spate, oamenii lui Kleist au luat-o spre vest, în faimoasa manevră a „loviturii de seceră“ semnată de Manstein, al cărei scop era să imobilizeze forțele aliate din Belgia printr-un atac la nord, și să-i determine pe Aliați să se retragă spre mare. Când ofensiva a ajuns la Meuse, germanii se bucurau de o superioritate netă în privința numărului de tancuri. Multe tancuri franceze au rămas fără combustibil. Majoritatea au fost distruse. Forțele aeriene ale Aliaților erau departe, în Belgia de Nord și Centrală, iar când au sosit într-un târziu, nu au putut identifica precis țintele de la sol. Pe deasupra, au fost puternic avariate de artileria antiaeriană a germanilor: britanicii au pierdut 30 de bombardiere din 71 disponibile. Între timp, tancurile germane au continuat să avanseze spre vest de-a lungul

6. Cuceririle teritoriale germane în vestul Europei, 1940

câmpiei franceze. În multe cazuri, comandanţii germani s-au lăsat duşi de val şi au înaintat mult mai rapid decât superiorii lor mai precauţi. Trupele franceze care mărşăluiau spre front au fost uimite de cât de mult avansaseră germanii spre vest. Conducerea armatei franceze se afla într-o stare de disperare. La sediul Statului-Major General, generalii francezi au izbucnit în lacrimi când au aflat cât de repede înainta inamicul. În dimineaţa zilei de 15 mai 1940, prim-ministrul francez, Paul Reynaud, îi dă un telefon lui Churchill. „Am fost înfrânţi", îi spune el. Francezii nu mai aveau trupe de rezervă pe care să le trimită în luptă, pentru că aproape toate erau în Belgia. La 16 mai 1940, Churchill soseşte la Paris, pentru o întrevedere cu liderii francezi. „Înfrângerea absolută se putea citi pe chipurile tuturor", declara Churchill mai târziu. Comandantul general al armatei, generalul Maurice Gamelin, a mărturisit disperat că nu putea organiza un contraatac. „Suntem inferiori numeric, ca echipament, ca metodă", a spus el „dând din umeri", după mărturia lui Churchill.[338]

La 19 mai 1940, Reynaud l-a eliberat din funcţie pe Gamelin, a cărui prudenţă proverbială nu dăduse roade, şi l-a înlocuit cu generalul Maxime Weygand, veteran din Primul Război Mondial, care se pensionase în 1935. Dar era prea târziu. A doua zi, primele tancuri germane au ajuns la Canal. Armatele Aliaţilor din Belgia erau acum înconjurate din trei părţi de divizii germane, cu spatele la Canal. Weygand a decis că avansul blindatelor germane putea fi oprit printr-un atac simultan din nord şi din sud, dar curând a devenit limpede că haosul creat nu permitea coordonarea unei ofensive. Weygand s-a întâlnit cu regele belgian şi a înţeles că Leopold renunţase la luptă. Forţele expediţionare britanice erau staţionate deja în Franţa, dar neutralitatea Belgiei şi Olandei a însemnat o lipsă totală de coordonare a planurilor defensive şi deci amânarea manevrelor preventive în cele două ţări. Era deja prea târziu. Toate încercările de a determina poziţia comandantului general, Lordul Gort, au eşuat.[339] Generalul trupelor franceze din nord murise într-o explozie şi n-a putut fi înlocuit la timp. Contraatacul planificat s-a împotmolit într-o învălmăşeală de acuze venite din ambele părţi. Englezii i-au acuzat pe francezi de incompetenţă, francezii pe englezi că nu prezentau încredere. Situaţia s-a înrăutăţit după capitularea Belgiei. Se spune că Reynaud era „alb la faţă de mânie", în timp ce Lloyd George a scris că „rar mi-a fost dat să văd atâta laşitate şi perfidie, precum cea de care-a dat dovadă regele Belgiei". Pe măsură ce ofensiva tripartită a blindatelor germane avansa spre nord şi vest pentru a se întâlni cu diviziile care ocupau Belgia dinspre răsărit,

englezii au început retragerea spre portul Dunkerque; Weygand a ezitat inițial să-i urmeze, dar după trei zile s-a retras și el.[340]

În aceeași zi în care Gamlin a fost eliberat din funcție, guvernul britanic, anticipând retragerea, a comandat asamblarea unei flote care consta din orice ambarcațiune sau vas aflat pe coasta Angliei și putea ajunge în timp util pentru a porni operațiunea de evacuare. 860 de vase, dintre care 700 britanice, au avansat spre Dunkerque sub bombardamentul constant al aviației germane și au evacuat în jur de 340 000 de soldați, dintre care 200 000 englezi și restul – în mare parte – francezi. Mult mai puțini ar fi reușit să se retragă dacă Hitler nu ordona tancurilor să înceteze ofensiva, având încredere în Göring, care se lăuda că avioanele sale vor decima restul trupelor aliate, și sfătuit de Rundstedt să dea armatei un moment de răgaz înainte de a porni spre sud, către Paris. Nici Brauchitsch, șeful armatei, nici Fedor von Bock, comandantul Grupului de Armate B de pe frontul nordic, nu au fost de-acord cu ordinul. Bock i-a spus lui Brauchitsch că atacul trebuia reluat urgent, „altfel, englezii vor transporta sub nasul nostru tot ce vor de la Dunkerque". Dar Hitler l-a susținut pe Rundstedt, dorind poate să-și confirme autoritatea pe care-o avea asupra comandanților. Când Brauchitsch l-a convins în cele din urmă pe Hitler să ordone reluarea asaltului, evacuarea trupelor aliate începuse deja de mult, iar trupele defensive au opus o rezistență prea puternică pentru soldații germani obosiți. „La Dunkerque, englezii continuă să plece, chiar și de pe coastă! Până să ajungem noi acolo, vor pleca cu toții! Ordinul primit de la comandamentul suprem reprezintă o gravă greșeală! Continuăm să atacăm. Lupta e grea, englezii sunt rezistenți și oamenii mei sunt extenuați", declara Bock la 30 mai 1940, evident iritat.[341]

Pe măsură ce bătălia se apropia de final, Bock s-a prezentat la fața locului. A fost surprins să vadă cât de multe buncăre de beton și amplasamente cu sârmă ghimpată erau în jurul portului de la Dunkerque, și totodată uimit de calitatea instalațiilor inamicului:

> Mi-e greu să descriu linia de retragere a englezilor. Un număr uriaș de vehicule, unități de artilerie, autoșenile și echipament militar sunt înghesuite și puse unele peste altele într-un spațiu extrem de restrâns. Englezii au încercat să-i dea foc, dar în graba lor nu au reușit să distrugă tot. Echipament pentru o întreagă armată, atât de bine dotată încât sărmanii de noi ne zgâriem pe ochi de mirare și invidie.[342]

Două zile mai târziu, Dunkerque capitulează. Trupele franceze din ariergardă, însumând 70 000 de soldaţi, sunt lăsate în urmă şi capturate de către germani. Weygand îi învinovăţeşte pe englezi pentru acest lucru, deşi evacuarea a continuat încă două zile după ce ultimii soldaţi britanici au părăsit ţărmul. În orice caz, francezii au ales să rămână în ariergardă pentru că ajunseseră ultimii la Dunkerque. Cu toate acestea, Weygand s-a dezlănţuit asupra lui Churchill, care a refuzat să trimită trupe şi avioane în apărarea Franţei. La rândul lor, englezii au hotărât să nu compromită apărarea insulelor britanice şi să nu sacrifice noi trupe şi forţe aeriene, şi îi priveau de sus pe generalii şi liderii politici francezi, pe care-i considerau prea emotivi, slabi şi pesimişti. Generalii englezi nu izbucneau în lacrimi, oricât de disperată era situaţia în care se aflau. Relaţiile dintre cele două ţări s-au înrăutăţit şi aveau să rămână neschimbate multă vreme de-acum înainte.[343]

După ce s-au regrupat, şi-au revenit şi au reparat avariile produse, germanii au început să avanseze spre sud cu 50 de divizii de infanterie şi 10 divizii de blindate, care nu erau însă în cea mai bună stare. Le-au ieşit în întâmpinare 40 de divizii de infanterie şi ce mai rămăsese din 3 divizii motorizate. La 6 iunie 1940, armata germană a trecut râul Somme. Trei zile mai târziu, a ajuns în Rouen. Guvernul francez fusese evacuat, iar membrii acestuia se aflau în mai multe castele din provincie, la sud de Paris, unde comunicaţiile erau dificile, din lipsă de telefoane funcţionale. La fel de greu le era să părăsească zona, căci drumurile erau blocate de mulţimi nesfârşite de refugiaţi. La 12 iunie 1940, în cadrul primei întâlniri după evacuare, miniştrii află cu stupoare de la Weygand că orice formă de rezistenţă e inutilă şi că era momentul să ceară un armistiţiu. În opinia lui, englezii nu erau în stare să ţină piept unei invazii germane a Marii Britanii şi n-avea niciun rost ca guvernul francez să se refugieze la Londra. Mai mult decât atât, Weygand era tot mai convins că politicienii erau de vină pentru tot, părere împărtăşită de mulţi alţi generali. Aşadar, era de datoria armatei să obţină pacea, într-un mod onorabil. Doar aşa se putea evita anarhia sau revoluţia, lucru care se mai întâmplase în 1870, după o altă înfrângere suferită în faţa Germaniei. Totodată, pacea ar fi permis revigorarea moravurilor în Franţa. Reynaud a apelat la sprijinul bătrânului mareşal Phillipe Pétain, eroul Bătăliei de la Verdun în Primul Război Mondial şi pildă de bravură militară, pentru a impune varianta armistiţiului. „Nu voi abandona pământul Franţei şi voi accepta suferinţa pe care o

vor îndura copiii ei, a declarat mareşalul. Din suferinţa aceasta va renaşte Franţa... În opinia mea, armistiţiul e necesar pentru ca Franţa să dăinuie veşnic."[344]

La 16 iunie 1940, după ce guvernul s-a reunit la Bordeaux, Reynaud, singurul care se opunea armistiţiului cu Germania, a demisionat din postul de prim-ministru şi a fost înlocuit chiar de Pétain. La 17 iunie 1940, noul lider al Franţei a anunţat pe postul radioului public că lupta trebuia să înceteze: venise vremea pentru pace. În urma conflictului, aproximativ 120 000 de soldaţi francezi au fost declaraţi morţi sau dispăruţi (alături de 10 500 de olandezi şi 5 000 de englezi), cifre care demonstrează că francezii au luptat, în ciuda faptului că mulţi susţineau că mândria naţională a Franţei a avut de suferit din cauza politicilor guvernelor anilor '30. Dar, după declaraţia oficială a lui Pétain, mulţi au renunţat să mai lupte. Jumătate din aproape 1,5 milioane de soldaţi francezi s-au predat şi au fost luaţi prizonieri. Soldaţii care au declarat public că aveau să continue lupta au fost agresaţi fizic de către civili. Cei care împărtăşeau părerile conservatoare ale lui Pétain şi care dispreţuiau instituţiile democratice ale Republicii n-aveau de gând să-şi dea viaţa pentru a le apăra. Mulţi dintre ei nutreau un soi de admiraţie pentru Hitler şi au luat înfrângerea ca o oportunitate de a reconstrui Franţa în imaginea Germaniei. Curând urmau să aibă ocazia de a face acest lucru.[345]

V

Între timp, Franţa se prăbuşea într-o stare de haos absolut. Un exod imens de refugiaţi avea loc în sudul ţării. Scriitoarea Irene Némirowsky, o emigrantă din Rusia care la 14 ani fugise în Franţa împreună cu tatăl ei – un om de afaceri evreu – pentru a scăpa de revoluţia bolşevică (1917), descrie în imagini vii „mulţimea care se târa haotic prin praf"; cei mai norocoşi împing „roabe, cărucioare sau cotigi improvizate din patru scânduri aşezate pe un soi de roţi, care se îndoiau sub greutatea geamantanelor, hainelor zdrenţuite şi a copiilor care dormeau în ele"[346]. Maşinile încercau să se deplaseze pe drumurile blocate, „pline până la refuz de bagaje şi mobile, colivii şi cărucioare, genţi şi coşuri cu haine, cu o saltea legată deasupra", părând „nişte munţi de grinzi de schelărie care erau pe cale să se prăbuşească". „Un râu nesfârşit şi lent curgea

dinspre Paris; mașini, camioane, cărucioare, biciclete, fermieri care își abandonaseră fermele, în căruțe trase de cai."[347] Germanii invadaseră Franța atât de rapid și cu o viteză nemaiîntâlnită, ceea ce însemna că nimeni nu planificase evacuarea populației. Reputația pe care și-o câștigaseră germanii prin atrocitățile comise în 1914 și zvonurile care circulau despre efectele îngrozitoare ale bombelor au creat o isterie în masă. Orașe întregi erau părăsite: se estimează că populația din Lille a ajuns de la 200 000 la doar 20 000 în câteva zile, cea din Chartres de la 23 000 la 800. Oamenii au început să jefuiască magazinele și să ia orice bunuri de care aveau trebuință. În sudul țării, orașele considerate sigure erau pline până la refuz de refugiați. Bordeaux, care adăpostea în jur de 300 000 de locuitori în mod normal, și-a dublat populația în câteva săptămâni, în timp ce 150 000 de oameni s-au înghesuit în Pau, oraș cu o populație de 30 000 de locuitori. În total, se estimează că în jur de șase spre opt milioane de oameni au căutat refugiu în altă parte în timpul invaziei. Structurile sociale s-au năruit sub presiunea atâtor refugiați. Oamenii au început să se întoarcă acasă încetul cu încetul. Demoralizarea populației a avut un efect devastator asupra sistemului politic francez, care s-a dezmembrat.[348]

La 14 iunie 1940, germanii pătrund în Paris, pe care îl găsesc aproape complet abandonat. Nu au auzit claxoane de mașini, cum era normal pentru capitala Franței, ci doar mugetul îndepărtat al unei cirezi de vite, lăsate în centrul orașului de către refugiații din provincie care se îndreptau spre nord. Trupele germane s-au servit de toate bunurile – de valoare sau nu – pe care puteau pune mâna. „Totul e la ofertă aici, la fel ca într-un magazin universal, doar că nu trebuie să plătești nimic", raporta la 12 iunie 1940 din Elbeuf un soldat pe nume Hans Meier-Welcker:

> Soldații inspectează tot și pleacă cu orice vor, dacă sunt în stare să le transporte. Scot saci întregi de cafea din camioane. Cămăși, ciorapi fini, pături, cizme și o mulțime de alte lucruri sunt întinse pe jos, ca să alegem din ele. Lucruri pe care în mod normal le-ai păstra la loc sigur, le găsești aici pe străzi, pe jos. Soldații fac rost și de vehicule. Se aude doar zgomotul motoarelor pornite de către noii proprietari ai mașinilor, care mai au încă până să se obișnuiască cu ele.[349]

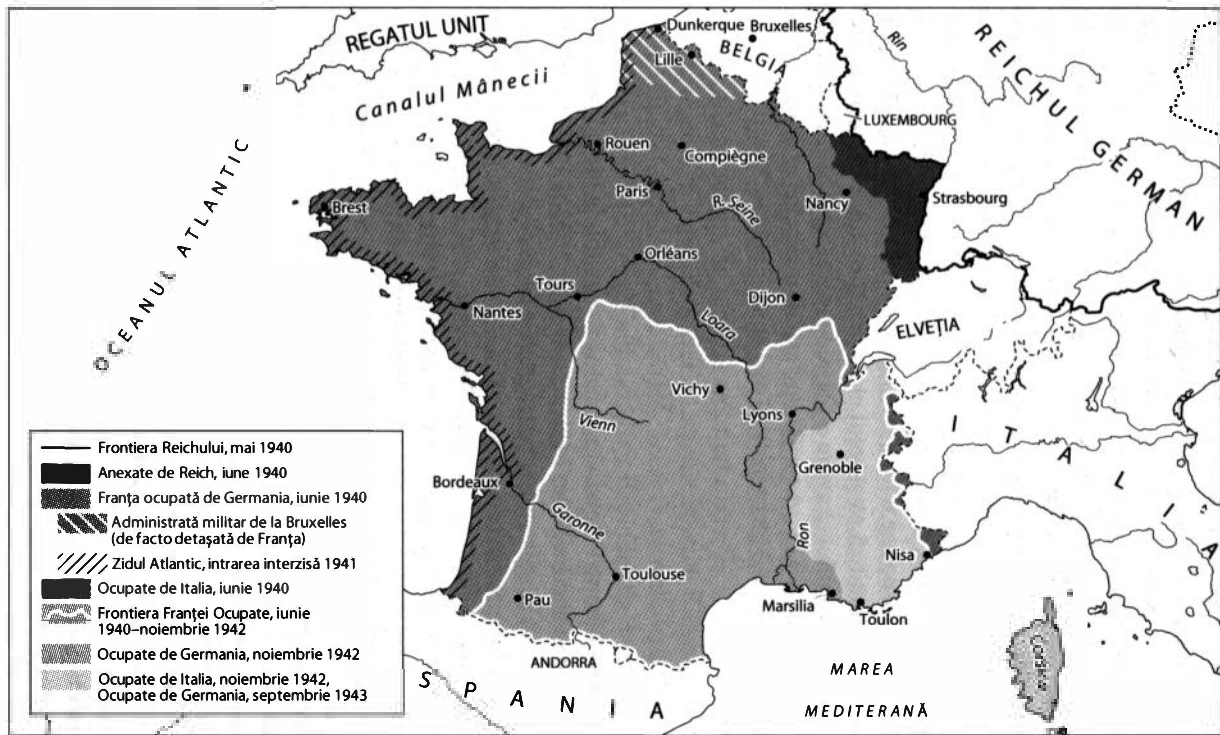
Umilința francezilor părea deplină. Dar asta nu era totul. La ordinele lui Hitler, trupele germane au localizat trenul personal al comandantului

francez din Primul Război Mondial, mareşalul Foch, în care se semnase armistiţiul de la 11 noiembrie 1918. După ce-au spart zidurile muzeului unde era expus cu ajutorul unei unităţi de demolare, germanii au dus trenul în pădurea de la Compiègne, în acelaşi loc în care se aflase cu ani în urmă, la semnarea actului. La sosirea trupelor, William L. Shirer scrie că faţa lui Hitler „strălucea de dorinţa de răzbunare", amestecată cu un soi de triumf, care era observabil şi în „pasul său săltăreţ". Ocupând exact acelaşi scaun pe care stătuse Foch în 1918, Hitler a pozat pentru fotografi, apoi a ieşit din vagon dispreţuitor, lăsându-i pe cei din delegaţie, printre care se aflau Hess, Göring, Ribbentrop şi liderii militari germani, să citească termenii armistiţiului şi să primească semnăturile francezilor.[350] În urma semnării tratatului, luptele au încetat în dimineaţa de 24 iunie 1940. Franţa a fost împărţită în două, o zonă sub ocupaţie în nord-vest şi un stat autonom independent în sud-est, condus de la Vichy de guvernul lui Pétain, ale cărui legi şi decrete erau considerate a fi valide.[351]

Armata germană reuşise cea mai formidabilă cucerire militară din istorie. Nicio altă victorie nu avea să fie la fel de strălucitoare sau să coste atât de puţin, în termeni de vieţi pierdute, cu mai puţin de 50 000 de germani declaraţi morţi sau dispăruţi. Au fost luaţi mai mulţi prizonieri, aproape 1,5 milioane, decât în orice altă acţiune militară pe timp de război. Victoria repurtată în Franţa i-a convins pe Hitler şi pe generalii germani că tactici similare puteau fi folosite şi în viitor, peste un an, când era planificată invadarea Uniunii Sovietice.[352] Străvechiul inamic al Germaniei fusese umilit. Versailles-ul fusese răzbunat. Hitler nu-şi mai încăpea în piele de încântare. În dimineaţa zilei de 28 iunie 1940, înainte de zorii zilei, Hitler a zburat în secret la Paris, împreună cu arhitectul Albert Speer şi sculptorul Arno Brecker pentru o scurtă vizită turistică. Au mers la Operă, care a fost iluminată special pentru Hitler, la Turnul Eiffel, unde cei trei s-au pozat la răsăritul soarelui, la Hotel des Invalides şi în cartierul artiştilor, Montmartre. „A fost visul meu de-o viaţă să văd Parisul, i-a spus Hitler lui Speer. Nu pot să-ţi spun cât sunt de fericit că visul meu s-a împlinit astăzi." Încântat de vizită, Hitler i-a mărturisit arhitectului că nu o dată se gândise să radă oraşul de pe faţa pământului. Dar cum planurile pentru reconstrucţia Berlinului (care presupuneau şi schimbarea denumirii în Germania) erau în toi, Hitler i-a spus mai târziu lui Speer: „Parisul va fi doar o umbră. De ce să-l distrugem?"[353]

Hitler nu s-a întors niciodată în Paris. Parada victoriei urma să aibă loc acasă. La 6 iulie 1940, mulţimile ovaţionau pe străzile Berlinului, pe care fuseseră aruncate mii de buchete de flori de-a lungul itinerarului urmat de Führer de la gară spre Cancelarie. Odată ajuns acolo, a fost chemat la balcon de mai multe ori pentru a primi aplauzele miilor de oameni care s-au adunat să-l vadă. William L. Shirer scria că ştirea invadării Franţei nu fusese primită cu entuziasm. Oamenii nu s-au strâns în faţa Cancelariei, cum se întâmpla de regulă atunci când se primeau astfel de veşti. „Majoritatea germanilor pe care i-am văzut sunt extrem de tulburaţi de veste", nota el la 11 mai 1940.[354] Ca şi în cazul altor conflicte externe, populaţia germană se temea de rezultatul incursiunilor militare, mai ales de posibilitatea ca Aliaţii să bombardeze oraşele germane. Dar, la fel ca şi-atunci, vestea că Hitler îşi îndeplinise obiectivele a fost primită cu uşurare, care se preschimba iute în mândrie naţională şi degenera într-un val de euforie. De data aceasta însă a depăşit orice limite. De pildă, reacţia Lorei Walb, o tânără din pătura de mijloc, născută la 1919 în Renania, care studia istoria la Universitatea din München. „E absolut fantastic, nu?", se întreba retoric în jurnalul personal, unde ţinea evidenţa victoriilor. La fel ca mulţi alţii, atribuia succesul Germaniei lui Hitler: „Abia acum putem să spunem că ştim cu adevărat cât de extraordinar e Führerul. A dovedit că e un geniu politic, dar acum ne arată că e şi un geniu militar... Cât timp îl avem pe Führer, vom avea parte numai de victorii în război! Toată lumea e convinsă de asta"[355].

„Admiraţia pentru trupele germane nu cunoaşte margini, raporta SS-ul la 23 mai 1940, iar acum e împărtăşită până şi de cei care-au fost sceptici la început."[356] Din raport aflăm în continuare că şi capitularea Belgiei „i-a entuziasmat pe germani mai mult ca oricând", iar intrarea trupelor în Paris „a făcut ca germanii din întreaga ţară să sărbătorească victoria cu un entuziasm nemaiîntâlnit. Pretutindeni pe străzi şi în pieţe au avut loc demonstraţii de bucurie şi scene emoţionante"[357]. La 20 iunie 1940, se raporta că „entuziasmul recent lasă de înţeles că nu există fericire mai mare şi, cu toate acestea, cu fiecare nou eveniment, populaţia sărbătoreşte cu un elan şi mai intens". Declaraţia de capitulare a Franţei a fost primită cu demonstraţii spontane în numeroase oraşe din Germania. Veteranii din Primul Război Mondial erau uimiţi cât de repede fusese câştigată lupta. Chiar şi cei care se opuneau regimului s-au declarat mândri şi au mărturisit că atmosfera generală de

7. Împărțirea Franței, 1940

bucurie a pus capăt activităţilor lor de rezistenţă.[358] Ofiţerul catolic Wilm Hosenfeld, care criticase cu asprime politica germană adoptată în Polonia şi care îi scrisese soţiei că „uneori mi-e ruşine că sunt soldat german", era acum luat complet prin surprindere. La 11 iunie 1940, îi scrie fiului său: „Dumnezeule mare, cine n-ar fi vrut să ia parte la aşa ceva!"[360] La Hamburg, profesoara conservatoare Luise Solmitz era pătrunsă de euforia generală: „O zi mare pentru populaţia germană. Am fost cu toţii extrem de fericiţi şi încântaţi", scria ea la 17 iunie 1940, după ce auzise declaraţia lui Pétain. Odată cu victoria Germaniei, „s-a întors roata pentru naţiunea germană, ne-am împlinit un vechi vis naţionalist". Grijile pe care obişnuia să le noteze zi de zi nu mai apar cu aceeaşi frecvenţă. Numai după ce şi-a amintit că ea şi soţul ei au fost ţinta unor persecuţii meschine, în ciuda faptului că aveau o „căsnicie mixtă" şi se bucurau de anumite privilegii, a scris că „victoriile sunt atât de strălucite, că umbra creată de lumina lor e şi mai întunecată, şi mai ameninţătoare"[361].

VI

Cucerirea Franţei marchează probabil punctul de vârf al popularităţii de care se bucura Hitler în Germania între 1933 şi 1945. Populaţia era convinsă că Anglia va începe tratativele de pace şi spera ca războiul să ia sfârşit înainte de sosirea toamnei. Cu toate acestea, nimeni nu ştia care va fi pasul următor pentru Germania. Hitler avea o atitudine ambivalentă faţă de englezi. Pe de-o parte, admira Imperiul Britanic, considerat cel mai mare imperiu din lume în anii '30 şi '40 şi care încă ocupa mare parte din glob. Pe englezi îi privea ca pe verişorii „anglo-saxoni" ai germanilor, care trebuiau în cele din urmă să se alăture Germaniei, întrucât acesta era destinul rasial al celor două ţări. Pe de altă parte, îşi dădea seama că anumite grupuri puternice din politica britanică vedeau în Germania hitleristă o profundă ameninţare la adresa Imperiului Britanic, care trebuia înlăturată cu orice preţ. Aceşti oameni îl convinseseră pe Neville Chamberlain să declare război Germaniei imediat după campania din Polonia, deşi Anglia nu era în stare să-i ajute pe polonezi. Hitler ştia că Chamberlain încă visa la o soluţionare paşnică a conflictului, iar alţi membri marcanţi ai Partidului Conservator, cu precădere Secretarul de Externe, lordul Halifax, simpatizau cu Führerul. Hitler oscila între cele două variante. Numirea lui Churchill

în funcţia de prim-ministru a scăzut considerabil şansele unei păci separate, dar Hitler a continuat să spere, fără să abandoneze planurile de invazie, în caz că tratativele eşuau.[362]

Ministrul de externe Ribbentrop se declara în favoarea unei invazii. După cucerirea Marii Britanii, el plănuia să-i redea tronul fostului rege, Edward al VIII-lea, care fusese forţat să abdice în 1936 şi să predea puterea fratelui său mai mic, după ce declarase că voia să se căsătorească cu o femeie divorţată. Edward plecase apoi în exil, rămânând doar cu titlul de duce de Windsor. Ducele vizitase Germania la scurt timp după ce renunţase la tron şi se spune că i-a salutat pe oficialii nazişti cu o versiune modificată a salutului tradiţional. În decursul timpului, a lăsat de mai multe ori să se înţeleagă că apreciază politicile naziste. În 1940, spunea oricui era dornic să-l asculte că Anglia pierduse teoretic războiul şi că era timpul să facă pace cu Germania. La începutul verii, în 1940, ducele şi soţia sa locuiau în Portugalia, iar Ribbentrop l-a însărcinat pe Walter Schellenberg, un tânăr şi ambiţios ofiţer SS, cu răpirea cuplului pe care urma să-l aducă în Germania, via Spania. Ribbentrop era de părere că răpirea ducelui avea să îngreuneze tratativele separate de pace cu Marea Britanie. Complotul naziştilor depindea de reuşita lor în a-i convinge pe duce şi pe soţia acestuia că erau în pericol să fie răpiţi şi probabil asasinaţi de către agenţi britanici care nu doreau ca germanii să pună mâna pe ei. În acest scop, germanii au recrutat în secret fascişti spanioli, care urmau să-i răpească pe cei doi la trecerea graniţei. Operaţiunea ar fi avut consecinţe dezastruoase pentru relaţiile guvernului neutru al lui Franco cu Marea Britanie. Dar, cum era de aşteptat, complotul s-a împotmolit în intrigile interne ale aparatului nazist, astfel că nici Schellenberg, nici ceilalţi conspiratori n-au depus mari eforturi, pentru a nu-i da şansa lui Ribbentrop să-şi atribuie succesul. Nu e de mirare că, după ce ducele şi ducesa au acceptat propunerea lui Churchill de a pleca în Bahamas, unde fostul rege avea să fie numit guvernator al insulelor, la mii de kilometri depărtare de orice intrigi, superiorul lui Schellenberg, Reinhard Heydrich, l-a felicitat pe tânărul ofiţer SS pentru modul strălucit în care a tratat misiunea lui Ribbentrop, cu un amestec potrivit de entuziasm ipocrit şi incompetenţă în practică.[363]

Între timp, Hitler se consulta cu şefii armatelor şi forţelor navale asupra planificării unei viitoare invazii. Flota germană suferise numeroase pierderi în campania norvegiană. Trei cuirasate şi 10 distrugătoare fuseseră scufundate; două crucişătoare blindate şi un cuirasat fuseseră

avariate și nu mai erau operaționale. În vara anului 1940, Raeder avea în subordine un singur crucișător blindat, patru distrugătoare și alte două crucișătoare. Un efectiv deloc potrivit pentru cucerirea Canalului Mânecii, care era protejat de cinci cuirasate ale Marinei Regale Britanice, 11 crucișătoare și 30 de distrugătoare, și de o altă forță navală de proporții, care putea să-i vină în ajutor din Gibraltar.[364] În plus, germanii nu reușiseră să includă flota franceză în propria forță navală, după capitularea Franței. La 3 iulie 1940, englezii au efectuat o manevră riscantă, care a stârnit furia francezilor: flota britanică a atacat baza navală de la Mers-el-Kébir, lângă Oran, în Algeria controlată de francezi, și a scufundat mai multe nave de război, omorând 1 250 de marinari francezi, pentru a se asigura că flota andocată acolo nu ajunge în mâinile germanilor. Astfel, Raeder n-avea suficiente forțe la dispoziție. Un prim pas necesar pentru controlul asupra Canalului era distrugerea aviației britanice. Doar așa putea fi neutralizat potențialul obstacol reprezentat de forța maritimă a Marii Britanii.[365]

După multe deliberări, Hitler a semnat la 16 iulie o directivă pentru invadarea Marii Britanii, care trebuia folosită „doar atunci când devine necesar" și trei zile mai târziu, în cadrul unei sesiuni elaborat regizate pentru această ocazie în Reichstag, și-a reînnoit oferta de pace pentru englezi. Termenii acesteia erau însă atât de vag definiți, încât cabinetul lui Churchill a respins-o în mai puțin de o oră. William L. Shirer a fost uimit de valul de consternare produs de anunțul radio că englezii respinseseră termenii de pace. Shirer se afla în compania unor autorități civile și militare, care „nu puteau să-și creadă urechilor. Unul din ei a urlat la mine: «Tu înțelegi ceva? Îi înțelegi pe englezii ăștia proști? Să refuze pacea?»" „Germanii cu care vorbesc eu, scria Shirer a doua zi, nu înțeleg ce se întâmplă. Vor pace. Nu vor o iarnă precum cea de dinainte. Nu au nimic împotriva Angliei. Sunt convinși că ar putea să-i înfrângă pe englezi, dar preferă să facă pace"[366]. Refuzul britanicilor a stârnit setea de răzbunare și ura multor germani, născute din dezamăgirea că războiul nu avea să se termine. „N-am fost pătrunsă vreodată de atâta ură, scria studenta Lore Walb în jurnalul personal la 17 iunie 1940, dar îmi doresc un singur lucru, ca de data aceasta, Führerul să nu mai fie milos și să le dea o lecție englezilor – care sunt răspunzători pentru toate necazurile și mizeria care s-au abătut asupra oamenilor."[367]

Hitler încă spera că Churchill va fi înlăturat de la șefia guvernului de către susținătorii păcii separate. Așteptările lui erau complet nefondate.

Nu numai Churchill, dar şi membrii cabinetului său erau conştienţi de faptul că pacea cu Germania, care domina acum Europa de Vest, avea să însemne amestecul germanilor în problemele interne ale Angliei, presiuni pentru implementarea unor politici mai dure în privinţa evreilor, încercarea instalării unui guvern marionetă, în frunte cu omologul britanic al lui Quisling, fascistul Sir Oswald Mosley, şi pe termen lung, subminarea şi distrugerea independenţei Angliei, mai ales dacă, între timp, Germania reuşea să cucerească şi Uniunea Sovietică. De nenumărate ori, pacea oferită de Hitler „pentru vremurile în care trăim" s-a transformat în pretenţii, aşa cum au demonstrat şi evenimentele din Cehoslovacia. În iulie 1940, politicienii britanici nu-şi mai făceau iluzii în această privinţă.[368]

Prin urmare, Hitler a început să facă pregătirile pentru invazia Marii Britanii, însă fără tragere de inimă (lucru observat de anturajul său). Planificarea „Operaţiunii Leul de Mare" începuse încă din iarna trecută, când o flotă de 2 000 de şalupe cu fundul plat a fost asamblată în Canal şi în porturile dinspre Marea Nordului (majoritatea nu erau destinate voiajului marin şi depindeau de vreme bună), s-au desfăşurat exerciţii de acostare, iar de-a lungul ţărmului s-au montat indicatoare care semnalau locul de îmbarcare.[369] Walter Schellenberg a pregătit un manual pentru trupele şi oficialii germani pentru a fi folosit ca un ghid privind instituţiile britanice pe care aveau să le întâlnească.[370] Comandanţii trupelor erau sceptici. Amiralul Raeder a avertizat că marina nu va fi gata de lansare cel puţin până la mijlocul lunii septembrie şi a recomandat ca operaţiunea să aştepte până în mai. Comandantul Statului-Major, Franz Halder, a avut dezbateri interminabile cu strategii navali asupra celei mai potrivite locaţii pentru debarcare. Forţele terestre doreau să acosteze pe un ţărm întins pentru a maximiza avantajul militar, iar marina dorea să debarce într-un loc cât mai restrâns, ca să evite un atac al Marinei Regale Britanice. În orice caz, pentru a asigura succesul invaziei, aviaţia britanică trebuia distrusă. La 1 august, Hitler semnează ordinul pentru lansarea unui atac aerian împotriva Marii Britanii. Campania din Norvegia şi cea din Franţa l-au făcut pe Hitler să fie încrezător în faptul că o invazie coordonată a trupelor aeriene şi maritime era, în principiu, opţiunea cea mai fezabilă, asta dacă avioanele germane se dovedeau a fi de neîntrecut în aer. Faptul că britanicii controlau Canalul Mânecii şi Marea Nordului era un obstacol pe care nu îl întâlniseră în cadrul invaziilor de pe uscat, dar, fără aviaţie să le

protejeze, vasele de război ale Marinei Regale Britanice deveneau ţinte sigure ale bombardierelor germane.[371]

Avioanele germane efectuaseră câteva raiduri la scară redusă, bombardând trupele britanice, începând cu 5-6 iunie 1940; numărul raidurilor a crescut după 10 iulie şi au devenit cu adevărat intense după 18 august 1940. Iniţial risipite, ţintind doar anumite oraşe, începând de la mijlocul lui august, raidurile s-au concentrat pe aerodromurile comandamentelor generale ale Forţelor Aviaţiei Britanice. Contrar mitului „numărului restrâns" de avioane ale germanilor, cele două forţe erau echilibrate: la mijlocul lunii august 1940, britanicii aveau 1 379 de avioane de luptă operaţionale, iar germanii în jur de 860, dar forţele englezilor erau dispersate în întreaga ţară, iar germanii erau staţionaţi doar de-a lungul ţărmului Canalului. Bombardierele germane depindeau de avioanele de vânătoare şi erau prost echipate pentru a dejuca atacuri şi pentru a doborî avioanele de vânătoare britanice trimise să le intercepteze. Britanicii au aruncat în luptă două dintre cele mai rapide şi avansate avioane de vânătoare din lume, Hurricane şi Spitfire, care fuseseră şi erau în continuare produse la scară masivă şi într-un ritm alert pentru a întări forţa defensivă a Marii Britanii. Acestea au fost lansate cu mult înainte de sosirea forţelor germane, mulţumită invenţiei şi răspândirii radarului, care a fost dezvoltat în 1935 şi dat în folosinţă miilor de observatori de pe ţărmul Canalului precum şi englezilor care interceptau mesajele germanilor. Aşadar, avioanele germane nu aveau posibilitatea să-i surprindă pe piloţii britanici.[372]

Pe măsură ce văzduhul deasupra sud-estului Angliei era brăzdat de tot mai multe dâre de vapori albi, în urma luptelor aviatice, a devenit limpede că germanii nu aveau să-şi atingă scopul. Deşi cel mai important avion de vânătoare german, Messerschmitt Me109, era considerat mai bun decât echivalentul său britanic la înălţimi de peste 6 000 de metri, avea dezavantajul că era nevoit să zboare la altitudini mai joase, pentru a proteja bombardierele, altitudine la care Spitfire şi Hurricane erau mult mai uşor de manevrat şi se puteau întoarce şi vira mult mai rapid. Messerschmitt Me110, un avion de vânătoare creat cu scopul de a apăra escadroanele de bombardiere, era şi mai puţin capabil să evite atacurile avioanelor britanice. Totodată, aviaţia militară a Germaniei fusese gândită pentru protecţia trupelor terestre şi îi era dificil să se readapteze pentru a apăra bombardierele. Bazele aviatice fuseseră iute încropite în zonele cucerite din nordul Franţei, proviziile se administrau

cu oarecare dificultate, iar reparaţiile durau prea mult. Între piloţii celor două forţe nu existau diferenţe de nivel sau pricepere, dar ambele aveau un stoc redus de echipament militar. Cu toate astea, mulţi piloţi britanici ale căror avioane au fost doborâte au reuşit să se paraşuteze şi au ajuns în siguranţă la sol, unde s-au alăturat unităţilor din care făceau parte. Nu acelaşi lucru se poate spune despre piloţii germani. Rezultatul luptelor poate fi dedus numărând pierderile: 900 de avioane germane, din care circa 443 de avioane de vânătoare au fost doborâte între 8 şi 31 august 1940, faţă de 444 de avioane britanice, doborâte între 6 august şi 2 septembrie. Englezii contracarau pierderile suferite prin ritmul alert de producţie, cu 738 de avioane de vânătoare Hurricane şi Spitfire, operaţionale la 6 septembrie 1940, faţă de cele 672 ale germanilor, la 23 august. La începutul lunii septembrie, englezii puteau trimite de două ori mai mulţi piloţi în luptă.[373] Mai important, la această dată Germania rămăsese mult în urmă cu producţia de avioane. Imediat după anexarea Austriei de către Germania, guvernul britanic a planificat construcţia a 12 000 de avioane de luptă în următorii doi ani. La jumătatea anului 1940, englezii produceau de două ori mai multe avioane de vânătoare decât germanii.[374]

Cu toate acestea, comandanţii forţelor aeriene germane, mai ales feldmareşalul Albert Kesselring şi fostul comandant al Legiunii Condor din Spania, feldmareşalul Hugo Sperrle, care erau şi cei mai implicaţi în invazie, au primit informaţii sensibil diferite despre rezultatul bătăliilor. Conform acestora, 50% din avioanele de vânătoare britanice fuseseră doborâte, faţă de cele douăsprezece procente ale aviaţiei germane; cu alte cuvinte, 791 la 169. Mulţi piloţi germani erau convinşi de victorie. La 17 august 1940, William L. Shirer se întâlneşte cu un pilot german de Messerschmitt, într-o cafenea din Belgia. Pilotul nu era lăudăros din fire, de aceea Shirer a fost surprins când l-a auzit şoptind: „În două săptămâni, terminăm cu aviaţia britanică. În două săptămâni nu vor mai avea niciun avion“[375]. Ulrich Steinhilfer, un tânăr pilot de Me109, îi scria entuziasmat mamei sale despre misiunile pe care le primea. Despre atacul asupra aerodromului de la Manston (19 august 1940) scrie: „Am ţintit o cisternă care alimenta un avion Spitfire, apoi alte două, una după alta. Cisterna a explodat şi totul a luat foc în jurul ei. Celelalte două avioane au început să ardă şi ele. Acum îmi dau seama câtă putere are pilotul cu patru mitraliere la dispoziţie“[376]. În ultima zi din august, optimismul lui era neschimbat. „Azi am primit misiunea să

atacăm la sol, la Detling, dar am avut parte și de două lupte aeriene. Escadrila noastră a doborât trei inamici, fără pierderi în tabăra noastră, și am avut un scor general de 10. E firesc ca lucrurile să meargă așa, având în vedere priceperea și experiența piloților noștri. Halali!“[377]

Berlinul n-a pus la îndoială descrierile optimiste ale piloților. Venise momentul să lanseze următoarea fază a atacului, la începutul lunii septembrie. Pasul următor era distrugerea industriei engleze, a sistemului de transport și demoralizarea populației prin bombardarea orașelor importante. Raidurile începuseră deja de ceva timp, într-o manieră dezordonată însă, iar atacul asupra East Endului londonez, de la 24 august 1940, a silit Forțele Aviației Britanice să răspundă noaptea următoare cu un raid asupra Berlinului. Atacul nu s-a soldat cu distrugeri mari, dar a sădit panică printre locuitorii capitalei Reichului, lucru care l-a făcut pe Hitler să declare în cadrul unui congres ținut la Palatul Sporturilor din Berlin, la 4 septembrie 1940, că, dacă forțele de aviație engleze urmau să lanseze câteva mii de kilograme de bombe asupra orașelor germane, „atunci noi vom lansa... un milion de kilograme într-o singură noapte. Și dacă hotărăsc să-și intețească atacurile asupra orașelor noastre, noi le vom rade pe ale lor de pe fața pământului!“[378] Totuși, în această fază a războiului, nici raidurile germane, nici cele britanice nu erau „atacuri teroriste“, cum le-a denumit Hitler la 1 august. El s-a referit la această tactică doar pentru a insista că nu trebuie folosită decât la ordinul său expres, pe care nu l-a dat până la 4 aprilie 1942, după ce englezii au lansat primul raid masiv asupra unei ținte non-militare, orașul Lübeck din nordul Germaniei.[379]

Indiferent ce susțineau propagandiștii, forțele aeriene ale ambelor țări aveau ordin de a lansa bombe doar după ce identificau o țintă de importanță economică sau militară – de exemplu, docurile din Londra. În practică însă, astfel de instrucțiuni nu erau realiste, pentru că bombardamentele la acea dată erau extrem de imprecise. Mai mult decât atât, cu aproape două săptămâni înainte de discursul lui Hitler de la 4 septembrie, germanii începuseră să bombardeze Londra. Între timp crescuse frecvența și intensitatea bombardamentelor. La 7 septembrie, 350 de bombardiere atacă docurile londoneze în timpul zilei, provocând pagube masive. Atât bombardierele, cât și escadrilele care le însoțeau au fost nevoite să zboare la altitudine ridicată pentru a evita focul antiaerian, așa că englezii și-au retras formațiunile de luptă spre vestul bazelor aeriene de pe țărm, pentru a câștiga timp, având mereu patrule

aeriene pregătite să întâmpine un raid german. Pe măsură ce urcau, englezii transmiteau estimări false ale poziției, pentru a-i sili pe piloții germani să zboare la o altitudine mai joasă. Acest lucru a redus pierderile suferite de britanici, iar germanii au fost curând obligați să lanseze raiduri nocturne, pentru a minimiza pierderile. Între 7 septembrie și 5 octombrie, forțele aeriene ale Germaniei au efectuat 35 de raiduri în Anglia, dintre care 18 deasupra Londrei. Din 7 până în 15 septembrie au fost doborâte 298 de avioane de luptă germane, față de 120 ale englezilor. La 15 septembrie, peste 200 de bombardiere atacă Londra, acompaniate de o escortă de vânătoare la fel de masivă. 158 de bombardiere și-au atins ținta, dar altele au fost doborâte înainte de a ajunge deasupra orașului sau au fost nevoite să se retragă. 300 de avioane Hurricane și Spitfire au intrat în confruntare directă cu ele deasupra capitalei Angliei, doborând 34 de bombardiere și 26 de avioane de luptă, și avariind mult mai multe.[380]

Junkers 88, principalul bombardier al forțelor germane, era încet, prea mic ca să care o încărcătură utilă și nu era suficient de manevrabil și de blindat pentru a evita focul inamic. Alte bombardiere, cum ar fi Heinkel 111 sau Dornier 17, erau nu doar mici, ci și învechite. De-a lungul timpului, aproape toate au fost înlocuite de Junkers 88. Bombardierele germane nu erau potrivite pentru rolul pe care trebuiau să-l joace. Un sfert din cele 200 care și-au luat zborul la 15 septembrie nu s-au mai întors. Asemenea pierderi nu puteau fi recuperate.[381] Numărul avioanelor de vânătoare, dar mai ales al piloților germani se diminua considerabil. La 17 septembrie, Ulrich Steinhilfer escorta un „raid masiv" asupra Londrei într-un Me109 de ultimă generație, unde a „întâmpinat o rezistență puternică"[382]. La 19 septembrie 1940, „când am ajuns deasupra Londrei și au început luptele, mi-am dat seama că escadrila noastră avea doar 5 avioane, împotriva unui grup de treizeci până la cincizeci de Spitfire". Steinhilfer a scăpat cu viață pentru că piloții englezi au plecat să atace o țintă mai importantă. În octombrie, îi scria tatălui său că „au mai rămas doar doisprezece din vechea gardă"; piloții fără experiență nu erau trimiși în luptă, de teamă să nu fie doborâți. Pe deasupra, germanii se confruntau acum cu un nou model de Spitfire, atât de rapid „că Me-ul nostru abia poate să țină pasul cu el… nimeni nu mai vorbește de superioritate absolută"[383]. După ce a luat cunoștință de raportul de luptă, Franz Halder, Șeful Statului-Major al armatei, a declarat, la 7 octombrie 1940, următoarele: „Comandantul forțelor

aeriene a subestimat eficienţa aviaţiei britanice în proporţie de 100%... Avem nevoie de patru ori mai multe avioane ca să-i batem pe englezi“[384]. La 27 octombrie 1940, când Steinhilfer a fost şi el doborât (petrecând restul războiului în captivitate), germanii pierduseră deja lupta aeriană.

La 14 septembrie 1940, în ajunul termenului stabilit pentru lansarea Operaţiunii Leul de Mare, invazia Marii Britanii, Hitler a convocat o întâlnire cu toţi liderii forţelor armate germane, în cadrul căreia a recunoscut că „în ciuda succeselor pe care le-am avut, nu sunt întrunite condiţiile necesare pentru Leul de Mare... Debarcarea înseamnă victorie; dar asta înseamnă că trebuie să deţinem controlul absolut asupra spaţiului aerian“, ceea ce nu era cazul. Operaţiunea Leul de Mare a fost amânată pe termen nedefinit.[385] Hitler s-a lăsat convins de către Raeder să ordone continuarea raidurilor de noapte, mai ales deasupra Londrei, pentru a distruge infrastructura militară şi economică a oraşului. Raidurile îşi găseau tot mai mult justificarea în demoralizarea populaţiei, aşa că s-au folosit bombe incendiare, iar atacurile se lungeau mult în noapte, pentru a răspândi teroarea. Decizia a fost susţinută de mulţi germani. „Războiul de anihilare a Angliei abia acum a început“, scria Lore Walb cu satisfacţie în jurnalul personal, la data de 10 septembrie 1940: „Mă rog la Dumnezeu să fie îngenuncheaţi curând!“[385] „Războiul de anihilare“ era cunoscut în Londra ca *Blitz*. În total, circa 40 000 de civili englezi au fost omorâţi în timpul Bătăliei Angliei şi a *Blitz*-ului. Dar englezii nu şi-au pierdut curajul. Noul plan al germanilor de a trimite avioane de luptă şi bombardiere care să zboare la altitudine mare – 253 de astfel de raiduri au fost efectuate numai în luna octombrie – avea scopul de a epuiza atât moralul populaţiei, cât şi încăpăţânarea piloţilor englezi. În octombrie 1940, în jur de 146 de avioane Spitfire şi Hurricane au fost doborâte. Dar Forţele Aviaţiei Britanice şi-au adaptat tactica şi au lansat patrule care zburau la altitudine mare, astfel că, în aceeaşi lună, germanii au pierdut încă 365 de avioane, majoritatea bombardiere. În noiembrie, germanii au bombardat Coventry, unde cele aproximativ 450 de bombardiere au distrus aproape tot centrul oraşului, inclusiv catedrala medievală, omorând 380 de civili şi rănind alţi 865. Spionajul britanic nu reuşise să anticipeze raidul şi oraşul a rămas complet neapărat.[387]

Dar acesta a fost un incident izolat. În general, bombardierele germane se confruntau cu o rezistenţă puternică şi bine pregătită. Raeder şi-a dat seama că nu obţineau nimic cu astfel de atacuri şi l-a convins

pe Hitler ca, începând cu data de 19 februarie 1941, să bombardeze porturile maritime, dar pe măsură ce numărul raidurilor creştea, şi apărarea britanicilor pe timp de noapte a devenit mai eficace, odată cu instalarea de noi radare şi antiaeriene. Din luna mai 1941, numărul raidurilor a scăzut. Moralul populaţiei britanice, deşi zdruncinat în faza iniţială a bombardamentelor, nu se prăbuşise. Totodată, Churchill nu se confrunta cu presiuni interne pentru a pune capăt războiului, iar producţia de avioane a Marii Britanii nu fusese grav afectată. Luftwaffe pierduse 600 de bombardiere. Germanii de rând erau abătuţi, temându-se de rezultatul conflictului. „Pentru prima dată de la începerea războiului nu mai sunt atât de încrezătoare. Nu facem niciun progres împotriva Angliei", scria Lore Walb la 3 octombrie 1940.[388] În decembrie 1940, Hans Meier-Welcker a recunoscut în privat, la fel ca mulţi alţii, că „britanicii nu par să-şi piardă moralul"[389]. Era pentru prima oară când Hitler pierdea o bătălie importantă, cu grave consecinţe pentru viitor.[390]

Ambiţie patologică

I

Odată ce a devenit evident că forţele aeriene germane nu aveau să obţină controlul absolut al spaţiului aerian care separa Marea Britanie de continent, Hitler a început să caute metode alternative pentru a-i îngenunchea pe încăpăţânaţii britanici. Astfel, şi-a îndreptat atenţia asupra Mediteranei. S-a gândit să atragă Italia, Franţa guvernului de la Vichy şi Spania în lupta de distrugere a puterii maritime britanice şi ale bazelor sale navale din zonă. Însă seria de întâlniri ţinute către sfârşitul lui octombrie nu a produs nimic concret în acea privinţă. Cu toate mulţumirile aduse lui Hitler pentru sprijinul acordat în Războiul Civil Spaniol, abilul general Franco nu i-a făcut nicio promisiune, ci doar s-a limitat la a spune că va veni în ajutorul Germaniei la momentul oportun. Din punctul său de vedere, războiul era departe de a fi încheiat şi a tratat cu dispreţ făţiş credinţa germanilor că Regatul Unit avea să fie înfrânt în curând. După părerea lui, chiar dacă invazia ar fi avut succes, guvernul Churchill s-ar fi retras în Canada şi ar fi continuat să lupte de acolo cu ajutorul Marinei Regale. Pe deasupra, era foarte posibil să primească ajutorul Statelor Unite; într-adevăr, preşedintele SUA, Franklin D. Roosevelt, semnase încă de pe 3 septembrie 1940 un acord de împrumut pentru cincizeci de distrugătoare grele către marina britanică. Din cauza reticenţei lui Hitler de a forţa Regimul de la Vichy să predea spaniolilor parte din teritoriile deţinute în Africa de Nord, acesta nu putea să-i ofere nimic lui Franco în schimbul intrării sale în război de partea Germaniei, lucru pe care dictatorul spaniol îl ştia prea bine. „Oamenii aceştia sunt intolerabili, i-a spus Franco ministrului său de externe după întâlnire. Vor ca noi să intrăm în război fără să avem nimic de câştigat.“[391] Întâlnirea s-a încheiat fără rezultate concrete. Furios, Ribbentrop l-a numit pe Franco un „laş nerecunoscător“, al cărui refuz

de a veni în ajutorul Reichului vădea nerecunoştinţă pentru ajutorul acordat în Războiul Civil Spaniol, în timp ce Hitler i-a spus lui Mussolini câteva zile mai târziu că ar prefera să „i se scoată trei sau patru dinţi" decât să mai suporte încă o negociere de nouă ore cu dictatorul spaniol.[392]

Hitler nu avea viaţă mai uşoară nici cu mareşalul Pétain şi premierul său, Pierre Laval, care doreau promisiuni solide în privinţa acordării de noi teritorii coloniale Regimului de la Vichy în schimbul eventualului sprijin acordat împotriva Angliei. Respectiva întâlnire s-a încheiat fără ca vreuna dintre părţi să promită ceva. Chiar mai sumbră era situaţia din Italia. Dictatorul fascist, Benito Mussolini, se apropiase mai mult de sfera de influenţă a Germaniei la finele anilor '30, însă nu a intrat în război la declanşarea acestuia în septembrie 1939. Cu toate acestea, ambiţia lui de a crea un nou Imperiu Roman în Mediterana căpătase contur odată cu anexarea Etiopiei în 1936 şi participarea încununată de succes de partea lui Franco în Războiul Civil Spaniol între 1936 şi 1939. Deja la acea dată, Mussolini începuse să imite exemplul lui Hitler, introducând o legislaţie rasială de model german în toamna lui 1938.[393] Deşi îşi începuse cariera ca mentor al Führerului, Mussolini începea să-i devină epigon. Orice succes al politicii externe germane risca să aducă fascismul italian tot mai mult în umbra acesteia. Aşadar, la scurtă vreme după ocupaţia germană a Cehoslovaciei în martie 1939, Mussolini invadează Albania, deja controlată din culise de către Italia, însă niciodată anexată în mod oficial. Încă o piesă adăugată în mozaicul noului Imperiu Roman. Abia un an mai târziu, la 10 iunie 1940, când devenise limpede că Hitler era pe cale să obţină dominaţia totală asupra Europei de Vest, Italia intră în cele din urmă în război în speranţa de a-şi însuşi coloniile britanice şi franceze din Africa de Nord, de pe litoralul sudic al Mării Mediterane. De vreme ce Regimul de la Vichy era, în toate privinţele, un aliat al celui de-al Treilea Reich, coloniile sale nu aveau să fie o pradă uşoară. Dictatorul italian fusese exclus în mod ireverenţios de la negocierile din vagonul de la Compiègne, iar Hitler îi respinsese pretenţiile asupra flotei franceze chiar dinainte ca aceasta să fie distrusă de raidul britanic asupra portului din Mers-el-Kébir.[394] Iritat şi dezamăgit, Mussolini a început să caute alternative pentru clădirea noului Imperiu Roman. Oportunitatea s-a ivit în Balcani. Pe 28 octombrie 1940, fără să îl fi informat în prealabil pe Hitler, Mussolini a trimis o armată italiană peste graniţa albaneză cu

Grecia. Fapt care l-a înfuriat pe Führer. Terenul era dificil, condiţiile meteo erau adverse şi aveau să se înrăutăţească pe măsură ce se apropia iarna, iar întreaga expediţie părea a fi o bufonerie de prisos.[395]

Hitler avea dreptate să fie îngrijorat. Trupele italiene erau slab instruite, insuficiente ca număr şi nepregătite. Nu aveau echipamentul de iarnă necesar pentru a înfrunta zăpezile montane. Le lipsea sprijinul naval care ar fi făcut posibile debarcările care se dovediseră atât de eficiente în Norvegia şi Danemarca. Armata italiană nu dispunea de hărţi care să-i faciliteze traversarea terenului în mare parte lipsit de drumuri de la hotarul greco-albanez. Blindatele italiene erau cu totul neadecvate pentru a copleşi liniile de apărare ale grecilor. Nu exista o linie ierarhică unificată. Ministerul italian de externe nu reuşise să prevină scurgerea de informaţii asupra invaziei. Astfel, grecii au avut timp la dispoziţie pentru a dispune măsuri defensive. În câteva zile de la atac, italienii erau deja respinşi pe întregul front. Pe 14 noiembrie 1940, grecii au iniţiat contraofensiva, asistaţi de cinci escadrile de avioane britanice care au bombardat porturile şi liniile de comunicaţie cheie ale italienilor. În câteva săptămâni, armata lui Mussolini a fost împinsă înapoi adânc în teritoriul Albaniei. Italienii au pierdut aproape 39 000 de oameni din aproximativ jumătate de milion de care dispuneau; mai mult de 50 000 au fost răniţi şi peste 12 000 au suferit de degerături, în vreme ce alţi 52 000 au fost scoşi din acţiune pentru varii alte motive.[396] În pofida încercărilor propagandei de a cosmetiza dezastrul prin retorică goală, umilinţa îndurată de Mussolini nici că putea fi mai evidentă.

Fără îndoială că ar fi fost mult mai potrivit să atace Malta şi posibil Gibraltarul şi Alexandria, mai degrabă decât Grecia, pentru a-i lipsi pe britanici de importantele baze navale din Mediterana. Dar Mussolini a ales să ignore acest imperativ strategic. Pe 11 noiembrie 1940, un raid aerian englez asupra Tarentului a scos din uz jumătate din flota de război a Italiei. Câteva luni mai târziu, pe 28 martie 1941, avertizată de descifrarea unui mesaj al marinei italiene la centrul de decriptare de la Bletchley Park, marina britanică staţionată la capul Matapan în Marea Mediterană a scufundat trei crucişătoare şi două distrugătoare italiene în curs de a intercepta convoaiele britanice de provizii trimise spre Grecia. Forţele engleze au pierdut o singură aeronavă.[397] Moderna şi bine dotata flotă italiană nu s-a îndepărtat prea mult de porturi până la sfârşitul războiului, de teamă să nu sufere noi pierderi. De asemenea, cu ceva vreme în urmă, o încercare de a invada Egiptul deţinut de britanici

dinspre colonia italiană a Libiei a fost respinsă de o mică, însă bine instruită forţă anglo-indiană de 35 000 de oameni care în decembrie 1940 a capturat 130 000 de prizonieri şi 380 de tancuri.[398] Poate cea mai cruntă umilinţă a venit în aprilie 1941, când forţele italiene de ocupaţie din capitala etiopiană Adis Abeba s-au predat unei forţe mixte aliate care a reuşit să smulgă colonia din mâinile stăpânilor ei fascişti, într-o campanie mult mai scurtă decât războiul italian de cucerire în 1935–1936. Agenţiile britanice de informaţii au reuşit să decripteze atâtea planuri de luptă ale italienilor şi dispuneau de informaţii într-atât de detaliate despre mişcările şi dispunerea trupelor acestora, încât comandanţii englezi erau informaţi cu mult înainte despre orice era pe cale să facă armata italiană. O forţă de 92 000 de soldaţi italieni cărora li s-au alăturat 250 000 de abisinieni a fost învinsă fără drept de apel de un efectiv de 40 000 de trupe africane sub comandă britanică. Împăratul Etiopiei, Haile Selassie, a fost reinstalat pe tron în chip triumfător, iar în mai 1941 forţele aliate au ocupat Eritreea şi Somaliland-ul, deţinute de Italia, aducând întreaga regiune în mâinile Aliaţilor.[399]

Dezastrul Italiei fusese atât de răsunător încât Hitler s-a văzut nevoit să intervină. La 19 ianuarie 1941, Mussolini a sosit la Berghof pentru două zile de întrevederi. Eşecurile în lanţ ale Italiei au transformat radical relaţia dintre cei doi dictatori. În vreme ce Hitler obişnuise să arate oarecare deferenţă faţă de fostul său mentor, acum, deşi s-a străduit să se comporte cu tact, nu încăpea urmă de îndoială că el şi anturajul său începeau să îl privească pe dictatorul italian întru câtva dispreţuitor. În data de 6 februarie 1941, Hitler i-a încredinţat generalului Erwin Rommel sarcina de a salva Africa de Nord. Născut în 1891 şi provenind din clasa de mijloc, Rommel nu se asemăna cu ceilalţi generali germani. Distins cu înalte decoraţii militare în Primul Război Mondial, atrăsese atenţia asupra sa printr-o carte de tactici de infanterie, publicată în 1937, şi se remarcase pentru temeritatea cu care condusese o divizie blindată în invazia Franţei. Delegat în fruntea nou formatei forţe expediţionare *Afrika Korps,* Rommel a sosit în Tripoli la 12 februarie 1941 cu sarcina de a preveni agravarea colapsului italian din Libia. Aflat nominal sub comandă italiană, Rommel nu i-a tratat cu respect pe generalii lui Mussolini. Trupele sale erau bine antrenate şi s-au adaptat repede la condiţiile distincte ale unui război pe teren plat, fără forme de relief şi nisipos. Rommel s-a folosit de mesajele descifrate ale ataşatului militar american din Cairo pentru a anticipa mişcările

britanicilor, în timp ce semnalele pe care el le trimitea superiorilor săi conţineau adeseori informaţii opuse intenţiilor sale. Graţie experienţei pe care o deţineau în războiul aerian şi blindat, trupele lui Rommel intrau rapid în acţiune, profitând de slăbirea forţei britanice în urma restaţionării multora dintre cei mai buni soldaţi în apărarea Greciei împotriva aşteptatei invazii germane.[400]

Până pe 1 aprilie 1941, Rommel s-a bucurat de asemenea succes încât a ignorat ordinele de la Berlin şi a continuat sute de kilometri până ce se afla aproape de graniţa egipteană. Halder considera că devenise „nebun de legat“ şi credea că îşi întinsese forţele prea mult, fiind deosebit de vulnerabil la un contraatac. Era foarte critic la adresa „ambiţiei patologice“ a lui Rommel.[401] Englezii au trimis un nou comandat, şi-au întărit forţele şi au declanşat contraatacul. Într-adevăr, Rommel îşi întinsese prea mult liniile de provizii şi a fost nevoit să se retragă. Dar în cele din urmă a reuşit să obţină mai multe tancuri şi combustibil şi a izbutit să cucerească portul libian Tobruk, un punct de importanţă strategică deosebită, în iunie 1942. Victoria l-a făcut pe Hitler să îl promoveze la rang de feldmareşal, fiind cel mai tânăr deţinător al acestui titlu din armata germană. În acest război de mişcări rapide pe suprafeţe deşertice vaste şi neocupate, a venit rândul lui Rommel să forţeze retragerea engleză adânc în Egipt. Canalul Suez era în raza lui de atac, fapt care ameninţa una din cele mai importante rute de aprovizionare ale Angliei şi deschidea posibilitatea accesului la câmpurile petroliere din Orientul Mijlociu.[402] Rommel era privit de mulţi ca un erou nu doar în Germania, ci chiar şi în Anglia. Însă victoriile sale au adus suferinţe teribile evreilor care trăiau în comunităţi adeseori foarte vechi în marile oraşe ale Africii de Nord. În Tunisia, trăiau 50 000 de evrei şi, imediat ce germanii au ocupat ţara, casele le-au fost prădate, proprietăţile confiscate, bunurile de valoare furate, iar tinerii bărbaţi – mai bine de 4 000 – trimişi în lagărele de muncă din apropiere de linia frontului. Violurile evreicelor din Tunisia săvârşite de soldaţii germani erau la ordinea zilei. Walter Rauff, şeful Gestapo din Tunis, transferat de pe câmpurile de masacru din Europa de Est, a instituit cu repeziciune un regim de teroare împotriva evreilor din Tunis, care a luat sfârşit abia cu ocuparea oraşului de către Aliaţi. Situaţia evreilor din Maroc şi Algeria, colonii franceze aflate sub controlul guvernului de la Vichy, nu era cu mult mai bună. Aproape imediat după stabilirea regimului în 1940, în

jur de 1 500 de evrei care serveau în Legiunea Străină au fost îndepărtați din serviciu și încarcerați în rețeaua de lagăre de muncă, care cunoscuse o dezvoltare rapidă și curând număra mai bine de o sută de lagăre. Alăturându-se acolo altor deținuți de diverse naționalități, inclusiv polonezi, greci și cehoslovaci, au fost forțați să lucreze la proiecte precum linia de tren Trans-Sahariană în cele mai groaznice condiții. Legislația dură de discriminare impusă de Regimul de la Vichy la adresa evreilor din Franța a fost aplicată și în Africa de Nord. Per total, probabil 5 000 de evrei nord-africani au murit sub ocupația Axei, aproximativ un procent din numărul total. Numărul morților ar fi crescut considerabil dacă ar fi fost posibil transportul lor pe Mediterana, către lagărele de concentrare din Europa Centrală.[403]

În vreme ce aceste evenimente dramatice erau în curs de desfășurare, Germania căuta să obțină acces la rezervele de petrol ale Orientului Mijlociu, instigând la revoltă împotriva dominației britanice din Irak. Însă Anglia a reușit să suprime rebeliunea fără mari greutăți în vara lui 1941, succes care i-a permis să preia Siria, teritoriu sub mandat francez, de sub controlul Regimului de la Vichy. Astfel dejucat, Hitler a ajuns să facă promisiuni pe care în acel moment nu avea cum să le îndeplinească. Clericul islamic Haj Amin El Husseini, mare muftiu al Ierusalimului, se refugiase în Berlin odată cu înăbușirea revoltei, unde Hitler l-a întâmpinat pe 28 noiembrie 1941 cu promisiunea nefondată de a distruge așezările evreiești din Palestina.[404] Mai mult, într-o încercare de a evita să-i jignească pe arabi, Ministerul Propagandei a recomandat ca, pentru o perioadă, termenul „antisemit“ să fie înlocuit în media cu mai precisul „antievreiesc“. La urma urmei, arabii erau și ei semiți.[405] Visul de a avea acces la vastele câmpuri petroliere ale Orientului Mijlociu încă nu murise.

II

Expedițiile în căutare de petrol nu s-au limitat la Africa de Nord și Orientul Mijlociu. La 27 mai 1940, pe aripile succeselor răsunătoare de pe Frontul de Vest, al Treilea Reich și-a asigurat monopolul asupra resurselor românești de petrol. Până în iulie, exporturile române de petrol către Anglia, care până atunci însumaseră circa 40% din producția

petrolieră de la Ploieşti, au fost întrerupte cu totul.[406] Însă regimul dictatorial al regelui Carol II al României, care negociase aceste înţelegeri, s-a împotmolit când s-a văzut forţat de Hitler să cedeze parte din Transilvania Ungariei, ţară aliată Germaniei, apoi să cedeze alte teritorii Bulgariei (cum fusese promis, fiindcă trupele germane trebuiau să treacă prin Bulgaria pentru a ajunge în Grecia). Pe deasupra, Carol fusese obligat să cedeze Basarabia şi Bucovina Uniunii Sovietice, ca urmare a pactului sovieto-nazist din anul precedent. La 6 septembrie 1940, Carol a fost forţat să abdice în faţa indignării populare cauzate de aceste concesii, fapt asigurat de intervenţia armatei şi a liderului acesteia, generalul Ion Antonescu, în alianţă cu Garda de Fier. Antonescu a devenit premierul noului guvern, puternic sprijinit de armată. Cu toate acestea, la începutul lui 1941, Garda de Fier a iniţiat o revoltă violentă împotriva noului regim, direcţionându-şi furia mai ales asupra celor 375 000 de evrei din ţară, pe care îi învinovăţea, în mod absurd, pentru pierderea respectivelor teritorii. Sub liderul ei, Horia Sima, Garda de Fier a dezlănţuit urgia în Bucureşti, vânând evrei, luându-i în păduri şi împuşcându-i. De asemenea, oamenii lui Sima au dus 200 de bărbaţi evrei într-un abator, i-au pus să se dezbrace, i-au trecut prin întreg procesul măcelăririi de animale şi le-au agăţat cadavrele de gât cu cârlige, etichetându-le trupurile drept „corespunzătoare pentru consum uman". Au existat dovezi că SS-ul a sprijinit revolta în speranţa de a căpăta un mai bun control asupra turbulentului stat balcanic. Însă după două zile rebeliunea a fost înăbuşită rapid de către Antonescu, care a devenit astfel dictatorul militar al ţării. Horia Sima a fost forţat să fugă şi să caute azil în Germania. Un plebiscit falsificat a consfinţit noua ordine. Antonescu, un militar de carieră provenit dintr-o familie de ofiţeri, acum trecut de cincizeci de ani, stabilise deja bune relaţii cu Hitler, care era profund impresionat de acesta la nivel personal; printre altele, liderul român îi convinsese pe nazişti să nu mai sprijine Garda de Fier, lăsându-i astfel la mila guvernului. Hitler chiar pusese pe masă perspectiva de a ajuta România să recupereze substanţialele pierderi teritoriale faţă de Uniunea Sovietică şi chiar să anexeze noi teritorii. Astfel, între cele două ţări s-a născut o alianţă apropiată. Trupele germane au intrat în România, însă ţara a păstrat mai mult decât o simplă independenţă nominală. Deja în 1941, aproape de 50% din extracţia de ţiţei din România era asigurată de companii germane şi exporturile de petrol aproape că s-au triplat în comparaţie cu anul precedent. Faptul că Hitler a decis să-i

scutească pe italieni de problemele lor cu Grecia învecinată s-a datorat în parte și pentru a asigura această linie de aprovizionare cu petrol.[407]

Pe de altă parte, în regatul Iugoslaviei, eterogen și multinațional, situația devenise mai dificilă pentru Hitler. La 25 martie 1941, guvernul iugoslav cedase sub presiunile germane (care incluseseră chemarea prințului regent Paul la Berghof, unde fusese supus metodelor tipice de intimidare ale lui Hitler) și se aliase în mod oficial cu Germania, adăugând astfel încă o piesă din fundalul diplomatic necesar pentru apropiata invazie a Greciei. Guvernul iugoslav, căutând să își mențină neutralitatea, reușise să obțină asigurări că trupele germane nu vor trece pe teritoriul său în drumul lor spre Grecia și că nu i se va cere să ofere sprijin militar. Drept recompensă pentru bunăvoința lor, iugoslavii au primit promisiunea că li se va ceda portul grecesc Salonic odată ce cucerirea țării era completă. Însă o alianță cu Germania era o adevărată blasfemie în ochii elementului sârb din corpul de ofițeri al Iugoslaviei, care vedeau în aceasta o dovadă a influenței excesive a croaților în cabinet și care oricum fuseseră profund devotați cauzei Aliaților și ostili față de Germania și Austria încă din zilele Primului Război Mondial. În primele ore din 27 martie 1941, ofițerii sârbi au pus în scenă o lovitură de stat, l-au răsturnat pe prințul regent și l-au proclamat pe Petru al III-lea, în vârstă de 17 ani, drept rege. Evenimentul a fost salutat de demonstrații extatice ale sârbilor pe străzile Belgradului. S-a format un guvern de uniune națională, mușamalizând pentru moment sciziunile grave dintre sârbi și croați în fața reacției probabile a Berlinului.[408] Reacție care nu s-a lăsat așteptată. Hitler și-a ieșit din minți de furie. I-a convocat pe liderii armatei și forțelor aeriene germane și a declarat că, din cauza acestei trădări, Iugoslavia avea să fie nimicită. Țara trebuia să fie atacată într-o „operațiune fulger“ și cu „asprime nemiloasă“. Italia, Bulgaria și Ungaria aveau să obțină câștiguri teritoriale în dauna țării înfrânte. Croații aveau să își obțină independența. Planurile pentru invadarea Greciei trebuiau revizuite în cel mai scurt timp posibil pentru a include o invazie în paralel a Iugoslaviei. Era un alt stat care, precum Polonia, îndrăznise să îl sfideze, alt stat care trebuia să fie șters de pe fața pământului.[409]

După ce pregătirile necesare au fost făcute cu Italia și Ungaria, aliatele Germaniei, armata a 12-a germană a intrat în sudul Iugoslaviei și nordul Greciei la data de 6 aprilie 1941. La 8 și 10 aprilie 1941, forțe germane, ungare și italiene au invadat nordul Iugoslaviei. Dispunând

de superioritate numerică şi de armament şi echipament mai moderne, cât şi de sprijinul a 800 de aeronave, forţele germane şi-au copleşit oponenţii. Deşi armata iugoslavă dispunea de un milion de oameni, era prost echipată, rău condusă şi slăbită de diviziuni etnice. S-a prăbuşit rapid. În timp ce val după val de bombardiere germane devastau capitala iugoslavă, Belgrad, diviziile blindate şi de infanterie germane au înaintat cu viteză şi au cucerit oraşul în 12 aprilie 1941, fapt care a condus la capitularea guvernului iugoslav cinci zile mai târziu. Au fost capturate 334 000 de trupe iugoslave. Pierderile în tabăra germană s-au ridicat la 151 de morţi. Între timp, grecii, sprijiniţi de o forţă expediţionară britanică, rezistaseră mai bine, dar şi aici combinaţia deja testată pe Frontul de Vest de atacuri aeriene şi blindate moderne a înlăturat orice opoziţie. Despărţite de armata greacă, forţele britanice aflate în retragere au decis să evacueze teatrul de război şi au adunat în grabă o forţă navală, hărţuită de avioanele germane, care a reuşit să ia în jur de 50 000 de trupe de pe ţărmuri până la finele lui aprilie, deşi un număr de nave au fost pierdute în procesul de evacuare. Deznădăjduit de cursul luat de evenimente, premierul grec s-a împuşcat la 18 aprilie 1942. Trupele germane au pătruns în Atena pe data de 27 aprilie 1941.[410]

Regele şi guvernul deja plecaseră spre Creta, acolo unde se retrăseseră şi restul forţelor greceşti, britanice şi aliate. Dar la 20 mai 1941, trupele aeropurtate germane au aterizat la ambele capete ale insulei şi au capturat repede principalele aerodromuri, unde a aterizat restul trupelor naziste. Comandantul englez al insulei, locotentent-generalul Bernard Freyberg, era un fost dentist crescut în Noua Zeelandă, care primise înalte decoraţii pentru curajul demonstrat în Primul Război Mondial. Cu o abordare dură şi fără compromisuri, era apreciat şi respectat de trupele sale. Însă nu făcuse pregătirile necesare în caz de invazie. În special, Freyberg nu ţinuse cont de importanţa apărării antiaeriene. Fără avioane de luptă, nu a avut cum să intercepteze trupele aeropurtate. La 26 mai, a ajuns la concluzia că situaţia era fără scăpare. Ceea ce a urmat a fost o evacuare haotică. Cu dominaţie totală asupra spaţiului aerian, aviaţia germană a scufundat trei crucişătoare şi şase distrugătoare britanice şi i-a forţat pe Aliaţi să abandoneze evacuarea pe 30 mai 1941, lăsând în urmă aproximativ 5 000 de oameni. În ciuda avertismentelor din timp asupra acestor operaţiuni venite prin decodarea semnalelor de trafic militar german de către centrul din

Frontiera Reichului, mai 1940
cu Reichul, cu date la
URSS, 1940
cu Bulgaria/Ungaria, cu date
la Italia (incluzând Albania), 1941
Croația, 1941 (ocupată de Germania și Italia)
Recuperat/ocupat de România, 1941
Ocupat de Germania, octombrie 1942
Ocupat de Italia, octombrie 1942
Înaintarea germană în Africa, cu date

ESTONIA
LETONIA
LITUANIA
URSS
1941
BELGIA
1940
LUXEMBURG
1942
1940
REICHUL GERMAN
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
1941
PROTECTORAT
SLOVACIA
Transnistria
FRANȚA
ELVEȚIA
1941
1941
UNGARIA
1940
ROMÂNIA
IUGOSLAVIA
Belgrad
MAREA NEAGRĂ
1940
ITALIA
BULGARIA
1941
Roma
ALBANIA
(It.)
TURCIA
GRECIA
Atena
MAREA MEDITERANĂ
Tunis
TUNISIA
(Fr.)
MALTA
(Br.)
DODECANESE
(It.)
Creta
Tripoli
Benghazi
1942
Tobruk
1941
1942
Alexandria
El-Alamein
1941
Frontul britanic la începutul primului atac german
LIBIA
(Italia)
EGIPT

8. Războiul din Mediterana, 1940–1942

Bletchley Park, Freyberg nu dispunea de suficiente forțe la sol ori în aer și i s-a interzis să își reorganizeze trupele spre punctele de atac anticipate, ceea ce i-ar fi făcut pe comandanții germani să bănuiască faptul că semnalele le erau interceptate. Mai mult de 11 000 de militari britanici au fost capturați și aproape 3 000 de soldați și marinari uciși. Întreaga operațiune a fost un eșec pentru Londra. Churchill și consilierii săi au fost nevoiți să admită că fusese o greșeală din capul locului să trimită trupe în Grecia.[411]

Germanii au plătit însă un preț costisitor pentru victoriile lor. Grecii și aliații lor luptaseră cu îndârjire, iar invadatorii germani nu au scăpat fără pierderi masive. În Creta, 7 000 din totalul de 17 500 de militari din trupe de invazie și-au pierdut viața, convingând astfel forțele armate germane să nu pună în practică operațiuni similare împotriva Maltei sau Ciprului.[412] „Mândra noastră unitate de parașutiști, scria un soldat după victorie, nu și-a revenit niciodată după pierderile masive suferite în Creta."[413] Chiar mai grav, ocuparea teritoriilor cucerite s-a dovedit foarte curând a fi o problemă spinoasă. În timp ce Bulgaria acapara Macedonia de Est și Tracia de Vest, alungând peste 100 000 de greci din zonă și strămutând coloniști bulgari într-un act brutal de „epurare etnică", în Grecia a fost instalat un guvern marionetă care să mențină iluzia independenței. Cu toate acestea, puterea de facto se afla în mâinile armatei germane, care ocupa poziții strategice cheie pe teritoriul continental grecesc și pe unele din insule, mai ales Creta, și a italienilor, cărora li se dăduse controlul asupra restului țării. În timp ce trupele germane pătrundeau în Atena, obosite, înfometate și fără provizii, au început să ceară mese gratuite în restaurante, să prade casele în care erau cazate și să oprească trecătorii pe străzi pentru a-i ușura de ceasuri și bijuterii. Un locuitor al orașului, muzicologul Minos Dounias, întreba:

> Unde e tradiționalul simț german al onoarei? Am trăit treisprezece ani în Germania și nimeni nu m-a înșelat cu nimic. Acum dintr-odată... au devenit hoți. Golesc casele de orice le sare în ochi. În casa lui Pistolaki, au luat fețele de pernă și au furat artefacte cretane valoroase din colecția sa. Din casele săracilor, au luat cearșafuri și pături. Din alte cartiere, iau picturi în ulei și până și clanțele de metal de la uși.[414]

În timp ce trupele obişnuite furau ce puteau, ofiţerii de provizii rechiziţionau cantităţi enorme de mâncare, bumbac, piele şi multe altele. Toate rezervele de ulei de măsline şi orez au fost luate. Doar de pe insula Chios au fost confiscate 26 000 de portocale, 4 500 de lămâi şi 100 000 de ţigări, în primele trei săptămâni de ocupaţie. Companii precum Krupp şi IG Farben au trimis agenţi să cumpere cu forţa facilităţile miniere şi industriale la preţuri de nimic.[415]

Drept consecinţă a atacului masiv asupra economiei, şomajul a crescut în Grecia, iar preţul mâncării, deja foarte mare din cauza daunelor provocate de acţiunile militare, a atins cote fără precedent. Rechiziţionările i-au făcut pe ţăranii greci să îşi protejeze producţia şi să-i atace pe agenţii trimişi din oraşe să colecteze recolta. Comandanţii militari locali au încercat să păstreze bunurile produse în propriile lor regiuni, perturbând sau chiar tăind proviziile spre marile oraşe. S-a introdus raţionalizarea, iar în timp ce italienii au început să trimită provizii suplimentare spre Grecia pentru a ameliora situaţia, Berlinul a refuzat să le urmeze exemplul, motivând că asemenea măsură ar pune în pericol aprovizionarea cu hrană a Germaniei. Curând, foametea şi malnutriţia erau atotprezente pe străzile Atenei. Proviziile de petrol erau indisponibile sau prea scumpe pentru a încălzi casele oamenilor în iarna grea din 1941–1942. Mulţi cerşeau mâncare pe străzi, scotoceau prin pubele după resturi şi, complet deznădăjduiţi, au început chiar să mănânce iarbă. Ofiţerii germani se amuzau aruncând resturi de mâncare de la balcoane către grupurile de copii de dedesubt, urmărindu-i cum se bat pentru ele. Oamenii, mai ales copiii, au căzut pradă bolilor şi au început să moară pe străzi. Rata mortalităţii a crescut de cinci sau chiar şapte ori în acea iarnă; Crucea Roşie a estimat că un sfert de milion de greci au murit din cauza foametei şi bolilor asociate cu aceasta între 1941 şi 1943.[416]

În zonele de munte din nordul Greciei, grupuri înarmate atacau rutele de provizii germane, făcând victime în rândurile soldaţilor. Drept represalii, comandantul regional german a ars patru sate şi a ordonat împuşcarea a 488 de civili greci. În Creta, soldaţii britanici care nu s-au mai putut retrage au luat parte la acţiunile de rezistenţă, în cursul cărora un general german a fost răpit. Este incert dacă sălbaticele represalii ale armatei germane au avut un efect sau nu. Starea generală de foamete şi epuizare a poporului grec însemna că au fost puţine tentative de rezistenţă armată în

primul an de ocupaţie şi, în lipsa oricărei coordonări de acest tip, nimeni nu a reuşit să pună probleme forţelor de ocupaţie.[417]

III

Situaţia din Iugoslavia era cu totul diferită de cea a vecinilor din sud. Iugoslavia, această creaţie artificială care ţinuse într-o singură entitate o întreagă varietate de grupuri etnice şi religioase de la finele Primului Război Mondial, era măcinată de adânci conflicte interioare care au explodat odată cu invazia germană. Reichul a anexat partea nordică a Sloveniei, la sud de graniţa cu Austria, în timp ce Italia a încorporat coasta estică a Mării Adriatice până la (şi incluzând unele din) insulele Dalmaţiei şi a preluat administrarea Muntenegrului. Albania, posesiune italiană încă din aprilie 1939, a ocupat o mare bucată din sud-est, inclusiv mult din Kosovo şi vestul Macedoniei, cât şi părţi din Muntenegru, în vreme ce hulpavii unguri au înghiţit Voivodina în nord-est, iar bulgarii, după ce au luat majoritatea Macedoniei de la greci, au invadat şi partea iugoslavă a provinciei. Restul ţării a fost împărţit în două. Hitler era hotărât să îşi răsplătească aliaţii şi să-i pedepsească pe sârbi. Pe 10 aprilie 1941, ziua în care forţele armate germane au pătruns în Belgrad, liderul fascist croat Ante Pavelic, cu sprijin german, a declarat independenţa Croaţiei într-o entitate statală care cuprindea toate zonele locuite de croaţi, inclusiv Bosnia şi Herţegovina. Noul stat independent al Croaţiei era mult mai mare decât ce rămăsese din Serbia. Pavelic s-a aliat imediat cu Germania şi a declarat război Aliaţilor. La fel ca şi Quisling, omologul său norvegian, Pavelic era un extremist care se bucura de puţin sprijin popular. Avocat naţionalist, acesta şi-a format organizaţia atunci când regele Alexandru a impus o dictatură sârbească, în urma unor demonstraţii în care poliţia sârbă a ucis un număr de naţionalişti croaţi. Cunoscută drept „Ustaşa" (insurgenţii), mişcarea lui Pavelic a început un val de atacuri cu bombe şi asasinate, care a culminat în 1934, când agenţii săi, în colaborare cu terorişti macedoneni, l-au asasinat pe regele Iugoslaviei laolaltă cu ministrul francez de externe cu ocazia unei vizite a lui Alexandru în Franţa. Represaliile care au urmat asupra organizaţiei sale l-au silit pe Pavelic să fugă în exil în Italia, unde acesta şi-a convertit mişcarea într-una

complet fascistă, cu tot cu o doctrină rasială care îi vedea pe croați drept „vestici" mai degrabă decât slavi și le dădea misiunea de a salva Occidentul creștin catolic de amenințarea reprezentată de slavii ortodocși, de bolșevicii atei și de evrei. Cu toate acestea, se estimează că până la începutul anilor '40, ustașii au câștigat sprijinul a mai bine de 40 000 din cele șase milioane de croați din Iugoslavia.[418]

Inițial, Hitler a vrut să îl numească în fruntea statului pe Vladko Macek, liderul moderat al Partidului Țărănesc Croat, dar când acesta a refuzat, a venit rândul lui Pavelic, care s-a întors din exil și a proclamat un stat monopartit al croaților.[419] Pavelic a început să recruteze tineri din proletariatul urban pentru forțele ustașilor și a inițiat aproape imediat un val de epurări etnice, folosind teroarea și genocidul pentru a alunga cele două milioane de sârbi, 30 000 de țigani și 45 000 de evrei de pe teritoriul noului stat sau pentru a-i transforma măcar în croați nominal prin convertirea lor la catolicism. Studenții ultranaționaliști și mulți dintre membrii naționaliști ai clerului croat, mai ales călugării franciscani, s-au implicat în aceste acțiuni cu ardoare. Deja la 17 aprilie 1941, un decret proclama că oricine se făcea vinovat de jigniri aduse onoarei națiunii croate, fie în trecut, prezent ori viitor, se făcea vinovat de înaltă trădare și astfel putea fi ucis. Alt decret îi definea pe croați drept arieni și interzicea căsătoriile mixte cu non-arienii. Relațiile sexuale între bărbații de origine evreiască și femeile croate au fost scoase în afara legii, dar nu și invers. Tuturor celor care nu erau de etnie croată li s-a retras cetățenia. În vreme ce în orașe noua lege a trădării era respectată mai mult în aparență, în zonele rurale, ustașii nici măcar nu s-au sinchisit de lege. După ce în iulie 1941 au împușcat în jur de trei sute de sârbi, inclusiv femei și copii, în orașul Glina, ustașii au oferit o amnistie satelor dimprejur dacă se converteau la catolicism. Două sute cincizeci de oameni s-au prezentat la biserica ortodoxă din Glina pentru ceremonie. Odată ajunși înăuntru, au fost întâmpinați nu de un preot catolic, ci de membrii miliției ustașe, care i-au forțat să se întindă pe jos și le-au zdrobit capetele cu măciuci cu țepi. Scene similare de genocid au avut loc pe întreg teritoriul noului stat croat în vara și toamna lui 1941. În repetate rânduri, săteni sârbi au fost mânați în biserica ortodoxă locală, ferestrele au fost bătute în scânduri, iar clădirea a fost incendiată împreună cu toți cei dinăuntru. Unitățile Ustașa aveau obiceiul de a scoate ochii bărbaților sârbi și a tăia sânii femeilor cu bricege.[420]

Primul lagăr de concentrare din Croaţia s-a deschis spre sfârşitul lui aprilie 1941, iar la 26 iunie a fost promulgată o lege care dispunea crearea unei reţele de lagăre în întreaga ţară. Scopul lagărelor nu era de a reţine oponenţi ai regimului, ci de a extermina minorităţile etnice şi religioase. Se estimează că doar în complexul de la Jasenovac au murit mai bine de 20 000 de evrei. Decesele se datorau de obicei bolilor şi malnutriţiei, însă miliţiile ustaşe, stârnite de călugării franciscani, îi băteau frecvent pe deţinuţi până la moarte cu baroase, în cadrul unor sesiuni nocturne de exterminare. În lagărul de la Loborgrad, 1 500 de femei evreice au fost supuse la violuri repetate de către comandantul lagărului şi subordonaţii săi. Când febra tifoidă a izbucnit în lagărul de la Stara Gradiska, administratorul-şef i-a transferat pe bolnavi în lagărul de la Djakovo, pentru ca şi deţinuţii de acolo să fie infectaţi. Pe 24 iulie 1941, parohul din Ubdina scria: „Până acum, fraţii mei, am lucrat pentru religia noastră cu crucea şi breviarul, însă a venit vremea să lucrăm cu un revolver şi o puşcă"[421]. Capul Bisericii Catolice din Croaţia, arhiepiscopul Alojzije Stepinac, un oponent îndârjit al „schismaticilor" ortodocşi, a declarat că mâna lui Dumnezeu începea să înlăture jugul ortodoxiei sârbe. Pavelic s-a bucurat până şi de o audienţă privată cu papa, la 18 mai 1941. Însă, în cele din urmă, Stepinac s-a văzut nevoit să protesteze împotriva convertirilor forţate, care erau în chip evident obţinute prin teroare, deşi a condamnat public omorurile abia în 1942, când părintele Filipovic, care condusese detaşamentele morţii la Jasenovac, a fost exclus din ordinul franciscan. În 1943, Stepinac condamna înregistrarea şi deportarea spre lagărele de exterminare a evreilor croaţi. Însă era prea târziu. La acea dată, probabil 30 000 de evrei fuseseră deja ucişi, laolaltă cu majoritatea ţiganilor din ţară (mulţi dintre ei lucrând în condiţii inumane la construcţia barajului de pe Sava), iar cele mai optimiste estimări aproximează numărul sârbilor morţi la 300 000. Masacrele generaseră asemenea oroare, mai ales în Italia, unde se publicaseră semnalări ale atrocităţilor date de mii de refugiaţi sârbi şi evrei care trecuseră graniţa în Dalmaţia, încât armata italiană a pătruns pe teritoriul Croaţiei, declarând că va proteja orice minorităţi găsite acolo. Dar, pentru cei mai mulţi, era tardiv. Pe termen lung, genocidul croat a creat resentimente adânci şi durabile în rândurile sârbilor. Nu a fost dat uitării când cele două ţări şi-au recăpătat independenţa după prăbuşirea statului iugoslav în anii '90.[422]

IV

Ezitarea lui Hitler în privința pregătirilor pentru invazia maritimă a Angliei se datora în oarecare măsură faptului că avea deja la finele lui iulie 1940 un plan mult mai îndrăzneț: cucerirea Rusiei. Fusese un pilon central în gândirea lui încă de la începutul anilor '20. În *Mein Kampf*, declarase în termeni fără echivoc necesitatea obținerii de „spațiu vital" pentru germanii din Europa de Est. Repetase ideea în numeroase adrese către conducerea armatei, cel mai notabil la 3 februarie 1933, când le promisese explicit șefilor armatei că avea să lanseze un război de germanizare a estului Europei cândva în viitorul apropiat.[423] La întâlnirea cu liderii forțelor armate de la 21 iulie 1940, Hitler a spus că sosise clipa pentru planificarea acestui eveniment. Pentru zdrobirea Armatei Roșii erau necesare între 80 și 100 de divizii. Avea să fie un joc de copii în comparație cu invazia Franței.[424] În fapt, armata realizase deja studii de fezabilitate și ajunsese la concluzia că acțiunea era imposibil de aplicat înainte de primăvara următoare. Cu această ocazie au fost efectuate studii mai amănunțite, care aveau în vedere lansarea unui atac în mai 1941. Perspectiva unui război pe două fronturi nu îl alarma pe Hitler. Franța fusese eliminată, iar Marea Britanie părea în pragul prăbușirii. Cât despre Armata Roșie, aceasta fusese decimată de epurările politice ale lui Stalin și își dovedise incompetența în războiul cu Finlanda. Oricum, slavii erau suboameni, incapabili să opună vreo rezistență serioasă în fața unei rase superioare. Iar bolșevismul nu reușise decât să-i facă mai slabi. Hitler privea această ideologie drept un instrument al conspirației globale evreiești, care reușise să-i înrobească pe slavi și să-i supună voinței sale. Existau, firește, suficiente motive pentru care această perspectivă nu era decât pură fantezie, mai ales faptul că Stalin însuși era antisemit și că în 1939 îl demisese pe ministrul de externe Litvinov pentru că acesta era evreu. Totuși, gândea Hitler, dacă națiunile vestice, superioare din punct de vedere rasial, fuseseră strivite atât de ușor, ce șansă aveau slavii? „Rușii sunt inferiori, le-a spus Hitler lui Brauchitsch și Halder la 5 decembrie 1940. Armata lor duce lipsă de comandanți." Forțele armate germane nu ar fi avut nevoie de mai mult de patru sau cinci luni să zdrobească Uniunea Sovietică.[425]

Dincolo de imperativul ideologic al „spațiului vital", existau și motive pragmatice pentru atacarea Uniunii Sovietice. Pe întreaga durată a

anului 1940 şi în prima jumătate a lui 1941, al Treilea Reich a depins enorm de resursele provenite din Europa de Est. Pactul de neagresiune semnat între Ribbentrop şi ministrul sovietic de externe Molotov pe 24 august 1939 era desigur încă în vigoare la această dată.[426] Pe deasupra, la 12 noiembrie 1940, Molotov sosise în Berlin la invitaţia lui Hitler pentru a discuta o posibilă cooperare viitoare. La data de 10 ianuarie 1941, Uniunea Sovietică semnase un nou acord comercial care dubla cantitatea exportului de grâne din Ucraina către al Treilea Reich, convingându-l în mod ironic pe Hitler, dacă acesta mai avea nevoie de argumente, că Uniunea Sovietică poseda resurse aproape interminabile de hrană, care ar fi fost esenţiale pentru continuarea războiului şi pentru viitorul Reichului. Astfel, concesiile lui Stalin în faţa pretenţiilor comerciale germane au avut mai degrabă darul de a accelera invazia germană, nu de-a o amâna.[427]

Orice i-ar fi oferit sovieticii, Hitler nu avea nicio intenţie de a-şi abandona planurile. La 18 decembrie 1940, a ordonat forţelor armate să fie gata să strivească URSS-ul într-o campanie fulger care avea să înceapă primăvara viitoare. Graba sa se datora parţial şi eşecului de a învinge Marea Britanie. Hitler credea că erau mari şanse ca, începând cu 1942, SUA să intre în război de partea Aliaţilor. Înfrângerea sovieticilor ar fi pus Germania într-o poziţie strategică prielnică faţă de americani. Ar fi încurajat Japonia să intre în război împotriva Americii prin înlăturarea unei ameninţări majore în flancul său vestic. Şi ar fi sporit izolarea Angliei, poate chiar forţând guvernul Churchill să vină la masa negocierilor. Iniţial, acesta era principalul motiv pentru lansarea invaziei în 1941. „Dar dacă Rusia e zdrobită, atunci ultima speranţă a Angliei s-a spulberat“[428], le-a spus Hitler generalilor săi la 31 iulie 1940. „Să ştii că domnii din Anglia nu sunt proşti, i-a spus el mareşalului Fedor von Bock la începutul lui ianuarie 1941. Îşi vor da seama că nu mai are rost să continue războiul dacă Rusia a fost bătută şi scoasă din joc.“[429] Pe deasupra, adăuga el cu câteva săptămâni mai târziu, era necesar să lanseze invazia înainte ca Anglia să fie învinsă; dacă venea mai târziu, poporul german nu ar fi sprijinit planul. Numele de cod pentru invazie, furnizat de Hitler însuşi, era Operaţiunea Barbarossa, numită după Frederic Barbarossa, împărat al Sfântului Imperiu Romano-German şi cruciat împotriva păgânilor în secolul al XII-lea.[430]

Pe măsură ce planurile deveneau tot mai detaliate, numărul de divizii care urmau să fie folosite a fluctuat, însă în cele din urmă a fost stabilit la circa două sute. Forţele Armatei Roşii erau comparabile ca

număr, însă în minţile lui Hitler şi ale liderilor săi militari erau cu mult inferioare calitativ. Cu certitudine, în privinţa echipamentului, Armata Roşie din zona de luptă deţinea avantajul artileriei, având aproape de trei ori mai multe tunuri şi tancuri. Chiar şi în aer, forţele sovietice deţineau un însemnat avantaj numeric, cu un număr dublu de aeronave faţă de germani şi aliaţii lor. Dar multe din aceste maşini erau învechite, iar noile modele de tancuri şi artilerie nu erau produse în masă, fiindcă epurările staliniste din anii '30 afectaseră serios numărul de administratori şi proiectanţi din domeniul aeronautic şi al muniţiilor, ca să nu mai vorbim de cel al comandanţilor militari şi al ofiţerilor din forţele aeriene.[431] Pe deasupra, pregătirile germane fuseseră minuţioase. Încântat de succesul diviziilor blindate în invazia Franţei, Hitler a dispus ca producţia de armament să se concentreze pe tancuri. Între vara lui 1940 şi cea a lui 1941, numărul de divizii de tancuri panzer din armata germană s-a dublat, la fel ca şi creşterea numărului de autoşenile destinate să transporte rapid zece divizii de infanterie mobilă pentru a asigura terenul câştigat de tancuri. Producţia germană de armament în anul care a precedat invadarea Uniunii Sovietice s-a concentrat pe furnizarea de mijloace pentru a purta deja clasicul *Blitzkrieg*, aşa cum nu se mai întâmplase de la invadarea Franţei. În acest sens, producţia a fost deviată de la muniţie, care exista din belşug, către mitraliere şi artilerie de câmp. Astfel, în pofida conflictelor interne de ordin birocratic între diferitele agenţii de aprovizionare şi administrare economică sub controlul lui Fritz Todt, Georg Thomas şi Hermann Göring, industria armamentului din cel de-al Treilea Reich a ajuns totuşi să opereze cu un grad sporit de eficienţă în preludiul Operaţiunii Barbarossa.[432]

Pe parcursul primei jumătăţi a anului 1941, căile ferate şi celelalte căi de comunicaţii din Polonia aflată sub ocupaţie germană au fost îmbunătăţite şi proviziile au început să fie adunate în zona de graniţă. Planurile strategice urmăreau izolarea şi distrugerea forţelor sovietice de la graniţă şi stabilirea rapidă a unei linii între Arhanghelsk şi Astrahan. În nord, Finlanda, care purta adânci resentimente pentru pierderile teritoriale în faţa Uniunii Sovietice la sfârşitul „Războiului de Iarnă" din 1940, a consimţit să îşi mobilizeze cele şaisprezece divizii de armată, reorganizate şi dotate cu cel mai modern echipament german, deşi obiectivele sale nu depăşeau recucerirea teritoriului pierdut.[433] În sud, România a contribuit cu optsprezece divizii la operaţiunea de invazie.[434] Trupelor române li s-a alăturat o mică forţă ungară, dar cele două forţe trebuiau ţinute separat din cauza disensiunilor dintre cele

două țări. Aproape întregul echipament al forței maghiare era depășit, puștile infanteriștilor se blocau frecvent, aveau numai 190 de tancuri, și acelea roase de vreme, iar șase din cele zece batalioane de „vânători de munte“ care s-au alăturat invadării Rusiei erau pe biciclete. Mult mai important era faptul că Ungaria devenea cu repeziciune o sursă importantă de petrol pentru germani, iar la mijlocul războiului a ajuns al doilea furnizor după România.[435] Participarea maghiarilor era și o consecință a temerii liderului Ungariei, amiralul Miklós Horthy, că românii ar putea să reia din teritoriul cedat în 1940 Ungariei. În mod similar, participarea Slovaciei, stat clientelar al Reichului, care a trimis două divizii a căror sarcină era să asigure protecție în spatele frontului, era menită să câștige bunăvoința germanilor în cazul unor noi pretenții teritoriale din partea Ungariei. Prin contrast, contribuția lui Mussolini cu 60 000 de trupe italiene nu avea vreun scop concret și a fost făcută în speranța vagă că germanii aveau să privească mai favorabil aspirațiile italiene în cadrul acordului de pace din urma războiului. De asemenea, 45 000 de voluntari spanioli anticomuniști au ajuns pe frontul din Leningrad, inspirați de loialitatea ideologică și autorizați de către Franco drept gest de mulțumire pentru ajutorul dat de Hitler în luptele care l-au adus la putere. Probabil că voluntarii nu au fost încântați când, la sosire, au fost întâmpinați de către o fanfară a forțelor aeriene germane care cânta din greșeală imnul național al republicanilor, inamicii lor învinși în Războiul Civil.[436]

Bulgaria, aliatul balcanic al Germaniei, a adoptat o atitudine mai precautã decât românii și maghiarii. Regele Boris al III-lea, de care depindeau politica militară și externă a țării, precum și nenumărate alte decizii, era suficient de realist să își dea seama că armata sa de recruți din rândurile țărănimii nu era pregătită pentru un război modern și nu dorea să ducă lupte departe de casă. Boris se vedea nevoit să facă un număr delicat de echilibristică. La un moment dat, remarca: „Armata mea e pro-germană, soția mea e italiană, poporul meu e pro-rus. Sunt singurul pro-bulgar din țara aceasta.[437] Regele nu ezitase să participe la dezmembrarea Greciei și Iugoslaviei și începuse bulgarizarea sistemului educațional și a altor aspecte ale vieții publice în zonele ocupate de forțele sale. Dar anexarea bulgară a Traciei stârnise o rezistență neînduplecată în acea regiune, fapt care a dus la o revoltă masivă la sfârșitul lui septembrie 1941. Boris a pretins oarecum justificat că armata trebuia să rămână în acea zonă pentru înăbușirea revoltei, ceea ce s-a și petrecut în lunile următoare, iar acțiunea s-a soldat cu moartea a 45 000 până la 60 000 de greci și expulzarea sau strămutarea multor

altora. De asemenea, din punctul de vedere al regelui, la fel de gravă era amenințarea internă a republicanilor fasciști. Parțial pentru a preîntâmpina orice asemenea problemă, dar și cedând la presiunile germane, regele a introdus legislația antisemită în octombrie 1940, interzicând căsătoriile între evrei și non-evrei și înlăturând prezența evreilor dintr-o gamă largă de profesiuni. Însă legislativul bulgar avusese grijă să definească evreii în termeni religioși, drept urmare mulți evrei au reușit să scape de efectele legislației convertindu-se, de multe ori doar în acte, la creștinism. Pe deasupra, legislația nu a fost niciodată pusă în aplicare foarte riguros. Evreii erau obligați prin lege să poarte steaua lui David pe haine, dar fabrica de stat căreia i se comandase să le producă scosese un număr atât de mic încât evreii care au început să le poarte s-au descotorosit curând de ele, deoarece nimeni altcineva nu le purta. De asemenea, regele a fost obligat să dizolve lojele masonice ale țării, o țintă predilectă a teoreticienilor conspirației din rândurile naziștilor și fasciștilor, spre iritarea miniștrilor săi, mulți dintre ei francmasoni. Dar, prevăzător față de puterea crescândă a colosului rus de la graniță, a refuzat cu încăpățânare să trimită trupe pe frontul sovietic și, cu toate că Bulgaria a declarat război pe Frontul de Vest, nu a declarat niciodată război Uniunii Sovietice.[438] Cu un amestec de exasperare și admirație, Hitler l-a numit „un om foarte inteligent, chiar viclean“, în timp ce Goebbels, mai direct, spunea că e „un ins alunecos, șiret.[439]

Prin urmare, în pofida tuturor adaosurilor multinaționale, Operațiunea Barbarossa a fost în esență o operațiune germană. Când zăpezile de iarnă din Europa Central-Răsăriteană s-au topit, forțele armate germane au pus în mișcare vaste mase de oameni și echipament spre granița sovietică. Pe întreaga durată a lunii mai și la începutul lui iunie 1941, Zygmunt Klukowski a consemnat trecerea nesfârșitelor coloane de trupe și vehicule germane prin regiunea poloneză în care trăia, notând, de pildă, trecerea a 500 sau chiar 600 de vehicule numai în 14 iunie.[440] Stalin s-a grăbit să inițieze o politică de împăciuire față de Berlin, sporind exporturile sovietice de cauciuc din Asia și alte provizii sub acordul de schimb semnat în ianuarie 1941. Fiind un dogmatic al marxism-leninismului, Stalin era convins că regimul lui Hitler era o unealtă a monopolurilor capitaliste germane, așa că, dacă punea la dispoziția mediului german de afaceri tot ce acesta dorea, nu ar fi existat un motiv imediat pentru invazie. Deja, sub dispozițiile comerciale consimțite prin pactul germano-sovietic din anul precedent, Uniunea Sovietică furniza aproape trei sferturi din cererea Germaniei de fosfați,

peste două treimi din importul de azbest, aproape la fel de mult minereu de crom, jumătate din cel de mangan, peste o treime din nichelul importat şi, chiar mai crucial, mai bine de o treime din importurile de ţiţei.[441] Stalin s-a opus personal propunerilor de a împiedica comasarea militară germană de la graniţă prin raiduri peste linia de demarcaţie poloneză. Rapoartele agenţilor sovietici şi până şi cele ale membrilor ambasadei germane la Moscova nu au făcut decât să îl convingă că germanii jucau dur în efortul lor de a extrage concesii economice de la el.[442]

În acelaşi timp, Stalin îşi dădea seama că, pentru a cita din discursul ţinut în faţa absolvenţilor academiei militare din Moscova, la 5 mai 1941: „Războiul cu Germania este inevitabil". Molotov putea să îl amâne pentru două sau trei luni, dar între timp era vital să „ne reeducăm armata şi comandanţii, să-i educăm în spiritul atacului"[443]. Livrat tinerilor ofiţeri ca un mesaj retoric pentru viitor, aceasta nu era o declaraţie de intenţie. Stalin nu credea că Armata Roşie va fi pregătită să le facă faţă germanilor până în 1943. Nu numai că Statul-Major nu elaborase vreun plan pentru atacarea forţelor germane, dar nu avea niciun plan de apărare împotriva unui eventual atac.[444] Serviciile de informaţii sovietice au început să trimită rapoarte precise că invazia era planificată în jurul datei de 22 iunie 1941. Stalin a decis să le ignore. Rapoartele mai vechi care afirmau că planurile de invazie vor fi lansate pe 15 mai 1941, deşi corecte la acea perioadă, s-au dovedit a fi greşite când germanii au întârziat Operaţiunea Barbarossa pentru a iniţia invazia Greciei şi Iugoslaviei. Mai târziu, Hitler l-a învinovăţit pe Mussolini pentru consecinţe, dar, în fapt, vremea nefavorabilă din Europa Centrală şi de Est din acele săptămâni ar fi făcut o invazie asupra Uniunii Sovietice greu de pus în aplicare chiar dacă Führerul nu ar fi fost obligat să îşi salveze aliatul italian de harababura din sudul Europei. În consecinţă, agenţii sovietici care au oferit informaţiile şi-au pierdut credibilitatea.[445] Forţele capitaliste din Marea Britanie, inclusiv guvernul polonez în exil, păreau în mintea îngustă şi suspicioasă a lui Stalin să-i alimenteze informaţii false pentru a-l atrage în război. Cu siguranţă, Führerul german nu avea să invadeze cât timp conflictul cu Anglia era încă nerezolvat. Când un soldat fost comunist a dezertat din forţele germane pe 21 iunie 1941 şi a trecut înot un râu pentru a le spune ruşilor de pe celălalt mal că unităţii sale i s-au dat ordine să invadeze dimineaţa următoare, Stalin a pus ca acesta să fie împuşcat pentru răspândirea de „informaţii false"[446].

Operaţiunea Barbarossa

I

Pe măsură ce pregătirile pentru invazie se intensificau în Berlin, Rudolf Hess, adjunctul oficial al lui Hitler, a devenit tot mai îngrijorat în faţa perspectivei unui război pe două fronturi, un război pentru care precedentele istorice de rău augur, mai presus de toate fiind anii 1914–1918, erau încă vii în memoria liderilor nazişti. De un devotament servil faţă de Hitler, Hess era convins, nu fără temei, că principalul obiectiv al Führerului, de la înfrângerea Franţei încoace, era să-i aducă pe britanici la masa negocierilor. În decursul ultimilor câţiva ani, Hess, nu cel mai strălucit dintre conducătorii Partidului Nazist, pierduse influenţă încet, dar sigur; accesul direct la Hitler îi fusese mult redus de la izbucnirea războiului în septembrie 1939, iar puterile considerabile ale ministerului său intrau tot mai mult pe mâna ambiţiosului său adjunct, Martin Bormann. Hess nu fusese implicat în planificarea Operaţiunii Barbarossa şi nici nu jucase vreun rol în politica externă, cu toate că se considera calificat în acest sens. Mentorul lui Hess, teoreticianul geopolitic Karl Haushofer, îi inoculase credinţa că era destinul Angliei de a se alătura Germaniei în lupta mondială împotriva bolşevismului. Aşadar, un plan îndrăzneţ s-a înfiripat în mintea resentimentară şi înceţoşată a adjunctului Führerului. El însuşi avea să zboare în Anglia să negocieze pacea. Întoarcerea în Reich cu un astfel de acord avea să îl readucă în graţiile lui Hitler şi să asigure spatele Germaniei pentru atacul care urma să se declanşeze asupra Uniunii Sovietice. În ciuda ordinelor clare ale lui Hitler, Hess a continuat să îşi exerseze abilităţile de pilotaj în secret. Avea un Messerschmitt Me110 special pregătit pentru uzul său personal şi obţinuse prognoze meteo pentru Germania, Marea Nordului şi nordul Angliei. La 10 mai 1941, orele 18.00, a îmbrăcat un costum îmblănit de aviator şi a decolat de pe

aerodromul Messerschmitt din Augsburg în direcția nord-vest, către Insulele Britanice.[447]

Cinci ore mai târziu, Hess s-a parașutat în apropiere de Glasgow, în timp ce avionul său, lăsat fără pilot, a luat foc și s-a prăbușit. Hess a aterizat, nu tocmai bine, pe un câmp. Abordat de un fermier local, a spus că numele său este Alfred Horn și că are un mesaj pentru ducele de Hamilton, a cărui casă se afla în apropiere. Aristocratul respectiv fusese un membru de seamă al societății anglo-germane înainte de război, iar fiul lui Haushofer, Albrecht, îi spusese lui Hess că acesta ar putea juca un rol important în deschiderea negocierilor de pace. Sfatul respectiv arăta atât ignoranța lui Haushofer, cât și naivitatea lui Hess. De fapt, Hamilton nu juca vreun rol deosebit în politica engleză. Având gradul de comandant de escadrilă în RAF, era greu de crezut că acesta ar fi fost dispus să facă pe intermediarul pentru negocierile de pace cu Reichul. Hamilton a răspuns cererii lui Hess și a sosit la cabana cu pricina, unde s-a convins repede că avea de-a face cu liderul adjunct al Partidului Nazist. După un zbor extrem de solicitant, starea de confuzie mentală a lui Hess era atât de ridicată încât acesta nu a avut vreo tentativă reală de a discuta o pace separată cu ducele și nu îi venea în minte mai mult decât să repete vaga „ofertă de pace“ a lui Hitler din luna iulie a anului precedent. Diplomatul Ivone Kirkpatrick, care servise la ambasada din Berlin între 1933 și 1938 și vorbea germana fluent, a fost trimis în Scoția să îl interogheze pe Hess și a reușit să extragă puțin mai multe informații. Hess, spunea el în raportul său, „a venit aici fără știrea lui Hitler pentru a ne convinge factorii de decizie că, de vreme ce Anglia nu poate să câștige războiul, cel mai înțelept curs de acțiune este să încheie pacea acum“. Hess îl cunoștea pe Hitler mai bine decât majoritatea oamenilor și l-a asigurat pe Kirkpatrick că Führerul nu plănuia să lezeze integritatea Imperiului Britanic. Erau argumente neconvingătoare. „Hess, a tras concluzia Ivone Kirkpatrick, nu pare să fie prea adânc implicat în planificarea operațiunilor militare ale guvernul german.“[448] A fost întemnițat pe întreaga durată a războiului, în diverse locuri, inclusiv în Turnul Londrei. „Misiunea“ sa personală nu a avut absolut nicio valoare și nu a reflectat decât propria sa confuzie mentală și lipsă de realism.[449]

Cât despre Hitler, acesta nu a știut nimic despre zborul lui Hess până când unul dintre aghiotanții celui din urmă, Karl-Heinz Pintsch, a sosit pe 11 mai 1941 în jurul prânzului la Berghof, pentru a-i înmâna o scrisoare în care Hess îl informa pe Führer despre intențiile sale și că

avea să fie în Anglia în momentul deschiderii scrisorii. Dacă nu îi aproba inițiativa, scria Hess, atunci Hitler putea să o împingă la o parte ca pe un gest al unui nebun. Nicio veste nu venise încă din partea britanicilor. Șocat, Hitler l-a chemat numaidecât pe Bormann și i-a spus lui Göring la telefon să vină imediat de la castelul său de lângă Nürnberg. „S-a întâmplat ceva groaznic", a spus el.[450] Extrem de îngrijorat că britanicii ar putea să dea primii vestea lumii, sugerându-i astfel lui Mussolini și celorlalți aliați ai Germaniei că se încerca încheierea unei păci separate cu Anglia, fără știrea lor, Hitler a aprobat o transmisie radio care a fost difuzată la ora opt seara, pe 11 mai 1941, dând ascultare propriei sugestii a lui Hess și punând zborul Führerului adjunct pe seama dereglărilor mentale și halucinațiilor. Transmisia spunea poporului german că Hess și-a luat zborul către Insulele Britanice, dar că probabil s-a prăbușit pe drum. La 13 mai 1941, postul BBC a transmis știrea sosirii lui Hess în Scoția și a capturării sale. Între timp, la sfatul lui Otto Dietrich, șeful presei de partid, Hitler a cerut transmiterea unui al doilea anunț radio care sublinia starea de confuzie mentală a lui Hess. Puțin mai târziu a sosit și Goebbels la Berghof, unde a afirmat numaidecât că anunțul n-a făcut decât să adâncească dezastrul. Escapada lui Hess, scria el în jurnalul său, era „o boroboață a unui nătâng" și adăuga: „Führerul e complet devastat. Ce spectacol pentru lume: al doilea om în stat după Führer e un debil mintal"[451].

Imediat ce a primit vestea fugii lui Hess, Hitler a abolit postul de Führer adjunct și a renumit biroul lui Hess în Cancelaria Partidului, urmând să fie condusă, ca mai înainte, de către Bormann, dar acum sub supravegherea formală a fostei eminențe cenușii a lui Hess. Această mișcare i-a sporit considerabil influența lui Bormann. Mai rămânea însă problema interpretării evenimentului. Hitler îi chemase deja la Berghof pe toți liderii Reichului și pe liderii regionali de partid. La 13 mai 1941, le-a repetat tuturor că Hess suferea de o afecțiune psihică. Într-un apel emoțional la loialitatea lor, a declarat că Hess l-a trădat și înșelat. Hans Frank, care fusese de față, le-a spus subordonaților săi din guvern câteva zile mai târziu că la capătul discursului, „Führerul a fost mai zdruncinat decât mi-a fost dat să-l văd vreodată"[452]. După cum sugerase și Goebbels, ideea că adjunctul său avea probleme mintale de ani de zile nu arunca o lumină pozitivă asupra lui Hitler ori a regimului său. Inițial, mulți membri de partid au refuzat să creadă vestea. „Deznădejdea și incertitudinea" erau emoțiile predominante observate de

agenții naziști de supraveghere.[453] „Nimeni nu crede că era bolnav", raporta un oficial local din districtul rural bavarez Ebermannstadt.[454] Niciunul din cei cu care mareșalul Fedor von Bock a vorbit despre „povestea misterioasă" nu părea să creadă versiunea oficială.[455] „De ce Führerul nu a scos un cuvânt despre cazul Hess?", întreba Annemarie Köhler, o prietenă a lui Victor Klemperer: „*Trebuie* să spună ceva. Ce scuză, că Hess a fost bolnav ani de zile! În cazul acesta, n-ar fi trebuit să fie adjunctul lui Hitler"[456]. Lore Walb, care în acea perioadă studia la Universitatea din Heidelberg, era de acord cu acest punct de vedere. „Dacă chiar era bolnav de atâta vreme (bolnav mintal, din când în când?), atunci de ce și-a menținut funcția de conducere?", se întreba ea.[457] Majoritatea germanilor păreau să simpatizeze cu Hitler în privința trădării comise de adjunctul său.[458] Se eliberau de anxietate, consternare și dezorientare prin glume. „Reichul de o mie de ani tocmai a scăzut la o sută de ani", spunea una: „De ce? – Un zero în minus!" „Deci tu ești nebunul", îl întreba în altă glumă Churchill pe Hess când acesta sosea la biroul premierului englez pentru discuții: „Nu, doar adjunctul lui", replica Hess. „Anunț al presei britanice: Azi am aflat că Hess este într-adevăr nebun – vrea să se întoarcă în Germania." Printre berlinezi, circula următorul banc: „Știam demult că guvernul nostru e plin de nebuni. Dar să o recunoască – e o noutate!"[459]

II

Timp de o săptămână, Hitler a fost nevoit să se ocupe de afacerea Hess, lucru care i-a displăcut profund. La mijlocul lunii mai, în 1941, Führerul se poate concentra din nou asupra planurilor de creare a „spațiului vital" în Europa de Est. Hitler își expunea planurile pentru acest enorm teritoriu, care se întindea din Polonia, Ucraina și Bielorusia, până în Rusia europeană și mai departe în Caucaz, în timpul monologurilor sale în care le vorbea cu ardoare comesenilor, la masa de prânz sau la cină. Începând din iulie 1941, la ordinele lui Bormann și cu acordul lui Hitler, discursurile Führerului au fost transcrise de către un funcționar al Partidului, Heinrich Heim, care stătea neobservat într-un colț al camerei (de multe ori, Heim era înlocuit de un alt funcționar, Henry Picker). Notițele erau mai apoi dictate unei stenografe, apoi înmânate lui Bormann, care le corecta și le punea la dosar, pentru

posteritate.[460] În ciuda redundanței lor obositoare, sunt acte de o valoare uriașă, comprimând un ghid al părerilor lui Hitler cu privire la subiecte generale de politică și ideologie. Aceste idei nu se schimbau prea mult de-a lungul anilor, așadar, dacă vorbea despre o temă anume în vara anului 1941 era un indiciu destul de bun că se gândea la ea încă din primăvară.

În iulie 1941, Hitler își petrecea timpul cu planuri formidabile pe care le prezenta oaspeților săi, vorbind despre viitorul Europei de Est. După ce războiul era câștigat, spunea el, germanii urmau să anexeze vaste întinderi de pământ, pentru a-și asigura propria supraviețuire și expansiune rasială. „Legea selecției justifică lupta neîncetată și doar cel mai puternic supraviețuiește."[461] „E de neconceput ca un popor avansat să se chinuie să trăiască pe un teritoriu atât de îngust, în timp ce mase amorfe, care nu aduc nicio contribuție la civilizația umană, ocupă suprafețe infinite ale unui pământ nespus de bogat."[462] Crimeea și Ucraina de Sud aveau să devină „colonii exclusiv germane". Locuitorii actuali trebuiau „expulzați"[463]. Cât despre restul regiunilor de la răsărit, dacă o mână de englezi au putut controla milioane de indieni, Hitler era convins că germanii vor reuși să-i controleze în aceeași manieră pe ruși.

> Colonistul german va trăi în ferme spațioase, arătoase. Cadrele militare vor locui în clădiri minunate, guvernatorii în palate... În jurul orașului, pe o centură de 30 până la 40 de kilometri, vom avea o serie de sătulețe fantastice conectate de drumuri excepționale. Ce e în afară e o lume care nu ne interesează, în care rușii pot să-și vadă de treabă. E doar necesar să-i guvernăm. În cazul unei revoluții, tot ce avem de făcut e să aruncăm câteva bombe peste orașele lor și întreaga afacere e terminată.[464]

O rețea complexă de drumuri avea să fie construită, continua el, „de-a lungul căreia vor fi presărate mari orașe germane", iar în jurul acestora, „se vor stabili coloniștii noștri". Coloniștii de etnie germană aveau să vină din întreaga Europă de Vest și chiar și din America. Se estima că numărul lor va ajunge la douăzeci de milioane în anii șaizeci, în timp ce orașele rusești vor fi „lăsate să cadă în paragină"[465].

„Într-o sută de ani, declara Hitler, limba germană va fi limba Europei." Acesta e un alt motiv pentru care în toamna anului 1940, Hitler înlocuise caracterele gotice cu cele latine în toate scrisorile și

publicațiile oficiale.[466] Câteva luni mai târziu, a revenit la viziunea sa asupra noului est german. Noi căi ferate trebuiau construite pentru a asigura „comunicarea rapidă și facilă" între marile centre urbane, până la Constantinopol:

> Vreau să văd trenuri interurbane care să circule cu viteze medii de 200 km/ oră, iar în momentul de față, materialul rulant e necorespunzător. Vom avea nevoie de vagoane mai mari, probabil supraetajate, pentru ca pasagerii de la etaj să poată admira peisajul. Asta înseamnă că va trebui construită o cale ferată cu un ecartament mai mare și numărul de linii va fi dublat pentru a fluidiza traficul... Doar așa vom reuși să ne îndeplinim planurile pentru exploatarea teritoriilor estice.[467]

Pe lângă noul sistem de cale ferată, propunea și o rețea ambițioasă de autostrăzi cu șase benzi. „Cei o mie de kilometri până în Crimeea nu vor mai conta defel, atunci când vom merge cu o viteză de 80 km/oră și vom parcurge întreaga distanță în doar două zile", spunea Hitler. Führerul visa la un viitor în care „oamenii vor putea călători de la Klagenfurt la Trondheim și de la Hamburg în Crimeea, folosind autostrăzile germane"[468].

Pe măsură ce planul ar fi dat roade, societatea rusă ar fi rămas în urmă. „În comparație cu Rusia, declara Hitler, chiar și Polonia pare o țară civilizată."[469] Germanii i-ar fi tratat pe băștinași „fără milă". „N-o să facem pe dădaca, întrucât nu avem absolut nicio obligație față de acești oameni." Rușilor urma să le fie oprit accesul la servicii medicale sau educaționale. Nu numai că le-ar fi fost interzisă vaccinarea și alte măsuri medicale preventive, ci trebuiau convinși că vaccinarea reprezintă un pericol pentru sănătatea lor.[470] Se sugera că, mai devreme sau mai târziu, societatea rusă ar fi decăzut și ar fi dispărut, alături de slavii din Bielorusia, Ucraina și Polonia. După o sută de ani, populația slavă din Europa avea să fie înlocuită de „milioane de țărani germani"[471]. Planul se concretizase deja în 1941. În ianuarie, Heinrich Himmler, șeful SS, le-a spus liderilor Serviciului de Securitate, în cadrul unei întâlniri la Castelul Wewelsburg, că scopul războiului cu Uniunea Sovietică era reducerea populației slave cu 30 de milioane, o cifră repetată mai târziu de alți lideri naziști, inclusiv de Hermann Göring, care i-a spus ministrului italian de externe, Ciano, la 15 noiembrie 1941: „În anii care vor urma, între 20 și 30 de milioane de ruși vor muri de foame"[472].

Cei 30 de milioane, nu doar ruşi, dar şi alţi europeni din Uniunea Sovietică sub ocupaţie germană, aveau să fie înfometaţi, nu pe termen lung, ci aproape imediat. Oraşele sovietice, multe din ele ridicate de Stalin în timpul industrializării forţate, aveau să fie pustiite de foamete, în timp ce întreaga producţie de alimente din zonele cucerite trebuia folosită pentru a hrăni armatele germane invadatoare şi pentru menţinerea standardelor nutriţionale de acasă, din Germania, astfel încât malnutriţia şi foametea care (credea Hitler) atârnaseră greu în prăbuşirea frontului intern în timpul Primului Război Mondial, să nu se repete şi acum. Acest „plan de înfometare" a fost elaborat cu precădere de Herbert Backe, Secretarul de Stat din cadrul Ministerului Agriculturii. Backe, nazist cu state vechi, lucrase mulţi ani alături de Darré şi era în relaţii bune cu Heydrich. Planul a fost aprobat şi de generalul Georg Thomas, şeful departamentului de aprovizionare în administraţia centrală a forţelor armate. În cadrul întâlnirii convocate la 2 mai 1941 de generalul Thomas, secretarii de stat din ministerele importante sunt de-acord că forţele armate vor trebui să trăiască de pe urma resurselor din teritoriile cucerite în Est şi „fără îndoială vor muri zeci de milioane de oameni, după ce vom lua ce e necesar pentru populaţia noastră"[473].

Aceste idei au fost concretizate în aşa-zisul „Plan general pentru Est", pe care Himmler îl ceruse de la Comisarul Reichului pentru Întărirea Rasei Germane, la data de 21 iunie 1941. Prima versiune a planului i-a fost înmânată lui Himmler, la 15 iulie 1941, de către profesorul Konrad Meyer, savantul din cadrul biroului şi expert în politicile de colonizare (MORE). După ce a fost rectificat şi perfecţionat, planul a fost finalizat în mai 1942, a primit aprobarea lui Hitler şi a fost adoptat legal de către Biroul Principal de Securitate al Reichului în iulie 1942. Planul general pentru Est, oficial inclus în politica Germaniei, urmărea eliminarea a 80-85% din populaţia poloneză, 64% din cea ucraineană şi 75% din cea bielorusă, fie prin expulzare în Est, fie prin înfometare sau boală. Fără a pune la socoteală populaţia evreiască din aceste regiuni, Planul prevedea dezrădăcinarea forţată a cel puţin 31 de milioane de oameni, în ceea ce avea să fie, fără îndoială, un proces brutal şi violent de deposedare. Potrivit unor estimări care luau în considerare coeficientul de creştere a populaţiei, numărul de oameni vizaţi ajungea undeva la 45 de milioane. Nu numai teritoriile poloneze anexate Germaniei, dar şi Guvernământul General, Estonia, Letonia şi o bună parte din Europa Central-Răsăriteană aveau să devină complet

germanizate în decursul a 20 de ani. Spaţiul eliberat de slavi avea să fie ocupat de 10 milioane de germani. Graniţele Germaniei urmau să se extindă 1 000 de kilometri spre est.[474]

Himmler şi Serviciul de Securitate au prezentat planul ca fiind o reluare şi o completare a ceea ce numeau ei misiunea civilizatoare a Cavalerilor Teutoni, din Evul Mediu. Cu precizarea că urma să fie o misiune modernizată şi îmbunătăţită, demnă de secolul XX. Noii colonişti germani, proclama Meyer, nu aveau să fie tradiţionalişti refractari, ci fermieri progresişti, echipaţi cu cele mai noi utilaje, dedicaţi creării unui tărâm agricol de basm care să hrănească şi să aprovizioneze ţara mamă, de-acum extinsă. Aveau să deţină ferme asemănătoare cu cele prevăzute în *Reichserbhofgesetz* (Legea privind dreptul la moştenire a fermelor).[475] O treime din aceştia urmau să fie ofiţeri SS pensionaţi, întreaga afacere căpătând un substrat ideologic şi militar. Acestora li se vor alătura muncitori din regiunile rurale suprapopulate din sud-vestul Germaniei, unde noi locuri de muncă nu vor fi disponibile. Planul lua în considerare şi viziunea lui Hitler, centre urbane şi industriale moderne, conectate printr-un sistem avansat de comunicaţii; totodată, cam o treime din numărul colonizatorilor trebuia să fie compusă din fermieri. Meyer a estimat că planul costa nu mai puţin de 40 de miliarde de mărci germane, o cifră pe care Himmler a ridicat-o la 67 de miliarde de mărci, echivalentul a două treimi din produsul intern brut al Germaniei în 1941, sau jumătate de milion de mărci pentru fiecare kilometru pătrat din regiunile ocupate. Această sumă avea să provină din mai multe surse: bugetul de stat, fondurile SS, autorităţile locale, căile ferate şi sectorul privat. Era un plan de proporţii colosale. Şi presupunea un genocid la o scară nemaiîntâlnită în istoria uminităţii.[476]

Invazia Uniunii Sovietice avea să însemne transferarea politicilor criminale şi violente implementate deja în Polonia la începutul războiului în regiuni mult mai vaste: deportări etnice, restabilire, strămutări, germanizare, genocid cultural şi reducerea populaţiei slave prin jaf, înfometare şi îmbolnăvire. Implementarea lor avea să fie chiar mai radicală decât în Polonia. În ochii lui Hitler, a naziştilor şi a mai tuturor generalilor, polonezii erau nişte slavi subumani, dar Uniunea Sovietică reprezenta o ameninţare, întrucât slavii ruşi erau conduşi, în opinia lor, de liderii vicleni şi nemiloşi ai conspiraţiei mondiale „bolşevico-evreieşti", care căuta să submineze rasa şi civilizaţia germană. Hitler îi dispreţuia pe polonezi şi pe liderii lor, dar nu o dată îşi exprimase admiraţia

față de Stalin, „una din cele mai extraordinare figuri ale istoriei", așa cum l-a numit în iulie 1941.[477] Un an mai târziu, Hitler le-a spus oaspeților săi că „și Stalin e demn de respectul nostru. În felul lui, e un om dat dracului! Își are mentorii lui, Ginghis Han și alții..."[478] Cu altă ocazie, Hitler a spus că „Stalin e pe jumătate uriaș, pe jumătate bestie... Dacă-i mai dădeam zece ani, rădea Europa de pe hartă, ca pe vremea hunilor"[479]. Prin urmare, la 17 martie 1941, Hitler le-a spus comandanților armatei: „Intelectualitatea creată de Stalin trebuie distrusă"[480]. Intelectualii polonezi fuseseră executați, acum venise rândul sovieticilor. La 30 martie 1941, Hitler a elaborat acest punct de vedere într-un discurs transcris de generalul Halder. Războiul care urma să izbucnească nu era unul obișnuit, ci „conflictul dintre două viziuni diferite asupra lumii. Judecata distructivă împotriva bolșevismului; e la fel ca și crima împotriva neadaptaților. Comunismul reprezintă o amenințare la viitorul nostru. Trebuie să renunțăm la tovărășia soldățească. Comunistul nu e și nici nu va fi un camarad. Acesta e un război de anihilare"[481]. Comisarii politici din Armata Roșie trebuiau tratați nu ca soldați, ci ca niște criminali și pedepsiți ca atare. Hitler a cerut „anihilarea comisarilor bolșevici și a intelectualilor comuniști". „Conflictul, a avertizat el, va fi foarte diferit de cel din vest."[482]

III

La 19 mai 1941, trupele invadatoare au primit directive care cereau o „acțiune nemiloasă și energică împotriva agitatorilor bolșevici, partizanilor, sabotorilor, evreilor, și eliminarea completă a oricărui fel de rezistență activă și pasivă"[483]. Faptul că evreii au fost menționați în directivă ca o categorie separată avea o semnificație enormă. În fapt, armatei germane i s-a dat mână liberă să omoare evrei, în orice circumstanță, pe considerentul că toți făceau parte din rezistența bolșevică. Invazia Poloniei demonstrase deja violența și sadismul ofițerului german de rând, când venea vorba de „evreii din Est". Invazia Uniunii Sovietice însemna reluarea acestor violențe la o scară mult mai largă. La 6 iunie 1941, se include în planul de invazie și directiva de ucidere a prizonierilor, când feldmareșalul Wilhelm Keitel, Șeful Comandamentului Suprem al Forțelor Armate, emite un ordin conform căruia toți comisarii politici din Armata Roșie, pe care

el îi caracteriza drept „sursa metodelor asiatice barbare de luptă", trebuiau împuşcaţi pe loc.[484]

Până la invazie, îndoielile care-i măcinaseră pe ofiţerii superiori, precum Johannes Blaskowitz, în Polonia, fuseseră înlăturate. Toţi generalii se supuneau orbeşte ordinelor lui Hitler. Antisemitismul şi anticomunismul ofiţerilor fusese inoculat cu succes în anii de propagandă şi îndoctrinare nazistă. Experienţa din Polonia le întărise crezul că slavii şi evreii trebuiau trataţi în cea mai brutală manieră posibilă. Doar câţiva dintre ei, printre care şi feldmareşalul Fedor von Bock sau locotenent-colonelul Henning von Tresckow, şi-au instruit ofiţerii să ignore ordinele de a executa comisari sovietici şi civili, fie pentru că erau incompatibile cu legile internaţionale, fie că subminau disciplina militară, fie ambele. Dar majoritatea au trimis ordinele mai departe.[485] La 27 martie 1941, înainte de discursul lui Hitler, feldmareşalul von Brauchitsch, comandantul suprem al armatei, a dat ordin ca trupele să fie înştiinţate că războiul se dă între două rase şi trebuie să-şi înăsprească purtarea.[486] Instruirea soldaţilor a presupus un uriaş efort propagandistic, care ducea inevitabil la „lupta împotriva evreimii mondiale, care încearcă să asmută toate popoarele lumii împotriva Germaniei"[487]. Aşadar, nu era un război obişnuit. Regulile jocului trebuiau schimbate. Ofiţerii nu erau simpli ofiţeri, ci lideri într-o luptă rasială împotriva „bolşevismului evreiesc". În ordinele de luptă date trupelor sale la 2 mai 1941, generalul Erich Hopener scrie:

> Războiul cu Rusia e crucial în lupta poporului german pentru supravieţuire. E vechea bătălie dusă împotriva slavilor, protejarea culturii europene de moscoviţi, de potopul asiatic, de bolşevismul evreiesc. Această luptă trebuie să se termine cu anihilarea Rusiei şi deci trebuie purtată cu o duritate fără precedent.[488]

Aproape toţi generalii au trimis ordine similare, inclusiv Walter von Reichenau, Erich von Manstein şi Karl-Heinrich von Stülpnagel (mai târziu, membru al grupării militare de rezistenţă).[489]

În urma discuţiilor dintre Şeful Intendenţei Comandamentului Suprem al Armatei, Horst Wagner, şi şeful SS, Reinhard Heydrich, s-a emis un ordin la 28 aprilie 1941, care conferea SS-ului puterea de a acţiona pe cont propriu în executarea Ordinului Comisarilor şi a altor „probleme de securitate" apărute în spatele frontului. Patru Grupuri

Operative ale SS, A, B, C, D, a câte 3 000 de soldați, au primit ordinul de a urma armata germană pe teritoriul rusesc în patru zone, de la nord la sud. În spatele lor veneau unități mai restrânse de SS și poliție. În sfârșit, batalioanele de soldați SS trebuiau să asigure „paza" în zonele îndepărtate din spatele frontului, aflate sub control civil. Unitățile de poliție constau în 23 de batalioane cu 420 de ofițeri și 11 640 de soldați, voluntari selectați și supuși unui program SS de îndoctrinare. Majoritatea erau trecuți 30 de ani și deci mai în vârstă decât soldatul de rând. Mulți dintre ofițeri făcuseră parte din *Freikorps*, în vremurile tulburi ale Republicii de la Weimer. O bună parte din ei erau polițiști de carieră, recrutați din rândurile *Ordnungspolizei (Orpo)*, o grupare de dreapta creată pe vremea Republicii pentru a contracara paramilitarii de stânga. Unii făcuseră parte din SA sau proveneau din unitățile de miliție etnică de autoapărare a germanilor din Polonia. Un mic număr de batalioane erau polițiști în rezervă. Toți erau voluntari, selectați cu atenție de către SS și supuși unui proces de îndoctrinare care presupunea o doză masivă de antisemitism. Nu întâmplător fuseseră cu toții chemați în Uniunea Sovietică. Majoritatea proveneau din clasa de mijloc; se spunea că membrii Poliției dețineau mici afaceri care, în absența lor, puteau fi gestionate de soții. De la mijlocul lunii mai 1941 au început antrenamentul la Academia Poliției de Frontieră de la Pretzsch, nu departe de Leipzig, unde au fost îndoctrinați ideologic, pentru a li se întări prejudecățile împotriva slavilor și evreilor. Așadar, nu erau „oameni de rând" și nici „germani de rând"[490].

La 2 iulie 1941, Grupurile Operative și batalioanele de poliție au primit ordinul de a executa toți funcționarii comuniști, comisari ai poporului, „evreii din Partid sau în funcții de stat", și „alte elemente radicale (sabotori, propagandiști, lunetiști, asasini, agitatori)"[491]. La început, ordinul de a împușca doar o anumită categorie de evrei părea să fie restrictiv în comparație cu însărcinările primite de armată. Menirea lui era să atragă atenția Grupurilor Operative asupra celor identificați de Hitler drept intelectuali comuniști și elite evreiești, două categorii identice în ochii lui Heydrich, și a multor generali și lideri naziști. Ordinul se referea doar la bărbați, așa cum se întâmplase inițial și în Serbia. Cu toate acestea, femeile și copiii nu au fost excluși în mod explicit. Mai mult decât atât, asocierea evreilor cu comunismul nu se datora numai propagandei antisemite, ci și faptului că evreii erau, într-adevăr, etnia cu cel mai mare număr de reprezentanți în poziții-cheie din elita sovietică,

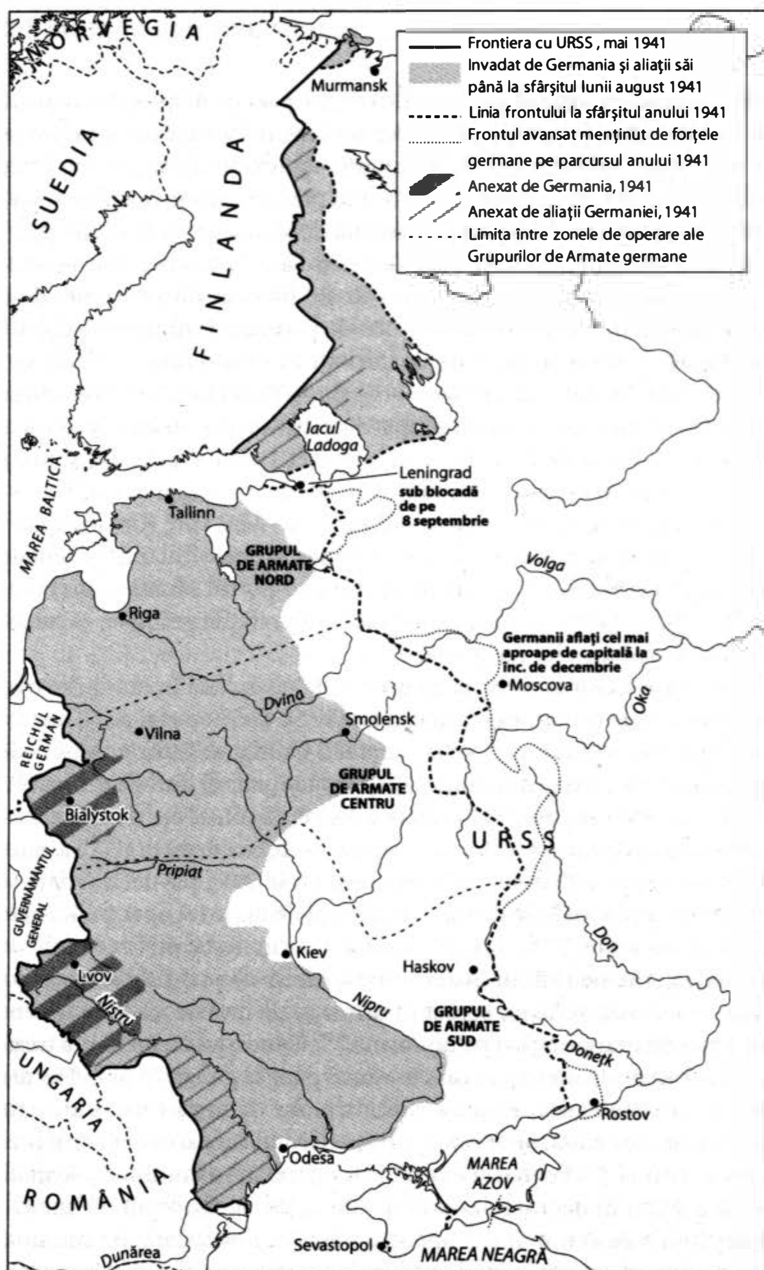
precum şi în poliţia secretă, lucru pe care nimeni nu încercase să-l ascundă. Cu toţii îşi repudiaseră de mult timp originile religioase şi etnice evreieşti, cel puţin până la valul de atrocităţi care a urmat invaziei naziste. Ei aderaseră complet la bolşevismul supranaţional şi secular. Pe deasupra, includerea unor categorii vag definite, precum „propagandişti" sau „agitatori", era de fapt o invitaţie de a împuşca orice bărbat evreu, de vreme ce ideologia nazistă considera că toţi bărbaţii evrei intrau în aceste categorii. În final, exemplul dat atât de SS, cât şi de armată în Polonia sugera că Grupurile Operative şi batalioanele de poliţie nu aveau să stea prea mult pe gânduri pentru a decide care evreu trebuia împuşcat sau câţi trebuiau omorâţi.[492]

IV

În zorii zilei de 22 iunie 1941, pregătirile iau sfârşit. La ora 3.15 dimineaţa, chiar înainte de răsărit, în cea mai scurtă noapte din an, un baraj de artilerie masiv a fost dezlănţuit de-a lungul frontului care pornea de la Marea Baltică şi cobora spre sud, pe o distanţă de aproape 1 700 de kilometri. Peste 3 milioane de soldaţi germani, sprijiniţi de 500 000 de soldaţi români şi din alte ţări aliate, au traversat frontiera sovietică prin mai multe puncte de trecere, de la graniţa cu Finlanda, în nord, până la Marea Neagră, în sud. Armata avea în dotare 3 600 de tancuri, 600 000 de vehicule motorizate, 700 000 de tunuri şi alte tipuri de artilerie. Circa 2 700 de avioane, mai mult de jumătate din întreaga forţă aviatică a Germaniei, au fost asamblate în spatele frontului. Pe măsură ce diviziile motorizate avansau, 500 de bombardiere, 270 de bombardiere în picaj şi 480 de avioane de vânătoare au atacat aeroporturile militare sovietice. Era cea mai mare forţă de invazie din istorie. Germanii urmăreau prinderea şi distrugerea armatelor sovietice printr-o serie de încercuiri masive, menite să-i ţintuiască pe sovietici la linia râurilor Nipru şi Dvina, aflate la o distanţă de aproximativ 500 de kilometri de punctul iniţial al invaziei.[493] Bombardamentele din prima zi, efectuate asupra a 66 de aerodromuri sovietice, au distrus nu mai puţin 1 200 de avioane ruseşti, majoritatea aflate la sol. În prima săptămână, Forţele Aviatice Germane au avariat ireversibil aproape 4 000 de avioane sovietice. Raidurile bombardierelor au vizat şi o serie de oraşe importante, printre care Białystok, Tallinn, Kiev şi Riga. Odată ce s-au

văzut stăpâni pe spațiul aerian, cele trei corpuri principale ale armatei au împins linia frontului, sprijinite de tancuri și de bombardiere în picaj, urmate îndeaproape de infanterie, tăindu-și drum prin pozițiile defensive ale Armatei Roșii și provocând pierderi uriașe trupelor sovietice prost pregătite. În prima săptămână de la începerea atacului, după o serie de bătălii, Grupul de Armate Centru a străpuns defensiva sovietică și a reușit încercuirea Armatei Roșii. Până la sfârșitul celei de-a doua săptămâni, au fost luați 600 000 de prizonieri. Aproape 3 000 de unități de artilerie și 6 000 de tancuri au fost capturate, distruse sau abandonate. 89 din cele 164 de divizii ale Armatei Roșii au fost scoase din luptă. Forțele germane au ocupat Smolenskul și s-au îndreptat către Moscova. Grupul de Armate Nord a anexat Letonia, Lituania și mare parte din Estonia și și-a continuat avansul către Leningrad (St. Petersburg). Grupul de Armate Sud se îndrepta cu viteză spre Kiev, ocupând regiunile agricole și industriale ale Ucrainei. Trupele finlandeze, ajutate de unități germane, au întrerupt legătura cu portul Murmansk și înaintau din nord către Leningrad, în timp ce unitățile germane și românești au invadat sudul Basarabiei.[494]

Viteza și factorul surpriză au provocat debandadă în rândurile trupelor sovietice. Unitățile germane înaintau 50 de kilometri pe zi, uneori chiar mai mult. „Invazia, îi scria generalul Gotthard Heinrici soției sale la 11 iulie 1941, e o neîncetată goană, până ne atârnă limbile de-un cot, fugim, fugim, fără pauză."[495] Soldatul Albert Neuhaus era uimit de „coloana de motorizate care trecea pe aici zi de zi, oră după oră. „Te asigur, îi scria el soției la 25 iunie 1941, așa ceva nu se-ntâmplă decât o dată în istorie. Te iei cu mâinile de cap și te întrebi de unde tot apar milioanele astea de vehicule."[496] În căldura uscată a verii, nesfârșitele coloane de blindate germane ridicau în aer volburi uriașe de praf înecăcios. „Nici bine n-ai plecat, scria un soldat în prima zi de invazie, că ți se așterne un deget de praf pe față și pe uniformă."[497] Generalul Heinrici s-a trezit conducând pe drumuri „pe care te afunzi până la glezne în praf. Fiecare pas, fiecare vehicul în mișcare ridică trombe de nepătruns. Rutele de marș sunt acompaniate de nori galben-maronii care acoperă cerul precum o cortină"[498]. Pe măsură ce ofensiva germană a continuat, Armata Roșie a intrat în degringoladă, de-a lungul întregului front. Le-au fost tăiate liniile de comunicare, aprovizionarea a fost sistată, iar muniția, echipamentul, combustibilul, piesele de schimb și multe altele s-au terminat rapid. Luați complet pe nepregătite, ofițerii sovietici puteau în cel

9. Operaţiunea Barbarossa şi Frontul de Est, 1941

mai bun caz să intuiască următoarea țintă a germanilor, iar adesea nu dispuneau de artilerie pentru a mai tăia din avântul tancurilor germane. Multe din tancurile Armatei Roșii, de la BT-uri la T-26 și T-28 erau învechite: din cele 23 000 de blindate de care dispunea Armata Roșie în 1941, mai multe au cedat din cauza defecțiunilor decât din cauza focului inamic. Sistemul de comunicații radio nu fusese actualizat de la războiul cu Finlanda, iar mesajele erau codate atât de prost încât germanii le-au decriptat cu ușurință. Și mai grav, infrastructura medicală era total nepregătită să facă față numărului uriaș de morți și răniți. În absența unui plan veritabil, ofițerii se vedeau nevoiți să-i atace pe germani frontal, cu rezultate evident catastrofale. O retragere ordonată era imposibilă deoarece germanii distruseseră drumurile, liniile de cale ferată și podurile. Numărul dezertorilor în Armata Roșie a crescut vertiginos odată cu fuga unui număr uriaș de soldați disperați sau zăpăciți. În doar trei zile, către sfârșitul lui iunie 1941, poliția secretă sovietică a prins aproape 700 de dezertori care fugiseră de pe Frontul de Sud-Vest. „Retragerea a cauzat o panică masivă", îi scria lui Stalin liderul Partidului Comunist din Bielorusia la 3 septembrie 1941, și „soldații sunt morți de oboseală, uneori dorm sub barajul de artilerie... La primul bombardament, dispozitivele de luptă se năruie, mulți fug către pădure, întreaga zonă împădurită din apropierea frontului este plină de dezertori. Mulți aruncă armele și se duc acasă"[499].

Ca să înțelegem mai bine amploarea dezastrului, ne întoarcem spre jurnalul lui Nikolai Moskvin, un comisar politic sovietic, care consemnează o tranziție foarte rapidă de la optimism („vom câștiga cu siguranță", scria el la 24 iunie 1941), la disperare, în numai câteva săptămâni („Ce le voi zice răcanilor? se întreba el posomorât, la 23 iulie 1941. Batem permanent în retragere").[500] La 15 iulie 1941, împușcase deja primii dezertori din unitatea sa, dar soldații continuau să fugă și, la sfârșitul lunii, după ce fusese rănit, recunoștea: „Sunt cu moralul la pământ"[501]. Soldații din compania sa se rătăciseră deoarece nu aveau hărți, iar majoritatea fuseseră uciși într-un atac german în timp ce Moskvin, rănit, se ascundea în pădure cu doi însoțitori, așteptând să fie salvat. L-au găsit câțiva țărani și l-au îngrijit, după care l-au pus la treabă. În curând, Moskvin a aflat că țăranii nu aveau adeziuni staliniste. Erau preocupați doar de supraviețuire. După lupte, se grăbeau pe câmpul de bătălie să prade trupurile soldaților morți. La urma urmei, ce-ar fi avut de câștigat de pe urma adeziunii față de Stalin? În august

1941, Moskvin a întâlnit câţiva soldaţi din Armata Roşie, care fugiseră dintr-un lagăr german de prizonieri. „Mi-au spus că nu există adăposturi, nu este apă de băut, că oamenii mor de foame şi de boli, că n-au ce îmbrăca sau încălţa." Puţini, scria el, s-au gândit vreodată ce înseamnă să fii prizonierul germanilor. Realitatea era mult mai urâtă decât îşi închipuiau oamenii.[502]

În lumina ordinelor primite, armata germană nu era interesată să ţină în viaţă sute de mii de prizonieri sovietici. Hitler şi liderii armatei au ordonat execuţia pe loc a comisarilor care însoţeau Armata Roşie, şi comandaţii de pe front au îndeplinit acest ordin, deseori predându-i pe prizonieri SS-ului pentru a li se aplica un „tratament special", deşi mulţi n-o făceau cu inima uşoară. În timp, unii au început să aibă îndoieli în privinţa ordinului.[503] În primele săptămâni, germanii au împuşcat mulţi prizonieri de rând. „Luăm foarte puţini prizonieri, îi scria Albert Neuhaus soţiei sale la 27 iunie 1941, deci îţi poţi închipui ce se petrece aici."[504] În această perioadă, mulţi soldaţi germani scriau că „suntem necruţători" cu sovieticii capturaţi.[505] Nici cei cruţaţi n-au avut parte de-o soartă mai blândă. În octombrie 1941, Zygmunt Klukowski a fost martor la trecerea unei coloane de 15 000 de prizonieri sovietici prin districtul său. A fost şocat:

> Erau cu toţii scheletici, umbre de oameni care abia se târau. În viaţa mea nu am văzut aşa ceva. Când se prăbuşea câte unul, altul mai zdravăn îl prindea de braţe. Parcă erau animale înfometate, nu oameni. Se băteau pe rămăşiţe de mere aruncate în şanţ, fără să le pese de soldaţii germani, care-i loveau cu bastoane de cauciuc. Unii îşi făceau cruce, îngenuncheau şi cerşeau mâncare. Erau bătuţi fără milă. Aceeaşi soartă o împărtăşeau şi trecătorii care se milostiveau de ei. În urma sinistrului convoi au venit câteva căruţe trase de cai, cărând prizonierii care nu se mai puteau mişca. Numai în codul moral german poate fi un om tratat în halul ăsta[506].

A doua zi, la trecerea altei coloane de prizonieri, localnicii le-au aşternut dinainte pâine, mere şi alte bucate. „Soldaţii au tras în ei când au început să se bată pe mâncare, scria Klukowski, dar ruşilor nu le păsa." Germanii i-au forţat pe localnici să strângă mâncarea de pe jos, dar s-au învoit mai apoi să fie adunată într-un cărucior şi distribuită

prizonierilor, despre care Klukowski spunea că „păreau mai mult schelete de animale decât oameni"[507].

Mulți prizonieri sovietici au murit de foame sau epuizare în drumul către lagăre. Feldmareșalul Walter von Reichenau a instruit gărzile să „împuște orice prizonier care se prăbușea la pământ". Unii erau transportați cu trenul, însă doar în vagoane de marfă descoperite. Odată cu apropierea iernii, rezultatele au fost catastrofale. Vagoanele acoperite au fost întrebuințate doar din 22 noiembrie 1941, după ce 1 000 din cei 5 000 de prizonieri transportați cu trenul dinspre Grupul de Armate Centru au murit din cauza degerăturilor. Chiar și așa, un raport oficial german din luna următoare consemna că „între 25 și 70 la sută din prizonieri" au murit în drum spre lagăre, pentru că nimeni nu se obosea să le dea de mâncare. Lagărele de prizonieri construite în spatele frontului nu își meritau numele. Multe dintre ele constau dintr-un perimetru înconjurat cu sârmă ghimpată. Nu se făcuseră mai deloc pregătiri pentru un număr așa mare de prizonieri, iar lagărele n-au fost aprovizionate cu mâncare sau medicamente. Un deținut care a reușit să scape și și-a croit drum spre frontul rusesc a declarat la interogatoriu că fost închis într-un lagăr polonez format din 12 corpuri, fiecare adăpostind între 1 500 și 2 000 de prizonieri. Paznicii germani îi foloseau pe post de țintă sau asmuțeau câinii pe ei și pariau pe sălbăticia atacului. Prizonierii mureau de foame. Când murea câte unul, ceilalți se aruncau asupra cadavrului și îl devorau. Într-o zi au fost executați 12 oameni pentru canibalism. Toți prizonierii din lagăr aveau păduchi, la care s-a adăugat și o epidemie de tifos. Uniformele subțiri de vară erau total nepotrivite pentru gerul de-afară. Doar 3 000 din cei 80 000 de prizonieri au supraviețuit până în februarie 1942.[508]

Astfel de incidente au avut loc și în alte lagăre din spatele frontului. Aflat într-o vizită la Minsk (10 iulie 1941), Xaver Diorsch, funcționar civil în Organizația Todt, descoperă că armata clădise un lagăr pentru 100 000 de prizonieri și 40 000 de civili, aproape întreaga populație bărbătească din oraș, „pe o suprafață cât Wilhelmplatz" din Berlin:

> Prizonierii sunt atât de înghesuiți încât abia se pot mișca și sunt nevoiți să se ușureze acolo unde stau. Sunt păziți de o companie de soldați. Din cauza numărului mic de paznici, măsurile punitive sunt extrem de brutale. Nu s-a găsit nicio soluție pentru hrănirea prizonierilor. Unii dintre ei nu au mai mâncat de șase-opt zile. Foamea i-a aruncat

> într-o stare profundă de apatie, mânată de-o singură obsesie: să găsească ceva de mâncare... Singurul mod prin care micuțul corp de paznici poate să comunice cu ei, zi și noapte, e țeava puștii și paznicii se folosesc de ea fără scrupule[509].

Peste 300 000 de prizonieri sovietici au murit până la sfârșitul anului 1941. Wilm Hosenfeld a fost șocat de modul în care prizonierii ruși au fost lăsați să moară de foame, o tactică pe care o găsea „atât de respingătoare, inumană și stupidă încât mă face să-mi fie rușine de armata noastră“[510]. Localnicii s-au oferit să-i hrănească pe prizonieri, dar armata germană le-a interzis să o facă.[511] Franz Halder, Comandantul Statului-Major al Armatei, scria la 14 noiembrie 1941 că „numeroși prizonieri mor din cauza foamei în fiecare zi. E groaznic, dar momentan n-avem ce face pentru a-i ajuta“[512].

În cele din urmă, politica de detenție a fost schimbată, însă doar din rațiuni practice, nu și morale. La sfârșitul lunii octombrie 1941, autoritățile germane au început să-și dea seama că prizonierii sovietici puteau fi folosiți pentru muncă forțată și au fost luate măsuri care să le asigure, deși în mod limitat, mâncare, haine și adăpost.[513] Mulți (deși nu toți) au fost plasați în fabrici dezafectate sau închisori. Cu toate astea, în ianuarie 1942, mulți dintre ei dormeau încă în adăposturi săpate în pământ. Condițiile s-au deteriorat din nou în 1943, dar n-au mai coborât la nivelul primelor luni ale războiului. În acel moment, un număr mare de prizonieri germani căzuseră deja în mâinile rușilor, iar comandamentul armatei se temea de represalii. Pe întreaga durată a războiului, forțele germane au capturat aproximativ 5,7 milioane de soldați sovietici. Potrivit unor documente oficiale germane, din aceștia, 3,3 milioane au murit până la încetarea focului, aproape 57% din numărul total. Numărul real a fost probabil mult mai mare. Prin comparație, din totalul de 2 milioane de germani capturați de Armata Roșie, majoritatea în ultima parte a războiului, 356 687 au murit. O rată a mortalității de 18%. Această pondere este net superioară ratei de mortalitate de sub 2% a britanicilor, francezilor sau a altor soldați aflați în captivitate germană, cel puțin până la haosul dezlănțuit în ultimele luni ale războiului, ca să nu mai vorbim de situația germanilor căzuți în mâinile Aliaților. Dar rata mare de mortalitate a prizonierilor germani din lagărele sovietice reflectă condițiile groaznice de viață din Uniunea Sovietică și din sistemul de lagăre din Gulag, ca rezultat al distrugerilor

masive cauzate de război și a recoltei proaste din perioada imediat următoare războiului, și nu sugerează că ar fi existat o intenție de răzbunare a sovieticilor. Într-adevăr, nu există dovezi că prizonierii germani ar fi avut parte de un tratament diferit față de ceilalți prizonieri din lagărele sovietice, exceptând zelul cu care acești „fasciști" erau supuși programelor de reeducare ideologică.[514] Prin contrast, prizonierii Armatei Roșii care au căzut în mâinile germanilor au pierit ca rezultat direct al doctrinei rasiale naziste, împărtășite de un număr covârșitor de ofițeri germani, care scriau despre „slavi" că sunt sub-oameni dispensabili și că nu merită efortul să fie ținuți în viață, atâta vreme cât alți germani n-aveau ce pune în gură.[515] Aceasta era, într-un fel, prima etapă a implementării „Planului General pentru Est". Doar o mână de ofițeri germani au protestat împotriva tratamentului abuziv aplicat prizonierilor de război sovietici. Unul dintre aceștia a fost feldmareșalul Fedor von Bock, comandantul Corpului de Armată Centru. Bock raporta, la 20 octombrie 1941: „Groaznică impresie mi-au lăsat zecile de mii de prizonieri care se îndreaptă spre Smolensk, păziți de-o mână de soldați. Acești nefericiți se clatină pe picioare, complet epuizați și extrem de înfometați. Mulți s-au prăbușit pe drum, vlăguiți sau morți. Armatele încearcă să găsească o soluție, adăuga el, dar deocamdată nu-i putem ajuta". Până la urmă, chiar și Bock, prototipul „verticalității" prusace, era mai îngrijorat că prizonierii ar putea să evadeze și să se alăture grupărilor de partizani, formate din mii de soldați sovietici rămași în spatele liniilor germane. „Trebuie supravegheați și păziți mult mai riguros, a stabilit el după ce i-a văzut pe prizonierii ruși, altfel, nu facem decât să sporim mișcarea partizană."[516] Neliniștile ofițerilor superiori, precum Block, au fost risipite de insistența lui Hitler ca prizonierii de război sovietici să nu fie tratați ca soldați de rând, ci ca dușmani rasiali și ideologici; subofițerii care se ocupau zilnic de ei nu erau afectați de moartea lor.[517] Cei aproape un milion de prizonieri eliberați în cele din urmă care s-au întors în Uniunea Sovietică s-au văzut confruntați cu ordinul dat de Stalin în august 1941, care echivala predarea cu trădarea. Mulți au fost supuși interogatoriilor serviciului militar de contraspionaj, iar apoi trimiși în lagărele Gulagului. După moartea lui Stalin, mareșalul Jukov a încercat să oprească persecutarea foștilor prizonieri de război, dar aceștia au fost reabilitați oficial doar în 1994.[518]

V

În noaptea de 22 iunie 1941, la ora 3.30, Şeful Statului-Major al Armatei Roşii, Gheorghi Jukov, a telefonat la conacul de vacanţă al lui Stalin pentru a-i comunica acestuia că germanii începuseră bombardamentul de-a lungul frontierei. Stalin refuză să creadă că e vorba de-o invazie masivă. Câteva ore mai târziu, îi asigură pe liderii civili şi militari prezenţi la conac că Hitler nu are cunoştinţă despre ce se întâmplă. Fără îndoială, era o vorba despre o conspiraţie a comandanţilor armatei germane. Abia mai târziu, după ce ambasadorul german, contele Friedrich Werner von der Schulenburg, s-a întâlnit la Kremlin cu ministrul sovietic de externe, Stalin recunoaşte că s-a lăsat amăgit de Hitler. Iniţial şocat, ruşinat şi dezorientat, Stalin îşi regăseşte stăpânirea de sine. În 23 iunie 1941, Stalin stă de la 3.20 până la 6.25 seara în biroul său de la Kremlin, strângând informaţii şi făcând pregătirile necesare pentru crearea unui Comandament Suprem care să preia conducerea operaţiunilor. Pe măsură ce zilele trec, e tot mai descurajat de forţa şi rapiditatea ofensivei germane.

La sfârşitul lunii iunie, Stalin a căzut pradă deznădejdii şi, în timp ce se pregătea să plece la conacul său de vacanţă, a rostit, în felul său grosolan: „Totul e pierdut. Renunţ la tot. Lenin a fondat statul nostru, iar noi l-am nenorocit". Nu s-a adresat poporului sovietic, nu a vorbit cu subordonaţii şi a evitat să răspundă la telefon. Avioane germane au început să distribuie pe frontul Armatei Roşii fluturaşi care anunţau moartea lui Stalin. ,,De ce aţi venit?", îi întreba Stalin pe membrii unei delegaţii a Biroului Politic, care îl găsiseră prăbuşit într-un fotoliu. Doi dintre membrii delegaţiei, Mikoian şi Beria, şi-au dat seama atunci, cu un fior de groază, că Stalin credea că urma să fie arestat.[519]

Convinşi că sistemul sovietic era într-atât de slăbit încât era de ajuns o singură lovitură decisivă pentru a-i pune cruce, Hitler şi generalii lui mizaseră totul pe o înfrângere rapidă a Armatei Roşii. Urmând modelul înaintaşilor de la 1914, ei întrevedeau sfârşitul campaniei cu câteva luni înainte de Crăciun. Drept urmare, nu au ţinut trupe în rezervă şi nu au pregătit înlocuirea soldaţilor căzuţi şi a echipamentului pierdut pe front. Mulţi dintre piloţii care luptaseră în această campanie se aşteptau să fie transferaţi până la începutul lunii septembrie în Vest, pentru a participa la luptele cu englezii. Victoriile răsunătoare din primele săptămâni le întăreau încrederea. Armatele sovietice fuseseră complet distruse. Hitler împărtăşea şi el sentimentul general de euforie. La 23 iunie 1941, Führerul

a vizitat noul său cartier general din spatele frontului, la Rastenburg, în Prusia Răsăriteană. Construcţiile la această bază militară începuseră din toamna anului trecut. Fortul era localizat adânc în inima pădurii şi era dotat cu o linie ferată, de-a lungul căreia Göring obişnuia să facă plimbări în luxosul său tren. Era format dintr-o serie de buncăre şi barăci bine ascunse şi dotate cu camuflaj antiaerian, apoi cazărmi pentru gardieni, popote şi săli de conferinţe. O pistă de aterizare permitea transportul rapid al ofiţerilor nazişti.

În apropiere se aflau două complexe îngrădite, destinate conducătorilor forţelor armate şi personalului strategic. Hitler denumise acest cartier general „Vizuina Lupului", făcând trimitere la porecla lui din anii '20. Aici urma să primească rapoartele de la conducătorii forţelor armate şi tot aici avea să se lanseze, în timpul meselor de prânz şi cină, în monologuri interminabile, transcrise pentru posteritate la ordinul lui Bormann. Hitler nu intenţiona să stea în acest loc mai mult de câteva săptămâni. „Războiul din Est a fost în mare parte câştigat", îi spunea lui Goebbels, la 8 iulie 1941.[520] Era doar ecoul entuziasmului armatei. La 31 iulie 1941, Comandantul Statului-Major al Armatei, Franz Halder, era cuprins de-o exaltare fără margini, raportând faptul că Armata Roşie părea să nu mai aibă niciun fel de rezerve strategice pe care să le arunce în luptă. „Aşadar, fără să exagerez, cred că această campanie împotriva Rusiei a fost câştigată în doar 14 zile", nota el în jurnalul personal.[521]

În consecinţă, la 16 iulie 1941, Hitler convocă o întrunire pentru stabilirea planului de guvernare a teritoriilor cucerite. În fruntea acestui demers se afla – oficial, cel puţin – principalul ideolog al Partidului Nazist, Alfred Rosenberg, care deţinea Ministerul Teritoriilor Ocupate din Est. Rosenberg părea să fie alegerea potrivită, întrucât avea origini deopotrivă germane şi baltice. Ministerul lui Rosenberg făcuse deja planuri pentru cooptarea anumitor naţiuni din Uniunea Sovietică, în special pe ucraineni, pentru a contrabalansa ponderea ruşilor. Dar aceste planuri s-au dovedit a fi zadarnice. Hitler avea să scoată de sub aria de competenţă a lui Rosenberg nu numai armata, dar şi trupele SS conduse de Himmler, împreună cu structurile asociate planului pe patru ani, aflate sub administrarea lui Göring. Hitler, alături de Himmler şi Goering, prefera subjugarea nemiloasă, deportarea şi uciderea milioanelor de locuitori din zonelor ocupate, în dauna cooptării lor într-o Nouă Ordine naţional-socialistă. În vederea atingerii acestui scop, liderul regional al Prusiei Răsăritene, Erich Koch, a fost însărcinat cu administrarea Comisariatului Ucrainei, primind dispoziţii ca această nouă organizaţie să

opereze în cea mai brutală manieră posibilă. Koch s-a achitat entuziast de îndatoriri. Omologii săi din Comisariatul Teritoriilor Estice, unde itrau şi fostele state baltice şi Comisariatul General al Bielorusiei, Heinrich Lohse şi respectiv Wilhelm Kube, s-au dovedit a fi corupţi şi slabi, şi au împărtăşit în cele din urmă soarta lui Rosenberg. Astfel, trupele SS au avut mână liberă în teritoriile proaspăt ocupate, poate chiar mai mult decât în Polonia.[522]

Hitler era conştient că planurile sale de subjugare rasială şi exterminare a populaţiei băştinaşe din teritoriile ocupate trădau o cruzime capabilă să-i atragă critici la nivel internaţional. Prin urmare, la 16 iulie 1941, declară că propaganda trebuia să sublinieze că ţelul armatei germane era să restaureze ordinea şi siguranţa în teritoriile ocupate, şi mai ales să le elibereze de sub control sovietic.[523] Invazia fusese prezentată populaţiei germane atât ca o fază decisivă a războiului împotriva „bolşevismului evreiesc", cât şi ca o măsură concepută să prevină un asalt sovietic împotriva Germaniei. Într-adevăr, în timpul unei cine, la 17 septembrie 1941, Hitler le spunea comesenilor că fusese nevoit să ia în calcul „faptul că Stalin plănuia să atace în decursul anului 1941", un element apărut şi într-un discurs precedent, în care înfiera „clica din cadrul conducerii bolşevice care intenţiona să invadeze Germania", potrivit notelor lui Goebbels. Nu putem şti cât de mult reflectau aceste afirmaţii credinţele reale ale celor doi. Însă amândoi ştiau că declaraţiile lor aveau să fie lăsate posterităţii – cele ale lui Hitler de către stenografii lui Bormann, iar notele lui Goebbels, de către secretarele sale, pentru că la acel moment, ministrul propagandei nu-şi mai scria singur jurnalul, ci îl dicta secretarelor, semnând chiar un contract pentru publicarea lui postumă.[524] În final, acesta a fost discursul prezentat germanilor de rând.

Majoritatea germanilor au fost surprinşi să afle de noua invazie. În trecut, propaganda împotriva unui viitor inamic, orchestrată de maşinăria mediatică a lui Goebbels, fusese mereu un preludiu la război. În cazul Rusiei, propaganda a lipsit cu desăvârşire, întrucât Hitler voia să-i adoarmă suspiciunile lui Stalin. Ba existau chiar zvonuri că liderul de la Kremlin urma să facă o vizită oficială în Germania, la mijlocul lui iunie. Majoritatea oamenilor erau concentraţi pe conflictul cu Marea Britanie şi sperau ca englezii să vină la masa tratativelor. Reacţiile iniţiale la anunţul lansării Operaţiunii Barbarossa au fost diverse. Jurnalul studentei Lore Walb a reuşit să surprindă perfect reacţia publicului german. „Oamenii sunt deprimaţi şi temători, dar în acelaşi timp, cumva uşuraţi",

consemna ea. Cel puţin se limpeziseră apele în privinţa alianţei necesare, dar false dintre Germania şi bolşevismul sovietic.[525] Autorităţile locale din districtul rural bavarez Ebermannstsadt raportau că oamenii dau semne de nelinişte şi se tem că „războiul va continua la nesfârşit“[526]. Şi Luise Solmitz credea că invazia Uniunii Sovietice anunţa un război îndelungat.[527] „Primul gând pe care l-am avut cu toţii a fost că războiul nu se mai termină“, scria jurnalistul Jochen Klepper, care fusese înrolat ca ofiţer în rezervă cu unităţile germane din Bulgaria şi România, „dar ştiam că o confruntare cu Rusia era inevitabilă mai devreme sau mai târziu“[528]. Alţii erau îngrijoraţi de faptul că Hitler se întindea mai mult decât îi era plapuma. La 22 iunie 1941, Melita Maschmann trecea prin dreptul grădinii de vară de pe lacul Constanţa, în drum spre casa părinţilor, când a auzit la radio anunţul lui Hitler despre invazia Uniunii Sovietice. Mai târziu avea să îşi aducă aminte că primise vestea cu un amestec de teamă şi nelinişte. Războiul pe două fronturi e o întreprindere periculoasă şi nici măcar Napoleon nu reuşise să-i învingă pe ruşi.

> Pe chipul oamenilor din jur se citea îngrijorarea. Evitam să ne uităm unii la alţii şi am privit spre malul celălalt al lacului. Malul mai îndepărtat era învăluit în ceaţă, sub un cer cenuşiu. Acea dimineaţă înnorată de vară nu prevestea nimic bun. A început să plouă chiar înainte de sfârşitul anunţului. Nu dormisem deloc noaptea trecută şi îmi era frig. M-am plimbat de-a lungul malului, cufundată într-un ocean de gânduri negre. Vălurele cenuşii şi indiferente se spărgeau de debarcader. Invazia Rusiei însemna un singur lucru. Războiul se va prelungi mulţi ani de-acum încolo, cu sacrificii uriaşe.[529]

Victoriile răsunătoare ale armatelor germane au fost aduse la cunoştinţa publicului începând cu 29 iunie 1941, reuşind să ridice moralul unor cetăţeni şi să-i convingă că războiul avea să fie de scurtă durată. Cu toate acestea, entuziasmul împărtăşit de unii nu se oglindea în temerile resimţite de majoritatea germanilor.[530] Câteva săptămâni mai târziu, la 29 august 1941, un reprezentant al autorităţilor din Ebermannstadt a prezentat reacţiile localnicilor cu o sinceritate lăudabilă: numărul celor care „urmăresc progresul evenimentelor cu un entuziasm fanatic e tot mai mic. Majoritatea populaţiei aşteaptă sfârşitul războiului cu aceeaşi nerăbdare cu care un bolnav aşteaptă să fie vindecat“[531].

Pe urmele lui Napoleon

I

La câteva zile după retragerea disperată la dacea lui, Stalin își revine. O delegație a Biroului Politic reușește să-l convingă că nu exista nicio intenție de arestare, ba chiar hotărâseră înființarea unui Comitet de Apărare a Statului, care urma să fie prezidat de Stalin. Dacă într-adevăr cedase nervos, izolarea temporară îl ajutase să-și regândească poziția. La 3 iulie 1941, în aceeași zi în care Franz Halder nota în jurnal că forțele germane erau victorioase, Stalin ține un discurs la radio, nu din postura dictatorului, ci ca lider patriotic. „Frați și surori, prieteni!", începea el. Era o manieră de adresare cu totul diferită. A recunoscut chiar că Armata Roșie nu fusese pregătită pentru atac. Germanii, spunea el, erau „diabolici și perfizi... bine înarmați cu tancuri și artilerie". Dar nu aveau să câștige. Poporul sovietic trebuia să opună o rezistență civilă și să se mobilizeze împotriva inamicului cu toată forța de care dispunea. Era absolut necesară formarea unor grupări de partizani în spatele liniilor, care să cauzeze cât mai multe pierderi. Tăcerea, minciunile și eschivele fuseseră înlocuite cu un minimum de adevăr.[532] Propaganda comunistă a început să pună accentul pe importanța apărării nu a revoluției, ci a patriei-mamă. Oficiosul partidului, *Pravda (Adevărul)* a renunțat la sloganul „Proletari din toate țările, uniți-vă!" și l-a înlocuit cu „Moarte germanilor invadatori!". Nikolai Moskvin scria, la 30 septembrie 1941, că „moralul populației locale s-a schimbat brusc". De la amenințarea constantă de a-l preda germanilor, au aderat la cauza patriotică, după ce au aflat că autoritățile de ocupație susțineau producția gospodăriilor colective pentru a facilita transportul lor în Germania.[533]

Chemarea patriotică a fost cu-atât mai puternică cu cât sovieticii începeau să cunoască brutalitatea ocupației germane. Zvonurile despre ororile din lagărele de prizonieri, împletite cu istorisirile celor care asistaseră la execuții în masă ale civililor sau la arderea satelor de către germani, au avut darul de-a însufleți trupele sovietice aflate încă în retragere, cu o încăpățânare absentă în haosul primelor zile de război. După ce au cucerit orașul Kursk, germanii i-au arestat pe toți bărbații adulți, i-au închis în zone împrejmuite cu sârmă ghimpată, unde i-au ținut fără mâncare și apă, apoi i-au forțat să muncească, sub privirile paznicilor înarmați cu bastoane de cauciuc. „Străzile sunt goale, informa un raport al serviciului sovietic de spionaj. Magazinele au fost jefuite. Nu mai e curent, nici apă în oraș. Kursk a căzut."[534] Fedor von Bock raporta că orașul Minsk nu era decât „un morman de dărâmături, în care oamenii înfometați rătăcesc fără țintă"[535]. Și alte orașe au împărtășit aceeași soartă. Populația era înfometată într-adins de cuceritorii germani, care confiscaseră o bună parte din provizii, asta după ce Armata Roșie confiscase la rândul ei provizii înainte să se retragă. Hitler a declarat că intenționa „să radă Moscova și Leningradul de pe fața pământului, pentru a-i descuraja pe oameni să rămână acolo și să pretindă germanilor să-i hrănească. Orașele vor fi nimicite de către aviația germană"[536]. Mulți au fugit din calea trupelor germane – de pildă, populația Kievului a scăzut de la 600 000 la 300 000 –, dar pentru cei care au rămas în teritoriile ocupate, supraviețuirea a devenit rapid o prioritate. Armata germană a început să dea ordine peste ordine, implementând ore de stingere, obligându-i pe bărbații mai tineri să muncească, confiscând haine de iarnă și executând sute de cetățeni ca răspuns la așa-zisele acțiuni de sabotaj și de incendiere.[537] Armata germană a prădat în voie, la fel ca în Polonia. La 23 iunie 1941, generalul Heinrici scria cu oarecare sarcasm: „Pretutindeni oamenii noștri sunt în căutare de șei și fură caii țăranilor. Sătenii se vaită teribil. Așa «eliberăm» noi populația"[538]. Confiscarea proviziilor alimentare, adăuga el la 4 iulie 1941, era executată cu meticulozitate. „În curând vor stoarce și ultima picătură."[539] Purtarea germanilor i-a îndârjit pe țăranii care-i primiseră inițial cu bucurie pe cei care veniseră să-i elibereze de sub jugul lui Stalin. „De-ar fi soldații noștri puțin mai amabili, mai înțelegători!, se plângea Hans Meier-Welcker. Iau tot ce vor de la fermieri." Sub privirile lui Meier-Welcker, soldații fură găini, distrug stupii pentru

a da de miere şi se aruncă furioşi asupra gâştelor. A încercat să-i disciplineze pe jefuitori, dar fără succes.[540]

La 31 august, un ofiţer de armată a raportat din altă zonă a frontului:

> Populaţia din Orscha, Mogilev şi alte localităţi s-a plâns de nenumărate ori că germanii confiscă lucruri de care nici măcar nu au nevoie. O femeie din Orscha care plângea disperată mi-a spus că un soldat german luase cu forţa hăinuţa copilului în vârstă de trei ani pe care-l ducea în braţe. Casa îi arsese complet. Nu şi-ar fi închipuit că soldaţii germani erau atât de nemiloşi încât să fure hainele de pe copii[541].

Comandamentul armatei ameninţă cu pedepsirea acestor abateri, însă de zadar. În Witebsk, trupele au confiscat 192 de vite şi au plătit doar pentru 12. S-au furat cantităţi enorme de provizii, inclusiv un milion de plăci pentru placaj de la un depozit local de cherestea şi 15 tone de sare dintr-un alt depozit. Când a venit frigul, soldaţii au început să fure mobilier de lemn din casele oamenilor, pentru a face focul. Se spune că mai la sud, soldaţii unguri au furat „tot ce nu era bătut în cuie". Localnicii îi numeau „hunii din Austria". Mii de soldaţi au fost încartiruiţi cu forţa în casele oamenilor, unde consumau tot ce găseau. În disperare de cauză, multe femei au ales să se prostitueze. În unele zone, rata bolilor venerice în rândul soldaţilor germani atingea 10%. Situaţia nu s-a îmbunătăţit nici după înfiinţarea a 200 de bordeluri pentru armata din est. Violurile erau la ordinea zilei, deşi nu făceau parte din politica de terorizare a populaţiei. Cu toate astea, din cei 1,5 milioane de soldaţi aduşi în faţa tribunalului militar pentru tot soiul de acuzaţii, doar 5 349 au fost acuzaţi de hărţuire sexuală, de obicei ca urmare a reclamaţiilor venite din partea femeilor. O astfel de acuzaţie era tratată cu indulgenţă, iar după 22 iunie 1941 nimeni n-a mai fost arestat pentru jaf sau furt. Armata era dispusă să închidă ochii la asemenea abateri, atâta vreme cât moralul trupelor rămânea ridicat.[542] Jaful şi violul mergeau braţ la braţ cu distrugerile. Palatele din preajma Leningradului deveneau surse de amuzament pentru soldaţii germani, care mitraliau oglinzi şi sfâşiau mătăsuri şi tapetul de pe pereţi. Germanii au topit statuile de bronz care împodobeau faimoasele fântâni de la Palatul Peterhof şi au distrus mecanismul de pompare a apei. Apoi au luat în vizor casele marilor personalităţi culturale: au ars în cuptoare manuscrisele lui Tolstoi, de la

Iasnaia Poliana şi au vandalizat casa compozitorului Ceaikovski, ale cărui partituri au căzut pradă motocicletelor germane.[543]

Încă de la început, armata a lansat o campanie feroce de represalii. Ca şi în Serbia, unităţile armate germane au efectuat raiduri în satele ucrainene, bieloruse şi ruseşti, dând foc caselor şi împuşcându-i pe localnici, ca răzbunare pentru cel mai neînsemnat act de sabotaj. Nu regretau defel distrugerea a ceea ce, în opinia lor, nu se puteau numi case. Soldatul Hans-Albert Giese îi scria mamei sale la 12 iulie 1941: „Dacă nu aş fi văzut cu ochii mei în ce condiţii primitive trăiesc ruşii, nu aş fi crezut că aşa ceva e posibil... până şi grajdurile germane sunt luxoase în comparaţie cu cele mai bune odăi ale ruşilor. Am impresia că sunt mai groaznici ca ţiganii". Mai târziu, avea să-i denumească pe ţăranii ruşi „sclavi negri"[544]. Ofiţerii superiori tratau populaţia civilă cu acelaşi dispreţ, iar Manstein, în modul său caracteristic, descria Rusia drept o ţară aflată mult în urma civilizaţiei occidentale. Rundstedt se plângea necontenit de mizeria pe care era nevoit s-o îndure în sectorul sudic al frontului, unde era încartiruit. În ochii generalilor şi-ai soldaţilor de rând, băştinaşii erau nişte bestii venite din Asia, uneori mărginite şi fataliste, alteori viclene şi fără onoare.[545] Când a pătruns în Uniunea Sovietică, Gotthard Heinrici a avut impresia că a intrat în alt univers. „E ca şi cum aş fi plecat într-un voiaj pe mare, spre altă parte a globului şi, părăsind ţărmul natal, am rupt toate legăturile cu cotidianul."[546] Era un fel de turism întors pe dos. Un alt soldat scria: „Nu cred că voi găsi pe cineva în acest loc mizerabil, căruia să nu-i fugă mintea la Germania natală şi la cei dragi care ne aşteaptă acasă. Aici e mai rău decât în Polonia. Am întâlnit o mizerie şi o sărăcie de nedescris şi mi-e imposibil să înţeleg cum pot unii oameni să trăiască în asemenea hal"[547]. Prin urmare, nu conta cât de dur erau trataţi aceşti sub-oameni mizerabili. În urma fiecărui atac al partizanilor, un număr de civili erau capturaţi şi împuşcaţi. „Acum vedem dimensiunea tragică a războiului", raporta caporalul Alois Scheuer, născut în 1909, care făcea parte din garda veche. „E cea mai mare nenorocire a umanităţii; oamenii au devenit violenţi şi brutali." Numai credinţa în Dumnezeu şi gândul la soţie şi copii l-au ajutat să nu devină „complet insensibil"[547]. Abuzurile comise împotriva civililor au dus în curând la pierderea sprijinului populaţiei. Atacurile partizanilor au înteţit represaliile, drept urmare tot mai mulţi localnici au ales partizanatul şi astfel violenţele au escaladat la

nesfârşit. „Ambele părţi luptă cu cruzime", mărturisea Albert Neuhaus în august 1941.[549]

Câteva luni mai târziu, Neuhaus a raportat un incident deloc neobişnuit în acele zile. „Când am trecut după-amiază printr-un sat din apropiere, soldaţii noştri au spânzurat o femeie de un copac pentru că îi aţâţa pe localnici împotriva noastră. Iute isprăvim cu oamenii ăştia."[550] Fotograf amator, Neuhaus a făcut poze unui presupus partizan care fusese spânzurat de un copac şi i-a trimis una dintre fotografii soţiei.[551] Trupele germane ardeau toate satele prin care treceau şi împuşcau civili cu miile.[552] Viteza cu care avansa armata germană a făcut ca multe unităţi ale Armatei Roşii să rămână izolate şi să continue lupta în spatele frontului, alăturându-se grupurilor locale de partizani şi hărţuind duşmanul. Asta i-a înfuriat pe soldaţii germani, care, aşa cum se întâmplase şi în Polonia în 1939, considerau că tacticile ruşilor erau nedrepte. Generalul Gotthard Heinrici raporta la 23 iunie, în ziua următoare declanşării ofensivei, că „pretutindeni în nesfârşitele păduri şi prin gospodării se ascund soldaţi ruşi, şi ne atacă pe la spate. Ruşii au obiceiul să lupte perfid. Soldaţii noştri i-au scos de câteva ori din ascunzişuri şi i-au executat fără milă"[553]. La 6 iulie 1941, Heinrici scrie că „soldaţii noştri bat şi împuşcă pe oricine poartă uniformă maro"[554]. La 7 noiembrie 1941, Heinrici îi spune locotenentului Beutelsbacher, traducătorul său, care se ocupa de execuţiile partizanilor (reali sau presupuşi) că nu mai are voie să „spânzure partizani pe o rază de o sută de metri de la fereastra mea. Nu-i o privelişte pe care vrei s-o vezi în zori, când te trezeşti"[555].

Puşi în faţa ororilor comise de germani, civili şi soldaţi deopotrivă au început să dea ascultare îndemnului patriotic al lui Stalin şi să lupte. Tot mai mulţi tineri au format grupuri de rezistenţă în păduri, de unde atacau fortificaţiile germane, ducând la înteţirea represaliilor. Până la finele anului, majoritatea civililor din zonele ocupate susţineau cauza sovietică, încurajaţi de chemarea patriotică lansată de Stalin împotriva cruzilor duşmani.[556] În paralel cu intensificarea mişcării de rezistenţă, a sporit şi randamentul Armatei Roşii. Pentru a descâlci structura rigidă a armatei, s-au creat unităţi flexibile care să răspundă mai rapid avansului tactic al germanilor. Comandanţii sovietici au primit ordin să-şi dispună unităţile de artilerie în dispozitive de apărare împotriva blindatelor germane. Restructurarea sovietică a continuat în 1942 şi 1943, dar bazele unei apărări mai eficace împotriva invadatorilor fuseseră

puse deja la finele lui 1941. Consiliul de Apărare a reorganizat sistemul de mobilizare astfel încât să se poată folosi de cei aproape 14 milioane de rezervişti, recrutaţi în urma decretului universal de înrolare din 1938. În primele săptămâni de la începutul invaziei s-a reuşit mobilizarea a peste 5 milioane de rezervişti, urmaţi în curând de alţii. Atât de rapidă a fost mobilizarea, încât multe unităţi aveau în dotare numai puşti. Această situaţie se datora în mare parte procesului de relocare a fabricilor de armament: fabricile din zonele industriale ale Ucrainei erau demontate şi transportate la siguranţă, în Munţii Ural. La 24 iunie, se înfiinţează un consiliu special de relocare, iar la începutul lui iulie, operaţiunea era în plină desfăşurare. Avioanele germane de recunoaştere raportau că observaseră o concentraţie inexplicabilă de trenuri în regiune – nu mai puţin de 8 000 de vagoane au fost mobilizate pentru a demonta centrul metalurgic de la Donbas, urmând să-l transfere la proaspăt construitul centru industrial de la Magnitogorsk, în Ural. În total, 1 360 de fabrici de muniţie au fost mutate în Est între iulie şi noiembrie 1941, cu ajutorul a 1,5 milioane de vagoane de marfă. Responsabil de această complicată operaţiune era Andrei Kosîghin, care şi-a câştigat reputaţia de administrator eficient şi avea să fie răsplătit după război pentru eforturile sale. Instalaţiile care nu puteau fi mutate, precum minele de cărbune, centralele electrice, atelierele de reparaţii pentru locomotive şi chiar un baraj hidroelectric de pe Nipru au fost sabotate sau distruse. Această tactică de „pârjolire a pământului" i-a lipsit pe invadatori de resurse esenţiale pentru continuarea atacului. Totodată, asta însemna că Armata Roşie a fost nevoită să lupte în iarna lui 1941–1942 doar cu echipamentul pe care-l avea în dotare, până când centrele de producţie au devenit operaţionale.[557]

În paralel, Stalin a ordonat o serie de epurări etnice, pentru a elimina presupusele elemente subversive de pe scena războiului. Începând cu luna septembrie a anului1941, peste 390 000 de ucraineni de origine germană au fost deportaţi în Est. În total, în Uniunea Sovietică erau peste 1,5 milioane de etnici germani. 15 000 de agenţi ai poliţiei secrete au fost trimişi la Volga pentru a începe expulzarea etnicilor germani din zonă, deportând 50 000 până la mijlocul lunii august. Operaţiuni similare au avut loc în regiunile Volgăi Inferioare, care găzduiau o comunitate mare de etnici germani. La mijlocul lui septembrie 1941, au început expulzările în marile oraşe. Până la sfârşitul anului 1942, 1,2 milioane de etnici germani au fost deportaţi în Siberia şi în

alte zone izolate. În jur de 175 000 au murit de foame, boli sau snopiți în bătaie de miliție. Mulți dintre ei nici nu vorbeau germana și erau considerați germani strict pe considerente ereditare. Nu avea importanță. Au fost vizate și alte minorități: polonezii fuseseră deportați deja din 1939, iar mai târziu, aproape jumătate de milion de ceceni și alți minoritari din Caucaz au fost deportați pentru o presupusă colaborare cu germanii. Pe măsură ce forțele germane avansau, poliția secretă sovietică îi executa sistematic pe toți prizonierii politici din închisori considerați incomozi. Un detașament special a sosit la o închisoare din Luțk, avariată în urma unui raid aerian, și a mitraliat în jur de 4 000 de prizonieri politici. În vestul Ucrainei și în vestul Bielorusiei au fost împușcați, omorâți în bătaie sau aruncați în aer în jur de 100 000 de prizonieri.[558] Indiferent de impactul lor asupra războiului, aceste măsuri de tristă amintire au dus în timp la acte cumplite de răzbunare.

II

Încrâncenarea sovieticilor de a opune o rezistență care a luat diferite forme în raport cu ierarhia socială le-a dat de înțeles liderilor germani că războiul avea să dureze mai mult de câteva săptămâni. Grupul de Armate Centru a reușit să încercuiască un număr enorm de trupe sovietice, dar, la nord și la sud, Armata Roșie s-a retras organizat, iar avansul trupelor germane era tot mai lent. Departe de a se împrăștia, Armata Roșie reușea să atragă noi recruți și să contraatace cu succes la nivel local. Încă de la mijlocul lui iulie, feldmareșalul Fedor von Bock se confrunta cu numeroase riposte ale trupelor rusești. Sovieticii deveneau „îndrăzneți", observa el. „Încă nu am câștigat!", „Rușii luptă cu dârzenie!"[559], „Zi de zi", scria un soldat de rând într-un articol de propagandă, trupele trebuiau să îndure „chiotele hoardelor de bolșevici, care parcă răsar din pământ, câtă frunză și iarbă"[560]. La 10 iulie 1941, comandanții sovietici Jukov și Timoșenko au lansat o serie de contraofensive puternice lângă Smolensk, un oraș între Minsk și Moscova, la est de Nipru, în încercarea de a încetini avântul blindatelor generalului Heinz Guderian spre oraș. Slab echipați, prost organizați și fără provizii adecvate, partizanii sovietici au eșuat, dar au încetinit avansul trupelor germane și au provocat numeroase victime și stricăciuni diviziei lui Guderian, ale cărui linii de aprovizionare erau acum suprasolicitate.

Soldații de rând erau de părere că rușii erau foarte rezistenți.[561] Armatele germane erau hărțuite și atacate încontinuu. „Rușii sunt puternici și luptă cu disperare, îi scria generalul Gotthard Heinrici soției sale la 20 iulie 1941. Apar de nicăieri, ne atacă trupele, vehiculele, mesagerii etc.... Pierderile sunt semnificative."[562]

Germanii au pierdut peste 63 000 de soldați până la finele lunii.[563] La 22 iulie 1941, Heinrici i-a mărturisit soției: „N-ai spune că încăpățânarea rușilor a suferit câtuși de puțin sau că poporul ar vrea să-i alunge pe bolșevici de la putere. Deocamdată, lumea crede că războiul va continua și după cucerirea Moscovei"[564]. În decursul următoarelor săptămâni, scrisorile lui Heinrici exprimă necontenit uimirea provocată de „rezistența și teribila încăpățânare" a rușilor. „Le distrugi jumătate de unitate? Scot de undeva oameni și pornesc din nou la atac. Nu îmi explic cum reușesc să facă asta"[565]. Unitățile de spionaj ale germanilor nu reușiseră să descopere numărul uriaș de rezerviști comasați la est de Nipru, care împrospătau necontenit frontul.[566] La o lună după începutul invaziei, generalii germani începeau să-și dea seama că Uniunea Sovietică era „primul adversar serios" întâlnit de al Treilea Reich și că „aveau o sursă inepuizabilă de soldați"[567]. Pe 2 august, generalul Halder își făcea deja griji privind echipamentul de iarnă al soldaților săi.[568] Nouă zile mai târziu, grijile se preschimbă în groază:

> E tot mai limpede că am subestimat colosul sovietic, care s-a pregătit cu bună știință de război, în acea manieră tipică statelor totalitare. Același lucru se poate spune și despre forța sa economică, organizațională, de sistemul de transport și, mai presus decât orice, de capacitatea sa militară. La început ne-am confruntat cu 200 de divizii. Numărul lor a crescut deja la 360. Aceste divizii nu sunt înarmate și dotate corespunzător și de multe ori sunt desfășurate prost. Dar sunt pe front. Și după ce distrugem o duzină, rușii mai scot o duzină.[569]

Chiar și estimările pesimiste ale lui Halder subestimau forța adversarului. Pe deasupra, trupele germane înregistrau pierderi masive. Către sfârșitul lunii iulie, 10% din soldați erau morți, răniți sau dați dispăruți. „Date fiind slăbiciunile noastre și imensitatea teritoriului, nu putem spera la victorie", concluziona Halder la 15 august 1941.[570]

În timp ce Armata Roșie se baza pe rezerva masivă de soldați pentru a-i înlocui pe cei capturați sau omorâți în primele luni ale campaniei

militare, armata germană își epuizase deja aproape întreg efectivul și avea foarte puține unități de rezervă la dispoziție. La sfârșitul lunii iulie, diviziile de blindate conduse de Guderian au cucerit zona dintre râurile Dvina și Nipru, dar au lăsat multe goluri în apărare, pe care Armata Roșie, plină de avânt, le-a speculat într-o serie de contraatacuri care au trezit îngrijorarea feldmareșalul Fedor von Bock, comandantul Grupului de Armate Centru. Cum atacurile sovieticilor nu au încetat, Bock a fost nevoit să admită că „trupele noastre sunt obosite și, din cauză că am pierdut mulți ofițeri, nu mai sunt la fel de disciplinate". La 31 iulie 1941, mărturisea: „Aproape că nu mai am ce să arunc în luptă împotriva atacurilor repetate ale unui adversar tot mai numeros". La finalul primei săptămâni din august, se plângea că „sub impactul nesfârșitelor contraofensive sovietice, trupele nu mai luptă cu aceeași eficiență". Cum putea să avanseze în astfel de condiții?[571]

Pe de altă parte, înaintarea era mult mai dificilă decât în Franța, Olanda sau Belgia. Armata germană avea la dispoziție foarte puține drumuri asfaltate, însumând doar 65 000 de kilometri din vastul teritoriu al Uniunii Sovietice. Un soldat german observa că drumurile improvizate erau atât de pline de gropi, încât unitatea sa prefera să mărșăluiască de-a lungul șanțului de pe margine.[572] Căile ferate sovietice erau mai late și transferul materialului rulant din Europa de Vest devenise imposibil după ce Armata Roșie luase toate locomotivele, marfarele și vagoanele de personal, și distrusese liniile, podurile și viaductele. Oricum, nu existau destule linii de cale ferată de-a lungul țării pentru a transporta rapid cantități enorme de provizii și rezerviști pe front. În ciuda reformelor din anii '30, producția de camioane și jeepuri din Germania era încă redusă și, în plus, folosirea vehiculelor motorizate fusese interzisă, din cauza penuriei de combustibil. În aceste condiții, atât trupele germane, cât și cele ale aliatelor sale se bazau în principal pe cai pentru transport. Peste 625 000 de cai au fost folosiți pe Frontul de Est pentru relocarea pieselor de artilerie, transportul muniției și al proviziilor. Adesea, caii erau mai potriviți pentru șanțurile noroioase și periculoase pe care rușii aveau nerușinarea să le numească drumuri. „Slavă Domnului că avem cai!", exclama Meier-Welcker câteva luni mai târziu:

> De multe ori sunt singurii pe care ne putem bizui. Mulțumită lor, am supraviețuit iarna asta, chiar dacă mii de cai au murit de epuizare,

> suprasolicitare sau de foame. Caii sunt extrem de folositori în această vară ploioasă, pe terenul împădurit, mlăştinos şi de netrecut pe care ne aflăm acum. Motorizatele au devenit aproape inutile în decursul iernii şi al primăverii.[573]

Dar caii se mişcau mai încet şi de cele mai multe ori mergeau la pas. Fireşte, majoritatea diviziilor de infanterie înaintau pe jos.

Pe măsură ce invazia continua, piloţii începeau să resimtă oboseala provocată de numărul mare de misiuni. La sfârşitul lunii iulie, doar 1 000 de avioane mai erau operaţionale. Superioritatea aeriană nu conta în absenţa bombardierelor care să destabilizeze producţia de război a sovieticilor. Rusia era oricum un teritoriu mult prea extins pentru ca Luftwaffe să poate controla întreg spaţiul aerian, oricât de bine s-ar fi descurcat în cadrul misiunilor tactice. Zgomotul infernal pe care-l făceau motoarele bombardierelor Stuka îi îngrozeau pe infanteriştii germani, dar ele erau vulnerabile atacurilor avioanelor de vânătoare. Din cauza razei mici de acţiune, bombardierele germane Junkers 88 şi Dornier 17 nu erau eficiente împotriva defensivelor sovietice. La momentul respectiv, germanii pierduseră peste 213 000 de oameni, răniţi, morţi sau daţi dispăruţi. Restul trupelor, observa Bock, erau extenuate după mai mult de o lună de lupte neîncetate. Nu mai aveau nici destule piese de schimb pentru tancuri şi pentru transportoarele blindate. La 30 iulie 1941, Comandamentul General al Armatei a ordonat trupelor să se oprească din avans şi să se regrupeze. După doar o lună, invazia îşi pierduse din avânt.[574]

Dispunerea armatelor în trei grupuri tangenţiale, Grupul de Armate Nord, Centru şi Sud, se datora în principal unui obstacol natural de nepătruns, nemărginitele mlaştini Pripiat. Prin urmare, armata germană nu a putut să-şi concentreze forţele întru-un singur atac masiv şi devastator. În august 1941, era deja clar că atacurile nu puteau fi reluate pe toate cele trei fronturi simultan. Comandamentul german trebuia să hotărască dacă-şi va concentra forţele spre nord, spre Leningrad, în centru, spre Moscova, sau în sud, spre Kiev. Generalii germani, adepţi ai şcolii militare prusace (care recomanda distrugerea centrului inamicului), voiau să continue spre Moscova. Dar Hitler, al cărui dispreţ pentru inamic nu cunoştea margini, nu credea că e necesar să atace direct Moscova. Scopul lui principal era să pună mâna pe resursele economice din vestul Uniunii Sovietice. Restul Uniunii avea să se prăbuşească

oricum. După victoriile repurtate în Franța și în Vest, nici Halder și nici restul generalilor care-i împărtășeau opiniile nu au avut curajul să-l contrazică pe Führer. La 21 august 1941, după dezbateri intense, Hitler a respins cererea armatei de a continua să avanseze spre Moscova și le-a ordonat generalilor să detașeze o parte din forțele grupului de Armate Centru în efortul de-a cuceri Kievul, pentru a pune mâna pe producția de grâne și apoi să se îndrepte spre Crimeea, pentru a preveni construirea unei baze aeriene, de unde sovieticii puteau lansa atacuri aeriene asupra câmpurilor petroliere din România. Noi trupe și resurse din grupul central au fost detașate pentru a susține ofensiva spre Leningrad (Sankt Petersburg). Dar aliații finlandezi nu aveau destule resurse, efective și voință politică pentru a împinge trupele sovietice mult în spatele graniței fino-ruse, astfel că ofensiva germană a fost încetinită de rezistența îndârjită a rușilor. Iritat la culme, Hitler declară la 22 septembrie 1941, că a decis să radă „Sankt Petersburgul de pe fața pământului. Vreau ca acest oraș să dispară după înfrângerea Uniunii Sovietice“[575]. Până la urmă, amenințarea s-a dovedit de prisos.

Feldmareșalul Fedor von Bock i-a dat un telefon lui Halder și i-a spus că aceste decizii sunt greșite întrucât

> periclitează atacul din Est. Directivele de Război repetă la nesfârșit că atacarea Moscovei nu e prioritară! Nu mă interesează Moscova! Vreau să distrug armata inamicului și mare parte din această armată e chiar în fața mea!! Ofensiva sudică e secundară și, oricât de mare ar fi, pune în pericol țelul nostru principal, anume anihilarea armatei sovietice înainte de venirea iernii. Nu folosește la nimic!!![576]

Dezamăgit, Block își putea vărsa frustrările doar în jurnalul personal: „Nu e vina mea că în ciuda tuturor succeselor, ofensiva din Est se transformă într-o deplorabilă campanie de apărare“[577]. Halder era la fel de iritat, criticând în jurnalul său „nestatornicia ordinelor Führerului“ cu privire la ținta armatei germane.[578] Totuși, cel puțin la început, decizia lui Hitler de a slăbi forțele centrale n-a prezentat probleme. Diviziile blindate din cadrul Grupului de Armate Centru și Sud, aflate sub comanda lui Heinz Guderian, care îl scosese din sărite pe Bock cu pretențiile lui insistente, au străpuns liniile sovietice și au respins o contraofensivă masivă lansată la sfârșitul lui august, începutul lui septembrie, capturând încă 665 000 de prizonieri, 884 de tancuri și peste 3 000 de unități de artilerie. Până la sfârșitul lunii septembrie și începutul lui

noiembrie, Kiev, Harkov și mare parte din Ucraina de Est erau sub ocupație germană. La 21 noiembrie 1941, forțele germane capturează orașul Rostov-pe-Don, lucru care le dă posibilitatea să întrerupă alimentarea sovieticilor cu țiței din Caucaz și să dispună de resursele industriale ale bazinului Donețk. Capturarea orașului e una din cele mai mari victorii militare a germanilor din timpul războiului.[579]

Chiar și înainte de asaltul asupra Kievului, pierderile germane depășeau 400 000 de oameni și jumătate din tancuri erau fie scoase din funcțiune, fie în reparații. Bock a descris operațiunea drept „un succes nemaipomenit", dar a adăugat: „corpul principal al armatei sovietice e înaintea mea și încă o dată ne întrebăm dacă vom reuși să-i înfrângem și să profităm de pe urma victoriei, înainte de venirea iernii, în așa fel încât să nu le dăm nicio șansă să-și revină"[580]. Hitler încă era convins că acest lucru era posibil. La 23 septembrie 1941, îi spunea lui Goebbels că forțele germane au făcut breșa necesară. Trupele germane erau la 80 de kilometri de Moscova. Hitler credea că Stalin va cere un armistițiu, iar asta i-ar fi adus și pe britanici la masa tratativelor. Calea spre victorie era deschisă. Hitler știa că aceste demersuri vor mai dura și se resemnase cu ideea că războiul va continua până primăvara următoare. În lumina victoriilor importante din lunile trecute, era încrezător că războiul se va sfârși până cel târziu la mijlocul anului 1942.[581] Un număr substanțial de soldați a fost transferat în Grupul de Armată Centru, acum reaprovizionat și întărit cu mai multe forțe din nord, pentru reluarea marșului către Moscova. Lui Bock i se îndeplinise dorința. Două milioane de soldați germani și 2 000 de tancuri, susținuți de o putere aeriană masivă, avansau în octombrie 1941 către capitala sovietică. Ofensiva fusese denumită „Operațiunea Taifun". Trupele germane au încercuit din nou Armata Roșie, luând 673 000 de prizonieri și confiscând cantități uriașe de echipament. În cadrul tradiționalei adunări anuale a liderilor regionali ai Partidului și a „veteranilor", ținute la München, la 8 noiembrie 1941, ziua în care se comemora puciul eșuat din 1923, Hitler declara: „Niciodată nu s-a prăbușit un imperiu de mărimea Uniunii Sovietice cu atâta repeziciune"[583].

Era doar o iluzie. Lunile de amânare s-au dovedit a fi fatale. Privind în retrospectivă, mulți au susținut că, dacă trupele germane ar fi avansat către Moscova în iulie și august, ar fi cucerit capitala sovietică, în ciuda dificultăților de a păstra liniile de aprovizionare intacte la o asemenea distanță față de bazele lor din Vest. Astfel, după cum sperase și

Bock, ar fi cauzat pierderi enorme forţelor principale ale Armatei Roşii, devastatoare pentru moralul inamicului. Era însă o viziune foarte înşelătoare asupra realităţilor din teren. Părerile unor generali precum Bock, Halder şi alţii care susţineau ideea unei lovituri decisive date trupelor sovietice comasate în preajma Moscovei, reflectau până la urmă mentalitatea tradiţională a armatei prusace, cu care crescuseră: în tradiţia prusacă, ofensiva avea întâietate, iar o campanie reuşită presupunea distrugerea totală a armatelor inamice. Bock ştia mai bine decât oricine că trupele sale erau obosite, unităţile incomplete, aprovizionarea deseori întreruptă, iar echipamentul complet nepotrivit pentru o campanie de iarnă. Dar, la fel ca alţi ofiţeri din armata germană, era bântuit de amintirea Bătăliei de pe Marna, eşecul ofensivei vestice din 1914. La fel ca Hitler, Bock era hotărât să nu repete greşelile trecutului. Şi aidoma lui Hitler, a subestimat forţa inamicului, un inamic de ale cărui rezerve nesfârşite de soldaţi şi utilaje era conştient, dar pe care le-a nesocotit, la fel cum, în final, a nesocotit şi spiritul de luptă renăscut al Armatei Roşii, care s-a dovedit a fi decisiv şi a cauzat pierderi enorme germanilor.[584]

III

Până în octombrie, temerile lui Bock s-au adeverit, întrucât conducerea sovietică a regândit şi a reorganizat întreaga operaţiune de război. După instituirea unor pedepse draconice pentru „chiulangii" şi dezertori şi după ce Dmitri Pavlov, comandantul Armatei Roşii pe Frontul de Vest la începutul războiului, a fost judecat şi executat de-o instanţă sumară a tribunalului militar, Stalin a înţeles – fapt comunicat şi ofiţerilor săi în octombrie 1941 – că „nu violenţa, ci persuasiunea" trebuia folosită pentru a motiva trupele sovietice. Pe măsură ce armata germană înainta neobosită spre Moscova, secretariatul lui Stalin a început pregătirile de evacuare. După ce a citit biografia generalului ţarist Kutuzov, care abandonase temporar Moscova în războiul cu Napoleon, liderul sovietic a decis că plecarea sa ar stârni panică în rândurile populaţiei. Una era să incendiezi un orăşel de secol XIX şi cu totul altceva să predai inamicului o vastă şi modernă aşezare urbană. „Să n-aud de evacuare, a declarat Stalin. Rămânem aici până la victorie."[585] Sub conducerea lui Stalin, noul Comitet de Apărare al Statului a încercat să stabilizeze situaţia. La 10 octombrie 1941, Stalin îl numeşte pe generalul Gheorghi

Jukov în fruntea armatei însărcinate cu apărarea capitalei. Trupele lui Jukov, numărând aproape un milion de soldaţi, au fost nevoite să se retragă din calea puternicei ofensive a trupelor lui Bock. În unele cartiere din Moscova, locuitorii au intrat în panică, pe măsură ce bombardierele germane au început să-şi concentreze focul asupra trupelor staţionate la sol, dar capitala sovietică a fost cruţată de ororile unui bombardament aerian.[586]

Tot atunci au început şi ploile de toamnă, care au preschimbat drumurile proaste ale Rusiei într-o mocirlă de netrecut. La 15 octombrie 1941, Guderian îi spune lui Bock că a ordonat trupelor să facă o pauză. Feldmareşalul a dat vina nu doar pe trupele de rezistenţă ale inamicului, dar şi pe „condiţiile de drum de nedescris, care fac aproape imposibilă deplasarea vehiculelor motorizate“[587]. Din cauza „stării temporare a drumurilor care nu permite circulaţia vehiculelor, nu ne-am putut aproviziona cu muniţie şi alimente“, raporta Meier-Weckler, astfel că soldaţii mâncau ce găseau, de regulă cartofi, îşi coceau singuri pâinea şi măcelăreau vitele din zonă pentru carne.[588] La 16 octombrie 1941, în timpul unei deplasări în zonă, generalul Heinrici a dat peste „o linie neîntreruptă de vehicule stricate, împotmolite în noroi, care nu mai puteau fi mişcate. În noroiul de-alături zăceau sute de cai morţi“. „Azi am fost nevoiţi să oprim pur şi simplu, din cauza stării drumurilor.“[589] Luna octombrie se apropia de sfârşit, dar armatele germane erau împotmolite de trei săptămâni.

Jukov a profitat de ocazie pentru a restabili ordinea şi la 19 octombrie 1941 a declarat stare de asediu, trimiţând nouă armate din rezervă pe malul răsăritean al fluviului Volga. Deşi în mare parte alcătuite din tineri recruţi şi oameni cărora li se refuzase iniţial stagiul militar, numărau totuşi 900 000 de soldaţi care urmau să-i oprească pe germani în încercarea lor de-a încercui oraşul (cel puţin aşa sperau Stalin şi Jukov). De asemenea, raportul lui Richard Sorge – spionul sovietic din Tokio – trimis cu puţin timp înainte ca acesta să fie arestat, la 18 octombrie 1941, coroborat cu alte rapoarte ale serviciului de spionaj, l-a convins pe Stalin că japonezii nu aveau de gând să atace Rusia (într-adevăr, aveau o altă ţintă). Drept urmare, la 12 octombrie, Stalin ordonă unei armate de 400 000 de soldaţi experimentaţi, 1 000 de tancuri şi 1 000 de avioane de luptă, să traverseze Siberia şi să ocupe poziţii lângă Moscova, nu înainte de a-i înlocui cu noi recruţi care urmau să le ţină piept japonezilor o vreme, în caz că aveau de gând să atace.[590] Germanii nu au

prevăzut această mişcare de trupe care s-a dovedit a fi decisivă pentru soarta conflictului. Feldmareşalul Bock se aştepta la ce-i mai rău. La 25 octombrie 1941, Bock scrie că „scindarea Grupului de Armate, precum şi vremea groaznică de care avem parte ne-au blocat complet. Le-am îngăduit ruşilor să-şi reorganizeze diviziile şi să-şi întărească fortificaţiile, cu atât mai mult cu cât deţin controlul drumurilor şi căilor ferate din jurul Moscovei. Nu e bine deloc!"[591]

La 15 noiembrie 1941, pe măsură ce se apropia iarna, drumurile deveniseră destul de solide pentru ca Bock să ordone înaintarea. Tancurile şi motorizatele au început să avanseze, ajungând la 30 de kilometri de suburbiile Moscovei şi preluând controlul asupra canalului Moscova-Volga. Curând a început să ningă, iar în noaptea de 4 decembrie, temperaturile au coborât la -34 de grade Celsius, îngheţând echipamentul germanilor şi pătrunzând prin îmbrăcămintea de iarnă neadecvată a acestora. În noaptea următoare, temperaturile au scăzut şi mai mult, ajungând în unele zone la -40. În toiul iernii ruseşti, trupele germane, echipate pentru o campanie militară care se dorise a fi de scurtă durată, erau prost îmbrăcate şi neajutorate. Bock raporta la 14 noiembrie 1941 că „toate trupele se plâng că e tot mai dificil să facă rost de provizii de orice fel – mâncare, muniţie, combustibil şi haine de iarnă"[592]. Curând, ministrul propagandei, Goebbels, a iniţiat o campanie media pentru colectarea hainelor de iarnă. Hitler a făcut un apel personal la 20 decembrie 1941 şi, în aceeaşi seară, Goebbels a transmis la radio o listă cu obiectele necesare. La sfârşitul lunii decembrie, evreilor germani le-au fost confiscate hainele de lână şi de blană, care-au luat calea Frontului de Est. Era însă prea târziu şi în mare parte inutil, din cauza problemelor de transport. În ianuarie, Meier-Welcker se resemnase cu nădejdea că hainele de lână vor ajunge pe front înainte de iarna următoare. Din ce în ce mai mulţi soldaţi germani sufereau de degerături. „Picioarele le sunt atât de umflate că trebuie să le tăiem cizmele. De obicei, toate degetele, dacă nu chiar toată laba piciorului, sunt vinete sau negre de la degerături."[593] Generalii se aşteptaseră la astfel de probleme, dar, optimişti din fire, crezuseră că vor fi soluţionate odată cu ocuparea oraşelor principale, Moscova şi Stalingrad, unde se puteau adăposti la căldură. Iarna era deja în toi, dar ei aşteptau încă în câmp deschis.

Gerul aprig face primele victime. Generalul Heinrici scria că „vântul te înţeapă cu mii de ace, pătrunde prin căciulă şi prin mănuşi. Ochii ni se umezesc atât de tare că nu mai vedem nimic"[594]. Într-o singură divizie

de infanterie, între 20 decembrie 1941 şi 13 februarie 1942, 13% din soldaţi au fost declaraţi inapţi pentru luptă, din cauza degerăturilor.[595] Trecuseră săptămâni bune de când nimeni nu-şi mai spălase sau schimbase hainele şi soldaţii erau murdari şi infestaţi de paraziţi. „Toţi sunt plini de păduchi şi se scarpină încontinuu, scria Heinrici; de la atâta scărpinat, mulţi s-au trezit cu răni şi puroi. Alţii au infecţii intestinale şi urinare, din cauză că au stat pe solul rece". Trupele lui erau „secătuite de putere"[596]. Armata sovietică era obişnuită cu asemenea condiţii, mai ales după experienţa din Finlanda, şi era echipată corespunzător. Ruşii trimiteau batalioane pe schiuri, care puteau traversa cu repeziciune terenul acoperit de zăpadă, şi cavalerie uşoară care să avanseze prin zonele inundate, inaccesibile tancurilor. Tactica de apărare a germanilor pleca de la premisa că orice contraofensivă sovietică putea fi dejucată cu un număr suficient de forţe, că Armata Roşie se baza în mare măsură pe trupe de infanterie şi că ofiţerii puteau să-şi aleagă câmpul de bătălie şi, la nevoie, să se retragă. Aceste presupuneri au fost de la bun început greşite şi au dus la dezastrul ofensivei germane. La 5 decembrie 1941, Jukov ordonă o contraofensivă, îndreptată iniţial împotriva forţelor germane de învăluire din sudul şi nordul Moscovei, pentru a evita încercuirea capitalei de către trupele inamice. A ordonat trupelor sovietice să nu irosească timp şi vieţi, prin atacarea fortificaţiilor germane, ci să treacă rapid de acestea, lăsând în urmă trupe de acoperire, şi să avanseze spre liniile de retragere ale inamicului. La 7 decembrie 1941, Bock a observat că în luptă intraseră încă 24 de divizii inamice, care nu fuseseră prezente la mijlocul lui noiembrie. Şansele de reuşită ale germanilor scădeau vertiginos. Fără provizii şi întăriri, decimate, slăbite şi epuizate, trupele germane nu puteau face faţă inamicului care „porneşte la contraatac cu nesfârşitele rânduri de nesăbuiţi"[597].

În cumpănă, neştiind dacă să atace sau să se retragă, Bock telefonează insistent la Berlin, pentru întăriri. Conştient de gravitatea situaţiei, Hitler a ordonat a doua zi trupelor să pună capăt ofensivei. Între timp, tergiversările lui Bock au început să-i nelinişească pe soldaţi. Dacă nu înaintau, ce altceva le rămânea de făcut?[598] Moralul trupelor era la pământ. La 30 noiembrie 1941, caporalul Alois Scheuer îi scria soţiei sale, de la 60 de kilometri depărtare de Moscova:

> Stau cu camarazii mei într-un buncăr, în semiîntunecime. Nici nu-ţi poţi închipui ce groaznic arătăm cu toţii şi ce chin a devenit viaţa

> mea. Nu am cuvinte să-ţi descriu. Mai am un singur gând: când voi scăpa din iadul acesta?... Multe-am îndurat până acum, dar nu mai suport. Încetul cu încetul, ne macină pe toţi.[599]

În ziua de Crăciun, Scheuer a estimat că 90% din soldaţii din compania sa fie muriseră, fie erau bolnavi, răniţi, daţi dispăruţi sau sufereau de degerături. Şi lui începuseră să i se înnegrească degetele. Scheuer a supravieţuit frigului şi a murit mai târziu, în februarie 1943, când încă lupta pe Frontul de Est.[600] Viscolul năprasnic a blocat drumurile şi a distrus liniile de comunicaţie ale germanilor, iar trupele lui Bock au început să-şi piardă nădejdea. Germanii aveau o singură linie ferată la dispoziţie în cazul unei retrageri, în vreme ce drumurile erau întru totul blocate de tancuri şi vehicule, multe dintre ele abandonate de trupele care au fugit din calea contraofensivei lui Jukov. Trupele germane au fost atacate şi în nordul îndepărtat, şi în sud, la Tihvin şi la Rostov, şi nu au putut trimite întăriri pe frontul de luptă.[601]

Aproape toate tancurile şi motorizatele rămăseseră fără combustibil. Muniţia şi raţiile erau limitate. Avioanele de luptă nu puteau zbura pe ninsoare. La 16 decembrie 1941, după ce i-a respins pe soldaţii germani staţionaţi la nord şi la sud de oraş, Jukov ordonă trupelor ruseşti să avanseze spre vest. În 10 zile de la ordin, situaţia germanilor devenea disperată. „Ultimele zile au fost oribile“, scria Meier-Welcker la 26 decembrie 1941:

> Încetiniţi de troieni, de multe ori am fost nevoiţi să ne tăiem drum prin zăpadă. Vehiculele şi echipamentul sunt complet nepotrivite pentru iarna rusească, iar în spatele nostru vine inamicul. Încercăm să scoatem toate trupele din zonă în timp util, să transportăm răniţii şi s-avem grijă ca armele şi echipamentul să nu cadă în mâinile inamicului. Această perioadă ne-a pus la grea încercare soldaţii şi ofiţerii.[602]

Cele mai groaznice erau „furtunile de zăpadă care acopereau rapid drumurile pe care tocmai le eliberasem.[603] Ruşii erau de neoprit. „Erau dotaţi cu echipament de iarnă cum nu mai văzusem şi erau peste tot, pătrunzând prin deschizăturile din linia noastră de front, observa Heinrici la 22 decembrie. Deşi ne temeam că ne vor încercui la un moment dat, am primit ordine de sus să nu înaintăm.“ Atâta vreme cât nu erau complet încercuiţi, erau nevoiţi să meargă mai departe. Prin

urmare, germanii s-au retras haotic, nu organizat. „Retragerea noastră prin zăpadă și gheţuri e din toate punctele de vedere napoleonică. Pierderile sunt la fel de mari", scria Heinrici.[604]

IV

Dezastrul era iminent, iar Bock și comandanţii superiori nu știau ce să facă în continuare. Kluge a ordonat retragerea, apoi generalii s-au răzgândit și au hotărât să se apere. Guderian a mărturisit că nu avea niciun plan pentru salvarea situaţiei. În timp ce Guderian, mereu șovăitor, nu izbutea să organizeze apărarea pe timp de iarnă, Bock era absurd de optimist în legătură cu posibilitatea unui nou atac. Cu toate acestea, Bock și-a dat seama că problema retragerii armatei de pe front era o chestiune de politică, și nu una militară. Disperarea resimţită de generali începea să se facă observată. Momentul de răspântie trăit de Wehrmacht în faţa Moscovei a dus la primele restructurări în eșalonul de vârf al armatei germane, de la începutul războiului. Primul înlăturat a fost Gerd von Rundstedt, comandantul Grupului de Armate Sud. Hitler îi ordonase acestuia, prin intermediul comandantului general, feldmareșalul Walter von Brauchitsch, să nu permită diviziilor motorizate aflate sub comanda generalului Ewald von Kleist să se retragă de la marginea orașului Rostov peste o anumită limită. Rundstedt s-a temut să nu fie încercuit și a nesocotit ordinul. Furios, Hitler l-a concediat pe Rundstedt la 1 decembrie 1941, înlocuindu-l cu feldmareșalul Walter von Reichenau. După o scurtă vizită pe front, între 2 și 3 decembrie, Hitler a recunoscut că Rundstedt luase decizia potrivită. Dar nu l-a repus în funcţie. Șefia lui Reichenau a fost de scurtă durată, întrucât la 14 ianuarie 1942 a murit în urma unui atac de cord. Moartea sa era un indiciu al stresului uriaș, fizic și psihic, la care erau supuși ofiţerii superiori, majoritatea oameni trecuţi de 50 de ani. La începutul lunii decembrie, Rundstedt, deja bolnav, a suferit și el un atac de cord, dar n-a murit. A venit și rândul lui Bock să aibă probleme mari de sănătate. La 13 decembrie 1941, îi spunea lui Brauchitsch că „se simţea foarte slăbit fizic". „«Boala rusească» și suprasolicitarea m-au adus în asemenea hal, scria el câteva zile mai târziu, că mi-e teamă că-mi voi pierde comanda." La 16 decembrie 1941, îi cere lui Hitler voie să plece în permisie, pe caz de boală. Cei doi s-au despărţit în termeni buni.

Înainte să părăsească frontul și să cedeze comanda Grupului de Armate Centru lui Günther von Klugela 19 decembrie 1941, Bock le-a ordonat trupelor sale să mențină poziția. Întâlnirea cu Hitler de la 22 decembrie a fost „foarte veselă", nota el în jurnal. Faptul că Bock i-a cerut Führerului să-l trimită pe front, de cum avea să se însănătoșească, dovedește că Bock era într-adevăr bolnav, și nu căuta să-și neglijeze îndatoririle.[605]

La 16 decembrie 1941, a avut loc una din cele mai importante schimbări din ierarhia militară nazistă, când Hitler a acceptat demisia feldmareșalului Walther von Brauchitsch, comandantul general al armatei. Brauchitsch, presat încontinuu de Führer și de generali, nu putuse să se împace cu ideea înfrângerii. Și el suferise un atac de cord la mijlocul lunii noiembrie. După un număr de deliberări, Hitler a decis să nu-l înlocuiască cu un alt general, ci să preia chiar el funcția.[606] Trupele germane au primit această veste cu ușurare. „Führerul a preluat soarta armatei în propriile mâini, după ce Brauchitsch a demisionat, din motive de sănătate. Führerul va ști cum și unde să dispună trupele", scria Albert Neuhaus la 21 noiembrie 1941, într-o scrisoare către soție.[607] Generalii răsuflau și ei ușurați. Responsabilitatea pentru salvarea armatei nu mai era în mâinile lor. Guderian se aștepta la o operațiune „fulger și energică" din partea lui Hitler, bazându-se pe „entuziasmul și energia caracteristice" liderului, în timp ce comandantul unei divizii de tancuri, generalul Hans-George Reinhardt, a fost încântat că „în sfârșit, ordinele Führerului vor limpezi" situația de pe front. Foarte puțini erau sceptici, printre aceștia și generalul Heinrici, care i-a scris soției sale la 20 decembrie 1941 că Hitler preluase comanda armatei, dar că „e foarte probabil că nici el nu va reuși să schimbe situația"[608].

Dar aproape toți generalii considerau că Hitler își dovedise geniul militar în 1940 și aveau încredere că va ști cum să taie nodul gordian. Grăbit să-și exercite rolul decizional, Hitler a ordonat trimiterea de întăriri din Vest și le-a zis soldaților de pe Frontul de Est să țină pozițiile deja cucerite până când acestea aveau să ajungă. Patru zile mai târziu, Hitler le-a spus ofițerilor Grupului de Armate Centru că „în fiecare soldat trebuie insuflată hotărârea fanatică de a apăra bucata de pământ pe care stă, prin orice mijloace, oricât de brutale". „Asemănarea cu retragerea napoleonică amenință să devină reală", i-a avertizat el la 20 octombrie 1941. Retragerea lui Napoleon a coincis cu începutul sfârșitului pentru împăratul francez. Hitler nu dorea să-i împărtășească soarta.[609] Ordinele sale nu numai că au spulberat confuzia creată pe

front cu privire la scopul armatei, ci au ridicat şi moralul trupelor. Pe de altă parte, rigiditatea cu care îşi implementa ideile a îngreunat retragerile tactice, la scară redusă, care nu puteau fi evitate în situaţiile cu adevărat disperate. Gotthard Heinrici a primit ordinele de menţinere a poziţiei cu o frustrare crescândă, mai ales că nu făceau altceva decât să mărească şansele de a fi înconjuraţi. „Situaţia dezastruoasă continuă", îi scria soţiei în Ajunul Crăciunului din 1941.

> Conducerea de la Berlin un vrea să recunoască acest lucru. Zeii le răpesc vederea celor pe care vor să-i zdrobească. Pe zi ce trece constat tot mai mult adevărul acestor vorbe. Dar mândria ne opreşte să dăm înapoi. Generalii nu vor să admită că armata e complet înconjurată în faţa Moscovei. Refuză să creadă că ruşii ar face aşa ceva. Şi, în orbirea lor, ne iau cu ei în abis. În patru săptămâni o să pierdem bătălia în faţa ruşilor şi, mai târziu, întreg războiul.[610]

Heinrici a încercat să-i atragă de partea lui pe superiorii săi, dar aceştia au refuzat să ordone retragerea „ca nu cumva să insulte conducerea supremă"[611].

De-aici izvorăşte legenda repetată de mulţi generali care au supravieţuit războiului, legenda care spune că puteau să câştige bătălia, dar că Hitler nu i-a lăsat. Războaiele erau câştigate de ofiţeri cu experienţă şi un amator precum Hitler, oricât de talentat ar fi fost, nu putea decât să-i ducă la pierzanie. În realitate, lucrurile stăteau complet altfel. Avântul orbesc al generalilor în toamna şi iarna lui 1941, neputinţa lor de a fortifica poziţiile pe timp de iarnă, optimismul naiv în faţa unei armate hotărâte şi bine dotate, refuzul încăpăţânat de a accepta consecinţele epuizării armatei, la care se adăugau dificultăţile de aprovizionare şi gerul cumplit, au făcut ca sfârşitul lui decembrie să-i găsească paralizaţi de frică şi incapabili să ia o decizie. Odată cu stabilizarea situaţiei, dispreţul lui Hitler pentru generali a crescut considerabil. „Încă o scenă dramatică cu Führerul, nota Halder în jurnal, la 3 ianuarie 1942, în care Hitler contestă abilitatea generalilor de a lua decizii ferme."[612] Hitler era hotărât să nu le mai acorde libertate de acţiune generalilor. Feldmareşalul Wilhelm Ritter von Leeb, aflat la comanda Grupului de Armate Nord, a fost luat în colimator de către Hitler la 12 ianuarie 1942, când i-a cerut Führerului permisiunea de a-şi retrage trupele dintr-o serie de poziţii pe care el le considera imposibil de apărat, ca să minimizeze

pierderile. Hitler, susţinut de Halder, credea că acest lucru ar fi slăbit flancul nordic al Grupului de Armate şi ar fi îngreunat campania din vară. Leeb şi-a depus demisia, care i-a fost acceptată la 16 ianuarie 1942. Înlocuitorul său, generalul Georg von Küchler, a fost rapid înştiinţat de către Halder că avea datoria să se supună tuturor ordinelor primite de la Führer.[613]

Nerespectarea ordinelor Führerului aducea cu sine consecinţe grave. Generalul Heinz Guderian s-a întâlnit cu Hitler la 20 decembrie 1941 pentru a-l convinge că trebuie să se retragă. Hitler i-a spus să le ordone soldaţilor să sape tranşee şi să lupte în continuare. Guderian i-a amintit liderului că pământul era complet îngheţat vreo doi metri în jos. Atunci soldaţii trebuie să se sacrifice, i-a spus Hitler. Führerul era susţinut în ideile sale de Kluge şi de Halder, care, la fel ca Bock, nu-l apreciau pe comandantul arogant şi încăpăţânat, şi au văzut în disputa acestuia cu Hitler o ocazie de a se debarasa de el. Nesocotind ordinul lui Kluge, Guderian a lansat o operaţiune masivă de retragere, spunându-i comandantului său: „În aceste circumstanţe neobişnuite, îmi voi conduce armata într-o manieră care să nu-mi păteze conştiinţa". Kluge credea că Guderian trebuia să dea socoteală ofiţerilor săi superiori şi i-a spus lui Hitler că, dacă Guderian îşi păstrează funcţia, el îşi va da demisia. La 26 decembrie 1941, Guderian e concediat. Dezbinarea în rândul generalilor a subminat complet orice încercare de a pune în discuţie încăpăţânarea Führerului de a menţine poziţiile.[614] Comandantul diviziei motorizate, generalul Eirich Hoepner, a observat cu perspicacitate: „Nu te poţi bizui doar pe «voinţă fanatică». Voinţa există deja. Ne lipseşte forţa"[615]. Corpul de armată 20 fusese încercuit şi Hoepner a cerut permisiunea de a se retrage pe o poziţie anterioară, uşor de apărat. Noul comandant al Grupului de Armate Centru, feldmareşalul Günther von Kluge, i-a spus că-i va cere sfatul lui Hitler şi i-a ordonat lui Hoepner să pregătească retragerea. Gândind că Hitler va aproba acţiunea, Hoepner n-a mai aşteptat să fie atacat şi a ordonat numaidecât retragerea trupelor, la 8 ianuarie 1942. Şocat şi îngrozit de reacţia lui Hitler, Kluge i-a raportat incidentul Führerului, iar acesta l-a concediat imediat pe Hoepner, fără drept de pensie.[616]

Prin astfel de manevre în cadrul lanţului de comandă, Hitler a reuşit să-i supună pe toţi comandanţii din vârful armatei. Profesionalismul de care făceau paradă s-a năruit în faţa Moscovei. Hitler urma să fie singurul dirijor pe teatrul de operaţiuni. Acum că triumfase în lupta cu

generalii, Hitler putea să renunțe puțin la rigiditatea cu care insista menținerea pozițiilor. Până la mijlocul lunii ianuarie, 1942, Hitler îi aprobase lui Kluge câteva manevre de reorganizare, inclusiv un număr de retrageri tactice spre o „poziție de iarnă". Luptele au continuat pe măsură ce Armata Roșie lansa încontinuu atacuri asupra liniei de comunicații cu ariergarda. Generalul Heinrici și-a câștigat reputația de tactician defensiv, rămânând ferm pe poziții până ce atacurile rușilor s-au mai domolit; dar această reputație avea să se întoarcă împotriva lui înainte de sfârșitul războiului.[617] Până la urmă, cu toții erau conștienți de amploarea dezastrului la porțile Moscovei. Jukov îi împinsese pe germani până în punctul din care lansaseră Operațiunea Taifun cu două luni în urmă. Halder considera că, pentru forțele germane, aceasta era „cea mai mare criză militară din ambele războaie mondiale"[618]. Germania pierduse un total de 380 000 de oameni în ultimele două luni din 1941, iar în februarie și martie 1942, alți 190 000 au fost uciși sau capturați în urma ciocnirilor cu rușii, fără a-i pune la socoteală pe cei 150 000 de soldați care au murit din pricina degerăturilor sau a altor boli. Halder estima că, de la începutul campaniei din Rusia și până în decembrie 1941, aproape 830 000 de soldați au fost omorâți, răniți sau dați dispăruți pe Frontul de Est. Până la sfârșitul lunii februarie, numărul victimelor depășise un milion.[619] Acestea reprezentau pierderi uriașe pentru Germania, care nu puteau fi înlocuite cu ușurință. Lucrurile ar fi stat și mai rău, dacă Stalin ar fi decis să profite de faptul că bătălia se dădea pe frontul de acasă al Rusiei și să-și concentreze întreaga forță asupra Grupului de Armate Centru, care se retrăgea, și nu în poziții localizate de-a lungul întregii linii de front, așa cum s-a întâmplat.[620]

În ciuda progreselor pe care le-au făcut de la 22 iunie 1941 încolo, germanii nu și-au îndeplinit principalele obiective. Optimismul fără margini din primele săptămâni ale Operațiunii Barbarossa s-a transformat treptat într-o atmosferă apăsătoare, oglindită în ușurința cu care Hitler se debarasa de generalii din vârful armatei germane. Forțele militare ale Germaniei au arătat pentru prima dată că sunt vulnerabile. După Moscova, Hitler încă mai credea cu tărie în victorie. Dar acum știa cel puțin că luptele aveau să dureze mult mai mult decât plănuise inițial.[621] Invazia Uniunii Sovietice schimbase fața războiului într-un mod irevocabil. O serie de victorii obținute cu ușurință în Vest au fost urmate de o luptă tot mai sumbră în Est. Campania de pe frontul sovietic a eclipsat toate victoriile din Franța, Danemarca, Norvegia sau în

Ţările de Jos. Începând cu 22 iunie 1941, cel puţin două treimi din întreaga forţă armată a Germaniei erau întotdeauna prezente pe Frontul de Est. Mai mulţi soldaţi au luptat şi au murit pe Frontul de Est decât în toate celelalte conflagraţii, pe întreaga durată a războiului, inclusiv în Orientul Îndepărtat. Dimensiunea conflictului era colosală. La fel a fost şi fanatismul ideologic, dar şi amărăciunea în ambele tabere. Până la urmă, pe Frontul de Est, mai mult decât oriunde altundeva, s-au decis sorţii războiului.[622]

III

SOLUŢIA FINALĂ

„Fără milă“

I

La 27 iunie 1941, locotenent-colonelul Lothar von Bischoffshausen, un obişnuit ofiţer de armată, ajunge în Kaunas (Kovno) în Lituania şi observă o mulţime de oameni, bărbaţi, femei şi copii, bucurându-se şi ovaţionând în faţa unei benzinării de pe marginea drumului. Curios, se opreşte să vadă ce se întâmplă. Bischoffshausen, născut în 1897, soldat de carieră, decorat în numeroase rânduri, fost membru al Corpului de Voluntari, nu era nici pe departe un adept al umanitarismului, dar până şi el a fost îngrozit de ce a văzut:

> La intrarea în benzinărie se afla un bărbat de înălţime medie, blond, care avea în jur de 25 de ani şi se odihnea sprijinit pe o bâtă de lemn. Bâta era groasă cam cât braţul lui şi îi ajungea până la piept. La picioarele lui se aflau între 15 şi 20 de oameni care fie erau morţi, fie agonizau. Dintr-un furtun curgea neîncetat apă, spălând sângele de pe beton şi scurgându-l într-o gură de canal. La câţiva paşi în spatele bărbatului, se aflau în jur de 20 de oameni, păziţi de civili înarmaţi, care îşi aşteptau în tăcere execuţia. La un gest al bărbatului blond, cel căruia îi sosise rândul se desprindea din grup şi făcea câţiva paşi în faţă, fiind apoi omorât în bătaie cu bâta de lemn în cel mai bestial mod posibil. Fiecare lovitură primită era însoţită de strigăte entuziaste din partea mulţimii.[623]

Bischoffshausen a observat că unele femei îşi ridicau copiii mai sus ca să poată vedea mai bine întreaga scenă. Mai târziu, ofiţerii de stat-major i-au spus că acţiunea sângeroasă fusese o măsură spontană organizată de către oamenii din oraş, „ca represalii împotriva colaboratorilor şi trădătorilor implicaţi în recenta invazie sovietică“. De fapt, aşa cum au

raportat şi alţi martori la faţa locului, toate victimele erau de etnie evreiască. Un fotograf german a reuşit să imortalizeze momentul pe film. Bischoffshausen i-a arătat unui ofiţer SS legitimaţia sa şi l-a împiedicat pe acesta să confişte filmul, făcând posibilă conservarea unei arhive fotografice a evenimentului pentru posteritate. A raportat masacrul superiorilor săi, dar, în ciuda prezenţei ofiţerilor SS, generalul forţelor germane din zonă a insistat că aceasta e o problemă de natură internă a lituanienilor. Cu toate acestea, Bischoffshausen a aflat că serviciul de securitate SS se afla în zonă încă din 24 iunie 1941.[624]

Scena la care fusese martor nu era un act de violenţă spontan, întâmplător sau izolat. Forţele germane au intrat în Uniunea Sovietică şi în diferite teritorii aparţinând acesteia urmate de patru Grupuri Operative ale SS şi de Unităţile de Comandă subordonate acestora, cât şi de un număr de batalioane ale poliţiei, care au trecut la executarea ordinelor primite de la Heydrich, de a ucide arhivarii din cadrul registraturilor, funcţionarii Partidului Comunist şi evreii, împreună cu toţi prizonierii de război de etnie evreiască, cu scopul de a elimina şansa formării unui grup de rezistenţă şi apariţia unor elemente subversive care să lupte pentru „evreii bolşevici“. Iniţial, se dorea ca execuţiile să fie conduse de către civilii locali, care urmau să se revolte împotriva asupririi comuniştilor şi evreilor, odată ce naziştii ar fi ajuns în zonă.[625] Într-un raport de la mijlocul lunii octombrie din 1941, scris de comandantul Grupului Operativ A, Walther Stahlecker, se face referire la instrucţiunile date de Heydrich privind punerea în mişcare a ceea ce el numea „un efort autonom de purificare“ al populaţiei locale sau, cu alte cuvinte, a unui pogrom antisemit care trebuia să pară ca o acţiune spontană, generată de o exaltare de patriotism lituanian. Era important să se „creeze o impresie demonstrabilă şi întemeiată pentru posteritate a faptului că populaţia eliberată fusese cea care a luat cele mai dure măsuri împotriva bolşevicilor şi inamicului evreiesc, din proprie iniţiativă, fără a se putea identifica nicio implicare din partea Germaniei“. „La început s-a dovedit dificil să pornim un pogrom la scară largă aici“, raporta Stachlecker, dar, în final, un partizan anti-bolşevic din zonă a reuşit „aparent fără ordin sau incitare din partea forţelor germane“, să facă posibilă execuţia a peste 1 500 de evrei în noaptea dintre 25 şi 26 iunie şi încă 2 300 în noaptea următoare, de asemenea dând foc la 60 de case locuite de evrei şi la câteva sinagogi. „Unităţile militare au fost puse la curent şi au înţeles pe deplin necesitatea acestei acţiuni“, adăuga el.[626]

Din primele zile de ocupaţie germană, astfel de pogromuri au avut loc în aceste teritorii. Antisemitismul din statele baltice fusese alimentat de experienţa anterioară de sub ocupaţia sovietică, de pe vremea Pactului semnat între Hitler şi Stalin cu doi ani în urmă, în timpul căreia elitele locale şi naţionaliştii extremişti fuseseră persecutaţi, arestaţi, deportaţi sau asasinaţi. Stalin încurajase minorităţile ruseşti şi evreieşti să ajute la făurirea noilor soviete, Letonia, Lituania şi Estonia, şi două treimi din membrii Comitetului Central al Partidului Comunist din Letonia erau fie ruşi, fie evrei la origine, deşi, ca mai toţi comuniştii, îşi negau acum identităţile etnice şi religioase în favoarea internaţionalismului secular bolşevic. Cât despre nazişti, aceştia nu îi tratau pe cetăţenii statelor baltice ca pe nişte sclavi subumani, ci ca pe o populaţie care putea fi asimilată de către rasa dominantă germană. Cu toate acestea, numai naţionaliştii extremişti din aceste ţări şi-au revărsat frustrările faţă de comunism pe minorităţile locale evreieşti, acumulate de-a lungul perioadei de ocupaţie sovietică.[627] Stachlecker raporta că nu fusese deloc uşor să pornească pogromuri locale în Letonia. Grupul Operativ A a fost nevoit să apeleze la poliţia auxiliară, şi nu la civili, pentru execuţia a 400 de evrei din Riga şi e foarte probabil că aceeaşi măsură a trebuit luată şi în alte zone, cum ar fi Mitau, unde cei 1 550 de evrei „au fost executaţi, fără excepţie, de populaţia din zonă". În Estonia, procentul evreilor era atât de restrâns – un număr infim de 4 500 de evrei – încât astfel de acţiuni nu au avut succes şi majoritatea au reuşit să fugă.[628] Până la sosirea trupelor militare germane în Estonia, Grupurile Operative ale SS şi alte unităţi militare recurseseră deja la executarea bărbaţilor evrei. În Garsden (Gargzdai), un oraş lituanian de la graniţă, unde trupele germane se confruntaseră cu o rezistenţă agresivă, menţinerea securităţii zonei fusese lăsată în sarcina unei unităţi de poliţie de frontieră din Memel, care a arestat între 600 şi 700 de evrei. Acţionând în virtutea ordinelor primite de la comandantul Gestapo din Tilsit, Hans-Joachim Böhme, aceasta a mărşăluit 200 de bărbaţi evrei şi o femeie evreică (soţia unui comisar politic sovietic) pe un câmp din apropiere, unde i-au forţat să-şi sape singuri gropile, după care, în după-amiaza zilei de 24 iunie 1941, i-au împuşcat pe toţi. Una din victime era un băieţel în vârstă de 12 ani. Cunoscută de acum drept Unitatea de Comandă Tilsit, grupul lui Böhme a continuat să înainteze spre est, omorând peste 3 000 de civili până la 18 iulie 1941.[629]

La 30 iunie 1941, grupul primeşte vizita lui Himmler şi a lui Heydrich, care au aprobat măsurile luate de aceştia. În mod evident, Böhme şi oamenii din subordinea sa nu au făcut altceva decât să îndeplinească dorinţele lor. Forţele germane îi tratau pe toţi bărbaţii evrei ca pe nişte comunişti, partizani, sabotori, prădători, membri periculoşi ai elitei intelectuale sau pur şi simplu „elemente suspecte", şi luau măsurile corespunzătoare împotriva lor. Antisemitismul a fost şi motivul pentru care trupele germane preferau uneori să-i execute pe soldaţii Armatei Roşii capturaţi, şi nu să-i trimită în afara frontului, ca prizonieri de război. Soldatul Albert Neuhaus, născut în Münster în 1909 şi deci mai în vârstă decât restul camarazilor săi, scria la 25 iunie 1941: „Aici, în ceea ce a fost odată Lituania, totul e destul de evreizat, şi de aceea nimeni nu este cruţat"[630]. Melanjul de antisemitism şi de raţionalizare militară sau de securitate, precum şi implicarea diverselor agenţii în masacru, este evident într-o scrisoare pe care un soldat de rând o trimite părinţilor la 6 iulie 1941, din Tarnopol, în Galiţia de Est. După ce descrie cum s-au descoperit trupurile mutilate ale unor soldaţi germani luaţi prizonieri de către forţele Armatei Roşii, soldatul continuă:

> Noi şi SS-ul am fost milostivi ieri, pentru că fiecare evreu prins a fost executat pe loc. Azi e o zi cu totul diferită, pentru că din nou am găsit trupurile mutilate a 60 de camarazi. Acum, evreii au trebuit să scoată cadavrele din pivniţă, să le întindă pe jos şi să privească modul oribil în care fuseseră mutilaţi. După ce au inspectat cadavrele au fost omorâţi în bătaie cu bastoane şi lopeţi. Până acum, am trimis în jur de 1 000 de evrei în lumea de apoi, dar e încă prea puţin pentru faptele pe care le-au comis.[631]

Desigur, legătura evreilor cu uciderea soldaţilor nu putea fi demonstrată. Cu toate acestea, în jur de 5 000 de evrei din totalul populaţiei evreieşti a oraşului au fost masacraţi, inclusiv un mic număr de femei şi copii.[632]

La sfârşitul lunii iunie şi în primele săptămâni din iulie, Grupurile Operative au recurs la executarea unui număr din ce în ce mai mare de bărbaţi evrei din teritoriile ocupate din Est, încurajate de vizitele frecvente a lui Himmler şi a lui Heydrich în zonele lor de operaţiune. Liderii SS au început să stabilească norme în această privinţă, pe care Grupurile Operative trebuiau să le îndeplinească. În Vilnius au fost

omorâţi între 5 000 şi 10 000 de evrei până la sfârşitul lunii iulie. Cei mai mulţi dintre aceştia au fost duşi la gropi excavate anterior de către Armata Roşie în vederea construirii unei baze de tancuri. Au fost puşi să-şi lege cămăşile în jurul capului pentru a nu vedea nimic în jurul lor şi apoi au fost mitraliaţi în grupuri de câte 12. Până la mijlocul lunii iulie, alţi 2 000 de evrei din Riga au fost executaţi într-o pădure din apropierea oraşului de către trei unităţi SS, asistate de poliţia locală. Mii de alţi evrei au fost omorâţi în moduri similare în alte oraşe. Pe măsură ce îngrozitoarea operaţiune progresa, gesturile oficiale care însoţeau astfel de formalităţi legale, respectate la începutul masacrelor, precum ritualurile convenţionale efectuate de către plutoanele de execuţie, au fost rapid abandonate.[633] La 27 iunie 1941, soldaţi din diferite unităţi aflate în subordinea Diviziei de Securitate 221 din cadrul armatei, au capturat peste 500 de evrei, i-au închis într-o sinagogă din Białystock şi i-au ars de vii, în timp ce unităţile forţelor armate aruncau în aer clădirile din jur, pentru a împiedica răspândirea focului. Mulţi alţi bărbaţi evrei au fost arestaţi pe stradă. Li s-a dat foc la bărbi şi au fost obligaţi să danseze, apoi au fost împuşcaţi. Cel puţin 2 000 de evrei au fost ucişi în total. La scurt timp după aceea, un batalion al poliţiei germane a pătruns în ceea ce rămăsese din cartierul evreiesc şi a plecat cu 20 de camioane pline de bunuri. Himmler şi Heydrich au ajuns în Białystock la începutul lunii iulie în 1941 şi se spune că ar fi declarat că, în ciuda acestor masacre, nu se luaseră destule măsuri împotriva pericolului evreiesc. Imediat după aceea, peste 1 000 de bărbaţi evrei aflaţi la vârsta de înrolare au fost arestaţi, duşi în afara oraşului şi executaţi.[634]

Grupul Operativ a raportat că intenţiona să „lichideze“ întregul „cadru de conducere bolşevico-evreiesc“ din regiune, dar în practică nu au făcut altceva decât să aresteze şi să execute fiecare bărbat adult de etnie evreiască din zonă, fără a face distincţii între aceştia pe bază de ocupaţie sau realizări educaţionale.[635] La fel ca şi pe Stalin, invazia germană din 1941 luase populaţia evreiască prin surprindere, iar cei mai mulţi nu fugiseră, cu excepţia celor care avuseseră legături în trecut cu Partidul Comunist. Mulţi dintre aceştia aveau amintiri plăcute de pe vremea ocupaţiei germane din timpul Primului Război Mondial, iar sub conducerea sovietică, instituţiile evreieşti avuseseră de suferit. De asemenea, aveau resentimente faţă de exproprierea firmelor evreieşti pe timpul comunismului, precum şi faţă de campaniile antireligioase care îi forţaseră să abandoneze îmbrăcămintea tradiţională şi să nu mai

ţină Sabatul.[636] Un soldat german a raportat că unitatea sa fusese primită în Polonia de Est cu braţele deschise, nu numai de către sătenii care le-au oferit lapte, unt şi ouă, dar şi de către evrei, care, remarca el, „nu şi-au dat seama că le-a sunat ceasul"[637]. În scurt timp, lucrurile s-au schimbat. Zvonurile despre masacre au început să se răspândească rapid şi curând evreii fugeau în masă din calea forţelor germane. Dar armata germană înainta atât de rapid, încât mulţi dintre ei nu reuşeau să scape de Grupurile Operative ale SS care îi prindeau din urmă.[638] Cu toate acestea, un raport al Unităţii de Comandă 6 din Grupul Operativ C din data de 12 septembrie 1941 menţionează că 90% sau, în unele locuri, chiar 100% din populaţia evreiască din multe oraşe din Ucraina, fugise deja. „Din câte ştim, în majoritatea cazurilor din Ural, expulzarea evreilor nu ne-a costat nimic şi constituie o contribuţie semnificativă la soluţionarea problemei evreieşti în Europa", mai scria în raport.[639]

II

Felix Landau, un tâmplar în vârstă de treizeci de ani din Austria, se afla în Lemberg (Lvov) la începutul lunii iulie. Landau se înrolase în SS în aprilie 1934 şi fusese implicat în asasinarea Cancelarului Austriei, Dollfuss, în acelaşi an.[640] Era nazist devotat şi, prin urmare, antisemit. Se oferise voluntar pentru a lua parte la operaţiunile Grupului Operativ C şi, împreună cu o Unitate de Comandă a acestuia, a ajuns în Lemberg după sosirea forţelor armate germane, la 2 iulie 1941. Landau avea un jurnal în care nota progresul unităţii sale. Scria că trupele germane au descoperit trupurile mutilate ale unor naţionalişti ucraineni omorâţi de către poliţia secretă sovietică după înăbuşirea unei răscoale eşuate. Pe lângă aceştia, se spunea că au mai fost descoperite şi cadavrele unor piloţi germani, care fuseseră ucişi în aceeaşi manieră.[641] Raportul era corect. Într-adevăr, în fiecare centru urban major, poliţia secretă sovietică încercase să evacueze „elementele contrarevoluţionare" din închisori, înainte de sosirea trupelor germane, şi au masacrat în jur de 20 000 de oameni pe care nu au putut să-i deplaseze. Printre victime se numărau şi soldaţi germani, luaţi prizonieri în 1939. Mulţi fuseseră omorâţi în bătaie, la deshumare constatându-se că majoritatea aveau oasele fracturate. În numeroase rapoarte se susţinea că le fuseseră scoşi ochii sau că li se mutilaseră organele genitale, deşi după toate

probabilitățile aceste lucruri puteau fi puse și pe seama șobolanilor sau altor animale. De asemenea, există dovezi conform cărora naționaliștii ucraineni din Lemberg au crucificat oameni pe pereții închisorii și le-au tăiat sânii sau organele genitale, pentru a da impresia că atrocitățile comise de către sovietici au fost mult mai îngrozitoare decât în realitate.[642] Descoperirea cadavrelor mutilate a dus la un exces de violență din partea armatei, ucrainenilor și Grupurilor Operative.[643] „Curând după sosirea noastră, scria Landau, am omorât și primii evrei." Activitatea nu era pe gustul lui: „Nu am tendința să omor oameni fără apărare – chiar dacă sunt evrei. Mult mai mult apreciez lupta cinstită". Dar, la 3 iulie 1941, unitatea lui Landau a executat 500 de evrei, iar pe 5 iulie încă 300 de polonezi și evrei.[644]

La scurt timp după ce a ajuns în oraș, unitatea lui Landau a fost informată că ucrainenii din zonă și soldații germani scoseseră 800 de evrei din fosta citadelă, folosită ca sediu al poliției secrete sovietice și au început să-i atace, învinovățindu-i de masacrele din închisori. Îndreptându-se spre citadelă, Landau a văzut:

> Sute de evrei mergând pe străzi cu chipurile pline de sânge, evrei împușcați în cap, cu mâinile rupte și cu ochii atârnându-le din orbite. Erau plini de sânge. Unii îi cărau pe cei care căzuseră. Am mers spre citadelă; acolo am fost martori la niște scene pe care nu mulți au avut ghinionul să le vadă. Intrarea în citadelă era păzită de soldați. Aveau bâte groase cât brațul unui bărbat și loveau pe oricine le ieșea în cale. O mulțime de evrei ieșeau pe ușă. Stăteau claie peste grămadă și schelălăiau îngrozitor, ca niște porci. Ieșeau însângerați din citadelă. Cineva le dăduse drumul. Îi loveau cu furie și ură.[645]

Landau credea că astfel de acte de violență erau „complet justificabile", având în vedere situația din trecut. Ura pe care o resimțeau unii ucraineni față de evrei se datora preconcepțiilor religioase și resentimentelor naționaliste provenite din faptul că mulți evrei lucraseră pentru moșierii polonezi. Aceasta s-a manifestat prin sprijinul acordat de miliția naționalistă, extremistă și antisemită trupelor germane care avansau spre estul Galiției. Pe deasupra, evreii erau învinovățiți de către soldații ucraineni și de către trupele germane pentru moartea și mutilarea prizonierilor, care fusese de fapt o măsură luată de poliția secretă sovietică înainte de a se retrage. În Berejanî, ucrainenii au răzbunat

presupusele atrocități ale evreilor, omorându-i pe aceștia cu bâte țintate cu cuie. După ce comandantul general al trupelor germane a văzut cadavrele mutilate ale unor tineri omorâți în închisoare de către poliția secretă sovietică, întinse în piața din centrul orașului Boryslaw, i-a acordat gloatei furioase 24 de ore pentru a se ocupa, în orice manieră dorea, de evreii din zonă. Evreii au fost adunați laolaltă, puși să curețe cadavrele, forțați să danseze, apoi omorâți în bătaie cu țevi de plumb, topoare, ciocane și orice le pica în mână ucrainenilor.[646] În total, în primele săptămâni de ocupație germană în Lemberg, au fost omorâți 7 000 de evrei. Implicarea naționaliștilor ucraineni în masacru a fost acceptată și recunoscută, iar aceștia au mai omorât încă 2 000 de evrei din oraș până la sfârșitul lunii. Chiar și așa, aceste operațiuni erau în general dezorganizate. Naționaliștii porniți să se răzbune pe comuniștii sovietici pentru anii de asuprire și pentru foametea de la începutul anilor '30 erau o minoritate restrânsă în Ucraina, oricât de dispuși ar fi fost inițial ucrainenii să-i primească cu brațele deschise pe germani.[647] Grupul Operativ C a trebuit să recunoască: „Încercările noastre precaute de a incita pogromuri împotriva evreilor nu au avut succesul scontat... Populația e străină de sentimentul antisemit, fie el fondat pe motive rasiale sau spirituale“[648].

După plecarea din Lemberg, unitatea lui Landau s-a îndreptat spre Cracovia, unde execuțiile au fost reluate.[649] Landau a dus 23 de evrei, dintre care două femei, unii din ei refugiați din Viena, într-o pădure pentru a-i executa. În timp ce aceștia își săpau propriile morminte, el se întreba: „Oare la ce Dumnezeu se puteau gândi în acele momente? Cred că fiecare din ei nutrește o mică speranță că nu va fi omorât. Candidații la moarte sunt organizați în trei schimburi pentru că nu avem prea multe lopeți. În mod straniu, m-a lăsat complet rece. Nu simt milă, nu simt nimic“[650], scria Landau. După ce terminau de săpat, victimelor li se cerea să se întoarcă cu spatele. „Șase dintre noi aveau sarcina de a-i împușca. Ne împărțiserăm astfel: trei urmau să tragă în inimă, trei în cap. Eu am ales să trag în inimă. Am tras și bucăți de creieri au zburat prin aer. Două gloanțe în cap e prea mult. Aproape că-i decapitează.“[651] După astfel de operațiuni, Landau a fost însărcinat să recruteze evrei pentru munca forțată. La 22 iulie 1941, omoară 20 de evrei pentru neprezentare. După acest incident, scrie el în jurnal, totul a mers ca pe roate.[652] Pe lângă descrieri sumbre ale masacrelor, mare parte din jurnalul lui Landau era dedicat grijilor pe care și le făcea în legătură cu

iubita sa, o dactilografă în vârstă de 20 de ani pe care o cunoscuse în Radom. Spre finalul anului, Landau locuia cu ea într-o vilă uriaşă şi îl însărcinase pe artistul şi scriitorul evreu Bruno Schulz, pe care îl aprecia mult, să-i picteze o frescă. Această solicitare a prelungit temporar viaţa artistului, deşi Schulz a fost ulterior împuşcat de către un ofiţer SS rival cu Landau.[653] Nu ştim dacă Landau a regretat într-un fel moartea artistului, pentru că ulterior n-a mai pomenit de el.

Execuţiile în masă şi pogromurile aveau loc în văzul lumii şi erau nu doar observate şi raportate de către cei implicaţi şi de trecători, ci şi fotografiate. Soldaţii şi ofiţerii SS ţineau instantanee ale execuţiilor în portofele şi le trimiteau familiilor şi prietenilor sau le luau cu ei înapoi în Germania, când plecau în permisie. Astfel de poze au fost găsite asupra multor soldaţi germani ucişi sau capturaţi de către Armata Roşie. Soldaţii păstrau pozele şi rapoartele execuţiilor pentru a înfăţişa celorlalţi felul în care Germania face dreptate când este confruntată cu un asemenea inamic subuman şi barbar. Tot ce citiseră despre evrei în tabloidul antisemit *Der Stürmer*, publicat de Julius Streicher, puteau vedea acum cu propriii ochi. În întreaga Europă de Est, soldaţii găseau „găuri mizerabile" care erau focare de „paraziţi, murdărie şi degradare", locuite de „mulţimi nesfârşite de evrei respingători, întocmai cum se spune în *Der Stürmer*"[654]. În sectorul sudic al frontului, feldmareşalul Gerd von Rundstedt şi subordonaţii săi au fost instalaţi într-un cartier pe care acesta l-a categorisit imediat drept „o văgăună împuţită a evreilor"[655]. „Condiţiile de-aici sunt de nedescris, îi scria generalul Gotthard Heinrici soţiei sale la 11 iulie 1941. Am învăţat să apreciem binecuvântările culturii bolşevice. Mobilierul e de cea mai primitivă speţă. Cei mai mulţi dintre noi stăm în camere goale. Steaua lui David e pictată peste tot, pe pereţi, pe pături."[656] Semnul de egalitate pus de Heinrici între mizerie, bolşevism şi „steaua lui David" era o reacţie tipică a multor ofiţeri şi soldaţi de toate rangurile în timpul campaniei din Est.

III

La 16 iulie 1941, Hitler se întâlneşte cu Göring, Lammers, Rosenberg şi Keitel, cărora le spune că e absolut necesar „să omorâm pe oricine ne priveşte cu scepticism" pentru a asigura pacea în zonele ocupate.[657] „Vom lua oricum toate măsurile necesare – execuţii, deportări etc. Ruşii

au început luptele de partizani în spatele frontului nostru. E în avantajul nostru, pentru că putem acum să exterminăm pe oricine ni se opune." Principalii inamici rămâneau evreii, în opinia lui Hitler, şi nu doar cei din Rusia, ci din întreaga Europă, ba chiar din întreaga lume. A doua zi, Hitler a emis două noi decrete privind administrarea teritoriilor recent cucerite din Est, documente care îi confereau lui Himmler control absolut al „măsurilor de securitate", inclusiv, se subînţelegea, asupra înlăturării unei posibile ameninţări din partea elementelor subversive bolşevico-evreieşti. Practic, Himmler a fost însărcinat cu înlăturarea populaţiilor evreieşti din aceste teritorii, prin executare sau deportare în ghetouri. Din punctul lui de vedere, aceste măsuri aveau să deschidă calea spre implementarea planurilor sale ambiţioase privind noua ordine rasială a Europei de Est şi, de asemenea, să-i crească influenţa în relaţie cu Alfred Rosenberg, administratorul regional oficial în aceste zone. Himmler a trimis în regiune două brigăzi de cavalerie SS, numărând aproape 13 000 de oameni, prima la 19 iulie 1941, iar a doua la 22 iulie.[658]

La 28 iulie 1941, Himmler trimite directive Brigăzii 1 Cavalerie a SS, care conţineau instrucţiuni pentru cercetarea amănunţită a mlaştinii Pripiat:

> Dacă populaţia este ostilă, inferioară din punct de vedere uman sau rasial, sau chiar, aşa cum se întâmplă de regulă în astfel de zone, compusă din criminali care s-au stabilit acolo, atunci, pe lângă aceştia, toată lumea care e suspectată de a-i ajuta în orice fel pe partizani va fi împuşcată; femeile şi copiii vor fi reţinuţi, vitele şi animalele vor fi confiscate. Satele vor fi arse din temelie.[659]

Din tonul directivei se subînţelegea că partizanii erau instigaţi de către „evreii bolşevici" şi de aceea o bună parte din acţiunile întreprinse de brigăzile de cavalerie constau în uciderea evreilor din zonă. La 30 iulie 1941, Brigada 1 Cavalerie a SS-ului notează în concluzia unui raport: „Pe lângă aceasta, în perioada consemnată în raport, 800 de evrei, femei şi bărbaţi cu vârste cuprinse între 16 şi 60 de ani au fost executaţi pentru încurajarea bolşevismului şi pentru că i-au ajutat pe insurgenţii bolşevici"[660]. Rata de execuţii a crescut odată cu uciderea nu numai a bărbaţilor evrei, ci şi a femeilor şi copiilor. Scara la care se masacra

populaţia, mai ales de către brigăzile de cavalerie ale SS recent delegate în zonă, era fără precedent. Sub comanda Liderului SS şi a Poliţiei pentru Rusia Centrală, Erich von dem Bach-Zelewski, una din brigăzi a împuşcat peste 25 000 de evrei în mai puţin de o lună, îndeplinind un ordin dat la începutul lunii august de către Himmler, care se afla în vizită în zonă. Ordinul cerea ca „toţi bărbaţii evrei" să fie împuşcaţi. „Duceţi evreicele în mlaştini." Femeile nu trebuiau cruţate, deci, cu alte cuvinte, urmau să fie înecate în Mlaştina Pripiat. Cu toate acestea, aşa cum raportează Cavaleria SS la 12 august 1941: „Transportul femeilor şi copiilor în mlaştină n-a avut mare succes, de vreme ce mlaştina nu era destul de adâncă pentru a-i îneca. Pretutindeni la un metru sub apă se simţea fundul mlaştinii (probabil nisip), astfel că nu a fost cu putinţă să-i cufundăm complet"[661].

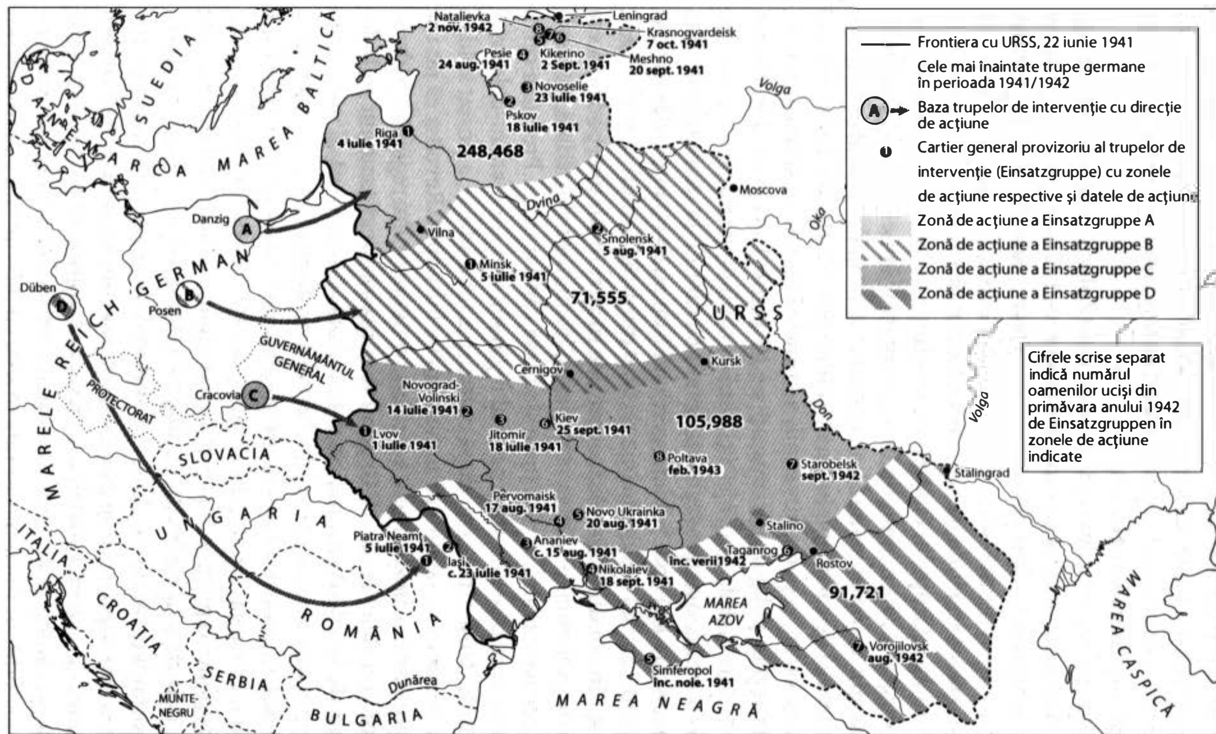
În situaţia dată, ofiţerii SS au hotărât să execute femeile şi copiii. Arthur Nebe, comandantul Grupului Operativ B, care conducea operaţiunile în zona lui Bach-Zelewski, a ordonat încă din prima jumătate a lunii august împuşcarea femeilor şi copiilor, nu doar a bărbaţilor evrei. Cealaltă brigadă SS trimisă de Himmler, aflată mai înspre sud, sub comanda lui Friedrich Jeckeln, a început masacrarea sistematică a întregii populaţii evreieşti, omorând 23 600 de bărbaţi, femei şi copii în Kamenetsk-Podolsk în ultimele trei zile din august. La 29 şi la 30 septembrie 1941, oamenii lui Jeckeln, asistaţi de către miliţiile ucrainene, au scos un număr impresionant de evrei din Kiev, unde li se spusese să se prezinte pentru relocare, i-au dus la curmătura Babi Yar şi le-au spus să se dezbrace. Kurt Werner, care făcea parte din unitatea însărcinată cu execuţia evreilor, a declarat mai târziu:

> Evreilor li s-a spus să se întindă pe pământ lângă pereţii stâncii. Jos erau trei grupuri de ţintaşi, fiecare de câte 12 oameni. Odată grupaţi, evreii erau trimişi la plutoanele de execuţie. Evreii din grupul următor trebuiau să se întindă pe jos, deasupra trupurilor celor de dinainte. Ţintaşii stăteau în spatele lor şi îi omorau cu un glonţ în gât. Încă îmi aduc aminte oroarea întipărită pe feţele lor când ajungeau în vârf şi zăreau cadavrele. Mulţi urlau de spaimă. Trebuie să dai dovadă de multă stăpânire de sine pentru a duce la capăt o astfel de sarcină. A fost groaznic... Am petrecut întreaga dimineaţă jos, în vale. De multe ori, trăgeam fără oprire.[662]

Grupul Operativ C a raportat la 2 octombrie 1941 că unitatea executase în două zile un total de 33 771 de evrei în Babi Yar.[663]

Până la sfârşitul lunii octombrie, trupele lui Jeckeln au omorât peste 100 000 de evrei, bărbaţi, femei şi copii. Grupurile Operative şi unităţile asociate lor din celelalte zone ale Frontului de Est au început de asemenea să execute atât femei, cât şi copii evrei, începând de la sfârşitul lunii iulie sau chiar septembrie, în unele cazuri.[664] Puţinii soldaţi care refuzau să se implice în masacre primeau permisii, fără ca acest fapt să atragă asupra lor consecinţe disciplinare. Printre aceştia se numărau şi ofiţeri superiori, de exemplu, Erwin Schulz, capul Unităţii de Comandă 5 a grupului Operativ C. La începutul lunii august, Schulz a aflat că Himmler ordonase ca toţi evreii care nu executau muncă silnică să fie împuşcaţi. Schulz a cerut să aibă o întrevedere cu şeful de personal din cadrul Biroului de Securitate al Reichului, care, după ce i-a ascultat obiecţiile la participarea la o astfel de operaţiune, l-a convins pe Heydrich să îl treacă în rezervă şi să-i ofere vechiul său post la Academia de Poliţie din Berlin, fără a-i afecta cariera. Cu toate acestea, cei mai mulţi ofiţeri nu aveau nimic de obiectat şi luau parte de bunăvoie la execuţii. Erau multe motive, printre care antisemitismul adânc înrădăcinat, teama de a părea slab şi, în cele din urmă, lăcomia, pentru că, la fel ca şi în Babi Yar, posesiunile victimelor erau confiscate şi casele întoarse cu susul în jos în căutarea bunurilor de valoare. Aşa cum a recunoscut mai târziu un ofiţer de poliţie implicat în masacre, era destulă pradă pentru toată lumea.[665]

Hans Krüger, capul Poliţiei de Securitate, staţionat în Galiţia, în Stanislawów, a fost informat de către autorităţile germane că ghetoul pe care îl construiau nu putea să găzduiască întreaga populaţie evreiască a oraşului, care se ridica la peste 30 000. În data de 12 octombrie 1941, Krüger i-a aliniat pe toţi evreii din Stanislawów la o coadă care ajungea până la marginea oraşului, la cimitir, unde fuseseră deja săpate gropi comune. Aici, evreii au fost împuşcaţi de către poliţia germană, de localnicii de origine germană şi de naţionaliştii ucraineni, pentru care Krüger aranjase de-ale gurii şi băutură în intervalele dintre execuţii. Krüger superviza masacrul, plimbându-se cu o sticlă de votcă într-o mână şi un hotdog în cealaltă. Evreii au început să intre în panică. Familii întregi au sărit în şanţuri, unde au fost împuşcaţi sau îngropaţi sub ploaia de cadavre care cădea peste ei; alţii au fost omorâţi în timp ce încercau să escaladeze pereţii care împrejmuiau cimitirul. Până la apus,

10. Operaţiunile criminale ale trupelor SS, 1941–1943

între 10 000 şi 12 000 de evrei, bărbaţi, femei şi copii, îşi pierduseră viaţa. Krüger le-a spus apoi evreilor rămaşi că Hitler le amânase execuţia. Evreii s-au călcat în picioare încercând să iasă din cimitir, după care au fost duşi înapoi în ghetou.[666]

În unele cazuri, cum s-a întâmplat şi în Zolociv, comandanţii armatelor staţionate în zonă au protestat şi au reuşit să stopeze masacrele, cel puţin temporar.[667] Spre deosebire de aceştia, colonelul Riedl (probabil austriac, după nume), staţionat în Belaia Ţerkov, un oraş aflat la sud de Kiev, a trecut în evidenţă fiecare evreu din oraş, după care a ordonat unei unităţi a Grupului Operativ C să-i împuşte pe toţi. Grupul Operativ a dus cele câteva sute de evrei, bărbaţi şi femei, la un poligon de tragere din apropiere, unde i-au executat, asistaţi de membrii miliţiilor ucrainene şi de către un pluton de soldaţi din Waffen-SS. La scurt timp după masacru, o parte din copiii victimelor au fost puşi în camioane, duşi la acelaşi poligon şi împuşcaţi, pe 19 august 1941. Nouăzeci din cei mai mici însă, de la nou-născuţi până la copii în vârstă de 6 ani, au fost lăsaţi în urmă, nesupravegheaţi, într-o clădire de la marginea satului, fără mâncare sau apă. Soldaţii germani i-au auzit noaptea plângând şi scâncind, aşa că l-au chemat pe preotul catolic al unităţii, care i-a găsit însetaţi, în condiţii mizere, acoperiţi de muşte, în timp ce podeaua era plină de excremente. Câţiva ucraineni păzeau intrarea clădirii, însă soldaţii germani erau liberi să intre şi să iasă când doreau. Preotul a cerut ajutorul unui ofiţer de stat-major al regimentului, locotenent-colonelul Helmuth Groscurth, care, după ce a inspectat clădirea, a postat soldaţi în jur pentru a se asigura că nimeni nu va lua copiii. Revoltat că nu i se îndepliniseră ordinele, Riedl s-a plâns comandantului regional, feldmareşalul von Reichenau, că Groscurth şi preotul regimentului se îndepărtau de la ideologia naţional-socialistă. „A spus că el considera exterminarea femeilor şi copiilor evrei o problemă care se cerea urgent rezolvată", a raportat Groscurth. Reichenau l-a susţinut pe Riedl şi a ordonat execuţia copiilor. La 22 august 1941, copiii şi nou-născuţii au fost duşi într-o pădure din apropiere şi împuşcaţi la marginea unui şanţ săpat deja de trupele lui Riedl. August Häfner, ofiţerul SS la comandă, a raportat mai târziu că, după ce a insistat că oamenilor lui, dintre care mulţi aveau copii, nu li se putea cere să execute ordinul, a obţinut permisiunea de a chema soldaţi ucraineni să rezolve problema. „Plânsetele copiilor erau de nedescris. Nu o să uit niciodată acea scenă. E foarte greu de îndurat. Îmi aduc aminte în special de o fetiţă cu părul deschis

la culoare, care m-a luat de mână. Şi ea a fost împuşcată mai târziu... Mulţi dintre copii au fost împuşcaţi de patru sau cinci ori înainte de a muri", îşi aminteşte Häfner.[668]

Oroarea resimţită de Groscurth faţă de aceste evenimente reflecta îndoielile morale care îl determinaseră să menţină legătura cu rezistenţa militară conservatoare timp de mai mulţi ani. În opinia lui, astfel de fapte atroce nu erau diferite faţă de cele comise de către comuniştii sovietici. Fără îndoială că rapoartele despre ce s-a petrecut aveau să ajungă acasă, gândea el, şi să păteze reputaţia armatei germane, punând la grea încercare moralul trupelor. Naţionalist conservator şi protestant devotat, Groscurth a luat o poziţie curajoasă în august 1941, care a atras asupra lui mânia superiorilor, fiind dur mustrat de către Reichenau. Într-o oarecare măsură, obiecţiile sale hotărâte ar fi putut să-i influenţeze pe superiorii săi. Cu toate acestea, într-un raport scris către Reichenau pe 21 august 1941, Groscurth trage concluzia că indignarea sa provenea nu din împuşcarea copiilor, ci din faptul că fuseseră lăsaţi în condiţii mizerabile, în timp ce ofiţerii SS răspunzători cu soarta lor tergiversau situaţia. Cum decizia de executare a adulţilor fusese deja luată, Groscurth considera că la fel trebuia procedat şi cu copiii. „Atât nou-născuţii, cât şi copiii mai în vârstă trebuiau eliminaţi imediat, pentru a-i scuti de acea agonie inumană."[669]

IV

La 24 iunie 1941, cu ocazia unei vizite la München, şeful armatei române, dictatorul Ion Antonescu, a primit de la Hitler un set de „instrucţiuni" pentru soluţionarea problemei evreieşti în teritoriile aflate sub ocupaţie sovietică în care armata română urma să pătrundă zece zile mai târziu, în cadrul Operaţiunii Barbarossa. La ordinele lui Antonescu, comandanţii poliţiei române au început să-i izoleze pe evreii din oraşe în ghetouri şi să-i „extermine pe loc" pe cei din zonele rurale. În jur de 100 000 de evrei au fugit din calea lor în Uniunea Sovietică, dar nu înainte ca românii să înceapă să-i masacreze la scară largă.[670] Antonescu ordonase deja, înainte de invazie, ca toţi evreii să fie trecuţi în evidenţă şi să li se interzică să profeseze în anumite domenii. Proprietăţile evreilor au fost confiscate, iar adulţii supuşi la muncă silnică. Din 8 august 1941, toţi evreii români au fost obligaţi să poarte steaua

galbenă. Aceste măsuri reflectau nu numai dorinţele lui Hitler, ci şi antisemitismul personal, adânc înrădăcinat şi violent al lui Antonescu. Superiorii regimului român au prezentat masacrarea evreilor ca pe o cruciadă creştin-ortodoxă împotriva necredincioşilor, lucru întărit de declaraţia Patriarhului Ortodox, Nicodim, care susţinea că eliminarea evreilor era necesară, aceştia fiind sclavi ai bolşevismului şi ucigaşi ai lui Cristos. Antisemitismul resimţit de Antonescu se regăsea şi în limbajul acestuia, presărat de exprimări religioase („Satana e evreu", scria el într-o diatribă antisemită extrem de virulentă). Totodată, Antonescu vorbea adeseori despre „purificarea" rasială a României, iar legile discriminatorii pe care le introducea erau de natură rasială, nu religioasă.[671] În viziunea lui obsedantă, evreii erau rotiţa care învârtea întregul mecanism al celui mai antireligios dintre curentele politice, bolşevismul. Antonescu îi învinovăţea pe evrei pentru pierderile militare, pentru privaţiunile şi lipsurile de care suferea România, şi pentru restul problemelor cu care se confrunta. Conducerea germană l-a susţinut puternic.

La 26 iunie 1941, s-a dezlănţuit pogromul împotriva evreilor din Iaşi, organizat de către ofiţeri germani şi români ai serviciilor secrete de informaţii, la care luau parte şi forţele poliţieneşti locale; cel puţin 4 000 de evrei au fost ucişi înainte ca restul să fie urcaţi în două trenuri de marfă, în vagoane sigilate. Trenul a pornit spre o destinaţie încă nestabilită. Când s-a oprit, cei 2 731 de evrei dinăuntru muriseră deja, fie de sete, fie sufocaţi. Până şi germanii prezenţi au fost şocaţi de maniera violentă în care se desfăşurau masacrele. „Totul merge conform planului, scria unul dintre ei la 17 iulie 1941, adăugând că: atrocităţile care se petrec şi la care suntem martori sunt de nedescris – iar noi le tolerăm şi trebuie să le tolerăm în continuare."[672] După masacrul de la Iaşi, în urma căruia şi-au pierdut viaţa în jur de 10 000 de evrei, Antonescu a ordonat expulzarea tuturor evreilor şi a elementelor presupus trădătoare din Basarabia şi Bucovina. Dictatorul român a recomandat folosirea mitralierelor: legea nu mai exista în aceste zone. Mii de evrei au fost împuşcaţi, iar supravieţuitorii au fost ţinuţi prizonieri în lagăre şi ghetouri mizerabile, majoritatea în Chişinău, capitala Basarabiei, unde primeau foarte puţine raţii, înainte de a fi deportaţi în Transnistria, regiune din sudul Ucrainei, ocupată de armata română. Marşurile forţate, foametea şi bolile şi-au pus amprenta asupra evreilor; în decembrie 1941 şi ianuarie 1942, autorităţile române au ordonat executarea

fără întârziere a mii de evrei strămutați.[673] Într-un lagăr din Transnistria, comandantul le servea deținuților un soi de mazăre cu care erau hrănite vitele. După ce doctorii evrei au raportat că boabele de mazăre cauzau paralizia membrelor inferioare, urmată în majoritatea cazurilor de deces, comandantul a ordonat ca regimul de alimentație să continue. Nu era altceva de mâncare. Se estimează că cel puțin 400 de evrei au paralizat și au murit înainte ca hrana să fie schimbată.[674]

Masacrele au continuat și după ocuparea Odesei de către forțele române. La 22 octombrie 1941, o bombă cu ceas, pusă de către serviciul secret rusesc, a explodat în sediul armatei române, omorând 61 de ofițeri și de membri de personal, printre care se afla și comandantul armatei din oraș. Antonescu a ordonat represalii violente. Două sute de „comuniști" aveau să fie spânzurați pentru fiecare ofițer care-și pierduse viața în explozie. Trupele române au luat aceste măsuri drept invitație la lansarea unui pogrom. În următoarele două zile, 417 evrei și presupuși comuniști au fost spânzurați sau împușcați și în jur de 30 000 de evrei au fost scoși afară din oraș, spre Dalnic. La intervenția primarului din Odesa, au fost readuși în portul orașului. Aici, 19 000 au fost înghesuiți în patru hangare uriașe și mitraliați. Hangarele au fost arse, pentru cazul în care ar fi existat supraviețuitori.[675] Alte mii de evrei care locuiau în Odesa au fost scoși în afara orașului, în pregătire pentru deportarea în Ucraina ocupată de germani. 52 000 de evrei din Odesa și din sudul Basarabiei au fost închiși în aproximativ 40 de hambare la Bogdanovka sau ținuți în cotețe; în apropiere, la Domanovka și la Akmecetka, erau alți 22 000, majoritatea ținuți cu un sadism deliberat în cocini de porci dintr-o fermă de stat sovietică abandonată. Banii și bijuteriile le-au fost confiscate și duse la Banca de Stat a României. Condițiile mizerabile au provocat izbucnirea unei epidemii de tifos, iar evreii au început să moară pe capete.[676]

Românii intenționau să-i transporte pe evrei în Ucraina ocupată de germani, dar când a devenit limpede că acest lucru nu avea să se întâmple, gărzile de la Bogdanovka, asistate de poliția locală ucraineană, au înghesuit în jur de 5 000 de evrei, bătrânii și bolnavii, în grajduri, peste care au aruncat paie, le-au îmbibat de petrol și i-au ars de vii înăuntru. Evreii sănătoși, în jur de 43 000, au fost duși la o prăpastie din apropiere și împușcați, unul câte unul, în ceafă. Alți 18 000 au fost executați de către forțele poliției locale ucrainene, la Domanovka, la ordinele românilor. Cocinile de la Akmecetka erau folosite pentru cei bolnavi și

suferinzi, şi până la 14 000 din aceştia au fost intenţionat înfometaţi la ordinele comandantului român din regiune, locotenent-colonelul Isopescu. Alte mii de evrei români au fost deportaţi în ghetouri improvizate din Transnistria, dezorganizate şi prost administrate. Până la o treime din ei (după unele surse chiar jumătate) au murit în iarna dintre 1941–1942. Prin contrast, în ghetoul de la Varşovia unde, în ciuda suprapopulării şi privaţiunilor, exista o infrastructură social-administrativă, rata mortalităţii era doar de 15% în cursul aceleiaşi perioade.[677]

Confruntat cu protestele comunităţii evreieşti din România împotriva acestor masacre, Antonescu a apelat la obişnuitele stereotipuri, afirmând că evreii torturaseră şi omorâseră soldaţi români şi deci îşi meritau soarta. „În fiecare zi scoatem trupurile mutilate ale martirilor noştri din pivniţele Chişinăului... V-aţi întrebat câţi dintre ai noştri au căzut, ucişi cu laşitate de coreligionarii voştri? Şi câţi au fost îngropaţi de vii... Acestea sunt acte de ură, de nebunie chiar, pe care evreii voştri le-au comis împotriva semenilor noştri toleranţi şi ospitalieri...", scria Antonescu la 19 octombrie, într-o scrisoare deschisă adresată liderului comunităţii evreieşti, publicată în presa din România.[678] Forma publică pe care o lua antisemitismul a avut urmări. Într-un an de la începutul campaniei, forţele române, sprijinite uneori de SS şi de unităţile de poliţie, dar de cele mai multe ori acţionând singure, au omorât între 280 000 şi 380 000 de evrei, cel mai mare număr de evrei executaţi de către o ţară independentă din Europa în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial, după Germania.[679]

Nemulţumit de maniera haotică în care aveau loc multe dintre aceste masacre, Grupul Operativ D al SS a încercat să dea „execuţiilor sadice şi nepotrivite" efectuate de către români o „formă mai organizată"[680]. Ohlendorf s-a plâns la Berlin că forţele române „au adus în sfera de interes a Germaniei mii de copii şi oameni bătrâni din Bucovina şi Basarabia, care nu pot munci". Oamenii lui Ohlendorf i-au împins pe aceştia înapoi în teritoriile României, omorând mulţi pe drum. Unul din subordonaţii săi a raportat mai târziu că, la sfârşitul lunii august, Ohlendorf purta mereu la el o „hârtie inscripţionată cu roşu «Raport confidenţial al Reichului» şi ne informa că, de-acum înainte, toţi evreii aveau să fie anihilaţi"[681]. Urmând acest ordin, la mijlocul lunii septembrie, o subunitate a Grupului Operativ i-a executat pe toţi evreii din Dubăsari, silind mamele şi copiii să îngenuncheze la marginea unei gropi special săpate şi împuşcându-i în ceafă. În jur de 1 500 de oameni

au fost omorâți în această manieră într-o singură execuție în masă, reluată apoi de către Grupul Operativ și diferitele subdivizii ale acestuia. Himmler a asistat și de această dată la masacre.[682] Atât din punctul lui de vedere, cât și a lui Ohlendorf, operațiunile forțelor române nu erau nici destul de sistematizate, nici destul de minuțioase, adesea ineficiente, corupte și excesiv de brutale. Pe măsură ce grupul Operativ D avansa spre Crimeea, toate orașele și satele din drum erau cercetate, iar evreii descoperiți erau împușcați. La timpul cuvenit, Grupul Operativ a raportat cu mândrie că în teritoriu nu mai exista niciun evreu.[683]

V

Includerea explicită a crimelor în masă a comisarilor bolșevici, evreilor, partizanilor și a altora în ordinele emise de Berlin în primăvara anului 1941 pentru invazia Uniunii Sovietice a dus la preluarea măsurilor de genocid și în alte părți din Balcani. După ce Ustașa, regimul fascist din Croația, a început masacrarea pe scară largă a sârbilor în primăvara anului 1941, mii de refugiați au fugit peste graniță, în Serbia aflată sub ocupație germană, unde s-au alăturat unei mișcări de rezistență în curs de apariție, compusă în principal din foști soldați și polițiști care se refugiaseră în munți în aprilie 1941. Cunoscuți drept „cetnici", după grupurile de rebeli anti-otomani din timpul Războaielor Balcanice, care au activat până în preajma Primului Război Mondial, această mișcare a ajuns treptat sub conducerea colonelului Dragoljub Mihailović, un naționalist sârb care păstra legătura cu guvernul din exil al tânărului rege Petru. La sfârșitul lunii iunie 1941, acțiunile disparate ale cetnicilor au dus la o revoltă generală, prima de acest fel din statele europene ocupate de germani. Rebelilor li s-au alăturat partizanii comuniști, conduși de Josip Broz Tito, care se ocupa de organizarea forțelor acestora de câteva luni. Dacă cetnicii acționau sub impulsul urii pe care o aveau, ca sârbi, față de croați, comuniștii lui Tito intenționau să unească toate grupările etnice și religioase în lupta împotriva forțelor de ocupație. Situația a fost influențată nu doar de evenimentele violente petrecute în apropiere, în Croația, ci și de o serie de politici draconice adoptate încă de la început de către armata germană. Generalul Halder, șeful Statului-Major, dăduse ordine similare celor din Polonia, ba chiar mai amănunțite și mai severe. Forțele armate aveau să

coopereze cu poliţia germană care se afla pe drum şi cu Serviciul de Securitate al SS pentru a aresta orice posibili terorişti, sabotori şi emigranţi germani, la care Halder a adăugat personal alte două categorii: comuniştii şi evreii.[684]

În doar câteva săptămâni de la invazie, autorităţile forţei de ocupaţie au impus trecerea în evidenţă a tuturor evreilor şi, în unele locuri, au făcut obligatorie purtarea stelei galbene. Armata Germană le-a interzis evreilor să profeseze în numeroase domenii, iar proprietăţile acestora au fost confiscate fără compensaţie. Măsurile au fost extinse şi la ţiganii din Serbia. Ofiţerii s-au mutat în vile luxos mobilate, ale căror proprietari evrei fuseseră evacuaţi, în timp ce soldaţii de rând au început să cumpere la preţuri de nimic bunuri de valoare care le aparţinuseră evreilor.[685] Imediat după izbucnirea revoltei cetnicilor, comandantul militar din Belgrad a ordonat comunităţii evreieşti să livreze 40 de ostatici pe săptămână spre a fi executaţi în caz că mişcarea de rezistenţă continua. Din cei 111 oameni executaţi de către germani până la 22 iulie 1941, ca „represalii", majoritatea erau evrei. De la 27 iulie 1941, şi sârbii urmau să fie făcuţi răspunzători dacă îi asistau pe rebeli. Pentru trupele germane, toţi rebelii erau fie comunişti, fie evrei. La mijlocul lunii august, evreii din Banat au fost deportaţi la Belgrad, unde toţi bărbaţii, evrei şi ţigani, au intrat în detenţie la începutul lunii septembrie. Conform unui raport oficial al trupelor germane, până la acea dată, în ciuda faptului că „circa 1 000 de comunişti şi evrei au fost împuşcaţi sau spânzuraţi public, iar casele vinovaţilor au fost arse din temelii, nu a fost posibil să înăbuşim amploarea crescândă a revoltei armate"[686].

Cei 25 000 de soldaţi lăsaţi în urmă în Iugoslavia de grosul armatei germane care înainta spre Grecia erau tineri, cu o medie de vârstă de 30 de ani, şi nu aveau experienţă de luptă. Ofiţerii proveneau din corpul de rezervă. Numărul restrâns de regimente auxiliare şi de poliţie staţionate în Serbia nu aveau experienţă în luptele de gherilă. Nu ştiau cum să suprime o mişcare de rezistenţă de o asemenea amploare. Reacţia lor nu a fost cu nimic diferită de acţiunile armatei germane în alte părţi ale Europei de Est. „E de înţeles", explica generalul Bader, un comandant superior al armatei germane din Serbia, la 23 august 1941,

> că trupele care sunt înjunghiate pe la spate de către bandele de comunişti îşi cer răzbunarea. Deseori, orice om găsit pe câmpul de luptă e arestat şi executat. Cu toate acestea, în cele mai multe cazuri, vinovaţii nu sunt

găsiți, fiind de mult dispăruți din zonă; prin urmare, prind oameni nevinovați, lucru care duce la trecerea unei populații care până acum ne-a fost loială de partea banditilor, din teamă sau resentimente[687].

Avertismentul său a fost ignorat. Soldații germani au continuat să răzbune în mod brutal atacurile pe care nu le puteau respinge. „Astăzi a fost o zi memorabilă!, scria un locotenent german la 22 iulie 1941. În dimineața aceasta am executat 122 de comuniști și evrei în Belgrad."[688] Instaurarea unui regim marionetă sub conducerea lui Milan Nedić, un politician sârb anticomunist și pro-german, nu a ajutat la nimic. Comandantul regiunii, feldmareșalul Wilhelm List, catolic din Bavaria și soldat de carieră, a devenit tot mai iritat de situație. În opinia lui, sârbii erau o națiune violentă din fire și temperamentală, și puteau fi îmblânziți doar cu forța. În august 1941, Hitler a subliniat necesitatea „unei intervenții dure" a forțelor armate pentru suprimarea revoltei.[689] Goebbels nu era la fel de convins că acesta era cel mai bun plan. La 24 septembrie 1941, ministrul propagandei observa cu îngrijorare că „regimul sângeros de teroare" al croaților, instaurat împotriva sârbilor îi aduce pe aceștia într-o stare de „disperare... astfel că mișcările de rezistență capătă tot mai multă amploare"[690].

Într-adevăr, cetnicii au devenit tot mai îndrăzneți, capturând la începutul lunii septembrie 175 de germani în decursul a două ciocniri. List l-a înlăturat pe comandantul militar al forțelor din Serbia, un general de aviație, iar în funcția de comandant suprem l-a numit pe generalul austriac Franz Böhme. Acesta se bucura de încrederea lui Hitler, care îl recomandase la un moment dat pentru funcția de comandant suprem al armatei austriece, în timpul negocierilor cu dictatorul austriac, Schuschnigg, cu puțin înainte ca trupele germane să invadeze Austria, în 1938. Böhme împărtășea pe deplin preconcepțiile și resentimentele antisemite și anti-sârbești ale corpului ofițeresc austriac. „Sarcina voastră", le-a spus el trupelor germane la 1941,

trebuie îndeplinită pe un teritoriu pe care, la 1914, au curs râuri de sânge german din cauza trădătorilor sârbi, bărbați și femei laolaltă. Voi sunteți răzbunătorii celor care au murit atunci. Trebuie să dăm Serbiei un exemplu de intimidare, unul care să lovească populația în cel mai dur mod posibil. Oricine arată compasiune trădează încrederea camarazilor săi și va purta răspunderea pentru acțiunile sale, indiferent de statut, în fața tribunalului militar"[691].

Böhme a sistematizat practica deja existentă a represaliilor violente. A ordonat incursiuni punitive în orașe și sate, deschiderea de lagăre la Šabac și Belgrad pentru 20 000 de „comuniști" și evrei, și executarea tuturor oamenilor suspectați de bolșevism – dintre care peste 1 000 fuseseră deja omorâți până la 4 octombrie 1941. La 16 septembrie 1941, feldmareșalul Wilhelm Keitel, șeful Statului-Major al forțelor armate germane, a ordonat ca între 50 și 100 de comuniști să fie executați pentru fiecare soldat german ucis pe teritoriile ocupate din întreaga Europă. Böhme a emis un ordin chiar mai sever la 10 octombrie 1941: „Toți comuniștii sau bărbații suspectați de a fi comuniști, toți bărbații evrei și un număr de locuitori cu înclinații naționaliste sau democratice" vor fi capturați și omorâți, 100 la unu pentru fiecare soldat german omorât de partizani și de 50 la unu pentru fiecare soldat rănit.[692]

Böhme plusează, întrucât Keitel nu pomenea nimic de evrei. Se credea că din cauza modului în care fuseseră tratați în Germania și în Polonia, evreii se vor opune din start ocupației germane din Serbia. Un raționament similar a fost aplicat în privința țiganilor, excepție făcând cei care încetaseră să fie nomazi din 1850 și aveau locuri stabile de muncă. Fără a prezenta nicio dovadă concretă, administrația militară susținea că „elementele evreiești participă în mod activ la organizarea acestor bande, iar țiganii sunt răspunzători pentru o serie de atrocități și pentru activități de spionaj"[693]. La ordinul lui Böhme, 2 200 de prizonieri din lagărele de la Šabac și Belgrad au fost executați, 2 000 de evrei și respectiv 200 de țigani. Au existat numeroși martori. Milorad Jelesić, un sârb închis într-un alt lagăr din apropiere, a fost dus într-un câmp de lângă Šabac împreună cu alți deținuți, unde au primit ordinul de a săpa un șanț, în timp ce detașamentul de soldați germani care îi supraveghea își lua prânzul. Mai târziu, a declarat că:

> Un grup de 50 de oameni, evrei din câte mi-am dat seama, a fost adus dindărătul unui câmp de porumb. Un ofițer a dat comanda, iar germanii au început să-i împuște în ceafă, câte doi soldați pentru fiecare evreu. A trebuit să fugim la groapa săpată și să aruncăm morții în ea. Apoi, germanii ne-au ordonat să le căutăm prin buzunare și să luăm orice obiect de valoare... Dacă nu le puteam scoate inelele de pe degete, germanii ne-au dat un cuțitaș cu care să le tăiem degetele și să le predăm așa.[694]

A urmat un alt grup de 50 de evrei, iar întreaga operaţiune a fost repetată timp de două zile, printre victime aflându-se tot mai mulţi ţigani. O parte din evrei erau refugiaţi din Austria, fiind astfel executaţi de către trupe în mare parte austriece, ca represalii pentru actele de rezistenţă ale unor partizani sârbi.[695]

Măsurile luate de Böhme, îndreptate mai ales împotriva unor oameni care nu aveau nimic în comun cu revolta partizanilor, nu mai pot fi numite represalii, indiferent de cruzime, ci genocid arbitrar. Şirul execuţiilor a continuat. Multe au fost filmate în scopuri propagandistice. La două săptămâni de la emiterea ordinului din 10 octombrie, unităţile armate din Serbia executaseră deja peste 9 000 de oameni, evrei, ţigani şi civili. Unii soldaţi luau execuţiile drept un soi de întrecere sportivă. Când un soldat din Viena s-a întors din permisie la regimentul său din Belgrad, a fost întrebat cu dezinvoltură de către camarazii săi: „Nu vii cu noi să omorâm nişte evrei?“[696] Atunci când rămâneau fără presupuşi comunişti, democraţi, naţionalişti, evrei şi ţigani, trupele germane împuşcau pur şi simplu orice bărbat din teritoriul în cauză. De pildă, în Kraljevo, unităţile Diviziei 717 Infanterie au omorât 300 de bărbaţi care păreau să se încadreze în categoriile menţionate de Böhme, după care au reţinut alţi 1 400 de sârbi pe care i-au executat pentru a se încadra în norma de 100 de „ostatici“ pentru fiecare german mort.[697] La fel ca Böhme, aproape toţi ofiţerii superiori şi comandanţii SS din Iugoslavia sub ocupaţie germană erau austrieci; acesta era şi cazul multor unităţi ale armatei, inclusiv Divizia 717 Infanterie. Violenţa extremă cu care tratau populaţia locală, sârbi, evrei şi ţigani, reflecta atât ostilitatea adânc înrădăcinată pe care o aveau faţă de sârbi, cât şi natura deosebit de virulentă a antisemitismului austriac, de altminteri ţara de origine a lui Hitler.[698]

Până la finalul anului 1941, în întreaga Europă de Est, numărul total de crime îndreptate mai ales împotriva evreilor, comise de către armată, Grupurile Operative ale SS şi unităţile asociate lor s-a ridicat la câteva sute de mii. Grupul Operativ A raporta că până la mijlocul lunii octombrie omorâse peste 118 000 de evrei, număr care până la sfârşitul lunii februarie 1942, a crescut la aproape 230 000. Grupul Operativ B a raportat un număr exact de 45 467 de evrei ucişi până la sfârşitul lui octombrie, care până la sfârşitul lunii februarie a anului următor depăşea deja 91 000. Grupul Operativ C împuşcase în jur de 75 000 până la 20 octombrie 1941, iar Grupul Operativ D aproape 55 000 până la

12 decembrie 1941, cu un total de aproape 92 000 până în aprilie 1942. Nu putem şti cu certitudine cât de corecte sunt aceste cifre; în unele cazuri, e posibil să fi fost exagerate sau chiar dublate. Pe de altă parte, ele nu-i includeau pe toţi evreii executaţi de către miliţiile locale şi unităţile armatei germane, ale căror comandanţi ordonaseră execuţia „comuniştilor evrei" şi a altor „elemente evreieşti". Faptul că unii ofiţeri superiori ai armatei le-au interzis în repetate rânduri trupelor aflate în subordine să ia parte la pogromuri, jafuri şi execuţii în masă ale civililor evrei ilustrează cât de frecvent aveau loc astfel de acţiuni. În unele cazuri, precum în cel al Diviziei 707 din Bielorusia, exterminarea evreilor era organizată de armată, în numele contracarării partizanilor.[699] Până la finele anului 1941, în jur de jumătate de milion de evrei se pare că au fost omorâţi de către Grupurile Operative şi unităţile militare şi paramilitare asociate cu acestea.[700]

Un alt pas, nu la aceeaşi scară, dar important, a fost extinderea execuţiilor la femei şi copii, şi abandonarea efectivă a pretextului (de multe ori însuşit) că evreii erau decimaţi pentru că organizaseră o mişcare de rezistenţă împotriva forţelor germane. Momentul, maniera şi proporţiile acestor execuţii erau lăsate adeseori la latitudinea comandanţilor SS de pe teren. Himmler a avut un rol esenţial în această privinţă, prin ordinele date şi mai ales prin inspecţiile pe care le făcea la faţa locului, însoţit uneori de Heydrich, urmate de trimiterea de întăriri pentru forţele SS din zonă, pentru a creşte rata execuţiilor.[701] Himmler a fost cel care, prin repetate ordine date subordonaţilor săi în iulie şi august 1941, a făcut tranziţia spre genocidul împotriva evreilor de ambele sexe şi de toate vârstele. Himmler credea cu tărie, (credinţă pe care şi-a menţinut-o) că îndeplinea dorinţa lui Hitler, exprimată la 16 iulie, de a omorî pe oricine „se uită pieziş la noi". Şi în acest caz, la fel ca şi în multe altele, lanţul de comandă nazist funcţiona indirect. Nu se dădea niciun ordin clar; Hitler stabilea parametrii generali de acţiune, Himmler îi interpreta, iar ofiţerii SS de pe teren erau încurajaţi să decidă pe cont propriu aplicarea lor, aşa cum se observă şi în cazul tranziţiei inconsecvente de la uciderea bărbaţilor evrei la genocidul general. Cu toate acestea, e clar că execuţiile în masă ale evreilor din Europa de Est începute în această perioadă reprezentau, mai presus de orice, oglindirea dorinţelor şi credinţelor personale ale lui Hitler, declarate în mod repetat atât în public, cât şi în privat, de-a lungul ultimelor luni.[702]

Astfel, la 25 octombrie de pildă, în timp ce lua cina cu Himmler şi Heydrich, Hitler a amintit de masacrele dezlănţuite în Rusia şi în special de ordinul lui Himmler, dat la începutul lunii august, de a „duce femeile evreice în mlaştini“:

> Am prezis în parlament că, dacă războiul nu poate fi evitat, evreimea va dispărea din Europa. Rasa aceasta de criminali are pe conştiinţă două milioane de morţi (în Primul Război Mondial) şi acum alte câteva sute de mii. Nimeni nu-mi poate spune: Nu-i putem trimite în mlaştină! Până la urmă, cine se sinchiseşte de oamenii noştri? E bine că teroarea pe care o răspândim prin exterminarea evreilor ne precede.[703]

La 1 august 1941, Heinrich Müller, şeful Gestapo, ordonă Biroului de Securitate al Reichului să trimită către Hitler rapoartele primite de la grupurile operative. În total, între 40 şi 50 de copii ale fiecărui raport circulau între partid şi ministere.[704] Astfel, nu numai Hitler, dar şi numeroşi membri din eşaloanele superioare ale Partidului Nazist şi ai administraţiei de stat erau la curent cu masacrele efectuate de Grupurile Operative ale SS în Est.

Lansarea genocidului

I

Având în vedere că Hitler făcuse referire pe 25 octombrie 1941 la propria sa profeție privind anihilarea evreilor dacă aceștia vor provoca un nou război mondial, nu e deloc surprinzător că în acel moment gândea la scară globală. Pe parcursul Operațiunii Barbarossa și al evenimentelor ulterioare, mintea lui Hitler era dominată de gândul că înfrângerea rapidă a Uniunii Sovietice avea să determine și capitularea Marii Britanii. Încercarea din 1940 de a forța capitularea Marii Britanii prin bombardamente repetate eșuase. Dar existau și alte metode de a-i aduce pe englezi la masa negocierilor. Metoda principală a fost întreruperea aprovizionării Marii Britanii, care se făcea pe mare, parțial din întinsul Imperiu Britanic, dar mai ales din Statele Unite. Președintele SUA, Franklin Delano Roosevelt, își câștigase până în acea clipă numeroși susținători datorită faptului că ținuse America departe de război, deși, de o bună perioadă de timp, era convins că SUA va trebui să acționeze pentru a opri expansionismul Germaniei.[706] Fără îndoială, gândurile sale aveau legătură cu reportajele frecvente ale jurnalistului William L. Shirer, apărute în presă înainte ca serviciul militar al acestuia din Europa să ia sfârșit în decembrie 1940. Așadar, Roosevelt a inițiat producția în masă de armament, iar Congresul a votat alocarea unor sume impresionante pentru producția de avioane, nave, tancuri și echipament militar. La 16 mai 1940, Roosevelt înaintase deja Congresului propunerea de a construi minimum 50 000 de avioane militare, producție care avea să înceapă fără întârziere. Acest număr depășea cu mult capacitatea de producție la care putea ajunge oricare dintre combatanții europeni. Discuții secrete cu englezii, privind detaliile tehnice, au asigurat faptul că avioanele produse aveau să avantajeze

direct eforturile britanicilor. Nu cu mult după, Congresul a aprobat şi Legea Vinson-Walsh, inaugurând construcţia unor flote uriaşe în Atlantic şi Pacific, grupate în jurul portavioanelor, care aveau să permită marinei SUA o ripostă rapidă împotriva inamicilor săi pe tot globul. A urmat recrutarea, începând cu înrolarea şi instrucţia militară a unei armate de 1,4 milioane de soldaţi. În noiembrie 1940, Roosevelt a fost reales. Încurajat de sprijinul ambelor partide din Congres, preşedintele american a transferat cantităţi din ce în ce mai mari de provizii militare şi navale, precum şi provizii alimentare şi multe altele, Marii Britanii, în cadrul unei înţelegeri împrumut-închiriere. În 1949, englezii au achiziţionat de la SUA peste 2 000 de avioane de luptă, acest număr crescând în 1941 la peste 5 000. Acestea erau cantităţi semnificative. La mijlocul lui august 1941, Roosevelt s-a întâlnit cu Churchill pentru a semna Carta Atlanticului, care prevedea, printre altele, că submarinele SUA aveau să escorteze convoaiele engleze spre Marea Britanie pentru cel puţin jumătate din călătoria lor din Atlantic.[707]

Din iunie 1941, SUA a început să trimită provizii şi spre Uniunea Sovietică, în cantităţi care creşteau constant; Roosevelt se temea că, dacă URSS avea să fie înfrântă, şi avea temeiuri solide să o facă, Germania avea să îşi îndrepte atacul spre Marea Britanie şi apoi să provoace SUA.[708] Ritmul şi magnitudinea reînarmării americane în 1940–1941 şi invazia germană a Uniunii Sovietice, care împiedica o eventuală intervenţie sovietică la vest, au avut darul să convingă guvernul Japoniei, dominat de un expansionism agresiv, că planul său de a crea un nou imperiu japonez în sud-estul Asiei şi în Pacific cerea eliminarea cât mai rapidă a forţelor navale americane din regiune. La 7 decembrie 1941, şase portavioane japoneze lansează avioane de luptă să bombardeze baza americană de la Pearl Harbour, din Hawaii, care scot din luptă 18 nave, înainte de a declanşa invazia spre Thailanda, Malaya şi Filipine. Însă atacul nu a scos flota americană complet din luptă, ale cărei nave au fost rapid readuse la plutire în apele puţin adânci ale portului, reparate, şi, cu excepţia unei nave de luptă care explodase, repuse în serviciu. Însă a avut darul de a uni poporul american în sprijinirea intrării în război. De asemenea, l-a făcut pe Hitler să renunţe la reţinerea pe care o avusese până în acel moment faţă de SUA. Astfel, Führerul a autorizat scufundarea navelor americane în Atlantic, pentru a perturba şi, chiar mai mult, pentru a sista cu totul aprovizionarea Marii Britanii şi a URSS de către SUA. Apoi, mizând pe preocuparea SUA pentru zona

Pacificului, a declarat război la 11 decembrie 1941. Italia, România, Ungaria şi Bulgaria au declarat şi ele război SUA. Hitler credea că atacul japonezilor avea să slăbească trupele americane, care trebuiau să-şi împartă efortul militar. Aceasta ar fi fost cea mai bună şansă de a înfrânge SUA în Atlantic şi, de asemenea, de a opri proviziile care veneau spre Marea Britanie şi Uniunea Sovietică. Mai mult decât atât, pentru englezi avea să însemne pierderea unor resurse importante în Orientul Îndepărtat, pe măsură ce Japonia înainta spre coloniile britanice din Malaya, Burma şi poate chiar şi India. Era esenţial ca America să fie atacată cât mai curând, înainte ca vasta sa dezvoltare militară să ajungă la proporţii covârşitoare.[709]

Aceste evenimente au avut un efect direct asupra politicii naziste faţă de evrei. Ajutorul tot mai susţinut acordat de SUA Marii Britanii şi Uniunii Sovietice a întărit convingerea lui Hitler că SUA participa în mod efectiv la război în cadrul unei alianţe secrete, dominate de evrei, încheiate cu Churchill şi Stalin. La 22 iunie 1941, data începerii Operaţiunii Barbarossa, Hitler a anunţat că venise timpul „în care va fi necesar să înlăturăm această conspiraţie a evreilor anglo-saxoni care instigă la război şi a evreilor conducători ai Moscovei bolşevice"[710].

Încă din primăvara anului 1941, propaganda nazistă se concentra pe convingerea populaţiei germane că administraţia Roosevelt face parte dintr-o conspiraţie internaţională a evreilor împotriva Germaniei. Directivele de presă de la Ministerul Propagandei din 30 mai şi 6 iunie 1941 către publicaţiile germane subliniau importanţa accentuării faptului „că Anglia este esenţialmente condusă de evrei; acelaşi lucru se poate spune despre SUA" şi îndemnau să se sublinieze „scopul vădit al evreilor din SUA de a distruge şi extermina Germania cu orice preţ"[711]. Drept urmare, barajul propagandistic a fost intensificat în mod dramatic.

Operaţiunea Barbarossa a fost pregătită ca un atac surpriză şi deci nu avusese parte de tipul de propagandă care a prevestit invazia Poloniei din 1939. În săptămânile de după invazie, conducerea nazistă a considerat necesară lansarea unei ofensive propagandistice care să câştige consimţământul poporului german în retrospectivă. La scurt timp, Hitler şi-a concentrat atenţia asupra evreilor. Operaţiunea Barbarossa corelată cu intensificarea ajutorului oferit de SUA Marii Britanii a căpătat forma unei conspiraţii evreieşti la scară mondială în mintea lui Hitler şi a subordonaţilor săi.[712] La 8 iulie 1941, Hitler îi spune lui Goebbels să intensifice atacurile media asupra comunismului. Goebbels scria, a

doua zi, „Linia noastră de propagandă e clară: trebuie să continuăm să demascăm colaborarea dintre bolşevism şi plutocraţie şi acum, din ce în ce mai mult, să dezvăluim şi caracterul evreiesc al acestui front“[713]. Instrucţiunile nu au întârziat să fie trimise presei, declanşând o campanie mass-media de mare anvergură, susţinută de încurajările date de Hitler ministrului propagandei la 14 iulie 1941.[714]

Vârful de lance al acestei campanii a fost periodicul Partidului Nazist, *Völkischer Beobachter*, redactat încă din 1938 de Wilhelm Weiss. Cu o cifră de circulaţie de aproape 1 750 000 de exemplare, avea un statut semioficial. Articolele publicate în ziar respectau cu sfinţenie directivele de presă emise de Otto Dietrich, de la Biroul de Presă al Reichului, aflat la sediul lui Hitler, trimise în urma discuţiilor zilnice pe care acesta le avea cu Führerul. Pe întreaga durată a anului 1940, pe prima pagina a ziarului nu a existat nici măcar un titlu principal antisemit. În februarie şi în martie 1941 au fost trei, apoi timp de trei luni niciunul, până în iulie când a izbucnit rafiala. În ediţiile din 10 şi 12 iulie, pe prima pagină apăreau titluri cu privire la „evreimea bolşevică“, iar în 13 şi 15 iulie articolele s-au concentrat pe Marea Britanie („Evreimea copleşeşte Anglia cu minciuni sovietice“), apoi în 23 şi 24 iulie principalele articole îl aveau ca ţintă pe Roosevelt ca unealtă a evreilor şi francmasonilor care încercau să distrugă Germania. Prima pagină a ziarului a urmat acelaşi fir de idei şi în ediţiile din 10 şi 19 august („Scopul lui Roosevelt e dominaţia globală evreiască“) continuate în 27 şi 29 octombrie cu titluri senzaţionaliste care îl atacau pe Roosevelt, culminând cu „Inamicul Evreu“ din 12 noiembrie. După aceasta, campania propagandistică s-a mai stins, cu doar patru titluri antisemite în 1942.[715] Pe model similar, afişele din campania *Cuvântul Săptămânii*, care ieşea încă din 1937 în ediţii de câte 125 000 de exemplare, lipite pe pereţi şi pe chioşcuri în întreaga Germanie sau montate pe panouri de sticlă special construite în acest scop, abordaseră subiecte antisemite în doar 3 din cele 52 de ediţii din 1940, dar, între 1941 şi 1943, când campania încetează, conţineau atacuri împotriva evreilor în aproape un sfert din afişe. Faţă de *Völkischer Beobachter*, posterele au continuat campania până în 1942. 12 din cele 27 de ediţii scoase până în luna iulie erau dedicate unor teme antisemite.[716] În a doua jumătate a anului 1941 a existat, neîndoielnic, un avânt în propaganda antisemită de toate felurile, care reflecta ordinul dat de Hitler lui Goebbels la 8 iulie de a-şi concentra atenţia asupra evreilor. Propaganda a avut un efect aproape imediat. Deja la 23 iunie

1941, de exemplu, un subofiţer staţionat în Lyon raporta: „Acum evreii ne-au declarat război pe toate liniile, de la o extremă la alta, de la plutocraţii din Londra şi New York la bolşevici. Toţi cei aflaţi în robia evreilor au făcut front comun împotriva noastră“[717].

În cadrul acestei campanii s-a acordat multă atenţie unui pamflet scris de americanul Theodore N. Kaufman, apărut mai devreme sub titlul *Germania trebuie să piară*, care cerea sterilizarea tuturor bărbaţilor germani şi împărţirea tuturor teritoriilor germane între vecinii săi europeni. Kaufman era un excentric (ca s-o spunem cu blândeţe), care fusese deja ridiculizat de presa americană, după ce susţinuse sterilizarea bărbaţilor americani pentru ca odraslele acestora să nu mai devină infractori şi ucigaşi. Cu toate acestea, Goebbels a profitat de pamflet, portretizându-l pe Kaufman ca pe un consilier oficial la Casa Albă şi a descris textul ca pe un produs evreiesc care demasca adevăratele intenţii ale cabinetului Roosevelt privind Germania: „Plan evreiesc de exterminare masivă“, titra *Völkischer Beobachter* la 24 iulie 1941: „Roosevelt cere sterilizarea poporului german: poporul german exterminat în 2 generaţii“[718]. „Germania trebuie anihilată!“, declara un poster al *Cuvântului Săptămânii* la 10 octombrie 1941: „Mereu acelaşi scop“[719]. Goebbels a declarat că dorea să traducă volumul lui Kaufman în germană pentru a-l distribui în milioane de copii, ,,mai ales pe front“. În septembrie 1941, a fost publicată o broşură care conţinea fragmente din cartea lui Kaufman, traduse în germană, iar editorul declarase că aceasta era o dovadă a faptului că „Evreimea mondială din New York, Moscova şi Londra e de acord cu exterminarea poporului german“[720]. Ministerul Propagandei a coroborat acest lucru cu repetate articole din presă privind presupuse atrocităţi comise împotriva soldaţilor germani de către Armata Roşie. Mesajul era clar: evreii din toată lumea conspirau pentru a extermina poporul german; instinctul de autoapărare al germanilor cerea ca aceştia să fie ucişi oriunde s-ar afla.[721] Aşadar, Germania şi chiar întreaga Europă aveau să dea evreimii o lovitură „fără milă şi fără indulgenţă“, care să ducă la „decăderea şi ruina“ acesteia, aşa cum declara Goebbels la 20 iulie 1941, într-un articol apărut în *Das Reich*, o publicaţie săptămânală pe care o fondase în mai 1940 şi care ajunsese la o circulaţie de 800 000 de numere la acel moment.[722]

Această lovitură a fost executată în mai multe stadii la sfârşitul verii şi începutul toamnei anului 1941. Începând cu sfârşitul lui iunie,

Grupurile Operative şi auxiliarele lor au început să omoare din ce în ce mai mulţi bărbaţi evrei, apoi, de la jumătatea lui august, în estul Europei, femei şi copii. Dar la acea dată devenise deja clar că liderii nazişti aveau în plan o asemenea operaţiune la scară europeană, nu doar regională. La 31 iulie 1941, Heydrich îi cere lui Göring, care se ocupa deja oficial de politica nazistă privind evreimea, aprobarea unui document. Acesta l-a împuternicit pe Heydrich „să facă toate pregătirile organizatorice şi materiale pentru o soluţie finală a problemei evreieşti în sfera de influenţă germană din Europa". Documentul i-a mai conferit lui Heydrich puterea de consilia toate celelalte birouri centrale de partid şi guvern, dacă aria acestora de competenţă era afectată. Dar mai important, ordinul a extins mandatul lui Heydrich la întreaga Europă. Nu era un ordin de a iniţia, cu atât mai puţin de a implementa o „soluţie finală la problema evreiască", ci doar de a face pregătirile pentru o astfel de operaţiune. Dar, pe de altă parte, a reprezentat mult mai mult decât o permisiune (concesie pe care i-o acordă unii istorici lui Heydrich) de a iniţia „studii de fezabilitate" care urmau – sau nu – să fie folosite în viitor: nu s-au găsit rapoarte şi referinţe care să indice finalizarea unui astfel de studiu.[723]

Problema a fost amânată pentru câteva săptămâni, în timp ce Hitler şi generalii săi discutau dacă să înainteze spre Moscova sau să trimită trupele germane în nord şi sud; apoi, o bună perioadă de la începutul lunii august, Hitler a suferit de dizenterie.[724] La jumătatea lui august însă, îşi revenise suficient cât să lanseze o nouă critică la adresa evreilor, consemnată de Goebbels în jurnalul său, la data de 19 august 1941:

> Führerul e convins că prezicerea pe care a făcut-o în Reichstag se adevereşte, şi-anume că un nou război mondial provocat de evrei va duce la anihilarea lor. În aceste ultime luni, devine tot mai limpede că a avut dreptate. Evreii din Est trebuie să plătească pentru faptele lor; într-o anumită măsură au făcut-o deja în Germania şi o vor mai face şi în viitor. Ultimul lor refugiu rămâne America de Nord, dar şi acolo vor plăti, mai devreme sau mai târziu[725]

Este remarcabil cum a scăpat aici Goebbels informaţia despre anvergura globală a ambiţiilor geopolitice naziste. Nu întâmplător, aceste remarci au coincis cu o creştere semnificativă a execuţiilor efectuate de Grupurile Operative în teritoriile ocupate din Europa de Est, unde

aceştia au recurs la împuşcarea bărbaţilor, femeilor şi copiilor evrei. Hitler aprobase deja deportarea a 7 000 de evrei din Viena în districtul Lublin din februarie şi până în aprilie 1941, la cererea Liderului Regional Nazist al fostei capitale austriece, Baldur von Schirach, care ieşise în evidenţă în anii '30 în fruntea Tineretului Hitlerist. Schirach dorea în principal să obţină casele şi apartamentele evreilor pentru a le putea pune la dispoziţia oamenilor străzii care nu erau de etnie evreiască. În acelaşi timp, demersul lui era o continuare firească a măsurilor ideologice, antisemite, luate încă din primele zile ale ocupaţiei germane a Vienei, din martie 1938.[726] Timp de câteva luni, această măsură a avut un caracter izolat. Pentru a evita orice tip de tulburare în Germania pe timp de război, Hitler s-a opus pentru moment propunerii lui Heydrich de a începe evacuarea evreilor din Berlin.[727]

Dar, în a doua jumătate a lunii august, Hitler a revenit asupra ideii pe care o respinsese mai devreme, în vara lui 1941, de a începe deportarea spre Est a evreilor rămaşi în Germania. Până la mijlocul lui septembrie, întreaga ierarhie nazistă era la curent cu dorinţele sale în această privinţă. La 18 septembrie 1941, Himmler îi spune lui Arthur Geiser, Liderul Regional din Wartheland: „Führerul vrea ca vechiul Reich şi Protectoratul (Boemiei şi Moraviei) să fie golite şi eliberate de populaţia evreiască de la Vest la Est, în cel mai scurt timp“[728]. E posibil ca Hitler să fi considerat deportările, care urmau să aibă loc în văzul lumii, ca pe un fel de avertisment trimis „evreimii internaţionale“, mai ales celei din SUA, de a nu continua războiul, altminteri, urmau să fie luate măsuri şi mai dure împotriva evreilor din Germania. Era presat să dispună luarea unor măsuri punitive împotriva Rusiei „evreilor bolşevici“, ca urmare a deportării germanilor de pe Volga la ordinul lui Stalin.[729] Liderii Regionali şi mai ales Karl Kaufmann din Hamburg insistau asupra evacuării evreilor pentru a putea găzdui în casele acestora familii germane ale căror locuinţe fuseseră bombardate. Joseph Goebbels, în calitate de Lider Regional al Berlinului, era hotărât ca „evacuarea evreilor din Berlin să aibă loc cât mai rapid“. Acest lucru avea să devină posibil „de îndată ce rezolvăm problema militară din Est“[730]. Teritoriile proaspăt cucerite la est de Guvernământul General puteau fi folosite acum pentru deportarea evreilor din Europa Centrală. Goebbels a spus, după o întâlnire cu Heydrich, că aceştia ar putea fi duşi în lagăre de concentrare construite deja de către comunişti. „E limpede că acum ar putea fi populate cu evrei.“[731] Preocuparea

de căpătâi a Führerului era garantarea securității: în mintea lui, evreii se făceau vinovați de trădarea Germaniei la 1918, iar de când venise la putere încercase încontinuu să împiedice repetarea istoriei, prin măsuri din ce în ce mai aspre, inclusiv alungarea evreilor din țară. Aparent, această amenințare crescuse după invadarea Uniunii Sovietice și implicarea tot mai activă a SUA în război. Pe de altă parte, deportarea în masă putea fi realizată odată cu anexarea noilor teritorii din Est. Venise momentul să acționeze.[732]

II

Traiul evreilor rămași în Germania s-a înrăutățit vizibil în această perioadă. Unul din aceștia era Victor Klemperer, care se află încă sub protecția mariajului cu Eva Klemperer, care nu era evreică, și a statutului de veteran. Klemperer a fost întemnițat la 23 iunie 1941 într-o secție de poliție din Dresda pentru nerespectarea reglementărilor privind iluminatul casnic pe vreme de război, iar timpul petrecut în închisoare îl schimbase. Nu fusese rău tratat și, în ciuda temerii sale obsesive de-a fi dat uitării, a fost eliberat la 1 iulie 1941. Și-a reluat viața în aglomerata clădire evreiască pe care soții Klemperer erau nevoiți să o împartă cu alte cupluri din Dresda.[733] Curând, a început să consemneze cu regularitate dificultățile crescânde pe care el și soția sa le întâmpinau în ceea ce el numea „goana pentru mâncare". În aprilie 1942, consemna disperat, „ni-e teamă că vom muri de foame. Astăzi, până și napii au fost dați doar «clienților înregistrați». Nu mai avem cartofi și cupoanele de pâine ne mai ajung pentru două săptămâni, nu patru"[734]. Soții Klemperer au început să facă troc și să cerșească.[735] La jumătatea anului 1942, Klemperer scria că era permanent înfometat și că a fost nevoit să fure mâncare din casa unei vecine („cu conștiința împăcată, pentru că mănâncă puțin, risipește mult și primește multe lucruri de la bătrâna ei mamă. Cu toate astea, mă simt josnic", mărturisea el[736]).

De la 18 septembrie 1941, în urma unui decret emis de Ministerul Transporturilor al Reichului, evreii germani nu mai aveau dreptul de a folosi vagoanele-restaurant din trenuri, autobuzele care circulau pe distanțe mari și vehiculele de transport public în timpul orelor de vârf.[737] Klemperer a fost cuprins de disperare când soția i-a cusut steaua evreiască pe haină. La fel ca mulți alți evrei, îi era rușine să iasă din casă

(ruşine „pentru ce?“, se întreba el retoric). Soţia a început să preia responsabilitatea cumpărăturilor.[738] Maşina de scris i-a fost confiscată şi de la 28 octombrie 1941 a fost nevoit să-şi scrie jurnalul de mână, precum şi ultima parte a autobiografiei sale.[739] Au urmat numeroase privaţiuni meschine. Evreilor li s-a interzis să mai primească cupoane pentru spumă de ras („vor să readucă la modă cu forţa barba evreiască tipic medievală?“, se întreba Klemperer sarcastic)[740]. Rezumase toate privaţiunile suportate de evrei într-o listă care la acest moment număra peste 30 de articole şi includeau interdicţia de a folosi autobuzul, de a merge la muzee, de a cumpăra flori, de a deţine haine de blană, pături de lână, de a călători cu trenul, de a mânca la restaurant şi de a sta în şezlonguri.[741] O lege emisă la 4 decembrie 1941 decreta că orice evreu care încălca aceste interdicţii era pasibil de pedeapsa cu moartea.[742] La 13 martie 1942, directorul Biroului de Securitate al Reichului a ordonat ca o stea albă de hârtie să fie lipită pe uşile clădirilor locuite de evrei.[743] O altă lovitură a venit în mai 1942, când autorităţile au anunţat că evreii nu vor mai avea voie să ţină animale de companie, dar nici să le dea spre creştere altora; cu inimă grea, Klemperer şi soţia sa şi-au dus pisica, Muschel, la un veterinar înţelegător şi au eutanasiat-o ilegal, pentru a cruţa animalul de suferinţa pe care credeau că o va îndura dacă l-ar fi predat autorităţilor însărcinate cu colectarea animalelor.[744] E limpede din felul în care s-au succedat aceste măsuri că evreilor li se pregătea deportarea în masă, spre Est.[745]

Pentru a sublinia fermitatea hotărârii de a deporta evreimea germană, Himmler a anunţat la 23 octombrie 1941 că evreii nu mai au dreptul de a emigra din Germania sau din orice ţară aflată sub ocupaţie germană.[746] Distrugerea comunităţii evreieşti din Germania a fost consfinţită şi de dizolvarea Ligii Culturale Evreieşti de către Gestapo, la 11 septembrie 1941. Bunurile confiscate, instrumentele muzicale, posesiunile şi proprietăţile Ligii au fost distribuite mai multor instituţii, printre care SS-ul şi armata.[747] Şcolile evreieşti din Reich fuseseră deja închise.[748] Raziile şi deportările au început la 15 octombrie 1941; conform unor decrete emise la 29 mai şi la 25 noiembrie 1941 şi aprobate de Hitler, deportaţii erau privaţi de cetăţenia germană, iar bunurile lor intrau în posesia statului. Până la 5 noiembrie 1941, 24 de trenuri care transportau evrei, dintre care 10 000 din Vechiul Reich, 5 000 din Viena şi 5 000 din Protectorat, făcuseră călătoria până la Łódź, unde li s-au alăturat celor 5 000 de ţigani aduşi din teritoriul rural al Burgenlandului

austriac. Până la 6 februarie 1942, încă 34 de trenuri au transportat 33 000 de evrei spre Riga, Kovno și Minsk.[749] Chiar și așa, un număr semnificativ de evrei executa încă muncă silnică în cadrul departamentelor economice de război. Goebbels era dezamăgit de aceste cifre și a insistat ca procesul de deportare să fie grăbit. La 22 noiembrie 1941, Goebbels își notează în jurnal că Hitler a aprobat continuarea deportărilor în toate orașele.[750] Pentru a pregăti această măsură, Gestapo trebuia să obțină liste cu numele celor în cauză de la Asociația Evreilor din Germania, aflată în subordinea birourilor Reichului, să aleagă nume, să aloce fiecăruia un număr de serie și să le comunice data la care urmau să plece, precum și alte aranjamente pentru călătorie. Fiecare evreu deportat avea dreptul la un bagaj de maxim 50 kg și provizii care să le ajungă pentru o călătorie care dura între 3 și 5 zile. Evreii erau duși de către poliția locală la un centru de colectare, de unde, după ce așteptau de regulă mai multe ore, erau transportați spre un tren de pasageri. Măsurile erau menite să prevină neliniștea în rândul evreilor. Cu toate acestea, călătoriile începeau de regulă noaptea, la triaj, și nu în stațiile obișnuite pentru pasageri, și deseori pasagerii erau tratați cu brutalitate de către poliție, înjurați și bătuți. Fiecare transport era escortat de un efectiv de poliție. Odată ajunși la destinație, situația deportaților se înrăutățea subit. De pildă, primul transport din München a plecat la 20 noiembrie 1941 spre Riga, dar fiindcă ghetoul din capitala Letoniei era plin, a fost deviat spre Kovno, unde a sosit trei zile mai târziu. Pentru că și ghetoul de-aici era plin, poliția a dus deportații la Fortul Nouă, aflat în apropiere, unde, după două zile de așteptare în șanțul secat care înconjura fortul, au fost împușcați.[751]

Potrivit ordinului emis în ianuarie 1942, evreii din Dresda urmau să fie deportați în Est. Victor Klemperer a fost evident ușurat să afle că evreii care dețineau Crucea de Fier, Clasa I, sau care făceau parte din „căsnicii mixte", erau scutiți de la prevederile ordinului.[752] Dar pentru cei care au rămas, viața a devenit și mai grea. La 14 februarie 1942, Victor Klemperer, în vârstă de 60 de ani și cu o sănătate șubredă, a fost chemat la lucru pentru a ajuta la curățarea zăpezii de pe străzi. Odată ajuns, și-a dat seama că era cel mai tânăr din cei 12 oameni sosiți acolo din același motiv. Din fericire, scria el, supraveghetorii de la departamentul municipal de curățenie erau oameni de treabă și politicoși. Le-au permis bătrânilor să converseze și i-au spus lui Klemperer: „Nu te obligă nimeni să te strofoci prea tare"[753]. După 20 de zile, muncitorii

au fost lăsaţi să plece cu o leafă mizerabilă, puţin peste 70 de mărci germane după achitarea taxelor. Era a treia plată săptămânală de acest fel.[754] După două săptămâni a fost rechemat la datorie pentru o perioadă mai scurtă. Ulterior a fost trimis într-o fabrică de ambalare.[755] Gestapoul a devenit tot mai violent şi agresiv, iar evreii au ajuns să se teamă de percheziţiile la domiciliu ale autorităţilor. Klemperer îşi vizita întâmplător un prieten, când clădirea în care locuia a fost percheziţionată. Când a revenit, întreaga clădire fusese întoarsă cu susul în jos. Mâncarea şi vinul lipseau, precum şi o parte din bani şi medicamentele. Conţinutul dulapurilor, sertarelor şi tot ce se afla pe rafturi zăcea pe podea, călcat în picioare. Poliţiştii au vârât bunurile confiscate, inclusiv lenjeria de pat, în patru geamantane şi un cufăr mare, cu care locatarii erau obligaţi să se prezinte a doua zi la secţie. Eva Klemperer a fost insultată („Curvă de evreu ce eşti, de ce te-ai căsătorit cu un evreu?") şi scuipată de repetate ori. „Ce ruşine de neimaginat pentru Germania", a fost reacţia lui Victor Klemperer.[756] „Astea nu mai sunt percheziţii, a adăugat Eva, sunt pogromuri."[757] Îngrozit că Gestapoul i-ar putea găsi jurnalele („au ucis şi pentru mai puţin de atât"), Klemperer îşi trimitea scrierile prietenei soţiei sale, doctoriţa Annemarie Köhler, care nu era evreică, pentru a le tăinui. ,,Dar voi continua să scriu, declara el în mai 1942. Asta e fapta mea de eroism. Vreau să las o mărturie în urmă, o mărturie exactă!"[758]

Luise Solmitz trăia în Hamburg, nu era de etnie evreiască, soţul ei fusese decorat în război, iar fiica lor fusese crescută în tradiţie creştină, ceea ce însemna că Friedrich nu trebuia să poarte steaua galbenă. La 13 septembrie 1941, nota cu amărăciune: „Se poate spune că avem noroc, câtă vreme nu păţim nimic". Familia Solmitz obţinuse de la Gestapo o decizie judecătorească potrivit căreia cuplurile mixte, precum Luise şi Friedrich, nu erau obligate legal să cazeze evrei în casa lor. Pensiile, pachetele salariale şi raţiile fuseseră micşorate, dar nu numai pentru ei, ci pentru toţi germanii. În rest, trăiau mai mult sau mai puţin la fel ca înainte, deşi aveau o viaţă socială mai restrânsă, din moment ce lui Friedrich i se interzisese să mai ia parte la cercurile sociale din care făcuse parte înainte, formate din non-evrei.[759] De-a lungul anului 1941, soţii Solmitz au pierdut în greutate, odată cu diminuarea proviziilor. La 21 decembrie 1942, Luise cântărea în jur de 43 de kg. Luise nu era îngrijorată că raţiile se vor împuţina şi mai mult, ci că nu va putea folosi cartelele de raţie şi că Friedrich va trebui să se prezinte în persoană la

Biroul de Raţii, în calitate evreu, acest „calificativ imposibil, răutăcios" impus de guvern („Israel") şi să stea la coadă, „alături de-acei oameni cu care n-am avut niciodată de-a face" sau, în alte cuvinte, evreii rămaşi în Hamburg. Luise auzise zvonuri că până şi persoanele născute din căsătorii mixte urmau să fie deportate şi a-nceput să-şi facă griji pentru fiica sa, Gisela, pe jumătate evreică. „Am devenit jucăriile unor puteri malițioase şi întunecate", nota ea cu îngrijorare în jurnal, la data de 24 noiembrie 1942.

III

E limpede că în octombrie 1941, planul de deportare viza întreaga Europă şi urma să fie pus în curând în aplicare.[760] La 4 octombrie 1941, Heydrich pomeneşte de „planul evacuării totale a evreilor din teritoriile ocupate de noi"[761]. Mai devreme, în noiembrie 1941, şi-a justificat decizia de-a susţine atacurile antisemite asupra sinagogilor pariziene, care avuseseră loc cu patru zile mai înainte, motivând că „evreimea a fost identificată la cel mai înalt nivel şi fără urmă de tăgadă ca fiind cauza pentru tot ce se întâmplă în Europa şi trebuie să dispară complet din Europa"[762]. Hitler şi-a întețit şi el atacurile retorice la adresa evreilor, nu numai a celor din Uniunea Sovietică şi SUA, ci din întreaga Europă. La 28 noiembrie 1941, Hitler se întâlneşte cu Amin al-Husseini, Marele Muftiu al Ierusalimului, şi declară: „Germania e hotărâtă să pună presiune pe toate naţiunile europene pentru a finaliza problema evreiască". El l-a asigurat pe Marele Muftiu că urma să se ocupe şi de evreii din Palestina, odată ce Germania avea să câştige războiul.[763]

Între timp, evreii rămaşi în regiunile cucerite de forţele germane din estul Europei erau adunaţi laolaltă şi trimişi în ghetouri, în marile oraşe. La Vilnius, începând din 6 septembrie 1941, au fost aduşi 29 000 de evrei cărora li s-a pus la dispoziţie un spaţiu ocupat anterior de 4 000 de oameni. Goebbels a vizitat ghetoul din Vilnius la începutul lunii noiembrie, în 1941, declarând mai apoi că „evreii sunt îndesaţi unii în alţii, ca nişte creaturi oribile, care nu trebuie privite şi cu atât mai puţin atinse... Evreii sunt păduchii umanităţii civilizate. Trebuie exterminaţi cumva... Dacă-i cruţi, mai târziu vei deveni victima lor"[764]. Un alt ghetou a fost stabilit la Kovno (Kaunas) la 10 iulie 1941. Aici, cei 18 000 de evrei au căzut victimă unor raiduri frecvente, violente, din

partea forţelor germane şi lituaniene, care căutau bunuri de valoare.[765] În ţările baltice au mai fost înfiinţate o serie de ghetouri mai mici, în pregătirea masacrelor masive ale populaţiei evreieşti. În ghetouri se aflau cu precădere femei şi copii, de vreme ce masacrele, cel puţin în fază iniţială, erau îndreptate împotriva bărbaţilor: în Riga, bunăoară, în ghetoul inaugurat în octombrie 1941 şi închis numai o lună mai târziu, se aflau 19 000 de femei, şi doar 11 000 de bărbaţi. Toţi deportaţii, în afară de 4 500 de bărbaţi şi 500 de femei, au fost scoşi din ghetou şi executaţi la 30 noiembrie şi, respectiv, 8 decembrie 1941. Ceilalţi au fost trimişi la muncă silnică în industrie. La 25 octombrie 1941, în oraşul Kaunas a avut loc un masacru similar, dar la o scară mult mai mare: Helmut Rauca, şeful Departamentului Evreiesc al Gestapoului din oraş, a ordonat ca toţi cei 27 000 de evrei din ghetou să se strângă peste trei zile, în piaţa principală, la primele ore ale dimineţii. Pe parcursul întregii zile, Rauca şi subordonaţii săi i-au separat pe cei care erau în stare să muncească de restul. Până seara, 10 000 de evrei fuseseră trecuţi în ultima categorie. Cei apţi de muncă au fost trimişi acasă. Dimineaţa următoare, cei 10 000 au fost aduşi în marş forţat la Fortul IX şi împuşcaţi pe rând.[766]

Aproape toate ghetourile create în Europa de Est aflată sub ocupaţie după invadarea Uniunii Sovietice erau improvizate, şi nu făcute pentru a dura. Erau simple zone de tranzit pentru evreii care urmau să fie executaţi în viitorul apropiat. La 5 decembrie 1941, a fost creat un ghetou în Yalta, prin separarea unei zone de la marginea oraşului: la 17 decembrie 1941, la doar două săptămâni de la înfiinţarea ghetoului, acesta a fost închis, iar toţi ocupanţii lui executaţi. Pe acelaşi tipar s-a procedat şi în alte oraşe.[767] Evident, nimeni nu se aştepta ca evreii din Europa de Est să mai reziste foarte mult. Ghetourile trebuiau golite pentru a face loc noului val de evrei, expulzaţi la insistenţele lui Hitler din „Vechiul Reich" şi din Protectoratul Boemiei şi Moraviei, şi eventual din restul teritoriilor ocupate de forţele germane. Mulţi istorici au încercat să identifice data exactă la care Hitler a ordonat expulzarea şi exterminarea evreilor din Europa. Dar datele sunt insuficiente. S-a dat multă importanţă declaraţiilor lui Adolf Eichmann, care şi-a amintit la multă vreme după război că Heydrich îl convocase la sfârşitul lunii septembrie sau poate la începutul lui octombrie, pentru a-i spune că „Führerul a comandat exterminarea fizică a evreilor". Mai târziu, Himmler va face de mai multe ori referire la un astfel de ordin. Dar e puţin probabil ca ordinul să fi fost

dat lui Himmler, Heydrich sau altcuiva în termeni atât limpezi. Declarațiile lui Hitler, consemnate în mai multe surse, cu precădere în arhivele publice ale discursurilor sale, în jurnalul lui Goebbels, care nota conversațiile sale cu Führerul, și în *Convorbirile în jurul mesei*, ilustrează perfect modul său de-a aborda această problemă. E o greșeală să căutăm sau să credem chiar că există un astfel de ordin, fie scris sau oral, asemănător celui dat de Hitler în cazul programului obligatoriu de eutanasie, unde trebuiau legitimate acțiunile unor medici profesioniști, nu ale unor soldați SS devotați.[768] Potrivit unui raport al Curții Supreme a Partidului Nazist de la începutul lui 1939, liderii partidului obișnuiau să evite orice fel de responsabilitate legală pe vremea Republicii de la Weimar, asigurându-se că „acțiunile... nu sunt ordonate cu claritate absolută sau până la cel mai mic detaliu“. La rândul lor, membrii de partid trebuiau să învețe „să citească ordinul printre rânduri, la fel cum intrase și în rutina celor care le dădeau... să nu dezvăluie totul“, ci „doar să dea de înțeles“ care era adevăratul scop al unui ordin.[769]

De aceea, e destul de puțin probabil ca Hitler să fi avut altfel de declarații cu privire la evrei, în afară de cele făcute în mod repetat de la mijlocul anului 1941, susținute de agresiva propagandă antisemită coordonată de Goebbels și de mass-media din subordinea sa. Astfel de declarații erau deseori difuzate prin radio și publicate, și prin urmare cunoscute de aproape de toți membrii partidului, ai SS-ului și ai altor organizații similare. Coroborate cu ordinele explicite de a ucide comisari sovietici și evrei, ordine date înainte de Operațiunea Barbarossa, și cu politicile criminale implementate deja în Polonia din septembrie 1939, acestea au creat o atmosferă și o mentalitate de exterminare. Astfel, Himmler, care se afla în Berlin, și cadrele superioare de la fața locului, concurau pentru a pune în practică, într-un mod cât mai meticulos și radical, amenințările și promisiunile repetate ale lui Hitler cu privire la soarta evreilor din Europa. Deseori, se confruntau cu crize drastice de alimente, cum s-a întâmplat în Polonia, pe care le rezolvau stabilind o ierarhie a accesului la rații, în care, inevitabil, evreii se aflau pe ultimul loc. De-aici a fost doar un pas până la exterminarea activă, inițiată de mulți comandanți zeloși, locali și regionali, care – precum în Bielorusia – au ordonat executarea multor evrei inapți de muncă, „mâncători buni de nimic“, după cum era expresia. Printre cei executați se numărau și persoanele cu dizabilități sau cu probleme mentale. Aceștia nu au fost omorâți din motive rasiale, deși campania de eutanasie

germană furnizase un precedent important în această privință, ci economice. Toate acestea au avut loc prin prisma unei mentalități de exterminare care prindea tot mai mult contur, insuflată de Hitler, Himmler și de conducerea nazistă din Berlin.[770]

Consecințele concrete ale acestei mentalități au devenit evidente la jumătatea lunii octombrie 1941. La această dată, evreii din Marele Reich German și din Protectorat erau deportați spre Est, iar evreii din restul Europei ocupate de germani aveau să le calce pe urme; evreii nu aveau voie să emigreze. Există numeroase declarații din această perioadă, făcute la varii niveluri ale ierarhiei naziste, care dovedesc că fusese luată deja decizia de a deporta toată evreimea europeană în Est. În întreaga Europă de Est sub ocupație, Grupurile Operative executau fără discriminare evrei, inclusiv femei și copii. La 1 decembrie 1941, Goebbels ține o prelegere la Academia Germană în fața membrilor marcanți ai armatei, poliției, partidului, Frontului Muncitoresc și din sfera academică și culturală, declarând că profeția făcută de Hitler la 30 ianuarie 1939 se adeverea.

> Compasiunea sau regretul nu își au locul aici. Evreimea mondială a făcut o evaluare complet falsă a forțelor pe care le are la dispoziție. Acum a căzut victimă unui proces treptat de anihilare, unul pe care ni-l menise nouă și pe care l-ar fi dus fără îndoială la capăt, dacă i-ar fi stat în putere. Evreimea este decimată în virtutea propriei legi: „ochi pentru ochi, dinte pentru dinte[771].

Deși masacrul urma să aibă loc în diferite etape, din rațiuni practice, așa cum dădea Goebbels de înțeles, nu exista nicio îndoială, după cum reiese din declarațiile lui Alfred Rosenberg în cadrul unei conferințe de presă la 18 noiembrie 1941, că scopul acestuia era „eradicarea biologică a întregii evreimi din Europa“[772].

Devenise deja clar că autoritățile militare, unitățile polițienești, SS-ul și administratorii civili cooperau îndeaproape la implementarea programului de exterminare. Conform unui raport întocmit de Inspectoratul de Armament al Forțelor Armate, miliția ucraineană a recurs la execuția sumară a evreilor, bărbați, femei și copii într-un mod „atroce“, „de multe ori, și, în mod regretabil, cu participarea voluntară a membrilor forțelor armate germane“. Aproape 200 000 de evrei fuseseră deja uciși în Comisariatul Reichului din Ucraina; în final, cifra se va ridica la aproape jumătate de milion.[773] Devenise însă limpede că execuțiile

nu erau suficiente pentru a atinge nivelul de exterminare cerut de Hitler. Mai mult decât atât, șefii Grupurilor Operative reclamau faptul că execuțiile în masă a unor femei lipsite de apărare puneau o presiune uriașă pe oamenii din subordinea lor. Așa cum își amintea mai târziu Rudolf Höss, căpitan SS, „mă cutremuram la perspectiva împușcării unui număr atât de mare de oameni, mai ales când mă gândeam la femeile și copiii pe care trebuia să-i executăm". Numeroși membri ai Grupurilor Operative s-au sinucis, „nefiind în stare să mai îndure această baie de sânge. Unii au înnebunit. Cei mai mulți... nu reușeau să ducă la capăt ordinele fără ajutorul alcoolului"[774]. Numărul evreilor care trebuiau împușcați era atât de mare încât un raport al Grupurilor Operative, din 3 noiembrie 1941, precizează: „În ciuda faptului că aproape 75 000 de evrei au fost lichidați în această manieră, e clar că această metodă nu reprezintă un răspuns la problema evreiască"[775].

IV

Totuși, s-a găsit imediat o altă soluție la problemă. După ce la 24 august 1941 unitatea T-4 a fost nevoită să pună capăt operațiunii de „eutanasiere", în urma condamnării acesteia de către episcopul Clemens von Galen, specialiștii în gaze letale puteau să-și continue activitatea în Est.[776] Specialiștii unității T-4 precum și șefii acesteia, Victor Brack și Phillip Bouhler, au vizitat Lublinul în septembrie. Dr. August Becker, care s-a autodescris drept „un specialist al operațiunilor de gazare pentru exterminarea celor bolnavi mintal", și-a adus aminte mai târziu:

> În urma unei conversații private dintre liderul SS, Himmler și liderul unității, Brack, am fost transferat la Biroul de Securitate al Reichului din Berlin. Himmler intenționa să redistribuie forța de muncă disponibilă în urma terminării programului de eutanasiere, oameni specializați ca și mine în exterminarea prin metode de gazare, pentru a lua parte la operațiunile masive de gazare care urmau înceapă în Est.[777]

Pe deasupra, Albert Widmann, care concepuse camera standard de gazare folosită în programul de eutanasiere, a fost în vizită la Minsk și la Mogilev, unde Grupul Operativ B ceruse asistență în uciderea pacienților azilurilor locale. La fel ca în Polonia, între 1939 și 1940, astfel de

crime erau la ordinea zilei pentru membrii Grupului Operativ B în Est, care a eliminat câteva mii de pacienţi bolnavi mintal. După ce o serie de pacienţi au fost ucişi de gazul pompat din ţeava de eşapament a unei maşini într-o cameră închisă ermetic, Arthur Nebe, şeful Grupului Operativ, a propus înghesuirea şi gazarea pacienţilor într-un camion sigilat ermetic. Heydrich a aprobat noua metodă.[778]

În seara de 13 octombrie 1941, Himmler se întâlneşte cu şefii regionali de poliţie Globocnik şi Krüger şi, împreună, decid construirea unui lagăr la Belzec, pentru a servi drept bază pentru camioanele de gazare. Cu alte cuvinte, se construia un lagăr al cărui singur scop era să ucidă.[779] Lucrările au fost demarate la 1 noiembrie 1941, iar specialiştii din operaţiunea T-4 au sosit cu o lună mai târziu.[780] Un alt lagăr special a fost ridicat la Chelmno, în Wartheland, unde deţinuţii evrei din ghetoul din Łódź erau aduşi pentru a fi urcaţi în camioane şi gazaţi. Fiecare din cele trei camioane putea asigura gazarea a 50 de oameni. Prizonierii erau urcaţi şi duşi în pădurile din apropiere, la aproape 16 km depărtare, timp în care se asfixiau înăuntru. Acolo, camioanele se opreau pentru a-şi descărca înfiorătoarea încărcătură în şanţurile săpate de alţi evrei din lagăr. Din când în când, femeile aflate în camioane reuşeau să-şi înfăşoare bebeluşii destul de strâns cât să nu respire gazul otrăvitor. Jakow Grojanowski, unul din groparii angajaţi de SS, povestea cum gărzile germane luau copiii care supravieţuiseră drumului şi le sfărâmau capetele de copacii jur. Aproape 1 000 de evrei erau omorâţi prin această metodă în fiecare zi; 4 400 de ţigani din ghetoul din Łódź au murit şi ei în camioanele de gazare. În total, 145 000 de evrei au fost ucişi astfel în prima perioadă de funcţionare a lagărului de la Chelmno; alţi 7 000 au fost omorâţi acolo în primăvara anului 1944, când lagărul s-a redeschis pentru o scurtă perioadă de timp; în total, peste 360 000 de evrei şi-au pierdut viaţa la Chelmno.[781]

Un număr total de treizeci de camioane au fost produse de un industriaş mărunt din Berlin. Primele patru au fost livrate Grupurilor Operative în noiembrie şi decembrie 1941; până la sfârşitul anului, toate Grupurile Operative foloseau camioane de gazare.[782] Din descrierile ulterioare ale şoferilor, aflăm că până la 60 de evrei, adesea flămânzi, slăbiţi şi deshidrataţi, erau urcaţi în camioane, complet îmbrăcaţi. „Nu păreau să-şi dea seama că urmau să fie gazaţi“, a declarat unul dintre aceştia. „Gazul era apoi eliberat în camion“, îşi aminteşte Anton Lauer, membru al Batalionului de Rezervă nr. 9 din cadrul Poliţiei. „Şi acum

parcă-i aud cum băteau în pereţi şi urlau «Dragi germani, lăsaţi-ne afară!»". „Când se deschideau uşile, ieşea un nor gros de fum. După ce fumul se împrăştia, puteam să ne începem munca odioasă. Era îngrozitor. Puteai să vezi că luptaseră cu înverşunare pentru vieţile lor. Unii se ţineau de nas. Adesea îi găseam încleştaţi şi trebuia să-i despărţim."[783]

Unul dintre camioane a fost trimis în Serbia, unde generalul Franz Böhme masacra evrei ca represalii pentru presupusa lor implicare în insurecţia cetnicilor care dura încă din luna iulie. Böhme a raportat în decembrie 1941 că cei 160 de soldaţi germani morţi şi cei 278 de răniţi au fost răzbunaţi prin executarea a 20 000–30 000 de sârbi, număr care-i includea pe toţi evreii şi ţiganii adulţi. Până în acel moment, fuseseră executaţi doar bărbaţi; Böhme dorea ca restul de 20 000 de evrei, femei, copii şi bătrâni, precum şi bărbaţii care scăpaseră de execuţie, să fie adunaţi şi trimişi într-un ghetou. Peste 7 000 de femei şi copii şi 500 de bărbaţi evrei, şi 292 de ţigani, femei şi copii, au fost înghesuiţi de către SS în lagărul de la Sajmiste, oraş croat din apropierea Belgradului, unde au fost ţinuţi în condiţii mizere, în barăci neîncălzite, în timp ce SS-ul aştepta sosirea unei camere mobile de gazare de la Berlin. Ţiganii au fost eliberaţi, dar evreilor li s-a spus că urmau să fie transferaţi într-un lagăr unde condiţiile aveau să fie mai bune. După ce primii 64 de evrei au fost urcaţi în camion, uşile au fost închise şi ţeava de eşapament a fost întoarsă, pentru a elibera gazul în interior. Evreii din camion au murit gazaţi în timp ce vehiculul trecea prin centrul Belgradului, îndreptându-se spre poligonul de tragere de la Avela, în cealaltă parte a capitalei. La Avela, o unitate de poliţie i-a scos din camion şi le-a aruncat cadavrele într-o groapă enormă, săpată din timp. Până la începutul lunii mai 1942, toţi cei 7 500 de evrei din lagăr au fost omorâţi în acest fel, împreună cu pacienţii şi personalul de la un spital evreiesc din Belgrad şi deţinuţii evrei de la un lagăr din apropiere. Harald Turner, ofiţer superior SS din Serbia, declara cu mândrie în august 1942 că această ţară e singura în care problema evreiască a fost rezolvată.[784]

Conferința de la Wannsee

I

La 29 noiembrie 1941, Reinhard Heydrich îi dă dispoziție lui Adolf Eichmann să-i redacteze o invitație care să fie trimisă funcționarilor superiori din ministerele care erau implicate într-un fel sau altul în problema evreiască, precum și departamentelor-cheie ale Partidului Nazist și SS-ului care aveau și ele astfel de responsabilități. Invitația suna în felul următor: „La 31 iulie 1941, mareșalul Marelui Reich German m-a însărcinat cu toate pregătirile, organizaționale și tehnice, necesare soluționării problemei evreiești și să-i prezint cât mai curând un plan complet, punându-mi la dispoziție sprijinul principalelor agenții de stat“[785]. Pentru a lua în considerare toate detaliile unei astfel de propuneri, toate agențiile implicate trebuiau să se întâlnească. Heydrich își făcea griji mai ales în privința anumitor reprezentanți ai unor instituții și departamente cu care SS-ul intrase în conflict. Biroului de Externe i s-a cerut să trimită un reprezentant de rang înalt, fapt care infirmă argumente ulterioare privind limitarea planului la soluționarea problemei evreiești germane; deși Heydrich nu a dat detalii cu privire la subiectul exact al conferinței, Ministerul de Externe a presupus că era vorba de trecerea în evidență și ulterior la deportarea evreilor din toate țările europene sub ocupație germană.[786]

Întâlnirea a fost programată pentru 9 decembrie 1941 și trebuia să aibă loc într-o vilă de pe malul lacului, într-o zonă liniștită de la marginea Berlinului, numită Wannsee. Dar, cu o zi înainte, aflând de atacul japonezilor de la Pearl Harbor, personalul lui Heydrich i-a contactat pe toți invitații și a amânat conferința, intuind că aceștia și Heydrich urmau să fie chemați într-o ședință de parlament, pentru a discuta urmările

acestui atac pentru politica internaţională.[787] Asta nu însemna că măsurile care-i vizau pe evrei aveau să fie uitate; dimpotrivă chiar. Aflat într-o întâlnire cu membrii superiori ai Partidului Nazist la o zi după ce declarase război SUA, Hitler şi-a repetat opiniile deja exprimate în august, dar într-un mod mult mai concret, după cum reiese din jurnalul lui Goebbels:

> În ceea ce priveşte problema evreiască, Führerul e hotărât să o rezolve o dată pentru totdeauna. Le-a spus evreilor că, dacă vor stârni un alt război mondial, vor învăţa pe propria piele ce înseamnă anihilarea totală. Şi nu s-a înşelat. Suntem în toiul unui război mondial, anihilarea evreimii e o consecinţă necesară. Aceasta trebuie rezolvată fără sentimentalisme. Nu trebuie să le plângem de milă evreilor, ci oamenilor noştri, germanilor. Acum că au murit încă 160 000 de germani pe Frontul de Est, cei care au iniţiat acest conflict sângeros trebuie să plătească cu viaţa.[788]

La 14 decembrie 1941, Rosenberg se pune de acord cu Hitler să nu menţioneze planurile de „exterminare a evreimii“ într-un discurs public pe care urma să-l ţină, deşi, aşa cum remarca Führerul, „ne-au împovărat cu un război şi au provocat mari distrugeri; nu e de mirare că sunt primii care suportă consecinţele“[789].

Devenise deja clar, atât pentru Hitler, cât şi pentru ceilalţi membri din conducerea nazistă, că războiul nu avea să se termine curând, aşa cum se aşteptaseră. Se obişnuiseră cu ideea că va dura încă o iarnă, dar credeau că Uniunea Sovietică va capitula până în vara anului 1942. Deportarea evreilor din Europa spre Est trebuia, aşadar, să aibă loc înainte de sfârşitul războiului. Cuvântările radicale ţinute de Hitler în noiembrie şi decembrie 1941 aveau rolul de a încuraja planificarea detaliată şi implementarea acestor măsuri cât mai repede.[790] De vreme ce evreii erau deja exterminaţi în teritoriile ocupate din estul Europei, inclusiv în Wartheland, regiune anexată recent, era tot mai clar că planurile iniţiale de a-i deporta în Comisariatul Reichului din Ucraina sau în alte zone necunoscute din Est fusese abandonat. La 12 decembrie, Hans Frank a participat la o întrunire a liderilor nazişti la Berlin. La întoarcerea în Polonia (16 decembrie), a comunicat personalului din Guvernământul General:

> Vă spun cu toată sinceritatea, trebuie găsită o soluție la problema evreiască, într-un fel sau altul... La Berlin ne-au întrebat de ce avem atâtea obiecții. Noi nu putem face nimic cu ei în [Comisariatul Teritoriilor din] Est, nici în [Comisariatul] Ucrainei. Lichidați-i voi! Domnilor, lăsați orice sentiment de compasiune deoparte. Trebuie să-i anihilăm pe evrei pe loc, oriunde îi găsim și oricând avem posibilitatea s-o facem, pentru a ține în picioare structurile Reichului din Polonia.[791]

Cum aveau să ducă la capăt acest lucru? Lui Frank i se ceruse să extermine un număr enorm de evrei din Guvernământul General, aproape 3,5 milioane în total, după estimările sale (o cifră exagerată; membri din personalul său au rectificat-o mai târziu, populația totală de evrei ajungând la 2,5 milioane): „Nu putem împușca 3,5 milioane de evrei, s-a plâns Frank funcționarilor săi la 16 decembrie 1941, nici nu-i putem otrăvi, dar putem să luăm măsuri la scară largă care să ducă într-un fel la anihilarea totală a evreilor, mai ales dacă le corelăm cu cele puse la punct în Germania“[792].

Exterminarea în masă a evreilor începută în vara anului 1941 își datora o parte din zelul ideologic cu care a fost pusă în aplicare unor oameni precum Arthur Greiser, liderul regional din Wartheland, și șefilor de poliție și liderilor Grupurilor Operative, care, din proprie inițiativă, au exterminat un număr enorm de evrei în mai multe centre. Însă, în același timp, acestea erau subordonate unui plan general ai cărui parametri erau stabiliți de Hitler și puși în practică de Himmler. De pildă, șeful poliției din Riga, Friedrich Jeckeln, a împușcat mai mulți evrei aduși cu trenul din Berlin, stârnind furia lui Himmler, a cărui directivă trimisă la 30 noiembrie 1941 (care interzicea împușcarea lor) a ajuns prea târziu. Executarea evreilor din Berlin avea să-i pună în alertă pe evreii rămași în capitală. Planul era să-i țină în ghetoul din Riga pentru o vreme. Himmler l-a mustrat pe Jeckeln și i-a spus să nu mai acționeze din proprie inițiativă.[793] În mare parte, însă, inițiativele locale și regionale serveau scopului general al regimului. Transferul tehnologiei de gazare în Est, împreună cu experții care știau cum să o monteze și să o pună în acțiune, participarea activă a instituțiilor, precum Guvernământul General din subordinea lui Frank, armata, Cancelaria Führerului (care angaja tehnicienii specializați în gazare), sau Biroul de Securitate, condus de Himmler, stau mărturie pentru amploarea planului de exterminare, coordonat de la centru. O dovedește și coordonarea temporală

a operațiunilor de exterminare regionale, care coincideau cu demararea deportărilor planificate a evreilor din Reich și cu începerea lucrărilor de construcție a lagărelor din apropierea principalelor ghetouri din Est, care aveau un singur scop: anihilarea celor care locuiau în ele.

O operațiune de asemenea dimensiuni nu putea să aibă loc fără cunoștința lui Hitler, care, din poziția de Führer, era până la urmă răspunzător de toate acțiunile întreprinse de instituțiile din subordinea sa. În final, cuvântările violente, dar intenționat generalizatoare repetate la nesfârșit de Hitler în a doua jumătate a anului 1941, i-au impulsionat pe Himmler și pe subordonații lui să pornească masacrul.[794] Deseori, Hitler aproba crimele personal. La 18 decembrie, de exemplu, Hitler se întâlnește cu Himmler și îi spune, conform notițelor liderului SS, că „problema evreiască/ trebuie exterminați ca partizanii"[795]. Exterminarea evreilor sovietici trebuia continuată, așadar, sub pretextul că aceștia erau partizani. Rezultatele acestei măsuri au putut fi observate un an mai târziu, în „Raportul nr. 51", de la 29 decembrie 1942, trimis de Himmler lui Hitler, pe care Führerul l-a primit și l-a citit, conform unei notițe anexate, scrise de unul din aghiotanții lui. Intitulat „Lupta împotriva bandiților", cu subtitlul „și a celor care-i ajută sau sunt suspectați că ar fi elemente dușmănoase", raportul arăta că numărul „evreilor executați" în sudul Rusiei, Ucraina și Białystok între august și noiembrie 1942 era de 363 211.[796] Numărul crimelor împotriva evreilor a devenit un factor care nu mai putea fi neglijat, demonstrând liderilor naziști că exterminarea în masă a evreimii, la dimensiuni care până atunci păruseră imposibile, era acum realizabilă. Rețeaua naziștilor se întinsese deja și acoperea nu doar evreimea poloneză și sovietică, ci evreii din toată Europa aflată sub ocupație.[797]

II

La 20 ianuarie 1942, are loc întâlnirea la care Heydrich îi convocase pe oficialii naziști în noiembrie 1941. Cei cincisprezece care s-au întâlnit în vila Wannsee reprezentau Ministerul Teritoriilor Ocupate din Est, condus de Rosenberg, Guvernământul General, condus de Frank, precum și birourile SS din Polonia, Letonia și Comisariatul Teritoriilor Estice, toate instituții care aveau să fie implicate direct în operațiunea

de exterminare. Erau prezenți și oficiali din Ministerul de Interne și Ministerul de Justiție, Cancelaria Partidului Nazist, Cancelaria Reichului, care se ocupau de problemele administrative. Ministerul de Externe era însărcinat cu problema evreilor care trăiau în țări oficial independente, cu precădere din Europa de Vest. Reprezentantul Autorității „Planului de patru ani" era prezent pentru a se ocupa de aspectele economice, iar reprezentanții Ministerelor SS de Securitate și, respectiv, Central pe probleme de Rasă și Colonizare urmau să pună în practică operațiunea de exterminare. În trecut existaseră câteva conflicte între anumiți satrapi naziști, mai ales între Hans Frank și Alfred Rosenberg, cu privire la cine urma să dețină controlul asupra „problemei evreiești" în teritoriile ocupate, iar Heydrich voia să impună autoritatea SS-ului. Așadar, Heydrich le-a reamintit în cadrul întrunirii că fusese însărcinat de Göring la 31 iulie 1941 cu planificarea în detaliu a soluției finale la problema evreiască din Europa și că responsabilitatea întregii operațiuni îi revenea superiorului său, Heinrich Himmler. După ce a recapitulat măsurile luate în anii trecuți de către regim pentru a-i determina pe evrei să emigreze din Germania, Heydrich le-a spus că Hitler a adoptat mai recent o nouă politică și că evreii urmau să fie deportați în Est. Aceasta, a subliniat el, era doar o măsură temporară și totodată „un bun exercițiu în vederea soluționării finale a problemei evreiești"[798].

Heydrich a enumerat apoi populațiile evreiești din fiecare țară europeană, inclusiv din cele care nu se aflau în sfera de influență a Germaniei. De pildă, 4 000 de evrei trăiau în Irlanda, 3 000 în Portugalia, 8 000 în Suedia și 18 000 în Elveția. Acestea erau țări neutre, dar faptul că au fost incluse pe listă sugerează convingerea că la un moment dat, în viitorul nu prea îndepărtat, Germania va avea autoritatea să le solicite guvernelor respective să renunțe la populația evreiască, în vederea exterminării. Heydrich estima că, în total, erau în jur de 11 milioane de evrei în Europa, dar constata nemulțumit că, de cele mai multe ori, aceștia erau doar practicanți ai religiei mozaice, de vreme ce „unele țări nu au adoptat catalogarea evreilor pe principii rasiale"[799]. „În cadrul soluției finale și sub o conducere competentă, evreii ar trebui puși la muncă în Est. Femeile cu femeile, bărbații cu bărbații, orice evreu care e apt de muncă va construi drumuri spre Est", a spus Heydrich. În practică, acest plan era doar o altă formă de exterminare. „Fără îndoială că marea majoritate vor muri din cauze naturale", a continuat șeful SS. Trebuia adresată și problema celor care supraviețuiau, „deoarece, prin

selecție naturală, vor forma germenele unei noi populații evreiești (după cum ne arată și istoria)". În orice caz, „cei apți de muncă" erau în minoritate. Reprezentantul Guvernământului General a spus că „cei două milioane și jumătate de evrei din regiune nu sunt apți pentru muncă". Evreii în vârstă de peste 65 de ani – aproape o treime din populația rămasă în Germania și Austria – și evreii decorați în război sau răniți grav în Primul Război Mondial aveau să fie trimiși într-un ghetou pentru cei bătrâni. S-a discutat și dificultatea în a convinge țările ocupate sau aliate să predea populația evreiască. În guvernul maghiar era nevoie de „un consultant pe probleme evreiești" pentru atingerea acestui scop. S-a menționat că „problema evreiască" fusese deja „rezolvată" în Slovacia și Croația, după care sesiunea s-a transformat într-o discuție pedantă și neconcludentă referitoare la soarta celor de „rasă mixtă" – o problemă care urma să fie discutată și în următoarele conferințe, mai ales la 6 martie 1942. În final, s-au discutat „posibile metode de soluționare a problemei". Conform unei mărturii înregistrate mai târziu, acestea includeau și camerele mobile de gazare.[800]

Unii au susținut că scopul principal al conferinței a fost organizarea forței de muncă pentru planul uriaș de construcții de drumuri, conceput în cadrul Planului General pentru Est.[801] Că nu ar fi fost purtate discuții despre exterminări în masă. De fapt, mențiunea (făcută în treacăt) că majoritatea evreilor din Guvernământul General nu erau apți de muncă, împreună cu sublinierea faptului că cei care supraviețuiau urmau să fie omorâți, demonstrează că scopul principal al întâlnirii a fost stabilirea unei logistici a exterminării. Bineînțeles, trebuia să aibă loc o „selecție" a evreilor apți de muncă, mai ales în ghetouri, dar asta nu însemna că regimul nazist le hărăzise o soartă diferită. Cu luni în urmă, Grupul Operativ C recomandase recrutarea evreilor pentru proiectele care necesitau forță de muncă și a susținut că această măsură „va duce la lichidarea treptată a evreimii". Sclavii evrei urmau să primească rații insuficiente și să muncească până la epuizare. Planul, cunoscut drept „exterminare prin muncă", fusese propus cu mult înainte de Conferința de la Wannsee. Dat fiind că industria de război germană ducea lipsă de mână de lucru, recrutarea evreilor nu putea fi evitată. Însă nu era o alternativă, ci doar o altă cale pentru exterminarea lor. Cei prezenți la masa discuțiilor erau conștienți de acest fapt.[802]

Accentul pus pe „exterminarea prin muncă" urma să aibă consecințe administrative importante. În februarie 1942, administrațiile

tuturor lagărelor de concentrare au fost restructurate, astfel că diviziile economică, construcţii şi interne au fost contopite într-o singură entitate, Ministerul central de afaceri economice şi administrative SS, sub şefia lui Oswald Pohl, care la scurt timp a devenit Inspector General al Lagărelor de Concentrare. Grupul D al Biroului Central, sub conducerea lui Richard Glücks, răspundea acum de întreg lanţul lagărelor de concentrare. La 30 aprilie 1942, Pohl l-a informat pe Himmler că, în lumina acestor schimbări, rolul lagărelor nu mai era paza, ci munca (în fapt, transformarea începuse înainte de război). Cu toate astea, SS-ul nu a folosit în mod chibzuit munca prizonierilor pentru sprijinirea economiei de război. În viziunea lor, creşterea randamentului nu ţinea de îmbunătăţirea condiţiilor de trai sau de o eventuală remuneraţie. Dimpotrivă, productivitatea muncitorilor putea fi sporită doar prin violenţă şi teroare. Pentru SS, deţinuţii nu reprezentau doar mână de lucru dispensabilă, ci un obstacol pe termen mediu şi lung în restructurarea rasială a Europei de Est. Prin urmare, au fost supuşi regimului de „exterminare prin muncă". Cei care nu mai dădeau randament erau „selectaţi", ucişi şi înlocuiţi de prizonieri mai noi. Acesta era planul rezervat de SS pentru milioanele de slavi, după terminarea războiului. Procesul de selecţie al evreilor apţi de muncă oferea şi o scuză avantajoasă pentru masacrul milioanelor de evrei incapabili să muncească.[804]

Eichmann, autorul procesului-verbal, a recunoscut mai târziu că în cadrul Conferinţei s-a vorbit făţiş despre crimă, „făcându-se abstracţie de limbajul protocolar"[805]. Procesul-verbal nu surprinde toate aceste discuţii, însă în momentele-cheie vorbeşte limpede despre exterminarea tuturor evreilor din Europa. Majoritatea celor prezenţi ordonaseră deja execuţii sau chiar participaseră la anumite masacre: patru dintre ei ordonaseră sau dirijaseră ucideri în masă, duse la îndeplinire de către Grupurile Operative SS; Eichmann şi Martin Luther (Ministerul de Externe) ceruseră în mod explicit împuşcarea tuturor evreilor din Serbia; mulţi dintre ei, printre care şi reprezentanţii Cancelariei Partidului şi ai Ministerului de Externe, nu erau străini de statisticile criminale întocmite de Grupurile Operative (trimise ulterior la Berlin), iar reprezentanţii Guvernământului General şi ai Ministerului pentru teritoriile ocupate din Est aprobaseră deja înlăturarea evreilor inapţi de muncă sau creaseră condiţii de trai inumane pentru locuitorii din ghetouri.[806]

La încheierea discuţiilor, participanţii au servit coniac şi s-au felicitat reciproc pentru rezultatele întâlnirii. Tripleta Biroului Principal de

Securitate, Heydrich, Eichmann şi Heinrich Müller (şeful Gestapo) s-au aşezat în jurul sobei. Heydrich şi-a aprins o ţigară şi a băut coniac, ceea ce nu mai făcuse de mulţi ani, potrivit mărturiilor lui Eichmann. Ministerul Internelor şi Guvernământul General se conformaseră deopotrivă autorităţii incontestabile a lui Heydrich în privinţa „soluţiei finale". După ce a trimis treizeci de copii ale procesului-verbal superiorilor nazişti, Heydrich a consemnat că „am stabilit coordonatele generale pentru realizarea soluţiei finale în privinţa problemei evreieşti"[807]. În urma lecturării documentului, Joseph Goebbels avea să scrie: „Soluţionarea problemei evreieşti a devenit o chestiune pan-europeană". La 31 ianuarie 1942, Eichmann ordonă noi deportări. Operaţiunea a fost amânată din cauza unor probleme de transport, fapt care duce la emiterea unor noi ordine de deportare a evreilor germani, în luna martie.[808] Cei vizaţi n-au fost duşi în lagăre de exterminare, ci au luat calea ghetourilor din Est, unde urmau să fie ţinuţi până la sfârşitul războiului, şi de-abia apoi ucişi. Până atunci însă, erau obligaţi să muncească. Evreii polonezi şi răsăriteni urmau să fie duşi în lagărele din apropiere şi exterminaţi, pentru a face loc nou-veniţilor.

III

Conferinţa de la Wannsee precum şi consecinţele sale au avut loc în contextul virulentei propagande antisemite conduse de Hitler. În 1942, în cadrul tradiţionalului discurs de la 30 ianuarie, care aniversa numirea sa în funcţia de cancelar al Germaniei în 1933, Hitler a reamintit publicului aflat în Palatul Sporturilor din Berlin de profeţia făcută în 1939, potrivit căreia un nou război mondial provocat de evrei ar duce la anihilarea evreimii. „E limpede că războiul nu poate avea decât două deznodăminte: exterminarea rasei ariene sau exterminarea evreimii din Europa. Iată că într-un sfârşit se adevereşte acea zicală evreiască: «ochi pentru ochi şi dinte pentru dinte»!"[809] Într-o întrevedere privată, Hitler i-a asigurat pe Himmler şi Lammers că evreii vor fi nevoiţi să părăsească Europa. La 25 ianuarie 1942, le spunea că:

> Sunt nespus de omenos. Pe vremea când papalitatea domnea în Roma, evreii erau persecutaţi. An de an, până în 1830, câte opt evrei erau târâţi cu măgarii prin oraş. Pe mine mă interesează doar să plece.

> N-am ce să fac dacă unii vor muri în urma acestui proces. Dacă nu pleacă de bunăvoie, singura soluție e exterminarea. De ce să tratez un evreu diferit față de un prizonier rus!? Mulți mor în captivitate pentru că evreii ne-au forțat mâna. Am de ales? De ce au provocat evreii războiul??[810]

Aici, Hitler recunoaște exterminarea unui număr important de prizonieri sovietici, soartă pe care o împărtășesc și evreii europeni, și în același timp își declină răspunderea față de aceste crime. În închipuirea sa, evreii erau cei care purtau întreaga răspundere.

Hitler va căuta să justifice genocidul și în lunile următoare, în cei mai transparenți termeni posibili. Necesitatea distrugerii, înlăturării, anihilării sau exterminării evreimii, repetată obsesiv în discursurile sale, i-a impulsionat pe aghiotanții săi, în frunte cu Himmler, să grăbească procesul de exterminare, în plin război.[811] La 14 februarie 1942, Hitler îi spune lui Goebbels că e hotărât să înlăture evreimea din Europa, fără pic de remușcări. „E inadmisibil să dăm ghes sentimentelor în această chestiune. Evreii merită urgia care s-a abătut asupra lor. Vor fi anihilați, alături de dușmanii noștri. Trebuie să iuțim procesul, fără milă, și astfel vom aduce un neprețuit serviciu întregii umanități, care trăiește de mii de ani sub jugul evreiesc."[812]

Goebbels cunoștea prea bine procesul de implementare al genocidului. La 27 martie 1942, consemnează în jurnal ultimele informații primite (cel puțin o parte din ele). Până și Goebbels era suficient de prevăzător încât să nu aștearnă totul pe hârtie. Pasajul e de o importanță covârșitoare, pentru că dezvăluie atât părerile Führerului, cât și pe cele ale ministrului propagandei și merită redat integral:

> În momentul de față, evreii sunt alungați din Guvernământul General, începând de la Est, din Lublin, de-o manieră barbară, care nu se pretează unei descrieri detaliate, deși n-au mai rămas mulți. Generalizând, putem afirma că 60% trebuie lichidați și doar 40% păstrați pentru muncă. Fostul lider regional din Viena [Globocnick] își îndeplinește ordinele cu destulă prudență, ferindu-se de acțiuni care să bată la ochi. Evreii sunt pedepsiți în chip brutal, dar își merită soarta. În ce-i privește, Profeția Führerului despre provocarea unui nou război mondial se adeverește, de-o manieră înfiorătoare. Nu trebuie să cădem pradă compasiunii. Dacă nu ne apăram, evreii ne-ar fi distrus. O luptă pe

viaţă şi pe moarte se dă acum între rasa ariană şi parazitul jidănesc. Niciun alt stat sau regim n-ar fi capabil să soluţioneze definitiv problema evreiască. Încă o dată, Führerul ne arată că e pionierul neobosit şi purtătorul de cuvânt al acestei soluţii radicale, necesare prin natura situaţiei şi, deci, de neevitat.[813]

Scrie în continuare că ghetourile din Guvernământul General vor fi eliberate (cu alte cuvinte, locuitorii vor fi exterminaţi) pentru a face loc evreilor din Germania şi procesul se va repeta.[814] Convingerea că evreii erau hotărâţi să-i extermine pe germani comportă o justificare implicită a genocidului.

Seria de tirade antisemite culminează cu discursul lui Hitler din după-amiaza zilei de 26 aprilie 1942, în cadrul ultimei adunări a Reichstagului. Hitler le spune parlamentarilor că evreii au distrus tradiţiile culturale ale umanităţii. „În lipsa lor, omul cade pradă laturii sale animalice, iar pătura evreimii care a venit la conducerea societăţii îşi distruge până la urmă, în chip parazitar, sursa de hrană." În acest al doisprezecelea ceas, europenii au declarat război degradării la care-au fost supuşi de evrei.[815] În aceeaşi zi, Goebbels scria în jurnal: „Am purtat o îndelungată discuţie cu Führerul legată de problema evreiască. E în continuare ferm pe poziţie: Vrea să-i alunge pe toţi din Europa"[816]. Discursurile lui Hitler din ultimele luni au fost acompaniate de un cor bombastic de cuvântări ale liderilor nazişti, precum şi de numeroase diatribe antisemite publicate în presă. Într-o cuvântare susţinută la Palatul Sporturilor din Berlin la 2 februarie 1942, Robert Ley, liderul Frontului Muncitoresc German declara că „evreimea trebuie exterminată şi va fi exterminată. Aceasta e misiunea noastră sfântă. Acesta e rostul războiului"[817]. De reţinut spaimele ideologice ale liderilor nazişti resimţite faţă de presupusa ameninţare evreiască. Aceste spaime devin reale odată cu atentatul organizat la 18 mai 1942 de un grup de opozanţi comunişti care-l aveau în frunte pe Herbert Baum, în timpul manifestaţiilor antisovietice de la Berlin. Gestapo i-a arestat pe făptaşi, printre care, după spusele lui Goebbels, se aflau cinci evrei, trei semi-evrei şi patru ne-evrei. „Atentatul demonstrează justeţea politicilor noastre împotriva evreilor." Pentru a preîntâmpina astfel de pericole, Goebbels considera că toţi evreii din Berlin trebuiau înlăturaţi. „Fireşte, cel mai bine ar fi să-i lichidăm."[818] În urma torturilor, Baum s-a sinucis, iar ceilalţi complotişti au fost executaţi. Drept represalii, 250 de evrei închişi la Sachsenhausen au fost împuşcaţi

și înlocuiți cu alți 250 de evrei berlinezi, luați imediat prizonieri. La 23 mai 1942, Hitler le-a spus liderilor naziști adunați în Cancelaria Reichului că atentatul cu bombă dovedește că evreii sunt hotărâți să câștige lupta cu orice preț, întrucât știu că înfrângerea echivalează cu lichidarea lor.[819] În urma discuțiilor purtate cu Goebbels la 29 mai 1942, Hitler dă până la urmă curs deportării evreilor siliți la muncă din Berlin. În locul lor urmau să vină muncitori străini. „Acești 40 000 de evrei care hoinăresc prin capitala Reichului nu mai au nimic de pierdut și reprezintă o amenințare pentru noi", spunea Goebbels. Hitler învățase din Primul Război Mondial că germanii se dedau la acțiuni subversive numai atunci când erau mânați de la spate de evrei. Goebbels scria: „În orice caz, Führerul și-a propus să curețe Europa Occidentală de evrei"[820].

Aceste viziuni radicale au fost puse în aplicare de Heinrich Himmler, care a avut numeroase întrevederi secrete cu Hitler în lunile următoare. Către sfârșitul iernii și începutul primăverii lui 1942, Himmler a forțat implementarea genocidului. Pe 13-14 martie vizitează Cracovia și Lublin, unde tocmai debutaseră execuțiile în masă cu gaz. O lună mai târziu, după o întrevedere cu Hitler, ajunge în Varșovia la 17 aprilie 1942, unde ordonă executarea evreilor vestici care sosiseră în ghetoul din Łódź. După o nouă rundă de consultări cu Hitler, în data de 14 iulie 1942, Himmler călătorește în Est pentru a grăbi programul criminal. Ajuns la Lublin, îi dă ordin lui Krüger, șeful poliției din Guvernământul General, să asigure uciderea evreilor rămași în Guvernământ până la finele anului. Himmler a dat și un ordin semnat pentru exterminarea ultimilor evrei ucraineni, care începe în mai 1942. La fel ca și în toamna și în iarna trecută, Himmler călătorește în zonele ocupate din Polonia pentru a grăbi genocidul. Conferința de la Wannsee ușurase coordonarea și implementarea genocidului, însă nu-i dăduse o formă oficială și nici nu îl automatizase.[821] Goana neobosită a lui Himmler a dus la punerea lui în aplicare. La 26 iulie 1942, răspunde presupuselor încercări ale lui Alfred Rosenberg de a se amesteca în chestiunea evreiască: „Teritoriile ocupate din răsărit vor fi curățate de evrei. Führerul mi-a încredințat implementarea acestui ordin extrem de dificil. Prin urmare, interzic oricui să se amestece"[822].

În paralel, în Ministerul Securității Reichului, Adolf Eichmann concretizează hotărârile luate la Wannsee printr-o serie de ordine care pun din nou trenurile în mișcare spre ghetourile din Europa de Est. La 6 martie 1942, le comunică șefilor Gestapo că alți 55 000 de evrei vor fi

deportaţi din Vechiul Reich, Protectorat şi Ostmark (fosta Austrie). Circa 60 de trenuri, fiecare transportând 1 000 de deportaţi, au umplut ghetourile în următoarele săptămâni. Deportarea majorităţii angajaţilor din instituţiile evreieşti rămase a început la 20 octombrie 1942. Au urmat prizonierii din lagărele de concentrare germane. După ce s-a hotărât deportarea evreilor care lucrau în fabricile de muniţie şi înlocuirea lor cu muncitori polonezi, poliţia i-a arestat, la 27 februarie 1943, pe toţi „evreii neaoşi" rămaşi, împreună cu familiile lor.

Primul tren pleacă pe 1 martie 1943, iar în numai şapte zile au fost transportaţi circa 11 000 de evrei, dintre care 7 000 din Berlin, unde trăiau majoritatea evreilor germani rămaşi în ţară. Între 1 500 şi 2 000 de evrei berlinezi arestaţi au putut demonstra poliţiei că sunt scutiţi de deportare pentru că erau căsătoriţi cu non-evrei. În timp ce autorităţile încercau să determine destinaţia lor – nu în fabrici de armament, din raţiuni de securitate, ci mai degrabă în cele câteva instituţii evreieşti existente în capitală, precum spitalele – soţiile, rudele şi prietenii celor arestaţi s-au strâns în faţa clădirii de pe Rosenstrasse, nr. 2, unde erau ţinuţi prizonierii, în aşteptarea deciziei, strigându-i pe nume şi încercând ocazional să le trimită pachete cu mâncare. Până la 8 martie 1943, majoritatea deţinuţilor au primit slujbe noi. În final, şi cei rămaşi au primit slujbe. Pâlcul de oameni s-a împrăştiat. Miturile ţesute pe marginea acestui eveniment i-au dat aura unui protest public, în urma căruia s-a reuşit eliberarea deţinuţilor. Dar nu existase intenţia de a-i trimite pe deţinuţi în lagăre de exterminare, iar mulţimea nu scandase niciun fel de lozinci.[823]

În această perioadă, rămăşiţele organizaţiilor evreieşti din Germania au fost eradicate. Au rămas doar evreii privilegiaţi (cel mai adesea ca urmare a căsătoriei) sau cei care s-au ascuns de autorităţi. Pentru unii, singura cale de-a se sustrage persecuţiilor a fost sinuciderea. La fel ca mulţi alţii, Jochen Klepper, cucernicul scriitor protestant a cărui soţie şi fiice vitrege erau evreice, se opunea ideii de rezistenţă, din raţiuni patriotice. „În pofida sentimentelor noastre faţă de al Treilea Reich, nu dorim prăbuşirea Germaniei", scria el în jurnal, la izbucnirea războiului.[824] Odată cu înteţirea măsurilor represive, Klepper a reuşit să-şi trimită una din fete peste graniţă, dar cealaltă – pe nume Renate – a rămas. În 1937, Klepper i-a trimis ministrului de interne Wilhelm Frick un exemplar din faimosul său roman istoric *Tatăl. Romanul Regelui Soldat*, iar în octombrie 1941, bucurându-se de susţinerea lui

Frick, a obţinut o scutire oficială de la deportare pentru Renate. La 5 decembrie 1942, Renate a primit o autorizaţie de imigrare din partea ambasadei suedeze din Berlin. Klepper l-a vizitat pe Frick pentru a obţine permisiunea de-a o însoţi pe fiica sa, împreună cu soţia, dar ministrul de interne i-a spus: „Nu pot s-o protejez pe soţia ta. Nu pot să protejez niciun evreu. Prin natura lor, aceste lucruri nu pot fi ţinute secret. Dacă vor ajunge la urechile Führerului, va fi de rău“[825]. Cel mai probabil, i-a spus Frick, vor fi deportate în Est. „Mi-e martor Domnul că nu le pot lăsa pe Hanni şi pe fata ei pradă acestei cumplite deportări.“[826] Mai rămânea o singură soluţie. Întrucât Frick nu mai putea elibera permise de emigrare, Klepper a apelat la relaţiile sale pentru a obţine o întrevedere personală cu Adolf Eichmann, care i-a spus că pentru fiică există speranţe, însă nu şi pentru soţie. Cei trei au dorit să rămână împreună. „Vom muri acum... dacă asta-i voia Domnului, scria Klepper la 10 decembrie. La noapte vom trece în moarte. În acest ultim ceas, la căpătâiul nostru veghează Cristos, care luptă pentru noi. Vieţile noastre se sfârşesc în lumina Mântuitorului.“[826] Au murit câteva ore mai târziu.

În această perioadă, mulţi evrei preferau suicidul deportării. Alţii îşi luau viaţa pentru că nu mai suportau situaţia apăsătoare. Printre ei şi Joachim Gottschalk, un actor celebru de film a cărui carieră fusese suspendată de Goebbels, pentru că refuzase să divorţeze de soţia lui evreică. La 6 noiembrie 1941, s-a sinucis împreună cu soţia şi fiica sa, ca urmare a ordinului de deportare primit de cele două femei. Văduva pictorului Max Liebermann şi-a pus capăt zilelor după ce a primit ordinul de deportare în 1943 şi a fost îngropată în cimitirul evreiesc din Weissensee, unde cu un an în urmă fuseseră înhumaţi 811 sinucigaşi, cu mult peste cei 254 din 1941. Aproape 4 000 de evrei germani s-au sinucis între 1941 şi 1943, dintre care 850 doar în ultimele trei luni ale anului 1941. În ciuda numărului lor tot mai restrâns, jumătate din sinucigaşii din Berlin erau evrei. Mulţi dintre ei erau bătrâni şi vedeau în sinucidere (cel mai adesea prin otrăvire) o cale de a nu-şi lăsa viaţa în mâinile autorităţilor naziste. Unii îşi puneau decoraţiile din Primul Război Mondial înainte de a-şi lua viaţa. Sinuciderile au continuat până la sfârşitul războiului. La 30 octombrie 1944, o evreică berlineză al cărei soţ pierise pe Frontul de Est a preferat să-şi pună capăt zilelor decât să meargă la Gestapo pentru a primi Steaua lui David.[828]

La această dată, programul de exterminare se răspândise deja în alte regiuni din Europa. La 25 martie, 90 000 de evrei, inițial tineri apți de muncă, apoi bătrâni, femei și copii, au fost duși în Slovacia, stat-marionetă, cu destinația Lublin sau în lagărele din Est. La 10 aprilie 1942, în cadrul unei vizite la Bratislava, Heydrich i-a spus lui Vojtech Tuka, prim-ministrul slovac, că aceasta era doar o „primă etapă" din programul care viza deportarea a 500 000 de evrei europeni din țări precum Olanda, Belgia sau Franța.[829] În același an, 1 000 de evrei parizieni au fost deportați în Est la 27 martie, ca ostatici, pentru descurajarea Rezistenței franceze (în realitate, puțini evrei aveau legătură cu mișcarea de rezistență). Alte cinci trenuri le-au urmat în lunile iunie și iulie, a căror plecare fusese stabilită de Heydrich încă din primăvară. În iulie, naziștii au hotărât să ceară guvernului croat predarea tuturor evreilor din țară, în vederea exterminării. Drept urmare, în luna următoare au fost deportați 5 000 de evrei. Germania a pus presiune pe aliatele sale, printre care Finlanda și Ungaria, să urmeze exemplul Croației. „Situația finală a problemei evreiești din Europa" era în plină desfășurare.[830]

IV

Către sfârșitul lui septembrie 1941, Hitler l-a revocat din funcție pe Reichsprotektorul Boemiei și Moraviei, Konstantin von Neurath, fost ministru de externe și conservator înrăit, chipurile pe motive de sănătate. Forțele de ocupație germane se confruntau tot mai des cu rezistența cehească, iar actele de sabotaj și subversiune comise de comuniști s-au înmulțit după invadarea Uniunii Sovietice. Era nevoie de o mână mai fermă pentru a pune stăpânire pe situație, astfel că Hitler l-a numit în funcție pe Reinhard Heydrich, care-și adăuga astfel la nesfârșita listă de însărcinări și administrarea Protectoratului. Imediat după numire, Heydrich a anunțat că cehii vor fi împărțiți în trei mari categorii. Cei care nu satisfăceau baremul rasial și ideologic urmau să fie deportați în Est. Cei care nu satisfăceau baremul rasial, ci doar pe cel ideologic urmau să fie sterilizați. Cei puri (din punct de vedere rasial), dar cu loialități îndoielnice urmau să fie germanizați. Refuzul atrăgea după sine execuția. Dar, înainte să dea curs acestui plan bizar, Heydrich trebuia să pună capăt valului crescând de opoziție. În consecință, a ordonat arestarea și execuția mai multor membri ai rezistenței. În două luni de la

numirea sa în funcţie au fost executaţi nu mai puţin de 404 cehi. În acest răstimp a trimis 1 300 de cehi în lagăre de concentrare, unde mulţi şi-au găsit sfârşitul. În octombrie 1941, a înscenat un proces extrem de mediatizat prim-ministrului ceh, Alois Eliáš, care a fost condamnat la moarte pentru presupusa lui legătură cu guvernul ceh din exil şi pentru încurajarea rezistenţei locale. Eliáš a fost executat în iunie 1942. Aceste măsuri au pus capăt rezistenţei ceheşti, iar Heydrich a fost supranumit „măcelarul din Praga". Însărcinat, printre altele, cu creşterea productivităţii muncitorilor cehi angajaţi în sectorul agricol şi industrial, Heydrich a mărit raţiile de mâncare şi a distribuit 200 000 de perechi noi de încălţăminte pentru muncitorii din fabricile de armament, care aveau mare nevoie de ele. Totodată, a restructurat şi îmbunătăţit sistemul de asistenţă socială şi a lansat o serie de campanii menite să câştige simpatia maselor (reducând suportul lor pentru intelectualitatea naţionalistă), de pildă un sejur pentru muncitorii cehi în staţiunile balneoclimaterice, în condiţii de lux. Acum că rezistenţa fusese zdrobită, Heydrich spera că toate aceste măsuri vor preîntâmpina un nou val de rezistenţă.[831]

Îngrijorat de aparentul succes al campaniilor lui Heydrich, guvernul ceh aflat în exil la Londra a solicitat lichidarea sa. Asasinatul ar fi atras noi represiuni, care la rândul lor ar fi dat aripi mişcării de rezistenţă. În absenţa unei mişcări solide de rezistenţă în Protectorat, guvernul ceh din exil s-ar fi găsit într-o poziţie şubredă la masa negocierilor după sfârşitul războiului, mai ales că sarcina eliberării părea să revină Armatei Roşii. Guvernul britanic a susţinut planul de asasinare. În decembrie 1941, guvernul ceh a recrutat pentru această misiune doi cehi aflaţi în exil: Josef Gabčik şi Jan Kubiš. Instruiţi de către britanici în tehnici de spionaj şi sabotaj, cei doi au fost transportaţi în Protectorat cu un avion al Serviciului britanic pentru operaţiuni speciale (SOE) în mai 1942, şi paraşutaţi deasupra unui câmp de la periferia capitalei. În dimineaţa de 27 mai 1942, Heydrich a părăsit domiciliul – circa 20 de kilometri depărtare de Praga – îndreptându-se către biroul său din centrul oraşului, aflat în incinta castelului Hradčany. În ciuda faptului că era şeful siguranţei germane, Heydrich manifesta un dezinteres notoriu pentru protecţia personală. De regulă, călătorea doar în compania şoferului său, fără escortă. Pe deasupra, vremea bună din ultimele zile îl făcuse să solicite o maşină decapotabilă. Asasinii ştiau că Heydrich urma acelaşi traseu în fiecare zi. În acea dimineaţă, maşina a

sosit cu oarecare întârziere la punctul ales de asasini, într-o suburbie a Pragăi. Maşina a încetinit, pentru a negocia o curbă mai anevoioasă, dar pistolul-mitralieră folosit de Gabčik s-a blocat. Kubiš a azvârlit o grenadă în roata din spate, ţintuind maşina în loc. Heydrich a sărit din maşină, şi-a scos pistolul şi a tras după Kubiš, care s-a refugiat în spatele unui tramvai aflat în trecere, apoi a sărit pe-o bicicletă şi a luat-o la sănătoasa. Heydrich l-a luat la ţintă pe Gabčik, care a răspuns cu câteva focuri de revolver. Gloanţele l-au ratat pe Heydrich, însă l-au nimerit pe şoferul său, în ambele picioare. Brusc, Heydrich şi-a dus mâna la şold şi s-a clătinat pe picioare. Gabčik a părăsit locul atentatului, făcându-se nevăzut printre pasagerii unui tramvai. Agentul însărcinat să stea de veghe semnalizase apropierea unei maşini, înainte să fugă şi el de la scena carnagiului.[832]

Heydrich era grav rănit. În urma exploziei, fragmente de piele, păr de cal şi arcuri metalice din tapiţeria maşinii i-au pătruns adânc în stomac, splină şi coaste. S-a încercat îndepărtarea corpilor străini chirurgical, dar incizia s-a dovedit a fi prea mare, rana s-a infectat şi astfel la 4 iunie 1942, Heydrich a decedat.[833] Potrivit necrologului din ziarul SS *Das Schwarze Korps*, Heydrich a fost „un om fără cusur“[834]. Hitler îl considera „indispensabil“[835]. Pentru mulţi, era întruchiparea idealului SS. Subordonaţii lui îl porecliseră, uşor în derâdere, „bestia blondă“. Cu toate astea, personalitatea sa rămâne învăluită în mister. Majoritatea istoricilor îl descriu drept un tehnician al puterii, „un maestru al pragmatismului“ sau „întruchiparea ştiinţei guvernării prin forţă brută“. Nu există îndoieli în privinţa ambiţiei sale arzătoare de a-şi clădi o carieră sub flamura Reichului. Unii susţin că era prea inteligent pentru a îmbrăţişa ideologia partidului. Cu toate astea, declaraţiile şi memoriile sale trădează o asimilare totală, aproape viscerală a ideologiei partidului, pătrunse de tiparele de gândire naziste care exclud posibilitatea oricărei alternative la viziunea nazistă asupra lumii.[836] Un exemplu grăitor e planul său extraordinar de clasificare şi îngenunchere a poporului ceh.

Discursul lui Heydrich s-a remarcat prin absenţa asprimii şi mojiciei, atât de întâlnite în limbajul „vechii gărzi“, la indivizi precum Hans Frank, Hermann Göring sau Heinrich Himmler. În ochii lui Heydrich, ideologia nazistă părea să fie ceva complet impersonal, un set de idei şi atitudini de necontestat care trebuiau puse în aplicare cu rigoare calculată, impasibilă. Stârnea teama colegilor şi subordonaţilor săi, chiar şi a lui Himmler, care era conştient de intelectul superior al adjunctului

său. „Mai lasă-mă cu logica ta, i-ar fi strigat şeful SS la un moment dat. Numai de logica ta avem parte. Îmi dărâmi toate propunerile cu raţionamentele tale. M-am săturat de tine şi de criticile tale lucide.“[837] Pe de altă parte, mulţi susţin că Heydrich era un individ entuziast, un sportiv remarcabil şi un meloman care părea sincer mişcat de ariile pe care le interpreta la vioară. Natura sa duală a fost sesizată şi de contemporanii săi, pe care mulţi au pus-o (în chip greşit) pe seama descendenţei sale evreieşti. Himmler ar fi spus despre el că „e un om nefericit şi rupt în două, cum se-ntâmplă adesea celor cu origini mixte“[838]. În urma unei întrevederi cu Heydrich, Carl J. Burckhardt, Înaltul Comisar al Ligii Naţiunilor în Danzig, scria: „Aveam impresia că stau de vorbă cu doi oameni“[839]. Un adjunct din SS i-a povestit lui Burckhardt că într-o seară când Heydrich s-a întors beat acasă, lumina de la baie era aprinsă şi uşa întredeschisă. Heydrich şi-a zărit chipul în oglindă, a scos revolverul şi a tras două focuri în propria-i reflexie, după care a strigat: „Te-am prins în sfârşit, ticălosule!“[840]

Înmormântarea lui Heydrich a fost plină de fast. În sinea lui însă, Hitler era furios pe lipsa măsurilor de pază care îngăduiseră asasinilor să lovească. Obiceiul lui Heydrich de a „face pe eroul, în maşina lui decapotabilă şi neblindată“ era, în opinia lui Hitler, „prostesc şi nătâng“[841]. Heydrich a fost înlocuit la conducerea Protectoratului cu Karl Hermann Frank, care fusese aghiotantul său şi al lui Neurath. Frank era susţinătorul unor metode mai directe de represiune şi, în cele din urmă, a fost numit în funcţia de ministru german al Boemiei şi Moraviei, în august 1943. Frank era acum însărcinat cu represaliile plănuite de Hitler pentru cehi. Cei doi asasini care se ascundeau în biserica Sfântul Chiril şi Metodiu din Praga au fost trădaţi Gestapoului de către un agent SOE, în schimbul unei mari sume de bani. Alături de alţi cinci agenţi britanici paraşutaţi în Protectorat, Gabčik şi Kubiš au luptat cu îndârjire pentru câteva ceasuri. Când şi-au dat seama că nu mai aveau nicio şansă, s-au sinucis. Iniţial, Hitler dorise să împuşte 10 000 de cehi drept represalii pentru crimă şi să anihileze toată intelectualitatea cehă, aşa cum procedase şi în Polonia. I-a spus preşedintelui ceh Hácha (în fapt, marioneta naziştilor) că, dacă situaţia se repetă, „avem în vedere deportarea tuturor cehilor“[842]. Hermann Frank a zburat degrabă la Berlin pentru a-l convinge pe Führer că asemenea măsuri ar încetini mult producţia de armament din Cehia. O hârtie găsită asupra unui agent ceh aparţinând SOE pomenea de satul Lidice. În locul unor represalii

mai extinse, Frank a propus pedepsirea exemplară a sătenilor. Hitler a fost de-acord. La 10 iunie 1942, întreaga populaţie din Lidice a fost arestată sub acuzaţia că-l ascunsese pe unul din asasini: bărbaţii au fost împuşcaţi, femeile trimise în lagărul de concentrare din Ravensbrück, iar copiii duşi într-un centru de inventariere rasială. 81 din aceştia, consideraţi inferiori din punct de vedere rasial, au fost duşi în apropiere şi împuşcaţi. Ceilalţi 17 au primit certificate de identitate noi şi au fost înfiaţi de familii germane.

Satul a fost ars din temelii. În cătunul Lezacky au fost împuşcaţi 24 de adulţi, iar copiii lor au fost trimişi la Ravensbrück. 1 357 de cehi au fost judecaţi în pripă şi executaţi sumar pentru presupusa lor participare la mişcarea de rezistenţă. 250 de cehi (în unele cazuri, toată familia) au fost ucişi în lagărul de concentrare Mauthausen. În Praga, poliţia a arestat o mie de evrei şi i-a trimis spre a fi executaţi. În total, aproximativ 5 000 de cehi şi-au pierdut viaţa în aceste represalii sângeroase. Teroarea nu a luat proporţii mai mari din cauza dependenţei naziştilor faţă de produsele avansatei industrii de război din Boemia. Pentru moment cel puţin, acţiunea îşi atinsese scopurile.[843]

Asasinarea lui Heydrich a confirmat temerile naziştilor că evreimea (care în fapt n-avea nicio legătură cu atentatul) prezintă un pericol crescând la adresa apărării Frontului Intern. Unii istorici susţin că penuria tot mai acută de alimente din această perioadă a dus la intensificarea genocidului. Raţiile zilnice alocate germanilor au fost reduse în aprilie 1942. Măsura a stârnit nemulţumirea cetăţenilor, astfel că guvernul a fost nevoit să reducă şi mai mult raţiile muncitorilor străini din Germania, pentru a preveni apariţia unor reacţii ostile. Drept urmare, a scăzut productivitatea. Reducerea drastică a raţiilor l-a determinat pe Hitler să ia o măsură mai puţin obişnuită, anume să-l îndepărteze pe Richard Walther Darré de la cârma Ministerului Agriculturii, care se remarcase mai degrabă ca ideolog decât ca administrator, şi să-l numească în locul său pe funcţionarul de stat, Herbert Backe. În urma întrevederii cu Hitler şi Himmler din mai 1942, Backe a pus în aplicare hotărârea de a întrerupe aprovizionarea armatei germane cu alimente din Germania. Din acel moment, trupele germane trebuiau să exploateze teritoriile cucerite. În Est, unde se afla grosul armatei, Backe a ordonat la 23 iunie 1942 noi reduceri de raţii pentru populaţia locală. Raţiile evreilor rămaşi încă în libertate fuseseră drastic reduse de autorităţile locale, însă acum urmau să fie complet sistate. Backe dădea

asigurări că Guvernământul General va fi „decontaminat" de evrei „în următorul an"[844]. Backe nu exprima un țel, ci doar estimările care decurgeau în mod firesc din amploarea genocidului. Nu există dovezi pentru o legătură directă între problema alimentară și accelerarea hotărâtoare a planului de exterminare. Conducerea nazistă era înainte de toate preocupată de securitate.

La 19 iunie 1942, Himmler i-a ordonat lui Friedrich Wilhelm Krüger, șeful poliției din Guvernământul General, să ia măsuri pentru ca „strămutarea întregii evreimi din Guvernământul General să fie dusă la bun sfârșit până la 31 decembrie 1942". Reorganizarea etnică a Europei necesita o „curățire totală"[845]. Hitler stăruia, după cum ne arată declarațiile din septembrie 1942, ca toții muncitorii evrei să fie înlăturați din fabricile de armament din Germania, iar evreii rămași în Berlin să fie deportați.[846] În discursul ținut la 30 septembrie 1942 în Palatul Sporturilor din Berlin, Hitler a amintit de profeția făcută la 30 ianuarie 1939. „Dacă evreimea provoacă un război la scară mondială care vizează exterminarea arienilor", le-a mărturisit celor prezenți, reiterând discursul din urmă cu trei ani, „să știe că nu arienii, ci evreii vor fi exterminați." Acum însă, „valul antisemit" s-a răspândit în toată Europa, „de la popor la popor", și fiecare stat care va intra în război va deveni un stat antisemit.[847] Într-o discuție particulară avută cu Bormann la 10 octombrie 1942, Göring și-ar fi exprimat „deplina încredere în măsurile luate de șeful SS, Himmler", cu toate că în anumite cazuri trebuiau făcute excepții (probabil din rațiuni economice).[848] Într-un discurs susținut cu câteva zile în urmă la Palatul Sporturilor din Berlin, Göring le spusese celor prezenți că Churchill și Roosevelt erau doi „bețivi bolnavi cu capul, care joacă după cum le cântă evreii". Războiul era de fapt o uriașă „confruntare între rase, care va sfârși fie prin supraviețuirea arienilor, fie prin dominația mondială a evreimii"[849]. Prin urmare, și Göring vedea în exterminarea evreilor un gest necesar de autoapărare a poporului german. În discursul ținut pe 8 noiembrie 1942 cu ocazia tradiționalei întruniri a „vechii gărzi" naziste la München, discurs difuzat la radio, Hitler a reamintit de profeția făcută în 1939, afirmând de data aceasta limpede că războiul va duce la „exterminarea" evreimii. Evreilor, care până nu de mult îl luau în derâdere (cel puțin așa credea el), „le-a pierit râsul". Publicul știa că Hitler făcea referire la campania de exterminare sistematică, aflată în plină desfășurare.[850]

Ca urmare a discursului, secretarul de presă, Otto Dietrich, a înteţit propaganda antisemită. În lunile următoare, Goebbels a reluat de nenumărate ori tema antisemitismului, căreia i-a dedicat o bună parte din discursul ţinut la Palatul Sporturilor din Berlin pe 18 februarie 1943, transmis de toate posturile de radio germane:

> În urma năvalnicelor – [strigăte entuziaste] – în urma năvalnicelor divizii sovietice, vin detaşamentele de exterminare evreieşti, care sădesc teroarea pe unde trec, lasă milioane de oameni pradă foametei, iar Europa pradă anarhiei totale. Încă o dată, evreimea mondială se dovedeşte a fi o unealtă diavolească a distrugerii... Nu ne-am temut niciodată de evreime, iar azi ne temem şi mai puţin! [se strigă „Heil!", se aplaudă puternic]... Ţelul bolşevicilor e să răspândească revoluţia evreilor în întreaga lume... Germania nu tremură în faţa acestei ameninţări evreieşti; dimpotrivă, răspundem prompt prin exter... excluderea totală şi radicală a tuturor evreilor! [rafală de aplauze, strigăte, râsete][851].

Scăparea intenţionată a lui Goebbels reclama complicitatea ascultătorilor săi din întreaga Germanie nu doar la exterminarea evreilor, ci şi la necesitatea folosirii unui limbaj eufemistic. Hitler reia aceste elemente de discurs la 24 februarie, respectiv 21 martie 1943, însă mai puţin explicit. Totodată, îl instruieşte pe Goebbels să sporească propaganda antisemită în transmisiunile externe, în special în Anglia.[852] Într-o lungă prelegere ţinută ministrului propagandei la 12 mai 1943, după ce Goebbels îi prezentase făcătura ţaristă cunoscută sub numele de *Protocoalele înţelepţilor Sionului*, Hitler a concluzionat că pretutindeni în lume evreii încercau să surpe temeliile civilizaţiei, acţionând în virtutea instinctului de rasă. „Omenirii moderne nu i-a rămas decât o singură soluţie: să-i extermine pe evrei." Izbânda era posibilă „doar dacă vom lupta cu toate mijloacele pe care le avem la dispoziţie". „Primele popoare care s-au ridicat şi s-au luptat cu ei vor stăpâni lumea în locul lor."[853] Remarcăm un pronunţat iz apocaliptic în discursul său. Hitler vedea deci în exterminarea evreilor o condiţie necesară pentru stăpânirea globală.

La 3 mai 1943, Goebbels a expediat o circulară cu caracter confidenţial presei germane, solicitând înteţirea atacurilor asupra evreimii. În opinia lui, „posibilităţile pentru a demasca adevărata fire a evreului sunt infinite. Evreii trebuie să fie ţinta presei germane: evreii sunt de vină; evreii au vrut război; evreii înrăutăţesc condiţiile de război; evreii

sunt mereu de vină“[854]. Dacă în 1942 *Völkischer Beobachter* a avut doar patru titluri antisemite pe prima pagină, în primele cinci luni ale lui 1943 erau deja şaptesprezece. Până la finele anului, *Observatorul* a strâns nu mai puţin de treizeci şi patru.[855] Propaganda relua la nesfârşit bine-cunoscutele diatribe împotriva lui Churchill, Roosevelt şi Stalin, văzuţi ca marionete în mâinile evreimii mondiale, care conspira la anihilarea rasei germane. Unii susţin că această viziune era o oglindire a propriei dorinţe a naziştilor de a extermina evreii.[856] Pe măsură ce sorţii războiului se întorceau împotriva Germaniei şi impactul bombardamentelor Aliate asupra oraşelor germane a crescut, propaganda nazistă trâmbiţa tot mai insistent că victoria duşmanilor echivala cu exterminarea poporului german. S-a pus mult accent pe descoperirea ofiţerilor polonezi împuşcaţi de poliţia secretă sovietică la Katyn, masacru de care, fireşte, se făceau vinovaţi evreii, nu ruşii. Dacă în a doua jumătate a anului 1941 propaganda antievreiască a slujit la demararea „Soluţiei finale la problema evreiască din Europa“, acum ea purta menirea de-a da germanilor un imbold să lupte în continuare.[857]

Dacă privim „soluţia finală la problema evreiască din Europa“ drept un proces, şi nu o singură decizie, vom vedea nenumărate îndemnuri date de liderii nazişti şi în special de Hitler şi Himmler la lupta împotriva aşa-zisului inamic global al germanilor. Mai presus de toate acestea însă, rămâne trista amintire a anului 1918, credinţa că evreii, oricine şi oriunde ar fi fost, încercau subminarea efortului de război prin activităţi subversive, partizanat, mişcări de rezistenţă comunistă şi altele. Tendinţa genocidală a naziştilor de pe întreg spectrul ierarhic n-avea de-a face cu dispreţul arătat milioanelor de slavi, văzuţi ca sub-oameni dispensabili, ci era ancorată în amestecul ideologic de teamă şi ură ce-i învinovăţea pe evrei de toate problemele Germaniei şi considera anihilarea lor crucială pentru supravieţuirea poporului german.

„Ca mieii la tăiere“

I

Încă înainte de Conferința de la Wannsee, Himmler îl însărcinase pe Odilo Globocnik, șeful SS-ului și poliției din Lublin, cu organizarea masacrării sistematice a evreimii din Guvernământul General. Ghetourile trebuiau golite pentru cazarea evreilor deportați din Vest. În acest sens, Globocnik a primit dispoziție să construiască o serie de lagăre (demers cunoscut sub numele de „Acțiunea Reinhardt“).[858] Globocnik, nazist de origine austriacă, fusese condamnat în 1933 pentru uciderea unui evreu. La scurt timp după anexarea Austriei a fost numit lider regional al Vienei, dar și-a pierdut funcția în ianuarie 1939, după ce afacerile sale ilegale cu valută au fost descoperite. Cu toate astea, Himmler nu l-a dat uitării, iar în noiembrie 1939 l-a numit la conducerea SS din Lublin. În 1940, Globocnik și-a construit un mic imperiu financiar pe spatele muncii silnice prestate de evrei, iar în iulie 1941 a ordonat construirea unui uriaș lagăr de muncă la Majdanek. Globocnik a recrutat o bună parte din foștii artizani ai proiectului T-4 de „eutanasie“ pentru a-l ajuta în Acțiunea Reinhardt. Printre ei se afla și Christian Wirth. Cu toate că erau în continuare plătiți de departamentul responsabil pentru programul de eutanasiere din cadrul Cancelariei Führerului din Berlin, ordinele veneau strict de la Globocnik. Aproape toți cei douăzeci sau treizeci de membri SS angajați de Globocnik în fiecare dintre noile lagăre intrau în această categorie, dându-le o notă aparte față de alte organizații SS. Cu toții erau ofițeri sau subofițeri. Munca de bază era asigurată de ucraineni. Mulți dintre ei fuseseră recrutați din lagărele de prizonieri și instruiți rapid înainte să fie trimiși lui Globocnick.[859]

Cele trei lagăre menite să ducă la capăt programul de exterminare au fost amplasate în zone izolate, la vest de Bug, dar aveau legături

feroviare cu celelalte regiuni din Polonia şi acces uşor la marile ghetouri. Construcţia primului lagăr a început la 1 noiembrie 1941, la Belzec, pe scheletul unui lagăr mai vechi. Operaţiunea a fost supervizată de un fost responsabil al programului de eutanasie, care a devenit mai apoi aghiotantul lui Christian Wirth, după numirea acestuia la şefia lagărului, în decembrie 1941. De la bun început s-a ordonat construcţia unui terminus de cale ferată, care făcea legătura cu gările din apropiere. S-au construit apoi case pentru membrii SS, barăci pentru cei câţiva prizonieri „de lungă durată" (cizmari, croitori sau tâmplari care lucrau pentru SS), precum şi apartamente pentru muncitorii ucraineni. Camerele de gazare au fost construite din lemn, etanşeizate şi dotate cu ţevi prin care urmau să fie eliberate gazele ucigătoare, produse de maşini. Wirth a preferat această procedură, întrucât monoxidul de carbon (folosit în programul de eutanasiere) era greu de obţinut în cantităţi mari, iar canistrele stocate ar fi trezit cu siguranţă bănuieli nou-veniţilor. La începutul lui februarie 1942, instalaţiile erau în stare de funcţionare. S-au făcut câteva probe pe grupuri mici de evrei, după care s-a trecut la gazarea evreilor care ajutaseră la construirea lagărului. Primii deportaţi au sosit la 17 martie 1942 şi au fost gazaţi numaidecât. În doar patru săptămâni au fost ucişi 75 000 de evrei, inclusiv 30 000 din cei 37 000 de locuitori ai ghetoului din Lublin, la care se adaugă evrei din alte regiuni ale Guvernământului General, precum Zamość sau Piaski.[860]

Maniera brutală în care s-au desfăşurat arestările şi transporturile spre Belzec a fost surprinsă de doctorul Zygmunt Klukowski, al cărui jurnal ne oferă o descriere expresivă (deşi nu foarte exactă) a impactului asupra comunităţilor evreieşti din Polonia. La 8 aprilie 1942, Klukowski află că:

> zilnic, două trenuri a câte douăzeci de vagoane ajung la Belzec, unul din Lublin, celălalt din Lvov. După ce sunt descărcaţi pe peroane diferite, evreii sunt mânaţi cu forţa în ţarcuri împrejmuite cu sârmă ghimpată. Unii sunt electrocutaţi, alţii gazaţi, iar cadavrele lor sunt arse. Drumul spre Belzec e plin de peripeţii groaznice. Evreii ştiu ce urmează. Unii încearcă să se apere. La gara din Szczebrzeszyn, o tânără şi-a dat inelul de aur în schimbul unui pahar cu apă, pentru copilul ei muribund. În Lublin, martorii spun că au zărit copii azvârliţi din trenul aflat în mişcare. Mulţi sunt împuşcaţi înainte să ajungă la Belzec.[861]

11. Lagărele de exterminare, 1941–1945

2 500 de evrei au fost ridicaţi din Zamość la scurt timp după această relatare. Alte câteva sute au fost împuşcaţi pe străzi. Comunitatea evreiască din Szczebrzeszyn căzuse pradă disperării, încredinţându-şi copiii unor familii din Varşovia şi mituind polonezii să-i ascundă. Pâlcuri de polonezi se strângeau în jurul caselor evreieşti, aşteptând deportarea acestora pentru a le jefui.[862] Klukowski relatează că, la 8 mai 1942, o unitate de poliţie a descins în Szczebrzeszyn şi a început să-i împuşte pe evrei de-a valma, „ca pe raţe, nu doar pe stradă, ci şi în casele lor, bărbaţi, femei şi copii deopotrivă". Klukowski a luat măsuri pentru îngrijirea răniţilor, dar i s-a interzis numaidecât să-i ajute pe evrei, astfel că s-a văzut nevoit să pună paznici la intrarea în spital, spre a-i întoarce din drum. „Mare noroc că am procedat aşa", scria el mai târziu. La scurt timp după masacru, poliţia germană a descins şi în spital, înarmată cu pistoale-mitralieră, luând la rând saloanele în căutarea evreilor. Fără îndoială că, dacă ar fi găsit evrei, Klukowski şi probabil alţi membri ai personalului medical le-ar fi împărtăşit soarta. Masacrul l-a mâhnit profund, după cum aflăm din jurnalul său:

> Sunt mâhnit că am fost nevoit să le refuz îngrijirea. Am procedat astfel pentru că aşa mi-au ordonat germanii, împotriva propriilor dorinţe şi a îndatoririlor mele medicale. Şi acum văd înaintea ochilor mormanele de cadavre aruncate în căruţe, pe bătrâna care-şi purta copilul mort în braţe, pe răniţii care zăceau pe trotuar, peste drum de spital, unde nu aveau voie să intre.[863]

Totodată, Klukowski a fost îngrozit de purtarea unor conaţionali, care devalizau casele victimelor, ba chiar se distrau când vedeau cum sunt împuşcaţi. Mai târziu, poliţia germană avea să ordone consiliului local evreiesc să plătească muniţia folosită în masacru.[864]

Wirth a proiectat lagărul de la Belzec în aşa fel încât să înlăture suspiciunile evreilor proaspăt sosiţi. Victimelor li se spunea că se aflau într-un centru de tranzit şi că urmau să fie dezinfectate înainte să primească haine curate şi să-şi recapete bunurile. Camerele de gazare arătau asemenea camerelor de duşuri. Era urmat modelul original conceput pentru programul de eutanasiere, însă la o scară mult mai vastă. Dar şiretlicurile erau în van. Maniera brutală a arestărilor nu lăsa loc iluziilor. Franz Stangl, un alt ofiţer SS austriac, descrie ce a văzut la Belzec în primăvara lui 1942:

> Am ajuns acolo cu maşina. De cum ajungi, te întâmpină gara din Belzec, pe partea stângă a drumului. Tot pe stânga e şi lagărul, însă cocoţat sus pe deal. Comandamentul era 200 de metri mai încolo, de cealaltă parte a drumului. Clădirea avea un singur etaj. Mirosul... Dumnezeule, ce duhoare. Te lovea pretutindeni. Wirth nu era la birou. M-au dus la el. Era sus pe deal, în preajma gropilor... gropile... erau pline. Pline ochi. Nu ştiu cum să spun, nu sute, ci mii şi mii de cadavre... Într-una din gropi erau prea multe cadavre şi din cauza aceasta descompunerea se făcuse prea rapid, astfel că lichidul scurs împinsese cadavrele la suprafaţă, iar unele dintre ele se rostogoliseră la vale. Am zărit câteva. Dumnezeule, era oribil.[865]

Mai târziu, Stangl avea să joace un rol-cheie în Acţiunea Reinhardt. Stangl, născut în 1908 şi crescut de un tată violent, fost soldat de meserie, într-un orăşel sărac, fusese calfă de ţesător. În 1931 a intrat în poliţie, unde a fost supus unei pregătiri dure înainte să fie trimis în operaţiunile de urmărire şi arestare a socialiştilor aflaţi în ilegalitate, în timpul dictaturii lui Schuschnigg. La un moment dat activa ca membru secret al Partidului Nazist, dar după anexarea Austriei a fost promovat, iar în 1940 a fost trimis în Berlin să lucreze în administraţia centrală a programului de „eutanasie". Aici s-a asociat cu Christian Wirth, care l-a chemat la Belzec pentru a-l informa la faţa locului despre Acţiunea Reinhardt.[866] Stangl deplângea ineficienţa programului. Camerele de gazare de la Belzec erau construcţii grosolane. Instalaţiile se stricau mereu, iar deportaţii rămâneau zile în şir fără mâncare sau apă. Puţini supravieţuiau. Într-un sfârşit, Wirth a ajuns la limita răbdărilor. În iunie 1942, a suspendat temporar transporturile şi a demolat încăperile de lemn, iar în locul lor a ridicat o construcţie din beton care conţinea şase camere de gazare cu o capacitate de 2 000 de persoane. Aceste camere au fost date în folosinţă la mijlocul lunii iulie. Transporturile au continuat să sosească până la mijlocul lui decembrie. Până la sfârşitul lui 1942 au fost ucişi circa 414 000 de evrei din teritoriile poloneze aflate sub ocupaţie, la care se adaugă miile de evrei din Europa Centrală care fuseseră deportaţi în ghetourile din districtul Lublin. E posibil ca cifra victimelor să fi atins 600 000.[867]

Al doilea lagăr a fost construit lângă satul Sobibor, până atunci locul unui mic lagăr de muncă pentru evreice. Lucrările au început în

martie 1942, însă au rămas mult în urmă, astfel că Wirth l-a numit pe Franz Stangl la şefia lagărului, cu sarcina iniţială de a termina construcţiile la timp. Spre jumătatea lui mai 1942, camerele de gazare erau funcţionale. Camerele se aflau în incinta unei clădiri de cărămidă, iar fiecare putea găzdui o sută de persoane, care urmau să fie omorâte cu gaz de eşapament pompat din afară. Lagărul a fost construit pe modelul Belzec: serviciile de recepţie şi administraţie erau aproape de calea ferată, iar zona de exterminare era mai departe, ferită vederii şi accesibilă doar printr-un coridor îngust de 150 de metri, botezat „conducta". În spatele camerelor de gazare au fost săpate gropi comune. O linie de tramvai cu ecartament îngust făcea legătura între calea ferată şi gropile unde erau aruncate cadavrele celor care nu supravieţuiseră călătoriei. S-au încercat aceleaşi şiretlicuri pentru a adormi temerile victimelor, însă adesea de prisos (la fel ca în Belzec), întrucât trupele SS şi mai ales paznicii ucraineni strigau şi îi loveau pe nou-sosiţi de cum intrau în „conductă". Câţiva ofiţeri SS au dresat un câine pentru a muşca victimele dezbrăcate, stârnind astfel şi mai multă panică în rândurile evreilor. În opinia lui Stangl, lagărul funcţiona eficient şi nu era împovărat de transporturile interminabile de la Belzec. Cu toate astea, în primele trei luni de la deschiderea lagărului au murit 100 000 de evrei din Lublin, Austria, Protectoratul Boemiei şi Moraviei şi Vechiul Reich.[868]

În vara lui 1942, lucrările la liniile ferate au dus la suspendarea temporară a transporturilor. De asemenea, arşiţa a făcut ca trupurile îngrămădite în gropile săpate îndărătul zonei de exterminare să iasă la suprafaţă – la fel ca în Belzec – răspândind o miasmă îngrozitoare care a atras sute de şobolani, precum şi alte animale necrofage. Ofiţerii SS au observat că apa avea un gust rânced. Puţurile care alimentau lagărul cu apă erau contaminate. Drept urmare, administraţia lagărului a comandat săparea unei gropi uriaşe, stivuită cu lemne pentru foc. Cu ajutorul unui excavator mecanic, cadavrele evreilor au fost depozitate pe grătarele montate deasupra gropii şi incinerate. Evreii însărcinaţi cu această operaţiune au fost ulterior executaţi. Transporturile au fost reluate începând cu octombrie 1942 şi au continuat până la începutul lunii mai, 1943. Un transport a livrat un lot de 5 000 de prizonieri din Majdanek, îmbrăcaţi în uniforme vărgate, lihniţi de foame şi epuizaţi din pricina bătăilor. Camerele de gazare nu funcţionau în acel moment, astfel că prizonierii au fost ţinuţi sub cerul liber toată noaptea. Dintre ei, două sute au murit de epuizare, bătuţi sau împuşcaţi de SS la adăpostul

întunericului. Ceilalți au fost înghesuiți a doua zi în camerele de gazare. Un transport din iunie 1943 a livrat un lot de prizonieri gata dezbrăcați, pentru că trupele SS din Lvov au considerat că le va fi mai dificil să evadeze fără haine. Călătoria fusese lungă și anevoioasă, astfel că 25 din cele 50 de vagoane erau înțesate de cadavre. Mulți muriseră de foame și sete și, potrivit unui martor ocular, unele trupuri zăceau acolo de două săptămâni.[869]

Evreilor le-au fost confiscate toate bunurile personale, alături de haine și de conținutul valizelor. Obiectele de valoare au fost sechestrate de comandanții lagărului. Multe dintre aceste obiecte au ajuns în posesia ofițerilor SS sau a aghiotanților lor. Bijuteriile foarte valoroase au fost trimise, alături de aurul extras din plombele morților, biroului central de sortare din Berlin, unde metalele prețioase erau topite în lingouri pentru Banca Reichului, iar podoabele erau date la schimb în țările neutre pentru diamante industriale necesare fabricării de armament.[870] Începând cu august 1942, colectarea și livrarea obiectelor prețioase a intrat sub tutela Ministerului Central Economic și Administrativ, la conducerea căruia se afla Oswald Pohl. Sechestrarea mobilei și a altor bunuri lăsate în urmă de evrei, de la îmbrăcăminte la ceramică și covoare, a revenit ministerului lui Rosenberg, care organiza licitații pentru lichidarea lor.[871] Un raport întocmit de biroul lui Pohl estima că valoarea totală a bunurilor confiscate în cadrul Acțiunii Reinhardt, până la 15 decembrie 1943, se ridica la 180 de milioane de mărci.[872]

Aproximativ 250 000 de evrei fuseseră exterminați la Sobibor până la acea dată. Când Himmler a vizitat lagărul la începutul lui 1943, operațiunea era deja în declin. Cu toate că nu erau programate transporturi pentru acele zile, conducerea lagărului a comandat un transport special dintr-un lagăr de muncă din apropiere, pentru ca șeful SS să poată asista la procedura de gazare. Încântat de rezultate, Himmler a avansat în grad 28 de ofițeri SS și de poliție, printre care Wirth, Stangl și alți ofițeri superiori, după care a dat dispoziție să se facă pregătiri pentru închiderea lagărelor și ștergerea urmelor, odată ce ultimele loturi de prizonieri urmau să fie exterminate. În consecință, Sobibor urma să fie transformat într-un depozit de armament capturat de la Armata Roșie. Muncitorii evrei au început să construiască noile clădiri. Între timp, incinerarea cadavrelor continua într-un ritm susținut. Evreii angajați în procesul de construcție, mulți dintre ei prizonieri sovietici din lotul sosit la 23 septembrie 1943, oameni căliți în focul luptei, uniți și disciplinați,

au înţeles curând că soarta le era pecetluită. Prin urmare, au pus la cale un plan de evadare. La 14 octombrie 1943, grupul de rebeli, folosind diferite pretexte, a reuşit să-i momească pe majoritatea ofiţerilor SS din lagăr precum şi pe unii ucraineni în atelierele lagărului, unde i-au omorât cu topoare şi cuţite, fără a atrage atenţia paznicilor din miradoare. Au tăiat apoi cablurile de telefon şi de electricitate şi au luat-o la goană spre poarta principală, unde-au fost întâmpinaţi de ucraineni cu rafale de mitralieră. Mulţi au fost seceraţi de gloanţe, dar alţii au reuşit să sară gardul. Unii dintre aceştia au fost spulberaţi în câmpul de mine, dar în final 300 din cei 600 de rebeli au reuşit să evadeze (cei care n-au reuşit au fost împuşcaţi a doua zi). Dintre evadaţi, o sută au fost iute prinşi şi ucişi de trupele SS, care au organizat o amplă operaţiune de căutare, folosind până şi avioane de recunoaştere. Ceilalţi au scăpat însă, iar o parte din ei au intrat ulterior în contact cu bandele de partizani. La scurt timp după evadare, un detaşament proaspăt de prizonieri evrei a fost chemat să demoleze lagărul. Clădirile au fost dărâmate, iar în locul lor s-au construit ferme şi s-au plantat copaci. Când totul a fost gata, muncitorii evrei au fost obligaţi să se întindă pe grătare şi au fost împuşcaţi până la ultimul. Începând cu decembrie 1943, lagărul a fost părăsit şi toate urmele existenţei sale au fost şterse.[873]

II

Al treilea lagăr aferent Acţiunii Reinhardt a fost construit la Treblinka, la nord-est de Varşovia, într-o zonă retrasă şi împădurită la capătul unei linii ferate secundare care lega o fostă carieră de piatră de gara din Malkinia, localitate aflată între Varşovia şi Białystok. În primăvara lui 1941, forţele de ocupaţie au ridicat un lagăr de muncă în apropierea carierei, cu scopul de-a extrage materialele necesare pentru întărirea frontierei sovieto-germane din Polonia. Un an mai târziu, SS a considerat locul potrivit pentru ridicarea unui lagăr de exterminare. Lucrările au demarat la începutul lunii iunie 1942, sub îndrumarea ofiţerului SS Richard Thomalla, responsabil cu construcţia lagărului Sobibor. La acea dată, Belzec şi Sobibor intraseră deja în funcţiune, astfel că Thomalla a încercat să implementeze nişte inovaţii. Pentru realizarea lucrărilor au fost aduşi muncitori evrei. Mulţi dintre ei erau împuşcaţi la nimereală de ofiţerii SS în timp ce lucrau sau erau obligaţi să stea

în calea utilajelor care despădureau zona, astfel că lucrările erau adesea întrerupte. S-a construit o gară, de unde evreii proaspăt sosiţi erau duşi în vestiarele de lângă „ghetoul“ care găzduia prizonierii de lungă durată. Odată dezbrăcaţi, evreii erau mânaţi iute printr-un coridor îngust, mărginit de-un gard de sârmă, (botezat de SS „Calea Raiului“) într-o clădire de cărămidă din partea superioară a lagărului, ferită de privirile nou-veniţilor. Clădirea avea în dotare trei camere de gazare, unde victimele intrau într-un cor de strigăte şi înjurături, pentru a fi asfixiate de fumul produs de motoarele diesel, pompat înăuntru printr-o serie de ţevi. În spatele clădirii, excavatorul mecanic săpase o serie de şanţuri, lungi de 50 de metri, late de 25 şi adânci de 10 metri. Un echipă specială de prizonieri încărca trupurile în cărucioare pe care le împingea mai apoi de-a lungul unor şine cu ecartament îngust. Cadavrele erau azvârlite în şanţuri şi acoperite cu pământ.[874]

Evreii sosiţi la Sobibor erau informaţi că se aflau într-un lagăr de tranzit şi că urmau să reintre în posesia hainelor şi a bunurilor personale după ce erau dezinfectaţi la duşuri. La început, circa 5 000 de evrei soseau cu fiecare transport, dar de la jumătatea lui august ritmul exterminărilor s-a intensificat, astfel că după numai două luni de la primele gazări (23 iulie 1942), un total de 312 000 de evrei din Varşovia, Radom şi Lublin fuseseră gazaţi la Treblinka. Irmfried Eberl, primul comandant al lagărului, un doctor austriac care participase la programul de „eutanasiere“, şi-a exprimat ambiţia de a depăşi celelalte lagăre în numărul de victime. Trenurile erau prost aerisite şi salubrizate, şi nu erau aprovizionate cu apă, astfel că mulţi evrei mureau pe drum, din cauza arşiţei. Numărul deportaţilor era într-atât de mare încât s-a renunţat la şiretlicurile tradiţionale. Oskar Berger, care a sosit în lagăr pe 22 august 1942, a observat „sutele de cadavre care zăceau pretutindeni“ pe peron, precum şi „maldărele de obiecte, haine şi valize, împrăştiate de-a valma. Soldaţii SS, germani şi ucraineni deopotrivă, stăteau cocoţaţi pe acoperişul barăcilor şi trăgeau la nimereală în mulţime. Bărbaţi, femei şi copii cădeau seceraţi de gloanţe. Strigătele şi plânsetele lor sfâşiau văzduhul“. Supravieţuitorii erau duşi în camerele de gazare şi bătuţi cu bice sau răngi de fier. SS-ul a organizat o mică orchestră care interpreta şlagăre din Europa Centrală ca să acopere urletele victimelor. Camerele de gazare nu mai făceau faţă numărului mare de victime, astfel că SS-ul a împuşcat aproape întreg lotul sosit la 22 august 1942 în zona de recepţie. Această măsură s-a dovedit insuficientă, drept urmare trenurile

proaspăt sosite au fost lăsate să aştepte cu orele (uneori cu zilele) în canicula de afară. Mulţi evrei mureau de sete, insolaţie sau sufocare. Camerele de gazare se defectau destul de des, uneori chiar în timpul procesului de exterminare, astfel că victimele erau nevoite să-şi aştepte sfârşitul câteva ceasuri, până la terminarea reparaţiilor. Şanţurile se umpleau repede şi, cum altele noi întârziau să apară, împrejurimile erau presărate cu cadavre.[875]

Eberl şi subalternii săi au confiscat un număr impresionant de obiecte şi se spune că alături de mormanele de haine şi geamantane zăceau grămezi uriaşe de aur şi bani, strânse în cantităţi mult prea mari pentru a fi procesate în timp util. În lipsa unor adăposturi satisfăcătoare, ucrainenii înălţaseră corturi în împrejurimile lagărului, unde chefuiau cu prostituatele din partea locului. Potrivit unei mărturii, Eberl a obligat o fată evreică să danseze goală dinaintea lui. Ulterior, fata a fost împuşcată. Zvonuri despre această debandadă au ajuns la urechile lui Globocnik şi Wirth, care au efectuat o inspecţie fulger şi l-au concediat imediat pe Eberl. În august 1942, Wirth a fost numit inspector general al celor trei lagăre, având misiunea de-a eficientiza operaţiunea de exterminare. La ordinul lui Wirth, Franz Stangl a fost transferat la conducerea lagărului Treblinka în primele zile ale lunii septembrie. De cum a preluat funcţia, Stangl a încercat să impună o anumită ordine. Mereu elegant, Stangl purta sacou alb, pantaloni negri, cizme înalte şi o cravaşă pe care n-o folosea, întrucât nu lua parte la violenţele din lagăr. A supervizat construcţia unei gări false, prevăzută cu orare, chioşcuri pentru bilete şi ceas pe peron (ale cărui limbi pictate nu se mişcau niciodată). A construit grădini, barăci şi bucătării noi, toate menite să creeze victimelor iluzia că se aflau într-un lagăr de tranzit. Din postul său de observaţie, amplasat între partea superioară şi cea inferioară a lagărului, asista la trecerea prizonierilor dezbrăcaţi prin „Calea Raiului", pe care îi vedea drept marfă, şi nu oameni (după cum avea să mărturisească mai târziu). Din când în când, Stangl pleca în permisie să-şi viziteze familia şi soţia, care credea că Franz lucrează pe un şantier de construcţii.[876]

Sadismul şi violenţa au continuat şi după venirea lui Stangl. Muncitorii evrei erau bătuţi des, iar când se achitau de îndatoriri, erau împuşcaţi în faţa înlocuitorilor. Ucrainenii aflaţi în subordinea SS violau adesea evreice tinere şi se spune că un anume Ivan Demianiuk, care supraveghea intrarea evreilor în camerele de gazare şi acţiona motoarele diesel de-afară, obişnuia să taie urechile şi nasurile bătrânilor la intrare.[877]

În septembrie 1942, Meier Berliner, prizonier de cetăţenie argentiniană, a înjunghiat mortal un ofiţer SS la apel. Chemat la faţa locului, Wirth a ordonat ca 160 de muncitori să fie împuşcaţi la nimereală şi a sistat timp de trei zile raţiile de mâncare şi apă. Incidentul n-a afectat însă procesul de exterminare. Numărul transporturilor a oscilat în primele luni ale lui 1943, dar spre sfârşitul lui iulie, cei câţiva muncitori rămaşi în viaţă au observat că volumul de muncă scădea pe zi ce trece. Himmler hotărâse încă din primăvara lui 1942 ca trupurile îngropate în lagărele de concentrare să fie deshumate şi arse, pentru a şterge orice urmă a genocidului. Globocnik a refuzat să dea curs acestei hotărâri, cu excepţia locurilor unde ea se impunea din alte motive, precum Sobibor. Cineva l-ar fi auzit spunând că în loc să dezgroape cadavrele, ar trebui să „îngropăm plăci de bronz, să stea mărturie pentru curajul nostru de a duce la bun sfârşit această sarcină monumentală“[878].

Cu toate acestea, în decembrie 1942, Chelmno şi Belzec au început arderea mormanelor de cadavre, urmate în aprilie 1943 de Treblinka. Operaţiunea a fost încheiată spre sfârşitul verii. Himmler a decis să închidă lagărele, întrucât majoritatea evreilor din ghetourile poloneze fuseseră exterminaţi. Către sfârşitul lui iulie 1943, după patru luni în care circa 700 000 de cadavre îngropate la repezeală au fost exhumate şi incinerate, operaţiunea a luat sfârşit. La Treblinka soseau tot mai puţine transporturi. Muncitorii au înţeles atunci că le venise rândul la gazare. În ambele părţi ale lagărului s-au format grupuri de rezistenţă clandestină şi, cu toate că planul lor n-a avut sorţi de izbândă, la data de 2 august 1943 au reuşit să dea foc unui număr important de clădiri, să facă rost de arme şi să ajute la evadarea a 850 de prizonieri. Ieşind la fereastră, Stangl a văzut spre uimirea sa un grup de evrei, trăgând din afara perimetrului interior. Cum liniile de comunicaţie nu fuseseră sabotate, Stangl a chemat întăriri. Luptătorii evrei n-au reuşit să pună mâna pe un număr suficient de arme sau muniţie, astfel că 350-400 dintre ei au fost seceraţi de riposta paznicilor SS, mai bine înarmaţi. În schimbul de focuri, doar şase gardieni au fost ucişi. Jumătate dintre evadaţi au fost iute capturaţi şi se presupune că o sută s-au refugiat în pădurile din apropiere. Nu cunoaştem numărul supravieţuitorilor. Singura clădire nevătămată de flăcările incendiului a fost construcţia de cărămidă unde se aflau camerele de gazare.[879]

Iniţial, Stangl a vrut să reconstruiască lagărul, dar la trei săptămâni după incident Globocnik l-a chemat în biroul său şi l-a informat că lagărul

trebuia închis numaidecât. Stangl urma să fie transferat în Trieste, pentru a organiza reprimarea partizanilor. Întors în lagăr, Stangl şi-a împachetat bagajele, după care i-a chemat pe muncitorii evrei rămaşi, pentru că „voiam să-mi iau rămas-bun, mărturisea el mai târziu, fără pic de ironie. Am strâns şi mâinile câtorva dintre ei“[880]. Muncitorii au fost împuşcaţi după plecarea lui. Până una-alta, revoltele de la Sobibor şi Treblinka i-au sporit lui Himmler temerile că toţi evreii reprezentau un risc de securitate. Numărul prizonierilor din cele două lagăre era neînsemnat, comparativ cu cei 45 000 de evrei (inclusiv femei şi copii) închişi în cele trei lagăre de muncă din regiunea Lublin, aflate în grija personalului Operaţiunii Reinhardt, cu precădere la Travniki şi Poniatowa, la care se adăuga numărul mare de evrei din lagărul de concentrare de la Majdanek. Himmler a hotărât exterminarea lor neîntârziată. În cadrul unei operaţiuni militare minuţios pregătite, care purta numele de cod „Operaţiunea Sărbătoarea Secerişului“, mii de poliţişti şi soldaţi SS au înconjurat lagărele, unde deţinuţii săpaseră deja şanţuri, sub pretextul construirii unor fortificaţii. Trupele germane i-au forţat pe deţinuţi să se dezbrace şi să stea la marginea şanţurilor, după care i-au împuşcat până la unul. Un grup clandestin de rezistenţă a pus stăpânire pe o baracă din lagărul Poniatowa şi a deschis focul asupra forţelor SS, dar germanii au dat foc barăcii, pecetluind soarta rebelilor. Prizonierii evrei de la Majdanek au fost adunaţi la un loc cu alţi evrei aduşi din lagăre de muncă mai mici din districtul Lublin, dezbrăcaţi, duşi la marginea şanţurilor şi împuşcaţi. Pe măsură ce şanţurile se umpleau, nou-veniţii erau forţaţi să se aşeze deasupra cadavrelor înainte să fie la rândul lor împuşcaţi. Execuţiile au început la şase dimineaţa şi au continuat până la cinci după-amiaza. Într-o singură zi au fost împuşcaţi 18 000 de evrei. La Travniki şi Majdanek, autorităţile au difuzat muzică de dans la megafoane, urcând volumul la maximum pentru a acoperi împuşcăturile şi urletele victimelor. „Operaţiunea Sărbătoarea Secerişului“ a adus moartea a 42 000 de evrei.[881]

Astăzi, o mână de rămăşiţe stau mărturie pentru existenţa lagărelor de exterminare. În urma revoltelor, clădirile de la Treblinka au fost dărâmate şi acoperite cu pământ, în care s-au plantat pomi şi flori, iar cărămizile care găzduiau până nu demult camerele de gazare au fost folosite la ridicarea unei gospodării, unde urma să locuiască un ucrainean care promisese să le spună trecătorilor că locuia acolo de zeci de ani.[882] Dar polonezii din partea locului ştiau de existenţa lagărelor, iar în

vara lui 1944 au început să circule zvonuri cum că evreii ar fi fost îngropați cu tot cu dinți de aur, haine, bijuterii și obiecte de valoare. Luni la rândul, cete mari de țărani au cutreierat regiunea, în căutarea comorilor ascunse. La 7 noiembrie 1945, o reprezentantă a comisiei poloneze pentru crime de război a vizitat Treblinka, unde a dat peste „tot soiul de pungași și tâlhari, înarmați cu lopeți și cazmale, care săpau, scormoneau și cerneau nisipul. Scoteau la iveală membre descompuse [și] oase, laolaltă cu mizeria aruncată acolo". Această morbidă vânătoare de comori a luat sfârșit doar după ce guvernul polonez a ridicat memoriale pe locurile lagărelor și a postat paznici la fața locului.[883]

Potrivit raportului primit de Eichmann la 11 ianuarie 1943, interceptat de serviciile secrete britanice, cifra evreilor uciși în Acțiunea Reinhardt se ridica, la finele lui 1942, la 1 250 000.[884] La ordinele lui Himmler, o listă mai completă cu toți evreii din Est „evacuați" sau „trecuți prin lagăr" a fost întocmită de către „inspectorul său pentru statistici", Richard Korherr, la 23 martie 1943. Acolo, cifra ajungea la 1 873 539 de victime, dar includea și evrei omorâți în afara lagărelor Reinhardt. O versiune mai scurtă și actualizată a raportului, întocmită la 31 martie 1943 și anume tipărită cu font mare, pentru a contracara miopia lui Hitler, a fost prezentată Führerului la 19 aprilie 1943, în ajunul a celei de-a cincizeci și patra aniversări.[885] Estimările prezente apreciază că cifra totală a morților la Belzec, Sobibor și Treblinka se ridică la 1 700 000.[886]

III

Cucerirea Poloniei și victoria împotriva Franței, în urma căreia provinciile Alsacia și Lorena au fost din nou anexate Germaniei, au dus la construirea unor noi lagăre de concentrare pe teritoriile proaspăt încorporate în Reich: la Stutthof, lângă Danzig, în septembrie 1939, Natzweiler, în Alsacia, iunie 1940 și Gross-Rosen, în Silezia, în august 1940 (inițial ca o filială a lagărului Sachsenhausen). Un alt lagăr a fost ridicat în aprilie 1940 într-un vechi centru de colectare pentru muncitorii migranți lângă orășelul Oswiecim, cunoscut în Germania drept Auschwitz, acum parte din Reich. Inițial, fusese destinat prizonierilor politici polonezi. La 4 mai 1940, la comanda lagărului a fost numit fostul membru *Freikorps* și totodată fost ofițer la Dachau și Sachsenhausen,

Rudolf Höss. În memoriile sale, Höss se plângea de calitatea inferioară a personalului, precum şi de lipsa proviziilor şi a materialelor de construcţii. Totodată, îşi amintea cu mândrie că atunci când nu-i ajungea sârma ghimpată să împrejmuiască lagărul, o fura din apropiere. Oţelul l-a procurat din nişte fortificaţii mai vechi. A fost nevoit să „organizeze" camioanele şi camionetele pentru varii transporturi. A trebuit să facă un drum de 90 km pentru a face rost de oale de gătit. Între timp au început să sosească prizonierii. Primul lot a venit la 14 iunie 1940. Prizonierii au fost sortaţi, au stat închişi o vreme, după care au fost trimişi în alte lagăre. În perioada petrecută la Auschwitz, majoritatea deţinuţilor erau folosiţi în construcţii. Dar în curând, Auschwitz a devenit un centru permanent de detenţie pentru prizonierii politici polonezi, deja 10 000 la acea dată. Deasupra intrării, Höss a amplasat o arcadă metalică, inscripţionată cu îndemnul *Arbeit macht frei*, „munca te eliberează", slogan pe care-l învăţase la Dachau.[887]

În noiembrie 1940, Himmler l-a înştiinţat pe comandant că „Auschwitz va deveni principalul centru de cercetare în agricultură pentru teritoriile răsăritene... Trebuie construite pepiniere şi laboratoare uriaşe. Urmărim să realizăm încrucişări de tot felul"[888]. Lagărul s-a extins şi mai mult după startul Operaţiunii Barbarossa. La 26 septembrie 1941, Himmler a comandat construirea unui nou lagăr de mari dimensiuni la Birkenau (Brzezinka), la doi kilometri depărtare de Auschwitz, destinat prizonierilor sovietici de război care urmau să fie puşi la muncă. Conform planului, aici urmau să fie închişi 200 000 de prizonieri, dar această cifră n-a fost atinsă niciodată. În octombrie 1941, au sosit 10 000 de prizonieri sovietici. Höss i-a cazat într-un complex separat şi a încercat să-i folosească în lucrările de construcţie pentru lagărul de la Birkenau, însă majoritatea erau prea slăbiţi şi subnutriţi. Mai târziu, Höss scria că „mureau pe capete", mai ales iarna. S-au înregistrat multe cazuri de canibalism. „Am trecut la un moment dat pe lângă un rus care zăcea printre cărămizi, cu burta sfâşiată şi ficatul... lipsă. Se omorau în bătaie pentru mâncare... Nu mai erau oameni, ci animale în căutare de hrană." Fireşte, lui Höss nu i-ar fi trecut nici prin gând să-i hrănească. La venirea primăverii, din cei zece mii de prizonieri sovietici doar câteva sute supravieţuiseră.[889]

Noul lagăr Auschwitz-Birkenau era geamănul lagărului de muncă din estul Lublinului, de asemenea destinat prizonierilor sovietici, denumit neoficial Majdanek. Proiectul n-a decurs conform aşteptărilor şi

n-a atins decât 20% din capacitatea prevăzută (ambițiile încă și mai mărețe de a găzdui 250 000 de prizonieri au fost abandonate rapid). Din cei 50 000 de prizonieri sovietici solicitați, doar 2 000 au sosit pentru demararea lucrărilor de construcție. Pe măsură ce s-a dezvoltat, Majdanek a îndeplinit o paletă variată de funcții, găzduind nu doar prizonieri de război, ci și luptători din rezistența poloneză, ostatici, deportați și, mai târziu, deținuți bolnavi transferați din alte lagăre pentru a fi eliminați. Lagărul era presărat de nenumărate ateliere și fabrici de mici dimensiuni, pe care administrația n-a reușit însă niciodată să le integreze în economia de război, iar munca prestată de evrei era menită exclusiv să cauzeze moartea acestora prin epuizare. În urma hotărârii lui Himmler din iulie 1942 de a iuți procesul de exterminare a evreilor, la Majdanek au fost construite șapte camere de gazare, din care trei erau funcționale în septembrie 1942. În următoarele luni, circa 50 000 de evrei au fost asfixiați cu gazele de eșapament pompate în camere. În urma revoltei de la Sobibor, alți 8 000 de evrei au fost împușcați în cadrul operațiunii „Sărbătoarea Secerișului". În total, la Majdanek au fost uciși 180 000 de oameni. Dintre aceștia, 120 000 erau evrei, atât din districtul Lublin, cât și din alte regiuni, inclusiv Europa de Vest. Majdanek a rămas totuși un lagăr minor, în mare parte din cauza administrației defectuoase. Corupția și brutalitatea comandanților a devenit notorie. Doi dintre ei, Karl Otto Kock și Hermann Florstedt se făceau vinovați nu doar de delapidări masive, ci și de neglijarea îndatoririlor administrative, cărora le substituiau o teroare nedisimulată. Faptele lor n-au putut fi trecute cu vederea de Ministerul Central pentru Securitate al Reichului, astfel că cei doi au fost arestați și executați.

Succesorul lor, Max Koegel, era făcut din același aluat, fiind condamnat în anii '20 pentru înșelăciune și delapidare. Mulți dintre paznici erau croați și români, oameni greu de ținut sub control. Cruzimea cu care-i tratau pe evrei era faimoasă. Prost administrat, șubred și ineficient, lagărul de la Majdanek nu și-a îndeplinit niciodată rolul prevăzut, de centru multifuncțional de muncă și exterminare. Acest merit, dacă-l putem numi merit, îi revine lagărului de la Auschwitz.[890]

Auschwitz avea să devină cel mai mare centru de exterminare din istorie, depășind în ferocitate lagărele de la Belzec, Sobibor și Treblinka. Potrivit declarațiilor sale ulterioare, Höss a avut o întrevedere cu Himmler în vara lui 1941 (mai probabil la începutul anului următor), în care șeful SS l-a informat că lagărele de exterminare din Est nu erau

suficient de dotate pentru a duce la capăt soluţia finală la problema evreiască şi, astfel, Auschwitz urma să îndeplinească şi această funcţie, datorită sistemului performant de telecomunicaţii, precum şi a izolării sale faţă de marile aşezări urbane. La scurt timp după întrevedere, Eichmann a vizitat lagărul pentru a discuta planul în detaliu. Dacă lagărele Acţiunii Reinhardt fuseseră destinate eliminării evreilor din Polonia, Auschwitzul viza eliminarea evreilor din restul zonelor europene aflate sub ocupaţie, incluzând nu doar teritoriile vecine care aparţinuseră Poloniei, ci (odată ce evreii de-aici urmau să fie anihilaţi) şi regiuni din Germania, Protectoratul Boemiei şi Moraviei, precum şi ţări occidentale, ca Franţa, Belgia şi Olanda. De la bun început, metodele întrebuinţate la Auschwitz s-au deosebit de cele folosite în alte lagăre. O descoperire întâmplătoare a devenit iute un procedeu sistematic.[891]

În iulie 1941, o echipă de prizonieri însoţită de paznici SS dezinfecta un maldăr de haine şi aşternuturi, folosind pesticidul Zyklon-B, al cărui principal compus chimic e acidul sulfuric. La un moment dat, o pisică a intrat în încăperea cu pricina şi a sucombat din cauza gazului. Unul dintre paznici a fost de părere că pesticidul ar putea fi folosit împotriva oamenilor. Ideea fusese luată în considerare cu câţiva ani mai devreme de către echipele T-4, dar abandonată rapid, pe motiv că era ineficientă. Conducerea lagărului a adoptat-o imediat. La începutul lunii decembrie 1941, substanţa a fost încercată pe 600 de prizonieri sovietici de război, clasificaţi cu o lună în urmă de comisia Gestapo drept „comunişti fanatici", alături de alţi 250 de deţinuţi bolnavi. Cu toţii au fost duşi în Corpul 11 din lagărul principal şi gazaţi. Experimentul a fost reluat câteva săptămâni mai târziu cu 900 de prizonieri sovietici sănătoşi în morga lagărului.[892] Ulterior, Höss a mărturisit că a asistat la gazări. Oamenii au fost îndrumaţi în cameră, uşile au fost sigilate, iar gazul a fost eliberat prin găurile din tavan. „Preţ de câteva minute, îşi aminteşte Höss, s-a auzit un bâzâit discret. Când am împrăştiat praful, unii au început să strige «Ne gazează!», apoi s-a dezlănţuit un cor de urlete, iar prizonierii s-au opintit în uşi. Însă uşile n-au cedat." Toţi prizonierii au pierit.[893] În cadrul următoarei vizite a lui Eichmann, s-a hotărât ca procedura să fie sistematizată. Morga lagărului era însă atât de aproape de sediul administraţiei, că urletele prizonierilor sovietici au ajuns la urechile personalului administrativ. Prin urmare, Höss a decis ca execuţiile să aibă loc în afara complexului central, la Auschwitz-Birkenau. În curând au fost date în folosinţă două

camere de gazare în clădirile cunoscute sub denumirea de Buncărul I și Buncărul II sau „casa roșie" și „casa albă". Primii deținuți au fost gazați acolo la 20 martie 1942.[894]

Odată sosiți în lagăr, deportații care supraviețuiseră călătoriei erau „descărcați" brutal din tren de către paznicii SS și ajutoarele lor, înarmați cu bice și câini de luptă, într-un cor de strigăte: „Afară! Afară! Mai repede! Mai repede!". În primele luni erau aliniați pe un câmp aflat la 2,5 kilometri depărtare de lagăr, la capătul depoului de mărfuri, iar mai apoi pe faimoasa „platformă" din apropierea căii ferate care mărginea lagărul. Acolo începea „selecția". Mai târziu, Höss avea să descrie acest proces fără urmă de regret: „Selecția era plină de evenimente"[895]. Era efectuată de doctorii SS, care le puneau deportaților câteva întrebări după care îi supuneau unui control medical de rutină. Tinerii sub 16 ani, mamele cu copii, bolnavii, bătrânii și nevolnicii erau aliniați la stânga, urcați în camioane și duși direct la camerele de gazare, după ce fuseseră informați în prealabil că urmau să fie dezinfectați. Höss povestește că, de multe ori, familiile încercau să rămână împreună, astfel că mulți fugeau dintr-o parte în alta. „Adesea trebuia să-i potolim cu forța." Bărbații și femeile apți de muncă erau transportați în lagăr, unde li se tatua un număr de identificare pe brațul stâng, după care erau înregistrați. În multe loturi, acești oameni reprezentau o minoritate. În lagărul principal, precum și în lagărele de muncă se efectuau periodic „selecții" cu scopul de a-i înlătura pe cei nefolositori. Spre deosebire de nou-veniți, acești oameni știau ce soartă îi așteaptă și nu odată erau protagoniștii unor scene înfiorătoare: plângeau, cereau îndurare, ba chiar opuneau rezistență paznicilor care încercau să-i introducă în camerele de gazare.[896]

Cei desemnați pentru a fi uciși erau îndrumați spre camerele de gazare. Cele două buncăre aveau o capacitate de 800, respectiv 1 200 de persoane. În perioada 1942–1943, instalațiile de gazare de la Auschwitz-Birkenau au fost dezvoltate și îmbunătățite. O cameră anume proiectată pentru gazare a fost comandată pentru lagărul principal, dar a fost în final livrată la Birkenau. Tot atunci s-au construit trei crematorii noi. Aceste crematorii au fost amplasate la o distanță semnificativă față de barăcile prizonierilor și mascate de arbori și tufe. Două dintre ele fuseseră botezate de membrii SS „crematoriile din pădure". Construcția noilor camere de gazare a fost terminată undeva între martie și iunie 1943. După selecție, loturile sub două sute de persoane erau duse într-un lavabou din Crematoriul II sau III și împușcate în ceafă. Grupurile mai

mari erau gazate. În fiecare dintre clădiri, camerele de gazare erau sub nivelul pământului, amenajate în stilul sălilor de duş şi etanşeizate cu uşi ermetice dotate cu ferestre de observaţie. Evreii selectaţi pentru exterminare erau duşi într-un vestiar, unde aflau că urmau să facă un duş de dezinfectare şi erau puşi să se dezbrace. „Era crucial ca întreg procesul de aducere şi dezbrăcare să se desfăşoare într-o atmosferă de calm deplin", scria Höss mai târziu. Membrii detaşamentului special de evrei însărcinat cu transportul cadavrelor după gazare schimbau vorbe cu victimele şi încercau să le alunge temerile. Cei care refuzau să se dezbrace erau „asistaţi", iar cei care opuneau rezistenţă erau iute „calmaţi". Dacă începeau să strige şi să urle, erau scoşi afară şi împuşcaţi în ceafă. Mulţi nu se lăsau înşelaţi de aparenţe. Mamele încercau uneori să-şi ascundă copiii în mormanul de haine. De multe ori copiii plângeau, dar majoritatea „intrau în camerele de gazare cu jucăriile în mână, râzând sau jucându-se cu tovarăşii lor", îşi aminteşte Höss. Din când în când, câte un evreu îi arunca o vorbă. „La un moment dat, o femeie s-a apropiat de mine şi, făcând semn către copiii ei (patru la număr) care-i ajutau pe cei mici să traverseze o porţiune mai dificilă, mi-a şoptit: «Cum de nu ţi se rupe sufletul să ucizi aşa copii minunaţi şi frumoşi? N-ai inimă-n tine?»[897]

Odată ce victimele erau sigilate în camera de gazare, trupele SS poziţionate deasupra tavanului de beton armat coborau canistre umplute cu pastile Zyklon-B prin patru deschizături, în coloane de plasă metalică. Când intrau în contact cu aerul încălzit de trupurile victimelor, pastilele se dizolvau şi produceau gazul ucigător. Ofiţerii urmăreau scena prin ferestruica de observaţie. După circa douăzeci de minute, canistrele erau extrase pentru a preveni pericolul unor scăpări de gaze în timpul aerisirii, după care detaşamente speciale de prizonieri evrei târau cadavrele într-o altă cameră, extrăgeau dinţii şi plombele de aur, tăiau părul femeilor, scoteau inelele de aur, ochelarii, protezele sau alte obiecte de prisos şi azvârleau cadavrele în lifturi care le transportau un etaj mai sus, în sala crematoriului. Acolo erau vârâte în cuptoare şi transformate în cenuşă. Oasele rămase în urma incinerării erau măcinate laolaltă cu cenuşa şi folosite pe post de îngrăşământ sau împrăştiate în pădurile şi pâraiele din apropiere. Aceste instalaţii, construite şi furnizate de o firmă din Erfurt, numită Topf & Fiii, au fost patentate de inventatorul lor, inginerul Kurt Prüfer, care a vizitat de nenumărate ori Auschwitzul pentru a superviza procesul de construcţie, testele şi

primele gazări. Prüfer a introdus şi o serie de inovaţii tehnice, de pildă montarea unui sistem de încălzire din Crematoriul II, pentru a accelera dizolvarea pastilelor în lunile friguroase. Schiţele şi proiectele sale au fost recuperate, permiţând istoricilor să înţeleagă modul de operare al crematoriului.[898]

Instalaţiile lui Prüfer n-au rezistat solicitării constante. În curând, cuptoarele crematoriului n-au mai putut face faţă numărului uriaş de cadavre. În zidărie au apărut crăpături, iar cuptoarele s-au stricat din cauza supraîncălzirii. Înainte de construirea instalaţiilor de incinerare, majoritatea cadavrelor fuseseră înhumate în gropi comune. Începând cu septembrie 1942, trupele SS aflate sub comanda lui Paul Blobel (care avusese responsabilităţi similare în alte lagăre) au ordonat detaşamentelor speciale de prizonieri să dezgroape trupurile şi să le ardă pe grătare amplasate deasupra şanţurilor, model preluat la scurt timp şi de lagărele Acţiunii Reinhardt. Urmând acest model, Blobel s-a descotorosit până la finele anului de circa 100 000 de cadavre, în încercarea de-a şterge orice urmă a genocidului. Metoda a fost folosită ori de câte ori cuptoarele nu făceau faţă numărului mare de cadavre.[899]

Atât la Auschwitz, cât şi în lagărele Acţiunii Reinhardt, membrii detaşamentelor speciale erau eliminaţi la intervale regulate şi înlocuiţi cu prizonieri mai tineri şi mai zdraveni. Câţiva dintre ei, inclusiv foşti membri ai Rezistenţei Franceze şi ai ilegaliştilor comunişti din Polonia au creat o organizaţie a prizonierilor clandestini care, spre sfârşitul verii lui 1943, a reuşit să intre în contact cu o mişcare de rezistenţă mai numeroasă, formată din prizonieri de rând. Planurile pentru o revoltă menită să ofere şansa unei evadări generale au fost dejucate odată cu sosirea întăririlor SS. Cu toate astea, în 1944, după ce paznicii SS au omorât 200 de membri ai detaşamentelor speciale în urma unei tentative nereuşite de evadare, alţi 300 sortiţi execuţiei au atacat trupele SS pe măsură ce se apropiau de Crematoriul IV, folosind tot ce aveau la îndemână, inclusiv pietre şi ţevi de metal. În urma atacului, rebelii au ars clădirea din temelii. Alertaţi de fumul gros, alţi membri ai rezistenţei au reuşit să treacă de gardul de sârmă ghimpată care împrejmuia Crematoriul II, însă niciunul nu a scăpat cu viaţă. Cu toţii au fost executaţi, inclusiv un grup care s-a adăpostit într-un hambar. Trupele SS au dat foc hambarului, lăsându-i pe prizonieri să ardă de vii. Între timp, paznicii lagărului au amplasat cuiburi de mitralieră şi au deschis focul

asupra prizonierilor. În total, 425 de deținuți aparținând detașamentelor speciale au fost omorâți în următoarele trei zile.[900]

IV

Primele transporturi la Auschwitz au sosit în martie 1942, din Slovacia și Franța. Inițial, se plănuia folosirea prizonierilor în câmpul muncii, dar în mai 1942 au început exterminările sistematice, care i-au vizat, pe lângă evreii slovaci și francezi, și pe cei din Polonia, Belgia și Olanda. În cadrul vizitei sale din 17-18 iulie 1942, Himmler a asistat la selecția și gazarea unui lot de evrei olandezi. Potrivit lui Höss, liderul SS „părea satisfăcut". Într-adevăr, la finalul vizitei sale, Himmler l-a avansat în grad pe comandantul lagărului. Höss își amintește că la recepția de seară, Himmler „a fost extrem de binedispus, locvace și afabil, în special cu doamnele". A doua zi, șeful SS a vizitat lagărul femeilor, „a asistat la biciuirea unei deținute" și „a purtat o discuție cu câteva martore ale lui Iehova despre fanatismul lor religios". În discursul ținut înainte de plecare, Himmler a comandat intensificarea execuțiilor și i-a solicitat lui Höss să încheie cât mai repede lucrările la noul lagăr Birkenau.[901] Evreii germani au sosit începând cu luna iulie, mai întâi din Viena, iar după luna noiembrie, din Berlin. Tot atunci au început să sosească transporturi din România, Croația, Finlanda, Norvegia și mai apoi din Bulgaria, Italia, Ungaria, Serbia, Danemarca, Grecia și sudul Franței.[902]

Majoritatea evreilor erau aduși la Auschwitz din țările lor de baștină, dar unii veneau dintr-un lagăr special ridicat în orașul Terezin, din nordul Cehiei, cunoscut germanilor drept Theresienstadt, unde fusese construită principala închisoare Gestapo din Protectorat, într-o suburbie fortificată. În noiembrie 1941, au început lucrările la un nou lagăr, iar primul lot de 10 000 de evrei a fost livrat la începutul lui ianuarie 1942. Inițial, lagărul trebuia să funcționeze ca un centru de colectare pentru evreii din Cehia, drept urmare a fost organizat pe modelul ghetourilor, cu un Consiliu Evreiesc condus de-un Înțelept, sionistul Jakob Edelstein, a cărui autoritate în rândul evreilor cehi era bine cunoscută de Eichmann. Sub conducerea lui Edelstein s-au introdus multe activități culturale și sportive, s-au pus bazele unui sistem de asistență socială, iar lagărul a primit fonduri din partea autorităților

germane pentru a servi drept „ghetou model" în reportajele destinate presei internaţionale şi delegaţiilor aflate în vizită (aparţinând unor organizaţii precum Crucea Roşie). Într-un film terminat în noiembrie 1944 vedem parcuri, piscine, activităţi sportive, şcoli, concerte şi pretutindeni chipuri vesele. Filmul a fost intitulat *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt (Führerul dăruieşte evreilor un oraş)*, dar n-a rulat în cinematografe. Regizor era actorul german de origine evreiască, Kurt Gerron, care devenise faimos spre sfârşitul Republicii de la Weimer, după ce interpretase rolul lui Mackie Şiş din *Opera de trei parale* a lui Bertolt Brecht şi Kurt Weill, alături de Emil Jannings, partenerul lui Marlene Dietrich în *Îngerul Albastru* (1930). În 1933, Gerron a fugit la Paris şi de-acolo în Olanda, unde şi-a continuat cariera cinematografică. După cucerirea Olandei, a fost arestat alături de alţi evrei şi trimis la Theresienstadt. Acolo a organizat un spectacol de cabaret, numit *Der Karussell (Caruselul)* care s-a bucurat de un succes enorm, iar oficialii nazişti s-au văzut nevoiţi să-l aleagă pentru realizarea filmului, evident, sub constrângere. După terminarea filmului, Gerron a fost trimis la Auschwitz cu ultimul transport, la 18 octombrie 1944, şi gazat.[903]

Spre deosebire de alte aspecte surprinse în film, portretizarea vieţii culturale a ghetoului era fidelă realităţii. În acelaşi tren cu care a plecat Gerron se afla şi compozitorul ceh de origine evreiască, Viktor Ullmann (discipolul lui Arnold Schoenberg) care fusese închis la Theresienstadt cu doi ani în urmă. Printre compoziţiile lui Ullmann se numără şi opera *Împăratul Atlantidei*, interpretată cu succes în lagăr, alături de recitaluri de pian sau de muzică de cameră. Spre sfârşit, Ullmann a fost nevoit să-şi noteze compoziţiile pe spatele listelor cu deţinuţii care urmau să fie deportaţi la Auschwitz. Prietenii săi au reuşit să păstreze multe dintre compoziţiile sale până la sfârşitul războiului. Artiştii plastici dădeau lecţii de desen şi pictură copiilor deţinuţilor. Multe dintre aceste desene au supravieţuit războiului. În ciuda activităţilor culturale, condiţiile de trai erau proaste şi s-au înrăutăţit odată cu trecerea timpului. Din iulie 1942 au început să sosească transporturi cu evrei bătrâni de pe tot cuprinsul Reichului. Mulţi dintre ei erau slăbiţi, istoviţi sau bolnavi şi mureau pe capete. Doar în luna septembrie 1942 au murit 3 900 de prizonieri, dintr-un total de 58 000. Printre deţinuţii de la Theresienstadt se aflau şi veterani evrei din Primul Război Mondial, însoţiţi de familiile lor, precum şi evrei proveniţi din căsătorii mixte, care fuseseră anulate. La 8 septembrie 1943, nu mai puţin de 18 000 de prizonieri au fost deportaţi la Auschwitz. Deţinuţilor li s-a permis să-şi

păstreze hainele și bunurile personale. La Auschwitz au fost cazați într-un „lagăr de familie“ special creat pentru ei, dotat cu școală, grădiniță și odăi decente, pe care li s-a permis să le decoreze. „Lagărul de familie“ servea drept model pentru vizitatori, dar și ca material de propagandă pentru presa internațională. A fost închis după șase luni. Aproape toți deținuții au fost gazați în două acțiuni distincte, în martie, respectiv iulie 1944, cu excepția a 3 000, care au fost transferați într-un alt lagăr.[904]

În 1944, douăsprezece transporturi au plecat de la Theresienstadt spre Auschwitz, reducând populația lagărului de la 30 000 la 11 000. În câteva săptămâni însă, numărul a crescut din nou la 30 000, ca urmare a unui nou val de deportări din Slovacia, Cehia și Germania, mulți dintre ei cu origini mixte. Conducerea lagărului a construit în februarie 1945 o hală enormă care putea fi închisă ermetic, iar alături o uriașă groapă acoperită. La nevoie, deținuții rămași puteau fi exterminați în cel mai scurt timp. Hala n-a fost folosită, dar, cu toate acestea, din cei 140 000 de prizonieri care au trecut la un moment dat prin Theresienstadt de la deschiderea lagărului, doar 17 000 au supraviețuit războiului.[905]

Dacă Theresienstadt era ghetoul model, se poate spune că Auschwitz era din multe puncte de vedere orașul model în noile regiuni anexate din Est. 700 de paznici SS păzeau lagărul în martie 1941, iar numărul lor a crescut la 2 000 până la începutul lui iunie 1942. În total, 7 000 de soldați SS au lucrat la Auschwitz pe toată perioada existenței sale. Membrii SS și familiile lor (unde era cazul) locuiau în oraș, alături de secretari și administratori. Aici aveau parte de vodeviluri, spectacole de teatru oferite de companii consacrate, precum Teatrul de Stat din Dresda, un birt (prevăzut cu un apartament la etaj pentru Himmler, care a rămas nefolosit) și un centru medical. Membrii SS erau bine aprovizionați cu mâncare și aveau dreptul la multe permisii. Cei necăsătoriți primeau vizite din partea iubitelor, iar cei însurați, care nu fuseseră însoțiți de familii în Polonia, din partea soțiilor, cu precădere în lunile calde de vară. Auschwitz devenea pe zi ce trece orășelul german model. S-au ridicat case noi pentru personalul lagărului, iar giganticul combinat chimic IG Farben construit de la Monowitz a transformat Auschwitzul într-un centru economic important și a atras mulți directori, cercetători, administratori și secretare. Într-un singur perimetru erau alăturate o zonă rezidențială, o fabrică, un lagăr de muncă și un centru de exterminare, prefigurând modelul de comunitate urbană urmărit în alte regiuni răsăritene, cel puțin până la îndeplinirea Planului

General pentru Est. Singura pricină de nemulţumire pentru locuitorii oraşului era mirosul neplăcut care străbătea aşezarea şi comandamentul SS, purtat de vânt din crematoriile lagărului.[906]

Cel puţin 1,1 milioane (dacă nu chiar 1,5 milioane) de oameni au fost ucişi la Auschwitz, de-a lungul întregii sale existenţe. 90% dintre ei – aproximativ 960 000 – erau evrei, însumând o cincime sau chiar un sfert din numărul total al evreilor europeni ucişi în război. Printre ei se numărau 300 000 de evrei din Polonia, 69 000 din Franţa, 60 000 din Olanda, 55 000 din Grecia, 46 000 din Cehoslovacia (Protectoratul Boemiei şi Moraviei), 27 000 din Slovacia, 25 000 din Belgia, 23 000 din Germania („Vechiul Reich"), 10 000 din Croaţia, 6 000 din Italia, 6 000 din Bielorusia, 1 600 din Austria şi 700 din Norvegia. După cum vom vedea, această cifră va fi augmentată spre sfârşitul războiului de cei aproximativ 440 000 de evrei maghiari care au sfârşit în camere de gazare.

Tot acolo şi-au pierdut viaţa peste 70 000 de polonezi, 21 000 de ţigani, 15 000 de prizonieri de război sovietici şi circa 15 000 de persoane aparţinând unui spectru larg de naţionalităţi, majoritatea din Europa de Est. Cei câţiva aleşi să muncească erau înregistraţi şi li se tatua un număr de identitate pe antebraţ. În total au fost folosiţi 400 000 de muncitori, dintre care jumătate erau evrei. Cel puţin jumătate din prizonierii înregistraţi au murit de foame, boală, epuizare sau hipotermie.[907]

Mai târziu, Rudolf Höss mărturisea că era greu să-şi păstreze sângele rece în calitatea sa de comandant al celei mai mari fabrici de morţi din istorie.

> Am fost martor la tot ce s-a petrecut. Ceas după ceas, zi de zi şi noapte de noapte am fost nevoit să asist la înlăturarea şi incinerarea cadavrelor, smulgerea dinţilor, tăierea părului, la tot demersul acesta înfiorător şi interminabil... Doctorii mi-au cerut să privesc prin fereastra de observaţie a camerelor de gazare, să asist la procesul de asfixiere. Trebuia să fac asta pentru că toţi aveau aşteptări de la mine, pentru că voiam să le demonstrez că nu mă mulţumeam să dau ordine şi să impun reguli, ci eram gata să iau parte la toate sarcinile încredinţate subalternilor mei.[908]

Adesea era întrebat de subalterni: „E necesar să facem asta? Chiar e necesar să exterminăm sute de mii de femei şi copii?" Höss se vedea nevoit să le spună că „exterminarea evreimii trebuie dusă la capăt, pentru

ca Germania şi urmaşii noştri să fie pe veci eliberaţi de duşmanii lor neobosiţi“[909]. Antisemit până la capăt, Höss a conchis după război că antisemitismul „a ieşit în prim-plan doar după ce evreii şi-au dat în vileag setea de putere şi când uneltirile lor viclene n-au mai putut fi înghiţite de popor“[910]. Höss era convins că Germania şi Europa interbelică se confruntaseră cu această situaţie. Ancorat în aceste credinţe, Höss s-a văzut nevoit să-şi înăbuşe orice îndoieli privind îndeplinirea ordinelor lui Hitler (aşa cum credea el). Nu trebuia să pară slab în faţa subalternilor săi. La urma urmei, „dârzenia“ stătea la baza codului SS. „Trebuia să par rece şi indiferent la nişte scene care ar fi zguduit orice persoană cu sentimente umane. Trebuia să privesc cu nepăsare cum mamele şi copiii lor, unii râzând, alţii plângând, intrau în camera de gazare.“[911] După o seară de beţie, în care partenerul său de discuţii, Adolf Eichmann, se arătase „obsedat de ideea că toţi evreii trebuiau anihilaţi“, Höss a considerat că trebuie să-şi înăbuşe sentimentele umane. „După conversaţia purtată cu Eichmann, aproape că mi s-a părut că mila şi regretul sunt o trădare la adresa Führerului.“[912]

De fiecare dată când vedea familii de evrei intrând în camera de gazare, Höss se gândea involuntar la soţie şi copil. Acasă era bântuit de scenele de groază din lagăr. Totodată, presiunea era uriaşă. Nesfârşitele cereri de extindere, incompetenţa şi viclenia subalternilor săi, precum şi numărul tot mai mare de prizonieri l-au determinat să-şi găsească refugiu în solitudine şi băutură. În ciuda eforturilor soţiei sale (care locuia într-o casă din apropierea lagărului împreună cu cei patru copii ai lor – cinci după 1943) de a-l înveseli cu petreceri şi excursii, Höss a devenit în curând foarte morocănos, cu toate că putea să procure orice-şi dorea din depozitele lagărului (fireşte, ilegal). Mai târziu avea să scrie: „Grădina soţiei mele era un paradis floral... Copiii îmi cereau mereu ţigări pentru prizonieri. Se ataşaseră de cei care lucrau grădina“. Copiii lui Höss creşteau mai multe animale în grădină, inclusiv broaşte ţestoase şi şopârle. Duminicile ieşea cu familia la plimbare, să-şi vadă caii şi mânjii, iar vara mergeau să înoate în râul care mărginea latura răsăriteană a complexului de lagăre.[913]

V

O bună parte din evreii sosiţi la Auschwitz-Birkenau erau aduşi direct din ţările lor de baştină, cu precădere în ultima perioadă de

existenţă a lagărului. Dar mulţi alţii treceau mai întâi prin ghetouri, cum a fost cazul evreilor exterminaţi în lagărele Acţiunii Reinhardt. Acolo puteau supravieţui câteva luni, uneori câţiva ani. După cum am văzut, cele mai mari ghetouri au luat fiinţă la scurt timp după cucerirea Poloniei, în 1939. Unele dintre ele au rezistat până aproape de sfârşitul războiului. În realitate, condiţiile de trai din ghetouri erau atât de mizere, încât au provocat moartea lentă a multora dintre ocupanţi. Chiar şi în absenţa proviziilor, inclusiv pentru muncitorii angajaţi în economia de război a Germaniei, ghetourile continuau să găzduiască un număr uriaş de oameni, iar în absenţa condiţiilor de igienă, epidemiile făceau ravagii. În iarna lui 1941–1942, Adam Czerniaków, Înţeleptul din ghetoul Varşoviei, s-a străduit să preîntâmpine colapsul ghetoului sub penurie şi boală. La 19 noiembrie 1941, scria că „în adăposturi, mamele îşi ascund copiii morţi sub paturi timp de opt zile, ca să primească raţii mai mari de mâncare". La 14 iunie 1942, Czerniaków vede un grup de copii, despre care scrie deznădăjduit că „erau nişte schelete ambulante... Mi-e ruşine să recunosc, dar de mult n-am mai plâns cum am plâns astăzi". Odată cu sosirea unui număr tot mai mare de evrei germani, care tranzitau ghetoul pentru câteva zile înainte de-a fi trimişi la Treblinka, au început să circule zvonuri despre lagărele de exterminare. Czerniaków a încercat din răsputeri să calmeze spiritele. Ba chiar a organizat jocuri pentru copiii din ghetou, închipuindu-se urmaşul căpitanului de pe *Titanic* („vaporul se scufundă, iar căpitanul comandă orchestrei să cânte jazz, pentru a-i înveseli pe călători. M-am hotărât să urmez pilda căpitanului").[914]

După ce autorităţile germane l-au asigurat în repetate rânduri că „zvonurile înfiorătoare" despre deportări erau baliverne, Czerniaków a făcut înconjurul ghetoului, încercând să „liniştească spiritele" („de-ar şti ei cu ce preţ"). Dar iată că, la 21 iulie 1942, Gestapo arestează o serie de membri ai Consiliului Evreiesc precum şi alţi funcţionari, de faţă cu Czerniaków, pentru a garanta cooperarea celorlalţi. A doua zi în zori, Czerniaków şi restul liderilor evrei au fost invitaţi la o întâlnire cu Herman Hölfe, specialistul regional SS pe probleme de deportare. În timp ce tânărul său interpret evreu, Marcel Reich-Ranicki, dactilografia procesul-verbal, pe geam pătrundeau acordurile line ale *Dunării Albastre* de Johan Strauss, difuzată la gramofonul portabil al SS-ului. Czerniaków a fost înştiinţat oficial că, începând din acel moment, toţi evreii vor fi deportaţi în loturi de câte 6 000 pe zi. De când fusese ales

la conducerea Consiliului, Czerniaków păstrase mereu la îndemână o capsulă de cianură, în cazul în care ordinele primite ar fi atârnat prea greu pe conştiinţa sa. Un ofiţer SS responsabil cu deportările îi spusese că şi copiii urmau să fie deportaţi, iar Czerniaków nu era dispus să-i lase de izbelişte. „Sunt neputincios, spunea el în scrisoarea de adio. Inima mi-e zguduită de mâhnire şi milă. Nu mai suport. Gestul meu va arăta tuturor calea dreaptă." După ce a refuzat să semneze ordinul de deportare, a înghiţit tableta şi a murit pe loc. Îndoielile în privinţa morţii sale au fost imediat potolite. „Sfârşitul îi luminează începuturile, scria Chaim Kaplan, Czerniaków a dobândit veşnicia într-o clipă."[915]

Wilm Hosenfeld, ofiţer în armata germană şi catolic convins, staţionat în Varşovia, unde fusese însărcinat cu organizarea întrecerilor sportive pentru soldaţi, a sesizat numaidecât deportările spre Treblinka. „Un popor întreg, bărbaţi, femei şi copii, e masacrat de-aşa manieră în secolul XX, iar dintre toate popoarele, noi ne-am găsit să fim călăii. Noi, care ducem o cruciadă împotriva bolşevismului: e aşa de strigător la cer, că-ţi vine să intri în pământ de ruşine."[916] Hosenfeld relata că într-o singură săptămână, la sfârşitul lui iulie 1942, au fost transportaţi 30 000 de evrei. Nici în timpul Terorii Iacobine şi-a ghilotinei, scria Hosenfeld cu sarcasm, „nu a fost arta genocidului desăvârşită astfel"[917]. În august 1942, i-a spus fiului său că „evreii urmează să fie exterminaţi, procesul a început deja. Pe de-o parte, un ocean de suferinţă, pe de altă parte, răutate şi bestialitate. Câţi nevinovaţi mai trebuie să moară, cine se ridică pentru dreptate şi lege? Chiar e nevoie de grozăvia asta?"[918]

„Moartea se perindă pe străzile ghetoului, scria Chaim Kaplan în jurnalul său, în iunie 1942. Zi de zi, evreimea poloneză e dusă la tăiat. Se presupune – şi cifrele par corecte – că până acum, 750 000 de evrei polonezi au dispărut de pe pământ." În vara lui 1942, Kaplan a fost martor la scene înfiorătoare, căci zi de zi evreii erau arestaţi şi deportaţi la Treblinka. La 5 august, a sosit rândul copiilor din orfelinate şi internate. Acţiunea nu s-a desfăşurat în condiţii paşnice sau ordonate. Soldaţii germani, membrii SS precum şi ajutoarele lor îi strângeau cu brutalitate pe evrei şi îi forţau să urce în trenuri. În cadrul acestei operaţiuni, peste zece mii de evrei au fost împuşcaţi. Unii dintre ei au încercat să opună rezistenţă. La începutul lui august 1942, Zygmunt Klukowski se afla în vizită în Varşovia, unde n-a putut să închidă un ochi din cauza rafalelor neîntrerupte de mitralieră care răzbăteau din interiorul ghetoului. „Mi s-a spus

că în jur de 5 000 de oameni erau uciși zilnic."[919] Când la 21 septembrie s-a pus în cele din urmă capăt operațiunii, mai bine de 265 000 de locuitori ai ghetoului fuseseră transportați la Treblinka și gazați. Temându-se pentru soarta sa, Kaplan încredințase jurnalul unui prieten, încă din luna august. Prietenul său a reușit să-l scoată pe ascuns din ghetou și l-a pasat unui membru al rezistenței subterane, care l-a luat cu el când s-a mutat la New York, în 1962. Acolo a văzut pentru prima oară lumina tiparului. Temerile lui Kaplan erau cât se poate de justificate. A fost arestat la scurt timp după ce s-a descotorosit de jurnal și a sfârșit împreună cu soția sa în camerele de gazare de la Treblinka, undeva în decembrie 1942 sau ianuarie 1943.[920]

În septembrie 1942, doar 40 000 de evrei mai trăiau în ghetoul din Varșovia, cu toții angajați în diferite munci.[921] Puțini mai aveau îndoieli acum despre soarta celor luați în timpul „operațiunilor". Știau că îi așteaptă moartea, deși nu cunoșteau maniera în care vor muri. Deportările în masă au generat procese de conștiință în rândurile evreilor activi politic. „De ce ne-am lăsat duși ca mieii la tăiere?", se întreba sfârșit Emanuel Ringelblum.[922] Ringelblum era de părere că teroarea instaurată de brutalitatea germanilor se făcea vinovată pentru pasivismul evreilor. Mulți știau că revolta lor ar fi dus la pedepsirea aspră a altor oameni nevinovați. Evreii cu convingeri religioase, cu alte cuvinte majoritatea locuitorilor din ghetou, considerau că suferința și moartea sunt trecătoare și se împăcau (cum necum) cu ideea că soarta lor crudă era voia lui Dumnezeu. Rolul jucat de poliția iudaică în operațiunile de selectare și deportare a îngreunat formarea unui nucleu de rezistență. Cei mai mulți aveau încredere în conducerea ghetoului, care prefera mai de fiecare dată să dea asigurări în privința viitorului decât să răspândească panica în rândurile mulțimii. Evreilor le era extrem de dificil să procure armament. Rezistența poloneză se ferea să-i aprovizioneze, astfel că armele puteau fi cumpărate doar de pe piața neagră, la prețuri exorbitante. Pe deasupra, mulți își păstrau încă speranța într-un viitor mai bun și preferau să nu dea crezare poveștilor despre lagărele de exterminare. Adesea (mai ales în prima faza a operațiunii de exterminare), autoritățile îi convingeau pe cei aleși pentru deportare că urmau să fie transferați într-un alt ghetou sau alt lagăr. Majoritatea evreilor erau mult prea slăbiți din cauza foametei, a lipsurilor și a bolilor, și prea ancorați în lupta zilnică pentru supraviețuire ca să opună rezistență. Cu toate astea, în câteva ghetouri, mai mulți evrei tineri și activi politic au

dat naştere unei mişcări clandestine de rezistenţă, care viza revolta armată şi organizarea evadării în pădurile din împrejurimi, unde urmau să facă front comun cu partizanii. Era tactica favorită a comuniştilor, dar făcea imposibilă rezistenţa activă în interiorul ghetoului. O astfel de grupare extrem de activă întâlnim în Vilnius, sursă de inspiraţie pentru activiştii din alte ghetouri, însă o serie de factori, precum neînţelegerile interne între comunişti, socialişti şi sionişti, blamul primit din partea Consiliilor Evreieşti şi nu în ultimul rând represaliile dure ale germanilor la cel mai mic semn de nesupunere au zădărnicit planurile lor.[923]

Mişcarea de rezistenţă din Varşovia a dat însă roade. În cursul anului 1942 au luat naştere o serie de organizaţii subterane, aprovizionate cu armament de către comuniştii polonezi. La 18 ianuarie 1943, insurgenţii i-au atacat pe paznicii germani care escortau o coloană de deportaţi, iar deportaţii au evadat. Din acel moment, Himmler a considerat ghetoul din Varşovia o ameninţare la siguranţa Reichului şi a ordonat lichidarea acestuia la 16 septembrie 1943. În urma raidului, mişcarea de rezistenţă a câştigat notorietate şi admiraţia evreilor rămaşi în Varşovia, care au început să-şi facă provizii de alimente în speranţa unei noi rebeliuni, asta în ciuda opoziţiei Consiliului faţă de orice incursiune armată. Temându-se de posibilitatea unei confruntări armate şi îngrijoraţi de viziunile stângiste ale unora dintre liderii rezistenţei subterane din ghetou, naţionaliştii polonezi au refuzat să acorde sprijin armat şi s-au oferit în schimb să-i scoată pe luptătorii evrei din ghetou. Oferta nu a fost acceptată. Esenţială mişcării de rezistenţă era certitudinea că întreaga populaţie a ghetoului avea să fie exterminată. Orice nădejde pierise, astfel că rebelii, majoritatea tineri, preferau să moară în luptă, cu demnitate, decât să se lase pradă programului de exterminare. Când trupele SS au intrat în ghetou la 19 aprilie 1943 pentru a efectua ultimele arestări, rebelii au întâmpinat rezistenţa armată a germanilor şi s-au angajat într-o serie de lupte crâncene pe străzile ghetoului.[924]

Jürgen Stroop, ofiţerul SS responsabil cu înăbuşirea revoltei, povestea că soldaţii săi au luptat zi şi noapte împotriva insurgenţilor. La 23 aprilie 1943, Himmler i-a ordonat să acţioneze cu „maximă asprime, brutalitate şi cruzime". „Am decis atunci", relata Stroop,

> să distrug în întregime cartierul rezidenţial, să ard toate casele din temelii, chiar şi cele aparţinând fabricilor de armament... Aproape că am reuşit să-i scot pe evrei din buncăre şi ascunzători. Adesea, evreii

rămâneau în clădirile cuprinse de flăcări până ce căldura devenea insuportabilă și, temându-se să nu ardă de vii, săreau de la etajele superioare, nu înainte să arunce saltele și alte obiecte tapițate în stradă. Chiar și cu oasele frânte, mulți dintre ei se târau de-a curmezișul străzii spre clădirile care nu ardeau sau în care flăcările nu se răspândiseră încă.[925]

O parte din luptători s-au refugiat în sistemul de canalizare care străbătea subteranul ghetoului, astfel că Stroop a ordonat soldaților să deschidă gurile de canal și să arunce fumigene înăuntru, alungându-i spre o zonă unde puteau fi înconjurați și împușcați. Un grup restrâns a reușit să treacă în partea poloneză a orașului. Cei mai mulți au fost uciși. La 16 mai 1943, Stroop anunța sfârșitul operației, aruncând în aer sinagoga principală. Lupta fusese inegală. Doar 15 soldați germani și auxiliari fuseseră uciși. Chiar dacă rapoartele germane au ascuns cifra reală a pierderilor, ea e incomparabil mai mică decât numărul evreilor uciși. Potrivit lui Stroop, 7 000 de evrei au fost „anihilați“ în schimbul de focuri și circa 6 000 în urma incinerării sau pulverizării clădirilor. Restul locuitorilor din ghetou au fost duși la Treblinka.[926] „Ultimii supraviețuitori ai ghetoului au fost eradicați, consemna Wilm Hosenfeld la 16 iunie 1943: Un comandant de unitate SS mi-a povestit cum i-au ras cu mitralierele pe evreii care săreau din casele cuprinse de flăcări. Ghetoul e o ruină în flăcări. Așa intenționăm noi să câștigăm războiul. Sunt niște bestii.“[927]

La 11 iunie 1943, Himmler a ordonat nivelarea ghetoului din Varșovia. Pivnițele și canalele urmau să fie astupate sau zidite, iar ghetoul urma să fie acoperit cu pământ, peste care germanii intenționau să construiască un parc. Deși parcul n-a mai fost construit niciodată, ruinele clădirilor au fost demolate în lunile următoare. SS-ul i-a urmărit fără preget pe supraviețuitorii insurecției. Drept recompensă, Stroop a promis polițiștilor o treime din banii găsiți asupra oricărui evreu care se ascundea în partea poloneză a orașului. Totodată, a decretat că polonezii care ofereau adăpost evreilor urmau să fie executați. Stroop raporta că „măsurile luate împotriva evreilor au fost bine primite“ de populația Varșoviei. Mulți evrei s-au bucurat pentru o vreme de protecția polonezilor. Printre ei și Marcel Reich-Ranicki, care furase o sumă importantă de bani din seiful Consiliului Evreiesc și îi înmânase luptătorilor din rezistență. El și soția lui i-au mituit pe paznicii ghetoului în februarie 1943 și s-au refugiat în locuința unui zețar, la marginea orașului.

Ori de câte ori se încumeta să iasă din casă, Reich-Ranicki se simţea profund ameninţat de tinerii polonezi care îi dădeau pe evrei pe mâna poliţiei în speranţa că se vor alege cu banii, bijuteriile sau chiar şi hainele de iarnă ale victimelor.[928]

Tot în acea perioadă s-a ascuns şi Emanuel Ringelblum, istoricul a cărui perseverenţă în strângerea jurnalelor, scrisorilor şi documentelor a fost nepreţuită în reconstrucţia evenimentelor petrecute în ghetoul Varşoviei. Ringelblum a fost arestat în timpul rebeliunii şi dus în lagărul Trawniki, de unde a fost ajutat să evadeze de un muncitor feroviar polonez şi un cunoscut de-al său, evreu, în iulie 1943. Purtând uniforma muncitorilor feroviari şi înarmat cu documente false furnizate de rezistenţa poloneză, Ringelblum s-a întors în Varşovia la soţie şi la fiul lor de doisprezece ani, care se ascundeau alături de alţi 30 de evrei într-un buncăr construit sub o grădină de zarzavaturi. De-acolo a reluat legătura cu rezistenţa evreiască şi a continuat să strângă informaţii, consemnând pentru posteritate evenimentele din Varşovia. Cineva i-a dat de gol însă, astfel că la 7 martie 1944, Gestapo i-a săltat pe toţi ocupanţii buncărului. Ringelblum a fost torturat timp de trei zile, dus în ghetou şi forţat să privească execuţia soţiei şi fiului său, înainte de-a fi el însuşi ucis. Germanii aflaseră despre colecţia sa de documente, dar n-au reuşit niciodată să intre în posesia ei. Ringelblum o îngropase în ghetou, în timpul revoltei, dar refuzase să dezvăluie locul ascunzătorii. Parte din această colecţie a fost scoasă la lumină în septembrie 1946. Restul materialelor au fost descoperite în decembrie 1950, alături de *Consemnările* sale, sigilate într-o canistră de lapte.[929]

Primii lideri ai comunităţilor evreieşti din ghetouri fuseseră de mult înlăturaţi şi înlocuiţi cu indivizi docili, dispuşi să îndeplinească poruncile germanilor fără crâcnire.[930] Singura lor şansă era să încerce salvarea unei minorităţi din ghetou de zelul ucigaş al naziştilor, scoţând în evidenţă importanţa lor economică. În final, nici asta n-a mai contat, întrucât Hitler şi Himmler erau tot mai convinşi că primejdia reprezentată de evrei cântărea mai greu decât rolul lor în economia de război.[931] Această dilemă fără ieşire cu care se confruntau liderii ghetourilor e perfect ilustrată de Chaim Rumkowski, controversatul şi încăpăţânatul Înţelept al ghetoului din Łódź. Iniţial, Rumkowski prelungise existenţa ghetoului, prezentându-l germanilor drept un centru de producţie. Asta nu i-a împiedicat însă pe germani să sisteze periodic aprovizionarea cu alimente. Din jurnalul tânărului student Dawid Sierakowiak

aflăm că încă din aprilie 1941, foametea făcea ravagii în ghetoul din Łódź. Pentru el, ca şi pentru mulţi alţii, viaţa devenise o permanentă goană în căutarea mâncării. De regulă, găseau morcovi sau alte legume umbelifere. Pentru a-şi omorî timpul, Sierakowiak învaţă Esperanto împreună cu prietenii săi comunişti, înainte ca şcolile să se redeschidă. Sierakowiak şi apropiaţii săi se ţineau la curent cu evenimentele din lumea largă, ascultând pe ascuns transmisiunile BBC şi citind ziare germane strecurate pe furiş în ghetou. Veştile erau sumbre. Seria victoriilor germane părea interminabilă. Pe la mijlocul lui mai a început să aibă probleme de sănătate. La 16 mai 1941, scria că ultimul control medical îl pusese în alertă. Doctorul „s-a speriat când m-a văzut aşa slab... La modă în ghetou sunt bolile de plămâni, care fac la fel de multe ravagii ca dizenteria şi tifosul. Cât despre mâncare, e tot mai proastă, indiferent de unde-o iei. De-o săptămână nu se mai găsesc cartofi". Cum necum, Sierakowiak a supravieţuit penuriei, ocupându-şi mintea cu traducerea lui Ovidiu în polonă şi făcând nişte bani din meditaţii. Cu toate că mai mereu era bolnav, s-a ţinut cu dinţii de studiu şi a absolvit în septembrie 1941, după care s-a angajat ca şelar.[932]

În paralel, pe măsură ce tot mai mulţi locuitori ai ghetoului erau arestaţi de poliţia evreiască şi deportaţi, evrei din alte părţi ale Europei le luau locul. Rumkowski a încercat în zadar să-i convingă pe germani că ghetoul era neîncăpător. Celor 143 000 de evrei care locuiau în Łódź în toamna lui 1941 li s-au adăugat, începând cu octombrie, 2 000 din oraşelele din împrejurimi, 20 000 din Reich şi din Protectoratul Boemiei şi Moraviei, precum şi 5 000 de ţigani. Sierakowiak relata că nou-veniţii erau extrem de bine îmbrăcaţi. În scurt timp însă, s-au văzut nevoiţi să-şi vândă costumele elegante pe raţii minuscule de pâine şi făină. Între timp, la 6 decembrie 1941 au intrat în funcţiune camioanele de gazare în proaspăt construitul lagăr de la Chelmno. Lui Rumkowski i s-a dat dispoziţie să înscrie 20 000 de locuitori pentru un presupus şantier în afara ghetoului. Rumkowski i-a convins pe nazişti să reducă numărul la jumătate, apoi, cu ajutorul unui comitet special, a selectat prostituate, criminali, oameni care trăiau din ajutor social, şomeri şi ţigani. Într-un discurs ţinut la 3 ianuarie 1942, menit să liniştească spiritele, Rumkowski a declarat că oamenii cinstiţi n-aveau de ce să se teamă. Primele deportări au avut loc la 12 ianuarie 1942. Până la 29 ianuarie, peste 10 000 de locuitori ai ghetoului fuseseră deportaţi la Chelmno şi gazaţi în camioane. La 2 aprilie, numărul victimelor crescuse

la 34 000. În mai, la 55 000, printre care și cei 10 000 de evrei vest-europeni deportați la Łódź.[933]

În acest răstimp soseau noi transporturi de evrei, majoritatea din Wartheland, astfel că populația ghetoului n-a scăzut niciodată sub 100 000.[934] Sierakowiak relata că pe la jumătatea lui 1942, mulți erau răpuși de „boala ghetoului": „Omul se subțiază (ca o clepsidră) și se albește la față, apoi se umflă, zace câteva zile la pat sau în spital și s-a zis cu el. Înainte viu, acum mort. Trăim și murim precum vitele". În septembrie 1942, autoritățile germane, în colaborare cu administrația lui Rumkowski, au ridicat 2 000 de pacienți din spitalele ghetoului pentru a fi gazați. Au urmat toți copiii sub zece ani, toate persoanele mai în vârstă de 65 și toți șomerii, în total 20 000 de persoane. Printre acestea se afla și mama lui Sierakowiak. Mulți dintre ei au fost împușcați, ceea ce denotă o rezistență crescândă la deportare. Într-o cuvântare ținută mulțimilor la 4 septembrie 1942, Rumkowski și-a justificat colaborarea cu autoritățile germane: „Trebuie să amputăm un membru ca să salvăm trupul!", a rostit el cu lacrimi în ochi. Nu știm câtă sinceritate se afla în spatele vorbelor sale. Înfricoșați și deznădăjduiți, ceilalți locuitori s-au resemnat cu lupta zilnică pentru supraviețuire. În noiembrie 1942, tatăl lui Sierakowiak s-a îmbolnăvit. „Era plin de păduchi și râie." A murit patru luni mai târziu. În aprilie 1943, situația lui Sierakowiak s-a îmbunătățit. Și-a găsit de lucru într-o brutărie, slujbă la mare căutare pentru înfometații ghetoului. Dar era prea târziu. Era bolnav de friguri și tuberculoză, plin de păduchi și râie și atât de slăbit încât adesea nu reușea să se ridice din pat dimineața. „N-avem cale de scăpare", scria la 15 aprilie 1943. Era ultima consemnare din jurnal. A murit la 8 august 1943, la doar două săptămâni după ce împlinise nouăsprezece ani.[935]

La acea dată, zilele ghetoului din Łódź erau numărate. În urma revoltei din ghetoul Varșoviei, Himmler ordonase la 21 iunie 1943 „lichidarea" tuturor ghetourilor din Est. Toți evreii rămași în viață urmau să fie deportați.[936] În lunile următoare au fost uciși 26 000 de locuitori din ghetoul Minsk, iar 9 000 rămași în viață (din cauza muncilor efectuate) au murit până la finalul anului.[937] La 16 august 1943, s-a trecut la lichidarea ghetoului din Białystok, acțiune care a luat rezistența formată acolo prin surprindere. Neînțelegerile dintre comuniști și sioniști au restrâns posibilitățile unei acțiuni în forță, iar rebelii nu se bucurau de sprijinul populației din ghetou. Cu toate astea, luptele au durat cinci zile. În fruntea operațiunii de reprimare se afla Globocnick, care a trimis

tancuri în ghetou şi, urmând modelul lui Stroop, a ars toate clădirile din temelii.[938] Dezintegrarea altor ghetouri a început chiar înaintea ordinului lui Himmler.[939] La jumătatea lui august 1942, 40 000 de evrei au fost ridicaţi din lagărul de muncă din Lvov şi gazaţi la Belzec. Ceilalţi evrei au fost înghesuiţi într-un ghetou nou construit, iar cei doisprezece membri ai Consiliului Evreiesc au fost spânzuraţi de felinarele stradale. În următoarele luni, mii de locuitori ai ghetoului au ajuns în camerele de gazare la Belzec, până când, în cele din urmă, în prima parte a anului 1943, ghetoul fost închis, iar evreii rămaşi transferaţi în vechiul lagăr de muncă. Doar 3 400 dintr-un total de 160 000 au supravieţuit războiului.[940] În Vilnius, arestările au început în aprilie 1943, determinându-i pe mulţi membri tineri ai rezistenţei să fugă în pădurile din apropiere (cu precădere pe comunişti, care prin acţiunile lor doreau să sprijine Armata Roşie). Din cei 20 000 de locuitori rămaşi, majoritatea au fost deportaţi şi ucişi, cei mai mulţi la Sobibor.

Ultimul mare ghetou închis a fost cel din Łódź, în vara lui 1944. La acea dată, peste 73 000 de oameni trăiau încă în ghetou. Pe la mijlocul lui iulie au început deportările la Chelmno, iniţial cu sprijinul poliţiei evreieşti, iar de la 3 august încolo, câte 5 000 de evrei trebuiau să se prezinte zilnic în gara din Łódź, chipurile pentru a fi relocaţi într-un ghetou mai bun. Trenurile luau drumul lagărelor de exterminare. În ultimul tren care a părăsit ghetoul la 28 august 1944, lăsându-l practic pustiu, se afla şi Chaim Rumkowski, şeful Consiliului evreiesc, alături de familia sa. De cum au sosit la Auschwitz-Birkenau, deportaţii au fost trimişi direct la camerele de gazare. Din cei 70 000 de evrei care trăiau în ghetou către finele lunii iulie 1944, doar 877 se mai aflau acolo în luna ianuarie a anului următor. Aceştia erau responsabilii cu curăţenia.[941] La acea dată, din totalul de 3,3 milioane de evrei polonezi, peste 90% fuseseră deja exterminaţi.[942]

VI

Adesea, exterminarea evreilor a fost percepută ca un fel de crimă la nivel industrial, genocid pe bandă rulantă, iar imaginea nu e departe de adevăr. Niciun alt genocid din istorie nu a fost efectuat cu mijloace mecanizate – gazarea – în locuri special amenajate, precum Auschwitz sau Treblinka. Totuşi, aceste complexe nu au funcţionat eficient sau

practic și nici mecanic sau impersonal, așa cum ar da de înțeles eticheta de „industrial“. Comandanți precum Höss sau Stangl și subalternii lor au încercat să se disocieze de dimensiunea umană a programului de exterminare, folosind termenii de „marfă“ sau „material“ pentru victime. În urma unei discuții purtate în septembrie 1942 cu Gerhard Stabenow, șeful Serviciului de Securitate SS din Varșovia, Wilm Hosenfeld remarca faptul că interlocutorul său se ferea să vorbească în termeni direcți despre genocidul la care lua parte. „Vorbește de evrei de parcă ar fi furnici sau paraziți, iar de «strămutarea» lor (în fapt, exterminare) ca de o dezinsecție.“[943] Și totuși, acești oameni nu erau complet imuni la sentimentele pe care se străduiau să le înăbușe și au reținut momentele în care câte-o femeie sau un copil făcuse în zadar apel la conștiința lor. Procesul neîntrerupt de masacrare a unor civili neînarmați, mulți dintre ei femei și copii, și-a pus inevitabil amprenta pe psihicul lor, la fel ca și în cazul Grupurilor Operative SS, care au împușcat sute de mii de evrei înainte de implementarea camerelor de gazare, nu doar pentru a iuți masacrul, ci și pentru a da o aură impersonală acestor crime.

Acești oameni au perseverat în demersul lor criminal convinși fiind că îndeplineau ordinele lui Hitler și că eliminau dușmanii rasei germane. Nu erau nicidecum birocrați fără chip sau tehnicieni ai morții. Nici crimele nu erau strict produsul ordinelor sacrosancte ale superiorilor sau o încercare calculată de a spori forța economică și militară a Germaniei. Viețile unor ofițeri SS precum Eichmann, Stangl sau Höss dezvăluie convingerile lor profund antisemite. La fel de profundă era și ura rasială a subalternilor lor, alimentată de ani de propagandă, instrucție și îndoctrinare. Prin urmare, nu le-a fost dificil să dea o formă concretă urii lor viscerale față de evrei, printr-un genocid sălbatic, la care au luat parte și birocrații din Serviciul de Securitate SS aflați în fruntea Grupurilor Operative din Est. Întâlnirea unui evreu sau a unui grup de evrei declanșa în soldatul german, dar mai ales în rândurile subofițerilor SS un comportament sadic și brutal, precum și o dorință de a umili și a distruge evreul, rareori întâlnită în contactul cu polonezii, rușii sau alți slavi. Tributară discursului antisemit al lui Hitler, ideologia nazistă învinuia întreaga evreime de toate nenorocirile abătute asupra Germaniei, de la înfrângerea în Primul Război Mondial la bombardarea orașelor germane în cel de-al Doilea Război Mondial. Slavii erau niște simple unelte. Evreii erau cu-adevărat în spatele regimului stalinist, ei ordonaseră NKVD-ului să ucidă cu bestialitate prizonieri

germani şi tot ei încurajaseră bandele de partizani să lanseze atacuri sălbatice şi mişeleşti împotriva trupelor germane din ariergardă. Soldaţii de rând din armata germană precum şi cei din SS trăiau sub imperiul propagandei şi îndoctrinării naziste – sau al educaţiei primite în şcoli, în cazul tinerilor – care repeta întruna că evreii, cu precădere cei răsăriteni, erau murdari, vicleni şi bolnavi, într-un cuvânt, duşmanii civilizaţiei umane.[944]

Atrocităţile comise de poliţia secretă sovietică au întărit convingerile soldaţilor germani că evreii – care în ochii lor se făceau vinovaţi de aceste crime – erau nişte ucigaşi sălbatici care nu meritau îndurare. „Evreimea merită un singur lucru“, comenta un sergent.

> Să fie anihilată... Sunt convins acum că în fruntea tuturor instituţiilor [sovietice] se află evreii. Poartă o vină uriaşă, au provocat suferinţe de neînchipuit şi au comis crime diavoleşti. Ispăşirea poate veni doar sub forma anihilării. Până acum, credeam că un asemenea demers ar fi imoral. Dar, după ce am văzut cu ochii mei Paradisul Sovietic, nu văd altă soluţie. Aceşti evrei răsăriteni sunt în stare de orice nelegiuire. Sunt conştient că ni s-a încredinţat o misiune unică.[945]

Abuzurile şi umilinţele la care au fost supuşi evreii au venit poate şi ca un răspuns la condiţia modestă şi la privaţiunile soldatului de rând. „Cel mai mult mă încântă, scria în mai 1942 un soldat staţionat într-un oraş din Est, că evreii îşi scot pălăriile în faţa noastră. Şi la o sută de metri dacă ne zăresc, îşi scot pălăria din cap. În caz contrar, îi învăţăm noi minte. Aici simţi cu-adevărat că eşti soldat, pentru că noi facem regulile.“[946] În eşaloanele superioare, comandanţii vedeau în exterminarea evreilor un demers necesar pentru asigurarea proviziilor de alimente[947], dar n-ar trebui să dăm prea multă crezare acestui argument. Necesitatea de a hrăni armata precum şi populaţia civilă din Germania a creat în anumite faze ale războiului nevoia de a efectua o distincţie între cei care urmau să primească raţii mai mari, într-un timp mai scurt, şi cei cu prioritate scăzută. Dar evreii n-au ajuns la coada ierarhiei ca urmare a unei evaluări raţionale a contribuţiei lor la economia germană, ci din cauza unei ideologii perpetuate până la obsesie, care trata evreii nu doar ca pe cele mai dispensabile fiinţe din teritoriile ocupate din Europa de Est, ci mai ales ca pe o ameninţare reală la adresa Germaniei. În viziunea naziştilor, aceşti evrei conspirau cu evreimea mondială,

îndeosebi cu cea din Marea Britanie şi SUA, pentru a distruge Germania. Dacă evreii ar fi reprezentat doar guri în plus de hrănit, e puţin probabil ca Himmler să fi făcut o vizită în Finlanda, pentru ca guvernul finlandez să predea germanilor minuscula comunitate de evrei care trăia acolo, pentru a fi deportată şi exterminată.[948]

După cum se vede, programul de exterminare a fost direcţionat şi susţinut permanent de la centru, cu precădere de diatribele lui Hitler din a doua jumătate a lui 1941 şi reluate ori de câte ori simţea ameninţarea evreilor. Nu vorbim aici de-o singură hotărâre, implementată într-o manieră raţională şi birocratică, ci de un program de exterminare rezultat în urma unui proces de câteva luni, în care propaganda nazistă a susţinut o mentalitate criminală care i-a îmboldit pe Himmler şi pe alţi lideri nazişti să înteţească masacrele împotriva evreilor. A rezultat cel mai mare genocid din istorie. În total, de la începutul războiului, circa 3 milioane au fost ucişi în lagărele de exterminare. 700 000 au fost gazaţi în camioane şi alţi 1,3 milioane au fost împuşcaţi de Grupurile Operative SS, unităţile de poliţie, forţele aliate şi miliţiile auxiliare. Aproximativ un milion de evrei au murit de foame şi boli sau au căzut pradă violenţelor trupelor SS în lagărele de concentrare şi mai ales în ghetourile pe care naziştii le-au ridicat în teritoriile ocupate. E imposibil să dăm o cifră exactă, dar ştim cu certitudine că cel puţin cinci milioane şi jumătate de evrei au fost omorâţi cu bună ştiinţă, într-un fel sau altul, de către nazişti şi aliaţii lor. Odată cu deschiderea arhivelor din ţările fostului bloc sovietic, în 1990, această cifră a urcat la şase milioane, cifră aproximată şi de Adolf Eichmann în timpul procesului de la Ierusalim (1961). „Cu aceste crime groaznice împotriva evreilor, scria Wilm Hosenfeld la 16 iunie 1943, ne-am pecetluit soarta. Am adus veşnică ruşine naţiunii germane, un blestem care nu va putea fi ridicat. Nu merităm îndurare, cu toţii suntem vinovaţi.“[949]

IV

NOUA ORDINE ÎN EUROPA

Pârghiile războiului

I

În februarie 1942, la primele ore ale dimineţii, Albert Speer, arhitectul şi apropiatul lui Hitler, studia planurile de reconstrucţie a Berlinului în comandamentul Führerului de la Rastenburg, din Prusia Răsăriteană. Speer mărturisea mai târziu că discuţia l-a înviorat pe Hitler, care purtase cu câteva ore în urmă o conversaţie dezolantă cu ministrul armamentului şi muniţiei, Fritz Todt. În urma bătăliei Moscovei din noiembrie–decembrie 1941, Todt ajunsese la concluzia că războiul nu poate fi câştigat. La superioritatea industriei britanice şi americane se adăuga acum şi avansul luat de industria sovietică în producerea pe o scară mai largă de echipament mai bun, adaptat temperaturilor scăzute din toiul iernii. Proviziile Germaniei erau pe terminate. Industriaşii îl avertizau pe Todt că nu puteau ţine pasul cu producţia de război a inamicului. Hitler era de neclintit. Atacul japonez de la Pearl Harbour avea să amâne intrarea americanilor pe teatrul de război european şi oferea Germaniei noi speranţe de victorie. La 3 decembrie 1941, Hitler ordonase „simplificarea şi eficientizarea producţiei de armament" cu scopul de a ralia „producţia de masă la principiile moderne". La solicitarea Führerului, Todt a restructurat administraţia producţiei de armament în cinci Comitete Principale, responsabile de muniţie, arme, tancuri, geniu, respectiv echipament şi a creat un comitet consultativ cu reprezentanţi din industrie şi aviaţie. Întrevederea avută cu Führerul la 7–8 februarie 1942 a acoperit probabil şi aceste noi structuri, alături de avantajele pe care le ofereau ele. În ciuda acestor restructurări, se pare că Todt l-ar fi avertizat pe Hitler în cadrul vizitei sale la Rastenburg că situaţia Germaniei, departe de a se fi îmbunătăţit, e critică. De aici şi aerul deznădăjduit al Führerului în urma întâlnirii.[950]

La un pahar cu vin, Todt i-a oferit lui Speer un loc în avionul care urma să decoleze spre Berlin pe 8 februarie, la orele 8 ale dimineţii. Arhitectul se afla întâmplător la Rastenburg, după o vizită la Dnipropetrovsk, întrucât ninsorile abundente blocaseră calea ferată spre Berlin. Un avion îl adusese la comandamentul de război al Führerului şi deci mai aproape de casă. Era tentat, prin urmare, să accepte oferta lui Todt. Dar la orele trei ale dimineţii, când Hitler şi Speer se pregăteau de culcare, arhitectul a dat de înţeles că urma să înnopteze la Rastenburg şi că nu avea de gând să dea curs invitaţiei lui Todt. Speer încă dormea când a fost înştiinţat telefonic, la câteva minute după ora 8, că avionul lui Todt, un Heinkel III bimotor modificat, decolase în condiţii prielnice, dar se prăbuşise şi luase foc. Avionul era complet distrus. Niciunul dintre pasageri n-a scăpat cu viaţă.[951] Ulterior, o comisie de anchetă a tras concluzia că pilotul activase din greşeală mecanismul de autodistrugere, cu toate că avionul lui Todt nu era dotat cu asemenea mecanism şi nici nu existau dovezi solide pentru o explozie aeriană. Nicolaus von Below, asistentul lui Hitler pe probleme de aviaţie, mărturisea mai târziu că Hitler a interzis apropiaţilor din conducerea nazistă să folosească asemenea avioane bimotoare de mici dimensiuni. Îngrijorat de capacitatea de zbor a avionului Heinkel, Hitler ordonase pilotului să efectueze un zbor de probă înainte de plecarea lui Todt. În opinia lui Below, condiţiile de vizibilitate redusă îl siliseră pe neexperimentatul pilot să zboare prea aproape de sol şi să prăbuşească aeronava.

Misterul n-a fost elucidat nici până azi. Să fi plantat Speer o bombă la bordul avionului? Greu de crezut. Cu toate că relatarea din memoriile sale e plină de inexactităţi, nu avem motive să ne îndoim că se afla din pură întâmplare la Rastenburg, ceea ce nu i-ar fi dat timp suficient să plănuiască moartea lui Todt. Mai mult, în ciuda neînţelegerilor mărunte dintre cei doi, nu exista un temei real pentru asasinat. Să fi hotărât Hitler eliminarea ministrului, sătul fiind de rapoartele sale pesimiste? Îl informase oare pe Speer, în privat, să nu se urce în avion? Şi aceste speculaţii par nefondate. Hitler avea altă manieră de a-şi pedepsi subalternii incomozi. Dacă ar fi vrut să-l înlăture pe Todt, mai mult ca sigur că l-ar fi destituit din funcţie sau, în cel mai rău caz, ar fi ordonat arestarea şi executarea acestuia.[952]

La urma urmei, Todt a fost un nazist devotat şi un inginer care s-a distins în anii '30 prin construirea faimoaselor autostrăzi nemţeşti *(die Autobahnen)*. Hitler îl respecta şi îl admira, drept care i-a dat în sarcină

nu doar industria de război, ci și energia și căile navigabile, precum și organizarea muncii silnice pe perioada războiului. Sub egida celui de-al doilea Plan pe Patru Ani al lui Göring, Todt se aflase la cârma industriei de construcții. Totodată s-a ocupat de propria-i firmă, Organizația Todt, care a construit drumuri de-a lungul tuturor teritoriilor ocupate, a continuat lucrările la Linia Siegfried și a ridicat baze de submarine pe coasta Atlanticului. În cadrul partidului, Todt era șeful Biroului Central pentru Tehnologie, care avea control asupra multor asociații de voluntari din domeniul tehnologiei. În primăvara lui 1940, Hitler înființase Ministerul Armamentului și Muniției în fruntea căruia îl numise pe Todt. Acest mănunchi de funcții i-a conferit lui Todt un control însemnat asupra administrării economice a războiului, deși era la întrecere cu o serie de rivali, mai cu seamă cu Hermann Göring.[953] Una peste alta, era un om greu de înlocuit.

La 8 februarie 1942, liderii naziști aflați la Rastenburg au discutat în timpul micului dejun problema succesiunii. Speer și-a dat seama că va fi rugat să preia o parte din atribuțiile lui Todt, pentru că, în calitate de Inspector General în Construcții pentru Berlin, deținea deja o serie de atribuții în acest sector, printre care și repararea distrugerilor cauzate de bombardamente și aprovizionarea adăposturilor antiaeriene. Todt îl însărcinase cu îmbunătățirea sistemului de transport din Ucraina, motivul vizitei lui Speer la Dnipropetrovsk. Hitler îi spusese în repetate rânduri că voia să-i încredințeze o parte din responsabilitățile lui Todt. Dar ceea ce avea să urmeze l-a luat pe nepregătite. Din mărturiile sale, aflăm că Hitler l-a „chemat primul la el în birou, spre orele după-amiezii cum îi era obiceiul", unde i-a comunicat lui Speer că urma să-i succeadă lui Todt în toate funcțiile pe care le deținuse, și nu doar ca mogul al construcțiilor. Deși „stupefiat", Speer a avut suficientă prezență de spirit să-i ceară Führerului să dea o dispoziție oficială cu ajutorul căreia arhitectul avea să-și impună autoritatea în acest nou domeniu de activitate. Un singur obstacol mai era de trecut. Göring a „dat buzna" în birou chiar înainte ca Speer să iasă. De cum aflase vestea morții lui Todt, Göring sărise în trenul său faimos și străbătuse cei o sută de kilometri care despărțeau cabana sa de vânătoare de Rastenburg. „În contextul Planului pe Patru ani, cel mai bine ar fi să preiau eu sarcinile doctorului Todt." Era însă prea târziu. Hitler a confirmat numirea oficială a lui Speer în toate domeniile de activitate ale lui Todt. Speer l-a convins pe Hitler să semneze la 21 martie 1942 un decret prin

care toate ramurile economiei erau subordonate producției de armament, conduse chiar de el, diminuând astfel și mai mult influența lui Göring asupra economiei.[954,955]

Ani mai târziu, Speer a recunoscut sincer în memoriile sale că a fost complet uluit de „nesăbuința și frivolitatea" numirii sale. La urma urmei, nu avea pregătire militară și nici experiență în această industrie.

> Hitler, cu înclinația lui spre diletantism, își alegea colaboratorii dintre nespecialiști. La urma urmei, numise un negustor de vinuri la Ministerul de Externe, pe ideologul de partid la cârma Ministerului Teritoriilor Ocupate din Răsărit și pe un fost pilot de vânătoare în fruntea întregii economii. Astăzi, alegea ca ministru al armamentului nici mai mult, nici mai puțin decât un arhitect. Prefera fără îndoială să plaseze niște amatori în posturile de comandă. I-a respectat întotdeauna pe profesioniștii ca Schacht, de pildă, dar n-a avut încredere în ei.[956]

Dar alegerea lui Hitler n-a fost atât de absurdă pe cât a lăsat Speer să se înțeleagă mai târziu. Speer nu era prototipul artistului singuratic, absorbit de schițe pentru clădiri, ci directorul unei agenții importante, implicate în proiecte uriașe de construcții.[957] În calitate de Inspector General în Construcții pentru Berlin, era la curent cu pagubele provocate de bombardamente, iar ca responsabil cu repararea drumurilor și căilor ferate din Ucraina, cunoștea neajunsurile unui sistem de comunicații defectuos, precum și nevoia de-a organiza forța de muncă. Lucrase alături de Todt în mai multe domenii. Cunoștea jocurile de culise ale unor indivizi precum Göring și reacția sa ulterioară numirii demonstra că era mai mult decât înzestrat să le facă față. Însă mai presus de orice, era omul lui Hitler. Era prietenul apropiat al Führerului, poate singurul lui prieten. Chiar și după numirea sa, cei doi au continuat să studieze modele ale noului Berlin, visând să schimbe la față orașele Germaniei după încheierea războiului. Speer era fascinat de Hitler. Se lăsase vrăjit de Führer cu mult timp înainte de numirea sa. I-ar fi executat toate ordinele, fără să crâcnească.[958]

Mulți însă nu mai împărtășeau optimismul lui Speer și, asemenea lui Fritz Todt, se îndoiau de capacitatea Germaniei de a câștiga războiul. Cu câteva luni înainte de numirea sa, Speer s-a întâlnit cu directorul general al fabricii Junkers din Dessau, Heinrich Koppenberg, pentru a stabili complexul de clădiri care urmau să alcătuiască noua fabrică de avioane

din răsărit. Potrivit consemnărilor sale, Koppenberg l-ar fi dus „într-o cameră încuiată și mi-a prezentat un grafic unde producția americană de bombardiere pe următorii ani era comparată cu cea a Germaniei. L-am întrebat cum ar primi conducerea noastră aceste cifre dezolante. Mi-a răspuns: «Tocmai asta-i problema, nu le-ar veni să creadă», și a izbucnit în lacrimi“[959].

Generalul Georg Thomas, economistul-șef al Înaltului Comandament al Forțelor Armate, a devenit din vara lui 1941 din ce în ce mai pesimist. În ianuarie 1942, Thomas era mai preocupat să găsească vinovații pentru criza proviziilor din armată decât soluții pentru a rezolva situația, „pentru că, într-o bună zi, cineva va trebui să suporte consecințele“[960]. La 24 noiembrie 1941, generalul Friedrich Fromm, comandantul armatei de rezerviști din Germania și responsabilul cu aprovizionarea de armament, i-a mărturisit lui Franz Halder, Șeful Statului-Major, că producția de armament e „în declin. Se gândește deja, scria Halder în jurnal, la tratative de pace!“[961] Cum rezervele de soldați și petrol se împuținau pe zi ce trece, Fromm l-a sfătuit pe Hitler să comaseze toate întăririle disponibile în Grupul de Armate Sud, pentru a cuceri câmpurile petroliere din Caucaz. Alții erau și mai disperați. La 17 noiembrie 1941, Ernst Udet, șeful organizației de aprovizionare a Luftwaffe și un strașnic pilot de vânătoare în tinerețe, s-a împușcat după ce a încercat în repetate rânduri să-i convingă pe Hitler și pe Göring că la ritmul în care se dezvolta producția de aeronave în Anglia și America, aviația germană avea să fie copleșită în câteva luni.[962] Walter Borbet, șeful Asociației Bochum, un gigant al industriei producătoare de armament, unde fuseseră încercate pentru prima oară noi metode de producție, s-a împușcat în ianuarie 1942, convins că Germania era incapabilă să câștige războiul, iar liderii ei nu puteau fi convinși să se așeze la masa tratativelor.[963]

Cu toții aveau motive întemeiate de îngrijorare. În ciuda tuturor eforturilor germane, Marea Britanie continua să dețină superioritatea producției de tancuri și armament. Responsabilii cu aprovizionarea armatei susțineau elaborarea unor modele mai sofisticate în dauna producției în serie. Pe deasupra, exista o rivalitate permanentă între forțele terestre, navale și aeriene, care încercau să revendice – fiecare având motive întemeiate – prioritatea în alocarea resurselor. Pentru companiile de armament, dezvoltarea unor tehnologii mai complexe era mai profitabilă decât producția în serie. Aceste dificultăți au încetinit procesul

de producţie şi, prin urmare, nu s-a reuşit aprovizionarea armatei cu cantităţile necesare de armament. Totodată, pe măsură ce succesele militare se lăsau aşteptate, Hitler punea tot mai mare presiune pe industria de război. În iulie 1941, a ordonat construirea noii flote de război şi concomitent a cerut împătrirea forţelor aeriene, precum şi creşterea numărului de divizii motorizate la 36. Hitler era conştient de numărul tot mai mare de arme şi echipament american primit de Marea Britanie. Deja la data intrării SUA în război (decembrie 1941), producţia americană de armament era mult peste cea germană. La începutul lui 1942, ofiţerii nazişti au început să observe îmbunătăţiri în armele şi echipamentul sovieticilor. Pretenţia lui Hitler ca Germania să ţină piept inamicilor în cursa înarmării era total nerealistă.[964]

Spre deosebire de Todt şi de alţi directori de companii care considerau că războiul fusese deja pierdut pe plan economic şi, drept urmare, pe plan militar, Speer şi Hitler credeau că războiul încă putea fi câştigat. Speer se încredea orbeşte în puterile lui Hitler. Până atunci, voinţa lui Hitler triumfase în faţa tuturor adversităţilor şi asta se aştepta şi pe viitor. Speer nu era un tehnocrat. El credea cu adevărat în mitul lui Hitler.[965] Cu toate astea, a înţeles numaidecât că tocmai credinţa sa ferventă îl recomandase pentru funcţia de ministru. Nu o dată, Hitler i-a mărturisit că apariţia sa întâmplătoare în ajunul morţii lui Todt fusese mâna providenţei. Speer avea să scrie mai târziu:

> Todt nu fusese un colaborator uşor de manevrat. Dimpotrivă, Hitler a văzut probabil în mine o unealtă obedientă, cel puţin la început. În privinţa aceasta, numirea mea corespundea acelui principiu al selecţiei negative, care făcea ca Hitler să aibă anturajul pe care-l avea. Înlocuindu-şi mereu adversarii cu oameni docili, s-a înconjurat în timp cu un grup de apropiaţi care-i aprobau ideile cu tot mai multă supuşenie şi îi îndeplineau ordinele cu tot mai mare lipsă de scrupule.[966]

Acest principiu funcţiona deja când Hitler a făcut restructurări în eşalonul de vârf al armatei, după dezastrul de la Moscova. A fost din nou pus în aplicare în administraţia economiei de război. Cel puţin la un anumit capitol, Speer nu era un amator. În săptămânile ulterioare numirii sale, a reuşit să prevină încercările lui Göring de a-i limita puterile sau de a se sustrage autorităţii sale, telefonându-l în repetate rânduri pe Hitler pentru a-i cere sprijinul în transferul producţiei de

armament destinate Planului pe Patru Ani către Ministerul Armamentului. După cum se vede, ambiția lui Speer pentru putere era la fel de mare ca a celorlalți conducători naziști.[967]

II

Speer avea câteva avantaje în sarcina sa de a eficientiza producția de război germană. În primul rând, avea susținerea lui Hitler, la care apela ori de câte ori se confrunta cu o rezistență mai serioasă. Apoi era în bune relații cu figuri importante din conducerea nazistă. De pildă, în calitatea sa de Inspector General în Construcții, Speer colaborase îndeaproape cu Himmler și SS-ul, și depindea de piatra excavată de prizonierii lagărelor de concentrare de la Flossenbürg și Mauthausen pentru a-și duce la îndeplinire planurile grandioase.[968] De asemenea, avea strânse legături cu conducerea administrației armamentului (mai ales cu secretarul de stat din Ministerul Aviației, mareșalul Milch, oficial, omul lui Göring, dar în realitate, mult mai deschis spre o colaborare cu Speer). Când Speer a fost numit în funcție, programul de raționalizare intrase deja în aplicare, susținut de repetatele critici aduse de Hitler lipsei de eficiență, precum și de schimbările inițiate de Todt în administrația economică, începând cu decembrie 1941. Speer s-a străduit să elimine suprapunerile de producție între cele trei servicii ale armatei. I-a trecut pe principalii producători de armament în subordinea sa și i-a însărcinat cu îmbunătățirea metodelor de producție. A încercat să țină birocrația sub control și a simplificat fabricația în serie. Ulterior, a susținut că în doar șase luni, aceste măsuri au crescut indicii de producție în toate ramurile economiei. „Producția totală de armament a crescut cu 59,6%... În ciuda recentelor bombardamente, întreaga producție de armament a crescut în doi ani și jumătate de la indicele mediu 98 pentru anul 1941 – ce-i drept, o valoare minimă – la indicele maxim de 322 în iulie 1944."[969]

Odată cu preluarea frâielor în producția de armament, Speer a elogiat virtuțile raționalizării. Pentru început, a numit o serie de industriași în fruntea comitetului creat de Todt. Felul în care Speer a înțeles să se folosească de industriași pentru a mări eficiența producției e limpede în construcția de submarine, când în 1943 a însărcinat un

constructor de automobile să restructureze procesul de producție în scopul dorit de el. Noul responsabil a împărțit producția submarinelor în opt secțiuni, a ordonat ca fiecare parte să fie construită de o firmă separată pe baza unui orar bine coordonat și a asamblat produsul final în fabrica principală, scurtând astfel procesul de construcție al unui submarin de la 42 la 16 săptămâni. Totodată, Speer a implementat noul sistem de contracte cu prețuri ferme, propus de Todt în ianuarie 1941, sistem menit să scadă prețurile și în același timp să ofere scutiri de taxe producătorilor care reduceau semnificativ costurile și, prin urmare, prețurile. Speer a cerut companiilor să folosească mâna de lucru mai eficient, prin introducerea a două schimburi, și a încercat să diminueze costurile, preferând folosirea fabricilor la capacitate maximă construcției de fabrici noi. La acea dată, nu mai puțin de 1,8 milioane de muncitori erau angajați în construcția de fabrici noi, dar potențialul lor n-a putut fi niciodată exploatat la maximum, din cauza crizei de energie sau lipsei de mașini-unelte. Speer a pus capăt acestor construcții, reziliind contracte în valoare de trei miliarde de mărci. Pe deasupra, a concentrat și simplificat procesul de producție în toate fabricile de armament, precum și în cele asociate cu producția de armament din țară. Numărul firmelor (majoritatea de mici dimensiuni) producătoare de sticlă multicoloră a fost redus de la 23 la 7, astfel că din nu mai puțin de trei sute de modele disponibile, s-a ajuns la paisprezece.

Speer a descoperit că nu mai puțin de 334 de fabrici confecționau echipament destinat combaterii incendiilor pentru aviație. La începutul lui 1944, numărul lor a scăzut la 64, ceea ce se presupune că ar fi economisit 360 000 de ore de muncă pe lună. Numărul companiilor producătoare de mașini-unelte a scăzut de la 900, la începutul lui 1942, la 369, în luna octombrie a anului următor. Speer a extins chiar principiul de raționalizare în industria bunurilor de consum. Când a aflat că 5 din cei 117 fabricanți de covoare din Germania furnizau 90% din totalul covoarelor, a trecut la închiderea celorlalte 112 și afilierea lor la economia de război. În nesfârșita luptă pentru resurse, forțele armate competitoare înaintaseră cerințe exagerate, de pildă fabricile de avioane solicitaseră de patru ori mai mult aluminiu per avion decât era necesar. Surplusul era depozitat sau folosit pentru fleacuri, precum confecționarea de scări și sere. Speer a cerut companiilor să cedeze surplusul și a hotărât concesionarea materiei prime strict pe baza unui plan de producție.[970]

Pentru producţia de armament erau necesare cantităţi enorme de oţel, pe care Hitler le-a îndreptat în principal spre armata terestră, în dauna aviaţiei şi a flotei maritime. Marele merit pentru eficientizarea producţiei de oţel îi revine Ministerului Economiei şi omului aflat în fruntea sa, Hans Kehrl, care, în urma întrunirii nou-creatului Comitet Central de Planificare, înfiinţat cu ajutorul lui Milch pentru coordonarea producţiei de armament, a implementat un sistem nou de dirijare şi producţie. În paralel, Speer a introdus în firme consultanţi economici, pentru o mai bună gestionare a oţelului şi a altor materii prime. Totodată, s-a încercat reducerea pierderilor, prin implementarea unei aparaturi mai performante şi a automatizării unor procese. În mai 1943, Speer se putea lăuda că, faţă de 1941, cantitatea necesară pentru fabricarea unei tone de armament a scăzut mai mult de jumătate. Spre sfârşitul războiului, dintr-o tonă de oţel se fabrica de patru ori mai multă muniţie decât în 1941. Cu toate astea, producţia de oţel necesita cantităţi uriaşe de cărbune cocsificabil, imposibil de obţinut date fiind dificultăţile sistemului de transport şi productivitatea scăzută a ocnaşilor. Mai mult decât atât, minele duceau lipsă de muncitori (circa 100 000), iar pentru încărcarea şi operarea trenurilor marfare erau necesari încă 9 000 de muncitori. Confruntat la 11 august 1942 cu aceste neajunsuri, Hitler a declarat fără menajamente: „Dacă nu putem spori producţia de oţel din cauza lipsei de cărbune, războiul e pierdut"[971].

Rezervele de cărbune au crescut odată cu reducerea cu 10% a raţiei pentru consumatorii domestici. Capacitatea de producţie a combinatelor siderurgice din Germania a crescut la 2,7 milioane de tone la începutul lui 1943. Odată cu aprovizionarea suplimentară a fabricilor de armament cu oţel şi stimularea şi mai puternică a industriaşilor, Speer s-a putut mândri că, per total, producţia de armament s-a dublat în primul an de la preluarea funcţiei. Totodată, Erhard Milch şi Ministerul Aviaţiei au reuşit să dubleze capacitatea de producţie a avioanelor, în principal prin comasarea producţiei în câteva fabrici-mamut. După ce i-a strunit pe principalii producători, forţându-i să facă modificări în conducere, Milch a avansat programul de raţionalizare, sacrificând dezvoltarea unor aparate de vânătoare şi bombardiere mai avansate în numele fabricării în serie a modelelor deja existente, cu un cost de producţie mult mai avantajos. Un avion de ultimă generaţie, Messerschmitt Me210, intrase deja în producţie, dar Ministerul Aviaţiei grăbise fabricarea sa, nesocotind grave probleme de proiectare. Cu toate că

avionul era instabil, fuseseră produse deja câteva sute de bucăţi. Milch a pus capăt proiectului şi a direcţionat resursele spre producţia avionului bimotor Heinkel 111. Acest bombardier de talie mijlocie lansat în 1934 se dovedise ineficient în Războiul-fulger, astfel că a fost întrebuinţat ca interceptor nocturn deasupra Germaniei, cu oarecare succes. În mod similar, Milch a realocat resurse pentru creşterea producţiei la avioanele de vânătoare Me109. Din şapte fabrici care construiau modelul au rămas trei, iar producţia a crescut de la 180 la 1 000 de aparate pe lună. În urma acestor schimbări, în vara lui 1943 numărul avioanelor produse lunar s-a dublat faţă de începutul anului trecut.[972]

Solicitările permanente ale aviaţiei pentru modificări şi îmbunătăţiri la aeronavele din dotare au încetinit procesul de producţie. Într-adevăr, spre finele lui 1942 se recomandau deja 18 000 de modificări de construcţie pentru bombardierul Junkers Ju88, iar birourile de proiectare ale lui Heinkel găzduiau nu mai puţin de 56 de dosare cu listele de schimbări pentru bombardierul greu Heinkel 177. Împreună cu Milch, Speer s-a străduit să respingă cererile de modificări, dar de-abia în 1944 a reuşit să reducă numărul de modele al avioanelor de luptă de la 42 la 30, apoi la 9 şi în cele din urmă la 5. Numărul diverselor modele de tancuri şi blindate a fost redus de la 18 la 7 în ianuarie 1944, cu acordul întârziat şi lipsit de entuziasm al armatei, iar cele douăsprezece modele de arme antitanc au fost înlocuite cu unul singur. Totodată, în 1942 Speer a redus numărul de autocamioane militare de la 151 la 23. Procesul de simplificare a atins şi mineritul cărbunelui precum şi maşinile-unelte, astfel că din 440 de tipuri de prese hidraulice şi mecanice au mai rămas 36. Numărul mare de componente complica şi încetinea procesul de producţie. Ju88 de pildă folosea peste 4 000 de tipuri de şuruburi şi buloane. Modelul care avea să-l înlocuiască, Ju288, folosea doar 200. Aici şi oriunde era posibil, munca manuală a fost înlocuită de maşini automate de nituire. Procesul de simplificare a dus, de asemenea, la scurtarea şi simplificarea instructajelor primite de muncitori. Toate aceste măsuri au sporit productivitatea, care în industria armamentului a ajuns să fie cu 50% mai mare în 1944 decât cu doi ani în urmă.[973]

Speer a raţionalizat şi producţia de tancuri. În prima fază a războiului, armata germană s-a bazat pe două tancuri medii, Mark III şi Mark IV, la care se adaugă şi modelul cehesc T-38, cu toate eficiente în invadarea Poloniei şi a Europei Occidentale (1939–1940). Dar în 1941 au dat piept cu modelul T-34 al sovieticilor, un tanc superior, rapid, manevrabil,

mai bine blindat şi echipat cu tunuri mai capabile. În urma acestor confruntări, s-a trecut la construcţia a două modele noi, Panzer Tiger, de 56 de tone şi Panther, de 45 de tone. Erau două tancuri formidabile, mai mult decât capabile să ţină piept tancului T-34 şi mult mai bine înarmate decât tancurile americane. Speer a reuşit să scoată un număr important de pe liniile de asamblare în 1943. Dar, de cum începea fabricarea, bombardierele aliate distrugeau fabricile, astfel că numărul lor a rămas mereu scăzut. Dimpotrivă, la începutul lui 1943, industria sovietică scotea câte patru tancuri pentru fiecare tanc construit de germani. Mutarea industriei sovietice în Ural dădea, în sfârşit, roade.[974] Poate că în anumite zone economia germană a reuşit să producă arme mai eficiente decât rivalele sale, însă nu s-a putut niciodată măsura cu ele în ce priveşte cantitatea. Standardizarea producţiei în masă a început mai târziu în Germania şi, în cele din urmă, s-a dovedit a fi prea târziu.[975]

Această diferenţă se simţea la fel de puternic şi în celelalte ramuri ale producţiei de armament. Până şi producţia de armament uşor a SUA era de două ori mai mică decât cea sovietică în 1942, cu aceleaşi cifre în producţia de avioane şi tancuri. Metoda de raţionalizare aplicată de sovietici era similară cu cea germană şi presupunea concentrarea producţiei în câteva fabrici mamut, destinate fabricării unui număr limitat de modele. Totuşi, în anumite departamente, raţionalizarea germană s-a făcut în detrimentul calităţii. De pildă, avionul de vânătoare Me109 era prea încet pentru a putea face faţă echivalentelor sale ruseşti, mult mai manevrabile. Bombardierele Junkers erau, de asemenea, încete şi prea mici pentru a transporta sarcini suficient de distrugătoare. Noile tancuri Panther şi Tiger erau modele de vârf, însă adesea erau trimise pe front înainte ca problemele de proiectare să fie rezolvate. Erau predispuse să se defecteze şi de multe ori rămâneau fără combustibil şi nu puteau fi alimentate.[976]

Pe de altă parte, poporul sovietic a plătit un preţ uriaş pentru eforturile sale titanice: urmând un model asemănător industrializării staliniste din anii '30, sute de mii de muncitori au fost recrutaţi din gospodăriile agricole, producţia agricolă a avut de suferit şi foametea a început să facă ravagii. Apogeul atins de mobilizarea economiei sovietice în 1942 n-a putut fi susţinut multă vreme. În 1944, producţia de armament germană egala (cel puţin cantitativ) producţia sovietică. Dar la acea dată, acordurile de împrumut-închiriere încheiate cu americanii aprovizionau Armata Roşie cu suficient armament pentru

menţinerea avantajului creat în 1942 şi întăreau în chip decisiv armata britanică. În curând, SUA avea să intervină direct în Europa şi Africa de Nord. Până la urmă, eforturile lui Speer de-a raţionaliza industria, măsurile de eficientizare propuse de Todt, reformele organizaţionale ale lui Milch şi restructurările administrative ale lui Kehrl au venit prea târziu.[977] După jumătatea războiului, Germania n-a putut ţine pasul cu producţia americană de arme, avioane, nave de război, muniţie şi echipament militar. În 1942, în fabricile americane au fost construite circa 48 000 de aeronave; în anul următor, cifra a crescut la 86 000. Fireşte, bună parte din aceste avioane au fost angajate în Războiul din Pacific, dar cele rămase – un număr deloc neglijabil – au fost desfăşurate pe teatrul de război european.[978]

III

Pentru a înţelege cât de solicitată era economia Germaniei, trebuie să luăm în considerare că, în 1944, 75% din produsul intern brut al ţării era îndreptat spre război, spre deosebire de Uniunea Sovietică (60%) şi Marea Britanie (55%).[979] Totuşi, Germania beneficia de resursele teritoriilor ocupate sau anexate în prima jumătate a războiului. După cum am văzut deja, ocuparea Poloniei a oferit oportunităţi de îmbogăţire greu de rezistat. Însă mai important, cucerirea ţărilor bogate din vestul Europei, avansate din punct de vedere industrial şi cu o agricultură solidă, ar fi trebuit să dea Germaniei un avantaj crucial începând cu 1940. Potrivit cercetărilor, în 1940, sfera de influenţă germană în Europa avea o populaţie de 290 de milioane de locuitori şi un produs intern brut mai mare decât cel al SUA. De asemenea, Franţa, Belgia şi Olanda aveau imperii coloniale care sporeau puterea economică a Reichului. Autorităţile germane au trecut la exploatarea resurselor din teritoriile cucerite cu o dezinvoltură care s-a dovedit falimentară pentru economia ţărilor în cauză. Ca urmare a succeselor militare, hoţia şi devalizarea şi-au intrat în drepturi. După cucerirea Franţei, armatele germane au sechestrat 300 000 de puşti, peste 5 000 de unităţi de artilerie, circa patru milioane de obuze şi 2 170 de tancuri, (o bună parte din tancuri au fost folosite până spre sfârşitul războiului), iar toate acestea nu reprezentau decât o treime din totalul bunurilor prădate. Altă treime a venit din capturarea a mii de locomotive şi cantităţi enorme

de material rulant. Lipsa unor investiţii mai solide în infrastructură a îngreunat teribil transportul de marfă înaintea războiului. Acum însă, Germania îşi suplimenta depourile cu 4 260 de locomotive şi 140 000 de vagoane marfă luate din Franţa, Olanda şi Belgia. Nu în ultimul rând, armata germană şi-a însuşit cantităţi enorme de materii prime, destinate sectorului industrial, printre care şi 81 000 de tone de cupru, toată producţia de cositor şi nichel pe un an şi cantităţi impresionante de petrol. Potrivit estimărilor făcute de francezi, în perioada ocupaţiei, germanii au sustras bunuri în valoare de 7,7 miliarde de mărci.[980]

Statul şi companiile germane au profitat enorm de pe urma cuceririlor, însă nici soldatul de rând nu s-a lăsat mai prejos, după cum am văzut deja. În Polonia, Uniunea Sovietică, precum şi în ţările din vestul şi sudul Europei, jaful a atins proporţii ameţitoare. Soldaţii germani promiteau adesea rudelor să le trimită bunuri furate sau achiziţionate cu mărci germane. Heinrich Böll, viitorul câştigător al premiului Nobel pentru literatură, trimitea celor dragi unt, hârtie de scris, ouă, pantofi de damă, ceapă şi altele pe deasupra. „O să vă trimit jumătate de purcel", îşi înştiinţa el mândru familia înainte să plece în permisie, în 1940. Soldaţii aflaţi în Franţa, Belgia, Letonia sau Grecia primeau bani prin poştă de la soţiile sau mamele lor, pentru a cumpăra provizii pe care mai apoi să le trimită acasă. De cele mai multe ori, soldaţii se întorceau acasă cu valizele şi genţile doldora de cadouri, unele cumpărate, altele furate. După ridicarea tuturor restricţiilor privind bunurile trimise acasă, peste trei milioane de colete erau expediate din Franţa prin intermediul poştei militare în fiecare lună. Spre sfârşitul anului 1940, solda a fost mărită anume pentru a-i ajuta pe soldaţi să-şi aprovizioneze familiile cu bunuri din străinătate. Nu trebuie să scăpăm din vedere cantităţile colosale de bunuri, echipament şi mai ales alimente rechiziţionate şi sechestrate de armata germană sau de autorităţile civile din teritoriile estice ocupate.[981]

În acelaşi timp, Germania a început să valorifice economiile statelor cucerite într-un chip mai subtil. În primul rând, a stabilit un curs valutar extrem de avantajos în raport cu francul belgian sau francez, cu guldenul olandez sau cu alte valute din Europa Occidentală. Potrivit datelor pe care le avem, puterea de cumpărare a mărcii germane în Franţa era cu 60% mai mare decât ar fi fost în mod normal, în absenţa decretului care a umflat această cifră în chip artificial.[982] Germania importa cantităţi uriaşe de bunuri din ţările cucerite, atât pe cale legală,

cât și prin furt, fără însă a crește proporțional exporturile, ca metodă de plată. În schimb, firmele franțuzești, olandeze și belgiene care exportau bunuri în Germania erau plătite de propriile lor bănci centrale în franci sau guldeni, plăți pe care Banca Reichului din Berlin se obliga să le achite în viitor. Firește, datoriile n-au fost plătite niciodată, astfel că, spre sfârșitul lui 1944, Banca Reichului datora 8,5 miliarde de mărci francezilor, circa 6 milioane olandezilor și 5 milioane belgienilor (inclusiv Luxemburg).[983] Per ansamblu, Franța a virat Germaniei sume echivalente cu 50% din totalul cheltuielilor publice în 1940, 1941 și 1942, iar în 1943 acest procent a crescut la 60%.[984] Se presupune că, în 1943, Germania se folosea de 40% din resursele Franței[985]. În total, pe durata războiului, peste 30% din producția netă din țările ocupate a revenit Germaniei.[986] Această exploatare a economiilor locale a avut urmări grave. Odată ce germanii au preluat controlul asupra băncilor din țările ocupate, au dispărut și restricțiile privind emisia bancnotelor, astfel că s-au tipărit multe bancnote noi pentru acoperirea „costurilor de ocupație". Asta a dus la creșterea inflației, dezastruoasă în contextul penuriei de bunuri (o bună parte din ele erau transportate în Germania).[987]

Companiile germane se foloseau de puterea artificială de cumpărare a mărcii pentru a pune stăpânire pe companii rivale din Franța, Belgia sau din alte părți ale Europei Occidentale. Pe deasupra, se bucurau de protecția reglementărilor comerciale și de distribuire a materiilor prime. Totuși, deficitul enorm cu care se confrunta Germania, generat de neplata datoriilor către băncile centrale din țările ocupate, a îngreunat simțitor exportul de capital necesar achiziționării companiilor de pe teritoriile cucerite, cu toate că IG Farben, Compania germană de vopsele, a reușit să preia controlul industriei chimice din Franța, iar câteva firme germane, (cu precădere cele susținute de Uzinele Hermann Göring) au pus iute mâna pe industria fierului, oțelului și minieră din Alsacia și Lorena. Multe dintre întreprinderile luate în stăpânire de germani erau fie controlate de stat, fie patronate din străinătate. Un rol important l-a avut și arianizarea firmelor evreiești, deși, într-un context mai larg, măsura nu a avut impactul scontat. O bună parte din întreprinderile private au scăpat însă de asaltul german, printre ele și concerne multinaționale olandeze precum Philips, Shell sau Unilever, sau uriașul combinat siderurgic cunoscut drept Arbed. Neîndoios că germanii supravegheau atent activitățile acestor firme, dar în cele mai multe cazuri nu s-au amestecat în treburile lor interne și nici nu au

beneficiat de pe urma lor.[988] Mai mult decât atât, întreprinderile private se aflau în concurență directă cu compania de stat a lui Hermann Göring, care, firește, beneficia de avantaje inerente în lupta pentru resurse economice.

Asta și datorită faptului că guvernele naționale continuau să funcționeze în țările cucerite, chiar dacă prerogativele le fuseseră drastic limitate, iar drepturile și legile vizând proprietatea erau în continuare în vigoare. Berlinul prefera cooperarea economică, oricât de disproporționată, unei subjugări sau exproprieri totale, cum se întâmplase în Polonia. Autoritățile civile și militare de ocupație au fixat un cadru general și au deschis calea firmelor germane, prin arianizare de pildă (cu toate că în Franța, proprietatea evreiască a rămas sub controlul autorităților franceze). Companiilor germane dornice să-și extindă influența și să profite de pe urma ocupației nu le rămânea decât să intre în grațiile autorităților de ocupație și să o ia înaintea rivalilor.[989] Politica de cooperare susținută de Berlin mărginea libertatea de acțiune a companiilor private. Această politică nu se născuse doar din dorința de-a urgenta procesul de cooperare cu Franța și celelalte țări occidentale, prin prisma conflictului cu Marea Britanie, ci și în virtutea mărețului concept de „Nouă Ordine" europeană, care presupunea crearea unei economii pan-europene la scară largă *(Grossraumwirtschaft)* pentru mobilizarea întregului continent ca un bloc solidar împotriva giganților economici, SUA și Imperiul Britanic. La 24 mai 1940, reprezentanți ai Ministerului de Externe, ai Planului pe Patru Ani, ai Băncii Centrale, ai Ministerului Economiei și ai altor organizații interesate s-au întrunit pentru a pune la cale Noua Ordine. Firește, planul nu trebuia prezentat ca parte din politica expansionistă a Germaniei, ci ca o propunere de cooperare europeană. La 20 iunie 1940, Hitler îi spunea lui Todt: „Direcția pe care a luat-o războiul ne demonstrează că am mers prea departe cu eforturile noastre de a instaura autarhia"[990]. Noua Ordine presupunea extinderea autarhiei și autosuficienței la scară europeană.[991]

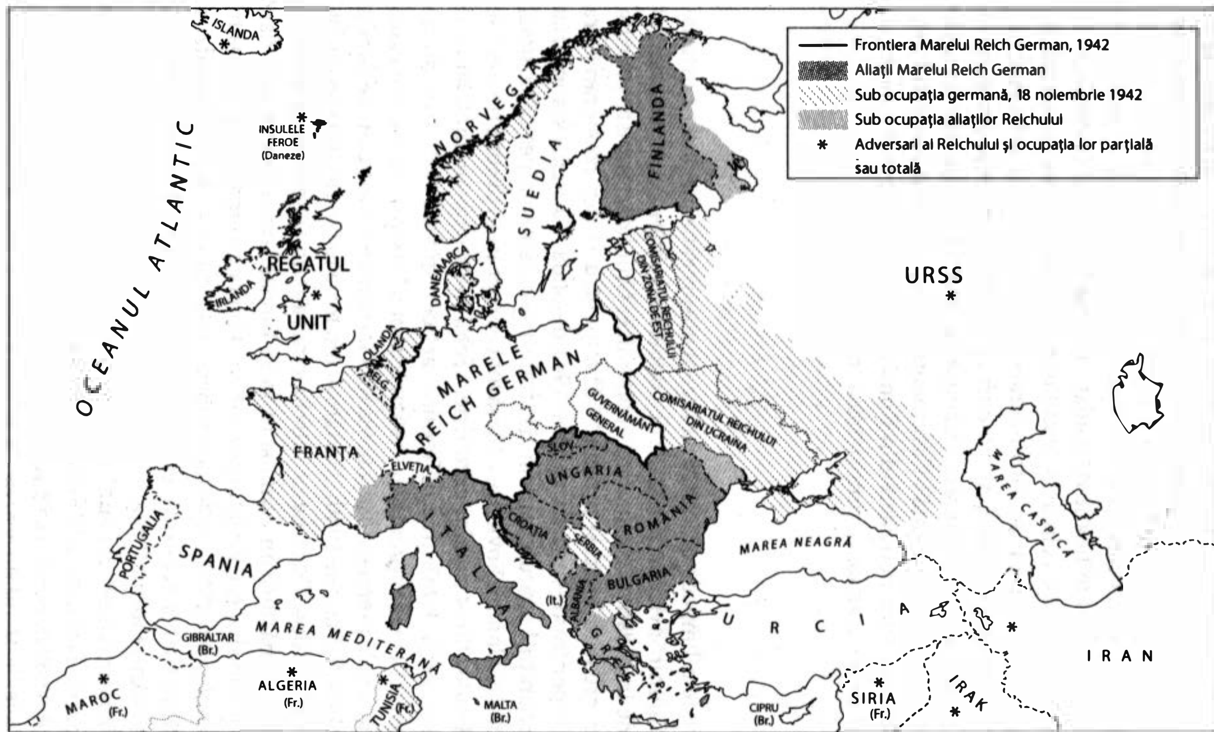
Potrivit declarației lui Hermann Göring (17 august 1940), directorul Planului pe Patru Ani, era nevoie de o „integrare reciprocă precum și de-o corelare a intereselor între economia germană și cea olandeză, belgiană, norvegiană și daneză" și de asemenea o mai bună cooperare cu Franța. Pentru a-și susține propriile interese industriale, companii precum IG Farben au propus crearea „unui bloc economic autosuficient, gândit în relație cu celelalte blocuri economice mondiale", după

cum aflăm dintr-un memoriu prezentat de companie la 3 august 1940.[992] Trebuia însă procedat cu prudență, potrivit îndemnului unui reprezentant al Ministerului Economiei (3 octombrie 1940):

> Unii vor susține că putem dicta politicile economice în Europa, cu alte cuvinte, că totul poate fi tratat din perspectiva intereselor Germaniei. Această viziune e împărtășită uneori de companiile private, care analizează viitoarea structură economică a Europei prin prisma propriilor interese de afaceri. Totuși, o astfel de abordare e greșită, căci până la urmă nu suntem singuri în Europa și nu putem pune bazele unei economii solide alături de țări subjugate. Extremele trebuie evitate: nu trebuie să absorbim complet economiile acestor țări, dar nici să stăm cu mâinile în sân.[993]

Această linie de mijloc fusese adoptată în bună măsură de acei imperialiști economici vizionari care dezvoltaseră ideea sferei germane de influență economică – denumită uneori *Mitteleuropa* sau „Europa Centrală“ – înaintea Primului Război Mondial. În viziunea lor, această sferă presupunea crearea de carteluri, precum și încurajarea investițiilor și achizițiilor la scară europeană. Presupunea totodată și intervenția statului, care urma să desființeze taxele vamale și să regleze cursul valutar. Industriașii germani însă doreau ca Noua Ordine să fie construită sub semnul inițiativei private. Sub egida Noii Ordini, integrarea economică europeană putea avea loc doar prin restructurarea economiei de piață, nicidecum prin control și reglementări guvernamentale.[994]

Pentru a-și duce planul la îndeplinire, Germania nu trebuia să lase impresia că singurul scop al cuceririlor sale fusese subjugarea și exploatarea economică a statelor occidentale. Pe de altă parte, economiștii germani doreau ca Noua Ordine să slujească mai înainte de toate intereselor economice ale Germaniei. O scamatorie care presupunea multă îndemânare. Conștienți de proasta reputație pe care politica „despăgubirilor“ o dobândise încă din 1919, germanii au evitat să solicite compensații statelor învinse. De-altminteri o pretenție absurdă, întrucât Germania plătise despăgubiri Franței și Belgiei între 1919 și 1932 tocmai pentru a acoperi daunele pricinuite de invazia din 1914; nimeni nu invadase Germania în 1940. Prin urmare, germanii i-au obligat pe învinși să suporte „costurile de ocupație“. Aceste plăți urmau să acopere cheltuielile de întreținere pentru armată, pentru bazele militare terestre

12. Noua Ordine a Europei, 1942

și navale, precum și pentru aeroporturile și pozițiile defensive de pe teritoriile cucerite. În realitate, sumele colectate depășeau cu mult costurile de întreținere, iar în cazul Franței se ridicau la 20 de milioane de mărci pe zi, sumă care, potrivit unui studiu efectuat de francezi, ar fi putut susține 18 milioane de soldați. La finele lui 1943, Germania își umpluse vistieria cu circa 25 de milioane de mărci. Sumele erau atât de uriașe, încât francezii au fost încurajați să-și vândă acțiunile pentru a se achita de datorii, astfel că, în scurt timp, întreprinderile germane de partid (precum omniprezenta Uzinele Hermann Göring sau proaspăt înființata „multinațională", Continental Oil) au preluat controlul asupra antreprizelor petroliere din România și a uriașelor mine de cupru din Iugoslavia, aflate în proprietatea francezilor.[995]

IV

Vedem limpede că, odată cu începerea pregătirilor pentru invadarea Uniunii Sovietice, planurile de cooperare economică au fost surclasate de imperativul exploatării economice. Unii lideri naziști, precum Speer, credeau în acest proiect.[996] Dar, pentru Hitler, cooperarea era doar o perdea de fum. La 16 iulie 1941 de pildă, Führerul s-a înfuriat pe declarațiile apărute într-un ziar franțuzesc, care susținea că războiul împotriva Uniunii Sovietice e un război european și, drept urmare, e în avantajul tuturor statelor europene. „Felul în care ne-am motivat acțiunile în ochii lumii ține de rațiuni tactice", spunea el.[997] Una dintre aceste tactici era prezentarea invaziei drept o întreprindere europeană. În realitate, ea servea doar intereselor Germaniei. După cum declara și Goebbels, la 5 aprilie 1940: „Purtăm acum torța revoluției din Germania în toată Europa. Dacă ne-ar întreba cineva cum vedem noua Europă, trebuie să mărturisim că nu știm încă. Firește, avem câteva idei, dar, dacă le-am da glas, ne-am trezi într-o clipită cu și mai mulți dușmani pe capul nostru"[998]. La 26 octombrie 1940, ministrul propagandei a dezvăluit esența acestor idei: „După terminarea războiului, dorim să fim stăpânii Europei"[999].

Prin urmare, începând cu 1941, țările occidentale cucerite au fost exploatate fără milă. Majoritatea acestor țări aveau un sector industrial bine dezvoltat, capabil să susțină – în teorie – efortul de război. Totuși, s-a dovedit destul de repede că Franța nu făcea față așteptărilor venite

din partea liderilor militari și economici. Proiectul de construire a 3 000 de aeronave pentru aviația germană a fost amânat de mai multe ori și de-abia la 12 februarie 1941 s-a ajuns la o înțelegere. Chiar și așa, procesul de producție a fost frânat din cauza lipsei de aluminiu și cărbuni. Până la sfârșitul anului, fabricile franceze și olandeze au reușit să livreze doar 78 de avioane. Concomitent, Marea Britanie achiziționase 5 000 de avioane americane. În anul următor, condițiile din fabrici s-au îmbunătățit și aviația germană a primit 753 de aeronave, de zece ori mai puține însă decât cele primite de englezi de la americani. Productivitatea scăzută din fabricile franceze de avioane putea fi pusă pe seama stării proaste de spirit, sănătății șubrede, alimentației sărăcăcioase și, nu în ultimul rând, a spiritului de rezistență al muncitorilor francezi. Tocmai de aceea, producția nu s-a ridicat decât la o pătrime din cea germană. În total, fabricile de pe teritoriile occidentale ocupate de germani au reușit să producă doar 2 600 de avioane pentru armata germană pe întreg parcursul războiului.[1000]

Nici măcar integrarea țărilor occidentale până nu demult prospere și cu industrie dezvoltată în Reich n-a rezolvat problema lipsei de petrol. Încercările de a pune mâna pe rezervele de țiței din Nordul Africii și Orientul Mijlociu n-au avut sorți de izbândă. În 1943, producția de petrol sintetic s-a ridicat la doar 6,5 milioane de tone, după ce în urmă cu patru ani fusese de patru milioane. Țările vestice cucerite în 1940 erau mari consumatoare de petrol importat, fără a avea însă o producție proprie. Acest lucru n-a făcut decât să sporească problemele Germaniei, întrucât importurile au fost brusc sistate după invazia Wehrmachtului. România furniza Germaniei 1,5 milioane de tone pe an, iar Ungaria o cantitate mai redusă, dar nu era nici pe departe suficient. Rezervele de petrol franțuzești și de pe alte teritorii cucerite au fost imediat luate în stăpânire de forțele de ocupație, ceea ce a lăsat Franța cu 8% din totalul deținut înainte de război. Lăsată de izbeliște de exportatori, Italia se vedea și ea nevoită să intre în rezervele de petrol ale Germaniei și României. Rezervele petroliere ale Germaniei n-au depășit două milioane de tone pe întreaga durată a războiului. Prin contrast, Imperiul Britanic și SUA au furnizat Angliei 10 milioane de tone în 1942 și de două ori pe-atât în 1944. Germanii nu au reușit să pună mâna nici pe resursele de petrol din Caucaz și din Orientul Mijlociu.[1001]

Pe de altă parte, în vestul și centrul Europei existau zăcăminte uriașe de cărbune, folosit în continuare drept combustibil în producerea

curentului electric, în industrie, precum şi în uzul casnic, dar procesul de extracţie a întâmpinat mari dificultăţi în ţările cucerite, pe măsură ce muncitorii nu mai dădeau randament sau intrau în grevă, pentru a protesta împotriva condiţiilor mizere de lucru şi a raţiilor alimentare extrem de mici. În perioada 1943–1944, circa 30% din rezerva de cărbuni a Germaniei provenea din ţările ocupate, cu precădere din Silezia Superioară. Cu toate acestea, zăcămintele bogate de cărbune din nordul Franţei şi Belgiei nu au fost exploatate la adevăratul lor potenţial. Blocada navală a britanicilor a pus capăt importului german de grâne, îngrăşământ şi nutreţ de peste ocean, iar sechestrarea acestor bunuri de pe fermele franceze, olandeze şi belgiene, corelată cu recrutarea ţăranilor din partea locului în programele de muncă forţată din Germania, a avut efecte dezastruoase asupra agriculturii. În lipsa grânelor, ţăranii s-au văzut nevoiţi să taie porci, găini şi alte animale de casă pentru a nu muri de foame. Între 1938 şi 1940, recolta s-a înjumătăţit în Franţa. Forţele de ocupaţie germane au introdus un sistem de raţii. În 1941, raţia oficială în Norvegia era de 1 600 calorii pe zi, iar în Franţa şi Belgia de 1 300 calorii pe zi. Aceste raţii mizerabile au dus rapid la apariţia unei pieţe negre (întocmai ca în Europa de Est), întrucât oamenii s-au văzut nevoiţi să încalce legea pentru a supravieţui.[1002] În final, încorporarea economiilor vest-europene a adus mult mai puţine beneficii economiei germane de război decât se anticipase iniţial.

Pe lângă faptul că producţia de cărbune a scăzut drastic, confiscarea căilor ferate şi a materialului rulant din ţările cucerite a împiedicat transportul cărbunelui şi a îngreunat procesul de producţie. Scăderea rezervelor de cărbune a avut un impact direct asupra combinatelor siderurgice, care depindeau de carbonatul de zinc pentru topirea metalelor. Economia germană n-a profitat însă de pe urma achiziţionării minelor de cărbuni şi, pe deasupra, condiţiile din minele germane erau tot mai proaste. O piedică în plus a fost înrolarea muncitorilor cheie în armată, iar încercarea de a-i ademeni pe mineri în galerii cu salarii mai mari a fost compromisă de orele interminabile de lucru, inclusiv duminicile, riscurile ridicate şi, mai presus de orice, de raţiile insuficiente de mâncare.[1003] Una peste alta, economia Germaniei a avut mult mai puţin de câştigat de pe urma cuceririlor sale europene decât sperase.

La urma urmei, toate aceste neajunsuri oglindeau exploatarea nemiloasă orchestrată de statul german. Unii precum Otto Bräutigam, înalt funcţionar în Ministerul Teritoriilor Ocupate din Est, condus de

Rosenberg, erau de părere că Germania ar fi putut profita mult mai mult de pe urma țărilor cucerite (cu precădere în estul Europei) dacă s-ar fi urmat planul de cooperare economică expus în Noua Ordine Europeană, în dauna politicilor de dominare rasială, persecuție și genocid.[1004] Probabil că și alți afaceriști și capitaliști gândeau la fel, dar cei mai mulți au acceptat politicile regimului ca atare și au încercat să profite cumva de pe urma lor. Germania promova o *economie de comandă*, așa cum a denumit-o politologul exilat Franz Neumann în timpul războiului, o economie de piață capitalistă supusă tot mai mult presiunilor de la vârf.[1005] Să fi fost chiar mai mult de-atât? Se îndepărta oare economia nazistă de spiritul capitalismului și-al liberei inițiative? Fără îndoială că regimul nazist s-a amestecat tot mai mult în economie, depășind statutul de îndrumător sau de furnizor al unui context politic. Manipularea prețurilor și a schimburilor comerciale, reglementarea muncii și a distribuirii mărfurilor, taxarea dividendelor, raționalizările forțate, fixarea și refixarea obiectivelor precum și alte măsuri de acest fel au alterat profund piața. Cheltuielile tot mai mari în producția de armament au deviat cursul firesc al economiei, întrucât tot mai multe resurse destinate industriei bunurilor de consum ajungeau în fabricile de armament. Industria servea tot mai mult intereselor și țelurilor ideologice ale regimului.[1006]

Mai mult, odată cu trecerea timpului, statul și partidul au acaparat părți tot mai mari din economie. Presa scrisă căzuse în mâinile naziștilor încă dinainte de război, iar multe edituri și studiouri cinematografice erau deținute de companii naziste. În anumite regiuni precum Turingia, ștabii de partid puseseră stăpânire pe cele mai importante companii industriale. După 1939, agențiile de stat sau de partid au preluat controlul companiilor deținute de patronii străini ai căror țări se aflau în război cu Germania, iar arianizarea firmelor evreiești de pe teritoriile ocupate a deschis noi posibilități de înavuțire. Pe această cale, compania de stat a lui Hermann Göring și-a întins tot mai mult tentaculele. Ministerul Central Economic și Administrativ SS condus de Oswald Pohl s-a extins într-o rețea complexă de afaceri, răspândindu-și tentaculele în toate domeniile posibile. Compania de holding înființată de Pohl în 1940, așa-numita Întreprindere Economică Germană *(Deutscher Wirtschafstsbetrieb)*, controla – fie direct, fie prin concesiuni – companii de construcții, fabricanți de mobilă, ceramică și ciment, o carieră de piatră, uzine de muniție, fabrici de prelucrare a lemnului, uzine

textile, edituri ş.a.m.d. Adesea, această extindere oglindea interesele particulare (uneori excentrice) ale lui Himmler. De pildă, Himmler dorea reducerea consumului de alcool în Germania şi în special în SS. Prin urmare, a hotărât ca firma de apă minerală Apollinaris cu sediul la Bad Neuenahr, deţinută de englezi înaintea războiului, să fie luată din mâinile administratorilor germani şi concesionată companiei de holding SS, şi a încheiat un contract solid prin care compania se angaja să aprovizioneze SS-ul cu apă minerală. Directorul în funcţie nu a putut fi înlăturat, dar a fost obligat să colaboreze cu un subaltern numit de SS, învestit cu multe puteri decizionale. Alte companii au fost preluate direct de SS. Asemenea măsuri au făcut ca imperiul financiar al SS-ului să se extindă cu o viteză incredibilă.[1007] Cu toate acestea, SS-ul nu avea o idee clară asupra rolului pe care această hidră urma să îl joace. După cum sugerează şi exemplul companiei Apollinaris, imperiul se extindea aleatoriu, în urma unui nesfârşit proces de acumulare. În orice caz, SS-ul a pus mereu dominaţia economică pe plan secund, punând mereu accentul pe securitate şi politici rasiale.[1008]

Oricât de izbitoare ar fi fost aceste demersuri, ele nu au reuşit să deturneze filonul eminamente capitalist al economiei germane, bazată pe iniţiativa privată. Existau multe reglementări de stat, dar acestea erau puse în aplicare de diverse instituţii şi organizaţii, adesea aflate în concurenţă.[1009] Şefii de întreprinderi şi directorii de companii au reuşit să păstreze un anumit grad de independenţă, dar erau conştienţi că autonomia lor era tot mai restrânsă de necesităţile războiului, la fel ca şi libertatea economiei de piaţă, şi se temeau că regimul va trece la o economie de stat pe deplin „socialistă". Joseph Goebbels, cunoscut pentru înclinaţiile sale socialiste, era sperietoarea afaceriştilor, care erau în egală măsură îngrijoraţi de expansiunea imperiului economic al SS-ului precum şi de succesul Uzinelor Herman Göring. Această teamă i-a determinat pe mulţi afacerişti şi industriaşi să coopereze îndeaproape cu regimul, în speranţa că-şi vor putea păstra anumite prerogative.[1010]

Drept urmare, directorii şi administratorii de companii erau mai mult decât dispuşi să profite de pe urma stimulilor economici creaţi de stat, cu precădere în producţia de armament. De asemenea, afaceriştii germani profitau şi de pe urma SS-ului. În schimbul creditelor oferite de banca din Dresda, directorii săi au primit funcţii în cadrul organizaţiei. Printre altele, banca din Dresda a oferit împrumuturi pentru lucrările de la Sachsenhausen şi a finanţat construirea Crematoriului II de la

Auschwitz.[1011] Huta, firmele mici care au construit camioanele de gazare folosite în exterminarea evreilor la Chelmno și aiurea, firma de inginerie Topf & Fiii, care a construit camerele de gazare de la Auschwitz și multe alte companii au profitat cu dezinvoltură de pe urma morții. Se prea poate ca unele întreprinderi, precum cele care furnizau Zyklon-B pentru Auschwitz, să nu fi fost conștiente de felul în care erau folosite produsele lor, dar, de cele mai multe ori, scopul era evident. Greu de crezut că muncitorii care prelucrau plombele de aur extrase de pe cadavrele evreilor uciși la Auschwitz și în alte lagăre de exterminare nu bănuiau sursa materiei lor prime. După extracție, plombele erau trimise la o rafinărie administrată de Degussa, cea mai importantă companie de prelucrare a metalelor prețioase din Germania. Obiectele de aur luate de la evrei și alți locuitori de pe teritoriile ocupate era topit și transformat în lingouri. Potrivit estimărilor, Degussa a câștigat 2 milioane de mărci din jefuirea evreilor în perioada 1939–1945; 95% din aurul livrat firmei între 1940 și 1944 provenea de pe urma jafurilor.[1012] Aurul vândut prin Banca Reichului pentru finanțarea unor instituții precum Banca Germană aducea profituri uriașe, care, în majoritatea cazurilor, n-au finanțat întreprinderile comerciale germane, ci au luat calea băncilor centrale din străinătate.[1013] Plombele ajungeau la fabrica Degussa într-o stare care lăsa clar să se înțeleagă de unde provin. La mulți ani după război, un muncitor mărturisea că „punțile și coroanele erau uneori încă atașate de dinți... Era de-a dreptul dezolant să le vezi. De parcă tocmai atunci fuseseră smulse din gurile oamenilor. Pe dinți încă se zăreau urme de sânge și bucăți de gingie“[1014].

Întocmai ca porcii

I

Deşi în final s-a dovedit zadarnic, succesul lui Speer în stimularea producţiei de război s-a datorat în mare parte folosirii chibzuite a forţei de muncă. La data numirii sale în funcţie, 55% din muncitorii angajaţi în industrie lucrau deja în fabrici de armament, cu 21% mai mult decât înaintea războiului, ceea ce nu lăsa loc de îmbunătăţiri; pe de altă parte, acest procent depăşea cu mult eforturile similare din Anglia. Speer a propus o schemă de lucru mai eficientă, nu doar prin extinderea muncii în schimburi, ci şi prin raţionalizarea generală a producţiei, de pildă înjumătăţirea numărului de ore necesar fabricării Panzerului III. Între 1941 şi 1944, numărul aeronavelor produse în fabricile germane s-a împătrit, şi chiar dacă datele statistice au fost exagerate, creşterea productivităţii e de netăgăduit. Aceste rezultate au fost obţinute cu o forţă de muncă depăşind cu puţin în 1944 cifra din urmă cu trei ani: 390 000 faţă de 360 000.[1015]

În acelaşi timp s-a adus mână de lucru proaspătă în fabricile de armament, astfel că numărul muncitorilor a crescut spectaculos în cele mai de seamă sectoare industriale. În 1942, numărul muncitorilor angrenaţi în construcţia de tancuri a crescut cu 60%. Tot în 1942, numărul de angajaţi din fabricile de locomotive a crescut cu 90%, astfel că producţia a săltat de la 2 000 de locomotive în 1941 la 5 000, doi ani mai târziu. Cea mai mare creştere s-a înregistrat la producţia de muniţie, unde erau angajaţi 450 000 de muncitori în toamna lui 1943, faţă de 160 000 în fabricile de tancuri şi 210 000 în uzinele de armament. Şi aici s-au înregistrat creşteri importante, de care însă nu se făcea răspunzător Speer, ci noul program de producţie propus de Todt la 10 ianuarie 1942.[1016] Noii muncitori n-au fost angajaţi de Speer, ci de omul pe care

Hitler îl numise în recent-înființatul post de responsabil plenipotențiar pentru mobilizarea mâinii de lucru, la 21 martie 1942: Fritz Sauckel. Sauckel nu se asemăna câtuși de puțin lui Speer, un burghez rafinat și cultivat. Născut la 27 octombrie 1894, cu tată poștaș, Sauckel a copilărit în sărăcăcioasa provincie Franconia, a lăsat școala baltă la cincisprezece ani, s-a angajat ca asistent-camerist pe un cargobot și a petrecut Primul Război Mondial într-un lagăr de prizonieri după ce nava sa a fost scufundată de un vas de război francez, la scurt timp după izbucnirea conflagrației. Întors în Germania în 1919, s-a angajat ca strungar într-o fabrică de rulmenți, după care a studiat inginerie. Iată, în sfârșit, un adevărat plebeu, atât ca obârșie, cât și după stilul de viață. Spre deosebire de alți ofițeri naziști din vârful partidului, Sauckel se pare că a avut o căsnicie fericită, binecuvântată cu nu mai puțin de zece copii. În 1923, a răspuns cu entuziasm chemării lui Hitler la unitate națională. Sauckel i-a rămas loial lui Hitler după eșecul puciului de la berărie și, drept recompensă, a fost numit lider regional al Turingiei în 1927. În 1929, Sauckel a fost ales în adunarea legislativă din Turingia, iar după victoria Partidului Nazist în alegerile din 1932, a devenit ministru-președinte al landului.[1017]

În anii '30, a condus arianizarea uneia dintre cele mai mari uzine de armament din Turingia, preluată de propria sa companie de holding, Fundația Wilhelm Gustloff. Prin urmare, în ciuda originilor sale modeste, nu era străin de lumea afacerilor sau de industrie, și această experiență avea să-i fie de folos în 1942. Populismul său notoriu și-a găsit expresia la izbucnirea războiului, când s-a furișat la bordul unui submarin după ce Hitler i-a refuzat cererea de a merge pe front, și a fost descoperit doar după ce nava a părăsit portul. Dată fiind poziția sa în rândurile partidului, comandantul flotei de submarine, amiralul Karl Dönitz a rechemat nava în port, dar episodul n-a afectat în niciun fel reputația lui Sauckel. Prietenul său, Martin Bormann, și Hitler considerau că Sauckel posedă forța și cruzimea necesară pentru a soluționa problema forței de muncă. Renumitul său fanatism dădea încredere partidului că nu-i va trata cu compasiune pe slavi, în pofida aportului lor esențial la producția de război germană. În calitate de responsabil plenipotențiar, Sauckel lucra direct în subordinea lui Hitler, ceea ce îi asigura, aidoma lui Speer, o enormă putere decizională. Sauckel s-a folosit de ea în colaborarea cu Speer pentru organizarea recrutărilor în rândurile muncitorilor străini, deși existau neînțelegeri vizibile între cei

doi, care mai târziu s-au preschimbat într-o aprigă luptă pentru putere. Alte instituţii care jucaseră un rol important în mobilizarea forţei de muncă, printre care şi Ministerul Muncii, Planul pe Patru Ani sau Frontul Muncitoresc German, au fost trecute în plan secund. Pe de altă parte, pentru mobilizarea muncitorilor era nevoie de puterea de constrângere a Biroului Central pentru Securitate, astfel că Himmler a devenit al treilea actor principal în acest demers, alături de Sauckel şi Speer.[1018]

La data numirii lui Sauckel în funcţie exista deja un număr mare de muncitori străini în Germania, dintre care mai bine de un milion erau polonezi. Cum Himmler şi Göring îi considerau inferiori din toate punctele de vedere, se credea că polonezii pot îndeplini doar sarcini simple, în agricultură, unde într-adevăr se creaseră multe goluri după recrutarea unui mare număr de ţărani în armată şi strămutarea altora la oraş. Din cei 1,2 milioane de prizonieri şi civili străini care lucrau în Germania în luna mai, 1940, 60% lucrau în agricultură. Cei 700 000 de polonezi lucrau exclusiv pe câmp, excepţie făcând un grup restrâns angajat în construcţia drumurilor. Tentativa de a-i trimite în mine a fost sortită eşecului; muncitorii polonezi nu aveau experienţă, mulţi dintre ei erau bolnavi, înfometaţi sau incapabili de efortul necesar extragerii cărbunelui, iar randamentul lor era scăzut.[1019] Cu toate că muncitorii polonezi fuseseră în mare parte angajaţi în câmpul agricol, spre jumătatea lui 1940, industria de război ducea lipsă de forţă de muncă (potrivit unor inspectori de armament, deficitul ajungea la un milion). Numărul uriaş de prizonieri francezi şi britanici capturaţi în cursul campaniei din mai–iunie 1940 părea să rezolve problema. 200 000 dintre aceştia fuseseră trimişi deja să lucreze în Germania, la începutul lui iulie 1940. În august 1940, această cifră a crescut la 600 000, iar în octombrie la 1 200 000.[1020]

Cu toate astea, încercările de a-i identifica pe muncitorii calificaţi pentru industria de război n-au dat prea multe roade. În decembrie 1940, peste jumătate din aceşti prizonieri lucrau, asemenea polonezilor, în agricultură. Deficitul trebuia acoperit cu muncitori luaţi din rândurile civililor. Muncitorilor recrutaţi din ţările vestice aflate sub ocupaţie sau din ţările aliate li se promiteau aceleaşi salarii şi condiţii de care beneficiau muncitorii germani. Până la începutul lui octombrie 1941, în Germania au fost aduşi 300 000 de muncitori civili din ţările occidentale, 270 000 din Italia, 80 000 din Slovacia şi 35 000 din Ungaria. Italienii şi-au atras numaidecât antipatia germanilor, din cauza veşnicei

nemulţumiri legate de mâncare şi a huliganismului nocturn, la care se adăugau şi privilegiile primite din partea statului german. Muncitorii străini nu băgau de seamă aceste tentative de discriminare. Serviciul de Securitate al SS se plângea de faptul că cei mai mulţi dintre ei nu se prea omorau cu munca. Motivele erau evidente: erau mai prost plătiţi decât germanii şi nu erau remuneraţi potrivit efortului depus.[1021]

Invazia Uniunii Sovietice a dat o cu totul altă dimensiune desfăşurării forţei de muncă aduse din exterior. După cum am văzut deja, Hitler, Göring şi administratorii economici ai Reichului considerau populaţia de pe teritoriile cucerite din Est dispensabilă. Izbânda era aproape şi deci angajarea lor în câmpul muncii nu era necesară. Dar deja din septembrie 1941 devenise limpede că lupta va continua şi în anul următor, iar industriaşii germani au început să facă presiuni asupra regimului ca să le pună la dispoziţie prizonieri sovietici, pentru a suplini lipsa forţei de muncă din mine, unde producţia scăzuse considerabil. La 31 octombrie 1941, Hitler a ordonat ca prizonierii de război ruşi să fie incluşi în economia de război a Germaniei. Angajarea lor ca muncitori necalificaţi ar fi permis muncitorilor germani calificaţi să fie transferaţi în sectoare critice.[1022] Dar, la această dată, o bună parte din prizonierii sovietici muriseră, iar restul erau într-o stare jalnică, astfel că din cei 3 350 000 de soldaţi sovietici capturaţi până la finele lui martie 1942, doar 5% au fost angrenaţi în câmpul muncii.[1023] Drept urmare, recrutarea civililor a devenit necesară.

Încă dinaintea numirii lui Sauckel în funcţie, autorităţile germane civile şi militare din teritoriile estice ocupate au lansat o campanie puternică pentru recrutarea muncitorilor civili, folosind un amestec de reclame ademenitoare şi teroare. Comisii de recrutare înarmate au început să colinde ţara în căutarea tinerilor apţi de muncă, pe care îi arestau şi îi închideau. Totodată, torturau familiile celor care se ascundeau, pentru a-i forţa să se predea. Către sfârşitul lui noiembrie 1942, Sauckel se mândrea că, de la numirea sa, recrutase peste un milion şi jumătate de muncitori străini, astfel că totalul se ridica la aproape trei milioane şi jumătate. Multora, cu precădere celor din ţările vestice, li s-au întocmit contracte pe şase luni, iar o parte din ei, consideraţi inapţi, au fost trimişi acasă, astfel că cifra reală a muncitorilor străini care lucrau în Germania în noiembrie 1942 ajungea la doar 4 665 000. Totuşi, în opinia lui Sauckel, era o performanţă notabilă.[1024] Însă nu era suficient. În 1942, luptele din Est se transformaseră în acel război de uzură pe

care Hitler încercase să-l evite cu orice preţ. Din iunie 1941 până în mai 1944, armata germană a pierdut o medie de 60 000 de soldaţi lunar pe Frontul de Est. Alte sute de mii au fost capturaţi, răniţi sau doborâţi de boală.[1025] Înlocuirea lor s-a dovedit extrem de dificilă. În 1942, armata germană s-a întărit cu un milion de recruţi, după ce vârsta obligatorie de înrolare a fost coborâtă. Alţi 200 000 de bărbaţi au fost încorporaţi din industria de armament, care până atunci fusese scutită de îndatoriri militare. Pentru că mulţi dintre ei erau deja la a doua tinereţe, a fost necesară creşterea vârstei maxime pentru înrolare. Aceste măsuri au avut darul de-a văduvi şi mai mult industria de armament şi agricultura de muncitori.[1026]

Pe măsură ce pierderile se înmulţeau pe Frontul de Est, armata se vedea nevoită să înroleze tot mai mulţi muncitori din industria de armament, care până atunci fuseseră scutiţi de serviciul militar. La rândul lor, fabricile îi înlocuiau cu noi valuri de muncitori străini. Pentru a nu stârni furia poporului prin creşterea salariilor şi a nivelului de trai pentru muncitorii străini, regimul nazist a apelat tot mai des la constrângeri, chiar şi în cazul muncitorilor vestici. La 6 iunie 1942, Hitler a încheiat o înţelegere cu Pierre Laval, premierul guvernului de la Vichy, prin care Reichul se oferea să elibereze 50 000 de prizonieri francezi în schimbul a 150 000 de muncitori civili care urmau să lucreze în Germania. Acest acord avea să fie extins mai târziu. La începutul lui 1942, Sauckel a solicitat ca o treime din metalurgiştii francezi (circa 150 000) să fie transferaţi în Germania, alături de alţi 250 000 de muncitori specializaţi în diverse domenii. Peste 666 000 de muncitori francezi lucrau în Germania către finele lui 1943, alături de 223 000 de belgieni şi 274 000 de olandezi. Pe măsură ce comisiile lui Sauckel „recrutau" tot mai mulţi muncitori din fabricile franceze, menţinerea lor în funcţiune devenea tot mai dificilă, cu toate că multe dintre ele fabricau armament pentru Wehrmacht. La fel ca şi în Polonia, constrângerile tot mai dese au dat naştere unui spirit de rezistenţă.[1027]

Sauckel ştia că Estul îi oferă posibilităţi mult mai extinse pentru recrutarea forţată. Pe măsură ce situaţia se înrăutăţea pe Frontul de Est, armata, autorităţile de ocupaţie şi SS-ul au renunţat la orice scrupule în procesul de recrutare al localnicilor. În cadrul unui discurs ţinut în Poznań, Heinrich Himmler declara: „Nu mă interesează că 10 000 de rusoaice care sapă un şanţ antitanc pentru Germania se prăbuşesc de oboseală, ci mă interesează dacă au dus sarcina la îndeplinire"[1028].

SS-ul incendia sate întregi dacă tinerii fugeau de înrolarea în forțele de muncă, adunau posibili muncitori de pe stradă și luau ostatici ca să-i determine pe tineri să iasă din ascunzători. Toate aceste măsuri au avut darul să îngroașe rândurile partizanilor. Concomitent, conducerea armatei din Est a organizat răpirea a 50 000 de copii cu vârste cuprinse între 10 și 14 ani („Heu-Aktion" sau „Culesul Fânului"), care urmau să lucreze în construcții, pentru Aviația Germană sau în fabricile de armament din Germania. Astfel de măsuri au făcut ca numărul muncitorilor sovietici din teritoriile ocupate obligați să lucreze în Germania să crească la 2,8 milioane până în toamna lui 1944, dintre care 600 000 erau prizonieri de război. La această dată, în Germania lucrau aproape opt milioane de muncitori străini. 46% dintre muncitorii angajați în agricultură erau străini, 33% lucrau în mine, 30% în industria metalurgică, 32% în construcții, 28% în industria chimică și 26% în transporturi. Peste un sfert din forța de muncă germană era alcătuită din cetățeni străini.[1029]

II

Din primăvara lui 1942, valul uriaș de muncitori străini a schimbat la față orașele germane. Pe tot întinsul țării s-au amenajat tabere și cămine pentru cazarea străinilor. Doar în München s-au deschis 120 de lagăre pentru prizonieri de război, 286 de tabere și cămine pentru muncitori civili. 80 000 de paturi au fost puse la dispoziția acestor muncitori. Unele firme i-au angajat pe capete: către finele lui 1944, BMW găzduia 16 600 de muncitori străini în unsprezece centre speciale.[1030] Uzina Daimler-Benz din Untertürkheim (în apropiere de Stuttgart) specializată în fabricarea motoarelor de avion și a altor utilaje de război, a avut 15 000 de angajați în perioada războiului. Procentul muncitorilor străini a crescut de la zero în 1939 la aproape jumătate din efectivul total, în 1943 (excepție făcând secțiunea de cercetare și dezvoltare a companiei). Pentru cazarea lor s-au amenajat nu mai puțin de 70 de clădiri, printre care și barăci improvizate în săli de concerte sau în foste școli.[1031] Până în 1942, combinatul siderurgic Krupp din Essen cedase mai bine de jumătate din efectivul său de muncă armatei germane, asta în condițiile în care fusese nevoit să-și dubleze producția încă din 1937, pentru a face față comenzilor tot mai dese. Drept urmare, la începutul lui 1943,

circa 40% dintre muncitorii săi erau străini. Aceştia au fost aduşi în urma cererilor repetate adresate de Krupp organelor de stat competente (iar mai târziu, biroului lui Sauckel), dar şi în urma recrutărilor independente făcute de companie în Europa de Vest.

În toamna lui 1942, conducerea uzinelor Krupp a tras sforile necesare în Franţa aflată sub ocupaţie pentru a face rost de aproape 8 000 de muncitori, majoritatea calificaţi. Biroul lui Sauckel suspecta chiar că uzinele Krupp preferă să angajeze muncitori calificaţi străini, în dauna muncitorilor germani, mai puţin competenţi. La sediul Krupp din Essen, muncitorii străini erau cazaţi în locuinţe private, iar pentru prizonierii de război şi pentru muncitorii din Est s-au amenajat lagăre speciale, extrem de bine păzite. Lagărele unde erau ţinuţi muncitorii sovietici erau prost construite, insalubre şi duceau lipsă de aşternuturi şi de alte dotări. Mulţi dintre aceşti muncitori civili nu împliniseră încă optsprezece ani. Pe deasupra, regimul lor alimentar era mult mai sărăcăcios decât al altor naţionalităţi. Un şef de echipă de la Krupp cu grad de sergent în SS, care, aşadar, nu ar fi putut fi bănuit de simpatie faţă de muncitorii sovietici, se plângea că dieta zilnică a muncitorilor săi, de la care avea totuşi aşteptări, consta în „apă de ploaie cu napi, ca o supă lungă". Alt director de la Krupp spunea că „oamenii ăştia mor de foame şi n-au forţa să lucreze la cazane, unde au fost repartizaţi"[1032].

Lagărele de muncă pentru străini erau focare de corupţie, de unde comandanţii şi ofiţerii sustrăgeau provizii pentru a le vinde mai apoi pe piaţa neagră sau ofereau mână calificată de lucru comercianţilor locali în schimbul alimentelor şi-al băuturii. Biletele de permisie falsificate erau la mare căutare, iar adesea falsificatorii erau chiar deţinuţii educaţi care lucrau în administraţia lagărului. Într-unul din aceste lagăre, un interpret german cu origini poloneze a organizat un vast cerc de prostituţie, recrutând deţinute tinere şi mituind paznicii germani cu alimente furate din bucătăria lagărului. Legăturile sexuale oneroase între gardieni şi deţinute erau la ordinea zilei, de multe ori fără consimţământul tinerelor, care ajungeau să fie violate. Pentru a întâmpina nevoile sexuale ale muncitorilor străini, germanii au amenajat 60 de bordeluri până la finele lui 1943, unde lucrau 600 de prostituate, toate (potrivit Serviciului de Securitate SS) voluntare din Paris, Polonia şi Protectoratul Cehiei, care scoteau un ban bun din serviciile prestate.[1033] Dacă aceste măsuri erau menite să preîntâmpine legăturile sexuale dintre muncitorii străini şi localnicii germani, ele nu şi-au atins scopul.

Contactul între nemți și străini era în continuare permis, ceea ce a dus, după cum era de așteptat, la proliferarea raporturilor sexuale. Conform unor estimări SS, atât de frecvente erau aceste contacte, încât localnicele au dat naștere la peste 20 000 de copii din flori, de unde s-a tras concluzia că „pericolul contaminării sângelui german cu elemente străine e tot mai mare“[1034].

Situația muncitorilor polonezi din Germania era mult mai tragică. Potrivit unui raport întocmit în februarie 1940 de observatorii secreți ai Partidului Social Democrat aflat în exil, țăranii încercau să-i ajute pe muncitorii polonezi în fel și chip. În regiunile din Est, cel puțin, exista o lungă tradiție a muncitorilor polonezi sezonieri, care a dus la întărirea legăturilor dintre cele două popoare. Îngrozit de această fraternizare, regimul nazist a lansat o campanie de propagandă, dezvăluind presupusele atrocități comise de polonezi și oferind dovezi pentru inferioritatea lor rasială și pentru primejdia pe care o reprezentau.[1035] Luând aminte la experiența cu muncitorii cehi recrutați de întreprinderile germane după 1939[1036], regimul nazist a emis o serie de decrete la 8 martie 1940 (în urma unei discuții avute de Hitler cu Himmler și Göring) care asigurau recunoașterea oficială a inferiorității polonezilor în Germania. Muncitorii polonezi au fost avertizați printr-o circulară că riscau să fie trimiși în lagăre de concentrare dacă nu dădeau randament sau dacă intrau în grevă. Totodată, erau mai prost plătiți decât colegii lor germani pentru aceleași munci prestate, erau impozitați mai sever și nu primeau sporuri sau scutiri medicale. Muncitorii polonezi erau obligați să poarte o insignă specifică – predecesoarea „Stelei lui David“, introduse un an mai târziu. Erau cazați în barăci separate și nu li se îngăduia accesul în instituțiile culturale, în localuri, cârciumi sau restaurante. Nu aveau acces nici în bisericile frecventate de catolicii germani. Pentru a preîntâmpina legăturile sexuale cu localnicele, naziștii au recrutat un număr egal de femei și bărbați polonezi, iar acolo unde această măsură nu a fost posibilă, s-au construit bordeluri. Muncitorii polonezi nu aveau voie să folosească mijloacele de transport în comun. Li s-a interzis să părăsească barăcile după anumite ore.

La ordinele lui Hitler, polonezii care întrețineau legături sexuale cu nemțoaice erau pasibili de pedeapsa cu moartea, iar femeile care intrau într-o relație cu un polonez erau denunțate, umilite în public și rase în cap. Dacă nu erau condamnate de-un tribunal, urmau să fie trimise într-un lagăr de concentrare. Pe de altă parte, aplicându-se dubla măsură,

aceste legi nu-i afectau pe bărbații germani care aveau legături sexuale cu femei poloneze. În prima parte a războiului, aceste decrete au fost distribuite tuturor autorităților locale și puse în practică în anumite locuri, de regulă în urma unui denunț, deși actele rituale de umilire publică precum a tunde chilug o femeie germană provocau și valuri de nemulțumire. Un astfel de incident a avut loc la 24 august 1940 în Gotha, când un muncitor polonez în vârstă de șaptesprezece ani a fost spânzurat fără proces în fața unei adunări de 50 de polonezi (obligați să participe) și 150 de germani (care au venit de bunăvoie), deoarece întreținuse legături sexuale cu o prostituată germană. Incidentele de acest tip s-au înmulțit după toamna lui 1940.[1037] Se încerca segregarea polonezilor cu orice preț. Nu-i de mirare că mulți au scăpat cu fuga și că muncitorii din Polonia au opus o rezistență tot mai susținută campaniilor germane de recurtare.[1038]

Prizonierii sovietici de război care lucrau în Germania aveau parte de-un tratament și mai brutal decât colegii lor polonezi.[1039] În cadrul întrunirii de la 7 noiembrie 1941, Göring a trasat coordonatele generale:

> Locul muncitorilor germani calificați e în industria de armament, nu la sapă sau în mină: pentru asemenea munci îi avem pe ruși... Se interzice contactul cu populația germană și mai ales orice tentativă de „solidarizare". Muncitorii germani sunt stăpânii rușilor... Proviziile alimentare țin de Planul pe Patru Ani. Rușii trebuie să se aprovizioneze singuri (pisici, cai etc.). Îmbrăcămintea, cazarea, întreținerea, puțin mai civilizate ca în Rusia, unde unii trăiesc încă în peșteri... Supraveghere: reprezentanți ai forțelor armate, în timpul serviciului, precum și muncitori germani, constituiți într-o unitate de poliție auxiliară... Pedepse: de la reducerea rațiilor de mâncare la împușcare în fața unui pluton de execuție; fără jumătăți de măsură.[1040]

Prin aceste măsuri se încerca totodată atragerea clasei muncitoare sub umbrela ideologică a regimului, cu care mulți dintre muncitori nu aveau nimic în comun, prin raportarea lor la prizonierii ruși, ca membri ai rasei stăpânitoare. Aici, ca și în alte părți, vedem limpede compromisul mai larg între tendințele rasial-genocidale ale SS-ului pe de o parte și nevoia suplinirii forței de muncă pe de altă parte, căci muncitorii recrutați erau tratați în continuare ca suboameni, forțați să trăiască în condiții mizere și supuși unui regim draconic de pază și pedeapsă.

După negocieri care au durat câteva săptămâni, Heydrich a semnat, la 20 februarie 1942, un decret prin care prizonierii sovietici de război precum şi muncitorii silnici care (în opinia naziştilor) trăiseră sub regimul bolşevic şi deci erau inamici înverderaţi ai nazismului trebuiau segregaţi de populaţia germană, obligaţi să poarte însemne caracteristice şi spânzuraţi dacă întreţineau legături amoroase cu femeile germane.[1041]

Muncitorii ruşi, atât voluntarii, cât şi cei aduşi cu forţa, trebuiau supuşi aceluiaşi tratament: mânaţi ca vitele în barăci, supuşi unor ritualuri înjositoare de despăduchere şi hrăniţi cu pâine şi zeamă. „Se poartă cu noi, de parcă am fi nişte porci, se plângeau două tinere rusoaice într-o scrisoare adresată rudelor, la începutul lui 1942. ...Ne simţim ca într-o închisoare cu porţile închise... Nu ni se permite să mergem nicăieri... La 5 dimineaţa se dă trezirea, iar la şapte începem lucrul. Terminăm la cinci după amiaza."[1042] Angajatorii se plângeau că muncitorii răsăriteni erau hrăniţi atât de prost, încât zilnic absentau cel puţin 10% dintre ei, pe motiv de boală, iar restul nu erau în stare să depună efort. Unele femei leşinau de foame în timpul serviciului. Odată ce rudele şi prietenii lor au primit veste despre condiţiile execrabile de trai, numărul voluntarilor a scăzut brusc. Ministerul Teritoriilor Ocupate din Est a solicitat îmbunătăţirea condiţiilor pentru muncitorii din Est. Informat de Speer la 13 martie 1942 cu privire la situaţia muncitorilor ruşi, Hitler a ordonat suspendarea restricţiilor de deplasare, creşterea salariilor, introducerea de sporuri şi îmbunătăţirea raţiilor. Pe de altă parte, orice nesupunere se pedepsea cu moartea. Aceste ordine au luat forma unui nou set de reguli intrat în vigoare la 9 aprilie 1942, pe care Sauckel le-a înveşmântat în diatribe violente, pentru a-i asigura pe ideologii nazişti că ruşii, inferiori din punct de vedere rasial, nu vor fi trataţi într-o manieră umanitară. Dacă nesocoteau regulile, susţinea Sauckel, trebuiau predaţi Gestapoului şi „spânzuraţi sau împuşcaţi!". Creşterea raţiilor se explica prin faptul că „până şi o maşinărie are nevoie de combustibil, ulei şi îngrijire ca să funcţioneze". Altminteri, exista riscul ca ruşii să devină o povară pentru poporul german, ba chiar un focar de infecţie.[1043]

Acest tip de discurs a reuşit să tempereze aversiunea SS-ului pentru recrutarea civililor sovietici. Totuşi, într-o perioadă în care raţiile germanilor erau în continuă scădere, era crucial din punct de vedere politic ca nivelul de trai al esticilor să nu crească prea mult. Unii nazişti susţineau că aceştia beneficiau de condiţii mai bune decât în Est. Pe de altă parte, un salariu prea mic i-ar fi îndemnat pe patroni să-i folosească în

locul muncitorilor germani, situaţie care trebuia evitată cu orice preţ. Prin urmare, angajatorii au fost obligaţi să plătească o suprataxă specială pe muncitorii răsăriteni, iar pentru creşterea randamentului s-au introdus salarizarea în acord direct şi sporuri de productivitate: germanii şi-au dat seama că mulţi dintre ei dobândiseră o anumită îndemânare în perioada industrializării forţate introduse de Stalin la începutul anilor '30, îndemânare de care fabricile germane aveau mare nevoie. Drept consecinţă, numărul esticilor recrutaţi a crescut. Sauckel s-a văzut nevoit să le amintească liderilor nazişti locali în septembrie 1942 că „ruşii biciuiţi, înfometaţi sau morţi nu pot extrage cărbune şi nici nu pot prelucra fierul sau oţelul"[1044].

Prin urmare, către finele lui 1942, muncitorii străini erau indispensabili industriei şi agriculturii germane. Concomitent însă, SS-ul, poliţia şi organizaţiile de partid considerau că numărul uriaş de muncitori străini comasaţi la oraşe reprezentau o ameninţare tot mai mare la adresa Germaniei. Cu avizul Biroului Central de Securitate, Martin Bormann a organizat o operaţiune specială de supraveghere, în care unităţi formate din membri de partid de încredere, foşti soldaţi, membri SS şi membri SA trebuiau să urmărească activităţile muncitorilor străini şi să-i denunţe dacă încălcau interdicţii precum folosirea mijloacelor de transport, frecventarea cârciumilor sau mersul pe bicicletă. Discrepanţa dintre măsurile economice şi cele poliţieneşti n-a fost soluţionată niciodată.[1045]

Pe lângă faptul că muncitorii trăiau în condiţii mizere, paza lăsa adesea de dorit, în ciuda pedepselor draconice prevăzute pentru abaterea de la regulament. În aprilie 1942, tocmai la debutul programului de recrutare a forţei de muncă străină supervizat de Sauckel, un grup de 2 000 de ruşi format din prizonieri de război şi civili a evadat din lagăre şi cămine. Numărul evadaţilor a crescut de zece ori în următoarele trei luni. Potrivit previziunilor Gestapo din luna august, alţi 30 000 de prizonieri urmau să evadeze până la finele anului. Chiar şi dacă trei sferturi dintre ei au fost mai apoi prinşi, aşa cum susţinea Gestapo, era limpede că situaţia scăpase de sub control. O lună mai târziu, şeful Gestapo, Heinrich Müller, a preluat controlul situaţiei şi a amenajat puncte de control şi cordoane poliţieneşti pe tot cuprinsul ţării, a organizat puncte de control în fiecare gară şi a plasat responsabili cu verificarea actelor trecătorilor în centrele marilor oraşe. După cum se vede, valul uriaş de muncitori străini avea consecinţe severe asupra traiului

germanilor de rând, pe măsură ce verificările făcute de poliție s-au înăsprit. Luise Solmitz consemna în jurnalul ei că în vara lui 1943 erau atâția muncitori străini în Hamburg, încât „pretutindeni împrejur era o învălmășeală de limbi și dialecte“[1046].

Tot pe-atunci, Fr.[iedrich Solmitz] a văzut un alai jalnic de muncitori străini care înainta pe strada Ostmark, fete blonde, tineri, câțiva dintre ei cu trăsături asiatice, bătrâni care se clătinau sub greutatea bagajelor, cu toții mohorâți, împovărați de catrafusele lor sărăcăcioase și rupți de oboseală. „Jos de pe trotuar, bandiților!“[1047]

O astfel de simpatie nu era neobișnuită, deși, după cum sugerează referirea Louisei Solmitz la „asiatici“, poporul german resimțea adesea o superioritate rasială față de prizonierii sovietici sau cei aduși la muncă forțată din Est.

O lună mai târziu, Friedrich Solmitz a fost denunțat de un necunoscut la poliție pentru că oferise mâncare unui muncitor străin lihnit de foame. A fost imediat arestat, dar a scăpat cu un avertisment.[1048]

III

Recrutarea în masă a forței de lucru străine pentru uzinele de armament germane se explică și prin faptul că, din varii motive, regimul nu a putut sau a refuzat să angajeze mai multe femei în industrie. Posibilitățile erau într-adevăr limitate. Decenii de-a rândul, mult mai multe femei au lucrat în Germania decât în țări dezvoltate din punct de vedere industrial, precum Marea Britanie. În 1939, circa jumătate din femeile germane cu vârste cuprinse între cincisprezece și șaizeci de ani activau în câmpul muncii, spre deosebire de Anglia, unde procentul era de 25%. Grație unui efort susținut de mobilizare, acest procent a crescut în Anglia la 41% spre sfârșitul lui 1944, dar nu l-a egalat niciodată pe cel din Germania. În 1939, procentul femeilor civile angajate în Germania era de 37%, depășind cu mult echivalentul de 26% din SUA. Această situație se datora în mare parte micilor gospodării agricole întâlnite pe întreg cuprinsul Germaniei, care depindeau de forța de muncă feminină, cu atât mai mult după ce o bună parte din bărbații angajați în uzinele de muniție au fost trimiși pe front. În 1939, nu mai

puţin de şase milioane de femei lucrau pământul în Germania, spre deosebire de Marea Britanie, unde cifra lor nu depăşea 100 000. Pe măsură ce tot mai mulţi bărbaţi erau înrolaţi în armata sau în industria de armament, procentul femeilor germane angajate în sectorul agricol a crescut de la 55% în 1939 la 67% în 1944. Munca lor era esenţială pentru efortul de război, iar în momente cheie, precum secerişul, rândurile lor au fost îngroşate prin recrutarea altor femei pe o perioadă delimitată (de pildă, în vara lui 1942 au fost angajate circa 950 000 de femei). Pe deasupra, sute de mii de femei lucrau voluntar ca ajutoare în prăvălii sau gospodării. În 1941, numărul femeilor angajate a ajuns la 14 milioane, adică 42% din forţa de muncă germană. Cât mai putea să crească această cifră?[1049] Chiar şi dacă s-ar fi depus toate eforturile pentru mobilizarea femeilor în industria de război, economiştii nu sperau la o creştere mai mare de 1,4 milioane în forţa de muncă, o cifră care nu acoperea nici pe departe nevoile existente.[1050]

Odată cu izbucnirea războiului, procentul forţei de muncă feminine s-a diminuat, după ce jumătate de milion de femei au părăsit piaţa muncii între mai 1939 şi mai 1941. Această descreştere s-a datorat în mare parte restructurărilor din industria textilă, de pantofi şi a bunurilor de consum, tradiţional apanajul femeilor. Până în iunie 1940, aproximativ 250 000 de femei au fost transferate în industria de război. Între mai 1939 şi mai 1942, numărul femeilor din industria bunurilor intermediare a crescut de la 760 000 la peste 1,5 milioane, pe când în industria bunurilor de consum a scăzut de la 1,6 milioane la 1,3 milioane. Frontul Muncitoresc German a făcut presiuni pentru îmbunătăţirea condiţiilor la locul de muncă pentru a atrage mai multe femei în industria de armament. În mai 1942, a obţinut o creştere a subvenţiilor pentru creşe, pentru muncitoarele măritate şi sporuri pentru femei înainte şi după naştere, precum şi reducerea orelor de muncă pentru femeile gravide şi pentru mamele care alăptau. Dar rezultatele acestor stimuli a fost contracarate de bonificaţiile generoase oferite soţiilor şi văduvelor de soldaţi. În anumite cazuri, aceste sume ajungeau la 85% din fostul salariu al bărbatului. Însuşi Hitler s-a împotrivit recrutării femeilor în industria de război, considerând că efortul depus în uzine ar putea diminua şansele lor de-a avea copii sau le-ar putea determina să renunţe la a mai aduce copii pe lume. În noiembrie 1943, s-a opus planului de recrutare a femeilor cu vârste cuprinse între 45 şi 50 de ani în câmpul muncii, spunând că această măsură le-ar împiedica să se îngrijească de soţi şi familie. Cu un an în

urmă, Hitler luase măsuri pentru ca femeile care se ofereau să lucreze în industria de război să primească slujbe de birou, nu foarte solicitante. Mobilizarea femeilor cu copii mici era dezaprobată în toate țările beligerante, iar în orice caz, peste trei milioane și jumătate lucrau deja cu normă parțială în 1944, de patru ori mai multe decât în Marea Britanie. Însă poate mai importantă era obsesia lui Hitler pentru precedentul „trădării", căreia îi atribuia înfrângerea Germaniei din 1918. Nemulțumirea femeilor de pe frontul intern, forțate să lucreze în fabrici, pe bani puțini și în condiții mizere, a dus la organizarea unor greve care, în opinia lui Hitler, au destabilizat starea de spirit a germanilor. În lipsa unui real ajutor social, multe femei au luat parte la revolte (generate de lipsa alimentelor) și au demonstrat împotriva războiului. Această situație nu trebuia să se repete în al Doilea Război Mondial.[1051]

Pentru a înlătura orice îndoială, Hitler le-a invitat pe femei la 1 septembrie 1939 să se alăture „comunității de luptă" a Germaniei și să sprijine efortul de război. Dar cum?[1052] Încercările orânduirii de a promova rolul mamei în sânul comunității germane a continuat neabătut pe tot parcursul războiului. La fel ca și înaintea războiului, organizațiile femeilor naziste se deplasau pe tot cuprinsul țării pentru a vorbi în public despre maternitate, creșterea copilului și pentru a sărbători Ziua Mamei.[1053] Alături de publicațiile care elogiau rolul mamei germane, au apărut noi colecții de eseuri destinate femeilor, unde se ridicau în slavă eroinele din trecutul Germaniei. Eroismul lor însă nu consta în fapte de vitejie întreprinse pe cont propriu, ci în sprijinul galant oferit bărbaților, fie că îi trimiteau în luptă, fie că își apărau copiii de incursiunile dușmanului. Curajul femeilor în vreme de război se oglindea în refuzul lor de-a ceda deznădejdii atunci când primeau vestea morții unui apropiat. Propaganda susținea că rolul gospodinei era să încurajeze măsura și să se îngrijească de îmbrăcămintea și alimentația familiei în condițiile vitrege de viață. Dacă li se cerea să contribuie la efortul de război, munca depusă trebuia să fie în acord cu valorile feminine, așa cum erau ele înțelese de propaganda nazistă. De pildă, femeile responsabile cu ordinea publică în timpul raidurilor aeriene își protejau, în fapt, familia, iar cele care lucrau în fabricile de muniție se îngrijeau de fapt de supraviețuirea fiilor patriei, prin aprovizionarea lor cu armament. O muncitoare din fabricile de armament al cărei fiu lupta pe front mărturisea că „înainte îi ungeam untul pe pâine, acum vopsesc grenade și mă gândesc că sunt pentru el"[1054].

Nemţii nu aveau un echivalent pentru „Rosie the Riveter" (nituitoarea Rosie), icoana propagandei americane, care-şi sufleca vesel mânecile şi punea umărul la efortul de război, practicând o meserie rezervată în mod tradiţional bărbaţilor, într-o instituţie strict bărbătească.[1055] În realitate, în pofida tuturor măsurilor de ajutor social venite în sprijinul mamelor muncitoare, majoritatea femeilor din Germania – şi din alte ţări – care lucrau cu normă întreagă erau tinere şi necăsătorite. Organizaţii precum Liga Fetelor Germane sau Frontul Muncitoresc German s-au străduit să recruteze femei în diferite sectoare ale economiei de război şi nu trebuie subestimată adeziunea puternică la cauza nazistă, care a determinat un număr de tinere, precum Melita Maschmann, să se înscrie voluntare în câmpul muncii. Potrivit unor estimări, procentul femeilor germane înscrise în forţa de muncă civilă a crescut de la 37% în 1939 la 51% în 1944, în mare parte datorită campaniei de mobilizare a femeilor în fabrici, începută în 1943. Pe de altă parte, forţa de muncă civilă din Germania era în continuă scădere, pe măsură ce tot mai mulţi bărbaţi erau chemaţi să slujească sub drapel, astfel că, în realitate, numărul angajatelor remunerate a crescut de la 14 626 000 în mai 1939, la doar 14 897 000 în septembrie 1944, în fapt, o creştere insesizabilă.[1056] Patronilor de fabrici le-a fost mai la îndemână să se bizuie pe muncitori străini. Aceştia şi-au îndreptat atenţia spre Franţa şi spre teritoriile cucerite din Uniunea Sovietică, de unde puteau recruta muncitori calificaţi sau cel puţin instruiţi şi, teoretic, capabili să facă faţă efortului fizic, în schimbul unor salarii extrem de modeste şi fără să fie nevoiţi să le asigure avantajele şi beneficiile la care erau îndreptăţite femeile germane.[1057]

Fireşte, angajatorii nu descurajau femeile să lucreze. Într-adevăr, în mai 1944, 58% din muncitorii civili polonezi şi sovietici care lucrau în Germania erau femei. Multe dintre ele intraseră în serviciul gospodinelor germane, în vreme ce tinerele nemţoaice care ar fi îndeplinit acest rol pe timp de pace erau recrutate timp de un an în cadrul programului de muncă obligatorie. La 10 septembrie 1942, Sauckel a hotărât prin decret importul servitoarelor din Est. Pe de o parte, se dorea consfinţirea unei practici deja încetăţenite, întrucât mulţi administratori civili şi ofiţeri de armată aduceau femei de pe teritoriile cucerite pe care le angajau în gospodărie. Consultat în această chestiune, Hitler a înlăturat orice obiecţie rasială, declarând că multe dintre ucrainence aveau obârşie germană şi că blondele cu ochi albaştri puteau să fie

germanizate după o anumită perioadă petrecută în slujba Reichului. Cum era de așteptat, decretul lui Sauckel cerea ca femeile cu vârste cuprinse între 15 și 35 de ani să semene cât mai mult femeilor germane. Familiile din pătura mijlocie au îmbrățișat numaidecât ideea. În scurt timp, tocmirea unei slujnice din Est a devenit o chestiune de prestigiu social. Spre deosebire de servitoarele germane, răsăritencele primeau sarcini dintre cele mai grele sau murdare; pe deasupra, erau ieftine, puteau fi făcute să lucreze ore suplimentare, fără concediu, și trebuiau să fie complet supuse stăpânilor germani. Potrivit unui raport al Serviciului de Securitate SS, „multe gospodine s-au plâns în repetate rânduri că, spre deosebire de rusoaice, servitoarele germane sunt adesea obraznice, puturoase și spurcate la gură, și au o purtare foarte necuviincioasă"[1058]. Pentru multe familii burgheze, angajarea unei servitoare rusoaice însemna o revenire la vremurile bune, când slujitoarele își cunoșteau lungul nasului și nu ieșeau din cuvântul stăpânului.[1059]

La fel gândeau și industriașii. Spre deosebire de nemțoaice, răsăritencele puteau fi obligate să lucreze în schimburi de noapte și să depună mai mult efort. Nu aveau dreptul la concediu și erau cunoscute pentru supușenia lor. „Vrem mai multe muncitoare din Est!", declara conducerea fabricii Carl Zeiss cu sediul în Jena, în iunie 1943.[1060] După cum era de așteptat, legăturile sexuale dintre bărbații germani și muncitoarele din răsărit s-au înmulțit considerabil. Firește, Himmler și SS-ul s-au arătat îngrijorați în privința copiilor rezultați din aceste legături. De la sfârșitul lui 1942, muncitoarele străine gravide urmau să fie supuse unei examinări, pentru a afla dacă progenitura lor va fi „de rasă bună". În cazul unui aviz pozitiv, copilul urma să fie separat de mamă după înțărcare, dat în grija unui azil – fără încuviințarea mamei, dacă era din Est – și crescut ca german. Restul erau plasați în instituții destinate copiilor străini, unde alimentația și îngrijirea nu se făceau după standardele în vigoare. Într-un asemenea institut, aflat în apropiere de Helmstedt, 96% dintre copiii polonezi și ruși au murit de boală și inaniție între lunile mai și decembrie 1944. În același an, 48 din cei 120 de copii plasați într-un azil din Voerde au murit în urma unei epidemii de angină difterică. În azilul aparținând de fabrica Volkswagen, rata mortalității în rândurile bebelușilor muncitoarelor venite din Rusia sau Polonia era la fel de mare. Într-un raport prezentat lui Himmler la 11 august 1943, un general SS care făcuse o vizită într-un astfel de azil scria: „În mod evident, copiii erau lăsați să moară de foame"[1061]. E foarte

probabil că asemenea politici au avut un impact puternic asupra moralului și dăruirii muncitorilor străini. Totuși, dacă în perioada 1939–1941 randamentul muncitorilor din industria de armament a scăzut cu o pătrime, începând cu 1942 a ajuns la cote normale și a crescut considerabil până în 1944. Asta s-a datorat mai presus de toate strategiilor de raționalizare implementate de Speer și de colaboratorii săi, a căror susținere neabătută a propulsat economia germană de război spre cote maxime, în 1944.

IV

Un rol cheie în strategia lui Speer pentru dezvoltarea economiei de armament l-au avut colaborările cu SS-ul și cu industria germană. Practic, s-a creat o rețea de interese convergente. Aflați mereu în căutare de mână ieftină și supusă de lucru, industriașii germani și-au manifestat interesul nu doar pentru muncitorii străini, ci și pentru deținuții din lagărele de concentrare. În octombrie 1944, de pildă, din cei 83 000 de muncitori străini angajați de combinatul chimic IG Farben (care alcătuiau 46% din totalul forței de lucru), 9 600 erau prizonieri de război, dar 10 900 proveneau din sistemul de lagăre. Printre cele mai importante zone industriale ridicate pe timpul războiului se numără și gigantica fabrică de cauciuc butadien-nitrilic (buna) de la Monowitz, aflată la cinci kilometri de Auschwitz. Poziționarea sa în partea de est a Reichului o scotea din raza de acțiune a bombardierelor inamice, dar beneficia de acces la calea ferată și putea fi aprovizionată cu apă, calcar și cărbuni din apropiere. Odată ce construcția combinatului a fost aprobată la 6 februarie 1941, Carl Krauch, directorul IG Farben și totodată șeful secțiunii de cercetare și dezvoltare a Planului pe Patru Ani, a apelat la Göring pentru a-l convinge pe Himmler să-i pună la dispoziție o echipă de muncitori formată din etnici germani strămutați în regiune și deținuți din lagărul de concentrare (la această dată doar prizonieri polonezi politici și militari) pentru a grăbi construcțiile. Compania s-a oferit să plătească SS-ului trei sau patru mărci pentru fiecare schimb de nouă până la unsprezece ore efectuat de un deținut, iar în schimb, comandantul lagărului, Rudolf Höss, se oferea să se ocupe de instruirea, hrănirea și paza deținuților, și să construiască un pod și o linie ferată care să lege zona industrială de lagăr. În vara lui 1942, la ridicarea fabricii lucrau 11 200 de muncitori, dintre care 2 000 din lagăr. Otto

Ambros, șeful producției de buna din cadrul IG Farben, declara că în viitor, „acest complex industrial va deveni piatra de temelie a germanității sănătoase și virile din răsărit". În particular, Ambros i-a comunicat șefului său, Fritz ter Meer, că „parteneriatul cu SS se dovedește a fi foarte profitabil"[1062].

Cu toate acestea, către sfârșitul anului 1943, construcțiile nu fuseseră încă încheiate. La Monowitz erau angajați circa 29 000 de muncitori: jumătate dintre ei erau străini, un sfert etnici germani și restul deținuți din lagărele de concentrare. Abuzurile comise de paznicii SS, rațiile insuficiente precum și lipsa dotărilor medicale și sanitare în barăcile de pe șantier (unde muncitorii dormeau câte doi în pat) au dus la îmbolnăvirea multora dintre deținuți, în vreme ce unii erau incapabili să reziste efortului și orelor nesfârșite de lucru. La acea dată, majoritatea deținuților din lagăr erau evrei. Un ofițer SS s-a prezentat la fața locului, probabil la invitația unuia dintre directorii companiei, și a făcut inspecția celor 3 500 de deținuți care lucrau pe șantier. Pe cei inapți de muncă i-a trimis înapoi la Auschwitz pentru a fi gazați. Din acel moment, „selecțiile" erau efectuate la intervale regulate, astfel că în 1943–1944, din totalul de 35 000 de deținuți care-au trecut prin șantier, se presupune că 23 000 au murit de boală, de epuizare sau gazați. Cifra reală poate ajunge până la 30 000. Chiar și în locuințele lor, directorii companiei erau expuși mirosurilor grele eliberate în permanență de coșurile crematoriilor, la care s-a adăugat, începând din septembrie 1942, duhoarea cadavrelor arse la intervale regulate pe grătare, în aer liber. Supraveghetorii și directorii companiei IG Farben nu erau străini de exterminările de la Birkenau și nici de soarta celor care nu întruneau criteriile ofițerilor SS. Ba mai mult, unii dintre ei îi amenințau pe deținuții care nu păreau să-și dea toată silința că vor fi trimiși la camera de gazare. Colaborarea cu gigantul industrial s-a dovedit cât se poate de profitabilă pentru SS. În schimbul muncitorilor puși în slujba companiei, SS-ul s-a ales cu un total de 20 de milioane de mărci.[1063]

Includerea deținuților din lagăre în câmpul muncii a fost rezultatul transformărilor hotărâtoare în natura, dimensiunea și administrarea lagărelor de concentrare, care au avut loc în prima parte a anului 1942. La foarte scurt timp de la izbucnirea războiului, Theodor Eicke, inspectorul general al lagărelor, a fost trimis pe front, unde avea să moară la 16 februarie 1943, în luptele împotriva Uniunii Sovietice. Sub conducerea succesorului său, Richard Glücks, numărul deținuților din

lagăre a crescut rapid, de la 25 000 la 88 000 în decembrie 1942. Fireşte, această cifră nu include lagărele de exterminare ale Acţiunii Reinhardt, aflate sub conducerea organizaţiei T-4 cu sediul în cancelaria Führerului, unde speranţa de viaţă a prizonierilor era de câteva ore. Noii deţinuţi erau în mare parte muncitori polonezi, la care s-au adăugat, începând din 1940, adversari (declaraţi sau bănuiţi) ai regimului de ocupaţie din Protectoratul Boemiei şi Moraviei, Franţa, Belgia, Norvegia, Olanda şi Serbia. Erau vizaţi în special preoţii şi specialiştii polonezi. Noi arestări au avut loc odată cu invadarea Uniunii Sovietice. Potrivit unei liste întocmite de Gestapo în octombrie 1941, în acea lună fuseseră arestate 544 de persoane pentru „comunism şi marxism", 1 518 pentru „nesupunere", 531 pentru „legături ilicite cu prizonierii polonezi de război" şi nu mai puţin de 7 729 pentru „întreruperea muncii". Pe această listă figura şi un număr mic de oponenţi religioşi ai regimului, precum şi evreii care fuseseră eliberaţi din lagăre după pogromul din noiembrie 1938, cu condiţia să emigreze, dar refuzaseră să respecte termenii eliberării.[1064]

În primii doi ani şi jumătate de la începutul războiului, sistemul concentraţionar s-a extins prin construirea unor lagăre noi, precum cele de la Auschwitz, Gross-Rosen şi Stutthof. În ciuda asigurărilor repetate ale lui Himmler că o parte din lagărele recent înfiinţate erau de fapt lagăre de muncă, distincţia dintre lagăre de concentrare, lagăre de muncă şi ghetouri s-a estompat tot mai mult odată cu trecerea timpului. Asta mai ales pentru că deţinuţii din lagărele de concentrare reprezentau o sursă la îndemână pentru industria de război a Germaniei, unde cererea de muncă era în continuă creştere. Cele mai importante transformări au avut loc în cadrul restructurărilor generale care au urmat înfrângerii armatei germane la porţile Moscovei, şi a numirii lui Albert Speer în fruntea Ministerului Armamentului. La 16 martie 1942, Himmler a mutat Inspectoratul Lagărelor de Concentrare în subordinea Biroului Central Economic şi Administrativ al SS-ului, aflat sub conducerea lui Oswald Pohl. De-acum înainte, Biroul lui Pohl prelua cererile pentru mână de lucru, astfel că SS-ul a întemniţat tot mai mulţi muncitori polonezi şi răsăriteni pentru a întâmpina solicitările firmelor. La 30 aprilie 1942, Pohl i-a rezumat lui Himmler schimbările din lagăre:

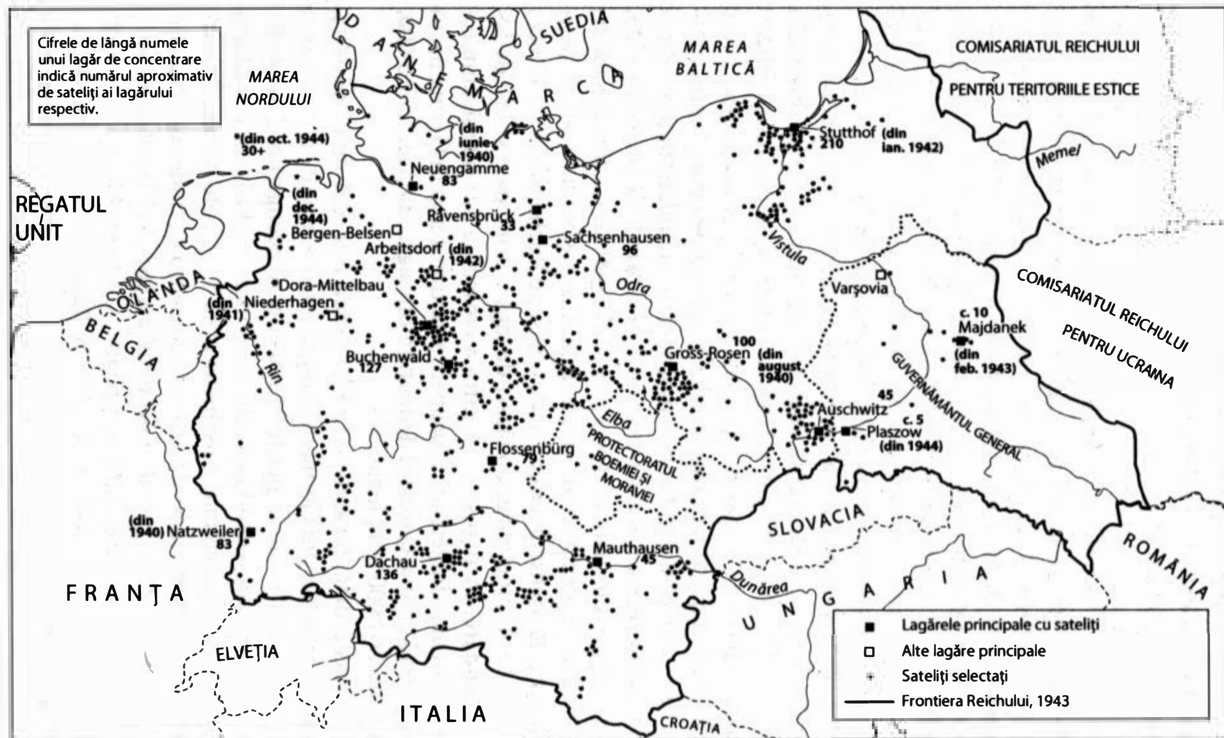
> Mobilizarea întregii forţe de muncă din lagăre e tot mai importantă, întâi în scopuri militare (creşterea producţiei de armament) şi, după încheierea războiului, în şantiere de construcţii. Trebuie, deci,

luate măsuri pentru transformarea treptată a lagărelor – care până acum slujeau strict intereselor politice – în unități capabile să răspundă nevoilor economice.[1065]

În mare, Himmler era de acord cu aceste schimbări radicale, dar nu dorea ca lagărele să-și piardă funcția de reeducare politică, „căci altfel, lumea va suspecta că arestăm oameni sau îi ținem prizonieri pe cei arestați deja pentru a suplimenta forța de muncă"[1066].

Înțelegerea era în mare parte similară cu cea de la Monowitz: în schimbul unei sume de bani, SS-ul se angaja să-i supravegheze pe muncitori, să se asigure că aceștia dau randament și să le pună la dispoziție haine, mâncare și ajutor medical. Himmler a ordonat identificarea muncitorilor calificați și instruirea celor necalificați. Majoritatea deținuților lucrau în construcții, de regulă munci simple, dar solicitante din punct de vedere fizic. Pe de altă parte, Hitler considera că muncitorii calificați trebuiau exploatați la maximum. Încă din 1933, deținuții erau zilnic scoși la muncă, dar, din cauza extinderii rapide a sistemului concentraționar, a fost necesară ridicarea unor lagăre secundare în apropierea șantierelor, de regulă la o zi de mers de lagărul principal. În august 1943, numărul deținuților din lagăre a ajuns la 224 000. În fruntea clasamentului se afla complexul de trei lagăre de la Auschwitz, cu 74 000 de deținuți, urmat de Sachsenhausen, cu 26 000 și de Buchenwald, cu 17 000. În aprilie 1944, funcționau douăzeci de lagăre principale și 165 de lagăre secundare. În august 1944, cifra a crescut la 525 000 și, cum tot mai mulți ocnași din teritoriile ocupate erau transferați în Germania, în ianuarie 1945, numărul total al deținuților din lagăre ajungea la 715 000, dintre care 202 000 erau femei.[1067]

La această dată, lagărele secundare erau într-atât de răspândite, încât puține așezări din Germania nu găzduiau echipe de deținuți care munceau înăuntru sau la periferia orașului. Neuengamme, de pildă, număra nu mai puțin de 83 de lagăre secundare, inclusiv unul la Alderney, pe Insulele Canalului. Auschwitz avea 45. Unele dintre ele erau foarte mici, precum cel de la Kattowitz de exemplu, unde zece prizonieri de la Auschwitz au lucrat în decursul anului 1944 la ridicarea adăposturilor antiaeriene și barăcilor pentru Gestapo. Altele erau alipite marilor întreprinderi industriale, precum fabrica de armament antiaerian din Laurahütte, deținută de compania Rheinmetall-Borsig, unde la sfârșitul lui 1944 lucrau circa 900 de prizonieri, 850 de muncitori –

13. Lagăre de concentrare şi sateliţi ai acestora, 1939–1945

cu forța – și 650 de germani. Mulți dintre prizonieri fuseseră aleși pe criterii de calificare și îndemânare, și aveau parte de condiții mai bune; alții lucrau în bucătărie, oficiau slujbe religioase sau îndeplineau sarcini simple, precum încărcatul și descărcatul proviziilor. Lagărul respectiv se afla sub conducerea lui Walter Quakernack, un paznic trimis special de la Auschwitz, cunoscut pentru brutalitatea sa. Quakernack a fost executat de britanici în 1946 pentru crime de război.[1068]

O bună parte din companiile producătoare de armament au întrebuințat forța de muncă disponibilă în lagărele de concentrare. Cererea era într-atât de mare, încât aceste companii au sfidat principiile ideologice fundamentale ale SS-ului și au solicitat până și deținuți evrei, dacă aceștia erau pregătiți profesional.[1069] Companiile nu erau însă preocupate de bunăstarea deținuților, iar SS-ul a continuat să aplice aceleași tratamente ca în lagăre, drept urmare, mulți au sucombat din cauza înfometării și orelor nesfârșite de lucru, a epuizării și, mai presus de toate, a abuzurilor neîncetate din partea paznicilor. Din aprilie 1944, la fabrica Volkswagen din Wolfsburg lucrau 7 000 de deținuți, majoritatea pe șantiere de construcții. Compania nu era preocupată de condițiile mizerabile în care trăiau aceștia, iar SS-ul a continuat să suprime în mod violent individualitatea deținuților precum și unitatea de grup, în dauna randamentului oferit de muncitori.[1070] Sub îndrumarea SS-ului, un nou lagăr secundar a fost înființat în porturile Blohm și Voss din Hamburg. Și în acest caz, mai presus de orice erau interesele companiei.[1071] Din ianuarie 1943, fabrica Daimler-Benz din Genshagen a recrutat 180 de deținuți de la Sachsenhausen, cărora li s-au alăturat în curând alte câteva mii de la Dachau și din alte lagăre de concentrare. Diseminarea forței de muncă disponibilă în lagăre a dus la împânzirea Germaniei de lagăre secundare și deci la împrăștierea producției de armament în toate colțurile țării, (în subteran sau chiar în regiunile rurale), în încercarea de a evita bombardamentele Aliaților. Companiile doreau suplimentarea rapidă a forței de muncă pentru construirea noilor complexe, iar SS-ul s-a arătat dispus să furnizeze materialul uman.[1072]

Rata mortalității era ridicată în lagărele de muncă forțată, iar condițiile de trai erau sub orice critică. Dar se pare că numai la Auschwitz aveau loc „selecțiile“ regulate pentru eliminarea deținuților inapți de muncă. Spre deosebire de restul lagărelor, Auschwitz a funcționat deopotrivă ca lagăr de muncă și de exterminare, până la sfârșitul războiului, fiind și singurul lagăr dotat cu instalații de gazare în masă (cele de la

Dachau n-au fost folosite niciodată). Cu toate astea, doctorii SS din lagăre au primit ordine să-i eutanasieze pe deținuții care erau prea bolnavi sau prea slăbiți pentru a munci, prin injecție cu fenol. Oficial, deținutul murise din „cauze naturale“[1073]. La 16 decembrie 1942, Kurt Aumeier, ajutorul comandantului de la Auschwitz, i-ar fi zis ofițerului SS responsabil cu deportările din Zamość:

> Să fie aduși doar polonezii apți de muncă, pentru a nu aglomera în chip inutil lagărul și trenurile. Retardații, idioții, invalizii și bolnavii trebuie înlăturați cât mai repede cu putință, ca să mai aerisim lagărul. Îndeplinirea sarcinii a fost complicată însă de instrucțiunile primite din partea Biroului Central al Securității care spun că, spre deosebire de evrei, polonezii trebuie să moară de cauze naturale.[1074]

De fapt, Aumeier dorea falsificarea certificatelor de deces a polonezilor uciși. Rata mortalității era mare fără doar și poate. Doar în a doua jumătate a anului 1942 au murit nu mai puțin de 57 000 de prizonieri, dintr-o medie totală de 95 000, ducând mortalitatea la 60%. În unele lagăre, cu precădere în Mauthausen, unde erau trimiși asocialii și criminalii germani pentru a fi „exterminați prin muncă“, rata mortalității era și mai mare. În ianuarie 1943, Glücks a dat ordin tuturor comandanților de lagăre „să facă eforturi susținute pentru a reduce cifra deceselor“, pentru a „nu le afecta capacitatea de muncă“. Din acel moment, numărul deceselor a scăzut considerabil. Cu toate astea, între ianuarie și august 1943, în lagăre au murit încă 60 000 de deținuți, din cauza bolilor, înfometării, abuzurilor și crimelor SS.[1075] Tensiunea neîntreruptă dintre SS, care invariabil vedeau în lagăre instrumente de pedeapsă și represiune politică și rasială, și industriași, pentru care lagărele erau surse de mână de lucru ieftină, n-a fost niciodată dezamorsată.[1076]

Cât de mult au profitat afaceriștii de pe urma deținuților și a celor obligați să muncească? Fără îndoială, era mână de lucru ieftină. De pildă, costa de două ori mai puțin să angajezi un prizonier de război sovietic decât un german. Până în 1943 cel puțin, întreprinderile germane au avut de câștigat de pe urma angajării muncitorilor străini. Totuși, randamentul lor era scăzut, mai ales în cazul prizonierilor de război. În perioada 1943–1944, de pildă, randamentul prizonierilor de război din minele de cărbuni era de două ori mai scăzut decât cel al muncitorilor francezi.[1077] Mâna de lucru străină a fost tot mai des

folosită în proiecte de construcție care nu au adus profituri mari până la sfârșitul războiului. Construcțiile la uriașul combinat chimic de la Auschwitz-Monowitz n-au fost terminate niciodată și producția de buna a fost amânată la infinit, cu toate că în octombrie 1943 s-a dat startul producției de etanol, compus folosit în explozibili și în combustibilul pentru aeronave. Către sfârșitul lui 1944, combinatul acoperea 15% din producția germană de etanol. Pe termen lung, fabrica de la Monowitz a devenit un mare producător de cauciuc sintetic, însă doar sub ocupație sovietică, mult timp după sfârșitul războiului.[1078]

Pentru ridicarea unui combinat similar la Gleiwitz, folosind, printre altele, și deținuți din lagărele de concentrare, compania Degussa a cheltuit 21 de milioane de mărci până la finele lui 1944, în vreme ce câștigul net nu depășea 7 milioane. Clădirile și instalațiile construite de deținuți au fost demontate și folosite în alte scopuri de sovietici, iar ce-a mai rămas din combinat a fost naționalizat de guvernul polonez. Cu toate astea afaceriștii, nerăbdători să folosească sistemul concentrațional ca sursă pentru mână de lucru ieftină, s-au străduit în zadar să limiteze câștigurile obținute pe căi ilicite. În 1943, majoritatea directorilor de întreprinderi și-au dat seama că războiul avea să fie pierdut. În consecință, au căutat să-și pregătească terenul pentru anii postbelici. Cea mai sigură investiție era în proprietăți imobiliare, iar în acest scop, fabricile lor trebuiau să înghită tot mai multe hectare și să primească tot mai multe comenzi din partea guvernului. Firește, asta presupunea suplimentarea forței de muncă, indiferent prin ce mijloace. Odată ce făceau rost de noi muncitori, întreprinderile îi foloseau adesea după cum credeau de cuviință, nesocotind instrucțiunile venite din partea birourilor centrale de planificare. Regimul nazist și SS-ul se făceau răspunzători de furnizarea muncitorilor, precum și de tratamentul criminal la care aceștia erau supuși. Dar de amploarea exploatării se făceau vinovați, cel puțin parțial, și industriașii.[1079] În total, circa 8 435 000 de muncitori străini au fost încorporați în industrie pe toată durata războiului. Doar 7 945 000 mai erau încă în viață în vara lui 1945. Prizonierii de război au dus-o și mai rău. Din cei 4 585 000 siliți să muncească pe timpul războiului, doar 3 425 000 au ajuns să-i vadă sfârșitul.[1080] Supraviețuitorii au fost nevoiți să aștepte aproape cincizeci de ani pentru despăgubiri.

Speer n-a reușit să controleze economia în totalitate. Influența uriașă pe care o avea depindea de buna cooperare cu alte părți interesate, printre care Göring cu al său Plan pe Patru Ani, responsabilii cu

aprovizionarea forţelor armate, Milch şi Thomas, Sauckel şi operaţiunea sa de mobilizare a forţei de muncă, Ministerul Economiei şi SS-ul. În memoriile sale, Speer a pus în antiteză perioada în care a fost la conducere cu anii dinainte, când domnise haosul. Era însă o exagerare.[1081] Pe de o parte, Fritz Todt centralizase întru câtva economia înainte să moară. Pe de altă parte, „policraţia" administrativă pe care mulţi istorici au identificat-o înaintea numirii lui Speer a continuat până la sfârşitul războiului.[1082] Speer a încercat s-o ţină sub control, însă n-a reuşit acest lucru niciodată. Laolaltă cu jafurile şi rechiziţiile de alimente, materii prime, armament, echipament şi produse industriale din ţările ocupate, exproprierea evreilor europeni, taxele, vămile şi cursul valutar inegal între Germania şi naţiunile ocupate, şi achiziţiile de toate felurile făcute de soldaţii germani la preţuri foarte avantajoase, mobilizarea forţei de muncă străină a contribuit enorm la economia de război a Germaniei. Probabil că nu mai puţin de un sfert din veniturile anuale ale Germaniei veneau din cuceriri.[1083]

Dar n-a fost suficient pentru ca economia de război a Reichului să ţină piept economiei americane, britanice şi sovietice deopotrivă. Politicile de raţionalizare, eficientizare şi mobilizare a forţei de muncă nu puteau da roade pe termen lung. Victoriile militare din primii doi ani de război pot fi atribuite, în mare parte, elementului surpriză, vitezei şi întrebuinţării unor tactici inedite împotriva unui inamic luat pe nepregătite. Odată ce avantajul a dispărut, au scăzut şi şansele de reuşită. Către finele lui 1941, *Blitzkrieg*-ul se transformase într-un război de uzură, întocmai ca în Primul Război Mondial. Germania era surclasată economic de adversarele sale, iar în final, toate eforturile lui Albert Speer au fost de prisos. Mulţi economişti au prevăzut acest dezechilibru înainte de numirea lui Speer în funcţie. Pe parcursul războiului, produsul intern brut al ţărilor Aliate a fost cel puţin dublu faţă de cel al Germaniei şi al aliatelor sale (inclusiv Japonia), iar în 1944, acest raport era de trei la unu.[1084] La începutul lui 1944, chiar şi Speer a început să înţeleagă că sorţii îi erau potrivnici. Prin strădaniile sale, amânase inevitabilul. Nu rezolvase criza de armament, ci pur şi simplu o mascase. Recrutarea masivă a forţei de muncă străină, raţionalizarea şi eforturile disperate de a coordona producţia de armament erau deopotrivă demersuri iraţionale care nesocoteau o realitate fundamentală: Germania nu putea să producă mai mult armament decât adversarele sale.[1085] Epuizat psihic de efortul depus în încercarea de-a realiza

imposibilul, Albert Speer s-a îmbolnăvit grav şi a fost internat într-un spital la 18 ianuarie 1944. S-a întors la lucru după patru luni de recuperare. În absenţa sa, rivali precum Himmler şi Sauckel s-au strâns ca vulturii în jurul cadavrului său politic, sperând să ciugulească bucăţele din imperiul său economic.[1086]

Sub călcâiul nazist

I

În anumite versiuni, Noua Ordine în Europa nu era doar un concept economic, ci prevedea și restructurări sociale, politice și, nu în ultimul rând, rasiale.[1087] În stilul său caracteristic însă, Germania a întâmpinat problemele de administrare din teritoriile ocupate cu un amestec pestriț de măsuri.[1088] În vreme ce anumite regiuni, precum vestul Poloniei și părți reduse din Belgia și Franța au fost alipite direct Reichului, alte regiuni care urmau să fie alipite ulterior, precum Alsacia și Lorena, Luxemburg sau Białystok, au fost plasate sub administrația Liderului Regional din apropiere. În a treia categorie cu un statut oarecum intermediar, regiuni precum Protectoratul Boemiei și Moraviei și Comisariatele Ucrainei și „Țărilor Estice“ (țările baltice și Bielorusia) erau guvernate de o administrație germană special creată, cu toate că, în Protectorat, cehii reprezentau un procent semnificativ în aparatul birocratic. În a patra categorie intrau țări precum Belgia, zona ocupată din Franța sau Grecia unde fuseseră instaurate administrații militare, datorită importanței lor strategice. Țări „germanice“ precum Norvegia, Danemarca și Olanda erau conduse de un comisar civil al Reichului, în colaborare cu administrația locală, acolo unde era posibil. Norvegia era singurul stat unde un fascist autohton fusese adus la putere, dacă nu punem la socoteală Regimul de la Vichy, care oficial era independent, însă era condus de un grup cu puternice înclinații fasciste. În a cincea categorie intră statele clientelare Croația și Slovacia, unde prezența militară era redusă, dar puterea de decizie revenea tot în mâinile trimișilor germani. În ultima categorie intră aliatele Germaniei, Ungaria, Italia și România, unde influența Germaniei nu se preschimbase în dominație.

Aceste categorii însă nu au fost fixe, ci s-au schimbat conform cu situaţia militară sau cu condiţiile locale.[1089]

Forţele de ocupaţie n-au fost interesate doar de exploatare economică. Pe lângă modelarea economiei pe interesele Germaniei, „Noua ordine" presupunea şi reorganizarea rasială a Europei. Unul dintre scopurile principale urmărite de administraţia germană în teritoriile cucerite şi, de asemenea, de reprezentanţii germani în statele client şi în ţările aliate, a fost implementarea „soluţiei finale la problema evreiască din Europa". Acolo unde nu au întâmpinat rezistenţă, oficialii civili, militari şi SS germani au trecut degrabă la promulgarea unor legi antisemite, arianizarea proprietăţilor evreieşti şi, în cele din urmă, la arestarea evreilor şi deportarea lor în lagărele de concentrare din răsărit. Felul în care au fost întâmpinate aceste măsuri a variat de la ţară la ţară, depinzând de zelul trupelor germane, de gradul de antisemitism al autorităţilor locale, de gradul de mândrie naţională a populaţiei precum şi de alţi factori. Aproape pretutindeni, primii cădeau victimă refugiaţii evrei din alte state. De regulă, ţările în care căutau azil nu le ofereau protecţie împotriva persecuţiei germane. Până şi organizaţiile evreieşti autohtone se fereau să le sară în ajutor. Când germanii au început să-i persecute pe evreii din partea locului însă, reacţiile au fost împărţite şi variate.

Represiunile au început în 1941–1942, înainte ca mişcările de rezistenţă din Europa Occidentală să prindă contur. Viteza şi proporţia victoriilor germane din 1940 au avut un efect paralizant asupra vesticilor, care au căzut pradă deznădejdii. Milioane de refugiaţi îşi căutau drumul spre casă. Distrugerile cauzate de război trebuiau reparate. Viaţa trebuia să reintre pe făgaşul obişnuit. Puţini credeau, în 1940 sau 1941, că Marea Britanie va rezista tăvălugului dezlănţuit mai devreme sau mai târziu de Hitler. Majoritatea cetăţenilor din ţările vestice aflate sub ocupaţie au hotărât să aştepte ca evenimentele să-şi urmeze cursul firesc, încercând totodată să-şi refacă vieţile. Puţini s-au opus în vreun fel sau altul invadatorilor. Până în iunie 1941, Pactul Stalin-Hitler i-a împiedicat pe comunişti să facă vreo mişcare. Câteva grupuri restrânse de socialişti independenţi şi de naţionalişti au opus rezistenţă non-violentă, însă fără consecinţe importante. În urma cuceririlor, majoritatea cetăţenilor din ţările ocupate au ajuns să admire sau cel puţin să respecte Germania. Victoriile sale în lanţ demonstraseră deopotrivă eficienţa dictaturii şi neputinţa regimurilor democratice. Organizarea politică din perioada interbelică fusese compromisă. Colaborarea cu forţele de ocupaţie părea

inevitabilă.[1090] Nu în ultimul rând, pentru unii, înfrângerea reprezenta un îndemn pentru renaşterea valorilor naţionale.

Această situaţie e cel mai bine ilustrată în Franţa, al cărei teritoriu fusese împărţit în două în urma armistiţiului: zona de ocupaţie germană se întindea în nord până pe coasta vestică, pe când sudul şi estul Franţei şi-au păstrat autonomia, sub conducerea guvernului mareşalului Pétain, cu sediul în staţiunea balneoclimaterică de la Vichy. Teoretic, acesta era ultimul guvern al celei de-a Treia Republici, înfrântă şi compromisă, dar parlamentul i-a delegat lui Pétain puteri depline pentru a elabora o nouă constituţie. Bătrânul mareşal a desfiinţat republica, dar nu a înlocuit-o cu o nouă constituţie. Totul se învârtea în jurul său. „Miniştrii răspund doar înaintea mea, spunea el la 10 noiembrie 1940. Istoria mă va judeca doar pe mine."[1091] A dezvoltat în curând un cult al personalităţii. Portretul său se găsea pretutindeni şi toţi funcţionarii publici erau obligaţi să-i jure personal credinţă. În Regimul de la Vichy, primarii şi alţi administratori publici nu erau aleşi, ci numiţi în urma unui proces supravegheat de Pétain. În ochiul publicului, Pétain era izbăvitorul Franţei. Regimul său a prins o coloratură fascistă, odată cu proclamarea „revoluţiei naţionale", care urma să dea un nou suflu societăţii şi culturii franceze. Urma să fie înfiinţată o nouă mişcare de tineret, pentru a-i disciplina şi a-i angaja pe tinerii francezii în slujba patriei lor. Guvernul de la Vichy a promovat virtuţile familiei tradiţionale, în care rolul femeii era redus la mamă şi soţie. Preceptele catolicismului urmau să înlocuiască deşertul moral al republicii seculare, fireşte, cu sprijinul întregii preoţimi, care n-a întârziat să apară. Cu toate acestea, Regimul de la Vichy n-a avut suficient timp şi n-a fost suficient de închegat pentru a se transforma într-un regim fascist, în toată puterea cuvântului. În plus, multe din politicile sale au stârnit nemulţumirea populară. Tineretul nu gusta severitatea morală a regimului, iar strămutarea forţei de muncă în Germania a subminat ideea de colaborare în ochii opiniei publice. Principalul său reprezentant, viceprim-ministrul Pierre Laval, care se considera un politician realist şi privea „revoluţia naţională" cu oarecare scepticism, fusese eliberat din funcţie în decembrie 1940, ca urmare a neînţelegerilor cu Pétain. Însă la 18 aprilie 1942, Pétain l-a numit în funcţia de prim-ministru, pe care a şi păstrat-o până la finele războiului, preluând tot mai mult din prerogativele bătrânului mareşal.[1092]

Victoria mareşalului Pétain şi a naţionaliştilor din extrema dreaptă a dus la instaurarea unui regim profund antisemit în sudul Franţei. Originile antisemitismului francez se găsesc parţial în opoziţia militară la campania de exonerare a ofiţerului evreu Alfred Dreyfus, acuzat în 1894 de spionaj pentru Germania, parţial în impactul unor faimoase scandaluri financiare din anii '30 asupra publicului, dar şi în renaşterea şi răspândirea antisemitismului european odată cu venirea lui Hitler la putere în Germania.[1093] Polarizarea eşichierului politic sub guvernul lui Léon Blum (întâmplător, evreu) şi a Frontului său Popular susţinut de comunişti, în perioada 1936–1937, a sporit sentimentele antievreieşti ale dreptei. Mai mult, în urma imigrării celor 55 000 de evrei care s-au refugiat în Franţa în 1940 pentru a scăpa de prigoana guvernelor din Europa Centrală, când numărul evreilor din ţară a ajuns la 330 000, armata s-a temut de apariţia unei „a cincea coloane" de agenţi care ar fi lucrat în secret pentru Germania, în buna „tradiţie" a lui Dreyfus.[1094] Peste jumătate din evreii care trăiau în Franţa nu erau cetăţeni francezi, iar restul (cu puţine excepţii) îşi luaseră cetăţenia de-abia după Primul Război Mondial. Aceştia au devenit ţinta discriminărilor. O lege nouă promulgată la 18 noiembrie 1939, cu mult timp înaintea înfrângerii, prevedea arestarea tuturor persoanelor care reprezentau o ameninţare la adresa Patriei Franceze. Drept urmare, circa 20 000 de străini de pe teritoriul Franţei, printre care mulţi evrei sosiţi din Germania, Austria şi Cehoslovacia, au fost internaţi în lagăre de prizonieri. Majoritatea au fost eliberaţi la scurtă vreme, dar odată cu intrarea Franţei în război, toţi cetăţenii germani (majoritatea evrei) au fost arestaţi şi duşi în lagăre. Evreii din Alsacia-Lorena, Franţa şi Benelux s-au alăturat milioanelor cuprinse de groază care şi-au căutat scăparea la sud. La acea vreme, politicieni antisemiţi precum Charles Maurras şi Jaques Doriot şi-au înteţit atacurile la adresa evreimii, pe care-o acuzau de înfrângerea Franţei. Vederile lor erau împărtăşite de majoritatea figurilor de seamă ale dreptei franceze, de o bună parte a populaţiei şi, nu în ultimul rând, de Biserica Catolică din Franţa.[1095] Aceste idei au fost reluate în următorii ani de scriitori ca Louis-Ferdinand Céline, Drieu La Rochelle sau Lucien Rebatet în opera sa de mare succes *Les Décombres (Ruinele)*. În opinia lui Rebatet, cel puţin, evreii francezi erau asemenea buruienilor care trebuie smulse din rădăcină şi distruse.[1096]

După înfrângerea Franţei şi înfiinţarea Regimului de la Vichy în zona neocupată, guvernul lui Pétain a abrogat legile împotriva instigării

la ură rasială şi religioasă, iar la 3 octombrie 1940 a promulgat prima lege oficială împotriva evreilor, categorie în care intrau toate persoanele cu trei sau patru bunici evrei, sau doi, dacă erau căsătorite cu un evreu. Evreilor li s-a interzis să deţină sau să administreze companii media. Cu câteva excepţii, toţi profesorii evrei au fost concediaţi. Aceste măsuri au fost aplicate în toată Franţa, inclusiv în zona de ocupaţie. Mai mult, când autorităţile germane din zona de ocupaţie luau măsuri împotriva evreilor, Regimul de la Vichy urma modelul german, pentru a păstra unitatea administrativă a Franţei. O nouă lege pentru internarea evreilor străini în lagăre de concentrare a fost promulgată la 4 octombrie 1940. Până la finele anului au fost internaţi 40 000 de evrei.[1097] Evreii francezi autohtoni şi în special reprezentanţii lor au dat asigurări Regimului de la Vichy că nu-i preocupă soarta evreilor străini.[1098] Pentru o vreme, nimeni nu s-a atins de ei. Dar lucrurile aveau să se schimbe. Începând din august 1940, Ambasada Germaniei la Paris a început să facă presiuni asupra autorităţilor franceze să-i înlăture pe toţi evreii din zona ocupată.[1099]

În zona de ocupaţie, ambasadorul german Otto Abetz a cerut să se ia imediat măsuri împotriva evreilor. La îndemnul explicit al lui Hitler, s-a pus capăt imigraţiei evreieşti şi s-au luat măsuri pentru expulzarea tuturor evreilor rămaşi în zonă. Cu acordul comandantului suprem al armatei, Walther von Brauchitsch, începând cu 27 septembrie 1940, evreilor care se refugiaseră în sudul Franţei nu li se mai permitea să se întoarcă. Cei rămaşi urmau să fie înregistraţi în vederea expulzării, iar proprietatea lor urma să fie confiscată. Din 21 octombrie, toate prăvăliile evreieşti au fost marcate cu însemne speciale. La acea dată, circa 150 000 de evrei din zona ocupată fuseseră deja înregistraţi.[1100] S-a trecut rapid la arianizarea firmelor evreieşti, în paralel cu subminarea fundaţiilor economice evreieşti, printr-o serie de hotărâri care împiedicau accesul lor la diverse funcţii şi meserii. Totodată, li s-a interzis accesul în localurile unde intrau soldaţii germani. Sub comanda lui Theodor Dannecker, ofiţerul din Serviciul de Securitate responsabil cu „problema evreiască" din Franţa, SS-ul a devenit tot mai activ. La 14 mai 1941, Dannecker a ordonat arestarea şi internarea a 3 733 de imigranţi evrei în lagăre. Regimul de la Vichy a luat măsuri similare, confiscând firme şi proprietăţi evreieşti. Circa 140 000 de evrei au fost înregistraţi oficial până la începutul lui 1942, fiind astfel la discreţia autorităţilor locale.[1101] Ca urmare a întrevederilor avute de Himmler, în

septembrie 1941, cu personajele cheie ale administrației franceze din zona de ocupație, inclusiv cu Abetz, în octombrie și noiembrie 1940 au început pregătirile pentru deportare.[1102]

Majoritatea refugiaților fuseseră oponenți ai regimului nazist și mulți dintre ei au fost vânați fără milă de Gestapo. O soartă aparte îl aștepta pe unul dintre refugiați. O unitate Gestapo a sosit la Paris în iunie 1940, pentru a-l aresta pe tânărul polonez Herschel Grynszpan, autorul unui asasinat (victimă i-a căzut un diplomat german) care a declanșat pogromul din 9-10 noiembrie 1938. Grynszpan fusese transferat de francezi la închisoarea din Toulouse, dar evadase pe drum, probabil cu complicitatea gardienilor, sau poate că pur și simplu se pierduse, dar, în mod surprinzător, se predase câteva zile mai târziu. O unitate Gestapo a sosit imediat la fața locului. Grynszpan a fost interogat în renumitele beciuri ale sediului Gestapo din Berlin, pentru a dezvălui identitatea complicilor săi (care firește, nu existau), iar la 18 ianuarie 1941 a fost internat în lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, unde aparent s-a bucurat de un tratament privilegiat. În martie 1941, a fost transferat la Flossenbürg, iar luna octombrie îl găsea în celulele închisorii Moabit din Berlin, urmând să fie judecat de Tribunalul Poporului, prezidat de Otto-Georg Thierack. Între timp, o echipă de juriști a fost trimisă la Paris pentru a găsi dovezi că în spatele asasinatului se ascundea o conspirație evreiască, explicație oferită în 1938 pentru a justifica pogromul. Dovezile însă au întârziat să apară. Dimpotrivă, investigațiile au scos la iveală că diplomatul ucis, vom Rath, era homosexual și circulau zvonuri că cei doi ar fi întreținut raporturi sexuale. Zvonurile erau nefondate, dar riscurile unui scandal mediatic erau atât de mari, încât Goebbels și Gürtner au renunțat la proces. În septembrie 1942, Grynszpan a fost transferat la penitenciarul din Magdeburg, unde se pare că a murit la începutul lui 1945, din cauze necunoscute.[1103]

În tot acest timp, tensiunile creșteau în Paris și în alte orașe din zona ocupată. La 16 februarie 1942, Otto von Stülpnagel a fost înlocuit în funcția de comandant al armatelor din Franța de vărul său, Karl Heinrich von Stülpnagel, un antisemit pursânge care fusese transferat de pe Frontul de Răsărit. Noul comandant a dat ordin ca, pe viitor, represaliile împotriva evreilor să ia forma arestărilor și deportărilor în masă. În urma unui atac asupra trupelor germane, Gestapo a arestat 743 evrei, majoritatea cetățeni francezi, pe care i-a trimis în lagărul de la Compiègne, aflat sub administrație germană. În cele din urmă aveau să sfârșească

la Auschwitz, alături de alți 369 de prizonieri evrei, în luna martie.[1104] La 1 iunie 1942, Karl Oberg a preluat șefia SS-ului și a poliției din Paris, și el transferat de pe Frontul de Răsărit. Nu în ultimul rând, revenirea lui Pierre Laval la șefia guvernului de la Vichy în aprilie 1942 a însemnat o colaborare mai strânsă cu Germania, în speranța că astfel se vor pune bazele unui parteneriat franco-german pentru reclădirea Europei, la sfârșitul războiului. În ton cu radicalizarea treptată a politicilor germane față de evrei, Laval l-a însărcinat pe Louis Darquier (un antisemit notoriu care se autointitula, în chip pretențios, „Darquier de Pellepoix") să se ocupe de problemele evreiești în zona ocupată, ajutat de noul șef al poliției, René Bousquet, un personaj capabil, dar lipsit de scrupule. În timpul vizitei lui Heydrich în Franța, la 7 mai 1942, Bousquet i-a cerut permisiunea să transfere 5 000 de evrei din lagărul de tranzit de la Drancy în Est. La finele lui iunie, 4 000 dintre aceștia au sosit la Auschwitz.[1105]

La 11 iunie 1942, Eichmann a organizat o întâlnire în Biroul Central de Securitate cu șefii departamentelor pe probleme evreiești din cadrul Serviciului de Securitate SS din Paris, Bruxelles și Haga. Cei prezenți au fost informați că Himmler solicitase deportarea evreilor din vestul Europei pentru suplimentarea forței de muncă, precum și deportarea unui număr însemnat de evrei inapți de muncă. Deportarea evreilor din Germania a fost suspendată în acea vară, din rațiuni militare. În consecință, 100 000 de evrei urmau să fie deportați din Franța (ulterior, cifra a fost redusă la 40 000, pe temeiuri practice), 15 000 din Olanda (ulterior, cifra a crescut la 40 000, pentru a compensa deficitul din Franța) și 10 000 din Belgia.[1106] La acea dată, evreii din zona de ocupație erau obligați să poarte Steaua lui David, măsură care a stârnit simpatia unor studenți, comuniști francezi și intelectuali catolici.[1107] La 16 iulie 1942, a început arestarea evreilor apatrizi. Cu ajutorul dosarelor întocmite cu un an înainte, poliția franceză a identificat și arestat 27 000 de refugiați evrei din Île de France.

O operațiune de asemenea amploare nu putea să fie ținută secretă, chiar și în faza de planificare, astfel că mulți evrei s-au ascuns. Până la 17 iulie 1942, au fost arestați în jur de 13 000 de evrei. După ce toți evreii necăsătoriți sau fără copii au fost trimiși în lagărul de tranzit de la Drancy, poliția i-a închis pe restul de 8 160 (bărbați femei și copii) în velodromul *Vél d'Hiv*. Aici, deținuții au stat timp de șase zile fără apă, toalete sau paturi, la o temperatură de 37 grade Celsius sau chiar mai

mare, primind doar unul sau două castroane de supă pe zi. Aceştia, împreună cu alţi 7 100 de evrei din zona Vichy au fost trimişi în cele din urmă la Auschwitz, după o scurtă perioadă petrecută în lagărele de tranzit, ridicând cifra deportărilor la 42 500 pe anul respectiv. Printre ei se aflau copii şi adolescenţi bolnavi, cu vârstele cuprinse între 2 şi 17 ani, care fuseseră internaţi în spitale înainte ca părinţii lor să fie trimişi la Auschwitz. La 24 august 1942, au fost şi ei transportaţi la Auschwitz şi gazaţi la scurt timp de la sosire.[1108]

Cei mai de seamă reprezentanţi ai comunităţii evreieşti din Franţa n-au protestat împotriva deportării evreilor străini şi n-au încercat în niciun fel să-i ajute. Poziţia lor s-a schimbat doar după ce majoritatea străinilor au fost înlăturaţi şi germanii şi-au îndreptat atenţia spre evreii autohtoni.[1109] Biserica Catolică din Franţa a avut o traiectorie similară. În cadrul unei întâlniri care a avut loc la 21 iulie 1942, cardinalii şi arhiepiscopii francezi au hotărât să nu se amestece în deportarea evreilor, cu toate că erau conştienţi de soarta ce-i aştepta. În opinia lor, cei ce care se împotriveau deportărilor erau duşmanii creştinătăţii, cu precădere comunişti. Cauza lor nu trebuia în niciun fel susţinută. Într-o scrisoare adresată mareşalului Pétain la 22 iulie 1941, Biserica s-a mulţumit să critice tratamentul abuziv al deţinuţilor, în special al celor de pe velodrom. Unii prelaţi au dat dovadă de mai multă verticalitate. La 30 august 1942, arhiepiscopul de Toulouse, Jules Gérard Saliège, a redactat o pastorală în care susţinea că evreii străini şi autohtoni deopotrivă sunt oameni şi n-ar trebui trataţi asemenea vitelor. Alţii încurajau în secret operaţiuni de salvare, mai ales când venea vorba de copii. Cu toate astea, Biserica Catolică din Franţa a fost dintotdeauna o instituţie profund conservatoare, adeptă a monarhiei, şi a consimţit în linii mari la măsurile luate de Regimul Vichy. Atitudinea cardinalilor şi arhiepiscopilor s-a schimbat doar când regimul a făcut presiuni pentru catalogarea evreilor naturalizaţi începând cu 1927 drept „străini". Conştienţi că măsura va stârni un val de nemulţumire populară, Pétain şi Laval au respins propunerea în august 1943. Hotărârea lor a fost întărită fără îndoială şi de iminenta înfrângere a Germaniei.[1110]

La 11 noiembrie 1942, dată anume aleasă, care marca aniversarea armistiţiului din 1918, trupele germane din zona de ocupaţie au pătruns în sudul Franţei şi au luat în stăpânire întreaga ţară. Regimul de la Vichy nu izbutise să preîntâmpine invazia Aliaţilor în teritoriile controlate din Nordul Africii, în special în Algeria, iar forţele sale armate

nu erau în stare să apere coasta de sud împotriva unui atac inamic venit din Mediterana (motiv pentru care Hitler a ordonat demobilizarea totală a trupelor franceze).[1111] Această întorsătură a evenimentelor prevestea zile negre pentru evreii rămaşi în Franţa. La 10 decembrie 1942, Himmler scria că, în urma unei întrevederi cu Hitler, cei doi hotărâseră „lichidarea evreilor francezi: 600 000 – 700 000“[1112]. În realitate, numărul evreilor din Franţa era de două ori mai mic. Cu toate acestea, Himmler îi informa pe subalternii săi în aceeaşi zi: „Führerul a ordonat arestarea şi deportarea evreilor şi a altor duşmani ai patriei din Franţa“[1113]. Deportările au fost reluate în februarie 1943. Dar autorităţile germane au întâmpinat dificultăţi tot mai mari în arestarea şi deportarea evreilor francezi. Populaţia era tot mai dornică să-i ajute sau să-i ascundă, iar circa 30 000 s-au refugiat în regiunea ocupată de italieni din sud-estul Franţei. Chitit să extermine evreimea franceză, Adolf Eichmann l-a însărcinat în vara lui 1943 pe Alois Brunner (până atunci staţionat în Salonic), alături de 25 de ofiţeri SS, să preia conducerea lagărului de la Drancy din mâinile administraţiei franceze. În următoarele luni, Gestapo a reuşit să-i aresteze pe majoritatea liderilor comunităţii evreieşti din Franţa şi să-i trimită la Auschwitz sau Theresienstadt. Ultimul tren spre Auschwitz a plecat la 22 august 1944.[1114]

Până la sfârşitul războiului au fost lichidaţi 80 000 din cei 350 000 de evrei care locuiau pe teritoriul Franţei, reprezentând un sfert din populaţia totală. E, fără îndoială, cel mai mare procent din toate ţările vestice care-şi păstraseră în mare parte autonomia, ţări precum Danemarca sau Italia.[1115]

Ocuparea sudului Franţei de către germani a prefigurat prăbuşirea Regimului de la Vichy. Pétain avea acum o poziţie mai degrabă onorifică, drept paravan pentru Pierre Laval, care avea mână liberă să-şi pună în aplicare politicile extremiste. Spre stupoarea francezilor, Laval şi-a afirmat în public dorinţa ca Germania să câştige războiul. Cu toate acestea, a fost nevoit să apeleze din ce în ce mai mult la măsuri represive pentru a-şi impune politicile. În ianuarie 1943, Laval a înfiinţat un nou serviciu de poliţie, numit Miliţia Franceză *(Milice française),* sub conducerea lui Joseph Darnand, a cărui grupare fascistă şi paramilitară de legionari alcătuia nucleul miliţiei. Noua miliţie în serviciul căreia intraseră 30 000 de membri, cu toţii juraţi să lupte împotriva democraţiei, comunismului, individualismului şi a „jidovimii spurcate“, se asemăna izbitor de mult cu Legiunea Arhanghelului Mihail din România,

condusă până în 1938 de Corneliu Zelea Codreanu. În schimbul înscrierii sale în SS, organizaţia lui Himmler a început să-l aprovizioneze cu arme şi bani. Laval îşi pierdea treptat autoritatea, iar în decembrie 1943, miliţia franceză a primit jurisdicţie din partea germanilor asupra întregii ţări. Aceste măsuri, laolaltă cu înmulţirea problemelor economice, înrăutăţirea treptată a condiţiilor de viaţă şi recrutarea forţată a muncitorilor au sporit resentimentul populaţiei împotriva ocupaţiei germane şi a Regimului de la Vichy. La Londra, mişcarea Franţa Liberă condusă de colonelul Charles de Gaulle aştepta momentul prielnic să vină la putere. În 1943, Regimul de la Vichy îşi pierduse aproape în întregime autoritatea, iar proiectul de regenerare naţională cu care încercase să atragă sprijinul popular fusese zădărnicit de autorităţile germane, care preluaseră controlul asupra zonei neocupate.[1116]

II

În urma haosului dezlănţuit în Belgia de invazia germană, majoritatea locuitorilor s-au străduit să-şi repună viaţa pe făgaşul normal. În siajul invaziei, două milioane de belgieni, însumând o cincime din totalul populaţiei, s-au refugiat în Franţa. Distrugerile rezultate în urma conflictului au fost însemnate, cu toate că operaţiunea a fost de scurtă durată. Perspectiva belgienilor asupra evenimentelor se deosebea cu mult de cea a englezilor, de pildă. Regele Leopold al III-lea, a cărui capitulare hazardată stârnise furia Londrei, era perceput ca un simbol al unităţii şi prezenţa sa în Bruxelles pe tot parcursul războiului (deşi în arest la domiciliu) a întărit sentimentul de unitate naţională a belgienilor. În opinia populară, vina pentru înfrângere o purtau guvernul, care se refugiase la Londra, şi parlamentul. Regimul din perioada interbelică nu se bucurase nici măcar de susţinerea grupurilor minoritare din extremele eşichierului politic, care luptaseră în zadar împotriva invadatorilor. Dată fiind importanţa coastei maritime a Belgiei, ca rampă de lansare pentru o posibilă invazie a Angliei în 1940 sau în viitorul mai îndepărtat, Hitler a hotărât să lase administraţia în mâinile armatei, care controla deja departamentele franceze din nord precum şi Pas-de-Calais, ceea ce a dus la un regim de ocupaţie diferit faţă de cel civil şi într-o oarecare măsură mai blând. Populaţia muncitoare trebuia tratată cu mănuşi, datorită rolului important pe care industria

grea belgiană urma să-l joace în economia de război a Germaniei. În consecință, instituțiile statului, administrația civilă, avocații, industriașii, Biserica și liderii politici care nu se refugiaseră peste granițe au cooperat cu administrația militară în încercarea de a păstra liniștea, pacea și ordinea socială. Majoritatea populației belgiene s-a văzut nevoită să urmeze acest model, ajungând la diverse compromisuri cu forțele de ocupație.[1117]

În ochii invadatorilor germani, flamanzii erau din punct de vedere rasial prototipul nordicului, la fel ca și olandezii. Într-adevăr, Germania urmărea anexarea Olandei într-un viitor mai îndepărtat. Drept urmare, administrația germană s-a ferit să comită abuzuri pentru a nu stârni ostilitatea populației. În orice caz, vina pentru înfrângerea Olandei o purta regimul din perioada interbelică, la fel ca în Belgia, iar majoritatea olandezilor nu vedeau alternativă la compromisul cu forțele de ocupație, cel puțin pe termen scurt și mediu. Soluția părea să fie conviețuirea pentru o vreme, în așteptarea unui viitor mai bun. Cum regina Wilhelmina și guvernul olandez au ales calea exilului, administrația civilă a fost refăcută sub îndrumarea politicianului austriac Arthur Seyss-Inquart, care a numit austrieci în toate posturile de administrație, mai puțin unul singur. Pentru ca tabloul să fie complet, la șefia poliției germane și SS-ului din Olanda a ajuns tot un austriac, în persoana lui Hanns Rauter. Administrația militară, condusă de un general de aviație, s-a arătat șovăielnică, lăsând mult mai mult spațiu de manevră ștabilor de partid și membrilor SS – în comparație cu Belgia, de pildă – pentru a-și impune politicile radicale. În absența guvernului olandez, Seyss-Inquart a emis o serie de ordonanțe și hotărâri și a pus stăpânire pe întreaga administrație. Urmările nu au întârziat să apară.[1118]

La data invaziei, pe teritoriul Olandei trăiau aproximativ 140 000 de evrei, dintre care 20 000 erau refugiați. Evreii autohtoni erau membrii uneia dintre cele mai vechi comunități evreiești din Europa, iar până la invazia germană, antisemitismul se manifestase sporadic și fără vlagă. Dar în absența unui guvern olandez, libertatea de acțiune a naziștilor și în special a SS-ului, coroborată cu convingerile antisemite ale administrației austriece, a dus la persecuții violente. În mod ironic, în concepția lui Hitler și a liderilor naziști, olandezii erau arieni pursânge, ceea ce făcea înlăturarea evreilor din societatea olandeză de primă importanță. Administrația germană în frunte cu Arthur Seyss-Inquart a luat imediat măsuri împotriva evreilor, limitând și apoi restricționând

1. Armata germană soseşte la Lódź în septembrie 1939, fiind primită cu mare entuziasm de etnicii germani, pe când cetăţenii polonezi privesc în tăcere.

2. Retrasarea hărţii rasiale a Europei: etnicii germani din Lituania traversează frontiera cu Germania la Eydtkau în Prusia Răsăriteană în februarie 1941, trecând pe sub arcada pe care scrie: „Bine aţi venit în Germania mare!“

3. Evreii polonezi adunaţi pentru măturarea străzilor
de către trupele germane, septembrie 1939.

4. Forţele aeriene germane au adunat laolaltă
mai mulţi evrei îngroziţi în oraşul natal
al lui Zygmunt Klukowski, Szczebrzeszyn.

5. Scenă din filmul *Ich klage an* (Eu acuz, 1941), regizat de Wolfgang Liebeneiner, cu pianista Hanna Heyt, care suferă de scleroză multiplă şi îi cere sfatul prietenului ei, doctorul Lang; opoziţia sa la sinuciderea asistată e folosită ca justificare pentru uciderea bolnavilor incurabili.

6. Tentativă ratată de asasinare: distrugerea provocată în berăria din München, în seara de 8 noiembrie 1939 de o bombă pusă de Georg Elser. Hitler părăsise sala cu puţn timp înainte să se declanşeze explozia.

7 Rudolf Hess vizitează fabrica de armament Krupp pe 1 mai 1940, flancat de Robert Ley (stânga) şi Alfred Krupp (dreapta).

8. „Cel mai mare ambuteiaj din istorie": blindatele germane se strecoară prin văile înguste din Ardennes în drum spre Franţa pe 11 mai 1940

9. Hitler cu Albert Speer (stânga) şi Arno Breker (dreapta) la Trocadéro, la Paris, în timpul unei vizite private de scurtă durată a oraşului cucerit pe 28 iunie 1940.

10. Studiind terenul: feldmareşalul Fedor von Bock (stânga) analizează situaţia din Crimeea în mai 1942, însoţit de generalul Fritz Lindemann.

11. Operaţiunea Barbarossa: grenadierii celei de-a treia divizii de tancuri „Cap de Mort" pe un drum prăfuit în apropiere de Smolensk, septembrie 1941.

12. Soldaţi germani incendiază o fermă ucraineană în septembrie 1941, în timp ce soţia fermierul protestează în van.

13. Turismul atrocităţilor: un german fotografiază un partizan spânzurat într-un oraş din Bielorusia, în ianuarie 1942.

14. Trei milioane şi două sute cincizeci de mii de prizonieri de război din Armata Roşie au murit în captivitate, mulţi fiind transportaţi de pe front în astfel de vagoane deschise de marfă, fotografiate în gara din Witebsk, pe 21 septembrie 1941: iarna, acestea se transformau în capcane mortale.

15. Înnămoliţi înainte de Moscova: soldaţii germani încearcă să elibereze o maşină din noroi, în noiembrie 1941.

16. Războiul de propagandă împotriva „duşmanului global": un afiş al Ministerului Propagandei îl arată pe Churchill dând mâna peste continent cu Stalin în „Conspiraţia evreiască împotriva Europei" vara anului 1941.

17. Şeful Gestapo, Heinrich Müller (dreapta), şeful Sicherheitsdienst Reinhard Heydrich (centru) şi Heinrich Himmler (stânga), şeful cel mare al SS, se întâlnesc în noiembrie 1939, ca să discute atentatul pus la cale de Georg Elser împotriva lui Hitler.

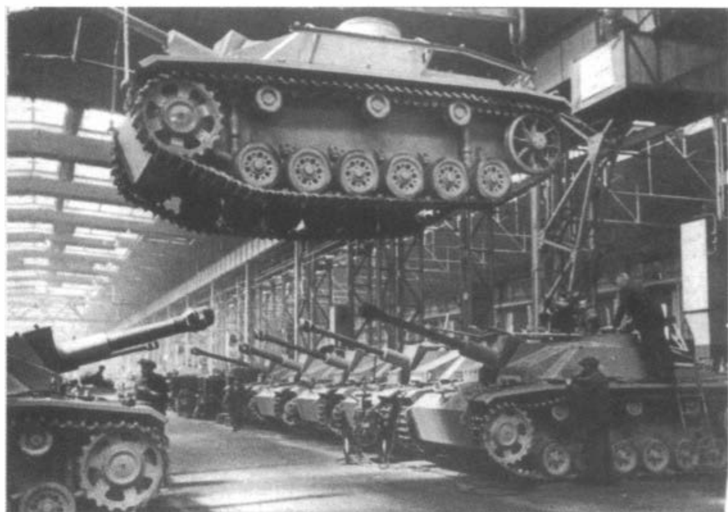
18. În interiorul unei barăci pentru femei la Auschwitz: această fotografie. făcută în ianuarie 1945, la scurtă vreme înainte de eliberare nu poate oferi decât o slabă imagine a mizeriei şi înghesuielii în care trăiau prizonierii.

19. Comandantul lagărului, Richard Baer, doctorul lagărului Josef Mengele şi fostul comandant de lagăr Rudolf Höss, relaxaţi la cabana SS cunoscută sub numele de „Cabana Soarelui", de lângă Auschwitz în 1944.

20. Albert Speer demonstrează creşterea
producţiei de piese de artilerie sub conducerea sa, în 1943.

21. Producţia de tancuri Tiger, vara anului 1943.

22. Lupte de stradă în Stalingrad la sfârşitul anului 1942: dar casele unde au dispărut?

23. Chipul înfrângerii: un soldat german e luat prizonier la Stalingrad, în ianuarie 1943.

24. Lungul marş spre captivitate: soldaţii germani trec de oraşul Stalingrad, distrus în ianuarie 1943.

25. Germania în flăcări: raidurile aliate asupra Hamburgului în lunile iulie şi august 1943 au distrus o bună parte din oraş şi au ucis 40 000 de locuitori. La data când a fost făcută fotografia, pe 2 decembrie 1943, cea mai mare parte din oraş se transformase în praf şi moloz.

26. Bombardamentele strategice au provocat numeroase întreruperi ale comunicaţiilor: o imagine a Gării Centrale din Hamburg, la scurtă vreme după raiduri.

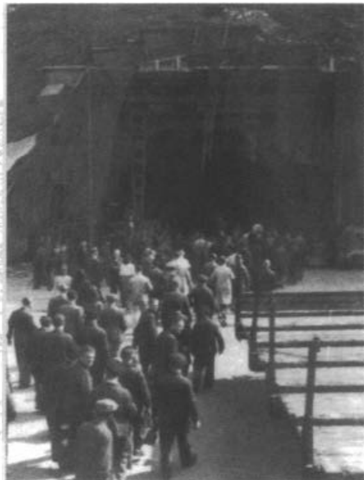
27 Generalul Gotthard Heinrici (dreapta)
şi feldmareşalul Günther von Kluge (stânga)
plănuiesc următoarea retragere.

28. Soldaţii Armatei Roşii avansează spre Varşovia,
în luna august 1944, urmărind trupele germane care
fug din tancul lor distrus.

29. Bombele V-1 fără pilot transportau uneori fluturaşe de propagandă precum acesta: mesajul de pe spate le spunea londonezilor că vor fi „loviţi încontinuu, zi şi noapte, de acei misterioşi meteoriţi zburători" „La ce vă folosesc avioanele, navele de luptă şi tancurile împotriva noii arme germane?" mai scria acolo.

30. Porţile iadului: muncitorii la intrarea în fabrica subterană unde erau fabricate rachetele V2 în ultimele zile ale războiului.

31. Hitler înconjurat de ofiţerii Armatei a Noua, într-o scurtă vizită la Wriezen, în spatele frontului de pe Oder, 3 martie 1945. Alături de el în primul rând, de la stânga: Wilhelm Berlin, Robert Ritter von Greim, Franz Reuss, Job Oderbrecht şi Theodor Busse.

32. Armata germană a pensionarilor: nu toţi membrii *Volkssturm* erau aşa de bine îmbrăcaţi şi echipaţi precum cei din imagine. Fotografia a fost făcută la data de 28 octombrie 1944 la Hamburg, iar mulţi dintre soldaţii pensionari erau probabil miopi.

33. Tinerii erau înrolaţi şi ei în *Volkssturm:* Joseph Goebbels dă mâna cu un soldat adolescent la Lauban, Silezia Inferioară, în martie 1945.

34. Hermann Göring luând micul dejul în celula sa de la Nürnberg, pe 26 noiembrie 1945. S-a sinucis nevrând să se supună umilinţei de a fi executat.

35. Joachim von Ribbentrop aşteptându-şi pedeapsa în aceeaşi închisoare. A fost condamnat la moarte şi executat.

36. Tauentzienstrasse, Berlin, la sfârşitul războiului, cu ruinele bisericii Kaiser Wilhelm în fundal. Absenţa bărbaţilor însemna că responsabilitatea înlăturării molozului revenea femeilor. Afişele marchează limita dintre sectoarele britanice şi americane ale oraşului.

Polonia de dinainte de război

mai puţin de 0.5%,
20–34.9%,
35–54.9%,
55–69.9%,
70–89.9%,
peste 90% evrei prezenţi în 1939 au fost ucişi până în 1945

mai puţin de 10,000,
40,000–100,000,
130,000–350,000,
400,000–500,000,
650,000–1,000,000,
2,000,000–3,500,000 locuiau în ţara/regiunea respectivă la declanşarea „Soluţiei finale"
Limita regiunii (dacă nu e un stat)

OCEANUL ATLANTIC
MAREA NORDULUI
REGATUL UNIT
IRLANDA
NORVEGIA
SUEDIA
FINLANDA
Estonia
Letonia
Lituania
DANEMARCA
MAREA BALTICĂ
URSS
Ocupate de URSS altele decât fostele state baltice
OLANDA
BELGIA
MARELE REICH GERMAN
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
PROTECTORATUL BOEMIEI ŞI MORAVIEI
SLOV.
UNGARIA
ROMÂNIA
FRANŢA
ELVEŢIA
ITALIA
CROAŢIA
SERBIA
MUNTENEGRU
ALBANIA (It.)
BULGARIA
1941
1941
toate victimele din zonele ocupate în 1941
GRECIA
TURCIA
DODECANESE (It.)
MAREA NEAGRĂ
MAREA CASPICĂ
PORTUGALIA
SPANIA
MAREA MEDITERANĂ
GIBRALTAR (Br.)
MAROC (Fr.)
ALGERIA (Fr.)
(Fr.) TUNISIA

14. Exterminarea evreilor din Europa

complet accesul lor la funcţii publice (în noiembrie 1940). Întâi au fost înregistrate prăvăliile evreieşti, iar la 10 ianuarie 1941 a venit rândul populaţiei (urmând criteriile Legilor rasiale de la Nürnberg). Odată cu inevitabila înfiinţare a Partidului Nazist Olandez, tensiunile sociale au escaladat, iar după ce proprietarii evrei ai unui magazin de îngheţată din Amsterdam au atacat doi poliţişti germani pe care-i luaseră drept nazişti olandezi, trupele germane au împrejmuit cartierul evreiesc şi au arestat 389 de tineri, care au fost deportaţi întâi la Buchenwald şi mai târziu la Mauthausen. Unul singur a supravieţuit războiului. Numeroşi intelectuali şi membri ai congregaţiilor protestante (cu excepţia luteranilor) au protestat împotriva politicilor antisemite ale administraţiei naziste, iar Partidul Comunist Olandez a decretat grevă generală în Amsterdam la 25 februarie 1941, paralizând complet oraşul. Drept răspuns, autorităţile germane au trecut la represalii violente, punând capăt grevei cu preţul vieţii câtorva dintre protestatari. Alţi 200 de tineri evrei refugiaţi din Germania, care sabotaseră la 3 iunie 1941 o clădire de telecomunicaţii aparţinând aviaţiei, au fost vânaţi, arestaţi şi deportaţi la Mauthausen, unde aveau să moară cu toţii.[1119]

Situaţia evreilor olandezi a devenit dezastruoasă în urma conferinţei ţinute de Eichmann la 11 iunie 1942. Încă de la pe 7 ianuarie 1942, la ordinul autorităţilor germane, Consiliul Evreiesc din Amsterdam, răspunzător încă din octombrie 1941 pentru evreimea din toată ţara, a trimis evreii şomeri în lagăre de muncă precum Amersfoort sau altele. Sub administraţia naziştilor olandezi, lagărele şi-au câştigat în curând reputaţia de centre ale torturii şi abuzurilor. Lagărul de la Westerbork, unde erau internaţi refugiaţii evrei din Germania, a devenit principalul nod de tranzit al deportaţilor străini spre răsărit, în timp ce evreii olandezi erau strânşi în Amsterdam şi de-acolo trimişi la Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen şi Theresienstadt. Administraţia a promulgat o nouă serie de legi antisemite, printre care şi o versiune olandeză a Legilor de la Nürnberg, iar din mai 1942, evreii olandezi au fost obligaţi să poarte Steaua lui David, înlesnind astfel procesul de identificare. Sarcina arestării, internării şi deportării evreilor a revenit poliţiei olandeze, care şi-a oferit serviciile de bunăvoie şi uneori, precum în cazul celor 2 000 de voluntari recrutaţi în mai 1942, făcând uz de forţă. În buna tradiţie, SiPo (Poliţia germană responsabilă cu siguranţa în Amsterdam), cu un efectiv de 200 de persoane, a solicitat cooperarea Consiliului Evreiesc în operaţiunea de deportare, lăsând alegerea categoriilor

de „scutiţi" în mâinile lor. Un val de corupţie şi favoritism a zguduit comunitatea evreiască, pe măsură ce tot mai mulţi evrei olandezi, în disperare de cauză, apelau la toate mijloacele pentru a obţine mult râvnita viză de imunitate. Evreii străini nu beneficiau de acest privilegiu, astfel că mulţi dintre ei s-au ascuns pe unde-au putut, printre ei şi familia Frank, de origine germană, din care provenea tânăra Anne, care a ţinut un jurnal devenit celebru în urma războiului.[1120]

Doi dintre membrii Consiliului au izbutit să distrugă o mie de dosare aparţinând copiilor evrei internaţi într-o creşă, majoritatea proveniţi din familii modeste, şi să-i ascundă de autorităţile germane. Dar sprijinul din partea populaţiei olandeze a întârziat să apară. Administraţia civilă şi poliţia erau deja obişnuite să colaboreze cu germanii şi au dus ordinele la îndeplinire ţinând aproape de litera legii. La 11 iulie 1942, liderii catolici şi protestanţi i-au adresat o plângere comună lui Seyss-Inquart, în care se ridicau nu doar împotriva exterminării evreilor convertiţi la creştinism, ci şi a evreilor nebotezaţi, care erau, fireşte, majoritari. În urma refuzului episcopului de Utrecht, Jan de Jong, de a ceda intimidărilor venite din partea autorităţilor germane, Gestapo i-a arestat pe toţi evreii catolici de care avea cunoştinţă, iar 92 dintre ei au fost deportaţi la Auschwitz. În pofida acestor ciocniri, nici bisericile şi nici guvernul olandez din exil n-au îndemnat populaţia să ia atitudine împotriva deportărilor, iar mărturiile voluntarilor SS olandezi din Ucraina, precum şi cea a deţinuţilor politici olandezi eliberaţi de la Auschwitz, n-au slujit la nimic. În perioada iulie 1942–februarie 1943, nu mai puţin de 53 de trenuri au făcut drumul Westerbork – Auschwitz, ducând cu ele circa 47 000 de evrei. Dintre aceştia, doar 266 au supravieţuit războiului.[1121]

În lunile care au urmat, alţi 35 000 de evrei au fost deportaţi la Sobibor, dintre care doar 19 au supravieţuit. În fiecare marţi, timp de mai multe luni, câte o mie de evrei părăseau lagărul de tranzit de la Westerbork, în trenuri, spre lagărele unde şi-au găsit sfârşitul peste 100 000 de evrei olandezi până la finele războiului.[1122] Administraţia nazistă din Olanda s-a dovedit a fi mai antisemită decât oricare alta din Europa de Vest, graţie, fără îndoială, şi proporţiei însemnate de austrieci din conducerea sa. Printre altele, Seyss-Inquart a urmărit fără preget sterilizarea partenerilor evrei din cele 600 de căsătorii „mixte" înregistrate la starea civilă din Olanda, un demers rămas la stadiul de proiect în Germania.[1123]

Diferența dintre cele două țări vecine era uriașă. La începutul războiului, în Belgia trăiau 65 000 de evrei, majoritatea imigranți și refugiați (cu excepția unui procent de șase la sută). Regimul de ocupație militară a emis la 28 octombrie 1940 un decret prin care înregistrarea evreilor devenea obligatorie, iar în scurt timp, evreii autohtoni au fost dați afară din funcțiile publice, din sistemul juridic și din presă, concomitent cu arianizarea companiilor evreiești. În aprilie 1941, mișcarea naționalistă flamandă a dat foc sinagogilor din Anvers, în urma vizionării unui film antisemit.[1124] Totuși, regimul de ocupație considera că belgienii de rând nu înțelegeau problema evreiască și se temea că arestarea evreilor belgieni va naște reacții ostile din partea populației. Aparent, majoritatea belgienilor îi considerau belgieni pe evrei. Himmler a hotărât amânarea deportării lor pentru o vreme, iar primul tren care a plecat spre Auschwitz, la 4 august 1942, transporta numai evrei străini. Până în noiembrie 1942 au fost deportați 15 000 de evrei. În acest timp, o organizație evreiască secretă recent înființată luase legătura cu rezistența belgiană, a cărei aripă comunistă avea o importantă componentă evreiască, și astfel a început operațiunea de ascundere a evreilor din toată țara. Instituțiile catolice au jucat și ele un rol important în ascunderea copiilor evrei. Prin contrast, liderii comunității evreiești din Olanda nu s-au prea înghesuit să-i ajute pe conaționalii lor. Se prea poate ca refuzul monarhiei, guvernului, administrației civile și poliției belgiene de a părăsi țara să fi temperat setea de genocid a forțelor de ocupație, asta și venirea la putere a unui regim de ocupație militară, spre deosebire de Olanda, unde conducerea revenise în mâinile comisarului nazist Seyss-Inquart și a SS-ului. Fără îndoială, polițiștii belgieni au fost mai puțin dispuși să aresteze evrei decât colegii lor olandezi. Prin urmare, doar 25 000 de evrei care locuiau pe teritoriul Belgiei au ajuns în camerele de gazare de la Auschwitz. Alți 25 000 au reușit să se ascundă. În total, 40% din evreii belgieni au fost exterminați, un procent îngrozitor, însă remarcabil mai mic decât cel din Olanda, unde 73% din evrei (102 000 dintr-un total de 140 000) au fost uciși.[1125]

III

Hotărât să ducă până la capăt proiectul lui Hitler de a eradica evreimea europeană, pedantul și meticulosul Himmler și-a întors privirile

către Scandinavia, unde comunitatea evreiască era într-atât de mică, încât impactul ei asupra economiei era neglijabil, iar antisemitismul era mult mai puțin răspândit ca în alte țări europene. În iulie 1942, Himmler a făcut o vizită la Helsinki, pentru a solicita guvernului finlandez (oficial aliatul Germaniei) predarea celor 200 de evrei străini care locuiau pe teritoriul țării. Poliția finlandeză a trecut la întocmirea listelor și în curând s-au răspândit zvonuri despre viitoare arestări, care au dus la proteste în rândul conducerii și nu numai. Până la urmă, doar opt evrei au fost trimiși la Auschwitz la 6 noiembrie 1942 (patru germani și un estonian, împreună cu familiile). Unul singur a supraviețuit războiului. Cei aproximativ 2 000 de evrei finlandezi n-au fost persecutați, iar în urma asigurărilor date de guvernul finlandez că nu exista o „problemă evreiască" în țară, Himmler a renunțat să mai facă presiuni.[1126]

În Norvegia, misiunea lui Himmler a fost înlesnită de ocupația germană. Regele și guvernul ales înainte de începerea războiului s-au refugiat în Anglia, de unde transmiteau mesaje populației la intervale regulate. Ocupația germană a întâmpinat o puternică rezistență populară, iar instalarea guvernului marionetă sub conducerea fascistului Vidkun Quisling nu a reușit să atragă simpatia poporului, așa cum sperase aceasta din urmă, în vederea unei colaborări cu forțele de ocupație.

La fel ca și în alte țări vestice, penuria de alimente și materii prime a stârnit și mai multă nemulțumire în rândurile populației. Majoritatea norvegienilor se împotriveau ocupației, dar nu aveau ce să facă. Țara era condusă din umbră de comisarul Reichului Josef Terboven, liderul regional al Partidului Nazist din Essen. În Norvegia trăiau aproximativ 2 000 de evrei, pe care guvernul lui Quisling i-a înlăturat din funcțiile publice în iulie 1941. În octombrie 1941, proprietățile lor au fost arianizate. În ianuarie 1942, guvernul lui Quisling a ordonat înregistrarea evreilor potrivit Legilor rasiale de la Nürnberg. În aprilie 1942 însă, guvernul norvegian a fost demis pentru că nu reușise să atragă suportul popular, iar Terboven a preluat oficial frâiele țării. În octombrie 1942, autoritățile germane au ordonat deportarea evreilor din Norvegia. La 26 octombrie 1942, poliția norvegiană i-a arestat pe bărbații evrei, iar la 25 noiembrie au urmat femeile și copiii. La 26 noiembrie, 532 de evrei au fost duși la Stettin, urmați în curând de alte loturi. În total au fost deportați 770 de evrei norvegieni, dintre care 700 au sfârșit în camerele de gazare de la Auschwitz. 930 au reușit să fugă în Suedia,

iar ceilalţi s-au ascuns sau ori au găsit alte mijloace să scape de persecuţia nazistă.[1127]

De cum au început deportările evreilor din Norvegia, guvernul suedez a hotărât să ofere azil tuturor evreilor europeni.[1128] Suedia, care-şi păstrase neutralitatea, a susţinut cauza evreilor ameninţaţi cu exterminarea. Guvernul suedez era, fără îndoială, la curent cu măsurile genocidale ale naziştilor. La 9 august 1942, consulul suedez din Stettin, Karl Ingve Vendel, care lucrase ca agent în serviciile de spionaj suedeze şi avea legături solide cu membrii rezistenţei militare anti-naziste, a întocmit un raport amplu despre gazarea în masă a evreilor din Guvernământul General. Autorităţile suedeze s-au mulţumit să-l arhiveze.[1129]

Asemenea suedezilor şi norvegienilor, Hitler îi considera pe danezi arieni, dar spre deosebire de norvegieni, danezii n-au opus prea mare rezistenţă invaziei germane din 1940. Situaţia din Danemarca trebuia ţinută sub control, pentru ca transportul mărfurilor esenţiale între Germania şi statele scandinave să nu fie periclitat. Totodată, Danemarca ocupa o poziţie strategică cheie în raport cu Anglia. Din aceste motive, guvernul şi administraţia daneză au avut un grad ridicat de autonomie până în septembrie 1942, când Regele Christian al X-lea a răspuns într-o manieră laconică urărilor Führerului cu ocazia zilei sale de naştere. Iritat deja de libertăţile îngăduite guvernului danez, Hitler şi-a dat frâu liber mâniei şi l-a înlocuit de îndată pe comandantul forţelor armate din Danemarca, instruindu-l pe succesorul său să strângă laţul. Mai importantă însă a fost numirea ofiţerului SS Werner Best în funcţia de plenipotenţiar al Reichului, la 26 octombrie 1942. La acea dată însă, lui Hitler îi trecuse supărarea, iar Best a avut grijă să nu ofenseze poporul, guvernul şi coroana daneză cu măsuri prea dure. Prin urmare, politicile sale flexibile şi cumpătate au surprins puţin populaţia. Vreme de câteva luni, a recomandat prudenţa în tratamentul evreilor danezi (în număr de 8 000) şi a permis doar câteva discriminări mărunte, faţă de care comunitatea evreiască n-a ridicat nicio obiecţie.[1130]

Dar pe măsură ce armatele germane au început să întâmpine tot mai multe greutăţi, rezistenţa daneză a devenit tot mai activă. Actele de sabotaj s-au înmulţit în vara lui 1943, alături de alte forme de frământări sociale. Hitler a dat dispoziţie să fie instaurată starea de asediu. Drept răspuns, guvernul danez şi-a retras sprijinul acordat forţelor de ocupaţie. Existau slabe şanse pentru formarea unui nou guvern, mai docil, deşi acesta era planul propus de ministrul german de externe,

Joachim von Ribbentrop. Best a preluat toate frâiele puterii și s-a folosit de administrația civilă pentru a-și exercita prerogativele. Pentru asta avea însă nevoie de o forță polițienească mai solidă, iar tactica părea evidentă: demararea mult întârziatei operațiuni de deportare a evreilor danezi. Hitler a aprobat operațiunea la 17 septembrie 1943 și a contrasemnat ordinul de deportare cinci zile mai târziu. În opinia lui, evreii erau în spatele tuturor actelor de sabotaj și înlăturarea lor era absolut esențială pentru a pune capăt rezistenței. Era necesară o operațiune fulger, care să-i prindă pe picior greșit. În curând, însă, au început să circule zvonuri despre arestări. Informat de ambasadorul său în Copenhaga despre data deportărilor, guvernul suedez a oferit public azil tuturor evreilor danezi. Best a înțeles numaidecât că ordonarea unui val de arestări într-o țară a cărei populație era refractară colaborării și străină de sentimentul antisemit ar fi avut consecințe nefaste. Raidul poliției ar fi durat câteva săptămâni și ar fi stârnit furia poporului. Prin urmare, a rugat conducerea de la Berlin să contramandeze operațiunea, dar fără succes. În consecință, a răspândit zvonuri că operațiunea va avea loc la 2 octombrie 1943. La 1 octombrie 1943, după multe pregătiri în secret, danezii au reușit printr-un efort comun să transporte circa 7 000 de evrei în Suedia, cu ajutorul câtorva ambarcațiuni. În urma raidului de mult anunțat, au fost arestați doar 485 de evrei. Best a intervenit pe lângă Eichmann pentru ca evreii arestați să nu fie deportați la Auschwitz, ci la Theresienstadt, unde majoritatea au supraviețuit războiului.[1131]

Best a prezentat operațiunea drept un succes al politicii germane. Într-o scrisoare adresată Ministerului de Externe german, Best scria că „Danemarca a fost curățată de evrei, pentru că din acest moment, pe teritoriul țării nu mai trăiește niciun evreu în mod legal și potrivit legilor în vigoare“[1132]. La originea acțiunilor sale n-au stat considerente morale, ci o înțelegere a jocului puterii (sau *Realpolitik)*, în contextul valului criminal de antisemitism susținut și implementat de organizația din care făcea el însuși parte, și anume SS-ul. La acea dată era limpede deja că starea de asediu urma să fie suprimată, astfel că la momentul cu pricina, Best a instaurat un regim al terorii din culise, dacă poate fi numit astfel. La nivel oficial, Best a continuat politicile flexibile de guvernare, dar în secret (și urmând ordinul Führerului, care solicitase măsuri represive) s-a folosit de grupări clandestine, din care uneori făceau parte și ofițeri SS îmbrăcați în civil, pentru a-i elimina pe cei

răspunzători de actele de sabotaj împotriva obiectivelor militare și economice germane. Măsurile însă n-au avut efectul scontat. Ba mai mult, la 19 aprilie 1944, șoferul său a fost asasinat. Exista riscul ca situația să degenereze într-un adevărat război civil, iar Copenhaga să devină un veritabil Chicago al anilor '20, astfel că Best a bătut din nou în retragere. N-a dat curs proceselor publice și execuțiilor sumare ale suspecților ordonate de Himmler și de Hitler, ci s-a mulțumit să-i elimine individual pe presupușii opozanți ai regimului, și chiar și în urma unei greve generale în Copenhaga a refuzat să ia măsurile represive necesare. În ochii danezilor însă, indulgența lui Best conta prea puțin. La 10 iulie 1944, în urma unei întrevederi cu amicul său staționat în Danemarca, Ulrich von Hassel consemna în jurnal că Best „e un tip cu capul pe umeri": „Crimele împotriva soldaților germani și a simpatizanților danezi nu sunt pedepsite prin condamnarea sau executarea unui ostatic. În schimb, câțiva danezi nevinovați sunt uciși, în semn de răzbunare. Hitler a ordonat un raport de cinci la unu. Best l-a scăzut la doi la unu. O ură fără margini mocnește pretutindeni"[1133]. Așadar, consecințele erau aceleași. Viața în Danemarca urma cursul său firesc, în limita posibilităților. Administrația civilă continua să funcționeze, dar controlul exercitat de forțele de ocupație era tot mai firav. Până la urmă, Best a renunțat la punerea în aplicare a „politicii evreiești", în schimbul cooptări unor colaboratori. În alte țări însă, problema evreiască avea să fie soluționată cu mult succes.[1134]

Persecuțiile împotriva evreilor au continuat pe tot cuprinsul Europei aflate sub ocupație, indiferent de beneficiile sau pagubele aduse de exterminarea lor. Un caz elocvent e Grecia, stat cu o importantă comunitate evreiască (55 000 în zona de ocupație germană și 13 000 în cea italiană), unde refuzul populației locale de a sprijini politicile antisemite a dat mari bătăi de cap Biroului de Securitate până în 1943. În 1942, armata germană a început să-i forțeze pe bărbații evrei să muncească în diverse proiecte de construcție, iar din februarie 1943, toți evreii erau obligați să poarte Steaua lui David. Toți evreii din Salonic, în număr destul de mare, au fost duși într-un cartier dărăpănat, în vederea deportării. Între timp, Eichmann și-a trimis reprezentanții în Salonic pentru demararea acțiunii, printre ei și Dieter Wisliceny și Alois Brunner. Primul transport de 28 000 de persoane a părăsit orașul la 15 martie 1943, urmat la scurt timp de altele. În câteva săptămâni, 45 000 din cei 50 000 de evrei care locuiau în Salonic au fost duși la

Auschwitz, unde cei mai mulţi dintre ei au fost gazaţi imediat după sosire. Prost informaţi despre situaţia de la Auschwitz şi luaţi prin surprindere, evreii n-au opus rezistenţă. La acea dată, nu exista o mişcare de rezistenţă elenă care să le vină în ajutor. Liderul comunităţii religioase din Salonic, rabinul Zwi Koretz, s-a străduit chiar să alunge temerile congregaţiei sale. Drept răspuns la obiecţiile ridicate de reprezentantul Crucii Roşii din Atena, René Burckhardt, administraţia germană a reuşit transferarea sa în Elveţia. Consulul italian din Salonic, Guelfo Zamboni, având şi sprijinul ambasadorului italian din Atena, a încercat să obţină cât mai multe scutiri şi a izbutit să scape în final 320 de evrei de la deportare. Între timp, autorităţile germane au demolat cimitirul evreiesc şi au folosit pietrele funerare pentru construirea unor noi drumuri în regiune.[1135]

Deportarea evreilor din capitală a fost amânată timp de câteva luni, întrucât listele cu membrii comunităţii fuseseră distruse. Cu toate acestea, la 23 martie 1944, autorităţile germane au arestat 800 de evrei adunaţi în sinagoga principală, cărora le promiseseră azimă de Paşti, şi i-au trimis la Auschwitz. În luna iulie a aceluiaşi an, germanii au arestat comunităţile restrânse de evrei care locuiau pe insule, inclusiv 96 de pe insula Kos şi 1 750 din Rodos. Cu toţii au fost duşi pe continent şi de-acolo trimişi la Auschwitz.[1136] La fel ca şi în cazul Finlandei, maniera obsesivă în care SS-ul, sprijinit de autorităţile civile şi militare germane, i-a urmărit şi exterminat pe evrei, nesocotind orice interese militare sau economice, atestă caracterul profund antisemitic al ideologiei celui de-al Treilea Reich.

IV

Situaţia evreilor din ţările aliate Germaniei naziste a fost complicată şi s-a schimbat după cum s-au schimbat şi sorţii războiului. În multe dintre aceste ţări, antisemitismul era în floare, iar în cazul României, după cum am văzut, a dus la pogromuri pe scară întinsă. Cu toate acestea, spre jumătatea lui 1942, dictatorul român Ion Antonescu a început să aibă îndoieli în privinţa exterminării evreilor români, care erau puternic reprezentaţi în toate profesiile. Presiunile făcute de americani, Crucea Roşie, guvernul turc, Regina Mamă, mitropolitul Ardealului, precum şi de reprezentantul Vaticanului nu l-au lăsat indiferent pe

Antonescu. Există şi câteva dovezi că evreii înstăriţi l-ar fi mituit pe dictatorul român să amâne data deportării. Mai mult, un număr însemnat de intelectuali, profesori şi pedagogi români au ţinut să-i amintească lui Antonescu că România era singurul stat european pe lângă Germania care a comis acte de genocid împotriva evreilor din proprie iniţiativă. Odată cu înfrângerea Germaniei (care părea inevitabilă în acel moment) şi încheierea războiului, aceste atrocităţi ar fi putut periclita pretenţiile României la nordul Ardealului, întrucât Churchill şi Roosevelt declaraseră deja că Aliaţii urmau să impună sancţiuni ţărilor care contribuiseră la persecutarea evreilor. Iniţial, Antonescu îşi dăduse consimţământul pentru deportarea evreilor români care trăiau în Germania sau în teritoriile aflate sub ocupaţie germană, precum şi a celor 300 000 de evrei care trăiau în România. Fireşte, toţi urmau să fie deportaţi în Polonia. Dar, în scurtă vreme, s-a simţit tot mai agasat de insistenţa cu care germanii îi cereau să le predea ceea ce până la urmă erau cetăţeni români, în ciuda discriminării la care erau supuşi. Antonescu a continuat să ezite, chiar şi după ce Ministerul de Externe german l-a avertizat că acei 300 000 de evrei reprezentau o primejdie la adresa României. După un şir de tergiversări, Antonescu a oprit deportarea evreilor în Transnistria, apoi, către sfârşitul lui 1943, a ordonat repatrierea deportaţilor rămaşi în viaţă.[1137] Hitler a încercat să-l convingă să reia genocidul, iar la 5 august 1944 i-a spus că, dacă România avea să piardă războiul, evreii nu numai că nu vor participa la apărarea ei, ci vor ajuta la instaurarea unui regim comunist.[1138] Dar Antonescu a rămas surd la propunerile lui Hitler.

Temându-se să nu-şi piardă coroana, Regele Boris al Bulgariei a refuzat predarea evreilor către SS, în urma unui val de proteste populare. Parlamentul bulgar continua să funcţioneze şi să limiteze într-o oarecare măsură prerogativele coroanei, iar deputaţii s-au opus vehement deportării cetăţenilor bulgari, deşi cedaseră presiunilor germane de a introduce o serie de legi antisemite. Comunitatea evreiască din Bulgaria era foarte mică, iar sentimentul antisemit era străin de majoritatea bulgarilor, deşi nu mai puţin de 11 000 de evrei din teritoriile recent anexate (Tracia şi Macedonia) au fost privaţi de cetăţenie, arestaţi şi predaţi autorităţilor germane, în vederea exterminării. Cu toate acestea, includerea pe listele deportaţilor a 6 000 de evrei din fostul regat de către un antisemit impetuos a scandalizat opinia publică. În cadrul vizitei făcute

în Germania la 2 aprilie 1943, Regele Boris l-a informat pe ministrul de externe Joachim von Ribbentrop că cei 25 000 de evrei bulgari nu vor fi predați germanilor, ci vor fi internați în lagăre de concentrare de pe teritoriul Bulgariei. Ribentropp i-a răspuns că în opinia sa, „soluția radicală e singura potrivită", dar s-a văzut nevoit să cedeze.[1139]

În mod similar, guvernul maghiar, care naționalizase pământurile deținute de evrei și purtase tratative cu regimul nazist în vederea deportării evreilor maghiari, s-a arătat tot mai puțin dornic să răspundă insistențelor Ministerului de Externe german. În octombrie 1942, Miklos Horthy, regentul Ungariei și de facto șeful statului, și prim-ministrul Miklos Kallay, au respins cererea Germaniei de a obliga evreimea să poarte Steaua lui David. Hitler a avut grijă să nu pericliteze relațiile cu România și Bulgaria – două țări unde numărul evreilor era în acel moment scăzut, iar averile lor neînsemnate –, dar era tot mai iritat de încăpățânarea Ungariei, care întârzia predarea celor 800 000 de evrei în vederea exterminării și confiscarea proprietăților lor. Mai mult, Horthy începuse să retragă trupe de pe Frontul de Est, convins că Germania urma să piardă războiul. În consecință, Hitler a avut o întrevedere la Salzburg cu Horthy pe 16 și apoi pe 17 aprilie 1943, în prezența ministrului de externe Ribbentrop, pentru a-i forța mâna conducătorului maghiar. Printre altele, Horthy insistase în prima zi a negocierilor că soluția maghiară la „Problema Evreiască" va trebui să țină cont de anumite circumstanțe specifice Ungariei. Exasperați de încăpățânarea lui Horthy, Hitler și Ribbentrop au revenit a doua zi asupra chestiunii. Ambele părți au renunțat la rigorile limbajului diplomatic. Potrivit procesului-verbal întocmit de traducător, Ribbentrop i-a spus lui Horthy că „evreii trebuie anihilați sau duși în lagăre de concentrare. Altă cale nu există". Hitler s-a lansat într-o argumentație mai amplă:

> Acolo unde evreii au fost lăsați să-și facă de cap, cum e cazul Poloniei de pildă, sărăcia și corupția au devenit literă de lege. Erau simpli paraziți. Situația s-a clarificat în Polonia. Cine nu voia să muncească era împușcat. Dacă nu puteau să muncească, nu mai aveau de ce să trăiască. Trebuiau tratați ca bacilul tuberculozei, care se insinuează într-un trup viguros. N-au avut parte de-o soartă crudă, dacă ne gândim că până și viețuitoare nevinovate precum iepurii și căprioarele au fost ucise pentru a nu răspândi boala. Și atunci, de ce să

ne-arătăm îndurători față de aceste lighioane care urmăresc propășirea bolșevismului? Națiunile care nu s-au descotorosit de jidani au fost sortite pieirii.[1140]

Horthy însă nu s-a lăsat înduplecat. Iar curând avea să plătească prețul intransigenței sale.

Slovacia, un mic stat catolic preponderent agricol, devenit autonom în urma tratatului de la München (1938) și independent (cel puțin formal) din 1939, era condusă de președintele Jozef Tiso, fost preot catolic, și de ultranaționalistul Vojtech Tuka, de meserie profesor de drept, care preluase șefia guvernului. Aripa radicală a mișcării naționaliste aflată sub conducerea lui Tuka se apropiase tot mai mult de ideologia nazistă și dispunea de un grup paramilitar numit Garda Hlinka, după preotul Andrej Hlinka, pionierul naționalismului slovac la începutul secolului XX. În cadrul unei întrevederi cu Hitler la 28 iulie 1940, Tiso, Tuka și ministrul de interne Mach au primit instrucțiuni să adopte legi împotriva minorității evreiești din Slovacia, (80 000 de persoane, însumând 3,3% din totalul populației). Liderii slovaci au acceptat numirea ofițerului superior SS Dieter Wisliceny în postul de consilier pe problema evreiască și, după ce s-au întors în Bratislava, au dat curs unui amplu program de expropriere a comunității evreiești, închizându-le afacerile, văduvindu-i de drepturi civile și obligându-i să muncească pe diverse șantiere. Evreii slovaci au fost obligați să poarte banderola galbenă, cam în aceeași perioadă în care măsura a fost introdusă în Germania. În câteva luni, comunitatea evreiască din Slovacia a ajuns la sapă de lemn.

La începutul lui 1942, Germania a făcut o cerere pentru 20 000 de muncitori slovaci, iar guvernul slovac s-a oferit să trimită în schimb 20 000 de muncitori evrei. Prin urmare, proiectul a ajuns pe mâinile lui Adolf Eichmann, care a hotărât să-i folosească pentru construirea lagărului de exterminare de la Auschwitz-Birkenau. Eichmann a oferit locuri de muncă și familiilor lor, ceea ce însemna, în buna tradiție SS, trimiterea muncitorilor pe șantier și a celor inapți de muncă la camerele de gazare. La 26 martie 1942, gărzile lui Hlinka, sprijinite de localnicii germani, au îngrămădit cu o ploaie de înjurături și lovituri 999 de tinere evreice în camioane destinate transportului vitelor, și le-au trimis la Auschwitz. În curând au urmat și alți bărbați, femei și copii. Guvernul slovac s-a angajat să plătească autorităților germane câte

500 de mărci pentru transportul fiecărui evreu şi, pentru a intra în posesia proprietăţii sale, Eichmann a dat asigurări guvernului slovac că niciunul dintre evrei nu se va întoarce vreodată. Şi într-adevăr, la finele lui iunie 1942, circa 52 000 de evrei slovaci fuseseră deportaţi (mai bine de jumătate din evreimea ţării), majoritatea la Auschwitz. Nici cei angajaţi pe şantierele de la Birkenau nu au supravieţuit multă vreme.[1141]

La această dată însă, deportările, efectuate la iniţiativa guvernului slovac, şi nu la solicitările naziştilor, nu mai mergeau conform planului. Scenele de violenţă din gări, în care gărzile Hlinka băteau deportaţii evrei, au stârnit proteste în rândurile populaţiei, reluate şi de câţiva prelaţi catolici, precum episcopul Pavol Jantausch, care a cerut ca evreii să fie trataţi în chip uman. Poziţia oficială a Bisericii din Slovacia era oarecum ambivalentă: pe de-o parte, prelaţii cereau ca drepturile evreilor să fie respectate, pe de altă parte, îi condamna în continuare pentru moartea lui Isus pe cruce. Vaticanul a avut două întrevederi private cu ambasadorul slovac, pentru a lămuri situaţia. Intervenţia papalităţii, oricât de moderată, l-a făcut pe Tiso (el însuşi preot hirotonisit) să-şi reconsidere poziţia. Mult mai importantă a fost însă iniţiativa unor lideri înstăriţi ai comunităţii evreieşti din Slovacia, care au mituit în chip sistematic autorităţile slovace pentru a obţine certificate de scutire. Ambasadorul Germaniei la Bratislava se plângea, la 26 iunie 1942, că nu mai puţin de 35 000 de certificate fuseseră eliberate, suspendând practic orice tentativă de deportare. Ministerul de Externe i-a recomandat, prin vocea lui Ernst Weizsäcker, să-i amintească lui Tiso că „până în acest moment, cooperarea Slovaciei la soluţionarea problemei evreieşti a fost extrem de apreciată" şi că întreruperea deportărilor ar fi întru câtva surprinzătoare. Cu toate acestea, în ciuda reluării temporare a programului în septembrie 1942, deportările au încetat complet. În aprilie 1943, Tuka a ameninţat cu reluarea lor, însă a fost nevoit să dea înapoi în urma protestelor venite din partea populaţiei şi în special a Bisericii, care avea cunoştinţă la această dată despre soarta evreilor deportaţi. Situaţia a rămas neschimbată, în ciuda presiunilor venite din partea Germaniei, chiar şi după întâlnirea tumultuoasă dintre Hitler şi Tiso de la 22 aprilie 1943.[1142] Încercarea rezistenţei slovace, tot mai numeroasă şi tot mai sigură pe forţele proprii, de a răsturna regimul lui Tiso în 1944 a fost înăbuşită în sânge de către gărzile Hlinka, cu ajutorul trupelor germane. Drept urmare, Tiso a ordonat deportarea tuturor

evreilor rămași în țară, care au sfârșit la Theresienstadt, Sachsenhausen sau, în proporție covârșitoare, la Auschwitz.[1143]

V

În 1943, mișcările de rezistență câștigau teren pe tot cuprinsul Europei, iar în anumite țări, avântul lor a început chiar mai repede. În Franța, recrutările forțate au dus la crearea grupărilor de rezistență *Maquis,* denumite după tufărișul din Corsica, de unde pornise mișcarea. Acești luptători, parte din ei consiliați, instruiți și aprovizionați de Serviciul britanic pentru operațiuni speciale, au răspândit broșuri și zvonuri pentru a submina susținerea forțelor de ocupație, încurajând populația să refuze cooperarea, ba chiar să declare greve. În plus, și-au ales ca țintă diverși soldați germani sau importanți colaboratori autohtoni, inclusiv polițiști, și au intensificat actele de sabotaj și subversiune. La începutul lui 1944, Joseph Darnand, șeful miliției Vichy, l-a înlăturat pe René Bousquet de la șefia poliției, iar Philippe Henriot, un cunoscut extremist de dreapta, a preluat frâiele propagandei. Henriot a lansat o virulentă campanie antisemitică în presă, catalogând mișcarea de rezistență franceză, care câștiga tot mai mulți suporteri, drept o conspirație evreiască împotriva Franței. Totodată, miliția lui Darnand a torturat și ucis numeroase figuri de marcă ale comunității evreiești, laolaltă cu luptători din rezistență. Drept răzbunare, Henriot a fost asasinat în iunie 1944 de către mișcarea de rezistență.[1144] Forțele armate germane au reacționat la rândul lor, arestând suspecți și împușcând „ostaticii". La începutul lui iunie 1944, Armata a ordonat sporirea represaliilor, dând mână liberă Diviziei 2 Blindate SS să pună în aplicare metodele devenite deja tradiționale în răsărit. La 10 iunie 1944, trupele SS au descins în satul Oradour-sur-Glane: toți bărbații au fost împușcați pe loc, iar femeile și copiii au fost duși în biserică și arși de vii. 642 de săteni și-au pierdut viața. Cu toate că atrocitatea se dorise a fi un răspuns la recentele atacuri împotriva trupelor germane, comunitatea nu avea nicio legătură cu mișcarea de rezistență. Singurul ei impact a fost să stârnească un val de resentimente în întreaga Franță, îndârjind și mai mult populația împotriva forțelor de ocupație germane.[1145]

Pe măsură ce mişcările de rezistenţă au căpătat amploare, ele au colaborat tot mai îndeaproape cu forţele active ale armatelor Aliate. Cu toate acestea, mai toate mişcările de rezistenţă erau consumate de lupte intestine. Îndemnul dat de Stalin comuniştilor în iulie 1941 a dus la formarea grupărilor de partizani, care rivalizau însă cu mişcările de rezistenţă naţionaliste şi de dreapta, loiale guvernelor aflate în exil la Londra. Iar spiritul antisemit, comun grupărilor de rezistenţă naţionaliste, i-a făcut pe unii evrei să-şi formeze propriile grupuri de partizani. Au urmat, fireşte, lupte sinuoase, în care adesea germanii nu erau singurii adversari.[1146] Poate cele mai profunde neînţelegeri între grupările de rezistenţă au fost în sud-estul Europei. În Grecia, rezistenţa comunistă a atacat cu succes liniile de comunicaţie germane şi până la jumătatea lui 1944 pusese stăpânire pe majoritatea regiunilor muntoase şi zonelor greu accesibile din interiorul peninsulei. Forţele sale s-au ciocnit în august 1943 cu gruparea rivală de dreapta, mai restrânsă ca dimensiune, condusă de generalul cu nume potrivit, Napoleon Zervas, şi susţinută de britanici ca pe o contrapondere pentru faţă de comunişti. În cele din urmă, acest conflict a degenerat într-un război civil sângeros. Ceva similar s-a petrecut şi în fosta Iugoslavie, unde partizanii comunişti conduşi de Tito au primit sprijinul britanicilor pentru că s-au dovedit mai eficienţi decât cetnicii sârbi, de orientare naţionalistă. În 1943, gruparea lui Tito număra circa 20 000 de membri. Asemenea comuniştilor greci, partizanii lui Tito au reuşit să preia controlul regiunilor greu accesibile şi izolate din interiorul ţării, în pofida represaliilor sălbatice ale armatei germane. Dar cum tensiunile dintre cele două grupări erau şi mai accentuate decât în Grecia, nu surprinde pe nimeni că şi-au petrecut în egală măsură timpul luptându-se atât cu germanii, cât şi între ele. Tito a ajuns chiar să poarte negocieri cu nemţii, oferindu-se să zdrobească rezistenţa cetnicilor în schimbul promisiunii că forţele germane vor înceta hăituirea partizanilor, ceea ce s-a şi întâmplat până când Hitler a anulat înţelegerea.[1147]

La un an de la invadarea Uniunii Sovietice, stăpânirea germană a început să se năruie în spatele Frontului de Est. Încă din primăvara lui 1942, în anumite regiuni din Polonia situaţia scăpase de sub control. Directorul de spital Zygmunt Klukowski consemna în jurnalul său jaf după jaf. Din mărturiile sale aflăm că partizanii erau pretutindeni, furând mâncare şi omorându-i pe cei care colaborau cu administraţia germană. „E imposibil să afli ce sunt, scria el. Polonezi, ruşi, chiar

și dezertori nemți sau bandiți în toată regula." Poliția a renunțat să mai intervină.[1148] Multe dintre grupările de partizani erau bine organizate și înarmate, iar o mână de ofițeri polonezi au creat unități de soldați în cadrul Armatei Teritoriale. Rândurile le-au fost îngroșate de sătenii evacuați din case, pentru a face loc etnicilor germani, care acum căutau să se răzbune. De multe ori, aceștia se întorceau în sate pentru a-și incendia propriile case, înainte ca germanii să se mute în ele.[1149] Armata Teritorială ținea legătura cu guvernul aflat în exil la Londra, fără însă a asculta prea des de îndemnul politicienilor la răbdare. Începând cu ianuarie 1943, Klukowski și-a consacrat tot mai multe pagini de jurnal actelor de rezistență armată și sabotaj. Anumite linii ferate au devenit impracticabile, fiind supuse constant exploziilor și atacurilor cu mitralieră. Coloniștii germani au fost și ei atacați și deposedați de animalele domestice, iar cei care îndrăzneau să protesteze erau bătuți. Liderii locali ai grupărilor de partizani au devenit eroi de legendă. Klukowski s-a înțeles cu unul dintre ei să furnizeze medicamente pentru mișcarea de rezistență.[1150] După acea întâlnire, a intrat tot mai des în legătură cu Armata Teritorială. Folosind numele de cod „Podwinski", Klukowski le-a dat bani, a consemnat evenimentele din zonă și intermediat corespondența pentru grupurile de partizani. Totodată, le-a oferit îngrijiri medicale partizanilor, nesocotind ordinul germanilor de a raporta orice caz de rană prin împușcare la poliție. Când primea vizita partizanilor, îi obliga să se dezbrace, „ca în cazul unei inspecții germane, să pară un control medical obișnuit"[1151].

În curând au apărut pe scenă grupuri rivale de partizani, organizate de ruși. Unele dintre ele numărau până la câteva sute de membri.[1152] Partizanatul atrăgea represalii dure din partea forțelor de ocupație germană, care arestau localnici și amenințau să-i ucidă în grupuri de zece sau douăzeci pentru fiecare german împușcat de rezistență, amenințare pusă în aplicare de multe ori, sporind sentimentul de neliniște și teroare în rândul populației locale.[1153] Trupele auxiliare de poliție germane și poloneze făceau tot mai greu față mișcării de rezistență, pe de o parte, și valului tot mai mare de violență, jaf și dezordine, pe de altă parte. Cruzimea ocupației germane în Europa de Est, manifestată încă de la bun început, întărâtase la culme populația autohtonă.[1154] Avertismentul dat, printre alții, și de Alfred Rosenberg că asemenea metode vor alimenta mișcările de partizani i-a lăsat indiferenți atât pe Himmler, cât și pe comandanții armatei. Un reprezentant nazist aflat în Bielorusia scria,

în octombrie 1942, că evreii „au contribuit enorm la succesul campaniei de sabotaj și distrugere... În cadrul unei singure incursiuni, care a ținut o zi, am descoperit 80 de evrei printre cei 223 de bandiți care-au fost uciși. Mă bucur să aflu că din cei 25 000 de evrei care trăiau până nu demult pe aceste meleaguri au mai rămas 500“[1155]. Aproximativ 345 000 de oameni (adică 5% din populația Bielorusiei) au pierit în ciocnirile dintre naziști și partizani. Potrivit estimărilor, în Bielorusia circa 283 000 de persoane au fost implicate într-un fel sau altul în mișcările de partizani pe întreaga durată a războiului.[1156] Represaliile germanilor au sporit numărul victimelor și în alte regiuni din Europa de Est.

În primăvara lui 1942, au început să apară și detașamente de partizani evrei, alcătuite din bărbați și femei care fugiseră din calea mitralierelor SS și se refugiaseră în adâncul pădurilor nesfârșite.[1157] Și alți evrei mai tineri și-au căutat scăparea în păduri, dar mulți au fost jefuiți până și de haine, și n-au avut ce mânca. Potrivit mărturiilor lui Klukowski, unii dintre ei o duceau așa de rău „că încât de multe ori se prezintă la secția de jandarmi și cer să fie împușcați“[1158]. Tot el povestește că sătenii îi hăituiau pe evreii din pădure pentru că unii dintre ei se alăturaseră mișcărilor de partizani. „Mulți nu-i văd în evrei oameni, ci animale care trebuie stârpite.“[1159] Primul grup de rezistență a evreilor din Europa de Est a fost înființat la 31 decembrie 1941 de Abba Kovner, un intelectual în vârstă de douăzeci și trei de ani din Vilnius. În cadrul unei întâlniri deghizate ca o petrecere de Revelion, Kovner le-a citit celor 150 de tineri prezenți un manifest în care declara, pornind de la genocidul început cu o vară în urmă, că: „Hitler plănuiește să extermine toți evreii din Europa... Nu ne vom lăsa duși ca mieii la tăiere“[1160]. La începutul lui 1942, un alt grup de rezistență a fost creat de frații Bielski, patru țărani bieloruși ai căror părinți fuseseră uciși de germani în decembrie 1941. Cei patru și-au construit ascunzișul secret în adâncul pădurii întinse și au stabilit un sistem elaborat de aprovizionare cu arme. În curând li s-au alăturat evrei, al căror număr a crescut la 1 500 până la finele războiului. Mulți evrei s-au înscris individual în detașamentele de partizani conduse de comuniști.[1161]

Noua Ordine în Europa începea să se năruie. Năzuința de a crea o sferă largă de colaborare politică și economică s-a destrămat în fața realității crude a războiului. Stăpânirea germană de pretutindeni se înăsprise. Execuțiile individuale și în masă, care oglindeau credința fermă că rezistența poate fi strivită numai prin teroare, au înlocuit

mecanisme mai puţin formale, precum cooperarea şi colaborarea. Regimurile care colaboraseră cu Reichul, de la Vichy la Ungaria, se distanţau încetul cu încetul de nazişti sau îşi pierdeau independenţa şi intrau în ciclul de reprimare şi rezistenţă armată care slăbea controlul german asupra ţărilor ocupate. Setea de resurse şi mână de lucru a economiei germane de război şi exploatarea la sânge a economiilor aservite au determinat tot mai mult tineret să se alăture mişcărilor de rezistenţă. Prin refuzul lor de a coopera şi prin campaniile tot mai dese de subminare, sabotaj şi asasinare au înteţit valul de represalii, care la rândul lor au înstrăinat şi mai mult populaţiile asuprite şi au alimentat şi mai mult rezistenţa. Acest ciclu al violenţei oglindea totodată şi situaţia militară a Germaniei, care a mers din rău în mai rău începând cu 1943. Mitul răspândit la începutul războiului că nu există alternativă la stăpânirea germană începea să se destrame. Poate mai mult decât orice, perspectiva înfrângerii lui Hitler le-a dat vlagă europenilor să ţină piept regimului nazist. Punctul de cotitură l-a reprezentat o singură luptă, care a demonstrat mai mult decât oricare alta că forţele germane puteau fi înfrânte, şi-această luptă a fost Bătălia de la Stalingrad.

Război total

I

Expansiunea și apogeul programului nazist de exterminare din 1942–1943 avea loc în contextul declinului militar al Germaniei. Înfrângerea armatei germane în fața Moscovei dovedea că Hitler se înșelase atunci când susținuse fragilitatea regimului stalinist din Uniunea Sovietică. Operațiunea Barbarossa ratase complet obiectivele planificate în zilele încrezătoare din iunie 1941. După ce a stăvilit șuvoiul german din fața Moscovei, Armata Roșie a trecut la ofensivă și a forțat retragerea trupelor germane. Un subofițer îi scria fratelui său: „Rușii se apără cu un curaj și o tenacitate care în opinia dr. Goebbels e de natură «animalică». Pierdem soldați cu fiecare ripostă a inamicului. Aparent", a continuat el cu un sarcasm ce trăda respectul crescând pe care-l aveau soldații germani pentru Armata Roșie, dar și disprețul larg răspândit pentru Goebbels în rândul ofițerilor, „curajul adevărat și eroismul veritabil izvorăsc în Europa de Vest și în miezul acestui colț de lume"[1162].

Frigul aprig și mușcător, urmat de dezghețul din primăvară care a preschimbat pământul în noroi, a împiedicat lansarea unei noi campanii, până în mai 1942. Dar Stalin, încurajat de victoria asupra germanilor dinaintea Moscovei, ordonase deja o serie de contraatacuri. Acum era și mai încrezător, pentru că instalațiile industriale strămutate în Munții Ural și Transcaucazia, începuseră să fabrice cantități semnificative de echipament militar – 4 500 de tancuri, 3 000 de avioane, 14 000 de arme și peste 50 000 de mortiere până la începutul campaniei militare din mai 1942. De-a lungul verii și toamnei anului 1942, comandanții Armatei Roșii experimentaseră diverse tactici de desfășurare în luptă a noilor tancuri în combinație cu unitățile de infanterie și artilerie, învățând din greșelile comise.[1163] Dar contraatacurile lui

Stalin s-au dovedit a fi bătălii la fel de dezastruoase ca şi cele din toamna precedentă. Asalturile masive asupra forţelor germane din zona Leningradului nu au reuşit să elibereze oraşul asediat, atacurile la centru erau respinse cu putere, iar în Sud, germanii rezistau ferm pe poziţie în faţa repetatelor lovituri sovietice. În cadrul unei ofensive la scară largă a sovieticilor în zona Harkov, demarată în mai 1942, Armata Roşie a pierdut 100 000 de soldaţi, iar 200 000 au fost luaţi prizonieri. Comandanţii sovietici subestimaseră puterea germanilor în această zonă şi nu au reuşit să câştige supremaţia aeriană. Între timp, feldmareşalul Fedor von Bock, întors din concediu de boală la 20 ianuarie 1942, în calitate de comandant al Grupului de Armate Sud, a decis că atacul era cea mai bună formă de apărare şi a purtat o campanie extinsă în Crimeea, finalizată cu victoria germană. Dar pe tot timpul bătăliilor era conştient de slăbirea liniilor germane şi de continua epuizare a trupelor, observând cu îngrijorare că „avansau cu dificultate şi cu pierderi considerabile“[1164]. Într-o victorie de proporţii, Bock a capturat oraşul Voronej şi situaţia părea să se îmbunătăţească. „Acolo am văzut cu ochii mei cum tancurile noastre au nimicit colosul rusesc şi l-au făcut bucăţele. Soldatul german e superior în orice domeniu. Cred, de asemenea, că vom termina anul acesta“, scria Hans-Albert Giese, un soldat din nordul rural al Germaniei.[1165]

Dar nu avea să fie aşa. Hitler era de părere că Bock tergiversa situaţia şi era prea prudent după marea sa victorie, permiţându-le diviziilor sovietice importante să scape din încercuirea germanilor. Bock îşi făcea griji pentru că soldaţii erau extenuaţi. Dar Hitler nu a putut accepta acest lucru şi l-a demis pe Bock de la 15 iulie 1942, înlocuindu-l cu general-colonelul Maximilian von Weichs.[1166] Înveninatul feldmareşal a rămas pe tot restul războiului în afara teatrului de război, încercând în mod obsesiv să justifice acţiunile întreprinse în avansul spre Voronej şi sperând, zadarnic, să fie repus în funcţie. La 16 iulie 1942, Hitler îşi mută sediul într-un nou centru, cu nume de cod „Vârcolacul“, lângă Vinnîţea, în Ucraina, pregătindu-se să preia comanda operaţiunilor. Transferaţi la noul sediu în 16 avioane, Hitler, secretarii lui şi membrii de personal au petrecut următoarele trei luni şi jumătate într-un complex de barăci cu igrasie, chinuiţi de căldura din timpul zilei şi de roiurile de ţânţari. Pentru moment, aici se aflau şi sediile operaţionale ale Înaltului Comandament al Armatei şi al Forţelor Armate.[1167] Ofensiva germană din vară avea ca ţintă cucerirea Caucazului, pentru accesul la

resursele sale bogate de petrol. Penuria de combustibil jucase un rol important în debandada de la Moscova în iarna precedentă. Cu dramatismul său caracteristic, Hitler a avertizat că, dacă nu aveau să pună mâna pe câmpurile petrolifere din Caucaz în trei luni, Germania avea să piardă războiul. Hitler divizase Grupul de Armate Sud într-un sector sudic şi unul nordic (Grupurile de Armată A şi B, comandate de feldmareşalul Wilhelm List, respectiv feldmareşalul von Bock, înlocuit de general-colonelul von Weichs), şi a ordonat Grupului de Armate A să anihileze forţele inamice din jurul oraşului Rostov-pe-Don şi apoi să avanseze prin Caucaz, cucerind coasta estică a Mării Negre şi penetrând Cecenia şi Baku, de la Marea Caspică, două regiuni bogate în petrol. Grupul de Armate B avea să cucerească Stalingradul şi să continue spre Marea Caspică prin Astrahan, pe malul inferior al Volgăi. Hotărârea lui Hitler de a diviza forţele şi comanda pentru a lansa ambele ofensive simultan, detaşând totodată şi câteva divizii în nord pentru a întări atacul asupra Leningradului, dovedea dispreţul său necontenit faţă de armata sovietică. Şeful Statului-Major General, Franz Halder, era în pragul disperării şi, pentru a-i face viaţa şi mai grea, Hitler sfida în mod evident conducerea armatei germane.[1168]

Indiferent de gândurile pe care le nutreau, generalii s-au văzut nevoiţi să meargă pe mâna lui Hitler. Campania a început cu un atac în Crimeea, în care feldmareşalul Erich von Manstein a învins divizia 21 a Armatei Roşii, omorând şi capturând 200 000 din cei 300 000 de soldaţi ruşi angajaţi în luptă. Comandamentul Armatei Roşii şi-a dat seama prea târziu că germanii renunţaseră – pe moment cel puţin – la ambiţia de a cuceri Moscova şi că acum îşi concentrau eforturile în sud. Cel mai important oraş din Crimeea, Sevastopol, a rezistat eroic asediului, dar a cedat după o lună şi 90 000 de soldaţi ruşi au fost luaţi prizonieri. Însă întreaga operaţiune provocase germanilor pierderi de aproape 100 000 de soldaţi, iar când forţele germane, maghiare, italiene şi române au avansat spre sud, au înţeles că ruşii adoptaseră o nouă tactică. În loc să lupte pentru fiecare palmă de pământ, până la încercuire şi anihilare, armatele sovietice au lansat o serie de retrageri tactice (cu aprobarea lui Stalin), refuzându-le germanilor şansa de a lua un număr enorm de prizonieri – între 100 000 şi 200 000 în trei bătălii la scară largă, mult mai puţini decât înainte. Grupul de Armate A a continuat să avanseze neînfricat şi a cucerit câmpurile petrolifere de la Mykop, doar pentru a descoperi că rafinăriile fuseseră sistematic distruse de

către ruşii aflaţi în retragere. Pentru a marca acest succes, trupele de alpinişti din Austria au urcat Muntele Elbrus, care, la 5 630 de metri, era cel mai înalt punct din Munţii Caucaz, şi au înfipt un steag german în vârf. În realitate, Hitler era furios pe această deviere de la obiectivele reale ale campaniei. „L-am văzut de multe ori furios pe Hitler, raporta Albert Speer mai târziu, dar rareori a explodat aşa cum a făcut-o când a primit acest raport. A tunat şi a fulgerat împotriva «acelor alpinişti demenţi» care meritau condamnaţi de un tribunal militar. Se lasă duşi de pasiunile lor cretine în toiul războiului, a exclamat el indignat."[1169] Reacţia sa trădează îngrijorarea faţă de avansarea armatei, griji care aveau să devină reale.

În nord, Leningradul (Sankt Petersburg) fusese izolat de armatele germane încă de la 8 septembrie 1941. Peste trei milioane de oameni locuiau în oraş şi în suburbii. Lihniţi de foame, au început să mănânce pisici, câini, şoareci şi s-au dedat chiar la acte de canibalism. O linie de comunicaţii slabă, dar preţioasă fusese păstrată pe gheaţa lacului Ladoga, însă ruşii nu puteau să aducă decât o parte din proviziile necesare pentru a-i hrăni şi încălzi pe locuitori în toiul iernii. În prima iarnă de asediu au fost arestaţi 886 de oameni pentru canibalism. 440 000 de locuitori fuseseră evacuaţi, dar, conform unor estimări ale germanilor, în iarna din 1941–1942 au murit un milion de civili din cauza frigului şi a foametei. Situaţia s-a îmbunătăţit în cursul anului 1942, când toţi au plantat şi au strâns legume pentru iarna care urma. Jumătate de milion de oameni au fost evacuaţi şi pe lacul Ladoga au fost transportate cantităţi masive de provizii şi muniţie, care au fost şi ele puse la siguranţă înainte de venirea gerului. O nouă conductă instalată pe fundul lacului pompa petrol, pentru încălzire. Germanii au pierdut 160 de avioane de vânătoare într-o încercare inutilă de a bombarda linia de comunicaţii a sovieticilor, în timp ce raidurile efectuate deasupra oraşului au cauzat distrugeri masive, dar nu au afectat moralul cetăţenilor care rămăseseră în localitate. Până la urmă, norocul a fost de partea Leningradului, iar iarna din 1942–1943 nu a fost la fel de dură precum cea din urmă cu un an. Îngheţul a venit târziu, la mijlocul lunii noiembrie, iar oraşul n-a cedat.[1170]

Un contraatac sovietic asupra oraşului Rjev, aflat la sud de Leningrad, ameninţa să producă distrugeri serioase în rândul Grupului de Armate Centru. Halder i-a cerut lui Hitler să aprobe retragerea pe o linie de front

mai ûşor de apărat. „Întotdeauna vii cu propunerea asta, de retragere", a urlat Hitler la Şeful Statului-Major. Führerul i-a spus lui Halder că era la fel de slab ca şi soldaţii săi. Halder şi-a pierdut cumpătul şi a ripostat că era destul de puternic, ,,dar bravii mei ostaşi şi locotenenţi pier cu miile pe câmpul de luptă, sacrificându-se în zadar, doar pentru că liderii lor nu au voie să ia decizia care se impune şi sunt legaţi la mâini"[1171]. În Rjev, Hans-Meier-Welcker a observat o îmbunătăţire alarmantă a tacticilor sovietice. Îşi coordonau tancurile, unităţile de infanterie precum şi cele de suport aerian într-un mod pe care nu-l reuşiseră înainte. În opinia lui, trupele Armatei Roşii erau mult mai pregătite să îndure temperaturi extreme decât forţele germane. „Suntem uimiţi, scria el în aprilie 1942, de ce reuşesc să facă ruşii în noroi!"[1172] „Coloanele noastre de vehicule, scria un ofiţer, sunt împotmolite de-a binelea în mocirla drumurilor execrabile şi organizarea proviziilor a devenit foarte dificilă".[1173] În astfel de condiţii, blindatele germane erau deseori nefolositore. Vara, trupele trebuiau să suporte temperaturi de 40 de grade la umbră şi nori masivi de praf împrăştiat de coloanele de motorizate. „Drumurile, îi scria acelaşi soldat fratelui său, sunt ascunse de un nor gros de praf, prin care trebuie să treacă soldaţii şi animalele. E deranjant la ochi. Praful se învolburează adesea în trombe groase şi se coboară din nou asupra coloanelor, de nu vezi nimic minute în şir."[1174]

Nerăbdător şi nebăgând de seamă astfel de probleme practice, Hitler cerea ca generalii să continue ofensiva. ,,În discuţia pe care am avut-o azi, scria Halder disperat la sfârşitul lunii august 1942, Führerul a adus noi acuzaţii dure conducerii militare. Îi acuză de aroganţă intelectuală, incorigibilitate şi incapacitate de a recunoaşte esenţialul."[1175] În cele din urmă, la 24 septembrie 1942, Hitler îl demite pe Halder, spunându-i verde în faţă că îşi pierduse curajul. Înlocuitorul lui Halder a fost general-maiorul Kurt Zeitzler, angajat anterior în apărarea coastei de Vest. Ca un adevărat nazist devotat, Zeitzler şi-a început mandatul cerând tuturor membrilor Statului-Major General să îşi reafirme credinţa în Führer, o calitate pe care Halder o pierduse, evident, de mult timp. Se pare că la sfârşitul anului 1942, pierderile germane pe Frontul de Est depăşiseră un milion şi jumătate de oameni, aproape jumătate din forţa iniţială a trupelor invadatoare, din care 327 000 morţi.[1176] Înlocuirea pierderilor era tot mai dificilă. Ofensiva din Est

stagna. Pentru a depăşi impasul, armata germană a avansat spre Stalingrad, care era nu numai un centru industrial major, ci şi un punct cheie de distribuţie a proviziilor care veneau sau plecau din Caucaz, şi un oraş al cărui nume simbolic avea să capete în lunile următoare o importanţă covârşitoare.[1177]

II

Tânărul aviator Heinrich von Einsiedel, conte şi strănepot al cancelarului Reichului Otto von Bismarck pe linie maternă, zbura deasupra Stalingradului într-o zi senină şi caldă la 24 august 1942, căutând urme ale activităţii inamice. „Peste stepe plutea o ceaţă uşoară, scria el, cât timp eu mă învârteam deasupra lor în avionul meu Me109. Scrutam orizontul, care se pierdea în ceţuri amorfe. Văzduhul, stepele, râurile şi lacurile, pe care abia le întrezăream în depărtare, trădau un calm deplin, ca nişte legături cu eternitatea." Einsiedel, care tocmai împlinise 21 de ani, se încadra pe deplin în imaginea romantică a pilotului de vânătoare, cavaler al aerului, care îi atrăgea pe mulţi tineri aristocraţi ca el către această branşă a forţelor armate. Fiorul luptei cântărea mult mai mult decât orice îndoieli avea în privinţa justeţii cauzei. Însă relatările sale aminteau şi de vasta superioritate numerică a forţelor aeriene ruse, împotriva cărora temeritatea şi îndemânarea erau inutile până la urmă. În timp ce inamicul se îndrepta spre el, tânărul a scris:

> Fiecare Stuka germană, fiecare avion de luptă era înconjurat de roiuri de avioane de vânătoare ruseşti... ne aruncăm în tumult la întâmplare. Un Rato cu două stele mi-a trecut prin faţă. Rusul m-a văzut, a intrat în picaj şi a încercat să scape zburând jos. Teama trebuie să-l fi paralizat. Zbura cam la zece metri deasupra solului în linie dreaptă şi nu a făcut nimic să se apere. Maşinăria mea vibra de la reculul mitralierelor. Un jet de flăcări a ţâşnit din rezervorul de combustibil al avionului rusesc. A explodat şi s-a rostogolit la pământ. În urma sa a rămas doar o fâşie lungă şi lată de stepă pârjolită.[1178]

Observând un grup de avioane de vânătoare sovietice deasupra sa, a ieşit din picaj şi s-a îndreptat spre ele. „Plăcerea vânătorii, mărturisea

el, şi o senzaţie de indiferenţă puseseră stăpânire pe reacţiile mele." Făcând o buclă abruptă, a ajuns înapoia unuia dintre ele şi l-a doborât. A fost o acţiune nesăbuită. „Când m-am întors să mă uit după avioanele de vânătoare ruseşti, scria el în jurnalul său după incident, le-am văzut armele scăpărând la optzeci de metri în spatele meu. A urmat o explozie groaznică şi am simţit o lovitură puternică la picior. Mi-am răsucit Messerschmittul şi l-am forţat să urce abrupt. Rusul mi-a pierdut urma." Dar avionul lui Einsiedel a fost grav avariat, armele nu mai puteau fi reparate, iar el a trebuit să şchiopăteze până la bază.[1179] Asemenea incidente se petreceau zilnic deasupra Stalingradului la sfârşitul verii şi în toamna anului 1942 şi şi-au lăsat amprenta în mod inevitabil. Ofiţerii de rang înalt dezaprobau acţiunile individuale spectaculoase, care, spuneau ei, iroseau carburant. Din acel moment, unităţii lui Einsiedel i s-a comandat să ofere sprijin infanteriei germane şi să evite să intre în luptă cu avioanele de vânătoare sovietice. Era o bătălie sortită înfrângerii. „Defecţiunile au atins proporţii enorme... Rareori găseai mai mult de zece avioane operaţionale într-un regiment de patruzeci şi două." Şansele erau nule. La 30 august, un proiectil a penetrat ventilatorul motorului lui Einsiedel în vreme ce acesta zbura jos peste liniile ruse, iar avionul s-a prăbuşit. Miraculos, Einsiedel a scăpat nevătămat. Dar trupele sovietice au ajuns repede la locul accidentului şi i-au furat toate posesiunile înainte să îl ducă la interogatoriu.[1180]

După cum remarcase aviatorul, aeronavele germane nu reuşiseră să îşi impună superioritatea totală în spaţiul aerian din zona de conflict; pe cât de repede pierdeau sovieticii avioane în faţa aşilor germani, pe-atât de iute trimiteau întăriri de pe alte fronturi. Pe de altă parte însă, nici forţele aeriene sovietice nu deţineau întâietatea. Pe parcursul primăverii şi al verii lui 1942, în vreme ce avioanele germane continuau să dispute controlul asupra văzduhului cu avioanele de vânătoare sovietice, forţele terestre germane din sectorul sudic al Frontului de Răsărit, împărţite în Grupurile de armate A şi B, avansaseră pe Volga şi Don şi se îndreptau spre Caucaz în încercarea de a prelua câmpurile de petrol vitale efortului de război, precum şi alte resurse naturale. Până în august 1942 au câştigat mai multe bătălii, dar încă nu reuşiseră să îşi atingă obiectivul. La 23 august 1942, val după val de avioane germane au presărat Stalingradul cu bombe, provocând pagube şi pierderi masive de vieţi omeneşti. În acelaşi timp, tancurile germane avansau fără să întâmpine vreo rezistenţă, ajungând în nordul oraşului, la Volga.

În timp ce bombardamentul continua, susținut acum și de artileria germană, Stalin a permis civililor să evacueze orașul, care se transforma treptat într-un morman de moloz. La 12 septembrie 1942, trupele germane din Armata a Șasea sub comanda generalului Friedrich Paulus, secondate de Armata a Patra de Panzere a generalului Hermann Hoth, au pătruns în Stalingrad. Paulus fusese adjunctul și, începând cu 1942, a fost numit șeful Comandamentului General al Armatei. Născut în 1890, Paulus își petrecuse aproape întreaga carieră, inclusiv anii din Primul Război Mondial, în funcții de birou și nu avea aproape nicio experiență de luptă. În această situație, depindea în mare măsură de ordinele primite de la Hitler, ale cărui reușite în calitate de comandant îi insuflau o adâncă admirație. La 12 septembrie, pe când trupele sale intrau în Stalingrad, Paulus se consulta cu Führerul în Vinnîțea. Cei doi erau de acord că, odată cu capturarea orașului, forțele germane vor avea comanda asupra întregii linii dintre Don și Volga. Armata Roșie nu mai avea resurse, urma să intre în colaps, lăsând germanilor cale liberă să grăbească înaintarea în zona Caucazului. Paulus i-a dat asigurări Führerului că orașul avea să cadă în câteva săptămâni.[1181] Hitler a decis ca întreaga populație de sex masculin să fie ucisă, iar femeile deportate.[1182]

La 30 septembrie 1942, oamenii lui Paulus cuceriseră aproape două treimi din oraș, determinându-l pe Hitler să anunțe public că Stalingradul era pe cale să cadă. Discursul său a întărit credința trupelor în victoria supremă. „Mărețul discurs al Führerului, îi scria Albert Neuhaus de pe frontul de la Stalingrad soției sale la 3 octombrie 1942 ne-a întărit și mai mult credința nestrămutată în victorie.“[1183] Dar discursurile nu aveau să copleșească rezistența sovietică, indiferent de impactul lor asupra moralului trupelor germane. Comandanții superiori ai armatei, inclusiv Paulus, șeful său Weichs și succesorul lui Halder, Zeitzler, l-au sfătuit cu toții pe Hitler să dea ordin pentru retragere, temându-se de numărul pierderilor suferite într-un lung și apăsător război de gherilă urbană. Dar pentru Hitler importanța simbolică a Stalingradului precumpănea acum cu mult orice considerent practic. La 6 octombrie 1942, a comandat ca orașul să fie luat cu orice preț.[1184] Considerații similare au declanșat și acțiunile celeilalte tabere. După un an de înfrângeri aproape neîntrerupte, Stalin era decis să arunce toate resursele existente în apărarea orașului, atât cât mai rămăsese din el. Acesta îi purta numele și căderea sa ar fi avut un impact psihologic devastator.

În același timp, simțindu-se nesigur în urma înfrângerilor din ultimele luni, s-a hotărât să-i dea mână liberă șefului său de stat-major, generalul Aleksandr Vasilevskii, și lui Gheorghi Jukov, generalul care oprise cu un an înainte forțele germane la Moscova, în organizarea campaniei de la Sud. Stalin i-a dat comanda asupra forțelor Armatei Roșii din oraș generalului Vasili Ciuikov, un soldat de carieră energic abia trecut de patruzeci de ani. Ciuikov a avut un parcurs sinuos în armată, fiind trimis în China în dizgrație, ca atașat militar sovietic, în urma înfrângerii Armatei a Noua pe care o condusese împotriva finlandezilor în Războiul de Iarnă din 1940. Stalingradul, unde se afla la conducerea Armatei a 62-a, era șansa lui de a-și dovedi îndemânarea. Ciuikov a înțeles că trebuia „să apere orașul cu orice preț sau să moară în luptă", așa cum îi mărturisise liderului politic regional Nikita Hrușciov. Prin urmare, a staționat unități armate ale poliției politice sovietice la fiecare trecere de râu pentru a-i intercepta pe dezertori și a-i împușca pe loc. Retragerea era de neconceput.[1185]

Aviația și artileria germană și-au continuat atacul asupra părții ocupate de sovietici, dar ruinele bombardate ale orașului au oferit trupelor rusești condiții ideale pentru defensivă. Săpând îndărătul mormanelor de moloz, trăind în beciuri, plasând lunetiști la etajele superioare ale clădirilor de apartamente pe jumătate demolate, sovieticii au reușit cu ușurință să prindă în cursă trupele germane care avansau, să le respingă asalturile în masă sau să momească inamicul pe alei unde putea fi decimat de arme antitanc și alte arme grele, camuflate. Au pus mii de mine la adăpostul întunericului, au bombardat pozițiile germane în timpul nopții și au instalat capcane în locuințele unde urmau să intre germanii. Ciuikov a alcătuit detașamente de mitraliere și a comandat mai multe transporturi de grenade.[1186] Adeseori, luptele se duceau corp la corp, cu baionete și pumnale. Încleștarea s-a transformat repede într-o luptă de uzură. Luptele constante, necruțătoare au început curând să-i afecteze din ce în ce mai mult pe soldați, dintre care mulți s-au îmbolnăvit. „Ne-am săturat până peste cap, mărturisea un soldat la 19 noiembrie 1942. Oricum, am mai rămas doar câțiva. Mai toți cei care nu erau răniți au ajuns de curând în spitalul de campanie." „Mi-a rămas o singură mare dorință, scria un altul la 4 decembrie 1942, anume: ca rahatul ăsta să se termine curând... Cu toții suntem nespus de deprimați." Însă breșa avea să vină în spatele forțelor lui Paulus, nu în oraș. Jukov și Vasilevskii l-au convins pe Stalin să aducă și să instruiască un număr

mare de trupe proaspete, dotate cu tancuri și artilerie, pentru a pune în practică o imensă operațiune de încercuire. Uniunea Sovietică producea deja 2 000 de tancuri pe lună față de cele 500 ale Germaniei. Până în octombrie, Armata Roșie dispunea de cinci noi armate de tancuri și cincisprezece divizii blindate special pentru această operațiune. La începutul lui noiembrie 1942, peste un milion de oameni au fost adunați, gata pentru un atac masiv asupra liniilor lui Paulus.[1187]

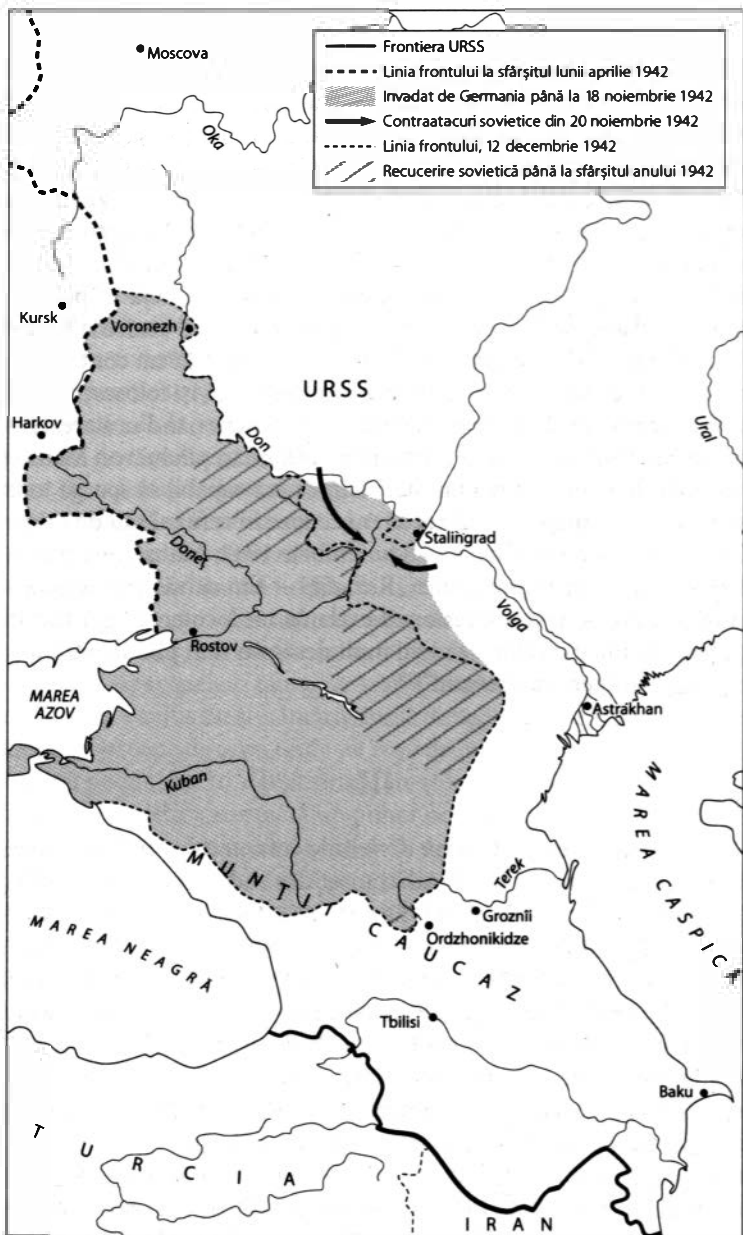
Jukov și Vasilevskii au speculat momentul oportun, când superiorul direct al lui Paulus, generalul Maximilian von Weichs, în fruntea Grupului B de armate, a hotărât să îl ajute pe Paulus să cucerească orașul, dând dispoziție trupelor române să preia jumătate din pozițiile trupelor germane de la vest de Stalingrad, chiar între trupele lui Paulus și Hoth, pe de o parte, și linia de încercuire a Armatei Roșii, pe de alta. Jukov știa că românii aveau un palmares militar slab, la fel ca italienii staționați lângă ei la nord-vest. A trimis două detașamente blindate și patru armate de infanterie să-i înfrunte pe români și italieni la nord-vest de forțele de blindate ale lui Hoth, și încă două divizii de blindate să aibă grijă de români din sud-est, pe cealaltă parte a trupelor blindate germane. Totul a fost menținut strict secret, traficul radio a rămas la minimum, iar trupele și tancurile s-au apropiat noaptea și camuflate în timpul zilei. Paulus nu și-a întărit liniile de apărare, preferând să își țină tancurile aproape de oraș, unde nu erau de mare folos. La 19 noiembrie 1942, cu pregătirile în sfârșit finalizate și în condiții meteo favorabile, noile forțe sovietice au atacat un punct nevralgic al defensivei române la mai bine de o sută de kilometri la vest de oraș. 3 500 de arme și mortiere grele au deschis focul prin pâcla dimineții, croind o cale printre tancuri și trupe de infanterie. Armatele românești erau nepregătite, duceau lipsă de arme antitanc și au fost copleșite. După ce inițial s-au împotrivit, au intrat în panică și s-au risipit. Paulus a reacționat prea lent, iar când a trimis tancuri să încerce să închidă breșa a fost prea târziu. În orice caz, nu se puteau măsura cu coloanele comasate de tancuri T-34.[1188]

Curând, înaintarea rapidă a sovieticilor a început să împingă înapoi și liniile germane, forțându-i pe oamenii lui Paulus să se retragă spre oraș. Niciunul din generalii germani nu se așteptase la un atac atât de feroce și a trecut destul timp până să își dea seama că aveau de-a face cu o manevră clasică de încercuire. Așa că nu au trimis trupe care să preîntâmpine întâlnirea grupurilor de tancuri sovietice. La 23 noiembrie

1942, cele două coloane de tancuri au făcut joncțiunea la Kalach, izolând complet trupele lui Paulus și lăsând tancurile lui Hoth în afara zonei încercuite. Cu douăzeci de divizii la dispoziție, șase dintre ele motorizate, prima intenție a lui Paulus a fost să încerce să spargă încercuirea către vest. Dar în lipsa unui plan limpede, s-a văzut ezitând încă o dată. Ideea unei evadări din încercuire echivala cu retragerea, abandonând mult trâmbițata tentativă de a captura Stalingradul, iar Hitler nu era dispus să aprobe o retragere deoarece anunțase deja în public că Stalingradul avea să fie luat.[1189] Speer a consemnat că îl auzise la Berghof în noiembrie 1942 plângându-se în privat că generalii nu conteneau să supraestimeze puterea rușilor, despre care credea că își folosesc ultimele rezerve și că aveau să fie copleșiți în curând.[1190] Acționând ca atare, Hitler a organizat o forță de întăriri sub comanda feldmareșalului von Manstein și a lui Hoth. Convingerea lui Manstein că era capabil să spargă încercuirea l-a determinat pe Führer să nu cedeze în refuzul său de a-i permite retragerea lui Paulus. La 28 noiembrie 1942, Manstein a trimis o telegramă forțelor împresurate: „Rezistați – Am să vă scot de acolo – Manstein“. „Asta ne-a impresionat! exclama un locotenent german din fața Stalingradului. Valorează mai mult decât un tren plin de muniție și un [avion] Junkers cu provizii!“[1191]

III

Forțele lui Manstein, două divizii de infanterie și trei de panzere aflate sub comanda lui Hoth, au avansat din sud asupra Armatei Roșii la data de 12 decembrie 1942. Pentru a-i contracara, Jukov a atacat Armata a Opta italiană aflată în nord-vest, copleșind-o și obligând-o să se retragă pentru a putea să atace din spate forțele lui Manstein. La 19 decembrie 1942, blindatele germane venite în ajutorul încercuiților și-au oprit ofensiva, la 56 de kilometri de ariergarda lui Paulus. Nouă zile mai târziu, era efectiv încercuită, iar Manstein a fost forțat să-i permită lui Hoth retragerea. Operațiunea de salvare eșuase. Lui Paulus nu îi mai rămăsese nicio altă opțiune decât să încerce să spargă încercuirea, după cum i-a spus Manstein lui Hitler la 23 decembrie. Dar tot arăta ca și cum ar fi abandonat întreaga expediție de cucerire a orașului, așa că Hitler a refuzat încă o dată. Oricum, Paulus îi transmisese că Armata a Șasea mai avea combustibil pentru blindate și camioane pentru

15. Frontul de Est, 1942

doar nouăsprezece kilometri înainte ca acesta să se epuizeze. Göring promisese să paraşuteze zilnic 300 de tone de provizii în punga germană, dar în practică a reuşit puţin mai mult de 90 şi chiar şi intervenţia personală a lui Hitler nu a reuşit să le sporească la mai mult de 120 de tone, iar asta pentru numai trei săptămâni. Avioanele aveau dificultăţi să decoleze şi să aterizeze pe ninsoarea abundentă din zonă, iar pistele de aterizare erau constant bombardate de ruşi.[1192] Proviziile începeau să se termine, iar situaţia trupelor germane din oraş devenea tot mai disperată. Soldaţii făceau puţin altceva în afară de a încerca să supravieţuiască. Majoritatea zăceau în pivniţe, buncăre subterane sau tranşee pe care încercau să le pardosească şi să le acopere cu cărămizi şi lemne cât de bine puteau. Adeseori, le mobilau şi decorau pentru a recrea o atmosferă mai familială. După cum îi relata un soldat soţiei sale la 20 decembrie 1942:

> Stăm ghemuiţi 15 oameni într-un buncăr, adică o gaură în pământ cam de mărimea bucătăriei din Widdershausen [casa lui din Germania], fiecare cu catrafusele sale. Poţi să îţi închipui şi tu ce îngrămădeală oribilă e. Acum, închipuie-ţi următorul tablou. Un om se spală (în măsura în care apa e disponibilă), un al doilea se despăduchează, un al treilea mănâncă, al patrulea frige ceva, altul doarme etc. Cam aceasta este atmosfera aici.[1193]

În astfel de viziuni aşteptau trupele germane atacurile sovietice, tot mai dese de la o vreme, conservându-şi pe cât posibil muniţia şi hrana.[1194]

La sosirea sărbătorilor de iarnă, armata lui Paulus era sortită pieirii. Crăciunul a fost ocazia perfectă pentru o enormă revărsare de emoţii în scrisorile trupelor către cei de acasă, care puneau în contrast situaţia lor disperată cu pacea şi calmul de care se bucuraseră în sânul familiei în anii anteriori. Au aprins lumânări şi au făcut un pom de Crăciun din ramuri rupte. Reprezentativă pentru starea generală este scrisoarea unui tânăr ofiţer către mama sa de pe 27 decembrie 1942:

> În ciuda a tot ce s-a petrecut, micul pom avea atâta magie de Crăciun şi m-a cuprins aşa un dor de casă că la început n-am putut să îndur priveliştea lumânărilor aprinse. Mi-am dat seama că m-am înduioşat

şi m-am întors puţin cu spatele, înainte să mă aşez lângă ceilalţi şi să cântăm colinde în priveliştea minunată a pomului luminat.[1195]

Trupele şi-au găsit alinare în transmisiunile radio de acasă, mai ales cele care difuzau cântece de suflet, pe care uneori le învăţau şi le cântau. „E un cântec pe care îl cântăm adesea aici, scria un soldat familiei sale la 17 decembrie 1942. Refrenul e aşa: Totul se va sfârşi – într-o bună zi – după fiecare decembrie un mai va veni etc."[1196] Scrisorile trimise acasă au devenit o cale de a-şi proteja emoţiile; gândul la întoarcerea în Germania şi la familiile lor ţinea deznădejdea în frâu. Aproape trei milioane de scrisori şi-au găsit drumul spre Germania în lunile conflagraţiei sau au fost găsite, netrimise, asupra soldaţilor ucişi în acţiune sau capturaţi.[1197]

Cel puţin nu îngheţaseră, ca în iarna precedentă. „Apropo, scria Hans Michel din Stalingrad la 5 noiembrie 1942, tuturor ni s-au dat provizii de iarnă; pe lângă o pereche de şosete, am primit un fular de lână, un al doilea pulover, blană, lenjerie de corp călduroasă etc. Toate sunt din colecţia de haine de lână. Te-ar apuca râsul să-l vezi pe unul sau pe altul purtând un pulover de femei sau ceva similar." Pe deasupra, soldaţii care erau de gardă primeau cizme de fetru şi paltoane îmblănite. Veteranii luptelor de la Moscova au observat la rându-le că, în cea mai mare parte, iarna din 1942–1943 a fost mai blândă decât cea din anul precedent.[1198] Însă căldura oferită de straturile de haine era un mediu propice pentru înmulţirea păduchilor. „Puloverul tău roşu, îi scria un soldat soţiei sale la 5 noiembrie 1942, e o adevărată capcană de păduchi; deja am prins o mulţime acolo (scuză-mă că m-am lăsat dus de gânduri, dar tocmai ce m-a muşcat unul)." Un altul scria că, deşi nu era cel mai afectat, „deja am strivit câteva mii". Unii încercau să facă haz de necaz în scrisorile spre casă („pot spune cu mâna pe inimă că «fiecare are propria grădină zoologică»", glumea un soldat), dar pe termen lung, iritarea fizică şi disconfortul creat de paraziţi a demoralizat şi mai tare trupele germane. „Te pot scoate din minţi, scria un infanterist la 28 decembrie 1942. Nu mai poţi să dormi cum trebuie... Treptat, începi să fii dezgustat de tine însuţi. Nu ai nicio ocazie să te speli temeinic şi să-ţi schimbi lenjeria." „Păduchi blestemaţi, se plângea un altul la 2 ianuarie 1943, te mănâncă până la os. Îţi devorează trupul."[1199]

Cu toate acestea, mult mai gravă era lipsa tot mai acută de hrană, care slăbea rezistenţa oamenilor la frig, oricât de bine îmbrăcaţi ar fi

fost. „În principal, ne-am hrănit doar cu carne de cal, scria un soldat german la 31 decembrie 1942, iar eu unul am mâncat până și carne crudă, atât de înfometat eram."[1200] „Toți caii au fost mâncați în câteva zile, raporta ofițerul de stat-major Helmuth Groscurth la 14 ianuarie 1943, adăugând cu amărăciune, „în al zecelea an al glorioasei noastre epoci ne aflăm în fața uneia dintre cele mai mari catastrofe din istorie."[1201] „Deși sunt extenuat, scria un altul în aceeași zi, nu pot să dorm noaptea din cauză că visez cu ochii deschiși la prăjituri, prăjituri, prăjituri. Uneori mă rog și uneori îmi blestem soarta. În orice caz, nimic nu mai are însemnătate sau rost..."[1202] „Cântăresc doar 41 de kilograme. Nimic mai mult decât piele și oase, un mort viu", scria altul la 10 ianuarie 1943.[1203] La acea dată, vremea se înrăutățise simțitor și trupele slăbite nu mai puteau să îndure frigul. A lupta în asemenea circumstanțe era realmente imposibil, iar trupele au căzut tot mai mult pradă depresiei. „Aici ești doar o epavă... Cu toții suntem absolut disperați."[1204] „Și organismul își pierde capacitatea de rezistență, remarca un soldat într-o scrisoare scrisă la 15 ianuarie 1943, pentru că nu poate să continue mult timp fără grăsimi și mâncare adecvată. Au trecut opt săptămâni și situația noastră, ananghia tristă în care ne găsim, e încă neschimbată. În nicio clipă a vieții mele de până acum soarta nu a fost mai crudă cu mine ori foamea nu m-a chinuit atât de rău."[1205] Un tânăr soldat relata cum companiei sale i s-a împărțit câte o pâine pentru fiecare șase oameni care să le ajungă pe trei zile. „Dragă mămică... din cauza foamei nu mai pot să-mi mișc picioarele, asemenea altor colegi de-ai mei; unul din camarazii noștri a murit. Nu i-a mai rămas nicio resursă și a pornit la marș, dar s-a prăbușit pe drum din cauza foamei și a murit de frig; frigul a fost ultima picătură pentru el."[1206] La 28 ianuarie 1943, s-a emis ordinul ca bolnavii și răniții să fie lăsați să moară de foame. Practic, trupele germane sufereau aceeași soartă pe care Hitler le-o plănuise slavilor.[1207]

Chiar și încrederea în Hitler a început să se risipească. „Niciunul dintre noi nu și-a abandonat încă speranța sau convingerea, scria contele Heino Vitztbum, un ofițer aristocrat, la 20 ianuarie 1943, că Führerul va găsi o cale să salveze miile de vieți de aici, dar din nefericire am fost dezamăgiți deja de prea multe ori."[1208] Nu doar hrana era pe terminate, ci și muniția. „Rușii, se plângea un soldat la 17 ianuarie 1943, și-au construit armele corespunzător pentru iarnă; au tot ce le trebuie: artilerie, aruncătoare de grenade, orgile lui Stalin [lansatoare

de rachete Katiuşa; n.tr.] şi avioane. Atacă fără încetare zi şi noapte, iar noi trebuie să economisim orice fiecare glonţ pentru că nu ne permitem să facem risipă. Cât de mult ne dorim să putem trage cum trebuie din nou."[1209] Mulţi au început să se întrebe dacă nu cumva ar fi mai bine să se lase capturaţi decât să continue această încleştare fără speranţă, deşi, cum remarca unul din ei la 20 ianuarie 1943, nu ar fi fost atât de rău „dacă erau francezi, americani sau englezi, dar cu ruşii te gândeşti că ar fi mai bine să-ţi faci singur felul". „Iubirea mea, dacă lucrurile iau o întorsătură proastă, să ştii că n-am să mă las capturat", îi scria altul soţiei. Cu toţii trimiteau scrisori pentru a-şi lua rămas-bun de la cei dragi.[1210] Serviciile de securitate au deschis destule scrisori pentru a-şi face o imagine realistă în privinţa moralului scăzut al trupelor. La mijlocul lunii ianuarie, rapoartele confidenţiale ale serviciului de securitate al SS cu privire la moralul de pe frontul intern consemnau că soldaţii nu mai credeau în propaganda Berlinului. Scrisorile venite de pe front erau socotite drept unica sursă credibilă de informaţii. „Situaţia din Est este privită acum de o mare parte a populaţiei cu o îngrijorare mult mai mare decât cu o săptămână în urmă din cauza scrisorilor sosite de pe front, care au un aer foarte posomorât şi într-o oarecare măsură chiar sumbru."[1211]

La acea dată, mareşalul Konstantin Rokosovski, un ofiţer experimentat, întemniţat în cadrul epurărilor staliniste din anii '30, dar revenit în 1940 la comanda trupelor Armatei Roşii de la vest de Stalingrad, începuse să avanseze prin punga germană, capturând ultimul aeroport la 16 ianuarie 1942. Bombardamentul aerian, focul de artilerie şi tancurile, susţinute de trupe de infanterie comasate, au copleşit defensiva germană. În sectorul sudic, trupele române au luat-o pur şi simplu la fugă, lăsând o gaură enormă în linia defensivă, prin care Armata Roşie a pătruns cu tancurile T-34. Vremea se răcise, iar mulţi soldaţi germani au leşinat din cauza extenuării şi au murit îngheţaţi în timpul retragerii. Alţii îşi trăgeau camarazii răniţi pe sănii, deplasându-se pe drumuri îngheţate, ticsite de echipament militar abandonat ori distrus. În câteva sectoare, forţele germane au opus o rezistenţă îndârjită, dar curând cu toţii au fost împinşi înapoi spre ruinele oraşului, unde 20 000 de răniţi erau aglomeraţi în pivniţe şi spitale subterane improvizate, în care se putea intra doar peste mormane de cadavre îngheţate. Bandajele şi medicamentele se terminaseră şi nu exista cale de a-i scăpa pe pacienţi de

păduchii care mişunau pretutindeni. Chiar şi cei nespitalizaţi erau bolnavi, flămânzi, degeraţi şi epuizaţi.[1212]

Cu opt zile înainte, înaltul comandament sovietic i-a făcut lui Paulus o ofertă de predare în condiţii onorabile. În acel moment, 100 000 de germani fuseseră deja omorâţi în cadrul luptelor. Situaţia celor rămaşi era fără doar şi poate lipsită de speranţe încă de la eşecul tentativei lui Manstein de a sparge încercuirea. Ofiţerii de rang superior începeau să se predea inamicului. Dar Hitler i-a ordonat încă o dată lui Paulus să continue lupta. Generalul a ordonat ca pe viitor toţi emisarii sovietici să fie întâmpinaţi cu focuri de armă. Cu toate acestea, la 22 ianuarie 1943, Paulus a sugerat că singura cale de a salva ce mai rămăsese din trupe era capitularea. Din nou, Hitler i-a respins solicitarea.

Între timp, înaintarea trupelor lui Rokosovski a continuat, rupând tabăra inamică în două şi forţând cele 100 000 de trupe germane rămase să se retragă în două zone mici ale oraşului.[1213] Maşinăria propagandistică a lui Goebbels a început să pregătească populaţia pentru vestea înfrângerii. Articolele de ziar şi buletinele de ştiri băteau tot mai mult moneda pe eroismul soldaţilor încercuiţi, prezentând gloria de a continua să lupţi până la capăt, fără a depune armele, chiar şi în pofida tuturor vicisitudinilor. Telegrama trimisă de Paulus lui Hitler cu ocazia celei de-a zecea aniversări a numirii celui din urmă drept cancelar al Reichului la 30 ianuarie 1933 a servit drept muniţie pentru propagandă: „La aniversarea preluării puterii, Armata a Şasea îşi salută Führerul. Drapelul cu svastică încă flutură deasupra Stalingradului. Fie ca lupta noastră să fie o pildă pentru generaţia actuală şi pentru cele ce vor veni că nu trebuie să capitulăm niciodată, chiar şi atunci când ne-am pierdut speranţa. Atunci, Germania va câştiga. Heil, mein Führer. Paulus, general-colonel“[1214]. În aceeaşi zi, Hermann Göring a ţinut un discurs radiodifuzat, în care compara Armata a Şasea cu spartanii care au murit în apărarea trecătorii de la Termopile împotriva hoardelor persane. Aceasta, spunea el, „va rămâne cea mai măreaţă încleştare eroică din istoria noastră“. Multora dintre soldaţii care se înghesuiau în jurul radiourilor în buncărele împrăştiate prin Stalingrad nu le-a scăpat faptul că toţi spartanii de la Termopile fuseseră ucişi. Pentru a sublinia mesajul, la 30 ianuarie 1943, Hitler l-a promovat pe Paulus la rang de feldmareşal, o măsură intenţionată – şi clar înţeleasă de către beneficiarul ei – drept o invitaţie la sinucidere.[1215]

Dar, în ceasul al doisprezecelea, Paulus şi-a sfidat până la urmă stăpânul. La 31 ianuarie 1943, refuzând suicidul, Paulus s-a predat laolaltă cu trupele rămase în partea de Stalingrad aflată încă sub ocupaţie germană. Rokosovski a sosit să accepte capitularea formală, însoţit de un fotograf şi un interpret, membri ai poliţiei secrete şi ofiţeri de armată. Era prezent şi mareşalul Voronov de la Statul-Major General sovietic. Părul negru şi începutul de barbă al lui Paulus începuseră să încărunţească sub stresul ultimelor luni. Pe deasupra, Paulus dezvoltase un tic al muşchilor faciali. Generalii sovietici i-au cerut să comande tuturor trupelor rămase să se predea, pentru a preveni noi vărsări de sânge. Dar, ca ultimă rămăşiţă a consideraţiei sale pentru Hitler, Paulus a refuzat să dea ordinul de încetare a focului celeilalte pungi de rezistenţă. Acolo luptau rămăşiţele a şase divizii; Hitler le ordonase să lupte până la ultima suflare. Dar ruşii i-au bombardat fără milă, iar aceştia s-au predat în cele din urmă la 2 februarie 1943. În timpul bătăliei au fost capturate în jur de 235 000 de trupe germane şi aliate din toate unităţile, inclusiv forţa de despresurare a lui Manstein; peste 200 000 fuseseră ucişi. În zdrenţe, murdari, nebărbieriţi, plini de păduchi şi abia putând să umble, cei 91 000 de soldaţi germani şi aliaţi rămaşi în Stalingrad au fost aliniaţi şi au pornit marşul spre captivitate. Slăbiţi, înfometaţi şi bolnavi, demoralizaţi şi descumpăniţi, au murit cu miile în drumul spre lagărele de prizonieri. Ruşii nu erau pregătiţi pentru un asemenea număr de prizonieri, iar proviziile de hrană erau insuficiente, astfel că 55 000 de captivi au murit până la mijlocul lui aprilie 1943. Printre ei se afla şi Helmuth Groscurth, ale cărui jurnale din anii 1939–1940 au oferit istoricilor date importante despre dezvoltarea incipientă a rezistenţei militare conservatoare împotriva lui Hitler. Luat prizonier pe 2 ianuarie 1943, Groscurth a căzut pradă tifosului şi a murit la 7 aprilie 1943. Per total, mai puţin de 6 000 din oamenii luaţi prizonieri la Stalingrad şi-au găsit în cele din urmă drumul înapoi în Germania.[1216]

IV

O înfrângere de asemenea proporţii era imposibil de explicat. Retragerea de la Moscova din anul anterior putea fi prezentată ca o măsură temporară, o retragere tactică ale cărei roade se vor vedea mai târziu.

Însă capitalul propagandistic investit în capturarea Stalingradului împiedica orice astfel de soluție. Încercuirea și distrugerea completă a unei întregi armate germane nu putea fi cosmetizată. În sinea sa, Hitler blestema slăbiciunea trupelor române și italiene, dar mai presus de toate era furios pe lașitatea lui Paulus și a ofițerilor săi superiori, care renunțaseră la onoare și capitulaseră, în loc să lupte până la unul. Problemele nu luau sfârșit aici, fiindcă aproape imediat după invazie rușii au demarat tentativele de „reeducare" a prizonierilor de război germani ca „antifasciști", începând cu subofițerii, apoi trecând la ofițerii de rang superior. Cu un amestec potrivit de recompense și pedepse, rușii au reușit să convertească un număr tot mai mare de prizonieri, majoritatea conformându-se pentru că era cea mai la îndemână alegere. Un mic număr de naționaliști germani au fost convinși că Hitler distrugea Germania și că țara putea fi salvată doar fraternizând cu dușmanul. Câțiva oportuniști, mulți dintre ei foști naziști, și-au exprimat cu mult aplomb „antifascismul". În iulie 1942, NKVD-ul avea la dispoziție suficienți colaboratori încât să creeze o organizație de prizonieri convertiți, transformând-o anul următor în „Comitetul Național «Germania Liberă»". Tânărul aviator Friedrich von Einsiedel a devenit una dintre figurile sale marcante, alunecând puternic spre aripa comunistă a organizației, laolaltă cu alți germani care avuseseră îndoieli serioase cu privire la cauza nazistă încă dinainte de a fi luați prizonieri. Mai surprinzător însă, în Comitetul Național a intrat și feldmareșalul Friedrich von Paulus, care a fost convins de ruși să facă o serie de transmisiuni radiofonice spre Germania. Transmisiunile au avut probabil un efect neînsemnat, dar simplul fapt că veneau din gura lui Paulus reprezenta o palmă la adresa conducerii naziste, întărindu-i lui Hitler convingerea că nu putea să aibă încredere în conducerea armatei.[1217]

Goebbels începuse să pregătească poporul german pentru veștile rele încă dinaintea înfrângerii de la Stalingrad. Toate mijloacele de informare în masă coordonate de el țeseau elementele unui nou mit: „Au murit pentru ca Germania să trăiască", potrivit unui articol din *Völkischer Beobachter,* publicat la 4 februarie 1943. Sacrificiul de sine al trupelor avea să fie un model de urmat pentru toți germanii pe viitor. Însă era dificil de spus ce au înfăptuit prin sacrificiul lor. De pildă, tânăra studentă Lore Walb accepta „eroismului" trupelor de la Stalingrad și nevoia de „Perseverență", prezentate de propaganda oficială. Dar asta n-a împiedicat-o să remarce: „Astăzi e cea mai neagră zi pentru Germania

de la începutul războiului“[1218]. Mulţi oameni luau în derâdere retorica Ministerului Propagandei.[1219] Serviciul de securitate al SS constata un sentiment general de şoc profund în rândurile germanilor de pe frontul intern. Oamenii vorbeau despre pierderile uriaşe, iar unii se întrebau dacă ameninţarea sovietică la adresa Armatei a Şasea fusese întrezărită din timp sau nu:

> Mai presus de orice, oamenii spun că forţa inamicului trebuie să fi fost subestimată, altminteri riscul de a continua ocupaţia Stalingradului chiar şi după ce forţele germane au fost încercuite nu ar fi fost asumat. Tovarăşii noştri nu pot să înţeleagă cum Stalingradul nu a putut să fie despresurat, iar unii din ei nu sunt suficient de bine informaţi în privinţa tuturor manevrelor din sectorul sudic al Frontului de Răsărit pentru a avea o înţelegere corectă a importanţei strategice a acestor bătălii... Există o convingere generală că Stalingradul semnifică un punct de cotitură al războiului.1220

Autorii raportului a fost siliţi să recunoască faptul că unii oameni vedeau în Stalingrad „începutul sfârşitului“ şi, potrivit legendelor de la acea dată, în birourile guvernamentale din Berlin plutea „un aer de disperare ruşinată a capetelor plecate“[1221].

Se spune că oamenii din Franconia aduceau „cele mai severe critici la adresa conducerii armatei“ şi doreau să ştie de ce Armata a Şasea nu fusese retrasă în timp util. Pe deasupra, „oamenii spun, pe baza scrisorilor primite [de pe front] că mulţi soldaţi au murit din cauza extenuării şi că alţii sunt de nerecunoscut din cauza foametei îndurate. „Circulă zvonuri, era concluzia raportului, care apasă adânc populaţia.“[1222]

Rapoartele din alte regiuni sugerau că, în urma înfrângerii, populaţia a fost cuprinsă de „posomorală, deşi nu a căzut pradă disperării“[1223]. În districtul rural Ebermannstadt din Bavaria, unde mulţi oameni aveau fii, fraţi ori soţi în Armata a Şasea, criticile erau „în mare măsură foarte dure şi apăsate, chiar dacă oamenii îşi aleg cu grijă cuvintele pentru nu a deveni pasibili de urmărire penală“. Aşadar, populaţia îl învinovăţea pe Hitler, ferindu-se să-i pomenească numele, deşi înţelesul era limpede: Führerul era neîmpăcat în ambiţiile sale, chiar şi cu riscul distrugerii complete; supraestimase puterea Germaniei şi ar fi trebuit să treacă la masa tratativelor.[1224] Ulrich von Hassell, un diplomat care nu-i avea la inimă pe nazişti, nota la 14 februarie 1943 în jurnalul său, că

pentru prima oară, „zvonurile critice“ erau îndreptate împotriva lui Hitler însuşi.[1225] Oamenii se întrebau de ce nu a salvat vieţile soldaţilor din Armata a Şasea, ordonând capitularea.[1226] Cei câţiva evrei rămaşi în Germania, persecutaţi şi la aflaţi la capătul puterilor, au tras nădejde în urma înfrângerii. La 5 februarie 1943, Victor Klemperer a aflat că „dezastrul din Rusia, spun unii, este real şi hotărâtor“. Şocul public a fost atât de puternic încât un cunoscut german, nemulţumit de întorsătura pe care o luase războiul, i-a spus că există posibilitatea unei revolte interne împotriva naziştilor.[1227]

Deznădejdea provocată în rândul populaţiei de înfrângerea de la Stalingrad a continuat mult timp. „Starea populară de spirit este proastă, raporta un lider local din Bavaria la 19 martie 1943. Cuvântul Stalingrad este încă pe buzele tuturor.“[1228] Alte rapoarte observau că „mulţi condamnă acum războiul“. O bună parte din populaţie dorea încheierea războiului şi era de părere că englezii şi americanii nu aveau să-i lase pe ruşi să ocupe Germania; şi chiar dacă o făceau, doar membrii de partid aveau să sufere consecinţele.[1229] La mijlocul lui aprilie, serviciul de securitate al SS raporta că oamenii cereau să îl vadă mai mult pe Hitler la chip. „O poză a Führerului care să-i asigure pe cetăţeni că nu a albit complet la păr (aşa cum circulă zvonurile), ar fi mult mai bine-venită decât tirada de sloganuri agresive.“[1230] Charisma lui Hitler începea să se ofilească. Liderii regionali de partid raportau că începuseră să circule glume despre el. „Care e diferenţa dintre soare şi Hitler?“ era una dintre ele, iar răspunsul era: „Soarele răsare la răsărit, Hitler apune la răsărit“[1231].

În iulie 1943, serviciul de securitate al SS observa că „cele mai absurde şi mai rău intenţionate zvonuri despre conducătorii de partid sau de stat se răspândesc cu iuţeală şi pot să dureze săptămâni sau chiar luni“[1232]. Se zvonea de pildă (fără niciun temei real) că Baldur von Schirach fugise în Elveţia împreună cu familia. Mai rău,

> glumele maliţioase şi dăunătoare statului, ba chiar şi glumele despre persoana Führerului apar mult mai des de la Stalingrad încoace. Naţiunea. Când tovarăşii germani se întâlnesc în localuri, prăvălii sau alte locuri, îşi spun cele mai „recente“ glume politice şi adeseori nu fac vreo distincţie între cele relativ inofensive în conţinut şi cele cu adevărat ostile. Chiar şi tovarăşi care se cunosc din priviri împărtăşesc

glume politice. Evident, ei presupun că *oricine poate să spună o glumă în ziua de astăzi fără a fi mustrat, darămite denunțat poliției.*[1233]

În mod similar, continua raportul, populația critica acum regimul în mod deschis, declarându-l a fi ineficient, slab organizat și corupt. Era de asemenea clar, că „*ascultarea posturilor străine de radio* reprezintă *un fenomen tot mai răspândit* în ultimele luni". Serviciul de securitate al SS a găsit aici o posibilă explicație pentru pesimismul larg răspândit pe care populația îl manifesta față de deznodământul războiului. Era un semn clar al îndepărtării crescânde a populației de regim. „Potrivit informațiilor oferite de patronii de prăvălii și de funcționarii publici, *folosirea formelor germane de salut* a intrat în profund *declin* în ultimele luni. Totodată, trebuie precizat *că mulți membri nu își mai poartă insignele de partid.*"[1234]

VI

Ministrul Propagandei, Joseph Goebbels, era conștient că trebuiau luate măsuri excepționale pentru ridicarea moralului populației și pentru redresarea situației. Știa, la fel de bine ca și ceilalți lideri naziști, că rolul decisiv în declinul militar și naval al Germaniei îl jucase eșecul economiei de a produce suficient echipament, destule tancuri, destule arme, avioane, submarine și destulă muniție. Chiar și înainte ca proporțiile catastrofei de la Stalingrad să devină clare, Goebbels declara că „doar o implicare mai radicală a civililor în război ne va permite să obținem victorii militare. Fiecare zi ce trece ne dovedește, spunea el în conferința ministerială din 4 ianuarie 1943, că în Est ne confruntăm cu un inamic brutal care poate fi înfrânt doar prin cele mai brutale metode. Pentru a birui, este necesar să ne dedicăm toate resursele și rezervele.[1235]

Prin urmare, Goebbels a început să facă presiuni asupra Führerului să declare „război total", inclusiv mobilizarea femeilor în câmpul muncii, închiderea „magazinelor de lux" și a cafenelelor, precum și alte măsuri radicale. Dezamăgit de încetineala cu care se desfășurau lucrurile, (cu toate că Hitler îi susținuse inițial ideea), ministrul propagandei a decis să forțeze mâna Führerului printr-o uriașă demonstrație publică.

La 18 februarie 1943, Goebbels a ţinut un discurs de proporţii, difuzat la scară naţională, la Palatul Sporturilor din Berlin în faţa unei audienţe de 14 000 de nazişti fanatici, care reprezentau, după spusele lui: „o secţiune transversală a întregii societăţi germane, de pe front şi de acasă. Am dreptate? [strigăte asurzitoare de «Da!». Aplauze îndelungate.] Dar evreii nu sunt reprezentaţi aici! [Aplauze frenetice, strigăte].[1236] După trecerea în revistă a măsurilor luate împotriva luxului şi distracţiilor, Goebbels a declarat că germanii voiau acum „un stil de viaţă spartan pentru toată lumea", genul de viaţă pe care Führerul însuşi îl ducea. Toată populaţia trebuia să îşi intensifice...

În caz că Führerul ne ordonă, sunteţi pregătiţi, la fel ca întreg poporul german, să lucraţi zece, douăsprezece şi, dacă e necesar, paisprezece şi şaisprezece ore pe zi şi să daţi totul pentru victorie? [Strigăte puternice de „Da!" şi aplauze îndelungate]... Vă întreb: Vreţi război total? [Încuviinţări înfocate, însoţite de ropote de aplauze]. Doriţi, în caz de necesitate, nişte măsuri încă şi mai radicale decât ne putem închipui astăzi? [Strigăte de „Da!", aplauze].

Legând ideea războiului total de cea a loialităţii faţă de Hitler, ministrul propagandei a manipulat mulţimea să strige cu entuziasm în favoarea mobilizării ultimelor resurse disponibile, inclusiv cea a femeilor în fabrici, în încleştarea finală pentru victorie. A fost întrerupt de mai bine de două sute de ori de urale sălbatice în cor, de sloganuri („Sieg Heil, victorie!", „Comandă, Führerul nostru – noi te urmăm!") şi de aplauze isterice. Întregul eveniment a fost descris ca o „reuşită a hipnozei în masă". Discursul a fost ascultat de milioane de oameni care aşteptaseră un semn din partea regimului. Pentru a i se sublinia importanţa, a doua zi dimineaţă a fost tipărit în toate cotidienele şi a fost redifuzat duminica următoare. Era o demonstraţie impunătoare a voinţei poporului german de a lupta până la capăt.[1237]

După toate probabilităţile, Hitler îşi dăduse în mare acordul pentru iniţiativa lui Goebbels. Dar nu fusese consultat cu privire la conţinutul detaliat al discursului, astfel că a cerut imediat să i se trimită o copie şi s-a declarat pe deplin satisfăcut de conţinut.[1238] Însă ce însemna „război

total" în termeni concreţi? În cadrul conducerii naziste, era văzut înainte de toate drept o încercare a lui Goebbels, cu sprijinul lui Speer, de a acapara controlul asupra frontului intern. Hitler a răspuns iniţial la cererile lui Goebbels prin crearea unui „Comitet al celor Trei", format din Martin Bormann, Hans-Heinrich Lammers şi Wilhelm Keitel, pentru a iniţia măsurile „războiului total"; printre altele, discursul lui Goebbels era menit să marginalizeze influenţa acestui grup în respectiva problemă, acţiune urmată de uneltiri cu Hermann Göring pentru a-şi reinstitui supremaţia în gestionarea „războiului total". Însă în acea perioadă Göring pierduse mult din energia care îl caracterizase înainte, slăbit de dozele tot mai mari de morfină, de care devenise dependent, iar Hitler refuza să le dea fie lui Goebbels şi Speer, fie grupului Lammers, autoritatea totală asupra frontului intern pentru care aceştia concurau. În toamna lui 1943, Comitetul celor Trei îşi încetase efectiv funcţionarea. Iniţiativele sale de a simplifica administrarea civilă a Reichului prin reducerea instituţiilor duplicat, de exemplu între ministerele de finanţe ale Reichului şi cel prusac (prin abolirea celui din urmă) s-au împotmolit. Pe deasupra, a dedicat prea mult timp unor dispute triviale, precum interzicerea curselor de cai.[1239] Cât despre realităţile economice ale războiului total, era dificil de găsit o abordare anume. Problema, după cum reiese din şirul lung de înfrângeri şi piedici în război pe parcursul lui 1943, nu se datora randamentului muncitorilor, ci lipsei materialelor brute. O cerere de creştere a producţiei era nejustificată, atâta vreme cât nu existau suficienţi cărbuni şi oţel pentru a construi avioane şi tancuri şi destul petrol pentru a le alimenta. Iar lipsa de mână de lucru, după cum am văzut, putea fi rezolvată doar în măsură limitată prin mobilizarea femeilor; în cele din urmă, a fost rezolvată prin exploatarea nemiloasă a mâinii de lucru străine. În termeni practici, „războiul total" se reducea la o încercare de a stăvili consumul intern pentru a direcţiona resursele către producţia de război, însă şi aici posibilităţile erau limitate.

O serie de decrete promulgate la începutul lui 1943 au micşorat cu certitudine producţia şi consumul care nu aveau legătură cu eforturile de război. La 30 ianuarie 1943, Comitetul celor Trei a ordonat închiderea afacerilor neesenţiale. Această măsură a dus la închiderea a 9 000 de afaceri mici doar în Brandenburg, provocând resentimente profunde în întreaga clasă de mijloc, de vreme ce patronii de prăvălii erau acum forţaţi să devină muncitori salariaţi în fabricile de armament. Mulţi erau

îngrijorați că nu-și vor putea redeschide afacerile după război. Acestor măsuri li s-a pus capăt după câteva luni, la insistențele Ministerului Propagandei, din cauza rezistenței și eschivărilor frecvente.[1240] În Berlin, s-a raportat că barul Melody de pe Kurfürstendamm a fost închis, doar pentru a se redeschide imediat ca restaurant, cu aceiași ospătari. Barul Gong s-a redenumit Café Gong și și-a continuat afacerile cu cafea și prăjituri în loc de bere și cocktailuri. Măsura a cauzat probleme și pentru muncitorii din domeniul munițiilor și altor domenii de producție militară, care erau nevoiți să își petreacă săptămâna departe de familii și astfel depindeau de restaurante pentru a-și lua cina. La acea dată, multe baruri și restaurante erau conduse de persoane în etate ori femei la vârsta pensionării, așadar, nu tocmai eligibile spre a fi înregimentate în fabricile de muniție. În vreme ce barurile destinate clasei muncitoare erau închise unul după altul, hoteluri de clasă, precum Patru Anotimpuri din Hamburg, cu grătăria sa scumpă, și restaurante somptuoase ca Pivnița de Scoici a lui Schumann din același oraș au rămas deschise, stârnind astfel indignarea populației.[1241] La fel de anevoioasă era reducerea consumului. Oricât li s-ar fi spus germanilor că trebuiau să adopte un trai spartan, mulți considerau în 1943 că urmau un stil de viață auster. Deplasarea de la consum spre producția și investițiile dedicate războiului începuse deja din anii '30, dar s-a accelerat simțitor odată cu izbucnirea războiului. La capătul primului an de război, cheltuielile militare au crescut de la o cincime din produsul intern brut la o treime.

Sperând să nu dea publicului german impresia că nu mai avea resurse pentru a alimenta mașinăria militară, Ministerul Economiei al Reichului a renunțat la intenția inițială de a impune o politică dură de impozitare și în schimb a optat pentru controlarea consumului prin raționalizare. La finele lui august 1939, consumul pe cap de locuitor scăzuse cu 11%; anul următor a scăzut cu încă 7%.[1242]

Aproape imediat după izbucnirea războiului, hrana și îmbrăcămintea au fost raționalizate. În principiu, nu era o noutate. Chiar și în anii '30, unele produse alimentare și alte bunuri de consum care nu se găseau în cantități vaste au fost raționalizate.[1243] În octombrie 1939, civililor li s-a impus o rație oficială de mâncare de 2 570 de calorii, cu 3 600 de calorii alocate fiecărui membru al forțelor armate și 4 652 muncitorilor care depuneau efort fizic deosebit. Civilii trebuiau să se prezinte cu cartelele de rații în magazine, cu un cod de culoare pentru fiecare tip de

aliment (de exemplu, roşu pentru pâine) iar cumpărăturile erau astfel marcate încât nu se putea depăşi maximul prescris. Cartelele erau valabile o lună, pentru ca altele să poată fi emise, cu cote maxime noi, dacă era necesar. Mai concret, la începutul războiului acestea însemnau, de pildă, aproape un kilogram de pâine pe lună pentru un adult normal, 2 kilograme 400 de grame de carne, 1 kilogram 400 de grame de grăsimi, inclusiv untul, 320 de grame de brânză şi aşa mai departe. Odată cu lungirea războiului, aceste cifre au început să scadă. Raţia de pâine a rămas mai mult sau mai puţin constantă, dar carnea a scăzut la 1 kilogram 600 de grame până la mijlocul lui 1941 şi tot în aceeaşi perioadă a fost introdusă raţionalizarea fructelor, urmată la scurt timp de cea a legumelor şi cartofilor. La începutul anului 1943, cotele erau de 9 000 de grame de pâine pe zi, 600 de grame de cereale, 1 850 de grame de carne şi 950 de grame de grăsimi. În general, aceste cote au ţinut, cu mici fluctuaţii, până în ultimele etape ale războiului, când raţia de pâine a scăzut de la un kilogram şi jumătate în ianuarie 1945 la 6 800 grame în mai, raţia de cereale de la 600 la 300 de grame, carnea de la 1 kilogram 900 de grame la 150 grame, iar grăsimile de la 875 la 325. Doar cartofii, cu o raţie regulată de aproximativ zece kilograme pe lună pe parcursul războiului, păreau să rămână în rezerve îndestulătoare. Fireşte, acestea erau cifre maxime, iar adeseori, lipsurile făceau procurarea lor dificilă, dacă nu chiar imposibilă. De asemenea, raţionalizarea acoperea o gamă mai largă de articole decât în Marea Britanie, iar restricţiile aspre pentru articole de îmbrăcăminte au redus consumul în acest sector la un sfert din cotele din perioada de pace până în octombrie 1941; multe haine erau produse adesea din fibre sintetice, iar oamenii erau de multe ori nevoiţi să folosească saboţi de lemn din pricina lipsei de piele. Circula un banc, înregistrat în aprilie 1942, care spunea că un bărbat obosit de viaţă încearcă în van să se spânzure. Funia e din material sintetic. Apoi încearcă să se arunce în râu, dar pluteşte, căci poartă un costum din lemn. Reuşeşte în cele din urmă să-şi ia viaţa. S-a hrănit timp de două luni din ceea ce i se dădea pe raţii.[1244]

Până şi scăderile relativ neînsemnate în raţiile de mâncare puteau duce la nemulţumiri. În martie 1942, de exemplu, serviciul de securitate al SS raporta că anunţarea următoarelor reduceri ale raţiilor cu un echivalent de circa 250 de calorii pe zi pentru un civil normal şi 500 pe zi pentru muncitori fuseseră „devastatoare, într-o măsură mai mare decât aproape oricare alt eveniment al războiului“. Mai ales muncitorii nu

înțelegeau rostul reducerilor, de vreme ce rațiile existente erau în opinia lor insuficiente. „Starea de spirit în aceste segmente ale populației, avertiza raportul, a ajuns la un punct mai jos decât oricare altul observat pe parcursul războiului." Exista și o teamă larg răspândită față de posibilitatea ca persoanele înstărite să se folosească de relațiile lor pentru a obține un surplus față de rațiile prevăzute.[1245] Evitarea foametei care devastase Germania în Primul Război Mondial – o adevărată obsesie a regimului, considerată de Hitler drept un factor crucial în legendara „înjunghiere pe la spate" din 1918 – se datora în mare parte importurilor masive de peste hotare, mai ales din teritoriile ocupate din 1940 încolo. Importurile erau vitale pentru menținerea rației de pâine la un nivel acceptabil, având în vedere că era ingredientul principal în dieta multor germani și că reducerea ei în aprilie 1941 fusese „resimțită deosebit de greu în toate straturile populației". Importurile de grâne au crescut de la 1,5 milioane de tone în 1939–1940 la 3,6 milioane în 1942–1943 și au rămas aproape la fel anul următor. Cu toate acestea, era de netăgăduit că marea majoritate a populației considera că rațiile de hrană erau suficiente pentru a supraviețui și de fiecare dată când regimul îi obliga să strângă cureaua, protestele mocnite erau omniprezente. Pachetele cu mâncare de la rubedeniile și prietenii din forțele armate staționate în Franța și în alte țări vestice erau de mare ajutor, dar nu erau de ajuns, iar în unele situații, cu precădere la Stalingrad, dar și pe Frontul de Est în general, pachetele de mâncare aveau tendința să meargă în sens invers. Per ansamblu, contribuția economiilor din țările ocupate la economia germană pe parcursul războiului, atât în Est, cât și în Vest, nu a depășit probabil douăzeci de procente, cifră insuficientă pentru a crește nivelul de trai al oamenilor. „Care e diferența între India și Germania?", începea un banc popular consemnat în primăvara lui 1943: „În India, un om [Gandhi] face foamea pentru toată lumea, în Germania, toată lumea face foamea pentru un om [Hitler]"[1246].

Retorica suferinței și sacrificiului repetată la nesfârșit de Goebbels nu a convins, deoarece traiul germanilor suferea cu mult înainte de 1943. Nici măcar nu reprezenta o noutate. Goebbels mai lansase un apel pentru „război total" la începutul anului 1942, după dezastrul din fața Moscovei.[1247] De foarte timpuriu, încă din martie 1939, Hitler declarase că „orice mobilizare trebuie să fie totală", incluzând economia. Condițiile de trai fuseseră deja reduse înainte de război, odată cu începutul cursei pentru reînarmare. Puține legende au dăinuit mai

mult decât cea a *Blitzkrieg*-ului, ca şi strategie economică menită să susţină un război în mod ieftin şi rapid, fără a pune economia pe picior de război.[1248] Economia fusese pe picior de război cu mult timp înainte de izbucnirea războiului.[1249] Consumul privat a intrat în declin, de la 71% în 1928 la 59% în 1938, iar câştigurile reale nu au revenit la cotele dinaintea Marii Depresiuni până la izbucnirea războiului. Salariile reale au crescut cu 9% faţă de cotele din 1913, dar prin comparaţie, în SUA cifrele erau de 53%, iar în Regatul Unit de 33%. Calitatea multor bunuri din Germania, de la îmbrăcăminte la hrană, a avut de suferit sub impactul restricţiilor asupra importurilor din perioada anilor '30. La începerea războiului, Ministerul de Finanţe şi Planul pe Patru Ani au hotărât de comun acord limitarea consumului personal, în mare parte prin raţionalizare, strict la minimumul necesar supravieţuirii. Taxele pe bere, tutun, cinematografe, teatre, călătorit şi alte aspecte ale consumului au fost sporite, iar toţi contribuabilii trebuiau să plătească o suprataxă de urgenţă pentru război. În consecinţă, taxele au crescut în medie cu 20% pentru cetăţenii, în marea lor majoritate din clasa muncitoare, care câştigau între 1 500 şi 3 000 de mărci pe an între 1939 şi 1941, şi 55% pentru cei cu venituri între 3 000 şi 5 000. Taxele acopereau jumătate din venitul necesar pentru cheltuielile militare, cealaltă jumătate fiind asigurată de sumele pretinse de la teritoriile ocupate şi prin împrumuturi guvernamentale.[1250]

Hitler s-a opus unor noi creşteri a taxelor pe venit, de teamă că ar putea provoca ostilitatea populaţiei. În schimb, s-au obţinut fonduri suplimentare prin prădarea economiilor cetăţenilor. Guvernul era conştient de faptul că de la începutul lui 1940 tot mai mulţi bani intrau în conturile de depozit ale băncilor locale şi fondurilor de asigurări din Germania. În decursul unui an, investitorii au depus mai bine de un miliard de mărci în economii. Guvernul deturna în linişte puţin câte puţin din aceste conturi pentru a plăti armamentul, impunând totodată restricţii severe unor programe pe care în mod firesc le-ar fi finanţat, cum ar fi construcţia de case, care a căzut de la puţin peste 320 000 de locuinţe în 1937 la nici 40 000 cinci ani mai târziu. Încă din 1940, opt milioane de mărci germane au părăsit conturile de economii pe calea construcţiei de armament, cifră care a crescut la 12,8 milioane anul următor. Acest sistem de finanţare a războiului era cu mult preferabil apelurilor publice pentru împrumuturi, care avuseseră efecte dezastruoase în Primul Război Mondial, când investitorii patrioţi şi-au pierdut

toate economiile în inflația postbelică. Nu a însemnat, așa cum s-a pretins uneori, o încredere masivă a publicului în guvern ori certitudinea acestuia în obținerea victoriei. Pe măsură ce restricțiile guvernamentale pe alte forme de investiție s-au înăsprit, oamenii au rămas fără alternative. Decât să facă investiții pe termen lung, mulți au preferat pe cât posibil să își depună banii într-un loc de unde avea să le fie ușor să-i recupereze la nevoie, după război.[1251] Dincolo de această măsură, nu aveau pe ce să-i cheltuiască. După cum scria Mathilde Wolff-Mönckeberg la 25 martie 1944, toată lumea se apucase de troc, de vreme ce banii aproape că nu mai erau de folos.

> Am dat masa la schimb pe untură, carne și alte delicatese, pe care noua proprietară ni le va aduce de la cantina ei. Dar ce altceva rămâne de făcut în vremurile acestea? Stomacul își cere drepturile, iar banii nu pot să cumpere nimic. Toată lumea are grămezi de bani... Dacă vrei să convingi un muncitor să-ți intre în casă, trebuie să-i împingi niște țigări în palmă sau îi faci cinste cu un pahar de coniac. Omul de la comisia de gaze, pe care am încercat să îl momesc ca să ne putem lua un nou aragaz, a trebuit îmbunat cu o halbă de bere, două sendvișuri cu cârnați și, în cele din urmă, un trabuc.[1252]

Două luni mai devreme, serviciul de securitate al SS dedicase un raport special care viza răspândirea trocului. Atâtea bunuri și servicii esențiale erau de negăsit că „schimbul la negru al unor mici cantități de bunuri a devenit un stil de viață pentru oameni, încât mulți resping orice reținere față de troc, spunând: «Cei care nu se ajută pe sine nu au cum să-și îmbunătățească situația»". Doar comerțul și trocul pentru profit au întâlnit oprobriul publicului. Cu toate acestea, nu a fost nevoie decât de un pas până la apariția unei piețe negre de mari proporții.[1253]

Creșterea rapidă a conturilor de economii la începutul războiului reflecta căderea bruscă a consumului până în 1942, rămasă apoi la cote relativ stabile până în ultimele luni ale războiului. Consumul pe cap de locuitor în Germania (în granițele sale antebelice, incluzând Austria, Sudetenland și Memelul) a scăzut cu un sfert între 1939 și 1942, iar apoi s-a stabilizat. Dacă e să luăm în considerare încorporarea regiunilor relativ sărace din Polonia în Reich, consumul real pe cap de locuitor a căzut la 74% din nivelul său din 1938 în 1941, apoi s-a stabilizat la 67–68% în următorii doi ani, în vreme ce vânzările cu amănuntul pe cap de

locuitor s-au micşorat în proporţii similare. Capacitatea reală de producţie pe cap de locuitor a tuturor bunurilor de consum a scăzut cu 22% între 1938 şi 1941. După o creştere iniţială, generată de achiziţiile făcute în grabă, sub imperiul panicii, vânzările de textile, metale şi bunuri de uz casnic pe luna iunie din 1940 erau cu 20% mai mici decât cele din anul precedent, iar cele de mobilier mai mici cu 40%.[1254] Aceste cifre ascund faptul că direcţia principală spre care se îndreptau bunurile de consum era cea a forţelor armate. În 1941–1942, de exemplu, consumul de carne pe cap de locuitor era de patru ori mai mare în forţele armate decât în rândul civililor, iar cel de pâine de două ori şi jumătate. Soldaţii puteau să bea cafea adevărată, în timp ce civilii trebuiau să se mulţumească cu *Ersatz*-uri, aveau ţigări şi alcool din belşug, raţia lor de carne era de trei ori şi jumătate mai mare decât cea a civililor şi aveau dreptul la o cantitate dublă de pâine. Majoritatea segmentelor din economie care nu aveau legătură cu industria armamentului lucrau în realitate pentru armată, iar în ianuarie 1940, 90% din toate vânzările de mobilier au fost făcute în favoarea armatei, iar în luna mai a aceluiaşi an, jumătate din vânzările de textile au fost făcute către forţele armate, SS şi alte organizaţii purtătoare de uniforme. Totodată, 80% din chimicalele de consum au luat calea forţelor armate (inclusiv pasta de dinţi şi crema de pantofi).[1255] Cărbunele era rezervat aproape exclusiv producţiei industriale, astfel că germanilor de rând nu le revenea suficient cât să îşi încălzească locuinţele în timpul iernii. „În Germania, spunea o glumă de largă circulaţie în 1941, temperatura încă e măsurată conform etaloanelor străine Celsius şi Réaumur. Hitler ordonă ca pe viitor, măsurătorile să fie luate pe scara Fahrenheit, una germană. În acest fel, temperatura creşte cu 65 de grade şi lipsa cărbunelui e rezolvată automat!“[1256]

În această situaţie, nu era de mirare că îndemnul lui Goebbels la „război total“ din februarie 1943 suna fals. Discursul provocator al lui Goebbels i-a inspirat pe unii, atât din ţară, cât şi de pe front. „E ora 02.00, scria paraşutistul Martin Pöppel în jurnalul său de pe Frontul de Est la 19 februarie 1943. Nu-mi pot scoate din minte discursul în care Goebbels cere războiul total. Discursul a fost atât de uimitor şi fantastic încât simt că trebuie să trimit acasă propriul meu răspuns. Toată lumea a fost purtată pe aripile cuvintelor sale, cu toţii am fost sub vraja lui. Ne-a vorbit din inimă.“[1257] Goebbels a fost elogiat pentru că a văzut limpede cât de gravă era situaţia militară. Majoritatea oamenilor nu-şi

dăduseră până atunci seama de asta. Mulţi credeau că Goebbels vorbise din suflet. În sfârşit, regimul era sincer. Alţii au fost mai sceptici. Câţiva erau de părere că ministrul propagandei „a descris situaţia «în culori mai sumbre decât se prezintă realitatea», pentru a pune accent asupra *măsurilor totalizatoare*". Alţii erau de părere că discursul său conţine puţine noutăţi concrete. „Desigur, raporta serviciul de securitate al SS, oamenii au recunoscut îndeobşte eficienţa celor zece întrebări, dar tovarăşii germani şi membrii de partid din toate sferele societăţii şi-au exprimat părerea că scopul propagandistic al acestor întrebări şi răspunsuri a fost mult prea evident pentru cititori şi ascultători."[1258] Micii fermieri se plângeau că „fuseseră deja obligaţi să lucreze la cote supraomeneşti de-o bună bucată de vreme", aşa că găseau mai mult sau mai puţin de neînţeles cererile făcute în discurs.[1259] În Würzburg, de pildă, s-a raportat că unii oameni „caracterizează peroraţiile şi întrebările sale drept o comedie, de vreme ce toţi cei prezenţi la întâlnire nu erau oameni de rând, ci grupuri special chemate acolo să strige «da!» la orice"[1260]. Eveniment propagandistic evident montat, discursul de la Palatul Sporturilor a eşuat în mare parte să convingă, deoarece populaţia ştia că mobilizarea economică îşi atinsese deja limitele în anul precedent. Impulsul dat de discurs s-a disipat în mare parte prin atacuri asupra localurilor şi magazinelor „de lux", al căror impact asupra economiei per ansamblu era unul minim. Însă, la câteva luni după discursul lui Goebbels, războiul total avea să viziteze frontul intern într-un sens pe care nici ministrul propagandei, nici altcineva, nu l-au anticipat: iar impactul său, atât economic, cât şi uman, avea să fie devastator.

V

ÎNCEPUTUL SFÂRȘITULUI

Germania în flăcări

I

La 9 decembrie 1934, un şcolar din Dresda şi-a închipuit, într-un eseu despre bătăliile aeriene, cum ar fi dacă într-un viitor război, inamicul hotăra să bombardeze oraşul. Sirenele, scria el, urlau, iar oamenii fugeau în adăposturi antiaeriene. Bombele cădeau cu zgomot asurzitor, sfărâmând ferestrele şi distrugând toate casele. „Flăcări enorme se dezlănţuie asupra Dresdei." Un al doilea val de avioane inamice apare la orizont, aruncând bombe cu gaz. Aproape toată lumea din adăposturile antiaeriene sfârşeşte ucisă. Praful şi molozul s-a ales de toate. Raidul a avut consecinţe catastrofale. Însă băiatul nu a primit o notă mare pentru clarviziunea sa. „Nu se poate mai rău!", scria profesorul său pe eseu într-un acces de furie. „Prostesc!" „Malefic! Îţi închipui că e atât de uşor să distrugi oraşul?! Nu scrii mai nimic despre măsurile de apărare. Eseul e doldora de erori."[1261,1262] Imaginea de coşmar descrisă de şcolar avea să devină realitate doar un deceniu mai târziu. Însă şi profesorul său avea parţial dreptate. Încă din zorii celui de-al Treilea Reich, în 1933, regimul începuse să pregătească mijloacele de apărare împotriva bombardamentelor. S-au ales supraveghetori pentru raidurile aeriene, s-au instalat sirene de avertizare, iar populaţia din centrele urbane a fost trecută prin numeroase simulări de evacuare. Tot atunci a început şi construcţia bateriilor antiaeriene, crezându-se că bombardamentul sol-aer („tunurile Flak") avea să fie decisiv. Însă construcţia de adăposturi antiaeriene şi buncăre rezistente la bombardament a tărăgănat până în toamna lui 1940 şi, chiar şi atunci, lipsa de mână de lucru şi de materiale brute a făcut ca lucrările să stagneze, iar proiectul a fost abandonat doi ani mai târziu.[1263]

La începutul războiului, alarmele frecvente, adeseori false, au cauzat întreruperi, disconfort şi iritare, dar cel puţin iniţial, pagubele cauzate de bombardamente au fost relativ mici. După ce germanii au bombardat Rotterdamul, britanicii au decis la 15 mai 1940 să riposteze, prin alegerea unor ţinte la est de Rin: zona portuară, industrială şi de comerţ a Hamburgului, al doilea oraş ca mărime din Germania, uşor de atins peste Marea Nordului, a devenit o ţintă predilectă. Primul atac asupra oraşului, la 17–18 mai 1940, a fost totodată şi primul atac asupra unui mare centru urban din Germania, şi până la finele anului a fost urmat de alte 69 de raiduri şi 123 de alarme. În acea perioadă, locuitorii Hamburgului au fost forţaţi să petreacă aproape una din două nopţi în buncăre şi adăposturi antiaeriene. Însă pierderile suferite au fost relativ mici: 125 de morţi şi 567 de răniţi. Raidurile au continuat pe parcursul anului 1941 şi în prima jumătate a anului următor, dar la intervale tot mai mari: per total, la mijlocul lunii iulie din 1942, oraşul suferise 137 de atacuri, care s-au soldat cu 1 431 de morţi şi 4 657 de răniţi. Mai bine de 24 000 de oameni au rămas fără locuinţă într-un oraş de două milioane. La acea dată, după un început întârziat, autorităţile din Hamburg au fortificat majoritatea pivniţelor din oraş, iar în zonele din apropierea râului Elba, unde nivelul apei era prea ridicat pentru a putea fi construite, au clădit buncăre solide la suprafaţă. Precauţii similare au fost luate şi în alte oraşe şi orăşele de pe teritoriul Reichului.[1264] Bombardierele engleze au început să se aventureze tot mai mult în inima Germaniei. Raidurile nocturne împotriva Berlinului nu au fost nici de proporţii, nici foarte eficiente, însă erau o pacoste şi atât de frecvente încât locuitorii capitalei au început să glumească pe seama lor. Oficialităţile le recomandaseră cetăţenilor să doarmă câteva ore după-amiaza, înainte ca bombardamentele să înceapă. Când cineva intra într-un adăpost antiaerian şi spunea „bună dimineaţa" însemna că dormise. Dacă vreunul sosea şi spunea „bună seara" însemna că nu dormise. Cât despre cei care intrau şi spuneau „Heil, Hitler!" însemna că dormiseră toată viaţa.[1265]

În ciuda tuturor pregătirilor, conducătorii celui de-al Treilea Reich, la fel ca şi omologii lor din Uniunea Sovietică, nu au mizat pe bombardamente strategice la scară largă. Ambele ţări foloseau bombardierele în mod tactic, fie ca susţinere pentru forţele terestre, fie pentru a pregăti înaintarea acestora. Raidurile germane din 1940 asupra Londrei şi a altor oraşe fuseseră menite înainte de toate să aducă Anglia la masa

negocierilor, iar când nu au avut sorţi de izbândă, au fost întrerupte. Berlinul nu lua în calcul ideea de a distruge infrastructura inamică printr-o campanie de bombardamente persistentă, de lungă durată şi de proporţii. O campanie de asemenea tip fusese dusă doar pe Frontul de Est, dar vizase doar obiective strict militare şi nu a durat foarte mult. În 1943–1944, forţele aeriene germane au lansat o ofensivă strategică de bombardare a unor ţinte industriale şi de comunicaţii ale sovieticilor, încununată de câteva succese, de menţionat fiind distrugerea a 43 de bombardiere B-17 şi a aproape un milion de tone de combustibil de aviaţie livrate Uniunii Sovietice şi care aşteptau pe un aerodrom din Poltava în iunie 1944. Astfel, a fost eliminată ameninţarea ca Germania să fie atacată de bombardiere americane pe ambele fronturi. Însă lipsa de combustibil şi modificarea producţiei de la bombardiere la avioane de vânătoare care să apere oraşele germane de raidurile anglo-americane a prevenit continuarea acestei ofensive.[1266]

La rândul său, Stalin privea bombardamentele aeriene ca pe o metodă de susţinere a infanteriei aflate în prima linie. Nu a dezvoltat o flotă de proporţii formată din bombardiere strategice, iar distrugerile provocate oraşelor germane în pregătirea înaintării Armatei Roşii s-au datorat bombardierelor americane şi britanice, nu celor ruseşti. Însă, într-un fel, Stalin a fost răspunzător pentru desfăşurarea campaniei britanice de bombardare a oraşelor germane. Înaintarea nestăvilită a armatei germane pe Frontul de Răsărit în 1942 l-a făcut să ceară britanicilor şi americanilor să distragă forţele germane prin înscenarea unei debarcări în Europa de Vest. Ducând lipsă de oameni instruiţi, nave şi echipament şi ţinuţi în şah de războiul din Africa de Nord, britanicii nu erau capabili de asemenea lucru, iar americanii abia ce intraseră în război şi încă nu erau pregătiţi pentru o asemenea manevră. Planul debarcării avea să fie luat în considerare abia în 1943. Stalin a reacţionat cu mânie nedisimulată. De ce le era englezilor atât de teamă de germani? De ce i-au permis lui Rommel să ia Tobrukul aproape fără luptă, când sute de mii de vieţi ruse au fost sacrificate în apărarea Moscovei? Sperând să repare relaţiile cu Kremlinul, Churchill a consimţit să zboare la Moscova, decolând din Orientul Mijlociu la 12 august 1942. După o serie de întâlniri, (într-una dintre ele, Stalin a încercat, evident în zadar, să îl bage pe Churchill sub masă la băut), premierul britanic a combătut vehement acuzaţiile de laşitate. În continuare, a susţinut că o debarcare anglo-americană în Africa de Nord

avea să îl termine pe Rommel, iar o campanie „nemiloasă" de bombardamente avea să distrugă moralul germanilor rămași acasă. Stalin a fost de acord, chiar sugerând ținte pentru bombardierele britanice. În esență, bombardamentele strategice aveau să ofere cel de-al doilea front pe care Stalin îl cerea. Churchill fusese demult un susținător al acestei idei, declarând chiar din 1940 că Hitler putea fi înfrânt doar printr-un „atac absolut devastator purtat de bombardiere grele asupra teritoriului nazist". Acum găsise ocazia de a o pune în practică. „Germanii au cerut acest război de bombardare, a spus el la aterizarea în Cairo. Vom ruina țara."[1267]

Teama de bombardamente aeriene se răspândise în Europa anilor '30, mai ales după distrugerea Guernicăi de către bombardierele germane în Războiul Civil Spaniol. Bombardierele nu aveau precizie în lovirea țintelor, în principal pentru că trebuiau să fie mari pentru a putea transporta o încărcătură considerabilă, iar aceasta le făcea lente și greu de manevrat, așa că erau nevoite să zboare cât mai sus posibil pentru a evita proiectilele sol-aer. În consecință, zburau adesea deasupra norilor, ceea ce făcea și mai dificilă identificarea țintelor. Raidurile în timpul zilei erau de neconceput, din pricina pierderilor grele suferite de pe urma avioanelor de vânătoare și a defensivei de la sol. Au existat câteva tentative la începutul războiului, însă au fost repede abandonate. Bombardamentele nocturne nu erau nici pe departe facile, mai ales că toate națiunile beligerante au făcut eforturi mari să impună „pana de curent", mascând sau stingând iluminarea publică și privată în orașe pentru ca bombardierele inamice să nu le repereze. De asemenea, adeseori bombardierele trebuiau să străbată distanțe considerabile pentru a ajunge la obiectivele lor, iar navigația era altă problemă pe care echipajele trebuiau să o depășească. Cea mai bună opțiune era să dirijeze aeronava încotro credeau că se află ținta și să dea drumul bombelor în zona respectivă. Pe de altă parte, bombardierele în picaj de dimensiuni mai mici, precum Stuka, puteau să ofere un sprijin tactic mai precis trupelor de la sol, dar nu puteau să transporte decât o cantitate limitată de bombe fiind astfel inutile pentru un bombardament strategic, de proporții. Așadar, toate bombardamentele majore au fost mai mult sau mai puțin aleatorii în ceea ce privea lovirea obiectivelor; garantarea preciziei era imposibilă. Raidurile germane asupra Varșoviei și Rotterdamului au lovit deopotrivă zone rezidențiale și obiective militare. De la bun început, bombardamentele strategice serveau două

scopuri care în practică erau imposibil de separat: să distrugă resurse militare și industriale și să destabilizeze moralul populației civile. În multe raiduri din 1941 – de mici proporții, dacă socotim după standardele ulterioare – majoritatea bombelor și-au ratat țintele. Doar țintele de dimensiuni foarte mari, în esență orașe întregi, riscau să fie lovite de avioanele care zburau pe timp de noapte, iar aceasta a fost strategia pe care Churchill și conducerea engleză au decis în cele din urmă să o adopte la finele anului 1941. Pentru a o implementa, l-au numit pe Arthur Harris, un ofițer energic și hotărât, în fruntea Comandamentului de Bombardiere al RAF. Harris a decis să se concentreze pe principalele orașe germane, unde bombardierele sale puteau cu certitudine să găsească centre ale industriei de război și în același timp casele celor care lucrau în ele. Pentru Harris, prioritatea era nimicirea industriei de război inamice. Subminarea voinței de luptă a germanilor era un obiectiv secundar, deși unul important. Pentru majoritatea populației engleze, aici se regăsea și un element de răzbunare împotriva *Blitz*-ului asupra Londrei și a distrugerii orașului Coventry, iar în 1942, când luptele la sol de pe bătrânul continent și Africa de Nord nu mergeau deloc în direcția dorită de britanici, distrugerile provocate de bombardierele lui Harris în orașele germane au ridicat moralul militar și civil în Anglia.[1268]

În 1942, producția britanică de bombardiere grele, cele mai notabile fiind modelele Avro Lancaster cu patru motoare, introdus cu un an înainte, și Handley Page Halifax, introdus în 1940, a crescut cu viteză, suplimentând modelele mai ușoare, bimotoare, precum Wellingtonul, principala armă a Comandamentului de Bombardiere al RAF, cu 11 000 de avioane produse. Când Harris a preluat șefia departamentului, avea la dispoziție doar 69 de bombardiere grele. La finele anului, erau aproape 2 000. În scurt timp, au devenit coloana vertebrală a raidurilor engleze asupra Germaniei. Până la urmă, au fost produse mai bine de 7 000 de Lancastere și 6 000 de Halifaxuri, înlocuind mai puțin reușitele Stirlinguri cu patru motoare. De la sfârșitul lui 1942 li s-au alăturat bombardierele americane găzduite pe aerodromurile britanice, cu precădere masiva Fortăreață Zburătoare B-17, din care au fost produse 12 000 de exemplare, și modelul Liberator, mai rapid și ușor, dar și mai vulnerabil, care a fost fabricat în cantități uriașe (18 000 până la sfârșitul războiului).

Prima demonstrație făcută de Harris pentru noua sa tactică de bombardare în masă a unor ținte mari, urbane, a fost îndreptată împotriva orașului Lübeck, din nordul Germaniei, în noaptea dintre 28–29 martie 1943. Orașul nu avea nicio însemnătate militară ori economică, însă clădirile sale vechi, din cărămidă și lemn, îl recomandau ca țintă pentru o demonstrație a efectelor unui bombardament. 234 de bombardiere Wellington, Lancaster și Stirling, zburând la joasă altitudine – întrucât orașul era complet neapărat și ușor de atins de pe mare – au lansat proiectile de mare tonaj pentru a distruge clădirile din oraș, urmate de bombe incendiare pentru a le da foc. Mai bine de jumătate din clădirile orașului au fost avariate. Harris a continuat cu o serie de atacuri asupra vechilor orașe de pe coasta Mării Baltice, inclusiv Rostock, în aprilie 1942.[1269]

Aceste raiduri l-au făcut pe Hitler să lanseze în aprilie 1942 așa-numitele „raiduri de teroare“ asupra unor obiective britanice, căutând să „producă cele mai dureroase efecte asupra vieții publice... în cadrul unei campanii de răzbunare“[1270]. După ce mare parte a anului respectiv nu fusese martorul niciunui atac serios asupra orașelor engleze, Führerul a ordonat forței aeriene germane să lanseze o contraofensivă similară cu cea a britanicilor, acțiuni cunoscute drept „raidurile Baedeker“, după o bine cunoscută serie de ghiduri turistice. Acestea au fost efectuate cu un număr mic de aeronave – doar 30 de avioane de luptă și bombardiere erau disponibile pentru raidurile de zi și 130 în timpul orelor de întuneric – asupra unor orașe mici, mai mult sau mai puțin istorice, au provocat puține avarii și nu au avut vreun impact militar semnificativ.[1271] Până la urmă, a fost o decizie sub impulsul momentului și nu avea cum să rivalizeze cu numărul enorm de forțe care erau adunate de către „Bombardierul“ Harris. Pentru a demonstra fezabilitatea raidurilor pe scară largă asupra unor obiective mai mari, Harris a pus la cale un atac de o mie de bombardiere asupra orașului Köln, la 30 mai 1942, distrugând peste 3 300 de clădiri și lăsând 45 000 de oameni fără locuințe. Raidul a demonstrat că flotele mari de bombardiere își puteau atinge țintele fără mari avarii și erau în stare să copleșească apărarea locală, deși aceasta fusese în mare parte absentă la Lübeck.[1272] Cu toate acestea, moralul locuitorilor nu a părut să scadă. În ziua care a urmat raidului, multe magazine s-au redeschis cu afișe precum „Viața continuă aici!“ în vitrine.[1273] De asemenea, raidurile nu păreau să stârnească indignarea populației germane împotriva

englezilor. Luise Solmitz a menţionat bombardamentele cu detaşare în jurnalul său, de parcă ar fi fost dezastre naturale ori urgii divine. „Nu mai avem control asupra sorţii noastre, suntem nevoiţi să ne lăsăm conduşi de ea şi să îndurăm ce va urma, fără încredere sau speranţă", scria ea cu resemnare pe 8 septembrie 1942.[1274] Distrugerea Lübeckului, oraş vechi, din cărămidă, o întristase, dar în acelaşi şi-a exprimat regretul faţă de bombardarea Yorkului şi Norwichului: „Mare păcat în privinţa tuturor acestor posesiuni culturale germanice... Pretutindeni numai suferinţă şi anihilare"[1275].

Vulnerabilitatea Lübeckului la atac era neobişnuită. După raidurile nocturne ale britanicilor asupra bazinului Ruhr în 1940, Josef Kammhuber, general în forţele aeriene, a fost desemnat să organizeze un sistem naţional de apărare împotriva raidurilor aeriene. Până la sfârşitul anului, acesta a introdus o linie de staţii radar care se întindea din Paris până în Danemarca, sprijinită de avioane Me110 direcţionate de către o cameră centrală de control şi suplimentate de reflectoare şi artilerie antiaeriană. În consecinţă, britanicii au pierdut peste 1 000 de bombardiere în 1941. Situaţia britanicilor s-a ameliorat abia începând cu 1942, odată cu introducerea modelului Lancaster şi instalarea unui nou dispozitiv de navigare radio care le permitea să rămână în formaţie şi astfel să copleşească liniile de apărare germane. Harris a început să trimită „avioane de dirijare" înaintea flotelor de bombardiere, pentru a localiza ţintele şi a le lumina cu bombe incendiare. De la începutul lui 1943, acestea erau dotate cu radare şi indicatoare radio pentru obiective, care le ajutau să zboare în condiţii de vizibilitate proastă, deşi acestea au fost perfecţionate abia anul următor. Harris a instalat câte un copilot pentru declanşarea bombelor în fiecare avion, pentru ca navigatorul să se concentreze doar pe găsirea drumului. Iar din mijlocul lui 1943, după o lungă întârziere datorată parţial temerii că germanii ar putea implementa aceeaşi idee, bombardierele au fost echipate cu un dispozitiv cunoscut drept „Fereastra". Acesta consta în pachete de benzi de aluminiu care erau aruncate din fuzelaj pentru a deruta radarele inamice. Pentru a contracara aceste măsuri, forţele aeriene germane au dezvoltat propriul radar aerian care permitea avioanelor de noapte să rămână în formaţie, să găsească şi să doboare bombardierele inamice. De asemenea, au relocat un mare număr de avioane de vânătoare în Vest, reducând la o treime efectivele de pe Frontul de Răsărit. Bateriile antiaeriene au fost produse pe scară largă: în august 1944

existau 39 000 de unități, iar utilizarea lor pe timp de noapte absorbea o forță de un milion de artileriști. Defensiva germană a reușit să doboare un număr substanțial de bombardiere inamice; rata mortalității printre recruții Comandamentului Britanic de Bombardiere era de 50% în medie, mai bine de 55 000 de oameni; pierderile printre aviatorii americani din Europa erau duble. Însă preferința caracteristică a lui Hitler pentru atac în detrimentul apărării l-a făcut să fie mereu în favoarea ripostelor prin noi raiduri de bombardament asupra Angliei, cum a fost cazul în vara lui 1943, și scăderea producției și staționării de avioane de luptă în poziții defensive. În orice caz, avioanele de vânătoare întâmpinau dificultăți în a se înălța îndeajuns încât să atace bombardierele care zburau chiar și la altitudini de 9 000 de metri încât să le confrunte după ce acestea își lansau încărcătura.[1276]

Inițial însă, nu s-a pus problema unei campanii sistematice de bombardare a Germaniei. Raidul de o mie de bombardiere asupra Essenului din vara anului 1942 n-a avut rezultatele scontate și ideea a fost abandonată; printre altele, bombardamentul a fost posibil doar prin includerea de aeronave folosite pentru antrenament și pilotate de cei care făceau instructajul în ele. Din acel moment, bombardierele britanice s-au concentrat mai puțin pe ținte urbane și mai mult pe bazele de submarine de pe coasta atlantică a Franței, care erau într-atât de bine protejate de beton armat, încât cu greu puteau fi avariate. Apărarea convoaielor de pe Atlantic părea să aibă prioritate. De-abia în urma întâlnirii dintre Churchill și Roosevelt la Casablanca, în ianuarie 1943, s-a luat decizia de a începe în mod serios campania de bombardamente strategice. Cei doi lideri au căzut de acord că deschiderea celui de-al doilea front trebuia amânată până în 1944; în locul său avea să vină invadarea Italiei („punctul slab“ al Axei, după cum se exprimase Churchill) și o nouă campanie de bombardamente, al cărei scop era, pentru a reda ordinul șefilor de stat-major Aliați către forțele aeriene anglo-americane la 21 ianuarie 1943: „distrugerea și dislocarea progresivă a sistemului militar, industrial și economic german și subminarea moralului poporului german până la punctul în care capacitatea sa pentru rezistență armată este drastic slăbită“[1277]. Noua Ofensivă Comună de Bombardamente a început cu o serie de atacuri masive în bazinul Ruhr. La 5 martie 1943, 362 de bombardiere au atacat Essenul, unde se găsea fabrica de armament Krupp, atac urmat de o serie de alte raiduri în lunile următoare; între timp, au fost bombardate orașe precum

Duisburg, Bochum, Krefeld, Düsseldorf, Dortmund, Wuppertal, Mülheim, Gelsenkirchen şi Köln, toate centre importante ale industriei grele şi mineritului. Atacul asupra Dortmundului a fost deosebit de devastator. Opt sute de bombardiere au lansat un tonaj dublu faţă de cel aruncat peste Köln în raidul de o mie de bombardiere din anul precedent. Au fost ucişi 650 de oameni, iar biblioteca oraşului, cu peste 200 000 de volume şi o arhivă gazetărească unică, s-a mistuit în flăcări. Un nou raid asupra Kölnului la 28–29 iunie 1943 s-a soldat cu aproape 5 000 de decese. Per total, în jur de 15 000 de oameni au fost omorâţi în acest val de raiduri împotriva oraşelor industriale din vestul Germaniei. Pe deasupra, la 16 mai 1943, escadrila de „distrugătoare de baraje", zburând la joasă altitudine spre barajele majore de pe râurile Eder şi Möhne, şi-a lansat „bombele săltăreţe" care au năruit barierele de beton şi au eliberat cantităţi enorme de apă, fapt care a perturbat sever alimentarea cu apă a zonei Ruhrului, a inundat întinderi mari de teren arabil şi a întrerupt electricitatea spre uzinele industriale. Au fost ucişi puţin peste 1 500 de oameni, deşi zvonurile panicate răspândite printre germani urcau cifra morţilor până la 30 000. Pentru a completa seria distrugerilor, bombardiere uşoare model Mosquito, făcute din lemn pentru a le conferi viteză, au zburat în zonele dintre raidurile majore pentru a nu lăsa apărătorilor vreun moment de răgaz.[1278] Josef Goebbels a fost şocat de pagubele cauzate. „Ne găsim într-o situaţie de inferioritate neajutorată, mărturisea el în jurnalul său după atacul asupra Dortmundului, şi trebuie să primim loviturile englezilor şi americanilor cu furie stăruitoare."[1279]

Ministrul armamentului, Albert Speer, a fost foarte alarmat de aceste raiduri. A vizitat bazinul Ruhr în repetate rânduri pentru a organiza relocarea forţei de muncă în tabere de unde oamenii puteau fi trimişi în alte fabrici dacă cea în care lucrau era distrusă şi a făcut tot posibilul să repare pagubele şi să repună producţia pe picioare. A înregimentat şapte mii de bărbaţi de pe Westwall (Linia Siegfried) să reconstruiască barajele. Echipele speciale ale Frontului German al Muncii, Organizaţiei Todt şi ale organizaţiilor regionale de partid aveau sarcina de a curăţa zonele avariate şi a-i readuce la lucru pe minerii şi pe muncitorii din fabricile de muniţie, în vreme ce Asociaţia Naţională de Ajutor Social s-a mobilizat pentru a veni în ajutorul celor rămaşi fără locuinţe.[1280] Însă în pofida tuturor acestor eforturi, nu încăpea îndoială că daunele provocate de bombardierele aliate economiei

de război erau deosebit de grave. Producţia de armament crescuse în Reich cu o medie de 5,5% pe lună din iunie 1942; acum creşterea s-a oprit total. Producţia de oţel a scăzut cu 200 000 de tone în cel de-al doilea sfert al lui 1943, iar normele de producţie în domeniul muniţiilor au trebuit reduse. A existat şi o criză în aprovizionarea cu componente pentru aeronave, iar din iulie 1943 până în martie 1944, producţia de aeronave a stagnat.[1281] Un raid al bombardierelor americane asupra Schweinfurtului la 17 august 1943 a avariat grav un număr de fabrici care produceau rulmenţi cu bile, fapt care a dus la o scădere de 38% în producţia acestora. „Ne apropiem de punctul colapsului total... în industria noastră de aprovizionare, le-a spus Speer celor din biroul de aprovizionare al Luftwaffe. În curând vom avea avioane, tancuri sau camioane cărora le lipsesc anumite componente esenţiale.“ Speer l-a avertizat pe Hitler că, dacă raidurile asupra centrelor industriale ale Germaniei aveau să continue, producţia de armament a Germaniei urma să fie oprită complet.[1282]

II

Atacurile asupra Ruhrului au fost urmate de un raid masiv contra Hamburgului, cel de-al doilea oraş ca mărime al Germaniei, cel mai mare port cu ieşire la mare şi unul din principalele centre industriale şi de construcţii navale. În cadrul operaţiunii s-a folosit pentru prima oară Fereastra, care şi-a dovedit numaidecât eficienţa. În noaptea din 24–25 iulie 1943, 791 de bombardiere au decolat de pe 42 de aerodromuri din estul Angliei şi s-au îndreptat înspre nord-est, către gurile fluviului Elba. Dintre acestea, 45 au fost nevoite să se întoarcă din cauza problemelor mecanice, aruncându-şi încărcătura de explozibili în mare. Cele rămase au cotit către sud-est şi au survolat Hamburgul dinspre nord, lucru la care apărătorii oraşului nu se aşteptau, aruncând pachete de folie de aluminiu la intervale de câte un minut şi astfel perturbând sever radarele de la sol. Avioanele britanice au întâmpinat rezistenţă minimă, înregistrând doar 12 pierderi. Piloţii au raportat că reflectoarele de la sol rătăceau fără noimă, în căutarea ţintelor pentru artilerie. Avioanele de dirijare şi-au aruncat semnalizatoarele, iar forţa principală a început să îşi elibereze bombele deasupra centrului oraşului cu puţin înainte de ora unu noaptea. Locuitorii s-au

grăbit spre adăposturi. Multe bombe au căzut deasupra suburbiilor slab populate și peste satele din jur, dar nici centrul orașului și șantierele navale din port n-au scăpat de bombardament, iar mașinile de pompieri și echipele de îndepărtare a dărâmăturilor și-au început munca în concordanță cu un plan pregătit încă înainte ca atacul să se încheie. Însă asaltul asupra Hamburgului era un nou tip de operațiune; nu un simplu raid, ci o serie de raiduri menite să distrugă orașul în etape. În ziua următoare, 109 Fortărețe Zburătoare americane au survolat orașul, pregătind un nou atac. Raidurile pe timp de zi erau mult mai primejdioase decât atacurile nocturne, așa că nu mai puțin de 78 din aeronave au fost lovite de focul antiaerienelor, făcându-le pe multe să își arunce încărcătura înainte să ajungă la țintă, deși portul și suburbiile au suferit oarecare avarii. Un raid de proporții mai mici efectuat în noaptea următoare a păstrat presiunea, apoi în noaptea din 27–28 iulie 1943, 735 de bombardiere au apărut din est de această dată. Avioanele de dirijare și-au aruncat semnalizatoarele incendiare într-o zonă concentrată la sud-est de centrul orașului, iar forța principală a descărcat 2 326 de tone de bombe înainte să se întoarcă la bază. Aliații au pierdut 17 avioane, împreună cu echipajele lor, dar majoritatea au scăpat deoarece, după o vreme, artileriștilor antiaerieni li s-a ordonat să restrângă bătaia proiectilelor la sub 6 000 de metri pentru a permite avioanelor de vânătoare pe timp de noapte să atace aeronavele inamice: toate bombardierele în afară de Stirlinguri, care deja își făcuseră treaba, puteau să zboare la altitudini mai mari și germanii aveau prea puține avioane de vânătoare pentru a avea vreun impact.[1283]

Vremea a fost neobișnuit de caldă și uscată în acea noapte, iar pompierii se aflau în mare parte în zona de vest a orașului luptându-se cu ruinele care ardeau mocnit în urma raidurilor precedente. În primele 23 de minute ale raidului, bombardierele au aruncat atâtea bombe incendiare, bombe cu suflu puternic și explozibili de mare putere pe o arie atât de mică în zona de sud-est a orașului, că toate focurile s-au contopit într-unul singur, consumând aerul din zonele învecinate până ce un întreg kilometru pătrat a devenit o vâlvătaie enormă, cu temperaturi care ajungeau la 800 de grade Celsius în centrul ei. Forța vântului turbat, plin de scântei, generat de furtuna de foc a dezrădăcinat copaci și a preschimbat oamenii de pe străzi în torțe vii. Furtuna de foc a consumat aerul din adăposturile subterane în care se ascunseseră mii de oameni, omorându-i prin otrăvire cu monoxid de carbon,

sau le-a blocat orice scăpare şi i-a sufocat, năruind clădirile de deasupra în grămezi de moloz care au acoperit gurile de aerisire şi ieşirile. În jur de ora trei dimineaţa, luaseră foc 16 000 de clădiri de apartamente care acopereau o fâşie de 214 kilometri până când furtuna de foc s-a potolit în jur de ora 7 a.m. Mulţi oameni au supravieţuit cu mult noroc. Traute Koch, care avea cincisprezece ani la acea dată, a descris cum mama ei a înfăşurat-o în cearşafuri umede, a împins-o afară din adăpostul antiaerian şi i-a spus „fugi!".

> Am ezitat la uşă. Înaintea mea vedeam numai foc... totul era roşu, ca uşa unui furnal. M-a lovit o căldură intensă. O grindă în flăcări a căzut în faţa mea. M-am dat înapoi, dar, după aceea, când eram pregătită să sar peste ea, a fost împinsă în lături de o mână fantomatică. Am luat-o la fugă pe stradă. Cearşafurile dimprejurul meu erau ca nişte vele şi aveam senzaţia că eram purtată de furtună. Am ajuns înaintea unei clădiri de patruzeci şi cinci de etaje în faţa căreia plănuisem să ne reîntâlnim. Fusese bombardată şi arsese într-un raid anterior şi nu mai rămăsese mare lucru din ea, deci nu luase foc. Cineva a ieşit din clădire, m-a cuprins în braţe şi m-a tras peste prag.[1284]

Au coborât în pivniţă şi au supravieţuit. Alţii nu au fost atât de norocoşi. Johann Burmeister, un proprietar de aprozar, a consemnat cum oamenii săreau într-unul din multele canale navigabile ale Hamburgului pentru a-şi stinge hainele în flăcări. Unii s-au sinucis. O modistă de nouăsprezece ani a descris cum mătuşa sa a târât-o pe străzile înţesate de scântei până când înaintarea le-a fost oprită de asfaltul topit. „Erau oameni pe stradă, unii deja morţi, alţii încă în viaţă, dar zăcând lipiţi de asfalt... Picioarele li se împotmoliseră şi se foloseau de mâini pentru a încerca să scape. Erau în mâini şi genunchi, urlând." Până la urmă, s-a hotărât să se rostogolească până la o bancă aflată lângă nişte copaci cuprinşi de flăcări. „Mi-am desprins mâna din a mătuşii şi m-am dus. Cred că m-am rostogolit peste câţiva oameni care încă trăiau." Sub bancă a găsit o pătură şi a tras-o peste ea. Dimineaţa următoare, a găsit cadavrul mătuşii sale; l-a putut identifica doar după inelul alb-albăstrui, cu safir, pe care aceasta îl purta tot timpul. Multe cadavre au fost găsite înnegrite şi zbârcite; unii zăceau într-un amestec de grăsime umană coagulată.

Acesta a fost departe de a fi sfârşitul calvarului abătut asupra Hamburgului. Imediat ce vântul a destrămat fumul clădirilor cuprinse încă de flăcări, Comandamentul de Bombardiere a decis să pună în aplicare un al treilea raid. În noaptea de 29 iulie, 786 de bombardiere au decolat spre Hamburg. Dintre acestea, 45 au fost nevoite să se întoarcă din drum din cauza problemelor mecanice, alte câteva au fost doborâte înainte să-şi atingă ţinta, dar majoritatea au ajuns la destinaţie, identificând oraşul după strălucirea focurilor, care putea fi văzută până şi peste linia orizontului. Mai multe reflectoare au fost aduse în grabă în oraş şi în zona din jur, şi atât bateriile antiaeriene, cât şi avioanele de vânătoare pe timp de noapte au profitat din plin de lumina aruncată asupra bombardierelor, evitând astfel nevoia de a se ghida după radarele derutate de cutiile de folie de aluminiu aruncate de atacatori. De această dată, bombele au fost lansate deasupra unei zone mult mai largi, cauzând în mod paradoxal mai multe pagube; vântul puternic deviase avioanele de dirijare de la cursul stabilit. În consecinţă, nu vestul (aşa cum era plănuit), ci nord-estul oraşului a fost devastat.[1285] Harris nu era satisfăcut nici după acest bombardament; după o întârziere cauzată de condiţiile atmosferice adverse, a lansat un al patrulea şi ultim atac împotriva oraşului la 2–3 august 1943. Au decolat două grupuri de bombardiere. Primul, cu 498 de aeronave precedate de 54 de avioane de dirijare, trebuia să atace zonele rezidenţiale bogate de la vest de Alster, lacul central al Hamburgului, în timp ce al doilea, format din 245 de bombardiere şi 27 avioane de dirijare, avea să distrugă zona industrială a Hamburgului, la sud. De data asta însă, apărarea germană învăţase cum să contracareze Fereastra, permiţându-le avioanelor de vânătoare să zboare liber şi să opereze vizual, ghidate încontinuu de la sol în privinţa poziţiei bombardierelor şi ajutate de propriile radare de bord. Condiţiile meteo s-au înrăutăţit şi bombardierele au intrat într-o imensă furtună cu descărcări electrice, care le-a transformat elicele în roţi de foc gigantice, potrivit mărturiei unui pilot, şi le-a răsfirat pe întregul cer. Escadrilele de bombardiere au fost destrămate, multe dintre ele şi-au aruncat încărcătura pe orăşele şi sate sau chiar pe câmpuri, şi au făcut cale întoarsă înainte să ajungă la Hamburg. Unele s-au prăbuşit. Avioanele de vânătoare inamice şi focurile antiaeriene şi-au cerut birul. Per total, 35 de aeronave nu s-au mai întors, iar oraşul a suferit puţine pagube serioase. Cu toate acestea, în cele patru raiduri luate laolaltă, mai mult de 2 500 de bombardiere au

aruncat peste 8 300 de tone de incendiare şi explozibil de mare putere peste oraş. Dintre ele, 59 au fost doborâte de avioanele de vânătoare germane, 11 de *Flak*-urile antiaeriene şi încă 17 dintr-un amestec de cauze, printre care şi furtuna din ultimul raid. Devastările provocate au fost năucitoare. Şantierele navale ale oraşului au fost pulverizate, astfel încât între 20 şi 25 de submarine plănuite sau deja în construcţie nu au mai fost niciodată finalizate. Potrivit estimărilor ulterioare, producţia industrială a oraşului a revenit în cinci luni la 80% din capacitate, însă pierderile în producţia de război cauzate de bombardamente au echivalat cu aproape două luni din producţia totală a oraşului. Distrugerile se întindeau în întreg oraşul. Toate gările au fost scoase din funcţiune, portul şi râul au fost blocate de vase scufundate, iar râurile şi canalele, de moloz căzut. Aprovizionarea cu gaz, apă şi electricitate a fost întreruptă şi a revenit abia la mijlocul lui august. Însă, mai presus de toate, cel mai mare cost a fost cel al vieţilor umane. În parte din greşeală şi în parte conform planului, marea majoritate a bombelor a căzut în zone rezidenţiale. Mai ales incendiile au mistuit zonele muncitoreşti din sud-estul oraşului, locuite de oameni care în mod tradiţional se opuneau naziştilor, în vreme ce cartierul bogat de vile din nord-vest, unde trăia elita pro-nazistă, a rămas în mare parte neatins, deşi distrugerea sa fusese unul din obiectivele ultimului raid, care nu a avut succes. În total au fost distruse 56% din locuinţele din Hamburg, însumând aproximativ 256 000, şi peste 900 000 de oameni au rămas fără adăpost. În jur de 40 000 şi-au pierdut viaţa şi încă 125 000 au avut nevoie de îngrijiri medicale, mulţi dintre aceştia pentru arsuri.[1286]

14 000 de pompieri, 12 000 de soldaţi şi 8 000 de experţi tehnici au luptat zi şi noapte cu focurile şi au reparat construcţiile cele mai avariate, aducând de urgenţă alimente şi apă. Deja după primul raid oamenii au început să fugă din oraş. Din scrisoarea Mathildei Wolff-Mönckeberg, o femeie dintr-o familie importantă din Hamburg, adresată copiilor săi plecaţi din ţară, aflăm că totul împrejur era „panică şi haos... Nu erau tramvaie, nici metrou, nici trafic feroviar către suburbii. Mulţi oameni şi-au pus bunurile în căruţe, biciclete, bărci sau le cărau în spate şi mergeau pe jos, doar ca să scape“[1287]. În cele din urmă, liderul regional Karl Kaufmann a dispus ca nu mai puţin de 840 000 de oameni fără adăpost, care părăsiseră oraşul şi fuseseră îndrumaţi de poliţie spre gări încă intacte sau spre debarcaderele de pe râu de la periferia oraşului, să

fie evacuați spre zonele rurale din nord și est. 625 de trenuri au transportat mai bine de trei sferturi de milion de oameni către locuințe noi, majoritatea temporare. În ciuda apelurilor lui Kaufmann ca funcționarii să rămână la posturile lor, mulți dintre aceștia au fugit la rândul lor. La trei săptămâni după raiduri, 900 din cei 2 500 de funcționari ai biroului de distribuție alimentară a orașului încă nu se întorseseră la posturi. Mulți dintre șefii locali de partid au acționat pe cont propriu, deturnând trenuri pentru evacuați din propriile secții și câțiva au confiscat chiar mașini și camioane pentru a-și scoate familiile și ce puteau din bunurile lor afară din oraș. Aparatul de partid părea a fi în colaps. În paternalismul atotcuprinzător al celui de-al Treilea Reich, germanii se așteptau să primească ajutor în momentele de criză, iar neputința partidului de a-l asigura în timpul catastrofei a stârnit multe reacții ostile. Furia populară era direcționată nu contra britanicilor, pentru „raidurile de teroare“, ci împotriva lui Göring și a Luftwaffe, care eșuase în mod limpede să își apere patria, și împotriva Partidului Nazist, care atrăsese această urgie asupra Germaniei. „Oameni care purtau insignele partidului, consemna Mathilde Wolff-Mönckeberg, le rupeau de pe haine, iar unii strigau: «Să-i venim de hac ucigașului ăluia». Poliția nu a luat nicio măsură.“[1288]

Raidurile au șocat-o în asemenea măsură pe Luise Solmitz că aceasta nu și-a putut găsi cuvintele pentru a le descrie. Când ea și soțul ei au trecut pragul ușii și s-au aventurat pe străzile orașului la începutul lui august 1943, nu au găsit „nimic decât dărâmături, dărâmături în calea noastră“. Cu un amestec de groază și fascinație, a observat lentoarea cu care clădirile supraîncălzite se răceau treptat:

> În cele din urmă, adăpostul de cărbuni de la Rebienhaus a fost mistuit de flăcări. O dramă teribilă. Prăvăliile (deasupra adăpostului) distruse, lucind roșu și rozaliu. Am pășit pe scările care coborau spre pivniță, a fost iresponsabil din partea mea; casa enormă se înălța abrupt deasupra mea, tot distrusă, și dedesubt zăream iadul însingurat, arzând, plin de flăcări care se zbăteau de parcă erau vii. Mai târziu, doar puțurile buncărului mai luceau, prăvăliile erau doar peșteri negre, moarte. La sfârșit, flacăra ardea albăstrui. În timpul zilei, aerul licărea de căldură.[1289]

Câteva zile mai devreme, la 28 iulie 1943, soldatul și fostul membru SA Gerhard M. a vizitat Hamburgul, călătorind ca întotdeauna

pe bicicleta sa. L-a găsit pustiu. „Unde sunt toţi oamenii acum?“, s-a întrebat el. În zona muncitorească de pe Hammerbrookstrasse, în apropierea portului, a întâlnit

> o linişte mormântală. Aici nu zăreşti oameni care îşi caută bunurile, pentru că aici şi oamenii sunt îngropaţi sub moloz. Aici nu se mai poate circula pe stradă. Trebuie să-mi car bicicleta pe umăr şi să mă caţăr peste mormane de moloz. Casele au fost făcute una cu pământul. Oriunde îmi arunc privirea: un câmp de ruine, tăcut ca moartea. Nimeni nu a scăpat de aici. Aici, incendiarele, minele aeriene şi bombele cu ceas au căzut în acelaşi timp. Încă mai poţi zări cadavre întinse pe stradă. Oare câţi alţii zac încă pe ceea ce a fost odinioară suprafaţa străzii, sub moloz?[1290]

Când oare, se întreba el, avea să fie oraşul reconstruit şi oamenii să trăiască acolo din nou? Ca veteran al SA, cunoştea un singur răspuns: „Când vom fi câştigat războiul. Când vom putea din nou să ne vedem de treburi în Germania fără a fi tulburaţi. Când vom opri invidia oamenilor de peste hotare“[1291]. S-a consolat cu faptul că Hamburgul îşi revenise şi din devastarea suferită în Marele Incendiu din 1843, cu doar un veac mai înainte. Şi – uitând, poate, de pagubele şi pierderea de vieţi cauzate de Blitz – îşi imagina că Londra, unde oamenii sărbătoreau „ignorând forţa Germaniei“ şi trăind o viaţă „fără griji“, avea să sufere într-o bună zi aceeaşi soartă: „va veni o zi când aroganta Londră va simţi efectele războiului cu mult, mult mai mult decât a fost acum cazul în Hamburg“[1292]. Asemenea reacţie era însă neobişnuită. În adăposturile împotriva raidurilor aeriene, încercările de a aţâţa flăcările urii împotriva englezilor se loveau frecvent de refuzul celor din jur. „După trei ore petrecute în buncăr, consemna Luise Solmitz într-o astfel de ocazie, supervizorul de buncăr Söldner a rostit: «Londonezii trebuie să stea în buncărele lor 120 de ore. Sper să nu mai iasă niciodată... o merită!» – «Se supun şi ei deciziilor de la vârf. Au de ales?» a răspuns un glas de femeie“[1293]. Solmitz scria mai târziu: „În ciuda tuturor suferinţelor provocate de atacuri, în Hamburg nu întâlneşti prea multă ură pentru «inamic»“[1294].

În realitate, oamenii erau disperaţi. „Ne-am pierdut curajul şi cu toţii trăim într-un soi de apatie stupidă, scria Mathilde Wolff-Mönckeberg. Practic, toţi ştiu că toată cacealmaua şi fanfaronada tipărite în ziare şi

trâmbiţate la radio sunt prostii fără fărâmă de adevăr."[1295] Serviciul de securitate al SS raporta că „mari segmente de populaţie se *autoizolează împotriva propagandei* în forma sa actuală"[1296]. Mulţi oameni s-au întors în cele din urmă în Hamburg, astfel că populaţia oraşului a crescut de la 600 000 la peste un milion până la finele anului, însă un număr însemnat de refugiaţi a rămas în alte părţi ale Reichului, sporind ceea ce serviciul de securitate al SS numea „efectul de şoc şi consternarea enormă" care afecta „populaţia de pe întregul teritoriu al Reichului. Poveştile pe care tovarăşii evacuaţi le-au răspândit despre efectele distrugerilor din Hamburg au întărit şi mai mult nişte temeri deja existente"[1297]. Într-o oarecare măsură, anxietatea era sporită şi de practica Aliaţilor de a arunca broşuri peste oraşele germane, în care-i avertizau pe oameni că urmau să-i nimicească. Uneori, acestea conţineau rime sumbre, precum: „Hagen, chiar de vă pitiţi, cu toţii o să pieriţi". În 1943, avioanele Aliate au aruncat cantităţi enorme de cartele de raţii false, care au provocat confuzie în rândul cetăţenilor de rând şi au dat bătăi de cap autorităţilor locale. Distrugerile provocate de raidurile împotriva Hamburgului din iulie–august 1943 au lovit crunt în moralul populaţiei, într-un oraş afectat deja de veştile proaste venite din Italia şi de pe Frontul de Răsărit. După august 1943, oamenii şi-au continuat traiul cu mai puţin entuziasm pentru război şi temători la perspectiva înfrângerii Germaniei, o temere speculată tot mai mult de propaganda promovată de mass-media coordonată de Goebbels.[1298]

Bombardamentele începute în 1943 i-au făcut pe mulţi germani de rând să se înstrăineze şi mai mult de regim, după înfrângerea de la Stalingrad. „Ne mint printre dinţi, se plângea un ofiţer inferior de armată după ce casa familiei sale din Hamburg fusese bombardată. Evenimentele din Hamburg demonstrează că «războiul total» a fost doar proclamat, nu şi pregătit."[1299] La 17 iunie 1943, în urma raidurilor asupra Wuppertalului şi Düsseldorfului, oamenii, aşa cum raporta serviciul de securitate al SS, erau „complet extenuaţi şi apatici". Însă o minoritate (sau cel puţin aşa estima SS-ul cu precauţie) învinovăţeau regimul. În Bremen, de pildă, doi membri ai SA au dat de o femeie care jelea în faţa pivniţei unei case avariate de bombe, unde zăceau cadavrele fiului, nurorii şi nepoţicii sale de doi ani. Când au încercat să o consoleze, femeia a strigat: „Cămăşile brune sunt de vină pentru război. Ar face bine să se ducă pe front şi să se asigure că englezii nu vin aici"[1300]. Raportul consemna şi faptul că oamenii din oraşele bombardate foloseau

tradiţionalul „Bună dimineaţa!" în loc de „Heil, Hitler!" când se întâlneau. Un membru de partid mai excentric raporta că a salutat 51 de oameni cu „Heil, Hitler!" şi că doar doi inşi i-au răspuns cu aceeaşi formulă. „Cine aduce cinci noi membri în partid, spunea o glumă consemnată de Serviciul de Securitate al SS în august 1943, e invitat să se alăture partidului. Cine aduce zece membri noi, primeşte un certificat care atestă că nu a făcut niciodată parte din partid."[1301] O altă glumă populară, răspândită în multe părţi ale Reichului zicea că:

> Un bărbat din Berlin şi unul din Essen discută pagubele provocate de bombe în oraşele lor. Bărbatul din Berlin povesteşte că bombardamentele au fost într-atât de năprasnice, încât geamurile de la ferestre cădeau şi la cinci zile după raid. Celălalt răspunde că asta e o nimica toată, căci în Essen, portretele Führerului zburau pe fereastră chiar şi la paisprezece zile după atac.[1302]

În Düsseldorf cineva agăţase o poză a lui Hitler de o spânzurătoare improvizată.[1303] În oraşe ca Düsseldorf, centrul unor puternice mişcări muncitoreşti social-democrate şi comuniste înainte de 1933, dezamăgirea faţă de Führer era uriaşă. Aceeaşi stare de spirit o întâlnim şi în oraşele mari, inclusiv în Hamburg şi în Berlin. Nemulţumirea ieşea uşor la iveală, întrucât ideologia nazistă nu prinsese niciodată rădăcini acolo.

III

Evacuarea în masă a locuitorilor Hamburgului a avut ecouri şi în alte oraşe ale Reichului. Fiecare atac în forţă ducea la un nou exod. Însă exista şi un plan de evacuare. Iniţial, se concentrase pe tineret, cu alte cuvinte, pe cei care nu erau folositori economiei de război. S-a pus la punct şi un program amănunţit de „Evacuare a Copiilor la Ţară" *(Kinderlandverschickung)*, care a trimis copii de peste zece ani din zonele urbane în tabere din sudul Germaniei, în Saxonia, Prusia Răsăriteană, iar în unele cazuri chiar Polonia, Danemarca, Boemia–Moravia şi ţările baltice. Până la sfârşitul lui 1940, aproximativ 300 000 de copii au fost trimişi în 2 000 de tabere, majoritatea dintre ei pentru câteva săptămâni; copiii sub vârsta de zece ani erau încredinţaţi familiilor din

zonă. În 1943 stăteau pentru perioade mai lungi, uneori luni de-a rândul şi în orice moment existau mai bine de un milion de copii în circa 5 000 de tabere.[1304] Planul urmărea în principal să permită Tineretului Hitlerist, care conducea taberele în cooperare cu Asociaţia Naţională de Ajutor Social, să îndepărteze copiii de influenţa familială şi în special de cea a bisericii şi să le inculce o educaţie nazistă cât mai temeinică. Preoţilor şi pastorilor le era interzis accesul în tabere, iar episcopii au început să deplângă absenţa educaţiei religioase.[1305] Stratagema i-a părut atât de reuşită lui Baldur von Schirach, liderul Hitlerjugend, precum şi aghiotanţilor săi, încât au fost făcute planuri pentru continuarea ei şi după război.[1306] Cu toate acestea, măsurile luate s-au ciocnit de ostilitatea îndârjită a oamenilor din zonele rurale, mai ales cei cărora le-au căzut în grijă copiii şi adolescenţii obraznici şi neascultători proveniţi din clasa muncitoare, iar mulţi dintre aceştia au refuzat să-i accepte chiar şi în pofida stimulentelor financiare oferite. Închiderea şcolilor de oraş avariate de bombe şi evacuarea copiilor şi profesorilor în zona rurală au fost fenomene restrânse. Chiar şi spre sfârşitul lui 1943, doar 32 000 de elevi dintr-un total de 260 000 au fost evacuaţi în acest mod din Berlin; 85 000 au rămas în oraş, în vreme ce 132 000 au fost trimişi de părinţi să locuiască cu rude din alte părţi ale Germaniei. Astfel, în mare parte, evacuarea copiilor din zonele urbane bombardate a fost rezolvată prin forţe proprii, şi nu prin asistenţa statului ori cea a partidului.[1307]

În 1944 şi la începutul lui 1945, pe măsură ce bombardamentele s-au intensificat şi au lăsat un număr tot mai mare de oameni pe drumuri, numărul de evacuaţi a crescut până ce a ajuns la aproape şase milioane, nu doar copii, ci şi mame, bebeluşi şi bătrâni.[1308] La 18 noiembrie 1943, Serviciul de Securitate al SS trecea în revistă efectele dezastrului până la acea dată. În vreme ce majoritatea femeilor şi copiilor evacuaţi erau relativ satisfăcuţi cu măsurile luate de regim, un anumit procent îşi manifesta nemulţumirea, mai ales persoanele forţate să îşi lase soţii şi taţii în urmă. Plângeri similare se auzeau şi de la bărbaţi, mai ales cei din clasa muncitoare, ale căror familii fuseseră evacuate: se simţeau părăsiţi şi neglijaţi, singuri şi văduviţi. Potrivit unui raport, un miner din Ruhr le-a spus colegilor după terminarea turei: „Mi se rupe sufletul când mă gândesc la seara care mă aşteaptă. Câtă vreme sunt în fabrică, nu mă gândesc la asta, dar când ajung acasă sunt copleşit de groază. Mi-e dor de soţia mea şi de râsetele copiilor mei".

„Și, continua raportul, omul plângea în timp ce spunea aceste lucruri, în mod deschis și fără rușine."[1309] Tensiunile iscate între familiile protestante evacuate în zone catolice și localnicii care le găzduiau au cauzat probleme deosebite. „Putem să vă mulțumim vouă, celor din Hamburg, pentru asta, le-ar fi spus niște bavarezi oamenilor evacuați din nord, după ce Münchenul și Nürnbergul au fost atacate la rându-le. Asta s-a întâmplat pentru că nu mergeți la biserică!"[1310] Acestor tensiuni li s-a adăugat faptul că, așa cum preciza raportul, „majoritatea femeilor și copiilor evacuați au fost cazați în sate și comunități rurale mici, în cele mai primitive condiții". Adeseori, trebuiau să meargă kilometri întregi după provizii, „pe vânt și vreme rea, pe zăpadă și gheață", lăsându-și copiii nesupravegheați, fapt care le sporea temerile. De regulă, autoritățile locale și de partid din zonele rurale nu erau de mare ajutor. Țăranii și meșteșugarii se vedeau nevoiți să facă loc pentru evacuați în căsuțele lor înghesuite, cu toate că locuințele celor din păturile mijlocii și superioare aveau suficiente camere goale, fapt care a dat naștere unui val de resentimente. Totodată, evacuarea a cauzat noi griji cu privire la soarta proprietăților avariate lăsate în urmă la oraș.[1311]

Problemele de această natură au convins multe femei să își ia copiii înapoi în orașele de baștină, o mișcare pe care autoritățile au încercat să o descurajeze, ordonând comercianților să nu le accepte cartelele de rații. Drept urmare, la 11 octombrie 1943, trei sute de femei au pus în scenă o demonstrație deschisă în orașul industrial Witten, în apropiere de Dortmund, și a fost nevoie de poliție pentru a restabili ordinea. Cu toate acestea, odată ajunși la fața locului, polițiștii au refuzat să înăbușe demonstrația, convinși fiind că femeile susțineau o cauză dreaptă. Scene similare, deși mai puțin dramatice, au avut loc în multe părți ale Ruhrului. „Urmăreau și abuzarea unor oficiali și personalități de vază", preciza raportul pe un ton șocat.[1312] S-a raportat că o femeie spusese: „De ce nu ne trimiteți pur și simplu în Rusia, să îndreptați mitralierele spre noi și să ne curățați?"[1313] Oamenii cereau ca locuințele să le fie reparate cât mai urgent sau să li se construiască altele noi.[1314] Desigur, așa ceva nu era cu putință, ținând cont de proporțiile tot mai ample ale distrugerilor. Unii oficiali, precum liderul regional al Hamburgului, Karl Kaufmann, au solicitat deportarea evreilor pentru a pune mai multe locuințe la dispoziția celor nenorociți de bombardamente. Însă minoritatea evreiască din Germania era într-atât de mică (aproximativ 1% din populație) încât, deși această

măsură a fost adoptată inclusiv de Albert Speer în încercarea de a-şi caza muncitorii, nu rezolva nici pe departe întreaga problemă. Autorităţile locale au făcut planuri să construiască adăposturi de urgenţă, inclusiv barăci din lemn, de două etaje, care puteau fi ridicate repede, dar acestea nu s-au concretizat din cauza politicii oficiale care dădea prioritate construcţiilor industriale. La 9 septembrie 1943, Hitler a emis un decret de înfiinţare a „fondului german de ajutorare pentru locuinţe", sub oblăduirea lui Robert Ley, iar regimul asigura subvenţii pentru ridicarea de barăci prefabricate, unele din ele construite de evreii din lagărele de concentrare. Dar nici acestea nu au avut un impact deosebit. Potrivit unei estimări oficiale, în martie 1944, cifra persoanelor rămase fără locuinţă ajungea la circa 1,9 milioane şi era nevoie de un total de 657 000 de noi locuinţe. La finele lui iulie 1944, doar 53 000 dintre acestea fuseseră construite. Unii angajatori le-au asigurat cazarea muncitorilor, dar n-a fost suficient. Cu ocazia unei vizite la Bochum în decembrie 1944, Goebbels remarca faptul că în oraş locuiau încă 100 000 de persoane, dar a reformulat iute: „mult spus «locuiesc»; trăiesc în vizuini şi în beciuri"[1315].

Goebbels însuşi a jucat un rol tot mai important în rezolvarea problemelor cauzate de bombardamente, odată cu numirea sa de către Hitler ca şi preşedinte al Comitetului Interministerial pentru Avarii în Bombardamente, în ianuarie 1943. Acest lucru i-a dat puteri depline de a trimite ajutoare de urgenţă în oraşele afectate, inclusiv, de pildă, să confişte tabere militare pentru a-i caza temporar pe cei care şi-au pierdut locuinţele. Când un raid aerian asupra Kasselului, la 22 octombrie 1943, a creat un incendiu imens care a distrus 63% din locuinţele oraşului, Goebbels a trimis o echipă care a raportat aproape imediat că liderul regional Karl Weinrich era absolut incapabil să rezolve situaţia. La cererea lui Goebbels, Weinrich a fost în scurt timp pensionat pe motiv de boală. Întâmplarea aceasta l-a făcut pe Goebbels să îl convingă pe Hitler să creeze Inspectoratul Reichului pentru Măsuri Civile împotriva Războiului Aerian la 10 decembrie 1943, la conducerea căruia avea să fie însuşi ministrul propagandei. Acest fapt i-a permis să critice oficiali ai partidului pe care nu îi avea la suflet şi să îşi folosească influenţa pentru a le încălca ordinele sau pentru a-i înlocui. Fireşte însă, nu a reuşit să obţină control total în această zonă; în anumite privinţe, chiar l-a adus în conflict cu alţi potentaţi ai regimului, precum Göring, responsabil de apărarea civilă sau Himmler,

aflat în fruntea poliţiei şi a pompierilor. De bombele neexplodate (multe la număr) se ocupa Ministerul Justiţiei care, în urma unui ordin al lui Hitler din octombrie 1940, a trimis deţinuţi din instituţiile penale de stat pentru a încerca dezamorsarea lor. În iulie 1942, un raport al ministerului către Hitler susţinea că au fost dezamorsate mai bine de 3 000 de bombe; număr care a crescut dramatic pe măsură ce raidurile s-au intensificat în lunile următoare. Rata mortalităţii printre deţinuţii care se ocupau de bombe era de 50%. Pentru supravieţuitori, promisiunea reducerii sentinţei care i-a făcut pe mulţi să accepte propunerea ministerului nu s-a materializat. Multe dintre măsurile de urgenţă aplicate imediat după încetarea raidurilor aeriene majore intrau în grija Asociaţiei Naţionale de Ajutor Social, care transporta (uneori cu ajutorul armatei) cantine mobile pentru a alimenta populaţia afectată. În timpul războiului, asociaţia a devenit o uriaşă operaţiune de salvare, care se confrunta cu efectele războiului total şi se preocupa de plasamentul evacuaţilor, îngrijirea bătrânilor, găsirea de familii pentru orfani, căutarea de copii dispăruţi şi multe altele. Peste un milion de voluntari lucrau în 1944 în cadrul Asociaţiei precum şi în Crucea Roşie germană. Astfel a fost eliminată cu succes concurenţa grupurilor de ajutorare deţinute de biserică.[1316] Doar organizaţiile femeilor naziste rivalizau cu Asociaţia de Ajutor Social, prin rolul jucat în îngrijirea familiilor cu copii care suferiseră în urma bombardamentelor. Liderii regionali ai NSDAP au fost împuterniciţi să crească raţiile, să distribuie mai multe provizii alimentare şi să emită carnete de raţii celor care le-au pierdut în raiduri. Cu toate acestea, proviziile erau adesea greu de găsit, iar cererea pentru ustensile de gătit şi alte bunuri casnice se izbea de lipsa de materiale şi prioritatea acordată producţiei de război. Compensaţiile băneşti plătite de guvern (conform celor două decrete emise în noiembrie 1940) victimelor bombardamentelor care să le permită să închirieze noi locuinţe şi să cumpere bunuri casnice esenţiale erau limitate cu stricteţe.[1317]

De asemenea, nu s-a reuşit construirea unui număr suficient de adăposturi antiaeriene. În ciuda inspecţiilor frecvente din partea oficialilor de partid precum Karl Kaufmann, liderul regional al Hamburgului (care a criticat sever lipsa de buncăre într-un tur de inspecţie al Dresdei în ianuarie 1945), s-a făcut puţin pentru a ameliora problema. Iniţial, Hitler plănuise construirea a circa 2 000 de buncăre rezistente la explozii la sfârşitul lui septembrie 1940, iar până la sfârşitul lunii august

1943 peste 1 700 din ele fuseseră finalizate. La apogeul programului de construcții din Berlin, la mijlocul anului 1941, mai mult de 22 000 de muncitori, mulți dintre ei străini puși la muncă silnică, au participat la construirea de buncăre în capitală. Dar, evident că până și 2 000 de buncăre erau insuficiente pentru protecția numeroasei populații urbane a Germaniei. Betonul era necesar pentru bazele de submarine, mâna de lucru pentru industria de armament și la Linia Siegfried (Westwall), transportul pentru materialele necesare armamentului, banii pentru a construi avioane și tancuri. În consecință, acele buncăre care au fost terminate, mai ales structurile ranforsate, cu pereți groși, construite deasupra solului, deveneau groaznic de suprapopulate cu ocazia oricărui bombardament: de exemplu, la începutul lui 1945, 5 000 de oameni s-au înghesuit într-un buncăr construit să acomodeze 1 200. La fel ca și în marile orașe, în orășelele de provincie protecția împotriva raidurilor aeriene era disponibilă doar pentru o fracțiune a populației, de pildă 1 200 de oameni dintr-o populație de 38 400 în Lüdenscheid sau 4 000 dintr-un total de 25 100 în Soest. Încă din 1943, oamenii au început să se plângă că regimul nu le construise atunci când avuseră la dispoziție toți banii, lucrătorii și materialele necesare, la începutul războiului. Curând au început să circule o sumedenie de zvonuri că șefii de partid și-au construit propriile buncăre private, așa cum făcuse liderul regional pentru Saxonia, Martin Mustschmann, cu ajutorul voluntarilor SS sub vila sa din Dresda, singurul buncăr rezistent la explozibili din întregul oraș. Desigur, cel mai spectaculos dintre acestea era propriul complex de buncăre al lui Hitler, de sub Cancelaria Reichului din Berlin. Un adăpost antiaerian existase acolo încă din 1936, dar la începutul lui 1943 s-a demarat un program vast de extindere. Format din două etaje aflate la 12 metri sub nivelul solului și protejat de un perete de beton armat de aproape 4 metri grosime, acesta avea propriul generator pe motorină folosit pentru căldură și lumină și să pompeze apă înăuntru și să deverseze reziduurile. Construcția sa, realizată de firma Hochtief din Essen, a consumat mai mult beton și a folosit mai multă mână de lucru (per total 28 000 de oameni) decât întregul program public de construire a buncărelor între anii 1943 și 1944 laolaltă.[1318]

În cea de-a doua jumătate a războiului, germanii și-au dus existența mai mult prin adăposturi antiaeriene, buncăre și pivnițe, chiar mai mult decât sugerau remarcile lui Goebbels cu privire la Bochum.

Alarmele de raid aerian vuiau zi şi noapte, iar oamenii coborau tot mai des în buncăre. În Münster, de exemplu, sirenele au sunat de 209 ori în 1943 şi 329 de ori în 1944; tot în 1944, nu mai puţin de 231 din aceste alarme s-au dat în timpul zilei, iar în primele trei luni din 1945, alarmele oraşului s-au declanşat în 293 de ocazii, mai mult decât pe parcursul întregului an 1943. Experienţe similare au existat şi în alte oraşe. Tulburările aduse vieţii zilnice a populaţiei, orelor de somn şi economiei erau enorme, iar în ultimele luni ale războiului au ajuns aproape insuportabile în multe locuri. Locuitorii oraşelor, ameninţaţi mai mereu de bombardamente, au ajuns practic să trăiască în buncăre şi pivniţe. Oamenii încercau să se descarce de tensiune prin glume: „Cui trebuie să-i mulţumim pentru avioanele de vânătoare pe timp de noapte?“ „Lui Hermann Göring.“ „Pentru întreaga forţă aeriană? „Lui Hermann Göring.“ „La ordinele cui a făcut Hermann Göring toate acestea?“ ,,La ordinele Führerului!“ „Unde am fi cu toţii dacă nu erau Hermann Göring şi Führerul?“ „În paturi!“[1319] Pe măsură ce armatele inamice avansau prin Europa ocupată în 1944–1945, staţiile radar avansate ale germanilor au tăcut, iar intervalul dintre alarmele de raid aerian şi declanşarea bombardamentelor a devenit tot mai scurt. Oamenii au început să intre în panică, grăbindu-se către adăposturi într-o neorânduială sălbatică; tot mai des, aceste momente se soldau cu răniţi sau chiar şi cu morţi prin strivire. În ianuarie 1944, 30 de persoane au murit călcate în picioare în goana de a ajunge la buncărul din Hermannplatz din Berlin; în luna noiembrie a aceluiaşi an, 35 de oameni şi-au pierdut viaţa în circumstanţe similare la Wanne-Eickel.[1320]

Cei care rămâneau în locuinţele lor ţineau saci de nisip şi găleţi cu apă, gata să le folosească pentru a stinge focurile provocate de bombe. Cu toţii ştiau prea bine că nu exista vreo protecţie împotriva unei lovituri directe. Făceau găuri în pereţii pivniţelor pentru a putea să scape într-o casă alăturată în caz de lovitură directă. Unul din aceştia a descris în amănunt în jurnalul său o noapte petrecută în asemenea pivniţă pe durata unui raid:

> La început, o serie de bombe incendiare a căzut în vecinătatea noastră. Apoi au venit detunăturile, nişte explozii grele, grele. De vreme ce nu avem o pivniţă foarte adâncă, ne-am ghemuit pe podea, pe saltele, pe lângă gaura pe care o făcusem (pentru a putea să scăpăm în casa alăturată, cum ne cereau reglementările). Fiecare avea o cârpă udă

înfăşurată în jurul capului, o mască de gaze pe braţ, chibrituri în buzunar şi un prosop ud pe care ni-l puneam pe faţă la comanda „Atenţie!“, care semnaliza apropierea perceptibilă a bombelor grele, apăsându-l tare cu degetele peste gură şi nări astfel încât ochii, de asemenea închişi, şi gurile ne erau protejate de presiunea aerului, precum şi de praful de mortar. Deşi nicio bombă de calibru mare nu a căzut pe strada noastră, pereţii tot se clătinau îngrijorător. S-a luat curentul şi ne-am aprins lanternele. Auzeam zgomote de sticlă spartă, de obiecte căzând, ţigle, cadre de fereastră etc. Ne aşteptam să nu găsim nimic mai mult decât moloz în casă. Simţeam mirosul înţepător al focurilor.[1321]

În adăposturile publice, intrarea şi comportamentul erau sub controlul atent al supraveghetorilor de raiduri aeriene, dar pe măsură ce tot mai mulţi oameni se adăposteau în ele spre sfârşitul războiului, regulile au fost respectate tot mai puţin. Adăposturile erau destinate persoanelor fără pivniţă în casă, iar evreii şi ţiganii nu aveau voie să intre în ele. În 1944, Goebbels a ordonat să se acorde prioritate muncitorilor din industria de război. Oamenii care intrau într-un adăpost public trebuiau să prezinte o cartelă de intrare. Din cea de-a doua jumătate a anului 1943, puţini s-au mai sinchisit de asemenea reguli. Oamenii se înghesuiau de-a valma în buncăre, unde ventilaţia proiectată pentru un număr mult mai mic s-a dovedit curând insuficientă: aerul împuţit îi făcea pe oameni să transpire, scabia şi alte boli şi infecţii generate de lipsa de igienă au început să se răspândească, iar oamenii să piardă orice urmă de decenţă, potrivit însemnărilor unui inspector sanitar din localitatea Hamm în ianuarie 1945: „Caută să le smulgă altora posesiunile din braţe, nu respectă femeile şi copiii, orice simţ al ordinii şi curăţeniei dispare. Oameni altminteri îngrijiţi nu se mai deranjează să se spele sau să îşi pieptene părul o zi întreagă... În buncăre, nu se mai duc la toalete, ci doar se uşurează pe întuneric, în colţurile încăperii“[1322].

Între timp, la suprafaţă, poliţia se chinuia să restabilească ordinea în urma raidurilor de bombardare majore. Ruinele primejdioase erau izolate, străzile eliberate de moloz, cadavrele colectate şi, dacă era posibil, identificate şi îngropate, uneori doar înfăşurate în hârtie, în gropi comune: deşi Hitler interzisese această practică, în cele mai multe cazuri nu existau alternative, deoarece numărul cadavrelor depăşea cu mult capacitatea cimitirelor, iar obiecţiile de ordin religios la adresa

incinerării de-a lungul anilor însemna că majoritatea crematoriilor nu erau disponibile. Oamenii lăsau mesaje în cretă pentru rudele dispărute pe zidurile caselor lor în ruină, în speranța că acestea ar mai putea fi în viață. Posesiunile oamenilor zăceau împrăştiate pretutindeni printre ruine, paturi, mobilier, oale şi tigăi, haine, borcane şi conserve cu mâncare şi orice altceva era imaginabil pe lângă. Erau colectate de către detaşamente speciale şi duse la depozite pentru a fi păstrate până când proprietarii lor, dacă mai erau în viață, le revendicau: doar în Köln existau 150 de asemenea depozite, din care multe au fost la rândul lor distruse în bombardamentele aeriene.[1323] În asemenea situație, cu oameni deznădăjduiți şi lipsiți de orice avere cutreierând străzile, tentația unora de a se servi singuri la unele din aceste bunuri era adeseori copleşitoare. Pedepsele pentru cei prinşi erau severe. Un decret emis la 5 septembrie 1939 împotriva „paraziților în dauna populației" *(Volksschädlinge)* prescria pedeapsa capitală pentru furtul după stingerea luminilor. După cum nota un ziar din Hamburg la 19 august 1943, nu cu mult timp după marile raiduri aeriene asupra oraşului,

> Poliția şi tribunalele îşi desfăşoară energic munca şi reuşesc tot mai des să le dea ce li se cuvine tuturor celor care au exploatat cu egoism nenorocirea tovarăşilor noştri prin hoție. Oricine fură şi astfel prejudiciază societatea în cel mai grav fel va fi eradicat![1324]

Un caz minor sau insignifiant de furt putea să ducă la o detenție de unul sau doi ani într-un penitenciar, dar furturile repetate ori de mare amploare atrăgeau pedeapsa cu moartea, mai ales dacă infractorul făcea parte dintr-un detaşament de curățare.

De exemplu, la 4 martie 1943 Curtea Specială din Bremen a condamnat un bărbat la 15 ani de închisoare pentru cincisprezece capete de acuzare privind furtul după lăsarea întunericului de îmbrăcăminte, aparate radio, mâncare şi alte bunuri din locuințe bombardate. Acesta le vindea mai apoi unui intermediar. Curtea a luat în considerare faptul că era recidivist şi l-a declarat infractor de carieră şi un pericol la adresa societății. Procurorul a considerat pedeapsa prea blândă şi a făcut apel ca ea să fie comutată la moarte prin decapitare. Cu o zi înainte de prezentarea la apel, infractorul s-a sinucis.[1325] În alt caz, prezentat la 23 ianuarie 1945, un muncitor cu zece condamnări anterioare a fost condamnat la moarte pentru că a prădat cadavrele unor oameni

uciși într-un raid aerian din luna iulie a anului precedent. Bunurile furate constau într-un ceas de mână, o pipă, o cutie de tutun, o perie de bărbierit, câteva chei, o unghieră, două brichete, un portțigaret și o tabacheră. A fost executat la 15 martie 1945.[1326] Asemenea cazuri erau prezentate înainte instanțelor de judecată tot mai frecvent. Astfel, 32 din cele 52 de condamnări cu pedeapsa capitală hotărâte de Curțile Speciale din Dortmund, Essen și Bleiefeld în 1941 au fost pentru infracțiuni împotriva proprietății; în 1943, un sfert din totalul sentințelor la moarte din Germania au fost pentru asemenea abateri de la lege, majoritatea fiind reprezentată de furtul din locurile lovite de bombe.[1327] Însă era o luptă zadarnică. Cu cât mai distrusă era structura orașelor Germaniei, cu atât începea să se destrame și structura societății germane. În 1943, a început tranziția de la o „comunitate a oamenilor" la o „societate a ruinelor", iar la finele lui 1945, era într-o stare de disoluție aproape totală.

IV

Succesul operațiunilor de bombardament întreprinse de Aliați în primăvara și vara anului 1943 reprezentau un rechizitoriu grav la adresa apărării aeriene a lui Göring. Nu doar poziția sa în conducerea nazistă, ci și reputația sa în rândul populației a început să se prăbușească. Curând au început să circule glume de toate felurile despre el. De vreme ce odinioară se lăudase că își va schimba numele în Meier dacă o singură bombă inamică va cădea pe teritoriul patriei, oamenii l-au poreclit „Meier". Cu toate acestea, mareșalul Reichului nu a făcut decât să își vâre capul în nisip, așa cum relata mai târziu Speer. Când generalul Adolf Galland, conducătorul departamentului pentru avioane de vânătoare, a raportat că avioane de vânătoare americane, dotate cu rezervoare de combustibil suplimentare, au însoțit bombardierele engleze deasupra Aachenului, Göring a respins raportul drept pură propagandă. El însuși era un veteran al avioanelor de vânătoare și știa că asemenea lucru era imposibil. Când Galland a insistat, remarcând că unele din avioanele de vânătoare au fost doborâte și identificate la sol, Göring și-a pierdut cumpătul: „Îți dau un ordin oficial că n-au fost acolo!", a strigat el. Galland, cu un trabuc lung strâns între dinți, a cedat cu ironie deliberată. „Ordinele sunt ordine, domnule, a

răspuns el cu un zâmbet de neuitat", după cum remarca Speer. Însă raidurile au fost atât de serioase încât l-au băgat pe şeful de Stat-Major al Luftwaffe, Hans Jeschonnek, într-o stare de depresie adâncă. La 18 august 1943, acesta s-a sinucis, lăsând în urmă un bilet în care scrisese că nu voia ca Göring să asiste la înmormântarea sa. Fireşte, mareşalul Reichului nu putea să nu se prezinte şi a aşezat un laur din partea lui Hitler. Dar suicidul, venit după cel al lui Ernst Udet cu doi ani mai devreme, era încă un semnal că Göring îşi împingea subordonaţii la disperare.[1328]

Apoi însă, în loc să îşi continue atacurile asupra Ruhrului, Aliaţii şi-au îndreptat atenţia către Berlin. Pe lângă faptul că era capitala Reichului, era, de asemenea, şi cel mai mare centru industrial din Germania. Însă era situat mult mai departe de aerodromurile engleze decât Hamburgul şi bazinul Ruhrului, iar bombardierele trebuiau să facă o cale lungă şi ocolitoare pentru a ajunge acolo. Prin urmare, apărarea germană avea timp să le depisteze. În plus, Berlinul se afla în afara razei de acţiune chiar şi a celor mai eficiente dispozitive de navigare deoarece era ascuns de curbura Pământului. Cu toate acestea, neabătute, mai bine de 700 de bombardiere au survolat capitala în noaptea din 22–23 noiembrie 1943, lansând bombele prin pătura de nori grei, ghidate de radar. Deşi multe şi-au ratat ţinta, raidul a distrus un mare număr de repere importante, inclusiv multe din gările mari şi, de asemenea, a dărâmat ambasada britanică şi cea franceză. Urmărind un raid dintr-un turn de baterie antiaeriană, Albert Speer a avut viziunea de ansamblu a „aprinderii rachetelor de semnalizare cu paraşută, pe care berlinezii le numeau «brazi de Crăciun», urmate de fulgerarea exploziilor prin norii de fum, nenumăratele reflectoare care măturau văzduhul, entuziasmul când un avion era găsit şi încerca să scape din conul de lumină, scurta prăbuşire de torţă în flăcări când era lovit". La ivirea zorilor, oraşul era învăluit într-un nor de fum şi praf care se înălţa până la 6 000 de metri.[1329] Multe părţi ale oraşului zăceau în ruină. În decursul următoarelor luni, Comandamentul de Bombardiere a atacat capitala de încă optsprezece ori. În total, raidurile au omorât mai bine de 9 000 de oameni şi au lăsat 812 000 de berlinezi fără locuinţe. Însă şi sacrificiile Aliaţilor au fost enorme. Mai mult de 3 300 de piloţi britanici au fost ucişi, iar aproape 1 000 au fost nevoiţi să se paraşuteze în mâinile inamicilor. În raidul de la 24 martie 1944, 10% din bombardiere au fost distruse şi multe altele au fost avariate. Acela a fost ultimul raid britanic: încă din primele zile ale lui martie,

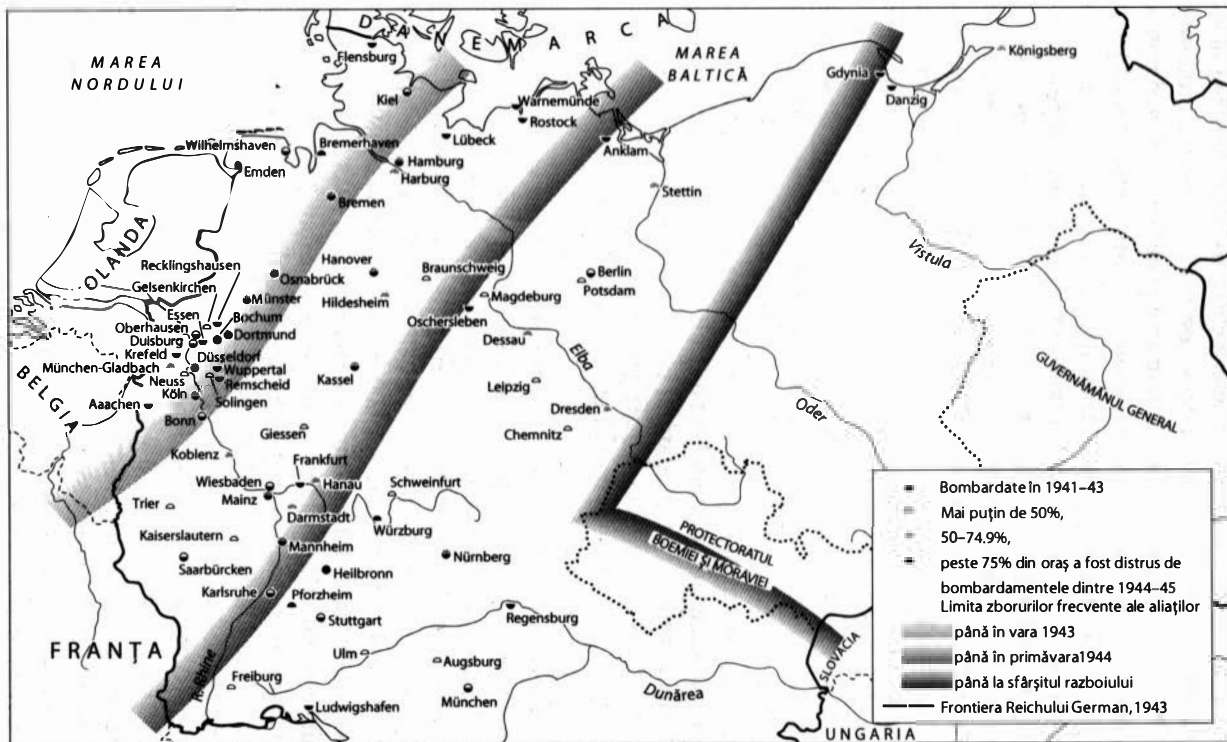
americanii începuseră să întreprindă atacuri pe timp de zi, care au continuat pe parcursul lunilor aprilie și mai din 1944.[1330]

La acea dată, americanii au învățat cum să-și reducă pierderile, aducând avioane de vânătoare menite să escorteze bombardierele și să țină piept apărării aeriene germane. Nu avea rost să se întoarcă la graniță. De exemplu, la 14 octombrie 1943, o flotă de aproape 300 de bombardiere B-17 au fost atacate deasupra Aachenului. Imediat ce avioanele de vânătoare americane care le escortau au făcut cale întoarsă, un roi de avioane de vânătoare germane a apărut și a deschis focul asupra bombardierelor, rupându-le din formație și doborându-le unul câte unul. 220 de bombardiere au ajuns la Schweinfurt, unde au reușit să provoace noi pagube fabricilor de rulmenți, însă din întregul efectiv 60 au fost doborâte și 138 avariate. În mod similar, într-un raid asupra Nürnbergului la 30 martie 1944, 795 de bombardiere, care zburau într-o noapte cu cer senin, la lumina lunii, au fost identificate după dârele de vapori înainte să pătrundă în Germania și atacate de o escadrilă de avioane de vânătoare pe timp de noapte. Dintre ele, 95 au fost distruse, adică 11% din câte porniseră la drum. „Bombardierul" Harris a avertizat că asemenea pierderi nu puteau fi susținute prea mult timp.[1331] Era evident că bombardierele aveau nevoie de escorte care să intercepteze avioanele de vânătoare ale germanilor. De fiecare dată când o forță de bombardiere pătrundea în Germania fără escortă, era decimată. Avioanele de vânătoare americane P-38 Lightning și P-47 Thunderbolt fuseseră deja dotate cu rezervoare de combustibil suplimentare, amplasate sub aripi, fapt care le permitea să însoțească escadrilele de bombardiere cel mult până la Aachen, dar adevărata diferență a făcut-o modelul P-51 Mustang, un avion construit cu carcasă americană și motor britanic, Merlinul produs de Rolls-Royce. Echipat cu rezervoare suplimentare, putea să zboare până la 2 900 de kilometri, permițându-i să escorteze bombardierele până în Berlin și să revină fără a risca să rămână fără combustibil. Curând, mii de asemenea aeronave ieșeau de pe liniile de producție. Primul a zburat în Germania într-un raid asupra Kielului în decembrie 1943, iar apoi toate raidurile de bombardament au fost escortate de o escadrilă de avioane de vânătoare care erau suficient de rapide și manevrabile cât să facă față omoloagelor germane în pofida cantității suplimentare de combustibil. Odată cu implementarea noii tactici, pierderile printre avioanele de vânătoare germane au început să crească simțitor încă din noiembrie

1943. În decembrie, flota germană pierduse o pătrime din forţa sa de luptă. Producţia nu putea ţine pasul cu aceste pierderi, care până în primăvara lui 1944 au ajuns la aproape 50% pe lună; la rândul ei, producţia era afectată de bombardamente, coborând de la 873 de avioane în iulie 1943 la 663 în decembrie 1943.

Redesfăşurarea avioanelor de vânătoare în vest pentru a opri bombardamentele a schimbat raportul de forţe pe Frontul de Răsărit, unde în aprilie 1944 forţele aeriene germane mai dispuneau doar de 500 de aeronave, care trebuiau să ţină piept celor 13 000 de avioane sovietice. Ministerul German al Aviaţiei estima că trebuiau produse 5 000 de aeronave pe lună pentru a avea vreo şansă de victorie în aceste confruntări. Însă bombardierele Aliaţilor nu au distrus doar fabrici de avioane, ci şi rafinării de petrol şi instalaţii de producţie a combustibilului, lăsând forţele aeriene germane să se bazeze doar pe rezervele de combustibil existente din luna iunie 1944. La acea dată, Luftwaffe fusese în mod efectiv înfrântă, iar spaţiul aerian era deschis unei escaladări masive a ofensivei de bombardamente strategice.[1332]

Desigur, chiar şi cu reducerea defensivei aeriene germane la o biată ameninţare marginală, escadrilele de bombardiere încă trebuiau să se confrunte cu bateriile antiaeriene existente în mare număr, iar survolarea oraşelor germane a continuat să fie o îndeletnicire periculoasă şi adeseori fatală. Însă pierderile fuseseră reduse la cifre pe care comandanţii forţelor aeriene aliate le găseau acceptabile şi au fost acoperite cu prisosinţă de dezvoltarea masivă a producţiei aeronautice din Anglia şi America. Până în martie 1945, existau peste 7 000 de bombardiere şi avioane de luptă americane pe teatrele de operaţiuni, în timp ce britanicii desfăşurau mai bine de 1 500 de bombardiere grele în misiuni de-a dreptul neîntrerupte pe întreg teritoriul german. Din cele 1,42 milioane de tone de bombe aruncate asupra Germaniei în timpul războiului, nu mai puţin de 1,18 milioane au căzut între sfârşitul lui aprilie 1944 şi începutul lui mai 1945, ultimul an al războiului. Dar nu a fost o simplă chestiune de cantitate. Declinul defensivei germane a permis bombardierelor de mai mici dimensiuni să pătrundă şi să îşi atace ţintele cu mai multă precizie decât ar fi putut să o facă Lancasterurile sau Fortăreţele Zburătoare, iar în cea de-a doua jumătate a anului 1944 acestea şi-au îndreptat atenţia asupra sistemului de transporturi, atacând linii ferate şi centre de comunicaţii. Până la sfârşitul anului, au înjumătăţit numărul de bunuri transportate de sistemul german de căi

16. Raidurile aliate de bombardare a oraşelor germane, 1941–1945

ferate. Fabricile de armament au suferit chiar mai mult. La sfârşitul lunii ianuarie 1945, ministerul lui Speer estima că economia produsese cu 25% mai puţine tancuri decât numărul planificat, 31% mai puţine aeronave şi 42% mai puţine camioane, totul din cauza devastărilor produse de bombardamente. Şi chiar dacă obiectivele de producţie ar fi întrunite, nu ar fi avut cum să egaleze puterea de producţie a Statelor Unite. Însă ar fi prelungit războiul. Mai mult decât atât, nevoia de a combate bombardamentele a absorbit tot mai multe resurse în Germania, astfel că o treime din întreaga producţie de artilerie s-a îndreptat până în 1944 spre tunurile antiaeriene, iar două milioane de oameni au fost angajaţi în apărarea antiaeriană sau în operaţiunile de reparaţii şi curăţenie care urmau raidurilor. Germanii pierduseră superioritatea pe crucialul Front de Răsărit, iar avioanele de vânătoare şi bombardierele nu mai erau prezente în numere suficiente ca să ofere forţelor terestre sprijinul necesar pentru a învinge Armata Roşie, sprijin care jucase un rol important în primele etape ale războiului. Bombardierele aliate nu au întâmpinat dificultăţi în a pulveriza drumurile, podurile şi căile ferate dindărătul plajelor din Normandia în 1944, ceea ce a făcut imposibil ca armata germană să trimită întăririle necesare. Dacă Luftwaffe şi-ar menţinut supremaţia asupra cerurilor, invazia nu ar fi putut să aibă loc.[1333]

Prin urmare, s-a susţinut că bombardamente au salvat vieţi prin scurtarea războiului şi, în particular, că au salvat multe vieţi în rândurile Aliaţilor prin slăbirea defensivei germane. Pe de altă parte, au cauzat de asemenea 4–500 000 de morţi în oraşele Germaniei, marea majoritate din ei civili. Dintre aceştia, circa 11 000 au fost ucişi până la sfârşitul anului 1942, poate 100 000 în 1943, 200 000 în 1944 şi între 50 000 şi 100 000 în ultimele luni ale războiului, în 1945. În jur de zece la sută erau muncitori străini şi prizonieri de război. Toate aceste cifre sunt foarte aproximative, însă nu încape îndoială cu privire la concentrarea lor în ultimii doi ani de război. De partea Aliaţilor, în jur de 80 000 de aviatori şi-au pierdut viaţa în raidurile de bombardare, laolaltă cu 60 000 de civili englezi ucişi în raidurile germanilor şi foarte posibil tot atâţia în atacurile aeriene germane asupra Varşoviei, Rotterdamului, Belgradului, Leningradului, Stalingradului şi altor oraşe europene. Aproximativ 40% din totalul spaţiilor locative din oraşele germane cu o populaţie de peste 20 000 de locuitori a fost distrus; în unele oraşe, precum Hamburg şi Köln, cifra a ajuns şi până la 70%, iar

în unele orașe mai mici, ca Paderborn sau Giessen, n-a mai rămas nicio locuință întreagă. Devastarea era colosală și au fost necesari mulți ani pentru ca efectele sale să fie remediate.[1334]

Victimele germane nu erau simple „daune colaterale", ca să adoptăm sintagma familiară pentru războaie din ani mai recenți și alte locuri. Subminarea moralului populației civile, chiar și răzbunarea împotriva Germaniei și a germanilor se aflau fără urmă de îndoială printre obiectivele urmărite de ofensiva de bombardamente strategice; iar atacurile asupra civililor au ajuns să fie privite îndeobște ca o crimă de război. Chiar dacă nu respingem premisa că întreaga campanie de bombardamente a fost nejustificată, atunci trebuie măcar precizat că aceasta a durat mai mult decât era strict necesar și a fost dirijată, mai ales în ultimul an de război, într-o manieră prea brutală pentru a fi justificabilă.[1335] Fără îndoială că polemicile aprinse asupra acestei chestiuni spinoase vor continua. Cu toate acestea, ceea ce nu poate fi tăgăduit este că bombardamentele au avut un impact uriaș asupra moralului populației civile. Speranța lui Arthur Harris că îi va face pe germanii de rând să se revolte împotriva naziștilor și să pună mai devreme capăt războiului printr-o revoluție era nerealistă. Majoritatea germanilor afectați de bombardamente erau prea ocupați să supraviețuiască printre ruine, să își reclădească locuințele dărâmate și viețile zguduite, să găsească modalități de a evita să fie uciși pe viitor, ca să se sinchisească de revoluții. Când civililor germani li s-a cerut ulterior să menționeze cel mai dificil lucru cu care s-au confruntat în timpul războiului, 91% dintre ei au indicat bombardamentele; mai bine de o treime au precizat că din cauza lor, moralul oamenilor a fost la pământ, inclusiv al lor.[1336] Au avut un efect mai puternic chiar decât înfrângerile de la Stalingrad și din Africa de Nord pentru a răspândi dezamăgirea față de partidul nazist în rândurile populației. Un exemplu deloc atipic în această privință poate fi găsit în corespondența parașutistului Martin Pöppel, care acum servea într-o unitate care ținea piept forțelor invadatoare ale Aliaților după Ziua-Z. În 1944, primea scrisori tot mai deznădăjduite de la soția sa din Germania. Aceasta nu mai era în stare să-i înțeleagă ori să-i susțină pe naziști. „Ce au făcut din frumoasa, magnifica noastră Germanie? întreba ea. Mă ia plânsul numai când mă gândesc." Bombele Aliaților distrugeau totul. Cu siguranță venise clipa să se pună capăt războiului. „De ce îi lasă pe soldații noștri

să moară în zadar, de ce lasă restul Germaniei să fie năruită, de ce atâta suferință, de ce?“[1337]

Ministerul Propagandei condus de Goebbels a vituperat asiduu împotriva echipajelor aliate de pe bombardiere și a stăpânilor lor politici. Americanii erau gangsteri, echipajele lor fiind formate din mafioți scoși din închisori. Prin contrast, zburătorii englezi proveneau de regulă din rândurile aristocrației. Însă ambii, în viziunea propagată de eforturile coordonate ale mijloacelor de informare din Germania nazistă, erau în slujba conspiratorilor evrei, mai ales Roosevelt și Churchill, care erau porniți să distrugă Germania. Asemenea propagandă a avut puțin efect asupra dispoziției generale. La 20 decembrie 1943, de exemplu, episcopul protestant din Württemberg, Theophil Wurm, îi scria lui Hans Heinrich Lammers, veteranul funcționar aflat la conducea Cancelaria Reichului, raportându-i că în multe cazuri germanii vedeau

> suferințele pe care au trebuit să le îndure din cauza atacurilor aeriene inamice drept răzbunare pentru ce li se făcuse evreilor. Arderea de case și biserici, căderea de bombe care se sfărâmau în schije în timpul nopții, fuga cu câteva sărmane posesiuni din casele care fuseseră distruse, perplexitatea de a fi nevoiți să își caute un refugiu, toate acestea amintesc în cel mai dureros fel populației de ce au fost nevoiți să îndure evreii în alte ocazii.[1338]

Desigur, propaganda și-a spus cuvântul în anumite cazuri.[1339] Începând din 1943, se raporta tot mai adesea că oamenii cereau represalii asupra Londrei; dar solicitările nu veneau din ură, ci mai degrabă din credința că doar astfel se puteau preveni noi atacuri asupra Germaniei și chiar înfrângerea în război.[1340] „Necontenit, raporta SS-ul, se aude: «Dacă nu facem ceva în curând, nimic ne va mai fi de ajutor» sau «Nu mai putem îndura prea mult, atâta vreme cât praful și pulberea se alege de toate».“[1341] În 1944, furia generală împotriva piloților și echipajelor bombardierelor aliate a început să escaladeze pe fondul presiunii psihice produse de alarme constante, raiduri, moarte și distrugere, furie încurajată de propaganda lui Goebbels. Setea de răzbunare a început să capete forme violente împotriva piloților Aliați forțați să se catapulteze după ce avioanele le fuseseră lovite. La 26 august 1944, șapte aviatori americani care se parașutaseră deasupra

localității Rüsselsheim au fost omorâți în bătaie de o mulțime furioasă, în timp ce la 24 martie 1945 un pilot britanic care a aterizat cu parașuta pe un câmp din apropierea Bochumului a fost mai întâi bătut de un soldat cu patul puștii. S-a prăbușit și a fost înconjurat de o mulțime care a început să-l calce în picioare, provocându-i leziuni grave. Cineva a încercat să îl împuște, dar arma s-a blocat, așa că a fost târât la o parte până când cineva din mulțime a venit cu un ciocan și i-a dat lovitura de grație. Alți trei aviatori britanici care aterizaseră în zonă au fost arestați de Gestapo, torturați și apoi împușcați. Un pompier localnic care a protestat față de colegii săi împotriva acestor crime a fost denunțat, arestat și împușcat la rândul său de Gestapo. Poliția nu doar că nu a intervenit să oprească asemenea incidente, dar oricine o făcea risca să fie arestat și judecat pentru „contact interzis cu prizonieri de război". La 25 februarie 1945, liderul regional de partid pentru Westfalia de Sud a ordonat ca toți piloții „care au fost doborâți să nu fie protejați de furia oamenilor". În total, cel puțin 350 de aviatori Aliați au fost linșați în ultimii doi ani ai războiului; un incident celebru a implicat 58 de piloți britanici care evadaseră la 24 martie 1944 dintr-un lagăr de prizonieri de război din apropiere de Sagan în Saxonia de Jos: toți cei recapturați au fost împușcați de către Gestapo la ordinul direct al lui Heinrich Himmler. Totuși, trebuie să menținem o perspectivă de ansamblu asupra acestor incidente. Numărul total de aviatori ai Aliaților care au fost linșați sau împușcați de Gestapo nu însumează mai mult de un procent din totalul captivilor. Ura care a stârnit asemenea acțiuni a fost, mai presus de toate, produsul ultimei faze a bombardamentelor, nefiind prezentă cu adevărat înainte de 1944, după cum remarca serviciul de securitate al SS. Observatorii serviciului de securitate au consemnat apeluri în rândurile populației, mai ales din partea celor care își pierduseră casele în bombardamente, ca britanicii să fie gazați sau „anihilați", dar au adăugat că „remarcile aparent încărcate de ură împotriva Angliei sunt adeseori expresii ale disperării și credinței că anihilarea Angliei este singura cale de scăpare... *Nu se poate vorbi despre ură pentru poporul englez ca întreg.*" Și au citat cuvintele unei femei care își pierduse casa într-un raid: „M-a durut că toate lucrurile mele au dispărut pentru totdeauna. Dar așa e războiul. Împotriva englezilor, nu, nu am nimic împotriva lor"[1342].

Retragerea îndelungată

I

Moralul populației germane a scăzut brusc în 1943, și nu doar din cauza intensificării bombardamentelor Aliaților asupra orașelor germane. Acest lucru reflecta, de asemenea, și o serie de răsturnări dramatice de situație din alte zone de război. Printre acestea, una din cele mai descurajante era în Africa de Nord. În vara anului 1942, feldmareșalul Erwin Rommel a cucerit portul maritim Tobruk, din Africa de Nord și i-a împins pe britanici înapoi în Egipt. Dar a întâmpinat dificultăți în a-și aproviziona trupele, atât de pe continent, cât și de pe mare, și asta i-a slăbit poziția. Britanicii au reușit să-și păstreze postul de la El Alamein, unde și-au pregătit poziții defensive avansate și și-au comasat forțele pentru lansarea unui contraatac. La 23 octombrie 1942, sub conducerea unui alt general, meticulosul Bernard Montgomery, britanicii au atacat trupele germane, având de două ori mai multe trupe de infanterie și tancuri decât acestea. În decursul a douăsprezece zile i-au înfrânt decisiv pe germani. Rommel a pierdut 30 000 de soldați, capturați în timpul retragerii grăbite în deșert. După două săptămâni, Aliații, care dețineau controlul absolut asupra Mediteranei, au debarcat 63 000 de soldați în Maroc și Algeria, echipați cu 430 de tancuri. Încercarea germanilor de a prelua controlul asupra Africii de Nord, de unde urmau să pătrundă în câmpurile petrolifere ale Orientului Mijlociu, eșuase. Rommel s-a întors în Germania în martie 1943, în concediu de boală.[1343] Nu reușise să preia controlul asupra Egiptului și Orientului Mijlociu de la englezi, și cel de-al Treilea Reich pierduse calea de acces spre resurse importante de petrol. Înfrângerea suferită în Africa de Nord s-a transformat într-o umilință la mijlocul lunii mai, când 250 000 de soldați ai Axei, jumătate din ei germani, s-au predat

Aliaţilor.[1344] Aceste eşecuri au demonstrat încă o dată că englezii erau hotărâţi să nu renunţe, dar au reflectat şi puterea masivă a extinsului Imperiului Britanic, susţinut tot mai mult de resurse materiale americane.[1345] În 1944, reflectând în privat asupra acestor înfrângeri, feldmareşalul Rommel era încă de părere că, dacă ar fi primit „mai multe divizii de motorizate şi o linie de provizii sigură", ar fi putut cuceri Canalul Suez, întrerupând aprovizionarea britanicilor, şi preluând mai apoi controlul asupra câmpurilor petrolifere din Persia, şi chiar Baku, din Marea Caspică. Dar nu a fost să fie. Amărât, Rommel a tras concluzia că „războiul din Africa de Nord a fost decis de superioritatea resurselor anglo-americane. De fapt, şansele noastre de a câştiga războiul s-au diminuat încă de la intrarea Americii în război"[1346]. Punctul său de vedere era împărtăşit de mulţi germani de rând. Studenta Lore Walb scria în jurnalul personal că Rommel era un general genial, dar „ce poate face cu forţe şi muniţie limitate?". După ce Tobruk a fost recapturat de Aliaţi, în noiembrie 1942, Lore Walb se întreba dacă „acesta este începutul sfârşitului" şi, după câteva zile, se temea că întregul război va fi pierdut. „Va permite Providenţa să fim anihilaţi???"[1347]

Al Treilea Reich începea, de asemenea, să-şi piardă din aliaţi. În martie 1943, Regele Boris al III-lea al Bulgariei a tras concluzia că germanii nu puteau să câştige războiul. Regele s-a întâlnit cu Hitler în iunie şi a considerat că era dezirabil din punct de vedere politic să accepte cererea dictatorului german de a trimite trupe bulgare în nord-estul Serbiei, astfel încât trupele germane de acolo să poată fi trimise pe Frontul de Est. Dar, în rest, a refuzat să ofere asistenţă Germaniei în alte probleme şi, pe ascuns, a început să tatoneze terenul pentru a ajunge la un acord de pace cu Aliaţii, temându-se că sovieticii nu vor ţine cont de poziţia oficială de neutralitate a Bulgariei în conflictul general. Hitler a continuat să pună presiune pe rege şi s-a întâlnit din nou cu el în august 1943. Dar, înainte ca discuţiile lor să fie finalizate, evenimentele au luat o turnură neaşteptată. La puţin timp după ce a ajuns înapoi în Sofia, Boris a căzut grav bolnav şi a murit la 28 august 1942, la vârsta de 49 de ani. În atmosfera tensionată a vremurilor, au început să circule zvonuri că fusese otrăvit. La începutul anilor '90 însă, a fost efectuată o autopsie care a dezvăluit că murise de un infarct, la ventriculul stâng al inimii. A fost urmat de Simeon al II-lea, care era doar un copil, iar regenţa a continuat, în mare, politica lui Boris de a se depărta de Germania, hotărâtă şi de numărul tot mai mare de raiduri şi bombardamente asupra

Sofiei, care începuseră încă din noiembrie 1943. Sentimentul potrivnic războiului s-a răspândit rapid în rândul populației și s-au format bande de partizani înarmați sub conducerea frontului patriotic de factură sovietică; acestea creau tot mai multe conflicte. Au sosit și agenți britanici pentru a-i asista, dar mișcarea partizană nu făcea progrese și o parte din englezi au fost trădați și omorâți. Cu toate acestea, în situația tensionată, guvernul s-a răzgândit și a abrogat legislația antisemită, declarând neutralitatea țării în anul următor.[1348]

Mai îngrijorătoare pentru Germania erau evenimentele dramatice care au avut loc în Italia, după victoria britanicilor din Africa de Nord. La 10 iulie 1943, forțele anglo-americane, transportate pe mare cu feribotul și apărate de atacurile aeriene asupra pozițiilor defensive din spatele plajelor, au debarcat în Sicilia, ocupată de trupe germane și italiene. În ciuda pregătirilor extinse, atacul nu a decurs nici pe departe ca la carte. Forțele care au debarcat au confundat avioanele care zburau deasupra cu avioanele inamice și au început să tragă asupra lor, slăbind atacul aerian. Comandantul britanic, Montgomery, și-a divizat forțele în două coloane, una în est, pe coastă, și alta în interiorul continentului, ceea ce a încetinit avansul britanicilor împotriva puternicei rezistențe germane. Siracuza a fost capturată, dar, pentru că avansul britanicilor era greoi, germanii au reușit să evacueze mare parte din trupe pe continent. Chiar și așa, insula a fost capturată în cele din urmă de forțele aliate. Din păcate pentru Mussolini, cetățenii orașului Palermo fluturaseră steaguri albe în întâmpinarea americanilor invadatori și existau din ce în ce mai multe semnale că italienii de rând nu doreau să continue lupta. Hitler îl vizitează pe Mussolini la 18 iulie 1943, în nordul Italiei, și încearcă să-l îmbărbăteze, dar monologul lung de două ceasuri al Führerului l-a deznădăjduit pe dictatorul italian și l-au făcut să simtă că nu mai are voința necesară pentru a continua lupta. Popularitatea și reputația dictatorului au avut de suferit după înfrângerile catastrofale din 1941, și nu s-au îmbunătățit, mai ales după eșecurile din Grecia. Relația lui cu Hitler s-a schimbat drastic după aceasta: chiar și Mussolini vorbea de Italia fascistă ca de „farul din spate" al Axei, și curând a căpătat o nouă poreclă: liderul regional al Italiei. Hitler, care obișnuia să se culce destul de târziu, începuse să-i trimită mesaje în toiul nopții, iar Mussolini era trezit din somn pentru a le primi. Dictatorul italian se plângea că se săturase să

răspundă la chemările lui Hitler, ca un chelner care răspunde la clinchetul clopoțelului.[1349]

Trupele italiene continuau să lupte, dar își pierduseră toată speranța în cauza care le cerea să se sacrifice. Mussolini însuși se plângea în particular că italienii îl dezamăgeau. La rândul său, Hitler își pierduse încrederea că italienii mai puteau să continue lupta și planificase deja să cucerească Italia și teritoriile acesteia din sudul Franței, Iugoslavia, Grecia și Albania, numindu-l pe Rommel în fruntea operațiunii.[1350] Aliații începuseră să bombardeze orașe din Italia și pericolul unei invazii Aliate în partea continentală a Italiei creștea tot mai mult. Germania a trimis trupe în peninsulă, iar simpla lor prezență dădea de înțeles italienilor pentru ce cauză luptau acum. Drept urmare, pentru prima oară după mulți ani, s-a format o opoziție serioasă a dictaturii lui Mussolini, opoziție care a rezistat până la sfârșitul lunii iulie. În februarie 1943, Mussolini a început o epurare în rândurile Partidului Fascist, ai cărui membri proeminenți erau din ce în ce mai nemulțumiți și critici la adresa calităților lui de lider militar și politic. Aceasta a fost ultima acțiune întreprinsă de Mussolini. Dezorientat și demoralizat, dictatorul suferea de dureri stomacale care îl epuizau și își petrecea timpul în mare parte cu amanta sa, Clara Petacci, traducând autori clasici de beletristică din italiană în germană sau consacrându-se rezolvării unor probleme minore de administrație. De vreme ce era singurul comandant suprem al forțelor armate și răspundea și de câteva ministere importante, acest lucru a dus la formarea unui gol în centrul puterii. Șefii de partid care fuseseră concediați au început să comploteze împotriva lui. Cei din Marele Consiliu Fascist care doreau implementarea unor măsuri mai radicale pentru mobilizarea populației sau care încercau să treacă planificarea de război sub responsabilitatea absolută a forțelor armate, au propus, în cadrul unei sesiuni care a avut loc la 24 și 25 iulie 1943 (prima de acest gen din 1939), să-i fie luate dictatorului italian toate prerogativele. Dino Grandi, un lider fascist moderat, care a înaintat moțiunea, a mărturisit mai târziu că purtase pe tot timpul întâlnirii o grenadă asupra sa, în caz de urgență. Dar nu a fost nevoie de ea. Confruntat cu criticile care i se aduceau, Mussolini părea confuz și slăbit. Nu părea să-și dea seama ce se întâmplă și nu a înaintat o contra-moțiune, lucru care i-a făcut pe mulți să creadă că nu avea nicio obiecție la moțiunea lui Grandi. În primele ore ale dimineții, moțiunea a trecut cu 19 voturi la 7.[1351]

Votul Marelui Consiliu Fascist i-a avantajat pe conducătorii militari care, nemulţumiţi de modul în care se desfăşura războiul, l-au convins pe rege să-l demită pe Mussolini (un drept pe care-l avea, conform constituţiei, de vreme ce funcţia oficială ocupată de Mussolini era de prim-ministru), şi să-l aresteze a doua zi. Nu s-a opus rezistenţă şi fostul dictator a fost dus la închisoare fără multe proteste. Se spune că doar un singur fascist zelos s-a sinucis când a auzit vestea. Monarhul l-a numit pe mareşalul Pietro Badoglio ca succesor al lui Mussolini, pentru a conduce guvernul. În timp ce Partidul Fascist se dezintegra mai mult sau mai puţin sub impactul acestor evenimente dramatice şi a fost rapid scos în ilegalitate, Badoglio şi regele i-au asigurat pe germani că Italia rămânea în război, şi, ca un gest de bună-credinţă, sau poate doar ca recunoaştere a inevitabilului, noul guvern le-a permis să preia controlul asupra unor importante trecători alpine şi a altor poziţii cheie şi să intre în peninsulă cu un număr masiv de trupe şi echipament militar. În timp ce germanii se retrăgeau din Corsica şi Sardinia, trupele salvate din Sicilia au început pregătirile defensive în partea sudică a continentului. Prins într-o situaţie care se agrava pe zi ce trece, Badoglio a început să negocieze în secret un armistiţiu cu Aliaţii, pe care l-a semnat la 3 septembrie 1943. În aceeaşi zi, trupele Aliaţilor au aterizat în Calabria, în sudul îndepărtat al Italiei şi apoi, la 9 septembrie 1943, mai sus pe coastă, la Salerno. La 8 septembrie 1943, guvernul italian anunţă că se predă Aliaţilor. Badoglio, regele şi guvernul au fugit spre sud, unde erau sub protecţia Aliaţilor. Rapoartele arătau că germanii de rând erau dezamăgiţi că aceştia nu fuseseră capturaţi şi spânzuraţi. Nici armata italiană şi nici guvernul nu au dat instrucţiuni celor peste un milion de soldaţi italieni care încă luptau.[1352]

Puse în faţa trupelor germane călite în luptă, care ocupau poziţii pe întreaga peninsulă, soldaţii italieni şi-au aruncau armele şi uniformele sau pur şi simplu s-au predat. Un număr mic de unităţi a încercat să reziste, mai ales în insula controlată de italieni, Cefalonia, de pe coasta elenă, unde luptele au continuat timp de o săptămână şi s-au încheiat cu execuţia a peste 6 000 de soldaţi şi marinari italieni de către germani, care i-au împuşcat pe ofiţerii italieni în grupuri, în decurs de patru ore, într-un masacru sângeros. Jumătate de milion de soldaţi italieni au avut norocul de a se afla în zone deja ocupate de Aliaţi. Au fost dezarmaţi şi în cele din urmă, trimişi acasă.

Dar 650 000 de ostaşi italieni au fost capturaţi de germani, ca prizonieri de război, şi apoi deportaţi în Germania pentru muncă silnică, în decembrie 1943. Situaţia lor nu era deloc de invidiat. Goebbels a declarat că italienii erau „ţigani împuţiţi". Hitler îi considera absolut decadenţi. Mulţi germani erau nemulţumiţi de ceea ce vedeau ca pe o trădare a Axei din partea Italiei şi o comparau cu evenimente asemănătoare din Primul Război Mondial, când Italia întorsese armele. Serviciul de Securitate al SS raporta că:

> Există puternice sentimente de ură în toate colţurile Reichului şi în toate păturile populaţiei, împotriva unei singure naţii: italienii. În mare parte, germanii înţeleg duşmănia pe care ne-o poartă inamicii noştri declaraţi. E o chestiune ce ţine de soartă. Dar nu îi vor ierta niciodată pe italieni, care ne-au dat atâtea asigurări, prin reprezentanţii lor, de prietenia pe care ne-o poartă, iar acum ne-au trădat pentru a doua oară, într-o manieră demnă de tot „dispreţul". Ura împotriva italienilor izvorăşte din cele mai adânci sentimente.[1353]

Autorităţile germane i-au tratat cu duritate pe italieni, răzbunându-se într-un fel pentru modul în care Italia a repudiat alianţa cu Germania. În ceea ce priveşte raţiile alimentare şi tratamentul general de care se bucurau, italienii erau trataţi aidoma muncitorilor sovietici. La fabrica Krupp din Essen, un muncitor italian capturat în război pierdea în medie 9 kilograme în primele trei luni din 1944, iar unii ajungeau să piardă chiar şi 22 de kilograme. Rata mortalităţii era mai mare decât în orice alt grup, cu excepţia muncitorilor sovietici.[1354] În jur de 50 000 de prizonieri de război italieni au murit în astfel de condiţii. Rata de mortalitate în rândurile italienilor era de 40 la mie, de cinci ori mai mare decât cea a prizonierilor britanici. Era cea mai mare rată de mortalitate dintre toate grupurile de prizonieri de război din Vest.[1355]

În Italia, indignarea germanilor, stârnită de dezertarea italienilor, s-a manifestat prin numeroase acte neprovocate de vandalism şi răzbunare. La 26 septembrie 1943, după ce au întâlnit o rezistenţă neînsemnată, în timp ce avansau spre Napoli, trupele germane au turnat kerosen pe rafturile bibliotecii universitare şi i-au dat foc, distrugând 50 000 de volume şi manuscrise, unele de neînlocuit. Două zile mai târziu, în timp ce biblioteca încă ardea, soldaţii germani au descoperit

încă 80 000 de cărţi şi manuscrise adunate din mai multe arhive, depozitate în siguranţă la Nola, şi le-au ars şi pe acestea, împreună cu toate exponatele din Muzeul Civic, inclusiv 45 de tablouri. Comandantul german din Italia, mareşalul forţelor aeriene, Albert Kesselring, a organizat în grabă evacuarea lucrărilor de artă din muzeele din Florenţa şi din alte oraşe care, mai mult ca sigur aveau să devină câmpuri de bătălie dacă Aliaţii reuşeau să avanseze în peninsulă. Soldaţii şi ofiţerii SS confiscau bijuterii, blănuri şi argintărie din palatele şi casele de la ţară sau îi dădeau afară pe proprietari şi le încartiruiau. Marchiza Origo, femeie de origini anglo-americane căsătorită cu un aristocrat italian, s-a întors la vilă după retragerea trupelor germane şi a descris ce i-a fost dat să vadă:

> Germanii furau tot ce prindeau, pături, haine, pantofi şi jucării şi, desigur, orice lucru de valoare sau comestibil, şi au distrus intenţionat multe obiecte personale, de natură sentimentală... În sufragerie, masa e încă pusă, şi se văd urmele unei sindrofii: sub mai multe pălării de vară (pe care presupun că le-au probat) sunt sticle goale de vin şi cioburi, iar alături zac aruncate cizme, jucării, mobilă întoarsă cu susul în jos şi hârtie igienică... Toaleta e plină până la refuz şi pe toate mesele sunt bucăţi de carne putrezită care răspândesc o miasmă teribilă. Un nor de muşte roieşte în jur. În dormitor e la fel.[1356]

De experienţa marchizei au avut parte mulţi proprietari italieni, care sufereau de pe urma indiferenţei soldaţilor germani, obosiţi şi epuizaţi, dintre care mulţi luptaseră înainte şi pe Frontul de Est.

Germanii s-au implicat şi în situaţia politică. În septembrie 1943, destituitul dictator Mussolini, a fost dus pe insula Ponza, din ordinele noului guvern, apoi pe o altă insulă şi, în cele din urmă, la un hotel retras de schi, în munţii Apenini, în centrul Italiei. Descumpănit şi bolnav, Mussolini a încercat la un moment dat să se sinucidă. Între timp, Hitler a organizat o operaţiune de căutare şi salvare, hotărât să nu-şi lase aliatul să cadă în mâinile inamicului, lucru care l-ar fi pus într-o lumină nefavorabilă şi ar fi scos la iveală nişte adevăruri stânjenitoare. Hitler era conştient de faptul că, aşa cum raporta şi SS-ul, mulţi germani credeau că regimul nazist se putea prăbuşi peste noapte, la fel ca şi regimul lui Mussolini. Misticismul care-l înconjura pe dictatorul

italian trebuia restabilit. Trebuiau luate măsuri şi pentru a atenua efectul dezastruos pe care îndepărtarea lui Mussolini l-a avut asupra moralului germanilor. Din rapoartele întocmite la sfârşitul lui iulie aflăm că germanii priveau căderea lui Mussolini ca pe un punct de cotitură în război, iar majoritatea erau deznădăjduiţi şi nu vedeau „nicio cale de ieşire“ din situaţia actuală.[1357] Locul unde era ţinut Mussolini a fost uşor de aflat, prin interceptarea comunicaţiilor radio. În cadrul personalului de la hotel se aflau şi numeroşi jandarmi înarmaţi. Dar aceştia fuseseră instruiţi să se poarte cu maximă prudenţă, dacă mai era nevoie, întrucât n-aveau de gând să aducă vreun afront noilor conducători ai peninsulei.[1358]

La 12 septembrie 1943, după ce zona a fost survolată de o patrulă de recunoaştere, o unitate comando de paraşutişti SS, conduşi de Otto Skorzeny, un ofiţer SS austriac născut în 1908, care luptase pe Frontul de Est şi fusese ales de Hitler pentru această misiune, a zburat fără zgomot deasupra muntelui, la bordul unor planoare, şi s-a paraşutat în faţa hotelului, lăsând avioanele să se prăbuşească pe versantul din apropiere. În numai cinci minute, comandoul a preluat controlul fără a trage un singur foc de armă. Skorzeny l-a găsit pe Mussolini şi l-a informat că fusese trimis de Hitler. Unitatea de comando a improvizat o pistă de aterizare pe pajiştea îngustă şi înclinată din faţa hotelului, şi a chemat un avion Stork de recunoaştere şi legătură, care putea ateriza la viteze foarte mici. Mussolini a fost preluat şi dus întâi la Roma, apoi la sediul de campanie al lui Hitler, de la Rastenburg. Hitler a fost dezamăgit când a dat ochii cu Mussolini, care era un om distrus. Dar l-a convins pe fostul dictator italian să formeze un guvern marionetă în nordul Italiei, cu sediul la Salò. Aici, încurajat de nazişti, Mussolini a judecat şi executat cinci lideri fascişti, din cei care votaseră împotriva lui la întâlnirea Marelui Consiliu Fascist, inclusiv pe ginerele său şi fostul ministru de externe, Galeazzo Ciano. Regimul său politic a degenerat curând într-un melanj de violenţă, corupţie şi teroare. În acest timp, incursiunea îndrăzneaţă a lui Skorzeny i-a bucurat pe germani, aşa cum se intenţionase de la bun început. Rapoartele vremii arată că, în opinia oamenilor de rând, operaţiunea demonstra faptul că Germania era capabilă să iasă dintr-o situaţie grea, improvizând cu stil.[1359]

II

Preluarea controlului de către germani şi formarea guvernului marionetă a regimului fascist de la Salò a însemnat pentru evreii italieni, dintre care 43 000 trăiau în zona germană, o înrăutăţire drastică a condiţiilor cu care fuseseră obişnuiţi până atunci. Încă de la introducerea legilor rasiale din 1938, asemănătoare cu cele de la Nürnberg, evreii au fost discriminaţi în chip oficial de către regimul fascist. Antisemitismul nu a fost niciodată foarte intens sau larg răspândit în Italia, iar în Grecia, sudul Franţei şi Croaţia, armata italiană a luat chiar măsuri pentru protejarea evreilor de violenţe şi pentru a împiedica deportarea acestora. Acum, acest lucru nu mai era posibil. Pentru început, germanii s-au dedat jafului. La scurt timp după ce forţele germane au ocupat Roma, şeful SS din capitala Italiei, Herbert Kappler, a dat comunităţii evreieşti 36 de ore pentru a-i livra 50 de kilograme de aur. Keppler i-a asigurat pe liderii comunităţii că, dacă se conformau, nu va dispune deportarea lor. Şi într-adevăr, deşi Himmler îl însărcinase deja pe Kappler la 12 septembrie 1943 cu deportarea evreilor italieni, până şi şeful SS era de părere că poliţia italiană reprezenta un pericol mult mai mare, care trebuia eliminat mai înainte de toate, cu forţele limitate de care dispunea. În timp ce liderii comunităţii evreieşti adunau aurul şi îl livrau lui Keppler pentru a fi transportat la Biroul Central de Securitate din Berlin, la 7 octombrie 1943, în oraş au sosit membrii de personal al lui Alfred Rosenberg şi au început să încarce conţinutul bibliotecii comunităţii în două vagoane, pentru a fi transportat în Germania. Panica stârnită de acest jaf public s-a răspândit numaidecât printre evreii Romei, care erau şocaţi de cutezanţa germanilor şi tot mai conştienţi de primejdia în care se aflau. La scurt timp după acest incident, trupele SS au ucis cincizeci şi patru de evrei în nordul îndepărtat, în zona lacului Maggiore, iar în Merano şi Trieste au început deportările. La 6 octombrie 1943, Theodor Dannecker a sosit în Roma cu o escortă înarmată, având ordine să preia funcţia lui Kappler şi să organizeze arestarea şi deportarea evreilor italieni la Auschwitz, pentru exterminare.[1360]

Sosirea lui Dannecker i-a alarmat pe oficialii germani din Roma. Reprezentantul interimar al Ministerului de Externe, Eitel Möllhausen,

şi şeful forţelor armate din zonă, feldmareşalul Albert Kesselring, şi-au unit forţele cu Kappler pentru a convinge Ministerul de Externe din Berlin să-i pună pe evrei să muncească la fortificaţii, în loc să-i „lichideze“, aşa cum a scris Möllhausen cu imprudenţă, într-o telegramă trimisă la Berlin la 6 octombrie 1943. Mai mult decât atât, nou numitul ambasador german la Vatican, Ernst von Weizsäcker, a atenţionat Ministerul de Externe că e posibil ca Papa Pius al XII-lea, sub ale cărui ferestre, cum ar veni, trebuiau să aibă loc deportările, să facă o declaraţie publică de protest. Pentru a evita asta, Weizsäcker a spus că ar fi preferabil să-i recruteze pe evrei în proiectele care necesitau forţă de muncă în Italia. Reacţia lui Hitler nu s-a lăsat mult aşteptată. La 9 octombrie 1943, Ministerul de Externe i-a spus lui Möllhausen în termeni concreţi că Ribbentrop insista, „pe baza instrucţiunilor primite de la Führer“, ca evreii din Roma să fie deportaţi şi să „nu se mai implice în problemele cu evreii“, care erau responsabilitatea SS.[1361] Acest lucru a zdrobit efectiv opoziţia. Ajutaţi de trupele germane, ofiţerii SS din subordinea lui Dannecker au arestat 1 259 de evrei în Roma, la 16 octombrie 1943, inclusiv 200 de copii sub vârsta de 10 ani. Majoritatea erau femei. După ce 29 prizonieri au fost eliberaţi pentru că nu erau italieni sau erau de „rasă mixtă“ ori căsătoriţi cu persoane care nu erau de etnie evreiască, Dannecker i-a trimis pe restul la Auschwitz. Mulţi alţi evrei s-au ascuns, ajutaţi de neevrei, care erau şocaţi de acţiunile întreprinse de germani. Câteva mii de evrei s-au refugiat la Vatican şi în mănăstirile şi abaţiile din alte părţi ale Romei, dar protestul public aşteptat din partea papei nu a avut loc. O astfel de declaraţie i-ar fi încurajat pe italieni şi i-ar fi făcut pe germani să oprească operaţiunea pentru a nu stârni opoziţia populaţiei. Dar papa era îngrijorat că o condamnare publică ar pune în pericol poziţia Bisericii sau chiar a Vaticanului. În *Osservatore Romano*, publicaţia oficială a Vaticanului, a apărut ulterior un articol în care se vorbea în termeni laudativi despre încercările papei de a alina suferinţele cauzate de război, dar era scris într-un stil atât de vag încât, cum observa şi Weizsäcker, foarte puţini l-ar fi interpretat ca având legătură cu problema evreiască.[1362]

În nordul Italiei, în statul marionetă condus de Mussolini, guvernul a ordonat ca toţi evreii să fie duşi în lagăre de concentrare, iar în Veneţia poliţia a arestat evrei în decembrie 1943 şi din nou în august şi octombrie 1944, scoţându-i din azilele de bătrâni, spitale şi chiar şi

din propriile case. După al doilea și al treilea raid, care au avut loc, spre deosebire de primul, cu participarea germanilor, cei mai slăbiți dintre prizonierii spitalizați au fost uciși, iar restul deportați la Auschwitz. În total, încă 3 800 au fost duși la Auschwitz în 1944, și alți 4 000 de evrei și partizani au fost adunați de Globocnik, transferați din Est, pe coasta Adriaticei și omorâți într-un lagăr de concentrare de lângă Trieste, la Risiera di San Sabba, unii cu ajutorul camerelor mobile de gazare.[1363]

Cu toate acestea, în jur de 80% din evreii italieni au supraviețuit războiului, în principal grație ajutorului primit din partea italienilor de rând.[1364] După pătrunderea forțelor de ocupație germane, au apărut și grupurile de partizani, numărând 10 000 de luptători la sfârșitul anului 1943 și 100 000 în octombrie 1944. Circa jumătate dintre ei erau comuniști, iar restul erau prea puțin uniți sau organizați. Operațiunile lor au dus la formarea a diferite contra-organizații, inspirate de regimul de la Salò. Acestea străbăteau zonele rurale, hăituind opozanții regimului și ducând o luptă de represalii sângeroase. La 24 martie 1944, într-o acțiune de tristă amintire la care au participat și unitățile SS, au arestat 335 de cetățeni ai Romei, inclusiv 72 de evrei, și i-au dus la peșterile Ardeatine, un labirint de catacombe din creștinismul timpuriu, unde i-au forțat să stea în genunchi și i-au împușcat pe toți în ceafă, în semn de răzbunare pentru un atac neînsemnat al partizanilor, petrecut cu o zi în urmă. Au urmat mai multe masacre, toate executate sub același pretext, inclusiv unul în care 771 de oameni au fost împușcați, la Marzabotto. În total, se estimează că în jur de 45 000 de partizani au murit în cursul luptelor armate cu poliția germană sau fascistă, grupurile paramilitare, unitățile SS și aproape 10 000 au fost executați ca represalii.[1365] Printre partizanii arestați se afla și un tânăr chimist industrial, Primo Levi, care fugise la poalele munților Alpi ca să nu fie arestat, și care s-a alăturat unui grup autointitulat „Justiție și Libertate". Când a fost arestat de miliție, a recunoscut că e evreu, a fost dus la penitenciarul pentru evrei de la Fossoli, lângă Modena, și apoi la Auschwitz, unde a supraviețuit câteva luni, pentru că știa germana și era ajutat de un alt prizonier italian. În noiembrie 1944, Levi a fost transferat la Monowitz, unde, datorită expertizei sale științifice a fost recrutat în producția de buna. După război, Levi și-a scris amintirile și reflecțiile într-un volum intitulat *Mai este oare acesta un om?* care s-a bucurat de prestigiu internațional.[1366]

Între timp, trupele Aliaților își continuau avansul greoi prin peninsulă. În calea lor se aflau și mlaștinile Pontine, pe care Mussolini le-a asanat cu costuri enorme în anii '30, transformându-le în teren arabil, și populându-le cu 100 000 de veterani de război și familiile acestora, și a construit cinci noi orașe și optsprezece sate. Germanii erau hotărâți să le readucă la starea inițială, pentru a îngreuna avansul Aliaților și, în același timp, pentru a se răzbuna pe trădătorii italieni. La puțin timp după ce italienii s-au predat, zona a fost vizitată de Erich Martini și de Ernst Rodenwaldt, doi medici specializați în malarie, care lucrau la Academia militară medicală din Berlin. Ambii făceau parte din organizația de cercetare *Ahnenerbe* al lui Himmler, din cadrul SS, iar Martini era membru în consiliul institutului de cercetare al acesteia de la Dachau. Cei doi i-au sfătuit pe soldații germani să oprească pompele care mențineau fostele mlaștini uscate și până la sfârșitul iernii zona era din nou acoperită de 30 cm de apă. Ignorând protestele oamenilor de știință italieni, au inversat sensul pompelor, deversând apă de mare în zonă și distrugând barajele care apărau zona de fluxul mării. Apoi au demolat o bună parte din pompe și le-au trimis pe celelalte în Germania, au distrus echipamentul care împiedica creșterea vegetației în canalele de scurgere și au minat zona, asigurându-se că daunele produse aveau să dureze timp îndelungat.[1367]

Scopul acestor măsuri era, mai presus de toate, reintroducerea malariei în mlaștini. Martini descoperise în 1931 că numai un singur soi de țânțar putea să supraviețuiască și să se înmulțească în apă sărată, dulce sau sălcie, și anume *anopheles labranchiae,* purtătorul malariei. Prin urmare, toți ceilalți țânțari din mlaștinile Pontine au fost distruși, și practic 100% din țânțarii rămași, care se înmulțeau cu rapiditate în cei 98 000 de acri ai zonei inundate, erau purtătorii bolii, după ce în 1940 aproape că fuseseră eradicați. Pentru a se asigura că malaria rezistă, echipa lui Martini și Rodenwaldt a confiscat tot stocul de chinină, substanță folosită în combaterea bolii, și l-au dus într-un loc secret din Toscana, departe de mlaștini. Ca să reducă la minimum numărul de martori, germanii au evacuat întreaga populație a mlaștinilor, permițându-le să se întoarcă doar după ce operațiunea era finalizată. Casele le fuseseră inundate și distruse, și mulți și-au petrecut nopțile în natură, unde au căzut victime roiurilor uriașe de țânțari anofeli care se înmulțeau în canalele de scurgere înfundate și în craterele lăsate de mine. Cazurile oficiale de malarie raportate au crescut

îngrijorător, de la 1 200 în 1943, la aproape 55 000 anul următor și 43 000 în 1945. Numărul adevărat de cazuri din 1944 din zonă a fost estimat mai târziu ca fiind aproape dublu față de numărul oficial. Chinina nu era disponibilă, iar serviciile medicale erau în dezordine totală din cauza războiului și a prăbușirii efective a statului italian. Locuitorii sărăciți din zonă sufereau acum de malnutriție, pe lângă faptul că fermele le fuseseră distruse, și nu aveau provizii. Au căzut pradă unei maladii care fusese reintrodusă în mod intenționat, unui război biologic îndreptat nu numai spre trupele Aliaților care urmau să treacă prin regiune, dar și împotriva celor 500 000 de italieni care locuiau în zonă și care erau tratați de germani nu ca aliați, ci ca specimene ale unei rase inferioare care merită cea mai crudă formă de pedeapsă pentru că trădaseră puterile Axei.[1368]

III

Invadarea Italiei de către Aliați a reflectat ceea ce devenise o completă dominație a Aliaților în Marea Mediterană. În 1942–43, britanicii și americanii și-au debarcat trupele în nordul Africii, Sicilia și Italia fără probleme. Amenințarea cea mai mare era încă flota germană de submarine (U-boot) din nordul Atlanticului. Dar nici aici lucrurile nu stăteau bine pentru Germania. Pe măsură ce tot mai multe cuirasate germane erau scufundate sau avariate de raiduri aeriene, Hitler a decis că sunt demodate și a abandonat planul inițial de creare a unei flote uriașe de război. A redirecționat resursele pentru construirea unor submarine, deși șantierele navale aveau să finalizeze acest transfer de fonduri abia în anul următor și să demareze producția de submarine la scară largă. La sfârșitul lunii ianuarie, în 1943, Marele Amiral Raeder, care susținuse construirea unei flote mari de suprafață, a demisionat și a fost înlocuit la conducerea marinei de către amiralul Karl Dönitz, comandantul flotei de submarine. Hitler vedea în submarine viitorul războiului naval. Dar planurile ambițioase ale lui Dönitz de a construi 600 de submarine erau imposibil de realizat, dată fiind lipsa de materii prime (cupru, cauciuc) și de concentrarea resurselor disponibile spre planul de invazie a Franței. Doar douăzeci de submarine au fost construite de la izbucnirea războiului până în vara anului 1940. Infiltrarea

unui submarin în baza navală britanică de la Scapa Flow, unde a scufundat cuirasatul *Royal Oak*, a fost o manevră propagandistică spectaculoasă, dar mult mai grav pentru Aliaţi era faptul că submarinele germane, puţine la număr, au lansat imediat atacuri asupra navelor de transport ale Aliaţilor în încercarea de a perturba aprovizionarea acestora, succesul lor datorându-se şi faptului că au spart codurile pe care britanicii le foloseau pentru a cripta transmisiile radio. Până în martie 1940 au scufundat încărcături britanice de aproape 680 000 de tone. Dar asta însuma doar o mică parte din total. Pierderile suferite, avariile şi perioadele lungi de timp petrecute în porturi pentru reparaţii au făcut ca numai 25 de submarine germane să fie operaţionale în Atlantic în vara anului 1940. Nu erau nici pe departe îndeajuns de multe pentru a tăia complet linia de aprovizionare a Marii Britanii.[1369]

Pe lângă faptul că erau puţine la număr, submarinele germane nu erau cu mult mai avansate din punct de vedere tehnic faţă de cele din Primul Război Mondial. Erau încă forţate să navigheze mai mult la suprafaţă, unde înaintau încet şi puteau fi cu uşurinţă zărite de avioane inamice. Scufundarea era posibilă doar pentru scurt timp. Erau, de asemenea, dezavantajate de faptul că nu aveau sprijinul avioanelor de recunoaştere, ceea se însemna că trebuiau să găsească singure navele inamice. Britanicii au pus imediat la punct un sistem de convoi, asigurând escortarea navelor comerciale vulnerabile de către un distrugător. Submarinele cercetau nerăbdătoare orizontul, căutând coloanele de fum de la navele engleze care se ridicau uşor deasupra liniei orizontului, apoi se îndreptau spre convoi la suprafaţa apei şi fixau ţinta înainte de a elibera torpilele, urmărind dâra de spumă lăsată de acestea. Scufundarea era o tactică defensivă, o manevră extremă, luată pentru a se ascunde de distrugătoarele din convoi şi de grenadele lor antisubmarin. Erau uşor de identificat şi chiar şi pierderea unui număr mic de submarine ar fi periclitat încercarea de a distruge liniile maritime de aprovizionare ale Marii Britanii.[1370] O creştere semnificativă a producţiei ar fi avantajat flota de submarine. Submarinele erau mult mai ieftine decât navele de război de suprafaţă. Hitler a ordonat în iulie 1940 ca rata de producţie să fie mărită la 25 de submarine pe lună. Dar rezultatele se lăsau aşteptate. Până la sfârşitul anului, soldatul Hans Meier-Welcker, intelectual, s-a văzut nevoit să admită: „Nu putem distruge puterea maritimă a Angliei“[1371]. La scurt timp, Hitler a redirecţionat priorităţile economice spre armată şi, până în martie 1941, doar

72 de submarine au ieşit din fabrici. În aceeaşi perioadă, cele aproape 20 de submarine care străbăteau constant Atlanticul au reuşit să scufunde peste două milioane de tone de încărcătură a britanicilor. Cu toate acestea, sistemul de convoi a fost reinstaurat şi britanicii au reuşit să descifreze codurile radio ale germanilor, aşa că pierderile au scăzut sub 100 000 de tone pe lună în vara anului 1941.[1372]

Distrugătoarele s-au bucurat de mai mult succes în atacurile îndreptate împotriva convoaielor, dar la sfârşitul lunii decembrie 1942, un raid al distrugătoarelor asupra a două convoaie britanice a fost respins. Amiralul Raeder, care recomanda în continuare atacurile la suprafaţă, a fost eliberat rapid din funcţie la 30 ianuarie 1943 şi înlocuit de amiralul Karl Dönitz, comandantul flotei submarine, care a reuşit cu greu să-l convingă pe Hitler să nu retragă toate marile nave de război ale Germaniei şi să folosească armamentul lor pentru apărarea coastei. Cuirasatele şi crucişătoarele erau vulnerabile la atacuri aeriene şi distrugătoarele nu erau destul de puternice şi nici suficient de numeroase pentru a învinge navele de escortă ale convoaielor britanice.[1373]

Mai periculoase pentru navele de transport britanice erau submarinele germane, după cum sugerează şi preferinţa lui Hitler pentru Dönitz. În primele luni după ce Hitler a declarat război SUA, submarinele germane care stăteau la pândă pe coasta americană şi în jurul Mării Caraibelor au profitat de faptul că americanii nu au redus luminozitatea în oraşele de pe coastă şi au scufundat mai multe nave de transport care navigau pe Atlantic fără escorte navale înarmate. Până la sfârşitul lunii august 1942, germanii au scufundat 485 de nave americane, însumând aproape 2,5 milioane de tone de încărcătură. Pe aproape întreg cuprinsul anului 1942, un nou cifru german i-a împiedicat pe englezi să le decripteze mesajele navale, în timp ce germanii puteau descifra traficul radio al britanicilor, dar în decembrie 1942 cifrul german a fost spart. În noiembrie 1942, au fost scufundate 860 000 de tone de încărcătură aparţinând Aliaţilor, dintre care 720 000 de submarinele germane. La această dată, numărul de submarine de pe mare crescuse de la 22 în ianuarie 1942, la peste 100. La 27 iunie 1942, convoiul arctic PQ17, care transporta echipament militar către Uniunea Sovietică, a fost distrus aproape în întregime de avioane şi submarine germane, pierzând 26 din 39 de nave, după ce conducerea marinei din Londra le-a ordonat împrăştierea, bazându-se pe o informaţie eronată conform

căreia cuirasatul *Tirpitz* ieşise din port să le atace. Aliaţii au învăţat repede din acest fiasco şi, după un scurt răgaz, în septembrie 1942 convoaiele din Oceanul Arctic şi-au reluat activitatea cu mai mult succes. Încercarea eşuată de a bombarda şantierele navale unde erau construite submarinele germane, precum şi porturile unde erau andocate i-a costat scump pe Aliaţi. „Bătălia Atlanticului", cum a fost numită, a ajuns la apogeu în primele patru luni din 1943, într-o serie de lupte duse cu înverşunare de către escortele convoaielor şi submarinele germane, care erau acum în număr de peste 120 în Atlanticul de Nord.[1374]

Însă britanicii au reuşit să decodifice sistemul de semnalizare al traficului naval în decembrie 1942 şi să-şi direcţioneze convoaiele departe de submarinele germane care le aşteptau.[1375] Marina germană nu avea destule avioane de recunoaştere şi nu putea conta mai deloc pe sprijinul forţelor aeriene, aşa că era obligată să depisteze convoaiele Aliaţilor prin trimiterea de submarine în larg, în grupuri disparate („haite de lupi") care se reuneau când unul din ele identifica un inamic. Asta însemna că trebuiau să comunice prin semnale radio, interceptate de navele care escortau convoaiele cu ajutorul unei tehnologii noi, introduse la mijlocul anului 1942. Traficul radio dintre navele şi porturile convoaielor era şi el interceptat de marina germană încă din 1941 şi situaţia nu s-a schimbat până în iunie 1943, când a fost introdus un nou cod, permiţându-le submarinelor germane să localizeze convoaiele sau să ştie în ce direcţie se îndreptau. Submarinele nu puteau trimite sau primi semnale radio când erau scufundate şi, pe deasupra, se mişcau foarte greoi la adâncime, aşa că îşi petreceau mare parte din timp la suprafaţă, unde puteau fi zărite sau atacate cu uşurinţă. Sub apă, puteau fi localizate doar prin detectarea ecourilor şi avariate doar de grenade antisubmarin. Submarinele atacau de regulă de la suprafaţă, noaptea, astfel că escortele convoaielor au elaborat un sistem de reflectoare pentru a le depista. Din 1943, convoaiele au fost escortate şi de portavioane mai mici. Această schimbare s-a dovedit a fi decisivă, mai ales pentru convoaiele din Oceanul Arctic. În februarie 1943, Aliaţii (în special americanii) construiau deja mai multe nave decât ar fi fost germanii în stare să scufunde. În mai 1943, Germania pierdea în medie un submarin pe zi, iar comandanţii de submarine ezitau să lanseze noi atacuri asupra inamicului. La 24 mai 1943, amiralul Dönitz s-a recunoscut învins şi a ordonat flotei de submarine să

părăsească Atlanticul de Nord. Producţia de submarine germane a continuat în cantităţi semnificative şi au fost autorizate modele noi, mai avansate, iar războiul pe mare a continuat, dar ameninţarea la adresa navelor de transport ale Aliaţilor în Atlantic şi în Oceanul Arctic s-a diminuat seminificativ.[1376]

S-a dezlănţuit iadul

I

Pe Frontul de Est, înfrângerea suferită de armata germană la Stalingrad a marcat începutul unei îndelungate retrageri care avea să sfârşească printr-o înfrângere totală în Berlin, peste doi ani. A fost un punct de cotitură decisiv al războiului din Est.[1377] Înainte ca Paulus şi supravieţuitorii din Grupul de Armate B să se predea, Grupul de Armate A (cealaltă jumătate din Grupul de Armate Sud) a întâmpinat mari greutăţi. În vara anului 1942, Grupul de Armate A avansa rapid prin Caucaz, în timp ce Armata Roşie se retrăgea, iar generalii sovietici încercau cu disperare să administreze întăririle şi proviziile. La începutul toamnei, armatele germane erau epuizate, împuţinate, dependente de liniile de aprovizionare extinse şi nesigure, şi îşi pierduseră puterea, fiind divizate în mai multe vârfuri de lance. La mijlocul lunii septembrie 1942, în ciuda ofensivei rapide, germanii se aflau încă la câteva sute de kilometri de mult râvnitele câmpuri petrolifere de la Groznîi şi Baku. Comandantul Grupului de Armate A, feldmareşalul Wilhelm List, şi-a dat seama că pur şi simplu nu avea resursele necesare pentru a-i împinge pe ruşi înapoi, pe trecătorile muntoase, înainte de venirea iernii. După ce a fost înştiinţat de situaţie, Hitler a sosit la faţa locului cu avionul şi, extrem de furios, l-a demis pe List, preluând comanda Grupului de Armate A, deşi nu vizitase teatrul de operaţiuni. Führerul credea că încă putea cuceri câmpurile petrolifere din Bazinul Caspic. Dar s-a văzut nevoit să admită că nu le va cuceri în 1942. După multe pregătiri, Armata Roşie era gata să ţină piept ofensivei germane. Pentru mulţi soldaţi germani, marşul prin livezile parfumate, podgorii şi lanuri de porumb, cu munţi acoperiţi de zăpadă la orizont, fusese aproape idilic. Dar în oraşul Ordjonikidze au

întâmpinat o rezistență insurmontabilă. Un tânăr soldat de artilerie scria la 2 noiembrie: „Nimeni n-a trăit asemenea momente până acum. S-a dezlănţuit tot iadul"[1378]. „Ultimele două săptămâni au fost cumplite", scria el la 14 noiembrie 1942.[1379] Înconjurate de trupele Armatei Roşii, forţele germane au încercat să răzbească, dar nu puteau decât să se retragă. Ofensiva a fost ţinută în loc.[1380]

Singura opţiune era retragerea. La vest de Stalingrad, sovieticii izolaseră Armata a Şasea a lui Paulus şi pe deasupra ameninţau poziţiile germane din Vest. Grupul de Armate A putea să rămână izolat dacă forţele sovietice reuşeau să cucerească oraşul Rostov şi să izoleze şi partea de nord a Caucazului. Din ce în ce mai preocupat de soarta Stalingradului, Hitler l-a numit pe feldmareşalul Ewald von Kleist în fruntea Grupului de Armate A. Kleist şi-a dat imediat seama de pericolul izolării. La 27 decembrie 1942, Manstein l-a convins pe Zeitzler să-i ceară lui Hitler permisiunea de a se retrage din Caucaz. În mod surprinzător, Hitler şi-a dat acordul. Realizase probabil că nu mai putea trimite întăriri în Caucaz, deoarece Armata a Şasea era blocată la Stalingrad, iar unităţile importante fuseseră trimise deja în nord. Dar s-a răzgândit iute. Era însă prea târziu: Zeitzler transmisese ordinul prin telefon şi retragerea începuse. Urmărite de unităţi sovietice relativ slăbite, trupele germane au mărşăluit toată ziua înapoi spre Rostov-pe-Don, şi apoi, pe măsură ce forţele sovietice avansau spre vest, în ajunul victoriei repurtate la Stalingrad, germanii au fost forţaţi să se retragă şi mai mult, evacuând regiunea industrială din bazinul Donbas, pe care o cuceriseră în vara trecută.[1381] Retragerea i-a descumpănit pe mulţi. Albert Neuhaus îi scria soţiei sale la 16 februarie 1943: „Aproape că-ţi vine să izbucneşti în plâns, când te gândeşti câte sacrificii şi eforturi am făcut pentru cucerirea acestor teritorii. Nu trebuie să ne gândim la asta... Suntem în mijlocul unei crize reale şi dacă nu am fi devotaţi trup şi suflet ne-am pierde curajul"[1382]. Albert a căzut o lună mai târziu, la 11 martie 1943, străpuns de gloanţele sovieticilor.[1383]

Situaţia de pe Frontul de Est a fost clarificată şi, într-o oarecare măsură, stabilizată de aceste retrageri. Din Europa de Vest au fost transferate trupe proaspete, în timp ce Manstein şi-a reorganizat şi reechipat forţele, pregătindu-se pentru un contraatac. La 19 februarie 1943, Grupul de Armate Sud a trimis două armate de blindate spre nord, care au pulverizat forţele avansate ale sovieticilor şi au recapturat Harkov, în timp ce o altă armată de blindate a distrus tancurile sovietice din Est.

O lună mai târziu, căldura primăverii a preschimbat terenul în noroi, lucru care a pus capăt contraofensivei pentru o vreme. Dar nici Hitler, nici liderii armatei nu-şi făceau iluzii cu privire la aceste victorii răzleţe. Erau conştienţi că, după Stalingrad, în pofida retoricii îndrăzneţe la care conducerea nazistă încă nu renunţase, Germania trecuse în defensivă pe Frontul de Est. Prioritatea era să păstreze controlul asupra zonelor puternic industrializate din bazinul Donbas, unde se găseau depozite bogate de cărbune şi minereu, vitale pentru efortul german de război. Hitler i-a avertizat pe generali că pierderea acestora însemna sfârşitul războiului.[1384] Era nevoie de o tactică ofensivă care să stabilizeze situaţia pe frontul german, sacrificând cât mai puţine vieţi şi armament, şi să slăbească Armata Roşie îndeajuns de mult pentru a opri lansarea unei ofensive victorioase la vară. Posibilităţile erau limitate. Generalii germani ştiau că Armata Roşie dispunea de un contingent dublu de soldaţi şi de trei sau chiar patru ori mai multe unităţi de artilerie şi tancuri pe Frontul de Est. În acest context, care era cel mai prielnic loc pentru a lansa o ofensivă? La fel ca în faţa Moscovei, generalii s-au certat şi n-au reuşit să ia o hotărâre unanimă. Comandamentul Suprem al Forţelor Armate nu se putea pune de acord cu Înaltul Comandament al Armatei în privinţa întăririi poziţiilor defensive din Italia şi din Vest. Şi, tot ca la Moscova, decizia finală i-a revenit în cele din urmă lui Hitler. Lovitura trebuia dată la Kursk, unde o protuberanţă a liniei de front sovietice oferea posibilitatea unei manevre de încercuire.[1385]

În timp ce aşteptau ca terenul să devină mai solid, comandanţii germani au rulat cantităţi enorme de echipament, tancuri (noile *Tiger* şi *Panther),* alte blindate, (în special noul model de autotun *Ferdinand)* şi avioane de luptă, pregătindu-se pentru un asalt asupra ramificaţiei din linia de front. Manstein voia să treacă rapid la acţiune, înainte ca Armata Roşie să aibă timp de pregătiri, dar îl neliniştea problemele apărute la sistemul de cale ferată, la transportarea întăririlor pe front, faptul că partizanii atacau transporturile, dar şi repetatele avertismente primite de la feldmareşalul Model, comandantul Armatei a Noua de la nord de Kursk, care susţinea că forţele sale erau prea slăbite pentru a contribui substanţial la „Operaţiunea Citadela", cum fusese denumită. Aşadar, Hitler a amânat de mai multe ori atacul, lăsând armatele să-şi recapete puterile. Dar vulnerabilitatea „protuberanţei" de la Kursk era evidentă şi Armata Roşie a desfăşurat în zonă un număr

masiv de întăriri, de trupe și blindate. Sovieticii au reușit să identifice nu numai locul unde germanii aveau să lanseze riposta ofensivă, dar și direcția lor de atac. Elementul surpriză, esențial pentru reușita atacului, fusese pierdut. Consecințele aveau să se dovedească fatale pentru armatele germane.[1386]

La începutul lunii iulie, cele două armate s-au întâlnit în cea mai mare bătălie terestră din istorie. Statisticile erau uluitoare. În Bătălia de la Kursk, dacă punem la socoteală Operațiunea Citadela și cele două contraofensive sovietice, au fost angajați peste 4 milioane de soldați, 69 000 de unități de artilerie, 13 000 de tancuri și autotunuri și aproape 12 000 de avioane de luptă. Însă la debutul Operațiunii Citadela, Armata Roșie întrecea forțele germane de trei ori (1 426 352 de soldați față de aproximativ 518 000). Cele 2 365 de tancuri și autotunuri ale germanilor au dat piept cu 4 938 de vehicule militare sovietice de același calibru. Apărătorii sovietici dispuneau de 31 415 unități de artilerie de diferite tipuri, inclusiv lansatoare de rachete, pentru a crea un zid de foc greu de penetrat de către germani, iar cele 7 417 unități de artilerie ale germanilor nu aveau nicio șansă să distrugă apărarea sovieticilor. Forțele germane de pe Frontul de Est pierduseră de mult controlul aerian, probabil definitiv, având în vedere că nu dispuneau decât de 1 372 de avioane de luptă, față de cele 3 648 de avioane inamice. În plus, Armata Roșie avea în apropiere rezerve uriașe de întăriri și echipament, gata să le arunce în luptă la nevoie. Dându-și seama de acest lucru, Model a ținut un număr important de blindate departe de luptă, în caz că rușii își aruncau în bătălie rezervele pentru a amenința poziția din spate. În total, în întreaga zonă de bătălie, Armata Roșie își întrecea inamicul cu 3 la 1: 2 la 1 la soldați, 3 la 1 la tancuri și blindate, 5 la 1 la unități de artilerie și 3 la 1 la avioane de luptă. Kursk a fost o bătălie de proporții colosale, dar în niciun moment nu a existat posibilitatea unei victorii germane, mai ales după ce comandanții sovietici au anticipat atacul german.[1387]

II

În dimineața zilei de 5 iulie 1943, trupele germane au atacat simultan din ambele părți ale „protuberanței". Rușii erau pregătiți. În decursul a trei luni de muncă asiduă, 300 000 de recruți civili ajutaseră

trupele sovietice să construiască un sistem defensiv care se întindea de-a lungul a 300 de kilometri, cu sârmă ghimpată, tranșee adânci, capcane pentru tancuri, cuiburi de mitraliere, aruncătoare de flăcări și unități de artilerie, dispuse pe opt linii, una în spatele celeilalte. Au fost îngropate aproape un milion de mine, în unele sectoare depășind chiar 3 000 pe kilometru. Un comandant german de blindate a spus că „ceea ce s-a întâmplat la Kursk a fost de necrezut. Nu am mai trecut prin nimic similar în război, înainte sau după această bătălie. Rușii au pregătit un sistem defensiv a cărui extindere în adâncime era de neconceput pentru noi. De fiecare dată când treceam de o poziție, luptându-ne cu înverșunare, ne confruntam cu alta“[1388]. Cu toate acestea, începutul bătăliei a fost de rău augur pentru Armata Roșie. Induși în eroare de informația falsă privind ora la care începea asaltul, primită de la un soldat german capturat, artileria sovietică a deschis focul și s-a dat de gol că aștepta atacul german. Bombardierele sovietice au decolat și au lansat un atac surpriză asupra aerodromurilor germane, care erau pline de avioane de luptă, dar au fost identificate de radarul germanilor și piloții s-au împrăștiat, doborând 425 de avioane sovietice și pierzând doar 36. În consecință, germanii au obținut supremația în aer, în ciuda faptului că forțele aeriene sovietice îi depășeau cu mult.[1389]

Între timp, în Nord, feldmareșalul Walther Model a avansat cu Armata a Noua de blindate, dar, conștient de rezervele sovietice din spate și de superioritatea masivă a forțelor din față s-a arătat șovăitor (ceea ce nu-i stătea în fire) și a încercat să apere tancurile, plasându-le în spatele infanteriei în loc să le trimită în față pentru a crea o breșă în apărarea sovieticilor. Acest lucru a îngreunat avansul și Model a început să piardă din tancuri în câmpul de mine. După cinci zile de lupte feroce, trupele sale au încetat să mai avanseze.[1390] În sud, Manstein și-a trimis armata de blindate, mult mai mare, care includea peste 200 de tancuri *Tiger* și *Panther*, în manevra clasică, pentru a penetra apărarea sovietică. Dar și acestea au fost încetinite de mine, iar 25 dintre ele au explodat doar în prima zi. Alte 45 de *Panthere* au căzut victimă defecțiunilor mecanice, ilustrând pericolele folosirii unei noi arme înainte de a o testa și încerca. Cu toate acestea, blindatele *Tiger* erau mai mult sau mai puțin imune la încercările inamicului de a le distruge și chiar și *Pantherele* s-au dovedit curând a fi superioare tancurilor sovietice T-34, pe care le făceau bucățele de la distanțe de peste 2 000 de metri. Forțele lui Manstein și ale lui Hoth avansau constant și generalii sovietici s-au

alarmat. Au decis să îngroape o parte din tancuri în pământ, până la turele, pentru a le proteja. Asta a creat probleme enorme pentru tancurile germane, care acum trebuiau să se apropie foarte mult pentru a-i distruge pe oponenții sovietici. Tancurile rusești, bine camuflate, lăsau de regulă Panterele și Tigrii să treacă pe lângă ele, înainte de a le distruge de la mică apropiere, din spate. Atacul pe flancul sudic a fost încetinit și situația s-a înrăutățit odată cu transferul unui număr mare de avioane la nord, în ajutorul lui Model, care era încercuit. Cu toate acestea, până la 11 iulie 1941, forțele lui Manstein au pătruns prin apărarea sovietică și erau aproape de atingerea primului obiectiv principal, orașul Prohorovka.[1391]

Aici, generalii sovietici au lansat un contraatac, cu scopul de a încercui și distruge forțele germane. Generalul de blindate, rusul Pavel Rotmistrov, a trimis întăriri, avansând circa 380 de kilometri în doar 3 zile cu peste 800 de tancuri. O parte le-a ținut în rezervă, dar a trimis 400 din Nord-Est și alte 200 din Est, împotriva forțelor germane deja slăbite de lupte, luându-le prin surprindere. Cu doar 186 de blindate, din care 117 tancuri, forțele germane se confruntau cu o distrugere totală. Dar șoferii ruși, obosiți după un drum de 3 zile și probabil trotilați, cum era adesea cazul în Armata Roșie, de cantități abundente de votcă, nu au observat un șanț antitanc masiv, de aproape 4,5 metri, săpat nu demult de pionierii sovietici ca parte din pregătirile pentru luptă ordonate de Jukov. Primele linii de tancuri T-34 au căzut direct în șanț, iar când cele din spate au observat într-un târziu pericolul, au virat brusc, și, în panica iscată, s-au ciocnit unele de altele și au explodat când germanii au deschis focul. La prânz, germanii raportau 190 de tancuri sovietice distruse sau abandonate pe câmpul de luptă, dintre care unele încă erau cuprinse de flăcări. Cifra părea ridicol de mare, astfel că un comandant superior s-a prezentat la fața locului pentru a face constatări. Stalin s-a înfuriat când a aflat de pierderea atâtor tancuri și l-a amenințat pe Rotmistrov cu Tribunalul Militar. Pentru a scăpa teafăr, generalul s-a înțeles cu superiorul său precum și cu Nikita Hrușciov (comisarul politic superior) să susțină că tancurile fuseseră distruse într-o bătălie de proporții, în care eforturile eroice ale sovieticilor provocaseră distrugerea a 400 de tancuri germane. Stalin a fost nevoit să accepte raportul, de vreme ce fusese ideea lui să arunce în luptă trupele lui Rotmistrov. Povestea a devenit sursa unei legende

longevive, în care Prohorovka era denumită „cea mai mare bătălie de tancuri din istorie". În realitate, a fost unul dintre marile eşecuri militare ale istoriei. Forţele sovietice au pierdut în total 235 de tancuri, iar germanii trei. Rotmistrov a fost declarat erou, iar monumentul masiv închinat bătăliei poate fi vizitat şi astăzi.[1392]

Bătălia de la Kursk s-a încheiat nu cu o victorie sovietică, ci cu ordinul lui Hitler de a înceta luptele. În bazinul mediteraneean, situaţia ieşea cu repeziciune de sub control, iar debarcarea Aliaţilor în Sicilia la 10 iulie 1943 l-a făcut pe Hitler să retragă forţe importante de pe Frontul de Est, cu precădere diviziile de tancuri desfăşurate în Operaţiunea Citadela, şi să le relocalizeze în peninsula italiană în scopul defensivei împotriva Aliaţilor, a căror invazie părea iminentă. Încurajat de pierderile uriaşe ale sovieticilor, Manstein încă mai credea că poate să ducă la bun sfârşit ofensiva de la Kursk, cu o victorie la limită. Dar la 17 iulie 1943, comandanţii diviziilor de tancuri au primit ordinul să se retragă. În următorii doi ani, Manstein şi ceilalţi generali i-au reproşat amarnic lui Hitler că dăduse cu piciorul unei posibile victorii. Până la urmă însă, eşecul de la Prohorovka nu a afectat prea mult echilibrul forţelor de la Kursk. Pierderile suferite de forţele germane în bătălie erau relativ minore: 252 de tancuri faţă de aproape 2 000 de tancuri ruseşti, aproximativ 500 de unităţi de artilerie faţă de 4 000 ale sovieticilor, 159 de avioane faţă de aproape 2 000 de avioane de vânătoare şi bombardiere ruseşti, 54 000 de soldaţi faţă de 320 000 de trupe ruseşti. Departe de a fi anihilat armata germană sau de a vesti sfârşitul tancurilor germane, bătălia a avut doar un impact minor şi a demonstrat fără doar şi poate că tancurile *Tiger* şi *Panther* erau cu mult superioare tancurilor T-34. Scopul Operaţiunii Citadela fusese limitat şi modest. Dar eşecul operaţiunii i-a convins pe mulţi soldaţi germani că, după Stalingrad, sorţii izbânzii nu mai erau de partea lor. Era pentru prima oară când o ofensivă germană de vară fusese respinsă. Mai mult, din acel moment Germania lupta un război pe două fronturi.[1393]

Dar Bătălia de la Kursk nu se încheiase. La 12 iulie 1943, când ofensiva germană era încă în plină desfăşurare, Armata Roşie a lansat o contralovitură. Peste un milion de întăriri au fost aruncate în luptă, cu 3 200 de tancuri şi autotunuri, 25 500 unităţi de artilerie şi aruncătoare de grenade, şi aproape 4 000 de avioane. Adăugate la unităţile prinse deja în luptă, forţele de care dispuneau acum sovieticii erau covârşitoare şi fără precedent: peste 2,15 milioane de soldaţi, dintre care peste

un milion și jumătate erau trupe de luptă, 4 800 tancuri și autotunuri și 35 200 unități de artilerie. Forțele de care dispunea acum Armata Roșie erau de două ori mai numeroase decât efectivele rusești care obținuseră victoria la Stalingrad. Superioritatea numerică a Armatei Roșii era atât de mare, încât putea lansa noi ofensive și în alte sectoare ale Frontului de Est, simultane, susținute de o mișcare masivă a partizanilor în spatele liniei germane, care blocau un număr enorm de trupe germane. În loc să adopte manevra clasică de a străpunge liniile germane pentru a încercui mai apoi inamicul, Armata Roșie a avansat pe un front larg, suferind pierderi groaznice. La finalul contraofensivei (23 august 1943) Armata Roșie pierduse 1 677 000 oameni, morți, răniți sau dați dispăruți, pe când germanii pierduseră doar 170 000 de oameni; rușii au pierdut peste 6 000 de tancuri, în comparație cu cele 760 ale germanilor, 5 244 unități de artilerie față de aproximativ 700 germane și peste 4 200 de avioane față de cele 524 ale germanilor. În iulie și august 1943, Armata Roșie a pierdut în total circa 10 000 de tancuri și autotunuri, iar germanii puțin peste 1 300.[1394] Stalin și generalii săi făceau o risipă uluitoare de vieți umane.

Chiar și limitate, germanii nu au făcut față pierderilor înregistrate. La 2 septembrie 1943, Otto Wöhler, un general german de infanterie, mărturisea că:

> În vreme ce noi eram nevoiți să abordăm cele mai anevoioase tactici pentru a economisi muniția, inamicul avea la dispoziție cantități nelimitate de muniție pentru artilerie și aruncătoare de grenade. Într-atât de mult ne-au subțiat rușii rândurile, că n-am mai putut menține l[inia] p[rincipală] de l[uptă], și a trebuit să improvizăm, folosind grupuri de securitate legate prin patrule... Azi-dimineață, divizia 39 Infanterie număra doar 6 ofițeri și 300 de soldați... Comandanții îmi raportau că trupele erau așa de epuizate și apatice, că nicio constrângere (oricât de draconică) nu mai funcționa în acel moment, și nici „încurajarea blândă“ sau exemplele date de ofițeri nu mai aveau vreun efect.[1395]

Generalii germani au fost nevoiți să se retragă. Furios, Hitler a dat ordine peste ordine pentru menținerea poziției. Dar situația era de așa natură, încât până și comandantul preferat al lui Hitler, Walter Model, a nesocotit ordinele Führerului și s-a angajat într-o serie de retrageri tactice, eficiente, pentru a minimiza pierderile germanilor. Pe măsură

ce trupele sovietice se apropiau de Harkov, Hitler a ordonat ca orașul să fie apărat prin orice mijloace, deși Manstein și Werner Kempf, comandantul aflat la fața locului, i-au spus că acest lucru nu era posibil. Hitler l-a demis pe Kempf, dar înlocuitorul său i-a spus același lucru, iar Hitler a fost nevoit să își dea acordul pentru evacuarea orașului. Trupele germane s-au retras, lăsând în urmă un tablou dezolant, apocaliptic, un „câmp de luptă", potrivit descrierii un soldat german. „Toți copacii și tufele erau distruse, zona era acoperită de unități de artilerie distruse, tancuri fumegânde și avioane doborâte... O priveliște demnă de sfârșitul lumii, în fața căreia soldații care nu aveau nervi de oțel puteau să cadă pradă deznădejdii."[1396]

III

Lunile scurse între Bătălia de la Kursk și debarcările din Normandia din iunie 1944 au fost denumite de unii „anul uitat" al războiului.[1397] Conștienți că situația era disperată, generalii i-au cerut de multe ori lui Hitler permisiunea să preia inițiativa, pentru a folosi vastele regiuni de stepă în lansarea unor operațiuni tactice la scară largă, în speranța de a opri ofensiva sovietică și de a zdrobi armatele inamice. În ochii lui Hitler, însă, acestea nu erau decât scuze pentru o retragere rușinoasă și a insistat tot mai mult pentru menținerea pozițiilor. Asta însemna că retragerile germanilor nu făceau parte dintr-o strategie de ansamblu, ci erau ordonate pe loc, pentru a evita încercuirea de către armatele sovietice. Generalii germani își abandonau tot mai des pozițiile și fugeau panicați, în loc să execute o retragere planificată.[1398] În această perioadă, forțele germane erau în permanentă retragere, incinerând și distrugând totul în calea lor. Un tânăr infanterist a cărui unitate se retrăgea prin Nipru i-a descris soției sale scena:

> De cealaltă parte a râului totul e cuprins de flăcări înalte, care ard de câteva zile. Trebuie să-ți mărturisesc că toate orașele și satele din zonele pe care le părăsim acum sunt în flăcări, chiar și cele mai neînsemnate cătune. Clădirile mari sunt aruncate în aer. Rușii nu trebuie să găsească nimic, doar un câmp cu moloz. Asta îi împiedică să-și adăpostească trupele în orice fel. E o imagine teribilă, dar frumoasă.[1399]

După cum sugerează şi scrisoarea, soldaţii prinseseră gustul distrugerii şi nu mai ţineau cont de disciplină, jefuind toate clădirile înainte de a le arde din temelie. Clădirile cuprinse de flăcări avertizau trupele sovietice cu privire la destinaţia germanilor, iar actele de distrugere necesitau timp şi resurse care ar fi putut fi mai bine folosite pentru organizarea unei defensive împotriva forţelor atacatoare ale Armatei Roşii. Tot mai adesea, unităţile se retrăgeau din proprie iniţiativă, fără ordine, mai ales când situaţia devenea critică.[1400]

Cu toate acestea, armatele germane au rezistat asalturilor nechibzuite ale sovieticilor, ale căror repetate atacuri frontale i-au făcut să piardă de cinci ori mai multe trupe decât oponenţii germani, uneori chiar mai mult de atât. Germanii aveau un serviciu de spionaj superior, care, alături de pregătirea poziţiilor solide şi apărarea în adâncime, a reprezentat de nenumărate ori un punct cheie în menţinerea liniei germane, înainte ca trupele să fie copleşite de armata sovietică mult mai numeroasă, şi de a fi obligate să se retragă.[1401] Ce-i făcea să continue lupta după ce pierduseră atâtea bătălii la rând? Tot mai adesea, soldaţii germani aveau impresia că luptă mai degrabă pentru Germania decât pentru Hitler sau pentru statul nazist. Teama şi dispreţul resimţite faţă de „hoardele bolşevice" sau „suboamenii sovietici" îi făceau să nu se dea în lături de la crime şi distrugeri. Nechibzuinţa inamicului a scăzut valoarea vieţii umane mai mult ca niciodată. Cu cât retragerea îi aducea mai aproape de graniţele Germaniei, cu atât lupta devenea mai îndârjită, indiferent de adeziunile soldaţilor la ideologia nazistă. În acelaşi timp, naţionalismul soldatului de rând a fost tot mai pătruns în ultimii zece ani de ideologia nazistă, care dispreţuia slavii, susţinea superioritatea germană şi, poate cel mai important, promova violenţa ca mijloc în atingerea scopurilor sale. Melanjul nazismului cu naţionalismul de tip tradiţional era prezent mai degrabă în rândurile soldaţilor tineri decât la combatanţii mai în vârstă, dar mai presus de toate în eşaloanele superioare ale ofiţerimii.[1402]

Majoritatea generalilor născuţi în penultimul deceniu al secolului XIX erau animaţi de un naţionalism tradiţional. Crescuseră în timpul domniei ultimului Kaiser şi aparţinuseră, fără să-şi dea seama, unei caste conducătoare, formate din ofiţeri, aristocraţi, funcţionari superiori, preoţi protestanţi, profesori universitari şi oameni de afaceri conservatori. Mulţi dintre ei copilăriseră în districte rurale sau oraşe mici

şi întreţineau legături doar cu familiile altor membri sau ofiţeri din elita locală. În special cei veniţi de la est de Elba priveau cu teamă spre colosul Rusiei „semi-asiatice". Instructajul militar îndelungat la care au fost supuşi, (petrecând uneori ani la rând exclusiv în regiment) le-a întărit credinţele conservatoare, monarhiste şi naţionaliste după care se ghidau, şi care îi separau şi mai mult de restul societăţii. Un exemplu tipic era Gotthard Heinrici, un general atipic doar prin consecvenţa cu care scria în jurnalul personal şi prin descrierile colorate şi detaliate ale experienţelor trăite. Născut în 1886 în Gumbinnen, la graniţa cu Polonia, Heinrici se înrolase în 1905, luptase în Primul Război Mondial şi urcase în ierarhie, alternând în perioada interbelică între funcţii administrative şi operaţionale (lucru perfect normal); a devenit general-locotenent în 1938, general de armată în 1940 şi general-colonel la 1 ianuarie 1943. Heinrici îşi trăise toată viaţa în mijlocul elitei militare, izolat, fără să ştie prea multe despre restul societăţii germane sau să aibă vreun contact cu aceasta. Pentru Heinrici, aidoma altor reprezentanţi ai elitei militare Wilhelmiene, lumea se prăbuşise în noiembrie 1918. A învinuit conspiraţia revoluţionară socialist-evreiască pentru înfrângere şi, deloc surprinzător, a fost un susţinător al puciului Kapp, susţinând căderea Republicii de la Weimar şi izbucnirea unui război de pedepsire a inamicilor Germaniei. Suspicios la început faţă de radicalismul grosolan al naziştilor, aşa cum îl înţelegea el, s-a lăsat totuşi ademenit de discursul lui Hitler, care milita pentru reînarmare şi pentru eradicarea socialismului şi comunismului. Heinrici n-a fost pătruns de ideologia nazistă, dar a ajuns să îl admire pe Hitler şi a rămas fidel regimului dintr-un simţ de loialitate patriotică şi conformism înnăscut. A susţinut politica de dominaţie europeană lansată de Hitler, care urmărea contestarea hegemoniei globale a Imperiului Britanic şi a Statelor Unite, dar, spre deosebire de Hitler, a avut rezerve în privinţa şanselor sale de reuşită. Din jurnalul lui reiese nu doar grija exemplară pentru bunăstarea soldaţilor săi, ale căror lipsuri le împărtăşea, dar şi o gândire plină de prejudecăţi: pentru Heinrici, armata a fost mereu mai presus de orice. Prejudecăţile sale faţă de evrei şi slavi, exprimate cu dezinvoltură, dar adânc înrădăcinate, erau tipice pentru cei din pătura sa socială. În final însă, devotamentul l-a împins să lupte până la sfârşit.[1403]

Plămădit din acelaşi aluat era şi Fedor von Bock, a cărui carieră, spre deosebire de cea a prozaicului Heinrici, l-a purtat spre rangul de feldmareşal. Născut în 1880 la Küstrin, alt oraş de pe graniţa estică a Germaniei, Bock provenea dintr-o familie cu tradiţie militară şi şi-a petrecut întreaga viaţă izolat în sânul armatei, luptând pe ambele fronturi în Primul Război Mondial şi continuând să slujească în armată şi în Republica de la Weimar. În 1938, a comandat Armata a Opta în marşul spre Austria, iar în 1939 a condus Grupul de Armate Nord în Polonia. S-a căsătorit târziu, în 1936, cu o văduvă care avea deja copii. Mai mereu pe front, şi-a văzut foarte puţin familia în prima parte a războiului. Bock era unul din cei mai competenţi generali germani şi probabil şi cel mai conservator în toate privinţele. Îl admira pe Hitler pentru că restabilise mândria naţională şi militară a Germaniei, dar, asemenea lui Heinrici, nu împărtăşea ideologia nazistă. Jurnalele de război ale lui Bock sunt în mare parte o cronică a campaniilor la care a luat parte. Scrierile sale scot la iveală un militar profesionist până la obsesie, preocupat strict de acţiuni şi strategii militare. Se ştia că era monarhist şi, trecând prin Doorn în mai 1940, a descoperit că trupele care păzeau reşedinţa fostului Kaiser Wilhelm al II-lea, aflat în exil, primiseră instrucţiuni să nu-l lase să-şi aducă omagiile. Profesionalismul militar al lui Bock îi conferea o credinţă esenţială în legile războiului, respect pentru civili, grijă pentru bunăstarea prizonierilor de război, precum şi multe altele. De pildă, Bock credea că regiunile ocupate ar trebui guvernate de un regim militar şi nu agrea amestecul SS-ului. S-a arătat îngrijorat de politicile naziste faţă de evreii din Franţa şi Belgia aflate sub ocupaţie, iar în jurnalele sale nu găsim nicio urmă de antisemitism, fie şi ascunsă. Dar Bock a înţeles că Hitler îşi va impune voinţa în regiunile cucerite, şi în orice caz, aceste probleme erau nesemnificative în comparaţie cu necesităţile militare, astfel că şi-a cheltuit resursele şi timpul strict în organizarea campaniilor militare.[1404]

Profesionalismul şi naţionalismul conservator se uneau cu interesele materiale pentru a-i ţine pe generali fideli.

În Germania nazistă (ca de altfel şi în alte ţări), au fost create noi onoruri şi medalii pentru a recompensa curajul în luptă pe timp de război, iar comandanţii victorioşi au fost rapid promovaţi. Doar în 1940, doisprezece dintre ei au ajuns la rangul de feldmareşal după

victoria din Vest. Hitler nu avusese niciodată încredere totală în armată, iar pentru el, astfel de promovări erau un mijloc de a-i convinge pe ofiţerii superiori să-i facă pe plac, în pofida detaşării lor faţă de ideologia nazistă. Promovarea rapidă nu afecta structura esenţialmente aristocratică a rangurilor superioare din ofiţerime.[1405] Ea reprezenta nu numai o mărire de salariu, dar şi bonusuri – 4 000 de mărci germane pe lună, neimpozabile, pentru un feldmareşal sau Mare Amiral, de pildă. În acest sens, Hitler nu a ezitat să recurgă la fondurile personale, deloc neglijabile. La 24 aprilie 1941, de exemplu, i-a înmânat Marelui Amiral Raeder o donaţie de 250 000 de mărci germane, cu ocazia împlinirii a 65 de ani, pentru a acoperi costurile de construcţie a noii case a lui Raeder. Astfel de daruri erau făcute de obicei cu discreţie, şi nu în public, cum s-a întâmplat când principalul aghiotant al lui Hitler, Rudolf Schmundt, i-a dăruit un cec de 250 000 de mărci germane feldmareşalului Wilhelm Ritter von Leeb, la împlinirea vârstei de 65 de ani, la 5 septembrie 1941. Hitler ştia că Leeb nu era nici pe departe mulţumit de modul în care Führerul gestiona războiul. Suma primită l-a liniştit şi, chiar şi după pensionarea sa, la începutul anului 1942, în cadrul epurării masive efectuate de Hitler după înfrângerea de la Moscova, Leeb şi-a căutat cu entuziasm o proprietate pe care s-o achiziţioneze cu banii primiţi, şi a cerut ajutorul mai multor autorităţi administrative în acest sens. Căutarea sa a luat sfârşit în 1944. Leeb fusese într-atât de dezamăgit de propunerea lui Hitler de a încălca neutralitatea Belgiei în 1940, încât se gândise chiar să treacă de partea opoziţiei militare, care prindea din nou contur în jurul Şefului de Stat-Major General, Franz Halder. Dar acesta a fost singurul contact pe care l-a avut cu opoziţia şi de-atunci s-a ţinut departe de conspiratori. Printre ofiţerii superiori care primiseră aceeaşi sumă de bani la împlinirea vârstei de 60 sau 65 de ani se numărau şi feldmareşalul Gerd von Rundstedt, feldmareşalul Wilhelm Keitel şi feldmareşalul Hans-Günther von Kluge. Unii, precum Guderian sau Kleist, au primit moşii extrem de valoroase sau bani cu care să le achiziţioneze. Moşia Deipenhof, pe care a primit-o Guderian, era estimată la aproape 1,15 milioane de mărci germane. Critic fervent al modului în care Hitler gestiona războiul, Guderian s-a întors în armată, spre sfârşitul conflictului, după ce fusese pensionat obligatoriu, în postura celui mai înflăcărat suporter al luptei până la ultima suflare. Fără îndoială că

speranţa de a primi un astfel de cadou din partea lui Hitler a influenţat comportamentul multor altor ofiţeri superiori, deşi se mândreau cu virtuţile tradiţionale militare prusace: modestie, integritate, austeritate şi un simţ acut al onoarei. Aşa cum remarca şi diplomatul ostil Ulrich von Hassel: *der Mehrzahl der Generale seien die Karriere, die Dotationen und der Marschallstab wichtiger als die großen, auf dem Spiele stehenden sachlichen Gesichtspunkte und sittlichen Werte* (celor mai mulţi dintre generali, cariera, dotările şi bastonul de mareşal le sunt mai importante decât raţiunea şi valorile morale).[1406]

La un nivel inferior, membrii mai tineri ai ofiţerimii aveau aceleaşi trăsături de caracter, dar existau şi diferenţe, izvorâte în mare parte de vârstă. În Divizia 253 Infanterie, de exemplu, care făcuse obiectul unei recente analize statistice exhaustive, numai 9% din ofiţeri erau născuţi înainte de 1900, şi 8% între 1900 şi 1909. 65% erau născuţi între 1910 şi 1919, şi restul de 19% aparţineau generaţiei de după 1919. Elita militară era dominată de protestanţi, întrucât 57% se declaraseră protestanţi şi doar 26% catolici, fapt care contrasta destul de puternic cu afiliaţiile religioase ale soldaţilor aflaţi sub comanda lor, majoritatea catolici. Influenţa nazismului se oglindea puternic şi în faptul că 12% dintre ofiţeri se considerau „deişti", un termen vag, ales de regim pentru cei care nu aparţineau vreunei confesiuni. Ofiţerii divizionari proveneau în număr mare din clasa de mijloc sau dintr-o pătură de mijloc superioară şi slujeau în armată de ani buni, mulţi dintre ei încă de pe vremea Republicii de la Weimar. 43% erau membri ai unei organizaţii naziste. Aceştia aveau mai multe şanse de a primi medalii pentru eroism decât restul şi li se oferea perspectiva unei cariere strălucite, în caz că supravieţuiau: în timpul războiului, 43% au primit comanda unui batalion sau au fost promovaţi la ranguri şi mai înalte, şi chiar şi novicii se puteau aştepta să fie promovaţi la rangul de căpitan sau maior. Asta creştea totodată şansele ca ei să fie transferaţi într-o altă divizie sau să primească alte îndatoriri.[1407]

Pentru majoritatea soldaţilor de rând, însă, cadrul instituţionalizat în care trăiau şi luptau era de cele mai multe ori surprinzător de stabil. Aproximativ jumătate din forţele germane disponibile nu erau angajate în luptă. Acestea fie erau ţinute în rezervă, fie se ocupau de probleme de securitate în zonele din spatele frontului sau erau angajate în cadrul diverselor departamente administrative, de aprovizionare,

suport sau auxiliare. De pildă, fiecare regiment de tancuri necesita un efectiv de soldaţi care să le conducă, să le repare, să le aprovizioneze cu combustibil şi muniţie, să le transporte pe front şi înapoi şi să le treacă în evidenţă. În plus, un număr însemnat de trupe erau mereu supuse instructajului sau în convalescenţă, recuperându-se în urma rănilor sau bolilor contractate. Din cealaltă jumătate, care cuprindea combatanţii activi, în jur de 80% erau divizii de infanterie, care pot fi considerate baza forţelor armate. De la izbucnirea războiului până la invadarea Uniunii Sovietice, armata a trecut printr-o perioadă îndelungată de lărgire, antrenament şi organizare, în timpul căreia pierderile militare (în jur de 130 000 de soldaţi morţi sau daţi dispăruţi) erau relativ scăzute, echivalând cu numai 2,5% din pierderile militare totale ale Germaniei în timpul războiului. Divizii noi se formau încontinuu, prin adăugarea de noi recruţi unui nucleu mai experimentat, asigurându-se astfel un grad înalt de continuitate. De la 90 de divizii de infanterie la începutul războiului, armata a ajuns la circa 175, în iunie 1941. De regulă, soldaţii luptau intermitent, în scurte războaie-fulger, precum invazia Poloniei, campaniile vestice din 1940 sau victoriile repurtate în Balcani, un an mai târziu. Toate acestea asigurau efectivului o oarecare coeziune, iar loialitatea „camarazilor" se sprijinea pe un sentiment de stabilitate.[1408]

Acest tablou al unei relative stabilităţi s-a schimbat dramatic după ce armata a început să piardă din ce în ce mai mulţi soldaţi în invazia Uniunii Sovietice. Din acel moment şi până în iunie 1944, numărul victimelor suferite de forţele armate germane s-a ridicat la jumătate din totalul pierderilor suferite de-a lungul întregului război. Administraţia militară a încercat să diminueze efectul dezastruos al pierderilor printr-o sumedenie de măsuri, de exemplu, asigurându-se că noii recruţi proveneau din aceleaşi zone ale Germaniei ca şi soldaţii din unitatea din care urmau să facă parte, şi că cei care ieşeau din convalescenţă erau trimişi înapoi la vechile lor regimente, astfel încât structura socială şi culturală a fiecărui regiment să rămână relativ omogenă, având ca rezultat (aşa se credea) creşterea coeziunii şi îmbunătăţirea forţei de luptă a acestora. Forţele armate doreau să asigure un instructaj cât mai complet, pentru ca trupele trimise în luptă să fie cât mai eficiente. Cu toate acestea, în urma pierderilor masive suferite, multe regimente nu puteau reveni la formula iniţială şi unele au încetat să

mai existe ca unități de luptă. Moralul a avut, de asemenea, de suferit în timpul seriei de înfrângeri care a urmat Stalingradului. Cu toate acestea, organizarea forțelor armate germane s-a păstrat intactă până la sfârșitul verii lui 1944, la fel și structura sau modalitățile de recrutare. Nu dezorganizarea sau lipsa de eficiență a dus la înfrângerea lor, ci superioritatea economică și militară a Armatei Roșii (sau, în cazul Africii de Nord, a britanicilor și a americanilor).[1409]

Cine erau soldații care luptau în diviziile de infanterie? Un studiu recent efectuat asupra structurii sociale a soldățimii și subofițerilor din Divizia 253 Infanterie a descoperit că spectrul vârstelor varia mult, cel mai bătrân luptător fiind născut în 1897, iar cel mai tânăr în 1926. 2% dintr-un eșantion reprezentativ erau născuți între 1901 și 1910 și au trăit perioada Republicii de la Weimar ca și adulți. 68% erau născuți între 1911 și 1920, și prin urmare, asemenea procentului de 11% născuți între 1921 și 1926, copilăriseră și fuseseră educați fie parțial, fie în totalitate, în cel de-al Treilea Reich. Firește, în timp, structura pe vârste a diviziei a suferit schimbări, numărul celor născuți între 1911 și 1915 scăzând treptat de la 60% în 1939 la 43% în 1945, în vreme ce procentul celor născuți între 1916 și 1920 a crescut de la 15% în 1939 la 37% în ultimele luni ale războiului (numărul celor din generația mai veche a scăzut ușor, de la 25% în 1939 la 20% în 1945). E posibil ca generația mai tânără să fi fost întotdeauna mai bine reprezentată în cadrul unităților de luptă, dar ce e frapant, în ciuda declinului constant al mediei de vârstă a soldaților în timpul războiului, e predominanța celor născuți cu puțin înainte sau în timpul Primului Război Mondial. Cu alte cuvinte, caracterul, comportamentul și moralul acestei unități și probabil a celorlalte divizii de infanterie era modelat de o cohortă formată în mare parte din bărbați cu vârste cuprinse între 25 și 30 de ani. Media de vârstă a soldaților a crescut între 1939 și 1945 din cauză că aceștia au îmbătrânit, nu pentru faptul că în divizie au intrat și grupuri mai înaintate ca vârstă.[1410]

Așa cum era de așteptat în cazul unei asemenea împărțiri pe vârste, majoritatea soldaților (68% la începutul războiului, 60% spre sfârșit) nu erau căsătoriți[1411]. O bună parte din soldații mai bătrâni aveau deja copii, iar comandamentul diviziei încerca să-i țină departe de front, trimițându-i în operațiunile mai periculoase pe cei tineri, fără familii de întreținut[1412]. În mod similar, e posibil ca mariajul și

copiii să fi jucat un rol decisiv în felul în care aceşti soldaţi mai în vârstă se purtau cu populaţia civilă, mai ales cu femeile şi copiii din teritoriile ocupate.[1413]

59% din soldaţii din divizie[1414] care erau născuţi după sfârşitul Primului Război Mondial erau membrii unei organizaţii naziste. 69% din cei născuţi între 1916 şi 1919 fuseseră membri ai Serviciului Muncitoresc. 83% din cei născuţi între 1913 şi 1917 făcuseră parte din Forţele Armate încă de dinainte de 1939. În medie, 75% din cei născuţi între 1910 şi 1920 au fost la un moment dat membri ai acestor instituţii înainte de declanşarea războiului. 43% fuseseră membri a mai multor instituţii. Acestea erau exact grupurile de vârstă care au format structura de bază a diviziei pentru o bună parte din război.[1415] Pe măsură ce lupta continua, armata a intensificat procesul de îndoctrinare politică la care erau supuşi ofiţerii şi subofiţerii şi, prin ei, soldaţii de rând. Ideea unei armate apolitice, atât de vehement proclamată în timpul Republicii de la Weimar, nu mai exista de mult. Încă dinaintea izbucnirii războiului, armata germană privea înrolarea şi instructajul efectuat în rândurile sale drept ultimul şi cel mai înalt stadiu într-un proces de educaţie ideologică ce începea din şcolile nazificate şi Tineretul Hitlerist. Soldatul era pregătit să fie nu numai un luptător, ci şi membru al comunităţii rasiale germane şi, potrivit unor programe de antrenament, un om nou. Tuturor ofiţerilor li se cerea să înveţe şi să se familiarizeze cu justeţea perspectivei naţional-socialiste asupra lumii. Pentru a-i ajuta să ajungă la acest nivel, au fost publicate o mulţime de cărţi, broşuri şi manuale. În multe dintre acestea, ofiţerii citeau despre conspiraţia mondială a evreimii împotriva Germaniei şi li se spunea că evreii erau cei mai periculoşi şi înverşunaţi inamici cu care vor lupta. Au fost făcute aranjamente pentru a continua „conduita spirituală a războiului", în spiritul naţional-socialismului. La îndoctrinarea la care au fost supuşi în şcoală, în cadrul Tineretului Hitlerist şi prin aparatul propagandistic coordonat de Goebbels, s-a adăugat şi o pregătire ideologică intensivă. Nu e deloc surprinzător că soldaţii care au pornit în luptă împotriva Armatei Roşii îi descriau pe sovietici drept „fiinţe subumane, stârnite şi aţâţate de către evrei"[1416].

După ce sentimentul de invincibilitate al armatei a început să se risipească, întâi în decembrie 1941 şi mai apoi după Stalingrad, comandanţii şi-au înteţit eforturile pentru a-i convinge pe soldaţi că

luptă pentru o cauză nobilă. Hitler a declarat în 1943 că ofiţerul german trebuie să fie un ofiţer politic. Mai ales când lucrurile luau o turnură neplăcută, era esenţial să revină la convingerile naţional-socialiste, ca să nu uite pentru ce luptau.

La 22 decembrie 1943, Hitler a ordonat formarea unei echipe care să coordoneze „Liga Naţional-socialistă a Forţelor Armate". Cu o lună în urmă le-a comunicat lui Goebbels şi altor conducători nazişti că prin această măsură se dorea asigurarea unei coeziuni mentale a trupelor, în care soldaţii să fie mânaţi de o „voinţă fanatică" şi să lupte pentru cauza nazistă până la sfârşit. Sistemul educaţiei politice naziste a ofiţerilor a fost centralizat şi extins. Măsuri similare au fost introduse în marină şi în forţele aeriene. În consecinţă, naziştii instituiau, în cadrul forţelor armate germane, un soi de echivalent al comisarilor politici, esenţiali pentru Armata Roşie. Rolul lor a fost inculcat în cadrul a numeroase cursuri speciale de educaţie politică ţinute pe front şi discutat în conferinţele organizate de către armată. Tot mai des, odată cu trecerea timpului şi în urma unui lanţ de înfrângeri, substratul ordinelor date de ofiţeri a devenit de factură naţional-socialistă, în încercarea de a-i îmbărbăta pe soldaţi să opună o rezistenţă fanatică inamicului copleşitor de puternic.[1417] Desigur, în cazul multor ofiţeri şi soldaţi, aceste măsuri au trezit indiferenţă, ba chiar ostilitate faţă de ideologia nazistă, în funcţie de vârsta lor, de circumstanţe şi de convingerile anterioare. Dar, în general, nu există îndoială că educaţia politică şi îndoctrinarea au influenţat trupele germane, şi le-au dat un puternic imbold să lupte până la capăt.

Într-adevăr, unii au continuat să lupte din raţiuni antisemite. Au fost influenţaţi prin propagandă şi îndoctrinare să creadă că „e vorba de două viziuni diferite asupra lumii. Ori noi, ori evreii", aşa cum scria un soldat angajat în serviciul militar de mesagerie al Führerului.[1418] Această perspectivă i-a îmbărbătat pe mulţi soldaţi, atunci când victoria germanilor părea îndoielnică. „Nu e posibil ca evreii să câştige şi să conducă", scria un ostaş staţionat în sudul Franţei, la sfârşitul lunii mai, în 1942.[1419] Astfel de naivităţi se împleteau cu o teamă care prindea tot mai multe rădăcini. Dacă Germania era învinsă, scria un alt soldat în august 1944, „evreii ne vor lovi şi vor extermina tot ce e german, va fi un masacru teribil şi crud"[1420]. Cu toate acestea, în cazul multor altor soldaţi, ideologia nazistă nu a jucat niciun rol sau a fost aproape

insignifiantă. De ce-ar fi continuat un individ precum Wilm Hosenfeld să slujească în armată, dacă o disprețuia într-atât? Hosenfeld și-a dat seama în decembrie 1943 că regimul pe care-l servea persecuta nu doar evrei și est-europeni, ci și germani. Originar din zona rurală a Hessei, e posibil să nu fi luat cunoștință de abuzurile comise împotriva opozanților nazismului, în anii '30. Iluzia i-a fost spulberată în urma unei conversații cu noul său asistent, fost comunist, a cărui sănătate se șubrezise după ce fusese torturat în repetate rânduri în celulele Gestapo. În opinia lui Hosenfeld, era clar că oamenii aflați la conducerea regimului permiteau ca astfel de lucruri să se întâmple:

> Mi-e clar acum de ce ei pot conduce doar cu forța și prin minciuni și de ce minciunile trebuie să protejeze întregul sistem creat de ei... Violența trebuie să escaladeze și războiul e o continuare firească a politicii întreprinse de ei. Acum, întreaga populație [germană], care nu a exterminat acest ulcer la momentul potrivit, trebuie să piară. Acești escroci ne sacrifică pe toți. Atrocitățile care au loc aici, în Est, în Polonia, Iugoslavia și Rusia, continuă în linie dreaptă procesul care a început cu oponenții lor politici în Germania... Am fost niște idioți crezând că ne pot oferi un viitor mai bun. Fiecare om care a acceptat acest sistem, la cel mai mărunt nivel, ar trebui să se simtă rușinat.[1421]

Pentru Hosenfeld, naziștii erau o clică măruntă de criminali, care nu reprezentau populația germană. El continua să lupte nu pentru ei, ci pentru Germania, pentru a o feri de bolșevism. Probabil că mulți alți ofițeri erau de aceeași părere. În iulie 1943, de pildă, generalul Gotthard Heinrici părea tot mai îngrijorat că Germania era în pericol să piardă războiul. Era „clar că nu trebuie să suferim nicio înfrângere în acest război, pentru că ceea ce ar urma e de neimaginat. Germania ar cădea, iar noi odată cu ea", scria el, încercând parcă să-și împrospăteze hotărârea de a continua lupta.[1422]

Există prea puține dovezi care să sugereze că ideologia nazistă s-a răspândit în rândul armatei pentru a umple un gol lăsat de dezintegrarea valorilor militare și a loialității de bază a soldaților față de ceilalți, în calitate de „camarazi". Omogenitatea relativă a diviziei însemna, în cele mai multe cazuri, că loialitățile primare ale grupurilor rămâneau intacte în cadrul diviziei o bună parte din război. La baza comportamentului

barbar al trupelor germane în Est se afla nu atât dezintegrarea acestui devotament, cât mai degrabă persistența lui în rândul unor veterani desensibilizați, cu experiență și tot mai cinici, iar din 1943, în rândurile crescânde ale tinerilor naziști, puternic îndoctrinați în ideologia regimului. Chiar și în momente grele, precum la sfârșitul anului 1941 și începutul lui 1942, coeziunea socială a companiilor diviziei era afectată, dar nu distrusă și, odată cu reîntoarcerea răniților pe front și cu venirea noilor recruți, era pusă din nou pe picioare.[1423] E vorba de grupuri de oameni ale căror legături de loialitate s-au călit în toiul luptei. Chiar și atunci când se îndoiau că puteau învinge, așa cum s-a întâmplat deseori după Stalingrad, au continuat să lupte dintr-un simț al camaraderiei și al sprijinului reciproc în fața adversităților.[1424] Aici au creat legături emoționale în grupări mai restrânse care au umplut, într-o anumită măsură, golul lăsat de familiile care-i așteptau acasă și au reprezentat o supapă de eliberare pentru latura lor feminină, în ajutorul dat răniților, în decorarea buncărelor și a cazărmilor și, întocmai precum în cazul soldaților care au investit atât de mult capital emoțional în sărbătorirea Crăciunului la Stalingrad, au dat o semnificație vieților lor, în cadrul unui război care eluda sensul. Poate că într-un anumit fel aici era reprezentată comunitatea națională organică *(Volksgemeinschaft)* în miniatură; drept urmare, toată agresivitatea masculină a soldatului era orientată spre exterior, spre inamic și spre o populație pe care, cel puțin în Est, o privea drept inferioară rasial și cu greu o putea numi umană.[1425]

Soldații continuau să lupte și pentru că le era teamă, teamă de ce li se putea întâmpla dacă s-ar fi predat inamicului, teamă că superiorii lor puteau renunța. Forțele Armate aveau propriile tribunale militare, folosite fără restricții de ofițerii din toate cele trei servicii pentru a judeca infracțiuni, de la furtul unor pachete de mâncare trimise pe front, la dezertare. Orice fel de acuzație te putea aduce în fața unui pluton de execuție. Mulți au fost aduși dinaintea tribunalului pentru o abatere definită vag, cea de a fi „subminat forța armatei" *(Wehrkraftzersetzung)*, în care intrau și declarații defetiste sau automutilarea în speranța că vor fi scoși din luptă. La fel ca și în tribunalele civile, criticarea regimului și a conducătorilor săi era tratată drept crimă. Prin contrast, așa cum am văzut deja, erau prea puține acuzații pentru acte săvârșite împotriva populației civile din zonele ocupate,

precum jaful, violul sau crima, iar împuşcarea soldaţilor inamici capturaţi în loc de a-i lua prizonieri era o practică tolerată, mai ales în stadiile iniţiale ale Operaţiunii Barbarossa. Aşadar, tribunalul militar servea mai ales la impunerea disciplinei şi voinţei de a lupta. Se estimează că pe parcursul întregului război, 3 milioane de cazuri au fost judecate în tribunalele militare, o cifră uluitoare. Din acestea, 400 000 au fost acuzaţii aduse împotriva civililor şi prizonierilor de război.[1426] 30 000 de membri ai Forţelor Armate germane au fost condamnaţi la moarte, spre deosebire de Primul Război Mondial, unde au existat doar 18 astfel de cazuri. În alte ţări combatante, cu excepţia Uniunii Sovietice, condamnările la moarte pronunţate de curţile marţiale în timpul celui de-al Doilea Război Mondial nu depăşesc câteva sute, dacă într-adevăr au fost atâtea. Din cele 30 000 de condamnări, o parte au fost comutate în sentinţe mai indulgente şi câteva au fost pronunţate *in absentia*. Dar marea majoritate, cel puţin 21 000 conform celor mai plauzibile estimări, au fost executate.[1427]

Un tribunal militar e de regulă compus din trei judecători şi reglementările cer ca acuzatul să primească un avocat din oficiu, dar în toiul bătăliei astfel de reguli erau adesea ignorate. Un participant şi-a amintit cum, de exemplu, într-o zonă a frontului de la Stalingrad, acoperită la vest şi sud de oraş de patru divizii, au fost emise 364 de condamnări la moarte de tribunalele militare din teritoriu, în doar o săptămână, pentru laşitate, dezertare şi furtul pachetelor de mâncare.[1428] În calitate de comandant suprem, Hitler a emis o serie de directive care prescriau cele mai draconice pedepse. Potrivit acestora, „Pedeapsa cu moartea e recomandată dacă acuzatul a acţionat din frică pentru propria viaţă sau dacă e necesară într-un anumit context al cazului individual pentru menţinerea disciplinei soldăţeşti“[1429]. În general, judecătorii militari împărtăşeau această perspectivă a unui aparat judiciar civil sub regimul nazist, iar unul dintre ei declara că

„Orice serveşte populaţia e just... Într-un sens strict militar, se înţelege că «orice slujeşte interesului Forţelor Armate e just»... Acum e limpede de ce nu există «soldaţi mediocri»; să fii soldat înseamnă să duci simţul naţional-socialist al onoarei şi conduita soldăţească la cel mai înalt grad profesional“[1430]. Asta însemna că au avut loc nu mai puţin de 6 000 de execuţii pentru „subminarea forţei armatei“. Acuzaţia cea mai obişnuită care-i trimitea pe soldaţi în faţa unui pluton de execuţie era

dezertarea şi a condus la 15 000 de execuţii. În multe cazuri, aceasta nu reprezenta în practică decât o absenţă nepermisă *(unerlaubte Entfernung)*. Sentinţele, urmate de ordine emise de Comandamentul Suprem al Forţelor Armate în decembrie 1939 şi iunie 1941, erau executate cât mai curând după judecare. „Cu cât parazitul din Forţele armate *(Wehrmachtschädling)* îşi primeşte mai repede pedeapsa meritată, cu atât va fi mai uşor să preîntâmpinăm comiterea unor acte similare din partea celorlalţi soldaţi şi va fi mai uşor să menţinem o disciplină soldăţească în rândul trupelor."[1431]

IV

E posibil ca terorizarea trupelor prin aplicarea draconică a justiţiei militare să le fi ţinut în luptă mult după ce şi-au dat seama că războiul e pierdut. Dar regimul avea tot mai mare nevoie de o forţă militară care să lupte cu un devotament izvorât dintr-un fanatism naţional-socialist. Exista într-adevăr, o astfel de forţă, şi anume Waffen SS. Organizaţia fiinţa încă din primele zile ale celui de-al Treilea Reich, când Hitler formase o gardă de corp personală, înarmată, care a devenit mai târziu aşa-numita „Gardă standard Adolf Hitler" *(Leibstandarte Adolf Hitler)*. Concepută în principal ca şi unitate convenţională, era comandată de un nazist bavarez cu purtări grosolane, Josef („Sepp") Dietrich, care mai lucrase în trecut ca ajutor într-o benzinărie, chelner, muncitor la fermă şi supraveghetor la o fabrică de tutun. Născut în 1892, Dietrich şi-a săvârşit stagiul militar într-o unitate de tancuri, dar nu avea o experienţă militară solidă, după cum se plângeau şi generalii armatei. Cu toate acestea, şeful lui Dietrich, Heinrich Himmler, a pus destul de curând bazele unei organizaţii mai extinse de ofiţeri SS, *Verfügungstruppe*, a recrutat oameni din armată pentru a-i antrena pe aceştia, iar din 1938 şi pe ofiţerii lui Dietrich. La sfârşitul anului 1939, diverselor unităţi de SS li s-au alăturat grupuri din Unităţile Cap de Mort, formate de Theodor Eicke pentru a servi drept gărzi în lagărele de concentrare. Numărul soldaţilor SS a crescut de la 18 000 în ajunul războiului, la 140 000 în noiembrie 1941, având la dispoziţie inclusiv regimente de tancuri şi de infanterie motorizată. Încă de la

început, ele au fost gândite ca unități de elită, devotate ideologiei, extrem de bine pregătite și, spre deosebire de armată, loiale în mod necondiționat lui Hitler. Ofițerii superiori erau în mod vădit mai în vârstă decât omologii lor din armată, majoritatea fiind născuți în anii 1890 sau la începutul anilor 1900, și deci aveau în jur de 40–50 de ani în timpul războiului. Regimentele înarmate primeau nume precum „Reich-ul", „Germania", „Führerul" și așa mai departe. Spre deosebire de armată, Waffen SS era o instituție nu a populației germane, ci a rasei germanice. Șeful ei, Gottlob Berger, nazist, veteran al Primului Război Mondial și cel mai intim asociat al lui Himmler, a instituit birouri de recrutare în țări „germanice" precum Olanda, Danemarca, Norvegia și Flandra, care au dus la constituirea primei divizii non-germane („Viking") în primăvara anului 1941. S-au făcut recrutări și în țările est-europene, unde nevoia de personal a primat în fața așa-ziselor preferințe rasiale. În 1942, Waffen SS număra 236 000 de oameni, în 1943 peste jumătate de milion, iar în 1944 aproape 600 000, din care 369 000 erau trimiși pe teren.[1432]

Comandanții armatei disprețuiau Waffen SS-ul, acuzându-i pe comandanții SS de nesăbuință, lipsă de profesionalism, dar și pentru felul în care dispuneau de viețile soldaților. Deși diviziile SS au fost plasate sub comanda armatei, generalii puteau cu greu stăpâni dorința lor fanatică de sacrificiu. Când Eicke i-a mărturisit generalului Erich Hopner, sub a cărui comandă se afla, că viețile oamenilor săi nu valoraseră nimic în ultimul atac, generalul remarcat sec: „Așa gândește un măcelar"[1433]. Cu toate acestea, eșalonul superior al armatei nu se împotrivea pe de-a întregul atacurilor împinse ale unităților Waffen SS, care înregistrau majoritatea pierderilor, scutind armata de pierderi mai mari și zdruncinând forțele inamicului. Himmler s-a plâns în august 1944 că „oameni rău-intenționați" din armată conspirau să „măcelărească această forță nepoftită și să scape de ea, din cine știe ce motive"[1434]. La rândul lor, comandanții armatei susțineau că membrii Waffen SS erau mai înclinați să masacreze civili nevinovați (în speță evrei) decât soldații lor sau să comită alte crime, mai ales pe Frontul de Est. O investigație oficială a armatei efectuată în 1943 observa că din 18 cazuri de viol raportate, 12 fuseseră comise de membri ai Waffen SS. Nu ne putem pronunța cu certitudine asupra veridicității acestor rapoarte. Unitățile Waffen SS erau de regulă un soi de țap ispășitor al

comandanților de armată, care voiau să ascundă sau să treacă peste crimele comise de propriii soldați. Pe de altă parte, ofițerii din alte ramuri ale SS se plângeau de brutalitatea celor din Waffen SS. Atunci când comandantul diviziei „Prințul Eugen“ a încercat să justifice atrocitățile comise de oamenii săi în fața unui ministru aparținând guvernului marionetă din Croația drept simple „greșeli“, un alt ofițer SS a comentat sec: „Din păcate, de când ați venit, o țineți tot în «greșeli»“[1435]. După 1945, încercările unui fost ofițer Waffen SS de a descrie trupele aflate sub comanda sa ca fiind simpli soldați nu au fost luate în serios, de vreme ce nu exista nicio îndoială cu privire la statutul lor de elită și la devotamentul fanatic de care dădeau dovadă. Pe de altă parte, nenumăratele mărturii care au ieșit la iveală încă de la începutul anilor ’90 privind comportamentul soldaților de rând pe front și în spatele Frontului de Est pun la îndoială ideea că trupele Waffen SS erau singurele care nesocoteau legile și convențiile războiului.

Waffen SS au suferit pierderi masive în rândul soldaților, în parte din cauza fanatismului caracteristic, dar și din cauza tendinței comandanților militari de a-i pune în prima linie a frontului. În total, 900 000 de soldați ai Waffen SS au luat parte la război, din care peste o treime (34%) au fost uciși.[1436] La 15 noiembrie 1941, Divizia Cap de Mort a raportat pierderi de 60% în rândul ofițerilor și subofițerilor. Potrivit unui raport, coloana vertebrală a diviziei dispăruse. Serviciul de Securitate al SS raporta în martie 1942 că, în accepțiunea populară, unitățile Waffen SS erau slab pregătite și soldații erau adeseori „sacrificați fără motiv“. Aceștia erau aruncați în luptă pentru a demonstra că diviziile Waffen SS era superioare armatei.[1437] Mai mult decât atât, părinții încercau să-și împiedice copiii să se înroleze, din cauza îndoctrinării anticreștine la care urmau să fie supuși în Waffen SS. Într-un raport din februarie 1943, întocmit de un centru de recrutare, se vorbea despre „influența nefastă a părinților și a Bisericii“. Un alt raport nota că „majoritatea părinților sunt anti-Waffen SS“. În Viena, un bărbat i-a mărturisit ofițerului însărcinat cu recrutările: „Preotul ne-a spus că SS-ul e o organizație atee și că, dacă ne înrolăm, vom merge în iad“[1438]. Voluntarii din Flandra, Danemarca, Norvegia și Olanda completau cereri de retragere din organizație, nemulțumiți de faptul că ofițerii germani ai SS îi tratau pe recruții străini cu aroganță și erau prea autoritari. Ofițerii care se ocupau cu procesul de recrutare au apelat la lagărele Serviciului

Muncitoresc, obligându-i pe tineri să-şi „ofere serviciile ca voluntari“. Rudele acestora au reclamat astfel de acţiuni, în timp ce ofiţerii Waffen SS s-au declarat nemulţumiţi de rezultate, de vreme ce noii recruţi nu se conformau „standardelor intelectuale“ şi de cele mai multe ori „erau insubordonaţi şi se prefăceau bolnavi“. Standardul de calitate al Waffen SS s-a deteriorat rapid către sfârşitul războiului. Acelaşi lucru era însă valabil şi în cazul Forţelor Armate obişnuite.[1439]

Noi vremuri de restrişte

I

La 7 noiembrie 1942, Albert Speer călătorea cu Hitler la München, cu trenul special al Führerului. Speer îşi amintea că „altădată, Hitler avea obiceiul să se arate la fereastra trenului special la fiecare oprire. Acum, aceste întâlniri cu lumea exterioară i se păreau nepotrivite; cerea mereu să se coboare storurile la ferestrele care dădeau spre peron". Târziu în acea seară, scria Speer, trenul a fost oprit la un macaz şi Hitler, împreună cu cei din anturajul său, s-a aşezat la masă, să ia cina:

> Masa era aşternută într-un mod elegant, cu tacâmuri de argint, pahare de sticlă şlefuită, porţelan de calitate şi aranjamente florale. Ne-am aşezat la masă, gata să începem festinul, şi niciunul din noi nu a observat că un mărfar oprise pe liniile alăturate. În vagoanele de vite se aflau soldaţi germani care tocmai se întorceau de pe Frontul de Est; într-o stare jalnică, înfometaţi şi răniţi unii dintre ei, priveau spre cercul nostru de comeseni. Zărind la doi metri de fereastra sa această privelişte lugubră, Hitler a avut o tresărire. Fără să schiţeze un salut, a dat ordin valetului să tragă storurile cât mai repede. Astfel s-a desfăşurat una dintre rarele întâlniri pe care le-a avut, în partea a doua a războiului, cu nişte simpli soldaţi de pe front, aşa cum fusese şi el cândva.[1440]

Începând cu anul 1942, Hitler a evitat din ce în ce mai des să se arate în public. Goebbels şi Speer au încercat să-l convingă, fără succes, să viziteze zonele bombardate din oraşele germane, pentru a ridica moralul populaţiei.[1441] Se zvonea că era bolnav sau chiar rănit. Însă atunci când vorbea în public, discursurile sale nu mai produceau acelaşi efect asupra opiniei publice. Discursul difuzat la 24 martie 1943, de exemplu,

(prima adresare publică după Stalingrad), a fost atât de sumar și rostit într-un ritm atât de alert, încât oamenii se întrebau dacă se grăbise să-l termine, de teamă că transmisiunea va fi întreruptă de un raid aerian, sau dacă nu cumva fusese citit de un suplinitor.[1442]

Hitler a devenit tot mai neprietenos și cu apropiații. În toamna anului 1943, Speer era de părere că prânzul cu Hitler devenise un „supliciu". Câinele Führerului, un ciobănesc alsacian, „era singura ființă din sediu care putea trezi o urmă de sentiment în el", scria Speer. Aversiunea lui Hitler la vești proaste îi făcea pe subordonați să-i predea rapoarte optimiste și să prezinte succese insignifiante, de scurtă durată, drept mari victorii. Hitler nu vizita frontul și nu avea niciun contact cu realitatea crudă a bătăliilor. El credea că diviziile marcate pe hărțile strategice erau la capacitate maximă. Având acces la tehnologie de ultimă generație, radio și telefon, Hitler putea vorbi cu generalii de pe teren, dar legătura era unidirecțională. Dacă generalii aveau obiecții sau încercau să-l aducă la realitate, se răstea la ei și adesea (așa cum s-a întâmplat și în timpul înfrângerii suferite la Moscova, către finele lui 1941) întrerupea legătura. Îi intimida și îi teroriza pe ofițerii de stat-major de la sediu și își pierdea cumpătul când i se aduceau vești proaste. Se lansa în atacuri împotriva generalilor, care erau niște lași, iar „instructajul urmat de ofițerii de stat-major e o școală a minciunilor și decepțiilor". Informațiile comunicate de armată erau neadevărate „și denaturează intenționat datele situației – ca să mă facă să autorizez retragerile!"[1443]

În sinea lui, Hitler era conștient că situația militară devenea tot mai sumbră, dar la suprafață se arăta mereu optimist. Triumfase mereu; o va face și acum... Războiul îi răpea acum întreg timpul și îl obliga pentru prima oară la nesfârșite ore de muncă, astfel că s-a văzut nevoit să renunțe la stilul de viață dezordonat și delăsător din primii ani de dictatură, când participa la serate, asculta muzică, viziona filme vechi sau își făcea de lucru cu modelele arhitecturale făcute de Speer. Acum își petrecea timpul consultându-se sau mai degrabă certându-se cu generalii, pe care-i teroriza, absorbit de hărți și schițând planuri, adesea până în cel mai mic detaliu. Convins mai mult ca niciodată de geniul său infailibil, Hitler a devenit tot mai suspicios, neavând încredere în subordonații săi, mai ales în probleme militare. Nicio decizie majoră nu se lua în absența sa. Nu fusese niciodată un adept al

gimnasticii și se baza tot mai mult pe medicamentele și remediile prescrise de doctorul Theo Morell, care era medicul său personal încă din 1936. Spre sfârșitul războiului lua peste 28 de pastile în fiecare zi și primea atât de multe injecții, încât Goebbels l-a poreclit „Maestru în injecții al Reichului". Morell se ocupa și de dieta lui Hitler, atât cât îi permiteau împrejurările, întrucât Führerul era vegetarian și avea o preferință pentru supa de mazăre, care-i cauza indigestie. Nu era un vraci oarecare, ci un medic calificat, iar toate medicamentele prescrise erau și aprobate. Stilul său medical îi permitea să se ocupe de pacient într-un mod eficient. Pe măsură ce războiul se prelungea, Hitler a ajuns să se bazeze tot mai mult pe doctor, iar Morell l-a ținut pe picioare până la capăt, cu excepția unei scurte căderi la pat în august 1941. Dar nu putea să preîntâmpine deteriorarea sănătății Führerului, care se supunea unor eforturi inumane. Din 1941, electrocardiogramele au înfățișat progresul unei boli de inimă, cauzate probabil de scleroză sau de o afecțiune la arterele coronare. Din primăvara anului 1943, Hitler a început să sufere de indigestie cronică și periodic de crampe stomacale (cel puțin 24 până la sfârșitul anului 1944) agravate probabil de tratamentul prescris de Morell. A căpătat un tremur la mâna stângă, care s-a înrăutățit vizibil la sfârșitul anului 1942, iar piciorul stâng i se încovoia tot mai mult și tremura spasmodic. În 1944, Hitler mai mult se târa decât mergea, iar cunoscătorii au început să observe primele simptome ale bolii Parkinson, care se agravau constant. Chiar și Morell, un adept al diagnosticelor psihosomatice, s-a văzut nevoit să accepte situația la începutul anului 1945 și i-a administrat tratamentul disponibil la acea dată. În general, apropiații au observat că Hitler îmbătrânea cu rapiditate, părul i se albise și nu mai arăta ca un bărbat de vârstă mijlocie, energic și viguros, ci ca un om bătrân și tot mai slăbit (nu în ultimul rând, și din cauza bolii). Probabil, nu era dispus să lase mulțimile să-l vadă așa, ceea ce explică reticența crescândă de a apărea în public.[1444]

Hitler s-a înfățișat publicului de nouă ori în 1940, de șapte ori în 1941, de cinci ori în 1942 și doar de două ori în 1943. În 1944 s-a adresat „vechilor luptători" ai partidului, în München, la aniversarea lansării programului nazist (24 februarie), dar a refuzat invitația lui Goebbels de a difuza discursul, trecut sub tăcere și de presă. La 30 ianuarie, când aniversa unsprezece ani de la numirea sa în funcția de Cancelar

al Reichului, a ţinut un discurs radiodifuzat, dar după aceasta nu a mai fost auzit decât foarte puţin şi în condiţii speciale (după cum vom vedea) la 21 iulie 1944. Altminteri, nu a încercat să comunice direct cu populaţia germană, iar discursul tradiţional de la München din 8 noiembrie 1944 a fost citit liderilor regionali de către Heinrich Himmler. Îşi petrecea mare parte din timp la sediu, preocupat aproape în întregime de strategii de război, izolându-se la refugiul său din Berghof, în Alpii Bavarezi, timp de trei luni în 1943 şi, din nou, de la sfârşitul lunii februarie până la jumătatea lunii iulie în 1944.[1445] Ministerul Propagandei primea un număr tot mai ridicat de scrisori, în care, nota Goebbels la 25 iulie 1943, germanii doreau să ştie „de ce nu vorbeşte Führerul cu populaţia, să clarifice situaţia". „Cred că e absolut necesar ca Führerul să facă acest lucru", scria ministrul propagandei în jurnalul său. În caz contrar, oamenii vor înceta să mai creadă în el.[1446] Admiratorii lui Hitler deveneau şi ei din ce în ce mai nerăbdători. De ce nu vorbeşte Hitler despre gravitatea situaţiei militare din septembrie 1944 se întreba unul din suporterii lui, într-o scrisoare adresată Ministerului Propagandei.[1447] Goebbels era tot mai critic la adresa preocupărilor militare ale lui Hitler, care-l făceau să neglijeze politica internă. Absenţa lui de la Berlin duce la o „criză de autoritate", se plângea Goebbels. „Nu pot să-l influenţez din punct de vedere politic. Nici să-i raportez cele mai urgente măsuri pe care trebuie să le iau. Totul trebuie să treacă prin Bormann."[1448] Bormann a căpătat şi mai multă putere la 12 aprilie 1943, odată cu numirea sa în funcţia de „Secretar al Führerului". Goebbels era de părere că Hitler pierduse controlul asupra politicilor interne.[1449]

Dar golul lăsat de Hitler părea să-şi fi găsit o soluţie, deşi superficială, în persoana „celui de-al doilea om din Reich", Hermann Göring. La 30 august 1939, Göring reuşeşte să-l convingă pe Hitler să înfiinţeze un Consiliu Ministerial de Apărare al Reichului, al cărui rol era să coordoneze administraţia civilă. Hitler şi-a păstrat dreptul de veto asupra măsurilor luate de acesta, dar, în practică, îi predase controlul asupra afacerilor interne lui Göring, care a devenit preşedintele consiliului. Importanţa evidentă a consiliului a atras un număr de persoane din conducerea partidului la întâlnirile acestuia, inclusiv pe Goebbels, Himmler, Ley şi Darré, iar în februarie 1940, părea să fi devenit un soi de cabinet suplinitor. Alarmat, Hitler a interzis întrunirea consiliului,

care şi-a încetat efectiv activitatea. Göring nu a încercat să-l reactiveze. Faptul că obţinuse dreptul de a semna legi şi decrete alături de Hitler era de ajuns pentru a-i satisface vanitatea. În ciuda puterii vaste deţinute ca şef al Planului pe Patru Ani, Göring a devenit tot mai pasiv şi nehotărât, posibil şi din cauza dependenţei sale de morfină. Petrecea tot mai mult timp în numeroasele sale castele şi cabane de vânătoare şi îşi folosea energia rămasă dând curs excentricităţii sale. În martie 1943, un oaspete care petrecuse toată ziua cu Göring la Carinhall, povestea despre noul stil de viaţă „grotesc“ al mareşalului:

> A apărut de dimineaţă îmbrăcat într-o jachetă de piele bavareză şi o cămaşă albă cu mâneci lungi. Şi-a schimbat costumaţia în timpul zilei şi a venit la cină într-un kimono albastru sau violet, şi încălţat în papuci de casă îmblăniţi. Chiar şi de dimineaţă, purtase cu el un pumnal auriu pe care îl schimba frecvent. Acul de la cravată era ornat cu o varietate de pietre preţioase şi în jurul corpului său enorm purta un brâu împodobit cu multe nestemate – asta ca să nu mai vorbim de numărul de inele strălucitoare pe care le purta pe degete.[1450]

În acest context, erau slabe şanse ca Göring să preia administrarea de zi cu zi a afacerilor interne din Reich. Pe deasupra, începând din 1942, prestaţia slabă a forţelor aeriene în fruntea cărora se afla i-a afectat drastic reputaţia, nu numai în ochii publicului, dar şi în ochii lui Hitler.

Cu toate că obsesia pentru dirijarea războiului îi răpea tot mai mult timp, la nevoie, Hitler se apleca şi asupra treburilor domestice. Deşi administraţia civilă, populată în mare de birocraţi obişnuiţi, conştiincioşi şi muncitori, a continuat să funcţioneze de una singură până aproape de sfârşitul războiului, ministerele şi secretarii de stat au continuat politicile trasate în linii mari de Hitler înainte de război, şi nu au îndrăznit să formuleze altele, din proprie iniţiativă, fără acordul Führerului. La fel ca înainte, intervenţiile făcute de Hitler în politica statului erau intermitente, arbitrare şi deseori contradictorii. Ministerele şi-au dat seama că e tot mai greu să ajungă la Führer şi, începând cu Goebbels, au început să-i trimită rapoarte sumare a problemelor importante. Hitler le citea uneori, dar de regulă nu le lua în seamă. E greu de crezut că a citit cele 500 de rapoarte din partea Ministerului Propagandei, de

exemplu, sau cele 191 primite din partea Ministerului de Justiţie. Era conştient probabil de faptul că avea prea puţin timp la dispoziţie pentru a interveni în politicile interne şi a emis un decret în mai 1942 şi mai apoi în iunie 1943, în virtutea căruia urma să fie doar „Führer", şi nu „Führer şi Cancelar al Reichului", chiar şi atunci când semna legi oficiale şi decrete. În ciuda acestui fapt, Hitler nu a putut să dea niciun curs stabil politicii interne, şi pentru departamentele guvernului devenise tot mai imperios să emită reglementări proprii în anumite chestiuni, deseori fără a se consulta cu celelalte departamente privind conţinutul acestora. În 1941, de pildă, în cadrul unor şedinţe consultative cu ministerele au fost promulgate 12 legi oficiale şi 33 de decrete (semnate de Hitler) la care se adaugă 27 de decrete emise de către Consiliul Ministerial al Apărării şi 373 de reglementări şi ordine emise de varii departamente guvernamentale. În absenţa unui cabinet oficial sau a unei directive concrete din partea lui Hitler, guvernul devenea din ce în ce mai fragmentat. „Toţi fac ce vor şi lasă anumite probleme nesoluţionate, scria Goebbels în jurnalul personal la 2 martie 1943, pentru că nu mai există nicio autoritate."[1451] În 1943, a fost instituit „Comitetul celor Trei", la iniţiativa lui Hans-Heinrich Lammers, şeful Cancelariei Reichului, dar confruntat cu ostilitatea unor figuri importante, precum Goebbels şi Speer, şi-a încetat activitatea după luna august.[1452]

În timp, partidul nazist a fost tras în golul existent din politica internă. La 20 august 1943, Hitler îl promovează pe ministrul de interne, Frick, oferindu-i un titlu fără nicio valoare (Protectorul Boemiei şi Moraviei, regiune controlată în continuare de Karl Hermann Frank, care acum primise funcţia de ministru de stat al Boemiei şi Moraviei). Goebbels cerea, de câteva luni, ca acesta să fie concediat. Ministrul propagandei susţinea că acesta era bătrân şi slăbit, iar moralul populaţiei cobora vertiginos, motiv pentru care era nevoie de o abordare mai severă pe frontul intern. Omul cu care Hitler voia să-l înlocuiască pe Frick era Heinrich Himmler, a cărui promovare însemna sporirea represiunilor din partea poliţiei, pentru a evita transformarea populaţiei deznădăjduite într-o forţă de rezistenţă.[1453] În acelaşi timp, Martin Bormann, care primise funcţia de „Secretar al Führerului" în aprilie 1943, s-a folosit de poziţia sa pentru a ţine la respect administraţia civilă şi numeroase ministere. La începutul lui 1945, Lammers se plângea

că nu-l mai văzuse pe Hitler din luna septembrie a anului trecut și că era „constrâns de mai multe departamente să obțină de la Führer o serie de hotărâri de care aveau urgent nevoie“[1454]. Șeful administrației de stat era nevoit să solicite șefului Cancelariei Partidului o întrevedere cu șeful statului. Era cât se poate de limpede că administrația tradițională a statului era eclipsată de Partid. Acest lucru era subliniat și de faptul că Goebbels deținea tot mai multă putere, iar inițiativa lui din 1943 pentru „un război total“ l-a adus mult mai aproape de centrul conducerii economice decât sperase.[1455]

După izbucnirea războiului, liderii regionali de partid au fost numiți și comisari regionali de apărare, iar în această calitate puteau acționa independent de guvernatorii civili și de autoritățile militare regionale. Disputele ulterioare privind ariile de competență s-au încheiat cu victoria partidului, la 16 noiembrie 1942, când numărul de comisari regionali de apărare a crescut de la 13 la 42, iar regiunile în care acționau s-au suprapus pe regiunile partidului. Au urmat noi lupte pentru putere, iar încercările lui Bormann de a-și impune voința prin Cancelaria Partidului au fost sortite eșecului, din cauza accesului direct pe care comisarii îl aveau la Hitler. S-au folosit tot mai mult de propriii oameni pentru a-și implementa deciziile și, treptat, au renunțat la colaborarea cu administrația regională statală, prevăzută în lege. Din martie 1943 au dat piept cu noul ministru de interne, Heinrich Himmler, un adversar mult mai experimentat decât predecesorul său, Wilhelm Frick, dar Himmler se confrunta acum cu dezintegrarea treptată a administrației civile sub impactul războiului. Raportul întocmit la cerere de Ernst Kaltenbrunner și primit la 26 august 1944 i-a confirmat faptul că liderii regionali evitau cu dibăcie administrația de stat, prin intermediul propriilor membri de personal. Kaltenbrunner constata exasperat că:

> Publicul și-a exprimat nemulțumirea că, în contextul actual, cooperarea camaraderească nu are întotdeauna prioritate și oamenii profită de situație pentru a crea un dezechilibru în structura puterii interne. Aflate mereu în defensivă, organele administrative locale sunt secătuite de energie, ezită să preia inițiativa și dau senzația de neajutorare.[1456]

Pe măsură ce situația militară se înrăutățea, oficialii partidului erau tot mai preocupați de moralul populației, izolându-i pe „detractori“ și pe nemulțumiți. Liderii de sector au fost instruiți la 1 iunie de către Robert Ley, Liderul Organizațional al Partidului, să viziteze lunar fiecare gospodărie din zona lor pentru a se asigura că locatarii erau îndeajuns de loiali, din punct de vedere ideologic și politic. Pe măsură ce situația se înrăutățea, partidul nazist se străduia să recreeze atmosfera „vremurilor de restriște“ de dinainte de 1933.[1457] Puterea și influența crescândă a partidului era întâmpinată cu satisfacție de către membrii săi, care până atunci se simțiseră eclipsați de armată. La 7 august 1944, Inge Molter, al cărei tată se alăturase naziștilor din Hamburg în 1932, îi scria soțului său, Alfred: „Se poate spune că momentele pe care le trăim acum îmi aduc aminte de vremurile de restriște din trecut. La fel ca și atunci, tata își dedică fiecare clipă Partidului“[1458].

II

Nevoia întăririi devotamentului ideologic pe timp de război a fost soluționată prin implementarea unor noi sancțiuni legale. După cum declara Secretarul de Stat al Ministerului de Justiție, Roland Freisler, în septembrie 1939:

> Germania luptă pentru onoare și dreptate. Acum, mai mult ca oricând, devotamentul soldatului german constituie un model pentru cetățeanul de rând. Cine comite nelegiuiri în loc să-i urmeze modelul nu are ce căuta în comunitatea noastră. Ar fi o trădare la adresa soldatului german dacă nu am lua cele mai severe măsuri împotriva acestor paraziți![1459]

În spatele acestor luări de poziție se ascundea veșnica spaimă a „trădării“ din 1918. Declarația Ministerului Justiției din ianuarie 1940 înfățișează în mod limpede această teamă:

> În vreme de război, e de datoria sistemului judiciar să elimine elementele criminale și dușmănoase din punct de vedere politic care, într-un moment de restriște, ar putea fi tentate să înfigă cuțitul în spatele

> Reichului (a se vedea cazul Consiliilor Muncitoresc și Ostășesc, din 1918). Acea experiență (esențială pentru înțelegerea prezentului) ne învață că sacrificiul celor mai buni dintre noi pe front are darul să consolideze elementele inferioare din spatele frontului.[1460]

Darwinismul social care stă la baza acestor discursuri s-a oglindit în înăsprirea pedepselor date infractorilor, nu pentru fărădelegile comise, ci pentru simplul fapt că reprezentau un pericol. Acest fapt e limpede ilustrat în formularea noilor legi, înțesate de termeni vagi precum „paraziți naționali" *(Volksschädlinge)*. La scurt timp după izbucnirea războiului, oricine se făcea vinovat de „subminarea sau zădărnicirea ambiției militare a poporului german sau a aliaților săi" era condamnat la moarte.[1461] Decretul împotriva Paraziților Naționali, emis la 5 septembrie 1939, condamna la moarte pe oricine săvârșea infracțiuni împotriva cetățenilor sau bunurilor personale în timpul întreruperii curentului electric, inclusiv pentru jaf, precum și pentru orice persoană care submina voința cetățenilor germani de a lupta. Începând cu 5 decembrie 1939, aceeași pedeapsă a fost aplicată și în cazul folosirii armelor în comiterea crimelor violente. În urma modificărilor aduse Codului Penal, oricine aducea „prejudicii" efortului de război era pasibil de pedeapsa capitală. În această categorie intrau infracțiuni precum exprimarea unor opinii defetiste. Un alt decret a stabilit aceeași pedeapsă pentru cei care își depozitau sau ascundeau proviziile alimentare. Aceeași sancțiune era aplicată și celor care distrugeau intenționat echipament militar sau fabricau muniție defectuoasă. În total, la începutul anilor '40, s-au reglementat peste patruzeci de infracțiuni pasibile cu pedeapsa capitală, dintre care unele, precum exemplul de mai sus, erau extrem de vag definite. În 1941, pedeapsa cu moartea s-a extins și asupra recidiviștilor, în cazul infracțiunilor mai grave.[1462]

Nu e deloc surprinzător că execuțiile pentru astfel de acuzații criminale au crescut vertiginos. În 1939, au fost condamnați la moarte 137 de oameni; în 1940, această cifră a crescut la 306, iar în 1941 la 533, sărind apoi dramatic la 1 592 în 1942 și 4 457 în 1943. În total, judecătoriile din Germania și mai ales Curțile Speciale Regionale și Tribunalul Poporului național au pronunțat 16 560 de condamnări la moarte, din care 644 în perioada 1933–1939 și 15 896 în timpul

războiului. Circa 12 000 au fost executate, restul fiind comutate în închisoare pe viață. Pe întreg parcursul existenței sale, Tribunalul Poporului a condamnat la moarte peste 5 000 de oameni, dintre care 2 000 doar în 1944. Începând cu 1936, metoda de execuție în Germania a fost ghilotinarea, dar din 1942 s-a trecut la spânzurare, pe motiv că era mai rapidă, mai simplă și mai curată. În acel moment, în închisorile de stat germane aveau loc atât de multe execuții, încât Ministerul Justiției le-a autorizat pe tot parcursul zilei, și nu doar la apus, cum se proceda înainte. Au fost angajați noi călăi, aproape toți provenind din mediul tradițional al călăului de profesie, din zona măcelăritului și a negoțului de cai bătrâni. În 1944, lucrau deja zece călăi principali, ajutați de 28 de asistenți. Unul dintre ei a susținut ulterior că executase peste 2 800 de condamnați în timpul mandatului său, din 1924 până în 1945. Timpul se scurgea mult mai rapid acum și adeseori între condamnare și execuție treceau doar câteva ceasuri, nu destul pentru a pregăti și lua în considerare apeluri la clemență. Cu toate acestea, „celulele morții" din Germania erau aglomerate. Aproximativ jumătate din cei condamnați la moarte și executați în 1942 nu erau germani, majoritatea fiind polonezi sau cehi, muncitori silnici care, așa cum am văzut, erau supuși unor reguli extrem de severe. În noaptea de 7 spre 8 septembrie 1943, Ministerul Justiției a ordonat spânzurarea grabnică a 194 de prizonieri din închisoarea Plötzensee din Berlin, pentru a reduce aglomerarea, după ce un bombardament aerian avariase mai multe celule. De-abia după executarea a 78 dintre ei, în grupuri de câte 8, s-a descoperit încurcătura la dosare: șase dintre ei nu fuseseră condamnați la moarte. În manieră caracteristică, Ministerul Justiției s-a concentrat pe identificarea celor șase care scăpaseră de ștreang, nu pe nedreptatea comisă. În dimineața zilei de 8 septembrie, călăul, căruia i se refuzase în mod categoric o pauză de 24 de ore în timpul execuțiilor, și-a încheiat tura după alte 142 de spânzurări. Cadavrele au fost lăsate afară timp de câteva zile, la temperaturi ridicate și de-abia apoi au fost înlăturate.[1463]

Asemenea măsuri, mai ales când erau luate împotriva germanilor, oglindeau îndeosebi o convingere mai veche de-a lui Hitler că sistemul judiciar german era prea îngăduitor. În februarie 1942, de pildă, și-a exprimat în privat nemulțumirea că prea mulți hoți și tâlhari erau vârâți în închisori și „ținuți pe cheltuiala statului". Ar trebui trimiși

„într-un lagăr de concentrare pe viață sau condamnați la moarte. În vreme de război, pedeapsa cu moartea e adecvată, chiar și numai în scopuri exemplare“, a adăugat el.[1464] În martie 1942, Hitler a fost extrem de revoltat când a citit într-un ziar un reportaj despre un bărbat din Oldenburg care a fost condamnat la cinci ani de închisoare de către tribunalul local, după ce își omorâse în bătaie soția. L-a sunat pe Secretarul de Stat Schlegelberger la Ministerul de Justiție „extrem de tulburat“ și s-a plâns de verdict.[1465] Încă sub imperiul acelui articol, Führerul a ținut un discurs important în parlament la 26 aprilie 1942, difuzat în întreaga Germanie. „De-acum încolo voi interveni în aceste cazuri și îi voi concedia pe acei judecători care, în mod vădit, nu înțeleg vremurile în care trăim“, a declarat el, într-un cor de aplauze furtunoase.[1466] Judecătorii erau îngroziți. Până și naziștii se feriseră să atenteze la imunitatea judecătorilor, care nu puteau fi înlăturați din funcție. Amenințarea i-a forțat pe mulți să dicteze sentințe mai dure împotriva infractorilor. În multe cazuri, acestea veneau direct din partea lui Hitler, care de la începutul războiului dăduse în jur de 18 telefoane la minister pentru a ordona ca unii infractori despre care citise în ziare că fuseseră condamnați la ispășirea sentinței în închisoare să fie împușcați „în timp ce vor încerca să evadeze“. Ministrul justiției, conservatorul Franz Gürtner, a încercat să impună o procedură standard pentru asemenea intervenții, dar a murit în ianuarie 1941, iar locul său a fost luat de Franz Schlegelberger, fost funcționar în cadrul ministerului. Ministerul a devenit extrem de vulnerabil, iar Schlegelberger nu putea să-i apere reputația. În cele din urmă, la 20 august 1942, Hitler l-a înlocuit cu Otto-Georg Thierack, un nazist neînduplecat și președinte al Tribunalului Poporului. Secretarul de Stat al ministerului, Roland Freisler, a fost transferat la Tribunalul Poporului pentru a-i lua locul.[1467]

În cadrul unei întruniri ținute cu această ocazie (la ora prânzului), Hitler le-a explicat invitaților că sistemul juridic înseamnă până la urmă eugenie. În război, spunea el, „cei mai valoroși oameni sunt omorâți, cât timp noi ne îngrijim de bunăstarea fizică și spirituală a lepădăturilor“ din închisoare. În absența unor măsuri ferme, societatea germană urma să fie confruntată cu „o tranziție treptată în echilibrul națiunii“, spre elementele inferioare, criminale. Prin urmare, judecătorii trebuiau să devină „reprezentanții instinctului de

17. Închisorile germane

autoconservare rasială“[1468]. Thierack a trecut imediat la fapte. La începutul lunii septembrie 1942, a început să trimită tribunalelor „scrisori judecătorești“, sintetizând cazurile în care presupusa indulgență de care dădeau dovadă era criticată de Hitler, de SS sau de anumiți membri de partid și instruindu-i cum să trateze asemenea cazuri pe viitor. Pe deasupra, le-a dat și câteva sfaturi mai generale. La 1 iunie 1943, de exemplu, îi informează pe judecători că „scopul acestor sentințe e să protejeze comunitatea germană“ și că, „în vremurile în care trăim, pedepsele slujesc unui scop igienic de curățire neîncetată a corpului rasial prin eliminarea nemiloasă a criminalilor care nu merită să trăiască“[1470]. Pentru a îndeplini acest obiectiv, Thierack a reglementat relația dintre sistemul judiciar și SS care – la cererea lui Hitler și nu numai – se ocupa cu împușcarea condamnaților (care își ispășeau pedeapsa în închisoare) „în timp ce încercau să evadeze“ sau îi executau din proprie inițiativă înainte de a fi judecați. Trebuia oprită procedura „compensării numărului mic de sentințe judecătorești prin aportul special al poliției“ așa cum era numită, în chip delicat, de minister. Pentru ca Hitler să nu-și mai piardă timpul cu probleme neesențiale, Bormann și Himmler urmau să le paseze ministerului, însoțite de apelurile la clemență. Birourilor locale și regionale ale partidului și SS-ului li s-a ordonat să nu se mai amestece în procedura judiciară. Pentru ca schimbul să fie cinstit, Thierack s-a întâlnit cu cei doi la 18 septembrie 1942 și a fost de acord ca în jur de 20 000 de „neadaptați social“ din închisorile statului să fie predați SS-ului, pentru „exterminare prin muncă“. „Persoanele aflate în arest sub protecția poliției vor fi predate fără excepție, cehi sau germani cu sentințe care depășesc opt ani de închisoare, la recomandarea Ministerului de Justiție.“[1471]

Condamnații negermani – cu alte cuvinte, muncitorii siliți – intrau din acea clipă în răspunderea exclusivă a SS-ului. Din acest motiv, numărul oficial de condamnări la moarte a scăzut în Germania de la 5 336 în 1943 la 4 264 în anul următor, poate și ca urmare a faptului că parte din tânăra generație de judecători naziști fanatici a fost chemată sub drapel, lăsând tribunalele pe mâna judecătorilor mai bătrâni, care aveau încă un anumit respect pentru procedura judecătorească.[1472] Scăderea cifrelor a marcat, cu alte cuvinte, o creștere continuă a numărului de germani condamnați la moarte. Printre aceștia se aflau practic și „neadaptații“, și „recidiviștii“ pe care Thierack îi încredințase SS-ului

pentru „exterminare prin muncă". După ce Hitler a aprobat execuțiile la 22 septembrie 1942, s-a demarat transferul a circa 20 000 de prizonieri din închisorile și penitenciarele de stat. Majoritatea erau izolați din motive de securitate și aveau mai multe condamnări la activ, fiind în închisoare încă de la începutul celui de-al Treilea Reich. În transfer au fost incluși și țiganii, și evreii din închisori. Prizonierii al căror transfer în lagăr necesita o recomandare ministerială au fost examinați în închisoare de către reprezentanți ai ministerului, de regulă în ședințe extrem de concise, care nu durau mai mult de câteva minute. Unii au fost ținuți în închisoare și după data transferului, pentru a fi supuși inspecției. Directorii închisorilor au încercat (și de multe ori chiar au reușit) să-i păstreze pe prizonierii care prestau munci valoroase din punct de vedere economic pentru economia penitenciarului. În total, peste 20 000 de prizonieri au fost predați SS-ului. Majoritatea au fost duși la Mauthausen, unde la sosire erau bătuți cu cruzime, dacă nu erau omorâți, apoi obligați să care pietre de până la 50 de kilograme pe cele 186 de trepte faimoase care duceau la cariera de piatră aferentă lagărului. Cei care se poticneau și cădeau erau împușcați de paznicii SS, care le azvârleau trupurile în carieră, de la 30 sau chiar 40 de metri înălțime, sau erau forțați să descarce bolovanii din camioane peste oamenii care lucrau dedesubt. Mai mulți prizonieri și-au pus capăt suferințelor aruncându-se de pe stânci în adâncul carierei. La finele lui 1942, rata mortalității crescuse la 35%, depășind orice alt grup de prizonieri, cu excepția evreilor.[1473]

III

Pe măsură ce războiul continua, deținuții rămași în urmă, în închisorile germane, au fost supuși la condiții tot mai greu de suportat. Presat de nevoia crescândă pentru mână de lucru, Ministerul Justiției a pus în aplicare ceea ce Thierack numea „mobilizarea prizonierilor". Asemenea deținuților din lagăre, aceștia au fost tot mai des „împrumutați" producătorilor de arme, în schimbul unei sume potrivite și, tot asemenea lor, erau adesea trimiși la muncă în lagărele secundare. Munca prestată era periculoasă și nesănătoasă. În rândurile prizonierilor însărcinați cu eliminarea bombelor, rata mortalității era

de aproximativ 50%. În închisori, proviziile erau pe terminate și de multe ori deținuții se hrăneau cu nutreț sau legume stricate. În 1943, prizonierii de la Plötzensee strângeau frunze din copacii din curtea închisorii pentru a crește valoarea nutrițională a supei. Slăbiți din cauza pierderii în greutate și a lipsei de vitamine, prizonierii riscau să cadă pradă infecțiilor.[1474] Închisorile au început să fie suprapopulate, pe măsură ce numărul deținutelor de sex feminin a crescut de la 46 500 în 1939, la 117 000 în 1942, iar cel al delincvenților juvenili de la 17 500 la 52 500. Mulți dintre aceștia fuseseră condamnați pentru nerespectarea legilor promulgate pe timp de război și a reglementărilor (în mare parte economice) care s-au înmulțit de la circa 3 000 în 1940 la 26 500 în 1942. Condamnările pentru asociere ilegală cu prizonierii de război au crescut de la 3 la 10 600 între 1939 și 1943. Concomitent s-a înregistrat o creștere a sentințelor date pentru alte crime. De pildă, condamnările pentru furt au crescut de la 48 000 în 1939 la aproape 83 000 în 1943. Prin contrast, infracțiunile sexuale au scăzut vertiginos: proxenetismul cu 50%, violul cu mai bine de 65% și pedofilia cu circa 60%. În mod evident, poliția se concentra mai mult pe aplicarea restricțiilor de război, în dauna altor domenii penale, deși se poate ca declinul abaterilor sexuale să se fi datorat și faptului că milioane de tineri erau plecați pe front.[1475]

În aceste condiții, suprapopularea a reprezentat pe tot parcursul războiului o problemă spinoasă pentru penitenciarele Germaniei. Numărul total al deținuților a crescut de la aproape 110 000 la jumătatea anului 1939, la 144 000 în cursul anului 1942, și la 197 000 în 1944. În Vechiul Reich – zona mărginită de granițele din 1937 la care se adăugau câteva teritorii cucerite în timpul războiului – numărul de deținuți a crescut de la circa 100 000 la începutul războiului, la 140 000 în septembrie 1942 și 158 000 doi ani mai târziu. Procentul de femei închise a crescut de la 9% în 1939, la 23% patru ani mai târziu, dată la care se aflau peste 43 000 de femei în penitenciarele germane. Închisorile nu fuseseră proiectate pentru a găzdui un număr așa mare de deținuți. Fiecare celulă găzduia mai mulți prizonieri, instalațiile sanitare erau folosite în exces, iar spre sfârșitul războiului, deținuții nu mai aveau acces nici la dușuri, ceea ce a dus la proliferarea bolilor și a mizeriei. Majoritatea deținuților erau chinuiți de scabie și păduchi, iar în câteva închisori au izbucnit epidemii de tifos sau de alte boli infecțioase.

Paznicii erau tot mai irascibili şi mai predispuşi să folosească violenţa pentru a păstra ordinea, dat fiind că raportul dintre gardieni şi prizonieri a crescut de la 1 la 6 în 1939 la 1 la 14 în 1944. În unele cazuri, prizonierii erau legaţi cu lanţuri de pereţi sau de podea pentru a fi pedepsiţi. Rar întâlnite în anii '30, bătăile au ajuns la ordinea zilei în ultimii doi ani de război. Decizia conducerii închisorilor de a-i ajuta cu haine de iarnă pe soldaţii germani care îngheţau la porţile Moscovei în decembrie 1941 i-a „uşurat" pe deţinuţi de 55 000 de ciorapi şi aproape 5 000 de pulovere, lăsându-i pradă frigului şi sporind rata mortalităţii în închisori. Închisorile nu dispuneau de adăposturi antiaeriene, iar cele situate în centrul sau în apropierea centrelor oraşelor mari şi mici erau adesea ţinta raidurilor aeriene, fapt care a sporit şi mai mult rata mortalităţii, dar şi suprapopularea, din cauza distrugerilor provocate în corpurile de detenţie.[1476]

Oricât de groaznice păreau, condiţiile din închisorile Germaniei nu se puteau compara cu cele din lagărele de concentrare. De la mijlocul anilor '30, lagărele au funcţionat ca nişte centre de detenţie pentru „neadaptaţi" şi pentru alte minorităţi, după ce majoritatea oponenţilor politici ai regimului (cărora le fuseseră destinate) au fost eliberaţi pentru bună purtare. După izbucnirea războiului, însă, lagărele şi-au reluat menirea de centre de detenţie şi intimidare pentru populaţia germană, şi mai ales pentru foştii comunişti şi social-democraţi. La începutul războiului, Hitler i-a sporit lui Himmler autoritatea în privinţa arestărilor şi reţinerilor, iar acesta s-a folosit de acordul Führerului pentru a „ridica" persoane suspectate de-a fi potrivnice regimului. La 26 octombrie 1939, Gestapo dispune ca toate persoanele din fabricile de armament trimise în lagăre pentru atitudine ostilă faţă de stat sau pentru suspiciunea de a fi subminat moralul la locul de muncă să fie supuse unui regim special, printr-un avertisment care să aducă la cunoştinţă crimele de care se făceau vinovaţi, şi în cazuri mai grave, prin detenţie într-un corp de pedeapsă. Ordinul recomanda luarea unor măsuri de precauţie, astfel încât pe avertisment să nu fie trecută durata sentinţei sau data eliberării. În avertisment trebuiau să figureze şi pedepsele fizice aplicate de gardieni, acolo unde era cazul.[1477] De parcă aceste măsuri nu ar fi fost suficiente, lagărele au devenit centre de execuţie pentru „sabotorii" şi „trântorii" arestaţi de poliţie. Execuţiile erau, de asemenea, făcute publice. Ulterior, Rudolf Höss

avea să scrie că, pe vremea când lucra la Sachsenhausen, un fost comunist de la fabrica de avioane Junkers a fost arestat după ce a refuzat să contribuie la consolidarea incintei, pentru apărarea împotriva unui raid aerian. Himmler a poruncit să fie executat în cel mai apropiat lagăr de concentrare. Bărbatul a fost dus la Sachsenhausen, iar răspunderea pentru execuţie i-a revenit lui Höss. Acesta a ordonat montarea unui stâlp într-o groapă de nisip de lângă ateliere şi a poruncit ca bărbatul să fie legat de el. „Era complet resemnat, şi-a amintit Höss mai târziu, deşi nu se aştepta să fie executat. I s-a permis să trimită o scrisoare familiei şi a cerut câteva ţigări, pe care le-a primit." Un pluton de execuţie l-a împuşcat în inimă. Höss i-a aplicat „lovitura de graţie". „În zilele ce-au urmat am avut parte de experienţe similare. Aproape zilnic trebuia să defilez cu plutonul de execuţie."[1478]

Însă majoritatea germanilor trimişi în lagăr au rămas acolo ani buni. Astfel, „prizonierii politici" au devenit din nou parte integrantă din populaţia lagărelor. Purtau un triunghi roşu pe uniforme, pentru a fi deosebiţi de celelalte categorii de prizonieri, precum „criminalii", care purtau un triunghi verde. În mărturiile deţinuţilor politici despre experienţa din lagăre, „criminalii" sunt portretizaţi ca un grup de bărbaţi extrem de violenţi şi nemiloşi, cărora SS-ul le dădea în mod intenţionat sarcini importante, pentru a-i intimida pe restul. În realitate, lucrurile stăteau cu totul altfel. Atât „criminalii", cât şi „politicii" erau folosiţi de către SS, în colaborare cu administraţia lagărului, pentru a exercita control asupra restului deţinuţilor, deoarece erau germani şi îndeplineau criteriul rasial SS pentru funcţii de responsabilitate. Benedikt Kautsky, fiul unui social-democrat marcant dinaintea războiului, a rememorat ulterior experienţa de prizonier în mai multe lagăre de concentrare şi a declarat că „roşii" şi „verzii" se aflau într-o luptă continuă, ambele părţi denunţându-i pe opozanţi SS-ului, luând parte la „intrigi vrednice de dispreţ" şi la „revoluţii de palat" împotriva celorlalţi. Câştigătorii primeau funcţii relativ sigure în administraţia lagărului, mâncare şi haine mai bune, mai multă libertate de acţiune, plus un anumit grad de putere şi recunoaştere. Prin astfel de mijloace, prizonierii politici au reuşit în unele lagăre, mai ales la Buchenwald şi Neuengamme, să domine administraţia internă a deţinuţilor. Nu există însă dovezi credibile că deţinuţii criminali erau mai brutali sau mai lipsiţi de scrupule decât celelalte căpetenii, deţinuţii politici.

Supraviețuirea tuturor depindea de cât de bine îndeplineau ordinele SS-ului.[1479]

Natura lagărelor s-a schimbat odată cu transformarea lor din centre de detenție în furnizori de forță de muncă. Dacă la mijlocul anului 1939 în lagăre se aflau circa 21 000 de deținuți (majoritatea germani), cifra lor a crescut la 110 000 în septembrie 1942 și a atins 700 000 în ianuarie 1945, dintre care 200 000 erau femei. La Buchenwald, de pildă, doar în 1944 au fost încarcerați aproape 100 000 de noi deținuți. Lagărul găzduia prizonieri din peste 30 de țări diferite, iar ponderea străinilor era net superioară.[1480] Cum conducerea lagărului nu reușea să se îngrijească de fluxul uriaș de noi deținuți necesari în proiectele de construcție, incidența bolilor și rata mortalității (de care se făceau responsabili și paznicii) au crescut simțitor. Spre deosebire de casta privilegiaților, formată din „roșii" și „verzi", majoritatea prizonierilor trăiau într-o continuă stare de frică, supuși totodată privațiunilor. Viața în lagăr era, cu mici excepții, un război al tuturor împotriva tuturor, o eternă luptă pentru supraviețuire, unde cei nevolnici și lipsiți de apărare, precum evreii și slavii, primeau cele mai grele sarcini, cele mai mici rații și cele mai proaste condiții de acomodare. Foamea, epuizarea, bătăile și bolile îi transformau pe cei mai slabi în „musulmani" *(Muselmänner)*, așa cum îi botezaseră deținuții pe cei care renunțaseră la un standard minim de igienă și refuzau să mai lupte cu cei care le furau mâncarea sau cu ploaia de lovituri pe care o primeau inevitabil din partea gardienilor sau a colegilor din vârful ierarhiei, până cedau din cauza epuizării și a brutalităților la care erau supuși.[1481]

Transformarea lagărelor în centre de furnizare a forței de muncă pentru industrie, precum și creșterea exponențială a numărului de deținuți, a oferit comandanților și ofițerilor șansa îmbogățirii, de care aceștia nu au ezitat să profite. Conștient de corupția existentă, Himmler le-a reamintit liderilor SS în cadrul unui discurs ținut la 4 octombrie 1944, în Poznań, că au confiscat „toate posesiunile evreilor" și le-au predat Reichului.

> Pentru noi n-am păstrat nimic. Cei care s-au abătut de la ordine vor fi pedepsiți... câțiva dintre colegii noștri – nu mulți – au greșit și vor fi lichidați fără milă. Am avut acest drept moral, această datorie față de oamenii noștri, să-i distrugem pe cei care voiau să ne anihileze. Dar

nu avem niciun drept să ne îmbogăţim, nici măcar cu o haină de blană, un ceas, o marcă germană, o ţigară sau orice altceva. Am exterminat bacteria pentru că nu doream să ne infecteze în final şi pe noi şi să murim din această pricină. Nu permit septicemiei să-şi întindă ghearele, câtuşi de puţin. Oriunde va apărea, o vom cauteriza.[1482]

Himmler făcea referire, cel puţin implicit, la o comisie de investigaţie condusă de judecătorul SS, Konrad Morgen, care scosese la iveală dovezi privind corupţia la nivel înalt din cadrul administraţiilor mai multor lagăre. Însă cei găsiţi vinovaţi nu erau împuşcaţi pe loc. Dimpotrivă, de cele mai multe ori erau concediaţi sau transferaţi în alte posturi. Cel mai cunoscut dintre ei era comandantul de la Auschwitz, Rudolf Höss, care la 22 noiembrie 1943 a primit sarcini administrative în inspectoratul lagărelor de concentrare. Alţi comandanţi de lagăre au fost pedepsiţi într-o manieră similară, inclusiv, după cum am văzut deja, cei de la Majdanek şi Treblinka. Cazul lui Karl Otto Koch, care a fost concediat din funcţia de comandant al lagărului Buchenwald la sfârşitul anului 1941, a fost neobişnuit din cauza severităţii cu care a fost tratat. Investigaţiile meticuloase făcute de Morgen în cursul anilor 1942 şi 1943 au dezvăluit că fostul comandant delapidase sume uriaşe din banii SS-ului, îngăduise unor prizonieri să evadeze, distrusese dovezi incriminatoare şi omorâse mai mulţi martori-cheie. Cu aprobarea lui Himmler, Morgen l-a arestat pe Koch la 24 august 1943, l-a adus în faţa unui tribunal al SS-ului şi l-a condamnat la moarte. Koch a fost împuşcat la Buchenwald, cu câteva zile înainte ca lagărul să fie eliberat de către forţele americane.[1483]

IV

Odată cu creşterea numărului deţinuţilor în lagăre se răspândeau şi bolile, iar înfometaţii şi maltrataţii le cădeau pradă tot mai des; epidemiile de tifos făceau şi ele ravagii. Spitalele din cadrul lagărelor nu mai făceau faţă numărului uriaş de pacienţi. La începutul anului 1941, Himmler a căutat sprijinul unităţii de „eutanasiere" T-4, din Berlin. Iniţial, echipa T-4 n-a putut să-i acorde sprijinul, deoarece dirija operaţiunea de exterminare a handicapaţilor şi bolnavilor mintal. Odată

cu sistarea programului în august 1941, după intervenţia episcopului von Galen, cei doi şefi ai unităţii, Philipp Bouhler şi Victor Brack, au trimis doctori să-i examineze pe deţinuţii grav bolnavi. Aceştia operau sub denumirea formală de „Tratament Special 14f13“, inventată de şeful inspectoratului lagărelor de concentrare, unde „Tratament Special“ însemna ucidere, „14“ era numărul de morţi raportate, iar „13“ se referea la cauza morţii, mai precis, la gazare (alte dosare erau etichetate „14f6“, suicid, „14f7“, moarte naturală şi aşa mai departe).[1484] Începând din septembrie 1943, o comisie din cadrul programului 14f13, formată din doctori din organizaţia de eutanasiere, a vizitat mai multe lagăre. După o examinare mai degrabă de la distanţă a prizonierilor care defilau înaintea lor la ordinele SS, medicii completau seriile celor aleşi pentru exterminare în formulare de tipul celor folosite de regulă în acţiunile T-4. Formularele erau trimise către biroul lui Brack, din Berlin, de unde plecau mai departe spre centrul de exterminare ales (Bernburg, Hartheim sau Sonnenstein), care trimitea apoi lagărului respectiv o cerere de transport pentru deţinuţii selectaţi. Aşa cum reiese dintr-o scrisoare trimisă de către referentul medical Friedrich Mennecke soţiei sale dintr-unul din lagărele de concentrare, adesea procesul de selecţie era „pur teoretic“ şi nu prea avea legătură cu medicina. Acest lucru era valabil pentru un total de „1 200 de evrei, din care nu toţi trebuie «examinaţi», dar pentru care trebuie căutate în dosare şi transcrise în formulare toate motivele (deseori, mai multe) care au dus la arestarea lor“, îi scria Mennecke soţiei. Doctorul le-a pus deţinuţilor ne-evrei selectaţi pentru exterminare diagnostice precum „psihopaţi obsesivi, înstrăinaţi, cu o mentalitate anti-germană“ sau „urăşte Germania cu fanatism, psihopat neadaptat“. În secţiunea de simptome, Mennecke trecea expresii precum „comunist pătimaş, nedemn să se înroleze în armată“ sau „pângăreşte încontinuu rasa“[1485].

Cei aleşi erau informaţi că urmau să fie transferaţi într-un loc mai bun. După prima inspecţie, cei rămaşi au învăţat lecţia şi le-au sugerat colegilor să îşi dea jos ochelarii înainte să defileze în faţa doctorilor şi să evite pe cât posibil să-şi expună rănile uşoare. Înainte de a se îmbarca în trenuri, deţinuţilor selectaţi li se ordona să îşi lase în urmă ochelarii, protezele ortopedice sau alte accesorii similare, dovadă că nu-i aştepta o soartă prea fericită. Numărul lor era considerabil. În prima tranşă din lagărele Vechiului Reich şi din fosta Austrie – Buchenwald, Dachau,

Flossenbürg, Mauthausen, Neuengamme și Ravensbrück – au fost selectați nu mai puțin de 12 000 de deținuți. Himmler, care dăduse ordin comandanților ca doar cei inapți de muncă să fie selectați, nu s-a arătat foarte încântat de cifra deportărilor. În aprilie 1943, programul a fost limitat strict la bolnavii mintal. Cu toate acestea, se pare că numărul total al deținuților din lagărele de concentrare uciși în camerele de gazare ale programului T-4 depășește 20 000. Începând din aprilie 1944, lagărul de concentrare de la Mauthausen, unde 10 000 din cei aproape 50 000 de prizonieri figurau drept bolnavi, își trimitea deținuții direct în camerele de gazare de la Hartheim, ocolind practic organizația de eutanasie din Berlin. Nu se cunoaște cifra exactă a deținuților care au murit acolo. Programul a fost suficient de important pentru ca demolarea camerei de gazare să fie amânată până la 12 decembrie 1944.[1486]

Acesta nu a fost singurul scop pentru care Hartheim și celelalte centre de exterminare ale operațiunii T-4 au fost utilizate și după august 1941. Brack și Bouhler nu doar că și-au trimis experții în vizită în lagăre sau pentru a susține Operațiunea Reinhard în Est, dar i-au folosit pentru a continua programul de exterminare în secret. Protestul lui Galen slăbise poziția organizației pe plan politic, care a devenit obiectul unui război birocratic între grupul T-4, cu sediul în Cancelaria Führerului și Ministerul de Interne, conflict încheiat cu un compromis incomod. Coordonarea programului urma să-i revină în chip oficial lui Herbert Linden, care ocupa funcția de Comisar al Instituțiilor de Sănătate și Îngrijire în cadrul Ministerului de Interne. Cu toate astea, grupul T-4 și-a continuat activitatea, iar Victor Brack, aflat la conducerea operațiunii, le-a explicat subordonaților că „în ciuda piedicilor ieșite în calea noastră în august 1941, «Operațiunea» merge înainte“[1487]. Același lucru s-a petrecut și cu organizațiile auxiliare, de pildă cu grupul de transport care se ocupa de transferul pacienților la centrele de exterminare. Era clar că exterminarea în masă trebuia să fie înlocuită de crime individuale, pentru a nu stârni suspiciunea publicului. Închiderea camerelor de gazare nu liniștise complet apele. La 18 noiembrie 1941, Franz Büchner, profesor de medicină la Universitatea din Freiburg, a lansat fără îndoială cel mai puternic atac public la adresa programului de exterminare. În timpul unei prelegeri despre jurământul lui Hipocrate, Büchner i-a întrebat retoric pe participanți: „E posibil ca omul viitorului să fie evaluat numai în funcție de valoarea sa biologică?“

Răspunsul a fost, în mod clar, negativ. „Orice medic care gândește în spiritul hipocratic se va opune ideii că existența unei persoane care suferă de o boală incurabilă poate fi descrisă, în termenii folosiți de Binding și Hoche, drept o persoană care nu merită să trăiască." Binding și Hoche, autorii unui tratat influent care susținea eutanasierea involuntară, pledau pentru încălcarea fundamentelor eticii medicale. „Un medic trebuie să răspundă în fața unui singur stăpân, și acela e viața", declara Büchner.[1488]

Büchner a fost caz izolat. Personalul medical de la sediul T-4 din Berlin și din instituțiile psihiatrice și de sănătate continua să susțină ideea exterminării „vieții nedemne de viață". Eutanasierea copiilor prin înfometare sau prin injecții letale a continuat la fel ca înainte, ba mai mult, metoda a fost extinsă pentru pacienții adulți și în cadrul mult mai multor instituții, nu doar în centrele de exterminare, cum fusese cazul până nu demult. La Kaufbeuren-Irsee, pacienții care erau apți să lucreze la ferma azilului sau să muncească în orice fel pentru azil, primeau așa-numita „dietă normală", pe când ceilalți primeau „dieta de bază", care conținea cantități reduse de rădăcinoase, fierte în apă. După trei luni în care nu primeau niciun fel de grăsimi sau proteine, pacienții erau într-atât de slăbiți încât puteau fi omorâți prin injectarea unei cantități reduse de sedativ. Către finele lui 1942, numărul morților a crescut așa de mult, încât directorul azilului a interzis tragerea clopotului în timpul înmormântărilor, pentru a nu-i alarma pe localnici. Directorii și membrii de personal ai diferitelor instituții angajate în program s-au întrunit în cadrul unor conferințe pentru a stabili cea mai bună metodă de a-i înfometa pe internați. Ulterior, Ministerul de Interne al Bavariei (printre altele) a dat dispoziție ca rațiile alimentare ale pacienților „neproductivi" să fie reduse. La Eglfing-Haar, pacienții selectați pentru eutanasiere au fost izolați într-o aripă a azilului, care a fost curând supranumită „Casa Foametei". Directorul Hermann Pfannmüller vorbea fără ocolișuri despre rolul acestor diete și inspecta cu regularitate bucătăriile din azil pentru a se asigura că ordinele sale erau puse în aplicare. Conștient de scopul programului, bucătarul adăuga mai apoi grăsimi în oala cu mâncare. Cu toate acestea, în jur de 429 de pacienți au sfârșit în Casele Foametei din 1943 până în 1945. La Hadamar, pacienții considerați inapți de muncă erau hrăniți cu supă de urzici, de trei ori pe săptămână. Pacienții solicitau rudelor

pachete de mâncare în scrisori, dar acestea erau informate că senzația de foame era un simptom al bolii și că, până la urmă, soldații și oamenii care lucrau pentru binele națiunii aveau prioritate în distribuirea proviziilor alimentare. Între august 1942 și martie 1945, au fost transportați la Hadamar 4 817 pacienți. Nu mai puțin de 4 422 din aceștia au murit.[1489]

La acea dată, injecțiile letale și înfometarea se foloseau curent pentru eliminarea pacienților indisciplinați sau refractari și pe oricine altcineva care nu întrunea așteptările directorilor de azil, indiferent de standardele impuse de cei de la sediul operațiunii T-4 în completarea formularelor. La Kaufberen, de pildă, unui țigan în vârstă de 15 ani care furase din depozitul spitalului i s-a administrat injecția letală (doctorii i-au spus că e vorba de un vaccin contra tifosului). În decembrie 1942, un pacient internat la Hadamar care lucra pământul azilului le-a povestit localnicilor din orașul din apropiere despre ospiciu. Drept urmare, a fost închis și a murit după trei zile. Corupția juca, de asemenea, un rol important: erau șanse mai mari ca asistentele să omoare un pacient care poseda un ceas valoros sau o pereche bună de încălțăminte, în timp ce la casa de corecție psihiatrică de la Kalmenhof, alimentele produse pe moșia de 400 de hectare ale institutului ajungeau în mâinile directorului și personalului, iar internații trebuiau să se mulțumească cu jumătate din rația de lapte, carne și unt.[1490] Programul de exterminare s-a intensificat în 1944–1945, iar în unele azile a continuat până la sfârșitul războiului. În Kaufbeuren, de pildă, s-a înregistrat moartea unei victime la 29 mai 1945, la aproape o lună după încheierea războiului.[1491]

Între timp au fost adăugate noi categorii de persoane. Către sfârșitul anului 1942, conducerea centrală a programului de eutanasiere a organizat eliminarea străinilor care făceau muncă silnică, mai ales a polonezilor care se îmbolnăviseră de tuberculoză sau manifestau tulburări psihice. Începând cu jumătatea lui 1944 și până la sfârșitul războiului, peste o sută dintre aceștia au fost uciși la Hadamar, iar mulți alții au sfârșit la Hartheim sau în alte centre de exterminare, precum și în noile lagăre sau azile construite în acest scop. Operațiunea a fost extinsă pentru a include și bebelușii femeilor supuse la muncă forțată, care au refuzat să facă avort după ce au rămas însărcinate. Din 1943 până în 1945, la Kelsterbach au fost omorâți 68 de copii sub vârsta de

3 ani, clasificați drept progenituri indezirabile din punct de vedere rasial.[1492] Cei 40 de copii sănătoși, aflați la Hadamar încă din 1943, au fost clasificați ca „rasă mixtă, gradul I" (unul dintre părinți era evreu) și omorâți. Copiii ajungeau adesea în grija statului după moartea părinților sau moartea părintelui evreu, după ce se stabilea că celălalt părinte nu era în stare să-l crească după standardele corespunzătoare. Medicul-șef de la Hadamar, Adolf Wahlmann, a justificat crimele prin clasificarea victimelor ca *angeboren schwachsinnig* (idiot din naștere) sau *schwer erziehbar* (greu educabil), deși nu exista nicio explicație medicală sau psihiatrică pentru astfel de denumiri.[1493]

Operațiunea de exterminare a pacienților din instituțiile psihiatrice s-a extins și în afara Reichului. În 1939–1940, cuprindea deja toate azilurile din Polonia aflată sub ocupație. Din vara anului 1941 a fost extinsă în teritoriile din Uniunea Sovietică ocupate și cucerite de către armatele germane în cursul Operațiunii Barbarossa. Pe lângă numărul mare de evrei și lideri ai Partidului Comunist lichidați, Grupurile Operative SS care veneau în urma armatei intrau în spitalele de psihiatrie și îi ucideau sistematic pe pacienți prin împușcare, otrăvire, înfometare sau lăsându-i să înghețe în toiul iernii. Din august 1941, la instrucțiunile lui Himmler, au găsit alte metode, având în vedere că modalitățile inițiale puneau o presiune enormă pe ofițerii SS, unii din ei apelând la alcool, alții suferind de epuizare nervoasă. Cu ajutorul echipamentului primit din partea lui Albert Widmann și a Institutului Tehnico-legal, SS-ul a încercat la început să-i închidă pe pacienți într-o clădire și să o arunce în aer cu explozibil. S-a dovedit a fi o soluție prea complicată pentru gustul lor. Așa că i-au gazat cu monoxid de carbon în camere mobile de gazare, la sugestia lui Widmann. În această manieră, Grupul Operativ a continuat să omoare sporadic pacienții psihiatrici din teritoriile ocupate din Uniunea Sovietică, până la sfârșitul anului 1942. Deși numărul exact nu poate fi precizat, surse din Uniunea Sovietică estimează că în jur de 10 000 de oameni au fost exterminați în acest mod.[1494]

Din august 1941 s-au făcut eforturi tot mai susținute pentru ca opinia publică să nu afle de programele de exterminate. De pildă, transportul pacienților era justificat prin protejarea acestora de pericolele bombardamentelor. Cu toate acestea, crimele nu puteau fi ascunse în totalitate. La 21 octombrie 1943, Herbert Linden s-a plâns

președintelui Universității Jena că membrii săi de personal vorbeau prea deschis despre programul de „eutanasiere a copiilor“:

> Conform directorului Kloos, din Stadtroda, personalul de la clinica din Jena i-a spus mamei unui tânăr bolnav mintal: „Băiatul tău e un debil mintal și nu are nicio șansă de a se dezvolta, așa că trebuie trimis la spitalul regional din Stadtroda, unde trei medici din Berlin îi examinează pe copii la intervale regulate și decid dacă trebuie sau nu omorâți“[1495].

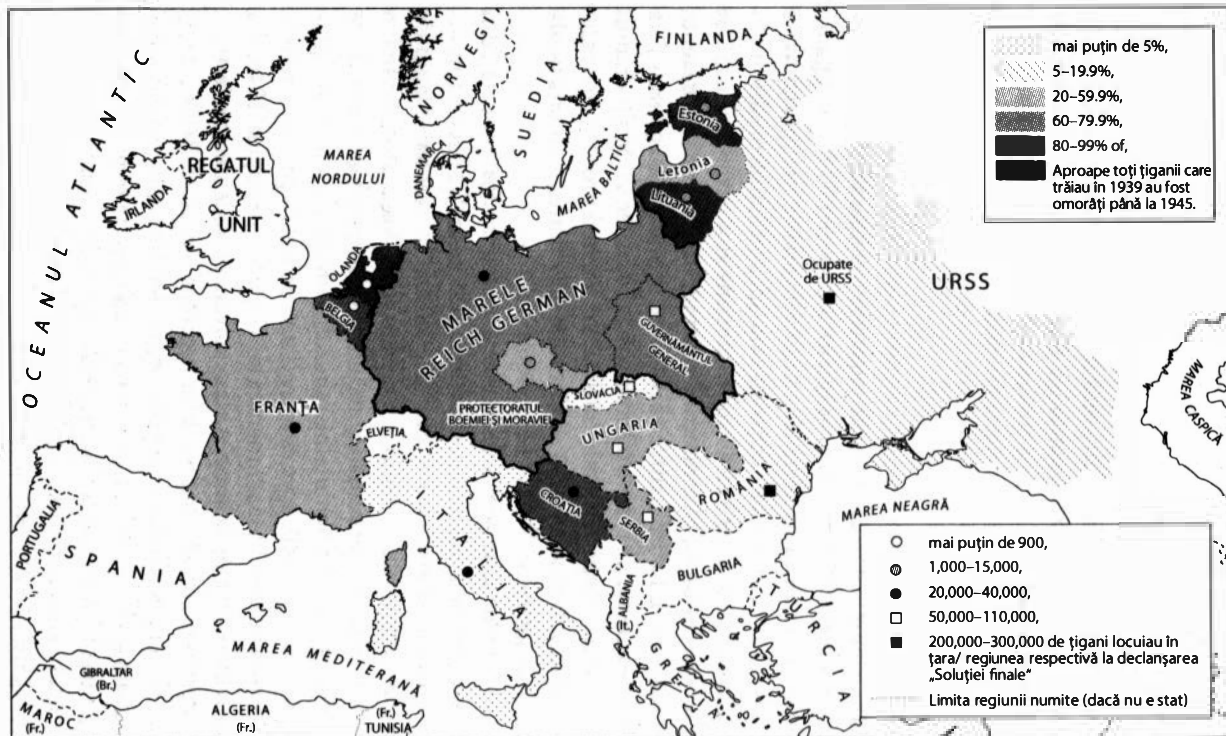
Trebuia pus capăt acestor declarații. „Așa cum bine știți, Führerul vrea ca toate discuțiile despre problema eutanasiei să fie evitate“, a adăugat el.[1496] La corul de proteste s-a alăturat și Biserica Mărturisitoare, care, în octombrie 1943, în cadrul sinodului din Breslau (din care făcea parte și Kreyssig) a declarat public: „A mânui sabia dreptății, dată de Dumnezeu conducerii statale, nu înseamnă anihilarea ființelor umane pe motiv că sunt rude ale unor criminali, bătrâni, debili mintal sau pentru că aparțin unei rase străine“[1497]. Asociațiile protestante de caritate, precum Spitalul Bethel condus de Bodelschwingh, se străduiau adesea să amâne transportul pacienților către centrele de exterminare sau să-i trimită departe de pericolul care-i pândea, dar până și aceste încercări aveau un impact redus.[1498] La început șovăitoare, Biserica Catolică și-a dat seama curând că programul de exterminare era în plină desfășurare. În noiembrie 1941, un grup de episcopi a compus o pastorală pe seama acestui subiect, dar documentul a fost reținut de cardinalul Bertram, care nu dorea să pună gaz pe foc după predica lui Galen. În schimb, la începutul anului 1943, episcopii au sfătuit instituțiile catolice să nu coopereze cu Ministerul de Interne când venea vorba de trecerea în evidență a pacienților, după ce ministerul solicitase colaborarea lor la sfârșitul anului precedent cu scopul evident de a întocmi liste cu cei care urmau să fie omorâți.[1499] La 29 iunie 1943, Papa Pius al XII-lea a emis o enciclică, *Mystici Corporis*, în care condamna modul în care, în Germania, „oamenilor cu diformități fizice, probleme mentale și celor care suferă de boli ereditare le-a fost adesea refuzat dreptul la viață... Sângele celor vrednici de compasiunea noastră, atât de dragi Mântuitorului, strigă la cer“[1500]. În urma acestei declarații, la 26 septembrie 1943, o condamnare publică semnată

de episcopii catolici a fost citită din amvon în toate bisericile din Germania, criticând uciderea „celor nevinovați și fără de apărare, debili mintal și bolnavi, celor cu diformități incurabile și cu răni fatale, ostaticilor nevinovați și prizonierilor de război dezarmați, a criminalilor condamnați, a celor de altă rasă sau origine". Modul exhaustiv în care a fost exprimată era remarcabil. Dar, per ansamblu, rezultatele au fost neglijabile.[1501]

V

Între nenumăratele categorii de persoane considerate inferioare din punct de vedere rasial de către naziști, un loc special îl ocupau țiganii. Himmler îi privea ca pe niște elemente subversive, mai periculoase decât restul, din cauza stilului de viață nomad, presupusei predispoziții pentru comiterea unor infracțiuni, precum și a disprețului arătat muncii convenționale. Amestecul cu populația germană reprezenta un pericol rasial. La izbucnirea războiului, țiganii germani erau deja trecuți în evidență de către un birou special din Berlin. Mulți erau în lagăre speciale. După începerea războiului, SS-ul a profitat de ocazie pentru a pune în practică ceea ce Himmler deja numise „soluția finală a problemei țiganilor"[1502].

Li s-a interzis să se deplaseze în voie, iar mulți au fost expulzați din zonele de graniță, pentru că nomadismul și lipsa lor de patriotism înlesnea recrutarea lor de către agențiile străine de spionaj. Planul de strămutare a țiganilor în regiunile ocupate din Polonia a fost amânat o vreme, cât Himmler se ocupa de strămutarea etnicilor germani, dar a fost reluat în cadrul unei întâlniri prezidate de Heydrich, la 30 ianuarie 1940. În mai 1940, aproximativ 2 500 de țigani germani au fost arestați și deportați în Guvernământul General. În august 1940, s-a decis amânarea deportărilor până la rezolvarea problemei evreiești. În toată această perioadă, persecutarea țiganilor rămași în Reich a atins noi culmi. Cei care slujeau în armată au fost demiși, copiii au fost exmatriculați din școli, iar bărbații au fost recrutați cu forța în programele de muncă silnică. La începutul anului 1942, țiganii din Alsacia-Lorena au fost arestați, iar o parte din ei au fost clasificați drept „neadaptați" și duși în lagărele de concentrare germane. Concomitent, 2 000 de țigani

18. Exterminarea țiganilor

din Prusia Răsăriteană au fost urcaţi în camioane destinate transportului de vite şi duşi la închisoarea din Białystock, de unde au fost transferaţi mai târziu într-un lagăr din Brest-Litovsk. Între timp, echipa de cercetare a doctorului Robert Ritter, cu sediul în cadrul Biroului de Sănătate, continua cu meticulozitate trecerea în evidenţă şi evaluarea rasială a fiecărui ţigan şi ţigan de rasă mixtă din Germania. Până în martie 1942, echipa evaluase deja 13 000 de oameni, cifră care un an mai târziu ajungea la 21 000 de oameni din Germania şi Austria. Procesul de evidenţiere s-a încheiat în martie 1944, însumând exact 23 822 de oameni. La acea dată însă, o bună parte din cei trecuţi în evidenţă erau deja morţi.[1503]

Exterminarea ţiganilor a început în 1942. În anul precedent, Oficiul Poliţiei Judiciare a Reichului, care se ocupa de internarea ţiganilor din Burgenlandul austriac într-o serie de lagăre provinciale, obţinuse de la Himmler aprobarea pentru deportarea unui lot de 5 000 de ţigani într-o aripă izolată a ghetoului din Łódź. Planurile de a-i recruta pe ţigani pentru muncă forţată nu s-au bucurat de succes. O epidemie de tifos a făcut ravagii cu precădere în cartierul suprapopulat şi insalubru ocupat de ţigani, astfel că administraţia germană a decis să-i ducă pe toţi la Chelmno, unde majoritatea (peste jumătate din ei copii) au fost ucişi în camere mobile de gazare. În aceeaşi perioadă, Grupurile Operative ale SS care operau în teritoriile ocupate din Europa de Est au împuşcat un număr însemnat de ţigani, sub pretextul că erau „neadaptaţi“ şi „sabotori“. În martie 1942, de pildă, Grupul Operativ D a raportat cu evidentă satisfacţie că scăpase Crimeea de ţigani. Femeile şi copiii erau ucişi laolaltă cu bărbaţii. De regulă, aceştia erau puşi alături de evrei, dezbrăcaţi, aliniaţi de-a lungul şanţurilor şi împuşcaţi în ceafă. Victimele erau de ordinul miilor şi includeau nu numai familii de ţigani nomazi, dar şi familii statornicite, deşi Himmler trasase o distincţie clară între cele două categorii. Printre ostaticii capturaţi şi împuşcaţi în Serbia de comandantul regional al armatei, Franz Böhme, se găseau şi mulţi ţigani. Un martor la masacrul evreilor şi ţiganilor comis de Divizia 704 Infanterie din armata germană la data de 30 octombrie 1941 consemna: „E mai uşor să-i împuşti pe evrei decât pe ţigani. Trebuie să recunoaştem că evreii îşi acceptă soarta împăcaţi, sunt foarte calmi, pe când ţiganii plâng, urlă şi se agită încontinuu înainte să fie executaţi. Câţiva sar în şanţ şi

se prefac morţi". Harald Turner, şeful SS din zonă, susţinea (fără nicio dovadă) că bărbaţi ţigani conlucrau cu evreii în cadrul luptelor cu partizanii şi se făceau răspunzători de numeroase atrocităţi. Câteva mii de ţigani au fost omorâţi, deşi, atunci când a început gazarea evreilor sârbi rămaşi în lagărul de la Sajmiste în februarie 1942, femeile şi copiii au fost eliberaţi.[1504]

Nu doar germanii, ci şi aliaţii lor din Balcani se făceau răspunzători de exterminarea ţiganilor. După cum am văzut deja, ustaşii croaţi au masacrat un număr mare de ţigani, sârbi şi evrei. În mod similar, regimul antisemit al lui Ion Antonescu din România a ordonat ca în jur de 25 000 din cei 209 000 de ţigani români să fie deportaţi în Transnistria, împreună cu 2 000 de membri ai unei secte religioase, inochentiştii, care refuzau, pe principii morale, să se înroleze în armată. Dar majoritatea celor deportaţi erau ţigani, pe care Antonescu îi considera răspunzători pentru dezordinea publică şi criminalitatea ridicată din România. În practică, aresturile erau făcute la întâmplare şi armata română a protestat cu succes împotriva deportării unor veterani din Primul Război Mondial. În 1942, se spunea că deportaţii trăiau într-o „mizerie de nedescris", lipsiţi de mâncare, scheletici şi păduchioşi. Tot mai mulţi mureau de foame, de frig sau răpuşi de boală. Trupurile lor presărau şoselele României. Mii de ţigani au murit până în primăvara anului 1943, când li s-au oferit condiţii mai bune de trai în câteva sate şi au primit locuri de muncă în cadrul diverselor proiecte publice. Numai jumătate din deportaţi s-au întors vii din Basarabia, odată cu retragerea armatei române din 1944.[1505]

Aceste crime rivalizau în amploare, dar niciodată în organizarea metodică a germanilor. La 16 decembrie 1942, Himmler a ordonat deportarea a peste 13 000 de ţigani germani într-o aripă specială a lagărului de la Auschwitz.[1506] Comandantul lagărului, Rudolf Höss, povestea ulterior că arestarea ţiganilor a fost un haos total, care a dus la deportarea multor veterani de război decoraţi şi membri ai Partidului Nazist pe simplul motiv că aveau strămoşi ţigani. În lipsa unei diferenţieri clare între ţigani şi metişi, oricine avea puţin sânge de ţigan era privit ca o ameninţare. Pe de altă parte, cei 13 000 nu constituiau nici măcar jumătate din populaţia de ţigani şi metişi a Reichului. Mulţi au fost scutiţi pentru că lucrau în fabricile de armament şi muniţie, astfel că marea majoritate a celor deportaţi erau copii. 5 000 de ţigani din

Protectoratul Boemiei şi Moraviei au luat şi ei calea Auschwitzului, unde au fost plasaţi într-o secţiune specială. În total, 14 000 de ţigani din Germania şi Austria, 4 500 din Boemia şi Moravia, şi 1300 din Polonia au populat complexul Auschwitz-Birkenau. Trăind în condiţii mizere, insalubre şi înfometaţi sistematic, deţinuţii (cu precădere copiii) erau iute răpuşi de tifos şi tuberculoză. Bolnavii erau deseori selectaţi şi trimişi în camerele de gazare. Lotul de 1 700 de ţigani transferat de la Białystok pe 23 martie 1943 a fost lichidat la scurt timp după sosire. Cu toate acestea, în 1944, majoritatea femeilor şi bărbaţilor de la Auschwitz au fost duşi în alte lagăre din Germania, pentru muncă silnică. La 16 mai 1944, SS-ul a înconjurat lagărul, intenţionând să-i trimită pe cei rămaşi, în număr de 6 000, în camerele de gazare. Preveniţi de comandantul german al lagărului, ţiganii s-au înarmat cu cazmale, cuţite, răngi şi pietre, şi au refuzat să plece. Temându-se de o încăierare sângeroasă, SS-ul s-a retras. În decursul următoarelor săptămâni, un număr crescând de evrei au fost deportaţi în grupuri mici în Germania, pentru muncă forţată. La 2 august 1944, Rudolf Höss, revenit la comanda lagărului, a ordonat SS-ului să-i adune pe cei 3 000 de ţigani rămaşi, care au fost hrăniţi şi asiguraţi că urmau să fie deportaţi în alt lagăr. În realitate, operaţiunea era menită să elibereze locuri pentru un număr mare de prizonieri care urmau să sosească. Ţiganii au fost duşi la crematoriu şi omorâţi. Alţi 800, majoritatea copii, au fost aduşi de la Buchenwald la începutul lunii octombrie 1944. În total, peste 20 000 au murit la Auschwitz, din care 5 600 gazaţi şi 14 000 răpuşi de boli sau de brutalităţile paznicilor. În autobiografia sa, Höss i-a descris ca „prizonierii mei preferaţi", naivi, binevoitori şi iresponsabili, precum copiii.[1507]

Ţiganii din Germania nazistă au fost arestaţi, trimişi în lagăre de concentrare şi omorâţi nu pentru că ar fi prezentat vreo ameninţare reală la adresa efortului de război, aşa cum se credea despre evrei, ci pentru că erau consideraţi a fi „neadaptaţi", criminali şi inutili pentru „comunitatea germană". Fireşte, în Germania nazistă se credea că aceste aşa-zise caracteristici erau în general moştenite şi deci de natură rasială. Dar asta nu înseamnă că masacrarea ţiganilor europeni şi germani a reprezentat un genocid, aşa cum a fost masacrarea evreilor germani şi europeni. În majoritatea lagărelor de concentrate, ţiganii erau clasificaţi ca fiind „neadaptaţi" şi obligaţi să poarte triunghiul negru.

Câteodată, aşa cum vom vedea în următorul capitol, erau special selectaţi pentru experimente medicale. Fără îndoială, la Buchenwald au fost ţinta unui tratament extrem de violent. Între 5 000 şi posibil 15 000 de ţigani au rămas în Germania pe parcursul războiului, iar în ianuarie 1943 poliţia a ordonat să fie sterilizaţi, dar numai cu acordul lor. Dacă se învoiau, li se oferea posibilitatea destul de tentantă de a se căsători cu cetăţeni germani. Cei care refuzau riscau să fie supuşi unor presiuni enorme pentru a-şi da consimţământul. Unii au fost ameninţaţi cu deportarea în lagăre. Alţii au invocat scuza că amestecul de sânge ţigănesc pe care-l aveau era insignifiant. În total, între 2 000 şi 2 500 de ţigani au fost sterilizaţi în timpul războiului, majoritatea fiind clasificaţi de Ritter şi de echipa lui ca „ţigani neadaptaţi de rasă mixtă". Era o categorie similară cu aşa-zisa evreime de rasă mixtă, un grup care crea o stare de nesiguranţă în rândul naziştilor, care nu ştiau ce măsuri să ia în legătură cu ei. Cu alte cuvinte, ţiganii nu erau ţinta unei campanii de exterminare obsesive, conjugate şi direcţionate de la centru, care viza eliminarea întregii etnii. Dar faptul că mulţi dintre ei erau clasificaţi drept „neadaptaţi" i-a făcut ţinta discriminării şi persecutării. Tocmai de aceea au murit atât de mulţi, în comparaţie cu majoritatea evreilor „metişi" care nu le-au împărtăşit soarta. Pe termen lung însă, legile rasiale şi programele de sterilizare ar fi eliminat ambele categorii din lanţul ereditar, în cadrul a ceea ce unii au numit un „genocid întârziat"[1508].

VI

Printre nenumăratele categorii de deţinuţi din lagăre se aflau şi homosexualii, recunoscuţi după triunghiul roz. Homosexualitatea masculină era ilegală, iar definiţia termenului fusese considerabil extinsă înainte de război. Heinrich Himmler îi vâna obsesiv pe homosexuali, susţinând că aceştia subminau masculinitatea ofiţerilor SS şi a forţelor armate. În total acord cu Himmler, Hitler declara în august 1941 că „homosexualitatea e la fel de contagioasă şi periculoasă precum ciuma", şi a lansat un îndemn la „severitate barbară... oriunde apar simptome în rândul celor tineri"[1509]. În noiembrie 1941, la cererea lui Himmler, a dat o dispoziţie secretă prin care membri SS găsiţi

vinovaţi de „fapte nenaturale cu alţi bărbaţi" erau pasibili de pedeapsa capitală.[1510] Himmler a decretat în luna martie a anului următor că dispoziţia trebuia explicată tuturor membrilor SS şi ai poliţiei, iar aceştia trebuiau să semneze un formular din care să reiasă că au citit şi înţeles dispoziţia. Dar, în realitate, această politică nu a fost implementată riguros şi au existat destul de puţine cazuri de acuzare; într-adevăr, în ultimele luni ale războiului, Himmler a comutat pedeapsa unor membri SS condamnaţi pentru homosexualitate cu condiţia să intre în armata SS şi să lupte pe front. Pedeapsa cu moartea pentru pedofilie fusese deja introdusă la 4 septembrie 1941.[1511]

Forţele Armate încercau de asemenea să combată homosexualitatea în rândul soldaţilor şi, după numeroase dezbateri interne, au decis la 19 mai 1943 să aplice pedeapsa cu moartea în cazurile grave, indiferent cum erau definite, iar restul incidentelor urmau să fie rezolvate prin demiterea respectivului din armată, încarcerare sau trimiterea cazului în atenţia poliţiei. În 1940, s-au înregistrat peste 1 100 de condamnări pentru încălcarea legii homosexualităţii, cifră care a urcat la 1 700 spre sfârşitul războiului. În general, condamnările bărbaţilor civili în Germania a scăzut de la 8 200 în 1939 la puţin peste 4 000 în 1940, în mare parte din cauza înrolării a milioane de bărbaţi în armată. Iniţial, civilii acuzaţi de-a fi întreţinut legături homosexuale erau judecaţi într-un tribunal penal şi închişi, dar situaţia lor s-a înrăutăţit în timpul războiului, după ce Himmler a dat dispoziţie în 1940 ca toţi homosexualii cu minimum doi parteneri la activ să fie duşi într-un lagăr de concentrare, după ce îşi ispăşeau sentinţa.[1512]

Ernst Kaltenbrunner de la Sicherheitsdienst a SS a vrut să meargă chiar mai departe. În luna iulie a anului 1943, el a insistat pe lângă ministrul justiţiei să emită o ordonanţă de urgenţă care să prevadă castrarea obligatorie a homosexualilor, deoarece prea puţin prizonieri solicitaseră asta din proprie iniţiativă. Ministerul a arătat că lipsa voluntarilor se constată din pricina propriei interdicţii cu privire la castrări, introdusă la începutul războiului, dar a şi adăugat că interdicţia a fost anulată. Kaltenbrunner a fost mulţumit cu explicaţia, dar a reuşit şi să convingă armata să revizuiască aproape 6 000 de condamnări pentru homosexualitate, aplicate soldaţilor începând cu septembrie 1939, pentru a elimina „incorigibilii" (dintre care mulţi fuseseră arestaţi

de Gestapo și trimiși în lagăre). Prin urmare, minimum 2 300 de homosexuali erau internați în lagăre de concentrare în fiecare an de război.[1513]

La Sachsenhausen, Rudolf Höss a observat că „după ore grele de muncă și supuși unei discipline stricte“, celor tineri care se prostituaseră doar pentru bani „le-a venit mintea la cap“. Dimpotrivă, cei pe care îi considera homosexuali sadea „au cedat treptat fizic“, sub presiune.[1514] În total, între 5 000 și 15 000 de homosexuali au trecut prin experiența concentraționară de la venirea la putere a naziștilor, iar potrivit estimărilor, jumătate dintre ei nu au supraviețuit.[1515]

Extinderea fulminantă a sistemului de lagăre pe durata războiului nu era doar o consecință a cererii insațiabile de forță de muncă proaspătă pentru economia de război. Ea oglindea totodată și caracterul extremist al regimului nazist. În februarie 1944, Ministerul Justiției se pregătea să introducă o lege prin care poliția avea dreptul să aresteze, să încarcereze și eventual să elimine pe oricine trecea drept „alienat“, termen definit în proiectul de lege în felul următor:

> Alienatul reprezintă: (1) orice persoană care, prin stilul său de viață și felul său de-a fi... nu reușește să întrunească cerințele minime de conviețuire în comunitatea națională; (2) orice persoană care (a) evită munca, trăiește în desfrâu, duce o viață dezordonată, nefolositoare, risipitoare... sau (b) are tendințe ori înclinații spre... infracțiuni minore, sau o tendință spre comportament turbulent când e sub influența alcoolului, încalcă în chip grosolan datoria pe care o are față de comunitatea națională, sau (c) orice persoană care tulbură în repetate rânduri liniștea publică din cauza caracterului său certăreț, sau (3) orice persoană care prin caracter și stil de viață vădește o tendință înnăscută spre infracționalitate.[1516]

În prefața documentului, criminologul Edmund Mezger menționa că legea se aplică și „rataților“, „desfrânaților“, „criminalilor“ și „trândavilor“[1517]. Legea nu a fost niciodată implementată. Goebbels era de părere că ar fi creat o proastă impresie în Occident, într-o perioadă în care Germania avea mare nevoie de bunăvoința statelor neutre. Promulgarea legii a fost blocată și în forurile înalte ale statului, deoarece

ar fi conferit unităţilor de poliţie conduse de Himmler puteri nelimitate asupra societăţii germane, şi ar fi impus ideologia nazistă printr-un regim de teroare fără margini.[1518] Era însă produsul tipic al acelor vremuri. Întrupa acel spirit radical al „vremurilor de restrişte“ care şi-a făcut din nou simţită prezenţa în ultima parte a războiului: un spirit care acum dispunea de întreg aparatul de stat şi de partid.

VI

MORAVURI GERMANE

Teamă şi vinovăţie

I

În noaptea de 10 martie 1941, o tânără de 15 ani care locuia într-o zonă muncitorească din Düsseldorf a fost trezită brusc de zgomotele venite din camera alăturată. „L-am auzit pe tatăl meu vitreg certându-se cu mama, a relatat ea mai târziu pentru Gestapo. Era beat şi l-am auzit spunând: «Nu mai contează acum. Anglia va câştiga războiul mai mult ca sigur. Germania nu mai are muniţie». Mama mea i-a răspuns: «Dacă vorbeşti aşa, nu eşti german şi te voi denunţa la poliţie»“. Fata era trează şi îi privea pe cei doi din uşa bucătăriei. „Am observat că tatăl meu vitreg a scos un cuţit şi l-a îndreptat spre mama, spunând: «Până să mă trădezi tu, te omor». Am intrat în cameră să o ajut pe mama, dar când tatăl meu vitreg m-a zărit, a pus cuţitul deoparte şi a încercat să mă lovească cu un scaun. Mai târziu a fost arestat de poliţie.“[1519] Soţia lui a povestit Gestapoului că bărbatul afirmase printre altele că „Hitler e de vină pentru război şi pentru foametea pe care o îndurăm“ şi că „Hitler voia să-i spânzure pe evrei, dar ei ar trebui să-l spânzure pe el mai întâi“. Bărbatul a negat aceste acuzaţii şi a spus că nu-şi aducea aminte să fi rostit asemenea vorbe trădătoare, pentru că fusese mort de beat la momentul respectiv. La fel ca în cazul altor incidente similare (chiar dacă mai puţin intense), nu era vorba doar de o femeie care nu era de acord cu viziunile politice ale soţului. Ofiţerii Gestapo însărcinaţi cu rezolvarea cazului şi-au dat seama că, aşa cum relatase tânăra, bărbatul se îmbăta des şi devenea violent, şi au decis că era o problemă de natură domestică, şi nu de opoziţie politică înrăită. Au decis că nu aveau destule dovezi pentru a-i intenta bărbatului un proces, aşa că i-au dat drumul (nu înainte să-i confişte cuţitul).

De regulă, în astfel de cazuri luau partea soțului, întrucât abuzurile domestice nu se aflau printre prioritățile lor.[1520]

În alte situații, Gestapo lua mai în serios plângerile femeilor. În martie 1944, de pildă, o femeie din Düsseldorf a cărei casă fusese bombardată a mers la sora ei pentru a se adăposti. Sora, pe numele ei Hoffman, era căsătorită încă din 1933 cu un polițist, iar la acea dată era plecată în Bavaria să-și viziteze mama. Femeia a intrat în casă și a descoperit cu uimire că polițistul împărțea patul conjugal cu o femeie din Estonia. Când s-a întors, doamna Hoffmann a încercat să-l facă pe soț să pună capăt relației cu aceasta, dar în zadar, iar căsnicia lor s-a dus rapid de râpă, cei doi certându-se frecvent și urlând constant unul la celălalt. Disperată, doamna Hoffmann a scos de la păstrare câteva scrisori pe care soțul i le trimisese când fusese plecat. În ele, printre altele, îi scrisese că Germania nu avea să câștige războiul. Ea a raportat de asemenea că polițistul făcea remarci defetiste la birou. Soțul a fost arestat conform legii și interogat. Presat fiind de către Gestapo, nu a putut nega conținutul scrisorilor și a mărturisit că soția sa avea dreptate. A fost judecat pentru încercarea de a submina moralul populației, condamnat la moarte la începutul anului 1945 și executat la puțin timp după aceea.[1521] Și de data aceasta, denunțul avea la bază motive personale, dar asta nu conta pentru Gestapo.

Într-un caz similar, din octombrie 1944, Hilde Berthold, o muncitoare de rând, întreținea relații amoroase cu mai mulți bărbați și chiar încerca să-i seducă pe unii la gara locală, în timp ce soțul ei era pe front. Pentru a scăpa de el, Hilde l-a denunțat la sediul Partidului Nazist din localitate pentru remarci împotriva regimului, dar escapadele sale sexuale erau deja notorii și plângerea ei a fost ignorată. Cu toate acestea, când s-a întors de pe front în februarie 1945, soțul ei a găsit-o cu un alt bărbat și a urmat o scenă violentă. Mai târziu, Hilde a mărturisit că a fost abuzată fizic. Femeia s-a dus la poliție, a redepus plângerea inițială și soțul a fost arestat pentru subminarea moralului. La proces, Hilde a depus mărturie sub jurământ și soțul ei a fost condamnat la moarte. Doar sfârșitul războiului l-a salvat de la ștreang.[1522]

În jur de 30% din plângerile primite de poliție erau făcute de femei. În marea majoritate a cazurilor, acestea veneau în urma abuzurilor comise de către bărbați. De la venirea la putere, regimul nazist s-a implicat tot mai mult în viața familială și privată a cetățeanului, iar femeile care întâmpinau dificultăți în viața conjugală făceau saltul în

sfera publică, dând șansa regimului să le folosească pentru a suprima defetismul sau opoziția. Adesea, în atmosfera agresivă, predominant masculină a celui de-al Treilea Reich, femeile nu găseau alternativă. Cu alte cuvinte, o femeie hărțuită sexual la serviciu sau o soție bătută și abuzată de soț avea șanse minime să fie primită în audiență dacă nu-l denunța și pentru un afront politic.[1523] Statul era hotărât să țină soțiile soldaților în frâu câtă vreme aceștia erau pe front și nu avea de gând să le ia în seamă plângerile. În propagandă și în mass-media, soțiile soldaților, marinarilor și piloților *(Kriegerfrauen)* erau portretizate ca fiind sacre, asexuate, gata să se jertfească, muncitoare și, mai presus de toate, loiale. Sectoriștii, autoritățile locale ale partidului, angajatorii, cu toții vegheau la conduita acestor doamne. În consecință, multe femei erau denunțate pentru că nu reușeau să se conformeze acestei imagini sacre. Un caz tipic a fost înregistrat de Gestapo în noiembrie 1941, când doamna Müller a fost confruntată de maistrul din fabrica de ambalaje unde lucra, pentru că întreținea relații cu un muncitor belgian. A urmat o ceartă, ea l-a pălmuit, iar el a denunțat-o la poliție. Acolo, femeia a declarat că soțul ei, soldat german, avusese relații cu mai multe femei și avea un copil cu cel puțin una din ele. Cu toate acestea, ofițerii Gestapo au atenționat-o că, oficial, trebuia să se conformeze și să încheie relația cu belgianul. În caz contrar, se vedeau nevoiți să ia măsuri mai dure împotriva ei.[1524]

În ciuda presiunilor la care erau supuse soțiile soldaților, nevoite să ducă o viață castă cât timp soții lor erau la război, staul nazist nu era nici pe departe regimul puritan și represiv sexual descris de adepții Școlii de sociologie de la Frankfurt sau de susținătorii marxistului freudian, Wilhelm Reich. În timpul războiului, oamenii se temeau să aducă pe lume copii. Absența soților nu oferea prea multe prilejuri pentru procreare, iar multe femei nu doreau să crească singure un copil. Rata natalității a scăzut de la 1 413 000 de copii născuți în 1939, la puțin peste un milion în fiecare an spre sfârșitul războiului, în timp ce numărul de căsătorii a scăzut de la aproape 775 000 la mai puțin de 520 000.[1525] Germania pierdea din ce în ce mai mulți oameni pe front, iar Hitler era îngrijorat de viitorul demografic al țării. La 15 august 1942, Führerul a dat dispoziție să se întoarcă de pe front ultimul supraviețuitor din fiecare familie care pierduse mai mult de un fiu în război, „pentru că națiunea și statul nu vor ca familia voastră să piară“[1526]. Heinrich Himmler ordonase deja ofițerilor SS să procreeze, indiferent

de circumstanţe („dincolo de limitele impuse de burghezie şi convenţii“).[1527] Fireşte, copiii trebuiau să fie puri rasial, iar restricţiile privind căsătoriile au devenit şi mai drastice în 1941, probabil ca reacţie la numărul uriaş de muncitori străini aflaţi în Germania.[1528] Preluând ideile lui Hitler, Martin Bormann a redactat în ianuarie 1944 un memorandum în care trăgea un semnal de alarmă cu privire la situaţia „catastrofală“ în care se va afla Germania la sfârşitul războiului, după jertfa „de sânge“ a celor mai curajoşi tineri germani pe front. Bormann a sugerat o paletă de soluţii, inclusiv informarea femeilor cu privire la beneficiile creşterii unui copil şi slăbirea legilor privind procrearea în afara căsniciei, în situaţia existenţei unui surplus de femei.[1529]

Mişcarea nazistă a acceptat necesitatea creşterii demografice (ariene), încurajând femeile adecvate din punct de vedere rasial să procreeze în afara căsniciei prin publicarea unor ghiduri populare pentru o viaţă sexuală împlinită. Un bun exemplu e doctorul Johannes Schultz, a cărui carte publicată în anii ’40, *Sex. Iubire. Căsnicie,* oferea printre altele instrucţiuni detaliate, atât bărbaţilor, cât şi femeilor, despre cum să obţină orgasmul în timpul contactului sexual. În acelaşi timp, entuziasmul lui Schultz pentru procreare avea şi o faţetă mai puţin plăcută: doctorul aproba exterminarea handicapaţilor în cadrul Operaţiunii T-4 şi aranja „consultaţii medicale“ la Institutul Göring pentru Cercetare Psihologică şi Psihoterapie, în cadrul cărora presupuşii pederaşti erau obligaţi să întreţină contacte sexuale cu prostituate de sex feminin, iar dacă nu se achitau de sarcină într-un chip satisfăcător, erau trimişi în lagăre. În privinţa contactului sexual acceptat din punct de vedere rasial, circumstanţele produse de război conjugate cu entuziasmul naziştilor a dus la ceea ce mulţi istorici au numit destinderea principiilor morale sexuale, între 1939 şi 1945.[1530] Käthe Petersen, o infirmieră din Hamburg, se plângea în 1943 că femeile se comportau tot mai uşuratic de când începuse războiul, iar dezmăţul, destrăbălarea, ba chiar şi prostituţia erau la ordinea zilei:

> De când lucrează, multe neveste respectabile au devenit conştiente de existenţa altor bărbaţi. În multe firme – un bun exemplu ar fi la tramvaie – bărbaţii obişnuiesc să intre în vorbă cu soţiile soldaţilor. În multe fabrici de asemenea, soţiile soldaţilor au luat-o pe căi greşite din cauza influenţei nefaste a unora dintre colegele lor mai lipsite de pudoare. Femei care înainte erau devotate muncii casnice şi creşterii

copiilor își neglijează acum gospodăria și copiii, și par interesate doar de aventuri nocturne și de compania bărbaților.[1531]

La 13 aprilie 1944, Serviciul de Securitate al SS se plângea că soldații de pe front erau tot mai tulburați de zvonurile privind infidelitatea soțiilor rămase acasă. Fără îndoială, femeile erau mai desfrânate ca înainte și, poate mai îngrijorător, tinerele nu vedeau nimic rău în a întreține legături sexuale cu muncitori străini, inferiori din punct de vedere rasial, sau cu prizonieri de război. În urma denunțurilor, acestea erau adesea arestate și, conform dispoziției date de Himmler în ianuarie 1940, trimise într-un lagăr de concentrare pentru o perioadă de minimum un an dacă purtarea lor atenta la „bunele moravuri“[1532].

Într-un raport al Serviciului de Securitate al SS din 1944, se menționează că de această derivă morală se făcea răspunzător:

...nivelul ridicat al alocațiilor bănești pentru soțiile și văduvele soldaților. Aceste femei nu depind de un loc de muncă, de vreme ce în multe cazuri alocația familială le permite să trăiască la un nivel mai ridicat decât înainte de război. Au timp și bani la dispoziție, lucru care le încurajează să își petreacă după-amiezile și serile în cafenele și baruri, unde își pot permite să consume vinuri costisitoare și băuturi spirtoase și să caute compania bărbaților, de regulă pe cea a soldaților.[1533]

Un alt factor determinant a fost erotizarea vieții publice prin șlagăre, filme și spectacole de revistă, iar multe femei considerau că, dacă soldații „mai călcau strâmb“ ceea ce probabil că și făceau, „aveau și ele dreptul să se amuze puțin“[1534]. Sexul devenise o marfă, iar femeile (mai ales tinerele) își vindeau trupul pentru produse alimentare greu de găsit și articole de lux, precum ciocolata, ciorapii de mătase sau țigările. Asta se întâmpla spre sfârșitul războiului, când bombardamentele le demonstraseră multora că viața era fragilă și nu valora mai nimic, iar femeile (tinere sau mai în vârstă) au hotărât s-o trăiască din plin.[1535]

E greu de spus însă dacă această sfidare a cutumelor făcea parte dintr-un fenomen mai amplu de emancipare a femeilor, așa cum au susținut unii istorici feminiști. Cu siguranță că pe timp de război și în absența autorității patriarhale, femeile trebuiau să-și poarte singure de grijă, să țină frâiele familiei și să fie îndeajuns de dibace și de întreprinzătoare pentru a face față greutăților zilnice. Dar asta se întâmpla

într-un context tot mai împovărător, când penuria de combustibil și produse alimentare dădea mari bătăi de cap populației, când raidurile aeriene și evacuările forțate puteau schimba cursul vieții într-o clipită, iar lupta neîncetată pentru supraviețuire ducea adesea la epuizare. Puține neveste de soldați și-au părăsit sau denunțat soții. Majoritatea păstrau o legătură constantă cu ei, le cereau sfatul în scrisori și le duceau dorul. O femeie i-a scris soțului ei la 17 aprilie 1945: „Ah, dacă ai fi aici, cu noi, totul ar fi mult mai ușor și mai bine."[1536] Femeile căsătorite obișnuiau să pună o fotografie a soțului la vedere, pentru a le reaminti copiilor că aveau un tată, vorbeau adesea despre el și se străduiau să-l facă parte din viața de zi cu zi. În scrisorile trimise de pe front, tații își sfătuiau ii încurajau copiii sau, după caz, îi dojeneau, păstrând astfel un control asupra familiei de la depărtare. Uneori se interesau și despre rezultatele școlare ale copiilor. „Klaus are note tot mai proaste la engleză, pentru că lenevește prea mult, scria un soldat, de profesie pedagog, soției sale. Se vede când lipsește mâna autoritară a tatălui."[1537] „Îți trimit caietul lui cu exerciții înapoi, îi scria un alt soldat, în 1943, fiului său în vârstă de 9 ani. Studiază în continuare cu sârguință și vom fi foarte mândri de tine. Lucrarea ta despre istoria locală e foarte bună."[1538]

II

Strădaniile lui Himmler de a crește numărul de copii în Germania prin încurajarea împreunării în afara căsătoriei nu a avut rezultatele așteptate, poate și datorită faptului că majoritatea germanilor încă se ghidau după învățăturile creștinismului. În 1939, 95% din germani se declarau catolici sau protestanți. 3,5% erau „deiști" *(gottgläubig),* iar 1,5 % atei: majoritatea indivizilor din ultimele două categorii erau naziști devotați care părăsiseră Biserica la cererea Partidului, deoarece acesta căuta încă de la mijlocul anilor '30 să reducă influența creștinismului în societatea germană.[1539] În zonele rurale și cu precădere în cazul persoanelor mai în vârstă, ponderea covârșitoare a creștinismului încuraja o atitudine conservatoare față de sexualitate, susținută prin predicile pastorilor și preoților. Conducerea nazistă nu privea cu ochi buni această mentalitate. În anii '30, Hitler a limitat cât a putut autonomia Bisericii Catolice, care avea cei mai mulți adepți în sudul și

vestul Germaniei, ceea ce a dus la o deteriorare a relaţiilor dintre Biserică şi regimul nazist. În Germania de Nord şi Centrală, predominant protestantă, încercarea de a crea o fuziune între ideologia nazistă şi un creştinism purificat de elementele sale „evreieşti" în cadrul unei mişcări creştine germane, a eşuat în mare parte, în principal datorită unei opoziţii puternice a pastorilor fundamentalişti ai autointitulatei Biserici Mărturisitoare. Ministrul pe probleme religioase, Hans Kerrl, cel mai entuziast susţinător al acestei politici, a murit neîmpăcat la 12 decembrie 1941, la vârsta de 54 de ani. Odată cu izbucnirea războiului, protestantismul german s-a găsit într-un impas, căci niciuna din părţi nu ieşise victorioasă, iar masa protestanţilor de rând încerca să găsească o cale de mijloc.[1540]

În timpul războiului, ostilitatea resimţită de Hitler faţă de creştinism a atins noi culmi, cu precădere din cauza eşecului de a crea un protestantism nazist şi a opoziţiei deschise a Episcopului von Galen şi a suporterilor săi faţă de campania de „eutanasiere". Hitler pomenea adesea de creştini în timpul monologurilor pe care le ţinea la masă. Potrivit declaraţiilor sale din 1942, Concordatul semnat cu Biserica Catolică în 1933 urma să fie abrogat la sfârşitul războiului, iar Biserica urma să fie tratată ca orice altă asociaţie naţională. Al Treilea Reich nu va „tolera intervenţia influenţelor străine", precum cea a papei, iar delegatul papal urma să fie trimis la Roma.[1541] Scrisorile Vaticanului nu trebuiau luate în seamă, de vreme ce asta ar fi însemnat recunoaşterea dreptului papei de a se amesteca în treburile Germaniei.[1542] Preoţii erau „nişte gângănii negre", „avortoni în sutane"[1543]. Hitler a subliniat în repetate rânduri credinţa sa fermă că nazismul era o ideologie seculară, fondată pe principiile ştiinţei moderne. Şiinţa, declara el, avea să distrugă cu uşurinţă vestigiile superstiţiei. „Dacă pui un telescop micuţ într-un sat, ai distrus toate superstiţiile."[1544] La 14 octombrie 1941, Hitler declara: „Creştinismul trebuie lăsat să piară de la sine. O moarte lentă îmi inspiră un sentiment de alinare. Dogma creştină se năruie în faţa progresului ştiinţific"[1545]. Cel mai deranjat era de faptul că preceptele creştine intrau în contradicţie cu legea selecţiei naturale şi a supravieţuirii celor mai puternici. „Urmând firul logicii creştine până la capăt, creştinismul înseamnă cultivarea metodică a eşecului uman."[1546] La origini, dar şi în esenţă, creştinismul era eminamente evreiesc. „Creştinismul e prototipul bolşevismului: un grup de evrei care pun în mişcare hoarde de sclavi în scopul subminării societăţii."[1547] Creştinismul era

un drog, un fel de boală: „Poporul nostru trebuie să fie imun la această boală“[1548]. Hitler a afirmat că „pe termen lung, național-socialismul și religia nu pot să coexiste“. Cultele nu trebuiau persecutate: aveau să dispară de la sine. „S-avem însă grijă ca în locul lor să nu apară mișcări similare. Ar fi îngrozitor!“[1549] Viitorul era al nazismului și viitorul trebuia să fie secular.

Cu toate astea, la izbucnirea războiului, Hitler s-a văzut nevoit să reducă amploarea politicilor anticreștine, îngrijorat că noi divergențe între Biserică și stat ar putea destabiliza solidaritatea națională. Regimul a făcut presiuni asupra conducerii ambelor Biserici să își declare public susținerea pentru război, ceea ce s-a și întâmplat. Ordinul de suspendare a întrunirilor bisericești, dat de Gestapo la începutul războiului, a fost anulat. Unităților le-au fost atașați preoți militari, care s-au bucurat de multă popularitate în rândul soldaților. Dar armistițiul nu a durat mult. Pe măsură ce victoria părea tot mai apropiată, Hitler și liderii naziști și-au reluat atacurile împotriva cultelor. În primăvara lui 1941, bisericile protestante din Franconia raportau că „lupta împotriva Bisericii a fost în mod clar reluată“, iar Partidul începea din nou să distribuie literatură anticreștină.[1550] În iunie 1941, Martin Bormann a trimis circulare liderilor regionali de partid, reamintindu-le că național-socialismul era incompatibil cu creștinismul și încurajându-i să reducă influența bisericilor prin toate mijloacele disponibile.[1551] Mulți lideri regionali, precum Arthur Greiser, în Wartheland, erau anticreștini fanatici și nu aveau nevoie de încurajări. Bisericile care erau prea departe de adăposturile antiaeriene au început să fie închise, clopotele erau topite pentru producția de armament, tipărirea textelor religioase a fost oprită din cauza lipsei de hârtie, iar Hermann Göring, singurul lider nazist aflat la conducerea unei întregi ramuri a Forțelor Armate, le-a interzis capelanilor accesul în forțele aeriene. Invocând necesitatea sporirii eforturilor de război, statul a anulat câteva sărbători religioase și le-a mutat pe altele din zilele lucrătoare ale săptămânii, duminica. Ultimele vestigii ale educației religioase au fost abolite, în mod oficial, în Saxonia. Proprietățile Bisericii din întreaga Germanie au fost confiscate, pentru a fi convertite în maternități, școli pentru copiii evacuați sau spitale pentru soldații răniți. În septembrie 1940, statul a interzis în mod absolut oricărui ordin monahal să primească novici. Din decembrie 1940 a început exproprierea mănăstirilor și evacuarea călugărilor și maicilor. În mai 1941, statul și partidul și-au

însuşit circa 130 de mănăstiri. După cum am văzut deja, aceste exproprieri l-au făcut pe Galen să denunţe public programul de „eutanasie", în 1941.[1552]

Aceste măsuri au provocat rumoare în rândul creştinilor. La 31 mai 1941, de exemplu, se raportează că în Ebermannstadt, un district rural din Bavaria, oamenii ignoră ordinul de a lucra în zilele de sărbătoare:

> Majoritatea populaţiei rurale nu s-a dezis de comunitatea religioasă. Toate încercările de a zdruncina acest devotament au fost respinse categoric, iar pe-alocuri au stârnit chiar nemulţumire şi furie. Atât protestanţii, cât şi catolicii au nesocotit interdicţia dată de stat şi au sărbătorit Înălţarea Domnului. Abolirea acestei sărbători religioase, cât şi interzicerea procesiunilor, pelerinajelor ş.a., în zilele lucrătoare, sunt văzute ca un pretext pentru eliminarea treptată a tuturor sărbătorilor religioase, şi, în cele din urmă, pentru exterminarea comunităţilor creştine.[1553]

În jur de 59 de preoţi au fost arestaţi în Bavaria pentru proteste împotriva abolirii Sărbătorilor Sfinte. De departe cea mai multă indignare a stârnit-o decretul emis de ministrul educaţiei din Bavaria, Adolf Wagner, la 23 aprilie 1941, conform căruia, în şcoli, în loc de rugăciuni se vor recita cântece naziste, iar crucifixurile şi celelalte însemne religioase urmau să fie date jos de pe pereţi.

În faţa şcolilor în care crucifixurile au fost coborâte s-au adunat grupuri de mame revoltate, care cereau să fie puse la loc. Zguduit puţin de împotrivirea populară, Wagner a retras decretul după numai două săptămâni, dar, dorind să scape de umilinţă, nu a făcut măsura publică. Naziştii fanatici din regiune au continuat acţiunea, stârnind un nou val de proteste şi demonstraţii în toamna anului 1941, la deschiderea anului şcolar. Femeile au adunat mii de semnături pentru petiţii, cerând ca simbolurile religioase să fie restaurate. Cum îşi puteau ele susţine bărbaţii care luptau pe front împotriva bolşevismului păgân, dacă religia era atacată chiar la ei acasă? întrebau ele retoric. În sprijinul lor a venit şi o pastorală virulentă a cardinalului Faulhaber, citită din amvoanele bisericilor la 17 august. Umilit, Wagner a trebuit să facă publică revocarea decretului, să le dea drumul celor 59 de preoţi, să dea dispoziţie ca toate crucifixurile să fie puse înapoi şi să permită recitarea

unei rugăciuni (aprobată de autorităţi) la întrunirea de dimineaţă. Hitler l-a mustrat pe Wagner pentru acest fiasco şi l-a ameninţat că-l va trimite la Dachau dacă asemenea situaţii se vor repeta pe viitor.[1554]

Succesul opozanţilor creştini stătea mărturie pentru credinţa lor profundă. Reuşita lor s-a datorat în parte şi caracterului fragmentar al măsurilor luate de guvern. O acţiune de anvergură, coordonată de la centru, ar fi avut mai multe şanse de reuşită. Hitler, Goebbels şi chiar Bormann şi-au dat seama că soluţia finală a problemei religioase trebuia să aştepte până după război. Deocamdată, astfel de atacuri puteau fi periculoase pentru unitatea naţională şi pentru moralul populaţiei, mai ales că situaţia pe front se înrăutăţea constant. În 1942, rapoartele de vizită ale Bisericii Protestante în Franconia relatau că totul era liniştit.[1555] Membrii de partid erau presaţi în continuare să părăsească Biserica, dar puţini se mai conformau. Pe de altă parte, greutăţile prin care a trecut Germania pe timp de război nu i-a împins pe oameni în sânul Bisericii. Conform aceluiaşi raport, „în aceste vremuri de restrişte, doar un număr restrâns de enoriaşi au început să frecventeze din nou slujbele, după o perioadă de absenţă. Majoritatea populaţiei e cuprinsă de-o apatie generală... Din nefericire, tot mai mulţi tineri se feresc de Biserică“[1556].

Ca urmare a persecuţiilor din 1941 şi nu numai, conducerea Bisericii a ezitat să mai lanseze proteste publice împotriva regimului. Episcopii care se arătau îngrijoraţi de „problema evreiască, tratamentul la care erau supuşi prizonierii de război ruşi, atrocităţile comise de SS în Rusia etc.“ au decis să-i abordeze pe liderii nazişti şi să îşi exprime neliniştile în privat, aşa cum reiese dintr-un memorandum nesemnat, descoperit mai târziu în arhiva cardinalului Faulhaber. În public, episcopii se limitau la a protesta în termeni generali împotriva persecutării Bisericii şi modului în care regimul ataca drepturile fundamentale, proprietatea, libertăţile şi vieţile cetăţenilor germani. Un astfel de protest public, de la 15 noiembrie 1941, a fost înăbuşit la ordinele celui mai de seamă prelat german, cardinalul Bertram.[1557] Bertram era mai preocupat decât restul să nu atragă atenţia asupra sa, dar, în decursul anilor de război, episcopii catolici nu au manifestat niciun interes public faţă de masacrarea evreilor sau a prizonierilor sovietici de război. Până şi Clemens von Galen a rămas tăcut în această privinţă. În faimoasa sa predică, ţinută la 3 august 1941, în care condamna campania de eutanasiere, Galen face referire la evrei, dar numai pentru a se întreba

retoric dacă Isus a vărsat lacrimi doar pentru Ierusalim sau şi pentru Westfalia. Era o absurditate să crezi că Isus a plâns doar pentru cei „care au respins adevărul lui Dumnezeu, s-au lepădat de Lege şi s-au condamnat pe ei înşişi", spunea Galen.[1558] Deşi Galen a fost contactat de cel puţin un evreu în speranţa că va face un efort să-i ajute pe evrei, nu a spus şi nici nu a făcut nimic în acest sens, nici măcar în privat.[1559]

Poate cel mai înfocat susţinător din cadrul Bisericii Catolice al denunţului public faţă de brutalităţile comise împotriva evreilor a fost Contele Conrad Preysing, episcop al Berlinului. În august 1943, el a redactat o petiţie destinată regimului, pe care spera că toţi episcopii catolici din Germania o vor semna. Documentul condamna evacuarea brutală a evreilor din Germania, dar nu menţiona exterminarea lor şi cerea doar ca deportările să fie executate într-o manieră care să respecte drepturile lor ca fiinţe umane. Dar episcopii catolici au respins petiţia şi, în schimb, au redactat o pastorală în care cereau credincioşilor să respecte dreptul la viaţă al tuturor raselor. Preysing l-a contactat pe nunţiul papal, care i-a spus că „e bine să-ţi iubeşti aproapele, dar cel mai mare act de iubire constă în a nu pune Biserica într-o poziţie dificilă"[1560]. Tăcerea Bisericii Catolice din Germania oglindea în mare măsură temerile Papei Pius al XII-lea faţă de ameninţarea comunismului, temeri care au sporit odată cu înfrângerile armatei germane în Rusia şi contraofensiva Armatei Roşii. Papa nu uitase niciodată experienţa trăită pe vremea când era nunţiu papal, la München, în timpul revoluţiilor comuniste şi anarhiste din 1919, evenimente pe care le-a menţionat în iulie 1943, atunci când l-a primit pe noul ambasador german la Vatican, Ernst von Weizsäcker. Odată cu trecerea timpului, Pius al XII-lea a ajuns să considere Reichul German drept singura speranţă a Europei în faţa comunismului, mai ales după înlăturarea de la putere a lui Mussolini şi ameninţarea din ce în ce mai mare a grupărilor de partizani comunişti din nordul şi centrul Italiei, şi în privat, îi condamna pe Aliaţi pentru că cereau inamicilor lor să se predea necondiţionat. S-a folosit, prin urmare, de neutralitatea Vaticanului pentru negocierea unei păci de compromis care urma să asigure perpetuarea regimului anticomunist în Germania. Tocmai de-aceea, a hotărât să nu protesteze împotriva exterminării evreilor, dorind să evite un conflict cu Hitler şi temându-se să nu-şi piardă neutralitatea. Dar asta nu l-a împiedicat să trimită o serie de scrisori tăioase către episcopii din Germania, în care condamna programul de „eutanasiere". Şi nu l-a

oprit nici să se declare, în mai și iunie 1943, înduioșat de suferințele poporului polonez, așa cum mai făcuse și în decembrie 1939.[1561]

Așa cum reiese dintr-o scrisoare trimisă lui Preysing, în 1943, papa se temea că protestele publice aveau să ducă la noi represalii împotriva Bisericii Catolice germane. Nu era dispus să-și folosească autoritatea pentru a-i ajuta pe evrei și era de părere că o eventuală intervenție ar grăbi programul criminal, mai degrabă decât să-i pună capăt. Pe lângă asta, germanii ocupaseră Roma, iar un protest public ar fi putut să ducă la pătrunderea trupelor pe teritoriul Vaticanului. I-a spus lui Preysing că nu putea decât să se roage pentru „catolicii care erau non-arieni sau doar pe jumătate arieni... în vremuri de restriște spirituală". Cu toate că unii au susținut acest fapt, nu există dovezi convingătoare că papa Pius era antisemit sau că experiența din München, 1919, l-ar fi făcut să creadă că mișcarea comunistă făcea parte dintr-o conspirație evreiască la nivel mondial.[1562] Pe de altă parte însă, în aprilie 1943, știa deja cu siguranță că evreii, inclusiv catolicii de origine evreiască, nu sufereau doar material și spiritual, ci erau masacrați la scară largă de către germani. Pius al XII-lea știa, desigur, că mulți preoți catolici italieni, inclusiv câțiva din Vatican, au început să-i adăpostească pe evrei din toamna anului 1943, când invazia germană le-a pus viața în primejdie. Papa nu a împiedicat astfel de inițiative, dar s-a ținut departe de ele și s-a ferit să-i încurajeze pe preoți. Diplomat de formație și mereu prudent, Pius al XII-lea a încercat să apere cât mai bine interesele Bisericii Catolice din Italia și din lume.[1563] Era de părere că menținerea unui echilibru între părțile opozante era esențial pentru păstrarea libertății de acțiune conferite (în opinia lui) de neutralitatea Vaticanului.

Lucrurile stăteau în mare parte la fel și cu Biserica Protestantă. La 4 aprilie 1939, organizația protestantă Creștinii Germani *(Deutsche Christen)* a publicat o declarație la Bad Godesberg, cerând Bisericii „să ajute la păstrarea purității rasei noastre" și insistând că nu există nicio „contradicție mai evidentă" decât cea dintre iudaism și creștinism. O lună mai târziu, Biserica Mărturisitoare a răspuns printr-o declarație similară, susținând nevoia unei „politici serioase și responsabile pentru a menține populația pură". Puțini ar fi sesizat vreo diferență între cele două.[1564] Cu toate acestea, când persecuția s-a transformat în masacru, câțiva lideri protestanți și-au exprimat fățiș împotrivirea față de persecutarea evreilor. Episcopul Theophil Wurm i-a scris lui Goebbels în noiembrie 1941, avertizându-l că, prin persecutarea evreilor, ajută

propaganda inamică. Goebbels a aruncat scrisoarea la gunoi. O altă scrisoare, pe care Wurm a încercat s-o trimită lui Hitler printr-un funcționar public, punea din nou accentul pe „tratamentul tot mai dur al non-arienilor"[1565]. Când Cancelaria aflată la conducerea Bisericii Evanghelice, împreună cu trei episcopi, a publicat o scrisoare deschisă în care cerea ca „non-arienii botezați să nu ia parte la activitățile congregației germane", conducerea Bisericii Mărturisitoare a replicat numaidecât: oare dacă Isus și Apostolii ar fi trăit în al Treilea Reich, ar fi fost și ei dați afară? La 16 iulie 1943, Wurm mai face o încercare. Din scrierile sale aflăm că la acea dată, atât fiul, cât și ginerele său pieriseră pe Frontul de Est. În scrisoarea adresată personal lui Hitler, Wurm susținea că „măsurile exterminatorii" luate împotriva non-arienilor „sunt în flagrantă contradicție cu poruncile divine și surpă temelia civilizației occidentale: dreptul fundamental la viață și la demnitate". Deși era o scrisoare personală, a fost copiată și distribuită în Biserică. La 20 decembrie 1943, Wurm a reluat argumentul într-o scrisoare adresată lui Hans-Heinrich Lammers, șeful Cancelariei Reichului. Drept răspuns, Lammers i-a scris: „Prin prezenta te avertizez cu tărie și îți cer ca pe viitor să nu te mai aventurezi în afara limitelor profesiei tale". Politica nu era pentru Wurm. Nimeni altcineva nu a încercat să intervină, iar amenințările deloc voalate ale lui Lammers l-au redus și pe el la tăcere și curând după protestul său i s-a interzis să vorbească în public pentru restul duratei războiului, deși a continuat să predice și să țină slujbe în ciuda interdicției.[1566]

III

Dacă bisericile nu au condamnat public genocidul comis de naziști împotriva evreilor și nu au intervenit pentru a-i pune capăt, care a fost atitudinea grosului populației germane, non-evreiești? Era lesne să afli despre crime. Veștile circulau cu iuțeală între evreii rămași în Germania.[1567] În ianuarie 1942, Victor Klemperer scria că auzise zvonuri despre „evreii evacuați care au fost împușcați laolaltă în Riga, când au coborât din tren"[1568]. La 16 martie 1942, în jurnalul său apare pentru prima oară numele de „Auschwitz" (sau ceva asemănător), lângă Königshütte, în Silezia Superioară, se spune că e „cel mai îngrozitor lagăr de concentrare"[1569]. În octombrie 1942, îl numește „un abator unde se lucrează cu rapiditate"[1570]. „Dorința de exterminare e din

ce în ce mai mare", observa el la sfârşitul lunii august 1942.[1571] Veştile despre masacrele de la Auschwitz şi aiurea „sunt prea dese şi de la surse de încredere pentru a fi doar zvonuri neîntemeiate"[1572].

Germanii au aflat destul de iute despre masacrele comise împotriva evreilor, polonezilor şi altor popoare răsăritene. Surse erau cât cuprinde. Soldaţii le povesteau adesea rudelor experienţa de pe front. În martie 1942, Sicherheitsdienstul SS raporta că soldaţii întorşi din Polonia vorbeau deschis despre genocidul de-acolo.[1573] La 9 octombrie 1942, Cancelaria Partidului Nazist se plângea că „veştile" despre „«măsurile dure» luate împotriva evreilor, mai ales în teritoriile răsăritene", erau „răspândite de soldaţii întorşi în permisie de pe Frontul de Est, care au văzut cu ochii lor cele petrecute acolo". Cu toate astea, majoritatea zvonurilor erau, în opinia Cancelariei, „deformate şi exagerate"[1574]. Funcţionarii civili din cadrul administraţiei centrale a Reichului citeau rapoartele Grupurilor Operative sau ţineau legătura cu administraţia din Est.[1575] Atât impiegaţii, cât şi mecanicii de locomotivă sau lucrătorii feroviari din gări şi depouri puteau identifica trenurile şi cunoşteau destinaţia lor. În temă erau şi poliţiştii care îi arestau pe evrei sau care se ocupau de dosarele şi proprietăţile lor, precum şi funcţionarii care-i găzduiau pe germani în locuinţele ocupate anterior de evrei, şi administratorii care aveau în grijă terenurile acestora. Lista poate continua la infinit.

Unii germani au reacţionat cu entuziasm făţiş la discriminarea evreilor.[1576] După ce şi-a cusut steaua galbenă, Victor Klemperer a fost pentru prima oară huiduit pe stradă de către membri ai Tineretului Hitlerist.[1577] În relatarea amănunţită a vieţii cotidiene a evreului din Germania nazistă pe timp de război, Klemperer a surprins diversele reacţii ale germanilor de rând cu care se întâlnea şi care observau că poartă steaua galbenă. Un bărbat l-a repezit: „De ce mai eşti în viaţă, derbedeule?", dar alţii, oameni necunoscuţi, veneau să-i strângă mâna şi îi şopteau: „Ştii tu de ce!", înainte de a-şi vedea grăbiţi de drum.[1578] Astfel de contacte au devenit mai periculoase după sfârşitul lunii octombrie 1941, când Ministerul Central de Securitate al Reichului a dispus arestarea oricărui german care se purta prietenos cu evreii în public, precum şi arestarea şi internarea într-un lagăr de concentrare a evreului în cauză.[1579] Unii nu s-au dat bătuţi. Uneori Klemperer recunoştea printre muncitorii prietenoşi de la locul de muncă „vechi membri PSD sau cel mai probabil PC", dar era insultat de alţi colegi de

lucru şi în general de tineri.[1580] La Biroul de Asigurări de Sănătate, un muncitor a zărit steaua galbenă de pe braţul său şi a rostit: „Să le facă o injecţie odată şi să termine cu ei!"[1581] În aprilie 1943, un muncitor care muta bunurile unui evreu „strămutat" din casa din Dresda unde locuia Victor Klemperer, a murmurat: „Porcii ăştia nenorociţi, până şi pe mine mă înfurie când aud ce fac în Polonia"[1582]. Raţiile evreilor erau mai mult decât inadecvate, dar în timp ce unii comercianţi respectau cu stricteţe regulile, alţii erau dispuşi să închidă un ochi.[1583]

Obligându-i pe evrei să poarte Steaua lui David pentru a putea fi identificaţi mai uşor, naziştii recunoşteau implicit că era imposibil să deosebeşti un evreu de un ne-evreu doar după înfăţişare, zădărnicind astfel eforturile propagandei de a-i portretiza pe evrei, cu precădere în afişe, filme şi diapozitive, drept nişte fiinţe degenerate fizic. Mulţi germani au refuzat propaganda lui Goebbels. Evreii mărturiseau că erau în continuare salutaţi pe stradă, că oamenii îi abordau şi îşi cereau scuze sau le ofereau loc în tramvai. Câţiva diplomaţi străini, printre care şi ambasadorul suedez sau consulul general al SUA din Berlin, au observat că majoritatea oamenilor (şi în special cei mai în vârstă) simpatizau cu evreii. Campania de defăimare a evreilor stârnea ruşine şi vină atunci când venea vorba de persoane în carne şi oase. Desigur, nu toate reacţiile au fost pozitive. În mare parte, populaţia a întâmpinat introducerea stelei galbene cu ostilitate, iar cei care profitau de lege pentru a-i hărţui şi ataca pe evrei erau în minoritate.[1584]

Mulţi orăşeni au fost martori la arestările evreilor, iar reacţiile negative nu au întârziat să apară, atunci când poliţia a început să adune evreii din oraşele germane şi să-i ducă la gară în vederea deportării în Est. Cei mai şocaţi erau bătrânii. Într-un raport al Serviciului de Securitate SS (decembrie 1941) se consemnează că locuitorii din Minden: „nu înţeleg cum e posibil ca nişte fiinţe umane, evrei sau arieni, să fie tratate în halul acesta; până la urmă toţi sunt creaţi de Dumnezeu"[1585]. Oamenii evlavioşi cu precădere erau extrem de critici la adresa deportărilor.[1586] Către sfârşitul lui iulie 1942, o mulţime s-a strâns în Lemgo pentru a asista la ultima deportare a evreilor. Mulţi cetăţeni, mai ales cei vârstnici, dezaprobau acţiunea şi până şi membrii Partidului Nazist considerau că măsura era prea aspră pentru evrei, care trăiau acolo de zeci de ani, poate chiar de secole.[1587] În aprilie 1942, o coloană de evrei a fost acompaniată spre gara Bad Neustadt an der Saale de „o gloată de copii" care „au continuat să strige la ei până când trenul a plecat din

gară", lucru care a stârnit multă indignare în rândul comunității locale.[1588] Luise Solmitz scria la 7 noiembrie 1941 că „în tren, oamenii ițesc capetele spre geam. Aparent se organizează o nouă deportare pentru non-arieni la Logenähs"[1589]. La scurt timp, Luise a auzit comentariul unui trecător, în timp ce o evreică bătrână era scoasă dintr-un azil de bătrâni din Hamburg: „îngrămădiți cu toții în mizeria aia. Bine că se face curățenie!" Persoana de lângă s-a simțit însă ofensată: „«Cu mine vorbiți?», a întrebat el. «Vă rog să vă abțineți.»"[1590]. Pe tot parcursul verii anului 1942, Luise Solmitz a fost martora numeroaselor deportări ale evreilor vârstnici la Theresienstadt. „Pretutindeni în Hamburg oamenii sunt arestați și deportați, chiar și bătrânii." O cunoștință îi povestise că „deportările fuseseră însoțite de o mulțime de copii care chiuiau, deși Solmitz nu fusese martoră la un astfel de comportament, încă un lot de evrei a fost trimis la Varșovia", consemna ea la 14 iulie 1942. „Dovada zace în tomberoanele din fața clădirilor în care locuiau, pline ochi cu rămășițele jalnice ale puținelor bunuri rămase în urmă, conserve colorate, veioze uzate, genți zdrențuite. Copiii cotrobăiau prin ele, chiuind și făcând o harababură de nedescris."[1591]

Familia Solmitz s-a lovit de-o nouă încercare când Gisela, fiica lui Luise și a lui Friedrich, s-a îndrăgostit de un muncitor belgian care lucra la o fabrică din Hamburg, iar cei doi au hotărât să se căsătorească. La Biroul de Evidență, un funcționar i-a comunicat Luisei că Ministerul de Justiție a respins cererea de căsătorie a tinerilor, adăugând:

> „Oare părinții tânărului știu că fiica ta e de rasă mixtă, gradul întâi? Nu mă îndoiesc că au încuviințat căsătoria, dar știu acest lucru?" – „Belgia nu recunoaște astfel de legi și convingeri." – „Cum adică «Belgia»? Azi nu mai vorbim nici măcar de Germania. Spunem: Europa. În Europa nu va mai exista niciun evreu. Părerea mea personală (nu oficială) e că, din câte-mi dau seama, evreii vor fi tratați și mai dur decât până acum." Mi-a spus asta de două ori. Și eu stăteam acolo, lipsită de apărare. „Uită-te la ce au făcut evreii în Rusia, în America. Abia acum ne dăm seama."

Când Luise a îndrăznit să-i spună funcționarului că soțul ei era evreu, acesta a rămas uluit: „Soțul tău e încă aici?!", a exclamat el, neîncrezător.[1592]

IV

Unii s-au străduit să-i ajute pe evrei, după putinţă. Povestea omului de afaceri Oskar Schindler e cunoscută tuturor: german născut în Cehia şi membru al Partidului Nazist, Schindler a primit în stăpânire o fabrică de vase smălţuite în Cracovia după ce proprietarul evreu a fost expropriat, unde a angajat 1 100 de evrei condamnaţi la muncă silnică. Concomitent era implicat în activităţi ilicite pe piaţa neagră, comerţ cu obiecte de artă furate şi alte forme de corupţie. Cu trecerea timpului, Schindler s-a arătat tot mai indignat de modul în care erau trataţi evreii polonezi şi a reuşit să-şi folosească relaţiile şi resursele financiare pentru a-i proteja pe cei care lucrau pentru el. Pe măsură ce Armata Roşie avansa, a obţinut permisiunea de a-şi evacua muncitorii la o fabrică de armament din Sudetenland, deşi fabrica nu a produs vreodată arme. Evreii au supravieţuit războiului, dar Schindler şi-a pierdut aproape toată avuţia protejându-i şi nu a mai prosperat în afaceri în anii de după război, murind relativ sărac în 1974, la 66 de ani.[1593]

Providenţial a fost şi ofiţerul de armată catolic, Wilm Hosenfeld, care la rândul lui a angajat un număr tot mai mare de evrei în cadrul administraţiei sportive militare din Varşovia, pentru a-i feri de arest. „Dacă ai şti pe câţi i-am ajutat deja!“, îi scria el soţiei la 3 martie 1942, adăugând câteva luni mai târziu: „Nu am o conştiinţă atât de încărcată încât să-mi fie frică de urmări“[1594]. La 17 noiembrie 1944, Hosenfeld a dat peste un evreu înfometat, care supravieţuise ghetoului şi trăia într-o casă abandonată pe care Hosenfeld o inspecta pentru a vedea dacă putea fi folosită ca sediu al comandamentului militar în oraş.[1595] Bărbatul s-a dovedit a fi cunoscutul pianist Wladyslaw Szpilman, care-şi crease o reputaţie proverbială prin concertele sale din Polonia, înainte de război. Hosenfeld l-a ascuns în pod, în timp ce comandamentul armatei germane s-a instalat la parter, şi l-a aprovizionat cu mâncare şi îmbrăcăminte de iarnă până când germanii au părăsit oraşul. Nu şi-a dezvăluit niciodată numele lui Szpilman, şi nici nu a menţionat această întâmplare în jurnalul său, din raţiuni de securitate. Szpilman, care după război şi-a reluat cariera de pianist, i-a descoperit identitatea de-abia în anii '50.[1596]

Au fost şi alţii, poate mai puţin cunoscuţi, care au ajutat în total câteva mii de evrei să se ascundă în Berlin, Varşovia, Amsterdam şi multe alte oraşe ocupate. Printre aceştia se aflau şi grupări clandestine

cu convingeri socialiste, religioase sau pur şi simplu umanitare, precum Cercetaşii, organizaţiile caritabile, cluburile studenţeşti şi o întreagă varietate de reţele deja existente. Mulţi evrei francezi s-au ascuns la ţară, ajutaţi de fermieri sau săteni prietenoşi ori binevoitori. Unul dintre multele grupuri devotate salvării evreilor a fost, de exemplu, Organizaţia pentru Salvarea Copiilor şi Protejarea Sănătăţii Populaţiei Evreieşti, fondate în Rusia în 1912, a cărei filială franceză a ascuns câteva sute de copii evrei, mulţi dintre aceştia refugiaţi din Germania şi Austria, le-au oferit acte false de identitate şi i-au plasat în familii de ne-evrei, dispuse să-şi asume acest risc sau i-au introdus pe furiş în Spania sau Elveţia. În total, grupările clandestine au reuşit să ascundă mii de evrei ori să-i trimită în locuri sigure în afara teritoriilor europene ocupate de germani.[1597]

Un număr restrâns de indivizi au încercat, de asemenea, să trimită veşti despre exterminare în afara Europei aflate sub stăpânire germană. La sfârşitul lunii iulie 1942, de exemplu, industriaşul german Eduard Schulte, care se bucura de prietenia unora dintre conducătorii regimului, a călătorit la Zürich, unde i-a spus unui prieten, om de afaceri, că Hitler planificase să anihileze complet evreimea din Europa până la sfârşitul anului. Circa 4 milioane de evrei aveau să fie transportaţi în Est pentru a fi omorâţi, probabil cu acid sulfuric. Informaţia a ajuns la Gerhart Riegner de la Congresul Mondial Evreiesc, care a dispus ca ambasadele britanice şi americane să o transmită prin telegraf la sediul său din New York. Astfel de rapoarte erau privite cu scepticism de cei cărora le erau adresate. Grozăvia crimei despre care aflau părea de necrezut. Astfel, de pildă, guvernul american a sfătuit Congresul să păstreze raportul lui Riegner secret până putea fi verificat indepedent.[1598] Doar cu ajutorul martorilor oculari se putea obţine o informaţie mai precisă şi mai credibilă. Unul dintre cei mai remarcabili a fost Kurt Gerstein, expertul în dezinfecţie de la Institutul de Igienă al Waffen-SS. Gerstein a fost trimis în vara anului 1942 de către Ministerul Central de Securitate să livreze 100 de kilograme de Zyklon B la Lublin, scopul acestora nefiindu-i dezvăluit. La 2 august 1942, Gerstein ajunge la Belzec şi e prezent la sosirea unui tren cu evrei de la Lvov. Evreii au fost forţaţi să se dezbrace şi au fost conduşi de către trupe auxiliare ucrainene în camerele de gazare, unde au aflat că vor fi dezinfectaţi. Au aşteptat timp de două ore şi jumătate, plângând şi lamentându-se, în timp ce mecanicii din afară încercau să pornească motorul diesel.

Gerstein şi-a notat că, după ce motorul a pornit, a durat exact 32 de minute ca oamenii dinăuntru să moară. Protestant evlavios, Gerstein a fost şocat de cele văzute. Pe drumul de întoarcere de la Varşovia la Berlin i-a povestit incidentul diplomatului suedez Göran von Otter, care a raportat în detaliu informaţia printr-o depeşă la Ministerul de Externe suedez, după ce a verificat, cu discreţie, legitimaţia lui Gerstein. Informaţia a putrezit acolo până la sfârşitul războiului, tăinuită de către funcţionari care se temeau să-i insulte pe germani.

La Berlin, Gerstein a vorbit cu nunţiul papal, cu liderii Bisericii Mărturisitoare şi cu autorităţile de la ambasada suedeză despre scenele la care fusese martor, dar fără niciun rezultat. Cu toate acestea, Gerstein nu şi-a dat demisia şi nici nu a cerut să fie transferat. A continuat să livreze lagărului încărcături de Zyklon B, străduindu-se în acelaşi timp să răspândească informaţia. Până la urmă avea să scrie trei mărturii despre crimele la care asistase, întregite cu ajutorul detaliilor primite de la alţi martori. Însă le-a ţinut ascunse şi le-a făcut publice doar la sfârşitul războiului, când le-a predat americanilor. Gerstein a fost arestat şi acuzat de crime de război. S-a spânzurat în celula sa la 25 iulie 1945, năpădit probabil de regrete şi simţindu-se vinovat că nu făcuse mai mult.[1599]

Cele mai viguroase tentative de a informa lumea despre programul de exterminare au fost în Polonia. Membrii rezistenţei poloneze au trimis informaţii despre gazările de la Treblinka către guvernul polonez aflat în exil la Londra, la scurt timp după începerea exterminărilor. La 17 septembrie 1942, guvernul a aprobat un protest public împotriva crimelor comise de germani împotriva evreilor, dar nu a luat măsuri concrete: nu i-a încurajat nici pe polonezi să-i adăpostească pe evrei, dar nici pe evrei să se refugieze în Polonia. Guvernul considera că o atenţie prea mare acordată evreilor ar fi scăzut interesul pentru suferinţele polonezilor şi ar fi zădărnicit încercarea guvernului de a lupta împotriva demersurilor lui Stalin de a-i convinge pe Aliaţi să recunoască Linia Curzon din 1920 – în fapt, graniţa sovieto-nazistă stabilită înainte de împărţirea Poloniei în septembrie 1939. Mulţi politicieni din guvernul din exil credeau că nu numai Stalin, ci şi Churchill sau Roosevelt erau influenţaţi de evrei, şi se temeau că amestecul lor ar putea grăbi acceptarea Liniei Curzon.[1600] Rezistenţa l-a trimis pe Jan Karski în Occident pentru a raporta cele întâmplate, deşi situaţia dificilă în care se aflau evreii nu ocupa un loc de frunte pe

lista priorităților. Aflând de misiunea sa, doi membri ai unei grupări clandestine evreiești l-au convins să viziteze ghetoul din Varșovia și foarte probabil și lagărul de la Belzec. Karski s-a conformat și, odată ajuns la Londra, a raportat tot ce văzuse.[1601]

Urmările raportului lui Karski s-au văzut curând. La 29 octombrie 1942, arhiepiscopul de Canterbury a prezidat un protest public de mari dimensiuni la Albert Hall, împreună cu reprezentanți ai comunităților evreiești și poloneze. La 27 noiembrie 1942, guvernul polonez din exil a recunoscut până la urmă că evreii din Polonia și din restul Europei erau omorâți pe teritoriul său. Reprezentanții guvernului l-au informat pe Churchill, iar la 14 decembrie 1942, ministrul de externe, Robert Anthony Eden, a predat Cabinetului britanic un raport oficial asupra genocidului. Trei zile mai târziu, guvernele Aliaților au emis o declarație comună în care promiteau pedepsirea vinovaților pentru masacrarea evreilor europeni.[1602] Aliații au decis că cea mai bună cale de a opri genocidul era să se concentreze pe câștigarea cât mai rapidă a războiului. Bombardarea liniilor de tren care duceau spre Auschwitz și spre celelalte lagăre le-ar fi oferit doar un moment de răgaz evreilor și ar fi distras atenția și resursele de la alte măsuri mai substanțiale, menite să răstoarne regimul nazist.[1603] Pe deasupra, începând din decembrie 1942, Aliații au lansat o campanie virulentă de propagandă împotriva regimului nazist, bombardându-i pe cetățenii germani cu informații scrise și difuzate despre genocid și promițând pedepsirea făptașilor.[1604] Pus în fața acestor acuzații, Goebbels nici nu s-a mai sinchisit le dezmintă. În termeni de contra-propagandă, el a declarat că:

> Nu se pune problema să dezmințim atrocitățile comise împotriva evreilor, doar a unei inițiative germane care se va apleca asupra violențelor comise de englezi și americani în lumea întreagă... Așa se întâmplă tot timpul, fiecare combatant îl acuză pe celălalt de comiterea unor atrocități. Toate aceste proteste vor duce până la urmă la înlăturarea subiectului din program.[1605]

Nici Dietrich și nici ceilalți propagandiști naziști nu au încercat să nege acuzațiile. Singura soluție, scria Goebbels în jurnalul personal, era să emită contraacuzații.[1606]

Astfel, de la sfârșitul lui 1942 încolo, masacrarea evreilor a devenit un soi de secret public în Germania. Reacțiile consemnate în jurnalele

lui Victor Klemperer sau ale lui Luise Solmitz, sau provenite din alte surse, precum rapoartele de supraveghere ale SS-ului, nu susţin teza că poporul german sprijinea cu entuziasm antisemitismul criminal al regimului, şi nici faptul că antisemitismul a contribuit semnificativ la menţinerea spiritului „comunităţii" înainte şi după război.[1607] Cu toate acestea, în nenumăratele rapoarte de supraveghere ale Serviciului de Securitate al SS, această problemă e rar menţionată. Marea majoritate a germanilor se temeau să declare astfel de lucruri în public. După cum observa şi serviciul clandestin de informaţii al Partidului Social Democrat în martie 1940:

> Teroarea omniprezentă îi determină pe „camarazii naţionali" să-şi mascheze adevărata dispoziţie şi să vorbească drept, şi în schimb să se prefacă optimişti şi îngăduitori. Într-adevăr, tot mai mulţi oameni sunt forţaţi de împrejurări să se conformeze cu cererile regimului chiar şi în judecată, şi nu mai îndrăznesc să ia în seamă propriile convingeri. Pojghiţa de loialitate ce-i înconjoară acum poate dura mulţi ani.[1608]

Rar se discuta în public despre persecutarea şi masacrarea evreilor, iar Serviciul de Securitate al SS nu a raportat decât un număr redus de cazuri.[1609] Cu toate acestea, era destul de clar că majoritatea germanilor nu aproba genocidul. Campaniile de propagandă ale lui Goebbels din a doua jumătate a anului 1941 şi din 1943 nu au reuşit să-i convingă pe germani. Dacă oamenii nu puteau fi convinşi să-şi ofere sprijinul, faptul că totuşi aveau cunoştinţă despre masacru ar fi putut măcar să-i determine să lupte în continuare, de teama unei eventuale răzbunări, cu atât mai mult, cu cât, după cum susţinea propaganda nazistă, evreii controlau inamicii Germaniei: Britania, Statele Unite şi Uniunea Sovietică.[1610]

Dar şi această încercare s-a dovedit a fi de prisos. În ultimii doi ani de război, aparatul de propagandă a lui Goebbels a vorbit încontinuu despre atrocităţile inamice, în special ale Armatei Roşii, despre care susţinea (nu fără temeiuri reale) că era pornită pe viol şi crimă. Dar, departe de a produce o schimbare de atitudine în rândul populaţiei germane, această campanie a scos la iveală profunde sentimente de vinovăţie pentru felul pasiv în care trataseră masacrele. Astfel de sentimente derivau în mod neaşteptat din morala creştină, la care majoritatea germanilor nu renunţaseră. Potrivit unui raport întocmit în iunie 1943, de pildă, un grup de

preoţi din Bavaria a reacţionat în această manieră la propaganda lui Goebbels în jurul masacrului ofiţerilor polonezi de la Katyn. Cancelaria Partidului din München a raportat că aceştia declaraseră că:

> SS-ul a comis atrocităţi similare împotriva evreilor din răsărit. Tratamentul inuman şi îngrozitor la care au fost supuşi evreii de către SS a atras pedeapsa Domnului asupra noastră. Dacă aceste crime nu sunt răzbunate prin noi, atunci nu există Justiţie Divină! Poporul german şi-a mânjit mâinile cu sânge şi nu se poate aştepta la îndurare sau să fie iertat. Toate se răzbună amarnic pe acest Pământ. Din cauză că ne-am dedat la asemenea barbarii, nu ne putem aştepta să fim trataţi cu omenie de către inamicii noştri.[1611]

Când Domul din Köln a fost bombardat o lună mai târziu, oamenii au interpretat-o ca pe o pedeapsă divină pentru arderea sinagogilor din 1938.[1612] Potrivit raportului întocmit la 3 august 1943 de un agent al Serviciului de Securitate, bavarezii susţin că „Würzburg a scăpat de bombardamentele inamicului, pentru că în Würzburg nu s-a ars nicio sinagogă. Alţii cred că oraşul va fi atacat în curând, pentru că nu de mult a plecat şi ultimul evreu de-acolo“[1613]. Un an mai târziu, la 6 noiembrie 1944, Serviciul de Securitate al SS raporta din Stuttgart că propaganda lui Goebbels, care prezenta în detaliu crimele, violurile şi jafurile comise de trupele Armatei Roşii în Nemmersdorf (Prusia Răsăriteană) a avut

> în multe cazuri rezultate contrare celor aşteptate. Compatrioţii deplâng maniera exagerată în care sunt prezentate aceste crime... „Ce intenţionează conducerea prin publicarea unor asemenea poze în ediţia de sâmbătă a Curierului Naţional Socialist? Ar trebui să-şi dea seama că înfăţişarea ororilor le va reaminti oamenilor de atrocităţile pe care le-am comis noi în teritoriul inamic, ba chiar şi în Germania. N-am ucis noi mii de evrei? Nu raportează soldaţii întruna că evreii din Polonia au fost nevoiţi să-şi sape singuri gropile? Ca să nu mai vorbim de tratamentul evreilor din lagărele de concentrare din Alsacia. Şi evreii sunt fiinţe umane. Prin purtarea noastră i-am arătat inamicului că ştim la ce ne putem aştepta din partea lui, în caz că pierdem. (Părerea multor cetăţeni din toate păturile populaţiei.)[1614]

Într-o scrisoare anonimă primită de secţiunea de ştiri a Ministerului Propagandei la 4 iulie 1944, cineva prevestea: „Numai evreii ne pot răsplăti pentru crimele săvârşite împotriva lor“[1615,1616]. Gândul la răzbunarea Aliaţilor îi umplea de groază pe germani, măcinaţi de teamă şi vinovăţie. Încă din 1943, germanii se pregăteau să nege că aveau cunoştinţă despre genocid odată ce războiul va fi fost încheiat, pentru a scăpa pe cât posibil de răzbunare.

Culturile distrugerii

I

În timpul celui de-al doilea Război Mondial, la fel ca și înainte, propaganda nazistă părea atotcuprinzătoare și imposibil de evitat, invitând o națiune letargică să-l aduleze orbește pe Hitler, să adere cu un entuziasm pătimaș la ideologia nazistă și să susțină fără tăgadă cuceririle militare și supremația rasială, care erau scopurile principale ale efortului de război german. Cel puțin aceasta era impresia pe care Goebbels voia să o dea. Era însă una falsă.[1617] Pentru început, propaganda nu era atotcuprinzătoare. Până și Goebbels a înțeles curând limitele sale. Divertismentul și relaxarea erau și ele importante. „E important pentru război ca oamenii să fie într-o dispoziție bună, scria el în jurnalul personal la 26 februarie 1942. În Primul Război Mondial nu am reușit să facem asta și am plătit un preț uriaș. Acest model nu trebuie sub nicio formă repetat."[1618] Goebbels era chiar de părere că starea de spirit a populației putea influența rezultatul războiului.[1619] Până la urmă, ministrul propagandei vorbea din proprie experiență, întrucât aversiunea populară față de o presă extrem de politizată, precum și nesfârșitele discursuri și predici au stârnit în bună măsură indiferența oamenilor la propaganda nazistă, înainte de izbucnirea războiului.[1620] Așadar, Goebbels realizase încă din 1939 că idealul său de la început, de a obține o mobilizare spirituală și emoțională totală a populației germane, nu putea fi atins. Scopul propagandei naziste în timpul războiului era mai modest: acela de a-i face pe oameni să continue lupta și de a se asigura că se conformau, chiar dacă doar la suprafață, pretențiilor impuse de regim.[1621]

În calitatea sa de ministru al propagandei, Goebbels avea o autoritate uriașă asupra artelor, culturii și mass-mediei, dar nu avea libertate deplină de acțiune. Avea un rival puternic în persoana lui Otto Dietrich,

care fusese mult timp consilierul de presă al lui Hitler şi pe care Führerul îl numise în 1931 în fruntea Biroului de Presă al Reichului aparţinând de partidul nazist. După ce-a servit o vreme ca vicepreşedinte al Camerei de Presă în cadrul Ministerului de Propagandă, Dietrich a fost numit în 1937 secretar de stat în cadrul ministerului, responsabil în primul rând cu presa. În 1939, Hitler l-a numit preşedinte al Camerei de Presă a Reichului. Spre deosebire de Goebbels, Dietrich lucra în cabinetul lui Hitler şi primea, aşadar, ordine directe de la acesta în fiecare zi. Una dintre sarcinile lui Dietrich era să-i prezinte lui Hitler un rezumat al ştirilor internaţionale, în fiecare dimineaţă. Din 1938 încolo, Dietrich şi asistenţii săi ţineau zilnic conferinţe de presă, în care dădeau instrucţiuni editorilor germani. De asemenea, elaborau zilnic directive confidenţiale pentru presă, adesea analizând în cele mai mici detalii subiectele care puteau fi prezentate (sau nu) publicului. Fireşte, acest lucru l-a dus la un conflict cu Goebbels, care se ocupase până atunci de conferinţele de presă.[1622] Pentru a reduce influenţa crescândă de care se bucura Dietrich, Goebbels şi-a programat conferinţa zilnică din cadrul Ministerului la ora 11. După cum era de aşteptat, lucrurile s-au înrăutăţit. În 1940, Dietrich a reuşit să îl întreacă pe Goebbels, publicând „Sloganuri Zilnice ale Directorului de Presă al Reichului", din sediul lui Hitler. Relaţiile dintre cei doi s-au deteriorat în continuare. La un moment dat, în timpul dejunului luat în compania lui Hitler, Dietrich ar fi spus: „Mein Führer, azi-dimineaţă, când făceam baie, mi-a venit o idee". Reacţionând cu promptitudine, Goebbels l-a întrerupt: „Herr Dietrich, ar trebui să faci baie mai des"[1623].

O ciocnire destul de dură între cei doi a avut loc în octombrie 1941, când Hitler l-a trimis pe Dietrich la Berlin să anunţe, în cadrul unei conferinţe internaţionale de presă, că Uniunea Sovietică a fost decisiv şi indubitabil învinsă. Deşi la acea vreme, acest lucru reflecta o percepţie larg răspândită în cadrul eşalonului superior al conducerii naziste, Goebbels era furios: în opinia lui, astfel de declaraţii extrem de optimiste puteau avea consecinţe nefaste pe viitor.[1624] La 23 august 1942, conflictul dintre cei doi era atât de puternic, încât Hitler a decis că era necesar ca toate directivele de presă, inclusiv cele date de Goebbels, să treacă prin biroul lui Dietrich şi a decis că şedinţele de presă de la amiază ale lui Dietrich erau singurele care reprezentau în mod legitim, opiniile Führerului. La scurt timp după aceea, Dietrich a reuşit să obţină numirea unuia dintre oamenii săi în funcţia de director adjunct de presă şi acesta a primit un birou în Ministerul Propagandei.

Goebbels i s-a plâns lui Bormann, care la acel moment avea o putere considerabilă. Această mişcare riscantă l-a făcut pe Dietrich să amenințe cu demisia, pe care Hitler i-a refuzat-o răspicat. Goebbels s-a impus de-abia spre sfârşitul războiului, în iunie 1944, după ce a obținut dreptul de veto asupra directivelor de presă emise zilnic de către Dietrich şi a reuşit în cele din urmă la 30 martie 1945 să-l convingă pe Hitler să-l concedieze pe directorul de presă. Era însă prea târziu pentru a mai schimba ceva.[1625] La această dată, Goebbels reuşise deja să-i mazilească şi pe ceilalți rivali ai săi, începând cu divizia de presă din Ministerul de Externe condus de Ribbentrop, şi terminând cu „companiile de propagandă", create de armată. Administrarea sistemului de propagandă fusese dintotdeauna scena unor conflicte interne, dar în ultimii doi ani de război Goebbels a obținut aproape în totalitate controlul asupra acestuia.[1626]

În vreme ce se desfăşurau aceste jocuri de culise, ministerul a pompat cantități enorme de propagandă în toate mediile de comunicare, încercând să ridice moralul populației. Un raport oficial menționa că, în septembrie 1939, Ministerul Propagandei a produs nouă diapozitive care au fost vizionate de 4,3 milioane de oameni în cadrul evenimentelor organizate seara de către liderii regionali de partid. Dintre tematicile abordate făceau parte şi „Politicile rasiale ale Germaniei" sau „Piratul mondial: Anglia". Jurnalul săptămânal de ştiri din cinematografe a fost vizionat de aproape zece milioane de spectatori în fiecare săptămână. În primele 16 luni de război, partidul organizase aproape 200 000 de şedințe politice, cu precădere pentru a ameliora starea de spirit a populației. S-a tipărit un număr uriaş de afişe propagandistice (afişul „Jos cu duşmanii Germaniei" s-a bucurat de pildă de un milion de exemplare). Afişele care conțineau numai text apăreau în ediții de câte aproape jumătate de milion. Ministerul a publicat 32,5 milioane de copii ale Devizei Săptămânale a Partidului Nazist şi nu mai puțin de 65 de milioane de pliante care tratau un număr însemnat de subiecte. Trebuie menționat şi faptul că, până la finalul anului 1940, au fost distribuite aproape 700 000 de fotografii cu Hitler. La 3 septembrie 1939, Otto Dietrich le spune reprezentanților presei că jurnaliştii nu erau doar simpli reporteri, ci „soldați ai poporului german"[1627]. În 1944, partidul nazist stăpânea aproape în întregime presa germană, care devenise aproape exclusiv mediu de propagandă. Nevoia de a raționaliza proviziile de hârtie a dus la închiderea a nu mai puțin de 500 de publicații

în mai 1941 de către Camera de Presă şi alte 950, doi ani mai târziu (inclusiv apreciatul pe vremuri *Frankfurter Zeitung*). Dar în timpul războiului oamenii erau dependenţi de ştiri, astfel că tirajul ziarelor principale a crescut substanţial, deşi numărul de publicaţii a scăzut. Într-adevăr, tirajul total al cotidienelor a crescut de la 20,5 milioane la 26,5 milioane între 1939 şi 1944. Cotidianul oficial al Partidului, *Völkischer Beobachter*, a atins un tiraj de 1 192 500 în 1941 şi i s-au alăturat alte noi săptămânale semnificative, mai ales *Das Reich*, fondat de Goebbels în 1940 şi care, trei ani mai târziu, a ajuns la un tiraj de 1,5 milioane de exemplare pentru fiecare ediţie. Importanţa crescândă a SS-ului, precum şi numărul tot mai mare de membri se oglindea în faptul că propriul hebdomadar, *Das Schwarze Korps*, fondat în 1935, era al doilea cel mai bine vândut săptămânal în această perioadă, cu un tiraj de 750 000. Cu toate astea, oamenii nu citeau presa doar pentru informaţii sau pentru a afla ultimele ştiri despre partid şi SS. Şi în această perioadă oamenii doreau divertisment şi relaxare, şi vânzările revistelor ilustrate şi ale ziarelor săptămânale au crescut de la 11,9 milioane la 20,8 milioane între 1939 şi 1944.[1628]

Regimul a pus un accent mai puternic pe literatură, ca mijloc de insuflare a patriotismului, readucându-i în prim-plan şi comercializându-i cu nou avânt pe clasicii bine-văzuţi, precum *Wilhelm Tell* a lui Schiller. 45 000 de librării din linia întâi îi aprovizionau pe soldaţi cu cărţi şi reviste pentru scurtele momente de repaus. Germanii au donat nu mai puţin de 43 de milioane de cărţi pentru ei. În Germania, circa 25 000 de biblioteci publice răspundeau nevoii de lectură a civilului de rând. Dar oare ce citeau oamenii în timpul războiului? William L. Shirer scria în octombrie 1939 că cele mai bine vândute romane în Germania în acea perioadă erau *Pe aripile vântului* de Margaret Mitchell şi *Citadela* de A.J. Cronin. Volumul *Fünfzig Jahre Deutschland*, al exploratorului suedez Sven Hedin era vânat de cititorii care doreau să-şi confirme că Germania nu era dispreţuită pretutindeni în lumea non-fascistă.[1629] Era o situaţie care, evident, nu putea dura. Războiul a oferit Camerei de Literatură tot mai multe oportunităţi de a-şi exercita controlul asupra scriitorilor şi editorilor. În 1940, cenzura a fost înăsprită, iar nevoia de a raţionaliza proviziile de hârtie a reprezentat o scuză pentru a le cere editurilor să trimită notificări în avans despre noile cărţi şi autorii acestora, pentru a fi aprobate. Toate cărţile şi periodicele provenite din statele inamice au fost imediat interzise, cu

excepţia lucrărilor ştiinţifice, şi a cărţilor scrise de autori care muriseră înainte de 1904 (cu condiţia să nu fi fost evrei). Autorii germani în viaţă care doreau să-şi publice lucrările în cel de-al Treilea Reich aveau mici şanse de reuşită dacă nu publicau romane cu titluri precum *Wir fliegen gegen England (Zburăm împotriva Angliei)*, cel mai împrumutat volum din bibliotecile din Hamburg în 1940–1941. William L. Shirer raporta că volumele anti-sovietice se vindeau foarte bine în 1939–1940, în ciuda Pactului Stalin-Hitler, şi povestirile poliţiste erau, de asemenea foarte populare. La mare căutare erau tratatele istorice despre război, inclusiv *Război total*, scrisă de Erich Ludendorff (care nu mai era în viaţă), şi volumele de factură propagandistică despre Anglia şi Polonia. Cea mai vândută carte era în continuare *Mein Kampf*, pentru care Hitler a primit redevenţe de pe 6 milioane de copii vândute până în 1940.[1630]

Literatura escapistă de toate tipurile a fost la mare căutare după izbucnirea războiului. Goebbels încuraja publicarea literaturii erotice şi uşor pornografice, mai ales pentru soldaţi, în timp ce literatura umoristică şi colecţiile de bancuri se vindeau foarte bine. A renăscut interesul pentru romanele western ale lui Karl May, care în viziunea unor soldaţi şi ofiţeri germani reprezentau un ghid pentru lupta împotriva partizanilor sovietici din spatele Frontului de Est. În acest context, scriitorii de beletristică s-au refugiat într-o „pribegie interioară", fie alegând tăcerea, fie publicând romanţe istorice. Werner Bergengruen, a cărui operă literară de până în 1939 era văzută de cititori ca o critică voalată la adresa regimului nazist, a vândut 60 000 de exemplare din al său roman *Am Himmel wie auf Erden (Precum în cer, aşa şi pe pământ)*, publicat în 1940, înainte ca volumul să fie pus la index, un an mai târziu. În imposibilitate de a publica, Bergengruen a scris poezii nesemnate şi le-a distribuit în „samizdat", deci ilegal. *Das Reich der Dämonen (Tărâmul demonilor)* a lui Frank Thiess a fost, de asemenea, interzisă, după ce prima ediţie s-a epuizat în 1941. Următorul volum al scriitorului, *Neapolitanische Legende (Legenda napolitană)*, publicat un an mai târziu, a fost primit cu mai multă indulgenţă întrucât nu făcea referiri directe la situaţia din prezent. Problema acestor opere de „pribegie interioară" era că mesajul încapsulat putea fi descifrat doar în urma unor lecturi asidue şi nu o dată cititorul descoperea sensuri la care autorul nici nu se gândise. După încheierea războiului, Thiess avea să declare, într-o discuţie aprinsă cu Thomas Mann, că numai

scriitorii care rămăseseră în Germania pentru a se opune regimului se puteau considera fondatorii spirituali ai democrației postbelice. Dar lucrările lor, precum și cele ale scriitorilor tolerați de regim, au reușit în egală măsură să distragă atenția cititorilor de la realitățile războiului în al Treilea Reich, precum și să exprime o dorință larg răspândită de distanțare „interioară“ față de acestea.[1631]

II

Dintre toate mijloacele folosite de Ministerul Propagandei, cele mai multe fonduri s-au alocat în mod surprinzător teatrului, care a primit peste 26% din subvențiile pentru fondul artistic, în comparație cu doar 12%, alocate filmului. La începutul războiului, existau nu mai puțin de 240 de teatre în Germania, deținute de autoritățile statale, regionale, locale sau municipale, cu un total de 222 000 de locuri, la care se adaugă și aproximativ 120 de teatre private de toate tipurile. În 1940, s-au vândut în jur de 40 de milioane de bilete la teatru, din care aproape un sfert erau rezervări în grup pentru soldați sau pentru muncitorii din fabricile de muniție. Cererea era uriașă, în bună măsură din cauză că multe alte surse de amuzament și relaxare fuseseră închise.[1632] Programul *Kraft durch Freude* al Frontului Muncitoresc a fost redus în mod drastic, operațiunile de turism domestice și din străinătate au fost restructurate, vapoarele de transport convertite pentru uz militar, iar fondurile alocate divertismentului redirecționate către servicii de catering pentru membrii forțelor armate.[1633] Teatrele au devenit un substitut important. Serviciul de Securitate SS raporta, la începutul anului 1942, că „în vreme de război, foarte multe teatre se pot mândri cu un număr fără precedent de vizitatori. În marile orașe a devenit aproape imposibil să mai procuri bilete de la casă“[1634]. La începutul războiului, Goebbels declara că repertoriul trebuie să evite „exagerarea și cosmetizarea, care nu sunt fidele gravității prezentului și vin împotriva sentimentului național“[1635]. Cu toate acestea, Goebbels era conștient că majoritatea spectatorilor, cu precădere cei neinițiați, își doreau, mai presus de orice, divertisment. Directorii de teatru au fost sfătuiți să nu pună în scenă piese pesimiste sau deprimante. De asemenea, se interzicea adaptarea pieselor unor autori care proveneau din statele inamice (deși deseori se făceau excepții pentru Shakespeare).

Piesele lui Cehov au fost permise până la 22 iunie 1941, dar nu şi după. Directorii de teatre s-au străduit să ocolească aceste restricţii, au pus în scenă noi producţii după clasici germani, inclusiv tragedii, şi au creat un soi de oază în deşertul cultural nazist (după cum aveau să susţină mulţi dintre ei mai târziu). În pofida acestor strădanii, repertoriul era fără îndoială sărac, din cauză că mulţi autori străini erau interzişi. Comediile şi divertismentul de duzină, cerute de public, au coborât şi mai mult standardul teatrului german în aceşti ani. Şi desigur, ca şi în alte domenii culturale în Germania pe timp de război, teatrele ofereau mai presus de orice o evadare din realitate.[1636] Din 1943, evadarea a devenit tot mai dificilă, întrucât tot mai multe teatre cădeau pradă bombardamentelor, lucru care de multe ori a dus la recrutarea actorilor şi maşiniştilor în forţele armate sau în fabrici de muniţie. În august 1944, Goebbels, în noua sa capacitate de Plenipotenţiar al Războiului Total, a ordonat închiderea tuturor teatrelor, sălilor de concert şi cabaretelor, transformând practic necesitatea în virtute.[1637]

La fel ca în teatre, numărul spectatorilor de film a crescut exponenţial în prima parte a războiului.[1638] În 1943 s-au vândut peste un miliard de bilete, de cinci ori mai multe ca în 1933. În medie, cetăţeanul german mergea la cinema de treisprezece sau paisprezece ori pe an. Frecvenţa tinerilor era deosebit de mare: potrivit unui studiu de caz efectuat în 1943, peste 70% dintre tinerii cu vârste cuprinse între 14 şi 18 ani mergeau la film cel puţin o dată pe lună, iar 22% cel puţin o dată pe săptămână. Satisfacerea acestei cereri uriaşe revenea celor 7 000 de cinematografe, precum şi unui mare număr de cinematografe mobile care mergeau în turnee prin regiunile rurale ale ţării, ba chiar şi pe front, pentru a-i distra pe soldaţi. În fiecare an din 1939 până în 1944, studiourile germane produceau între 60 şi 70 de filme noi, care rulau în toate ţările europene cu trupe germane.[1639] Studiourile de producţie aparţineau statului, erau dotate cu tehnologie de vârf, iar din 1942 administrarea lor a fost centralizată. Fiecare program cinematografic trebuia să conţină un „film cultural“ educaţional, despre ştiinţele naturii, despre „activităţile culturale“ ale germanilor din Polonia sau, din 1943, un film cu instrucţiuni privind protecţia împotriva raidurilor aeriene.[1640]

Se spune că publicul le găsea plictisitoare.

Publicul era mult mai interesat de jurnalele de ştiri. Din 7 septembrie 1940, toate jurnalele de ştiri au fost comasate într-unul singur, care trebuia prezentat obligatoriu în cadrul fiecărui program cinematografic. Producătorii puteau realiza un jurnal de ştiri lung de 40 de minute în numai două săptămâni de la strângerea materialului înregistrat de cameramanii şi jurnaliştii „alipiţi" regimentelor de pe front. Prin urmare, aveau mare succes la public, datorită autenticităţii şi actualităţii lor. Fiecare ediţie era întocmită în circa 3 000 de exemplare şi vizionată de 20 de milioane de spectatori (doar în Germania). Jurnalul de ştiri satisfăcea cererea publicului pentru informaţie de primă mână despre război, astfel că mulţi mergeau la cinematograf pentru a viziona exclusiv jurnalele. Coloana sonoră potrivită, accentul pus pe imagini mai degrabă decât pe cuvinte, precum şi editarea magistrală, confereau jurnalelor un farmec aparte şi, într-o anumită măsură, valoare estetică. După cum era de aşteptat, soldaţii erau prezentaţi într-o lumină eroică, luptând cu inamici demonici hotărâţi să distrugă Germania, descrierile strategice erau de regulă vagi şi mereu optimiste, iar sângele, măruntaiele, cadavrele şi orice putea produce oroare şi repulsie în rândul spectatorilor nu aveau ce să caute pe marele ecran. Hitler a cerut personal Ministerului Propagandei, la 10 iulie 1942, ca scenele prezentând atrocităţile comise de ruşi să fie incluse în jurnalele de ştiri („A cerut în mod special ca astfel de atrocităţi să includă scene cu părţi genitale tăiate şi introducerea grenadelor în pantalonii prizonierilor"[1641]), dar se pare că apelul său nu a fost luat în seamă. Cu toate acestea, spectatorii erau însufleţiţi peste măsură de imaginile prezentate, izbucnind adesea în aplauze spontane şi strigând „Heil!" în timpul reportajelor care prezentau victorii ale armatei în primii doi ani de război.[1642]

În 1943, nici măcar comentariul care însoţea jurnalele nu mai putea ascunde faptul că războiul mergea prost. Spectatorii erau chemaţi să apere Germania până la ultimul om împotriva hoardelor bolşevice năvălitoare. În consecinţă, Serviciul de Securitate al SS raporta la 4 martie 1943 că oamenii nu mai merg la cinema doar pentru jurnalele de ştiri şi nu mai sunt dispuşi să înghită neplăcerile mărunte ale acestei activităţi, precum statul la coadă în faţa casei de bilete.[1643] Pe măsură ce propaganda pierdea legătura cu realitatea, repetiţia insistentă a

inevitabilităţii victoriei, prezentă în jurnalele de ştiri, era tratată cu tot mai mult scepticism de public.

La mijlocul anului 1943, Goebbels a încercat să combată dispariţia misticismului şi i-a comandat lui Veit Harlan să facă un film color despre asediul armatelor lui Napoleon asupra oraşului german Kołobrzeg, de la Marea Baltică (1806). După înfrângerile zdrobitoare de la Jena şi Austerlitz, garnizoana a decis să predea oraşul, dar primarul i-a organizat pe cetăţeni pentru o ultimă sforţare defensivă. Filmul prezenta multe teme de propagandă naziste din a doua jumătate a războiului: neîncrederea Partidului în armată, ralierea populistă a germanilor de rând în jurul drapelului, ideea de sacrificiu sau stoicismul oamenilor în faţa morţii şi a distrugerii. „Moartea merge mână în mână cu victoria, spune primarul la un moment dat. Cele mai mari realizări se nasc din suferinţă." „Din cenuşă şi moloz", rosteşte un alt personaj, anticipând înfrângerea şi implicit îndemnându-i pe spectatori să moară cu arma în mână, „un nou popor va lua fiinţă, ca pasărea Phoenix, un nou Reich". Bună parte din replicile personajelor au fost scrise de Goebbels, nu de Harlan. Goebbels a alocat filmului un buget de 8,5 milioane de mărci, un cost de producţie dublu faţă de lungmetrajele obişnuite, iar la un moment dat, a solicitat armatei 4 000 de marinari şi 187 000 de soldaţi pentru figuraţie în scenele de bătălie, într-un moment în care Germania avea nevoie de trupe noi pe front. Evenimentul prezentat era suficient de obscur pentru ca majoritatea oamenilor să nu ştie că, în realitate, Napoleon cucerise oraşul Kołobrzeg: în film, împăratul se retrăgea în degringoladă, înfrânt de rezistenţa dârză a orăşenilor. Dar era prea târziu. Filmul a fost terminat de-abia la 30 ianuarie 1945, dată la care a rulat în premieră în Berlin, cu ocazia aniversării a doisprezece ani de la numirea lui Hitler în funcţia de cancelar. La acea dată, multe cinematografe fuseseră deja distruse (237 au fost distruse doar până în august 1943). La Hanovra doar 12 din cele 31 de cinematografe au rămas în picioare. Stricăciunile provocate sistemului de căi ferate au făcut imposibilă distribuirea copiilor în restul cinematografelor din ţară. Foarte puţini au reuşit să vadă filmul. Oraşul Kołobrzeg a fost cucerit de Armata Roşie în martie 1945. „Voi avea grijă ca evacuarea oraşului Kołobrzeg să nu fie menţionată în raportul Comandamentului Suprem al Forţelor Armate", scria Goebbels în jurnalul personal.[1644]

Kołobrzeg a fost ultimul dintr-o serie de filme propagandistice comandate de Goebbels în timpul războiului. În 1941, Goebbels comandase patru filme anti-bolșevice, inclusiv *GPU*, care a avut premiera la 14 august 1942. Titlul filmului era deja demodat la acea dată: poliția politică rusească era cunoscută drept NKVD. În mod previzibil, filmul punea accent pe intrigile presupusei conspirații evreiești care se afla în spatele numeroaselor activități criminale comise de poliția sovietică. Dar rușii prezentați în film nu erau nici subumani, nici asiatici, ci mai degrabă oportuniști, reduși la un stadiu primitiv de evrei, sugerând probabil destinul Germaniei în cazul în care partidul nazist nu ar fi ajuns la putere. Goebbels a încercat să trezească simpatia publicului prin introducerea unei povești de dragoste, dar filmul nu s-a bucurat de succes. Rușii erau prezentați în chip grosolan și șablonard drept bestii sadice. După lansarea filmului, Goebbels nu a mai comandat lungmetraje anti-sovietice. La fel de bine primite au fost filmele comandate împotriva britanicilor, pe care Goebbels îi dorea portretizați drept slugile evreilor și conduși de plutocrați. În 1940, filmul *Familia Rothschild (The Rothschilds' Shares in Waterloo*, în versiunea engleză internațională) supunea oprobriului public afacerile necurate ale unei bănci evreiești în timpul Bătăliei de la Waterloo din 1815 (încheiată, firește cu victoria germanilor aflați sub comanda generalului Blücher). Filmul nu s-a bucurat de succes pentru că nu era clar dacă mesajul era anti-britanic sau antisemit, astfel că a fost retras în 1940 și reeditat. Alte filme, precum *Viața mea pentru Irlanda*, *Carl Peters* sau *Unchiul Kruger*, toate apărute în 1941, atacau colonialismul britanic. S-a remarcat cu precădere *Unchiul Kruger*, un film impresionant despre Războiul Burilor, cu actori pricepuți (printre care Emil Jannings) și calitate de producție superioară. O bună parte din personaje erau caricaturi grosolane – Regina Victoria era dependentă de whisky medicinal, Cecil Rhodes era un tip decadent, servit de sclavi și obsedat de aur, monoclatul Austen Chamberlain era un ipocrit afectat, generalul Kitchener era nemilos și crud, iar tânărul Winston Churchill, comandant de lagăr de concentrare, era un criminal sadic care își hrănea buldogii cu fripturi și îi împușca pe prizonierii înfometați care se plângeau că nu aveau mâncare. Unchiul Kruger, liderul burilor, era figura șablon a eroului național modest, dar hotărât, care poartă rezistența spre victorie, deși copleșit numeric. O pildă atât de puternică, încât Goebbels a relansat filmul în 1944.[1645] Prima reprezentație și-a atras puține critici, iar cei care erau de părere că unele scene istorice nu erau „reprezentate cu fidelitate" erau în minoritate față de cei care considerau filmul ca

pe-un „document istoric". Spectatorii mai bine informați se întrebau, însă, dacă era înțelept ca „poporul bur" să fie portretizat într-o astfel de lumină eroică. „Caracterul acestui popor mixt e ambiguu și nu poate fi prezentat ca o imagine ideală a rasei germane, cel puțin din perspectiva datoriilor coloniale cu care se va confrunta Germania după victoria finală."[1646]

La scurt timp după izbucnirea războiului, Goebbels a comandat două filme de propagandă antisemită, (*Evreul Süss* și *Eternul Evreu)*, ca răspuns la două filme anglo-americane omonime lansate în 1933–1934, care atacau fără echivoc persecuțiile suferite de evrei în Evul Mediu și, indirect, antisemitismul german. Aceste filme urmăreau să atragă sprijinul germanilor pentru măsurile antisemite luate de conducerea nazistă imediat după izbucnirea războiului, mai ales în Polonia. Filmul istoric *Evreul Süss*, regizat de Veit Harlan și lansat la 24 septembrie 1940, se baza pe o răstălmăcire a romanului omonim, semnat de scriitorul evreu Lion Feuchtwanger (aflat la acea dată în exil). În timp ce Feuchtwanger se apleacă asupra evreului ca țap ispășitor, în filmul lui Harlan, Süss (cămătar de secol XVIII care a sfârșit spânzurat pentru presupusele sale crime), devine un personaj negativ care, pe lângă escrocheriile comise împotriva unor germani cinstiți, violează și o tânără nemțoaică. Harlan a contrastat personajul lui Süss, civilizat și integrat în societate, nu doar cu germanii blonzi, dar și cu ceilalți evrei din film, înfățișați ca niște oameni dizgrațioși și murdari. Publicațiile germane au primit instrucțiuni să pună accent pe caracterul criminal al evreilor și spânzurarea lui Süss la finalul filmului transmitea un mesaj extrem de evident cu privire la soarta pe care o meritau evreii din prezent. Din cauza costurilor ridicate de producție și a jocului actoricesc extrem de apreciat, unul dintre actori l-a convins pe Goebbels să declare public că nu era evreu, pentru că mulți spectatori erau convinși că era. Himmler era atât de entuziasmat că a ordonat ca toți ofițerii SS să vizioneze filmul, care a rulat și pentru publicul ne-evreu din toată Europa de Est, în zonele care se învecinau cu lagărele de concentrare și exterminare, pentru ca oamenii să nu simpatizeze cu deținuții.[1647]

Eternul Evreu, regizat de Fritz Hippler sub îndrumarea lui Goebbels, era un documentar de lungmetraj care își propunea să prezinte adevărata față a evreului. Între scenele care prezentau evrei mergând pe stradă în orașele poloneze erau intercalate filmări ale unor „șobolani, care sunt paraziții și purtătorii de bacili ai regnului animal, așa cum evreii sunt paraziții umanității", (aflăm din descrierea filmului). Scenele care prezentau uciderea animalelor potrivit ritualului evreiesc (cușer), filmate în Polonia la scurt

timp după invazia din 1939, au fost anume editate pentru a sugera modul inuman în care tratau evreii animalele, în timp ce scenele filmate în casele evreilor puneau în evidență mizeria, lipsa igienei și infestațiile cu paraziți. Filmul susținea că, asemenea șobolanilor, evreii se răspândiseră în întreaga lume, citând o serie întreagă de statistici inventate: evreii se făceau vinovați de crime, revoluții, răsturnări de guverne, precum și de subminarea valorilor și standardelor culturale. Filmul era într-atât de antisemit, încât Ministerul Propagandei a ezitat inițial să-l prezinte publicului larg. Cu certitudine s-a bucurat de succes în rândurile activiștilor de partid, dar publicul a fost mai puțin impresionat. Se raporta că mulți spectatori plecaseră la jumătatea filmului și alții credeau că era „plictisitor". Majoritatea preferau imaginile mai subtile și mai dramatice prezentate în producții precum *Evreul Süss*, care a avut un efect atât de puternic încât spectatorii au sărit în picioare în timpul filmului, cu precădere la scena violului, proferând injurii către ecran. În Berlin, oamenii strigaseră: „Afară cu toți evreii din Germania!"[1648]

Succesul repurtat de *Evreul Süss*, comparativ cu eșecul *Eternului Evreu*, a demonstrat că germanii preferau divertismentul propagandei. După izbucnirea războiului, oamenii aveau nevoie mai mult ca niciodată de ceva care să-i distragă de la grijile zilnice. William L. Shirer scria în octombrie 1939 că „în lumea filmului, cel mai popular în momentul de față e Clark Gable în *Aventură în China*, cum a fost botezat filmul aici. Rulează de patru săptămâni la cinematograful Marble. Mare minune ca o producție germană să reziste mai mult de-o săptămână pe marele ecran"[1649]. Fără îndoială, Shirer exagera. Nu toate filmele germane erau eșecuri. Goebbels era conștient de popularitatea unor filme precum *Concert la comandă* sau *Marea iubire*, care au adus în cinematografe câte 20 de milioane de spectatori în parte. Ambele aveau un conținut implicit ideologic, portretizând cupluri separate de război care își depășeau propriile dorințe punându-se în slujba patriei, dar care, firește, se regăseau la final. Scenele de război erau dezbărate de imagini violente și distructive, prezentând publicului o versiune cosmetizată a conflictului, care se dorea a fi reconfortantă.[1650] Succesul enorm al acestor filme l-a făcut pe Goebbels să ordone ca patru din cinci filme să fie „filme bune, de divertisment, de calitate". De fapt, nu mai puțin de 41 de filme din 74 produse în Germania în 1943 erau comedii.[1651] Într-adevăr, în această perioadă, oamenii au luat cu asalt operetele cu costumații excentrice, spectacolele de varieteu, filmele polițiste sau melodramele. În timp ce Goebbels le vorbea fanaticilor adunați în Sala

Sporturilor despre „războiul total", germanii de rând intrau în cinematografele din Berlin pentru a urmări *Doi oameni fericiți*, *Îndrăgostește-te de mine* și *Marele Număr*. Un an mai târziu, escapismul a atins noi culmi prin *Visul alb*, o cronică de patinaj care îi sfătuia pe oameni prin intermediul unui cântecel: „Cumpără un balon colorat/ Ține-l strâns în mână/ Zboară odată cu el/ Către un tărâm fermecat"[1652].

III

Ambiția lui Joseph Goebbels era să transmită mesajul nazist tuturor celor din Germania, iar în acest scop cea mai potrivită instituție era cea a radioului.

În august 1939 Ministerul Propagandei a preluat toate stațiile radio din Germania, iar în iulie 1942 a luat în stăpânire și Societatea de Radiodifuziune a Reichului (principalul post de radio-emisie). Programele radiodifuzate erau folosite, ca și în alte țări beligerante, pentru a oferi sfaturi practice ascultătorilor despre cum să-și raționalizeze mâncarea, cum să economisească și în general, cum să facă față traiului pe timp de război. Rapoartele venite de pe front prezentau într-o lumină favorabilă eroismului soldaților, iar, către sfârșitul războiului, programele îi încurajau pe ascultători să continue lupta, indiferent de veștile proaste primite de pe front. Cu toate acestea, posturile de radio aveau adesea de suferit din cauza înregimentării personalului în armată, iar programe întregi și chiar frecvențe au fost aservite propagandei îndreptate spre străinătate. Goebbels susținea în continuare că propaganda nu era singura și nici cea mai importantă funcție a radioului german. În 1944, de pildă, din 190 de ore de emisie săptămânală, 71 erau dedicate muzicii populare, 55 divertismentului general și 24 muzicii clasice, 32 emisiunilor politice, 5 pentru muzică și cuvântări și 3 ore pentru „cultură". Unii ascultători considerau că muzica populară nu se pretează la vremuri grele, alții, în special de pe la sate, nu agreau „partitura modernă" de interpreți sentimentali și muzică de petrecere. Dar posturile de radio susțineau (și într-o oarecare măsură, aveau dreptate) că astfel de momente muzicale aveau mare trecere la soldați și la muncitori, drept urmare au fost păstrate în program. Sicherheitsdienstul SS raporta că emisiunile care îmbinau umorul cu muzica populară erau extrem de apreciate. Posturile aveau grijă să mulțumească gusturile

regionale şi se spune că ascultătorii din Bavaria aşteptau cu bucurie emisiunile care difuzau melodii locale (merită menţionat „cântecul tăiţeilor fierbinţi al muzicienilor Tegernsee“).[1653]

Alte cântece au depăşit graniţele regionale şi au devenit extrem de populare în rândul soldaţilor, dar şi al civililor. Melodii sentimentale, precum *Ich weiss es wird einmal ein Wunder geschehn* a lui Zarah Leander, aduceau consolare celor năpăstuiţi şi promiteau un viitor mai strălucit. Soldaţii de la Stalingrad se strângeau în jurul radioului în tranşee s-o asculte pe Lale Andersen cântând *Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei*. Asemenea altor şlagăre similare, şi acesta era despre legături emoţionale între cupluri şi familii separate de război. *Lili Marleen*, o melodie din 1939 întâmpinată cu multă nostalgie de către ascultători, spunea povestea soldatului care îşi ia rămas-bun de la iubita sa, sub lumina felinarului din faţa barăcii sale. Vor fi oare din nou împreună? Îşi va găsi ea pe altcineva? Va supravieţui el războiului? Şi dacă nu, atunci cine va mai sta cu Lili sub un felinar? Melodia surprinde toate temerile personale şi speranţele pe care le nutreau bărbaţii aflaţi pe front, departe de cei dragi. Ca detaliu picant, deşi cuvintele aparţineau bărbatului, erau cântate de o femeie atrăgătoare, celebra cântăreaţă Lale Andersen. Când postul de radio al forţelor germane din Belgrad a difuzat-o la sfârşitul programului zilnic în 1941, *Lili Marleen* a dobândit pe dată statutul de şlagăr european. Dar, în ciuda succesului, melodia cunoscuse un parcurs zbuciumat în timpul războiului. Lui Goebbels mai ales îi displăcea tonul pesimist şi nostalgic al cântecului, şi la sfârşitul lunii septembrie, în 1942, a acuzat-o pe Andersen că submina moralul trupelor. Corespondenţa cântăreţei cu prietenii din Elveţia, inclusiv cu câţiva evrei germani aflaţi în exil, a fost interceptată şi ea a fost acuzată că refuzase invitaţia lui Goebbels la o vizită în ghetoul din Varşovia, în scopuri publicitare. I s-a interzis să mai cânte în public, iar Ministerul Propagandei a interzis difuzarea melodiei *Lili Marleen*. De la jumătatea anului 1943 i s-a permis să cânte din nou, dar nu *Lili Marleen*. La primul ei concert după revenirea pe scenă, spectatorii i-au cerut insistent s-o cânte şi, când au înţeles că nu avea de gând s-o facă, l-au cântat chiar ei. În august 1944, cântecul a fost interzis cu desăvârşire. Dar la această dată, soldaţii americani şi britanici îl ascultau deja pe postul din Belgrad, iar în 1943 autorităţile militare Aliate au cedat în faţa inevitabilului şi l-au tradus (cu acurateţe). *Lili of the Lamplight / Lili de sub felinar* a fost cântat de

Marlene Dietrich, Vera Lynn şi de Edith Piaf (în franceză), şi spre sfârşitul războiului forţele britanice l-au difuzat în versiunea sa în germană pentru trupele inamice în încercarea de a-i demoraliza pe soldaţii germani, confirmând fără să vrea temerile lui Goebbels.[1654]

În orice caz, la acea dată era tot mai dificil pentru germani să asculte nu doar *Lili Marleen*, ci orice altceva la radio. Chiar şi la începutul războiului, ieftinul „Radioreceptor naţional" se strica deseori şi bateriile sau piesele de schimb erau greu de găsit. Curând s-a format o adevărată piaţă neagră pentru piese de radio. Raidurile aeriene întrerupeau alimentarea cu curent electric în oraşe, uneori pentru câteva zile la rând. Pe măsură ce războiul lua o turnură neplăcută pentru germani, ascultătorii deveneau tot mai sceptici cu privire la rapoartele prezentate de posturile germane.[1655] Chiar şi în ianuarie 1942, Serviciul de Securitate al SS raporta că oamenii tratează cu indiferenţă emisiunile radiofonice pe teme politice. Pe de altă parte, cetăţenii erau îngrijoraţi de faptul că primeau detalii despre situaţia de pe Frontul de Est şi din Africa. Aveau impresia că nu ştiau nimic despre ce se întâmpla. *Ein offenes Wort zu diesen alle bewegenden und bedrängenden Fragen würde das jetzige Gefühl der Unsicherheit abnehmen*. (O explicaţie cinstită cu privire la toate aceste întrebări care agită şi deprimă pe toată lumea ar anula acel sentiment de nesiguranţă).[1656] Pentru a afla informaţii din surse sigure, ascultătorii germani au apelat la posturile străine de radio, mai ales la BBC. Radioreceptorul naţional, comercializat la preţuri de nimic înainte de război, putea recepţiona doar programe pe unde scurte, lucru care îngreuna prinderea posturilor străine. Dar acestea nu reprezentau decât 40% din totalitatea radiourilor germane şi de multe ori reuşeau să capteze transmisiunile străine. Majoritatea posesorilor de radiouri puteau recepţiona programul în limba germană al BBC fără prea multe dificultăţi. În august 1944, BBC estima că în jur de 15 milioane de germani din toate păturile sociale îi ascultau zilnic emisiunile.[1657] Germanii ascultau BBC şi alte posturi străine de radio pe propriul risc. După izbucnirea războiului, ascultarea posturilor de radio străine se pedepsea cu moartea. Exista mereu pericolul să fii denunţat autorităţilor de către un vecin fanatic sau rău intenţionat, care auzea prin pereţii slab izolaţi glasul plin de emfază al crainicilor de ştiri de la BBC. În primul an de la promulgarea legii, circa 4 000 de oameni au fost arestaţi şi condamnaţi pentru „crime radio", iar prima execuţie a avut loc în 1941.[1658] Tipic e cazul muncitorului din Krefeld, care a fost

condamnat în decembrie 1943 la un an de închisoare pentru că urmărea emisiunile BBC şi povestea colegilor de lucru ce auzise la radio. Asemenea altor condamnaţi pentru „crime radio“ şi el făcuse parte din stânga politică dinainte de venirea naziştilor la putere. Infractorii de rând nu erau de regulă pedepsiţi atât de aspru, iar din 1941 încolo, astfel de sentinţe au devenit extrem de rare. În 1943 de pildă, doar 11 persoane au fost condamnate la moarte pe tot cuprinsul Marelui Reich German pentru „crima radio“, adică 0,2% din totalul populaţiei.[1659]

Cu toate acestea, germanii s-au străduit din răsputeri să ascundă faptul că ascultau emisiunile BBC, închizându-se în baie, învelindu-se în pături sau trimiţându-i pe ceilalţi membri ai familiei afară din cameră. La scurt timp după izbucnirea războiului, William L. Shirer scria: „Mulţi germani au fost condamnaţi la ani grei de închisoare pentru ascultarea posturilor de radio străine şi, cu toate acestea, nu se dezmint“. Printre aceştia, şi o familie cu care îşi petrecuse recent după-amiaza. „Au aprins radioul cu teamă pentru a asculta ştirile de la ora şase, căci portarul era spionul oficial al naziştilor în blocul în care locuiau, şi nu era nici pe departe singurul. L-au dat atât de încet că abia puteai auzi ştirile, iar una dintre fiicele lor stătea de pază la uşă.“[1660] Astfel de măsuri nu erau necesare când venea vorba de emisiunile radiofonice de propagandă germană difuzate în Marea Britanie sau în alte ţări. Goebbels a primit fonduri suplimentare pentru radiodifuziunile în limba engleză şi a cooptat filogermani extremişti, unii dintre ei cu convingeri fasciste. De o notorietate aparte se „bucura“ William Joyce, pe care ascultătorii britanici l-au poreclit „Lord Haw-Haw“ din cauza accentului său rotund şi fandosit. Joyce şi colegii săi şi-au câştigat popularitatea îndeosebi datorită felului familiar şi relaxat de a vorbi, deosebindu-se de crainicii BBC, rigizi şi protocolari. Dar impactul emisiunilor sale asupra moralului populaţiei a fost neglijabil şi, cu trecerea timpului, oamenii s-au săturat de atitudinea sa dispreţuitoare şi sarcastică. Poate cele mai neaşteptate dintre aceste emisiuni au fost orchestrate de Goebbels, care, în ciuda dispreţului naziştilor pentru muzica jazz (fireşte, pe temeiuri rasiste) a promovat o trupă germană de swing, condusă de interpretul Karl („Charlie“) Schwedler, care parodia o serie de cântece populare engleze şi americane în scopuri propagandistice. O temă predilectă era lipsa de credibilitate a BBC (când „Doin’ the Lambeth Walk“, în original, devine „talking the wishful talk“, cu alte cuvinte, vorbe fără acoperire.).[1661]

Jazzul și swingul nu serveau doar propagandei naziste, ci au devenit și o formă de protest. În Hamburg, membrii înstăriți ai „Tineretului Swing", organizau în continuare petreceri și dansuri, fără să pară afectați de izbucnirea războiului. La începutul lui 1940, Gestapo a surprins un grup de 500 de tineri în sala de bal a unui hotel din Altona, dansând swing pe muzică englezească, cu versuri în engleză. A doua oară n-au mai fost luați prin surprindere. La 2 martie 1940, patruzeci de agenți Gestapo au dat buzna în toiul unei petreceri ținute în Casa Curio din campusul universitar al orașului, au închis ușile și au amprentat 408 participanți, majoritatea (excepție făcând 17 dintre ei) sub 21 de ani. Seratele dansante au fost scoase în afara legii, dar tânăra aristocrație a Hamburgului a continuat să petreacă în privat. Până în decembrie 1941 s-au adunat la cinematograful Waterloo, de lângă stația de cale ferată de la Dammtor, unde vizionau filme americane, cu tânărul Axel Springer, viitor director de ziar, pe post de proiecționist. Pentru că poliția devenea tot mai agasantă, Tineretul Swing s-a retras în vilele părinților din suburbiile Hamburgului, unde chefuia în pivnițe, într-o „o ambianță erotică", potrivit consemnărilor dezaprobatoare ale Gestapo. În iunie 1942, în cadrul unei petreceri de vară ținute la una din vile, s-a prezentat un spectacol de cabaret în care figurau două personaje neverosimile: Hitler și Goebbels. Tineretul Hitlerist, care vedea în Tineretul Swing un rival la popularitate, a trimis spioni la petrecere și interpretul rolurilor a fost arestat. Aroganța și nonșalanța swingerilor, îmbrăcămintea provocatoare, precum costumul gri al lui Hannelore Evers, jiletcă bărbătească și jachetă cu umeri („extrem de atrăgătoare"), sau obiceiul lui Kurt-Rudolf Hoffman de a purta steagul american la rever, și admirația nedisimulată pentru stilul britanic, toate au fost în cele din urmă raportate lui Himmler și lui Heydrich, care la 26 ianuarie 1942 a ordonat ca aceștia să fie arestați, brutalizați și puși la muncă. Părinții lor urmau să fie interogați și trimiși în lagăre de concentrare dacă se dovedea că încurajaseră tinerii în „tendințele lor anglofile". În decurs de câteva săptămâni, până la 70 de swingeri au fost arestați și trimiși în lagăre, inclusiv în Ravensbrück și Sachsenhausen. Aici au fost clasificați drept prizonieri politici, deși mulți negau că ar fi acționat pe baza unor convingeri politice. „Aveam părul lung și mintea scurtă", a mărturisit unul dintre ei mai târziu. Cât despre faptul că huiduiau jurnalul de știri când mergeau la cinema, unul din ei a motivat că „voiam să le arătăm ticăloșilor ăstora proști că noi suntem altfel, doar atât". Dar disprețul față de rasismul regimului, care

i-a făcut pe mulţi tineri swingeri să întreţină relaţii sexuale cu femei evreice, faptul că urau războiul, aşa cum reieşea din scrisorile multora (interceptate de către Gestapo), şi dispreţul lor pentru liderii nazişti şi pentru Tineretul Hitlerist a îndreptăţit Gestapo să considere faptele lor ca fiind de natură politică. Mulţi tineri swingeri au fost recrutaţi în armată după ce şi-au executat sentinţa în lagărele pentru delincvenţi juvenili şi, potrivit mărturiilor lor ulterioare, cel puţin trei dintre ei n-au tras niciun glonţ către inamic, iar doi dintre ei s-au predat inamicului.[1662]

IV

Aşa cum sugerează şi popularitatea de care se bucurau filmele muzicale şi programele radiodifuzate, viaţa muzicală a fost relativ neafectată de război. Operele muzicale aveau succes atât pe scenă, cât şi pe ecran: cea mai importantă operă scrisă în această perioadă a fost *Capriccio* (1942), a lui Richard Strauss. Hitler însuşi îşi descoperise recent pasiunea pentru muzica lui Anton Bruckner, ale cărui partituri voia să le păstreze în măreaţa bibliotecă de la mănăstirea austriacă Sf. Florian, unde Bruckner cântase la orgă şi unde se afla şi mormântul lui. Mănăstirea era situată lângă oraşul preferat al lui Hitler, Linz. Führerul îi expediase rapid pe călugări pentru a da clădirii noua ei menire. A plătit pentru restaurarea orgii din fondurile personale şi a subvenţionat publicarea ediţiei Haas a operelor complete ale lui Bruckner. Hitler a cumpărat multe alte obiecte pentru bibliotecă şi a înfiinţat un centru de studiu al muzicii lui Bruckner în cadrul mănăstirii. Pe termen lung, se dorea ca el să devină nucleul unui conservator de renume. Hitler a grăbit fondarea unei Orchestre Simfonice Bruckner, care a început să concerteze în toamna anului 1943. Însă, clopotniţa dorită de Hitler în Linz, care urma să cânte o temă din *Simfonia a Patra* a lui Bruckner, nu a fost realizată niciodată.[1663]

Cu toate astea, după părerea lui Hitler, Wagner rămânea inegalabil. În 1940, la întoarcerea dintr-o scurtă vizită la Paris, Führerul s-a oprit în Bayreuth, pentru a asista la o reprezentare a operei *Götterdämmerung (Amurgul Zeilor)*. A fost ultima sa participare la un asemenea eveniment. Din acea clipă n-a mai mers la spectacole, pentru că devenise tot mai reticent să se arate în public, iar gestionarea războiului îi răpea toată atenţia. Dar nu şi-a pierdut niciodată încrederea în puterea muzicii. În 1940, a înfiinţat „Festivalul de război" la Bayreuth, la care i-a invitat – sau, mai

bine zis, i-a obligat să participe – pe câţiva oaspeţi speciali, în total 142 000 de invitaţi în cei cinci ani de existenţă a festivalului. „Războiul mi-a dat ocazia de a realiza un vis drag lui Wagner, care îşi dorea ca oameni aleşi din rândul populaţiei – soldaţi şi muncitori – să poată intra gratuit la Festivalul închinat în cinstea sa", îşi amintea Hitler cu nostalgie în ianuarie 1942.[1664] În 1943, *Götterdämmerung* nu părea o lucrare potrivită vremurilor de restrişte cu care se confrunta Germania pe plan militar şi, după ce s-a consultat cu Winifred Wagner, Hitler a înlocuit-o cu *Maeştrii cântăreţi din Nürnberg* pentru ultimele două ediţii ale festivalului. În privat, Hitler nu mai ascultase Wagner după înfrângerea de la Stalingrad şi a căutat să se refugieze în *Văduva veselă* de Franz Léhar, opereta lui preferată, ignorând cu bună ştiinţă faptul că libretistul era evreu, la fel şi soţia lui Lehár.[1665]

Bayreuth şi festivalurile muzicale păreau o ciudăţenie în cel de-al Treilea Reich, cu-atât mai mult cu cât erau gestionate de familia Wagner, care se consulta personal cu Hitler, în timp ce alte aspecte ale vieţii muzicale din Germania se aflau sub egida Camerei de Muzică a Reichului şi, deci, în responsabilitatea Ministerului Propagandei condus de Goebbels. În 1940, ministerul susţinea că în Reich existau 181 de orchestre permanente, însumând 8 918 muzicieni.[1666] Aceştia au fost nevoiţi să se adapteze la condiţiile de război, concertând în fabrici de muniţie şi la evenimente de caritate organizate pentru soldaţi. Considerentele politice continuau să eludeze ostilitatea generală a regimului cu privire la modernismul muzical. Faptul că Ungaria era un aliat al Germaniei, de exemplu, a însemnat că Filarmonica de la München dirijată de Osvald Kabasta a putut să interpreteze *Muzică pentru instrumente de coarde, percuţie şi celestă* a lui Béla Bartók în 1942. Dar considerentele politice încurajau sau ofereau unei orchestre ocazia de a pleca în turnee în ţările ocupate, răspândind cultura germană şi de asemenea promovând (în chip agresiv) muzica germană. Însă, per total, repertoriul era predominant german, în care operele compozitorilor în viaţă precum Richard Strauss şi Hans Pfitzner ocupau un loc de seamă. Dirijori precum Eugen Jochum, Hans Knappertsbusch şi alţii mai tineri, precum Herbert von Karajan şi Karl Böhm au fost garanţii calităţii, asta până când sălile de concerte şi clădirile operelor au început să fie distruse, şi muzicienii şi administratorii au fost recrutaţi în forţele armate, începând cu 1943. Probabil cu gândul la carieră, Böhm

executa salutul hitlerist de pe podium la începutul concertelor, în timp ce Karajan, membru al Partidului Nazist încă din 1933, era considerat a fi mult mai de încredere din punct de vedere politic decât Wilhelm Furtwängler, dirijor mai în vârstă, cu care rivaliza pentru simpatia spectatorilor în timpul războiului.[1667]

Însă Hitler îl prefera pe Furtwängler („singurul dirijor ale cărui gesturi nu par ridicole, spunea el în 1942, este Furtwängler").[1668] Prin comparaţie, Knappertsbusch, se plângea el, îşi flutura braţele atât de mult încât era mai bine să nu te uiţi la el deloc: „În locul compoziţiei auzeai o serie de sunete stridente intermitente, iar bieţii solişti arătau ca nişte mormoloci"[1669]. La baza devotamentului lui Furtwängler pentru regim era patriotismul. Într-adevăr, la 13 ianuarie 1944, Goebbels scria în jurnalul personal: „Spre încântarea mea, îmi dau seama că, pe măsură ce lucrurile merg tot mai prost pentru noi, Furtwängler e tot mai devotat regimului"[1670]. În timpul războiului, Furtwängler a devenit într-o oarecare măsură dirijorul curţii pentru regim. A însoţit orchestra în Norvegia cu o săptămână înainte de invazia germană din 1940, iar vizita sa a fost descrisă de ambasada germană din Oslo, care fusese pusă în temă cu invazia iminentă, drept „prielnică pentru stârnirea unei simpatii pentru arta germană şi pentru Germania". În cadrul unui concert special ţinut în 1942, Furtwängler a dirijat *Simfonia a Noua* pentru aniversarea lui Hitler, eveniment filmat pentru posteritate. Făcea totul de bunăvoie. Naţionalismul său de factură conservatoare l-a făcut să rămână în Reich până în ianuarie 1945, când l-a întâlnit pe Albert Speer în antract, în timpul unui concert. „Pari atât de obosit, maestre", i-a spus Speer şi se prea poate să-i fi sugerat să rămână în Elveţia după concertul următor şi să nu se mai întoarcă. Furtwängler a înţeles aluzia şi a trecut graniţa câteva zile mai târziu. Justificându-se după război, dirijorul a susţinut că, prin concertele din creaţia lui Beethoven şi a altor clasici, a reuşit să păstreze intacte valorile libertăţii, creativităţii şi civilizaţiei într-o lume barbară, plină de ură şi distrugere.[1671]

Într-o oarecare măsură, avea dreptate. Mulţi oameni care mergeau la concertele lui sau mai degrabă ascultau muzică la radio, au reuşit într-adevăr să se refugieze, pentru o scurtă perioadă, într-o lume a valorilor spirituale înalte. Cu toate acestea, semnificaţia muzicii putea varia în funcţie de cine o cânta şi cine o asculta. „Când ascult Beethoven, scria un jurnalist într-o revistă de radio în 1942, devin mai curajos."[1672]

O femeie care participase la Festivalul de Război de la Bayreuth în 1943 mărturisea că spectacolul „i-a dat o nouă doză de curaj şi puterea de-a înfrunta greutăţile care vor urma“[1673]. Dimpotrivă, cetăţenii din Bayreuth detestau opulenţa festivalului. Observând că un grup de invitaţi la festival beau coniac, un soldat a remarcat: „Ce dovezi mai vreţi: noi picăm mereu de fraieri“[1674]. Spectacolul era îndeosebi revoltător pentru cei ale căror case fuseseră bombardate. „Rahaţii ăştia, spunea unul din ei, observându-i pe oaspeţi la restaurantul teatrului, înfulecă şi se îndoapă până pocnesc, în timp ce noi, care am pierdut totul, nu primim nici măcar un strop de vin.“[1675] Rapoartele arătau că, până şi în afara oraşului, oamenii erau nemulţumiţi de resursele alocate Festivalului într-o perioadă când toată lumea era nevoită să facă economie: compania de cale ferată, deja suprasolicitată, a fost nevoită să transporte 30 000 de oameni la Bayreuth, mulţi dintre aceştia primind concedii de la fabricile de muniţie.[1676] Cei care participaseră la festival însă apreciau mărinimia şi generozitatea lui Hitler. Osanalele lor au fost înşirate pe zeci de pagini în rapoartele întocmite de SS. Dar, pentru majoritatea, era doar o pauză bine-venită. Până la urmă, muzica nu avea nimic de-a face cu realitatea şi, păşind pe tărâmul ei, publicul intra în lumea uitării pe care Goebbels o crease anume pentru ei. Potrivit mărturiei unui muncitor dintr-o fabrică de muniţie, prezent la Festivalul din Bayreuth în 1943: „După ce a căzut cortina, ne-a fost greu să revenim îndată la realitate“[1677]. Mulţi alţii trebuie să se fi simţit la fel.

Capacitatea celui de-al Treilea Reich de a produce muzică nouă era departe de a fi convingătoare. Richard Strauss era fără îndoială cel mai cunoscut compozitor german în timpul celui de-al Treilea Reich, dar naziştii au fost extrem de critici la adresa faptului că fiul său se căsătorise cu o femeie clasificată drept evreică. În 1938, când Austria (ţara de domiciliu a compozitorului şi familiei sale) a fost anexată Reichului, trupele de asalt au luat-o în vizor pe nora lui Strauss, Alice, în cadrul pogromului din 9–10 noiembrie 1938, hărţuind-o fără încetare şi efectuând o razie în casa ei. Strauss s-a plâns lui Goebbels şi se afla şi în termeni buni cu Baldur von Schirach, liderul regional al Vienei, care îi cunoştea pe membrii familiei Strauss, tatăl său fiind director de teatru în Republica de la Weimar. Plângerile sale au fost auzite, dar nu au împiedicat deportarea bunicii lui Alice la Theresienstadt.

Strauss a condus limuzina sa până la porţile lagărului, unde a anunţat cu grandoare: „Sunt compozitorul Richard Strauss." Gărzile sceptice l-au alungat. Femeia a murit, împreună cu alte 25 de rude ale nurorii lui Strauss. Între timp, la sugestia lui Goebbels, Gestapo a inspectat casa lui Alice şi au interogat-o atât pe ea, cât şi pe soţul ei, pe care au încercat să-l facă să divorţeze de ea, dar acesta a rămas neînduplecat. Compozitorul i-a trimis nenumărate scrisori lui Himmler şi altora, dar nu a reuşit să obţină nicio clarificare privind moştenirea pe care dorea să o lase nepoţilor pe jumătate evrei. În 1942, operele muzicale ale lui Strauss erau încă cele mai interpretate, dar el trăia în condiţii dure, nu mai era (spre deosebire de alţi muzicieni de seamă) privilegiat de regim şi trăia cu ameninţarea constantă asupra vieţii lui Alice şi a nepoţilor săi.[1678]

Adevărata natură a relaţiei compozitorului cu regimul a fost scoasă la iveală la o întâlnire a compozitorilor de vârf cu Goebbels la 28 februarie 1941, în cadrul căreia Strauss a încercat să-l convingă pe ministrul propagandei să anuleze o decizie recent luată de a reduce sumele primite pe drepturi de autor de compozitorii consacraţi, pentru a acorda o recompensă compozitorilor de muzică mai uşoară, precum Franz Lehár, a cărui muzică Strauss o dispreţuia şi care ar fi primit o remuneraţie care egala venitul lor. Goebbels i-a citit o frază incriminatoare dintr-o scrisoare trimisă de Strauss lui Zweig la 17 iunie 1933, în care critica regimul, după care a urlat la Strauss: „Taci şi bagă la cap că nu ştii cine eşti şi nici cine sunt eu! Lehár are priză la public, nu tu! N-o mai tot da înainte cu importanţa muzicii adevărate! Nu aşa îţi creşti valoarea. Cultura de mâine e diferită de cea de ieri! Tu, domnule Strauss, aparţii culturii de ieri"[1679]. În 1943, Strauss a întâmpinat alte greutăţi când a refuzat să cazeze cetăţeni evacuaţi la el în casă. Când a refuzat din nou, anul următor, Goebbels a încercat să-i interzică operele, dar Hitler a respins ideea. Cu toate acestea, aniversarea de 80 de ani a compozitorului din iunie a fost ignorată intenţionat de regim şi partid. Strauss devenise un nimeni.

Cel mai apreciat compozitor german după Strauss era Hans Pfitzner, a cărui situaţie nu era cu mult mai bună. În 1942, Pfitzner s-a plâns, plin de ţâfnă şi autocompătimire, că regimul nu-l lua deloc în considerare „şi nu e de bun augur pentru Germania dacă funcţii importante sunt ocupate de oameni cu un caracter şi un intelect evident

inferior și nimeni nu se gândește la mine deloc“[1680]. Compozitorul se bucura de mai multă popularitate în Polonia, unde liderul regional Greiser îi acordase Premiul Wartheland, în valoare de 20 000 de mărci germane și guvernatorul general Frank l-a invitat să dirijeze un concert special din propria-i creație precum și din creațiile altora în Cracovia și aiurea, în mai 1942. Spre încântarea sa, a fost din nou invitat un an mai târziu, iar cu această ocazie a scris o compoziție muzicală de 6 minute, intitulată *Salutare, Cracovia.* Pfitzner a supraviețuit războiului și a murit într-un azil de bătrâni din Salzburg, la vârsta de 80 de ani.[1681]

De mai mult succes s-a bucurat Werner Egk, recunoscut încă din anii ’30 pentru operele sale, care reflectau teme ideologice naziste, chiar dacă erau scrise într-un stil modern. Lucrarea sa, *Peer Gynt,* a fost pusă în scenă în numeroase teatre de operă germane în perioada 1939–1940, în Praga în 1941 și la Opera din Paris în 1943. În această perioadă, Egk era în fruntea secțiunii compozitorilor a Camerei de Muzică și câștiga 40 000 de mărci germane pe an. Noua sa operă, *Columbus,* trasa o paralelă evidentă între cucerirea Americii de către europeni și crearea Imperiului German în Est. Într-un articol publicat în *Völkischer Beobachter* (februarie 1943), Egk se declara încrezător în victoria Germaniei și în „legătura trainică dintre politica idealistă și arta realistă“[1682]. Dimpotrivă, lucrările lui Carl Orff, a cărui *Carmina Burana* repurtase un imens succes la premiera din 1937, au scăzut în popularitate în timpul războiului. Opera *Femeia înțeleaptă (Die Kluge),* care a avut premiera în februarie 1943, a fost primită cu răceală de către public. „Pentru această cultură se sacrifică soldații pe front?“ se întreba un critic în martie 1944, la premiera operei în Graz. La a doua reprezentație, naziștii locali au întâmpinat opera cu un cor de fluierături. Mai târziu, Orff avea să susțină (fără temeiuri reale) că *Die Kluge* reprezenta o critică îndrăzneață a tiraniei naziste. Denunțul tiraniei și al nedreptății prezent în libret era atribuit unui cor de personaje negative și oameni de nimic, nicidecum unor personaje eroice, și era clar că trebuia interpretat cu ironie. În mod similar, încercările lui de a-i convinge pe oameni, după război, că avusese legături cu elemente din rezistența germană au fost privite pe bună dreptate cu scepticism de mai toată lumea. Orff nu a reușit să mai scrie o compoziție de calibrul *Carminei Burana* și a pierdut mare parte din influența de care se bucurase înainte de război.[1683]

În concluzie, doar o mică parte din muzica scrisă în Germania în timpul războiului avea adevărată valoare. Nici *Capriccio* a lui Strauss nu se ridica la înălţimea compoziţiilor sale precedente. Cele mai viguroase compoziţii veneau din cu totul alte surse: compozitorii evrei închişi la Theresienstadt. În afară de Vicktor Ullman şi Kurt Gerron, mulţi alţi prizonieri au scris şi au interpretat o varietate de genuri muzicale în cei câţiva ani de existenţă a lagărului. De înaltă sensibilitate artistică erau compoziţiile Ilsei Weber, pe care asistenta medicală le interpreta la chitară în timpul turei de noapte, în pavilionul copiilor din spitalul lagărului. Născută în 1903, Weber lucrase şi ca scriitoare şi ca producătoare la radio în Praga înainte de a fi deportată, în 1942. Soţul ei şi fiul mai mic o însoţiseră în lagăr, iar fiul cel mare se refugiase în Suedia. Melodiile populare ale lui Zarah Leander şi Lale Andersen vorbeau despre vremuri când prietenii, rudele, partenerii şi iubiţii aveau să se reîntâlnească. Cântecele lui Weber nu se lăsau pradă unor astfel de iluzii:

Ade, Kamerad, hier teilt sich der Pfad, denn morgen muss ich fort.
Ich scheide von dir, man treibt mich von hier, ich geh mit dem Polentransport.
Ade, Kamerad, um dich ist es schad, der Abschied wird mir schwer.
Verlier nicht den Mut, ich war dir so gut, jetzt sehn wir uns nimmermehr.

Îmi voi lua rămas-bun. Mă vor trimite departe, cu trenul, în Polonia
Deseori mi-ai dat tărie, ai fost bun atât de mult timp, m-ai ajutat de atâtea ori,
Când mi-ai strâns mâna, toate grijile au dispărut, am suferit împreună.
Rămas-bun, camarade! Te rog, nu fi trist, legătura trebuie întreruptă.
Dar nu-ţi pierde speranţa, noi doi am fost atât de apropiaţi: nu ne vom întâlni, niciodată.[1684]

Simplitatea caldă a acordurilor melodiilor lui Weber atinge noi culmi în cântecul de leagăn *Wiegala*, pe care se spune că l-a cântat copiilor din lagăr, inclusiv fiului ei, Tommy, când i-a însoţit, de bunăvoie, în camera de gazare de la Auschwitz, la 6 octombrie 1944: *Wiegala, wiegala, wille, wie ist die Welt so stille! Es stört kein Laut die*

süße Ruh, schlaf, mein Kindchen, schlaf auch du. „Wiegala, Wiegala, Will: acum totul e liniştit! Niciun zgomot nu tulbură pacea minunată: copilul meu, dormi acum."[1685]

V

Theresienstadt şi alte lagăre şi ghetouri nu reprezentau subiecte adecvate pentru pictorii şi sculptorii germani care erau activi în anii de război. Goebbels şi Camera de Cultură a Reichului voiau reprezentarea unui război eroic. A patra Mare Expoziţie de Artă Germană, deschisă de Ministerul Propagandei în 1940, a alocat un număr de săli artei războiului şi scenele de bătălie ocupau acum un loc de seamă în rândul celor 1 397 de lucrări, pictate de 751 de artişti. Războiul, a observat un comentator, „e o mare provocare. Artele vizuale germane s-au ridicat la înălţimea aşteptărilor"[1686]. În deschiderea expoziţiei din 1942, Hitler le-a reamintit celor prezenţi că „artiştii germani au fost chemaţi să servească patria şi frontul"[1687]. Cei care au vizitat expoziţia deschisă pe timpul războiului sau au văzut reportaje în jurnalele de ştiri de la cinema despre aceasta au putut admira tablouri precum *Aruncătoarele de flăcări* de Rudolf Liepus, *Lunetist ţintind* de Gisbert Palmié sau *Observator pe submarin* de Rudolf Hausknecht. Un comitet condus de Luitpold Adam, fost artist de război în Primul Război Mondial, a selectat patruzeci şi cinci de artişti oficiali de război. În 1944, avea 80 de artişti în subordine. Aceştia erau ataşaţi unor unităţi de armată, primeau un salariu fix, iar picturile şi desenele lor deveneau proprietatea statului. Lucrările lor au fost expuse în cadrul unor expoziţii speciale, circulând prin întreaga Germanie pentru a demonstra creativitatea nesecătuită a culturii germane pe timp de război. Artiştii erau priviţi ca soldaţi: „numai cineva cu vână de soldat, remarca un comentator în 1942, capabil de trăiri puternice, poate reda experienţa războiului în formă artistică"[1688].

Artiştii de război utilizau o varietate de tehnici, iar unii din ei pictau peisaje în totală contradicţie cu realităţile războiului. *Amurg pe râul Duna* (1942) a lui Franz Jughans, de pildă, înfăţişa un melanj aproape abstract de culori care se răspândeau deasupra stepei ruseşti, plate şi lipsite de forme. Lucrarea *Doi prizonieri ruşi capturaţi de germani* a lui Olaf Jordan portretiza personajele cu o oarecare simpatie şi compasiune, în timp ce schiţa lui Wolfgang Willrich a unui sătean bavarez care

lupta pe Frontul de Est punea accentul mai mult pe țăran decât pe soldat, cu formele lui aspre și nostime. Dar marea majoritate a tablourilor făcute de artiștii de război prezentau scene optimiste ale unor soldați eroici care îi priveau sfidători pe inamici, armând o mitralieră la fortificații sau purtând trupele spre victorie cu gesturi care, implicit, îl aveau în vedere și pe spectator, chemând practic întregul popor german să se alăture luptei. Tablourile unuia dintre cei mai apreciați artiști de război, Elk Eber, ale cărui lucrări au fost reproduse la nesfârșit în revistele de propagandă, aveau, potrivit necrologului din *Völkischer Beobachter* (1941), „o singură temă: masculinitatea eroică, ostășească a vremurilor noastre[1689]. Lucrarea *Curierul* a lui Eber era extrem de apreciată și figura des pe vederile poștale, înfățișând soldatul cu casca de oțel, pușca rezemată orizontal pe spate, sărind eroic din adăpost; pe chipul său se disting deopotrivă încrâncenarea și bucuria de a lupta. Totuși, artiștii de război evitau cu bună știință reprezentarea ororilor de pe câmpul de bătălie. În niciuna din lucrările lor nu apăreau răniți, cadavre, soldați mutilați, sânge, suferință, cu alte cuvinte, nici urmă de violență. Deosebirea față de tablourile șocante din Primul Război Mondial era apreciată. Astfel de lucrări slujeau țelului educațional. „Arată-i elevului tablourile de război pictate de Erler sau Spiegel, comenta un vizitator, și compară-le apoi cu lucrările grosolane și îngrozitoare ale lui Dix sau Grosz. Toți elevii vor recunoaște imediat ce înseamnă artă decadentă... Forța unui artist adevărat zace în sânge, care îl împinge la eroism.“[1690]

Cel mai de seamă artist al Germaniei pe timpul războiului nu era însă pictor, ci sculptor. Arno Breker sculptase deja mai multe lucrări monumentale, agresive, de factură militară, înainte de izbucnirea războiului.[1691] În 1941, Hitler a convins un grup de artiști francezi, din care făcea parte André Derain, Kees van Dongen și Maurice Vlaminck să-l viziteze la studio. Mai târziu, unul din ei, (directorul Școlii de Arte Frumoase) a vorbit în termeni elogioși despre modul în care Germania, „o țară măreață, își prețuiește artiștii și operele, cultura intelectuală și demnitatea existenței umane“[1692]. Breker părea omul perfect pentru o expoziție retrospectivă de proporții, care a avut loc în aprilie 1942, nu la Berlin, ci în Parisul aflat sub ocupație. Jean Cocteau a scris o prefață lingușitoare în catalogul expoziției, lăudându-l pe Breker și numindu-l un adevărat urmaș al lui Michelangelo.[1693] Conștienți de faptul că Hitler îl aprecia pe artist, membrii de seamă ai partidului se luptau pentru

prietenia acestuia, iar Breker era în relații bune nu doar cu Hermann Göring și Joseph Goebbels, dar și cu Heinrich Himmler, cu care discuta despre posibilitatea de a decora varii clădiri ale SS-ului cu lucrările sale. În aprilie 1943, Breker e numit vicepreședinte al Camerei de Arte Vizuale. A jucat un rol-cheie în planurile lui Speer pentru reconstrucția Berlinului, iar Speer i-a pus la dispoziție o fabrică precum și mari sume de bani pentru a lucra la sculpturile sale, la basoreliefuri și la alte compoziții tridimensionale. Într-o seară, Hitler le-a spus comesenilor că Breker merita un venit de jumătate de milion de mărci germane pe an, iar Martin Bormann i-a oferit un onorariu neimpozabil de 250 000 de mărci germane în aprilie 1942. Hitler și Speer au plătit pentru remobilarea unui castel de pe râul Oder, unde Breker nu s-a sfiit să arate statutul privilegiat de care se bucura, etalând pe pereții castelului o colecție de tablouri de Leger, Picasso și alți artiști „degenerați". Ambasadorul francez la Paris i-a pus la dispoziție casa unui producător evreu de cosmetice (Helena Rubinstein), și Breker și-a cheltuit mare parte din veniturile sale uriașe achiziționând lucrări de Rodin și ai altor artiști, precum și vinuri scumpe, cărți sau parfum.[1694]

Breker nu era singurul interesat să achiziționeze tablouri, sculpturi și alte produse culturale din țările ocupate. Într-adevăr, Breker era surclasat de Hitler și Göring. Ambii strânseseră averi însemnate până la izbucnirea războiului.[1695] De pildă, Göring deținea zece case, castele și cabane de vânătoare, toate cumpărate și întreținute cu bani din taxele plătite de contribuabili. Göring intenționa să afișeze în toate reședințele sale și mai ales în cabana principală de la Carinhall, botezată după prima lui soție, (clădire impunătoare care creștea mereu în dimensiuni), lucrări de artă, tapițerii, sculpturi și multe altele, pentru a pune în evidență poziția sa: era, până la urmă, al doilea om în stat. A cheltuit sume mari de bani pentru achiziționarea fără scrupule a obiectelor culturale de tot felul.[1696] Spre deosebire de el, Hitler se străduia să nu-și etaleze în chip ostentativ averea, preferând să strângă o colecție de artă destinată publicului larg. Hitler avea de mult în vedere transformarea orașului său natal, Linz, din Austria, în capitala culturală a noului Reich, și desena schițe pentru noile clădiri publice și muzee pe care spera să le construiască. Vizitarea Florenței în 1938 l-a ajutat să-și pună ideile în ordine: Linz urma să devină Florența Germaniei, cu o colecție bogată de artă germană (mai presus de orice), expusă într-o serie de galerii și muzee construite anume pentru a servi acestui scop.

Şi la Berlin urmau să existe muzee adecvate noului statut al oraşului, de capitală mondială. La 26 iunie 1939, Hitler l-a însărcinat pe istoricul de artă Hans Posse, director de muzeu în Dresda, cu strângerea tuturor operelor de artă necesare acestui proiect. Posse a avut la dispoziţie fonduri aproape nelimitate, care i-au permis să achiziţioneze în toiul războiului obiecte de artă din toată Europa ocupată de germani. Colecţia a ajuns să numere nu mai puţin de 8 000 de elemente până în 1945. Bucurându-se de sprijinul necondiţionat al Führerului, Posse a reuşit să supraliciteze sau să ia faţa altor agenţi, precum Kajetan Mühlmann, care lucrau pentru Göring sau pentru alte muzee importante din Germania, ori chiar pe cont propriu. În decembrie 1944, Posse şi Herman Voss, directorul muzeului Wiesbaden, care l-a succedat la scurt timp după ce acesta a fost răpus de cancer în decembrie 1942, au cheltuit în total 70 de milioane de mărci germane pentru colecţia Linz. După cum era de aşteptat, comercianţii care făceau afaceri cu Hitler şi Posse, precum Karl Haberstock, au profitat de pe urma acestor tranzacţii.[1697]

Valul de investiţii venea pe fondul unei destabilizări a pieţei de artă. De pildă, multe ţări aveau legi şi reglementări care controlau exportul lucrărilor din tezaurul artistic, dar în timpul războiului Hitler le putea ignora cu uşurinţă. Mai mult decât atât, preţurile ridicate oferite adesea pentru picturile vechilor maeştri germani, pe care le dorea în Muzeul din Linz nu erau chiar atât de mari, mai ales după 1940, când germanii au stabilit un curs valutar extrem de avantajos cu ţările aflate sub ocupaţie. Adesea nu era nevoie nici măcar de bani. O mulţime de lucrări de artă fuseseră deja confiscate de la colecţionarii germani evrei, mai ales după pogromul din 9–10 noiembrie 1938, chipurile pentru a le păstra în siguranţă. Operele au fost înregistrate şi ulterior însuşite de statul german. Exista deja un precedent în cazul anexării Austriei, în martie 1938. Şi aici, ca şi în alte ţări ocupate, emigranţii evrei trebuiau să-şi lase în urmă bunurile de valoare, care intrau, fireşte, în posesia Reichului. După cucerirea Franţei în 1940, de pildă, bunurile celor care se hotărau să fugă din ţară luau calea Berlinului. Aceeaşi soartă o împărtăşeau bunurile evreilor deportaţi din ţările aflate sub ocupaţie la Auschwitz sau în alte lagăre de exterminare din Est.[1698]

În cazul ţărilor slave ocupate, a căror populaţie era considerată necivilizată şi subumană, jaful nu se limita doar la deproprietărirea evreilor. În toiul invaziei, trupele germane au devalizat vilele de la ţară

și palatele, în căutarea obiectelor culturale. Curând, însă, jefuirea patrimoniului cultural al Poloniei a îmbrăcat o formă organizată. În fruntea operațiunii a fost pus Mühlmann, care îndeplinise anterior sarcini similare în Viena. Procesul de trecere în evidență s-a încheiat în noiembrie 1940, iar Posse s-a deplasat în Polonia pentru a selecta cele mai de seamă obiecte pentru Führer. În urma lui au venit directorii muzeelor de artă din Germania, dornici să-și ia tainul din prada de război. Au început și conflictele. Göring încerca să-și procure tablouri pentru colecția personală, iar Hans Frank nu dorea să înstrăineze prada de biroul său. Inițiativa lui Göring nu era totuși atât de rea, de vreme ce Frank nu știa cum să aibă grijă de tablourile maeștrilor, fiind la un moment dat certat de Mühlmann pentru că atârnase o pictură de Leonardo da Vinci deasupra unui radiator. Colecțiile private și muzeele de stat au fost de asemenea devalizate și enorma colecție adunată de familia Czartoryski, care includea și un tablou de Rafael și unul de Rembrandt, a fost sistematic prădată.[1699] Între timp, Hans Frank era preocupat să-și decoreze sediul cu lucrări de artă furate și cu expedierea „trofeelor“ la vila sa din Bavaria. Trupele americane care au pătruns în casa lui Frank în 1945 au găsit un Rembrandt, un Leonardo, o Madonă din secolul XIV din Cracovia, precum și acoperăminte de altar și potire furate din bisericile poloneze.[1700]

Jaful și exproprierile au fost reluate la scară mai largă în timpul invaziei Uniunii Sovietice. Epurarea etnică era însoțită de o epurare culturală. Trupelor SS care însoțeau armata li s-au alăturat unități speciale înarmate cu liste de lucrări artistice de sorginte „germanică; acestea trebuiau confiscate și trimise înapoi în Reich. Printre cele mai faimoase lucrări de artă se găsea renumita „cameră de ambră“, dăruită de Regele Friedrich Wilhelm I al Prusiei lui Petru cel Mare, la care se adăugau și alte obiecte dăruite de succesorul său. Rușii luaseră toată mobila și obiectele care puteau fi transportate, dar lăsaseră în urmă lambriurile de ambră, iar camera amenajată în Palatul Ecaterina din orașul Pușkin a fost demontată și dusă la Königsberg, în estul Prusiei, unde a fost prezentată publicului și apoi din nou demontată, pentru a fi protejată de raidurile aeriene. După cum era firesc, rușii au retras multe comori culturale din calea armatelor invadatoare și, oricum, în Uniunea Sovietică nu mai existau mari colecții private de artă, de când regimul comunist le confiscase pe toate. Deși germanii nu au reușit să cucerească Moscova sau Sankt Petersburg, existau și alte posibilități de

pradă. De pildă, din Harkov au fost furate nu mai puțin de 500 de lucrări de artă, multe dintre ele revendicate de Himmler pentru decorarea și mobilarea sediul SS din Wewelsburg. Persoanele fizice puteau achiziționa adesea comori culturale la prețuri de nimic: un ofițer SS i-a trimis lui Himmler o colecție de bijuterii antice pe care o cumpărase pe 8 kilograme de mei de la văduva unui arheolog sovietic, care murea de foame în Kievul pustiit de război.[1701]

Însă adevăratele comori artistice erau în țările vestice. La 5 iulie 1940, Hitler a dat dispoziții unei subdivizii a Biroului de Externe a Partidului Național-Socialist, condus de Alfred Rosenberg, Divizia Operativă a lui Rosenberg *(Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)* să colecteze lucrări de artă de la proprietarii evrei și să confiște orice material anti-german, și orice document potențial valoros pentru Germania. Cu sediul la Paris și împuternicită de Führer, unitatea lui Rosenberg a preluat rapid conducerea în cursa achiziției de obiecte culturale pentru muzeul de la Linz și pentru alte colecții. La 1 martie 1941, unitatea a fost transferată la Berlin, de unde trimitea emisari pentru a supraveghea jefuirea muzeelor și bibliotecilor din Est cucerite în cadrul Operațiunii Barbarossa. Când unitatea lui Rosenberg s-a deplasat în septembrie 1940 în Olanda, a dat peste Kajetan Mühlmann, care lucra deja acolo alături de curatorul de artă Walter Andreas Hofer. La 13 iunie 1940, Hitler l-a autorizat pe Hans Posse să meargă în Olanda, urmat de Hermann Göring în persoană. A urmat o întrecere feroce pentru achiziționarea lucrurilor, în urma căreia cantități uriașe de opere de artă germane, cumpărate de la colecționari, comercianți și muzee, au luat calea muzeelor din Reich. Adesea nici nu era nevoie de bani. Echipa lui Mühlmann a dat de urma unor colecții aduse în Olanda de proprietari germani evrei care s-au refugiat de persecuțiile din anii '30 și le-a confiscat. Printre lucrările trimise în Germania (pe motivul că fuseseră ilegal exportate) se afla și un autoportret din 1669 al lui Rembrandt; proprietarii evrei nu au fost compensați, iar cei care s-au prezentat drept arieni s-au mulțumit cu sumele neînsemnate oferite de Mühlmann, de teamă să nu fie urmăriți în justiție.[1702]

În Franța se găseau comori încă și mai luxoase. La 30 iunie 1940, Hitler a dat dispoziție ca obiectele de artă aflate în posesia statului să fie „protejate". Ambasadorul Abetz a organizat confiscarea unui număr uriaș de obiecte de artă, informând conducerea armatei că Hitler sau Ribbentrop urma să hotărască ce urma să fie trimis în Germania.

În ultima categorie intrau operele furate de Napoleon din Renania, care erau trecute în evidenţă într-un document de 300 de pagini, redactat de istoricii de artă germani care vizitaseră muzeele şi bibliotecile franceze în anii '30, sub pretextul unei cercetări academice. Dar conducerea armatei a angajat un alt istoric de artă, pe francofilul Conte Franz Wolff-Metternich, care a convins armata să refuze cooperarea în baza Convenţiei de la Haga (1907), care interzicea jefuirea teritoriilor cucerite. Cu sprijinul comandantului suprem, Brauchitsch, Metternich a împiedicat tentativele lui Abetz de a sechestra lucrări de artă aflate în proprietatea statului francez. Pe de altă parte, Hitler a ordonat confiscarea posesiunilor negustorilor şi colecţionarilor evrei de artă. Au fost confiscate bunurile a cincisprezece negustori evrei, laolaltă cu cele ale colecţionarilor evrei, precum familia Rothschild, care hotărâse să le depoziteze la Jeu de Paumes, o galerie micuţă folosită de Luvru pentru expoziţii temporare. Unitatea Operativă a lui Rosenberg a sosit să preia colecţia, urmată la scurt timp de Hermann Göring care a dat buzna în muzeu, unde a petrecut două zile, selectând 27 de opere de Rembrandt, van Dyck şi alţii pentru colecţia sa privată. Prudent, Göring a ordonat ca Hitler să aleagă primul obiectele dorite din colecţie, urmând ca Rosenberg şi muzeele germane să primească majoritatea operelor rămase. Toate lucrările trebuiau plătite, iar profiturile erau donate într-un fond pentru orfanii de război ai Franţei. În vreme ce Hans Posse, care inspecta lista lucrărilor expuse în muzeu, a trimis 53 de opere de artă în Germania, destinate muzeului din Linz, Göring a selectat peste 600 de tablouri, piese de mobilier şi alte obiecte: cele care urmau să fie trimise la Carinhall au fost evaluate la preţuri neînsemnate, pe când cele destinate vânzării au fost evaluate la preţuri exorbitante. Făcând uz de autoritatea sa, Göring a nesocotit protestele lui Metternich şi armata s-a dezis de orice responsabilitate cu privire la colecţie.[1703]

Până la sfârşitul războiului, Hitler a strâns 75 de lucrări de Lenbach, 58 de Stuck, 58 de Kaulbach, 52 de Menzel şi 44 de Spitzweg. Alături de colecţia de pictori germani şi austrieci de secol XIX, avea şi 15 opere de Rembrandt, 23 de Breughel, 2 de Vermeer, 15 de Canaletto, precum şi câteva tablouri de Tiţian, Leonardo, Botticelli, Holbein, Cranach, Rubens şi mulţi alţii. Picturile engleze erau în număr redus. Raritatea lor l-a împiedicat pe Hitler să achiziţioneze lucrări de Bosch, Grunewald sau Dürer. Deseori îşi exprimase intenţia de a le expune în Linz, dar nu le văzuse aproape niciodată, întrucât erau ţinute în siguranţă

într-un depozit.[1704] Hitler avea de asemenea o colecţie impresionantă de lucrări contemporane pe care le cumpărase din galeriile de artă germană, pentru a le expune în muzeu. Era atât de obsedat de ideea muzeului din Linz, încât a lăsat instrucţiuni pentru înfiinţarea sa în testament. La un moment dat, a declarat că „tablourile din colecţia strânsă de-a lungul anilor nu au fost cumpărate pentru mine, ci pentru a pune bazele unei galerii în oraşul meu natal, Linz". Dar nu încape îndoială că galeria ar fi stat veşnic mărturie pentru cel mai mare colecţionar de artă din toate timpurile. Până la urmă, visul lui Hitler de a crea un centru mondial al artei germane răspundea mai degrabă dorinţei sale de a se reabilita ca artist, după toate eşecurile şi umilinţele îndurate la Viena înainte de Primul Război Mondial.[1705]

Știința letală

I

În martie 1940, William Guertler, profesor de metalurgie la Universitatea Tehnică din Berlin și nazist cu state vechi, i-a adresat o petiție personală lui Hitler. De nenumăratele petiții primite de Führer se ocupau însă membrii cabinetului său. Nu vom ști niciodată dacă Führerul a citit petiția lui Guertler, dar cu siguranță a fost considerată suficient de importantă pentru a fi trimisă mai departe la Hans-Heinrich Lammers, șeful Cancelariei Reichului, care a făcut mai multe exemplare și le-a împărțit câtorva miniștri, inclusiv lui Hermann Göring. Guertler era îngrijorat de declinul alarmant al standardelor educaționale în primele șapte luni de război, un declin care prefigura o catastrofă. La scurt timp după izbucnirea războiului, Ministerul Educației a decretat, cu scopul de a organiza cât mai eficient timpul studenților, că anul universitar tradițional de două semestre avea să fie împărțit în trimestre, dar durata lor nu avea să fie scurtată. Așadar, durata unui an universitar a crescut de la șapte luni și jumătate la zece luni și jumătate. Guertler era nemulțumit pentru că:

> noi, profesorii, am fost instruiți să facem în așa fel ca studenții să învețe într-un an cât ar fi trebuit să învețe într-un an și jumătate. Am făcut tot ce ne-a stat în putință, dar fără succes. Aptitudinea studenților de-a învăța a fost supraevaluată. Chiar și înainte ne era greu să menținem standardul educațional, dar acum, fiecare examen ne demonstrează declinul dezastruos în acumularea de cunoștințe. Studenții tineri au fost de mult timp nevoiți să renunțe la micile plăceri din acești ani de muncă grea, plăceri apreciate de toți și fără îndoială meritate. Se chinuiau îngrozitor de mult – era peste putința lor.[1706]

Lammers şi colegii săi au fost de-acord cu textul petiţiei. Chiar şi ministrul educaţiei, Bernhard Rust, a acceptat diagnosticul profesorului.[1707]

Declinul standardelor educaţionale din şcoli începuse dinainte de război. În 1937, cei nouă ani de ciclu secundar de învăţământ au fost reduşi la opt. Mulţi profesori şi-au văzut autoritatea ştirbită de apariţia organizaţiei Tineretul Hitlerist şi accentul pus de educaţia nazistă pe sport şi educaţie fizică a redus timpul dedicat studiului academic. Chiar şi dacă reuşeau să-şi însuşească destule cunoştinţe, elevii urmau oricum să le uite în cei doi ani pe care erau obligaţi să-i petreacă în Serviciul Muncitoresc şi în forţele armate înainte de a se putea înscrie la facultate.[1708] Izbucnirea războiului a însemnat şi o creştere a conţinutului ideologic din programa şcolară. Peste 150 de broşuri publicate la repezeală au înlocuit istoria din manuale cu diatribe ostile care înfăţişau o Anglie condusă de evrei, care se făcea vinovată de nenumărate crime în trecut. Manualele se găseau tot mai greu, iar şcolile din multe oraşe au fost fie întrebuinţate ca spitale militare, fie, mai ales din 1942 încolo, distruse de bombardamentele inamice.[1709] Profesorii plecaţi pe front n-au fost înlocuiţi, astfel că Liga Naţional-Socialistă a Profesorilor a încetat să mai existe începând cu februarie 1943, din lipsă de fonduri şi activitate. Elevii din ciclurile superioare erau nevoiţi să petreacă tot mai mult timp în pregătirile împotriva bombardamentelor, strângând haine, oase, hârtie şi metal pentru economia de război, iar vara erau trimişi câte patru luni să ajute la muncile câmpului. Din februarie 1943, în şcolile berlineze se ţineau ore doar dimineaţa, întrucât copiii îşi petreceau după-amiezile în antrenamente militare, iar cei peste cincisprezece ani se ocupau de bateriile antiaeriene. Ultimele examene şcolare au avut loc în 1943, iar în ultimele luni ale războiului, şcolile s-au închis de tot.[1710]

În egală măsură au fost afectate şi şcolile naziste de elită. Ordensburg Vogelsang, de pildă, şi-a pierdut aproape toţi studenţii şi profesorii, care au plecat în armată după izbucnirea războiului, iar incinta şcolii a fost folosită pe post de cantonament militar, iar mai apoi ca şi centru de îndoctrinare pentru cei răniţii care se recuperau.[1711] *Napolele,* (şcoli elitiste de educaţie politică), s-au confruntat cu dificultăţi similare. Studenţii, nazişti înverşunaţi, au văzut în război şansa de a-şi demonstra hotărârea, curajul şi de a câştiga medalii. Până în martie 1944, în jur de 143 de studenţi sau absolvenţi ai acestor şcoli au fost medaliaţi, iar 1 226 şi-au pierdut viaţa. Aşadar, numărul de studenţi a scăzut

drastic, iar la sfârşitul anului 1944, *Napolele* slujeau drept centre de antrenament pentru ofiţeri şi soldaţi Waffen SS. Cursurile au continuat cu toate acestea, iar la Oranienstein, studenţii învăţau la un moment dat despre iahting în timp ce bombardierele americane zburau deasupra şcolii, „o scenă complet absurdă într-o lume complet absurdă", îşi amintea ulterior un student.[1712]

Prin urmare, nu e deloc surprinzător că standardele educaţionale ale universităţilor au avut de suferit din cauza războiului. Pe lângă asta, s-au confruntat şi cu dificultăţi proprii. Toate universităţile din Germania au fost închise la 1 septembrie 1939, iar când s-au redeschis, zece zile mai târziu, numărul studenţilor înscrişi a scăzut drastic, de la 41 000 la 29 000, întrucât mulţi soldaţi se înrolaseră în armată. Numărul studenţilor a crescut treptat, la 38 000 în 1942, şi 52 000 în 1943. În toate instituţiile din învăţământul superior, numărul studenţilor a crescut de la 52 000 în 1940 la 65 000 în 1944. Creşterea se datora întoarcerii soldaţilor răniţi din război, tinerilor declaraţi inapţi pentru armată, soldaţilor aflaţi în permisie (dintre care mulţi renunţaseră la facultate pentru a se înrola), studenţilor străini, studenţilor la medicină cărora armata le cerea să-şi continue studiile şi, din ce în ce mai mult, femeilor; 14% din numărul total de studenţi în 1939, 30% în 1941 şi 48% în 1943. Ca şi înainte de război, medicina era la mare căutare în universităţile germane (în 1940 de pildă, 62% numărul total al studenţilor erau înscrişi la facultăţi de medicină). Cu toţii trebuiau să lupte timp de 6 luni pe front ca soldaţi obişnuiţi, în pregătirea rolului de medici militari care urma absolvirii. E limpede că percepţia unor activişti nazişti (de regulă, anti-intelectualii), în ochii cărora studenţii erau nişte „chiulangii" care încercau să scape de serviciul militar, nu era fondată. Aproape toţi studenţii de sex masculin au fost înrolaţi în armată.[1713]

Calitatea tot mai slabă a educaţiei în şcoli nu era singura răspunzătoare de declinul standardelor educaţionale în vreme de război. Studenţii erau obligaţi să petreacă tot mai mult timp angajaţi în diverse treburi, ajutând la strângerea recoltei sau prăpădindu-şi vacanţele în fabrici. Ministerul Educaţiei a recunoscut, în 1941, că anul universitar împărţit în trei, combinat cu vacanţele petrecute în slujba Serviciului Muncitoresc, era mult prea greu de îndurat de către studenţi, aşa că a decis revenirea la anul universitar tradiţional cu două semestre.[1714] Profesorii se plângeau adesea că studenţii erau prea obosiţi pentru a învăţa sau prea leneşi şi apatici. Dispreţul nedisimulat al Partidului

pentru educație, dezvoltat în anii de studiu, le-a scăzut respectul față de profesori. La sfârșitul războiului, medicii și avocații aveau să fie la mare căutare, așa că, la ce bun să mai învețe? Potrivit raportului întocmit la cinci noiembrie 1941 de Serviciul de Securitate al SS:

> Orașele universitare din Germania se plâng în unanimitate de performanțele tot mai slabe ale studenților. Lucrările scrise, participarea la cursuri și seminarii, cât și rezultatele obținute în cadrul examinărilor, au atins un nivel minim... Mulți studenți nu stăpânesc nici măcar noțiunile elementare. Tot mai des întâlnim în lucrările scrise greșelile ortografice, gramaticale și stilistice.[1715]

Raportul adăuga faptul că înțelegea limbilor străine, inclusiv latina (considerată vitală pentru domenii precum dreptul sau medicina) era atât de proastă încât studenții nu puteau urmări cursurile în care se folosea terminologia latină pentru denumirea părților corpului omenesc, de pildă. Studenții îi rugau pe profesori să evite folosirea cuvintelor în limbi străine, iar aceștia au început să mai reducă din așteptări, punând mai puțin preț pe rigurozitatea studenților și deci mai puțin efort în munca lor.[1716]

Studențimea, acuzată încă dinainte de război de către naziști de apatie politică, nu și-a descoperit vâna național-socialistă nici după izbucnirea războiului. Adeziunea ei a fost pentru Germania, nu pentru nazism. Mai demult o forță pe scena universitară, Liga Național-Socialistă a Studenților Germani a intrat în declin rapid, deși reușise la un moment dat să-i convingă pe membrii tradiționalelor frății să renunțe la duelul neînfricaților, motivând că nu mai era necesar să stai neclintit în timp ce adversarul îți cresta obrazul: acum, aveai ocazia să-ți dovedești curajul într-o luptă reală.[1717] Din nefericire însă, războiul părea să-i găsească și în universități, cu precădere în orașele mari. În iulie 1944, 25 dintre cele 61 de instituții de educație superioară aflate pe teritoriul Marelui Reich German fuseseră avariate de bombardamentele aeriene. Distrugerile erau de anvergură, iar găsirea unor noi săli și amfiteatre dura mult și era de prisos, întrucât și acestea sfârșeau sub dărâmături. Frecvența alarmelor antiaeriene reprezenta o piedică în plus. Către sfârșitul războiului, bombardamentele au împiedicat accesul la educația superioară în aproape toată Germania: numai Erlangen, Göttingen, Halle, Heidelberg, Marburg și Tübingen au scăpat de flăcări.

Multe alte universități au fost distruse în totalitate. Cu câțiva ani înainte, studiul fusese îngreunat de decizia până la urmă firească a multor biblioteci universitare de a-și depozita cărțile în mine de cărbuni sau în locuri similare, pentru a le feri de flăcări. Librăriile au fost și ele afectate de bombardamente. În consecință, revistele și manualele se găseau tot mai greu.[1718]

În 1944, când Goebbels a fost numit Plenipotențiar al Reichului pentru Războiul Total, s-a pus punct educației superioare. 16 000 de studenți au fost trimiși pe front și 31 000 au fost recrutați în industria de război. Goebbels ar fi vrut să închidă toate universitățile, dar a fost împiedicat de Himmler, deoarece o parte din activitățile acestora ajutau într-adevăr efortul de război. Astfel, singurii studenții care au putut să-și continue studiile erau fie cei care se pregăteau să susțină ultimele examene, fie cei care studiau domenii precum fizica, matematica, balistica și electronica. La sfârșitul anului 1944, în universitățile germane se aflau 38 000 de studenți, deși numărul lor s-a dublat un an mai târziu. Dar studiul nu mai avea niciun efect. Dezamăgirea față de regim era larg răspândită. Se spune că „salutul hitlerist" nu mai era folosit de câteva luni. Cu toate acestea, oamenii se fereau încă să sfideze regimul în mod public. Populația prefera apatia: studenții rebeli din mișcarea „Trandafirul Alb" au eșuat și pentru că protestul lor a fost izolat.[1719]

II

În contextul dat, profesorilor universitari le venea foarte greu să-și continue cercetarea și să publice lucrări. Anul universitar cu trei semestre din 1939–1940 le-a zădărnicit ambițiile. Cercetarea apărea pe lista de priorități doar dacă se presupunea că aduce beneficii reale efortului de război sau proiectelor asociate acestuia. Publicarea lucrărilor în domeniul artei sau a științelor umane era în mare parte propagandistică. Oricât de critici erau la adresa nazismului și a principiilor sale ideologice, pentru majoritatea profesorilor, naționaliști conservatori, războiul reprezenta o chemare spirituală la arme, pentru Germania. În această categorie se înscrie și istoricul din Freiburg, Gerhard Ritter, ale cărui lucrări din anii războiului, atât cele publicate, cât și cele ținute la sertar, fac dovada repulsiei sale morale pentru nazism, dar și a devotamentului patriotic pentru cauza germană. La fel ca mulți alții în situația

sa, a primit cu entuziasm victoriile din 1939 și 1940, dar a fost tot mai descumpănit de poticnirile și dezastrele militare din anii următori. Purtarea lui a fost puternic influențată de moartea singurului său fiu pe Frontul de Est. În prelegerile sale, precum și în lucrările publicate a încercat îmbărbăteze soldățimea, dar și civilii germani. A mers în turnee prin Franța și prin alte țări ocupate și a ținut cuvântări în fața Forțelor Armate, dar a continuat să predea la Universitatea din Freiburg. Însă tot mai des, în prelegerile sale se strecurau apeluri la cumpătare și, implicit, critici la adresa extremismului nazist. În 1943, de pildă, în prefața ediției retipărite a biografiei lui Martin Luther, a pus accent pe importanța menținerii unei conștiințe curate care presupunea o ordine legislativă puternică. Ritter s-a opus vehement încercărilor creștinilor germani de a nazifica protestantismul și, deși nu era un membru activ în rezistența conservatoare, a început să scrie în privat despre nevoia de a restabili ordinea morală după sfârșitul războiului. Dar nu criticile publice sau private la adresa regimului au dus la arestarea sa, în noiembrie 1944, ci faptul că Gestapo aflase despre legăturile sale cu Carl Goerdeler. De fapt, Ritter nu era un membru activ al rezistenței și a nu a fost tratat cu duritate în închisoare. A supraviețuit războiului și a devenit un membru important al cercului istoric din Germania de Vest, în anii '50. Poziția sa complexă și deseori contradictorie din timpul celui de-al Treilea Reich, tipică pentru mulți alți academicieni ai științelor umaniste, a trecut treptat de la susținerea condiționată, dar pozitivă a regimului la o opoziție tot mai puternică bazată pe valori creștine, conservatoare și patriotice, pe care considera că regimul le încalcă.[1720]

Alți istorici și academicieni ai științelor sociale, și mai ales cei tineri au fost mai mult decât dispuși să participe la război, nu neapărat de dragul Germaniei, ci al ideologiei naziste. Specialiști în istoria Europei Central-Estice, precum tânărul Theodor Schieder și colegul său Werner Conze, susțineau că anumite regiuni erau din cele mai vechi timpuri germanice și au încurajat evacuarea populației evreiești din ele pentru a face loc coloniștilor germani. Într-un memorandum prezentat lui Himmler, Schieder sfătuia deportarea cât mai grabnică a evreilor peste ocean și mutarea unui număr însemnat de polonezi și mai departe în Est. Alți istorici mai în vârstă, precum Hermann Aubin și Albert Brackmann, și-au oferit serviciile pentru a identifica zonele „germane" ale regiunii, anticipând expulzarea populației rămase.

Statisticienii calculau procentul de evrei din regiune, demografii calculau detaliile unei posibile creşteri a populaţiei după germanizare, economiştii analizau rata cost-beneficiu, iar geografii planificau teritoriile care urmau a fi colonizate şi reamenajate. În cele din urmă, toate analizele şi planurile au fost introduse în Planul General pentru Est, cu ambiţiile sale aproape nelimitate pentru reordonare rasială şi exterminare.[1721] Aceste contribuţii entuziaste reflectau dorinţa puternică a diverşilor academicieni şi instituţii de a influenţa sau măcar de a juca un rol mic în reconstrucţia Europei de Est sub regimul nazist. În plus, s-au grăbit să ia parte la marile planuri ale conducerii naziste pentru remodelarea întregii structuri economice, sociale şi rasiale, a Europei. „Ştiinţele umaniste nu îşi permit să aştepte să fie rugate, trebuie să se facă auzite", îi scria Aubin lui Brackmann la 18 septembrie 1939.[1722]

O parte din aceşti oameni de ştiinţă şi academicieni îşi aveau sediul în universităţi în timpul războiului, dar, chiar mai mult decât în perioada interbelică, activitatea de cercetare, mai ales în ştiinţele naturale şi fizice, a avut loc în instituţii non-academice, fondate de institute naţionale importante, în special de Comunitatea de Cercetare germană şi Societatea Kaiser Wilhelm. Acestea au supravieţuit în prima parte a războiului (cu tot cu bugetele lor ridicate), îndeosebi pentru că nimeni din conducerea nazistă nu le-a dat importanţă. Victoriile militare ale Germaniei au stârnit un val de automulţumire. Victoriile din Vest din 1940, precum şi avansul rapid prin Uniunea Sovietică din anul următor au demonstrat nu numai superioritatea echipamentului german, dar şi supremaţia la nivel global al ştiinţei şi tehnologiei germane. Liderii nazişti au cerut ajutorul oamenilor de ştiinţă de-abia după ce lucrurile au început să meargă prost. Mai mult decât oricine, Albert Speer era dispus să coordoneze cercetarea ştiinţifică şi să o îndrepte spre proiecte necesare pentru război. În vara anului 1943, Speer a fondat un Consiliu de Cercetare al Reichului, pentru a coordona şi concentra eforturile ştiinţifice dintr-o varietate de institute de cercetare şi fundaţii care concurau una cu cealaltă în efortul de a dezvolta noi arme şi tehnologii. Alte instituţii, precum forţele aeriene şi armata, au insistat să conducă propriile centre de cercetare, astfel că descentralizarea şi fărâmiţarea cercetării militare a împiedicat toate încercările Consiliului de Cercetare al Reichului de a crea o strategie coerentă de cercetare, pentru a evita ca mai mule echipe ştiinţifice să se concentreze pe aceleaşi domenii.[1723]

Cercetarea științifică din timpul războiului acoperea un spectru larg de planuri și ambiții ale naziștilor. Oamenii de știință de la Institutul din Atena, special creat pentru acest scop, studiau metode de îmbunătățire a productivității recoltelor și aprovizionării cu alimente, pentru a fi folosite de coloniștii germani din Est, în timp ce unitățile botanice ale SS colectau specimene de plante din spatele Frontului de Est pentru a stabili valoarea lor nutrițională.[1724] Așadar, ambele părți aveau de câștigat: oamenii de știință nu erau doar cooptați de regim, ci se foloseau de această posibilitate pentru a-și continua munca științifică. Colaborarea era atât de încordată, încât unii vorbeau cu ironie despre „războiul în serviciul științei“[1725]. În 1942, înființarea Institutului pentru Cercetare Psihologică și Psihoterapie a pecetluit eforturile îndelungate ale lui Matthias Göring (ajutat în bună măsură și de numele său) de a obține recunoașterea unei profesii asociate de naziști cu doctorii evrei, precum Sigmund Freud. Institutul a cercetat probleme legate de război, precum motivele din spatele nevrozelor și epuizării psihice a soldaților. Printre altele a studiat și homosexualitatea, pe care armata și în special SS-ul o priveau ca pe o amenințare autentică la adresa puterii armatei.[1726]

Cercetarea biologico-rasială a fost condusă nu numai de Institutul Kaiser Wilhelm, dar și de organizația Moștenirii Ancestrale, aripa de cercetare a SS-ului.[1727] Oamenii lui Himmler au căutat în lung și în lat în timpul războiului dovezi care să susțină teoriile sale rasiale și antropologice extremiste. Asociația a organizat expediții în Scandinavia, Grecia, Libia și Irak, în căutarea rămășițelor preistorice și doi cercetători au vizitat o mulțime de situri arheologice din Orientul Mijlociu, trimițând rapoarturi serviciului de spionaj german pe măsură ce avansau. Mai notabil e însă faptul că doi membri ai Institutului *Ahnenerbe*, Ernst Schäfer și Bruno Beger, au condus o expediție SS în îndepărtatul Tibet, unde au fotografiat circa 2 000 de locuitori, au măsurat 376 de indivizi și au făcut 17 mulaje în plastic după chipuri tibetane. Alpinistul Heinrich Harrer a devenit faimos postum după o altă expediție trimisă de Himmler în Tibet, unde a rămas izolat în țară la izbucnirea războiului, iar după încheierea conflictului a scris un volum de succes despre experiențele trăite, adaptat ulterior de Hollywood. Confruntându-se cu dificultăți în diferențierea populației evreiești de restul locuitorilor din Caucaz și Crimeea, două regiuni deosebite din punct de vedere etnic și cultural, Himmler i-a trimis pe Schäfer și pe Beger la

fața locului pentru a găsi o modalitate de a-i distinge pe evrei de restul cetățenilor, în vederea exterminării. Beger a întreprins un studiu amplu despre presupusele caracteristici rasiale ale evreilor. Ofensiva Armatei Roșii a pus capăt cercetărilor sale din Crimeea și Caucaz, iar în 1943 s-a mutat la Auschwitz, unde lua măsurătorile evreilor selectați, inclusiv mulaje după chip, conștient fiind de soarta care-i aștepta. Ulterior s-a mutat la lagărul de concentrare de la Natzweiler. Aici a fost ajutat de August Hirt, un autopsier morbid desfigurat în chip grotesc de o rană care îi străbătea maxilarul și mandibula, dobândită în Primul Război Mondial. La Natzweiler cei doi au început să colecționeze cranii de evrei; întâi le făceau radiografii prizonierilor selectați, apoi, după ce erau gazați, le macerau trupurile într-un solvent chimic, păstrând scheletele pentru arhiva *Ahnenerbe* din castelul Mittersill. Sosirea armatelor Aliate a pus capăt activității lor.[1728]

III

Medicina a avut un rol însemnat în război. Administratorii militari și civili aveau nevoie urgentă de răspunsuri medicale la o varietate de întrebări. Unele aveau legătură directă cu războiul: cum să combată tifosul mai eficient, cum să evite infectarea rănilor, cum să mărească șansele de supraviețuire ale piloților doborâți în apele reci ale mării Nordului sau ale marinarilor care pluteau în derivă pe bărcile de salvare după ce nava lor fusese scufundată. Toți combatanții din cel de-al Doilea Război Mondial se confruntau cu astfel de probleme. În Germania, însă, medicina putea experimenta pe ființe umane pentru a găsi soluțiile potrivite. Anumite programe de cercetare aveau o latură profund ideologică, preocupate de pildă să descopere metode de reducere prin mijloace medicale a populației slave în regiunile cucerite, pentru a îndeplini obiectivele Planului General pentru Est. Cercetătorii nu au fost forțați să întreprindă astfel de studii, ci au făcut-o de bunăvoie, iar unii s-au oferit voluntari. Nu e deloc surprinzător: de ani buni, doctorii erau printre cei mai fervenți susținători ai cauzei naziste.[1729] Din punctul lor de vedere, deținuții din lagărele de concentrare erau ființe subumane, inferioare din punct de vedere rasial, criminali violenți, trădători ai cauzei germane sau chiar toate laolaltă. Indiferent ce erau, pentru medicii naziști (care reprezentau două treimi din profesia medicală în

Germania), prizonierii nu aveau dreptul la viață sau la bunăstare și erau subiecții potriviți pentru experimentele medicale care, în multe cazuri, cauzau durere, suferință, boli și chiar moarte.

Primele experimente medicale asupra deținuților au avut loc la Dachau, legate de persoana ambițiosului doctor SS, Sigmund Rascher. Născut în 1909, Rascher s-a înscris în partidul nazist în 1933, iar la izbucnirea războiului lucra la Institutul de Moștenire Ancestrală al lui Himmler. Partenera sa de cercetare era Karoline Diehl, fostă cântăreață, cu 16 ani mai în vârstă decât el și veche cunoștință de-a lui Himmler, care a răspuns cu entuziasm propunerii doctorului pentru un proiect de depistare timpurie a cancerului. Rascher intenționa să creeze o formă infecțioasă de cancer care putea fi folosită ca otravă pentru șoareci. În vederea cercetării, a obținut permisiunea lui Himmler de a recolta probe de sânge cu regularitate de la deținuții închiși la Dachau pe termen lung. Mai mult, în 1941, Rascher, care între timp fusese numit ofițer medical în rezerva forțelor aeriene, a obținut aprobarea lui Himmler de a experimenta pe deținuții de la Dachau, pentru a testa reacțiile corpului uman la decompresie rapidă și lipsă de oxigen la înălțimi ridicate, dorind să afle cum putea fi ținut în viață un pilot forțat să se parașuteze dintr-o cabină etanșă de la o înălțime de 18 sau 21 de kilometri. Din februarie până în mai 1942 s-au efectuat circa de 300 de experimente pe 10 sau 15 infractori închiși la Dachau, într-o cameră mobilă de decompresie pusă la dispoziția lagărului. Deținuții au trecut prin chinuri groaznice și cel puțin trei dintre ei au murit în timpul experimentelor. Când trimisul Forțelor Aeriene nu era de față, Rascher se ocupa de unul singur de experimentele sale „mortale", în care soarta subiectului era pecetluită din start: experimentele stabileau cât de mult poate rămâne o persoană în viață, pe măsură ce rezervele de aer erau treptat reduse. Unii subiecți, catalogați de Rascher drept „evrei criminali de profesie, care pângăreau rasa", erau expuși condițiilor atmosferice de la 14 kilometri deasupra solului, care se dorea o simulare a săriturii cu parașuta: lipsa de oxigen îi făcea să-și piardă iute cunoștința, după care erau omorâți prin înecare înainte să-și revină în simțiri. Rascher raporta rezultatele experimentelor direct lui Himmler, care a asistat de mai multe ori la ele. Unele experimente au fost filmate și prezentate în cadrul unei întâlniri cu reprezentanții forțelor aeriene, ținute la 11 septembrie 1942, la Ministerul Forțelor Aeriene. În decursul experimentelor au murit între 70 și 80 de deținuți.[1730]

Himmler s-a arătat nespus de încântat de cercetările lui Rascher şi a pus bazele unui Institut pentru Cercetare Aplicată în Apărare în iulie 1942, parte a diviziei *Ahnenerbe*, anume pentru a continua experimentele medicale în lagărele de concentrare. Proiectul lui Rascher a fost pus sub egida organizaţiei. La îndemnul forţelor aeriene, Himmler îi ceruse cu o lună în urmă lui Rascher să experimenteze pe deţinuţi cu scopul de a descoperi tactici de supravieţuire pentru piloţii doborâţi în apele îngheţate ale Mării Nordului. Deţinutul plutea într-un bazin cu apă la diferite temperaturi (dar întotdeauna rece), purtând uniformă de aviator şi vestă de salvare, iar personalul simula diverse operaţiuni de salvare; în tot acest timp, reacţiile deţinutului erau atent monitorizate. Între 15 şi 18 din cei 50 sau 60 de prizonieri supuşi experimentului au murit până în octombrie 1942. De regulă, se scurgeau 70 de minute până la deces. În ciuda predicţiilor lui Rascher, schimbarea bruscă a temperaturii apei nu cauza un şoc imediat, iar subiectul părea să-şi revină repede. Doctorul a prezentat rezultatele studiului în cadrul unei conferinţe desfăşurate la Nürnberg (26 şi 27 octombrie 1942) la care au fost prezenţi 95 de oameni de ştiinţă. Niciunul nu a protestat împotriva folosirii deţinuţilor pe post de cobai sau a faptului că mulţi dintre ei muriseră în timpul experimentelor. Acest eveniment a marcat poate punctul de vârf al carierei lui Rascher, care depindea aproape exclusiv de bunăvoinţa lui Himmler. Dar Rascher i-a înşelat încrederea. Şeful SS s-a opus căsătoriei lui Rascher cu Karoline Diehl, pe motiv că aceasta era prea în vârstă pentru a-i dărui copii, dar cuplul l-a luat prin surprindere: Karoline a anunţat că rămăsese însărcinată. Când Rascher l-a informat pe Himmler că logodnica sa născuse doi băieţi, căsătoria a fost aprobată, iar Himmler le-a trimis un buchet de flori, însoţit de caldele sale felicitări. Era o înşelăciune: când Karoline Rascher a anunţat că născuse un al treilea copil la începutul anului 1944, Himmler a mirosit minciuna: era de neconceput ca o femeie de 52 de ani să nască de trei ori. În urma investigaţiilor, s-a descoperit că răpise bebeluşul de la o femeie din gara din München şi, într-adevăr, ceilalţi doi copii intraseră în posesia ei prin metode similare. Furios că se lăsase amăgit, Himmler a ordonat arestarea şi deportarea ei la Ravensbrück, unde a fost executată. Rascher a fost şi el concediat şi întemniţat la Buchenwald. La sfârşitul războiului a fost trimis înapoi la Dachau, unde a fost împuşcat cu trei zile înainte de eliberarea lagărului.[1731]

Căderea lui Rascher în dizgrație nu a însemnat sfârșitul experimentelor medicale din lagăre. Forțele aeriene și navale erau preocupate de șansele de supraviețuire ale piloților și marinarilor care ajungeau pe o șalupă sau pe o barcă de salvare, dar nu aveau apă potabilă. Piloții erau cei mai afectați de această problemă, de vreme ce rezervele de apă potabilă erau prea greoaie pentru a fi transportate la bordul avioanelor. După ce o serie de experimente de convertire a apei de mare în apă potabilă au eșuat, întrucât nu se dorea compromiterea stării de sănătate a voluntarilor, profesorul Oskar Schröder, unul dintre cei mai proeminenți doctori aflați în slujba Forțelor Aeriene, l-a rugat pe Himmler la 7 iunie 1944 să-i trimită patruzeci de cobai sănătoși din lagărele de concentrare. Tinerilor, selectați dintr-un lot de 1 000 de țigani transferat recent de la Auschwitz la Buchenwald, li s-a promis că, dacă se ofereau voluntari pentru activitățile deosebite din Dachau, urmau să fie bine hrăniți. În plus, au primit asigurări că experimentele nu sunt periculoase. Doctorul însărcinat cu cercetările, Wilhelm Beiglböck, le-a spus că și el băuse apă de mare și nu pățise nimic. După ce au fost hrăniți timp de o săptămână în regimul forțelor aeriene, subiecții au trecut pe o dietă cu apă de mare tratată în diferite feluri sau, în unele cazuri, netratată. Curând, toți sufereau de o sete groaznică. Cei care refuzau, primeau apă sărată cu forța. Unul dintre ei a cedat psihic și a fost potolit cu cămașa de forță. Alții lâncezeau apatici sau urlau de durere. Un altul a trebuit legat de pat. Când s-au spălat podelele, bărbații s-au aruncat pe jos pentru a sorbi stropii de apă. Experimentul nu s-a soldat cu victime, dar durerea și suferința pricinuite victimelor e cu atât mai greu de justificat, cu cât rezultatele au fost modeste.[1732]

Cercetătorii în medicină au efectuat experimente și mai înfiorătoare, legate de tratamentul rănilor de război. După ce Reinhard Heydrich a fost doborât de septicemie, Hitler i-a solicitat lui Himmler să dispună efectuarea unor experimente sub îndrumarea Doctorului SS, Ernst-Robert Grawitz, pentru a stabili dacă sulfamidele au capacitatea de a vindeca o infecție. Sulfamidele erau medicamente antibacteriene, precedând antibioticele și fuseseră produse cu oarecare succes de compania farmaceutică Bayer. Savantul Gerhard Domagk primise premiul Nobel pentru medicină pentru crearea unei sulfamide, lansate pe piață în 1939 sub denumirea de Protansil. Întâmplător, Hitler i-a interzis să accepte premiul. În iulie 1942, Karl Gebhardt, medicul personal al lui Himmler, a început experimentele la Ravensbrück pe

15 deţinuţi bărbaţi şi 42 de femei tinere, cu toţii polonezi, majoritatea studenţi. Reputaţia lui Gebhardt avusese de suferit după încercările nereuşite de a-i salva viaţa lui Heydrich şi depindea în mare măsură de succesul cercetării. Gebhardt s-a străduit să reproducă rănile soldaţilor, secţionând gambele subiecţilor, zdrobindu-le muşchii şi injectându-i cu diverşi agenţi patogeni, iar în unele cazuri, vârându-le în rană bucăţi de sticlă, lemn sau tifon îmbibat cu diferite culturi bacteriene. Apoi, îi trata pe pacienţi cu sulfamide şi redeschidea rănile după patru zile pentru a constata rezultatele. Grawitz a fost nevoit să raporteze că medicamentele nu aveau niciun efect. O serie de experimente similare au fost efectuate în aceeaşi perioadă la Dachau, unde zece deţinuţi au murit din cauza cangrenării infecţiilor induse artificial. Grawitz a acuzat experimentele de la Ravensbrück de superficialitate, din cauză că rănile fuseseră prea uşoare, aşa că Gebhardt a injectat ţesut cangrenos în alte 24 de femei din lagăr. Trei dintre acestea au murit, dar restul au supravieţuit, cel mai probabil datorită tratamentului cu sulfamide. Gebhardt a continuat să experimenteze, în unele cazuri zdrobind oasele femeilor cu un ciocan pentru a simula rănile de război. Tratamentul cu sulfamide se dovedise a fi îndeajuns de eficient pentru ca Himmler să-l reabiliteze pe Gebhardt şi să-i permită să-şi reia cariera. La Dachau, doctorii SS au efectuat studii similare, injectând 40 de preoţi, majoritatea catolici, cu puroi şi tratându-i doar pe unii, monitorizând efectele infecţiei şi fotografiind rănile. Din aceştia, doisprezece au murit, iar ceilalţi au fost supuşi unor chinuri groaznice. O bună parte din prizonierii pe care s-a experimentat cu sulfamidă au rămas cu grave probleme de sănătate sau infirmi pentru tot restul vieţii.[1733] În mai 1943, rezultatele experimentelor au fost prezentate în cadrul unei conferinţe medicale, unde nu s-a făcut niciun efort de a ascunde faptul că pacienţii nu îşi dăduseră consimţământul.[1734]

Nu numai rănile, ci şi bolile făceau subiectul experimentelor din lagăre. De maximă importanţă era tifosul, despre care studiile efectuate la scurt timp după Primul Război Mondial au descoperit că era transmis de păduchii umani. Până la începutul anilor '30, când cercetătorii polonezi au descoperit un vaccin, nu existau metode de combatere a bolii, cu excepţia înlăturării paraziţilor de pe corp. Dar fabricarea vaccinului era dificilă, scumpă şi necesita timp. Armata germană a dat startul producţiei, dar şi-a dat seama că era imposibil să ajungă la cantităţile dorite. Soldaţii germani riscau să ia păduchi în urma contactului cu

civilii şi soldaţii din Est, fapt care a dus la intensificarea cercetărilor, inclusiv la laboratoarele IG Farben. Au apărut şi câteva vaccinuri, dar existau incertitudini în privinţa dozajului, iar eficienţa lor era îndoielnică. Pentru cercetătorii germani, soluţia evidentă la această problemă era experimentul pe subiecţi umani. Experimentele au fost aprobate la 29 decembrie 1941, în cadrul unei întâlniri a reprezentanţilor diverselor părţi interesate, printre care Inspectoratul Sanitar al Armatei, Waffen SS, Ministrul Sănătăţii şi Institutul Robert Koch (vârful cercetării bacteriologice), şi puse în mişcare în lagărul de concentrare de la Buchenwald. În primul experiment, 145 de prizonieri au fost injectaţi cu un vaccin sau (dacă aparţineau unui grup de control) cu un placebo, iar după două săptămâni erau injectaţi din nou cu sângele unui pacient infectat cu cea mai virulentă formă de tifos. Experimentul a fost repetat de opt ori cu vaccinuri diferite. Până la sfârşit, 127 din cei 537 de prizonieri supuşi procedurii au murit. Din aprilie 1943 încolo, doctorii din lagăre şi-au asigurat un stoc constant de sânge infectat. Aceştia primeau un mod regulat păduchi de la Institutul IG Behring din Lemberg (Łódź) şi îi aplicau lunar deţinuţilor (între trei şi cinci), pe care mai apoi îi ţineau în carantină. Au murit cu toţii. Concluziile cercetării au fost dezbătute într-o serie de sesiuni şi seminarii. Experimentul n-a dat roade, cum n-au dat roade nici experimentele efectuate cu agenţi chimici de diferite feluri pe deţinuţii infectaţi intenţionat cu tifos de la Auschwitz şi Natzweiler, unde numărul morţilor e necunoscut.[1735]

Miile de soldaţi germani răpuşi de foame în Bătălia de la Stalingrad l-au făcut pe Hitler să ia în calcul noi variante de alimentaţie pentru armată. Liderul nazist ştia că Ginghis Han îşi hrănise trupele cu alimente ieftine, uşor de transportat şi de păstrat. Doctorul lui Hitler, Karl Brandt, Heinrich Himmler şi o sumedenie de experţi în nutriţie au discutat problema. În cele din urmă, s-a creat un soi de pateu artificial, numit „Nutriţie estică" *(Östliche Kostform)*, compus din reziduuri de celuloză, cu care au fost hrăniţi 450 de prizonieri aşa-zis sănătoşi de la Mathausen, în 1943. Liderii nazişti erau tentaţi să-l folosească în alimentaţia tuturor deţinuţilor din lagăre. Deţinuţii au găsit că pateul avea un gust revoltător, dar nu au avut de ales. În cadrul unui al doilea experiment la Mathausen, 370 de deţinuţi au fost obligaţi să trăiască cu pateul artificial timp de 6 luni. 116 din ei au murit, deşi rolul dietei în decesul lor era greu de stabilit.[1736] Pe lângă malnutriţie, la pierderile suferite de germani la Stalingrad contribuiseră şi epidemiile de gălbinare

şi hepatită, care (potrivit estimărilor armatei) au cuprins în jur de 6 milioane de soldaţi pe Frontul de Est între iunie 1941 şi decembrie 1942. Kurt Gutzeit, profesor de medicină de la Breslau, consultant al armatei şi expert în hepatită, a vrut să demonstreze că boala era infecţioasă, şi a obţinut permisiunea SS-ului de a efectua experimente pe prizonieri din lagăre. În iunie 1943, susţinut de Karl Brandt şi Heinrich Himmler, asistentul lui Gutzeit, Arnold Dohmen, s-a deplasat la Auschwitz, unde a întâlnit un grup de tineri evrei care abia sosiseră. A selectat unsprezece dintre ei, i-a îmbrăcat în haine civile şi au plecat împreună cu trenul, întâi la Berlin şi apoi la Sachsenhausen. Dohmen a ajuns la lagăr în octombrie, după un concediu nupţial, dar a început să aibă îndoieli cu privire la moralitatea experimentului şi de-abia un an mai târziu, la insistenţele superiorilor, i-a injectat pe tineri cu hepatită, după care le-a puncţionat ficatul pentru a vedea dacă se îmbolnăviseră. Boala nu a lăsat urme pe termen lung, dar hepatita infecţioasă nu cauzează astfel de efecte. Dar suferinţa îndurată în urma separării de părinţi, despre care nu ştiau nimic, a fost cruntă.[1737]

S-au efectuat experimente şi pentru a găsi o metodă de a trata arsurile cauzate de acidul fosforic din bombele incendiare. În noiembrie 1943, cu permisiunea lui Himmler, Ernst Grawitz i-a solicitat unui doctor să ungă braţele a cinci prizonieri din lagărul de la Buchenwald cu fosfor şi apoi să le dea foc. Supravieţuitorii îşi amintesc că durerea era înfiorătoare. Unguentul aplicat pe răni nu avea aproape niciun efect, iar câţiva dintre pacienţi au murit.[1738] La Sachsenhausen şi Natzweiler, prizonierii au fost injectaţi cu iperită, acel gaz răspunzător de suferinţa multor soldaţi în Marele Război şi pe care Aliaţii ar fi putut să-l folosească în raidurile aeriene. Alţi prizonieri au fost obligaţi să bea iperită în formă lichidă sau să o inhaleze. Doctorii le-au provocat deţinuţilor plăgi, pe care le-au infectat mai apoi cu gaz. Trei deţinuţi au murit până la începutul anului 1943, dar oamenii de ştiinţă din cadrul organizaţiei *Ahnenerbe* a SS-ului au raportat că, în anumite cazuri, tratamentul dădea roade. Patru prizonieri ruşi au murit într-o serie de experimente cu gaz fosgen şi alţi prizonieri au murit în decembrie 1944, ca urmare a cercetărilor cu iperită întreprinse în lagărul de la Neuengamme. În toate aceste experimente, efectuate sub egida lui Karl Brandt şi a SS-ului, de multe ori cu consimţământul lui Hitler, oamenii au fost supuşi împotriva voinţei lor la experienţe periculoase, de multe ori dureroase şi în unele cazuri fatale, iar o parte din

supraviețuitori au rămas cu sechele pentru tot restul vieții. Niciunul dintre aceste experimente nu le-a fost de folos soldaților, marinarilor sau aviatorilor germani.[1739]

IV

Cercetările medicale din lagăre nu erau puse mereu în slujba armatei. Uneori, deținuții erau folosiți drept cobai de dragul unor experimente fără scopuri practice. Autoritatea în acest domeniu era doctorul Josef Mengele, medic la Auschwitz. Născut la 16 martie 1911, fiu al unui industriaș bavarez, Mengele a studiat antropologia fizică și medicina, și din septembrie 1937 a fost asistentul expertului în eugenie rasială, Otmar Baron von Verschuer, la Universitatea din Frankfurt pe Main. În articolele publicate susținea că diferențele rasiale se observă în structura mandibulei, în despicăturile labiale și palatine și în diformitățile urechii, cunoscute drept *fistulae auris*. Un an mai târziu s-a înscris în Partidul Național-Socialist și în SS, și a devenit membru al Waffen SS în 1940, făcând Frontul de Est ca ofițer medical. Aici a dobândit Crucea de Fier (clasa I) și a fost rănit în timpul bătăliilor. În mai 1943, a fost transferat la Biroul Central Economic și Administrativ al SS, iar la sfârșitul lunii a fost repartizat la Auschwitz. Aici i-a impresionat rapid pe deținuți, cu alura sa tinerească și aspectul chipeș, cu uniforma impecabilă și cizmele lustruite la perfecție, purtarea elegantă, în complet contrast cu deținuții subnutriți și ținuți în condiții mizere. Considera că Auschwitz era șansa lui de a-și relua cariera de cercetător științific după pauza forțată de pe front. Unul dintre proiectele lui de cercetare se concentra pe Noma, boală în care malnutriția ducea la atrofierea obrajilor și deschiderea unei răni cangrenoase, expunând dinții și maxilarul. În încercarea de a descoperi anumite elemente ereditare al bolii, care păreau să-i afecteze mai mult pe țigani (în opinia lui), Mengele a tratat un număr mare de copii de la Auschwitz care sufereau de această boală, dându-le vitamine și sulfamide și îmbunătățindu-le starea de sănătate.[1740]

Pentru Mengele însă, tratamentul nu reprezenta un scop în sine, ci era parte a cercetării științifice. Când s-a dovedit că, într-adevăr, dădea roade, tratamentul a fost sistat, starea copiilor s-a înrăutățit și mulți s-au îmbolnăvit din nou. Pentru Mengele, aceștia nu erau pacienți, ci

cobai. Energic, obsedat de muncă şi de cercetare, Mengele a dezvoltat o serie întreagă de programe, continuând munca pe care o începuse înainte de a ajunge în lagăr. O parte din proiectele sale au fost susţinute cu fonduri alocate de stat, prin intermediul Institutului Kaiser Wilhelm pentru Antropologie din Berlin, unde profesorul lui Mengele, Verschuer, primea regulat rapoarte despre cercetările întreprinse la Auschwitz.[1741] Pentru Mengele, cel mai important studiu pleca de la sugestia lui Verschuer că influenţele ereditare puteau fi studiate cel mai temeinic pe gemeni. Auschwitz i-a oferit lui Mengele ocazia de a selecta cobai pentru munca sa. Deseori vizita rampa de selecţie şi în afara orelor de muncă, sperând să dea peste o pereche de gemeni nou-sosiţi. Când „încărcătura“ era scoasă din trenuri, Mengele se avânta prin mulţime, urlând „gemenii afară!“, pe care-i alegea indiferent de vârstă şi îi ducea în oricare dintre cele trei birouri repartizate proiectului, unde îi tatua cu un număr de închisoare special şi îi plasa în sectoare speciale. Aceştia îşi puteau păstra hainele şi părul, iar dacă erau foarte tineri, mamelor li se îngăduia să le poarte de grijă. Mengele nu permitea ca gemenii să fie bătuţi sau brutalizaţi, de teamă să nu compromită experimentele. Îi măsura în amănunţime după care îi injecta cu felurite chimicale, uneori şi în şira spinării, observa dacă reacţionau diferit sau le turna diverse substanţe pe piele, pentru a urmări efectele. După astfel de experimente gemenii surzeau, leşinau sau, dacă erau foarte tineri, mureau. Câteodată gemenii se îmbolnăveau, iar diagnosticul era neclar, aşa că Mengele le făcea o injecţie mortală şi efectua autopsia pentru a stabili natura bolii. În general, însă, gemenii supravieţuiau. Cei mai în vârstă au fost evacuaţi din Auschwitz în ianuarie 1945 şi nu se ştie nimic despre soarta lor. Potrivit unei estimări, în jur de 15% din cei pe care s-au efectuat experimente au murit. Deşi Mengele intenţiona ca cercetarea întreprinsă de el să stea la baza celei de-a doua teze de doctorat *(Habilitation)*, necesară carierei academice, valoarea ştiinţifică a experimentelor e îndoielnică, mai ales pentru că nu a putut stabili dacă gemenii pe care-i selectase erau identici sau nu, şi, într-adevăr, unii fraţi, care erau apropiaţi ca vârstă şi semănau foarte mult, au reuşit să se salveze şi să se dea drept gemeni.[1742]

Mai presus de toate, însă, Mengele a rămas faimos pentru rolul său în selecţia prizonierilor pentru exterminare. Stând pe rampa de selecţie, deseori singur şi mereu impecabil, cu cravaşa în mână, Mengele arunca o privire scurtă fiecărui nou-venit înainte de a spune „stânga“

sau „dreapta", după condiția fizică a deținuților și după dispoziția lor la programele de muncă silnică ale lagărului. O făcea atât de des, încât mulți deținuți credeau că era singurul doctor din lagăr capabil de selecție. Unii erau de părere că avea înfățișarea unui star de la Hollywood. Renunța la eleganță doar când întâmpina rezistență din partea deținuților, moment în care îi lovea cu cravașa pe cei care refuzau să fie separați de familie. Odată și-a scos arma și a împușcat o femeie care atacase un ofițer SS deoarece acesta încerca s-o despartă de fiica ei. Mengele a împușcat-o și pe fiică, apoi, drept pedeapsă, i-a trimis pe toți la camera de gazare, urlând: „Să nu-i mai văd pe rahații ăștia!". În vizitele sale prin saloanele de spital, purtând un halat de-un alb imaculat peste uniforma SS, răspândind iz de parfum și fluierând arii de Wagner, indica printr-un gest al mâinii pacienții care urmau să fie gazați. Deseori îi alegea doar din considerente estetice, condamnându-i la moarte pentru că aveau o cicatrice dizgrațioasă sau o eczemă pe trup. La un moment dat, a tras o linie orizontală pe peretele din pavilionul copiilor și i-a trimis pe toți cei care nu erau destul de înalți la camera de gazare. Alteori nu avea răbdare și îi injecta cu o doză letală de fenol. Deținuții erau deopotrivă uluiți și șocați de plăcerea nedisimulată cu care își îndeplinea sarcinile. Mengele nu părea deloc stingherit de puterea pe care-o avea asupra destinelor deținuților.[1743]

Mengele nu s-a limitat la gemeni în cercetarea elementelor ereditare. A studiat și oameni cu diformități fizice, cocoșați, transsexuali, bolnavi de gigantism și alții, iar pe unii dintre ei i-a împușcat pentru a le examina trupurile pe masa de disecție. Era interesat îndeosebi de pitici, pe care-i ținea laolaltă cu gemenii, în vederea experimentelor care urmau să determine cauzele ereditare ale malformației lor. Făcând apel la autoritatea sa, Mengele a dispus strângerea ochilor de la deținuții morți pentru institutul său din Berlin, unde cercetătorii studiau fenomenul heterocromiei (colorarea diferită a irisului). Se știe că atunci când Mengele descoperea la un pacient această anomalie congenitală, ordona să fie împușcat. La un moment dat, opt perechi de ochi (aparținând unei familii de țigani) urmau să fie transportați la Berlin, dar funcționarul însărcinat cu livrarea a descoperit că pachetul conținea doar 7 perechi de ochi. Îngrozit de reacția lui Mengele, dacă ar fi prins de veste, asistentul medical a răscolit morga după cadavre de țigani, a extirpat un ochi albastru de la unul și unul negru de la altul și i-a împachetat laolaltă cu celelalte perechi. Așadar, nici aici nu se putea

pune prea multă bază pe munca de cercetare. În buna tradiție, Mengele a dus proiectul puțin mai departe și a încercat să creeze specimene ariene perfecte din copiii pe care îi selectase și care aveau păr blond sau șaten, injectându-le ochii cu albastru de metil. După cum era de așteptat, procedura nu a reușit să modifice permanent culoarea irisului, dar a cauzat dureri uriașe, iar în anumite cazuri a dus la orbirea sau moartea subiectului. În toate aceste proiecte, Mengele se considera un om de știință și organizase chiar și un seminar științific cu asistenții lui, la care participau și deținuți cu studii medicale sau doctori din alte lagăre. Mengele prezida întâlnirile și îi ruga pe deținuții-doctori să se pronunțe asupra cazurilor discutate. Rareori însă avea loc o dezbatere, întrucât deținuții (după cum povestea unul dintre ei mai târziu), nu îndrăzneau să-l contrazică pe Mengele, de teamă să nu fie împușcați.[1744]

În anii de după război, Josef Mengele a devenit simbolul medicinii denaturate. Cu toate acestea, experimentele sale au reprezentat un procent infim din totalul de studii întreprinse de numeroși doctori pe deținuții din lagăre. Dintre acestea amintim experimentele efectuate la Dachau de profesorul Klaus Schilling, în cadrul cărora mai multe grupuri de deținuți au fost injectați cu malarie, boală care se presupunea că pune în primejdie viețile soldaților germani din Grecia, din Balcani și din Africa de Nord, și supuși la o mulțime de tratamente. Pe urmă studiul întreprins de doctorul Kurt Heissmeyer la lagărul din Neuengamme, în care 20 de copii evrei, cu vârsta cuprinsă între cinci și doisprezece ani, luați de la Auschwitz, au fost infectați cu virusul tuberculozei și tratați în diferite moduri, inclusiv prin îndepărtarea chirurgicală a glandelor umflate. Copiii care au supraviețuit au fost transportați la 20 aprilie 1945 de către unul dintre doctori la un lagăr de detenție de la Bullenheuser Damm și injectați cu morfină, după care ofițerul însoțitor SS i-a spânzurat unul câte unul, trăgând de trupurile lor pentru a se asigura că vor muri. La Auschwitz, doctorii aflați în subordinea lui Himmler experimentau pe femeile din lagăr cu injecții și cu radiații X, în căutarea unei metode ieftine și rapide pentru sterilizarea în masă. În multe cazuri, femeilor le picau dinții și părul, își pierdeau apetitul sexual sau, mai grav, tratamentul ducea la apariția cancerului. Bărbații erau bombardați cu raze X în zona testiculelor, ceea ce a dus la impotență sau la dificultăți urinare. Himmler plănuia să folosească aceste metode împotriva unei populații de 10 milioane de oameni din rasele inferioare sau pe bărbații evrei folosiți în programele

de muncă silnică, dar procedurile nu au depășit faza experimentală.[1745] Oamenii de știință de la Institutul Kaiser Wilhelm au efectuat și ei studii pe creierele sutelor de pacienți omorâți în programul de „eutanasiere", pentru a afla dacă existau semne concrete de degenerescență.[1746] În noiembrie 1942, institutele de anatomie ale universităților din Germania s-au plâns că nu aveau destule cadavre pentru cursuri și cercetare. Drept urmare, Ministerul Justiției le-a pus la dispoziție trupurile infractorilor executați în închisorile germane, fără a fi nevoie de aprobarea rudelor, decizie care în mai puțin de-un an a stârnit un val de proteste din partea institutelor, întrucât „livrările masive de cadavre ale infractorilor executați în ultimele luni a dus la o supraaglomerare a instalațiilor noastre de depozitare"[1747].

Aveau experimentele din lagăre valoare științifică? Unele, precum cele întreprinse de Mengele, erau clar defectuoase din acest punct de vedere. Altele, evident, nu aveau nicio aplicabilitate în domeniul medical. Era și cazul cercetării întreprinse de profesorul Heissmeyer la spitalul SS din Hohlenlynchen, care a dezvoltat o metodă de injectare a pacienților cu bacilul tuberculozei, omorându-i repede și permițându-le medicilor să declare tuberculoza ca fiind cauza morții. Această metodă funcționa pentru cazurile în care metoda obișnuită prin injectare cu fenol sau benzină nu era potrivită, iar corpurile începeau să emane un miros caracteristic, care ar fi trezit suspiciuni dacă decedatul în cauză era un membru important al SS-ului sau al Partidului Nazist și i se făcea o înmormântare obișnuită. În mod asemănător, inventarea de către Sigmund Rascher a capsulelor cu cianură destinate sinuciderii sau experimentele de sterilizare și castrare care aveau scopul de a elimina posibilitatea reproducerii pentru evrei și grăbirea decesului populației slave din estul Europei nu aveau nicio legătură cu ceea am numi astăzi știință medicală. Cu toate acestea, alte experimente efectuate pe prizonierii lagărelor din Germania erau privite ca veritabile studii științifice, iar rezultatele lor erau prezentate la conferințe și publicate în cele mai importante jurnale medicale. Protocoalele de cercetare au fost respectate în cazul studiilor efectuate de compania farmaceutică Bayer asupra femeilor de la Auschwitz, care fuseseră achiziționate de la SS la 700 de mărci bucata. Rezultatele experimentelor lui Karl Gebhardt și Fritz Fischer care au injectat femeile de la Ravensbrück cu gaz, bacili, stafilococi sau cu edem malign, după care au testat noi medicamente, au fost discutate ulterior în cadrul unei conferințe la care au participat

medici renumiţi, precum Ferdinand Sauerbruch. Chiar şi dacă aceste experimente au respectat protocolul ştiinţific şi au avut, pe alocuri, rezultate medicale benefice, acest lucru nu justifică metodele folosite. În multe cazuri, cercetarea medicală era imorală, pentru că punea în primejdie în mod inutil viaţa subiecţilor, iar în multe cazuri a dus la decesul lor. Lucrurile ar fi stat la fel chiar dacă subiecţii ar fi participat de bunăvoie, dat fiind că medicina are în mod fundamental rolul de-a salva vieţi, nu de a le pune capăt.[1748]

Rezistență

I

La 4 octombrie 1943, Heinrich Himmler a ținut un discurs la Poznań în fața ofițerilor superiori ai SS-ului, repetat mai mult sau mai puțin în aceeași formă, două zile mai târziu, liderilor regionali ai partidului și altor personalități importante, printre care și Joseph Goebbels sau Albert Speer.[1749] Câteva dintre declarațiile sale vor căpăta notorietate. „Evacuarea evreilor, spunea el, e o pagină vrednică de laudă în istoria noastră care nu va fi niciodată scrisă." Evreii reprezentau o amenințare la adresa Reichului. Prin urmare, erau omorâți:

> Am abordat problema femeilor și copiilor. Am fost întrebat dacă am găsit o soluție finală și în cazul lor. Simțeam că nu aveam dreptul să-i extermin – adică să-i omor sau să dau ordinul de a fi omorâți – dacă îngăduiam celor care aveau să-i răscumpere, cu alte cuvinte copiilor lor, să crească și să-i pedepsească pe fiii și pe nepoții noștri. Deși nu mi-a fost ușor, am hotărât ca acești oameni să dispară complet de pe fața Pământului. Pentru organizația care a fost însărcinată cu această datorie, a fost una din cele mai greu de realizat.[1750]

Câteva luni mai târziu, la 5 mai 1944, și din nou, la 24 mai 1944, a reluat acest discurs în fața ofițerilor armatei la Sonthofen și a descris dificultățile întâmpinate în „ducerea la îndeplinire a ordinului ostășesc pe care l-am primit", adică exterminarea evreilor. Himmler a sugerat că eliminarea nu doar a bărbaților, ci și a femeilor și copiilor era propria interpretare a ordinului lui Hitler, și e limpede că e vorba de Hitler, întrucât Himmler n-ar fi acceptat ordine din partea altcuiva.

Führerul era conştient de responsabilitatea sa generală în chestiunea evreiască. După cum le-a spus ofiţerilor de armată la 26 mai 1944: „Eliminându-i pe evrei, am scăpat Germania de primejdia formării unei celule sau a unui nucleu revoluţionar... Umanitarismul înseamnă cruzime împotriva propriului popor, aici şi pretutindeni“[1751]. Era o luptă pe viaţă şi pe moarte. Dacă nu erau eliminaţi la timp, evreii urmau să extermine întreg poporul german. Nu numai generalii şi satrapii partidului, dar şi Himmler părea să împărtăşească părerea că exterminarea evreilor era o crimă, o crimă necesară, dar totuşi o crimă. În caz contrar, de ce n-ar fi îndrăznit viitoarele cărţi de istorie s-o pomenească? O astfel de crimă se cerea a fi răzbunată, dacă Germania pierdea războiul. Aşadar, aceste discursuri, ţinute într-o perioadă când Germania o ducea tot mai prost pe plan militar, aveau scopul de a le reaminti membrilor de seamă ai partidului, precum şi generalilor de complicitatea lor la genocid, pentru a-i face să lupte până la capăt, mesaj înţeles pe deplin de Goebbels, care a scris în jurnalul personal, la 9 octombrie 1944, că Himmler „a pledat în cuvântarea sa pentru cea mai radicală şi cea mai dură soluţie, exterminarea evreimii până la ultimul om. E fără îndoială cea mai potrivită soluţie, în ciuda caracterului său brutal. Trebuie să ne asumăm responsabilitatea de a rezolva această problemă pentru generaţia actuală“[1752].

La 4 mai 1944, Himmler le transmite liderilor SS un mesaj şi mai clar. Nu se îndoia că aveau să lupte până la ultimul om. Dar voia să le amintească încă o dată că exterminarea evreilor trebuia înfăptuită oriunde şi oricând era posibil, şi fără excepţii:

> „Poporul evreiesc va fi exterminat, spune fiecare tovarăş de partid. E clar, e în plan, Eliminarea Evreimii, exterminare şi o vom face“. Dar fiecare din cei optzeci de milioane de bravi germani cunoaşte câte-un evreu de treabă. „Fără discuţie, ceilalţi sunt nişte animale, dar acesta e altfel.“ Niciunul din ei nu a văzut ce-am văzut noi, nu a trecut prin ce-am trecut noi. Majoritatea ştiţi ce înseamnă să vezi o sută de cadavre, întinse unul lângă celălalt, sau cinci sute, sau o mie. Ştiţi ce înseamnă să rezistaţi şi să treceţi prin asta – şi, cu câteva excepţii pe care le punem pe seama slăbiciunii din om – să rămâneţi verticali; asta ne-a dat nouă forţă...[1753]

Cu alte cuvinte, Himmler le spunea ofiţerilor SS răspunzători de crime că faptele lor vor fi percepute de majoritatea germanilor şi a lumii drept crime odioase.

La acel moment, evreimea europeană fusese în mare parte exterminată. O comunitate importantă de evrei rămânea însă neatinsă, anume evreii din Ungaria, iar Hitler făcea de ceva vreme presiuni asupra lui Horthy să fie predaţi. Situaţia militară a Germaniei era din ce în ce mai precară şi era tot mai evident că Horthy se pregătea să întoarcă armele, iar Ungariei, care era cea mai importantă sursă de petrol pentru Reich, nu i se putea permite să scape de sub controlul german. Hitler se întâlneşte la 18 martie 1944 cu Horthy şi îl informează că armata germană urma să pătrundă în Ungaria. Rămânea de văzut dacă va fi vărsat sânge sau nu. Horthy a fost nevoit să accepte ultimatumul şi s-a învoit să-l numească pe ambasadorul pro-german din Berlin, Döme Stójay, în funcţia de prim-ministru. Printre altele, Hitler i-a reproşat regentului maghiar că „Ungaria nu a luat măsuri pentru a soluţiona problema evreiască şi nu era pregătită să încheie socotelile cu evreii". Lucrurile urmau să se schimbe.[1754]

La 19 martie 1944, trupele germane pătrund pe teritoriul Ungariei. În aceeaşi zi, Adolf Eichmann soseşte la Budapesta, urmat la scurt timp de o unitate specială condusă de Theodor Dannecker, însărcinată cu arestarea şi deportarea evreilor maghiari. Doi extremişti antisemiţi, László Endre şi László Bary, au fost numiţi în funcţii de vârf ale Ministerului de Interne, pentru a ajuta la trecerea evreilor în evidenţă. În buna tradiţie, s-a constituit un Consiliu Evreiesc, iar la 7 aprilie 1944 s-a introdus purtarea obligatorie a stelei galbene şi au început primele arestări şi deportări în Transilvania şi în Carpato-Ucraina, unde au fost rapid construite ghetouri şi lagăre, cu ajutorul poliţiei maghiare, care şi-a oferit întreg sprijinul. Între timp, Gestapo a arestat câteva mii de evrei intelectuali, jurnalişti, politicieni de stânga sau liberali şi alte personalităţi, mai ales la Budapesta, şi i-a trimis în lagărele de concentrare din Austria. Pentru moment, soarta lor avea să rămână incertă. Nu acelaşi lucru se putea spune despre evreii din provincie, care erau acum mânaţi în lagărele şi ghetourile proaspăt construite în Ungaria. Deşi Consiliul evreiesc şi alţi evrei cunoşteau din surse private, de la postul BBC în maghiară precum şi din alte surse, soarta evreilor deportaţi cu ajutorul trenurilor la Auschwitz, evreii din

afara Budapestei nu au fost avertizați să nu se urce în trenuri. Mărturiile tipărite și larg răspândite a celor patru evrei evadați din lagăr nu au ajutat la nimic. Nu doreau probabil să stârnească un val de proteste și nici să-i împingă pe oameni să încalce legea. În paralel, însă, câțiva membri ai Consiliului au făcut uz de legăturile lor cu SS-ul pentru a se asigura că ei, familiile și prietenii lor pot fugi în România sau în alte țări vecine. Circa 8 000 de evrei au reușit să scape în acest fel.[1755] Între timp, la Berlin, Ministerul Propagandei dădea instrucțiuni presei germane să scrie despre „evreizarea" Ungariei, căreia ocupația germană avea să-i pună capăt.[1756]

Primele trenuri cu destinația Auschwitz au părăsit Ungaria la 14 mai 1944. Din acel moment, între 12 000 și 14 000 de evrei erau îmbarcați zilnic în vagoane de marfă și trimiși în lagăr. Patru camere de gazare și crematorii au fost repuse în funcțiune, lucrând zi și noapte. Au fost recrutate noi unități speciale, însărcinate cu scoaterea de urgență a cadavrelor din camerele de gazare, pentru a face loc următorilor veniți. Un deținut angajat la Fabricile Buna din apropiere zărea noapte de noapte flăcările care se înălțau la zece metri deasupra crematoriului, iar mirosul de carne arsă ajungea până la fabrică. Unul dintre crematorii a cedat uzurii, iar unitățile speciale au fost nevoite să îngroape cadavrele. Într-o vizită făcută lui Hitler la 7 iulie 1944, prim-ministrul Stójay a încercat să-l convingă pe liderul german că deportările stârneau nemulțumirea poporului maghiar, fiind percepute ca un amestec străin în treburile interne ale țării. Drept răspuns, Hitler s-a lansat într-o tiradă împotriva evreilor. Îl avertizase pe Horthy că evreii se bucurau de prea multă influență, dar în zadar. Evreii erau vinovați pentru moartea a mii de germani în raidurile aeriene. Din acest motiv „nimeni nu-i putea pretinde să fie îndurător cu această ciumă mondială. La urma urmei, nu făcea decât să respecte vechea lege talionică, «ochi pentru ochi, dinte pentru dinte»."[1757] La acea dată, papa, regele Suediei și președintele american Franklin D. Roosevelt îl contactaseră deja pe Horthy pentru a-l ruga să oprească deportările. Cu toate astea, intervenția lui Pius al XII-lea, de la 25 iunie 1944, nu făcea referire specifică la evrei și la soarta lor, iar clerul catolic maghiar a refuzat să condamne în public deportările; dimpotrivă, arhiepiscopul din Eger susținea că „ce li se întâmplă acum evreilor e doar pedeapsa binemeritată pentru păcatele lor din trecut"[1758]. La 8 iulie 1944, Horthy se impune în fața opoziției pro-naziste din guvernul maghiar și ordonă

19. Lunga retragere, 1942–1944

sistarea deportărilor, chiar de a doua zi. Cu toate acestea, Eichmann a reuşit să mai trimită două trenuri cu evrei maghiari la Auschwitz pe 19 şi 24 iulie. În acel moment, nu mai puţin de 438 000 de evrei maghiari fuseseră trimişi la Auschwitz, din care circa 394 000 au fost gazaţi imediat după sosire.[1759]

II

Aceste evenimente tragice s-au desfăşurat pe fundalul unei situaţii militare care se înrăutăţea rapid pentru Germania. La 3 noiembrie 1943, Hitler dă dispoziţii generale pentru dirijarea războiului în următoarele luni. Armata Roşie avansa în Est, dar forţele germane se aflau încă în inima teritoriului sovietic şi pentru moment nu exista nicio ameninţare directă la supravieţuirea Reichului. Pe de altă parte, primejdia invaziei iminente a Aliaţilor în Europa de Vest era mult mai mare, având în vedere distanţa relativ scurtă pe care armatele anglo-americane trebuiau s-o traverseze până la graniţa germană, odată ce ar fi reuşit să debarce pe continent. Aşadar, prioritară era construirea unor poziţii de apărare în Vest, iar Estul trebuia pentru moment să se apere singur. În acelaşi timp, însă, Hitler nu era dispus să sacrifice teritoriile din Est care aprovizionau Germania cu resurse importante de grâne, materii prime şi forţă de muncă. Iar Armata Roşie înainta neabătută, împingând Grupul de Armate Sud, condus de Manstein, înapoi la vest de Kiev, şi respingând Grupul de Armate A, sub comanda lui Kleist, din albia râului Nipru. De-a lungul frontului, din mlaştinile Pripiat până la Marea Neagră, diviziile de blindate ruseşti înaintau printre armatele germane, care erau acum epuizate, după transferul mai multor forţe şi echipamente spre Vest şi flancând poziţiile lor de apărare de la graniţele Ungariei şi României. Cele 120 000 de trupe germane şi române izolate în Crimeea au fost anihilate de o acţiune sovietică de dublă învăluire, în aprilie şi mai 1944. Ca şi în trecut, Hitler a dat vina pe generali pentru înfrângerile suferite, demiţându-i pe Manstein şi pe Kleist la 28 martie 1944 şi înlocuindu-i cu doi dintre ofiţerii superiori preferaţi, Ferdinand Schörner şi Walter Model. Ambii erau nazişti devotaţi, dar nu aveau calităţile predecesorilor.[1760]

Înfrângerile arătau că Armata Roşie preluase acum complet iniţiativa. Nu se punea problema unor contraatacuri germane, la orice nivel. Schörner, Model şi ceilalţi comandanţi de armată nu puteau decât bănui unde urma să cadă următoarea lovitură a Armatei Roşii. Dar nu era uşor. Stalin, Jukov şi generalii sovietici voiau să dea impresia omologilor germani că atacul se va produce în Ucraina, pe baza victoriilor repurtate în primăvara acelui an. Model l-a convins pe Hitler să transfere un număr mare de întăriri şi echipament pentru a susţine trupele sale (acum redenumite Grupul de Armate Nord Ucraina), cerând întăriri şi de la Grupul de Armate Centru din Bielorusia, aflat sub comanda feldmareşalului Ernst Busch. Dar sectorul central al frontului se lărgise spre est, după victoriile Armatei Roşii din primăvară, repurtate la nord şi la sud de acesta. Încercările anterioare ale forţelor sovietice de a reduce sectorul eşuaseră. În loc să-şi divizeze forţele în sectoare disparate ale frontului, Stalin şi comandanţii săi au desfăşurat în secret un număr masiv de întăriri (soldaţi, tancuri şi armament) în această zonă, sperând într-o lovitură decisivă – denumire de cod Operaţiunea Bagration. Bizuindu-se pe asigurările repetate (dar eronate) ale serviciului de spionaj german, Busch a plecat pentru câteva zile, nesocotind tulburările din spatele forţelor sale, unde, începând cu noaptea de 20 iunie 1944, partizanii pro-sovietici au aruncat în aer sute de linii de cale ferată şi drumuri pentru a îngreuna accesul întăririlor germane. Un milion şi jumătate de trupe sovietice, dotate cu un număr impresionant de tancuri, blindate, şi artilerie, au declanşat o manevră uriaşă de învăluire, asemănătoare celor întreprinse de germani în anii precedenţi, cu o serie de atacuri ale blindatelor. Busch s-a întors pe front, însă Hitler a refuzat să îi permită se retragă. În mai puţin de două săptămâni de la declanşarea ofensivei, 300 000 de trupe germane au fost anihilate sau capturate. Până la mijlocul lunii iulie, forţele sovietice înaintaseră 320 de kilometri în sectorul central al frontului şi se opriseră pentru regrupare. La 17 iulie 1944, un cortegiu de 57 000 de prizonieri germani au fost mărşăluiţi prin centrul Moscovei, ca în triumfurile romane. Mulţi se predaseră. Nu mai doreau să treacă prin experienţa Stalingradului. A fost una dintre cele mai spectaculoase şi mărețe victorii ale războiului.[1761]

Operaţiunea Bagration a deschis calea unor noi ofensive pe linia frontului. În nord, trupele sovietice au ajuns până la Marea Baltică, la vest de Riga. Trimis să întoarcă sorţii bătăliei, Schörner a reuşit să respingă armata sovietică şi să recucerească suficient teritoriu de coastă

pentru a reface comunicațiile, dar forțele sale au fost nevoite să se retragă din Estonia și mare parte din Letonia, pentru a evita încercuirea. Între 5 și 9 octombrie 1941, forțele sovietice au avansat din nou până la mare. Trupelor germane le lipseau resursele necesare pentru un contraatac, dar grație proviziilor și întăririlor venite de pe mare, mânați de-un sentiment de disperare, întrucât apărau Prusia Răsăriteană și pentru că liniile de comunicații ale rușilor erau prea extinse, au reușit să încetinească avântul sovieticilor până i-au oprit de tot. Cu toate acestea, Armata Roșie lansase deja un atac asupra Finlandei în iunie 1944, ridicând asediul din Leningrad și determinându-i pe finlandezi să semneze un tratat de pace. La 4 septembrie 1944, un nou guvern, condus de mareșalul Mannerheim, a semnat un armistițiu conform căruia granițele din 1940 aveau să fie reinstaurate, iar soldații germani din țară aveau să fie arestați și întemnițați ca prizonieri de război. În sud, Grupul de Armate Nord Ucraina a lui Model, slăbit în urma transferului de trupe și echipament către Grupul de Armate Centru care încerca să țină linia frontului, a primit o serie de lovituri năprasnice din partea blindatelor sovietice și s-a retras spre Munții Carpați. Comandanții Armatei Roșii recurgeau acum la acele tactici (pătrunderea în forță a blindatelor prin liniile inamice), folosite de germani cu ceva vreme în urmă. Sovieticii se bucurau de o netă superioritate în privința armamentului și echipamentului și au preluat și supremația aerului, odată ce aviația germană a fost transferată în vest, pentru a da piept cu bombardierele Aliaților. Totodată, fabricau cantități uriașe de artilerie, în încercarea de-a pustii liniile inamice înainte de a arunca tancurile în luptă. Cel mai de temut era lansatorul de rachete rusesc Katiușa, folosit pentru prima oară la Smolensk în 1941. Când aruncătorul (păstrat secret până atunci) a lansat cu un zgomot infernal zeci de rachete spre inamic, soldații germani și sovietici deopotrivă au fugit de spaimă. Inițial, n-a fost prea eficient și nu bătea mai departe de 16 kilometri, dar până în 1944 a fost îmbunătățit și fabricat în cantități impresionante. Soldații germani o botezaseră „Orga lui Stalin", din cauza cilindrilor strâns lipiți prin care erau slobozite rachetele. Nu dispuneau însă de dispozitive similare, pentru a răspunde atacurilor.[1762]

Forțele sovietice se apropiau iute de porțile Varșoviei. Stalin a anunțat numirea unui guvern marionetă polonez, un rival al regimului exilat, care se afla la Londra. Armata Teritorială, brațul armat al

regimului aflat în exil, o organizație naționalistă cu elemente antisemite, a fost zdrobită de Armata Roșie pe măsură ce aceasta avansa în teritoriul polonez. Cu toate acestea, când Stalin le-a cerut cetățenilor Varșoviei să se ridice împotriva asupritorilor germani, urmând ca Armata Roșie să pătrundă cât de curând în oraș, Armata Teritorială din Varșovia a decis să declanșeze o revoltă la 1 august 1944, temându-se că, în caz contrar, Stalin avea să-i eticheteze drept pro-germani și nădăjduind totodată să câștige influență politică prin capturarea orașului. Armata Teritorială era prost echipată, întrucât majoritatea armamentului și muniției erau folosite pentru activitățile partizanilor din provincie, și era slab pregătită. Comandanții n-au dat multă importanță insurecției declanșate în ghetou cu un an în urmă și n-au luat aminte la soarta rebelilor. Polonezii au luptat cu înverșunare împotriva tancurilor, artileriei, mitralierelor și aruncătoarelor de flăcări cu cocteiluri Molotov, pistoale și puști. Timp de două luni, scenele înfiorătoare din 1943 s-au reluat la o scară mai largă, iar unitățile germane de SS și poliție, aflate sub comanda lui Erich von dem Bach-Zelewski, au reușit să-i izoleze pe rebeli, au redus insurecția la câteva grupări mici de rezistență, și în cele din urmă au anihilat-o în întregime, distrugând aproape tot orașul în decursul luptelor. Germanii au pierdut 26 000 de soldați, dar numărul polonezilor care și-au pierdut viața, bărbați, femei și copii, se ridica la peste 200 000. Bach-Zelewski masacra pe oricine, având în subordinea sa ucraineni, renegați sovietici și infractori recrutați din lagărele de concentrare. Scenele precum cea descrisă de asistenta rebelă, când trupele SS și soldații ucraineni au intrat în spitalul unde lucra, erau la ordinea zilei:

> Îi loveau și îi hărțuiau pe răniții care zăceau la podea, numindu-i nenorociți și bandiți polonezi. I-au călcat în picioare pe cei căzuți, urlând într-un mod înfiorător. Au împroșcat sânge și bucăți de creier peste tot... La un moment dat a intrat o unitate de soldați germani, conduși de un ofițer care a întrebat: „Ce se întâmplă aici?". După ce i-a gonit pe criminali a dat ordine ca trupurile celor morți să fie acoperite și i-a rugat calm pe cei care supraviețuiseră și se puteau ține pe picioare să iasă în curte. Eram convinși că urmau să-i împuște. După unul sau două ceasuri, o altă hoardă de soldați germani și ucraineni a intrat, aducând... paie. Unul din ei a turnat benzină peste grămada de paie...

A urmat o explozie şi un urlet groaznic – focul era chiar în spatele nostru. Germanii dădeau foc spitalului şi îi împuşcau pe răniţi.[1772]

În decursul acelor săptămâni, alte incidente similare, unele dintre ele chiar mai îngrozitoare, au avut loc în capitala Poloniei. Himmler ordonase distrugerea întregului oraş, precum şi a populaţiei sale. Centrul culturii poloneze urma să fie ras de pe faţa pământului. Lui Hitler i-a spus că, din punct de vedere istoric, „e nemaipomenit că polonezii au dat tonul". Acest lucru avea să le permită să încheie decisiv „problema poloneză"[1773].

La ordinele lui Stalin, Armata Roşie n-a intervenit în conflict, ci s-a concentrat pe stabilirea unor capete de pod pe râurile Vistula şi Narva, şi n-a acordat asistenţă celor câţiva piloţi anglo-americani care încercau să paraşuteze provizii insurgenţilor. Majoritatea pachetelor aterizau pe teritoriul german, iar transporturile aeriene nu ajutau la nimic, întrucât Stalin refuzase să-i lase pe piloţi să folosească pistele de aterizare sovietice, iar comandanţii forţelor aeriene erau şovăielnici. Stalin era de părere că revolta îşi atinsese scopul: germanii suferiseră pierderi grele, iar inconvenabila Armată Teritorială fusese de asemenea anihilată. După ce ultimii rebeli s-au predat la 2 octombrie 1944, Stalin a ordonat cucerirea oraşului năruit.[1774] „În faţa unei asemenea privelişti, trebuie să-ţi închizi ochii şi inima, scria Wilm Hosenfeld pe măsură ce lupta inegală continua. Populaţia e exterminată fără milă."[1775] După ce revolta din Varşovia a fost în cele din urmă înăbuşită, Hosenfeld a urmărit „şirurile nesfârşite de rebeli capturaţi. Eram complet uimiţi de mândria întipărită pe chipurile lor". În mod special l-au impresionat femeile, care mergeau cu fruntea sus şi cântau cântece patriotice.[1776] A cerut să fie recunoscuţi ca inamici combatanţi, ceea ce însemna în teorie că intrau sub incidenţa legilor de război, dar, după cum era de aşteptat, superiorii i-au refuzat cererea. Hosenfeld a primit ordinul de a-i interoga pe supravieţuitori. „Încerc să salvez pe oricine poate fi salvat", scria el.[1777]

În Vest, Aliaţii continuau pregătirile pentru invadarea Franţei prin Canalul Mânecii. S-au făcut eforturi susţinute pentru a induce armata germană în eroare cu privire la ţinta debarcării: zvonurile indicau Norvegia sau Calais (oraş portuar în nordul Franţei). Peste un milion de trupe britanice, americane, franceze, canadiene şi de altă naţionalitate

s-au strâns în sud-estul Angliei sub comanda supremă a generalului american Dwight D. Eisenhower. În noaptea din 5–6 iunie 1944, şase cuirasate, 23 de crucişătoare şi 80 de distrugătoare au purtat trupele de-a lungul Canalului, în timp ce trei divizii de paraşutişti au aterizat în spatele forţelor germane. Marina germană era scoasă practic din acţiune, forţele aeriene slăbite de pierderile suferite în timpul bombardamentelor anterioare din cadrul Operaţiunii Steinbock, iar forţele germane erau împrăştiate pretutindeni în Europa şi nu dispuneau de unităţi de elită, (comasate pe Frontul de Est), drept urmare, Aliaţii au întâmpinat o rezistenţă modestă. Avangarda Aliaţilor a debarcat pe plaje alese din timp. Decimate de bombardamentele aeriene şi navale, trupele germane au fost copleşite de forţele invadatoare şi, cu excepţia plajei Omaha, rezistenţa a fost rapid anihilată. Cu ajutorul porturilor prefabricate „Mulberry“, remorcate şi asamblate la faţa locului, trupele Aliate au debarcat în cinci capete de port şi s-au regrupat înainte ca armata germană să primească destule întăriri pentru a-i putea respinge. Cucerirea oraşului Cherbourg le-a asigurat accesul la un port marin, deschizând calea transportului masiv de trupe şi echipament. Întăririle germane au purtat o luptă crâncenă, dar comandanţii germani, Rundstedt şi adjunctul său, Rommel, nu dispuneau de o strategie pentru a respinge forţele invadatoare, care au avansat treptat prin Normandia. Germanii luptau acum un război pe două fronturi.[1763]

Hitler a reacţionat în manieră caracteristică, învinuindu-i pe generali. Aceştia nu conteneau cu rapoartele pesimiste şi cereau să se retragă, în loc să rămână pe poziţii şi să lupte până la ultimul om. La 1 iulie 1944, extenuat de certurile constante cu Führerul, Şeful Statului-Major General, Kurt Zeitzler, a cedat psihic şi a părăsit biroul. Hitler l-a dat afară din armată în ianuarie 1945 şi i-a interzis să mai poarte uniforma. În locul său a fost numit generalul Heinz Guderian, la 21 iulie 1944. În vest, feldmareşalul von Rundstedt a fost demis două zile mai târziu, împreună cu Hugo Sperrle, comandantul forţelor armate, renumit pentru bombardamentele asupra Guernicăi în timpul Războiului Civil spaniol, dar care acum era învinuit de Hitler pentru că nu reuşise să organizeze o defensivă aeriană împotriva armatelor invadatoare. În locul lui Rundstedt a fost numit feldmareşalul Günther von Kluge. Pe Frontul de Est, feldmareşalul Ernst Busch a fost demis pentru înfrângerea catastrofală suferită de Grupul de Armate Centru în timpul Operaţiunii

Bagration și înlocuit cu feldmareșalul Walter Model, unul dintre puținii ofițeri superiori care continua să se bucure de încrederea lui Hitler. Disprețul resimțit de Hitler pentru majoritatea generalilor săi devenise evident la 14 iulie 1944, când a părăsit Berghof pentru ultima oară, ca să se retragă la sediul său din „Vizuina lupului", la Rastenburg.

III

Catastrofele militare din primăvara și începutul verii anului 1944 au dus la răspândirea mișcărilor de rezistență nu doar în Europa sub ocupație, ci și în Germania. În urma înfrângerilor din anul precedent, populația devenise tot mai neîncrezătoare și mai sceptică la adresa regimului. Efectele devastatoare ale bombardamentelor au slăbit și mai mult autoritatea statului. Cu toate acestea, tentativele deschise de rezistență sau sfidare erau încă rare. Nemulțumirea, înstrăinarea de național-socialism, neîncrederea în sistemul de propagandă a lui Goebbels, toate erau atent monitorizate de Serviciul de Securitate al SS și de alte agenții, și rareori duceau la acțiuni în forță. Sfidările individuale duceau la arestarea, judecarea și deseori executarea persoanei în cauză. Rezistența colectivă era o sarcină extrem de dificil de realizat. Organizațiile de rezistență comuniste și social-democrate fuseseră zdrobite de Gestapo la mijlocul anilor '30 și liderii ambelor partide erau fie în exil, fie în închisoare sau în lagăre de concentrare. Alături de înăsprirea măsurilor restrictive în anii de război, Pactul Ribbentrop-Molotov i-a descurajat pe foștii activiști ai mișcărilor muncitorești în organizarea oricărui fel de opoziție. Euforia generată de spectaculoasele victorii din 1939 și 1940 era larg răspândită în rândul clasei muncitoare, inclusiv în rândurile foștilor social-democrați. Din rațiuni preventive, Gestapo a arestat și închis un număr de foști funcționari comuniști pentru a nu le oferi posibilitatea să organizeze campanii de subversiune. Abia în 1942, după înfrângerea armatei germane la Moscova, rezistența clandestină a grupărilor comuniste a început să iasă din nou la suprafață, în „fortărețele" clasei muncitoare industriale, precum Saxonia, Turingia, Berlin și Ruhr. Unele au încercat să stabilească legături cu conducerea partidului exilat, care se afla la Moscova, dar conexiunile erau intermitente și mișcarea nu era coordonată de regulă

de la centru. Comuniştii au reuşit să distribuie pliante în care încurajau opoziţia faţă de regimul nazist şi chiar susţineau acţiunile de sabotaj, dar n-au reuşit să facă mare lucru înainte de a fi zdrobiţi de către Gestapo. Cea mai spectaculoasă mişcare a fost fără îndoială organizată de un grup de tineri evrei comunişti şi simpatizanţii lor, conduşi de Herbert Baum, care au reuşit să arunce în aer o parte din expoziţia anti-sovietică, prezentată de Goebbels la Berlin. Şi aceştia au fost rapid trădaţi Gestapo. Dintre ei, treizeci au fost arestaţi şi judecaţi de către Tribunalul Poporului, iar cincisprezece au fost executaţi.[1778]

Încă de la mijlocul anilor '30, linia oficială a partidului comunist sovietic sublinia necesitatea unei colaborări între comunişti şi social-democraţi, pe „un front popular". Dar această tactică se confrunta cu diferite dificultăţi, de ambele părţi. Social-democraţii suspectau, pe bună dreptate, că grupările clandestine ale comuniştilor erau supravegheate mai îndeaproape decât erau ei înşişi şi pericolele unei colaborări au fost ilustrate în chip dureros la 22 iunie 1944, când toţi cei prezenţi la întâlnirea dintre social-democraţii Julius Leber şi Adolf Reichwein şi un grup de funcţionari comunişti la Berlin au fost arestaţi. Din perspectiva comuniştilor, era neîndoielnic că, după sfârşitul războiului, social-democraţii urmau să redevină cei mai importanţi rivali în acapararea susţinerii clasei muncitoare industriale, aşa că orice cooperare trebuia să fie temporară şi strict tactică, fără a face niciun fel de concesii unui viitor inamic politic. În lagărele de concentrare, şi mai ales la Buchenwald, comuniştii îşi formaseră propriile grupuri, foarte iscusite în organizarea prizonierilor. Conducerea lagărului a încurajat numirea comuniştilor ca lideri de sector şi supraveghetori, văzându-i pe comunişti drept oameni de încredere care îşi puteau îndeplini sarcinile cu eficienţă. Prizonierii comunişti încercau să menţină un sentiment de solidaritate şi să-i protejeze pe camarazii lor, îndreptând muncile mai dificile şi mai periculoase spre alte categorii de prizonieri, precum „neadaptaţii" şi criminalii. Deşi păstrau o relaţie favorabilă cu SS-ul, sperau de asemenea să îmbunătăţească condiţiile generale de trai în lagăr, de care să beneficieze toţi prizonierii pe termen lung. În contextul dat nu exista posibilitatea unei cooperări eficiente cu social-democraţii sau cu ceilalţi prizonieri politici. Solidaritatea în cadrul grupului comunist era de primă importanţă. Această poziţie precară în care se aflau, pe de-o parte, încercând să

stabilească un echilibru între puritatea ideologică, pe de altă parte, colaborând în mod eficient cu SS-ul, a dus la controverse larg răspândite după război.[1779]

Un singur grup extraordinar de factură comunistă, fără a îmbrăţişa însă disciplina comunistă şi nici ideologia stalinistă, a reuşit să supravieţuiască de la începutul celui de-al Treilea Reich. Acesta era cunoscut de Gestapo sub numele de *Rote Kapelle* (Orchestra Roşie), deşi, în fapt, nu era nimic mai mult decât o serie de grupări clandestine care se suprapuneau şi funcţionau în manieră diferită. Încă de la sfârşitul anului 1941, contraspionajul militar din Bruxelles şi Paris a descoperit o reţea extinsă de agenţi sovietici, activi încă de la mijlocul anilor '30. Aceasta păstra legătura cu un cerc de rezistenţă din Berlin, format în jurul unui angajat din Ministerul Economiei, Arvid Harnack, şi al unui ataşat din Ministerul Forţelor Aeriene, Harro Schulze-Boysen. Harnack era un economist marxist care credea într-o Germanie paşnică, socialistă, în timp ce Schulze-Boysen era un revoluţionar naţionalist radical, care fusese arestat şi torturat de nazişti în 1933. O parte din adepţii lor erau membri ai Partidului Comunist, dar grupul era, în esenţă, independent. Femeile jucau un rol extrem de important, mai ales soţia lui Harnack, Mildred Harnack-Fish, istoric literar, şi soţia lui Schulze-Boysen, Libertas, care-şi formase o părere extrem de proastă despre propaganda nazistă, după ce lucrase în departamentul de filme al Ministerului Propagandei. Pentru a nu atrage atenţia asupra lui, Harnack se înscrisese în partidul nazist în 1937. Grupul ajuta refugiaţi politici să scape din Germania, distribuia pliante nu numai germanilor, ci şi muncitorilor străini, şi luase legătura cu ambasada SUA şi a Uniunii Sovietice, pe care le înştiinţau despre crimele nazismului. Impresionaţi de activitatea lor, sovieticii le-au furnizat staţii de transmisie-recepţie, cu ajutorul cărora grupul a informat Kremlinul despre economia de război a Germaniei şi despre invazia iminentă, dar Stalin a refuzat să ia în considerare avertismentul. Pliantele distribuite au devenit mai consistente şi mai ambiţioase, inclusiv unul scris de Schulze-Boysen, care avertiza că Hitler urma să împărtăşească soarta lui Napoleon, în Rusia. Mesajele au fost interceptate de contraspionajul german militar, fapt care a dus la arestarea lui Schulze-Boysen la 30 august 194 şi a lui Harnack la 7 septembrie. Arestările s-au ţinut lanţ, iar cifra lor a ajuns la 130. După o serie de procese rapide, mai bine de cincizeci

dintre ei au fost executați, inclusiv soții Harnack și Schulze-Boysen. La insistența lui Hitler, condamnații au fost spânzurați.[1780]

Așa-numita „Orchestră Roșie“ nu a fost o rețea sovietică de spionaj, așa cum susținea propaganda, ci o mișcare de rezistență internă, acționând aproape complet independent față de Moscova. Nu a fost nici pe departe singura grupare de stânga de acest fel, ci doar cea mai consistentă. În acea perioadă s-a remarcat și o organizație măruntă, puțin cunoscută, dar compactă, denumită *Bund: Gemeinschaft für sozialistisches Leben* (Liga Comunității pentru un Trai Socialist). Creată la începutul anilor '20 de către conferențiarul în educație sexuală Artur Jacobs, organizația a fondat un număr de centre pentru dezbateri, serate dansante și cursuri de educație fizică, și a încercat să impună un stil de viață bazat pe transcenderea claselor sociale și a egoismului individual. O parte din membrii săi erau comuniști, alții erau social-democrați; mulți dintre ei nu aveau nicio afiliație politică. În orice caz, membrii grupului își lăsau carnetele de partid la ușă atunci când intrau în sediul Ligii. De la bun început, Liga a înțeles că antisemitismul era nucleul ideologiei naziste, astfel că din 1933 a intrat în clandestinitate și i-a ajutat pe evrei să scape de arest, iar din 1941, de deportare. Numărul redus de membri – nu a depășit niciodată câteva sute, chiar și în anii '20 – și legăturile personale strânse care se formaseră între aceștia au ajutat Liga să nu intre în colimatorul poliției secrete. Organizau acte false pentru evreii care se ascundeau, îi transportau în siguranță dintr-un loc în altul și îi ajutau să scape de Gestapo. Pentru membrii Ligii, era o modalitate prin care se păstra spiritul egalității sociale și rasiale, în ciuda persecuției naziștilor. În acest fel, au oferit o alternativă la activitățile obișnuite ale grupărilor de rezistență de stânga, care se concentrau, zadarnic, să trezească o opoziție populară împotriva naziștilor.[1781]

La data înființării Ligii în anii '20, mici grupuri cu diverse interese politice încercau să propună noi stiluri de viață. În acest context a luat naștere o mișcare de rezistență mult mai cunoscută, „Trandafirul Alb“, ai cărei membri fuseseră implicați în mișcarea independentă a tineretului, din anii Republicii de la Weimar. Avântul inițial pentru mișcarea nazistă a fost iute retezat de rasismul și antisemitismul partidului, de încălcarea libertăților personale și, mai presus de toate, de violența nemărginită pe care regimul a dezlănțuit-o asupra Frontului de Est în 1941–1942. În timp ce studiau medicina la Universitatea din

München, o parte din tinerii care au jucat un rol cheie în înfiinţarea grupului au fost trimişi să lucreze ca medici pe Frontul de Est. Grupul s-a extins treptat, astfel că pe lângă Kurt Huber, un profesor din München care pentru mulţi jucase rolul mentorului, în mişcare au intrat prieteni, colegi şi alţi studenţi din universităţi, de la Freiburg la Stuttgart, şi mai ales din Hamburg. În conducerea grupului se aflau fraţii Hans şi Sophie Scholl, dar şi alţi studenţi din München, precum Alexander Schmorell, Cristoph Probst şi Willi Graf. Unii au luat legătura cu Falk Harnack, fratele unuia dintre liderii mişcării „Orchestra Roşie", dar acesta nu a răspuns chemării lor. Pe măsură ce prindea contur, grupul a devenit tot mai îndrăzneţ, redactând şi distribuind unui public larg şi mai mult sau mai puţin aleatoriu o serie de şase pliante, cu un tiraj care a variat de la câteva sute la câteva mii de exemplare. Prin intermediul pliantelor, grupul încerca să convingă opinia publică să-l răstoarne pe Hitler şi regimul nazist şi astfel să pună capăt războiului. Condamnau fără menajamente masacrarea evreilor şi a elitelor poloneze, şi puneau la stâlpul infamiei şi blamau apatia cu care trata poporul german „crimele groaznice" comise de regimul nazist. După Stalingrad, au desenat graffiti pe clădirile publice din München („Hitler autorul genocidului", „Libertate" ş.a.). La 18 februarie 1943, Hans şi Sophie Scholl au fost văzuţi de către portar împărţind pliante în curtea universităţii. Acesta a anunţat Gestapo şi cei doi au fost arestaţi. Deşi au refuzat sub tortură să-i trădeze pe ceilalţi membri ai grupului, aceştia au fost arestaţi la scurtă vreme după incident. Hitler a insistat ca procesul lor să fie rapid, pentru a nu stârni nemulţumirea publicului. Probst şi fraţii Scholl au fost aduşi în faţa Tribunalului Poporului la 22 februarie 1943, au fost găsiţi vinovaţi de trădare şi decapitaţi. Huber, Schmorell şi Graf au fost condamnaţi la 19 aprilie, şi de asemenea executaţi. Alţi zece membri au fost trimişi la închisoare. Grupul din Hamburg a continuat să distribuie pliante, dar a fost descoperit în cele din urmă de Gestapo. Ultimul membru a fost arestat în iunie 1944. Câteva exemplare din ultimul pliant au ajuns în Marea Britanie via Suedia, iar Forţele Aeriene ale Armatei Britanice au aruncat sute de mii de copii din avion deasupra Germaniei, în primăvara anului 1943.[1782] Mulţi germani au citit mesajul.

Majoritatea comuniştilor şi social-democraţilor aşteptau răbdători să se schimbe vremurile şi nu îşi făceau publice convingerile. E greu de spus cât de răspândit era acest comportament. Grăitor e jurnalul

Erikăi S., născută în Hamburg în 1926, într-o familie de foşti social-democraţi. Scrierile sale îmbină cu naturaleţe relatarea grijilor de zi cu zi cu indignarea resimţită faţă de relele pricinuite de război. „Ah, de s-ar sfârşi odată acest război nenorocit! N-avem ce mânca şi-apoi toate aceste crime oribile, te apucă groaza când te gândeşti la toate victimele şi supravieţuitorii. Nu ştim câţi tineri şi-au dat deja viaţa pentru această cauză diabolică a lui Hitler, însă ştim că e un carnagiu uriaş. Nimic mai mult“, scria ea la 4 iunie 1942.[1783] Aceste sentimente erau fără îndoială împărtăşite de tatăl ei, care fusese arestat de mai multe ori, ultima dată la 23 august 1944. Neînfricata Erika a compus o scrisoare pentru Himmler, asigurându-l că părinţii „m-au crescut pe mine şi pe fratele meu de paisprezece ani, în spiritul naţional-socialist“. I-a reamintit şefului SS că făcea parte din Liga Tinerelor Femei şi că se înscrisese în partidul nazist în luna aprilie a anului trecut. Îi era greu să înţeleagă de ce fusese arestat tatăl ei. După ce a aşteptat în van un răspuns, s-a dus la cel mai apropiat birou al Gestapo pentru a continua căutarea. Ofiţerii au fost politicoşi, dar nu i-au dat niciun răspuns. „Te vezi supus unui tratament greu de îndurat. Şi asta doar ca să nu atragi atenţie asupra ta“, scria ea în jurnalul personal.[1784]

IV

Niciuna dintre mişcările de rezistenţă nu a reuşit să răstoarne regimul nazist. Una singură era în măsură de aşa ceva, mai precis un grup de rezistenţă în rândurile ofiţerilor superiori ai armatei, care a prins contur în 1938, după intervenţia nesăbuită a lui Hitler în Cehoslovacia, într-un moment în care Germania nu era pregătită de război. Victoriile din 1939–1940 i-au redus la tăcere.[1785] Numai câţiva, precum fostul ambasador din Italia, Ulrich von Hassell, erau convinşi de iresponsabilitatea criminală a regimului (cum o numea el) şi erau şocaţi de distrugerile provocate de germani în Europa de Est. La 8 octombrie 1940, Hassell scrie că e intolerabil ca „evreii să fie exterminaţi în chip sistematic, ca să nu mai amintim de campania demonică lansată împotriva elitei intelectuale poloneze, cu scopul anihilării ei totale“[1786]. Alţi oameni cu greutate din Ministerul de Externe, inclusiv secretarul de stat Ernst von Weizsäcker, Adam von Trott zu Solz şi Hans-Bernd von Haeften, împărtăşeau de multă vreme părerile lui Hassell. Hassell

a discutat şi cu un număr restrâns de civili care aveau aceleaşi păreri ca şi el, oameni care ocupau poziţii importante în cadrul guvernului şi administraţiei, mai ales Carl Goerdeler, fostul Comisar al Comerţului şi fostul primar al Leipzigului, şi cu Johannes Popitz, ministrul finanţelor din Prusia. Fostul Şef al Statului-Major General, Ludwig Beck, făcea parte dintr-un grup restrâns de ofiţeri pe care victoriile din prima parte a războiului îi lăsaseră reci. Alţii, precum Franz Halder, care intenţionase la un moment dat să-l aresteze pe Hitler şi să instaureze un regim militar, s-au mulţumit să mormăie la felul în care Führerul dirija operaţiunile, chiar şi după 1941, când situaţia s-a complicat pentru Germania. La fel ca majoritatea ofiţerilor superiori, Beck susţinea ideea cruciadei împotriva ameninţării bolşevice din Uniunea Sovietică, aşa cum o vedeau ei, şi considera că până şi cele mai dure măsuri erau justificate. Cercul creat în jurul şefului contraspionajului militar, amiralul Wilhelm von Canaris, şi al Şefului de Stat-Major Hans Oster, implicat la rându-i în conspiraţia din 1938 şi îngrijorat de-o bună bucată de vreme de beligeranţa excesivă a Führerului, împărtăşea în mare aceste puncte de vedere şi considera că era inoportun să încerce să schimbe ceva atâta vreme cât Hitler se bucura de o largă susţinere populară. Printre ei se afla şi tânărul teolog Dietrich Bonhoeffer, personaj influent în cadrul Bisericii Mărturisitoare, care însă nu fusese implicat în confruntările bisericii cu regimul nazist de la mijlocul anilor '30, întrucât în acea perioadă slujea ca pastor în Londra. Bonhoeffer fusese recrutat în contraspionajul militar în 1940 şi curând s-a alăturat grupului de opoziţie.[1787]

Un număr restrâns de ofiţeri, majoritatea aparţinând aristocraţiei din tânăra generaţie, precum Fabian von Schlabrendorff şi Henning von Tresckow, din comandamentul Grupului de Armate Centru, erau îngroziţi de atrocităţile comise în Est şi hotărâţi să ia măsuri în acest sens. Dintre toţi, Tresckow, care îl susţinuse iniţial pe Hitler, fusese extrem de şocat de brutalitatea şi ilegalităţile comise regimului nazist. Ofiţer prusac până în măduva oaselor, Tresckow considera că soldaţii inamici trebuiau trataţi conform legilor de război şi a încercat să evite să se conformeze ordinului de a-i împuşca pe comisarii politici sovietici pe loc. Superiorul său, feldmareşalul Hans von Kluge, ar fi dorit să se alăture rezistenţei, dar era prea prudent pentru a merge până la capăt. La originea opoziţiei crescânde se aflau şi obiecţii de ordin moral la ideologia nazistă, exprimate în taină de Cercul Kreisau (aşa cum a

fost denumit ulterior de către Gestapo), o rețea disparată de intelectuali (peste o sută la un moment dat) care se întâlneau la moșia contelui Helmut von Moltke, la Kreisau, în Silezia Inferioară, pentru a discuta situația. În trei rânduri, între 1942–1943, au ținut și conferințe mai ample, la care au participat teologi, avocați, foști politicieni social-democrați și oameni din diverse medii sociale. Câțiva din membrii rețelei ocupau funcții guvernamentale de mică importanță, printre ei și contele Peter Yorck von Wartenburg (funcționar civil în biroul Comisarului Comerțului), și contele Fritz-Dietlof von der Schulenberg, care era Președintele Adjunct al Poliției din Berlin. Moltke lucra în departamentul însărcinat cu gestionarea prizonierilor de război, din cadrul Înaltului Comandament al Forțelor Armate. Multe grupuri, precum cele din Ministerul de Externe sau de contraspionaj, aveau și experiența altor țări, ceea ce nu făcea decât să le întărească sentimentele anti-naziste. Convingerile lor erau pătrunse de un idealism pur. La 9 august 1943, se pun de acord asupra unei serii de principii fundamentale care urmau să fie implementate după căderea regimului nazist. Acestea puneau accent pe creștinism, ca fundament al regenerării morale a poporului german. Drepturile de bază aveau să fie restabilite. Din punct de vedere politic, Germania avea să devină un stat federal, slab centralizat. Țara urma să fie împărțită în provincii de câte 3–5 milioane de locuitori, împărțite la rândul lor în comunități autonome, organizate în districte. Fiecare regiune urma să aibă un parlament ales de către adunările districtuale, iar parlamentul național avea să fie ales de parlamentele provinciilor. Vârsta minimă pentru votare urma să fie 27 de ani. De asemenea, Cercul Kreisau spera să întemeieze un fel de comunitate internațională a statelor, pentru a reduce riscul izbucnirii altor războaie. Toate aceste principii exprimau un idealism radical-conservator, care trata cu neîncredere „societatea de masă" modernă și își propunea să dea rădăcini populației, mergând pe valori creștine și identități locale. Grupul trata capitalismul cu scepticism și susținea dreptul comun de proprietate asupra principalelor industrii, precum și „coresponsabilitatea" muncitorilor în fiecare uzină. Excesele urbanizării urmau să fie remediate de proiectul guvernamental „o grădină pentru fiecare familie"[1788].

Cercul Kreisau și membrii săi au dezvoltat legături multiple și neconsecvente cu membri ai rezistenței civile și militare, și la 8 ianuarie 1943 a avut loc o întâlnire între reprezentanții celor două grupuri.

Lucrurile n-au mers conform așteptărilor. Moltke îl considera pe Goerdeler un reacționar, în timp ce politicienii cu mai multă experiență, precum Hassell, erau de părere că mulți „tineri“ erau nerealiști.[1789] Moltke, Trott și alții au încercat să stabilească legături cu Aliații occidentali și să-i convingă să colaboreze la reconstruirea Germaniei după victorie, dar fără succes. Aliații aveau propriile planuri. Neîncrederea în modelul democratic parlamentar al occidentalilor care, în opinia cercului Kreisau, eșuase în timpul Republicii de la Weimar, era împărtășită de majoritatea membrilor rezistenței și deci erau șanse mici ca englezii și americanii să accepte propunerile lor constituționale. Goerdeler și cei din conspirația militară aveau și mai puține șanse de a câștiga susținerea Aliaților. Persoane cu greutate din grup au revizuit și au compus o serie de obiective care deveneau din ce în ce mai modeste, pe măsură ce situația militară a Germaniei se înrăutățea, dar chiar și în mai 1944 au inclus pe listă un tratat de pace bazat pe frontierele germane din 1914, alături de Austria, Sudetenland și Tirolul de Sud, autonomie pentru Alsacia-Lorena și păstrarea unei forțe de apărare în Est.

Ideile constituționale ale conspiratorilor variau de la un stat autoritar, cvasi-corporatist, sugerat de Hassell, la un model parlamentar, susținut de Goerdeler, în încercarea de a-i mulțumi, printre altele, pe social-democrații din grup, precum Julius Leber. Chiar și în cadrul modelului parlamentar, Goerdeler dorea introducerea unui element puternic corporatist, cu candidați ai grupurilor de interese economice și alegeri indirecte pentru parlamentul național, care avea să fie limitat, având doar puteri de consultanță, și subordonat unei a doua camere, ai cărei membri să fie desemnați de șeful statului. Capii familiilor urmau să primească voturi suplimentare. Asemenea membrilor Kreisau, Goerdeler și conspiratorii militari erau hotărâți să evite animozitățile politice de partid care subminaseră Republica de la Weimar; prin urmare, campaniile electorale publice erau excluse din statul pe care sperau să-l fondeze. Și, la fel ca și cercul Kreisau, rezistența militară conservatoare considera valorile creștinismului ca fiind fundamentale pentru remodelarea Germaniei ca un stat integru din punct de vedere moral, deși Leber și social-democrații nu s-au declarat foarte încântați de idee. Influența social-democraților, care a crescut odată cu trecerea timpului, se intersecta la un anumit nivel cu importanța acordată de cercul Kreisau nevoii de a controla economia capitalistă. Cu toate acestea, viziunea lui Goerdeler și a grupului său, a unei Germanii în care

antagonismele de clasă să fie depăşite de apariţia unei comunităţi naţionale autentice, dominate de aristocraţia tradiţională (*staatstragende Schicht,* pentru a-l cita pe Schulenberg) avea puţine şanse de a fi acceptată de adepţii social-democraţilor, care aparţineau clasei muncitoare. Ostilitatea rezistenţei militar-conservatoare faţă de o constituţie parlamentară şi o societate deschisă pluralistă făcea dovada caracterului său demodat precum şi a potenţialei lipse de sprijin popular. Într-adevăr, dat fiind că din grup făceau parte şi ofiţeri prusaci, şi politicieni conservatori prusaci, nu era deloc surprinzător că, asemenea unor membri din cercul Kreisau, vedeau în reformele prusace ale baronului Karl vom Stein de la începutul secolului XIX un punct de plecare pentru viitoarea dezvoltare a Germaniei. Îşi trădau astfel şi lipsa acută de realism.[1790]

Unul dintre factorii care au motivat rezistenţa germană a fost fără îndoială şocul şi ruşinea resimţite faţă de persecutarea evreilor. În august 1941, Helmuth von Moltke îi scrisese deja soţiei despre masacrarea evreilor şi prizonierilor sovietici din Est. Aceste atrocităţi, spunea el, aruncau o povară asupra poporului german, „o vină de sânge care nu poate fi niciodată ştearsă cât timp vom mai trăi şi nu va fi niciodată uitată“ [1791]. În manieră similară, Ulrich von Hassell scria în jurnalul său la 4 octombrie 1941 că generalul Georg Thomas, ofiţerul responsabil cu aprovizionarea forţelor armate, raportase la întoarcerea de pe Frontul de Est despre „continuarea cruzimilor respingătoare comise mai ales împotriva evreilor, care erau împuşcaţi cu zecile deodată, fără pic de ruşine“[1792]. „Mii de oameni au fost ucişi în mod sistematic doar pentru obârşia evreiască“, se menţiona într-un memorandum din noiembrie 1942, semnat de Goerdeler şi de alţii, în care se vorbea despre viitorul Germaniei de după război. După căderea nazismului, autorii promiteau că legile de la Nürnberg şi toate celelalte legi cu privire la persecuţia evreilor vor fi abrogate, deşi măsura nu era justificată prin nedreptatea legilor, ci prin irelevanţa lor, dat fiind că numărul lor nu mai constituia o „ameninţare la adresa rasei germane“. Acest lucru nu i-a oprit pe cei din rezistenţă să schiţeze planuri pentru metode de clasificare a evreilor supravieţuitori pe baza rasei, dar şi a religiei.[1793]

Mai mult decât atât, câţiva dintre ofiţerii participanţi la conspiraţie dăduseră ei înşişi ordine împotriva evreilor, printre ei şi Carl-Heinrich von Stülpnagel, comandantul armatei din Paris. În calitatea sa de oficial cu cel mai înalt rang în Silezia liderului regional Wagner, Fritz-Dietlof

von der Schulenberg adoptase entuziast politici antisemite şi anti-poloneze, inclusiv recrutarea pentru programele de muncă silnică şi deportarea polonezilor şi a evreilor. Dar pentru Schulenberg, înfrângerea de la Stalingrad a reprezentat dovada supremă a incompetenţei militare a lui Hitler şi l-a convins, poate mai mult decât orice, să ia partea opoziţiei.[1794] Wolf Heinrich, conte von Helldorf, Preşedintele Poliţiei din Berlin, de asemenea implicat în conspiraţie, jucase un rol cheie în persecutarea evreilor din capitală, în anii '30.[1795] Printre suporterii şi informatorii complotului se afla şi Arthur Nebe, comandantul Grupului Operativ B al SS din Uniunea Sovietică, răspunzător de moartea a mii de evrei. Unii conspiratori, inclusiv Popitz, nu erau de acord cu metodele folosite de nazişti pentru soluţionarea „problemei evreieşti", nu pentru că erau discriminatorii, ci pentru că erau prea extremiste. Nu e surprinzător atunci că mulţi fuseseră suporteri iniţiali ai naziştilor, printre altele şi datorită politicilor rasiale. Astfel de convingeri au dispărut însă mult înainte de 1944, pentru că, aşa cum a spus şi Goerdeler, „persecutarea evreilor... a luat cele mai inumane, barbare şi ruşinoase forme, pentru care nu există recompensă potrivită"[1796].

Exista o altă diferenţă crucială între conspiratorii militari şi cercul Kreisau. Moltke şi majoritatea prietenilor lui erau împotriva asasinării lui Hitler, din motive religioase, şi preferau să aştepte colapsul militar al celui de-al Treilea Reich, după care şi-ar fi putut pune planurile în aplicare. Într-o oarecare măsură, mulţi membri ai rezistenţei civile erau de-acord cu această strategie, inclusiv Goerdeler. Rezistenţa militară nu avea asemenea scrupule. Mai mult ca oricine, Henning von Tresckow era convins că numai moartea lui Hitler putea duce la răsturnarea regimului nazist. La scurtă vreme după Stalingrad, von Tresckow a pus la cale o serie de tentative de asasinare. La 13 martie 1943, avionul cu care Hitler călătorea între sediile de campanie ar fi trebuit să fie aruncat în aer, cu ajutorul unor explozibili obţinuţi de amiralul Canaris şi de contraspionajul militar, introduse pe ascuns în cală. Încercarea a eşuat pentru că detonatorul nu funcţiona la temperaturile scăzute înregistrate în cală, pe timpul zborului la altitudine. Bomba, ascunsă într-un pachet cu două sticle de coniac, era încă în cală atunci când avionul a aterizat. În ultimul moment, Schlabrendorff a reuşit să zboare la faţa locului, să pună mâna pe pachet şi să dezamorseze bomba. La 21 martie 1943, un alt tânăr conspirator, colonelul Rudolph-Cristoph, baron von Gersdorff, a purtat

o geantă cu explozibili la o expoziție a echipamentului sovietic capturat, care a avut loc la Berlin, sperând să-l omoare pe Hitler în timpul vizitei, dar liderul nazist a vizitat clădirea atât de rapid, încât Gersdorff nu a putut să-și ducă planul la îndeplinire. Pentru că eșecurile se țineau lanț, Goerdeler i-a avertizat pe conspiratori că, de nu reușeau să-l elimine cât mai repede, milioane de vieți urmau să piară, iar Germania avea să fie învinsă de-așa manieră categorică, încât noul regim închipuit de ei se va afla pe o poziție deloc favorabilă la masa negocierilor. Credința că încă se putea negocia cu Aliații trăda lipsa de clarviziune a conspiratorilor, mai ales că liderii Aliaților declaraseră deja la Casablanca în 1943 că nu acceptau decât capitularea necondiționată a Germaniei. Chiar dacă Churchill și Roosevelt ar fi fost pregătiți să facă anumite concesii, cu siguranță nu ar fi acceptat termenii modești oferiți de Goerdeler și de tovarășii săi.[1797]

Mai mult decât atât, lucrurile s-au complicat când diverși membri ai grupului au intrat în atenția Gestapo din diverse motive. Contraspionajul militar, sub conducerea lui Canaris și Oster, pe care conspiratorii îl considerau ca fiind elementul logistic cheie al operațiunii, era tot mai amenințat de ambițiile departamentului SS de informații externe, condus de Walter Schellenberg, care a intensificat supravegherea sa de către Gestapo, sperând să-l pună cu botul pe labe. În primăvara anului 1943, Oster și o parte din ofițerii lui importanți, inclusiv Bonhoeffer, au fost arestați pentru nereguli valutare, iar în ianuarie 1944, suspiciunile lui Hitler l-au făcut să dispună preluarea contraspionajului militar extern de către Serviciul de Securitate al SS, pe care Oster l-a avut în subordine până când a fost arestat. Canaris, un personaj enigmatic pe care unii îl suspectau că ar fi trădat secrete militare Aliaților, a fost închis. Grupul a mai primit o lovitură prin arestarea lui Moltke, în ianuarie 1944. Între timp, Popitz, într-o tentativă extrem de nerealistă din punct de vedere politic, a încercat să câștige sprijinul lui Himmler, propunându-i să-l înlăture pe Hitler de la putere. Șeful SS a fost vag interesat de propunere, și atât. Îngrozit, Goerdeler și ceilalți conspiratori civili au încercat să evite contactul cu acesta. Grupul a pierdut câteva personaje importante: Kluge suferise răni grave în urma unui accident de mașină, iar social-democratul Mierendorff și fostul șef de armată, Hammerstein, au murit. Aceste răsturnări de situație au ținut pe loc complotul pentru multe luni și au scăzut din eficiența și coerența planului.[1798]

Conspiratorii s-au confruntat cu probleme şi mai grave când au încercat să reia planurile de asasinare. Pentru ca planul să reuşească, trebuiau să convingă unităţi cheie din armata de rezervă să preia controlul asupra Berlinului şi să ocupe principalele instituţii ale statului, dar, deşi au purtat o serie de negocieri promiţătoare, existau încă numeroase necunoscute. În vreme ce generalul Friedrich Olbricht, comandantul trupelor de rezervişti din Berlin, era de partea conspiratorilor, planificând desfăşurarea trupelor care aveau să asigure preluarea puterii odată ce Hitler urma să fie asasinat, superiorul său, generalul Friedrich Fromm, comandantul rezervei armate germane, un om care îşi urmărea doar propriul interes, a decis să tergiverseze situaţia când a aflat despre conspiraţie, deşi pe moment nu a trădat planul complotiştilor. Olbricht a schiţat planul Operaţiunii Walküre, împreună cu fostul şef de stat-major al armatei, Ludwig Beck şi Tresckow, o lovitură de stat care avea să fie lansată imediat după moartea lui Hitler. Dar cine avea să-l omoare pe Führer? Era singura întrebare care nu-şi găsea răspunsul. Trebuia să fie cineva care avea acces la Hitler şi devotat rezistenţei, o combinaţie greu de găsit, dacă nu chiar de neînchipuit. Planul a fost abandonat în repetate rânduri, pentru că persoana însărcinată cu asasinarea Führerului nu s-a putut apropia îndeajuns de mult de ţintă. Dar la sfârşitul verii 1943, un nou personaj care îndeplinea toate cerinţele s-a alăturat conspiraţiei. Claus Schenk, conte von Stauffenberg, locotenent-colonel în armata germană, fusese grav rănit în Africa de Nord, unde îşi pierduse mâna dreaptă şi două degete de la mâna stângă. Purta un plasture negru peste un ochi. La 1 octombrie 1943, urma să preia şefia Biroului General al Armatei. Asemenea altor ofiţeri din conducerea armatei, Stauffenberg, un om competent şi extrem de energic, susţinuse iniţial nazismul şi întâmpinase cu entuziasm victoriile Wehrmachtului în Polonia şi Franţa. Dar nesăbuinţele Führerului pe Frontul de Est îl descumpăniseră, iar Bătălia de la Stalingrad l-a convins că Hitler cufunda Germania într-un abis. Dar Stauffenberg era un om de-un patriotism şi o probitate morală neobişnuite, dezvoltate încă din tinereţe, când participase la întrunirile cercului literar condus de poetul Stefan George. Atrocităţile comise de SS pe front, dar şi în spatele frontului împotriva slavilor şi evreilor l-au făcut să întoarcă armele împotriva lui Hitler, hotărât fiind să pună capăt masacrelor. Tresckow şi Stauffenberg au devenit personajele cheie în organizarea complotului. Au plănuit şi executat o serie de asasinate, dar toate au

eşuat, deseori din cauza hazardului. În cele din urmă, Stauffenberg a decis să-l omoare el însuşi pe Hitler.[1799]

Pe măsură ce Gestapo dădea tot mai mult târcoale conspiratorilor, asasinarea lui Hitler devenea o problemă tot mai stringentă. Ocazia s-a ivit pe neaşteptate la 1 iulie 1944, când Stauffenberg a fost promovat la rangul de colonel şi a fost numit şef de stat-major în biroul lui Fromm, comandantul Armatei de Rezervă. Stauffenberg avea acum acces la Hitler din postura de reprezentant al lui Fromm. Totodată, scopul asasinării se schimba în ton cu schimbările rapide care aveau loc pe front. Într-o oarecare măsură, Stauffenberg a reuşit să-i convingă pe membrii cercului Kreisau că asasinarea lui Hitler avea legitimitate morală, înfăţişându-le ordinele SS-ului de a omorî zeci de mii de evrei maghiari în Auschwitz. Pentru Stauffenberg, justificarea morală a asasinatului era evidentă. După debarcările din Normandia, însă, nu mai era sigur că moartea lui Hitler ar fi servit vreunui scop politic. Dacă existase vreodată şansa negocierii cu Aliaţii, pentru a salva parte din Germania de la distrugere, aceasta dispăruse odată cu invazia anglo-americană. Dar Tresckow a rămas ferm pe poziţii: „Tentativa asasinatului trebuie să aibă loc, cu orice preţ. Chiar dacă nu reuşim, trebuie să facem ceva. Nu mai contează acum dacă slujeşte vreunui scop practic. Important e ca lumea să ştie şi istoria să consemneze că rezistenţa germană n-a stat cu mâinile în sân. E crucial“[1800]. La 20 iulie 1944, Stauffenberg a pătruns în comandamentul de teren al Führerului de la Rastenburg. Având doar trei degete la mâna stângă, cu care putea amorsa detonatorul, a avut timp să pregătească doar una din cele două bombe, înainte de a fi chemat în cazarma unde Hitler se afla în şedinţă cu ofiţerii, discutând situaţia militară. Cealaltă bombă a dat-o în grija tovarăşului său Werner von Haeften, care mai târziu a aruncat-o din maşină. Stauffenberg a rezemat geanta de masa uriaşă de lemn masiv, deasupra căreia Hitler stătea aplecat, şi a părăsit încăperea, spunând că trebuie să dea un telefon. A privit de la distanţă explozia care a distrus cazarma. Apoi s-a strecurat printre cordoanele de securitate a SS, a urcat într-un avion şi a zburat înapoi la Berlin.[1801]

Olbricht şi ceilalţi lideri ai conspiraţiei de la sediul armatei din Berlin au dat curs loviturii de stat, după ce au fost asiguraţi de Stauffenberg la telefon că Hitler nu putea să fi supravieţuit atentatului. Lucrurile au luat însă în curând o întorsătură nefavorabilă. Dacă Stauffenberg ar fi amorsat ambele bombe sau chiar şi dacă ar fi lăsat-o pe cea neamorsată

alături de prima în geantă, mai mult ca sigur că Hitler nu ar fi supraviețuit. Dar forța unei singure explozii nu a fost de ajuns. Pereții subțiri de lemn ai barăcii și ferestrele au cedat exploziei, iar lemnul masiv al mesei l-a protejat pe Hitler, care stătea în partea opusă. Totuși, patru ofițeri prezenți care stăteau în preajma genții când bomba a explodat au murit pe loc sau mai târziu, în urma rănilor. Hitler a ieșit zguduit din încăpere, stingând flăcările care îi ardeau pantalonii. Pe coridor a dat peste Keitel, sicofantul șef de stat-major al forțelor armate, care a izbucnit în lacrimi: „Führerul meu, ești în viață, ești în viață!". Hainele lui Hitler erau sfâșiate, brațele și picioarele îi erau acoperite de arsuri și răni, iar câteva așchii îi intraseră în mușchii piciorului. Cu excepția lui Keitel, Hitler și toți cei aflați la întâlnire aveau timpanele perforate. Dar nu era grav rănit. Acest lucru se va dovedi hotărâtor. Aproape la fel de grav pentru conspiratori era faptul că nu reușiseră să taie toate liniile de comunicație cu sediul de la Rastenburg. În scurt timp, subalternii lui Hitler au telefonat la Berlin și au transmis vestea că Hitler era încă în viață.

La Berlin, prudentul general Fromm, rugat de conspiratori să pună în mișcare lovitura de stat, a telefonat să vadă dacă știrea era corectă. I s-a spus că Hitler trăia. A încercat să-i aresteze pe Olbricht și pe ceilalți conspiratori, care nu aveau de gând să renunțe la planul lor, dar s-a trezit el însuși arestat. În haosul creat, câteva unități de armată au procedat în conformitate cu Operațiunea Walküre, dar altele au fost oprite de contraordinul Führerului. În debandadă și crezând că Hitler murise, maiorul Otto Ernst Remer, comandantul unui batalion de gărzi din capitală și un nazist fanatic, a respectat ordinele și a comandat trupelor sale să înconjoare clădirile instituțiilor guvernamentale. La poarta Brandenburg au fost dispuse santinele cu mitraliere, iar miniștri precum Goebbels s-au trezit prinși în capcană. Așteptându-se la ce-i mai rău, Goebbels s-a aprovizionat cu câteva capsule de cianură înainte de a trece la fapte. L-a convins pe Remer să vină să discute cu el, în prezența lui Albert Speer, care și-a adus aminte mai târziu de neliniștea ministrului propagandei în prezența maiorului. Goebbels i-a dat asigurări lui Remer că Hitler nu era mort și că Führerul putea contramanda orice ordin dat de un general. A telefonat la Rastenburg, pe linie directă. Hitler a vorbit în persoană cu Remer și i-a ordonat să ia orice măsuri pentru a restabili ordinea. Remer și-a retras trupele care încercuiseră ministerele și sediul armatei. Subalternii lui Olbricht care

nu aveau cunoştinţă de conspiraţie s-au alăturat lui Remer. La sediul armatei a început să se tragă, iar Stauffenberg a fost rănit. Eliberat din arest, Fromm i-a arestat pe Olbricht, pe Stauffenberg şi pe ceilalţi conspiratori. Beck a scos un revolver, s-a împuşcat de două ori şi a căzut la podea, rănit. Fromm a ordonat unui sergent să-l ducă în altă încăpere şi să-l împuşte. Apoi i-a condamnat rapid la moarte pe ceilalţi conspiratori. Dacă aceştia ar fi apucat să fie interogaţi de Gestapo, l-ar fi demascat fără îndoială pe Fromm. Olbricht, Stauffenberg, Haeften şi colonelul Albrecht Mertz von Quirnheim au fost aliniaţi în faţa plutonului de execuţie şi împuşcaţi pe rând. Înainte de a fi răpus de gloanţe, Stauffenberg a strigat: „Trăiască Germania sfântă!“[1802].

V

Veştile despre supravieţuirea lui Hitler au dejucat conspiraţia nu numai în Berlin, ci şi în Praga şi Viena, unde o parte dintre conspiratori organizaseră lovituri de stat. În Paris, comandantul militar al forţelor armate, generalul Carl-Heinrich von Stülpnagel, a trecut la executarea planului după ce a fost înştiinţat de Stauffenberg că Hitler fusese ucis. Peste o mie de ofiţeri SS au fost arestaţi, inclusiv comandanţii de vârf ai SS-ului şi ai Serviciului de Securitate din Paris, Carl-Albrecht Oberg şi Helmut Knochen. Dar înainte ca planul să prindă contur, ezitantul feldmareşal Kluge a aflat că Hitler era încă în viaţă. Oberg şi Knochen, aflaţi încă sub arest, nu luaseră măsuri împotriva conspiraţiei şi erau într-o situaţie extrem de periculoasă şi dezonorantă. Reprezentantul lui Kluge de la Paris, generalul Günther Blumentritt, a profitat de impedimentul în care se aflau aceştia pentru a negocia o înţelegere, încheiată cu câteva sticle de şampanie la Salonul Albastru de la Hotelul Raphael, hotărând să pună toată afacerea pe seama unei erori de comunicare, pentru a-i scoate basma curată pe majoritatea complotiştilor. Pentru Stülpnagel însă, nu se putea face nimic. „Se pare, Herr general, că ai pariat pe calul nepotrivit“, i-a spus Oberg lui Stülpnagel când a intrat în hotel. Într-adevăr Kluge raportase deja acţiunile lui Stülpnagel la Berlin. Generalul, ştiind ce soartă îl aştepta, a plecat din Paris, a condus până la câmpul de luptă de la Verdun, unde a ieşit din maşină şi s-a împuşcat în cap. La fel ca şi Beck, nu a reuşit să se sinucidă. Orb şi desfigurat, a fost dus înapoi la Berlin şi pus sub arest.[1803]

La radio se difuzau deja ştiri despre atentat şi despre faptul că Hitler supravieţuise. Tulburat, dar fără a fi rănit grav., Hitler a reuşit să îşi facă timp pentru o întâlnire planificată deja cu Mussolini la sediul său, arătându-i acestuia cu mândrie scena exploziei, înainte de a intra în emisie pentru a vorbi naţiunii, la ora unu dimineaţa, în noaptea de 21 iulie 1944. I-a liniştit pe germani, spunând că e în viaţă şi nevătămat, şi a declarat că o „clică de ofiţeri ambiţioşi, lipsiţi de scrupule şi în acelaşi timp criminal de proşti, au încercat să scape de mine, şi de aproape toţi ofiţerii din Comandamentul Suprem German". Providenţa, a continuat el în manieră tipică, îi salvase viaţa. În privat, a tunat şi a fulgerat împotriva conspiratorilor, urlând că avea să-i „anihileze şi să-i extermine" pe toţi. L-a numit pe Himmler în locul lui Fromm, a cărui încercare de a-şi ascunde vinovăţia nu a păcălit pe nimeni, şi pe Guderian Şef de Stat-Major General. A mai spus că toţi germanii trebuiau să conlucreze şi să-i vâneze pe cei răspunzători. Remer şi Ernst Kaltenbrunner, şeful Serviciului de Securitate, sosiseră deja la sediul armatei, iar Otto Skorzeny, care îl salvase pe Mussolini din captivitate în urmă cu un an, a sosit şi el însoţit de un comando SS. În timp ce aceştia au pus capăt tuturor execuţiilor, Fromm încerca să-l sune pe Hitler din biroul lui Goebbels, dar ministrul propagandei a făcut chiar el legătura şi a primit ordine să îl aresteze pe general. La ordinele lui Goebbels, presa avea să susţină că doar o grupare restrânsă de aristocraţi reacţionari au fost implicaţi în atentat. Trebuiau organizate demonstraţii publice pentru a sărbători eşecul loviturii de stat. Între timp, Himmler şi Gestapo au început să-i identifice şi să-i aresteze pe conspiratori. Investigaţiile au demonstrat limpede că din complot nu făceau parte doar câţiva ofiţeri reacţionari, aşa cum crezuse Hitler. Curând, Canaris, Oster şi grupul de contraspionaj militar au fost arestaţi, împreună cu mulţi alţi ofiţeri ai armatei care făcuseră parte din grupul de conspiratori. Au urmat arestarea civililor, inclusiv a lui Hjalmar Schacht, fostul mogul economic al celui de-al Treilea Reich. Hitler ordonase arestarea lui înainte să afle de legăturile sale cu grupul de complotişti, pentru că sabotase procesul de reînarmare în anii '30. La rândul lui, Rudolf Hess urma să „spânzurat fără milă" când avea să fie găsit, deoarece le oferise celorlalţi un „exemplu de trădare". Johannes Popitz şi participanţii sau simpatizanţii social-democraţi, inclusiv Gustav Noske şi Wilhelm Leuschner au fost şi ei arestaţi. Carl Goerdeler a fugit spre răsărit, campând în păduri, până când a fost recunoscut,

denunţat şi arestat. Extenuat, descumpănit şi nedormit (mulţumită temnicerilor), şi pe deasupra convins (asemenea altor conspiratori) că adevărul trebuia să iasă la lumină şi că urma să aibă un impact profund asupra audienţei, Goerdeler a deconspirat un număr important de persoane, demonstrând de fapt cât de întinsă era conspiraţia. Nu dorea ca mişcarea să fie percepută doar ca opera unor ofiţeri nemulţumiţi. Nu şi-a schimbat niciodată părerea, acum exprimată în mod deschis, că Hitler era un „vampir" şi că „masacrarea brutală a milioane de evrei" era o pată pe obrazul Germaniei.[1804]

Himmler a organizat o epurare masivă în rândul oponenţilor declaraţi ai regimului, arestând aproape 5 000 de oameni. La 23 septembrie 1944, au ieşit la iveală documente care îi implicau şi pe conspiratorii iniţiali, precum Halder, Brauchitsch şi ofiţerul responsabil cu aprovizionarea armatei, generalul Georg Thomas. Mulţi alţii se predaseră deja, precum Ulrich von Hassel sau îşi semnaseră propria condamnare la moarte, rezistând arestului ori trăgându-şi un glonţ în cap. După ce a aflat că planul dăduse greş, Henning von Tresckow, care era încă pe Frontul de Est, a pornit spre linia inamicului în dimineaţa zilei de 21 iulie. Temându-se să nu-şi trădeze colegii sub tortură, i-a spus lui Fabian von Schlabrendorff înainte să dea piept cu gloanţele sovieticilor: „Hitler e cel mai mare duşman nu doar al Germaniei, ci al omenirii"[1805]. Alţii s-au împuşcat sau au luat otravă. Un ofiţer de armată care se alăturase grupului de rezistenţă în Berlin şi-a pus o grenadă în gură şi a tras de cui, în timp ce era arestat de Gestapo. Mai mulţi membri ai rezistenţei au fost bătuţi cu bestialitate. Anchetatorii le-au vârât ţepuşe metalice sub unghii pentru a-i face să-şi deconspire colegii, dar fără succes. Hitler era tot mai bănuitor la adresa lui Kluge, temându-se că acesta urma să negocieze capitularea Germaniei cu Aliaţii, astfel că la 17 august 1944, l-a destituit din funcţia de comandant suprem în Vest, iar în locul său l-a numit pe etern devotatul Model. Conştient că pierduse partida, Kluge s-a urcat în maşină şi a condus până în apropiere de locul unde încercase să se sinucidă Stülpnagel. A oprit maşina şi a înghiţit o fiolă cu otravă. Feldmareşalul Erwin Rommel, care se bucura de multă popularitate în Germania, ştiuse de conspiraţie, dar se pronunţase împotriva ei şi a îndrăznit să-i spună lui Hitler în faţă că trebuie să pună capăt războiului. În acea perioadă, Rommel era internat în spital. Hitler i-a oferit o alternativă la suicid: moarte survenită în urma rănilor, urmată de funeralii de stat, iar dacă

refuza, arest, proces şi umilinţă publică. Când satul în care se recupera a fost înconjurat de unităţi SS, Rommel şi-a dat seama că nu va ajunge la Berlin nevătămat şi a băut otravă. A fost înmormântat cu onoruri, conform înţelegerii. Un tribunal militar constituit în grabă la ordinele lui Hitler şi prezidat de feldmareşalul von Rundstedt a hotărât dezonorarea şi excluderea din armată a unui grup de 22 de complotişti.[1806]

La 7 august 1944, începe procesul primilor opt conspiratori în faţa Tribunalului Poporului din Berlin, inclusiv al generalului Erwin von Witzleben, care fusese implicat în comploturile împotriva lui Hitler încă din 1938, şi al lui Yorck von Wartenberg. În următoarele săptămâni, au fost aduşi înaintea instanţei complotişti precum Schulenberg, Haeften, Trott, Goerdeler, Leuschner, Hassell, Stülpnagel, care îşi pierduse vederea, Leber, Popitz şi fostul preşedinte din Württemberg, Eugen Bolz. În ianuarie 1945, a venit şi rândul membrilor cercului Kreisau, printre ei şi Moltke. Asemenea lui Hassell, mulţi conspiratori trăgeau nădejde că procesul le va da ocazia să-şi exprime punctul de vedere. Dar curtea prezidată de Roland Freisler, nazist, avocat cu reputaţie, fost angajat al Ministerului de Justiţie şi transferat la Tribunalul Poporului în august 1942, i-a intimidat şi terorizat pe acuzaţi, i-a insultat şi nu le-a permis să rostească mai mult de câteva vorbe. Comportamentul lui era atât de scandalos încât până şi ministrul justiţiei, Otto-Georg Thierack s-a declarat nemulţumit. Majoritatea avocaţilor apărării au acceptat de la bun început acuzaţiile şi nu au încercat să reducă sentinţele. S-au luat măsuri pentru a-i face pe acuzaţi să arate cât mai jalnic şi lipsiţi de demnitate cu putinţă. Au fost maltrataţi, iar în timpul procesului nu li s-a permis să poarte cravate şi nici curele sau bretele pentru a-şi ţine pantalonii pe ei, şi puţini au reuşit să îngaime ceva. Când Freisler i-a spus unuia dintre ei că în scurtă vreme avea să ardă în iad, acesta s-a înclinat şi a răspuns cu promptitudine: „Voi aştepta cu nerăbdare sosirea dvs., onorată curte!“. Altul l-a avertizat pe Freisler că într-un an va împărtăşi soarta acuzaţilor. Dar nu avea să fie aşa. Hitler ordonase personal spânzurarea lor, o pedeapsă dezonorantă, care în acea vreme era rezervată de regulă muncitorilor străini, inferiori din punct de vedere rasial. Primul lot de condamnaţi au fost spânzuraţi de cârligele înfipte în tavanul închisorii din Plötzensee, Berlin. S-a folosit o frânghie specială, subţire, pentru ca acuzaţii să moară strangulaţi încet. Ca un ultim gest de umilinţă, gardienii le-au tras pantalonii jos

în timp ce aceştia se sufocau. Hitler a cerut ca execuţiile să fie filmate şi urmărea înregistrările în sediul său, noaptea.[1807]

O parte dintre conspiratori au scăpat de condamnare şi au fost martori la căderea celui de-al Treilea Reich, consemnând experienţa trăită pentru posteritate. Printre aceştia şi Fabian von Schlabrendorff, care la 3 februarie 1945 se afla în banca acuzaţilor, când tribunalul a fost atins de bombardierele Aliaţilor. O grindă s-a desprins din tavan şi l-a lovit pe Freisler, omorându-l pe loc. Nu au fost alte victime, dar sala fusese complet distrusă, iar procesul a fost amânat. Când a fost reluat în cele din urmă în luna martie, curtea a început să tergiverseze datorită înfrângerii iminente, iar Schlabrendorff a fost achitat, pe motiv că fusese torturat ilegal, deşi acest lucru nu contase cu câteva luni în urmă. În mod ironic, doctorul care a fost chemat să se ocupe de Freisler era fratele unuia dintre acuzaţi, pe care judecătorul îl condamnase la moarte cu o zi înainte. În total, în jur de 1 000 de oameni s-au sinucis sau au fost executaţi în urma loviturii de stat. Pe deasupra, Himmler, care declarase că toţi cei răspunzători de această crimă atroce împotriva Germaniei aveau sânge stricat, a mers şi mai departe, şi în virtutea tradiţiei germanice care pedepsea şi familia criminalului, i-a arestat pe copiii acuzaţilor, pe soţii, în unele cazuri, pe fraţii şi surorile acestora, părinţi, unchi, verişori şi mătuşi. Soţia lui Stauffenberg a fost trimisă în lagărul de concentrare de la Ravensbrück, iar copiii lor au primit o nouă identitate şi au fost trimişi la orfelinat. În manieră similară s-a procedat şi cu familiile lui Goerdeler, Haeften, Hammerstein, Oster, Popitz, Tresckow, Trott ş.a. Statul a confiscat bunurile şi pământurile conspiratorilor şi ale familiilor acestora.[1808]

Complotul ofiţerilor a fost cea mai serioasă şi mai cuprinzătoare încercare de a-l înlătura pe Hitler de la venirea sa la putere, iar eşecul lor a avut consecinţe dezastruoase pentru aproape toţi cei implicaţi, din raţiuni diverse, unele specifice, altele generale. Complotiştii nu au reuşit să-l omoare pe Hitler şi nici să prevină ca vestea supravieţuirii sale să fie difuzată de la sediul acestuia. Pregătirile au fost superficiale şi n-au dat importanţă detaliilor. Deşi autoritatea charismatică a lui Hitler (care-i avea totuşi alături pe Goebbels, Göring, Himmler şi Bormann) se ofilise, era suficientă pentru a-i convinge pe doi ofiţeri şovăielnici precum Fromm şi Kluge să nu-şi ofere întreg sprijinul complotiştilor. Hitler, Himmler şi SS-ul acţionau rapid şi hotărâtor, în vreme ce complotiştii se mişcau greoi. Printre altele, nu reuşiseră să convingă suficient de

mulţi comandanţi de calibru să treacă de partea lor. Deşi majoritatea comandanţilor armatei erau conştienţi că erau mici şanse ca Germania să câştige războiul, cei mai mulţi erau încă tributari mentalităţii rigide milităreşti, în care ordinele superiorilor se respectau fără crâcnire, jurământul făcut lui Hitler era sacru, iar asasinarea liderului era un act de trădare. Vedem această mentalitate perfect ilustrată la Gotthard Heinrici, care în jurnalul său punea accent pe natura sacră a jurământului personal de loialitate depus înaintea Führerului, la fel ca mulţi alţi soldaţi germani, şi critica dur asasinatul cu bombă din iulie 1944.[1809]

Fără îndoială că anumiţi ofiţeri din conducerea armatei erau influenţaţi de sumele de bani cu care Hitler îi răsfăţa. Doar o minoritate restrânsă a susţinut lovitura de stat. Mulţi ofiţeri se temeau să nu fie învinuiţi de înfrângerea Germaniei, de acea lovitură pe la spate, răspunzătoare în ochii multora pentru înfrângerea Germaniei în Primul Război Mondial. Pe deasupra, ideile susţinute de conspiratori erau demodate şi chiar dacă încercaseră să creeze un program unitar, existau numeroase chestiuni esenţiale asupra cărora nu se puteau pune de acord. După cum recunoştea şi cel mai realist dintre ei în iunie 1944, încercarea de a-l omorî pe Hitler fusese mai degrabă un gest moral decât un act politic. Dacă ar fi reuşit să-l asasineze în 1943, lucrurile ar fi stat altfel. Dar ghinioanele s-au ţinut scai de ei. Dacă Stauffenberg l-ar fi omorât pe Hitler, ar fi urmat fără doar şi poate un război civil între unităţile de armată loiale ofiţerilor şi cele susţinute de către SS. Chiar şi aşa, e greu de crezut că ofiţerii ar fi avut câştig de cauză, întrucât dispuneau de unităţi mai puţine şi mai prost dotate. Aliaţii nu aveau de gând să negocieze cu ei şi, într-adevăr, când vestea atentatului a ajuns la Londra şi la New York, a fost rapid etichetată drept o dispută neînsemnată la nivelul conducerii naziste. Câţiva conspiratori speraseră că o lovitură de stat le-ar fi oferit ocazia să trateze separat cu Aliaţii occidentali, dar englezii şi americanii erau conştienţi de acest fapt şi se temeau că un răspuns favorabil ar fi dăunat alianţei cu Uniunea Sovietică. O pace separată ar fi mărit şansele unui conflict cu Uniunea Sovietică, un conflict pe care Churchill şi Roosevelt nu şi-l doreau.[1810]

Cu toate acestea, moartea lui Hitler ar fi grăbit dezintegrarea regimului şi ar fi slăbit jurămintele de loialitate care îi legau pe mulţi germani de Führer, la jumătatea anului 1944. Războiul s-ar fi terminat cu câteva luni mai repede şi milioane de vieţi ar fi fost salvate, de ambele părţi. Conspiratorilor nu le-a fost uşor să ajungă la concluziile la care

au ajuns şi să ia hotărârile pe care le-au luat. Contele Peter Yorck von Wartenburg dădea glas unui sentiment larg răspândit în ultima lui scrisoare, adresată mamei sale, cu puţin timp înainte să fie executat. „Nu am fost mânat nici de ambiţie, nici de setea de putere, ci doar de patriotismul meu, de grija ce-o port Germaniei mele, aşa cum s-a dezvoltat ea de-a lungul a două mii de ani.“[1811] Germania lui, dar şi a lor, a conspiratorilor, era o Germanie a trecutului şi mai ales a trecutului prusac, iar Wartenburg ajunsese la concluzia că Hitler o distrugea în toate felurile posibile.

VII

CĂDEREA

„O ultimă rază de speranță“

I

La finele lui iulie 1943, în timp ce căutau printre ruinele Hamburgului după plecarea bombardierelor Aliate, echipele de salvare au scos, de sub mormanele de grohotiș, un băiat de 15 ani, teafăr și nevătămat. Mulțumindu-le salvatorilor săi, Ulrich S. s-a alăturat unei coloane de refugiați care părăseau orașul și, după câteva zile, și-a găsit adăpost la un unchi care trăia în apropiere, la țară. Odrasla unor social-democrați devotați, nu mai voia să aibă nimic de-a face cu războiul și s-a ascuns în podul cabanei din pădure a unchiului său pentru a ieși din atenția Tineretului Hitlerist. Urmărea cursul evenimentelor ascultând jurnalele BBC la radio și a început un jurnal pentru a se proteja de inevitabilul sentiment de izolare, dându-i titlul: „Aici vorbește dușmanul“. Nota din jurnal cu ocazia tentativei de asasinat de la 20 iulie 1944 era tipică pentru tonul său general: „Din nefericire, ca prin miracol, porcul ordinar nu a fost rănit... Poate că Hitler a scăpat de pedeapsa cuvenită de data asta, dar acest criminal îngrozitor își va primi pedeapsa cât de curând“[1812]. După primele procese, tânărul a scris despre conspiratorii condamnați: „Planul lor va fi dus la bun-sfârșit. Naziștii vor să sacrifice un întreg popor doar pentru a-și amâna căderea cu câteva zile“[1813].

Reacțiile băiatului erau fără îndoială dure. Firește, nu vom ști niciodată cât de mult erau împărtășite, într-o formă mai puțin virulentă, de alți membri ai familiilor de foști social-democrați și comuniști. Însă, pentru mulți oameni de asemenea proveniență care luptau pe front, tentativa de asasinat părea o trădare. Dacă o aprobau în sinea lor, atunci pentru cine mai luptau? Un soldat scria la 7 august 1944: „Știm că acești nemernici sunt cu toții niște francmasoni și deci în cârdășie sau, mai bine zis, în slujba evreimii internaționale. Păcat că

nu am putut să iau parte la procesele intentate acestor tâlhari“[1814]. Naziştii sadea au fost profund şocaţi. Austriacul Alfred Molter, veteran al cămăşilor brune, care servea în personalul de la sol al Luftwaffe, i-a scris soţiei sale Inge la 20 iulie 1944 din Viena, unde îşi vizita mama:

> Draga mea ai auzit ştirile despre tentativa de a-l asasina pe Führer? Dragă, am simţit nevoia să fug undeva să mă rog. Slavă cerurilor că Führerul e teafăr. Inge, dacă Führerul era ucis, atunci războiul ar fi fost pierdut, iar Göring ar fi fost şi el omorât cu siguranţă. Şi tocmai asta încercau să realizeze bandiţii. Ce porc corupt trebuie să-şi fi ridicat mâna să facă aşa ceva! Când am auzit despre asta, n-am suportat să fiu singur. Aşa că m-am dus într-un suflet la SA.[1815]

Acolo şi-a găsit alinarea alături cu vechiul său şef, povestind despre zilele când luptaseră împreună contra dictatorului austriac Schuschnigg. „Nimic nu ne poate zdruncina credinţa în Führer.“[1816] Însă şocul şi indignarea militarilor se amestecau şi cu alte sentimente. Paraşutistul Martin Pöppel, promovat de curând la rangul de ofiţer, nu era de acord cu tentativa de asasinare. Soldaţii aveau datoria de a lupta în continuare. Însă Hitler îi dezamăgise crunt. Ar fi trebuit să lase războiul pe mâinile profesioniştilor. Pe măsură ce trupele aliate avansau, situaţia unităţii lui Pöppel a devenit din ce în ce mai disperată. Dar când le-a spus oamenilor săi că vor fi nevoiţi să se predea, mulţi s-au simţit ruşinaţi de această perspectivă. „Ca paraşutişti, cum vom putea să ne privim soţiile în ochi dacă ne predăm de bunăvoie?“, întrebau ei. În cele din urmă, Pöppel a reuşit să-i convingă că nu aveau de ales. Însă descumpănirea lor indica profunzimea sentimentelor de datorie şi onoare bărbătească, factori cheie care i-au făcut pe mulţi soldaţi germani să continue lupta pe Frontul de Vest până la ultima suflare.[1817]

Reacţiile de pe frontul intern erau, de asemenea, împărţite. La 28 iulie 1944, serviciul de securitate al SS remarca uşurarea populaţiei la auzul ştirii că Hitler scăpase cu viaţă şi hotărârea poporului german de a continua să lupte. „Tot mai des auzim că, dacă tentativa de asasinat ar fi avut succes, am fi avut parte de un nou 1918“. Oamenii aşteptau noi detalii cu sufletul la gură. Cât timp se urzise conspiraţia? Cine se afla îndărătul ei? Fuseseră implicaţi şi agenţi britanici? Pentru unii, rolul central jucat de aristocraţii prusaci era motiv de indignare. Potrivit rapoartelor, unii spuneau că „aristocraţia ar trebui exterminată total“.

Implicarea atâtor ofițeri de armată le sugera multora o posibilă explicație pentru șirul de înfrângeri al Germaniei – că aceștia sabotaseră luni de zile efortul de război german ținând în rezervă trupe și muniție. Unii chiar speculau că problemele economiei de război erau de asemenea rezultatul sabotajului.[1818] Aceste opinii erau intens încurajate de către Goebbels, care le-a spus oficialilor Partidului Nazist la 8 august 1944 că atentatul cu bombă explica de ce armatele germane au întâmpinat atâtea necazuri în decursul ultimelor luni. Era limpede că generalii trădători nu voiau să câștige. Erau în cârdășie cu Aliații pentru a pune la cale înfrângerea Germaniei.[1819] Întâlnirile publice aranjate de Goebbels au atras mari mulțimi de oameni dornici să afle mai multe detalii despre atentat. Un raport le-a descris ca un sprijin plebiscitar final – deși doar unul implicit – pentru Hitler și regimul său. Goebbels însuși a constatat că lovitura de stat eșuată a avut un efect cathartic, făcând regimului mai mult bine decât rău.[1820]

Cu toate acestea, nu e surprinzător că naziștii convinși și agenții regimului s-au grăbit să își declare credința în Hitler într-o situație în care oricine manifesta cea mai mică fărâmă de simpatie față de complotiști risca să fie arestat, torturat și executat. Nu exista posibilitatea unei reacții deschise față de tentativa de asasinat. Așa cum raporta jandarmeria districtului rural bavarez Bad Aibling și Rosenheim la 23 iulie 1944:

> Când știrile de seară au fost difuzate la 8 fix, joi la data de 20.07.1944, iar la radio a fost făcut anunțul special cu privire la atacul violent, în jur de doisprezece țărani din zona de raportare se aflau în hanul local. Au ascultat anunțul special în tăcere și cu mare atenție. După anunț, nimeni nu a îndrăznit să spună ceva și toată lumea a continuat să șadă în tăcere la mese.[1821]

În Berchtesgaden, serviciul de securitate al SS raporta că femeile (mai mult ca oricine) doreau cu disperare ca războiul să se sfârșească și că unele din ele credeau că moartea lui Hitler ar fi pus capăt luptelor. „Într-un adăpost antiaerian, după oprirea alarmei, s-a auzit o voce femeiască din întuneric: «Păcat că bomba nu l-a omorât.»“[1822] Oamenii cutezau să spună asemenea lucruri numai la adăpostul anonimatului. În general, în pofida unui acces temporar de ușurare, tentativa de asasinat nu a avut un impact deosebit asupra moralului populației. „Nimeni

nu mai crede, continua raportul jandarmeriei, că războiul poate fi câștigat“, iar starea de spirit a populației era „la pământ“[1823]. Majoritatea germanilor aveau griji mai importante decât puciul eșuat. La două zile după ce Stauffenberg și-a detonat bomba, serviciul de securitate al SS raporta că înrăutățirea situației militare avea efecte tot mai dezastruoase asupra moralului. Chiar mai rău:

> O stare de panică se insinuează și cuprinde numeroși conaționali, mai ales un mare număr de femei. Remarcile pe care le-am consemnat oglindesc în special spaimă, perplexitate și deznădejde. Este simptomatic că până și discursul recent al Führerului către muncitorii din industria munițiilor a reușit să ridice doar puțin starea sufletească a oamenilor, iar efectul său s-a pierdut imediat sub impresia cauzată de veștile groaznice venite de la răsărit.[1824]

Până și în vestul Germaniei, orice alt subiect pălea în fața evenimentelor de pe Frontul de Răsărit. În cazurile fericite, oamenii își exprimau încă încrederea în Hitler; în cazurile nefericite, spuneau că situația militară este cu mult mai gravă decât și-ar fi putut cineva închipui. Un raport nota că „pesimiștii sunt în majoritate“[1825]. Scrisorile de la soldații de pe Frontul de Răsărit și relatările invalizilor de război ajunși acasă scoteau răspicat în evidență faptul că forțele germane nu erau angrenate într-o retragere strategică, ci într-o debandadă generală. Unități întregi dădeau bir cu fugiții ori se predau inamicului, iar trupele „nu mai au nicio tragere de inimă să mai lupte“[1826]. „Multe din trupele plecate în permisie au spus că starea de spirit în unitățile lor e chiar mai rea decât cea de acasă, deoarece majoritatea soldaților nu mai cred în victorie.“[1827]

Moralul populației a continuat să scadă pe tot parcursul lunilor rămase din război, fără a fi afectat de vestea atentatului cu bombă. Oamenii începeau să fugă de pe teritoriile aflate în calea Armatei Roșii, luându-și banii și bunurile cu ei. La 10 august 1944, serviciul de securitate al SS raporta: „Sfârșeala datorată războiului, împărtășită de majoritatea conaționalilor“, laolaltă cu (raportorul s-a simțit probabil obligat să adauge) voința soldaților de a continua să lupte pentru victorie în ceea ce numea el în mod sugestiv „încleștarea finală“[1828]. Hitler și Goebbels îi învinovățeau pe generali că subminaseră sistematic efortul de război vreme de ani de zile, dar, dacă așa stăteau lucrurile, atunci

conducătorii nazişti fuseseră fie foarte proşti sau neglijenţi în a permite asemenea lucru, fie ştiuseră de la bun început, dar neavând încredere în poporul german, tăinuiseră totul. Drept urmare, susţinea raportul Serviciului de Securitate al SS din Stuttgart la începutul lui august 1944, „majoritatea conaţionalilor, inclusiv cei care până acum îşi menţinuseră credinţa de neclintit în Führer, şi-au pierdut acum toată încrederea în el[1829]". În noiembrie 1944, acelaşi birou raporta că reputaţia lui Hitler se deteriorase chiar şi mai mult. Oamenii spuneau: „Întotdeauna s-a afirmat că Führerul ne-a fost trimis de Dumnezeu. Nu mă îndoiesc. Führerul ne-a fost trimis de către Dumnezeu nu ca să salveze Germania, ci să o distrugă. Providenţa a hotărât să anihileze poporul german, iar Hitler este călăul ei"[1830].

Rapoartele succesive indicau prăbuşirea moralului, pe măsură ce Armata Roşie avansa tot mai mult spre Germania, iar apoi în interiorul ţării. Seria înfrângerilor împotriva armatelor invadatoare ale Aliaţilor avea un efect similar. Reichul devenea tot mai izolat şi la nivel diplomatic. Turcia şi-a întrerupt legăturile diplomatice cu Germania la 2 august 1944, iar Bulgaria i-a declarat război când trupele sovietice au pătruns pe teritoriul ţării la 8 septembrie 1944. După ce rămăşiţele armatei române s-au dezintegrat înaintea ofensivei sovietice, fapt care a dus la anihilarea a 16 divizii germane din România de către Armata Roşie, mareşalul Antonescu a fost înlăturat de la putere la 23 august 1944 şi România a trecut de partea Aliaţilor, sperând ca astfel să recâştige teritoriul pierdut în favoarea Ungariei în 1940. Această desfăşurare a evenimentelor ameninţa să izoleze trupele germane staţionate în Grecia, care s-au retras, cu încuviinţarea lui Hitler, în Macedonia în luna octombrie, evacuând de asemenea Albania şi sudul Iugoslaviei. În mod aparte, trădarea Turciei a adâncit demoralizarea generală în Germania.[1831] Pierderea României a adus Armata Roşie la graniţele Ungariei, al cărei conducător, amiralul Horthy, a opus o rezistenţă înverşunată împotriva invadatorilor. Acesta şi-a dat însă seama în cele din urmă că situaţia era fără ieşire şi i-a scris lui Stalin pretinzând că a intrat în război de partea Germaniei în 1940 ca rezultat al unei neînţelegeri. La 15 octombrie 1944, Horthy a anunţat că Ungaria nu mai era aliată cu Reichul.[1832]

Hitler pregătise deja contramăsuri la această dezertare demult anticipată. În ziua în care Ungaria a rupt alianţa, Otto Skorzeny a pătruns la ordinele lui Hitler în fortăreaţa din Budapesta unde se ascundeau amiralul Horthy şi guvernul său şi l-a răpit pe fiul conducătorului

maghiar, Niklas, acoperindu-l într-o pătură şi scoţându-l din clădire către o camionetă care îi aştepta. În scurt timp, acesta din urmă a fost încarcerat în lagărul de concentrare de la Mauthausen. Hitler l-a informat pe Horthy că fiul său avea să fie împuşcat, iar fortăreaţa sa asaltată dacă nu se preda. Amiralul a cedat, şi-a depus demisia şi a fost dus într-un exil relativ confortabil într-un castel bavarez. Între timp, Ferenc Szálasi, conducătorul organizaţiei fasciste Partidul Crucilor cu Săgeţi, a preluat puterea cu sprijinul germanilor. Szálasi nu a irosit timpul cu implementarea unor legi menite să reconstruiască statul după model fascist. Oamenii săi au început să ucidă evrei în întreaga Budapestă, ajutaţi în unele cazuri de preoţi catolici, dintre care unul, părintele Kun, şi-a făcut un obicei din a striga „În numele lui Cristos, foc!", în vreme ce trupele paramilitare ale Crucilor cu Săgeţi îşi îndreptau mitralierele spre evrei. Când 35 000 de bărbaţi evrei care fuseseră constrânşi să intre în batalioanele de muncă pentru construirea fortificaţiilor din jurul capitalei maghiare au început să treacă Dunărea înspre oraş într-o retragere pripită din faţa Armatei Roşii, unităţile Crucilor cu Săgeţi le-au tăiat calea, i-au ucis la capătul podurilor şi le-au aruncat cadavrele în apă. Atât de multe cadavre au fost găsite împrăştiate pe străzi încât până şi poliţia s-a plâns de situaţie. La 18 octombrie 1944, Adolf Eichmann a revenit în Budapesta şi a organizat arestarea a încă 50 000 de evrei, care au fost trimişi pe jos spre Viena pentru a lucra la fortificaţiile de acolo: erau prost aprovizionaţi şi maltrataţi cu brutalitate, iar câteva mii au murit într-un marş zadarnic – atât de mulţi încât Szálasi a pus capăt deportărilor la mijlocul lui noiembrie, poate din teama, îndeajuns de justificată, că va fi făcut răspunzător pentru moartea lor. În Budapesta, evreii rămaşi au fost izolaţi în ghetouri. În ianuarie 1945, 60 000 de suflete trăiau în doar 45 000 de locuinţe, uneori şi câte 14 într-o cameră. Atacaţi în repetate rânduri de detaşamentele de exterminare ale Crucilor cu Săgeţi, locuitorii au început curând să sufere şi de inaniţie şi diverse boli, fapt ce a dus la o creştere a ratei mortalităţii. Un mic grup de diplomaţi străini din capitala maghiară, dintre care cel mai notabil era reprezentantul suedez Raoul Wallenberg, au făcut eforturi intense şi parţial încununate de succes de a-i proteja pe evrei şi au făcut ca aproape 40 000 de acte de exceptare – multe din ele falsificate – să fie recunoscute de către Crucile cu Săgeţi.[1833]

Însă acesta nu a fost ultimul caz major de exterminare a evreilor într-o țară europeană. În august 1944, a devenit evident că armata slovacă, în frunte cu Ministerul Apărării, conspira să răstoarne guvernul marionetă care condusese țara sub tutelă germană încă din 1939 și să se alăture Aliaților. În consecință, trupele germane au ocupat Slovacia la 29 august 1944. A urmat o revoltă generală, însă insurgenții naționaliști și cei prosovietici n-au reușit să-și coordoneze eforturile. Aliații occidentali au considerat că nu era necesar să ofere sprijin aerian de vreme ce Armata Roșie era deja la graniță. Pe de altă parte, forțele sovietice nu au înaintat suficient de repede pentru a veni în ajutorul partizanilor. În octombrie 1944, revolta a fost înăbușită cu brutalitate. Între timp, forțele germane de ocupație au dispus numaidecât reluarea deportărilor evreilor rămași în țară, pe care regimul colaboraționist le oprise în octombrie 1942 după ce aproximativ 58 000 de evrei fuseseră deportați în lagăre de exterminare. Transporturile au fost reluate în septembrie 1944 și au continuat până în martie 1945. La acea dată, 8 000 de evrei slovaci fuseseră arestați și trimiși la Auschwitz, mai mult de 2 700 la Sachsenhausen și peste 1 600 la Theresienstadt.[1834] Nu doar SS-ul lui Himmler, ci și autoritățile civile și militare germane au continuat astfel epurarea evreilor cu mult timp după ce devenise limpede pentru marea lor majoritate că războiul era pierdut. Răzbunarea pentru rolul imaginar al evreilor în iminenta înfrângere a devenit motivația lor de căpătâi, pe care au urmat-o cu îndârjire.

II

În vara lui 1944, circula un banc despre un tânăr căruia i se arăta un glob pământesc pe care, i se explica lui, zona cea mare și verde era Uniunea Sovietică, uriașa zonă roșie Imperiul Britanic, enorma zona mov Statele Unite și vasta zonă galbenă China. „Și punctulețul acela albastru?“, întreabă el, arătând spre mijlocul Europei. „Aceea e Germania!“ „Ah! Führerul știe cât de mică e?“[1835] Deteriorarea rapidă a puterii militare a Reichului în 1943–1944 era evidentă pentru toată lumea. Din postura sa autoproclamată de cel mai mare lider militar al tuturor timpurilor, Hitler considera instinctiv că Germania ar fi continuat să câștige dacă generalii săi nu i-ar fi subminat în mod constant strategia, dacă nu i-ar fi nesocotit ordinele și nu s-ar fi retras deliberat din calea

unui duşman pe care numai el ştia cum să îl învingă. Era nevoie doar de un ultim efort şi întreaga situaţie s-ar fi redresat. L-a numit pe Goebbels în funcţia de ministru plenipotenţiar pentru Efortul de Război Total la 25 iulie 1944, o iniţiativă care venea de la Goebbels însuşi, care astfel îşi cerea răsplata pentru loialitatea şi prezenţa de spirit demonstrate în timpul tentativei de lovitură de stat. Rivalul lui Goebbels, Hermann Göring, s-a simţit surclasat şi s-a retras să îşi lingă rănile pentru câteva săptămâni pe domeniul său de la Rominten. Aflat acum în alianţă cu Martin Bormann, Goebbels a dezlănţuit o rafală de măsuri, dintre care multe nu erau implementate de greoaia birocraţie de stat, ci de liderii regionali ai partidului aflaţi în provincii. S-au concentrat în special pe încercarea de a înregimenta şi mai mulţi oameni în forţele armate. Acest fapt l-a pus în opoziţie cu Speer, care voia mai mulţi muncitori pentru industria de armament. Însă Hitler a respins tentativa fostului său favorit. Cu sprijinul lui, Goebbels şi Bormann l-au convocat pe ministrul armamentului şi, fără mari menajamente, i-au spus că se afla sub comanda lor. Nu i se permitea să mai încerce să îl influenţeze pe Hitler în mod direct.[1836]

Eforturile îndoite ale lui Goebbels în direcţia „războiului total" au produs o serie de măsuri de eficientizare a muncii, fapt care a dus la dizolvarea a trei sferturi din personalul Camerei de Cultură a Reichului, în vreme ce teatrele, orchestrele, ziarele, editurile şi alte instituţii considerate neesenţiale pentru efortul de război au suferit pierderi de efective sau au fost închise. Noi restricţii au fost impuse industriei bunurilor de consum. Hitler însuşi s-a opus sugestiei lui Goebbels de a opri trimiterea de ziare şi reviste soldaţilor de pe front pe motiv că acest fapt le-ar afecta moralul, dar au fost luate alte măsuri restrictive asupra serviciului poştal, iar reducerile de personal în guvernământul şi administraţia locală au avut drept rezultat o creştere a eficienţei. Limita superioară de vârstă la care femeile puteau fi recrutate în industria de război a crescut de la 45 la 55 de ani şi în jur de 400 000 de femei, majoritatea străine, au fost mutate din sectorul domestic în domenii ale economiei care ţineau de efortul de război. Încercarea de a absorbi Ministerul Prusac de Finanţe – care fusese condus de Johannes Popitz, unul din complotiştii atentatului cu bombă – în Ministerul de Finanţe al Reichului s-a dovedit a fi o întreprindere prea complicată, dar, per ansamblu, măsurile luate au pus încă 450 000 de persoane la dispoziţia războiului. Împreună cu alţi oameni luaţi din posturile scutite de serviciul

militar din cadrul industriei de război, încă un milion de oameni au fost împinşi pe front de la începutul lui august până la finele lui decembrie 1944. Cu toate acestea, în aceeaşi perioadă, peste un milion de soldaţi au fost capturaţi, ucişi sau răniţi, iar suprafaţa pe care o acoperea Reichul şi numărul de oameni disponibili pentru armată se micşorau văzând cu ochii. Reichul alerga tot mai repede pentru a nu-i fugi pământul de sub picioare, însă fără succes.[1837]

La 20 noiembrie 1944, Armata Roşie ajunsese în apropiere de comandamentul lui Hitler de la Rastenburg, iar Führerul, cedând stăruinţelor lui Martin Bormann, l-a părăsit definitiv, întorcându-se în Cancelaria Reichului din Berlin. Însă Armata Roşie şi-a pierdut avântul când a pătruns pe teritoriul Germaniei, unde frontul se îngusta între Marea Baltică şi Carpaţi, iar forţele germane aveau linii interne de comunicaţii. Forţele sovietice erau epuizate după avansarea rapidă, trebuiau să se regrupeze şi să se reorganizeze, şi au avut nevoie de răgaz pentru a-şi rezolva problemele de aprovizionare cauzate de şinele de tren, mai înguste decât cele folosite în Uniunea Sovietică şi Balcani. Pauza i-a permis lui Hitler să iniţieze o ultimă încercare de a redresa situaţia din Vest, unde lipsurile de provizii şi efective militare încetiniseră la rându-le înaintarea Aliaţilor. Până la începutul lunii decembrie, armatele germane au fost forţate să se retragă îndărătul fortificaţiilor Liniei Siegfried. Hitler plănuia să spargă încercuirea cu 30 de divizii proaspăt formate şi echipate, cu un vârf de lance format din blindate care să pătrundă prin defensiva americanilor, a căror pricepere în luptă era luată în derâdere de Führer. În multe privinţe, aceasta se dorea a fi o repetare a campaniei din 1940, prin care să separe forţele inamice, să le împingă cu spatele la mare şi să le distrugă într-o încercuire masivă. Impactul astfel generat era menit să-i ţină pe Aliaţi în şah în vreme ce o nouă generaţie de „arme minune" urma să fie creată, cu scopul de a răsturna în mod hotărâtor sorţii războiului în favoarea lui Hitler. Hitler şi Jodl erau de părere că, dacă atacul avea îndeajuns succes încât să determine capturarea Anversului, ar fi putut chiar să-i aducă pe Aliaţi la masa negocierilor. Generalii şi comandanţii cărora Jodl le-a prezentat planul la 3 noiembrie 1944 l-au considerat totalmente nerealist. Circumstanţele ofensivei rapide spre coastă în 1940, împotriva unui inamic confuz şi nepregătit nu semănau câtuşi de puţin cu circumstanţele din decembrie 1944, când germanii se vedeau confruntaţi cu o forţă mult superioară şi erau constrânşi de lipsa de trupe, muniţie

şi, mai presus de toate, combustibil. Însă Jodl le-a spus că nu exista nicio alternativă. O simplă victorie tactică precum recapturarea Aachenului nu avea să fie de ajuns.[1838]

La 10 decembrie 1944, Hitler a sosit la noul său centru de comandă de lângă Bad Nauheim, în apropiere de punctul de lansare al contraofensivei. Atacul a început la 16 decembrie. Având de partea lor atât elementul de surpriză, cât şi vremea proastă care a împiedicat zborul avioanelor aliate, forţele germane, numărând 200 000 de soldaţi, 600 de tancuri şi 1 900 de unităţi de artilerie au străpuns defensiva americană, apărată de 80 000 de soldaţi şi 400 de tancuri, şi au înaintat 104 kilometri spre râul Meuse. Dar curând au rămas fără benzină, iar blindatele americane le-au oprit avansul, cu sprijinul a 5 000 de avioane care au bombardat fără oprire liniile germane, odată ce condiţiile meteo s-au ameliorat, în ajunul Crăciunului. Cu toate că britanicii, sub comanda mult prea precautului Bernard Montgomery, nu au reacţionat suficient de repede încât să izoleze forţele germane, americanii sub George Patton au lansat din sud un contraatac încununat de succes. Forţele aeriene germane au încercat să neutralizeze superioritatea aeriană a Aliaţilor lansând o serie de raiduri cu 800 de bombardiere asupra aerodromurilor aliate la 1 ianuarie 1945, dar această operaţiune s-a soldat cu la fel de multe pierderi de avioane germane pe cât cele aliate – în jur de 280 – şi şi-a ratat obiectivul. Un atac secundar german asupra Alsaciei a avut la fel de puţini sorţi de izbândă. Frustraţi că au eşuat să facă breşa decisivă, oamenii Diviziei 1 de Panzere a SS au masacrat un mare număr de prizonieri de război americani la Malmédy la 17 decembrie 1944. Acest fapt nu a făcut decât să înfurie forţele americane care şi-au reluat ofensiva spre Germania. Per total, 80 000 de soldaţi germani şi 70 000 de soldaţi americani au fost ucişi, răniţi sau daţi dispăruţi în bătălie, iar fiecare tabără a pierdut în jur de 700 de tancuri şi blindate. Pentru germani, aceste pierderi erau irecuperabile. Americanii le-au înlocuit cu uşurinţă, având la dispoziţie cantităţi uriaşe de oameni şi arsenal care soseau necontenit din Anglia. Ultima contraofensivă majoră a lui Hitler eşuase. La 3 ianuarie 1945, acesta a acceptat realitatea şi şi-a retras forţele principale de pe câmpul de luptă pe poziţii defensive mai la Est.[1839] Înfrângerea părea inevitabilă. La 15 ianuarie 1945, Hitler a urcat în trenul său special şi s-a întors în Berlin.[1840]

Cu timpul, Hitler şi restul conducerii naziste au încetat să se gândească la victorie şi s-au concentrat în schimb pe răzbunare. În mod

aparte, Hitler spera să dezvolte mijloace prin care să le plătească Aliaților cu aceeași monedă și chiar mai mult, pentru bombardamente. Deși fusese întotdeauna de părere că teroarea reprezintă o metodă de a-ți combate inamicii, bombardamentele pe care le-a lansat asupra Rotterdamului, Londrei și altor orașe nu se încadrează în ceea ce propaganda Aliată descria drept „bombardamente de teroare". Până și Blitz-ul asupra Londrei a fost aținitit înainte de toate împotriva zonei docurilor, în vreme ce cunoscutul atac împotriva orașului Coventry a fost inițiat din cauza rolului cheie jucat de localitate în producția de armament. Scopul acestor raiduri era de a slăbi economia de război britanică și de a-l aduce pe Churchill la masa negocierilor și nu, după cum declara Hitler în mod deschis, să terorizeze populația civilă. Cu toate acestea, în aprilie 1942, în urma raidului britanic asupra orașului Lübeck, Führerul a dispus o serie de „raiduri de terorizare" împotriva Angliei. Însă, timp de multe luni, aviația germană nu a dispus de resursele necesare pentru a provoca daune substanțiale. Între timp, tot mai desele raiduri anglo-americane asupra orașelor germane, în timpul cărora – în 1943 – până la 70% din bombele cu explozibili puternici și 90% din cele incendiare au căzut peste zone rezidențiale, au generat o răspândită dorință populară de ripostă, nu pentru răzbunare împotriva britanicilor, ci pentru a-i forța să oprească devastarea. Ministrul propagandei era îndeosebi preocupat de efectul raidurilor asupra stării de spirit a populației. Dacă Göring („un dezastru" în opinia lui Goebbels), nu reușise să implementeze măsuri adecvate de protecție împotriva raidurilor, ceva trebuia făcut pentru a convinge oamenii că regimul nu îi lăsase cu totul de izbeliște. În mod cinic, Hitler a susținut la început că distrugerile ofereau ocazia pentru îmbunătățiri urbane („Din punct de vedere estetic, considera el, orașele nu prezintă o imagine prea bună. Majoritatea orașelor industriale sunt prost proiectate, învechite și cu construcții abominabile. Aici, raidurile aeriene britanice ne vor oferi spațiu.").[1841] Însă în cele din urmă și el a devenit tot mai iritat de distrugeri și a declarat că „englezii vor înceta doar când le vom plăti cu aceeași monedă. Teroarea e răpusă prin teroare"[1842].

După cum era de așteptat, Goebbels s-a pronunțat în favoarea bombardării zonelor din orașele britanice „unde trăiesc plutocrații"[1843]. Însă asemenea dorințe trădau lipsa lui de realism. Pe deasupra, Luftwaffe nu dispunea de bombardiere cu patru motoare, nici de bombardiere de înaltă altitudine sau de bombardiere de noapte. Ofițerii superiori

amânau producția de noi modele prin pretenția lor ca acestea să fie capabile să bombardeze infanteria și tancurile inamice din picaj. În septembrie 1942, Göring declara că lipsa Germaniei de bombardiere capabile să parcurgă distanțe lungi îl făcea „să plângă“[1844].

Totuși, forțele aeriene germane au strâns în jur de 440 de bombardiere, în mare parte modele mai vechi precum Ju88, pentru un raid asupra Londrei în noaptea de 21–22 ianuarie 1944, poreclit în derâdere „Baby Blitz“ de către englezi. Aproape 60% din cele 475 de tone de bombe transportate erau incendiare: se dorea a fi un raid de răzbunare, care să producă distrugeri cât mai mari în capitala Angliei. Însă doar 30 de tone au căzut pe obiectivele vizate și doar jumătate din bombe au reușit să lovească solul englez. Un alt raid care a urmat o săptămână mai târziu a avut rezultate similare. Peste o sută de avioane au întâmpinat probleme mecanice și au fost forțate să se întoarcă. Jumătate din noile avioane Heinkel He177 au fost pierdute, patru din ele atunci când le-a luat foc motorul. Modelul încă nu fusese încercat și testat în mod corespunzător. Hitler l-a numit „o mașinărie de rahat... probabil cea mai proastă mașinărie produsă vreodată“[1845]. Au urmat alte douăzeci de raiduri asupra unor diverse obiective, de la Portsmouth la Torquay, fiecare cu câte două sute de aeronave, până când pierderile și defecțiunile mecanice au redus numărul lor la circa o sută spre sfârșitul campaniei, în aprilie și mai 1944. Pagubele produse au fost neînsemnate. Cu excepția raidurilor izbutite asupra Londrei la 18, 20, 24 februarie și 21 martie 1944, majoritatea bombelor nu și-au atins ținta, iar tonajul total aruncat era insignifiant în comparație cu cel dezlănțuit de Aliați asupra Germaniei. În mai 1944, mult timp înainte ca ofensiva să ia sfârșit, era limpede că era nevoie de ceva nou. Specialiștii lucrau deja la o gamă de noi „arme minune“ sau „miraculoase“. Hitler și Goebbels au promis că acestea aveau să schimbe cât de curând sorții războiului și să smulgă victoria din fălcile înfrângerii.[1846]

III

Prima dintre aceste arme a fost „bomba zburătoare“ fără pilot. A fost denumită V-1 de către Hans Schwarz van Berkl, un jurnalist angajat la organul de presă al lui Goebbels, *Reichul*, la 17 iunie 1944, denumire

acceptată imediat de către Hitler. Numele său sugera şi ţelul pentru care fusese construită: răzbunare împotriva Aliaţilor pentru distrugerea oraşelor germane, într-o situaţie în care era clar că bombardierele pilotate nu aveau un impact semnificativ. „V"-ul venea de la *Vergeltung*, răzbunare, un apelativ care trăda deja presupunerea nerostită că ţelul moral prima în faţa eficienţei militare. V-1 era rezultatul unor proiecte experimentale desfăşurate în anii '30, când inginerul Paul Schmidt şi-a început munca în dezvoltarea unui sistem *pulsejet*, care avea să funcţioneze prin explozii rapide intermitente. Pentru a accelera progresul, Ministerul Aviaţiei a cerut companiei Argus, specializată în producerea de motoare de aeronave, să preia proiectul în 1939, iar motorul pulse jet a fost încercat pe un avion de vânătoare de mici dimensiuni în 1942–1943. Însă zgomotul foarte puternic şi vibraţiile pe care le provoca îl făceau inutilizabil pe un avion pilotat. Alternativa era o „torpilă aeriană", ceea ce noi numim acum rachete de croazieră, iar în iunie 1942 Ministerul Aviaţiei şi-a dat consimţământul oficial pentru demararea unui program de dezvoltare efectuat de producătorul de aeronave Fiesler. A durat doi ani ca proiectul să ajungă la faza de producţie. La 13 iunie 1944, la insistenţele al lui Hitler, primele zece bombe zburătoare V-1 au fost catapultate de pe rampele de lansare spre Londra. Combustibilul era calculat să se termine deasupra capitalei engleze, peste care aveau să cadă şi să explodeze. Londonezii au ascultat zumzetul motoarelor în timp ce rachetele V-1 ajungeau deasupra lor, aşteptând temători să amuţească, apoi numărând secundele până la explozie. Au avut un puternic impact psihologic. La finele lui iunie 1944, Hitler a ordonat sporirea producţiei de rachete V-1. În total au fost lansate 22 384 de rachete (1 600 din avioane, restul de pe rampe de lansare), dar între o treime şi jumătate nu şi-au atins ţinta, fie din lipsă de combustibil, fie pentru că au fost distruse de antiaerienele sau avioanele de vânătoare inamice, care dezvoltau o viteză net superioară celei cu care se deplasau rachetele (doar 600 km/oră). Privind în urmă, Speer şi-a dat seama că Hitler şi anturajul său, inclusiv el însuşi „le-au supraestimat cu mult efectele". Pe măsură ce Aliaţii au pus stăpânire pe zonele de lansare către Anglia, tot mai multe V-1 au fost lansate spre Belgia, mai ales spre Anvers, deşi nu acesta era scopul pentru care fuseseră proiectate. În septembrie 1944, devenise limpede că rachetele nu reuşeau să tulbure moralul englezilor, iar programul a

fost redus drastic; cele câteva care au mai fost lansate spre Londra de pe chiar teritoriul Germaniei în 1945 aveau focoase mult mai mici pentru a le permite să străbată distanța și au avut un impact nesemnificativ.[1847]

Cea de-a doua armă de tip „V", mai sofisticată decât prima, a fost o rachetă balistică dezvoltată de către armată pentru a rivaliza cu V-1-urile forțelor aeriene. Oamenii de știință au început să lucreze la proiecte de rachete cu combustibil lichid la capătul anilor '20, luând ca sursă de inspirație filmul *Die Frau im Mond* (Femeia din lună), al lui Fritz Lang. Diverse grupuri, unele susținute de producători de aeronave precum Hugo Junkers, au experimentat cu diverse tipuri de combustibil, dintre care unele foarte volatile. Până la finele anilor '30, Wernher von Braun, un tânăr aristocrat înstărit, s-a făcut remarcat drept cel mai de seamă dintre pionierii construcției de rachete. Născut în 1912, tânărul von Braun crescuse într-o familie conservatoare, naționalistă; tatăl său își pierduse slujba de funcționar de stat deoarece sprijinise puciul Kapp din 1920 și mai apoi a devenit bancher. În 1932, von Braun senior a devenit ministru al agriculturii în guvernul reacționar al lui Franz von Papen, dar și de acea dată și-a pierdut postul, odată cu venirea lui Hitler la putere. Însă vederile de dreapta ale acestuia i-au inoculat fiului său un set de atitudini care i-au facilitat intrarea în serviciul guvernului nazist. După ce a studiat ingineria mecanică la Universitatea Tehnică din Berlin și și-a terminat doctoratul în fizică aplicată, cu specializare în rachetele cu combustibil lichid, Wernher von Braun a obținut fonduri din partea armatei și a forțelor aeriene și a inaugurat un poligon de testare la Peenemünde, o zonă izolată, sălbatică, înțesată de plaje, mlaștini și dune de nisip de la capătul de nord al insulei Usedom, pe coasta Mării Baltice, unde bunicul său își petrecuse vacanțele cu mulți ani înainte, vânând rațe sălbatice. Intrat în partidul nazist în 1937 și în SS trei ani mai târziu, von Braun avea acreditările, legăturile, șarmul și charisma necesare pentru a convinge autoritățile militare să sporească fondurile investite deja în acest proiect incert. Problemele cu care von Braun și tot mai numeroasa sa echipă se confruntau erau deosebit de dificile: combustibilul trebuia să fie totodată stabil și puternic, aerodinamica rachetelor trebuia să fie precisă, la fel și sistemul de ghidare. Von Braun a fost nevoit să lupte pentru a obține materiale necesare ca oțelul și

componente indispensabile precum giroscoape, transmițătoare și turbopompe și să recruteze oameni de știință și muncitori bine pregătiți în detrimentul altor segmente ale economiei de război, care aveau o prioritate mai înaltă decât rachetele experimentale.[1848]

Însă hotărâtor a fost faptul că von Braun a reușit să îl convingă pe Albert Speer de importanța proiectului. „Mi-a plăcut să socializez cu acest cerc apolitic de tineri oameni de știință și inventatori condus de Wernher von Braun, un om de douăzeci și șapte de ani conștient de ce vrea și care privește viitorul realist și fără teamă", își aducea aminte Speer ani mai târziu.[1849] Aflat în vizită la Peenemünde la scurt timp după numirea sa în funcția de ministru al armamentului, împreună cu generalul Fromm, feldmareșalul Milch și un reprezentant al marinei, Speer a fost martor la prima lansare a unei rachete teleghidate. „Cu răcnetul unui gigant dezlănțuit, raporta el, racheta s-a ridicat încet de pe rampa de lansare, părând să plutească pe jetul său de flăcări pentru o fracțiune de secundă, apoi, cu un urlet, s-a făcut nevăzută în norii aflați la altitudine joasă. Wernher von Braun radia de bucurie." Profund impresionat de această vrăjitorie tehnologică, Speer asculta cum tehnicienii îi vorbeau despre „distanțele incredibile pe care le acoperea proiectilul, când, la un minut și jumătate după lansare, un bubuit puternic ne-a dat de înțeles că racheta căzuse la doar un kilometru depărtare.[1850] După cum era de așteptat, Hitler n-a fost deloc convins de raportul primit după această primă încercare. Însă scepticismul său inițial a fost risipit când Speer i-a raportat prima reușită, la 14 octombrie 1942, când una dintre rachete a parcurs 193 de kilometri și a căzut la doar patru kilometri depărtare de țintă. Acum era rândul Führerului să debordeze de entuziasm. Cu o lipsă de realism care devenea evidentă și în alte aspecte, acesta a declarat că trebuiau produse 5 000 de rachete care să fie lansate împotriva capitalei engleze. O filmare prezentată de von Braun l-a convins pe Hitler că racheta avea să devină „arma decisivă a războiului".

Având prin urmare sprijin de la cel mai înalt nivel, programul de cercetare în domeniul rachetelor a început să prospere. Însă curând, von Braun și echipa sa au decis să mute producția din Peenemünde într-un loc mai sigur. Prin spionaj și zboruri de recunoaștere, Aliații au primit informații alarmante despre Peenemünde și alte locuri de cercetare a armelor secrete și o flotă de 600 de bombardiere a fost

trimisă să distrugă complexul de producţie al rachetelor. Acesta a supravieţuit raidului de la 18 august 1943, dar a suferit totuşi avarii considerabile. Dornic să îşi extindă propria influenţă asupra programului, Himmler l-a convins pe Hitler că producţia ar trebui să fie mutată într-o facilitate subterană departe de pericolul bombardierelor aliate. Himmler l-a însărcinat pe Hans Kammler, ofiţer de rang superior al SS, să înfiinţeze un nou centru de producţie a rachetelor. Kammler avea formaţie de inginer şi jucase un rol important în Ministerul Aviaţiei înainte să i se încredinţeze proiectele de construcţie a lagărelor de exterminare de la Auschwitz-Birkenau, Majdanek şi Belzec. De la începutul lui 1942, era în fruntea departamentului de construcţii din cadrul Biroului Economic şi Administrativ Central al SS.[1851] Speer considera că semăna nefiresc de mult cu Reinhard Heydrich, „blond, cu ochi albaştri, cu faţa lungă, îmbrăcat îngrijit tot timpul şi bine-crescut", dar de asemenea, „un intrigant rece, nemilos, un fanatic în urmărirea unui ţel şi pe atât de calculat pe cât era de lipsit de scrupule." Totuşi, iniţial Speer s-a înţeles bine cu Kammler, descriindu-l drept „în multe aspecte, imaginea mea în oglindă", un absolvent universitar provenit din clasa de mijloc care „pătrunsese adânc în domenii pentru care nu fusese instruit" şi de al cărui „calm obiectiv" era atras.[1852] După ce au luat în considerare mai multe posibilităţi, Speer, Kammler şi echipa de cercetători s-au decis asupra unui vechi complex de mine de ipsos din apropiere de oraşul Nordhausen, în munţii Harz din Turingia. Kammler a început imediat să facă pregătirile pentru convertirea minelor într-un nou centru de producţie a rachetelor, cunoscut drept „Uzinele Centrale" *(Mittelwerk)* într-o aluzie vagă la poziţia lor geografică şi pentru transferul de echipament şi documente din Peenemünde.[1853]

Pentru a începe lucrările de construcţie, SS-ul a înfiinţat un lagăr secundar al Buchenwaldului, cunoscut drept „Lagărul de muncă Dora". Până în octombrie 1943, patru mii de prizonieri, marea lor majoritate ruşi, polonezi şi francezi, lucrau în mine, săpând, amestecând şi turnând ciment; la finele lunii noiembrie 1943 numărul lor se dublase. „Nu luaţi în seamă costul de vieţi omeneşti, a comandat Kammler. Munca trebuie să continue neperturbată şi totul trebuia să fie gata în cel mai scurt timp posibil."[1854] Decât să irosească timp şi bani pe construirea de barăci pentru a găzdui prizonierii în afara minelor, aşa cum se intenţionase iniţial,

Kammler a ordonat subordonaților săi din SS să izoleze prin ziduri câteva tunele transversale, de la numărul 43 la 46, şi i-a pus pe prizonieri să asambleze paturi supraetajate pe patru niveluri. Atmosfera umedă din tunelurile reci, unde temperatura nu depăşea niciodată 15 grade Celsius, era înrăutățită de praful ridicat în urma exploziilor pentru săparea de noi tuneluri. Nu existau facilități sanitare, aprovizionarea cu apă era insuficientă, iar deținuții nu puteau să se spele. Aveau toalete improvizate din butoaie de petrol tăiate în două şi acoperite cu scânduri. Una din festele favorite ale gărzilor SS era să se apropie tiptil de muncitorii care şedeau pe scânduri şi să-i împingă înăuntru. Prizonierii, care dormeau câte doi sau mai mulți într-un pat, erau murdari, neîngrijiți şi plini de păduchi.[1855] Un prizonier francez şi-a descris sosirea la fața locului la 14 octombrie 1943:

> Supraveghetorii şi SS-ul ne mână într-un ritm infernal, strigând şi potopindu-ne cu lovituri, amenințându-ne cu execuția... Zgomotul ne sfredeleşte în creier şi ne macină nervii. Ritmul dement durează paisprezece ore. Când ajungem în dormitoare... nici nu ne chinuim să ne urcăm în paturi. Epuizați complet, ne prăbuşim pe pietre, pe pământ. În spate, supraveghetorii ne împing. Cei din spate îşi calcă tovarăşii în picioare. Curând, peste o mie de oameni deznădăjduiți, la limita existenței şi chinuiți de sete, zac acolo sperând la un somn care nu vine niciodată; pentru că strigătele gărzilor, zgomotul maşinilor, exploziile şi dangătul clopotului de trezire îi ajung până şi acolo.[1856]

Prizonierii erau ținuți permanent în tuneluri şi vedeau lumina soarelui doar o dată pe săptămână, când erau nevoiți să stea în picioare ore întregi la strigarea prezenței. Mulți dintre ei sufereau de dizenterie; cei prea slăbiți să se deplaseze la evidență erau bătuți fără milă de SS, adeseori până ce rămâneau fără suflare.[1857]

La procesul său din Nürnberg, Speer a negat că ar fi vizitat vreun lagăr de muncă de orice fel şi nu a menționat complexul Dora-Uzinele Centrale.[1858] Însă în realitate, aşa cum dezvăluie arhivele ministerului său, Speer a vizitat noul centru de producție al rachetelor V-2 la 10 decembrie 1943. Mai târziu, s-a declarat consternat de condițiile în care lucrau prizonierii. Conform memoriilor sale, a dispus imediat construirea de noi spații de cazare pentru prizonieri, ameliorarea

facilităţilor sanitare şi suplimentarea raţiilor.[1859] Însă arhivele ministerului nu menţionează niciun protest; dimpotrivă, la 17 decembrie 1943, Speer i-a scris lui Kammler felicitându-l pentru reuşita de a amenaja noul centru de producţie în doar două luni, o realizare „care depăşeşte cu mult orice complex construit vreodată în Europa şi e de neîntrecut chiar şi după standardele americanilor“[1860]. Abia la 13 ianuarie 1944, când doctorul oficial al Ministerului Armamentului a raportat îngrozitoarele condiţii de sănătate din lagăr, ministerul a început investigaţiile. Rata deceselor a crescut de la 18 în octombrie 1943 la 172 în noiembrie şi 670 în luna decembrie a aceluiaşi an; în răstimp de şase luni de la deschiderea lagărului, 2 882 de prizonieri muriseră. În martie 1944, a fost instalat un crematoriu cu ajutorul căruia gărzile se descotoroseau de cadavre. Abia odată cu sosirea căldurii şi terminarea barăcilor de afară rata mortalităţii a început să intre în declin.[1861] În cele din urmă, 30 000 din cei 60 000 de oameni forţaţi să lucreze la uzina de producţie a rachetelor V-2 şi să trăiască în Dora sau într-unul din cele 30 de lagăre secundare presărate în jurul locului au murit de boală, înfometare şi maltratare.[1862]

Între timp, după ce Speer s-a îmbolnăvit la 18 ianuarie 1944, Himmler a încercat să preia complet întreprinderea şi să o transforme într-o divizie nouă a prosperului imperiu economic al SS. La doar două luni după aceea, nereuşind să îl convingă pe Wernher von Braun să-i cânte în strună, Himmler l-a arestat pe savant, împreună cu fratele său şi doi dintre cei mai apropiaţi colaboratori, pe motiv că făceau parte dintr-o mişcare de rezistenţă (complet fictivă) de stânga şi că încercau să saboteze programul de producere a rachetelor. Cu toate acestea, Speer a stăruit imediat pe lângă Hitler, cu ocazia vizitei Führerului la căpătâiul patului său, să le ordone eliberarea. Liderul nazist avea de-a face şi cu insistenţele energice ale lui Walter Dornberger, ofiţerul de armată care superviza întregul program V-2. Himmler a fost obligat să le dispună eliberarea pe motivul indispensabilităţii lor ştiinţifice şi tehnice, iar încercarea sa de a prelua întreprinderea nu a dat roade. Arestarea lui von Braun avea să se dovedească foarte convenabilă când, după război, acesta a fost nevoit să îşi apere activităţile din perioada Reichului prezentându-se drept un expert tehnic apolitic. Cunoştinţele i-au fost puse din greu la încercare în lunile următoare, căci rachetele nu conteneau să explodeze în timpul testelor, iar

primele modele de producţie, scoase în grabă de pe linia de asamblare a Uzinelor Centrale, s-au dovedit la fel de nesatisfăcătoare. Deloc surprinzător, condiţia fizică proastă, maltratarea şi lipsa de experienţă a sclavilor însemna lucru de cea mai proastă calitate. Ajustările şi ameliorările continue au însemnat că schiţele au suferit nu mai puţin de 65 000 de modificări până la sfârşitul războiului. Chiar şi când condiţiile de la Dora au fost îmbunătăţite prin crearea de barăci şi alte facilităţi, tratamentul brutal la care prizonierii erau supuşi de către gărzi şi supraveghetori a continuat şi nu există dovezi că Dornberger, von Braun sau, la urma urmei, Speer ar fi luat măsuri să le îmbunătăţească situaţia. Abia în septembrie 1944, când majoritatea problemelor au fost rezolvate, primele rachete au fost lansate împotriva Londrei. Curând, fabrica producea mai mult de douăzeci pe zi sau până la 700 pe lună.[1863] La acea dată, administrarea programului de producţie fusese deturnată de la armată, care pierduse enorm de multă putere şi influenţă după atentatul din iulie 1944, spre o companie înfiinţată de specialiştii în rachete pentru a stăvili influenţa tot mai mare a lui Kammler şi a SS-ului. Condiţiile din lagărul Dora au devenit chiar mai rele odată cu sosirea la 1 februarie a unui nou comandant, Richard Baer, ultimul comandant al lagărului de la Auschwitz, venit cu ordinul de a suprima mişcarea de rezistenţă care se formase printre deţinuţi. Baer a ordonat ca foştii comunişti germani din lagăr să fie ciomăgiţi până la moarte şi a organizat un număr de execuţii în masă, împuşcând chiar 162 de deţinuţi deodată în martie 1945, scenă la care ceilalţi prizonieri au fost forţaţi să asiste. La finele lunii martie 1945, uzina subterană şi-a încetat în cele din urmă producţia. Kammler a evacuat în jur de 30 000 de deţinuţi cu trenul către Bergen-Belsen la începutul lui aprilie 1945. Mulţi prizonieri au fost trimişi în marş forţat din lagărele secundare, toţi cei care mergeau încet fiind bătuţi ori împuşcaţi. Ajunşi în Gardelegen, soldaţii SS, sătui de acest marş fără ţintă, au împins peste o mie de muncitori epuizaţi într-un hambar şi i-au dat foc. Doar 600 de muncitori, prea bolnavi pentru a fi mutaţi, au fost lăsaţi la Dora la sosirea forţelor aliate, laolaltă cu alţi 450 într-un lagăr secundar din apropiere. Fabrica, împreună cu complexul de la Pennemünde, a construit circa 6 000 de rachete până a acea dată; liniile de asamblare ale Uzinelor Centrale au produs şi câteva mii de bombe zburătoare V-1. Per total, 3 200 de rachete V-2 au fost lansate

cu succes, marea lor majoritate nu spre Anglia, ci vizând destinații din Belgia. Nu exista apărare împotriva lor: cădeau aproape vertical la o viteză de neoprit, în jur de 3 000 de kilometri pe oră. Însă purtau o încărcătură convențională mică, de o tonă de explozibili și astfel nu puteau să producă pagube mari. Cifra totală a celor uciși de rachete nu depășea 5 000. Așadar, racheta V-2 a fost, după cum remarca istoricul Michael Neufeld, „o armă unică: mai mulți oameni au murit fabricând-o decât de explozie în sine“[1864].

IV

După cum am văzut, încă din primăvara lui 1942, generalul Fromm, care avea să fie arestat pentru complicitatea sa în atentatul cu bombă doi ani mai târziu, era pesimist cu privire la deznodământul războiului. Dar Fromm nu s-a lăsat cuprins de deznădejde. Era convins că singurul lucru care putea să câștige războiul în fața programelor uriașe de înarmare implementate de Marea Britanie, America și Uniunea Sovietică avea să fie o superbombă dezvoltată de un grup de fizicieni sub conducerea unora dintre cei mai de seamă teoreticieni în domeniul fizicii, Otto Hahn și Werner Heisenberg. Încercările făcute în anii '30 de unii savanți naziști, cu vederi extremiste, să catalogheze fizica teoretică și mai ales teoria relativității drept „evreiască“ au fost respinse cu succes de către comunitatea fizicienilor într-o confruntare dramatică în München la 15 noiembrie 1940.[1865] S-a hotărât că respectiva teorie nu era evreiască, ci în chintesență germană. Cu toate acestea, dezvoltările teoretice avuseseră mult de suferit între timp. Fizicienii au argumentat că, în vreme ce în 1927 savanții germani publicaseră 47 de lucrări pe subiectul fizicii nucleare, iar cercetătorii americani și britanici publicaseră doar 45 de articole, în 1939 raportul s-a schimbat simțitor: germanii au publicat în total 166 de lucrări, față de cele 471 ale anglo-saxonilor. De asemenea, la acea dată, în Statele Unite se găseau 30 de acceleratoare de particule față de unul singur, în Germania.[1866] Potențialele consecințe de ordin militar erau serioase. Așa cum descoperise Hahn în 1938, dacă uraniul era bombardat cu neutroni, elibera suficientă energie

încât să inițieze o reacție în lanț cu o putere distructivă aproape incalculabilă. Însă Germania rămăsese clar în urmă în cursa de a pune în practică această descoperire.[1867]

Cu toate acestea, Heisenberg a insistat în încercările de a dezvolta o bombă nucleară. Dar se confrunta cu probleme insurmontabile. Deși savantul danez Niels Bohr descoperise înainte de război că uraniul-235 era cel mai bun material în acest scop, Heisenberg și Hahn nu au reușit să calculeze cantitatea necesară pentru o bombă, nici cum să țină procesul de fisiune sub control în timpul producției. Ei au stabilit în mod corect că „apa grea“ (un izotop al apei obișnuite) era elementul cheie în procesul de fisiune, iar succesul părea asigurat din clipa în care germanii au capturat singura fabrică din lume în măsură să producă deuteriu în cantități industriale, odată cu cucerirea Norvegiei în 1940. Serviciile de informații ale Aliaților și-au dat repede seama de importanța acesteia și au nimicit fabrica într-o serie de raiduri executate de echipe de comando și bombardiere în 1943. Aceste măsuri au fost de prisos, întrucât echipa lui Heisenberg nu remarcase importanța grafitului, egală cu cea a apei dure, în controlarea fisiunii nucleare. Și, chiar și dacă proiectului i s-ar fi alocat sume uriașe de bani, ar fi durat cel puțin doi sau trei ani pentru ca „bomba atomică“ să fie gata.

Asemenea generalilor de armată, Speer știa că cel de-al Treilea Reich nu mai avea răgazul să aștepte. Investițiile necesare ar fi deviat prea multe resurse necesare pentru întrunirea imediată a nevoilor economiei de război: aeronave, arme, tancuri, muniție, submarine, trupe și provizii de care era nevoie pentru înfrângerea definitivă a Armatei Roșii în următoarele câteva luni, retezarea liniilor de aprovizionare din Atlantic către Anglia și pregătirea pentru ofensiva plănuită de americani (care devenise o certitudine). Când Heisenberg i-a prezentat proiectul, Speer a fost impresionat de idee și i-a alocat anumite resurse financiare. Dar acestea nu erau nici pe departe suficiente. Hotărârea de a ține proiectele de cercetare în frâu se luase încă din vara lui 1942, deoarece Hitler și economiștii de top ai Germaniei nu se așteptau ca războiul să dureze mai mult de câteva luni, așa că bomba atomică trebuia să aștepte încheierea conflagrației. Armata, care în 1940 preluase principalul centru de cercetare din zonă, Institutul de Fizică Kaiser Wilhelm, unde își avea sediul Heisenberg, l-a restituit

Consiliului de Cercetare al Reichului, deoarece nu mai părea să aibă o relevanţă militară directă.[1868]

Dacă o asemenea bombă ar fi existat, reflecta Speer ani mai târziu, Hitler nu ar fi ezitat să o folosească. Urmărind un reportaj despre bombardarea Varşoviei în septembrie 1939, care sfârşea cu un montaj care înfăţişa un avion în picaj deasupra hărţii Angliei, apoi întreg arhipelagul spulberat, Hitler i-a spus lui Speer: „Asta vor păţi! Aşa îi vom anihila!" Folosindu-se de fondurile oferite de Speer, Heisenberg şi echipa sa au construit un ciclotron cu ajutorul căruia au divizat un nucleu atomic în vara lui 1944. Însă nu aveau suficient uraniu la dispoziţie pentru a continua, întrucât rezervele de uraniu de care dispunea Germania au început să fie folosite la fabricarea nucleului de muniţie solidă, după ce importurile de wolframit din Portugalia au fost întrerupte în 1943.[1869] Mai mult decât atât, obişnuitele lupte intestine din cadrul regimului împiedicau concentrarea eforturilor necesare unui proiect de anvergură. Exista o a doua echipă de cercetători pe lângă cea a lui Heisenberg, condusă de tânărul fizician Manfred von Ardenne, susţinut în chip neverosimil de ministrul poştei Reichului, Ohnesorge. Heinrich Hoffman, fotograful de curte şi prieten cu Ohnesorge, l-a convins pe Hitler să se intereseze personal de respectivele cercetări. Ardenne era asistat de Kurt Diebner, un fizician al armatei, şi o echipă de aproape 100 de cercetători împrăştiaţi în 17 instituţii diferite. Aceştia au făcut oarecare progrese în dezvoltarea unei arme nucleare tactice de tip diferit de superbomba lui Heisenberg, folosind plutoniu îmbogăţit. Aserţiunile ulterioare că echipa lui Ardenne a reuşit să efectueze teste pe insula Rügen din Marea Baltică în octombrie 1944 şi mai apoi în Turingia la 3 şi 12 martie 1945 au fost tratate cu oarecare neîncredere de către istorici. Şi aici, prizonierii din lagărele de concentrare au fost folosiţi la procesul de construcţie şi se speculează că mai multe sute ar fi murit la construirea locului de testare în martie 1945. Indiferent dacă proiectul lui Ardenne şi Diebner s-a bucurat sau nu de succes, era mult prea târziu pentru a schimba cursul evenimentelor. În acel moment, Germania nu mai putea procura rezerve suficiente de uraniu şi plutoniu.[1870] Hitler a susţinut proiectul fără tragere de inimă, întrucât credea în sinea lui că fizica nucleară era o ştiinţă iudaică, asemenea Ministerului Educaţiei, care n-a sprijinit câtuşi de puţin cercetările în acest domeniu. Chiar dacă germanii ar

fi dispus de bani, mână de lucru și resurse, tot n-ar fi avut la îndemână suficient timp. Germaniei îi lipseau resursele pe care Statele Unite le investise în fabricarea bombei atomice; și chiar și proiectul Manhattan, cu miliardele sale de dolari, numărul uriaș de savanți și resurse aproape infinite, a reușit să pună la punct o armă utilizabilă de-abia în 1945.[1871]

Aproape la fel de nimicitoare erau gazele paralizante fabricate de combinatele IG Farben. În 1938, oamenii de știință ai IG Farben Schrader, Ambros, Rüdiger și Van der Linde au sintetizat un compus pe bază de acid fosforic, foarte letal, pe care l-au botezat Sarin, după primele litere ale numelor lor de familie. În calitatea sa de director al IG Farben și conducător al comitetului special pentru gaz paralizant din ministerul lui Speer, Ambros avea la îndemână toate pârghiile necesare pentru a dezvolta asemenea agenți chimici, dintre care mai exista unul, numit Tabun, gata pentru producția în masă, și încă unul, Soman, care se afla încă în stadiu experimental. Oamenii de știință de la Institutul de Chimie Kaiser Wilhelm, conduși de Richard Kuhn, au sintetizat Somanul la începutul anului 1944, iar Sarinul și Tabunul intraseră în producție încă din 1942, într-o fabrică la nord de Breslau. Până în iunie 1944 au fost fabricate 12 000 de tone de Tabun. Acești agenți chimici au fost testați pe animale și se presupune că ar fi fost testați și pe deținuții din lagărele de concentrare, deși nu există dovezi concludente în acest sens. Existau însă impedimente serioase care trebuiau depășite înainte ca acestea să poată fi folosite în luptă. În procesul de dezvoltare, gazele paralizante, care erau mortale chiar și dacă o cantitate minusculă intra în contact cu pielea, cauzaseră convulsii și alte vătămări în cazul a peste 300 de lucrători (mulți dintre ei forțați să muncească) și cel puțin zece decese. Cu toate acestea, liderul nazist al Frontului German al Muncii, Robert Ley, chimist de profesie, era încrezător în privința noilor arme chimice: ulterior, Albert Speer și-a amintit o conversație cu Ley, la un pahar de vin tare, care-i spusese în felul său bâlbâit care adeseori îi trăda entuziasmul: „Știi că avem acest nou gaz paralizant – am auzit despre el. Führerul trebuie s-o facă. Trebuie să îl folosească. Trebuie s-o facă acum! Când altcândva?! Acesta e ultimul moment. Și tu trebuie să-l faci să înțeleagă că a sosit vremea". Hitler a luat într-adevăr în considerare folosirea gazelor paralizante împotriva Armatei Roșii. Însă Speer știa că

fabricile care produceau componentele de bază fuseseră atât de rău avariate de bombardamentele Aliaţilor, încât ideea nu putea fi pusă în practică.[1872] În orice caz, nu exista vreo măsură de protecţie cunoscută împotriva gazelor. Era pur şi simplu prea periculos să fie dezlănţuite pe câmpul de luptă. Oare ce s-ar fi petrecut dacă vântul şi-ar fi schimbat direcţia şi le-ar fi întors împotriva trupelor germane? Introducerea lor în bombe sau rachete era o sarcină la fel de primejdioasă. Adesea se produceau accidente şi nimeni nu putea şti sigur ce direcţie avea să ia norul de gaz după explozia bombelor. Karl Brandt, plenipotenţiarul lui Hitler pentru Război Chimic (şi doctorul său personal), era ferm convins, la fel ca alţi oameni de ştiinţă, că resursele superioare ale Aliaţilor indicau faptul că făcuseră progrese importante în dezvoltarea şi producţia de gaze paralizante. Dacă Germania începea să le folosească, supremaţia aeriană a inamicului i-ar fi lăsat vulnerabili în faţa eventualelor represalii, în caz că Aliaţii hotărau să folosească metode similare. Ca răspuns la aceste temeri, producţia de măşti de gaze a crescut rapid în Germania, în toamna lui 1944, şi milioane de măşti au fost fabricate în numai câteva luni. De fapt, Aliaţii nu se aflau în posesia unor gaze paralizante moderne, deşi aveau rezerve de fosgen şi iperită, pe care poate le-ar fi folosit în cazul unor atacuri chimice ale germanilor. Şi ei erau bine echipaţi cu măşti de gaze, care fuseseră distribuite cu milioanele populaţiei engleze încă dinaintea izbucnirii războiului. Cu toate acestea, este foarte îndoielnic că asemenea dispozitive simpliste ar fi oferit vreo protecţie contra Sarinului ori Tabunului.[1873]

Aşa cum remarca şi Speer, în 1944, Germania pregătea o întreagă paletă de arme minune:

> Deţinem o bombă zburătoare teleghidată, un avion cu propulsie de rachetă care era chiar mai rapid decât avioanele cu reacţie, o rachetă de luptă care se ghida după avioanele inamice urmărind căldura emanată de motoare şi o torpilă care reacţiona la sunete şi astfel putea să urmărească o navă care executa manevre de evitare. S-a proiectat cu succes o rachetă sol-aer. Proiectantul Lippisch deţinea schiţe pentru avioane cu reacţie dotate cu tehnologii net superioare oricărui model produs la acea oră... Se poate spune că sufeream de un exces de proiecte

în dezvoltare. Dacă ne-am fi concentrat pe câteva dintre ele, am fi reușit cu siguranță să le finalizăm în timp util.[1874]

Niciunul dintre aceste proiecte nu s-a materializat. Neputința regimului de a stabili priorități, din cauza luptelor fratricide între diverse agenții, dar și din cauza subestimării timpului și resurselor necesare pentru trecerea fazei de cercetare și dezvoltare în faza de producție, le-a sortit eșecului. De pildă, în loc să se concentreze pe racheta sol-aer „Cascada", care în opinia lui Speer ar fi jucat un rol vital în reducerea impactului bombardamentelor anglo-americane, Hitler a ordonat concentrarea resurselor pe bombele zburătoare V-1 și apoi pe rachetele V-2, abandonând proiectul „Cascada" unui lanț nesfârșit de probleme, și refuzându-i mâna de lucru și resursele necesare punerii sale în practică.[1875]

La fel au stat lucrurile și cu avionul de vânătoare cu reacție, care ar fi putut să ajute la apărarea orașelor Germaniei. Expertiza științifică și tehnologică era cu siguranță disponibilă. În 1941, Ernst Heinkel reușise să dezvolte și să testeze un motor cu reacție, care urma să fie instalat într-un nou și revoluționar avion de vânătoare, modelul bimotor Me262, conferindu-i o viteză de peste 800 de kilometri pe oră. Aparatul a executat primul său zbor în iulie 1943. Entuziasmat de noul avion de vânătoare, Speer l-a învinuit pe Hitler pentru amânarea fabricării lui în serie, care mai întâi a ordonat oprirea producției, apoi s-a răzgândit, dar a hotărât schimbarea profilului din avion de vânătoare în bombardier. Speer și mulți alții, inclusiv comandanții de vârf ai Luftwaffe, au încercat să îl convingă pe Hitler că Me262 ar fi fost capabil să provoace daune uriașe bombardierelor britanice și americane care devastau orașele Germaniei dacă era dezvoltat și produs ca avion de luptă. Hitler a fost într-atât de iritat că expertiza lui tehnico-militară era pusă în discuție și că era mereu presat să se răzgândească, încât din toamna lui 1944 a interzis orice discuție despre Me262. Oricum, bombardamentele Aliate perturbau buna funcționare a centrelor de dezvoltare și producție ale avionului cu mult timp înainte de aceasta. Prin urmare, au fost fabricate în număr redus. Rezervele de combustibil erau distruse sistematic, iar piloții nu dispuneau de suficient timp și de amenajările necesare pentru a învăța să piloteze acest model. Fabricile germane au produs 200 de modele

ale unui alt avion cu reacţie, un bombardier bimotor cunoscut drept Arado 234: la fel ca Me262, putea să atingă viteze de 800 km/h, dar producţia a fost mai întâi întreruptă de relocarea la est a fabricii, în afara razei de acţiune a bombardierelor aliate, apoi a încetat definitiv când fabrica a fost capturată de Armata Roşie.[1876]

La fel de promiţătoare era şi noua generaţie de submarine, echipate cu baterii puternice care le-ar fi permis să rămână scufundate pentru lungi perioade de timp, evitând astfel radarele inamice. Erau în egală măsură rapide, capabile să întreacă convoaiele şi să le torpileze înainte ca escorta de distrugătoare să intre în luptă. Primele modele au ieşit din fabrică în iunie 1944, iar până în februarie 1945 au fost construite mai bine de 150. Din nefericire, aceste submarine au intrat în producţie înainte de-a fi testate corespunzător, astfel că majoritatea au cedat curând defecţiunilor tehnice. În orice caz, fără recunoaştere aeriană le-ar fi fost dificil să îşi repereze ţintele. Un program urgent de fabricare a avioanelor de recunoaştere cu rază lungă, Ju-290, a trebuit anulat în vara lui 1944 după ce raidurile aeriene ale Aliaţilor asupra uzinelor au zădărnicit în repetate rânduri procesul de producţie. Curând, bazele de submarine de pe coasta Franţei au căzut în mâinile Aliaţilor. Noile submarine nu au reuşit să scufunde nici măcar o navă, deşi prioritatea acordată programului de construcţie şi speranţele legate de reuşita sa l-au convins pe Hitler că amiralul Dönitz, comandantul flotei de submarine, era unul dintre puţinii lideri ai forţelor armate care încă făceau dovada spiritului de luptă pretins de Führer.[1877]

Inginerii germani au proiectat o nouă armă minune, botezată V-3, menită să răspundă dorinţei de răzbunare împotriva englezilor. Era vorba despre un tun enorm cu o ţeavă de peste o sută cincizeci de metri lungime, cu capacitatea de-a expedia proiectile taman până în centrul Londrei. Viteza proiectilului era sporită de mici explozii pe ţeavă. Când bombardamentele Aliaţilor au distrus complexul de lansare, proiectul era încă în stadiul de dezvoltare, iar când reparaţiile au fost finalizate, războiul era deja pierdut.[1878] O altă armă minune, racheta în patru trepte acţionată de material pulberizant, şi nu de combustibil lichid avea să fie precursorul rachetelor în trepte cu combustibil solid, dezvoltate în perioada postbelică. S-au fabricat în număr limitat şi au fost lansate la sfârşitul anului 1944 împotriva Anversului,

însă au trecut de oraş şi au căzut în mare. Singurele victime ale rachetei minune s-au înregistrat în cadrul unui test, când proiectilul a lovit accidental o fermă din apropiere, omorând mai multe găini şi un câine şi rănind două vaci.[1879] Lista de arme minune părea nesfârşită. La începutul lunii aprilie 1945, Speer l-a surprins pe liderul Frontului Muncitoresc, Robert Ley, angajat într-o discuţie aprinsă cu Martin Bormann şi alţii:

> Ley s-a repezit la mine cu ultimele ştiri: „Au fost inventate fascicule letale! Un aparat simplu pe care îl putem produce în cantităţi mari. Am studiat documentaţia; nu încape urmă de îndoială. Aceasta va fi arma decisivă!“ În timp ce Bormann încuviinţa tăcut, Ley m-a luat l-a rost, bâlbâindu-se ca întotdeauna. „Dar desigur că ministerul tău l-a respins pe inventator. Din fericire pentru noi, mi-a scris mie. Acum trebuie să te asiguri personal că acest proiect va fi demarat. Imediat. În clipa de faţă, e cel mai important lucru.“[1880]

În fapt, echipa lui Speer a descoperit curând că inventatorul era un amator excentric care solicita utilaje depăşite, care nu se mai fabricau de patruzeci de ani.[1881]

Inflaţia de arme minune a fost în mare parte o consecinţă a rivalităţii din cadrul forţelor armate, a competiţiei dintre Ministerul Armatei şi SS, şi a lipsei unui proiect centralizat în economia armamentului, cu mult înainte ca Speer să se îmbolnăvească şi să îşi piardă influenţa în 1944. Evoluţia lor era supusă toanelor lui Hitler. Nimeni nu a fost capabil să aloce suficiente resurse uneia dintre ele. Nu existau priorităţi. Toate au fost dezvoltate în acelaşi timp, aşa că niciuna nu a dobândit vreo importanţă militară semnificativă. Desigur, conducătorii nazişti şi-au dat seama de acest fapt: Heinrich Himmler i s-a plâns lui Speer în august 1944 despre lipsa de coordonare, remarcând că unele proiecte erau continuate, deşi se dovedise că nu aveau nicio aplicaţie militară. Costurile erau enorme: de pildă, echipa de cercetare de la centrul pentru rachete V-2 din Peenemünde era mai numeroasă decât cea a proiectului Manhattan din Los Alamos. Toate aceste proiecte au reprezentat o enormă povară financiară asupra Germaniei, fără a avea vreun impact în deznodământul războiului.[1882]

De fapt, principalul scop al armelor minune era de aparat propagandistic menit să ofere speranţă celor care încă voiau ca nazismul să câştige. Presa germană era plină de poveşti lugubre despre devastările cauzate de armele V-1 şi V-2, încercând să satisfacă dorinţa populaţiei de răzbunare împotriva britanicilor, menită să pună capăt raidurilor aeriene. Multe dintre acestea erau basme. Per total, asupra Londrei au căzut mai puţin de 6 000 de bombe V-1 şi puţin peste 1 000 de rachete V-2. În urma acestor atacuri asupra Londrei, 31 600 de case au fost distruse şi 1 420 000 avariate. Aproape 9 000 de oameni au fost ucişi de cele două arme şi circa 24 000 au fost răniţi. Cifrele nu impresionau şi cu siguranţă nu răspundeau cererii pentru represalii masive. Oamenii numeau arma V-1 *Volksverdummer Nr. 1* (Prostirea Poporului Numărul 1) sau *Versager Nr. 1* (Eşecul Numărul 1). Ministerul Propagandei condus de Goebbels era pe deplin conştient de acest scepticism. Prin urmare, propaganda nazistă a început să înşire promisiuni vagi despre noi arme minune, nenumite, dar care aveau o putere distructivă şi mai mare. Încă de la 19 februarie 1943, Hitler vorbea în public despre „arme unice, deocamdată necunoscute" care, odată fabricate, aveau să schimbe cursul războiului.[1883] Însă aceste promisiuni şi-au pierdut curând orice putere de convingere. Un banc despre armele minune făcea deja furori în luna noiembrie a aceluiaşi an. Oamenii erau conştienţi că lipsa de resurse ducea la pierderea războiului. „1950, începea raportul imaginar, întrunire la cartierul general al Führerului cu privire la data începerii producţiei în serie a rachetelor. A fost întârziată din nou deoarece nu s-a căzut de acord dacă rachetele ar trebui să zboare una lângă alta sau una în spatele celeilalte.[1884]

Spre sfârşitul războiului, până şi cei mai optimişti şi înflăcăraţi susţinători ai nazismului începeau să aibă îndoieli despre armele minune. La 3 septembrie 1944, Inge Molter îi scria soţului său, Alfred:

> Dragul meu Fred, trebuie să rezistăm până ce noile arme sunt gata, nu se poate ca inamicul să ne îngenuncheze înainte de asta. Dragule, pur şi simplu nu pot să cred. Oare totul va fi fost în zadar, oare Germania nu va mai exista? Nu, dragule, nu pot să cred una ca asta. Dar din păcate acest punct de vedere primează treptat în prăvălii şi oriunde se găsesc oameni adunaţi laolaltă.[1885]

La 12 noiembrie 1944, un ascultător de radio i-a trimis o scrisoare îngrijorată şefului serviciului de ştiri din cadrul Ministerului Propagandei, Hans Fritsche, întrebându-l: „De ce n-au intrat măcar câteva din noile arme în acţiune, când inamicul e atât de aproape de graniţele noastre atât la răsărit, cât şi la apus?“ Nu a primit răspuns.[1886] Studenta Lore Walb scria, în martie 1945, că Germania se afla într-o situaţie „groaznică, de nedescris“:

> Şi cu toate astea, guvernul vorbeşte încă despre victorie! În adâncul inimii mele nici eu nu vreau să cred că poporului nostru îi este scris să piară... Dar dacă stai să te gândeşti o clipă, orice speranţă se risipeşte. Nu se întrezăreşte niciun crâmpei de lumină. Noile arme încă nu şi-au făcut apariţia şi probabil că n-o să mai apară vreodată. Sunt convinsă că au fost proiectate şi că procesul de fabricaţie a început, dar nu vor reuşi să le arunce în luptă.[1887]

„Până de curând, raporta Serviciul de Securitate al SS la finele lui martie 1945, oamenii încă mai credeau într-un miracol, o credinţă întreţinută consecvent şi dibace de propaganda despre noile arme.“ Dar acest crâmpei de speranţă era probabil înţeles ca un mecanism psihologic de autoapărare, menit să facă faţă disperării care copleşea acum poporul german. „Nimeni nu crede că mai putem evita catastrofa prin metode convenţionale. Nu ne mai rămâne decât să sperăm într-o salvare din exterior, într-o turnură excepţională de situaţie ori într-o armă secretă, incredibil de puternică. Dar şi această speranţă se stinge.“[1888]

V

Dacă Germania nu putea fi salvată de arme noi, putea fi salvată de soldaţi noi. Încă de la sfârşitul lui 1943, mărirea limitei de vârstă pentru înrolare a dat naştere la multe bancuri de succes. „Când vezi scris pe casele bătrânilor «Închis. Plecat la război» ştii că răzbunarea e pe-aproape.“[1889] La 26 septembrie 1944, în încercarea disperată de-a acoperi golurile din armată, Hitler a dispus înfiinţarea *Volkssturm* (Furtuna Poporului), în care toţi bărbaţii cu vârstele cuprinse între 16

şi 60 de ani erau obligaţi să se înroleze şi să urmeze un instructaj pentru lupta finală. Partidul urma să-i pregătească de luptă, pentru a nu permite „evreimii internaţionale“ să distrugă poporul german. Toţi membrii *Volkssturm* trebuiau să depună un jurământ de credinţă faţă de Führer şi să lupte până la moarte. Himmler a ales ca această Furtună a Poporului să fie declanşată la 18 octombrie, dată la care se aniversa înfrângerea lui Napoleon în bătălia de la Leipzig, supranumită şi „Bătălia Popoarelor“ (1813). Urma să fie o deşteptare populară asemănătoare celei petrecute cu o sută treizeci de ani înainte, când, potrivit legendei, francezii fuseseră alungaţi din ţară. Dar de la discurs la realitate era cale lungă. *Volkssturm* nu reprezenta o forţă de luptă eficientă. N-aveau uniforme, (era cu neputinţă să fie aprovizionaţi în acest sens) şi erau nevoiţi să vină cu haine de-acasă, cu un rucsac, o pătură şi unelte de gătit. N-au primit niciodată armele şi echipamentul corespunzător, iar spre finele războiului nu erau decât o imitaţie jalnică a armatei. Ieşind din ascunzătoarea sa din pădure, Ullrich S., elevul cu adeziuni social-democrate, i-a zărit pe cei 400 de ostaşi ai *Volkssturm* care se îndreptau spre satul din apropiere. „Erau istoviţi, iar majoritatea purtau uniforme furate sau împrumutate de la forţele aeriene. Câţiva dintre ei erau în haine civile şi am văzut doar cinci soldaţi care purtau arme; restul nici măcar n-aveau baionete la ei.“ Pe urmă a adăugat, cu dispreţul pe care adolescentul îl poartă celor în etate: „Majoritatea erau între 45 şi 60 de ani. Ne-a fost milă de ei când i-am văzut. Părea că ieşise tot azilul la plimbare“[1890]. Mulţi împărtăşeau părerile lui Ullrich. „Doi bărbaţi se plimbă prin cimitir cu lopeţile în cârcă“ spune bancul. „Un bătrân strigă după ei: «Aţi venit să dezgropaţi întăriri pentru Volkssturm??»“[1891] Însă pentru ostaşii Volkssturmului, înrolarea nu era prilej de glumă. Nu mai puţin de 175 000 au murit în luptele împotriva armatelor profesioniste ale sovieticilor şi ale Aliaţilor Occidentali.[1892]

Poporul era potrivnic recrutărilor pentru *Volkssturm*. Oamenii erau cât se poate de conştienţi de zădărnicia proiectului şi nu erau de acord cu sacrificiile pretinse acestor ostaşi. Afişele roşii care au împânzit Stuttgartul la 20 octombrie 1944, promovând înfiinţarea Frontului Popular, le reaminteau cetăţenilor de pancartele roşii care anunţau execuţiile. Oamenii spuneau că „şi acestea anunţă o execuţie, şi anume execuţia poporului german“[1893]. Înrolările se făceau fără

pic de discernământ. Astfel, *Volkssturm* a prins în năvodul său mulți bărbați nevinovați sau nedoritori. Victimă i-a căzut și criticul de teatru, scriitorul și pseudo-aristocratul Friedrich Reck-Malleczewen. La data la care Furtuna a luat ființă, Friedrich trăia bine mersi pe mica lui moșie din Bavaria, împreună cu a doua sa soție, Irmgard, cu care se însurase în martie 1935, și cu cele trei fiice, născute în 1939, 1941 și 1943. În acel moment, trecutul său tenebros, înțesat de minciuni, l-a prins din urmă. Reck se lăudase în stânga și-n dreapta cu faptele sale vitejești din Primul Război Mondial, unde luptase chipurile ca ofițer prusac, așa că n-a surprins pe nimeni când conducerea Furtunii Populare din orășelul învecinat (Seebruck) i-a cerut să se înroleze. În fapt, Reck nu făcuse războiul și nu împușcase pe nimeni în viața lui și a hotărât să ignore cererea. Patru zile mai târziu, la 13 octombrie 1944, biroul de recrutare din Traunstein a dat dispoziție să fie arestat sub acuzația de subminare a efortului de război și întemnițat pentru o săptămână. Astfel a intrat în atenția Gestapo, cărora le era cunoscut înainte de toate pentru cărțile sale cu tentă anti-nazistă, precum analiza terorii anabaptiste din orașul Münster, în secolul al XVI-lea (cu subtitlul „Istoria unei isterii publice“) sau istorisirea asasinării revoluționarului francez Jean-Paul Marat de către Charlotte Corday., ambele publicate în 1937. Subversive sau nu, scrierile sale fuseseră publicate în acord cu legea și cu cenzura nazistă, așa că Gestapo a mers pe denunțul primit din partea directorului editurii Knorr și Hirth din München, Alfred Salat, care citise scrisoarea trimisă de Reck asociatului său, dr. Fritz Hasinger, la 10 iulie 1944, legată de drepturile sale de autor. Digresiunea lui Reck despre „marca din ziua de azi, care și-a înjumătățit puterea de cumpărare în comparație cu alte monede“, împreună cu nemulțumirile sale oarecum vagi legate de purtarea editurilor față de scriitori începând cu 1933, reprezentau dovezi suficiente pentru a fi acuzat de „ultraj adus monedei germane“ și „declarații împotriva statului“ și arestat la 29 decembrie 1944. După ce pușcăria unde fusese întemnițat a căzut pradă bombardamentelor de pe 7–8 ianuarie 1945, Reck a fost transferat alături de alți prizonieri la Dachau și supus unor noi interogatorii. Condițiile de trai s-au înrăutățit simțitor în ultimele luni ale războiului, iar Reck a căzut la pat. A fost internat în aripa rezervată bolnavilor, apoi și-a revenit suficient cât să fie mutat înapoi, unde s-a îmbolnăvit din nou și a murit la 8.30 dimineața,

pe 16 februarie 1944. Cauza morţii consemnată în certificatul său de deces e enterocolita, dar potrivit declaraţiilor ulterioare ale unor martori (printre care şi colegul său din pavilionul bolnavilor, doctorul care l-a tratat înainte să moară şi un medic rezident) cauza reală ar fi fost tifosul, epidemia pe care conducerea lagărului o nega chiar şi în acest al doisprezecelea ceas.[1894]

Nu doar oameni în vârstă precum Reck, ci şi băieţi (şi tot mai multe fete) au fost înrolaţi pentru a opera tunurile antiaeriene şi reflectoarele nocturne şi, în general, pentru a pune umărul la efortul de război. În octombrie 1944, până şi liderii de Partid se plângeau de „cetele de tineri recrutaţi, care nu sunt în stare să facă nimic cum trebuie", mai ales după ce nişte adolescenţi din Tineretul Hitlerist au fost angrenaţi în construirea fortificaţiilor „de-a lungul tuturor graniţelor Germaniei"[1895]. La 17 martie 1945, toţi elevii cu vârste cuprinse între 14 şi 16 ani ai şcolii de la Oranienstein au fost însărcinaţi să păzească fortificaţiile vestice. După cinci zile a fost trimis un instructor SS pentru a-i învăţa pe ceilalţi copii cum să folosească sistemele antitanc portabile.[1896] De asemenea, femeile erau recrutate în detaşamentele auxiliare ale armatei şi supuse unui instructaj sever. O tânără originară din Prusia de Est povestea că tinerii recruţi din unitatea ei formată doar în urmă cu câteva săptămâni tocmai învăţau să folosească pistolul, când o escadrilă de avioane inamice a zburat deasupra taberei, deschizând focul asupra tinerelor. O fată care stătea de pază la intrarea în garnizoană a fugit să se-adăpostească. Pentru fapta ei, a fost condamnată la moarte:

> Ne-au forţat să stăm lipite de gard şi să asistăm la execuţia tovarăşei noastre... Câteva dintre noi au leşinat. Pe urmă ne-am întors la garnizoană... Execuţia ne-a lăsat cu o impresie de nedescris. Cât a fost ziua de lungă am stat în pat şi am plâns împreună. N-a mers nimeni la lucru. Pentru această nesupunere am fost închise... Timp de 4 zile ne-au dat doar apă şi pâine. Ni s-a permis să luăm un exemplar din *Mein Kampf* sau o Biblie cu noi, dar eu am refuzat.[1897]

Zădărnicia recrutării tinerelor în armată e ilustrată perfect de Rita H., o croitoreasă de douăzeci şi trei de ani, a cărei singură îndatorire era să ajute la evacuarea birourilor administrative ale armatei,

care presupunea și arderea documentelor incriminatoare. În vreme ce femeile se chinuiau să aprindă un foc în ploaia torențială, „rămășițele carbonizate ale hârtiilor și dosarelor zăceau împrăștiate pretutindeni în jur, căci vântul bătea încontinuu prin grămada noastră de hârtii." A adăugat mai apoi, cu pioșenie creștină: „Ce bizar și totuși ce minunat e să stai acolo și să fii martor într-un fel la căderea unui regim ateu"[1898].

Vom lua cu noi o lume

I

Ultimul discurs ţinut de Hitler, la 30 ianuarie 1945, cu ocazia celei de-a douăsprezecea aniversări a numirii sale în funcţia de Cancelar al Reichului, a trezit mai mult simpatie decât entuziasm în rândul ascultătorilor. Hitler n-a mai pomenit de „armele minune" care aveau să întoarcă situaţia în favoarea lor. În schimb, a continuat să tune şi să fulgere împotriva „conspiraţiei evreieşti internaţionale" care era decisă să anihileze Europa. Germanii, spunea Hitler, trebuiau să reziste în continuare până la victorie. Germania nu avea să fie trădată, ca în Primul Război Mondial. Nici măcar naziştii devotaţi nu s-au simţit mobilizaţi de discursul Führerului. Melita Maschmann avea să scrie ulterior:

> În ultimele luni de război, când auzeam vocea lui Hitler la radio sau îl vedeam la jurnalul de ştiri, trebuia să îmi opresc lacrimile în mod constant. Poate că mintea conştientă refuza să recunoască semnele unui colaps iminent, care erau tot mai vizibile, iar prima impresie când îl auzeam sau îl vedeam era definitivă şi simţeam cu toţii o strângere de inimă când ne gândeam la adevărul înfiorător: jurnalele de ştiri arătau un om îmbătrânit, care mergea încovoiat şi care privea în jur cu nelinişte. Vocea lui era pătrunsă de disperare. Prin urmare, avea să dea greş? Pentru noi, Hitler reprezenta efortul fără precedent care a permis naţiunii germane să preia guvernarea continentului. Uitându-te la el, vedeai nenumăratele sacrificii de vieţi, bunuri şi valori, care au fost necesare. Să fi fost totul în van?[1899]

Mulţi nazişti devotaţi sau naivi au continuat să spere în zadar că lucrurile aveau să ia o turnură favorabilă. O tânără de 15 ani, a cărei

educație avusese, printre altele, scopul de a construi o imagine paternă în persoana lui Hitler, ar fi scris în jurnalul personal după ce aflase de ultimele dezastre militare: „Bietul, bietul Führer, probabil că nici nu mai poate dormi noaptea și a dorit doar binele Germaniei“[1900]. Tonul remarcilor era tipic pentru alții ca ea. Albert Molter, acum ofițer al forțelor aeriene, s-a alăturat unui grup în popotă pentru a asculta discursurile lui Hitler. S-au cântat melodii patriotice și fragmente din piesa *Schlageter*, a lui Hanns Johst. Apoi radioul a fost pornit și toată lumea a tăcut, pentru ca discursul să poată fi ascultat. „Ca întotdeauna, îi scria Albert soției, a fost minunat să auzi vocea Führerului. Cât de greu trebuie să fie să porți pe umeri răspunderile pe care le are. În acest context, e aproape inutil să asculți cuvintele Führerului, în speranța că vor aduce o soluție. De fapt, decizia a fost luată. Nu un miracol, ci curajul germanilor ne va salva.“[1901] Drept răspuns, soția lui a comparat cauza național-socialismului cu cea a creștinismului și presupusele suferințe ale lui Hitler cu cele ale lui Isus. Viața lui Isus, își amintea ea, s-a încheiat cu o crucificare. „Fred, dragul meu, și-a întrebat ea soțul, ni se cere și nouă același sacrificiu pentru ca idealul nostru să dureze pentru eternitate?“[1902] Cei doi se identificau întru totul cu Hitler. „Trebuie să rămânem în picioare pentru Germania, pentru Führer, îi scria Alfred soției la 9 martie 1945, doar așa vom putea noi înșine să rămânem în picioare.“[1903] La scurt timp, unitatea lui a fost trimisă la Berlin pentru a lupta alături de trupele de infanterie care apărau capitala germană. În câteva săptămâni, britanicii ocupaseră Nienburg, unde trăia Inge, și l-au arestat pe tatăl ei, care era nazist. „Germania noastră frumoasă, iubită“, îi scria ea, disperată, soțului ei, „toate sacrificiile, tot eroismul, a fost în zadar.“[1904] El nu i-a răspuns niciodată la scrisoare. Până să-i scrie ea, Alfred fusese dat dispărut. Trupul lui nu a fost găsit niciodată.[1905]

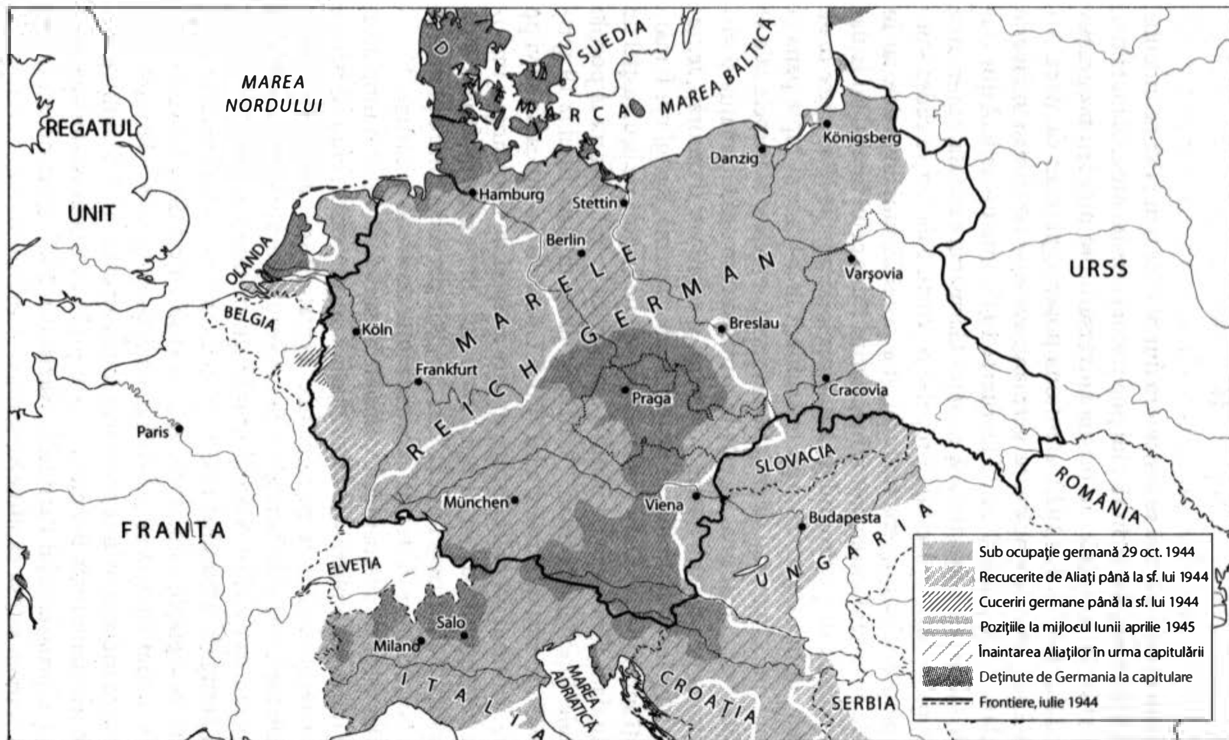
În vreme ce suporterii săi cei mai înflăcărați se lăsau copleșiți de milă pentru liderul lor, gândurile lui Hitler se îndreptau din ce în ce mai des spre suicid. La scurt timp după înfrângerea germanilor în Ofensiva din Ardeni, Hitler s-a adăpostit de un raid aerian într-un buncăr de sub Cancelaria Reichului, unde a căzut pradă disperării. Armata îl trădase, spunea el, forțele aeriene erau un fir rupt de trestie. „Știu că războiul e pierdut, i-a spus aghiotantului său, Nicolas von Below, după care a continuat: Cel mai mult îmi doresc să-mi trag un glonț în cap.“ Dar, dacă el murea, Germania murea odată cu el.

„Nu vom capitula. Niciodată. Chiar dacă ne prăbuşim, luăm lumea întreagă cu noi."[1906] În ceea ce priveşte propaganda, Hitler şi Goebbels se concentrau din ce în ce mai mult pe pericolul de anihilare care venea de la răsărit. Teama avea să-i facă pe germani să lupte în continuare. La 31 ianuarie 1945, într-un editorial din *Das Reich*, Goebbels vorbeşte cu înverşunare împotriva „conspiraţiei mondiale a unei rase de paraziţi", rasa evreiască; aceasta a reuşit să mobilizeze întreaga lume împotriva naţional-socialismului. În ciuda tuturor nereuşitelor, declara el sfidător, ,,nu Europa, ci evreii au să piară"[1907].

În pofida acestor ameninţări deşarte, majoritatea germanilor erau conştienţi de faptul că războiul se apropia de sfârşit, acum că Armata Roşie, regrupată şi aprovizionată după avansul rapid din anii trecuţi, îşi reluase ofensiva. După pierderea câmpurilor petrolifere din România, armata germană trebuia să păstreze cu orice preţ controlul asupra surselor de provizii din Ungaria. În caz contrar, n-ar fi avut suficient combustibil pentru a mobiliza tancurile, camioanele, artileria mobilă şi vehiculele de transport. Hitler nu le-a acordat forţelor germane din Budapesta permisiunea de a se retrage şi capitala maghiară a fost curând împrejmuită de forţe sovietice. În februarie, ofensiva care trebuia să creeze o breşă în încercuirea sovieticilor n-a avut sorţi de izbândă şi aproape 30 000 de soldaţi au fost omorâţi sau capturaţi. Aceeaşi soartă a avut-o şi ofensiva blindatelor din Armata 6 Panzer SS, retrasă din Ardeni, astfel că până la sfârşitul lunii martie, Armata Roşie ocupase aproape toată Ungaria. În nord, forţele germane din Letonia nu cedaseră poziţia, dar erau complet izolate. La mijlocul lunii ianuarie, sovieticii au lansat un atac de proporţii în sectorul central, iar blindatele Armatei Roşii au profitat de mobilizarea unor trupe cheie germane în campania din Ungaria şi au pulverizat frontul german, zdrobind blindatele germane rămase în regiune. La sfârşitul lunii ianuarie, Armata Roşie ocupase aproape toate teritoriile Poloniei de dinainte de război. Mai existau câteva grupări de rezistenţă, mai ales în oraşul Breslau, care nu au abandonat lupta până în luna mai. Dar Armata Roşie se afla deja pe râul Oder, la porţile Reichului. Capturase Silezia, zonă industrială importantă, câştigase controlul asupra câmpurilor petrolifere din Ungaria şi se apropia de Viena. Comandanţii sovietici au luat o pauză pentru a se regrupa şi pentru a-şi recupera proviziile şi muniţia necesare pentru o ultimă ofensivă.[1908]

În Vest, după eşecul suferit de germani în Ofensiva din Ardeni, 1,5 milioane de americani, peste 400 000 de britanici şi canadieni şi 100 000 de Trupe Libere Franceze s-au reunit până la sfârşitul lunii ianuarie pentru un atac pe Rin. În avansul lor au luat peste 50 000 de prizonieri, obligând trupele germane să se retragă de cealaltă parte a râului. La 7 martie 1945, când trupele americane ajung la Remagen, observă că soldaţii germani încearcă cu disperare să arunce în aer podul de peste râu, ultimul care mai stătea în picioare. Mobilizând rapid întăriri pe cealaltă parte a râului, au avansat şi au pus baza unui cap de pod, câştigând timp pentru ca inginerii lor să construiască altele înainte ca podul să se prăbuşească. În acest moment, încă 300 000 de trupe germane fuseseră capturate şi alte 60 000 omorâte sau rănite. Americanii au continuat să se îndrepte spre est, spre Saxonia, unde forţe canadiene avansaseră deja în Olanda, în timp ce unităţile britanice mărşăluiau spre nord-est, spre Bremen şi Hamburg. Alte divizii americane au efectuat o operaţiune masivă de încercuire în Ruhr, capturând peste 300 000 de prizonieri germani. La 25 aprilie 1945, trupele americane se întâlnesc cu Armata Roşie pentru o strângere de mână protocolară în orăşelul Torgau, de pe râul Mulde, afluent al râului Elba. Alte unităţi ale americanilor se îndreptau deja spre München, pentru a se întâlni cu forţele Aliaţilor care avansau spre Pasul Brenner din nordul Italiei, unde deja începuse un asalt final la 9 aprilie 1945. Armata Roşie intră în Viena la 3 aprilie 1945, în timp ce trupele americane se îndreptau spre Austria dinspre vest. În ciuda faptului că negocierile erau în curs, forţele invadatoare au decis asupra unei divizări brute a teritoriilor, pe măsură ce se apropia socoteala finală. Chiar dacă britanicii aveau oarecare îndoieli în această privinţă, s-a decis ca Armata Roşie să captureze capitala germană. Forţele aeriene sovietice deţineau acum controlul suprem al cerului şi aveau o superioritate covârşitoare şi la sol, datorită unui număr imens de blindate, artilerie, muniţie şi soldaţi. În martie şi la începutul lunii aprilie, în 1945, în toiul unor bătălii aprige, ruşii distruseseră aproape toate armatele germane rămase, cât şi fortăreţele din Prusia de Est şi Pomerania în care Hitler îşi pusese speranţele, în timp ce Rokosovski a lansat un asalt masiv în Mecklenburg, în nord. La mijlocul lunii aprilie, în 1945, două milioane şi jumătate de soldaţi erau pregătiţi pentru un atac final asupra capitalei lui Hitler.

În acest moment, forțele germane mai aveau prea puține resurse la dispoziție pentru a opri inamicul. Pierderile militare suferite de germani pe Frontul de Est se ridicaseră de la 812 000 în 1943 la 1 802 000 în 1944. Până la sfârșitul anului, peste trei milioane și jumătate de trupe germane fuseseră omorâte sau capturate de către Armata Roșie. În total, peste 450 000 de membri ai forțelor armate germane au fost omorâți în ianuarie, 295 000 în februarie, 284 000 în martie și 281 000 în aprilie. Prin urmare, peste o treime din pierderile suferite de trupele germane au fost repurtate în ultimele patru luni și jumătate ale războiului. La sfârșitul anului 1944, în jur de 800 000 de soldați germani se aflau în custodia Aliaților din Vest, o cifră care a ajuns la peste un milion în aprilie și patru milioane la sfârșitul războiului. 700 000 de membri ai forțelor armate germane se aflau în lagăre sovietice. În aprilie 1945, spitalele găzduiau 600 000 de soldați, piloți și marinari, bolnavi sau răniți.[1909] În martie 1945, în jur de 28 000 de soldați cu vârste cuprinse între 16 și 17 ani au fost aruncați în luptă. Aproape 70% din aceștia s-au oferit voluntari, într-o manevră impresionantă de solidaritate din partea unei generații care fusese educată și crescută aproape în întregime în era nazistă.[1910] Pierderile nu se limitau doar la armată. Din cei 10 milioane de oameni aflați în serviciu militar în Germania în 1944, o treime aparțineau marinei și forțelor aeriene. Forțele aeriene au pierdut peste 20 000 de avioane, numai în a doua jumătate a anului 1944. Comanda văzduhului a trecut la bombardierele Aliaților, la Armata Roșie și la forțele invadatoare din Vest.[1911] Speer își intețise eforturile pentru a crește producția de armament și, în septembrie 1944, aproape 3 000 de avioane de luptă au fost finalizate. Dar economia de război se diminua pe măsură ce Germania pierdea tot mai multe teritorii. Armata Roșie cucerise zone industriale importante din Est, în special din Silezia Superioară, fapt care a privat Reichul de resurse economice vitale. Germanii nu mai puteau recruta forță de muncă proaspătă din zonele ocupate. Resursele de petrol din România și Ungaria erau pierdute. S-a încercat dezvoltarea unei alternative, prin producerea combustibilului sintetic, dar fără succes. Orașele germane nu mai aveau cum să se apere de distrugerea care venea constant asupra lor din cer. Armatele germane nu mai reprezentau forțe de luptă disciplinate, motivate și eficiente, rândurile lor se împuținau constant, iar soldații erau demoralizați și dezorganizați, devenind aproape o gloată înarmată.[1912]

20. Sfârșitul războiului

II

Propaganda nazistă se concentra din ce în ce mai mult pe inocularea fricii de invadatori în rândul poporului german. Mesajul lui Hitler, adresat la 24 februarie, cu ocazia aniversării promulgării programei Partidului Nazist din 1920, atenţiona poporul german că, dacă Armata Roşie ieşea învingătoare, germanii aveau să fie trimişi în Siberia ca sclavi.[1913] A doua zi, la 25 februarie 1945, într-un articol din *Das Reich*, Goebbels îi avertizează că, dacă Germania capitula, Stalin avea să ocupe imediat sud-estul Europei şi o „cortină de fier va cădea imediat asupra acestui imens teritoriu, şi a vastei Uniuni Sovietice, iar în spatele ei naţiuni întregi vor fi măcelărite"[1914]. Apelul final al lui Hitler către trupele de pe Frontul de Est, emis la 15 aprilie 1945 către toate gradele, utiliza teama ca prim instrument în a-i face să lupte până la ultimul om: „Inamicul de moarte bolşevico-evreiesc şi trupele sale se pregătesc de atacul final. Acesta încearcă să distrugă Germania şi să-i extermine pe oamenii noştri... Bătrânii şi copiii vor fi omorâţi, femeile şi tinerele vor fi umilite ca nişte târfe de cazarmă. Restul vor fi mărşăluiţi spre Siberia". Dar Germania avea să fie cruţată de la un astfel de destin dacă rămâneau pe poziţie. „Bolşevicii... vor sângera la porţile capitalei Reichului german."[1915] În acest ultim discurs, ţinut la 19 aprilie 1945, de ziua de naştere a lui Hitler, Goebbels l-a ridicat în slăvi pe Führer ca fiind un mare european care a luptat de unul singur împotriva curentului barbar al bolşevismului. Evreimea internaţională complota „să distrugă lumea". Dar „coaliţia perversă dintre plutocraţie şi bolşevism se destrăma". Forţele răului nu aveau să câştige.[1916]

Dar astfel de avertismente cumplite aveau şansa, de ceva timp deja, să se întoarcă împotriva lor. Germanii, cum am văzut, erau de părere că nu aveau niciun drept să critice Armata Roşie, având în vedere atrocităţile comise de Germania. Se simţeau vinovaţi nu numai pentru persecutarea evreilor. S-a raportat că un membru al partidului, din zona Stuttgart, a întrebat retoric: „Nu a fost SS-ul mai brutal cu germanii, concetăţenii lor, decât au fost ruşii cu cei din Prusia de Est? Le-am arătat cum să se poarte cu inamicii politici"[1917]. Poveţele publice care îndemnau la continuarea luptei au avut la fel de puţin efect. La 20 februarie 1945, Bormann face un apel, cu ocazia aniversării proclamării programului Partidului Nazist din 1920. Oricine se gândea să se retragă sau să capituleze, spunea el, era un trădător al naţiunii.

Sacrificiul de sine avea să fie răsplătit cu victorie. Germania avea să triumfe numai dacă poporul german rămânea ferm pe poziţie.[1918] La scurt timp, în Berlin, trei femei au fost observate privind un afiş din vitrina unui magazin universal KDW, pe care scria „Berlinul munceşte, luptă şi e în picioare". Una dintre ele a fost auzită spunând: „Dacă vor continua bombardamentele aeriene, precum cele din zilele trecute, singurele lucruri rămase în picioare vor fi ruinele... Şi nici nu am văzut că Berlinul ar fi luptat duminica trecută. Americanii şi-au aruncat bombele unde au vrut. Au zburat pe deasupra fără nicio opoziţie, fără să se dea lupte"[1919]. În zonele invadate, oamenii se gândeau în ce fel să se predea. Încercările lor nu au fost văzute cu ochi buni de naziştii fanatici. „În cadrul unei sesiuni a consiliului local, scria Lore Walb, doctorul Sch. a pledat de asemenea pentru capitulare, de vreme ce orice împotrivire pentru a apăra ce mai rămăsese din oraş ar fi fost zadarnică. Liderul Districtual (al Partidului Nazist) era, desigur, în favoarea luptei până la capăt"[1920]. Într-o zonă rurală din vestul Germaniei, soldaţii germani au fost atacaţi de localnici cu furci, după ce au încercat să detoneze explozibili în calea americanilor care avansau.[1921]

Propaganda eşuase şi groaza îi luase treptat locul. La 15 februarie 1945, ministrul justiţiei, Otto-Georg Thierack, a ordonat ca oricine încerca să se sustragă de la datorie, periclitând astfel hotărârea Germaniei de a ieşi victorioasă, avea să fie judecat de o curte marţială militară, care consta dintr-un judecător al curţii penale, un oficial nazist şi un ofiţer din forţele armate, Waffen-SS sau din poliţie, şi dacă era găsit vinovat, avea să fie executat pe loc.[1922] Pe măsură ce aceste curţi marţiale improvizate au fost puse în acţiune, oficialii nazişti mai fanatici şi mai energici s-au dispensat de reguli. La 18 martie 1945, feldmareşalul Model ordonă poliţiei militare să împuşte orice soldat sau civil care recurge la acte de sabotaj. „Dacă vedeţi un steag alb, toţi locuitorii de sex masculin din acea casă trebuie împuşcaţi, i-a instruit Himmler pe ofiţerii SS şi din poliţie. Nu trebuie să existe nicio ezitare în executarea acestor măsuri", a adăugat el.[1923] Şi în ultimele ordine date soldaţilor de pe Frontul de Est, la mijlocul lunii aprilie, în 1945, Hitler a repetat că nimeni nu avea să se retragă sau să capituleze. „Oricine vă dă ordinul de retragere trebuie arestat imediat dacă nu ştiţi exact cine este această persoană şi, dacă e necesar, va fi împuşcat pe loc, indiferent de rangul său."[1924]

În această etapă finală de teroare și represiune au murit până la 10 000 de oameni.[1925] Printre aceștia se aflau și mai mulți infractori, din cei aproape 190 000 care acum suprapopulau închisorile și penitenciarele statului german, mulți dintre aceștia fiind încarcerați în urma represiunii politice sau din cauza măsurilor luate în timpul războiului privind jaful, furtul sau „subminarea de moral". Autoritățile închisorilor au început să-i evacueze pe prizonieri, pe măsură ce armatele Aliaților avansau. Guvernatorul de la închisoarea pentru femei din Fordon, de lângă Bromberg, a evacuat 565 de deținute la 21 ianuarie 1945, ducându-le într-un marș forțat la o altă închisoare pentru femei, cea de la Krone, aflată la 36 de kilometri depărtare. Numai 40 au ajuns la destinație. „Erau în jur de minus 12 grade, a raportat guvernatorul, și totul era înghețat. În consecință, și prizonierii, dar și temnicerii alunecau încontinuu... În timpul marșului, a continuat el, am observat cum numeroși prizonieri rămâneau în urmă și se străduiau să se târască. Mulți stăteau pe jos sau era prăbușiți pe marginea drumului și nimic nu-i putea face să se ridice din nou."[1926] Când și prizonierii de la Krone au fost evacuați, la rândul lor, aceleași scene s-au repetat. O unitate a SS-ului care se retrăgea a trecut prin șirul de prizonieri, secerând un grup de femei, în timp ce altele au fost scoase din mulțime și violate de soldații germani care treceau pe acolo.[1927]

În întreaga Germanie și în teritoriile anexate, prizonierii au fost scoși din închisori și puși să mărșăluiască, unii către lagărele de concentrare. Alții, clasificați de către autoritățile legale ca fiind corigibili, au fost eliberați într-o formațiune specială din cadrul SS-ului militar. Mii de prizonieri al căror comportament nu mai putea fi îndreptat au fost pur și simplu evacuați și împușcați. La Sonnenburg, un penitenciar de la est de Berlin, procurorul regional de stat, Kurt-Walter Hanssen, fost asistent personal al lui Martin Bormann, a ordonat ca mare parte a prizonierilor să fie omorâți de către o unitate a SS și de către ofițeri de poliție, sosiți în acest scop la fața locului pe 30 ianuarie. Deținuții au fost puși să stea în genunchi în grupuri de câte zece și împușcați în ceafă. Prizonierii bolnavi au fost împușcați în paturile pe care le ocupau din infirmeria închisorii. Peste 800 de prizonieri au fost uciși în doar câteva ore, majoritatea fiind muncitori silnici care fuseseră încarcerați pentru încălcarea regulilor aspre sub incidența cărora erau obligați să muncească și să trăiască. Restul – doar 150 – care fuseseră clasificați ca „folositori", au fost mărșăluiți în direcția Berlinului.

Pentru cei lăsaţi în urmă, condiţiile s-au înrăutăţit drastic odată cu sosirea prizonierilor evacuaţi din celelalte închisori. Proviziile de alimente erau insuficiente, bolile erau răspândite şi rata deceselor a crescut vertiginos. În aprilie 1945, ministrul justiţiei, Thierack, a ordonat personal un număr masiv de execuţii în închisori. Comandanţii armatei care vedeau în deţinuţi o ameninţare militară au ordonat şi ei, la rândul lor, executarea acestora. Feldmareşalul Walter Model, înconjurat de americani în zona Ruhr, a cerut să se facă o selecţie a prizonierilor penitenciarului, iar cei „periculoşi" să fie executaţi. Printre aceştia se aflau şi prizonieri politici germani, dar şi muncitori străini. În total, 200 de prizonieri, unii fiind doar cercetaţi în stare de arest, au fost împuşcaţi în decursul săptămânii următoare.[1928]

Faptele criminale ale lui Model se asemănau cu ale lui Hitler şi reflectau o mentalitate similară. Cu cât situaţia militară devenea mai disperată, cu atât li se părea mai necesar acestor oameni să elimine pe oricine care putea periclita regimul din interior. Obsedat până la sfârşit de precedentul imaginar al anului 1918, Hitler nu voia ca aceştia să supravieţuiască şi să pună la cale o „lovitură pe la spate". Hitler declarase cu câţiva ani mai devreme, în noaptea dintre 14 şi 15 septembrie 1941: „I-am ordonat lui Himmler să lichideze complet lagărele de concentrare, în caz că la un moment dat vor apărea probleme interne. Astfel, printr-o singură lovitură, revoluţia va rămâne fără lideri"[1929]. Printre aceştia se numărau străinii, precum cei 141 de muncitori din rezistenţa franceză, care au fost împuşcaţi în Natzweiler înainte ca lagărul să fie evacuat din calea armatelor Aliaţilor care avansau, dar Hitler îşi concentra intenţiile criminale cu precădere spre inamicii interni.[1930] Procesele şi execuţiile celor implicaţi în atentatul cu bombă de la 20 iulie 1944 au continuat aproape la nesfârşit. La 4 aprilie 1945, neşansa a făcut ca jurnalele personale ale amiralului Canaris să fie descoperite. Citindu-le în buncărul său din Berlin, Hitler a devenit convins că amiralul şi co-conspiratorii săi fuseseră împotriva lui de la început. A decis că toţi inamicii pe care-i mai avea trebuiau omorâţi, chiar dacă nu fuseseră implicaţi, în mare, în conspiraţie. I-a ordonat şefului Serviciului de Securitate al SS, Ernst Kaltenbrunner, să se ocupe de lichidarea conspiratorilor. La 9 aprilie 1945, Canaris, Oster, Bonhoeffer şi doi deţinuţi politici din lagărul de concentrare Flossenbürg au fost dezbrăcaţi de haine şi spânzuraţi în curte cu frânghii rudimentare de cârlige de lemn. Trupurile au fost incinerate imediat.

La setea de răzbunare a lui Hitler se alătura hotărârea lui Himmler ca opozanţii importanţi ai nazismului să nu supravieţuiască războiului. Aşa cum i-a spus directorul Gestapoului, Heinrich Müller, lui Helmuth von Moltke, „nu vom repeta greşelile din 1918. Nu-i vom lăsa pe inamicii germani din interior să supravieţuiască"[1931]. La 9 aprilie 1945, pe măsură ce Armata Roşie se apropia de lagărul de concentrare de la Sachsenhausen, unul din prizonieri, Georg Elser, care în noiembrie 1938 eşuase să-l omoare pe Hitler cu o bombă artizanală cu întârziere, a fost mutat la Dachau, unde comandantul l-a interogat rapid înainte să ordone să fie scos afară şi împuşcat în ceafă. Himmler poruncise ca acesta să fie lichidat, iar moartea sa să fie pusă pe seama bombardamentelor aeriene ale britanicilor. O săptămână mai târziu, presa a anunţat întocmai moartea lui Elser.[1932] O altă serie de execuţii au avut loc între 20 şi 24 aprilie în Berlin, unde SS-ul a împuşcat mai mulţi prizonieri care fuseseră implicaţi în complotul din iulie 1944.[1933]

Hitler îşi mai încheiase socotelile în aceeaşi manieră şi când a profitat de ocazie pentru a efectua o epurare în rândul trupelor de asalt ale lui Ernst Röhm, la sfârşitul lunii iunie 1934, pentru a rezolva vechi răfuieli şi pentru a-i elimina pe membrii unui posibil guvern alternativ. Dar acum această manevră avea loc la o scară mult mai largă. Printre victime se afla şi fostul lider comunist, Ernst Thälmann. Încarcerat în mai multe închisori şi lagăre încă din 1933, Thälmann nu mai nutrea speranţe deşarte cu privire la soarta lui, odată ce Armata Roşie va fi pătruns pe teritoriul Germaniei. În august 1943, a fost mutat la închisoarea de stat de la Bautzen şi, câteva luni mai târziu, soţia şi fiica lui au fost arestate şi duse la lagărul de la Ravensbrück. Himmler scrisese „Thälmann trebuie executat", în notiţele sale pentru întâlnirea cu Hitler de la 14 august 1944. Hitler a semnat ordinul şi trei zile mai târziu Thälmann a fost scos din celula sa şi dus la lagărul de la Buchenwald. Înainte să sosească, prizonierii din lagăr, printre care se aflau mulţi foşti comunişti, au fost închişi în barăci. Un deţinut polonez a reuşit să se ascundă lângă intrarea în crematoriu, unde focul din cuptoare fusese întreţinut. A văzut un automobil mare sosind şi un bărbat cu umerii largi coborând, flancat de doi ofiţeri ai Gestapo. Bărbatul nu purta pălărie şi polonezul a observat că era chel. Împins de ofiţerii Gestapo, bărbatul a intrat în crematoriu, ale cărui uşi erau flancate de ofiţeri SS. Imediat după, s-au auzit trei împuşcături şi la scurt timp, o a patra. Uşa a fost închisă, apoi, 25 de minute mai târziu, a fost

redeschisă şi ofiţerii SS au ieşit. Polonezul le-a auzit conversaţia. „Ştii cine era?“, l-a întrebat unul din ei pe colegul său. „Era liderul comunist Thälmann“, a venit răspunsul. În anunţul oficial al morţii lui s-a dat vina pe un raid al britanicilor.[1934]

O soartă similară le-a fost hărăzită şi altor prizonieri importanţi ai regimului, inclusiv fostului şef de stat-major general, Franz Halder, fostului ministru al economiei, Hjalmar Schacht, fostului ofiţer cu aprovizionarea armatei, Georg Thomas (toţi arestaţi după eşuarea asasinatului cu bombă), ultimului cancelar al Austriei, Kurt Schuschnigg, politicianului francez şi fostului prim-ministru Leon Blum, liderului Bisericii Mărturisitoare, Martin Niemöller, fostului prim-ministru al Ungariei, Nikolas Kallay, conspiratorului Fabian von Schlabrendorff, şi familiilor mai multor conspiratori, inclusiv a lui Stauffenberg, Goerdeler şi von Hassel, nepotului ministrului de externe sovietic, Molotov, agenţilor britanici, şi comandanţilor de armată din ţările care fuseseră aliate cu Germania. În total, 160 de oameni. Au fost adunaţi într-un convoi SS şi duşi într-o zonă muntoasă din Tirolul de Sud, la 28 aprilie 1945. Fusese decis ca aici să fie împuşcaţi, iar cadavrele să dispară. Când un gardian a menţionat, fără intenţie, soarta care-i aştepta, unul din ei l-a chemat pe comandantul local al armatei, căpitanul Wichard von Alvensleben, să investigheze. Acesta a adunat un detaşament de trupe armate şi a ajuns la faţa locului înainte ca grupul să fie executat. Alvensleben s-a folosit de aroganţa sa tipic aristocratică pentru a-i intimida pe ofiţerii SS, care i-au eliberat pe prizonieri. Aceştia erau nevătămaţi, dar scăpaseră ca prin urechile acului.[1935]

III

În lagărele de concentrare se aflau însă 700 000 de prizonieri la începutul anului 1945. Pe lângă lagărele principale, mai existau şi 662 de lagăre secundare răspândite pe teritoriile Reichului şi a regiunilor anexate. Acestea găzduiau, în acel moment, mai mulţi prizonieri decât lagărele principale de la Auschwitz, Buchenwald, Sachsenhausen sau Ravensbrück. Pe măsură ce Armata Roşie avansa, Himmler ordona ca lagărele aflate în calea ruşilor să fie evacuate. Cum şi când aveau să fie prizonierii evacuaţi rămânea la iniţiativa comandanţilor. Cel mai mare lagăr, cel de la Auschwitz, adăpostea nu mai puţin de 155 000 de

prizonieri. Majoritatea erau polonezi şi ruşi. Aproape jumătate din ei au fost mutaţi în lagăre din Vest. Cantităţi masive de materiale, echipament şi bunuri personale au plecat din Auschwitz odată cu prizonierii. În timp ce lagărul era evacuat, lucrările de construcţie au continuat la noile clădiri, inclusiv la un complex de dispozitive adiţionale, numit „Mexic" de către prizonieri. Lucrările au fost sistate abia în octombrie 1944. În aceeaşi lună, aproape 40 000 de oameni au pierit în camerele de gazare de la Birkenau. În noiembrie însă, Himmler a ordonat ca toate camerele de gazare din lagăre să fie închise şi demontate. La Auschwitz, şanţurile în care se ardeau cadavrele au fost nivelate, gropile masive au fost umplute cu pământ şi acoperite cu gazon, cuptoarele şi crematoriile au fost demontate, iar camerele de gazare distruse sau convertite în buncăre antiaeriene.[1935]

Fostul comandant de la Auschwitz, Rudolf Höss, care făcea parte acum din inspectoratul lagărelor de concentrare, a fost trimis de Oswald Pohl înapoi la lagăr spre sfârşitul anului 1944, „în speranţa că voi ajunge la Auschwitz la timp pentru a mă asigura că ordinul de a distruge tot ce era important a fost executat cum trebuie", aşa cum şi-a adus acesta aminte mai târziu. Höss a parcurs o parte din distanţă prin Silezia, dar, din cauza avansului neobosit al Armatei Roşii, nu a ajuns la timp. „Pe toate şoselele şi drumurile din Silezia Superioară de la Vest de Oder, a raportat el, am întâlnit şiruri de prizonieri care se străduiau să înainteze prin zăpada groasă. Nu aveau mâncare. Mulţi din subofiţerii care comandau aceste şiruri de cadavre mişcătoare nu aveau habar unde trebuiau să meargă." Au obţinut mâncare din satele prin care treceau, dar „nici nu se punea problema să se adăpostească peste noapte în şcoli sau hambare, pentru că acestea erau pline până la refuz cu refugiaţi". Höss a văzut „camioane pentru cărbuni, încărcate cu cadavre îngheţate, vagoane întregi de prizonieri care au fost deviate pe linii secundare şi abandonate, deţinuţii fiind lăsaţi fără mâncare sau adăpost". În mulţimea de oameni care fugeau din faţa ruşilor a văzut şi refugiaţi germani, femei care „împingeau cărucioare de copii, pline cu obiecte". Era uşor să identifici drumul luat de „şirurile jalnice" de prizonieri evacuaţi, a adăugat el, pentru că „la fiecare câţiva metri zăceau trupurile celor care se prăbuşiseră sau care fuseseră împuşcaţi". Oprind maşina lângă un cadavru, Höss s-a dat jos pentru a investiga zgomotele de împuşcături pe care le auzise în apropiere „şi am văzut un soldat care îşi oprise motocicleta şi se pregătea să tragă într-un prizonier

care se rezema de un copac. Am strigat la el şi l-am întrebat ce-i făcuse prizonierul, şi ce credea că face. A râs de mine cu impertinenţă şi m-a întrebat ce aveam de gând să fac". Autoritatea sa ca ofiţer superior al SS-ului era contestată şi Höss a reacţionat fără să clintească: „Mi-am tras pistolul şi l-am împuşcat"[1937].

La 19 ianuarie 1945, în ciuda faptului că Höss nu a reuşit să ajungă la timp la Auschwitz, 58 000 de prizonieri şi-au început drumul lent spre regiunile de la vest de lagăr, majoritatea pe jos, câţiva cu trenul. Gardienii SS îi împuşcau pe cei care rămâneau în urmă şi le lăsau trupurile pe marginea drumului. Aproape 15 000 de deţinuţi au murit de foame, de frig sau omorâţi de către SS. Câţiva polonezi au sfidat ameninţările gardienilor SS şi le-au oferit deţinuţilor mâncare sau adăpost. Etnicii germani au rămas în casele lor. În cele din urmă, în jur de 43 000 de prizonieri au ajuns în lagărele din Vest. Doar cei foarte bolnavi au rămas la Auschwitz, unde SS-ul se străduia cu disperare să arunce în aer instalaţiile şi să ardă documentele incriminatorii înainte de sosirea Armatei Roşii. Dosarele din clădirea administrativă a lagărului şi din departamentele politice au fost trimise în Vest. Multe din acestea au ajuns la Gross-Rosen. Echipamentul medical folosit în experimente a fost demontat sau distrus. În mijlocul haosului, prizonierii detaşamentului special, martori-cheie la masacre, au reuşit să se infiltreze în mulţimea care părăsea lagărul şi să scape de ofiţerii SS, care intenţionau să-i omoare. Doctorul lagărului, Josef Mengele, a părăsit de asemenea, lagărul, luându-şi documentele cu el. La 20–21 ianuarie 1945, gardienii SS abandonează turnurile de pază, aruncă în aer ce mai rămăsese din crematoriul principal şi dau foc depozitului enorm în care erau bunurile deţinuţilor, clădire numită de aceştia „Canada". Execuţiile au continuat până în ultimul minut la Crematoriul V, până când şi acesta a fost aruncat în aer, la 25–26 ianuarie 1945. SS-ul a omorât în jur de 700 de prizonieri în mai multe lagăre principale şi secundare care aparţineau de complexul Auschwitz înainte de a pleca, dar nu au avut destul timp să-i omoare pe toţi. La 27 ianuarie 1945, Armata Roşie mărşăluieşte în Auschwitz. 600 de oameni zăceau pe jos, dar unii şi alţi încă 7 000 de prizonieri erau încă în viaţă, mulţi într-o stare extrem de proastă. În depozitele care nu fuseseră arse, soldaţii ruşi au găsit 837 000 de paltoane şi rochii femeieşti, 44 000 de perechi de pantofi şi 7,7 tone de păr uman.[1938]

MAREA NORDULUI

DANEMARCA

SUEDIA

MAREA BALTICĂ

Lauenburg

Stutthof
din ianuarie 1945

REGATUL UNIT

Hamburg

Neuengamme

Bergen-Belsen

de la sfârşitul lui aprilie 1945
Sachsenhausen

Berlin

OLANDA

BELGIA

URSS

Zychlin

Varşovia
de la sfârşitul lui iulie 1944

de la sfârşitul lui aprilie 1945 (cu trenul la Dachau)

Dora-Mittelbau
de la începutul lui aprilie 1945

Lublin
de la sfârşitul lui iulie 1944

aprilie 1945
Berga

Gross-Rosen

Buchenwald
de la sfârşitul lui martie 1945

Leitmeritz

Theresienstadt

Plauen

de la mijlocul lui ianuarie 1945

Frankfurt

Helmbrechts
din aprilie 1945

Auschwitz

Flossenbürg
de la sfârşitul lui martie 1945

Regensburg

SLOVACIA

Aichach

Dachau
de la sfârşitul lui aprilie 1945

München

Tegernsee

Mauthausen

Ebensee

Viena

(cu trenul la Mauthausen, Dachau etc)

Köszeg
din martie 1945

Györ

din noiembrie 1944

Budapesta

FRANŢA

ELVEŢIA

ITALIA

CROAŢIA

UNGARIA

din august 1944

Bor, Serbia

Lagăr/oraş de plecare

Rute de la
Auschwitz (parţial cu trenul),
Berga/Budapesta/Varşovia,
Buchenwald, Dora-Mittelbau,
Dachau/Stutthof/Sachsenhausen,
Flossenbürg/Köszeg/Lublin,
Gross-Rosen (parţial cu trenul) /Bor,
Helmbrechts, cu date

Frontiera Reichului, 1943

Deţinute de alţii, 1 ianuarie 1945

21. Marşurile morţii

Prizonierii evrei reprezentau o ţintă importantă a marşurilor forţate care plecau din Auschwitz şi din alte lagăre. Când prizonierii care munceau în cadrul producţiei transportoarelor blindate pentru trupe de la Uzinele Adler din Frankfurt au fost evacuaţi în martie 1945 pentru că americanii se apropiau de oraş, ofiţerii SS i-au selectat pe deţinuţii evrei din mulţime şi i-au împuşcat. Unii dintre ei au fost identificaţi de către prizonierii polonezi.[1939] În Prusia de Est, în jur de 5 000 de prizonieri, majoritatea femei de etnie evreiască, au fost evacuaţi din lagărele secundare care aparţineau de Stutthof şi au mărşăluit până în Palmnicken, un sat de pescari, unde se termina drumul. Liderul regional al Prusiei de Est, comandanţii lagărelor secundare, ofiţerii locali ai SS-ului şi Organizaţia Todt au decis să-i omoare, şi i-au împuşcat pe toţi, în afară de 200 sau 300 de deţinuţi.[1940] La 13 aprilie 1945, la lagărul secundar de la Flossenbürg, Helmbrechts, lângă oraşul Hof, din Franconia, care găzduia în mare parte femei poloneze şi ruse care lucrau într-o fabrică de armament, puţin peste 1 100 de prizonieri au fost scoşi din lagăr în trei grupuri însoţite de 47 de gardieni înarmaţi, femei şi bărbaţi. Fără a se îndrepta spre vreo destinaţie anume, au mărşăluit aproape 320 de kilometri până la 3 mai. Lăsându-i pe cei care nu erau de etnie evreiască în urmă după prima săptămână, gardienii au continuat să meargă spre sud, brutalizându-i şi împuşcându-i pe bolnavi şi ceilalţi care încetineau grupul, privându-i pe prizonieri de mâncare şi băutură. Dacă se întâmpla ca localnicilor din oraşele prin care treceau să li se facă milă de ei şi să le arunce resturi de mâncare, gardienii le administrau şi mai multe lovituri de pedeapsă. La 4 mai, ajungând la graniţa cu Cehia, în oraşul Prachatice, grupul a fost atacat de un avion american şi unul din gardieni a fost omorât. Restul gardienilor au deschis focul asupra prizonierilor, trăgând fără discriminare. O parte din supravieţuitori au fost duşi pe un deal împădurit din apropiere şi împuşcaţi pe rând pe măsură ce se prăbuşeau la pământ, extenuaţi. Înainte să fugă, gardienii i-au trimis pe restul prizonierilor în oraş, unde localnicii cehi le-au oferit mâncare şi adăpost. Pentru mulţi era prea târziu însă. 26 au murit cu puţin timp înainte ca trupele americane să sosească, la 6 mai 1945. În total, cel puţin 178 de prizonieri evrei au murit în marş. Un doctor din armata americană a declarat mai târziu că jumătate din supravieţuitori au fost salvaţi doar mulţumită asistenţei acordate de unitatea sa medicală. Prizonierii numeau astfel de călătorii, pe bună dreptate, „marşurile morţii". Într-adevăr, unele

din aceste trasee rătăceau de-a lungul țării, mergând în cerc. Un marș al morții care a pornit de la Flossenbürg a parcurs în jur de 400 de kilometri, îndreptându-se spre nord pentru o treime din drum, după care a luat-o spre sud și a trecut din nou pe lângă lagăr, înainte de a continua spre Regensburg.[1941]

Evacuarea lagărului de concentrare de la Neuengamme, care adăpostea, laolaltă cu cele 57 de lagăre secundare, aproximativ 50 000 de prizonieri, a fost efectuată în cooperare cu liderul regional din Hamburg, Karl Kaufmann. Majoritatea deținuților din lagărele secundare au fost duși în „marșuri ale morții", criminale și extenuante, către „lagăre de colectare", inclusiv spre Bergen-Belsen, până la jumătatea lunii aprilie. În lagărul principal mai rămăseseră 14 000 de prizonieri. Kaufmann luase deja decizia, după consultări cu lideri militari și mari industriași, să predea orașul Aliaților. Kaufmann se temea că, dacă îi elibera pe prizonieri, aceștia aveau să năvălească în oraș, căutând mâncare și un loc unde să se adăpostească. În acest moment, nu mai rămăsese niciun lagăr pe partea germană a liniei frontului unde să poată fi trimiși, iar Kaufmann a decis să-i îmbarce pe vapoare. 4 000 de prizonieri danezi și norvegieni fuseseră deja duși în Suedia în martie 1945 din ordinul lui Heinrich Himmler, cu permisiunea contelui Bernadotte, șeful Crucii Roșii Suedeze. Himmler sperase ca prin această manevră să câștige încrederea familiei regale suedeze, din care făcea parte și Bernadotte și să o folosească pe post de intermediar în negocierile pe care credea (fără nicio justificare) că le poate iniția cu britanicii. Cei 10 000 de prizonieri rămași în lagărul principal de la Neuengamme au fost mărșăluiți la Lübeck între 16 și 21 aprilie 1945 și îmbarcați pe trei nave pe care Kaufmann le comandase pentru a servi drept „lagăre de concentrare plutitoare" – cargoboturile *Atena* și *Theilbeck*, și un transatlantic de lux, *Cap Arcona*. Nu s-au amenajat facilități pentru deținuți, care au fost înghesuiți în cale, fără toalete și fără apă. Când ofițerii SS deschideau tambuchiurile, cazane cu supă erau coborâte în cale, dar nu și boluri sau linguri, și mare parte din mâncare era vărsată pe jos, amestecându-se cu excrementele care începeau să se adune. SS-ul luase și colacii de salvare pentru a împiedica evadările. În fiecare zi, o șalupă aducea apă proaspătă și se întorcea la mal încărcată cu cadavrele prizonierilor care muriseră în noaptea precedentă. La 3 mai 1945, bombardiere de luptă britanice observă navele și le identifică drept transportoare de trupe, dând drumul la rachete.

Thielbeck şi *Cap Arcona* au fost grav avariate. *Thielbeck* s-a scufundat şi doar 50 din cei 2 800 de prizonieri de la bord au scăpat de la înec. *Cap Arcona* a luat foc. Majoritatea bărcilor de salvare fuseseră distruse în foc. În timp ce prizonierii săreau în apa îngheţată a Mării Baltice, cu hainele cuprinse de flăcări, o explozie masivă a scuturat nava, care s-a înclinat spre babord şi s-a oprit pe bancul de nisip al golfului, cu jumătate din carenă deasupra apei. 4 250 de prizonieri de la bord s-au înecat, au ars de vii sau au fost împuşcaţi de gloanţele care şuierau prin aer, în timp ce avioanele britanice luptau cu un escadron de submarine militare germane care se aflau în portul din apropiere. 350 prizonieri au fost salvaţi după ce s-au ţinut de carenă timp de câteva ore. 400 de ofiţeri SS de la bord au supravieţuit.[1942]

Alţi prizonieri evacuaţi din lagăre au fost omorâţi cu premeditare de către SS. Un grup de la lagărul Dora, estimat la câteva de mii de prizonieri, a fost închis într-un hambar din Gardelegen în timpul nopţii de către poliţia locală şi membri ai Tineretului Hitlerist, iar când pereţii hambarului s-au prăbuşit din cauza presiunii trupurilor, aceştia au turnat benzină pe acoperiş şi i-au ars de vii pe cei dinăuntru. Foarte puţini au reuşit să scape. Cadavrele încă ardeau când au sosit americanii, a doua zi.[1943] Uneori, populaţia locală din zonele prin care treceau şirurile de prizonieri se alătura măcelului. La 8 aprilie 1945, de exemplu, când un şir de prizonieri s-a împrăştiat în timpul unui raid aerian în oraşul din nordul Germaniei, Celle, foşti poliţişti şi alţi localnici, inclusiv câţiva adolescenţi, au ajutat la capturarea lor. Dar în ciuda sadismului şi violenţei îndreptate de către SS asupra prizonierilor evrei, marşurile morţii nu au reprezentat, aşa cum susţin unii, doar ultimul capitol al „soluţiei finale". Mii de prizonieri care nu erau de etnie evreiască au trecut prin aceleaşi greutăţi şi marşurile morţii pot fi privite ca un pas final în istoria brutală şi violentă a lagărelor în general, şi nu ca o acţiune care avea ca scop distinct exterminarea deţinuţilor evrei.[1944]

Pentru cei care supravieţuiau şi ajungeau la destinaţie, ororile continuau. Lagărele din zona centrală a Reichului au devenit extrem de aglomerate după sosirea prizonierilor extenuaţi. Populaţia de la Buchenwald, de exemplu, a crescut de la 37 000 în 1943, la 100 000 în ianuarie 1945. În condiţiile date, rata de mortalitate a crescut dramatic şi în jur de 14 000 de oameni au murit în lagăr între ianuarie şi aprilie 1945, jumătate din ei evrei. La Mauthausen, sosirea miilor de prizonieri de la lagărele secundare din regiune a dus la o deteriorare drastică

a condiţiilor de trai şi 45 000 de prizonieri au murit între octombrie 1944 şi mai 1945. Condiţiile din lagărele secundare, care au rezistat până la sfârşitul războiului, nu erau cu mult mai bune. Unul din acestea, care aparţinea de Buchenwald, a fost primul descoperit de armata americană care înainta prin Turingia. Lagărul, ridicat la Ohrdruf, lângă Gotha, adăpostea 10 000 de prizonieri care excavau caverne subterane. SS-ul evacuase o parte din deţinuţi cu câteva zile mai înainte şi a împuşcat mult mai mulţi. Soldaţii care au descoperit lagărul la 5 aprilie 1945 au fost atât de şocaţi de ce au găsit aici, încât comandantul lor i-a invitat pe generalii Patton, Bradley şi Eisenhower să facă şi ei o vizită. „Peste 3 200 de trupuri dezbrăcate, descărnate, şi-a adus aminte ulterior Bradley, au fost aruncate în gropile puţin adânci. Păduchii se plimbau pe pielea îngălbenită de pe trupurile lor costelive.“ Generalii au dat peste un şopron plin până la refuz cu cadavre. Bradley a fost atât de zguduit că i s-a făcut rău. Einsenhower a ordonat trupelor sale din zonă să investigheze lagărul. Scene similare s-au repetat în multe alte locuri, pe măsură ce americanii avansau. Prizonierii care supravieţuiseră îi identificau pe foştii gardieni pentru trupele Aliaţilor care, dezgustaţi, îi împuşcau uneori pe ofiţerii SS. Alţi gardieni au fost omorâţi de către prizonierii furioşi care căutau să se răzbune.[1945]

Condiţiile îngrozitoare care dominau în lagăre în ultimele luni ale războiului erau evidente într-un loc care a devenit un simbol al cruzimii SS-lui, mai ales pentru britanici, care l-au eliberat la sfârşitul războiului: Belsen. Lagărul de la Bergen-Belsen a fost înfiinţat la începutul anilor ’40, ca parte din sistemul de lagăre controlat de către SS. Era construit special pentru a servi drept loc temporar de cazare pentru un număr relativ restrâns de evrei din diferite ţări europene, mai ales din Olanda, prizonieri pe care Himmler şi aliaţii săi din Ministerul de Externe credeau că-i pot folosi ca ostatici pentru negocierile internaţionale. Dar schimbul de ostatici devenise din ce în ce mai dificil şi SS-ul a decis în martie 1944 să folosească zona ca „lagăr de convalescenţă“ sau, altfel spus, drept o groapă de gunoi pentru prizonierii bolnavi şi extenuaţi din celelalte lagăre, care nu mai puteau munci. Până la sfârşitul anului 1944, în jur de 4 000 de prizonieri au fost aduşi în lagăr, dar pentru că nu existau facilităţi medicale, rata de mortalitate ajunsese în această perioadă la peste 50%. În august 1944, lagărul a fost extins pentru a adăposti şi femei evreice, multe aduse de la Auschwitz. În decembrie 1944, în lagăr se aflau peste 15 000 de oameni, inclusiv

8 000 de femei. Una din ele era tânăra olandeză Anne Franck, care fusese trimisă aici de la Auschwitz, la sfârşitul lunii octombrie. A murit de tifos în luna martie. Comandantul lagărului, Josef Kramer, numit la 2 decembrie 1944, era un ofiţer SS care lucrase înainte la Auschwitz-Birkenau, unde supraveghease recent masacrarea a sute de mii de unguri evrei în camerele de gazare. Un număr de oficiali ai lagărului, inclusiv câteva femei-gardieni, l-au însoţit la Belsen. Kramer a înlăturat imediat puţinele privilegii de care se bucurau cei aproape 6 000 de „evrei de schimb“ care rămăseseră din contingentul iniţial al lagărului, şi a instaurat un regim din ce în ce mai brutal şi haotic.[1946]

Pe măsură ce Bergen-Belsen primea tot mai mulţi prizonieri din lagărele evacuate din cauza avansării Armatei Roşii, a devenit tot mai suprapopulat. La jumătatea lunii martie, în 1945, numărul de deţinuţi a crescut rapid la peste 44 000. Au existat câteva încercări de a-i evacua pe o parte din prizonieri la Theresienstadt, dar grupurile au fost bombardate şi două trenuri au oprit în mijlocul câmpului pe drum spre lagăr când gardienii au fugit, iar trupele Aliaţilor au venit în eliberarea pasagerilor subnutriţi, care abia mai suflau. Între timp, mii de alţi deţinuţi au fost aduşi la Bergen-Belsen, inclusiv un contingent masiv de la fabricile Dora, numărul total de prizonieri ajungând la nu mai puţin de 60 000 la 15 aprilie. Kramer nu luase nicio măsură adecvată din timp pentru a pregăti facilităţi pentru prizonieri şi cei 60 000 de oameni au fost nevoiţi să se descurce cu acelaşi număr de băi, duşuri şi toalete pe care lagărul le pusese la dispoziţia a 2 000 de oameni cu un an mai devreme. În curând podelele barăcilor erau acoperite de o pătură de excremente, groasă de un metru. Proviziile de alimente erau complet inadecvate raportat la numărul de deţinuţi şi, pe măsură ce războiul a distrus şi ultimele linii de comunicare, au încetat să mai fie livrate. Aprovizionarea cu apă a fost şi ea tăiată când staţia de pompare a fost lovită de o bombă şi astfel bucătăriile nu au mai putut opera. Kramer nu s-a obosit să încerce să remedieze situaţia. Cu toate acestea, după ce britanicii au cucerit lagărul la 15 aprilie, au reuşit să restabilească aprovizionarea cu apă şi alimente şi să repare instalaţiile din bucătării în doar câteva zile. Un doctor al prizonierilor a raportat mai târziu că fusese martor la peste 200 de cazuri de canibalism în rândul deţinuţilor. Kramer înrăutăţise situaţia strigând apelul în aer liber, indiferent de cât de rece sau umed era afară. Curând lagărul a fost cuprins de epidemii. Tifosul a omorât câteva mii de oameni. Situaţia ar

fi fost mult mai gravă fără ajutorul doctorilor care se aflau printre prizonieri. Cu toate acestea, între începutul lui 1945 și mijlocul lunii aprilie, în jur de 35 000 de oameni au murit la Bergen-Belsen. Englezii, care au preluat lagărul la 15 aprilie 1945, nu au reușit să salveze alți 14 000 de prizonieri, care erau prea slăbiți, bolnavi sau subnutriți pentru a se reface.[1947] În total, se estimează că între 200 000 și 350 000 de prizonieri ai lagărelor de concentrare au murit în „marșurile morții" și în lagărele în care au fost transferați. În alte cuvinte, în jur de jumătate din prizonierii care se aflau în lagăre în ianuarie 1945 erau morți patru luni mai târziu.[1948]

IV

În ultimele etape ale războiului au avut loc unele din cele mai devastatoare bombardamente aeriene. Bombardamentele erau aproape zilnice, uneori fiind atât de intense că se creau furtuni de foc, asemănătoare cu cea care a cauzat atât de multă distrugere în Hamburg, în vara anului 1943. În Magdeburg, la 16 ianuarie 1945, o furtună de foc a omorât 4 000 de oameni și a ras aproape o treime din oraș. Situația a devenit și mai precară în noaptea următoare din cauza unui raid executat cu 74 de avioane Mosquito, care au aruncat mine și explozibili pentru a perturba brigăzile de pompieri și detașamentele de curățenie. Pentru a face lucrurile și mai periculoase, se aruncau tot mai multe bombe cu amorse cu întârziere. Escadroane restrânse de avioane Mosquito, rapide și cu rază mare de acțiune, zburau deasupra orașelor Germaniei, provocând tulburări masive, stârnind repetate alarme, cât și mobilizări de apărare deoarece localnicii se temeau că un raid major era în desfășurare. La 21 februarie 1945, peste 2 000 de bombardiere au atacat Nürnbergul, cauzând distrugeri masive și lăsând orașul fără apă și electricitate. Două zile mai târziu, în noaptea din 23–24 februarie 1945, 360 de bombardiere britanice au efectuat singurul raid din război asupra orașului din sud-vestul Germaniei, Pforzheim, pe care l-au bombardat atât de intens timp de 22 de minute că s-a creat o furtună de foc care a ras complet centrul orașului și a omorât 17 000 din cei 79 000 de locuitori ai orașului. În această perioadă și Berlinul a fost victima unuia din cele mai devastatoare raiduri aeriene ale războiului. Peste o mie de bombardiere americane au atacat Berlinul în plină zi la

3 martie 1945, distrugând mare parte din centrul orașului, lăsând peste 100 000 de oameni fără case, întrerupând aprovizionările cu apă și electricitate, și omorând aproape 3 000 de oameni. La cererea forțelor aeriene sovietice, la 12 martie, peste 650 de bombardiere americane au devastat portul de la Swinemünd, unde se adăpostiseră mulți refugiați germani care fugiseră din calea Armatei Roșii. În jur de 5 000 de oameni au murit, deși legenda spune că numărul de morți a fost mult mai mare. Incidentul a fost urmat de un atac masiv asupra Dortmundului, al cărui obiectiv a fost distrugerea liniilor de transport și a punctelor de comunicații, la fel ca al multor raiduri din această perioadă. La 16–17 martie, a venit rândul orașului Würzburg, unde 225 de bombardiere britanice au distrus peste 80% din zona urbană a orașului și au omorât aproape 5 000 de localnici. Ultimul raid nocturn important al britanicilor a fost lansat împotriva orașului Potsdam, la 14–15 aprilie 1945, omorând cel puțin 3 500 de oameni.[1949]

Bombardamentele constante au distrus și puțina încredere pe care o mai aveau oamenii în Hitler și în regimul nazist, având asupra moralului un efect similar cu victoriile Armatei Roșii. Sub impactul înfrângerii și al retragerii, și obosită de bombardamentele constante ale orașului natal, Hamburg, Luise Solmitz și-a pierdut, în cele din urmă, credința în Hitler, deși era prea prudentă pentru a recunoaște acest lucru explicit, chiar și în jurnalul personal. Rezumând gândurile pe care le avea despre germani și situația în care se afla la 8 septembrie 1942, Luise scrisese:

> Pentru mine, un om măreț e un om care știe cum să fie moderat, pentru că nu există numai un prezent în care răzbunarea e la îndemână, ci și un viitor în care va veni și răsplata. Bismarck era un om reținut, unul din puținii care au rezistat și nu s-au lăsat duși de valul puterii și al succesului, un om care a opus legii sale interioare acel gen de lege naturală care îl domină pe un cuceritor. Soarta inevitabilă a celor mai mulți învingători e autodistrugerea.[1950]

Dar Luise nu a fost complet împotriva lui Hitler până când fiica ei Gisela, extrem de îngrijorată de situația din Belgia, unde trăia cu soțul ei și cu fiul, Richard (născut la 8 mai 1944), a lăsat copilul în grija bunicilor după debarcarea Aliaților în Normandia. Gândul că nu numai ea și soțul ei Friedrich ar putea muri într-un bombardament, dar și

nepotul lor nevinovat, care reprezenta viitorul Germaniei, a făcut-o pe Luise să aibă numai „ură“ şi „blesteme“ la adresa lui Hitler de fiecare dată când se gândea la el în toiul unui bombardament aerian continuu, scria ea mai târziu. „Când eram numai noi, la fiecare bombă care pica obişnuiam să spun un «Sper ca Hitler să moară într-un mod mizerabil».“[1951] Familia a început să se refere la nazişti ca „Herr Jaspers“, lucru care le permitea să discute declinul şi sfârşitul apropiat al sistemului nazist. De fiecare dată când Goebbels sau un alt lider nazist vorbea la radio, se repezeau să închidă aparatul.[1952]

Cel mai devastator raid aerian din faza finală a războiului a fost efectuat asupra oraşului Dresda, în noaptea dintre 13 şi 14 februarie 1945. Până la acest moment, oraşul de pe Elba, cu arcul său masiv de clădiri baroce răzleţindu-se într-un mod magnific pe malul lat al râului, fusese cruţat de ororile bombardamentelor aeriene. Dar oraşul era un punct important al liniilor de comunicaţii şi un centru al industriei de armament. Avansul armatei sovietice trebuia susţinut prin perturbarea căilor ferate şi a drumurilor din jurul oraşului. Iar voinţa germanilor de a rezista trebuia zdrobită. Două valuri de bombardiere britanice au atacat centrul oraşului fără discriminare şi nu au fost oprite de artileria antiaeriană, care fusese înlăturată pentru a pregăti poziţii de apărare în est, în calea Armatei Roşii, şi nici de avioanele de luptă germane, care au rămas la sol din lipsă de combustibil. Vremea era frumoasă şi avioanele de dirijare îşi puteau face datoria cu uşurinţă. Raidurile britanicilor au fost urmate de două atacuri în plină zi ale bombardierelor americane. Raidul concentrat şi prelungit a creat o furtună de foc masivă care a distrus întreg centrul oraşului şi mari părţi din suburbie. Oraşul, scria un locuitor, „era o mare enormă de flăcări din cauza străzilor înguste şi a clădirilor apropiate. Cerul nopţii era de o culoare roşie sângerie“[1953]. 35 000 de oameni au fost omorâţi.[1954] În aceste zile fatale, printre locuitorii oraşului se afla şi Victor Klemperer. Fiind unul din puţinii evrei rămaşi în Germania, Victor Klemperer se afla în viaţă numai datorită loialităţii soţiei sale, Eva, care nu era evreică şi avea alte temeri pentru a-şi mai face griji despre posibilitatea raidurilor aeriene. În dimineaţa de dinainte de primul atac, un ordin a fost emis care anunţa că evreii rămaşi în Dresda aveau să fie evacuaţi pe data de 16, pentru a fi trimişi la muncă, dar pentru că ordinul îi menţiona şi pe copiii evrei, nimeni nu se îndoia cu privire la adevăratul scop al acestuia. Klemperer însuşi a livrat circulare celor afectaţi. El nu se afla pe

liste, dar nu mai spera că nu avea să fie pe următoarele. Chiar şi în ultimele luni ale războiului, naziştii rulau maşinăria de exterminare şi mai puternic.[1955]

În timp ce Klemperer contempla la soarta sa probabilă şi iminentă, primul val de bombardiere a zburat peste oraş şi a dat drumul la încărcătura mortală. La început, Klemperer s-a ascuns în pivniţa Casei Evreieşti în care fusese obligat să trăiască în ultimele luni. Apoi a explodat o bombă în apropiere, spărgând geamurile. Klemperer s-a dus la etaj. Ferestrele explodaseră în toată casa şi era sticlă peste tot. „Afară era soare." Străzile erau măturate de vânturi puternice, cauzate de furtuna de foc imensă din centrul oraşului, şi se auzeau explozii continue. „Apoi a explodat ceva lângă fereastră. Ceva tare şi foarte fierbinte m-a lovit în faţă. Mi-am ridicat mâna şi era plină de sânge. Am pipăit să văd dacă mai aveam ochiul. Era încă acolo." În mijlocul confuziei create, Klemperer se separase de soţia sa. A luat bijuteriile, manuscrisele şi un rucsac şi a ieşit grăbit din casă pe lângă pivniţa pe jumătate distrusă şi, trecând printr-un crater format de bombă, şi s-a alăturat unui grup de oameni care se îndreptau spre grădinile publice, spre o terasă care domina de sus oraşul, unde credeau că le va fi mai uşor să respire. Întreg oraşul era cuprins de flăcări. „Când căldura scânteilor devenea prea deranjantă pe o parte, mă întorceam cu cealaltă." Începuse să plouă. Klemperer s-a acoperit cu o pătură şi a privit cum turnurile şi clădirile din oraşul de sub ei străluceau, luminoase, după care se prăbuşeau într-o grămadă de cenuşă. Îndreptându-se spre marginea terasei, s-a întâlnit din întâmplare cu soţia sa. Eva era încă în viaţă. Scăpase de la moarte pentru că cineva o scosese din Casa Evreiască şi o duse într-o pivniţă din apropiere, rezervată pentru arieni. Voind să-şi aprindă o ţigară pentru a se linişti, dar neavând chibrituri, Eva observase „ceva strălucind ca focul pe jos şi, când a vrut să-şi aprindă ţigara, a văzut că era un cadavru care ardea"[1956]. Ca şi mulţi alţii, scăpase din infern şi se îndreptase spre parc.

În acest moment, prietenul lui Klemperer, Eisenmann, a venit la cuplu, ţinându-şi în braţe unul din copii. Restul familiei sale dispăruse. Eisenmann le-a oferit un sfat logic. „Ar trebui să-mi dau jos steaua, a raportat Klemperer că spusese acesta, în timp ce şi-o dăduse deja jos, după care Eva a tăiat-o şi pe a mea cu un cuţitaş de buzunar." Cu acest gest Klemperer a intrat în clandestinitate. În mijlocul haosului şi a distrugerii, Gestapo şi celelalte autorităţi aveau, cel puţin pentru

moment, alte lucruri de făcut decât să-i adune pe evreii rămași în Dresda, și oricum listele lor probabil că fuseseră distruse. Klemperer și soția sa au pornit încet pe malul râului:

> Deasupra noastră, toate clădirile erau niște ruine fumegânde. Aici, lângă râu, unde mulți oameni se plimbau sau se odihneau pe pământ, cantități masive de carcase dreptunghiulare, goale, ale bombelor incendiare, ieșeau din pământul răscolit. Focurile continuau să ardă în multe din clădirile de pe drumurile de deasupra noastră. De multe ori dădeam peste cadavre, împrăștiate pe ici, pe colo, trupuri mici, care arătau doar ca un morman de haine. Craniul unuia fusese desprins de restul corpului, iar creștetul arăta ca un bol de culoare roșu-închis. La un moment dat am văzut un braț zăcând pe drum, o mână palidă, fină, ca un model făcut din ceară, precum vezi în ferestrele frizerilor. Rame metalice de la vehicule distruse, hambare arse. Oamenii care locuiau puțin mai departe de centrul orașului au reușit să-și salveze o parte din lucruri și împingeau cărucioare pline cu lenjerii de pat și alte obiecte sau pur și simplu stăteau pe cutii și pachete. O mulțime de oameni treceau de la o insulă la alta, pe lângă cadavre și vehicule distruse, în sus și în jos pe Elba, ca o procesiune tăcută, dar agitată.[1957]

Și-au făcut drum prin orașul care încă ardea și au ajuns la Casa Evreiască, găsind-o distrusă aproape în totalitate. Personalul unei ambulanțe s-a îngrijit de ochiul vătămat al lui Klemperer, apoi cuplul a ajuns la un centru de tratament unde s-au odihnit și au primit puțină mâncare. Până la urmă, au fost cu toții duși la o bază aeriană din afara orașului, unde au primit mai multă hrană. Aici Klemperer a primit asistență medicală din nou. S-a înregistrat cu prudență cu numele real, lăsând la o parte obligatoriul „Israel“ pe care evreii fuseseră forțați prin lege să-l poarte de la începutul anului 1939. Soții Klemperer au plecat din Dresda prin nord, cu trenul – evreii fiind condamnați la moarte dacă foloseau acest mijloc de transport – și au ajuns la Piskowitz, unde trăia fosta lor servitoare, Agnes. Aceasta i-a asigurat că nu spusese nimănui că lucrase pentru un cuplu de evrei și le-a oferit adăpost. Klemperer a răspuns întrebării inevitabile a primarului local („Nu sunteți evreu de origine sau de rasă mixtă?“) cu un „nu“ hotărât.[1958] Atât lor, cât și puținilor evrei rămași haosul ultimelor luni de război le-a oferit ocazia de a supraviețui, și nu au pregetat să profite de ea.

Numai naziştii devotaţi au văzut raidurile aeriene ca un îndemn de a-i sfida în continuare pe Aliaţi. La scurt timp după bombardamentul oraşului Dresda, Luise Solmitz s-a întâlnit cu o cunoştinţă care lucra la Ministerul Propagandei:

> Când i-am spus că 99% din locuitorii din Hamburg vor ca atacurile acestea să se oprească şi că orice s-ar întâmpla după aceea trebuie să suportăm, X a urlat: „Dar asta e o nebunie, e punctul de vedere al plebei imbecile! Trebuie ne păstrăm onoarea în faţa istoriei. Nu poţi să pictezi consecinţele unei înfrângeri în culori adecvate"... Pentru el, Dresda e „cel mai mare masacru organizat din istorie"[1959].

În ultima etapă a războiului, Luise şi-a petrecut mare parte a timpului încercând să-şi ţină familia în viaţă. Chiar dacă era nefumătoare, a aplicat pentru o cartelă de raţii la ţigări pentru că, aşa cum observa şi ea, „ţigările sunt o monedă puternică". Astfel, a reuşit să le schimbe pe mâncare pentru nepotul ei, care era încă un sugar. Între timp, liniile de legătură de gaz către casa ei, distruse în cadrul raidurilor masive de la sfârşitul lunii iulie, în 1943, au fost reparate. Dar la începutul lui 1945, atât gazul, cât şi electricitatea erau deseori oprite, pentru aşa-zisele „zile de economie la gaz" şi „zile de economie la curent". În această perioadă, cartelele de raţii pe patru săptămâni trebuiau să ajungă pentru cinci. La sfârşitul anului 1944, raţiile oficiale de alimente au fost reduse atât de drastic încât nimeni nu putea supravieţui doar bazându-se pe ele. În a doua jumătate a lunii ianuarie, în 1945, raţiile de pâine au fost reduse de la un kilogram şi jumătate pe zi la 750 grame, iar la mijlocul lunii aprilie, la 600 de grame. Raţiile la carne au scăzut de la 1 900 de grame la 550 de grame în aceeaşi perioadă, iar raţiile la grăsimi de la 875 grame la 300.[1960] Infrastructura ţării se prăbuşea cu rapiditate. „Sunt la capătul puterilor, nu mai am voinţă, sunt terminată şi extenuată", scria Luise cu disperare la 9 aprilie 1945.[1961]

Pe măsură ce situaţia se înrăutăţea, comerţul pe piaţa neagră şi jaful au devenit singurele mijloace de supravieţuire. Jaful a devenit mai larg răspândit, mai ales din vara anului 1944 încolo. În Essen, de exemplu, peste 90 de magazine alimentare au fost prădate în doar două săptămâni în vara anului 1944. Oamenii profitau de absenţa proprietarilor în timpul raidurilor nocturne. Distrugerile cauzate de bombe le ofereau şi mai multe şanse. În general, furau cantităţi reduse

de mâncare şi îmbrăcăminte. A fost mărit numărul de patrule ale poliţiei, şi Gestapo şi-a extins reţeaua de informatori la comunităţile de muncitori străini. În septembrie 1944, ofiţerii Gestapo au fost autorizaţi să efectueze execuţii sumare ale jefuitorilor, un ordin formalizat de către Biroul Central de Securitate al Reichului, la începutul lunii noiembrie, în 1944, care se referea iniţial doar la muncitorii din Est. Poliţia locală şi autorităţile administrative au fost, astfel, încurajate să preia iniţiativa. Membrii Miliţiei Populare au fost puşi să păzească clădirile lovite de bombe şi să aresteze şi într-adevăr, să împuşte muncitori estici care erau prinşi cu bunuri furate din clădirile avariate. În octombrie 1944, un ofiţer a Gestapo din Dalheim, un oraş din vestul Germaniei, nu departe de Köln, a dat peste un grup de muncitoare din Est care transportau bunuri (pe care a presupus că acestea le furaseră), iar oamenii săi le-au arestat pe şapte din acestea. Femeile au mărturisit în cadrul interogatoriilor şi au fost împuşcate a doua zi. Uneori autorităţile primeau ajutorul localnicilor în operaţiunile de prindere a jefuitorilor. La începutul lunii aprilie, în 1945, de exemplu, un operator telefonic care se îndrepta spre casă după ce ieşise de la locul de muncă, din Oberhausen, a observat patru muncitori estici ieşind dintr-un imobil ai cărui locuitori se aflau, evident, într-un adăpost antiaerian, a adunat mai mulţi oameni şi l-a arestat pe unul din muncitori pe care au început să-l agreseze. Bărbatul a recunoscut că furase câţiva cartofi şi a fost dus la un birou al forţelor armate, unde telefonistul a primit un pistol. L-a dus pe prizonier pe un teren de sport, unde i s-au alăturat mai mulţi oameni care au început să-l lovească pe muncitor cu bâte şi scânduri. Telefonistul l-a împuşcat pe bărbat în cele din urmă, dar acesta nu a murit pe loc. Oamenii au continuat să-l lovească până când acesta a sucombat.[1962]

În astfel de circumstanţe, nu e deloc surprinzător că tot mai mulţi muncitori străini fugeau sau intrau în clandestinitate. Muncitorii francezi care plecau în permisie să-şi viziteze familiile nu se mai întorceau, de cele mai multe ori, la fabrica IG Farben din Ludwigshafen, de exemplu, 68% din muncitorii din Europa Occidentală care au plecat în permisii în mai şi iunie 1943 nu s-au mai întors niciodată. În jur de jumătate din muncitorii care-şi abandonau locurile de muncă erau din Est. Aveau şanse minime de a se întoarce acasă, dar mulţi au reuşit să îşi găsească de lucru în altă parte, mai ales dacă era o muncă mai nesolicitantă. Majoritatea au încercat să se stabilească în locuri care nu

erau amenințate de bombardamente aeriene. Gestapo a dat de urma multora și i-a arestat, organizând razii extinse și intensificând inspecțiile în stațiile de tren, în baruri și în locațiile publice. În 1944, numărul de evadați ajunsese la cifra uluitoare de jumătate de un milion pe an, cel puțin așa susținea Albert Speer, care insista că, din cauza faptului că erau importanți pentru economia de război, singura pedeapsă pe care ar trebui să o primească muncitorii care fugeau era să fie readuși la locul de muncă inițial. Alți muncitori străini pretindeau că sunt bolnavi sau munceau într-un ritm foarte lent. Poliția a găsit următoarea listă de reguli în buzunarul unui muncitor francez, în mai 1944: „Cele zece porunci pe care trebuie să le respecte un muncitor francez perfect: 1. Mergi cât mai încet în atelier. 2. Mergi repede după ce ieși de la lucru. 3. Mergi des la baie. 4. Nu te speti. 5. Enervează-l pe supraveghetor. 6. Flirtează cu femeile frumoase. 7. Mergi des la doctor. 8. Ia-ți gândul de la concediu. 9. Prețuiește igiena. 10. Nu-ți pierde speranța“[1963]. Regula 6 era reprezentativă pentru francezi, dar celelalte „porunci“ reflectau cu siguranță o atitudine care devenise larg răspândită printre muncitorii străini în această perioadă.

Acest gen de rezistență și îndărătnicie erau caracteristici individuale. În unele locuri, muncitorii străini comuniști au format mișcări clandestine de rezistență, dar, de regulă, acestea organizau evadări sau îi identificau pe informatori și luau măsuri în privința lor. Mult mai des întâlnite erau bandele formate din muncitori evadați care se adunau în clădiri bombardate și trăiau din învârteli, de obicei cu alți tineri germani. În general, își câștigau pâinea pe piața neagră. Alimentele se găseau greu și, așa cum observase și Luise Solmitz, tutunul devenise un soi de monedă, și putea fi dat la troc pentru pâine sau îmbrăcăminte. Muncitorii din Vest, mai ales francezii, erau mai bine plătiți decât cei din Est și deseori primeau pachete cu mâncare de la rudele de acasă, astfel încât se puteau folosi de situația avantajoasă în care se aflau pentru a fonda o piață neagră profitabilă pentru alimentele de care muncitorii italieni și sovietici aveau o nevoie disperată. Prizonierii de război ruși și civilii obligați să depună muncă silnică nu aveau putere de cumpărare și au început să fabrice jucării mărunte și alte fleacuri din reziduuri industriale, pe care le vindeau pe stradă sau în fabrică, deși și această practică a fost curând interzisă, pe motiv că materialele pe care le foloseau erau importante pentru economia de război.[1964] Au apărut bande mai mari, care profitau de rolul lor în acest

comerț care deseori se dovedea a fi periculos. În septembrie 1944, încurajate de faptul că armatele Aliaților se apropiau, astfel de grupuri s-au răspândit, mai ales în orașele germane vestice aflate în ruină, precum Köln. Deseori erau înarmate și nu se temeau să intre în conflict cu poliția. În Köln s-a raportat că o bandă de aproape 30 de oameni, majoritatea muncitori din Est, trăiau din alimente furate și prădate, și când Gestapo a dispersat grupul după un schimb de focuri în care un inspector al poliției fusese omorât, liderul acestuia, Mishka Finn, s-a alăturat unei alte bande conduse de un german, fost deținut dintr-un lagăr de concentrare. Majoritatea membrilor erau dezertori din armată și prizonieri care evadaseră. Banda avea legături cu un grup de natură mai politică, format din tineri din clasa muncitoare, cunoscuți drept *Pirații Florii de Colț*, care atacau membri ai Tineretului Hitlerist și jefuiau magazine de alimente și alte locații. Când grupul a devenit mai ambițios și a pus la cale un plan de a arunca în aer sediul Gestapoului din oraș, poliția i-a localizat și i-a arestat pe membrii acestuia. Șase din aceștia, toți muncitori din Est, au fost spânzurați în public, în fața unei mulțimi vaste de oameni, la 25 octombrie 1944, iar la 10 noiembrie 1944, alți 13 membri din grupul german.[1965]

Cu toate acestea, activitățile bandelor nu au luat sfârșit. Șeful Gestapo din Köln a fost omorât curând într-un schimb de focuri cu un alt grup format din muncitori estici. O bandă din Duisburg, care avea 100 de membri, efectua spargeri aproape la ordinea zilei. Gestapoul a reacționat la acest haos care se răspândea cu o politică de arestări în masă și chiar și mai multe execuții. În Duisburg, 24 de membri ai grupului muncitorilor din Est au fost împușcați în februarie 1945, iar în martie alți 67, o parte din aceștia din urmă fiind germani suspectați că adăposteau membri ai bandei. În Essen, capul Gestapo, împreună cu ofițerii săi superiori din Düsseldorf, au scos 35 de prizonieri din închisoare și i-au împușcat, majoritatea fiind încarcerați pentru că erau suspectați de jaf sau tâlhărie. Alți 30 de muncitori estici au fost executați la 20 martie 1945, lângă Wuppertal, 23 în Bochum, și 11 în Gelsenkirchen. În Dortmund, Gestapo a împușcat în jur de 240 de bărbați și femei în martie și aprilie 1945, continuând cu aceste măsuri până în momentul în care trupele Aliaților au pătruns în oraș. Victimele erau oameni încarcerați sub suspiciunea de furt, tâlhărie, activități de rezistență comuniste, spionaj și o varietate de alte acuzații. Într-o lume care se prăbușea rapid în haos, în care oameni pe care Gestapo îi considera ca ființe

inferioare rasial cutreierau aproape necontrolat prin marile oraşe industriale din vestul Germaniei, furia stârnită de înfrângerea iminentă a Germaniei a stimulat spiritul de răzbunare şi o dorinţă de a restabili ordinea nazistă. Activitatea bandelor din această regiune se datora mai mult unui simţ de supravieţuire decât unei dorinţe de a opune o rezistenţă făţişă regimului nazist. Dar, aşa cum s-a întâmplat deseori, răspunsul regimului a fost esenţial politic şi ideologic până la sfârşit.[1966]

V

Conform estimărilor sovieticilor, pierderile Armatei Roşii în decursul războiului ajungeau la peste 11 milioane de soldaţi, peste 100 000 de avioane, peste 300 000 de unităţi de artilerie şi aproape 100 000 de tancuri şi autotunuri. Alte autorităţi au estimat pierderile de personal militar ca fiind chiar mai numeroase, aproape 26 de milioane. Trupele Armatei Roşii erau neinstruite, needucate şi deseori nepregătite. Ruşii au continuat să piardă soldaţi necontenit până la sfârşitul războiului. Spre exemplu, în fiecare zi din lupta finală pentru Berlin au fost pierdute mai multe tancuri decât la Bătălia de la Kursk. Stalin era hotărât să câştige cu orice preţ, iar preţul era enorm. Ofiţerilor şi trupelor Armatei Roşii li s-a spus să respecte ordinele fără crâcnire şi să evite să ia iniţiative proprii. În loc să efectueze atacuri eficiente din punct de vedere tactic, năvăleau asupra liniilor inamice în asalturi frontale, suferind pierderi atât de numeroase în rândul trupelor, încât dura destul de mult să le înlocuiască, chiar şi cu resursele numeroase pe care le aveau la dispoziţie sovieticii. În consecinţă, războiul de pe Frontul de Est ar fi fost câştigat mult mai rapid cu o conducere militară mai inteligentă şi mai puţin risipitoare.[1967] Pe deasupra însă, suferinţele pe care au trebuit să le îndure şi pierderile enorme repurtate au insuflat devotamentul pentru victorie a trupelor sovietice cu o doză puternică de amărăciune şi ură pentru inamic. Acest lucru a devenit evident când au ajuns la graniţa cu Germania.

În iulie 1944, trupele sovietice intră în Majdanek, primul lagăr de exterminare descoperit de armatele Aliaţilor. Barăcile şi curtea erau pline de cadavre – ruşi, polonezi şi mulţi alţii şi, de asemenea, evrei. Reporterii îngroziţi au vizitat camerele de gazare şi şi-au luat notiţe. Mii de soldaţi ai Armatei Roşii au fost duşi la Majdanek pentru a

vedea cu propriii ochi scena. *Pravda (Adevărul)*, cel mai important cotidian sovietic, a publicat reportaje însufleţite despre lagăr, pe lângă deja cunoscutele poveşti despre milioanele de prizonieri de război sovietici care au fost înfometaţi şi lăsaţi să moară de către germani. Pe măsură ce continuau spre vestul Germaniei, forţele sovietice au descoperit alte centre de exterminare, nu numai Auschwitz, dar şi alte locuri mai restrânse, precum Klooga, lângă Tallinn, unde fotografii au imortalizat un morman de cadavre de evrei, peste care erau puşi buşteni, pregătit pentru o incinerare masivă, germanii nemaiapucând să-i dea foc. Impresia profundă cauzată de aceste scene a alimentat furia pe care au nutrit-o ruşii pentru germani de-a lungul anilor de suferinţe cauzate de aceştia. Amintirile oraşelor arse şi prădate, precum Kiev sau Smolensk, erau puternice în memoria soldaţilor ruşi care au pătruns într-o ţară a cărei standard de viaţă li se părea inimaginabil de superior. De ce porniseră germanii războiul dacă Germania era atât de bogată? Contrastul acesta părea să înflăcăreze şi mai tare furia soldatului sovietic. „Ne vom răzbuna, scria unul din ei în timp ce trecea prin Prusia de Est în ianuarie 1945, pentru toate suferinţele... E evident din tot ce vedem că Hitler a jefuit întreaga Europă doar pentru a-i mulţumi pe Fritz-ii lui pătaţi de sânge... Magazinele lor dau pe dinafară cu bunuri din toate magazinele şi fabricile din Europa."[1968] „Urâm Germania şi îi urâm pe germani cu toată puterea, scria un altul. Deseori vedem civili care zac morţi pe străzi... Dar germanii merită atrocităţile pe care le-au dezlănţuit. Trebuie doar să ne gândim la Majdanek."[1969] Comisarii politici, ei înşişi fiind ţinta unui ordin special de anihilare emis trupelor germane în 1941, şi-au încurajat soldaţii să se răzbune. Furia „soldaţilor" în luptă trebuie să fie una „îngrozitoare", spunea un slogan sovietic larg răspândit din acea vreme. „Ai spus că ar trebui să facem aceleaşi lucruri în Germania pe care ni le-au făcut nouă germanii, îi scria un alt soldat tatălui său. Judecata a început deja: vor ţine minte acest marş al armatei noastre pe pământ german pentru vreme îndelungată."[1970]

Autorităţile militare şi civile sovietice au ordonat ca teritoriile ocupate ale Germaniei să fie lăsate pustii. Au transportat cantităţi enorme de linii ferate, locomotive şi vagoane, arme şi muniţie, şi multe altele, pentru a înlocui cât de mult puteau aparatura şi echipamentul sovietic distruse în război. Când au ajuns în Berlin în 1945, americanii au descoperit că 80% din aparatura industrială a oraşului fusese deja transportată

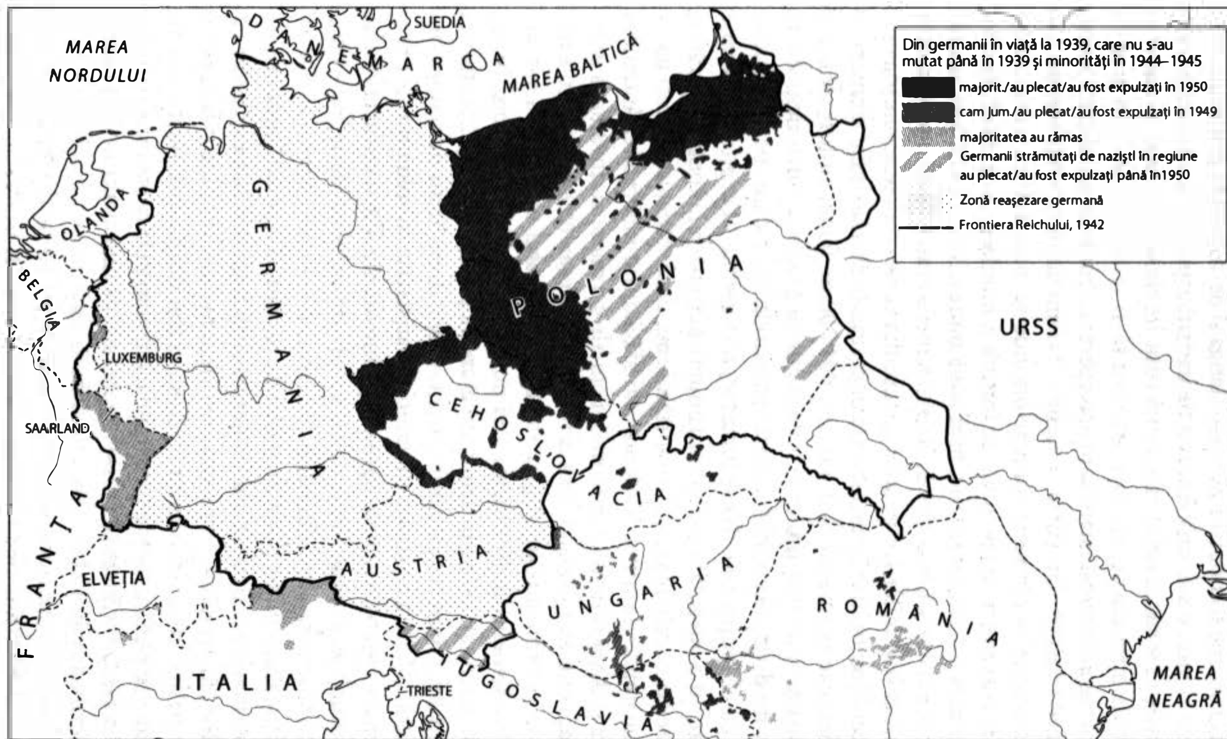
în Uniunea Sovietică. Operele de artă făceau parte şi ele dintr-un jaf oficial. În graba de a se retrage, germanii şi ceilalţi din Europa au fost nevoiţi să lase în urmă numeroase colecţii, ascunse în siguranţă în pivniţe, mine şi în alte locuri, departe de toiul luptei şi de bombardamentele distrugătoare. Unităţi sovietice speciale de recuperare a lucrărilor de artă au cutreierat regiunile rurale în căutarea acestor tezaure şi cele pe care le găseau erau trimise într-un depozit special din Moscova. Într-un tunel adânc dintr-o carieră din satul Groscotta, de lângă Dresda, au găsit numeroase tablouri depozitate de muzeele din Dresda, inclusiv *Madona Sixtină* a lui Raphael şi *Răpirea lui Ganimede* a lui Rembrandt. Cantităţi enorme de pradă au fost duse la Moscova, inclusiv *Altarul Pergamon* din Berlin. După 1949, un milion şi jumătate de obiecte de artă s-au întors în estul Germaniei. Dar mare parte au fost pierdute. Primarul din Bremen, de exemplu, a ascuns colecţia de artă a oraşului într-un castel nu departe de Berlin, unde au fost găsite de trupele Armatei Roşii. Sosind la faţa locului pentru a inspecta colecţia, Viktor Baldin, un arhitect rus înrolat în Armata Roşie, a găsit numeroase opere de artă împrăştiate în regiune şi a încercat să le recupereze, la un moment dat schimbând cu un soldat rus o pereche de bocanci pentru o schiţă de Albrecht Dürer. În timp ce Baldin a păstrat sutele de schiţe pe care le găsise la loc sigur, încercând să le returneze în Bremen, alte obiecte din aceeaşi colecţie au apărut pe piaţa de artă la anumite intervale de timp. Un comerciant a plătit unei femei din Berlin 150 de mărci şi jumătate de kilogram de cafea pentru un Cranach, în 1956. Ruşii au păstrat mare parte din „trofeele artistice“ găsite, chiar şi după 1990, întrebând cu emfază de ce ar trebui să predea înapoi arta furată Germaniei, când atât de multe comori culturale proprii dispăruseră sau fuseseră distruse după ce armatele germane le invadaseră teritoriile.[1971]

Soldaţii ruşi de rând jefuiau şi prădau după placul inimii. Înverşunarea cu care luptaseră în ultimele luni ale războiului alimenta furia soldatului sovietic. E posibil că îşi revărsau mânia şi frustrarea adunate de-a lungul multor ani de suferinţă cauzată nu doar de Hitler, dar şi de Stalin, mai înainte. La fel ca şi soldaţii germani care au intrat în Rusia în 1941, luptau în grupuri strâns legate, uniţi de un etos comun de agresivitate masculină. Atrocităţile comise erau un simptom nu a unei delăsări a disciplinei şi moralului, ci a unei coeziuni de grup şi a unei mentalităţi colective formate în toiul luptei. Germanii au jefuit şi

au distrus, ei de ce nu ar face la fel? Soldații sovietici de rând se serveau cu orice puteau găsi, indiferent de reglementările militare. Mâncarea era cea mai importantă: soldații au devalizat depozitele militare ale germanilor, au spart pivnițele cu vin, au băut până nu au mai știut de ei și au trimis pachete cu mâncare familiilor, în cantități enorme. Ofițerii furau cărți rare, tablouri, puști de vânătoare, mașini de scris, biciclete, lenjerii de pat, haine, pantofi, instrumente muzicale și mai ales radiouri, o raritate de preț în Uniunea Sovietică. Toți furau ceasuri de mână. Numărul total de pachete care ajungeau pe lună de la soldații din Germania la gara din Kursk a crescut de la 300, în ianuarie 1945, la 50 000 în aprilie 1945. La mijlocul lunii mai, în jur de 20 000 de vagoane de bunuri așteptau să fie descărcate sau trimise la destinație. Dar existau și cazuri de violență și de distrugeri fără chibzuință.[1972] Soldații Armatei Roșii au dat foc la case, la ferme și au ars orașe și sate întregi. Au împușcat civili cu miile, bărbați, femei și copii. „Inima ți-e fericită când treci printr-un oraș german care arde. Ne răzbunăm pentru tot și răzbunarea noastră e dreaptă. Foc pentru foc, sânge pentru sânge, moarte pentru moarte", le scria un soldat părinților în februarie 1945.[1973]

Stimulate de ură, de dorința de răzbunare și de cantitățile aparent interminabile de alcool, trupele sovietice s-au dedat unei campanii sistematice de viol și violență sexuală împotriva femeilor germane. E posibil ca aceasta să se datoreze și ultimelor luni și anilor de frustrare sexuală și de pofte trupești reținute, dar până la urmă, alți factori au contat mai mult. Majoritatea civililor pe care trupele Armatei Roșii i-au găsit în Germania erau femei. Bărbații erau fie morți, fie luptau în continuare, fie lucrau în fabricile de muniție. Germanii erau reprezentați de femei și femeile au devenit mijlocul prin care soldații sovietici s-au răzbunat. Intervievate mai târziu, femeile germane își aduceau aminte că, în general, când încercau să se apere, se confruntau nu cu povești despre soldați germani care violau rusoaice, ci cu „imaginea unui soldat german care ținea în mână un bebeluș, smuls din brațele mamei, și îl dădea cu capul de perete – țipetele mamei, creierii copilului zdrobiți de perete, soldatul râzând"[1974]. Germanii trebuiau să primească o lecție care să-i învețe minte pentru o mie de ani. Așa cum scria un soldat rus: „E absolut clar că, dacă nu-i speriem acum, nu există altă cale să evităm un război în viitor"[1975].

Un tânăr ofițer care a dat peste o unitate care capturase un grup de refugiați germani care fugeau spre Vest și-a adus aminte mai târziu:

22. Refugiați și expulzați germani, 1944–1950

„femei, mame şi copiii lor zac de-a stânga şi de-a dreapta drumului, şi în faţa fiecăruia se află un escadron de bărbaţi aspri cu pantalonii în vine. Femeile care sângerează sau leşină sunt împinse deoparte, şi oamenii noştri le împuşcă pe cele care încearcă să-şi salveze copiii". Un grup de ofiţeri care „rânjeau" stăteau în apropiere, asigurându-se că „toţi soldaţii, fără excepţie, iau parte la scenă"[1976]. Femeile şi tinerele fete au fost supuse unui viol în serie aproape oriunde se întâlneau cu soldaţii ruşi. Violul era deseori acompaniat de tortură şi mutilare, iar în final, victima era împuşcată sau lovită cu o bâtă până murea. Violenţa turbată era neselectivă. Deseori, mai ales în Berlin, femeile erau violate intenţionat în prezenţa bărbaţilor lor, pentru ca umilinţa să fie completă. Aceştia erau de regulă omorâţi dacă încercau să intervină. În Prusia de Est, Pomerania şi Silezia se estimează că în jur de 1 400 000 de femei au fost violate şi majoritatea de mai multe ori. Violurile în grup erau mai degrabă tipice, nu doar excepţii. Cele mai mari două spitale din Berlin au estimat că cel puţin 100 000 de femei au fost violate în capitala germană. Multe au contractat boli cu transmitere sexuală şi nu puţine au rămas însărcinate, cele mai multe avortând sau, dacă dădeau naştere, abandonau copilul la spital. Violenţa sexuală a durat mai multe săptămâni, chiar şi după sfârşitul războiului. Femeile germane au învăţat să se ascundă, mai ales după lăsarea serii sau, dacă erau tinere, îşi luau drept amant şi protector un soldat sovietic, preferabil un ofiţer. La 4 mai 1945, o femeie din Berlin, al cărei nume nu e cunoscut, a scris în jurnalul personal: „Până la urmă, am ajuns să privim întreaga chestiune a violurilor cu un soi de amuzament, deşi e drept unul de natură mai sinistră"[1977]. Ea a observat cu oarecare satisfacţie că soldaţii ruşi preferau mai degrabă femei voluptoase şi bine hrănite după ce furia iniţială se domolise, şi că acestea, deloc surprinzător, erau de regulă soţiile funcţionarilor partidului nazist.[1978]

Temându-se, pe bună dreptate, de ce avea să li se întâmple la sosirea Armatei Roşii, milioane de germani au fugit din calea trupelor sovietice. Şiruri jalnice, precum cele ale femeilor, copiilor şi bătrânilor care au luat cu asalt drumurile Europei din Belgia spre Bielorusia, temându-se pentru vieţile lor atunci când armatele germane au mărşăluit în ţările lor în 1940 şi 1941, puteau fi văzute acum întorcându-se în Germania, în 1944 şi 1945, doar că de data aceasta erau formate din germani. Cei mai norocoşi îşi transportau bunurile în maşină sau într-o căruţă trasă de cai, cei mai puţin norocoşi îşi târşâiau picioarele

pe jos. Mai mulţi copii au murit de frig de-a lungul călătoriei. Însă mulţi oameni au reuşit să găsească o linie ferată nedistrusă şi să îşi asigure un loc într-un tren. Oficialii nazişti din unele oraşe îi puneau pe oameni să stea tremurând în vagoane deschise, pe mormane de bunuri, fără mâncare şi apă. S-a raportat, când un astfel de tren a ajuns în Schleswig-Holstein, că refugiaţii erau „într-o stare jalnică". Erau plini de păduchi şi de alte boli, precum scabia. După o călătorie lungă, în vagoane se aflau destui morţi.[1979] Spre sfârşitul lunii ianuarie, în 1945, până la 50 000 de refugiaţi ajungeau la Berlin în fiecare zi. Autorităţile naziste au estimat la mijlocul lunii februarie, în 1945, că peste 8 milioane de oameni fugeau spre Vest, înspre zona centrală a Reichului. De-a lungul coastei baltice, în jur de jumătate de milion de refugiaţi erau blocaţi în Danzig, şi pachetele cu mâncare care ajungeau la ei pe mare sau trimise cu avioanele erau frecvent furate de soldaţii germani înfometaţi. Alţi 200 000 erau izolaţi din cauza luptelor care se dădeau în portul mărunt de la Pillau. Autorităţile locale şi regionale au organizat evacuarea lor pe mare. Nava de croazieră *Wilhelm Gustloff* a organizaţiei *Kraft durch Freude* a ridicat în jur de 6 600 de refugiaţi din Gdynia, din Marea Baltică. Un submarin sovietic a dat peste ea, a lansat trei torpile şi a scufundat-o. 5 300 de vieţi au fost pierdute. Nu a fost singura navă cu refugiaţi scufundată astfel. Confruntându-se cu acuzaţii dure de a fi comis o atrocitate masivă, marina sovietică a susţinut că pe navă se aflau membri ai echipajelor submarinelor germane. Ştiau că Dönitz ordonase ca evacuarea membrilor forţelor armate să aibă prioritate asupra evacuării civililor. În acest caz, însă, fusese doar e eroare îngrozitoare. Cu toate acestea, căpitanul submarinului care a scufundat nava a fost răsplătit cu anularea sentinţei primite pentru că avusese o relaţie de lungă durată cu o femeie de provenienţă străină. În 1990, a primit postum titlul de Erou al Uniunii Sovietice.[1980]

Germanii care au rămas în teritoriile cucerite din Est se confruntau cu un viitor dificil. În timpul războiului făcuseră parte din violenta şi deseori brutala, elită conducătoare. Acum erau învinşi. În lunile următoare, guvernul ceh, polonez şi alte guverne refăcute au organizat expulzarea cu forţa şi exproprierea aproape a întregii populaţii etnice germane din statele lor, care au fost nevoiţi să li se alăture milioanelor de oameni care fugiseră deja. În total, aproape 11 milioane de refugiaţi germani şi expulzaţi s-au întors în „Vechiul Reich" între 1944 şi 1947. O mulţime de oameni au fugit, de asemenea, din calea trupelor Aliaţilor

care avansau spre vest. Reîntoarsă în orașul natal, Alzey din Renania, Lore Walb i-a văzut pe localnici împachetându-și bunurile, pe măsură ce americanii se apropiau. „Șiruri de mașini au trecut pe lângă căsuța noastră toată seara, într-o procesiune continuă, scria ea la 26 martie 1945. Toți vin de pe front și se îndreaptă spre Est." Ea estima că un sfert din populația orașului se alăturase coloanei de refugiați.[1981] Peste tot în Germania, în primele luni ale anului 1945, oamenii erau în mișcare, trăind în permanență cu amenințarea violenței și a morții care se putea abate asupra lor, și așteptând sfârșitul cu un amestec de teamă și speranță.

Înfrângerea finală

I

În degringolada și prăpădul din ultimele luni de război, autoritatea lui Hitler asupra poporului german s-a risipit irevocabil. Serviciul de Securitate al SS raporta la 28 martie 1945 că până și susținătorii regimului îl criticau. Nimeni nu mai credea în victoria promisă de Führer.[1982] Unii spuneau: „Credeți că poporul german și-a abandonat complet rațiunea? Credeți că poporul german poate fi amăgit cu vorbe goale și promisiuni deșarte?" În 1941, Hitler declara public că ultimele divizii rusești de soldați experimentați fuseseră distruse. Acum, când rușii se pregăteau să invadeze Germania, „cine mai poate să aibă încredere în vorbele Führerului?"[1983] Serviciul de Securitate era nevoit să admită că „neîncrederea în conducerea țării vizează în mod direct persoana Liderului". Anunțul oficial făcut de Hitler la 24 februarie 1945 nu avusese niciun efect asupra populației. „Liderul nostru a mai făcut o profeție", comenta în batjocură un lider nazist neimportant din Lüneburg. „Am auzit aceeași placă", remarca un altul.[1984] La data aniversării Führerului (20 aprilie 1945), în vreme ce Goebbels prevestea încă prăbușirea Aliaților și biruința Germaniei, regimul nazist ajunsese să fie urât de toată populația. Oamenii se temeau acum mai mult de SS și de naziștii înrăiți decât de înfrângerea Germaniei.[1985] Victor Klemperer a început să observe că oameni de rând (față de care își tăinuise originile iudaice) își manifestau spontan simpatia față de evrei: „sărmanii de ei"[1896]. Doar câțiva oameni își mai exprimă fățiș încrederea în Hitler, învinuindu-i pe alții pentru înfrângerea Germaniei.[1987] Populația a început să îndepărteze svasticile de pe clădiri și să distrugă alte însemne naziste.[1988]

Totodată, oamenii își manifestau nemulțumirea față de refuzul conducerii naziste de a se preda, în condițiile în care războiul fusese în mod evident pierdut. Cei pentru care amintirea Primului Război Mondial era încă proaspătă în minte știau că liderii militari ai vremii renunțaseră la luptă când partida fusese pierdută, salvând astfel mii de vieți. Cineva spunea: „Hindenburg și Ludendorff au fost niște oameni de toată isprava. Când au înțeles că zarurile au fost aruncate, au pus capăt luptelor, înainte să moară și alții. Dar *indivizii ăștia!* Doar ca să-și păstreze fotoliile încă două săptămâni...“[1989] Fără discuție, milioane de oameni au pierit în ultimele luni de război. La 23 aprilie 1945, Lore Walb se întreba cu amărăciune: „De ce nu renunță Hitler la luptă? Și, pe deasupra, ne mai pricopsim și cu un război civil, acum la sfârșit!“ O înfuriau la culme acei „fanatici lipsiți de minte“, așa cum îi numea ea, Hitler fiind unul dintre ei.[1990] Într-adevăr, Hitler n-avea de gând să pună capăt distrugerii și vărsării de sânge, ci părea hotărât să dea o nouă dimensiune masacrului. În toamna lui 1944, Germania se vedea nevoită să țină piept invaziei Aliaților. Urmând probabil modelul lui Stalin, Hitler a hotărât să aplice tactica pământului pârjolit, refuzând armatelor invadatoare șansa unei aprovizionări imediate, așa cum procedaseră și rușii în urmă cu câțiva ani. Era un plan complet nerealist. Armatele Aliate dispuneau de un lanț propriu de aprovizionare. De suferit aveau numai civilii germani. Ministerele s-au pronunțat împotriva acestei propuneri, iar Speer l-a convins pe Hitler să oprească producția în zonele de luptă prin înlăturarea unor utilaje esențiale, și nu prin aruncarea în aer a fabricilor și inundarea minelor. Speer credea în continuare că teritoriile ocupate vor putea fi recucerite în viitorul apropiat și dorea ca uzinele să fie gata de folosire. A abandonat însă orice speranță după Ofensiva din Ardeni și după reluarea ofensivei sovietice, la începutul lui 1945. Era preocupat să lase în urmă o economie în stare de funcționare, pe cât era posibil, și fără îndoială era tot mai îngrijorat de felul în care aveau să-l trateze Aliații. Singura persoană care stătea acum în calea unei capitulări condiționate era Adolf Hitler. Potrivit propriilor mărturii, Speer plănuise la jumătatea lui februarie 1945 să strecoare gaz toxic în puțul de ventilație care dădea în buncărul Führerului, sub Cancelaria Reichului din Berlin. A reușit să înlăture filtrele de aer, după ce Hitler s-a plâns că aerul din buncăr era prea apăsător. Dar înainte să găsească substanța potrivită, Hitler, bântuit încă de experiența gazelor toxice din Primul Război

Mondial şi mult mai precaut după atentatul cu bombă din iulie, şi-a amintit că gazul otrăvitor era mai greu decât aerul şi a dispus construirea unui horn de trei metri deasupra prizei de aer a buncărului. Pe deasupra, a postat paznici SS pe acoperiş, care acum avea în dotare reflectoare pentru a descoperi pe oricine se furişa noaptea în împrejurimi. Speer s-a lăsat păgubaş, deşi nu suntem siguri dacă nu cumva acele planuri nu erau decât rodul imaginaţiei sale.[1991]

La 18 martie 1945, Speer i-a trimis lui Hitler un memorandum în care schiţa planurile pentru menajarea infrastructurii economice, în vederea reconstrucţiei Germaniei după sfârşitul războiului. În seara respectivă, Hitler a declarat în cadrul consiliului militar că asemenea măsuri erau de prisos. Naţiunea germană pierduse o încleştare în care supravieţuieşte cel mai bine adaptat. Viitorul aparţinea învingătorilor. Germanii rămaşi în viaţă în urma războiului erau de calitate inferioară, întrucât cei mai buni pieriseră în luptă. Prin urmare, nu era nevoie să li se asigure condiţii de viaţă, nici măcar la un nivel elementar. Apoi, Hitler s-a dezlănţuit împotriva memorandumului, iar pe Speer l-a deposedat de majoritatea puterilor. La 19 martie 1945, Hitler a dat o dispoziţie cunoscută ulterior drept „ordinul Nero", după împăratul roman care poruncise arderea Romei. Toate utilajele şi dotările militare, industriale, de aprovizionare, transport şi comunicaţii de pe tot întinsul Germaniei care riscau să cadă în mâinile duşmanului trebuiau distruse. „Ar fi greşit, spunea Hitler, să credem că, după recucerirea teritoriilor pierdute, ne vom putea folosi din nou de căile de transport şi comunicaţie, de utilajele industriale şi de aprovizionare, după bunul nostru plac." Când duşmanul avea să fie alungat de pe teritoriul Germaniei, „va lăsa în urma lui doar ruină, fără a da importanţă populaţiei civile"[1992]. Erau, fireşte, doar închipuirile lui Hitler. Dar materializate, ar fi avut un impact catastrofal. Albert Speer era hotărât să prevină punerea lor în aplicare. A colindat linia frontului şi i-a convins pe comandanţii mai înţelegători să nu ducă la îndeplinire ordinul lui Hitler. Tot atunci a aflat că liderii regionali se pregăteau să inunde minele de cărbune, să distrugă ascensoarele şi să pună zăgaz canalelor navigabile. Ajutat de echipa sa, Speer a înlăturat în secret explozibilele şi restul aparaturii necesare pentru punerea planului în aplicare, după care s-a întâlnit cu liderii regionali şi i-a convins parţial de lipsa de eficienţă a măsurilor. Stabilise deja cu Heinrici, Model şi

Guderian că infrastructura din regiunile pierdute urma să fie păstrată pe cât o permiteau rigorile războiului.[1993]

Hitler l-a mustrat pe ministrul armamentului pentru tentativele sale de a-i convinge pe liderii regionali să-i nesocotească ordinele și i-a spus că-l va păstra ca ministru doar dacă va crede în sinea lui că războiul putea fi câștigat. Speer nu s-a lăsat înduplecat și i-a spus că războiul era fără îndoială pierdut. Ulterior, Speer mărturisea că Hitler a insistat „cu glas stăruitor și, pentru o clipă, m-am gândit că la disperare putea fi și mai convingător decât în momentele când era puternic. În alte condiții, probabil că aș fi cedat. Dar gândul la consecințele dezastruoase ale planului său m-au făcut să rămân ferm pe poziție“[1994]. Hitler i-a dat timp de gândire douăzeci și patru de ore. Speer și-a așternut refuzul într-o scrisoare, însă secretarele lui Hitler i-au adus la cunoștință că nu aveau voie să culeagă scrisoarea cu corpul de literă mare, special folosit pentru a contracara miopia lui Hitler, astfel că Führerul nu va putea s-o citească. Speer a cedat în cele din urmă. Întors la Cancelarie, i-a spus lui Hitler: „Mein Führer, te susțin fără niciun fel de rezerve“. Ochii lui Hitler s-au umplut de lacrimi de duioșie și ușurare. Speer și-a păstrat funcția. Mai mult, a fost autorizat de Hitler să pună în aplicare ordinul Nero și și-a recăpătat toate prerogativele. Însă la 30 martie 1945, Speer l-a convins pe Hitler să emită un addendum la ordinul Nero, în care se preciza că distrugerile trebuiau duse la îndeplinire doar pentru a nu permite inamicului să profite de pe urma fabricilor. Prin urmare, era îngăduită doar scoaterea lor din funcțiune, nu și distrugerea lor. Speer a continuat să lupte împotriva fanaticilor din Partid, care doreau să distrugă totul în calea dușmanului. Oricum, în acel moment, atât companiile industriale, cât și muncitorii aveau toate motivele să preîntâmpine distrugerea fabricilor și minelor, și mulți dintre ei s-au comportat ca atare.[1995] Pe măsură ce armatele Aliaților pătrundeau tot mai adânc pe teritoriul Germaniei, asemenea dispute își pierdeau orice sens.

În săptămânile dinaintea înfrângerii, Hitler a alternat de la deznădejde apocaliptică la momente de sfidare categorică, încrezător în puterea sa de-a răsturna situația. Spera în continuare într-o rupere a alianței dintre Uniunea Sovietică și puterile occidentale. Unii precum Heinz Guderian, șeful Statului-Major General, susțineau predarea în fața Occidentului și comasarea tuturor unităților pentru apărarea Berlinului în fața Armatei Roșii, sperând că astfel Anglia și America

vor lansa mai târziu o campanie împotriva ocupației sovietice în Europa Centrală. Dar Hitler nu voia să audă de capitulare, fie ea și una parțială, și l-a acuzat pe Guderian de înaltă trădare. N-a luat măsuri concrete în acest sens, dar începând din ianuarie 1945, toate întâlnirile cu Șeful Statului-Major erau ținute în compania lui Ernst Kaltenbrunner, șeful Serviciului de Securitate SS, o prezență discretă, dar amenințătoare. Alții, precum Ribbentrop și Göring, gândeau la fel. Dar Hitler părea de neînduplecat, așa că au abandonat iute planul de-a duce tratative separate cu Occidentul. În ceea ce-l privește pe Hitler, acesta punea conflictul cu Anglia pe seama firii beligerante a lui Churchill și ar fi preferat să încheie pace cu Stalin, care nu avea pricini să se teamă că opinia publică i-ar fi cerut continuarea războiului. Era totodată conștient că Stalin nu putea fi adus la masa tratativelor decât dacă Armata Roșie ar fi suferit o înfrângere usturătoare la porțile Berlinului și n-ar fi avut de ales. Rezultatul era oricum același: Germania trebuia să lupte în continuare.[1996]

Hitler n-a scăpat complet nevătămat în urma atentatului de la 20 iulie 1944. Cu toate că explozia îi vindecase temporar tremurul din mâna și antebrațul stâng, cauzate de Parkinson, simptomele au revenit la jumătatea lui septembrie 1944, la care se adăugau acum stări de amețeală, neputința de-a sta mult timp în picioare și o rană adâncă la urechea dreaptă, care s-a vindecat foarte greu. La 8 septembrie 1944 s-a îmbolnăvit de icter, însoțit de dureri de cap și de stomac, iar spre sfârșitul lunii făcuse febră și căzuse la pat. S-a însănătoșit la 2 octombrie 1944, dar până la acea dată pierduse deja opt kilograme. Doctorul care-i trata urechea a încercat să dea vina pe tratamentul prescris de Morell, având susținerea celorlalți doctori ai Führerului, inclusiv a lui Karl Brandt, dar Hitler le-a făcut la toți vânt și și-a pus toată încrederea în Morell. Faptul că Hitler a continuat tratamentul prescris de Morell în perioada recuperării dezmințea acuza celorlalți doctori, cum că Morell ar fi încercat să-l otrăvească pe Führer.[1997] Cu toate astea, starea de sănătate a lui Hitler s-a înrăutățit în ultimele luni de viață. Potrivit mărturiilor lui Albert Speer, la începutul lui 1945, Hitler:

> Era încovoiat ca un bătrân. Tremura din toate mădularele. Umbla gârbovit, târându-și picioarele după el. Până și glasul îi tremura acum și își pierduse din fermitate. Se pricopsise cu un fel șovăielnic și monoton de-a vorbi. Când se lăsa adesea cuprins de emoție, în maniera

aceea senilă, vocea i se frângea... Avea un ten bolnăvicios şi era umflat la faţă. În ultimele luni de război nu s-a mai îngrijit nici de aspectul său. Uniforma, mereu impecabilă până atunci, era plină de pete de mâncare, de la tremuratul mâinii.[1998]

Mare păcat, gândea Speer, că nu le-a permis celor din jur să-l trezească la realitate în acele clipe, „când, deşi totul era pierdut, el continua să desfăşoare divizii închipuite sau să dispună aprovizionarea trupelor cu avioane care nu mai aveau de mult combustibil“[1999]. Îl ascultau cuminţi, în timp ce el le spunea că Stalin se va lua la trântă cu Occidentul înainte ca Germania să fie înfrântă şi că în această situaţie, Occidentul va avea nevoie de sprijinul lui. Speer era bucuros să petreacă în continuare timp cu Hitler, discutând planurile şi schiţele de reconstrucţie a Linzului după război. Dar Hitler îşi pierdea treptat autoritatea şi în faţa apropiaţilor. Speer îşi amintea că mai demult, când Hitler intra în sală toţi se ridicau în picioare, pe când acum, „discuţiile continuau, mulţi nici nu se sinchiseau să se ridice, servitorii primeau ordine de la oaspeţi, unii se îmbătau şi adormeau în scaune, alţii vorbeau tare şi fără rezerve“[2000].

Hitler petrecea tot mai mult timp în complexul din subteranul Cancelariei. O vreme a continuat să prânzească în aripa neatinsă de bombardamente, dar apartamentul său a fost distrus în timpul raidului de la 3 februarie 1945 şi odată cu el o bună parte din Cancelarie. Acum lucra şi dormea în buncăr, ieşind din când în când la suprafaţă să-şi plimbe câinele (Blondi) printre dărâmături. Se trezea la amiază sau în preajma amiezii, se bărbierea, se îmbrăca şi lua prânzul înainte să convoace consiliul militar, la care nu participau doar comandanţii armatei, ci şi Himmler, Bormann, Kaltenbrunner, şi uneori Ribbentrop. După cină, în jur de ora opt, consiliul militar se întrunea din nou, apoi Hitler se retrăgea în birou şi purta lungi discuţii cu apropiaţii săi, după cum îi era obiceiul, până la ora culcării (de regulă cinci sau şase dimineaţa).[2001] La 24 februarie 1945, cu ocazia proclamaţiei programului Partidului Nazist în 1920, Hitler a convocat o ultimă întrunire cu liderii regionali de partid în Cancelaria Reichului, care încă nu fusese bombardată la acea dată. Veniţi la Berlin din toate colţurile ţării, membrii din „vechea gardă“, care nu-l mai văzuseră pe Hitler de luni bune, au fost şocaţi de ofilirea sa timpurie. Hitler a intrat în sală târându-şi picioarele, cu ochii injectaţi şi braţul stâng tremurând, şi n-a fost în

stare să ducă paharul cu apă la gură. Unul dintre invitaţi a observat că ocazional, când vorbea, i se prelingea saliva din gură. Încercând să-i însufleţească pentru ultimul asalt, Hitler le-a dat asigurări că armele minune vor răsturna sorţii războiului. Oamenii din regiunile arondate lor trebuiau să ţină piept inamicului până la sosirea acestor arme. În caz contrar, dacă germanii cedau lupta era limpede că nu meritaseră să câştige.[2002]

II

La acea dată, Hitler era aproape exclusiv preocupat de locul său în paginile istoriei. Într-un discurs ţinut cu ocazia Zilei Eroilor (la 11 martie 1945), a anunţat că avea de gând să dea un exemplu lumii, preferând să moară în luptă decât să se predea mişeleşte, ca la 1918. Goebbels a hotărât de-asemenea că, dacă-i era sortit să piară, înfrângerea trebuia să fie eroică. Drept urmare, şi-a adus soţia şi cei şase copii în buncăr, pentru a împărtăşi cu toţii soarta Führerului. Goebbels a încercat să-l convingă pe Hitler să transmită în continuare îndemnuri naţiunii, dar liderul i-a replicat posomorât că nu avea nimic nou de spus şi că fusese informat de Serviciul de Securitate al SS că ultimul său discurs de la 24 februarie 1945 fusese primit de popor cu neîncredere şi indiferenţă. Goebbels a fost profund nemulţumit. Dar Hitler înţelesese poate mai bine decât ministrul său că propaganda nu mai făcea faţă realităţii crude a invaziei şi înfrângerii. Aplecat deasupra hărţii din sala de conferinţă a buncărului, desfăşurând adesea divizii slăbite sau uneori inexistente, Hitler pierdea tot mai mult contactul cu realitatea. Închipuirile sale erau împărtăşite în totalitate de Martin Bormann, care îşi exercita autoritatea asupra partidului prin nenumărate directive, decrete şi îndemnuri, în toate domeniile posibile. Goebbels era nemulţumit că Bormann transforma Cancelaria de Partid într-o cancelarie de hârtie. Socotea că liderii regionali n-aveau timp nici să citească decretele, darămite să le mai pună în aplicare. Angajaţii din instituţiile guvernamentale au continuat să lucreze în pofida impactului tot mai neînsemnat pe care-l aveau, asemenea personajelor de desene animate care-şi continuă deplasarea deasupra prăpastiei, deşi sub ele se cască hăul.[2003]

Tot atunci, Melita Maschmann scria de la sediul Tineretului Hitlerist din Berlin:

> Am lucrat toţi cu aprindere. Am demarat nenumărate proiecte, zădărnicite de război, lăsate baltă, reluate, anulate, schimbate, respinse din nou şi aşa mai departe. În ultimele luni, s-a strecurat în inimile noastre teama că toată munca depusă în numele Conducerii Tineretului Hitlerist n-avea nici cel mai mic impact la nivel naţional. Biroul nostru era ca un muşuroi de furnici, pătruns treptat de senzaţia prăbuşirii inevitabile, deşi nimeni nu îndrăznea să-i dea glas, nici măcar un cuvânt... Cloceam întruna planuri peste planuri, orice să punem zăgaz gândurilor şi să nu admitem că toată această agitaţie semăna tot mai mult cu mişcările spasmodice ale unui dans cu moartea.[2004]

În ultimele săptămâni de război a renunţat la toate acestea şi, cu excepţia câtorva vizite la birou, şi-a petrecut timpul ajutând refugiaţii care fugeau din calea Armatei Roşii. A dat la un moment dat peste un grup de liceeni răniţi, ajutoare la tunurile antiaeriene. Mulţi dintre ei plângeau după camarazii lor, ucişi de bombele care căzuseră pe amplasamentul antiaerian, iar unul dintre ei, întrebat fiind dacă suferă din pricina rănilor, a răspuns prompt: „Da, dar asta nu contează, important e ca Germania să triumfe“[2005]. „În toate discuţiile pe care le-am auzit cu câteva săptămâni înainte de prăbuşirea Germaniei, nimeni n-a menţionat posibilitatea înfrângerii“, îşi amintea Melita.[2006] Desigur, naziştii cu care vorbea Melita erau de nestrămutat în credinţa lor. Şi chiar şi în aceste grupuri de nazişti înflăcăraţi, iminenţa sfârşitului a început să fie resimţită, luând forme stranii. În timp ce Berlinul ardea în flăcările bombardamentelor, Arthur Axmann, liderul Tineretului Hitlerist, organiza serate la cârciuma Conducerii Tineretului din Gatow, o suburbie vestică a Berlinului, la care Melita participa fără tragere de inimă, întrucât nu se potriveau principiilor ei rigide. Potrivit mărturisirilor sale, la aceste întâlniri „se mânca şi se bea pe rupte“ şi luau parte starlete de film, „şarlatani şi egocentrici plini de fumuri“[2007].

Moartea preşedintelui american Franklin D. Roosevelt la 12 aprilie 1945 a mai descreţit puţin frunţile în buncărul lui Hitler. Fluturând ziarul în faţa lui Speer, Hitler credea că „acesta e miracolul pe care l-am profeţit de-atâta timp. Cine-a avut dreptate până la urmă? Războiul nu s-a sfârşit. Citeşte şi tu! Roosevelt a murit!“[2008] Providenţa îi sărise din nou în ajutor. Pentru o scurtă vreme, coridoarele buncărului fremătau

cu planuri care mai de care mai fanteziste. Speer urma să zboare la Washington pentru a încheia pacea cu succesorul lui Roosevelt, Harry S. Truman. Hitler avea portretul regelui prusac Frederick cel Mare agățat de peretele biroului său. Frederick ieșise învingător în Războiul de Șapte Ani, cu toate că rușii ocupaseră pentru o scurtă vreme Berlinul, iar Hitler avea de gând să-i urmeze exemplul. Într-adevăr, Goebbels a memorat un pasaj din biografia regelui, scrisă de Thomas Carlyle, (în care autorul îl îndemna să prindă curaj și să creadă în izbândă), pe care avea să-l recite Führerului la 20 aprilie 1945, cu ocazia aniversării sale.[2009] Vreme de câteva zile, Hitler considerase că moartea lui Roosevelt reprezenta un punct de cotitură în război, întocmai ca moartea țarinei Elisabeta în Războiul de Șapte Ani. Dar în curând a devenit limpede că Truman era hotărât să continue politicile lui Roosevelt, iar toată euforia s-a risipit.[2010] La 20 aprilie 1945, Armata Roșie a pornit ofensiva Berlinului. Hitler tocmai împlinise cincizeci și șase de ani.

În anii precedenți, ziua de naștere a Führerului fusese prilejul unei sărbători naționale. Acum, când Berlinul era o ruină, amintirea acelor clipe îl întrista nespus, astfel că Hitler a interzis obișnuitele festivități de cancelarie, dar cu toate acestea, subalternii săi s-au strâns în buncăr pentru a-și prezenta omagiile. Hitler a ieșit preț de câteva minute în grădina Cancelariei pentru a inspecta un mic detașament al Tineretului Hitlerist, care se alăturase diviziilor armate și ale SS. I-a felicitat pe băieți (cu toții sub cincisprezece ani) pentru curajul de care dădeau dovadă, pe doi dintre ei i-a bătut încurajator pe spate și s-a întors degrabă în buncăr. A fost ultima lui ieșire în public. În următoarele zile, majoritatea figurilor-cheie ale regimului nazist au părăsit Berlinul, croindu-și drum printre dărâmături pe cele câteva șosele disponibile, înainte ca rușii să strângă cercul. Printre aceștia se numărau Speer, Dönitz, Himmler, Kaltenbrunner, Ribbentrop, Rosenberg și un întreg alai de miniștri. Hitler și-a trimis aproape întreg personalul cu avionul la Berchtesgaden. Göring și-a împachetat colecția impresionantă de artă din cabana de vânătoare „Carinhall", aflată la nord de Berlin, și a trimis-o la sud, într-un convoi de camioane, după care și-a luat rămas-bun de la Führer și a pornit el însuși spre Bavaria. Au mai rămas câțiva oameni, printre care Bormann, Julius Schaub (vechiul asociat al lui Hitler, bun la toate) și conducerea armatei, cu precădere Keitel și Jodl. Isteria a pus stăpânire pe Hitler. L-a amenințat pe doctorul Morell cu moartea pentru că ar fi încercat să-l sedeze cu morfină. La 22 aprilie

1945, a tunat şi a fulgerat în faţa generalilor. Le-a strigat că toată lumea îl trădase, inclusiv SS-ul. Cuprins brusc de deznădejde, le-a spus pentru prima oară în mod făţiş că războiul era pierdut, iar el urma să se împuşte. Încercările apropiaţilor de a-i descuraja intenţiile sinucigaşe n-au avut niciun efect. Goebbels, cu care avusese o discuţie similară la telefon, a sosit într-un sfârşit la buncăr şi a reuşit să-l potolească. Tot atunci s-a hotărât că ministrul propagandei urma să-şi petreacă ultimele zile în buncăr, alături de familia sa. Cele două secretare ale Führerului care nu fugiseră din oraş s-au oferit şi ele să rămână. Între timp, Schaub a ars documentele personale ale lui Hitler şi a pornit spre Berchtesgaden, pentru a repeta operaţiunea.[2011]

Speer s-a întors două zile mai târziu pentru o ultimă întrevedere cu Hitler. Aşa-zisa mărturisire a păcatelor într-un moment de slăbiciune a fost doar o invenţie, după cum avea să recunoască Speer ulterior. În ciuda anilor îndelungaţi de prietenie, cei doi n-au discutat despre relaţia lor. Hitler l-a întrebat dacă ar trebui să cedeze îndemnurilor venite din partea apropiaţilor săi şi să părăsească Berlinul, spre Berchtesgaden. Răspunsul lui Speer n-a făcut decât să-i confirme intenţiile: urma să rămână în Berlin şi să se sinucidă, pentru a nu cădea în mâinile sovieticilor. Eva Braun, partenera sa de ani buni, care sosise în buncăr cu câteva săptămâni mai devreme, urma să moară alături de el. Trupurile lor urmau să fie arse, pentru a nu fi pângărite. După o şedere de numai opt ore, Speer a părăsit buncărul, de data aceasta pentru totdeauna.[2012] Hitler a fost şi mai ferm în hotărârea sa când a aflat de soarta vechiului său aliat, dictatorul fascist Benito Mussolini, precum şi a amantei sale, Clara Petacci. Cei doi au fost surprinşi de partizani la 27 aprilie 1945, în timp ce se îndreptau spre graniţa nordică a Italiei, lângă lacul Como, în compania unui convoi de maşini, camioane şi vehicule blindate, înţesate cu soldaţi germani şi fascişti. Au fost puşi la zid de către un grup condus de partizanul comunist cunoscut drept „colonelul Valerio", care făcuse cinci ani de temniţă în anii '30 pentru uneltiri împotriva regimului fascist şi mitraliaţi într-un act de „dreptate populară". După executarea altor cincisprezece prizonieri în orăşelul Dongo, Valerio şi unitatea sa au transportat toate cadavrele la Milano, unde le-au aruncat în Piazzale Loreto. Mulţimea strânsă a pângărit trupurile în toate felurile posibile, a strigat insulte, a scuipat şi a urinat pe ele. În cele din urmă, Mussolini, Petacci şi o mână de însoţitori au fost spânzuraţi cu capul în jos de rampa unei pompe de

benzină, unde au fost supuşi unei noi ploi de înjurături.[2013] În urma nenorocirii abătute asupra lui Mussolini, Hitler a decis fără doar şi poate că sinuciderea e singura cale.

În al doisprezecelea ceas, au început să-l părăsească şi cei mai apropiaţi camarazi. După ce unul dintre generalii prezenţi la criza de isterie a Führerului de pe 22 aprilie l-a informat pe Göring despre intenţiile lui Hitler, acesta a presupus că decretul emis în 1941, care îi delega funcţiile şi prerogativele lui Hitler în cazul în care acesta nu mai putea să-şi îndeplinească datoriile, intra acum în vigoare. Göring a trimis o telegramă la buncăr în care anunţa că în cazul în care nu va primi niciun semn până pe 24 aprilie, orele 22.00, va prelua puterea. După ce Bormann (duşman de moarte cu Göring) l-a convins pe Hitler că se confrunta cu un act de trădare, Führerul a răspuns prin abrogarea decretului şi i-a cerut Mareşalului să demisioneze din toate funcţiile ocupate, pe motive de sănătate. Göring s-a supus numaidecât poruncii. La nici câteva ore după primirea răspunsului, se afla sub arest la domiciliu, în Obersalzberg. A venit rândul lui Himmler să întoarcă armele. În ultimele săptămâni, şeful SS negociase în secret cu Crucea Roşie din Suedia pentru eliberarea prizonierilor scandinavi rămaşi în lagărele de concentrare. Informat de intenţiile lui Hitler, s-a întâlnit la 23 aprilie 1945 cu intermediarul său, contele Bernadotte, membru al familiei regale suedeze. Himmler i-a spus cu emfază că el era conducătorul de facto al Germaniei şi a întocmit un act de capitulare care trebuia predat Aliaţilor Occidentali. Hitler a catalogat gestul său drept „cea mai ruşinoasă trădare din toată istoria". Şi-a vărsat furia pe subalternii lui Himmler care în momentul acela aveau nenorocul de-a se afla în buncăr, printre ei şi Hermann Fegelein, un ofiţer SS corupt care se strecurase în anturajul lui Hitler însurându-se cu sora Evei Braun. Cu câteva zile în urmă, Fegelein părăsise fără înştiinţare buncărul şi se făcuse nevăzut. A fost descoperit mai târziu în apartamentul său, în compania unei domnişoare necunoscute, beat şi îmbrăcat în civil. Alături zăceau câteva genţi pline de bani, cu care urma să-şi asigure scăparea. Fegelein a fost arestat şi adus înaintea lui Hitler, care l-a bombardat cu acuzaţii: lucra pentru Himmler, a părăsit buncărul pentru a pune la cale arestarea sau asasinarea lui Hitler, era un trădător. Hitler l-a trimis în faţa unui tribunal militar improvizat, care l-a condamnat pe Fegelein la moarte. Vinovatul a fost dus la parterul clădirii şi executat.[2014]

În tot acest timp, Hitler nu abandonase consiliile militare și dirijarea acțiunilor de apărare a Berlinului. Dar armatele pe care le trimitea să-și taie drum prin liniile sovietice sau să spargă încercuirea erau toate împrăștiate, numărând câteva zeci de mii de soldați, care nu puteau ține piept celor două milioane de ostași sovietici, pregătiți să ia cu asalt orașul. La 25 aprilie 1945, generalii sovietici Jukov și Konev au reușit să închidă cercul în jurul Berlinului și au pornit asaltul spre centrul orașului, luând la rând suburbiile. Ofensiva a degenerat curând în lupte îndârjite de stradă, la fel ca la Stalingrad. Generalul Gotthard Heinrici, care-și crease o reputație de bun strateg defensiv, a nesocotit ordinele lui Hitler de-a rămâne ferm pe poziții, reușind astfel să păstreze o brumă de disciplină în rândul soldaților. Dar n-a mai putut face față ordinelor lipsite de noimă ale Führerului, iar la 29 aprilie și-a dat demisia.[2015] Patriotismul care-l anima și pe Heinrici, la care se adaugă disciplina militară intrată în sânge, precum și teama de a cădea în mâinile sovieticilor, i-a convins pe mulți soldați germani să continue lupta, cu toate că războiul era pierdut. Dar miile de ostași din Furtuna Populară însărcinați cu apărarea capitalei au dezertat la prima ocazie și s-au reîntors la familiile lor.[2016]

La 29 aprilie 1945, trupele sovietice au pătruns în cartierul guvernamental situat în jurul Pieței Potsdamer, în inima Berlinului. Regimul nazist își trăia ultimele clipe. În al doisprezecelea ceas, Hitler a solicitat prezența unui consilier municipal, în persoana lui Walter Wagner. Acum că nu mai existau motive să se-ascundă, a hotărât să se însoare cu partenera lui de viață, Eva Braun. Wagner a oficiat căsătoria în prezența lui Goebbels și a lui Martin Bormann, în vreme ce bombele și obuzele zguduiau împrejurimile buncărului. A urmat o scurtă ceremonie festivă, unde s-a băut șampanie. La 3 dimineața, Keitel l-a informat pe Hitler că ultima tentativă de a sparge încercuirea din exterior dăduse greș. La ivirea zorilor, tunurile sovietice au luat la țintă Cancelaria Reichului. Comandanții armatei i-au spus lui Hitler că totul se va sfârși până la lăsarea serii. După dejun, Hitler și-a luat rămas-bun de la secretare. Toți cei rămași în buncăr au primit capsule cu acid cianhidric. Totuși, Hitler nu avea deplină încredere în ele, deși cu o zi înainte îi administrase o doză câinelui său, Blondi, care murise pe loc. La orele trei și jumătate s-a retras în birou, însoțit de Eva Braun. Valetul său a intrat în birou zece minute mai târziu, alături de Martin Bormann, și l-a zărit pe Hitler întins pe canapea, cu o gaură în tâmpla dreaptă, din care curgea sânge, și pistolul la picioare. Alături zăcea Eva Braun, al

cărei trup răspândea un iz de migdale amărui. Înghițise otrava. Urmând instrucțiunile lui Hitler, aghiotantul său Otto Günsche ajutat de Linge și trei ofițeri SS au înfășurat cadavrele în pături și le-au dus în grădina cancelariei, unde au fost stropite cu benzină și incinerate, sub privirile lui Bormann, Goebbels și a celor doi comandanți de armată rămași în buncăr, Krebs și Burgdorf. Au urmărit scena dindărătul ușilor întredeschise, au adresat un ultim salut „Heil Hitler!" și s-au retras în buncăr. Pe la orele 18.00, doi soldați SS au îngropat rămășițele carbonizate la ordinul lui Günsche. Au fost identificate câteva zile mai târziu de sovietici, cu ajutorul tehnicianului dentar care lucrase împreună cu dentistul lui Hitler din 1938.[2017]

Hitler a lăsat în urmă un scurt testament privat, cu dispoziții privind bunurile sale, și un lung „Testament Politic", dictat secretarei sale la 29 aprilie 1945, în care se disculpa de pornirea războiului. În mod remarcabil, Hitler mărturisea (sau mai degrabă se lăuda) fără prea multe ascunzișuri că a dispus exterminarea evreilor drept răzbunare pentru că aceștia ar fi pornit războiul. Încă o dată afirma că războiul „a fost dorit și provocat exclusiv de acei șefi de state cu origini evreiești sau care slujeau intereselor jidănimii". Amintind din nou de profeția făcută la 30 ianuarie 1939, cu gândul la Primul Război Mondial și, probabil, la Marea Criză care l-a adus la putere, i-a asigurat pe viitorii săi cititori că:

> vina pentru această luptă crâncenă o poartă evreii! După cum am spus foarte limpede că de data aceasta, alături de milioanele de bărbați uciși, alături de sutele de mii de femei și copii răpuși de flăcări și de bombele inamice, adevărații vinovați își vor ispăși și ei pedeapsa, chiar dacă într-un mod mai omenos.

Și-a încheiat testamentul cerând Germaniei și germanilor „să respecte cu strictețe legile rasiale și să se opună fără cruțare evreimii internaționale, care-și răspândea otrava în toate popoarele"[2018].

III

După completarea testamentului, Goebbels a dictat secretarei o anexă personală. Printre șuvoaie de lacrimi, a mărturisit că pentru prima oară în viața lui urma să nesocotească ordinele Führerului.

Hitler îi poruncise să părăsească Berlinul. Dar el avea de gând să sfârşească „alături de Führer, întrucât viaţa mea n-are niciun sens, dacă n-o pot pune în slujba lui“[2019]. Cu o zi în urmă, Magda Goebbels îi scrisese fiului ei din prima căsătorie, anunţându-l că urma să-şi pună capăt zilelor împreună cu soţul şi copiii:

> Nu merită să trăieşti într-o lume în care Führerul şi naţional-socialismul nu există şi tocmai de-aceea i-am luat şi pe copii cu mine. Îmi sunt prea dragi ca să-i las pradă acestei sorţi, iar bunul Dumnezeu mă înţelege. Ne-a mai rămas un singur ţel: devotament până la moarte pentru Führerul nostru. N-am îndrăznit să sperăm la acest destin, dar soarta ne-a zâmbit şi ne-a îngăduit să murim alături de el.[2020]

În seara de 30 aprilie 1945, la orele nouă fără douăzeci, doctorul SS Helmut Kunz le-a administrat celor şase copii ai familiei Goebbels câte o injecţie cu morfină, pentru a-i adormi, apoi Ludwig Stumpfegger, doctorul lui Hitler din ultimele luni, a strecurat câte-o capsulă de acid cianhidric în gura fiecăruia şi a zdrobit-o, provocându-le moartea instantaneu. Goebbels şi Magda au urcat treptele spre grădina Cancelariei şi au strâns capsulele între dinţi. Mai apoi, un soldat SS a tras câte două gloanţe în trupurile căzute la pământ, pentru a fi sigur că muriseră. S-a încercat arderea trupurilor, dar cum nu mai rămăsese destulă benzină după cremarea lui Hitler şi a consoartei sale, Joseph şi Magda Goebbels au fost lesne recunoscuţi de trupele sovietice care au intrat în grădină a doua zi.[2021] Ultimii doi generali, Wilhelm Burgdorff şi Hans Krebs (ultimul şef al Statului-Major General) s-au sinucis, împreună cu comandantul escortei armate a Führerului, Franz Schädle. Restul au încercat să scape printr-un pasaj subteran de metrou. Ieşind la suprafaţă în staţia de pe Friedrichstrasse, au asistat la o scenă de coşmar: obuzele cădeau pretutindeni în jur, clădirile erau nişte grămezi fumegânde de moloz, iar forţele sovietice se năpustiseră asupra ultimelor pâlcuri de soldaţi germani, pentru a da lovitura de graţie. Prin toată învălmăşeala aceea asurzitoare, secretarele şi o mână de funcţionari au reuşit să se strecoare printre trupele sovietice şi să-şi croiască drum spre Vest. Alţii, printre care Günsche şi Linge, au fost luaţi prizonieri. Mulţi au căzut răpuşi de ricoşeul gloanţelor sau de mitralierele sovieticilor bănuitori. Bormann şi Stumpfegger au reuşit să

ajungă pe Invalidenstrasse, dar calea le era tăiată, aşa că s-au otrăvit pentru a nu cădea în mâinile inamicului.[2022]

Morţile din buncăr şi de pe străzile mistuite de flăcări erau doar creasta unui val uriaş de sinucideri, fără precedent în istoria modernă. Unele căpetenii naziste s-au sinucis dintr-un simţ al onoarei, aidoma lui Hitler, întrucât nu doreau să fie supuşi umilinţelor unui proces public unde urmau să fie condamnaţi pentru crimele lor şi nici ca trupurile să le fie pângărite. Alţii s-au predat. Dintre aceştia, cel mai de seamă era Hermann Göring. Când trupele americane au pătruns în ascunzătoarea sa de lângă Berchtesgaden, în Bavaria, la 9 mai 1945, Göring s-a predat de bunăvoie, socotind că va fi tratat ca o figură-cheie a regimului înfrânt şi invitat la masa tratativelor. Comandantul american i-a strâns mâna şi i-a oferit o gustare, după care le-a permis reporterilor să-l chestioneze cu privire la rolul său în conducerea Germaniei. Invitat să facă previziuni, Göring a spus: „Prevăd un viitor întunecat pentru Germania şi pentru întreaga lume". Furios, Eisenhower a oprit răspândirea reportajului şi a ordonat ca mareşalul să fie arestat, trecut la regim, dezintoxicat şi supus unui interogatoriu blând, dar insistent. După ce şi-a recăpătat din energie, fostul Mareşal şi-a fermecat anchetatorii şi a trezit admiraţia paznicilor pentru felul în care îşi domina colegii de detenţie. Mândru de faptele sale, pentru care nu avea nicio urmă de regret, a fost condamnat la moarte prin spânzurare, iar după ce Aliaţii au respins cererea lui de a fi executat în chip onorabil, prin împuşcare, a făcut rost de o capsulă cu otravă (probabil de la unul dintre gardieni) şi s-a sinucis la 15 octombrie 1946.[2023]

Fostul lider al Frontului Muncitoresc German, Robert Ley, s-a spânzurat în celula sa în 1945, în aşteptarea procesului. Tulburările sale psihice, cauzate în parte de accidentul de avion suferit în Primul Război Mondial, în parte de consumul excesiv de alcool, s-au agravat în captivitate, unde-şi petrecea majoritatea timpului redactând lungi scrisori soţiei sale, Inge, care îşi luase viaţa în 1942. Apoi, asumându-şi rolul lui Inge, îşi răspundea propriilor scrisori: „I-ai făcut un portret curajos Führerului, înfăţişându-l aşa cum a fost: *cel mai de seamă german din toate timpurile*". A încercat totodată să intre în legătură cu producătorul american de autoturisme, Henry Ford, pe care îl socotea (nu fără temei) un bun antisemit. Când a fost acuzat de crime de război, Ley a strigat: „Duceţi-ne la zid şi împuşcaţi-ne! Voi sunteţi învingătorii!" A respins aceste acuzaţii şi (după cum mărturisea în scrisoarea

de adio) şi-a pus capăt zilelor pentru că nu suporta să fie tratat ca un criminal, când el se ştia nevinovat.[2024] Şi Heinrich Himmler a ales calea sinuciderii. A părăsit Flensburg deghizat cu un plasture pe ochi şi cu paşaport fals, în compania câtorva aghiotanţi, printre care şi Otto Ohlendorf. Himmler a reuşit să traverseze Elba, dar a dat peste un punct de control britanic, unde a fost arestat împreună cu însoţitorii săi. La sosirea în lagărul de prizonieri de lângă Lüneburg, comandantul britanic i-a trimis pe ceilalţi în celule şi l-a anchetat pe Himmler (un bărbat „micuţ, prost îmbrăcat, într-o stare jalnică"). Înţelegând că partida fusese pierdută, Himmler a renunţat la plasture şi şi-a pus ochelarii pe nas, dându-se în vileag înainte chiar să şoptească: „Sunt Heinrich Himmler". În urma percheziţiei i-a fost confiscată o capsulă de cianură, dar anchetatorii n-au fost mulţumiţi şi au ordonat să fie supus unui control medical. Doctorul i-a cerut lui Himmler să deschidă gura şi a zărit obiectul mic şi negru strâns între dinţi. I-a răsucit capul, ca să vadă mai bine, moment în care Himmler a strâns puternic din dinţi şi, după un scrâşnet scurt, s-a prăbuşit la podea. Muşcase din capsula de sticlă şi murise în câteva secunde. Avea patruzeci şi patru de ani. Exemplul i-a fost urmat şi de alţi ofiţeri SS de rang înalt, printre care Odilo Globocnick, care s-a otrăvit, Ernst Grawitz, şeful echipei medicale şi pasionat de experimente pe deţinuţi, care a activat două grenade şi a murit în urma exploziei, împreună cu întreaga familie, şi Friedrich Wilhelm Krüger, şeful poliţiei care-i făcuse zile fripte lui Hans Frank în Guvernământul General.[2025]

Hans Kammler, ofiţerul SS care jucase un rol-cheie în recrutarea şi exploatarea muncii silnice pentru fabrica de rachete de la Dora, fusese recompensat recent de Führer pentru devotamentul său cu funcţia de „Plenipotenţiar al Liderului pentru Avioanele cu Reacţie", titlu lipsit de orice noimă. După ce a străbătut Germania în lung şi în lat în încercarea de-a strânge trupe SS pentru un ultim contraatac, Kammler a ajuns în ultimele zile ale războiului la Praga, unde, îngrozit că ar putea cădea în mâinile partizanilor cehi, i-a cerut aghiotantului să-l împuşte.[2026] După încheierea războiului, Theodor Dannecker, ambasadorul itinerant al morţii, răspunzător pentru deportarea a sute de mii de evrei la Auschwitz din mai multe ţări, s-a ascuns la rudele sale din Celle, dar a fost arestat cu ocazia unei vizite făcute soţiei sale la Berlin, pe 9 decembrie 1945, în urma denunţului unor vecini. A doua zi s-a spânzurat în închisoare. Aflând de moartea lui Dannecker, soţia sa a

hotărât să-şi pună capăt zilelor şi să-i omoare şi pe cei doi fii ai lor, dar ţipetele băiatului cel mare l-au trezit pe fratele său mai mic, iar femeia n-a fost în stare să-şi ducă planul la capăt. A fost arestată, judecată şi achitată pe motiv că n-ar fi fost în deplinătatea facultăţilor mentale, iar ulterior a emigrat în Australia.[2027] Un alt ofiţer din conducerea SS, Philip Bouhler, şeful Cancelariei lui Hitler şi şeful programul de eutanasiere a persoanelor cu handicap mintal, s-a sinucis împreună cu soţia sa la 19 mai 1945.[2028]

Bernhard Rust, ministrul educaţiei Reichului, s-a sinucis la 8 mai 1945, dezminţind astfel reputaţia de om nehotărât cu care se alesese în anii petrecuţi la cârma ministerului. Ministrul justiţiei, Otto-Georg Thierack, a fost arestat şi închis de britanici într-un lagăr de prizonieri, unde s-a sinucis la 2 noiembrie 1946. Preşedintele Curţii Supreme, Erwin Burnke, a ales şi el sinuciderea, iar şeful Colegiului Medicilor germani, Leonardo Conti, arestat şi întemniţat înainte de-a fi judecat la Nürnberg pentru rolul său în uciderea pacienţilor cu handicap mintal, s-a sinucis în propria celulă, la 6 octombrie 1945. Konrad Henlein, liderul Studenţimii Naziste, s-a sinucis după ce a căzut în mâinile americanilor. În total şi-au luat viaţa 8 din 41 de lideri regionali, 7 din 47 de lideri SS şi ai poliţiei, 53 din 554 generali de armată, 14 din 98 de generali din forţele aeriene şi 11 din 53 de amirali. Feldmareşalul Walter Model, pentru care Hitler avea o slăbiciune, a preferat să se împuşte într-o pădure din preajma oraşului Düsseldorf către sfârşitul lui aprilie 1945, decât să se predea şi astfel să-şi piardă onoarea, potrivit ordinului dat de Führer tuturor militarilor germani. Johannes Blaskowitz, generalul care condamnase atrocităţile comise de germani în Polonia în 1939, punând astfel capăt oricăror pretenţii la înaintare în grad, a fost totuşi acuzat de crime de război şi drept urmare s-a sinucis, sărind de pe fereastra celulei sale din Nürnberg la 5 februarie 1948. Liderul regional Jakob Sprenger din Hesse-Nassau s-a sinucis împreună cu soţia lui de cum a prins veste de moartea Führerului.[2029] Mulţi alţii ar fi urmat această cale, dar n-au reuşit să-şi ducă intenţiile până la capăt. Fostul comandant de la Auschwitz, Rudolf Höss, avea de gând să se sinucidă, alături de soţia sa. „Odată cu dispariţia Führerului dispăruse şi lumea noastră. Ce rost mai avea să trăim?". După discuţii lungi, Höss şi soţia lui au hotărât totuşi să trăiască, „de dragul copiilor". Ulterior avea să regrete această decizie. „Eram strâns legaţi de acea lume şi ar fi trebuit să pierim odată cu ea."[2030]

Această senzaţie era împărtăşită de o sumedenie de nazişti din toate etajele ierarhiei şi mai ales de tinerii a căror întreagă viaţă adultă era legată de existenţa regimului. Melita Maschmann era ferm convinsă

> că nu voi supravieţui căderii Reichului. Dacă-i era sortit să piară, pieream şi eu odată cu el. Una decurge firesc din cealaltă, fără ca eu să fi avut vreun amestec în toată treaba asta. Nu-mi vedeam moartea ca pe un sacrificiu necesar şi nici nu m-am gândit la sinucidere. Trăiam sub impresia incertă că „lumea mea" va fi dată peste cap, asemenea unei constelaţii într-o catastrofă cosmică şi că eu voi fi absorbită în bezna absolută, ca o fărâmă de praf.[2031]

A mărturisit pe urmă că ea şi prietenii ei şi-ar fi dorit ca „totul să piară odată cu Reichul"[2032]. Dar dacă asta-i era soarta, era hotărâtă să meargă mai departe şi să înfrunte terorile neînchipuite ale unui viitor fără nazism. Alţii erau mai hotărâţi. Într-un interviu acordat Gittei Sereny în 1991, fiul lui Martin Bormann, pe-atunci în vârstă de cincisprezece ani, mărturisea că era în drum spre Obersalzberg când Şcoala Partidului Nazist de la Feldafing, unde acesta era elev, a fost închisă la 23 aprilie. La 1 mai 1945, când radioul a anunţat moartea lui Hitler, Bormann jr se afla într-o cârciumă din apropiere de Berghof, în compania subalternilor tatălui său. Pentru o vreme, toţi au încremenit şi în cârciumă s-a aşternut liniştea, „dar curând, oamenii au început să iasă afară. Am ieşit primul şi-am auzit o împuşcătură. Apoi încă unul şi încă unul. Nimeni nu scotea o vorbă înăuntru şi singurul zgomot era cel al împuşcăturilor de-afară, dar simţeai cumva că altă cale nu există, că toţi trebuia să murim". A venit şi rândul tânărului Bormann să iasă afară cu pistolul în mână. „Praful s-a ales de lumea mea. Nu întrezăream niciun viitor." Dar în curtea cârciumii, „presărată acum cu cadavre", a zărit un băiat de optsprezece ani care şedea pe un buştean, „şi mi-a spus să mă aşez lângă el. Văzduhul era parfumat, păsările cântau şi am stat la taclale până ne-a trecut cheful de împuşcat"[2033].

Aproape de sinucidere s-a aflat şi Hannelore S. o săsoaică de şaptesprezece ani din Sibiu, unde tatăl ei se ocupa cu alimentarea Germaniei cu petrol, iar familia ei se învârtea doar în cercurile militarilor germani. În septembrie 1944, a fugit din calea sovieticilor şi a sosit în Germania împreună cu unchiul şi mătuşa ei, convinsă încă de invincibilitatea lui Hitler. La 1 aprilie 1945, de Ziua Păcălelilor, scria: „Cred în

victorie mai mult ca oricând & vom câştiga!" pentru a reveni şaisprezece zile mai târziu: „Victorie sau înfrângere... Prefer moartea decât să trăiesc cu de-a sila într-o Germanie înrobită". Către finele lunii însă, când armatele inamice erau la porţile oraşului, până şi Hannelore s-a văzut nevoită să admită că numai un „smintit" ar putea să mai spere într-o victorie. În jurnal a scris: „Sfârşit-prăbuşire. Ce înseamnă «viaţă» acum? Totul e lipsit de sens, nimic nu mai contează. De ce trăim încă? Nu cumva e o crimă să mai trăieşti în aceste condiţii?" O lună mai târziu era încă înmărmurită şi în stare de şoc. „Să fi fost toate rugăciunile şi grijile, toate demersurile, speranţele şi sacrificiile de pomană? Îşi merită poporul german soarta?... Există oare un Dumnezeu care-şi apleacă privirile asupra noastră?" Cu toate acestea, pe la jumătatea lui iunie, mărturisea că „timpul merge înainte, nepăsător la toate. La un moment dat începi să devii indiferent. Aproape că nu-ţi mai pasă şi nu te mai roade faptul că sunt englezi peste tot. Ce poţi să-i faci? Viaţa merge înainte"[2034].

Mulţi au hotărât totuşi să recurgă la acest gest. Valul de sinucideri a cuprins toate straturile societăţii. Într-un raport pe marginea comportamentului şi stării de spirit a populaţiei, întocmit la finele lui martie 1945, Serviciul de Securitate SS descria o atmosferă demnă de un autentic sfârşit al lumii:

> Mulţi oameni trăiesc clipă cu clipă. Se agaţă de orice distracţie le iese în cale. Până şi cea mai neînsemnată ocazie reprezintă un prilej de a consuma şi ultima sticlă, păstrată de regulă pentru sărbătorirea unei victorii, revenirea curentului electric sau întoarcerea acasă a soţului ori a vreunui fiu. În rândul populaţiei a început să prindă ideea suicidului. Pretutindeni există o cerere uriaşă de otravă, pistoale şi alte mijloace de a-ţi pune capăt zilelor. Oamenii sunt cuprinşi de deznădejde cu gândul la catastrofa care va urma şi aleg să se sinucidă.[2035]

Cu câteva săptămâni în urmă, pastorul Bisericii Memoriale Kaiser Wilhelm din Berlin a simţit nevoia să ţină o predică împotriva sinuciderii. Dar foarte puţini i-au luat vorbele în seamă. Potrivit statisticilor oficiale, cifra sinuciderilor în capitală a crescut de la 238 în martie 1945 la nu mai puţin de 3 881 în luna următoare, după care a coborât la 977 în mai. Oamenii de rând erau derutaţi şi descumpăniţi, şi

găseau cu neputinţă să-şi închipuie un viitor după prăbuşirea celui de-al Treilea Reich.[2036]

Rata sinuciderilor a crescut aproape pretutindeni, chiar şi în regiunile preponderent catolice, deşi aici pare să fi contribuit şi valul de refugiaţi protestanţi, pentru care suicidul nu reprezenta un tabu atât de puternic. În Bavaria Superioară, de pildă, s-au înregistrat 421 de sinucideri în aprilie şi mai 1945, faţă de numai 3 sau 5 în anul precedent. Dar aceste cifre sunt net inferioare celor din regiunile ocupate de Armata Roşie, inclusiv Berlinul. O elevă de la şcoala de gramatică din districtul Friedrichshain consemna că peste o sută de oameni s-au sinucis în ziua în care armata sovietică a pătruns în oraş. „Mare noroc că nu mai este benzină, adăuga tânăra, altminteri s-ar fi sinucis şi mai mulţi; poate că şi noi am fi murit."[2037] În satul Schivelbein din Pomerania, un pastor protestant mărturisea că la sosirea Armatei Roşii, „întregi familii de oameni aşezaţi, cu frica lui Dumnezeu şi-au luat viaţa, s-au înecat, s-au spânzurat, şi-au tăiat venele ori au ars de bunăvoie împreună cu casele lor". Apropierea sovieticilor a provocat sinucideri în masă şi în alte orăşele din Pomerania, de pildă 500 în Schönlanke şi 700 în Demmin. Registrul pentru evidenţa morţilor din Teterow, un orăşel de circa zece mii de locuitori (1946), consemna 120 de sinucideri în primele săptămâni din luna mai. Fără îndoială că violurile la care se dedau sovieticii au făcut ca această cifră să crească. Bărbaţii din Teterow, ruşinaţi şi răniţi în orgoliu după asemenea incidente, şi-au ucis soţiile şi copiii, adesea cu consimţământul nevestei, înainte să-şi pună capăt zilelor. Potrivit unui raport, „întregi familii din Sudetenland se îmbrăcau în veşminte de sărbătoare, se înconjurau cu flori, cruci şi poze, după care se spânzurau sau se otrăveau"[2038].

Cu toate acestea, suicidul a fost mereu apanajul unei minorităţi. Mulţi nazişti devotaţi şi năuciţi de întorsătura evenimentelor n-au căzut pradă deznădejdii. Charlotte L., născută în 1921, asistentă socială în Serviciul Muncitoresc şi o nazistă înflăcărată, n-a dat semne că ar vrea să se sinucidă. Educaţia politică îi inspirase un devotament fierbinte pentru cauza nazistă. La 5 februarie 1940, scria în jurnal că participase cu „mare plăcere" la cursul despre „consecinţele politicilor evreieşti"[2039]. La 22 aprilie 1945, americanii au ocupat oraşul ei natal, Helmstedt, dar Charlotte credea în continuare că războiul nu e pierdut. „Cred cu tărie în Führerul nostru şi cred totodată că Germania va avea un viitor demn de poporul ei." Lumea ei s-a năruit odată cu anunţul

morţii lui Hitler. „Liderul nostru iubit a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru noi, pentru Germania." Totodată, şi-a manifestat dispreţul pentru cei care abandonau cauza. La 3 iunie 1945, scria: „Ani buni de-acum înainte, poporul nostru nu va mai avea parte de vremurile bune pe care le-am trăit sub conducerea lui Adolf Hitler. E de neînchipuit câte minciuni răspândesc ziarele astăzi. La originea lor se află Evreul. Când va înţelege lumea că evreii se fac vinovaţi de răul tuturor?". Inge Molter, fiica unui activist nazist, a sperat de asemenea în izbândă până în ultima clipă. Treptat însă, aceşti oameni s-au distanţat de conducerea nazistă. După ce soţul ei Alfred, fost membru în trupele de asalt, a fost dat dispărut în timpul luptelor din Berlin, s-a angajat ca asistentă într-un spital, unde doctorul i-a povestit în amănunţime despre atrocităţile comise de regimul nazist. „Uneori nu mai ştiu ce să cred despre tot ce s-a întâmplat, îi scria soţului ei dispărut, a cărui moarte nu voia s-o accepte. Mă gândesc acum că poate e mai bine că n-am câştigat războiul."[2040]

IV

La 5 mai 1945, soldatul (fost membru al trupelor de asalt) Gerhard M. a găsit răgazul să scrie în jurnal. „Liderul nostru Adolf Hitler, începea el, nu mai e în viaţă, după care continua pe un ton surprins: Această veste nu ne-a zdruncinat complet existenţa, aşa cum ne aşteptam." A petrecut un răstimp în compania camarazilor săi, rememorând aventurile trăite în ultimii douăzeci de ani. „Dar viaţa a intrat pe făgaşul firesc, iar noi ne-am împăcat cu ideea. Viaţa merge înainte, cu toate că Führerul a murit, iar de Imperiul German s-a ales praful."[2041] Această atitudine era împărtăşită de o bună parte a populaţiei. Pe 1 mai 1945, un anunţ oficial difuzat la radio undeva după orele 22.00 i-a informat pe germani de sfârşitul eroic al lui Hitler, care-şi dăduse viaţa în apărarea capitalei împotriva hoardelor bolşevice. Adevărul despre moartea Führerului le-ar fi slăbit voinţa de luptă şi, prin urmare, ar fi zădărnicit orice posibilitate de-a încheia un acord de pace (o posibilitate existentă doar în închipuirea noilor conducători ai Reichului). Când comandantul armatelor din Berlin a hotărât să depună armele, le-a spus soldaţilor săi că Führerul s-a sinucis şi i-a lăsat de izbelişte.[2042] Mulţi au refuzat să înghită versiunea oficială şi au presupus că Hitler

se otrăvise. În orice caz, odată cu moartea sa, ultimul temei de susținere a nazismului a dispărut. Nu au urmat scene înduioșătoare. Cetățenii nu au plâns la aflarea veștii, așa cum s-a întâmplat câțiva ani mai târziu, la moartea lui Stalin. La scurt timp după ce-a aflat de moartea Führerului, Erika S. în vârstă de 18 ani, a ieșit pe străzile Hamburgului pentru a consemna reacțiile oamenilor. „În mod curios, oamenii nu plângeau și nici măcar nu păreau întristați, cu toate că mult iubitul și venerabilul Führer, pe care imbecilii îl asemuiau unui zeu, nu mai e printre cei vii, și a cedat partida. Tare curios...". De-abia a doua zi la școală a zărit câteva fete plângând, în urma anunțului făcut în cadrul întrunirii de dimineață.[2043]

Lore Walb, studenta a cărei admirație pentru Hitler nu cunoscuse limite cu cinci ani în urmă, scria, la 2 mai 1945:

> Hitler a căzut, iar acum se odihnește, și pentru el e mai bine așa. Cât despre noi? Am fost abandonați și până la capătul zilelor noastre nu vom putea reclădi ce-a distrus războiul. Hitler a avut planuri promițătoare și a realizat câteva lucruri bune pe plan intern. Dar a dat greș în politica externă și cu precădere în rolul său de comandant suprem. „Făgașul unei idei." Ce făgaș! Iar oamenii vor da socoteală pentru toate acestea. Amarnic sfârșit!... Hitler nu mai e. Dar noi și urmașii noștri vom purta pe umeri povara lăsată de el.[2044]

„Iată sfârșitul, scria un funcționar de 23 de ani din Hamburg la 2 mai 1945. Führerul nostru, care ne-a făcut atâtea promisiuni, a reușit o performanță nemaiîntâlnită în toată istoria Germaniei: a lăsat în urmă o țară complet ruinată, i-a lăsat pe oameni fără acoperiș deasupra capului, pe unii i-a alungat peste hotare și a condamnat milioane de oameni la moarte; pe scurt, a provocat un haos de nedescris."[2045]

După ce-a asistat de la adăpostul unui beci la bombardamentele asupra orașului ei natal, Siegen, și apoi la luptele de stradă dintre soldații germani și americani, o fată de cincisprezece ani care fusese convinsă că Germania va întoarce soarta războiului în ultima clipă cu ajutorul armelor minune, a înțeles în cele din urmă că totul era pierdut. „Am urcat în sufragerie de una singură, m-am aruncat pe canapea și am izbucnit într-un hohot de plâns." Totul fusese distrus. „La început nu i-am purtat ranchiună Führerului... dar acum am ajuns la concluzia că nu merită să-i plâng de milă." Fata s-a simțit trădată de

Hitler şi de ceilalţi lideri nazişti care îşi puneau capăt zilelor, unul după altul. Acum înţelegea rostul tentativei de asasinat de la 20 iulie 1944, pe care o criticase cu asprime la acea dată. „Oamenii care-au organizat complotul şi-au dat seama că numai moartea Führerului ar fi putut Salva Germania."[2046] La 30 aprilie 1945, Luise Solmitz din Hamburg a aflat de moartea lui Hitler şi a pus-o imediat pe seama otrăvii. Era în sfârşit liberă să dea glas urii pe care-o acumulase în ultimele luni. „A fost cel mai josnic specimen din istorie (...) intransigent, nestăpânit şi iresponsabil", calităţi care i-au fost de folos la început, dar mai apoi au dus la dezastru. „Naţional-socialismul a reunit într-un singur partid toate crimele şi viciile secolelor anterioare." Cu doisprezece ani în urmă, gândea complet diferit. „Hitler m-a transformat dintr-o persoană sfioasă şi cumpătată într-o opozantă înflăcărată a războiului." Goebbels murise de asemenea, dar „nicio moarte nu poate răscumpăra asemenea crime". Cât despre Hitler: „Acum că am scăpat, în sfârşit, sper, de crimele, minciunile şi ticăloşiile sale odioase, de eşecurile şi incompetenţa lui crasă, de cei cinci ani şi opt luni de război pe care ni i-a dăruit, majoritatea germanilor spun: e cea mai fericită zi din viaţa noastră!" În alt loc scria: „De câteva luni bune, cea mai citată promisiune a Führerului e «Daţi-mi zece ani şi veţi vedea unde voi duce Germania», dar oamenii o spun cu amărăciune". La 5 mai 1945, familia Solmitz a ars drapelul nazist. Însă nu doar nazismul fusese învins. „Niciodată în istorie un popor n-a susţinut o cauză atât de proastă cu atâta înflăcărare", scria Luise la 8 mai 1945, făcând probabil trimitere şi la vechile ei adeziuni. „Niciodată nu s-a avântat cu atâta elan spre propria-i distrugere." Germanii erau asemenea unor lemingi care se năpustesc spre marginea prăpastiei. Nu doar naziştii, ci şi germanii fuseseră înfrânţi.[2047]

Viaţa mergea înainte, îndeobşte pentru că majoritatea oamenilor erau mult prea preocupaţi să rămână în viaţă pentru a-şi bate capul cu însemnătatea şi consecinţele morţii lui Hitler. Dispoziţiile lăsate în Testamentul său Politic în privinţa funcţionării aparatului de stat îşi pierduseră orice relevanţă în contextul în care aproape toată Germania căzuse în mâinile Aliaţilor. Marele Amiral Karl Dönitz era răsplătit pentru devotamentul său cu titlul de Preşedinte al Reichului, o funcţie pe care Hitler o socotise la un moment dat atât de strâns legată de fostul deţinător, Paul von Hindenburg, încât hotărâse să fie desfiinţată pentru totdeauna. După cum s-a văzut, aceste contradicţii nu aveau

să-l oprească să revendice în exclusivitate titlul de „Führer". Totodată, Dönitz era numit şi şeful suprem al forţelor armate. Goebbels era numit Cancelar al Reichului, iar Bormann era pus în fruntea Partidului. Goebbels a reuşit într-un târziu să-l înlăture pe rivalul său, Joachim von Ribbentrop, căruia îi purta o neîmpăcată ură şi dispreţ, de la cârma Ministerului de Externe, înlocuindu-l cu Arthur Seyss-Inquart, în vreme ce Karl Hanke, un lider regional care nu abandonase lupta împotriva sovieticilor la asediul Breslaului, era desemnat succesorul lui Himmler la şefia SS-ului. Necredinciosul Speer era înlocuit de la cârma Ministerului Armamentului cu Karl Otto-Saur, iar secretarul de stat al lui Goebbels, Werner Naumann, urma să moştenească Ministerul Propagandei. Câţiva miniştri, precum Backe, Funk, Schwerin von Krosig sau Thierak, îşi păstrau în continuare funcţiile. Dar la acea dată, nu mai aveau ce administra. Aflat în comandamentul său de la Flensburg, în apropiere de frontiera daneză în Schleswig-Holstein, Dönitz a hotărât predarea unităţilor germane din nordul Italiei, nord-vestul Germaniei, Danemarca şi Olanda pentru a permite trupelor care ţineau încă piept ofensivei sovietice să se retragă spre vest. A venit rândul armatelor din Austria şi Bavaria să capituleze, din ordinul comandantului lor, Albert Kesselring. Planul lui Dönitz a reuşit întru câtva, dând şansa unui milion şi trei sferturi de soldaţi germani să se predea anglo-americanilor, şi nu sovieticilor, care până la urmă s-au ales cu mai puţin de-o treime din totalul capturilor de război. Dar oferta lui de a negocia o pace separată cu Aliaţii Occidentali a fost pe loc respinsă. Ameninţat cu un nou val de bombardamente aeriene, Jodl a acceptat capitularea necondiţionată a forţelor germane. Decizia a fost autorizată cu oarecare reticenţă de Dönitz şi semnată la primele ore ale zilei de 7 mai, intrând efectiv în vigoare la 9 mai 1945. Ceremonia a fost repetată două zile mai târziu, când reprezentanţii ţărilor combatante au semnat actul final al capitulării, antedatat la 7 mai, la comandamentul mareşalului Jukov, într-o suburbie a Berlinului. Războiul se încheiase.[2048]

Urmări

I

Pentru majoritatea germanilor, ziua de 8 mai 1945 n-a reprezentat o eliberare, chiar dacă aşa ne apare în retrospectivă. Germania a fost înfrântă categoric. Oamenii se străduiau să se adapteze psihic la noua situaţie şi să se scuture de povara morală şi ideologică a nazismului. Mulţi păşiseră deja timid pe acest făgaş. Pentru germani, războiul nu s-a sfârşit deodată, ci a însemnat un proces de câteva luni care a atins pe fiecare în parte, la timpul său, pe măsură ce armatele Aliate avansau lent prin inima Reichului. Pretutindeni însă, germanii s-au supus umili armatelor Aliate care ocupau regiune după regiune. Mişcarea de partizani plănuită de Himmler şi Bormann împotriva ocupaţiei Aliate, după modelul partizanilor sovietici care au pricinuit pierderi uriaşe în spatele frontului german cu câţiva ani înainte, a fost iniţiată prea târziu şi, deci, prost organizată. Purtând numele de cod „Vârcolacul", mişcarea a încercat să recruteze tineri fanatici care să ducă o luptă de rezistenţă în spatele liniilor inamice. Au luat fiinţă câteva unităţi, dintre care una a reuşit să-l asasineze la 25 martie 1945 pe Franz Oppenhoff, numit de Aliaţi primar în Aachen.[2049] Muncitorii din Penzberg, un oraş minier din Bavaria, l-au concediat pe primarul nazist pentru a deschide calea în chip paşnic trupelor americane, însă au fost arestaţi de unitatea militară din localitate şi împuşcaţi la ordinele liderului regional din München. Noi execuţii au avut loc în urma sosirii la faţa locului a unui detaşament de Vârcolaci.[2050] Dar asemenea acţiuni au fost izolate şi au avut un impact neglijabil, din mai multe motive.

În primul rând, partidul nazist, SS-ul, Armata şi practic toate celelalte instituţii germane erau în degringoladă şi colaps total. Mulţi dintre cei care ar fi putut în alte circumstanţe să preia şefia unor mişcări

de rezistență fuseseră omorâți sau capturați. Comunicațiile erau la pământ. Și pe deasupra, moartea lui Hitler a retezat liantul devotamentului popular pentru cauza nazistă. Mulți luptaseră în egală măsură pentru el și pentru Germania. Odată cu dispariția lui, dispărea și rațiunea de-a continua lupta. În altă ordine de idei, doctrina nazistă proclamase de nenumărate ori în decursul istoriei Reichului că „dreptatea o fac cei puternici", că succesul aduce de la sine și justificarea. Înfrângerea zdrobitoare a Germaniei sugera că dreptatea e de partea Aliaților, credință întărită și de vina resimțită tot mai puternic de germani pentru exterminarea evreilor, încă dinainte de sfârșitul războiului. Înfrângerea Germaniei a fost atât de categorică, colapsul atât de total, încât mulți patrioți au dat vina pe Hitler și pe partidul nazist. Nu mai încăpea loc de propagandă. Pe deasupra, Aliații erau răspândiți în întreaga țară și totodată conștienți de primejdia unor eventuale mișcări de partizanat sau rezistență, grație propagandei lui Goebbels, care cerea germanilor să se alăture acestor mișcări. Pe de altă parte, Aliații, incluzându-i și pe ruși, chiar și după primele săptămâni, s-au dovedit a fi mult mai puțin răzbunători, și mult mai înțelegători și serviabili decât se așteptau germanii de rând. Profeția lui Goebbels că milioane de germani vor fi deportați în Siberia s-a dovedit a fi falsă, chiar și în Est. În țările europene ocupate de Germania, mișcările de rezistență au prins formă de-abia după doi sau trei ani (cu excepția Iugoslaviei), timp în care populația, resemnată pe moment cu ocupația germană, aștepta să vadă spre cine înclină balanța. Nu în ultimul rând, naziștii n-au obținut niciodată mai mult de 37,4 % din sufragiul popular în alegerile libere. În anumite momente s-au bucurat de o popularitate enormă, cu precădere după victoriile din 1940. Dar opinia publică e capricioasă și schimbătoare, și după cum am văzut, la începutul lui 1945, susținerea pentru partidul nazist era mai mică decât la jumătatea anilor '20.

În ciuda tuturor sinuciderilor și deceselor, sfârșitul războiului i-a găsit pe mulți naziști devotați în viață. Pentru a-i pedepsi pe aceștia și în special pe liderii naziști rămași în viață, Aliații au înființat un Tribunal Militar Internațional la Nürnberg. În decursul mai multor procese, începând cu cel al principalilor criminali de război (noiembrie 1945 – octombrie 1946), procurorii Aliaților au prezentat o mulțime de dovezi pentru criminalitatea regimului nazist, acuzându-i pe Göring, Ribbentrop și restul de inițierea și susținerea unui război de

agresiune, de genocid împotriva civililor nevinovați și de comiterea a nenumărate atrocități și crime împotriva umanității, în totală contradicție cu legile internaționale de război. Legitimitatea procedurii a fost subminată într-o oarecare măsură de participarea judecătorilor sovietici, precum și de bombardamentele de terorizare a populației efectuate de Aliați asupra orașelor germane. Acceptarea unor capete de acuzare, în special a conspirației pentru comiterea de crime, s-a dovedit a fi extrem de dificilă. Cu toate acestea, Tribunalul a creat un precedent de-o importanță capitală pentru viitor. Procesul a fost extrem de mediatizat: printre trimișii speciali se afla și William L. Shirer, care părăsise Germania în decembrie 1940, probabil după ce aflase că activitățile sale erau atent urmărite de Gestapo. Ulterior, Shirer avea să folosească probele strânse pentru proces ca sursă pentru bestsellerul său despre istoria Germaniei naziste, *The Rise and Fall of the Third Reich (Ascensiunea și decăderea celui de-al Treilea Reich)*, publicat în 1960, și prezent în librării chiar și 33 de ani mai târziu, la moartea autorului. Cu toate astea, pentru majoritatea germanilor de rând – dintre care unii au fost obligați de Aliați să ajute la înhumarea trupurilor deținuților din lagărele de concentrare – procesele au reprezentat o dovadă în plus (alături de bombardamentele de terorizare și expulzarea etnicilor germani din Europa de Est) că erau victimele unui război în care învingătorii ajung în chip inevitabil să împartă dreptatea.[2051]

În urma procesului de la Nürnberg, o parte din inculpați au fost condamnați la moarte, dintre care Bormann în contumacie. Pe lista condamnaților la moarte se aflau Hans Frank (guvernator general al Poloniei), Wilhelm Frick (ministru de interne și protector al Boemiei și Moraviei după moartea lui Heydrich în 1943), Herman Göring, Alfred Jodl (șef al diviziei Operațiuni a Înaltului Comandament al armatei), Ernst Kaltenbrunner (șeful Serviciului de Securitate al SS începând cu 1943), Wilhelm Keitel (superiorul lui Jodl), Joachim von Ribbentrop, Alfred Rosenberg, Fritz Sauckel, Arthur Seyss-Inquart și Julius Streicher. Cu toții au fost executați mai puțin Göring, care, după cum am văzut deja, s-a sinucis în noaptea dinaintea execuției. Rudolf Hess a fost condamnat la închisoare pe viață. Ultimii ani din viață și i-a petrecut în izolare, la Spandau, unde s-a spânzurat în 1987, la vârsta de 93 de ani, închizând astfel cercul sinuciderilor naziste. Hans Fritzsche, șeful departamentului de știri din Ministerul Propagandei și un crainic celebru, a fost judecat în locul lui Goebbels, însă crimele

23. Rearanjarea teritorială după război în Europa Centrală

sale nu se apropiau nici pe departe de „realizările" șefului său, și prin urmare a fost achitat. De asemenea, a fost achitat și Hjalmar Schacht, eminența cenușie a economiei germane în anii '30, care subvenționase în mare parte reînarmarea Reichului înainte de război. Schacht a scris un volum de memorii și s-a stins din viață în 1970, la vârsta de 93 de ani. Succesorul său, Walther Funk, a fost condamnat la închisoare pe viață, dar a fost eliberat în 1957 din cauza sănătății sale precare și a decedat trei ani mai târziu. Karl Dönitz a primit zece ani de închisoare, sentința executată în întregime, și a murit în 1960. Konstantin von Neurath a fost condamnat la cincisprezece ani, dar a fost eliberat în 1954, pe motive de sănătate. Avea să moară doi ani mai târziu. Un alt aristocrat notoriu, Franz von Papen, vicecancelarul lui Hitler în perioada 1933–1934 și ulterior ambasadorul Austriei, a fost achitat, arestat din nou în 1947 și condamnat la opt ani de închisoare pentru crime de război de un tribunal german. A fost eliberat doi ani mai târziu, în urma unui recurs și a s-a stins din viață în 1969. Baldur von Schirach, șeful liderul Tineretului Hitlerist și ulterior liderul regional al Vienei, a fost condamnat la douăzeci de ani de pușcărie. Von Schirach a executat toată sentința și s-a stins în 1974.[2052]

Albert Speer a fost și el condamnat la douăzeci de ani de închisoare. A scăpat de la moarte combinând în chip subtil și sofisticat disculparea cu autoînvinuirea. În cadrul procesului a declarat că nu avusese cunoștință despre Auschwitz – o minciună evidentă –, dar că ar fi trebuit să știe. Unii au fost de părere că rafinamentul și conduita lui burgheză au câștigat instanța de partea sa și că Speer se făcea în egală măsură vinovat de exploatarea nemiloasă a mâinii de lucru ca Fritz Sauckel de pildă, a cărui fizionomie aspră și purtare nemanierată l-au sortit ștreangului. În perioada petrecută la Spandau, Speer a încercat să alunge plictisul și amorțeala măsurându-și plimbările zilnice într-o călătorie imaginară în jurul Pământului. A scris totodată un jurnal secret (pe hârtie igienică) și mai bine de 25 000 de scrisori, scoase pe furiș din închisoare de anumiți vizitatori, simpatizanți ai fostul ministru. După eliberarea sa în 1966, Speer a publicat o autobiografie de mare răsunet. Cartea a fost lăudată pentru înfățișarea onestă a relației sale cu Hitler precum și pentru comentariile tăioase la adresa conducerii naziste. Dar cu trecerea timpului, a devenit limpede că memoriile sale nu erau întru totul sincere. Speer a înflorit sau a trecut sub tăcere anumite evenimente, punându-se într-o lumină favorabilă, și a ascuns

faptul că avusese cunoştinţă de exterminarea evreilor. Într-o serie de interviuri excelente acordate spre sfârşitul vieţii jurnalistei Gitta Sereny, Speer a revenit asupra unor detalii prezentate în autobiografie, însă şi-a păstrat declaraţiile de la Nürnberg cu privire la Auschwitz. S-a stins din viaţă în august 1981 în urma unui atac cerebral, cu ocazia unei vizite la Londra.[2053]

Au existat şi ale procese pe lângă cel de la Nürnberg. Multe au avut loc în Polonia, printre ele şi procesul lui Rudolf Höss, fostul comandant al lagărului de la Auschwitz. La sfârşitul războiului, Höss s-a refugiat pe insula de vacanţă Sylt, unde a înşelat vigilenţa serviciului de spionaj maritim, cu ajutorul unor acte false. S-a angajat ca fermier, folosind un nume fals, dar a fost în cele din urmă descoperit şi arestat la 11 martie 1946. Cu două zile înainte îşi spărsese din greşeală capsula cu cianură. A fost tratat cu brutalitate şi s-a plâns că ar fi fost bătut şi că declaraţiile sale nu erau în întregime adevărate. Höss s-a mai plâns că toţi anchetatorii erau evrei, dar nu a renunţat la convingerile sale naziste. Potrivit declaraţiilor sale, lagărele de concentrare au fost necesare înainte de război, servind reeducării politice, dar exterminarea evreilor a fost „fundamental greşită", pentru că a atras „ura întregii lumi" asupra Germaniei şi, mai mult, „nu a slujit antisemitismului, ci dimpotrivă, a înlesnit misiunea evreilor"[2054]. Höss a fost prezent cu mai multe ocazii la Nürnberg, ca martor al apărării pentru Ernst Kaltenbrunner, dar majoritatea timpului a petrecut-o într-o închisoare din Cracovia, unde a scris o autobiografie stufoasă, plină de inexactităţi, în care a dezvăluit în chip inconştient atitudinile şi credinţele care l-au pus la comanda celei mai mari fabrici de exterminare din istorie. La 11 martie 1947, Höss a fost adus în boxa acuzaţiilor, într-un proces la care au asistat numeroşi observatori străini. A fost găsit vinovat de crimă, condamnat la moarte şi spânzurat la 16 aprilie 1947 în curtea lagărului principal de la Auschwitz, în apropiere de sediul administraţiei SS.[2055]

În noiembrie 1947, la câteva luni după procesul lui Höss, Curtea Supremă din Cracovia a judecat patruzeci de ofiţeri şi paznici din lagăr. Douăzeci şi trei au fost condamnaţi la moarte, printre ei şeful lagărului, Hans Aumeier şi un alt fost comandant, Arthur Liebehenschel. Ceilalţi au fost condamnaţi la ani grei de puşcărie. Doctorul SS Hans Münch, care a studiat fenomenul malnutriţiei în lagăr, a fost achitat pe baza multor mărturii favorabile din partea foştilor deţinuţi. Kurt Prüfer, inginerul care a proiectat camerele de gazare, a fost arestat în 1946 în

Erfurt și deportat într-un lagăr de concentrare sovietic, unde a decedat în 1952. Ludwig Topf, coproprietarul firmei care-l angajase pe Prüfer, Topf & Fiii, s-a sinucis, însă fratele său, Ernst Wolfgang Topf, a scăpat viu și nevătămat și a deschis o nouă afacere în Wiesbaden, fabricând în continuare cuptoare pentru crematorii. Doi dintre fabricanții gazului otrăvitor Zyklon-B au fost condamnați la moarte de un tribunal militar britanic (proprietarul și directorul executiv al firmei Tesch & Stabenow din Hamburg), dar alții, printre care și directorul general al companiei Degesch, Gerhard Peters, au fost achitați.[2056] Printre cei executați pentru crime comise în diverse țări din Europa se numără Friedrich Jeckeln, comandantul SS răspunzător de masacrele evreilor din Riga și alte orașe, Ernst Kaltenbrunner, succesorul lui Heydrich la șefia Serviciului de Securitate SS, Otto Ohlendorf și Werner Naumann, care s-au aflat în fruntea criminalelor Grupuri Operative SS din răsărit, Kurt Daluege, șeful poliției, Jürgen Stroop, comandantul SS care a înăbușit revolta din ghetoul Varșoviei, Oswald Pohl, șeful organizației lagărelor de concentrare și liderii regionali Arthur Greiser și Albert Forster, care au administrat teritoriile poloneze anexate. Polonezii l-au condamnat la moarte și pe Erich Joch, liderul regional din Prusia de Est, însă sentința a fost comutată în închisoare pe viață, pe motive de sănătate. Mulți alții au primit ani grei de detenție.[2057] Felix Landau, ofițerul austriac SS și autorul unor celebre jurnale, răspunzător pentru genocidul comis de grupul său operativ în teritoriile ocupate din estul Poloniei și de nenumărate alte crime în calitate de organizator al forței de lucru evreiești din districtul Lemberg, a fost recunoscut în Linz de unul dintre foștii săi muncitori (1946) și internat într-un lagăr american de prizonieri, dar a scăpat cu un an mai târziu. Folosind un nume fals, Landau s-a angajat ca arhitect și a trăit în apropiere de Nördlingen până în 1959, când a fost arestat. Trei ani mai târziu, a fost condamnat la închisoare pe viață; a murit în 1983.[2058]

II

Autoritățile de ocupație americane au organizat alte douăsprezece procese la Nürnberg, la care au participat 184 de inculpați, acuzați de crime mai puțin grave. Primul proces a fost intentat superiorilor din colegiul medicilor, pentru experimentele sângeroase efectuate asupra

unor pacienţi fără acordul acestora, pentru uciderea bolnavilor mintal şi a handicapaţilor în cadrul programului de „eutanasiere“ şi pentru alte crime. Printre aceştia se aflau şi Victor Brack şi Karl Brandt: amândoi au susţinut legitimitatea ordinelor date; amândoi au fost condamnaţi la moarte. Un alt proces a fost intentat personalului din centrele de „eutanasiere“, acuzaţi la rândul lor de crimă. Herman Pfannmüller a fost condamnat în 1951 la cinci ani de puşcărie, iar Friedrich Mennecke s-a sinucis după ce a fost condamnat la moarte.[2059] Cei doi cercetători în medicină vinovaţi de răspândirea intenţionată a virusului malariei în mlaştinile Pontine (1943), care a dus la moartea a circa 100 000 de italieni, au avut destine diferite după terminarea războiului. Denunţat de studenţii săi pentru legăturile cu regimul nazist, Ernst Rodenwaldt şi-a pierdut postul, dar s-a bucurat de sprijinul colegilor săi şi a fost însărcinat de Aliaţi să întocmească un raport privind igiena în cel de-al Treilea Reich (din care a avut grijă să omită programul de igienă rasială, de care se ocupase personal). A publicat un atlas epidemiologic al lumii şi câteva lucrări de istorie medicală, precum şi o culegere discretă de memorii. Din 1967, Institutul de Medicină şi Igienă de Război al Armatei Germane Occidentale îi poartă numele.[2060] Martini a continuat şi el să publice, însă n-a reuşit să revină la catedra sa din Hamburg. În 1952, a publicat a patra ediţie a manualului său de entomologie medicală. Marini s-a stins din viaţă în 1960.[2061]

Doctorul Josef Mengele, ale cărui selecţii în gara de la Auschwitz au trimis atâţia oameni în camerele de gazare, a părăsit lagărul înainte de desfiinţarea lui şi a lucrat scurtă vreme la Gross-Rosen, după care s-a alăturat unităţii militare conduse de un fost coleg. A fost capturat de americani, dar s-a prezentat cu un nume fals şi a fost eliberat în iulie 1945, când s-a angajat ca ajutor de fermier lângă Rosenheim, în Bavaria. Temându-se să nu fie descoperit, a reuşit să fugă în Elveţia cu ajutorul unui fost coleg şi mai apoi în nordul Italiei, de unde a plecat în Argentina. Stabilit pe teritoriu argentinian, Mengele a cumpărat în 1955 jumătate din acţiunile unei companii farmaceutice. În 1959, s-a stabilit într-o colonie germană din Paraguay, iar un an mai târziu s-a mutat în Brazilia. Între timp divorţase şi se recăsătorise, atrăgând pentru prima oară atenţia asupra faptului că era încă în viaţă. Atât la fuga, cât şi la adăpostirea sa au contribuit decisiv reţelele clandestine organizate de foştii nazişti. N-a fost prins niciodată şi a murit în 1979, răpus de-un infarct în timp ce înota. Mormântul său a fost descoperit

de-abia în 1985, de unde a fost exhumat și identificat cu ajutorul fișelor dentare. Cadavrul său a fost disecat, împărtășind până la urmă soarta victimelor sale de la Auschwitz.[2062] Pe de altă parte, mentorul său, Otmar von Verschuer și-a văzut nestingherit de carieră. În 1952, a fost ales președinte al Societății de Antropologie din Germania, iar doi ani mai târziu a devenit decanul Facultății de Medicină din Münster, unde ocupa un post de profesor de genetică încă din 1951. În 1954, von Verschuer a publicat un studiu intitulat *Genetica Umană*, dezvoltând ideile din *Patologia Ereditară*, publicată cu douăzeci de ani în urmă. A murit într-un accident de mașină, în 1969.[2063]

America Latină a reprezentat un refugiu nu doar pentru Josef Mengele, ci și pentru Franz Stangl și Adolf Eichmann. Când lagărul de la Treblinka la comanda căruia se afla a fost închis, Stangl a fost transferat în nordul Italiei, pentru a superviza lucrările de consolidare a fortificațiilor defensive și pentru a înăbuși mișcările de partizani. După încheierea războiului s-a refugiat în Austria, unde a fost arestat și luat prizonier de trupele americane. Ancheta a scos la iveală rolul său în programul de eutanasiere și se pare că, la un moment dat, americanii au aflat că fusese comandantul unui lagăr de concentrare. La acea dată însă, numărul tribunalelor Aliate pentru crime de război scăzuse considerabil, astfel că Stangl a fost predat autorităților austriece, care l-au închis într-o închisoare de minimă securitate. La 30 mai 1948 a evadat și, cu ajutorul actelor false primite în detenție, a reușit să traverseze Alpii până în Italia, unde și-a creat o rețea de contacte. La Roma a luat legătura cu episcopul Alois Hudal, preot la Vatican și membru al cercului de preoți germani și austrieci din camarila Papei Pius al XII-lea. În calitate de păstor al comunității catolicilor germani din Roma, Hudal a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-l ajuta pe compatriotul său să scape. I-a oferit bani, un loc sigur de cazare și un pașaport fals de la Crucea Roșie, după care i-a asigurat îmbarcarea pe un vas care se îndrepta spre Siria. Acolo, Stangl s-a reunit cu familia și împreună au emigrat în Brazilia, în 1951. Mulți alți foști naziști și membri SS au scăpat în chip similar. În Brazilia, familia Stangl și-a găsit de lucru și și-a reluat viața socială într-o comunitate de expatriați germani, având grijă să nu pomenească nimic despre trecutul lui Franz. Și-au păstrat numele și n-au făcut eforturi să se ascundă, dar cu toate că Franz figura pe lista oficială de urmăriți atât în Germania, cât și în Austria, a fost descoperit doar în urma investigațiilor lui Simon Wiesenthal, care

crease un centru de informaţii anume pentru localizarea şi arestarea foştilor lideri nazişti aflaţi încă în libertate. Stangl a fost arestat la 28 februarie 1967 de poliţia braziliană şi extrădat în Germania, unde a fost judecat pentru uciderea a 900 000 de evrei la Treblinka. Soţia sa, care venise din Brazilia pentru a asista la proces, a aflat pentru prima oară cu ce se ocupa de fapt soţul ei în Polonia. La 22 decembrie 1970, Stangl a fost condamnat la închisoare pe viaţă, unde a şi murit un an mai târziu, pe 28 iunie.[2064]

Către sfârşitul războiului, Ernst Kaltenbrunner l-a însărcinat pe Adolf Eichmann să organizeze un mic grup de partizani în Alpii Austrieci, cu sprijinul lui Otto Skorzeny şi al fostului căpitan al Gărzii de Fier, Horia Sima. Himmler a pus însă capăt operaţiunii, iar Eichmann s-a ascuns imediat, folosind acte false de identitate. Temându-se să nu fie descoperit, s-a folosit de sprijinul Vaticanului, care îi ajuta pe „luptătorii anticomunişti" să se refugieze în America Latină şi astfel a ajuns în Argentina, unde dictatura semi-fascistă a lui Juan Peron oferea refugiu unui număr important de foşti nazişti şi membri SS. Printre ei şi Otto Skorzeny, care a evadat dintr-un lagăr de prizonieri din Germania în 1948 şi a rătăcit din loc în loc (a fost inclusiv în Spania şi Irlanda). A murit în Germania, în 1975. Identitatea şi ascunzătoarea lui Eichmann au fost descoperite de procurorul anti-nazist din Hesse, Fritz Bauer, un evreu german care a petrecut războiul în exil, în Suedia. La îndemnul său, serviciul secret israelian a organizat răpirea lui Eichmann în Buenos Aires (mai 1960) şi aducerea lui pe furiş la Ierusalim, unde a fost judecat pentru genocid un an mai târziu, în cadrul unui proces extrem de mediatizat. A fost condamnat la moarte şi executat la miezul nopţii, pe 31 mai 1962.[2065]

III

De la sfârşitul anilor '40 până spre sfârşitul anilor '50, climatul politic generat de Războiul Rece a descurajat orice acţiune împotriva principalilor criminali de război în Germania de Vest. Atât NATO, cât şi guvernul vest-german au considerat că asemenea procese n-ar face decât să alimenteze acuzaţiile Germaniei comuniste că în Republica Federală mişună criminalii nazişti şi ar destabiliza totodată regimul democratic proaspăt instaurat prin înstrăinarea unui număr important

de foşti nazişti care se temeau de un posibil proces. Situaţia a început să se schimbe în 1958. Înfiinţarea Serviciului Central de Investigare a Crimelor Naţional-Socialismului în Ludwigsburg a pus bazele unui program coordonat la nivel naţional de punere sub urmărire a foştilor criminali, iar procesul lui Eichmann a împins şi mai puternic regimul vest-german să acţioneze. Încă o dată, motorul din spatele anchetelor a fost Fritz Bauer. Investigaţiile au dus în 1964 la procesul lotului de ofiţeri şi paznici SS desfăşurat în Frankfurt pe Main. Pe lista acuzaţilor figura şi Richard Baer, ultimul comandant de la Auschwitz, arestat în 1960 după mai bine de treisprezece ani în care a lucrat în silvicultură, folosind un nume fals, însă acesta a murit înainte de începerea procesului. Au fost audiaţi douăzeci şi doi de bărbaţi, printre ei lideri de sector, paznici SS de lagăre şi nazişti acuzaţi de comiterea unor acte individuale de violenţă împotriva deţinuţilor. Peste 350 de foşti deţinuţi din lagăre s-au înfăţişat la proces pentru a depune mărturie. În august 1965, 17 dintre inculpaţi au fost condamnaţi la ani grei de puşcărie. Procesul a jucat un rol-cheie în atragerea atenţiei generaţiei mai tinere asupra atrocităţilor celui de-al Treilea Reich. Au urmat patru procese mai restrânse, care au avut ca rezultat trimiterea unui nou lot de paznici şi lideri de sector de la Auschwitz în închisoare. Republica Democrată a răspuns cu propriul ei proces, care a dus la arestarea şi executarea doctorului de lagăr Horst Fischer în 1966. Au trecut douăzeci de ani până ca Fisher să fie arestat, timp în care şi-a practicat meseria fără să-şi schimbe numele şi fără să întâmpine dificultăţi.[2066]

Faptul că oameni precum Fischer au continuat să activeze în funcţii de înaltă răspundere şi după încheierea războiului sugera multor observatori că procesul de denazificare fusese superficial. În anii imediat ulteriori războiului, milioane de germani au fost obligaţi să completeze formulare stufoase despre activităţile şi convingerile lor din perioada Germaniei naziste, apoi chemaţi în faţa instanţei, care în urma audierii părţilor interesate îi clasifica într-una din următoarele categorii: nazist, legături cu nazismul, simpatizant sau neimplicat. A fost un proces de anvergură, în care au fost implicate peste 3 600 000 de persoane din regiunile vestice ale Germaniei. Dintre aceştia, 1 667 au fost clasaţi drept „principali vinovaţi", peste 23 000 drept „implicaţi" şi puţin peste 150 000 drept „mai puţin implicaţi". Cu alte cuvinte, sub 5% dintre cei audiaţi au fost declaraţi nazişti pursânge. 996 000 au fost clasaţi drept membri nominali ai Partidului Nazist (27%), iar 1 214 000 au fost

exonerați (33%). 783 000 n-au mai ajuns să fie audiați până la încheierea procesului în 1948, 358 000 au fost amnistiați, iar 125 000 au rămas neclasificați. Într-un proces similar care a avut loc în zona de ocupație sovietică, peste 300 000 de germani au fost concediați, iar 83 000 au primit interdicție de angajare pe viață. Firește, denazificarea nu putea să interzică tuturor celor 6,5 milioane de membri de partid accesul la funcții de înaltă răspundere. Nevoia de judecători, doctori, avocați, cercetători, ingineri, bancheri și alți profesioniști era mult prea mare. Mulți dintre cei care au condamnat oameni pe criterii politice au luat parte la programul de „eutanasie" din spitale, au propovăduit doctrinele naziste în școli și universități sau au semnat execuția altora dintr-un birou și și-au păstrat funcțiile. Profesioniștii au strâns rândurile, au respins criticile aduse conduitei lor în cel de-al Treilea Reich și un văl de tăcere s-a așternut asupra complicității lor, ridicat de-abia spre sfârșitul secolului, când majoritatea celor implicați erau de mult la pensie.[2067]

Caracterul intruziv al procesului a avut darul să-i înstrăineze pe germani, care doreau mai presus de toate să uite, astfel că sprijinul popular pentru denazificare a scăzut conform unui sondaj de la 57% în martie 1946 la 17% în mai 1949. Din cauza superficialității sale, mulți și-au păstrat convingerile naziste. Cu toate acestea, acțiunea și-a îndeplinit obiectivul. Exprimarea fățișă a convingerilor naziste a devenit un tabu, iar cei care încălcau totuși convenția erau obligați imediat să demisioneze din funcții. Reținerea, trierea și judecarea în tribunale speciale a zeci de mii de naziști înrăiți a deschis calea anti-naziștilor – social democrați, catolici, liberali, excluși din viața politică în timpul Reichului – să ocupe funcții cheie în politică, administrație, cultură și presă. Încercările de a reînvia nazismul sub forma unor mișcări neo-naziste de tipul Partidului Socialist al Reichului sau, mai târziu, Partidul Național Democratic, s-au bucurat de un sprijin limitat. Dacă deveneau prea ostentative, precum PSR, erau numaidecât interzise prin lege. Cariera unui nazist precum Werner Best de pildă, care a supraviețuit mai multor procese și condamnări pentru a-și petrece ultimii ani din lunga sa viață (a murit în 1989) ajutând foști naziști și militând pentru o amnistiere generală, iese fără îndoială din tipare. Pe de altă parte, sondajele de opinie au dezvăluit faptul că, în anii '50, majoritatea germanilor considerau nazismul drept „o idee bună, pusă prost în practică", și un număr alarmant de oameni salutau dispariția evreilor din țară. Doar odată cu apariția noii generații pe scena publică

(simbolizată de anul 1968) s-a pus problema unei confruntări reale cu trecutul. Cu toate acestea, cultura politică atât în Est, cât şi în Vest s-a bazat de la bun început pe o respingere hotărâtă a ideologiei şi valorilor naziste, inclusiv îndelungata tradiţie naţionalistă şi militaristă care îi făcuse pe atâţia germani să-l susţină pe Hitler. Realitatea crudă a înfrângerii totale, urmată de creşterea prosperităţii atribuită „miracolului economic" din anii '50 şi '60, i-a făcut pe majoritatea germanilor să îmbrăţişeze cu tot mai mult avânt şi dăruire o cultură politică fundamentată pe valorile democraţiei parlamentare, integrare europeană şi stabilitate internaţională.[2068]

Pentru mulţi, procesul de adaptare la noua lume a fost dificil. Mulţi dintre ei regretau decăderea Reichului. Când foştii generali ai Wehrmachtului şi-au aşternut memoriile, cu toţii au susţinut în chip nerealist că războiul putea fi câştigat dacă nu s-ar fi amestecat Hitler (o ipoteză de largă circulaţie, care a rezistat vreme de ani buni). Niciunul n-a criticat comportamentul armatei germane pe Frontul de Est şi astfel problema a fost trecută sub tăcere decenii la rândul. Generalul Gotthard Heinrici a fost luat în cele din urmă prizonier la 28 mai 1945 şi a fost repatriat de-abia în 1948. A crezut până în clipa morţii că luptase pentru o cauză dreaptă: cauza Germaniei. S-a stins de moarte bună la 13 decembrie 1971.[2069] Feldmareşalul Fedor von Bock a avut parte de un destin mai puţin fericit. Pensionat cu forţa încă din vara lui 1942, Bock se afla la 3 mai 1945 în drum spre Oldenburg, însoţit de soţie, fiica vitregă şi un prieten, unde spera să se întâlnească cu prietenul său, feldmareşalul Manstein, pentru a discuta despre sfârşitul războiului. Maşina în care se deplasau a fost zărită de un avion britanic de vânătoare, care s-a năpustit asupra lor şi a tras o rafală de mitralieră. Maşina a izbucnit în flăcări. Bock a fost singurul supravieţuitor. A fost dus la spital, dar a murit a doua zi din cauza rănilor.[2070] Dintre ceilalţi comandanţi principali, Werner von Brauchitsch a murit într-o închisoare britanică în 1948, Gerd von Rundstedt a fost capturat şi anchetat de britanici, dar problemele sale cardiace au împiedicat apariţia sa în faţa instanţei. A decedat în 1953. Friedrich Paulus, nefericitul înfrânt de la Stalingrad, şi-a trăit ultimii ani din viaţă în Germania de Est, unde şi-a susţinut făţiş convingerile comuniste. S-a stins din viaţă în 1957. Erich von Manstein a fost condamnat în 1949 la 15 ani de închisoare de un tribunal militar britanic pentru crime împotriva civililor. După eliberarea sa în 1953 a devenit consultantul militar al

guvernului de la Bonn, până la moartea sa în 1973. Asemenea comandantului de tancuri, Heinz Guderian, care a fost închis pentru scurtă vreme după încheierea războiului și a răposat în 1954, Manstein a fost extrem de apreciat pentru calitățile sale de comandant. Legăturile sale cu regimul nazist au rămas până astăzi neelucidate.

Coborând ușor treptele ierarhiei, îl găsim pe autorul nenumăratelor scrisori și pagini de jurnal, Wilm Hosenfeld, care a fost luat prizonier de Armata Roșie în timpul retragerii din Varșovia (17 ianuarie 1945) și închis într-un lagăr de prizonieri. Starea lui de sănătate s-a înrăutățit treptat, iar la 27 iulie 1947 a suferit un atac cerebral. La acea dată i se permitea să scrie familiei și prietenilor, iar Hosenfeld a trecut numele tuturor polonezilor și evreilor pe care-i scăpase de la moarte, încercând să-i determine să ceară eliberarea sa. Unii au dat curs rugăminții sale, însă de prisos. În calitate de membru al administrației militare germane la data înăbușirii revoltei din Varșovia (1944), Hosenfeld a fost acuzat de crime de război, judecat și condamnat la 25 de ani de închisoare. La 13 august 1952, a suferit al doilea atac cerebral, care i-a fost fatal.[2071] Mulți prizonieri de război germani au stat închiși câte zece ani în lagărele de muncă sovietice, până au fost eliberați la mijlocul anilor '50. Aceștia s-au adaptat cu greu la viața civilă. Pentru soldatul și vechiul membru al trupelor de asalt, Gerhard M. cel mai dificil în noua ordine politică creată după 8 mai 1945 i-a fost să renunțe la uniformă. „Întotdeauna mi-a plăcut să port uniformă, mărturisea el în jurnal, și nu atât pentru tresele argintii... cât pentru aspectul impunător al pantalonilor bufanți și pentru faptul că îmi venea de minune."[2072] S-a arătat uimit că nu a fost lăsat să-și reia slujba de pompier. Noul șef al serviciului de pompieri i-ar fi spus: „Până nu demult, voi, naziștii, vă permiteați să luați orice ton cu noi. S-a zis cu vremurile alea". Gerhard M. n-a putut înțelege motivele care au dus la concedierea sa. „Încă mi-e greu să accept că liderii noștri, care au ridicat Germania în chip exemplar, au dezlănțuit acest război, nesocotind echilibrul puterilor, și au distrus nu numai ceea ce ei clădiseră, ci tot ce-au clădit strămoșii noștri, doar din ambiția de-a fi ținuți minte pentru cuceririle lor militare."[2073] Și-a reluat vechea slujbă de-abia după nouă ani.[2074]

Adaptarea la noua situație precum și distanțarea autocritică de trecutul nazist a fost dificilă în cazul multora. Ca fostă membră în conducerea Ligii Fetelor Germane, Melita Maschmann s-a temut de răzbunarea Aliaților și, folosind acte de identitate false, s-a ascuns în Alpii Austrieci,

unde s-a văzut nevoită să facă troc sau chiar să fure merinde până la jumătatea lui iunie 1945, când a fost în cele din urmă arestată şi identificată. În temniţă a înţeles, în sfârşit, că Reichul se prăbuşise. Ulterior avea să admită că timpul petrecut în puşcărie a ajutat-o să mediteze la trecutul ei şi să se desprindă de acei ani în care slujise neîncetat şi cu multă trudă cauzei naziste. Au fost supuşi unui proces scurt şi jalnic (în opinia ei) de „reeducare", unde reeducatorii aveau adesea mai puţină educaţie decât ea, femeie din pătura mijlocie, şi nu o dată s-a întâmplat să le dea peste nas. Melita a refuzat să creadă poveştile despre lagărele de exterminare şi a considerat fotografiile care i-au fost înfăţişate drept falsuri. S-a simţit trădată de declaraţiile liderului Tineretului Hitlerist, Baldur von Schirach, din cadrul procesului de la Nürnberg în 1946, pe care le-a auzit la radio şi care au adăugat la povara detenţiei. A rămas ferm convinsă (după cum ne-o arată jurnalul ei din acea perioadă) că „Naţional-Socialismul înţeles ca revigorare rasială şi crearea unui Mare Reich German într-o Europă unită... a fost una dintre cele mai înălţătoare idei politice din epoca modernă". Mânată de-un simţ al onoarei, a ales să fie clasificată ca o nazistă devotată, şi nu ca o simplă simpatizantă, iar mai apoi, cu idealismul său caracteristic, şi-a consacrat ani buni din viaţă şi aproape toate veniturile ajutând foşti nazişti aflaţi la ananghie. I-au fost necesari doisprezece ani pentru a se detaşa de trecutul său nazist, proces la care a contribuit religia şi îndeobşte prietenia cu un pastor evanghelic. S-a înscris la universitate, unde a căutat în mod voit compania studenţilor străini de alte rase. Ultimul pas în desprinderea ei de ideologia cu care se înveşmântase în tinereţe a reprezentat acceptarea mărturiilor despre soarta evreilor din Varşovia şi din lagărele de exterminare. A aflat că nazismul a reuşit să atragă mulţi tineri curaţi şi idealişti, care s-au lăsat orbiţi de înflăcărare şi dăruire şi n-au înţeles ce se petrecea cu adevărat. Cu toate acestea, Melita a rămas la fel de vulnerabilă la chemarea ideologiei, iar câţiva ani mai târziu a îmbrăţişat spiritualitatea indiană.[2075]

IV

Viaţa culturală germană şi-a reluat iute cursul după război, cu sprijinul Aliaţilor. Însă cei care au fost direct implicaţi în propaganda nazistă şi-au pierdut slujbele. În lumea filmului, Emil Jannings s-a

văzut nevoit să se retragă la ferma sa din Austria, unde a murit în 1950. Leni Riefenstahl n-a mai găsit cu putinţă să regizeze filme şi s-a dedicat în schimb fotografiei; a surprins aspecte din viaţa triburilor nubiene şi a realizat documentare despre recifele de corali. S-a stins din viaţă în 2003, la vârstă de 101 ani. Deşi Riefenstahl şi-a susţinut mereu apolitismul, *Triumful Voinţei* a reprezentat pentru mulţi o mărturie de netăgăduit a convingerilor ei naziste. La polul opus, Veit Harlan şi-a apărat cu succes reputaţia în faţa judecătorilor, invocând faptul că era un artist adevărat şi că a fost forţat de Goebbels să dea filmelor sale o tentă propagandistă. Şi-a continuat cariera cinematografică până la moartea sa în 1964.[2076] Werner Egk, cel mai de seamă compozitor modernist din Germania nazistă, şi-a reluat nestingherit cariera, a devenit directorul unui conservator şi a jucat un rol-cheie în revigorarea vieţii muzicale în RFG. A primit nenumărate distincţii şi s-a stins din viaţă în 1983, la un an după moartea compozitorului Carl Orff, care a avut parte de asemenea de o carieră prodigioasă după război. Richard Strauss, fostul şef al Camerei de Muzică a Ministerului Propagandei, era o personalitate mult prea distinsă pentru a fi luată în vizorul judecătorilor. Şi-a continuat traiul discret la Viena, unde şi-a compus ultimele lucrări în manieră mozartiană, începând cu *Metamorfoze* pentru orchestră de coarde şi terminând cu concertele de oboi, considerate şi astăzi printre cele mai reuşite realizări ale sale. S-a stins din viaţă în 1949, cu puţin timp înainte de debutul capodoperei sale, *Ultimele patru cântece.*[2077]

Wilhelm Furtwängler s-a bucurat de o carieră postbelică mai îndelungată, însă mai controversată. După ce a fost achitat de toate acuzaţiile, a continuat să dirijeze şi să înregistreze concerte pe cont propriu până la sfârşitul vieţii (1954), însă a ratat ocazia să devină dirijorul principal al Orchestrei Simfonice din Chicago, după ce o serie de muzicieni evrei distinşi, printre care Vladimir Horowitz şi Artur Rubinstein s-au opus numirii sale în 1949. Colegul său la pupitru, Bruno Walter, forţat de nazişti să trăiască în exil din cauza obârşiei sale evreieşti, i-a scris lui Furtwängler cu ocazia scandalului că de-a lungul perioadei naziste,

> talentul tău a fost vădit întrebuinţat cu mare succes în proslăvirea Regimului Diavolului, prestigiul şi înzestrarea ta au adus servicii inestimabile conducerii, prezenţa şi concertele unui artist de talia ta au

sprijinit toate crimele odioase împotriva culturii și a moralității sau cel puțin au fost garantul lor.[2078]

În apărarea sa, Furtwängler a invocat faptul că intervenise în numele unor evrei persecutați de regim, ceea ce s-a și întâmplat în câteva cazuri, în primii ani ai regimului. Dar Walter îl acuza că nu fusese niciodată în pericol de arestare și că își văzuse nestingherit de carieră de-a lungul întregii perioade naziste. „Și-atunci, Walter, ce greutate mai are sprijinul tău acordat în câteva cazuri izolate?“[2079]

Arno Breker, sculptorul preferat și totodată un apropiat al Führerului, a fost și el adus în fața judecătorilor, dar s-a apărat prezentând o serie de cazuri în care ajutase oameni aflați la ananghie, printre acestea și cazul tinerei evreice Dina Vierny, care fusese modelul lui Aristide Maillol. În urma intervenției lui Breker pe lângă Heinrich Müller, șeful Gestapo, Vierny a fost eliberată dintr-un lagăr de tranzit francez, de unde urma să fie deportată la Auschwitz. Totodată, l-a ajutat și pe Picasso să iasă de sub colimatorul poliției germane din Paris. Stalin și-a declarat admirația pentru Breker și i-a comandat o lucrare în 1946, dar sculptorul l-a refuzat, spunând: „O dictatură mi-a fost de-ajuns“. Grație acestor mărturii și altor 160 de depoziții care confirmau probitatea morală a sculptorului în perioada nazistă, Breker a fost clasificat drept simplu „simpatizant“, primind o amendă de 100 mărci plus achitarea cheltuielilor de proces (bani pe care nu i-a plătit niciodată). Ulterior și-a reclădit cariera, în parte cu ajutorul arhitecților din fostul birou al lui Speer, iar admiratorii săi au organizat expoziții cu lucrările sale, dar campania sa de reabilitare n-a avut trecere în lumea artistică, unde va purta stigmatul „sculptorului de curte“ până la sfârșitul vieții, în 1991. Un articol apărut în cel mai important ziar conservator german, cu ocazia împlinirii vârstei de nouăzeci de ani, îl prezenta drept: „un exemplu clasic de om înzestrat, care s-a lăsat sedus și amăgit“[2080].

Însă nu artiștii și compozitorii prezentau interes pentru Aliați, ci inginerii și cercetătorii care lucraseră cu atâta pricepere însă fără multe rezultate la dezvoltarea armelor minune, precum V-1 și V-2. Autoritățile sovietice și americane au însărcinat echipe speciale să descopere și să trimită acasă aparatură și tehnologie militară, pentru a fi supusă ulterior cercetărilor. Inventatorii gazelor otrăvitoare Sarin și Tabun au fost arestați și anchetați, iar motoarele cu reacție, submarinele și avioane de ultimă generație și multe alte utilaje au fost dezasamblate și

transportate în centre de cercetare. Sovieticii au folosit câteva mii de oameni de știință și ingineri germani în programul de modernizare a tehnologiei și aparaturii militare, în vreme ce americanii și-au îndreptat atenția spre echipa de cercetători implicată în proiectul V-2. În octombrie 1945, reprezentanții americani au asistat în compania lui Werhner von Braun și a câtorva asistenți de-ai săi la lansarea a trei rachete V-2 de pe coasta Mării Nordului. Operațiunea a fost supranumită „Backfire". 120 de cercetători din programul rachetelor, în frunte cu von Braun, au fost duși la o nouă bază lângă El Paso, Texas, pentru a dezvolta tehnologia rachetelor. Firește, nu au fost inculpați în procesul celor răspunzători pentru crimele de la Dora. În 1950, programul a fost mutat în Huntsville, Alabama, unde a devenit cel mai important centru de cercetare în tehnologia rachetelor din SUA, punând în umbră instituții precum Jet Propultion Laboratory din Pasadena, California. Dezvoltând tehnologia rachetelor V-2, echipa lui von Braun va reuși zece ani mai târziu proiectarea rachetei Saturn, care avea să lanseze cosmonauți în spațiu și să asigure aselenizarea echipajului Apollo în 1969. Nu doar americanii, ci și sovieticii, britanicii și francezii au apelat la cunoștințele cercetătorilor de la Peenemünde pe care au reușit să pună mâna după război, în proiectarea și fabricarea unei generații noi de rachete balistice intercontinentale, pe care tehnologia energiei nucleare le-a înzestrat cu un potențial distructiv infinit mai mare decât predecesoarele lor germane.[2081]

Alți oameni de știință, printre care și pionierii bombei atomice Otto Hahn și Werner Heisenberg și-au reluat activitatea de cercetare în Germania. Proaspăt numit la conducerea Societății Kaiser Wilhelm (1946), Hahn s-a străduit în zadar să se opună inițiativei autorităților de ocupație britanice de a redenumi institutul „Societatea Max Plank", în memoria recent răposatului om de știință. Hahn a reușit totuși să distragă atenția Aliaților de la strânsele legături pe care institutul său le-a avut cu regimul nazist, un capitol care va rămâne închis până aproape de sfârșitul secolului. Hahn a fost prezent la Stockholm, unde a primit premiul Nobel pentru descoperirea fisiunii nucleare, și s-a stins din viață în 1968, la Göttingen. Werner Heisenberg a devenit directorul Institutului Max Plank pentru Fizică și s-a realăturat comunității științifice internaționale. S-a stins din viață în 1971. Parcursul rivalilor săi, care se erijaseră în apărătorii „Fizicii Germane", n-a fost la fel de fericit. Heisenberg a avut privilegiul să depună mărturie împotriva lui

Johannes Stark, cu ocazia procesului acestuia din 1947. Condamnat la patru ani de închisoare pe care nu i-a mai executat până la urmă, Stark a murit în anonimat în 1957. Mentorul său, Philipp Renard, se stinsese din viață cu zece ani în urmă, ferit de neplăcerile procesului de vârsta sa înaintată. Alte figuri mai puțin notabile din mișcarea Fizica Germană au fost excluse în chip sistematic din mediul academic după sfârșitul războiului.[2082]

V

Oamenii de rând care au consemnat în jurnalele lor, conștiincios și cu meticulozitate, aspecte din viața de zi cu zi în Germania nazistă au avut parte de destine diferite. Imediat după încheierea războiului, doctorul Zygmunt Klukowski a publicat o lucrare în cinci volume despre crimele de război germane și rezistența subterană din regiunea Zamość. În consecință, a fost chemat să depună mărturie în procesul 8 din seria de Procese de la Nürnberg destinate crimelor de război. Cu toate astea, Klukowski s-a văzut nevoit la scurt timp să înfrunte o altă dictatură, odată ce forțele de ocupație sovietice au înăbușit mișcarea naționalistă și au instalat un guvern comunist la putere. Klukowski s-a pus în slujba rezistenței subterane poloneze și a consemnat în jurnal actele de teroare comunistă, așa cum procedase și pe vremea naziștilor. A fost arestat de două ori de NKVD și, cu toate că n-a înfundat temnițele, a fost demis din fruntea spitalului pe care îl administrase atâția ani și numit într-un post nesemnificativ. A fost arestat din nou în 1952, după ce încercase în zadar să oprească execuția fiului său, Tadeusz, pentru activități de partizanat, și a petrecut patru ani în penitenciarul Wronki. Pe fondul destinderii generale din 1965, a fost grațiat și eliberat; s-a mutat la Lublin unde și-a publicat jurnalele doi ani mai târziu, cu care și-a câștigat faima. Cartea a fost rapid retipărită și a câștigat un mare premiu literar, alături de nenumărate alte distincții naționale. La această dată însă, Klukowski suferea deja de cancer. A murit la 23 noiembrie 1959 și a fost înhumat în Szczbrezeszyn alături de alți membri ai Armatei Teritoriale. În memoria lui, primăria a ridicat în 1986 un monument în centrul orașului. Jurnalele sale au atins un public și mai larg odată cu traducerea și publicarea lor în engleză

(1993), la iniţiativa fiului şi nepotului său, şi reprezintă cea mai vie mărturie a vieţii în Polonia aflată sub ocupaţie germană.[2083]

Victor Klemperer şi soţia sa Eva s-au reîntors în casa din Dölzschen, o suburbie a Dresdei, de unde fuseseră alungaţi în 1939 şi cu timpul şi-au pus gospodăria pe picioare. La doar 63 de ani, Klemperer nu avea gânduri de pensionare. Foştii colegi de la Universitatea Tehnică din Dresda, care îl evitaseră în perioada nazistă din cauza originilor sale evreieşti, au reluat legătura cu el de parcă nimic nu s-ar fi întâmplat în anii precedenţi. O pleiadă de vecini, foşti prieteni, cunoştinţe şi chiar câţiva necunoscuţi l-au rugat să confirme în instanţă faptul că nu se făceau vinovaţi de crimele nazismului. Noul statut de victimă a persecuţiilor naziste l-a prins de minune pe Klemperer. Şi-a primit înapoi catedra de la Universitate, cu toate că nu s-a mai întors să predea, după care, într-o succesiune rapidă, a fost ofertat de o serie de universităţi prestigioase, precum Greifswald, Halle şi Berlin. Şi-a recuperat manuscrisele de la prietena sa, Annemarie Köhler, şi a publicat un studiu despre terminologia nazistă, *LTI*, care s-a bucurat numaidecât de o largă apreciere. Şi-a reluat apoi studiul asupra literaturii franceze din secolul XVIII, concretizat într-o nouă carte. Cum Dresda se afla în zona de ocupaţie sovietică, Victor Klemperer s-a înscris după câteva ezitări în Partidul Comunist, considerându-l singurul organ în măsură să pună Germania pe picioare şi să pedepsească atrocităţile nazismului. Nicio altă opţiune nu-i oferea garanţia ruperii totale cu trecutul. Ca membru de partid, i s-a deschis o întreagă paletă de oportunităţi în domeniul cultural şi educaţional, iar după înfiinţarea Republicii Democratice Germane în 1949, a ocupat un fotoliu de parlamentar, funcţie pentru care n-a fost nevoit să lupte cu niciun opozant. Dar introducerea tot mai nedisimulată a principiilor stalinismului în guvernare l-a pus pe gânduri. Lucrările sale au fost criticate din raţiuni politice, iar Klemperer a decis în cele din urmă că în adâncul sufletului fusese mereu un liberal.[2084]

În 1951, soţia sa, Eva, a cărei dragoste nestrămutată îl scăpase de la nenorocire în perioada nazistă, a murit în somn în urma unui atac de cord, cu câteva zile înainte de a împlini 69 de ani. Klemperer scria în jurnal: „Sunt singur acum şi totul mi se pare de prisos“[2085]. La început şi-a găsit consolare în muncă, dar după câteva luni a intrat într-o relaţie cu o studentă de-a lui sa în vârstă de 25 de ani pe nume Hadwig Kirchner. S-a temut să nu se facă de râsul lumii, dar s-a îndrăgostit de

fată, sentimentele i-au fost împărtăşite, şi astfel, cei doi s-au căsătorit la 23 mai 1952. Trecut bine de şaptezeci de ani, Klemperer n-a renunţat să predea literatura franceză. În 1959 s-a îmbolnăvit grav şi s-a stins din viaţă la 11 februarie 1960, la vârsta de 78 de ani. Jurnalele sale stufoase n-au putut fi publicate sub dictatura comunistă din RDG, întrucât nu urmau poziţia oficială a partidului cu privire la Republica de la Weimar, al Treilea Reich şi era postbelică. După căderea Zidului Berlinului însă, văduva sa a pus manuscrisul la dispoziţia editorilor şi astfel jurnalul a fost publicat în mai multe volume, fiind imediat recunoscut drept cea mai detaliată, însufleţită şi sinceră prezentare a vieţii unui evreu în Germania primelor şase decenii din secolul XX.[2086]

Luise Solmitz şi soţul ei evreu, Friedrich, au scăpat nevătămaţi de pe urma războiului. Şi-au trăit în linişte ultimii ani din viaţă în Hamburg şi, asemenea altor memorialişti, Luise a continuat să scrie zilnic în jurnal, ajungând să umple anual 700 de pagini cu un scris mărunt şi înghesuit. Friedrich Solmitz a murit în 1954, iar soţia lui, acum în etate, a hotărât să-şi doneze memoriile Arhivei de Stat din Berlin, ca document istoric, dar după o vreme le-a simţit profund lipsa şi le-a luat înapoi, păstrându-le până în clipa morţii (1978). Neputând să-i descifreze scrisul, arhiviştii au rugat-o să dicteze zilnic pasaje din jurnal unei dactilografe. Recitindu-le, se mira uneori de vederile sale de la începutul anilor '30, care se schimbaseră radical între timp. Citind un pasaj din ianuarie 1933, despre un grup de nazişti care cântau despre sângele evreilor prelins pe lama cuţitelor, a adăugat un comentariu: „Cine i-a luat în serios atunci?"[2087]

VI

Asemenea Luisei, mulţi germani n-au înţeles că mişcarea nazistă a fost întemeiată pe violenţă. Chiar şi în 1939, majoritatea germanilor nutreau încă speranţe că războiul european putea fi evitat. Euforia care a cuprins întreaga ţară în urma victoriei asupra Franţei un an mai târziu oglindea uşurarea că inamicul tradiţional al Germaniei fusese înfrânt şi că umilinţa tratatului de pace din 1919 fusese răzbunată, aparent fără multă vărsare de sânge. Şi totuşi, nazismul a fost de la bun început o expresie a urii şi violenţei născute din resentiment şi disperare. Profunzimea şi radicalismul crizei politice, sociale

şi economice din timpul Republicii de la Weimar a primit un răspuns pe măsură. Duşmanii interni şi externi ai Germaniei trebuiau anihilaţi pentru ca Germania să renască şi atingă un grad nemaiîntâlnit de putere şi dominaţie. Chiar şi promisiunile de redresare economică şi unitate socială care i-au convins pe atâţia germani să adere la cauza nazistă în anii '30 au fost în final surclasate de imperativul războiului. În încercarea de a recrea atmosfera din august 1914 – sau mai degrabă felul în care înţelegeau naziştii acel moment – orice conflict intern trebuia suprimat, iar diviziunile politice şi sociale dizolvate în mitul atotcuprinzător al comunităţii organice a germanilor, atât din punct de vedere naţional, cât şi din punct de vedere rasial. Mişcările subversive care ar fi dus pesemne la trădarea revoluţionarilor evrei în 1918, pe fondul neliniştilor interne, trebuiau prevenite prin înlăturarea cu orice preţ a evreilor din Germania şi prin asigurarea alimentaţiei potrivite, purităţii rasiale şi adeziunii tuturor germanilor la cauza nazistă. Aceste scopuri nu puteau fi atinse decât prin folosirea violenţei, în cea mai dură formă a sa.

Aceste deziderate politice au fost duse la îndeplinire de sute de mii, poate chiar de milioane de germani devotaţi cauzei naziste sau, cu precădere în cazul generaţiilor mai tinere, îndoctrinaţi din 1933 încolo să creadă că slavii erau suboameni, evreii erau ticăloşi, ţiganii criminali, iar elementele mărginaşe şi deviaţioniste erau în cel mai bun caz o bătaie de cap, în cel mai rău caz, o ameninţare. Dezlegarea dată de nazişti la violenţă, tâlhărie, jaf şi distrugere nejustificată s-a resimţit în comportamentul soldaţilor germani în Polonia, Uniunea Sovietică, Serbia şi alte părţi ale Europei. Doar o mână de oameni, acţionând adesea dintr-un profund sentiment creştin, s-au pronunţat împotriva acestor fărădelegi. Cu toate acestea, majoritatea germanilor au fost tulburaţi de exterminarea evreilor şi slavilor, şi în acelaşi timp s-au simţit vinovaţi de teama care-i împiedica să ia măsuri. Oamenii au protestat totuşi în cazul bolnavilor mintal şi al handicapaţilor, care aparţineau de cele mai multe ori familiilor sau comunităţilor germane, la început discret, iar mai apoi făţiş şi cu oarecare succes, când bisericile creştine au dat glas furiei şi disperării lor.

Declanşând un război la scară europeană al cărui ultim scop era supremaţia mondială, Hitler şi naziştii îşi împlineau visurile care îi făcuseră să intre în politică: visul unei Germanii renăscute, măreţe, şi ştergerea ruşinii de la 1918 prin întemeierea unui imperiu hegemonic

fără precedent în istorie. Aceste fantezii erau împărtăşite în mare măsură de oameni cheie din cercurile conducătoare, din administraţia civilă, din meseriile importante precum şi din conducerea armatei. În ciuda îndoielilor pe care le aveau, cu toţii au urmat politica lui Hitler. Însă resursele economice ale Germaniei s-au dovedit insuficiente pentru a transforma aceste vise în realitate, chiar şi odată cu dobândirea accesului la vastele resurse ale Europei. În primă fază, armata germană a izbutit o serie de victorii-fulger, mizând mai degrabă pe elementul surpriză. Dar Germania nu a reuşit să înfrângă Marea Britanie în 1940 şi conflictul a ajuns într-un punct mort. Acesta reprezintă primul moment de cotitură al războiului.

Invazia Uniunii Sovietice din 1941 a fost, parţial, şi o tentativă de a ieşi din impas. Dar era totodată şi punerea în practică a unei dorinţe mai vechi de-a lui Hitler, împărtăşită de principalii lideri nazişti: cucerirea Europei de Est, a bogatelor sale resurse naturale şi subjugarea rasială şi exterminarea unui procent considerabil al populaţiei autohtone, în scopul stabilirii unei hegemonii germane permanente. Operaţiunea Barbarossa a degenerat într-un război de uzură pe care al Treilea Reich nu-l putea câştiga. În ciuda tacticilor sclipitoare ale generalului Rommel, campania din Nordul Africii menită să asigure Germaniei rezervele de petrol din Orientul Mijlociu a fost din start sortită eşecului. Încercarea de a împiedica aprovizionarea în cantităţi tot mai mari a Angliei şi Uniunii Sovietice de către Statele Unite a eşuat din cauza numărului limitat de submarine. Tentativa nereuşită a germanilor de a cuceri Moscova în 1941 a reprezentat al doilea punct de cotitură al războiului. Al treilea punct de cotitură a venit un an mai târziu, odată cu înfrângerea dezastruoasă de la Stalingrad. Din acel moment, germanii s-au aflat în continuă retragere, înfrânţi de superioritatea materială tot mai evidentă a Aliaţilor.

Războiul s-a mutat tot mai mult pe teritoriul german, pe măsură ce avioanele Aliaţilor au pus stăpânire pe spaţiul aerian şi au provocat mari distrugeri oraşelor germane. Câtă vreme războiul a mers bine, naziştii s-au bucurat de sprijin popular. Naţionalismul, credinţa în destinul măreţ al Germaniei şi resentimentul faţă de Tratatul de la Versailles din 1919 erau împărtăşite de majoritatea populaţiei. Mânată de aceste sentimente, populaţia a întâmpinat cu real entuziasm victoriile năucitoare din 1939–1940 şi s-a opus cu îndârjire invaziei sovietice din 1944–1945. Până în vara anului 1944, instituţiile culturale şi

presa au servit populației de pe frontul intern un amestec de încurajări și escapism, în vreme ce regimul a reușit să asigure alimentația și satisfacerea nevoilor elementare până aproape de sfârșit. Dar pentru germanii de rând, războiul începuse realmente din 1943, când bombardamentele Aliaților au început să pustiască așezările rurale și urbane. Bombardamentele au stârnit chiar mai mult resentiment popular față de naziști decât realizarea faptului că războiul fusese pierdut, odată cu înfrângerea de la Stalingrad. Regimul nazist a răspuns deznădejdii populației și moralului tot mai șubred al armatei sporind măsurile represive și teroarea, instrumente cheie în guvernarea sa încă din 1933. Anumite elemente ideologice precum martiriul și sacrificiul personal au fost de asemenea exacerbate. *Forță prin Veselie (Kraft durch Freude)* a devenit *Forță prin Frică (Kraft durch Furcht)*. Au apărut tentative timide de rezistență, iar singurul grup în măsură să răstoarne dictatura lui Hitler a dat greș în iulie 1944, dând naștere unui nou val de teroare și distrugere care avea să se sfârșească abia nouă luni mai târziu, odată cu prăbușirea celui de-al Treilea Reich.

Violența și caracterul distructiv care au alcătuit nucleul nazismului s-au întors până la urmă împotriva Germaniei. Când ultimele dărâmături au fost îndepărtate (în special cu aportul femeilor), poporul german a început să fie conștient de o întoarcere la normalitate, oglindită cu precădere în atmosfera politică și socială a anilor '50, cu accentul pus pe valorile tradiționale ale familiei, prosperitate, ordine socială și detașarea prin uitare față de anumite aspecte ale trecutului nazist. Mulți germani aflați la vârsta a doua sau în etate n-au avut parte de-un trai normal de la izbucnirea Primului Război Mondial, când războiul și sărăcia au fost urmate de revoluție, hiperinflație, violențe politice, criză economică și un regim dictatorial, culminând cu un nou război. Dar anii '50 au adus un nou model de normalitate. Al Treilea Reich și războiul dezlănțuit de naziști au dus la schimbări semnificative. Echitatea socială propovăduită de naziști și-a găsit expresie, într-un chip neașteptat, în timpul războiului și în noua eră postbelică: represaliile dezlănțuite împotriva aristocrației germane după 20 iulie 1944, coroborate cu fărâmițarea marilor moșii de către Aliați după sfârșitul războiului și suprimarea tradiției militare prusace au răpit nobilimii și ultimele pârghii ale puterii sociale și politice. La polul opus al ierarhiei sociale, nazismul a distrus tradiționalele mișcări muncitorești, mult slăbite după criza din 1929–1933. Muncitorii mai în vârstă au înființat

iute sindicate, au reînființat partidul comunist și social democrat și au lansat în 1947 o serie de greve, solicitând trecerea mijloacelor de producție în proprietatea socialistă. Însă nu au putut conta pe sprijinul generațiilor mai tinere de muncitori, care nu fuseseră niciodată membrii vreunui sindicat sau partid de stânga și își doreau mai presus de orice stabilitate socială și prosperitate. În urma grevelor ratate, Partidul Comunist din Germania de Vest și-a pierdut practic tot sprijinul și a fost în cele din urmă scos în afara legii, Social Democrații s-au rupt de tradiția marxistă în 1959, iar tabloul a fost completat de declinul industriei și apariția societății de consum. În Germania de Est întâlnim o situație similară, din cauza valului uriaș de profesioniști care s-au refugiat în Vest și a politicilor egalitariste implementate de regimul comunist, însă aici nivelul prosperității a rămas scăzut. Vechile inegalități sociale pe care nazismul s-a străduit să le desființeze au dispărut până la urmă, lăsând locul unei clase mijlocii uniforme. Spiritul naționalist a fost de asemenea suprimat, în așa măsură, încât atunci când germanii bătrâni au fost întrebați spre sfârșitul secolului de ce au sprijinit nazismul, nu și-au putut aminti că unul dintre motivele principale ale adeziunii lor la cauza nazistă fusese visul unui destin măreț pentru Germania.[2088] Dar festivitățile cu ocazia reunificării din 1989–1990 sugerează că societatea germană nu depășise complet faza naționalistă. Sprijinul majorității germanilor pentru integrarea în instituțiile Europene a scăzut poate în timp din cauza menținerii unui puternic spirit al identității naționale. Dar în a doua jumătate a secolului XX, concepția germanilor asupra identității lor a suferit schimbări radicale: primau acum valori precum pacifismul, democrația, prosperitatea și stabilitatea, și totodată o atitudine critică față de trecut, un simț al răspunderii pentru crimele și distrugerile nazismului, poate chiar și o vină asumată.[2089]

Firește, nu s-a ajuns nici până astăzi la un consens în privința acestor chestiuni, dovadă lansarea ipotezei conform căreia germanii ar fi fost victimele celui de-al Doilea Război Mondial. Cu toate acestea, în zorii secolului XXI, centrul Berlinului găzduiește memorialul evreilor care au căzut victime nazismului, lagărele de concentrare germane au fost transformate în muzee ale atrocităților naziste, iar într-un număr tot mai mare de orașe germane, autoritățile locale au instalat plăcuțe comemorative de alamă în fața caselor și prăvăliilor deținute de evrei înainte de 1933. Istoricii germani au scos la lumină legăturile unor

diverse segmente ale populației cu regimul criminal, de la ofițeri și militari de rând la doctori și oameni de știință care au lucrat în spitalele și institutele de cercetare germane. În urma unor procese reușite, statul a recunoscut statutul foștilor deținuți din lagărele de muncă forțată și a plătit daune morale (modeste) pentru suferințele îndurate de aceștia. Firmele și companiile care au profitat de pe urma politicilor regimului nazist au făcut publice arhivele și și-au recunoscut complicitatea. Operele de artă și obiectele culturale confiscate evreilor de către naziști au fost inventariate, iar galeriile, muzeele și autoritățile statale depun eforturi pentru restituirea celor care n-au fost returnate. Odată cu trecerea timpului, orizontul de înțelegere al istoricilor celui de-al Treilea Reich s-a lărgit, iar actele sale de violență s-au cristalizat în conștiința publică, și totuși, dezbaterile pe marginea lor sunt mai aprinse ca niciodată.

La scurt timp după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, istoricul britanic Alan Bullock își încheia admirabila sa biografie despre Hitler cu epitaful înscris pe mormântul arhitectului Sir Christopher Wren din Catedrala St. Paul din Londra, proiectată de Wren: *Si monumentum requiris, circumspice* (aprox. „Vreți să vedeți ce-a lăsat în urmă, priviți în jur").[2090] Când Bullock și-a publicat volumul în 1953, distrugerile provocate de război puteau fi încă observate în toate colțurile Europei. Peste șaizeci de ani au trecut de-atunci și lucrurile s-au schimbat. Ruinele bombardamentelor au dispărut, câmpurile de bătălie au fost nivelate, neînțelegerile rezolvate, iar pacea și prosperitatea s-au reîntors în sânul Europei. Majoritatea celor care au trăit sub regimul nazist și au luat parte la lupte nu mai sunt printre noi. În câteva decenii ne vom despărți și de ultimii martori direcți ai acelor clipe. Și cu toate acestea, moștenirea sa ne însoțește și astăzi, în nenumărate feluri. Istoria nu se repetă: al Patrulea Reich nu va lua niciodată ființă. Neo-nazismul se bucură în continuare de un sprijin limitat și nu dă semne că ar putea vreodată emite pretenții la putere. Moștenirea celui de-al Treilea Reich este însă mult mai bogată și depășește hotarele Germaniei și ale Europei. Al Treilea Reich va sta veșnic mărturie pentru potențialul distructiv al omului, atunci când ura și setea de distrugere care zac în fiecare dintre noi, chiar și în cantități infime, capătă o expresie concretă. Ne înfățișează limpede consecințele cele mai sinistre ale rasismului, militarismului și autoritarismului. Ne oferă imaginea unei lumi unde unii sunt considerați mai puțin

umani decât ceilalţi. Ne confruntă în cel mai dur mod posibil cu acea dilemă morală de care ne lovim cu toţii într-un anumit moment al vieţii: supunere sau rezistenţă, acţiune sau inacţiune. Tocmai de aceea, al Treilea Reich dăinuie în memoria umanităţii şi stârneşte în continuare interesul oamenilor din întreaga lume, la multă vreme după trecerea sa în filele istoriei.

Note

[1] Informaţii de bază în Paul Latawski, „Polish Campaign“, în Ian C.B. Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II* (Oxford, 2005 [1995]), 705–8; şi Ian C. B. Dear, „Animals“, în *ibid.*, 28–9; relatare detaliată în Horst Rohde, „Hitler's First Blitzkrieg and its Consequences for North-eastern Europe“, în Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.), *Germany and the Second World War* (10 vol., Oxford, 1990–; herinafter *GSWW*), II.67–150 (desfăşurarea trupelor germane în tabelul de la p. 92). Pentru ordinele emise de Hitler, vezi Walther Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht* (Frankfurt am Main, 1962), 17–19.

[2] Latawski, „Polish Campaign“; Rohde, „Hitler's First Blitzkrieg“, 101–18; relatare energică în Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, 2005 [1994]), 48–64; şi în Józef Garlinski, *Poland in the Second World War* (London, 1985), 11–24; Wolfgang Jacobmeyer, „Der Überfall auf Polen und der neue Charakter des Krieges“, în Christoph Klessmann (ed.), *September 1939. Krieg, Besatzung, Widerstand in Polen. Acht Beiträge* (Göttingen, 1989), 16–37, la 19–20; pentru aşa-zisa şarjă a cavaleriei poloneze, vezi Patrick Wright, *Tank. The Progress of a Monstrous War Machine* (London, 2000), 231–7.

[3] William L. Shirer, *Berlin Diary* (London, 1970 [1941]), 167–8.

[4] Detalii contemporane în Alcuin (pseud.), *I saw Poland suffer, by a Polish doctor who held an official position in Warsaw under German occupation* (London, 1941), 15; mărturii de la faţa locului în Dieter Bach şi Wieslaw Lesiuk, *Ich sah in das Gesicht eines Menschen. Deutsch-polnische Begegnungen vor und nach 1945* (Wuppertal, 1995), 81–104.

[5] Chaim A. Kaplan, *Scroll of Agiony. The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan* (London, 1966), 20 (28 septembrie 1939); aceleaşi evenimente au fost relatate şi de Adam Czerniakow, *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom* (New York, 1979 [1968]), 77 (28 septembrie 1939).

[6] Zygmunt Klukowski, *Diary from the Years of Occupation 1939–1944* (Urbana, Illinois, 1993 [1958]), vii-x, 16–17 (paragraphing dissolved).

[7] *Ibid.*, 17.

[8] *Ibid.*, 22.

[9] Richard J. Evans, *The Third Reich in Power 1933–1939* (London, 2005), 689–95.

[10] Rohde, „Hitler's First Blitzkrieg", 118–26; Weinberg, *A World at Arms*, 60–3, relatare amănunţită despre modificarea liniilor de graniţă şi despre negocierile care au dus la aceasta.

[11] Rohde, „Hitler's First Blitzkrieg", 122–6; Garlinski, *Poland*, 25.

[12] Ian Kershaw, *Hitler 1936–1945: Nemesis* (London, 2000), 235–9.

[13] Shirer, *Berlin Diary*, 173.

[14] Klaus Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934–1940* (7 vol., Frankfurt am Main, 1980), VI (1939), 980–2.

[15] Heinz Boberach (ed.), *Meldungen aus dem Reich. Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS 1938–1945* (17 vol., Herrsching, 1984), II, 339 (Bericht zur innenpolitischen Lage (Nr. 2), 11 octombrie 1939); Shirer, *Berlin Diary*, 182–4.

[16] Melita Maschmann, *Account Rendered. A Dossier on my Forner Self* (London, 1964), pp. 58–60.

[17] Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik* (Frankfurt am Main, 1965), 46–8.

[18] Helmut Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppen des Weltanschauungs-krieges 1938–1942* (Frankfurt am Main, 1985 [1981]), 267 n. 140; Broszat, *National-sozialistische Polenpolitik*, 51.

[19] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 241–3; Wlodzimierz Jastrzebski, *Der Bromberger Blutsonntag: Legende und Wirklichkeit* (Poznań, 1990); Günter Schubert, *Das Unternehmen „Bromberger Blutsonntag". Tod einer Legende* (Cologne, 1989). Estimarea oficială a aşa-ziselor atrocităţi comise de polonezi, publicată de Ministerul de Externe german, menţiona un total de 5 437 de germani omorâţi de polonezi: Auswärtiges Amt (ed.), *Die Polnischen Greueltaten an den Volksdeutschen in Polen* (Berlin, 1940), 5.

[20] Vezi documentele întocmite de doi procurori polonezi pentru crime de război, Tadeusz Cyprian şi Jerzy Sawicki, *Nazi Rule in Poland 1939–1945* (Warsaw, 1961), 11–70.

[21] Evans, *The Third Reich in Power*, 614–5, 652–3, 678–88.

[22] Günter Berndt şi Reinhard Strecker (eds.), *Polen – ein Schauermärchen oder Gehirnwäsche für Generationen: Geschichtsschreibung und Schulbücher. Beiträge zum Polenbild der Deutschen* (Reinbek, 1971); Jacobmeyer, „Der Überfall", 18. Vezi însă şi Anthony Polonsky, „The German Occupation of Poland during the First and Second World Wars", în Roy A. Prete şi A. Hamish Ion (eds.), *Armies of Occupation* (Waterloo, Ontario, 1984), 97–142.

[23] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 9–13; Evans, *The Third Reich in Power*, 619, 689–92; Christoph Klessmann, *Die Selbstbehauptung einer Nation: Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1945* (Düsseldorf, 1971), 27–32.

[24] *Apud* Jacobmeyer, „Der Überfall" 16–17; vezi şi Winfried Baumgart, „Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939", *VfZ* 16 (1968), 120–49, şi *idem* şi Hermann Boehm, „Zur Ansprache Hitlers vor den Fuuhrern der Wehrmacht am 22. August 1939", *VfZ* 19 (1971), 294–304.

[25] Elke Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels* I: *Aufzeichnungen 1923–1941* (9 vol.); II: *Diktate 1941–1945* (15 vol.) (München, 1993–2000), I/7.147 (10 octombrie 1939).

[26] Hans-Günter Seraphim (ed.), *Das Politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40* (München, 1964), 98–100; relatare de ansamblu și în Tomasz Szarota, „Poland and Poles in German eyes during World War II“, *Polish Western Affairs* 19 (1978), 229–54, și Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity* (Lawrence, Kansas, 2003), 1–28.

[27] Helmut Krausnick, „Hitler und die Morde in Polen. Ein Beitrag zum Konflikt zwischen Heer und SS um die Verwaltung der besetzten Gebiete (Dokumentation)“, *VfZ* 11 (1963), 196–209.

[28] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 13–37; pentru administrarea acestor zone, vezi *ibid.*, 49–60; pentru statutul Guvernământului General și natura administrației sale, vezi *ibid.*, 68–74; pentru o relatare mai detaliată vezi Czeslaw Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945* (Cologne, 1988 [1970]), 18–29, 30–44; pentru Frank, vezi Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich* (London, 2003), 179, Christoph Klessmann, „Der Generalgouverneur Hans Frank“, *VfZ* 19 (1971), 245–66; și Martyn Housden, *Hans Frank.* Lebensraum *and the Holocaust* (London, 2003), 1–76 (expunere afectată de o moralizare exagerată); pentru Forster, vezi Dieter Schenk, *Hitlers Mann in Danzig. Gauleiter Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreussen* (Bonn, 2000).

[29] ND789-PS IMG xxvi 378–9; relatare de ansamblu în Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation. The Generalgouvernement 1939–1944* (Princeton, NJ., 1979), 45–53; Frank și-a exprimat aceste opinii la 21 octombrie 1939: vezi Werner Präg și Wolfgang Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch des deutschen octombrie Generalgouverneurs in Polen 1939–1945* (Stuttgart, 1975), 52–3.; vezi și raportul din Franz Halder, *Kriegstagebuch* (ed. Hans-Adolf Jacobsen, 3 vol., Stuttgart, 1962–4), I.107.

[30] Christian Jansen și Arno Weckbecker, „Eine Miliz im «Weltanschauungskrieg»: der «Volksdeutsche Selbstschutz» in Polen 1939/40“, în Wolfgang Michalka (ed.), *Der Zweite Weltkrieg. Analysen – Grundzüge – Forschungsbilanz* (München, 1989), 482–500, la 490, *apud* Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 242–3.

[31] Jansen și Weckbecker, „Eine Miliz“; relatare mai amănunțită în *id. Der „Volksdeutsche Selbstschutz“ in Polen 1939/40* (München, 1992); Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 60–2; Hans Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/39. Die militärische Besetzung der Tschechoslowakei und Polens* (Stuttgart, 1977), 176–8.

[32] Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002), 209–415; Saul Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden 1939–1945* (München, 2006), 710–1 n. 23.

[33] Helmut Groscurth, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940* (ed. Helmut Krausnick și Harold C. Deutsch, Stuttgart, 1970), 201 (8 septembrie 1939).

[34] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 243; Groscurth, *Tagebücher*, 202 (9 septembrie 1939).

[35] Halder, *Kriegstagebuch* I.79 (19 septembrie 1939), 81 (20 septembrie 1939), 107 (18 octombrie 1939); Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 14–16; vezi și mențiunea ulterioară făcută de Heydrich cu privire la ordinul dat de Hitler de a extermina

elita intelectuală poloneză, în Helmit Krausnick, „Hitler und die Morde in Polen. Ein Beitrag zum Konflikt zwischen Heer und SS um die Verwaltung der besetzten Gebiete“, *VfZ* 11 (1963), 196–209.

[36] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 221–2.

[37] Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 13–25; Wildt, *Generation des Unbedingten*, 420–8; Evans, *The Third Reich in Power*, 656–61, 678–9, 685 pentru Austria și Cehoslovacia.

[38] Evans, *The Coming of the Third Reich*, 274; *idem*, *The Third Reich in Power*, 44, 52, 116; Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 10–16.

[39] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 29–57; vezi și Jens Banach, *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD, 1936–1945* (Paderborn, 1998).

[40] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 29–57; pentru von Woyrsch, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 36.

[41] *Apud* Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 29; de asemenea, Kurt Pätzold (ed.), *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942* (Frankfurt am Main, 1984), 234.

[42] *Ibid.*, 31–4; Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen*, 162–73.

[43] *Ibid.*, 35–51; Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 59–74; Jastrzebski, *Der Bromberger Blutsonntag*.

[44] Klukowski, *Diary*, 68.

[45] *Ibid.*, 90–99 (21 iunie 1940).

[46] Alcuin, *I saw Poland suffer*, 73.

[47] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 44.

[48] Jon Evans, *The Nazi New Order in Poland* (London, 1941), 51; relatarea aceluiași incident și în Francis Aldor, *Germany's „Death Space“. The Polish Tragedy* (London, 1940), 187–92, bazată pe mărturiile unor polonezi exilați, din Paris.

[49] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 87.

[50] „Freischärlerwahn“ e o temă centrală în Jochen Böhler, *Auftakt zum Vernichtungskrieg: Die Wehrmacht in Polen 1939* (Frankfurt am Main, 2006), 54–168. Pentru o relatare de ansamblu a terorii, vezi Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 186–215.

[51] *Apud* Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 271 n. 177.

[52] Sword, „Poland“, 696; de asemenea Szymon Datner, „Crimes committed by the Wehrmacht during the September campaign and the period of military government (1 sept. 1939 – 25 oct. 1939)“, *Polish Western Affairs* 3 (1962), 294–328; și Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen*, 197–9.

[53] Karl Malthes, în *IR 309 marschiert an den Feind: Erlebnisberichte aus dem Polenfeldzuge 1939* (ed. Oberst Dr Hoffmann, Berlin, 1940), 158.

[54] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 191–226, citate din mai multe jurnale, scrisori și rapoarte; vezi și Böhler, *Auftakt*, 33–41.

[55] Heinrich Breloer (ed.), *Geheime Welten. Deutsche Tagebücher zu den Jahren 1939 bis 1947* (Cologne, 1999 [1984]), 27.

[56] *Ibid.*, 30.

[57] Klukowski, *Diary*, 75, 77, 80–2; Evans, *The Nazi New Order*, 66–82; Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 102–10; Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (London, 2006), 361–2.

[58] Klukowski, *Diary*, 86–7 (19 mai 1940); Wolfgang Jacobmeyer, *Heimat und Exil. Die Anfänge der polnischen Untergrundbewegung im Zweiten Weltkrieg (September 1939 bis Mitte 1941)* (Hamburg, 1973).

[59] Tooze, *The Wages of Destruction*, 364–5.

[60] Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers. Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997 [1985]),79–94; Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 102–17; Gross, *Polish Society*, 78–81; Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 216–32.

[61] Klukowski, *Diary*, 31.

[62] Böhler, *Auftakt*, 181–5.

[63] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 27.

[64] Housden, *Hans Frank*, 84–6; Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 334–8.

[65] Robert L. Koehl, *RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939–1945. A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germandom* (Cambridge, Mass., 1957), 58; (Anon.), *The German New Order in Poland* (London, 1942), 262; Aldor, *Germany's „Death Space"*, 147; Gertrude M. Godden, *Murder of a Nation. German Destruction of Polish Culture* (London, 1943), 55; Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen*, 222–72; Werner Röhr, „Zur Wirtschaftspolitik der deutschen Okkupanten in Polen 1939–1945", în Dietrich Eichholtz (ed.), *Krieg und Wirtschaft. Studien zur deutschen Wirtschaftsgeschichte 1939–1945* (Berlin, 1999); Ryszard Kaczmarek, „Did deutsche wirstchaftliche Penetration in Polen (Oberschlesien)", în Richard Overy *et al.* (eds.), *Die „Neuordnung Europas". NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten* (Berlin, 1997), 257–72.

[66] Evans, *The Nazi New Order*, 83–96; Klukowski, *Diary*, 85; Alder, *Germany's „Death Space"*, 147.

[67] Martin Pöppel, *Heaven and Hell. The War Diary of a Gemran Paratrooper* (Staplehurst, 1988), 21.

[68] Alcuin (pseud.), *I saw Poland suffer*, 52–6.

[69] *Ibid.*, 69.

[70] *Ibid.*, 72–3; o privire de ansamblu în Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 548–63. Dacă modul în care germanii i-au tratat pe polonezi poate fi numit „genocid" este o problemă abordată în mod înțelept în Gerhard Eitel, „Genozid auch an Polen? Kein Thema für einen «Historikerstreit»", *Zeitgeschichte*, 18 (1990), 22–39.

[71] Halder, *Kriegstagebuch*, I. 68 (10 septembrie 1939).

[72] Jansen și Weckbecker, „Der «Volksdeutsche Selbstschutz»", 175–80.

[73] *Apud* Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 63.

[74] *Ibid.*, 63–4.

[75] *Ibid.*, 55–6.

[76] *Ibid.*, 56–67; Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 88–120, 174–85; Hans Meier-Welcker, *Aufzeichnungen eines Generalstabsoffiziers 1939–1942* (Freiburg im Breisgau, 1982), 39 (Cologne, 10 decembrie 1939).

[77] Documentul Nürnberg NO-3011, republicat în Hans-Adolf Jacobsen (ed.), *Misstrauische Nachbarn. Deutsche Ostpolitik 1919/1970* (Düsseldorf, 1970), 137–41

[78] *Ibid.*, 138.

[79] Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 78–88; Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 247–8; Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 40–1.

[80] Pentru colaborarea armatei cu SS-ul și cu organizațiile etnice germane paramilitare, vezi Böhler, *Auftakt*, 201–40.

[81] Leon Poliakov și Josef Wulf (eds.), *Das Dritte Reich und seine Diener* (Frankfurt am Main, 1983) 385–6; Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Lincoln, Nebraska, 2004), 16–24, 72–80.

[82] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 174–85; Szymon Datner, *Crimes Committed by the Wehrmacht during the September Campaign and the Period of Military Government* (Posen, 1962); Janusz Gumkowski și Kazimierz Leszczynski, *Poland under Nazi Occupation* (Warsaw, 1961), 53–5.

[83] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 263 n.129; Böhler, *Auftakt*, 169–80.

[84] Koehl, *RKFDV*, 34–49; pentru proiectele lui Darré, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 421–5. Aceste politici sunt discutate în contextul politicii poloneze de după război în Michael G. Esch, *„Gesunde Verhältnisse". Die deutsche und polnische Bevölkerungspolitik in Ostmitteleuropa 1939–1950* (Marburg, 1998); lucrarea principală de referință rămâne Koehl, *RKFDV*, în care sunt clarificate pentru prima dată natura și dimensiunile planurilor naziștilor pentru reordonarea etnică a Europei Centrale și Estice. Pentru o lucrare mai recentă vezi Czeslaw Madajczyk (ed.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (München, 1994); Götz Aly, *„Endlösung": Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* (Frankfurt am Main, 1995); și Isabel Heinemann, *„Rasse, Siedlung, deutsches Blut": das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen, 2003).

[85] Discursul lui Hitler în Max Domarus (ed.), *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945: The Chronicle of a Dictatorship* (4 vol., London, 1990– [1962–63]), III: *The Years 1939 to 1940*, 1,836.

[86] Koehl, *RKFDV*, 49–58, 247–9.

[87] *Ibid.*, 49–65; Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 62–5; Götz Aly și Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Frankfurt am Main, 1993), 125–68 (analiză economică simplificată); vezi și Michael G. Esch, „«Ohne Rücksicht auf historisch Gewordenes». Raumplanung und Raumordnung im besetzten Polen 1939–1944", în Götz Aly *et al.* (eds.), *Modelle für ein deutsches Europa. Ökonomie und Herrschaft im Grosswirtschaftsraum* (Berlin, 1992), 77–123; Philip T. Rutherford, *Prelude to the Final Solution: The Nazi Program for Deporting Ethnic Poles, 1939–1941* (Lawrence, Kansas, 2007).

[88] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 43.

[89] Klukowski, *Diary*, 60 (11 decembrie 1939); Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 42–43.

[90] Klukowski, *Diary*, 88; și 120–1 (14 octombrie 1940).

[91] Jacobmeyer, „Der Überfall", 23–9; Klukowski, *Diary*, 104 (26 iulie 1940); Koehl, *RKFDV*, 126–60; rezumat și cronologie în Götz Aly, *„Final Solution". Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (London, 1999 [1995]), 14–52, și în Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 233–58.

[92] Wilm Hosenfeld, *„Ich versuche jeden zu retten." Das Leben eines deutschen Offiziers in Briefen und Tagebüchern* (Ed. Thomas Vogel, München, 2004), 3, 302 (notă, 14 decembrie 1939).

[93] *Ibid.*, 303 (notă, 15 decembrie 1939).

[94] Koehl, *RKFDV*, 49–70; Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 118–37. Pentru documentarea politicilor rasiale germane vezi Georg Hansen (ed.), *Schulpolitik als Volkstumspolitik. Quellen zur Schulpolitik der Besatzer in Polen 1939–1945* (Münster, 1994), 23–80.

[95] Wolfgang Michalka (ed.), *Das Dritte Reich* (2 vol., München, 1985), II: *Weltmachtanspruch und nationaler Zusammenbruch 1939–1945*, 163–6.

[96] Clarissa Henry şi Marc Hillel, *Children of the SS* (London, 1976 [1975]), 182–90; Koehl, *RKFDV*, 143–5, 219–21; Cyprian şi Sawicki, *Nazi Rule*, 83–91. Pentru programul „Fântâna vieţii", vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 521.

[97] Koehl, *RKFDV*, 140–2.

[98] *Apud* Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 129–30 (note de subsol).

[99] Klukowski, *Diary*, 240 (29 ianuarie 1943).

[100] Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 53; relatare de ansamblu în Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 42–146.

[101] Koehl, *RKFDV*, 70–88, 125–40; Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 209–10, 251, 296–7, 303–4.

[102] *Apud* Gross, *Polish Society*, 64, din *Nazi Conspiracy and Aggression*, IV, 909.

[103] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 137–57; (Anon.), *The German New Order*, 410–11; Aly şi Heim, *Vordenker*, 207–56; Cyprian şi Sawicki, *Nazi Rule*, 92–105; Boguslaw Drewniak, „Die deutsche Verwaltung und die rechtliche Stellung der Polen in den besetzten polnischen Gebieten 1939–1945", *Deutsch-Polnisches Jahrbuch*, 1979–80, 151–70.

[104] Georg Hansen, „«Damit wurde der Warthegau zum Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus». Eine Fallstudie zur Politik der Einverleibung", în Klessmann (ed.), *September 1939*, 55–72; Klessmann, *Die Selbstbehauptung*, 19–26; Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 157–76; Georg Hansen, *Ethnische Schulpolitik im besetzten Polen. Der Mustergau Wartheland* (Münster, 1995). Documentare asupra politicii privind exprimarea, în Georg Hansen (ed.), *Schulpolitik*, 81–106. Pentru Jäger, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 224. Vezi şi Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 314, pentru ostilitatea crescândă pe care o resimţea Frank la adresa Bisericii Catolice în Guvernământul General (19 decembrie 1940).

[105] Jochen August (ed.), *„Sonderaktion Krakau". Die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939* (Hamburg, 1997).

[106] Klessmann, *Die Selbstbehauptung*, 54–61, 78–107; *idem*, şi Wazlaw Dlugoborski, „Nationalsozialistische Bildungspolitik und polnische Hochschulen 1939–1945", *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997), 535–59.

[107] Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 53.

[108] Hans-Christian Harten, *De-Kulturation und Germanisierung. Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen 1939–1945* (Frankfurt am Main, 1996), 170–87 (pentru reglementările culturale) şi 188–264 (pentru educaţie); Evans, *The Nazi New Order*, 113–37; Gross, *Polish Society*, 75–8.

[109] Sword, „Poland“, 696–7; Godden, *Murder*, 7–56.

[110] Klukowski, *Diary*, 54, 72; relatare de ansamblu în Christoph Klessmann, „Die kulturelle Selbstbehauptung der polnischen Nation“, în *idem* (ed.), *September 1939*, 117–38; *idem*, *Die Selbstbehauptung*, 108–82; *idem*, „Die Zerstörung des Schulwesens als Bestandteil deutscher Okkupationspolitik im Osten am Beispiel Polens“, în Manfred Heinemann (ed.), *Erziehung und Schulung im Dritten Reich*, I: *Kindergarten, Schule, Jugend, Berufserziehung* (Stuttgart, 1980), 176–92; şi documentare amănunţită în Hansen (ed.), *Schulpolitik*, 107–411.

[111] Klukowski, *Diary*, 146 (18 aprilie 1941).

[112] *Ibid.*, 126 (25 noiembrie 1940); Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 333–64. Pentru efectele pe termen lung, vezi Waclaw Dlugoborski, „Die deutsche Besatzungspolitik und die Veränderungen der sozialen Struktur Polens 1939–1945“, în *idem* (ed.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder* (Göttingen, 1981), 303–63.

[113] Koehl, *RKFDV*, 49, 76, 899–100, 254; Aly, *„Final Solution“*, 59–81.

[114] Matthias Hamann, „Erwünscht und unerwünscht. Die rassenpsychologische Selektion der Ausländer“, în Götz Aly *et al.* (eds.), *Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945* (Berlin, 1986), 143–80; Koehl, *RKFDV*, 100–10.

[115] Koehl, *RKFDV*, 209–37.

[116] *Ibid.*, 129, 160–1.

[117] Klukowski, *Diary*, 253–4 (17 mai 1943).

[118] *Ibid.*, 264–9 (2–11 iulie 1943), 274–5 (1 august 1943); pentru un context mai extins, vezi Michael Hartenstein, *Neue Dorflandschaften. Nationalsozialistische Siedlungsplanung in den eingegliederten Ostgebieten: 1939 und 1944* (Berlin, 1998).

[119] Aly şi Heim, *Vordenker*, 432–7 (din nou, se subliniază în mod exagerat motivele economice); Henry şi Hillel, *Children*, 180–1; Housden, *Hans Frank*, 187–9, 203; Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 422–30.

[120] *Ibid.*, 271 (15 iulie 1943), 289 (28 noiembrie 1943).

[121] *Ibid.*, 277–8 (18–27 august 1943).

[122] Gotz Aly (ed.), „Das Posener Tagebuch des Anatomen Hermann Voss“, în *idem* (ed.), *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik. Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täter-Biographie* (Berlin, 1987), 15–66; vezi şi „The Posen Diaries of the Anatomist Hermann Voss“, în Götz Aly *et al.*, *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene* (Baltimore, MD, 1994), 99–155, la 127 (24 mai 1941), 128 (2 iunie 1941), 130 (15 iunie 1941).

[123] Jost Hermand, *Als Pimpf in Polen. Erweiterte Kinderlandverschickung 1940–1945* (Frankfurt am Main, 1993).

[124] Melita Maschmann, *Account Rendered. A Dossier on My Former Self* (London, 1964), 110–119.

[125] *Ibid.*, 127–9.

[126] Elizabeth Harvey, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (London, 2003), cu precădere 78–118 (recrutare) şi 119–90; pentru o relatare generală privind atitudinea pe care o aveau germanii faţă de polonezi, vezi Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 166–85.

[127] Alcuin (pseud.), *I saw Poland suffer*, 62–8.

[128] Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, 80–4; Joachim C. Fest, *The Face of the Third Reich* (London, 1979 [1963]), 322–31; Gross, *Polish Society*, 45–62, 145–59; Housden, *Hans Frank*, 154–76.

[129] *Apud* Gross, *Polish Society*, 110; despre neliniştile privind piaţa neagră, în Präg şi Jacobmeyer, *Das Diensttagebuch* 88 (16 ianuarie 1940).

[130] Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 596–602.

[131] Klukowski, *Diary*, 70.

[132] *Ibid.*, 74.

[133] *Ibid.*, 119 (1 octombrie 1940); vezi şi Tomasz Szarota, *Warschau unter dem Hakenkreuz. Leben und Alltag im beseetzten Warschau 1. 10. 1939 bis 31. 7. 1944* (Paderborn, 1985 [1973]), 80–1, 113–4.

[134] Jacobmeyer, „Der Überfall", 29–31.

[135] Sword, „Poland", 697; Czeslaw Luczak, „Landwirtschaft und Ernährung in Polen während der deutschen Besatzungszeit 1939–1945", în Bernd Martin şi Alan S. Milward (eds.), *Agriculture and Food Supply in the Second World War* (Ostfildern, 1985), 117–27; Tooze, *The Wages of Destruction*, 365–6.

[136] Natalija Decker, „Die Auswirkungen der faschistischen Okkupation auf das Gesundheitswesen Polens und den Gesundheitszustand des polnischen Volkes", în Achim Thom şi Genadij Caregorodcev (eds.), *Medizin unterm Hakenkreuz* (Berlin, 1989), 401–16; vezi şi Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 261–307, pentru relatarea vieţii de zi cu zi sub ocupaţia germană.

[137] Klukowski, *Diary*, 77 (19 februarie 1940), 105–6 (1 august 1940), 126 (23 noiembrie 1940), 132 (4 ianuarie 1941). Pentru informatori, vezi Wlodzimierz Borodziej, *Terror und Politik: Die deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1944* (Mainz, 1999), 136–61.

[138] Klukowski, *Diary*, 85 (25 aprilie 1940).

[139] Pentru comparaţii, vezi Waclaw Dlugoborski, „Deutsche und sowjetische Herrschaftssysteme in Ostmitteleuropa im Vergleich", în Gerhard Otto şi Johannes Houwink ten Cate (eds.), *Das organisierte Chaos. „Ämterdarwinismum" und „Gesinnungsethik". Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin, 1999), 93–121; *idem*, şi Czeslaw Madajcyk, „Ausbeutungssysteme in den besetzten Gebieten Polens und der USSR", în Friedrich Forstmeier şi Hans-Erich Volkmann (eds.), *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945* (Düsseldorf, 1977), 375–416; Günther Häufele, „Zwangsumsiedlungen in Polen 1939–1941. Zum Vergleich sowjetischer und deutscher Besatzungspolitik", în Dittmar Dahlmann şi Gerhard Hirschfeld (eds.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945* (Essen, 1999), 515–33; în Marek Chodakierwicz, *Between Nazis and Soviets. Occupation Policies in Poland, 1939–1947* (Lanham, MD, 2004).

[140] Janusz K. Zawodny, *Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre* (London, 1971); Wladyslaw T. Bartoszewski, „Cuvânt-înainte", în Salomon W. Slowesd, *The Road to Katyn. A Soldier's Story* (Oxford, 1992), vii-xx-xii; şi mai recent, Gerd Kaiser, *Katyn. Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis* (Berlin, 2002) şi Anna M. Cienciala *et al.*, *Katyn: A Crime without Punishment*

(London, 2006). Pentru încercarea propagandei sovietice de a arunca răspunderea masacrului pe naziști, vezi Vyacheslav M. Molotov *et al.*, *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities* (London, 1945), 107–35; pentru consecințe, vezi George Sanford, „The Katyn Massacre and Polish-Soviet Relations, 1941–43", *Journal of Contemporary History* 41 (2006), 95–111, și, de același autor, *Katyn and the Soviet Massacre of 1940: Truth, Justice and memory* (London, 2005).

[141] Keith Sword, „Poland", în Dear (ed.), *The Oxford Companion*, 695–705, la 698–9; Garlinski, *Poland*, 32–7; Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland* (2 vol., Oxford, 1981), II, 447–53; Jan T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, NJ, 1988), în special 35–45 (violență intercomunală), 71–113 (plebiscite), 144–86 (închisori) și 187–224 (deportări); Zbigniew Siemaszka, „The Mass Deportations of the Polish Population to the USSR, 1940–41", în Keith Sword (ed.), *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939–41* (London, 1991), 217–35; Jan Malanowski, „Sociological Aspects of the Annexation of Poland's Eastern Provinces to the USSR in 1939–41", în *ibid.*, 71–85; mărturii personale în Anna R. Dadlez, *Journey from Innocence* (Boulder, Colorado, 1998) și Irena Grudzinska-Gross și Jan T. Gross (eds.), *War through Children's Eyes. The Soviet Occupation of Poland and the Deportations, 1939–1941* (Stanford, Ca., 1981); Tadeusz Piotrowski (ed.), *The Polish Deportees of World War II: Recollections of Removal to the Soviet Union and Dispersal Throughout the World*, (Jefferson, N.C., 2007).

[142] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung. Das Dritte Reich und die Juden 1939–1945* (München, 2006), 69–75; relatare de ansamblu în Norman Davies și Antony Polonsky (eds.), *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946* (New York, 1991), și Jan T. Gross, „A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists", în István Déak *et al.* (eds.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath* (Princeton, 2000), 74–129, însă e posibil să se subestimeze colaborarea evreilor cu administrația sovietică (97–8): vezi o anchetă amănunțită în Alexander B. Rossino, „Polish «Neighbors» and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Bialystok District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa", *Polin: Studies in Polish Jewry* 16 (2003), 431–52; și Bogdan Musial, *„Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen". Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin, 2000), 57–73.

[143] Pentru antisemitismul nazist, vezi Evans, *The Coming of the Third Reich*, 172–4; *idem*, *The Third Reich in Power*, 536–610.

[144] Wladyslaw Bartoszewski, „Polen und Juden in der deutschen Besatzungszeit", în Klessmann (ed.), *September 1939*, 139–55, la 139–41; Evans, *The Third Reich in Power*, 605–7; Peter Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München, 1998), 252; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 50.

[145] Evans, *The Third Reich in Power*, 578–9; Sybil Milton, „The Expulsion of Polish Jews from Germany, October 1938 to July 1939: A Documentation", *Leo Baeck Institute Yearbook* 29 (1984), 169–74.

[146] Longerich, *Politik*, 249–50; vezi şi Werner Röhr, „Zum Zusammenhang von nazistischer Okkupationspolitik in Polen und dem Völkermord an den polnischen Juden", în *idemet al.* (eds.), *Faschismus und Rassismus. Kontroversen um Ideologie und Opfer* (Berlin, 1992), 300–16.

[147] Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 88–115; Halder, *Kriegstagebuch*, I.67 (10 septembrie 1939).

[148] Walter Manoschek (ed.), *„Es gibt nur eines für das Judentum: Vernichtung". Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939–1941* (Hamburg, 1997 [1995]).

[149] *Apud* Browning, *The Origins*, 114.

[150] Otto Dietrich, *Auf den Strassen des Sieges Erlebnisse mit dem Führer in Polen. Ein Gemeinschaftsbuch* (München, 1939), *apud* Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 42.

[151] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, I/7.202 (3 noiembrie 1939).

[152] David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933–1945* (Oxford, 1983), 292–3.

[153] Böphler, *Auftakt*, 197–200, pentru un rezumat concis şi general; *ibid.*, 188–97 pentru prejudecăţi antisemitice şi pentru o relatare a faptelor comise de soldaţii de rând.

[154] Kaplan, *Scroll*, 25 (4 octombrie 1939), 28 (6 octombrie 1939), 69 (16 decembrie 1939); relatare de ansamblu în Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen*, 205–11; pentru o perspectivă generală, vezi relatarea succintă şi oarecum neconcludentă a violurilor din Böhler, *Auftakt*, 186–7, şi exemple ale violurilor comise de soldaţii germani asupra femeilor evreice în *ibid.*, 197–200.

[155] *Ibid.*, 30, 45–8.

[156] *Ibid.*, 78; vezi şi o relatare în linii mari în Gross, *Polish Society*, 92–109; exemple adiţionale în Kaplan, *Scroll*, 30 (12 octombrie 1939); pentru Biserică, Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 50–2; Anna Landau-Czajka, „The Jewish Question in Poland: Views Expressed in the Catholic Press between the Two World Wars", *Polin: Studies in Polish Jewry* 11 (1998), 263–78; Brian Porter, „Making a Space for Antisemitism: The Catholic Hierarchy and the Jews in the Early Twentieth Century", *Polin: Studies in Polish Jewry*, 16 (2003), 415–29; şi Viktoria Pollman, *Untermieter im christlichen Haus: Die Kirche und die „Jüdische Frage" anhand der Bistumspredigten der Metropole Krakau 1926–1935* (Wiesbaden, 2001).

[157] Klukowski, *Diary*, 45.

[158] Klukowski, *Diary*, 38–42.

[159] *Ibid.*, 52–3.

[160] *Ibid.*, 62–3.

[161] *Ibid.*, 83.

[162] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 53–4; Alexander Rossino, „Destructive Impulses: German Soldiers and the Conquest of Poland", *Holocaust and Genocide Studies* 11 (1997), 351–65.

[163] Gefr. H. K., 12 august 1940, *apud* Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines"*, 15.

[164] O. Gefr. J. E., 30 decembrie 1939, *apud ibid.*, 12.

[165] Emmanuel Ringelblum, *Notes from the Warsaw Ghetto. The Journal of Emmanuel Ringelblum* (New York, 1958 [1952]), 24, 27, 34.

[166] *Ibid.*, 47, dar şi 33, 254.

[167] *Ibid.*, 68.
[168] *Ibid.*, 79.
[169] *Ibid.*, 84.
[170] Tooze, *The Wages of Destruction*, 363.
[171] Kaplan, *Scroll*, 29 (10 octombrie 1939); exemple adiţionale în Emanuel Ringelblum, *Poliah-Jewish Relations During the Second World War* (Jerusalem, 1974), 23–57 (de asemenea cu detalii privind implicarea polonezilor).
[172] Tatiana Berenstein *et al.* (eds.), *Faschismus – Getto – Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges* (Berlin, 1960), 219–21; Pohl, *Von der „Judenpolitik"*, 22–5.
[173] Dawid Sierakowiak, *The Diary of Dawid Sierakowiak* (ed. Alan Adelson, London 1996), 37 (10 septembrie 1939), 38 (13 septembrie 1939), 39 (15 septembrie 1939), 40 (17 septembrie 1939), 41 (19 septembrie 1939), 52 (14 octombrie 1939), 56 (27 octombrie 1939), 63 (16 noiembrie 1939), 66 (30 noiembrie 1939), 69–70 (12 decembrie 1939). Pentru personalitatea lui Sierekowiak, vezi Saul Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung: Das Dritte Reich und die Juden 1939–1945* (München, 2006), 31.
[174] *Ibid.*, 111 (9 septembrie 1940).
[175] Relatare de ansamblu în Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, 258–60, pentru deportarea evreilor în contextul programului german de recolonizare.
[176] Longerich, *Politik*, 251–61; Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer* (Vienna, 1993), 68–86; Christopher Browning, *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge, 1992), 3–11; *idem*, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge, 2000), 1–15; *idem*, *The Origins*, 36–43; David Cesarani, *Eichmann. His Life and Crimes* (London, 2004), 78–81; Pohl, *Von der „Judenpolitik"*, 15–21, 26–31, 47–55; ordinele lui Himmler pentru deportarea tuturor evreilor din teritoriile anexate, raportate la 31 octombrie 1939, în Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 52; mai multe detalii în Seev Goshen, „Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939: Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der «Endlösung»", *VfZ* 29 (1981), 74–96, şi *idem*, „Nisko – Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS", *VfZ* 40 (1992), 95–106.
[177] Safrian, *Die Eichmann-Männer*, 87–104.
[178] IMT XXX, 84–5 (2278-PS); Aly şi Heim, *Vordenker*, 204; Longerich, *Politik*, 253–61.
[179] Browning, *The Path to Genocide*, 28–30; *idem*, *The Origins*, 36–81, 89–110 (date numerice la 109); Longerich, *Politik*, 266–9.
[180] Shirer, *Berlin Diary*, 197–8.
[181] Evans, *The Third Reich in Power*, 660–1.
[182] Gustavo Corni, *Hitler's Ghettos. Voices from a Beleaguered Society 1939–1944* (London, 2002), 22–24; despre preocupările lui Frank în Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 95, 146–7.
[183] Sienkowiak, *The Diary*, 71 (15 decembrie 1939).
[184] Browning, *The Origins*, 111–118; şi Berenstein (ed.), *Faschismus*, 78–81, pentru ordinul de la 10 decembrie 1939; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, pentru date numerice care deviază întru câtva de la subiect; de asemenea, Lucjan

Dobrowszycki (ed.), *The Chronicle of the Łódź Ghetto 1941–1944* (New Haven, 1984), mai ales Introducerea.

[185] Alan Adelson şi Robert Lapides (eds.), *Łódź Ghetto: Inside a Community Under Siege* (New York, 1989), 36, *apud* Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 130.

[186] Isaiah Trunk, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York, 1972), rămâne relatarea cea mai competentă în ceea ce priveşte instituţiile menţionate. Pentru întemeierea acestora, vezi *ibid.*, 1–55. Hannah Arendt, filozof politic, e cunoscută pentru acuza adusă acestor organizaţii, de complicitate la politica de crime în masă a celui de-al Treilea Reich, în lucrarea sa remarcabilă şi realistă, *Eichmann in Jerusalsm* (New York, 1963). Cu toate acestea, spaţiul de manevră pe care-l aveau instituţiile şi membrii acestora era limitat, aşa cum subliniază şi Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 22; vezi de asemenea Aharon Weiss, „Jewish Leadership in Occupied Poland: Postures and Attitudes", *Yad Vashem Studies* 12 (1977), 335–65.

[187] Browning, *The Origins*, 114–20; Corni, *Hitler's Ghettos*, 82–3; Aly şi Heim, *Vordenker*, 300–11.

[188] Corni, *Hitler's Ghettos*, 84–6; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 88–9, 169–72; Isaiah Trunk, *Łódź Ghetto: A History* (Bloomington, Indiana, 2006 [1962]), 32–103.

[189] Corni, *Hitler's Ghettos.*, 24–31, 78–81; Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 91, 94.

[190] *Ibid.*, 239, 281.

[191] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 130–1.

[192] Ringelblum, *Notes*, 86–7 (19 noiembrie 1940). Ringelblum a ţinut întotdeauna să facă o demarcaţie clară între soldaţii de rând, SS, şi Gestapo, ca şi aici. Vezi *ibid.*, 114–5 pentru un exemplu în acest sens.

[193] Berenstein *et al.* (eds), *Faschismus*, 108–13; Browning, *The Origins*, 121–31;

[194] Czerniakow, *The Warsaw Diary*, 237 (17 May 1941); Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 86–8, 172–85.

[195] Nachman Blumenthal, „A Martyr or Hero? Reflections on the Diary of Adam Czerniakow", *Yad Vashem Studies* 7 (1968), 165–71; Josef Kermisz, „Introduction", în Cerniakow, *The Warsaw Diary*, 1–24, la 19; Czerniakow, *The Warsaw Diary*, 195 (1 noiembrie 1941); Trunk, *Judenrat;* procesul-verbal al şedinţelor din 6–7 iunie 1940 în Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 232, 239 (articolul 8).

[196] Berenstein *et al.* (eds.), *Faschismus*, 138; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 132; Trunk, *Judenrat*, 165; vezi şi Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939–1943: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, Indiana, 1982).

[197] Corni, *Hitler's Ghettos*, 204–7, 215

[198] Ringelblum, *Notes*, 241.

[199] *Ibid.*, 194, 181.

[200] Berenstein *et al.* (eds.), *Faschismus*, 152–3.

[201] Charles G. Roland, *Courage under Siege. Starvation, Disease, and Death in the Warsaw Ghetto* (New York, 1992), 29, 39, 99–101, 154–65.

[202] Klukowski, *Diary*, 168 (3 septembrie 1941).

[203] Ringelblum, *Notes*, 268.

[204]*Ibid.*, 224 (19 februarie 1941); Corni, *Hitler's Ghettos*, 119–56; Trunk, *Judenrat*, 96–9.

[205]*Ibid.*, *passim*, în special 100–55; și mai ales Gunnar S. Paulsson, *Secret City. The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945* (London, 2003); raport menționat în Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 210, din Yisrael Gutman și Shmuel Keakowski, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two* (New York, 1986), 32–3.

[206] Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 534 (nota din 27 septembrie 1941).

[207] Kaplan, *Scroll*, 221–2 (14 februarie 1941).

[208] Szarota, *Warschau*, 46; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 184–5.

[209] Maschmann, *Account Rendered*, 81–2.

[210] Uff. H. Z., 30 iunie 1941, *apud* Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines"*, 30.

[211] Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 452 (nota din 3 martie 1941).

[212] Corni, *Hitler's Ghettos*, 139–56; Czerniakow, *The Warsaw Diary*, 363 (6 iunie 1942), 373 (2 iulie 1942); Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*; Ringelblum, *Notes*.

[213] Browning, *The Origins*, 175–8; vezi și Wolf Gruner, *Die geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden: Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung, 1938–1943* (Berlin, 1997); și Dieter Maier, *Arbeitseinsatz und Deportation: Die Mitwirkung der Arbeitsverwaltung bei der nationalsozialistischen Judenverfolgung in den Jahren 1938–1945* (Berlin, 1994).

[214] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 219–21; Hillel Levine, *In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust* (New York, 1996).

[215] Juliane Wetzel, „Auswanderung aus Deutschland", în Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933–1945. Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988), 413–98, și mai ales 472–98; pentru munca forțată, vezi Konrad Kwiet, „Nach dem Pogrom: Stufen der Ausgrenzung", în Benz (ed.), *Die Juden*, 545–659, la 574–96; pentru emigrarea în Shangai, vezi Wolfgang Hadda, *Knapp davongekommen. Von Breslau nach Schanghai und San Francisco. Jüdische Schicksale 1920–1947* (Konstanz, 1997); descriere generală, detaliată, în Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 108–17; din numeroasele studii specializate privind emigrarea, vezi mai ales Henry L. Feingold, *The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1941* (New Brunswick, New Jersey, 1970); Richard Breitman și Alan Kraut, *American Refugee Policy and European Jewry, 1933–1945* (Bloomington, Indiana, 1987); Irving M. Abella și Harold M.Troper, *None is Too ManyL Canada and the Jews of Europe* (Toronto, 1982)., documentare a atitudinii hotărât ostile a guvernului canadian față de imigranții evrei; Dalia Offer, *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939–1944* (New York, 1990); Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945* (London, 1979); Haim Avni, *Spain, the Jews, and Franco* (Philadelphia, 1982); Bernd Rother, „Franco und die deutsche Judenverfolgung", *VfZ* 46 (1998), 189–220; Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Doplomacy an the Holocaust* (Uppsala, 1996); Avraham Milgram, „Portugal, the Consuls, and the Jewish Refugees, 1938–1941", *Yad Vashem Studies* 37 (1999), 123–55.

[216] Volker Dahm, „Kulturelles und geistiges Leben", în Benz (ed.), *Die Juden*, 75–267, și mai ales 223–57 („Kulturelles und geistiges Leben 1939–41").

[217] Günter Plum, „Deutsche Juden oder Juden in Deutschland?", în Benz (ed.), *Die Juden*, 35–74, şi mai ales 71–2; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 84–6; Otto Dov Kulka, „The Reichsvereinigung of the Jews in Germany (1938/9 – 1943)", în Yisrael Gutman şi Cynthia J. Haft (eds.), *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe, 1933–1945* (Jerusalem, 1979), 45–58; *idem*, „The Reichsvereinigung and the Fate of German Jews, 1939/9 – 1943: Continuity or Discontinuity in German-Jewish History in the Third Reich", în Arnold Paucker (ed.), *Die Juden im nationalsozialistischen Deutschland* (Tübingen, 1986), 353–63; Wolf Gruner, „Poverty and Persecution: The Reichsvereinigung, the Jewish Population, and Anti-Jewish Policy in the Nazi State, 1939–1945", *Yad Vashem Studies* 27 (1999), 23–60; relatare de ansamblu în Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 120–4.

[218] Browning, *The Origins*, 169–75; Eric A. Johnson, *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999), 355–8, 382–95; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 74–8, 120–3; detalii în Joseph Walk (ed.), *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung* (Heidelberg, 1981); documentare regională în Paul Sauer (ed.), *Dokumente über die Verfolgung der jüdischen Bürger in Baden-Württemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933–1945* (2 vol., Stuttgart, 1966), II; cazurile *Rassenschande* în Patricia Szobar, „Telling Sexual Stories in the Nazi Courts of Law: Race Defilement in Germany 1933–1945", *Journal of the History of Sexuality* 11 (2002), 131–63. Pentru raţionalizare, vezi Marion Kaplan, „Jewish Daily Life in Wartime Germany", în David Bankier (ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society and the Pesecution of the Jews, 1933–1941* (Jerusalem, 2000), 395–412, la 396–8.

[219] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 119–20.

[220] *Ibid.*, 77.

[221] Evans, *The Third Reich in Power*, 567–8, 601–2.

[222] Victor Klemperer, *I Shall Bear Witness. The Diaries of Victor Klemperer 1933–41* (London, 1998 [1995]), 292–336, citate la 324 (26 mai 1940), 325 (26 mai 1940), 336 (11 august 1940); *idem*, *To The Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer 1942–45* (London, 1998 [1995]), 31 (24 martie 1942).

[223] *Ibid.*, 337–99.

[224] Evans, *The Third Reich in Power*, 524–7

[225] Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische „Lösung der Zigeunerfrage"* (Hamburg, 1996), 193–9.

[226] Browning, *The Origins*, 178–84; Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill, North Carolina, 1995), 246–62; Sybil H. Milton, „«Gypsies» as Social Outsiders in Nazi Germany", în Robert Gellately şi Nathan Stolzfus (eds.), *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, New Jersey, 2001), 212–32, şi mai ales 223–5.

[227] Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000), 65–81; Zimmermann, *Rassenutopie*, 167–84, 200–7.

[228] Volker Riess, *Die Anfänge der Vernichtung „lebensunwerten Lebens" in den Reichsgauen Danzig-Westpreussen und Wartheland 1939/40* (Frankfurt am Main, 1995), 21–4, 98

[229]*Ibid.*, 355–8. Pentru camioanele de gazare, vezi Matthias Beer, „Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden“, *VfZ* 35 (1987), 403–17.

[230] Klukowski, *Diary*, 76 (18 februarie 1940).

[231] Longerich, *Politik der Vernichtung*, 236–7; Ernst Klee (ed.), *Dokumente zur „Euthanasie“* (Frankfurt am Main, 1985), 70–81; Michael Burleigh, *Death and Deliverance. „Euthanasia“ in Germany, c.1900–1945* (Cambridge, 1994), 130–3.

[232] Longerich, *Politik der Vernichtung*, 234–5, 648 n. 36, argumentează cu convingere împotriva afirmației lui Götz Aly, conform căreia crimele erau conjunctural legate de planurile de recolonizare a etnicilor germani în zonă (Aly, *Final Solution*, 70–6; *idem*, „Medicine against the Useless“, în *idem et al.*, *Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene* (Baltimore, MD, 1994), 22–98).

[233] Riess, *Die Anfänge*, 359; și Ernst Klee, *„Euthanasie“ im NS-Staat. Die „Vernichtung lebensunwerten Lebens“* (Frankfurt am Main, 1985 [1983]), 95–8, 112–5; și Burleigh, *Death and Deliverance*, 130.

[234]*Apud* Kurt Nowak, *„Euthanasie“ und Sterilisierungen im „Dritten Reich“ – Die Konfrontation der evangelischen und katholischen Kirche mit dem „Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses“ und der „Euthanasie“-Aktion* (Göttingen, 1984 [1977]), 63–4.

[235] Evans, *The Coming of the Third Reich*, 35–8, 144–5, 377–8; *idem*, *The Third Reich in Power*, 506–15.

[236] Hans-Walter Schmuhl, „Die Patientenmorde“, în Angelika Ebbinghaus și Klaus Dörner (eds.), *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen* (Berlin, 2001), 295–328, la 301; Klee (ed.), *Dokumente*, 35–64.

[237]*Apud* Burleigh, *Death*, 97; Klee, *„Euthanasie“*, 76-x7; citat după Wagner în Eugen Kogon *et al.* (eds.), *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas. Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main, 1986), 28–9; Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung „lebensunwerten Lebens“, 1890–1945* (Göttingen, 1987), 149–50, 178–81.

[238] Riess, *Die Anfänge*, 281–90; Karl Heinz Roth și Götz Aly, „Das «Gesetz über die Sterbehilfe bei unheilbar Kranken»: Protokolle der Diskussion über die Legalisierung der nationalsozialistischen Anstaltsmorde in den Jahren 1938–1941“, în Karl Heinz Roth (ed.), *Erfassung zur Vernichtung. Von der Sozialhygiene zum „Gesetz über Sterbehilfe“* (Berlin, 1984), 101–79, la 104–11; Friedlander, *The Origins*, 39–44; Burleigh, *Death*, 93–100; Klee, *„Euthanasie“*, 77–81; Longerich, *Politik*, 234–5. Cronologia acestor evenimente este analizată exhaustiv în Ulf Schmidt, „Reassessing the Beginning of the «Euthanasia» Programme“, *German History* 17 (1999), 543–50, de asemenea, efectiv evită să menționeze referințele standard privind numele și antecedentul copilului din Leipzig a cărui condiție medicală i-a oferit lui Hitler pretextul pentru a lansa acțiunea. Vezi și Ulf Schmidt, *Karl Brandt: The Nazi Doctor. Medicine and Power in the Third Reich* (London, 2007), 117–23 (pentru caz) și 123–46 (pentru lansarea programului).

[239] Roth și Aly, „Das «Gesetz»“, 112–17; Burleigh, *Death*, 98–9; Friedlander, *The Origins*, 44–6.

[240] Friedlander, *The Origins*, 67–8; Klee (ed.), *Dokumente*, 85–91; Christian Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik des Dritten Reiches. Planung, Durchführung und Durchsetzung* (Cologne, 1987), 158–70.

[241] Klee, *„Euthanasie“*, 80–81.

[242] Burleigh, *Death*, 99–101; Klee, *„Euthanasie“*, 82–95; Klee (ed.), *Dokumente*, 238–45, 295–307; Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 150–55. Pentru Binding și Hoche, vezi Evans, *The Coming of the Third Reich*, 145.

[243] Gotz Aly, „Der Mord an behinderten Hamburger Kindern zwischen 1939 und 1945“, în Angelika Ebbinghaus *et al.* (eds.), *Heilen und Vernichten im Mustergau Hamburg. Bevölkerungs- und Gesundheitspolitik im Dritten Reich* (Hamburg, 1984), 147–55; Burleigh, *Death*, 101–11; Schmuhl, „Die Patientenmorde“, 302; *idem*, *Rassenhygiene*, 182–9.

[244] *Apud* Friedlander, *The Origins*, 30.

[245] Aly, „Der Mord“, 151; Schmuhl, *Rassenhygiene*, 188–9.

[246] *Apud* Aly, „Der Mord“, 148; vezi și Burleigh, *Death*, 100; Schmuhl, „Die Patientenmorde“, 305–6, și Gerhard Baader, „Heilen und Vernichten: Die Mentalität der NS-Ärzte“, în Ebbinghaus și Dörner (eds.), *Vernichten und Heilen*, 275–94.

[247] Friedlander, *The Origins*, 68–9; Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 155–7.

[248] O relatare de ansamblu, competentă, în Armin Trus, *„...vom Leid erlösen“. Zur Geschichte der nationalsozialistischen „Euthanasie“-Verbrechen. Texte und Materialien für Unterricht und Studium* (Frankfurt am Main, 1995), 91–7; mai multe detalii în Schmuhl, *Rassenhygiene*, 190–5.

[249] Friedlander, *The Origins*, 65–6; Burleigh, *Death*, 113–4

[250] Friedlander, *The Origins*, 86–7; Schmuhl, *Rassenhygiene*, 195–7; Wirth *apud* Klee (ed.), *Dokumente*, 69.

[251] Riess, *Die Anfänge*, 355–8.

[252] Friedlander, *The Origins*, 86–94. Pentru un studiu local competent, vezi Heike Bernhardt, *Anstaltpsychiatrie und „Euthanasie“ in Pommern 1939–1945. Die Krankenmorde an Kindern und Erwachsenen am Beispiel der Landesheilanstalt Ueckermünde* (Frankfurt am Main, 1994).

[253] Friedlander, *The Origins*, 73–84; Klee, *„Euthanasie“*, 115–23; Klee (ed.), *Dokumente*, 92–104; Burleigh, *Death*, 128–9.

[254] Schmuhl, *Rassenhygiene*, 202–3, 215–7.

[255] Friedlander, *The Origins*, 83–5; Klee, *„Euthanasie“*, 174–90; Klee (ed.), *Dokumente*, 105–16, 184–90; Burleigh, *Death*, 135–46.

[256] *Apud* Klee (ed.), *Dokumente*, 125 (box); pentru procedură, vezi și Friedlander, *The Origins*, 93–110.

[257] Klee, *„Euthanasie“*, 149–52; Klee (ed.), *Dokumente*, 149–59; Burleigh, *Death*, 146–9; Schmuhl, *Rassenhygiene*, 203–8.

[258] Friedlander, *The Origins*, 85.

[259] Wirth *apud* Klee (ed.), *Dokumente*, 124–5; relatare în linii mari în *ibid.*, 119–42; Friedlander, *The Origins*, 102–6; și Burleigh, *Death*, 149–57.

[260] Friedlander, *The Origins*, 109–10. Vezi și Johannes Tuchel (ed.), *„Kein Recht auf Leben“. Beiträge und Dokumente zur Entrechtung und Vernichtung „lebensunwerten Lebens“ im Nationalsozialismus* (Berlin, 1984), și Roland Müller (ed.), *Krankenmord im Nationalsozialismus. Grafeneck und die „Euthanasie“ in Südwestdeutschland* (Stuttgart, 2001), o colecție de documente din cadrul discuțiilor.

[261] Burleigh, *Death*, 169–73.

[262] *Apud* Klee (ed.), *Dokumente,* 307; vezi şi Schmuhl, *Rassenhygiene,* 207–11.

[263] Klee (ed.), *Dokumente,* 209; Friedlander, *The Origins,* 116–21; Lothar Gruchmann, „Ein unbequemer Amtsrichter im Dritten Reich. Aus den Personalakten des Dr. Lothar Kreyssig", *VfZ* 32 (1984), 463–88.

[264] Klee, *„Euthanasie",* 255–8; relatare de ansamblu în Kurt Nowak, *„Euthanasie" und Sterilisation im „Dritten Reich". Die Konfrontation der evangelischen und katholischen Kirche mit dem „Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses" und der „Euthanasie"-Aktion* (Göttingen, 1984 [1978]).

[265] Shirer, *Berlin Diary,* 398–401, 447–51.

[266] Klee (ed.), *Dokumente,* 151–62 (republicare a întregii consemnări); Klee, *„Euthanasie",* 285.

[267] *Apud* Klee (ed.), *Dokumente,* 213–4.

[268] Friedlander, *The Origins,* 113–4; Burleigh, *Death,* 166–9; Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik,* 170–2; Schmuhl, *Rassenhygiene,* 312–46.

[269] Ulrich von Hassell, *The von Hassell Diaries. The Story of the Forces against Hitler inside Germany 1938–1944* (Boulder, Colorado, 1994 [1946]), 150, 159, 165.

[270] Klee (ed.), *Dokumente,* 143.

[271] Klee, *„Euthanasie",* 278–85; Burleigh, *Death,* 167–8; Kurt Nowak, „Sterilisation, Krankenmord und Innere Mission im «Dritten Reich»", în Achim Thom şi Gennadij Caregorodcev (eds.), *Medizin unterm Hakenkreuz* (Berlin, 1989), 167–79. Pentru diviziunile din cadrul Bisericii Evanghelice şi relaţia acesteia cu regimul înainte de război, vezi Evans, *The Third Reich in Power,* 220–33.

[272] *Ibid.,* 234–53.

[273] Beth A. Griech-Polelle, *Bishop von Galen. German Catholicism and National Socialism* (New Haven, 2002), 58–73; Evans, *The Third Reich in Power,* 515–6.

[274] Evans, *The Third Reich in Power,* 239.

[275] Klee (ed.), *Dokumente,* 167–8, 193.

[276] *Ibid.,* 170–3; Griech-Polelle, *Bishop von Galen,* 76–7.

[277] Klee (ed.), *Dokumente,* 182–4; Burleigh, *Death,* 174–6; Griech-Polelle, *Bishop von Galen,* 76–8 (care menţionează declaraţia lui Burleigh ca şi cum ar fi a lui Faulhaber).

[278] Klee (ed.), *Dokumente,* 183.

[279] *Ibid.,* 184. Accentul pus în aceste varii documente pe caracterul nelegitim al crimei împotriva celor *nevinovaţi* reflecta sprijinul îndelungat al Bisericii Catolice şi al organizaţiilor sale laice pentru pedeapsa cu moartea: vezi Richard J. Evans, *Rituals of Retribution. Capital Punishment in Germany 1600–1987* (Oxford, 1996), 76–7, 332–3, 336–8, 432–3, 604–6, 654–5, 711–4, 797–9.

[280] Klee (ed.), *Dokumente,* 193; prezentare generală în Schmuhl, *Rassenhygiene,* 346–54.

[281] *Ibid.,* 178–86, 82–3.

[282] Griech-Polelle, *Bishop von Galen,* 84–5, 186–96; Burleigh, *Death,* 176–8; texte în Peter Löffler (ed.), *Bischof Clemens August Graf von Galen: Akten, Briefe und Predigten, 1933–1946* (2 vol., Mainz, 1988).

[283] Trus, *„...vom Leid erlösen",* 147–8.

[284] Griech-Polelle, *Bishop von Galen,* 86; Klee, *„Euthanasie",* 335–9.

285 Joachim Kuropka (ed.), *Meldungen aus Münster, 1924–1944. Geheime und vertrauliche Berichte von Poliei, Gestapo, NSDAP und ihren Gliederungen, staatlicher Verwaltung, Gerichtsbarkeit und Wehrmacht über die politische und gesellschaftliche Situation in Münster* (Münster, 1992).

286 Raport în Boberach (ed.), *Meldungen*, IX, 3,175–8, şi, de asemenea, republicat în Trus, *„...vom Leid erlösen"*, 138–41. Vezi şi Griech-Polelle, *Bishop von Galen*, 86–93; Burleigh, *Death*, 209–19; Karl Ludwig Rost, *Sterilisation und Euthanasie im Film des „Dritten Reiches". Nationalsozialistische Propaganda in ihrer Beziehung zu rassenhygienischen Massnahmen des NS-Staates* (Berlinb, 1984), 166–8; şi Kurt Nowak, „Widerstand, Zustimmung, Hinnahme. Das Verhalten der Bevölkerung zur «Euthanasie»", în Norbert Frei (ed.), *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit* (München, 1991), 235–51.

287 Lothar Gruchmann, „Euthanasie und Justiz im Dritten Reich", *VfZ* 20 (1972), 235–79, la 278–9.

288 Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 173; Gruchmann, „«Euthanasie»", 277.

289 Burleigh, *Death*, 178–80, exagerează cazul împotriva Bisericii Catolice; Friedlander, *The Origins*, 111–2, îl consideră, mai mult sau mai puţin, inutil şi dă crezare mai mult opiniei publice decât Bisericilor; Griech-Polelle, *Bishop von Galen*, 92–93, face un rezumat raţional al argumentelor şi arată că predicile lui Galen exprimau în termeni religioşi opinia publică generală.

290 Analiză excelentă în Longerich, *Politik der Vernichtung*, 241–2.

291 Argumentele din Omer Bartov, *The Eastern Front 1941–1945: German Troops and the Barbarization of Warfare* (London, 1985); şi *idem*, *Hitler's Army* (Oxford, 1991), care datează aceste fenomene de la invazia Uniunii Sovietice încolo; vezi critica din Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 191, şi expunerile din diferite lucrări care susţin că războiul german de exterminare rasială în Est a început abia în 1941, în Böhler, *Auftakt*, 9–16.

292 Tadeusz Piotrowski, *Poland's Holoaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces, and Genocide in the Second Republic, 1918–1947* (Jefferson, North Carolina, 1998); Böhler, *Auftakt*, 241–7.

293 Berndt şi Strecker (eds.), *Polen*; Richard J. Evans (ed.), *Kneipengespräche im Kaiserreich. Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914* (Hamburg, 1989), 361–83; Rosemarie Leuschen-Seppel, *Sozialdemokratie und Antisemitismus im deutschen Kaiserreich* (Bonn-Bad Godesberg, 1978).

294 Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 292 (scrisoare adresată fiului, 23 noiembrie 1939).

295 Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 56 (scrisoare adresată soţiei, 22 aprilie 1941).

296 *Ibid.*, 56 (scrisoare adresată soţiei, 25 aprilie 1941).

297 *Ibid.*, 57 (scrisoare adresată familiei, 30 aprilie 1941).

298 *Ibid.*

299 Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 121–43.

300 Evans, *The Coming of the Third Reich*, 61.

301 Vezi Rossino, *Hitler Strikes Poland*, argument împotriva lui Jürgen Förster, „Jewish Policies of the German Military, 1939–1942", în Asher Cohen *et al.* (eds.),

The Shoah and the War (New York, 1992), 53–71, la 56, şi Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen*, 137, 273.

[302] Roger Moorhouse, *Killing Hitler. The Third Reich and the Plots against the Führer* (London, 2006), 36–58, e cea mai recentă relatare pe acest subiect. Vezi şi Peter Hoffmann, *Hitler's Personal Security* (London, 1979), 105–11.

[303] *Ibid.*, Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head. The Story of Hitler's SS* (London, 1972 [1966]), 264–6.

[304] *Ibid.*, Kershaw, *Hitler 1936-1945*, 271–5.

[305] Boberach (ed.), *Meldungen*, III. 449: Bericht zur innenpolitischen Lage Nr. 15, 13 noiembrie 1939.

[306] Shirer, *Berlin Diary*, 194–5 (9 noiembrie 1939).

[307] Alan Bullock, *Hitler. A Study in Tyranny* (London, 1953), 566–7, susţinea că Gestapoul era de vină, la fel ca şi Peter Padfield, *Himmler: Reichsführer-SS* (London, 1990), 283. Vezi totuşi şi Anton Hoch, „Das Attentat auf Hitler im Münchener Bürgerbräukeller 1939", *VfG* 17 (1969), 383–413 şi mai ales Lothar Gruchmann (ed.), *Autobiographie eines Attentäters. Johann Georg Elser. Aussage zum Sprengstoffanschlag im Bürgerbräukeller, München, am 8. November 1939* (Stuttgart, 1970).

[308] Moorhouse, *Killing Hitler*, 58.

[309] Hans-Adolf Jacobsen (ed.), *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges 1939–1940* (Göttingen, 1956), 5–7. Pentru avertismentul anterior al generalului, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 633, 642, 668–70.

[310] International Military Tribunal, Nuremberg: ND 789–PS.

[311] Fedor von Bock, *Generalfeldmarschall Fedor von Bock. Zwischen Pflicht und Verweigerung. Das Kriegstagebuch* (ed. Klaus Gerbet, München, 1995) 78–9 (23 noiembrie 1939).

[312] Pentru confruntarea din 1938, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 668–71; pentru conflictele din 1939–40 şi relansarea complotului, vezi Kershaw, *Hitler 1936-1945*, 262–71, şi Johannes Hürter, *Hitlers Heerführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42* (München, 2007), 163–71.

[313] Tooze, *The Wages of Destruction*, 331–43. Pentru o relatare atotcuprinzătoare a programului de construcţie a avioanelor, vezi Lutz Burdass, *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland* (Düsseldorf, 1998). Problema proviziilor era o grijă pe care Halder o menţionează constant în jurnal în aceste luni (Halder, *Kriegstagebuch*, I, *passim*).

[314] Rolf-Dieter Müller, „Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegführung", *DRZW* V/1.349–689, la 349–405 2. Tooze, *The Wages of Destruction*, 343–8.

[315] Müller, „Die Mobilisierung", 453–85.

[316] Evans, *The Third Reich in Power*, 364–5.; pentru Todt vezi *ibid.*, 322–5.

[317] Weinberg, *A World at War*, 100–3; Catherline Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939–1945* (London, 2005), 67–70. Pentru politica germană, vezi Gerd R. Ueberschär, *Hitler und Finnland 1938-1941* (Wiesbaden, 1978).

[318] Merridale, *Ivan's War*, 44–7, 57–60, 67–71.

[319] Weinberg, *A World at War*, 105–7; John Erickson, *The Soviet High Command* (London, 1962), 541–52; Tomas Ries, *Cold Will: The Defence of Finland*

(London, 1988); Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939-1953* (London, 2006), 46–55; Chris Bellamy, *Absolute War. Soviet Russia in the Sec ond World War: A Modern History* (London, 2007), 69–98.

[320] Thomas K. Derry, „Norway", în Stuart J. Woolf (ed.), *European Fascism* (London, 1968), 217–30, la 217–24.

[321] Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen*, 47–50. Derry, „Norway", 224–6; Weinberg, *A World at War*, 114–5; Oddvar K. Hoidal, *Quisling: A Study in Treason* (Oslo, 1989); Carl-Axel Gemzell, *Raeder, Hitler und Skandinavien* (Lund, 1965). Pentru vizita lui Quisling la Berlin din decembrie 1939 şi rolul-cheie jucat de Raeder în pregătirea de dinainte de război, vezi Hans-Martin Ottmer, *„Weserübung". Der deutsche Angriff auf Dänemark und Norwegen im April 1940* (München, 1994), 24–6, 2–17.

[322] Bernd Stegemann, „Operation Weserübung", în *GSWW*, II. 206–19, la 211–12; Ottmer, *„Weserübung"*, 67–79.

[323] Stegemann, „Operation Weserübung", 207–11; Ottmer, *„Weserübung"*, 79–131.

[324] Vidkun Quisling, *Quisling ruft Norwegen! Reden und Aufsätze* (München, 1942), 96–7, 105, 137.

[325] Stegemann, „Operation Weserübung", 212–5.

[326] Weinberg, *A World at Arms*, 119–21; Shirer, *Berlin Diary*, 254 (2 mai 1940).

[327] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 54 (21 martie 1940).

[328] Roy Jenkins, *Churchill* (London, 2001), 573–84; Peter Clarke, *Hope and Glory: Britain 1900–1990* (London, 1996), 1922–4; şi, pentru intervenţia făcută de Amery în dezbatere, la 2 septembrie 1939, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 702.

[329] *Apud* Jenkins, *Churchill*, 591.

[330] Jacobsen (ed.), *Dokumente*, 64–5, 155–6; Hans-Adolf Jacobsen, *Fall Gelb: Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* (Wiesbaden, 1957); Karl-Heinz Frieser, *Blitzkrieg-Legende. Der Westfeldzug 1940* (München, 1996 [1995]), 15–70 pentru caracterul improvizat, de termen scurt, al planului, 71–116 pentru conflictele iscate în ierarhia militară din cauza acestuia.

[331] Shirer, *Berlin Diary*, 275–6 (20 May 1940); Hans Umbreit, „The Battle for Hegemony in Western Europe", în *GSWW* II, 227–326, la 270–80; Julian Jackson, *The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940* (Oxford, 2003), 9–39; Ernest R. May, *Strange Victory: Hitler's Conquest of France* (New York, 2000).

[332] Shirer, *Berlin Diary*, 277–9 (20 mai 1940).

[333] Weinberg, *A World at Arms*, 124–6.

[334] Umbreit, „The Battle", 37; Frieser, *Die Blitzkrieg-Legende*, 428.

[335] Jackson, *The Fall of France*, 37–9.

[336] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 101 (24 februarie 1940).

[337] Jackson, *The Fall of France*, 42–7; Umbreit, „The Battle", 278–304; descriere însufleţită în Tooze, *The Wages of Destruction*, 374–8; detalii despre folosirea amfetaminei în Werner Pieper (ed.), *Nazis on Speed: Drogen im 3. Reich* (Loherbach, 2002), 325–30; cea mai competentă relatare recentă în Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 173–362.

[338] Jackson, *The Fall of France*, 9–12.

[339] *Ibid.*, 58–62.

[340] Jackson, *The Fall of France*, 85–94, oferă o prezentare raţională a acestor evenimente extrem de contestate; vezi şi Ian Kershaw, *Hitler 1936–1945: Nemesis* (London, 2000), 295–6.

[341] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 135 (26 mai 1940), 140 (30 mai 1940); Hans-Adolf Jacobsen, *Dünkirchen. Ein Beitrag zur Geschichte des Westfeldzuges 1940* (Nedckargemünd, 1958), 70–122, 203, şi *idem*, (ed.), *Dokumente zum Westfeldzug 1940* (Göttingen, 1960), 114–46, ambele susţin că Rundstedt e răspunzător; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 363–94, subliniază rolul lui Hitler.

[342] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 143 (2 iunie 1940).

[343] Jackson, *The Fall of France*, 94–100.

[344] *Ibid.*, 101–6.

[345] *Ibid.*, 107–73; Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 399–409; May, *Strange Victory*, 448–9, argumentează optimismul trupelor franceze în stadiile iniţiale ale invaziei.

[346] Irene Nemirowsky, *Suite Française* (London, 2007 [2004]), 50.

[347] *Ibid.*, 42.

[348] Jackson, *The Fall of France*, 174–82; Hanna Diamond, *Fleeing Hitler: France 1940* (Oxford, 2007).

[349] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 62 (12 iunie 1940).

[350] Shirer, *Berlin Diary*, 328–32. (21iunie 1940).

[351] Jackson, *The Fall of France*, 232; ancheta generală cea mai competentă rămâne cea din *idem*, *France: The Dark Years 1940–1944* (Oxford, 2001).

[352] Frieser, *Blitzkrieg-Legende*, 409–35.

[353] Albert Speer, *Inside the Third Reich Memoirs* (London, 1971 [1970]), 170–2 (menţionată şi în Nicholas, *The Rape of Europa*, 118).

[354] Shirer, *Berlin Diary*, 260–3 (10–11 mai 1939).

[355] Lore Walb, *Ich, die Alte – ich, die Junge. Konfrontation mit meinen Tagebüchern 1933–1945* (Berlin, 1997), 177 (21 mai 1940).

[356] Boberach (ed.), *Meldungen*, 1,163 (23 mai 1940).

[357] *Ibid.*, 1,189 (30 mai 1940), 1,261 (17 iunie 1940).

[358] *Ibid.*, 1,274–5 (20 iunie 1940).

[359] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 294 (scrisoarea din 25 noiembrie 1939).

[360] *Ibid.*, 356 (11 iunie 1940, scrisoare adresată fiului).

[361] Luise Solmitz, *Tagebuch* XI. 551, 560, 563, 565–6 (12 iunie 1940, 17 iunie 1940, 21 iunie 1940).

[362] Gerhard L. Weinberg, „Hitler and England, 1933–1945: Pretense and Reality“, *German Studies Review* 8 (1988), 299–309, susţine că pe Hitler nu l-a interesat niciodată să negocieze cu Marea Britanie; vezi şi Weinberg, *A World at War*, 89–95.

[363] Frances Donaldson, *Edward VIII* (London, 1974), 191–206, 327–34, 359–77; Michael Bloch, *Operation Willi. The Plot to Kidnap the Duke of Windsor, July 1940* (London, 1984); Walter Schellenberg, *The Memoirs of Hitler's Spymaster* (London, 2006 [1956]).

[364] Weinberg, *A World at War*, 118.

[365] Charles S. Thomas, *The German Navy in the Nazi Era* (London, 1990), 119.

[366] Shirer, *Berlin Diary*, 355, 358 (19–20 iulie 1940).

[367] Walb, *Ich, die Alte*, 185 (17 iunie 1940).

[368] Domarus, *Hitler*, III. 2,062 (19 iulie 1940), Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 301–8. Pentru argumentul conform căruia o pace separată ar fi salvat Imperiul Britanic, vezi John Charmley, *Churchill: The End of Glory. A Political Biography* (London, 1993), 422–32.

[369] Karl Klee, *Das Unternehmen „Seelöwe". Die geplante deutsche Landung in England 1940* (Göttingen, 1958); *idem, Dokumente zum Unternehmen „Seelöwe". Die geplante deutsche Landung in England 1940* (Göttingen, 1959), ambele susțin că problema s-a datorat lipsei unei planificări timpurii.

[370] Walter Schellenberg, *Invasion 1940. The Nazi Invasion Plan for Britain* (London, 2000), mai ales 93–104, 123.

[371] Richard Overy, *The Battle* (London, 2000), 90–6.

[372] *Ibid.*, mai ales 3–89.

[373] *Ibid.*, 60–2, 162.

[374] Tooze, *The Wages of Destruction*, 249–50, 400–1. Pierderile suferite de germani sunt enumerate în Budrass, *Flugzeugindustrie*, 557–62.

[375] Shirer, *Berlin Diary*, 377 (17 august 1940).

[376] Ulrich Steinhilfer și Peter Osborne, *Spitfire on My Tail. A View from the Other Side* (Bromley, 1989), 279 (19 august 1940).

[377] *Ibid.*, 289 (31 august). Termenul original e *Horridoh!*

[378] Domarus, *Hitler*, III. 2,086 (4 septembrie 1940).

[379] *Ibid.*, 2,072 (1 august 1940, directiva nr. 17); pentru un punct de vedere contrar, vezi Kershaw, *Hitler*, II. 309; argumentare relevantă în Horst Boog, „The Strategic Air War in Europe and Air Defence of the Reich", în *GSWW* VII. 9–458, la 357–67.

[380] Overy, *The Battle*, 90–6; Klaus A. Maier, „The Battle of Britain", *GSWW* II.374–407.

[381] Overy, *The Battle*, 90–6; Alfred Price, *Blitz on Britain* (Shepperton, 1977); Tooze, *The Wages of Destruction*, 447–8.

[382] Steinhilfer and Osborne, *Spitfire*, 295 (17 septembrie 1940).

[383] *Ibid.*, 319 (scrisoare adresată tatălui, 19 octombrie 1940).

[384] Halder, *Kriegstagebuch*, II.128 (7 octombrie 1940).

[385] *Ibid.*, I. 99 (14 septembrie 1940).

[386] Walb, *Ich, die Alte*, 197 (10 septembrie 1940).

[387] F. Harry Hinsley, *British Intelligence in the Second World War* (5 vol., London, 1979–?), I. 318.

[388] Walb, *Ich, die Alte*, 200 (3 octombrie 1940).

[389] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen* 103, (31 decembrie 1940).

[390] Overy, *The Battle*, 97–135.

[391] *Apud* Paul Preston, *Franco: A Biography* (London, 1993), 397–8.

[392] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 329–30; Paul Preston, „Franco and Hitler: the Myth of Hendaye 1940", *Contemporary European History I* (1992), 1–16; *idem, Franco*, 399.

[393] Richard Bosworth, *Mussolini's Italy: Life under the Dictatorship 1915–1945* (London, 2005), 415–20.

[394] Denis Mack Smith, *Mussolini* (London, 1983 [1981]), 269–91; Umbreit, „The Battle", 304–13.

[395] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 331.

[396] Detlef Vogel, „Das Eingreifen Deutschlands auf dem Balkan", *DRZW)* III.417–511 (statistici la 413); Mack Smith, *Mussolini*, 298–302; Martin Clark, *Modern Italy 1871–1982* (Harlow, 1984), 285–8.

[397] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 148–9; Mack Smith, *Mussolini*, 308.

[398] Clark, *Modern Italy*, 286.

[399] Mack Smith, *Mussolini*, 310–11; Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 245–7.

[400] Bernd Stegemann, „Die italienisch-deutsche Kriegführung im Mittelmeer und in Afrika", *DRZW* III.591–682, la 591–621.

[401] Halder, *Kriegstagebuch*, I. 377 (23 April 1941), II. 48 (6 iulie 1941).

[402] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 748–9, 992–4; Weinberg, *A World at Arms*, 211–5, 222–5, 361–3; Stegemann, „Die italienisch-deutsche Kriegführung", 621–82; Reinhard Stumpf, „The War in the Mediterranean Area 1942–1943: Operations in North Africa and the Central Mediterranean", *GSWW* VI.631–840, la 631–54 şi 661–748.

[403] Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (London, 1987 [1986]), 578; *idem, The Routledge Atlas of the Holocaust* (London, 2002) [1982]), hărţi la 59, 188; Robert Satloff, *Among the Righteous: Lost Stories from the Holocaust's Long Reach into Arab Lands* (New York, 2006).

[404] Andreas Hillgruber (ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (2 vol., Frankfurt am Main, 1967–70), I.664–6.

[405] Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (London, 2006), 76.

[406] Tooze, *The Wages of Destruction*, 381–2.

[407] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 744–5; Gerhard Schreiber, „Deutschland, Italien und Sudosteuropa. Von der politischen und wirtschaftlichen Hegemonie zur militärischen Aggression", în *DRZW* III. 278–414, Weinberg, *A World at Arms*, 195–6; Jürgen Förster, „Die Gewinnung von Verbündeten in Südosteuropa", în *DRZW* IV. *Der Angriff auf die Sowjetunion* (Stuttgart, 1983), 327–64, la 327; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 191–5; Randolph L. Braham (ed.), *The Tragedy of Romanian Jewry* (New York, 1994); Mihail Sebsatian, *„Voller Entsetzen, aber nicht verzweifelt". Tagebücher 1935–44* (ed. Edward Kanterian, Berlin, 2005). Pentru fascismul şi antisemitismul din România, vezi Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals* (Oxford, 1991) (şi mai ales Stephen Fischer-Galati, „The Legacy of Anti-Semitism", 1–28); Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914–45* (London, 1995), 134–8, 391–7; descriere temeinică a evenimentelor în Keith Hitchins, *Rumania 1866–1947* (Oxford, 1994), 376–471 (mai ales 451–71). De departe cea mai bună relatare despre Antonescu disponibilă acum e în Dennis Deletant, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44* (London, 2006); pentru o descriere detaliată a evenimentelor menţionate mai sus, vezi *ibid.*, 8–68. O lucrare de mare preţ pe frontul diplomatic: Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen, 1938–1944* (Wiesbaden, 1954), mai ales 80–104, 156–64, 200–08 pentru negocierile

asupra proviziilor de petrol. Incidentul de la abator e prezentat în Robert St. John, *Foreeign Correspondent* (London, 1960), 180.

[408] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 1,011–2.

[409] Kershaw, *Hitler*, II. 360–3; Detlef Vogel, „Das Eingreifen Deutschlands auf dem Balkan", *DRZW* III. 417–511, la 417–47.

[410] Vogel, „Das Eingreifen", 458–84; Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation 1941–44* (London, 1993), 1–8, 15–18; Peter Calvocoressi şi Guy Wint, *Total War. Causes and Courses of the Second World War* (Harmondsworth, 1974 [1972]), 154–60 (deşi întru câtva depăşită, e totuşi o lucrare valoroasă); Weinberg, *A World at Arms*, 218–22.

[411] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 213–5; Vogel, „Das Eingreifen", 485–511.

[412] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 215.

[413] Pöppel, *Heaven and Hell*, 67.

[414] *Apud* Mazower, *Inside Hitler's Greece*, 23–4.

[415] *Ibid.*, 23–32; Rainer Eckert, *Vom „Fall Marita" zur „Wirtschaftlichen Sonderaktion". Die deutsche Besatzungspolitik in Griechenland vom 6. April 1941 bis zur Kriegswende im Februar/März 1943* (Frankfurt am Main, 1992), 85–142.

[416] Mazower, *Inside Hitler's Greece*, 32–52.

[417] *Ibid.*, 85–96, 235–8; *idem*, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950* (London, 2004), 421–4.

[418] Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914–45* (London, 2001 [1995]), 404–6; Ladislaus Hory şi Martin Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945* (Stuttgart, 1965 [1964]), 15–38; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration* (Stanford, CA, 2001), 47–174; Gert Fricke, *Kroatien 1941–1944. Der „Unabhängige Staat" in der Sicht des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, laise v Hortenau* (Freiburg, 1972), 10, 25–67.

[419] Hory şi Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, 39–58.

[420] Misha Glenny, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and the Great Powers* (London, 1999), 498–502: Hory şi Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, 75–106; Payne, *A History of Fascism*, 410; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 256–7; detalii înfiorătoare şi fotografii în Edmond Paris, *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecution and Massacres* (Chicago, 1961), mai ales 88–126 şi 162–205.

[421] *Apud* Pars, *Genocide*, 109–10l; vezi şi *ibid.*, 127–61 pentru lagărele de concentrare.

[422] Milan Ristovic, „Yugoslav Jews Fleeing the Holocaust, 1941–1945", în John K. Roth şi Elisabeth Maxwell (eds.), *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide* (London, 3 vol., 2001), I.512–26; Glenny, *The Balkans*, 300–2; Payne, *A History of Fascism*, 409–10; Hory şi Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, 75–92; Stella Alexander, *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac* (New York, 1987); Enver Redzic, *Bosnia and Herzegovina in the Second World War* (London, 2005); Tomasevich, *War and Revolution*, 380–415 pentru regimul de teroare al mişcării Ustaşa, şi 511–79 pentru rolul jucat de Biserica Catolică. O analiză detaliată a celor omorâţi în campania ucigaşă a regimului Ustaşa poate fi

găsită în Marko Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia. The Partisans and the Chetniks, 1941–1943* (London, 2006), 19–28.

[423] Evans, *The Coming of the Third Reich*, 316.

[424] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 306–7.

[425] *Ibid.*, 307–8, 335 (citat din Jurnalul lui Halder) și 924 n. 157; Bernd Stegemann, „Hitlers Kriegszeiele im ersten Kriegsjahr 1939/40. Ein Beitrag zur Quellenkritik", *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 27 (1980), 93–105. Pentru antisemitismul stalinist, vezi Herf, *The Jewish Enemy*, 93. Pentru o relatare amănunțită a modului în care s-a decis invazia, vezi Jürgen Förster, „Hitlers Entscheidung für den Krieg gegen die Sowjetunion", în *DRZW* IV.3–37. Pentru discuțiile politice și a opțiunilor luate în calcul în vara anului 1940, vezi Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–41* (Frankfurt am Main, 1965), 144–277.

[426] Roberts, *Stalin's Wars*, 30–46.

[427] Tooze, *The Wages of Destruction*, 421–5.

[428] Halder, *Kriegstagebuch*, II. 49 (31 iulie 1940).

[429] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 173 (1 februarie 1941); repetată la 14 iunie 1941 (*ibid.*, 193).

[430] Kershaw, *Hitler*, II. 331–7; Weinberg, *A World at Arms*, 198–205.

[431] Glantz, *Barbarossa*, 12–8.

[432] Mawdsley, *Thunder in the East*, 19–20; Tooze, *The Wages of Destruction*, 429–36.

[433] Anthony F. Upton, *Finland 1939–40* (London, 1974); David Kirby, *Finland in the Twentieth Century* (London, 1979).

[434] Förster, „Die Gewinnung von Verbündeten", 338–47; vezi și Mark Axworthy *et al.*, *Third Axis, Fourth Ally. Romanian Armed Forces in the European War, 1941–1945* (London, 1995); și Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu*, 126–34; relatare mai generală, *idem*, *Hitlers Strategie*, 484–501.

[435] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 431–3; Förster, „Die Gewinnung von Verbündeten", 347–60.

[436] Forster, „Die Gewinnung von Verbündeten", 361–4; Weinberg, *A World at Arms*, 274–8.

[437] *Apud* Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War* (Stanford, CA, 1975), 1.

[438] Hans-Jürgen Hoppe, *Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter* (Stuttgart, 1979); Miller, *Bulgaria*, 93–106; Richard Crampton, *Bulgaria* (Oxford, 2007), 248–65.

[439] *Apud* Miller, *Bulgaria*, 76.

[440] Klukowski *Diary*, 158 (14 iunie 1941).

[441] Tooze, *The Wages of Destruction*, 321; Heinrich Schwendemann, *Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941: Alternative zu Hitlers Ostprogramm?* (Berlin, 1993), 373.

[442] Weinberg, *A World at War*, 201–5; Roberts, *Stalin's Wars*, 61–70.

[443] *Apud* Robert Service, *Stalin: A Biography* (London, 2004), 407.

[444] Service, *Stalin*, 406–9; Gabriel Gorodetsky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia* (London, 1999); Roberts, *Stalin's Wars*, 70–81;

Evan Mawdsley, *Thunder in the East. The Nazi-Soviet War 1941–1945* (London, 2005), 32–41.

[445] Glantz, *Barbarossa*, 28–32; pentru serviciul de spionaj sovietic, vezi Glantz, *Stumbling Colossus*, 233–57.

[446] Simon Sebag Montefiore, *Stalin. The Court of the Red Tsar* (London, 2003), 317.

[447] Kershaw, *Hitler 1936-1945*, 369–73, 378.

[448] *Apud* Rainer F. Schmidt, „Der Hess-Flug und das Kabinett Churchill", *VfG* 42 (1994), 1–38, la 15–16.

[449] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 369–81, efectiv respinge teoriile conspiraţioniste, în număr destul de mare şi deseori extrem de bizare, care s-au format în acea perioadă, dar şi ulterior, în jurul fugii lui Hess. De asemenea, argumentul conform căruia Hitler ar fi sancţionat, şi cu atât mai puţin ordonat, o astfel de escapadă nesăbuită, dar şi ideea că Hess sau Hitler a fost încurajat de către un „element pacifist" influent din cadrul guvernului britanic şi al serviciului secret – ca să exemplific doar două din teoriile mai puţin fanteziste – nu au nicio susţinere în realitate.

[450] Gerhard Engel, *Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943* (ed. Hildegard von Kotze, Stuttgart, 1974), 103–4.

[451] GTB MAY 41

[452] *Apud* Kershaw, *Hitler1936–1945*, 939, n. 210.

[453] Boberach (ed.), *Meldungen*, VII.2, 302 şi 2,313.

[454] Martin Broszat *et al.* (eds.), *Bayern in der NS-Zeit* (6 vol., München, 1977–83), I.148 (Aus Monatsbericht des Landrats, 31. 5. 1941).

[455] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 185 (10 mai 1941).

[456] Victor Klemperer, *Tagebücher 1940–1941*, 90 (21 mai 1941).

[457] Walb, *Ich, die Alte*, 219 (15 mai 1941).

[458] Kershaw, *The „Hitler Myth"*, 166–7.

[459] *Apud* Marie Vassilitschikov, *The Berlin Diaries of Marie „Missie" Vassilitchikov 1940–1945* (London, 1987 [1985]), 51–2, Hassell, *The von Hassell Diaries*, 196, 204, şi Gerhardt B. Thamm, *Boy Soldier. A German Teenager at the Nazi Twilight* (Jefferson, N. C., 2000), 34.

[460] Hugh R. Trevor-Roper, „The Mind of Adolf Hitler", în Adolf Hitler, *Hitler's Table Talk 1941–1944* (Oxford, 1988 [1953]), vii-xxxv, la xii-xiii.

[461] Hitler, *Hitler's Table-Talk*, 10 octombrie 1941.

[462] *Ibid.*, 23 septembrie 1941.

[463] Hitler, *Table-Talk*, 27 iulie 1941.

[464] Hitler, *Table-Talk*, 2/9, 9/10 şi 10/11 august 1941.

[465] *Ibid.*, 17 octombrie 1941.

[466] *Ibid.*, 2 şi 2/3 noiembrie 1941.

[467] *Ibid.*, 27 aprilie 1942.

[468] *Ibid.*, 18 iulie 1942.

[469] *Ibid.*, 17/18 octombrie 1941.

[470] *Ibid.*, 17 octombrie 1941 şi 22 iulie 1942.

[471] *Ibid.*, 9 august 1942.

[472] Longerich, *Politik*, 298; *apud* Madajcyk, *Die Okkupationspolitik*, 92.

[473] Alex J. Kay, „Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941", *Journal of Contemporary History* 41 (2006), 685–700; Tooze, *The Wages of Destruction*, 475–80.

[474] Czeslaw Madajczek *et al.*, *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan: Dokumente* (Berlin, 1994); Mechthild Rössler și Sabine Schleiermacher, *Der „Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik* (Berlin, 1993); Thomas Podranski, *Deutsche Siedlungspolitik im Osten. Die verswchiedenen Varianten des Generalplan Ost der SS* (Berlin, 2001).

[475] Evans, *The Third Reich in Power*, 419–28.

[476] Tooze, *The Wages of Destruction*, 463–73.

[477] Hitler, *Hitler's Table-Talk*, 11/12 iulie 1941.

[478] *Ibid.*, 22 iulie 1942.

[479] *Ibid.*, 9 august 1942.

[480] Halder, *Kriegstagebuch*, II.317–20.

[481] *Ibid.*, 336–7 (30 martie 1941).

[482] *Ibid.*

[483] *Apud* Longerich, *Politik*, 300–1; vezi și Hans-Adolf Jacobsen, „The *Kommissarbefehl* and Mass Executions of Soviet Russian Prisoners of War", în Helmut Krausnick *et al.*, *Anatomy of the SS State* (London, 1968 [1965]), 505–34 (traducerea integrală a ordinului din 6 iunie la 532–4).

[484] Vezi și Jürgen Förster, „Das Unternehmen «Barbarossa» als Eroberungs- und Vernichtungskrieg", în *DRZW* IV.413–47.

[485] Hans-Adolf Jacobsen, „The *Kommissarbefehl* and Mass Executions of Soviet Russian Prisoners of War", în Krausnick *et al.*, *Anatomy*, 505–35, la 517; Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 353–60; Bodo Scheurig, *Henning von Tresckow. Ein Preusse gegen Hitler* (Frankfurt am Main, 1987), 113–4; Christian Gerlach, „Hitlergegner bei der Heeresgruppe Mitte und die «Verbrecherischen Befehle»", în Gerd R. Überschär (ed.), *NS-Verbrechen und der militärische Widerstand gegen Hitler* (Darmstadt, 2000), 62–76; Johannes Hürter, „Auf dem Weg zur Militäropposition: Tresckow, Gersdorff, der Vernichtungskrieg und der Judenmord: Neue Dokumente über das Verhältnis der Heeresgruppe Mitte zur Einsatzgruppe B im Jahr 1941", *VfZ* 52 (2004), 527–62; argumentele lui Bock pot fi găsite în Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 190 (4 iunie 1941).

[486] *Apud* Förster, „Das Unternehmen", 416–7.

[487] *Apud ibid.*, 441.

[488] *Apud ibid.*, 446.

[489] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 238–9; vezi și Ortwin Buchbender, *Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart, 1978), iar pentru reacția comandanților superiori la „ordinele criminale" vezi Hürter, *Hitlers Heerführer*, 247–65.

[490] Longerich, *Politik*, 302–10, abordează într-un mod convingător detaliile controversei dintre Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (London, 1998 [1992]), și Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (London, 1996), deși problemele generale asupra cărora Goldhagen atrage atenția sunt în continuare dezbătute, și pe bună dreptate. Pentru context, vezi Helmut

Fangemann *et al.*, *„Parteisoldaten". Die Hamburger Polizei im „3. Reich"* (Hamburg, 1987); pentru îndoctrinare vezi Jürgen Matthäus, „Ausbildungsziel Judenmord? Zum Stellenwert der «weltanschaulichen Erziehung» von SS und Polizei im Rahmen der «Endlösung»", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47 (1999), 677–99; şi *idem et al.* (eds.), *Ausbildungsziel Judenmord? „Weltanschauliche Erziehung" von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der „Endlösung"* (Frankfurt am Main, 2003).

[491] *Apud* Longerich, *Politik*, 315.

[492] Longerich, *Politik*, 310–20, oferă o analiză migăloasă a dovezilor şi conchide că declaraţiile inculpaţilor din cadrul proceselor ţinute după încheierea războiului, precum cea a liderului Grupului Operativ, Ohlendorf, cum că dispoziţia generală ordona omorârea tuturor evreilor, fără distincţie, sunt lipsite de credibilitate din cauza intenţiei disculpatoare. Într-adevăr, după ce a fost condamnat la moarte, Ohlendorf şi-a rectificat declaraţia şi a spus că nu existase nicio astfel de dispoziţie. Vezi mai ales Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die „Genesis der Endlösung"* (Berlin, 1996). Pentru un punct de vedere contrar, vezi Richard Breitman, *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution* (London, 1991), 145–206. Pentru evreii din aparatul sovietic, vezi Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 276–7; detalii adiţionale în Mordechai Altschuler, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile* (Jerusalem, 1998).

[493] David M. Glantz, *Barbarossa: Hitler's Invasion of Russia 1941* (Stroud, 2001), 35.

[494] Rezumate concise în Weinberg, *A World at Arms*, 264–6; Glantz, *Barbarossa*, 35; şi Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 393–9. John Erickson, *Stalin's War with Germany*, I: *The Road to Stalingrad* (London, 1975), rămâne o sursă clasică, dar a fost inevitabil depăşită de studii mai recente, în special de documentele sovietice care au ieşit la iveală încă din 1990. Acelaşi lucru se poate spune despre o relatare mai amănunţită din *DRZW* IV, în care secţiunile care tratează Uniunea Sovietică nu mai sunt, însă, de actualitate. Cea mai recentă abordare e Bellamy, *Absolute War*. Vezi, de asemenea, şi discuţia despre modul în care au administrat generalii superiori campania, în Hürter, *Hitlers Heerführer*, 279–302.

[495] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 68 (11 iulie 1941).

[496] Karl Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat. Der Briefwechsel des münsterischen Ehepaares Agnes und Albert Neuhaus 1940–1944* (Münster, 1996), 223 (către Agnes Neuhaus, 25 iunie 1941).

[497] Konrad Elmshäuser şi Jan Lokers, *„Man muss hier nur hart sein." Kriegsbriefe und Bilder einer Familie (1934–1945)* (Bremen, 1999), 92 (Kalendereintrag Hans-Albert Giese, 22 iunie 1941).

[498] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 63 (scrisoare adresată familiei, 24 iunie 1941).

[499] *Apud* Merridale, *Ivan's War*, 96–7 (de asemenea, pentru detaliile anterioare acestui paragraf); Mawdsley, *Thunder in the East*, 59–69; Glantz, *Barbarossa*, 37–40. Pentru structura Armatei Roşii în 1941, vezi David M. Glantz, *Stumbling Colossus. The Red Army on the Eve of World War* ((Lawrence, Kansas, 1998).

[500] Merridale, *Ivan's War*, 86–7.

[501] *Ibid.*, 99.

[502] *Ibid.*, 99–100, 116, 122–3 (traducere uşor schimbată).

503 Hürter, *Hitlers Heerführer,* 393–404.

504 Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat,* 225 (către Agnes Neuhaus, 27 mai 1941).

505 Rudolf Stützel, *Feldpost. Briefe und Aufzeichnungen eines 17-jährigen 1940–1945* (Hamburg, 2005), 41; relatare de ansamblu în Hannes Heer (ed.), *„Stets zu erschiessen sind Frauen, die in der Roten Armee dienen. Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront* (Hamburg, 1995), 7, şi Hürter, *Hitlers Heerführer,* 359–76.

506 Klukowski, *Diary,* 173 (4 octombrie 1941).

507 *Ibid.*, 173 (5 octombrie 1941).

508 Merridale, *Ivan's War,* 123–5.

509 *Apud* Christian Streit, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* (Stuttgart, 1978), 131; vezi şi Hürter, *Hitlers Heerführer,* 377–93.

510 Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 557 (scrisoare adresată soţiei, 3 decembrie 1941).

511 Streit, *Keine Kameraden,* 9.

512 Halder, *Kriegstaqgebuch,* III. 289 (14 noiembrie 1941); pentru o relatare de ansamblu vezi Molotov *et al.*, *Soviet Government Statements,* 183–88.

513 Streit, *Keine Kameraden,* 201–88.

514 Andreas Hilger, *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung* (Essen, 2000), întrece studii anterior realizate, precum Kurt W. Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand. Eine Bilanz* (München, 1966). Pentru statistici, vezi Hilger, *Deutsche Kriegsgefangene,* 137, 370, 389; pentru reeducarea politică, în mare eşuată, vezi 220–54.

515 Christian Streit, „The Fate of the Soviet Prisoners of War", în Michael Berenbaum (ed.), *A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (London, 1990), 142–9; Alexander Dallin, *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies* (London, 1957), 409–27; Mawdsley, *Thunder in the East,* 102–5.

516 Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung* 298 (20 octombrie 1941); vezi şi *ibid.*, 312–3 (9 noiembrie 1941), care susţine că „Armata este răspunzătoare de viaţa şi siguranţa prizonierilor de război sau de orice fel, conform legilor şi convenţiilor de război".

517 Hürter, *Hitlers Heerführer,* 377–93.

518 Mawdsley, *Thunder in the East,* 102–5.

519 Service, *Stalin,* 410–24; Merridale, *Ivan's War,* 83; Sebag Montefiore, *Stalin,* 330–3, de asemenea, face referire la diferite versiuni ale declaraţiilor lui Stalin, toate la fel de vulgare, înregistrate de diverşi memorialişti. Versiunea citată aici e atestată atât de Molotov, cât şi de Chadaev. Referitor la faptul că Stalin nu era pregătit, vezi *Stalin's Wars,* 61–70. Scepticismul lui Roberts faţă de nechibzuinţa lui Stalin e pus la îndoială de cronologie, autorul nu realizează că incidentul s-a petrecut la sfârşitul lunii iunie, nu imediat după invazie (89–95).

520 Hoffmann, *Hitler's Personal Security,* 216–63.

521 Halder, *Kriegstagebuch,* III. 38 (3 iulie 1941).

[522] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 405–7; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 227–8

[523]*Apud* Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 405.

[524]*Ibid.*, 399 şi 944 n. 40; Hitler, *Hitler's Table Talk*, 17 septembrie 1941; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, 9 iulie 1941.

[525] Walb, *Ich, die Alte*, 225 (30 iunie 1941).

[526] Broszat *et al.*, *Bayern*, I.149 („Aus Monatsbericht der Gendarmerie-Station Heiligenstadt, 25. 6. 1941" şi „Aus Monatsbericht der Gendarmerie-Station Waischenfeld, 26. 6. 1941").

[527] Luise Solmitz, *Tagebücher*, 662 (23 iunie 1941).

[528] Jochen Klepper, *Uberwindung. Tagebücher und Aufzeichnungen aus dem Kriege* (Stuttgart, 1958), 50 (22 iunie 1941).

[529] Maschmann, *Account Rendered*, 82.

[530] Broszat *et al.*, *Bayern*, I. 149–50 („Aus Monatsbericht der Gendarmerie-Station Ebermannstadt, 27. 6. 1941").

[531]*Ibid.*, I.152 („Aus Monatsbericht des Gendarmerie-Kreisführers, 29. 8. 1941").

[532] Merridale, *Ivan's War*, 84–7; Sebag Montefiore, *Stalin*, 332–4.

[533] Merridale, *Ivan's War*, 110–1, 115–7.

[534]*Ibid.*, 114–6, de asemenea, pentru citate; Roberts, *Stalin's Wars*, 95–103; rezervele de care dispuneau sovieticii sunt discutate în Glantz, *Barbarossa*, 15.

[535] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 210 (6 iulie 1941).

[536] Halder, *Kriegstagebuch*, III. 53 (8 iulie 1941).

[537] Rolf-Dieter Müller, „Das Scheitern der wirtschaftlichen «Blitzkrieg-strategie»", *DRZW* IV.936–1029, mai ales 989–1015; detalii ilustrative în Anatoly Kuznetsov, *Babi Yar: A Document in the Form of a Novel* (London, 1970 [1966]), 149–52.

[538] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 63 (jurnal, 23 iunie 1941).

[539]*Ibid.*, 64 (Heinrici familiei, 4 iulie 1941).

[540] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 124 (31 iulie 1941), 129 (24 august 1941).

[541]*Apud* Theo J. Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Oxford, 1989), 109.

[542] Birgit Beck, *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945* (Paderborn, 2004), 105–16 (pentru bordelurile militare), 326–8 pentru judecarea acuzaţiilor de viol.

[543] Nicholas, *The Rape of Europa*, 185–201; de asemenea, Molotov *et al.*, *Soviet Government Statements*, 198–209. Pentru o analiză a jafurilor şi furturilor menţionate în scrisorile soldaţilor, vezi şi Martin Humburg, *Das Gesicht des Krieges. Feldpostbriefe von Wehrmachtssoldaten aus der Sowjetunion 1941–1944* (Opladen, 1998), 164–70. Pentru o privire de ansamblu a modului în care au fost trataţi civilii, vezi Hürter, *Hitlers Heerführer*, 465–508.

[544] Elmshäuser şi Lokers (ed.), *„Man muß hier nur hart sein"*, 93 (Hans-Albert Giese către Frieda Giese, 12 iulie 1941), şi 102 (Hans-Albert Giese către Fieda Giese, 17 iulie 1941).

[545] Hürter, *Hitlers Heerführer*, 442–49.

[546]*Ibid.*, 97 (23 octombrie 1941).

[547] Latzel, „Tourismus und Gewalt", 449–51. Vezi şi Dieter Reifahrth şi Viktoria Schmidt-Linsenhoff, „Die Kamera der Täter", în *Ibid.*, 475–503, şi Bernd Hüppauf, „Der entleerte Blick hinter der Kamera", în *Ibid.*, 504–50.

[548] Alois Scheuer, *Briefe aus Russland. Feldpostbriefe des Gefreiten Alois Scheuer 1941–1941* (st. Ingbert, 2000), 31 (15 august 1941).

[549] Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat*, 286 (către Agnes, 16 august 1941).

[550] *Ibid.*, 431 (către Agnes, 28 februarie 1942).

[551] *Ibid.*, 500.

[552] Vezi ordinele lui Hitler cu privire la lupta împotriva partizanilor, în Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen*, 201–9.

[553] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 62 (jurnal, 23 iunie 1941).

[554] *Ibid.*, 65 (scrisoare adresată soţiei, 6 iulie 1941); o privire de ansamblu asupra modului în care au fost trataţi partizanii, în *idem, Hitlers Heerführer*, 404–41.

[555] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 107 (7 noiembrie 1941);

[556] Schulte, *The German Army*, 86–149

[557] Glantz, *Barbarossa*, 57–74.

[558] Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA., 2004), 15–17; Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, N.J., 2002), 229; Fred C. Koch, *The Volga Germans in Russia and the Americas, from 1763 to the Present* (London, 1977), 284–8; J. Otto Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949* (Westport, Conn., 1999); Jörg Baberowski, *Der Feind ist überall: Stalinismus im Kaukasus* (München, 2003), 553–632; privire de ansamblu în Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, Mass., 2001).

[559] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 218–9 (15 iulie 1941), 229 (24 iulie 1941).

[560] Horts Slesina, *Soldaten gegen Tod und Teufel. Unser Kampf in der Sowjetunion. Eine soldatische Deutung* (Düsseldorf, 1942), 164.

[561] Scheuer, *Briefe aus Russland*, 30 (7 august 1941).

[562] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 69 (20 iulie 1941). Vezi şi descrierea însufleţită a unui contraatac efectuat de Armata Roşie în Rudolf Stützel, *Feldpost. Briefe und Aufzeichnungen eines 17jährigen 1940–1945* (Hamburg, 2005), 54–6.

[563] Rüdiger Övermanns, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (München, 1999), 277–9; Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 177 n. 138.

[564] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 70 (22 iulie 1941).

[565] *Ibid.*, 72 (3 august 1941), 76 (23 august 1941).

[566] Glantz, *Barbarossa*, 21–2, 75–84.

[567] Halder, *Kriegstagebuch*, III.117 (25 iulie 1941).

[568] *Ibid.*, III. 143 (2 august 1941).

[569] *Ibid.*, III.170 (11 august 1941).

[570] *Ibid.*, 183 (17 august 1941) şi 177 (15 august 1941).

[571] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 234 (29 iulie 1941), 236 (31 iulie 1941), 242 (7 august 1941).

[572] Pleyer, *Volk im Feld*, 177.
[573] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 168 (29 iulie 1942).
[574] Glantz, *Barbarossa*, 21–2; Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 234–5.
[575] Glantz, *Barbarossa*, 97–114 (citat la 114); Weinberg, *A World at Arms*, 268–78.
[576] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 255 (22 august 1941).
[577] *Ibid.*, 258 (25 august 1941).
[578] Halder, *Kriegstagebuch*, III.192 (22 august 1941).
[579] Relatare amănunţită în Glantz, *Barbarossa*, 115–58; pentru „îndărătnicia" lui Guderian, vezi Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 269–70.
[580] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 277 (15 septembrie 1941).
[581] Kershaw, *Hitler 1936-1945*, 415–6; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, 23 septembrie 41.
[582] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 272 (7 septembrie 1941); vezi şi Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 85–91 (Heinrici a fost transferat de pe frontul de la Kiev în Grupul Armate Centru la 17 septembrie 1941).
[583] Kershaw, *Hitler*, II. 430–8; Glantz, *Barbarossa*, 84–96 (contraofensiva de la Smolensk).
[584] Humburg, *Das Gesicht*, 170–1; discuţie critică amplă în Hürter, *Hitlers Heerführer*, 302–10; pentru o privire de ansamblu, vezi Jehuda L. Wallach, *Das Dogma der Vernichtungsschlacht. Die Lehren von Clausewitz und Schlieffen und ihre Wirkung in zwei Weltkriegen* (München, 1970 [1967]), mai ales 378–401.
[585] Sebag Montefiore, *Stalin*, 351–4.
[586] *Ibid.*
[587] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 295 (15 octombrie 1941), 297 (19 octombrie 1941).
[588] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 130–1 (1 septembrie 1941), 136–8 (7 noiembrie 1941); vezi şi Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 307 (31 octombrie 1941).
[589] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 94 (16 octombrie 1941).
[590] Sebag-Montefiore, *Stalin*, 356; Weinberg, *A World at Arms*, 278–82; Mawdsley, *Thunder in the East*, 195–17.
[591] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 301 (25 octombrie 1941).
[592] *Ibid.*, 317 (14 noiembrie 1941).
[593] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 156 (27 ianuarie 1942), 158 (3 martie 1942).
[594] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 108.
[595] Christoph Rass, „Das Sozialprofil von Kampfverbänden des deutschen Heeres 1939 bis 1945", în *DRZW* 9/I (München, 2004), 641–741, la 700.
[596] *Ibid.*, 116 (4 decembrie 1941), 124 (11 decembrie 1941).
[597] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 342 (7 decembrie 1941).
[598] Hürter, *Hitlers Heerführer*, 310–24.
[599] Scheuer, *Briefe aus Russland*, 51 (scrisoare adresată soţiei, 30 noiembrie 1941).
[600] *Ibid.*, 56 (scrisoare adresată soţiei, 25 decembrie 1941).
[601] Klemperer, *I Shall Bear Witness*, 432 (23 decembrie 1941); Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 453.
[602] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 145–6 (26 decembrie 1941).
[603] *Ibid.*

[604] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 131 (22 decembrie 1941); pentru frecvența cu care se menționează teme precum vremea proastă, murdăria, foamea și boala în scrisorile soldaților, vezi Humburg, *Das Gesicht*, 129–170.

[605] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 353–8 (16–22 decembrie 1941); Hürter, *Hitlers Heerführer*, 310–28 (care acum reprezintă sursa nr. 1 cu privire la relația dintre Hitler și generalii săi superiori în cadrul crizei din decembrie 1941 și ianuarie 1942).

[606] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 451–5.

[607] Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat*, 375 (către Agnes, 21 decembrie 1941).

[608] Hürter, *Hitlers Heerführer*, 325–6.

[609] Weinberg, *A World at Arms*, susține repetat și cu argumente convingătoare, oferă numeroase exemple, mai ales din ultima parte a războiului, referitor la faptul că Hitler a fost întotdeauna dispus să accepte ideea unei retrageri tactice, chiar și la scară largă. Însă după ce lua decizia, îi stătea în fire să încerce să o pună în aplicare într-o manieră cât mai inflexibilă și fără prea multe compromisuri.

[610] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 135 (22–24 decembrie 1941).

[611] *Ibid.*, 138 (11 ianuarie 1942).

[612] Halder, *Kriegstagebuch*, III. 373 (3 ianuarie 1942).

[613] Hürter, *Hitlers Heerführer*, 341–2.

[614] *Ibid.*, 328–32.

[615] *Ibid.*, 332.

[616] *Ibid.*, 333–7.

[617] Hürter (ed.), *Eien deutscher General*, 140–59.

[618] Relatare sumară în Earl Ziemke, „Moscow, battle for“, în Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 593–5; mai multe amănunte în Earl F. Ziemke, *Moscow to Stalingrad* (Washington, D.C., 1968).

[619] Halder, *Kriegstagebuch*, III.374 (5 ianuarie 1942), 409 (5 martie 1942).

[620] Glantz, *Barbarossa*, 159–204.

[621] Övermanns, *Deutsche militärische Verluste*, 238–9. Datele numerice oferite în Glantz, *Barbarossa*, 161, aproape de două ori mai mari decât cele menționate, par exagerate.

[622] Weinberg, *A World at Arms*, 264.

[623] Ernst Klee *et al.*, *„Those were the Days“, The Holocaust as seen by the Perpetrators and Bystanders* (London, 1991 [1988]), 28–33.

[624] *Ibid.*, 28–31.

[625] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 235, și o relatare mai amănunțită în Alfred Streim, „Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen“, în Eberhard Jäckel și Jürgen Rohwer (eds.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlussbildung und Verwirklichung* (Stuttgart, 1985), 108–19 și Peter Klein (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42* (Berlin, 1997).

[626] *Apud* Longerich, *Politik*, 324–5, 333–4; Klee *et al.*, *„Those were the Days“*, 24–7.

[627] Björn Felder, *Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946* (Paderboen, 2008).

[628] *Apud* Longerich, *Politik*, 325–6.

[629] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 247–53; Konrad Kwiet, „Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941“, *Holocaust and Genocide Studies* 12 (1998), 3-26; Jürgen Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 44 (1996), 97–117; relatare de ansamblu în Wolfgang Benz şi Marion Neiss (eds.), *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente* (Berlin, 1999).

[630] Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat*, 222 (surorii sale, 25 iunie 1941).

[631] *Apud* Bernd Boll şi Hans Safrian, „Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941/42“, în Hannes Heer şi Klaus Naumann (eds.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941/1944* (Hamburg, 1995), 260–96, la 271; şi citat în întregime în Longerich, *Politik*, 324–5.

[632] Jurnalul unui evreu care a scăpat pentru că vecinii săi, care erau creştini, i-au asigurat pe soldaţii înfuriaţi că nu se afla niciun evreu în casă, a fost republicat în Aryeh Klonicki şi Malwina Klonicki, *The Diary of Adam's Father: The Diary of Aryeh Klonicki (Klonymus) and His Wife Malvina* (Jerusalem, 1973).

[633] *Apud* Longerich, *Politik*, 352–7, 392; relatare despre acţiunile ucigaşe şi deplasările Grupului Operativ A în *ibid.*, 390–4, şi Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 151–6.

[634] Browning, *The Origins*, 253–9.

[635] Longerich, *Politik*, 334–7; progresul înregistrat de Grupul Operativ B e documentat în Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 156–62.

[636] Ben-Cion Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule. Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (Oxford, 1990).

[637] Kleo Pleyer, *Volk im Feld* (Hamburg, 1943), 169, 184.

[638] Longerich, *Politik*, 352–6.

[639] *Apud ibid*, 458. Vezi şi Andrej Angrick şi Dieter Pohl, *Einsatzgruppen C and D in the Invasion of the Soviet Union, 1941–1942* (London, 1999); Peter Klein (ed.), *Die Einsaztgruppen in der besetzten Soqjetunion 1941/42. Die Tëtigkeits- und Lageberichte der Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Belin, 1997) versiunile în engleză ale rapoartelor pot fi găsite în Yitzhak Arad *et al.* (eds.), *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Camopaign against the Jews, July 1941 – January 1943* (Washington, DC, 1989) (traducerea nu e complet adecvată); şi Ralf Ogorreck, *Die Einsazstzgruppen und die Genesis der „Endlösung“* (Berlin, 1996).

[640] Pentru relatarea acestui eveniment, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 621–3.

[641] Longerich, *Politik*, 337–8.

[642] Musial, *„Konterrevolutionäre Elemente“*, 262–9.

[643] *Ibid.*, 200–48; vezi şi Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines“*, 31 (Gefr. F. B., 3 iulie 1941), şi 51 (Lt. K., 13 februarie 1942).

[644] Klee *et al.*, *„Those were the Days“*, 88–91.

[645] *Ibid.*, 91 (5 iulie 1941).

646 *Ibid.*, 91 (5 iulie 1941); Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945* (Bloomington, Indiana, 2002); Musial, *„Konterrevolutionäre Elemente"*, 175–99, pentru gradul de implicare al soldaţilor germani în pogroamele şi masacrele din Lemberg şi din restul locaţiilor şi pentru evenimentele din Boryslaw; vezi şi Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines"*, 33 (scrisoarea de la 6 iulie 1941).

647 Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA, 2004), 205–31.

648 Longerich, *Politik*, 337–43.

649 Pentru deplasările Grupului Operativ C, vezi Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 162–9.

650 Klee *et al.*, *„Those were the Days"*, 96 (12 iulie 1941).

651 *Ibid.*, 97 (12 iulie 1941).

652 *Ibid.*, 101 (22 iulie 1941), 105 (2 august 1941), de asemenea în Longerich, *Politik*, 338–9.

653 Klee *et al.*, *„Those were the Days"*, 297–9.

654 *Apud* Klaus Latzel, „Tourismus und Gewalt. Kriegswahrnehmungen in Feldpostbriefen", în Heer and Naumann (eds.), *Vernichtungskrieg*, 447–59, la 449–51. Acum există numeroase lucrări literare, de valoare sau nu, care tratează scrisorile trimise de pe front ca surse istorice. Vezi, de exemplu, Humburg, *Das Gesicht*, 257–68. Existenţa cenzurii şi auto-cenzurii înseamnă că unele teme erau abordate doar rar, indirect sau deloc.

655 *Apud* Hürter, *Hitlers Heerführer*, 443.

656 Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 67 (11 iulie 1941).

657 *Apud* Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 405.

658 Browning, *The Origins*, 274, 310; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 236; Longerich, *Politik*, 362–6.

659 Fritz Baade *et al.* (eds.), *„Unsere Ehre heisst Treue." Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer-SS, Tätigkeitsberichte der 1. Und 2. 33-Infanterie-Brigade, der 1. SS-Kav. Brigade und von Sonderkommandos der SS* (Vienna, 1965), 212.

660 *Ibid.*, 96.

661 Baade *et al.* (eds.), *„Unsere Ehre"*, 220 (Bericht „Pripjet-Aktion").

662 *Apud* Klee *et al.*, *Those Were the Days"*, 66–7.

663 *Ibid.*, 67; Berkhoff, *Harvest of Despair*, 65–9. Pentru modul în care Hitler şi Himmler vedeau Ucraina ca un fief imperial, echivalent cu India Britanică, vezi Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill, North Carolina, 2005), 98–128.

664 Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 106–7.

665 Klee *et al.*, *„Those Were the Days"*, 75–86.

666 Relatare sumară în Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 310; mai multe amănunte în Dieter Pohl, „Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislawów Region (Galicia)", *Yad Vashem Studies* 26 (1998), 259–64; *idem*, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München, 1996); Thomas Sandkühler, *„Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die*

Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944 (Bonn, 1996); şi Browning, *The Origins*, 348–50.

[667] Bernd Boll, „Zloczów, Juli 1941: Die Wehrmacht und der Beginn des Holocaust in Galizien", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 50 (2002), 899–917.

[668] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 244–5, documente în Klee *et al.*, „*Those were the Days*", 137–54.

[669] *Apud* Klee *et al.*, „*Those were the Days*", 151; Helmut Groscurth, *Tagebuücher eines Abwehroffiziers 1939–1940* (Stuttgart, 1970), 534–42.

[670] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 125–30; relatare de ansamblu în Andrej Angrick, „The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union", *Yad Vashem Studies* 26 (1998), 203–38.

[671] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 102–28 (citat la 116), contrazice în mod convingător relatarea mai puţin ostilă (deşi, din mai multe puncte de vedere, de valoare) a lui Larry Watts, *Romanian Cassandra. Ion Antonescu and the Struggle for Reform, 1916–1941* (Boulder, Colorado, 1993).

[672] Erichsohn, *Abschied*, 25 (scrisoare adresată fratelui, 17 iulie 1941).

[673] Vezi Jean Ancel, *Transnistria* (3 vol., Bucureşti, 1998).

[674] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 197.

[675] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 171–73 oferă amănunte şi cifre exacte bazate pe documente germane şi româneşti (alte relatări par să angreneze un element al dublei numărători); pentru o privire de ansamblu, vezi Alexander Dallin, *Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule* (Iaşi, 1998 [1957]).

[676] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 173–9.

[677] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 179–87; Paul A. Shapiro, „The Jews of Chisinau (Kishinev): Romanian Reoccupation, Ghettoization, Deportation", în Randolph A. Braham (ed.), *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era* (New York, 1997), 135–94; Dennis Deletant, „Ghetto experience in Golta, Transnistria, 1942–1944", *Holocaust and Genocide Studies* 18 (2004), 1–26; şi Dalia Ofer, „Life in the Ghettos of Transnistria", *Yad Vashem Studies*, 25 (1996), 65–99.

[678] Jean Ancel, „The Romanian Way of Solving the «Jewish Problem» in Bessarabia and Bukovina: June-July 1941", *Yad Vashem Studies* 9 (1988), 187–232; *idem*, „The «Christian» regimes of Romania and the Jews, 1940–1942", *Holocaust and Genocide Studies* 7 (1993), 14–29; Braham (ed.), *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews*; relatarea cea mai completă şi mai exactă, care subliniază în mod convingător caracterul rasist al masacrelor, e acum Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 130–49 (citat la 141).

[679] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, *apud Final Report of the International Commission on the Holocaust in Romania, presented to Romanian President Ion Iliescu, 11 November 2004*; Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 166–71.

[680] Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943* (Hamburg, 2003); Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944* (Chicago, 2000), 62–4.

[681] *Apud* Longerich, *Politik*, 388.

[682] Longerich, *Poltik*, 388–9; Richard Breitman, *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution* (London, 1991), 213–4.

[683] Pentru un itinerariu amănunțit, vezi Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 169–78; detalii în Longerich, *Politik*, 386–90; și Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*.

[684] Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, 118; Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 1,011–1,016; Browning, *The Origins*, 334–5.

[685] Walter Manoschek, „Die Vernichtung der Juden in Serbien", în Ulrich Herbert (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main, 1998), 209–34, la 209–12.

[686] *Apud* Paul Hehn, *The German Struggle against Yugoslav Guerillas in World War II: German Counter-Insurgency in Yugoslavia 1941–1943* (New York, 1979), 28–9; Manoschek, „Die Vernichtung", 214–5, 220.

[687] *Apud* Manoschek, „Die Vernichtung", 216–7.

[688] *Apud* Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines"*, 39 (Lt. P. G., 29 iulie 1941).

[689] *Apud* Manoschek, „Die Vernichtung", 216.

[690] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, II/I.478 (24 septembrie 1941).

[691] *Apud* Browning, *The Origins*, 338.

[692] Longerich, *Politik*, 458–9; *apud* Manoschek, „Die Vernichtung", 222.

[693] *Apud* Manoschek, „Die Vernichtung", 227; pentru țigani, vezi *ibid.*, 233, și în special Karola Fings *et al.*, *„...einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst". Die Verfolgung der Roma im faschistisch besetzten Jugoslawien 1941–1945* (Cologne, n.d.).

[694] Zdenko Löwenthal (ed.), *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia* (Belgrad, 1957), 63, *apud* Glenny, *The Balkans*, 503.

[695] Browning, *The Origins*, 341.

[696] *Apud* Walter Manoschek, „«Gehst mit Juden erschiessen?» Die Vernichtung der Juden in Serbien", în Heer și Naumann (eds.), *Vernichtungskrieg*, 39–56, la 46.

[697] Manoschek, *„Serbien ist judenfrei"*, 155–8.

[698] Manfred Messerschmitt, „Partisanenkrieg auf dem Balkan, Ziele, Methoden, «Rechtfertigung»", în Loukia Droulia și Hagen Fleischer (eds.), *Von Lidice bis Kalavryta. Widerstand und Besatzungsterror. Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg* (Berlin, 1999), 65–91; Walter Manoschek, „Krajevo – Kragujevac – Kalavryta. Die Massaker der 717. Infanteriedivision bzw. 117. Jägerdivision am Balnak", în *ibid.*, 93–104; *idem*, „Partisanenkrieg und Genozid: Die Wehrmacht in Serbien 1941", în *idem* (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front* (Vienna, 1996), 142–67.

[699] Longerich, *Politik*, 405–10; Hannes Heer, „Killing Fields: Die Wehrmacht und der Holocaust", în *idem* și Naumann (eds.), *Vernichtungskrieg*, 57–77

[700] Longerich, *Politik*, 418; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 268.

[701] Browning, *The Origins*, 309–11.

[702] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 107–11.

[703] Werner Jochmann (ed.), *Monologe im Führerhauptquartier 1941–44. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims* (Hamburg, 1980), 106–8; vezi și Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 114–5.

[704] Browning, *The Origins*, 312; Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 112.

[705] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 112.

[706] Weinberg, *A World at Arms*, 153–61; Saul Friedländer, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939–1941* (London, 1967); David Reynolds, *From Munich to Pearl Harbor: Roosevelt's America and the Origins of the Second World War* (Chicago, 2001); *idem*, *The Creation of the Anglo-American Alliance, 1937–1941: A Study in Competitive Co-operation* (London, 1981).

[707] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 228–9; Tooze, *The Wages of Destruction*, 406–7.

[708] Weinberg, *A World at Arms*, 238–45.

[709] Weinberg, *A World at Arms*, 245–63.

[710] Domarus (ed.), *Hitler*, IV, 1,731. Pentru detalii privind lipsa de influenţă a evreilor asupra politicii americane în această perioadă, vezi Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Cambridge, Mass., 2006), 76–82.

[711] Herf, *The Jewish Enemy*, 84–5.

[712] *Ibid.*, 98–104.

[713] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, II/I.32–5 (9 iulie 1941; primul articol dictat).

[714] Herf, *The Jewish Enemy*, 105.

[715] *Ibid.*, 106–7, 218–3 (Am ajustat întru câtva cifrele oferite de Herf, de vreme ce o parte din titlurile la care face referinţă nu îi menţionează pe evrei).

[716] *Ibid.*, 28–31.

[717] A. N., 23 iunie 1941, *apud* Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines"*, 28.

[718] Herf, *The Jewish Enemy*, 282.

[719] *Ibid.*, ilustraţii, între 166 şi 167.

[720] *Apud ibid.*, 113.

[721] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 231–5; Wolfgang Benz, „Judenvernichtung aus Notwehr? Die Legenden um Theodore N. Kaufman", *VfZ* 29 (1981), 615–30; pentru o privire de ansamblu, vezi Philipp Gassert, *Amerika im Dritten Reich: Ideologie, Propaganda und Volksmeinung 1933–1941* (Stuttgart, 1997), şi Bianka Petrow-Ennker, „Die Sowjetunion in der Propaganda des Dritten Reiches. Das Beispiel der Wochenschau", *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 46 (1989), 79–120.

[722] *Apud* Herf, *The Jewish Enemy*, 108; pentru *Das Reich*, vezi *ibid.*, 20–1.

[723] Longerich, *Politik*, 421–3 şi 696 articolele 3, 5, 8; argumentare de calitate în Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 743–4, n. 162.

[724] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 410–12.

[725] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, II/I.269 (19 august 1941); vezi şi Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 113–4.

[726] Vezi în special Gerhard Botz, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Sozialpolitik* (Vienna, 1975).

[727] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 266–7

[728] Longerich, *Ermordung*, 157; vezi şi *idem*, *Der ungeschriebene Befehl*, 114, şi pentru o relatare de ansamblu, *Politik*, 421–34 (care printre altele, subliniază intensificarea propagandei antisemite din această perioadă).

729 *Idem, Der ungeschriebene Befehl,* 115. Argumentul lui Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 292, care susţine că Stalin nu ar fi fost impresionat, e irelevant. Obiectivul era să impresioneze poporul german de acasă.

730 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/I, 480–1 (24 septembrie 1941); vezi şi Longerich, *Der ungeschriebene Befehl,* 116–7.

731 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/I, 481 (24 septembrie 1941)

732 *Ibid.*, 115–7.

733 Klemperer, *I Shall Bear Witness,* 397–98 (23 iunie –1 iulie 1941).

734 Victor Klemperer, *To the Bitter End. The Diaries of Victor Klemperer 1942–45* (London, 1999 [1995]), 37 (12 aprilie 1942).

735 *Ibid.*, 33 (31 martie 1942), 37 (18 aprilie 1942), 41–2 (23 aprilie 1942).

736 *Ibid.*, 65 (6 iunie 1942).

737 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 316–7.

738 Klemperer, *I Shall Bear Witness,* 414–5 (18, 19 şi 20 septembrie 1941), de asemenea 424 (9 noiembrie 1941).

739 *Ibid.*, 422 (31 octombrie 1941).

740 Klemperer, *To The Bitter End,* 11 (6 februarie 1942).

741 *Ibid.*, 62–3 (2 iunie 1942); pentru o relatare de ansamblu, vezi Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 164–9.

742 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 317.

743 Walk, *Sonderrecht,* 366.

744 *Ibid.*, 50–3 (18–19 mai 1942).

745 Longerich, *Politik,* 446–8.

746 Longerich, *Der ungeschriebene Befehl,* 121; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 318.

747 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 284.

748 Wolf Gruner, *Judenverfolgung in Berlin 1933–1945: Eine Chronologie der Behördenmassnahmen in der Reichshauptstadt* (Berlin, 1996), 84.

749 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 294, oferă date numerice care variază întru câtva; vezi şi Longerich, *Der ungeschriebene Befehl,* 117–8. Pentru aspecte legate de deportări şi pentru numeroase relatări individuale ale deportaţilor, vezi studiul excepţional realizat de Hans Georg Adler, *Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (Tübingen, 1974).

750 Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/II.340–1 (22 noiembrie 1941).

751 Vezi Stadtarchiv München (ed.), *„...verzogen, unbekannt wohin". Die erste Deportation von Münchner Juden im November 1941* (Zurich, 2000); Dina Porat, „The Legend of the Struggle of Jews from the Third Reich in the Ninth Fort near Kovno, 1941–1942", *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 20 (1991), 363–92.

752 Klemperer, *To the Bitter End,* 6 (1 ianuarie 1942).

753 *Ibid.*, 13 (15 februarie 1942).

754 *Ibid.*, 12–23 (13 februarie – 6 martie 1942).

755 *Ibid.*, 25–7 (9–16 martie 1942).

756 *Ibid.*, 54–6 (23 mai 1942).

757 *Ibid.*, 81 (24 iunie 1942).

758 *Ibid.*, 58 (27 mai 1942).

[759] Luise Solmitz, *Tagebuch*, 652, 655, 679 (22 mai 1941, 3 iunie 1941, 13 septembrie 1941).

[760] Vezi expunerea generală din Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 291–5.

[761] *Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 119.

[762] *Apud ibid.*, 118–9.

[763] Andreas Hillgruber (ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (2 vol., Frankfurt am Main, 1967–70), I.64–6; relatare de ansamblu privind declarațiile antisemite făcute de Hitler în această perioadă în Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 300–8.

[764] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/II.222 (2 noiembrie 1941).

[765] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 269–71; Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (Cambridge, 1990).

[766] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 352–3; Tory, *Surviving the Holocaust*.

[767] Corni, *Hitler's Ghettos*, 31–7; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 274–6.

[768] Prin urmare, argumentul convingător expus de Dieter Pohl, *Von der „Judenpolitik" zum Judenmord. Der Distrikt Liblin des Generalgouvernements 1939–1944* (Frankfurt am Main, 1993), 179; pentru o analiză a interminabilei dezbateri privind data exactă a așa-zisului ordin, vezi Christopher R. Browning, „The Decision-Making Process", în Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust* (London, 2004), 173–96.

[769] *Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 23–4.

[770] Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburg, 1999), mai ales 683–743, și 1,131–1,136; pentru cei bolnavi mintal și cu dizabilități, vezi *ibid.*, 1,067–74.

[771] Herf, *The Jewish Enemy*, 124–7. Discursul a fost ulterior publicat sub forma unui pamflet, *The Iron Heart*.

[772] *Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 139; vezi și Jürgen Hagemann, *Die Presselenkung im Dritten Reich* (Bonn, 1970), 146.

[773] *Apud* Dieter Pohl, „Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und Im Reichskommissariat 1941–1945", în Norbert Frei *et al.* (eds.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (München, 2000), 135–73. Vezi și Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorissia and the Ukraine, 1941–44* (New York, 2000); și Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews: 1941–1944* (Jerusalem, 1990).

[774] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 165.

[775] Ereignismeldung UdSSR 128, 3 noiembrie 1941, *apud* Klee *et al*, *„Those were the Days"*, 68.

[776] Longerich, *Der ungeschrieben Befehl*, 122–3.

[777] *Apud* Klee *et al.*, *„Those were the Days"*, 69.

[778] Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington, Indiana, 1999 [1987]), 10–11; Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 123; *idem*, *Politik*, 441–2; detalii adiționale în Matthias Beer, „Die

Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden", *VfZ* 35 (1987), 403–17; crimele comise împotriva pacienţilor bolnavi psihic sunt enumerate în Longerich, *Politik*, 403–4.

779 Peter Witte *et al.* (eds.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Hamburg, 1999), 233–4 (13 octombrie 1941 şi nota nr. 35). De asemenea, au fost schiţate planuri pentru construirea unor centre de exterminare în Riga şi în Mogilev, deşi nu au fost niciodată puse în aplicare.

780 Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 122–3.

781 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 342–6; Grojanowski a reuşit să evadeze şi i-a relatat povestea sa lui Ringelblum în Varşovia, unde a ajuns în ianuare 1942. Vezi şi Adalbert Rückerl (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse: Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno* (München, 1977), 259–82.

782 Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 123; *idem*, *Politik*, 443.

783 *Apud* Klee *et al.* (eds.), „*Those were the Days*", 72–4.; vezi şi Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 261–3, şi Eugen Kogon *et al.* (eds.), *Nationalsozialistische Massentötungen durh Giftgas: Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main, 1995).

784 Manoschek, „Die Vernichtung", 228–34 (citat la 232); de asemenea, Menachem Schelach, „Sajmiste – An Extermination Camp in Serbia", *Holocaust and Genocide Studies* 2 (1987), 243–60; detalii adiţionale în Glenny, *The Balkans*, 504–6, şi Browning, *The Origins*, 344–6, 421–3.

785 Textul poate fi găsit în Kurt Pätzold şi Erika Schwarz, *Tagesordnung: Judenmord. Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942* (Berlin, 1992), 89, *apud* Mark Roseman, *The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration* (New York, 2002), 81; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 751–4 n. 102.

786 Christian Gerlach, „Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden", *Werkstatt Geschichte* 18 (1997), 7–44; Roseman, *The Wannsee Conference*, 86.

787 Roseman, *The Wannsee Conference*, 86.

788 Fröhlich (ed.), *Die Tagebuucher*, II/II.498–9 (13 decembrie 1941); vezi şi Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 138.

789 *Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 139.

790 *Ibid.*, 140.

791 Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 457 (16 decembrie 1941).

792 *Ibid.*

793 Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 133; *idem*, *Politik*, 461–5; Evans, *Telling Lies About Hitler*, 84–88.

794 Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 122–37.

795 Witte *et al.* (eds.), *Der Dienstkalender*, 294.

796 *Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 169–70.

797 Longerich, *Politik*, 447–8, pune accentul pe faptul că, în octombrie 1941, exista *intenţia* de a-i extermina pe toţi evreii din Europa, dar nu şi planul; pentru o relatare de ansamblu asupra crimelor în masă din Wartheland şi Lublin, vezi *ibid.*, 450–8.

798 Roseman, *The Wannsee Conference*, 157–62, republicare a procesului-verbal al întâlnirii, cunoscut drept „Protocolul Wannsee". Vezi şi Kurt Pätzold şi

Erika Schwarz (eds.), *Tagesordnung: Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942: Eine Dokumentation zur Organisation der „Endlösung"* (3rd ed., Berlin, 1992) (forma originală, în limba germană, a protocolului, la 102–12); Yehoshua Büchler, „A Preparatory Document for the Wannsee «Conference»", *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995), 121–9. Eberhard Jäckel, „On the Purpose of the Wannsee Conference", în James S. Pacy și Alan P. Wertheimer (eds.), *Perspectives on the Holocaust: Essays in Honor of Raul Hilberg* (Boulder, Colorado, 1995), 39–49, susține că scopul întâlnirii era de a-i convinge pe participanți că Hitler îl însărcinase personal pe Heydrich cu executarea genocidului, o ipoteză pentru care nu există dovezi credibile (Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 761 n. 32). Longerich, *Politik*, 466–72, susține că scopul principal al lui Heydrich era să asigure implicarea instituțiilor participante în asumarea responsabilității pentru deportarea și omorârea ulterioară (la o dată neprecizată încă) a evreilor din Europa.

[799] Roseman, *The Wannsee Conference*, 163–4; vezi și Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 367–71.

[800] Roseman, *The Wannsee Conference*, 165–72. Pentru detalii ale discuțiilor și ale deciziilor privind populația de „rasă mixtă", vezi Beate Meyer, *„Jüdische Mischlonge": Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945* (Hamburg, 1999), 99–101; și Peter Longerich și Dieter Pohl (eds.), *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945* (München, 1989), 167–9.

[801] Tooze, *The Wages of Destruction*, 476.

[802] Roseman, *The Wannsee Conference*, 136–40.

[803] Longerich, *Politik*, 476–82; Tooze, *The Wages of Destruction*, 531–3.

[804] Procesul Eichmann, 26 iunie 1861, 24 iulie 1961, *apud* Roseman, *The Wannsee Conference*, 144. Pentru argumentul conform căruia referirea la proiectele de construcție a drumurilor era metaforică și simboliza munca silnică de orice fel, vezi Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 370. Pentru „exterminarea prin muncă", vezi Longerich, *Politik*, 476, și Tooze, *The Wages of Destruction*, 531–33.

[805] Roseman, *The Wannsee Conference*, 136–40.

[806] *Ibid.*, 144–5, 148.

[807] *Ibid.*, 149–50.

[808] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 143–8.

[809] Domarus (ed.), *Hitler*, IV.1, 828–9 (30 ianuarie 1942).

[810] Jochmann (ed.), *Adolf Hitler*, 228–9.

[811] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 138–42.

[812] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/III.320–1 (15 februarie 1942).

[813] *Ibid.* II/III.561 (27 martie 1942).

[814] *Ibid.*

[815] Domarus (ed.), *Hitler*, IV.1, 869. Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 364–5, sugerează că numirea lui Hitler ca și judecător suprem în cadrul acestei întâlniri avea ca scop evitarea unei acțiuni judecătorești împotriva genocidului care avea loc acum pe teritoriul german, la Auschwitz, Łódź și Chelmno. O astfel de acțiune era însă extrem de improbabilă în acest moment și contextul real survine prin perspectiva nemulțumirii crescânde pe care o avea Hitler față de ceea el vedea ca

fiind o indulgență inadecvată din partea sistemului judiciar german în cadrul cazurilor penale obișnuite.

[816] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/IV.184 (27 April 1942). Pentru așa-zisa „Notă Schlegelberger", un memoriu nedatat în care se raportează insistențele repetate ale lui Hitler față de Lammers, referitor la faptul că problema evreiască avea să fie rezolvată abia după sfârșitul războiului, vezi *ibid.*, 218 n. 400, și Evans, *Telling Lies*, 89–94. Dacă, așa cum sugerează și poziția documentului în dosar, memoriul datează din primăvara anului 1942, atunci fie se referea la problema distinctă a oamenilor de „rasă mixtă" și a celor „pe jumătate evrei", fie exprima opinia lui Hitler, conform căreia finalizarea „soluției finale" urma să aibă loc doar după sfârșitul războiului, care, la această dată, era preconizat în cursul anului curent.

[817] *Apud* Herf., *The Jewish Enemy*, 155.

[818] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher* II/IV.350 (24 mai 1942).

[819] *Ibid.*, 355.

[820] *Ibid.*, 406 (30 mai 1942).

[821] Roseman, *The Wannsee Conference*, 152–5.

[822] *Apud* Berenstein (ed.), *Faschismus*, 296; cf. și Evans, *Telling Lies*, 96.

[823] Wolf Gruner, *Widerstand in der Rosenstrasse: Die Fabrik-Aktion und die Verfolgung der Mischehen 1943* (Frankfurt am Main, 2005); *idem*, „Die Fabrik-Aktion und die Ereignisse in der Berline Rosenstrasse: Fakten und Fiktionen um den 27. Februar 1943", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 11 (2002), 137–77. Pentru versiunea clasică a legendei, vezi Nathan Stoltzfus, *Resistance of the Heart. Intermarriage and the Rosenstrasse protest in Nazi Germany* (New York, 1996), 209–58 (se bazează foarte mult pe interviuri de istorie orală).

[824] Jochen Klepper, *Unter dem Schatten deiner Flügel. Aus den tagebüchern der Jahre 1932–1942* (Stuttgart, 1955), 798 (3 septembrie 1939); *idem*, *Briefwechsel 1925–1942* (ed. Ernst G. Riemschneider, Stuttgart, 1973), 227–30, schimb de corespondență cu Frick.

[825] *Apud* Klepper, *Unter dem Schatten*, 1,130 (8 decembrie 1942).

[826] *Ibid.*, 1, 130–1 (8 decembrie 1942).

[827] *Ibid.*, 1, 133 (10 decembrie 1942).

[828] Christian Goeschel, „Suicide in Weimar and Nazi Germany" (Ph.D. dissertation, University of Cambridge, 2006), 135–59.

[829] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 151–2.

[830] *Ibid.*, 149–6, 170–3. Pentru o listă a deportărilor, vezi *idem*, *Politik*, 483–93.

[831] Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head. The Story of Hitler's SS* (London, 1972 [1967]), 455–6; Detlev Brandes, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat, I: Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod, 1939–1942* (Oldenburg, 1969); Miroslav Kárny, «Heydrichiaden». Widerstand und Terror im Protektorat Böhmen und Mähren", în Droulia și Fleischer (eds.), *Von Lidice bis Kalavryta*, 51–63.

[832] Charles Whiting, *Heydrich. Henchman of Death* (London, 1999), 141–7.

[833] Höhne, *The Order of the Death's Head*, 455–7; Kershaw, *Hitler*, II. 518–9; e încă de valoare pentru detalii: Charles Wighton, *Heydrich. Hitler's Most Evil Henchman* (London, 1962); relatare recentă în care apar mărturiile chirurgilor, în Mario R. Dederichs, *Heydrich: Das Gesicht des Bösen* (München, 2005), 185–212.

[834]*Apud* Günther Deschner, „Reinhard Heydrich: Security Technocrat“, în Ronald Smelser şi Rainer Zitelman (eds.), *The Nazi Elite* (London, 1993 [1989]), 85–97, la 87; *idem, Reinhard Heydrich – Statthalter der totalen Macht* (München, 1978).

[835] Hitler, *Hitler's Table Talk,* 4 iunie 1942.

[836] Höhne, *The Order of the Death's Head,* 149–50; Fest, *The Face of the Third Reich,* 152–70.

[837]Aşa cum a raportat mai târziu văduva sa; vezi Fest, *The Face of the Third Reich,* 161.

[838] Felix Kersten, *The Kersten Memoirs 1940–1945* (London, 1956), 90–99.

[839] Carl J. Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937–1939* (München, 1960), 55.

[840]*Ibid.,* 57.

[841] Hitler, *Hitler's Table Talk,* 4 iunie 1942.

[842]*Ibid.,* 4 iulie 1942.

[843] Jürgen Tampke, *Czech-German Relations and the Politics of Central Europe from Bohemia to the EU* (London, 2003), 67–9; René Kupper, „Karl Hermann Frank als Deutscher Staatsminister für Böhmen und Mähren“, în Monika Glettler *et al.* (eds.), *Geteilt, Besetzt, Beherrscht. Die Tschechoslowakei 1938–1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei* (Essen, 2004), 31–52.

[844] Tooze, *The Wages of Destruction,* 538–45. Importanţa problemei proviziilor de mâncare a fost subliniată pentru prima dată în Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1998).

[845] Berenstein (ed.), *Faschismus, Getto, Massenmord,* 303, *apud* Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 377–8.

[846] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl,* 168.

[847] Domarus (ed.), *Hitler,* IV.1, 920 (30 septembrie 1942); cu această ocazie, Hitler a folosit cuvântul *Ausrottung,* şi nu obişnuitul *Vernichtung.*

[848]*Apud* Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 431.

[849]*Apud* Herf, *The Jewish Enemy,* 169.

[850] Domarus (ed.), *Hitler* IV. 1, 937 (8 noiembrie 1942).

[851] Heiber, *Goebbels-Reden.* Versiunea citată în Jeremy Noakes (ed.), *Nazism 1919–1945* IV: *The German Home Front in World War II: A Documentary Reader* (Exeter, 1998), 490–1 în înregistrările preluate de la serviciul de radio al BBC se aud strigăte: „Afară cu evreii“ dinspre spectatori, după rostirea ultimei propoziţii.

[852] Domarus (ed.), *Hitler,* IV.1, 991 (24 februarie 1943) şi 2,001 (21 martie 1943).

[853] Frohlich (ed.), *Die Tagebücher* II/VIII.287–90 (13 mai 1943); vezi şi Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (London, 1967).

[854] Circulară de presă din cadrul Biroului de Propagandă al Reichului II/5/43, 3 mai 1943, în Landesarchiv Berlin R 055/001389, *apud* Noakes (ed.), *Nazism* IV.497.

[855] Herf, *The Jewish Enemy,* 281–7.

[856]Aceasta e teza lui Herf, *The Jewish Enemy.* Vezi şi *ibid.,* 183–230, pentru o analiză a propagandei antisemite în 1943.

[857]*Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl,* 181–2.

[858] Există argumente în legătură cu programul de exterminare care a fost lansat în primăvara anului 1942 conform cărora acesta a fost numit „Acţiunea Reinhard" în memoria lui Reinhard Heydrich. Dar faptul că a fost lansat înainte ca Heydrich să fie omorât şi greşeala des întâlnită de ortografie „Acţiunea Reinhardt" sugerează că a fost numit după Fritz Reinhradt, un funcţionar superior din cadrul Ministerului de Finanţe, care a profitat de aurul şi bunurile valoroase obţinute de la victime. Pentru presupusa legătură cu Heydrich, vezi Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 384.

[859] Arad, *Belzec*, 14–22. Dovezi din procesele de după război disponibile în Rückerl (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungslager*.

[860] Martin Gilbert, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (London, 1987 [1986]), 817; Arad, *Belzec*, 23–9, 68–74.

[861] Klukowski, *Diary*, 191 (8 aprilie 1942); menţiunea privind curentul e bazată, în mod evident, pe informaţii false.

[862] *Ibid.*, 192 (12–13 aprilie 1942).

[863] *Ibid.*, 195–6 (8 mai 1942).

[864] *Ibid.*, 197 (9 mai 1942).

[865] Gitta Sereny, *Into that Darkness. An Examination of Conscience* (London, 1977 [1974]), 111–2.

[866] *Ibid.*, 1–55.

[867] Arad, *Belzec*, 126–7.

[868] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 384–5.

[869] Arad, *Belzec*, 30–6, 75–80, 128–30, 171–3; Adalbert Rückerl (ed.), *Nationalsozialistische Vernichtungslager: Belzec, Sobibor, Treblinka, Chelmno* (München, 1977), 115, *apud* Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 519; de asemenea, Alfred C. Mierzejewski, „A Public Enterprise in the Service of Mass Murder: The Deutsche Reichsbahn and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 15 (2001), 33–46; Christopher R. Browning, *Collected Memories: Holocaust History and Postwar Testimony* (Madison, Wisc., 2003); Arad, *Belzec*, 49–53.

[870] Michael MacQueen, „The Conversion of Looted Jewish Assets to Run the German War Machine", *Holocaust and Genocide Studies* 18 (2004), 27–45; Bertrand Perz şi Thomas Sandkühler, „Auschwitz und die «Aktion Reinhard» 1942–1945: Judenmord und Raubpraxis in neuer Sicht", *Zeitgeschichte* 26 (2000), 283–316.

[871] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 527.

[872] Berenstein (ed.), *Faschismus*, 412–21.

[873] Arad, *Belzec*, 165–9, 171, 306–41, 373–5.

[874] *Ibid.*, 37–43.

[875] *Ibid.*, 81–94 (redă mărturia lui Berger din Eugen Kogon, *Der SS-Staat* (Bonn, 1974) 218); Sereny, *Into that Darkness*, 200–7.

[876] Sereny, *Into that Darkness*, 200–7, 358; Arad, *Belzec*, 89–99.

[877] Arad, *Belzec*, 196–7.

[878] *Ibid.*, 101.

[879] Sereny, *Into that Darkness*, 236–49; Arad, *Belzec*, 270–98.

[880] Sereny, *Into that Darkness*, 248–9.

[881] Arad, *Belzec*, 365–9.

[882] Sereny, *Into that Darkness*, 249–50; Arad, *Belzec*, 170–8, 372–6.

[883] Arad, *Belzec*, 379–80.

[884] Peter Witte şi Stephen Tyas, „A New Document on the Deportation and Murder of Jews during «Einsatz Reinhard» 1942“, *Holocaust and Genocide Studies* 15 (2001), 468–86.

[885] Gerald Fleming, *Hitler and the Final Solution* (Oxford, 1986 [1982]), 135–9. În conformitate cu mărturia lui Eichmann din cadrul ultimului interogatoriu, raportul abreviat primit la biroul său conţinea o notă din partea lui Himmler: „Führerul a luat la cunoştinţă de acest lucru, a se distruge, H.H.“

[886] Arad, *Belzec*, 379.

[887] Sybille Steinbacher, *Auschwitz. A History* (London, 2005 [2004]), 5–27; Höss, *Commandant*, 116–9; Nilli Keren, „The Family Camp“, în Gutman şi Berenbaum (eds.), *Anatomy*, 428–40. Vezi David C. Rosekies, *The Literature of Destruction*. Pentru o autobiografie explicită scrisă de unul din prizonieri, vezi Wieslaw Kielar, *Anus Mundi. Five Years in Auschwitz* (London, 1982 [1972]).

[888] Höss, *Commandant*, 231.

[889] *Ibid.*, 134–9; Steinbacher, *Auschwitz*, 89–91.

[890] Tomasz Kranz, „Das KL Lublin zwischen Planung und Realisierung“, în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I. 363–89.

[891] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 124–5; Steinbacher, *Auschwitz*, 96.

[892] Longerich, *Politik*, 444 (şi 704 n.114, pentru cronologia contestată a acestor experimente).

[893] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 264, 742–3 n. 149; Höss, *Commandant of Auschwitz*, 164.

[894] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 124; *idem*, *Politik*, 444–5.

[895] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 169.

[896] Vezi, din mai multe lucrări, Yisrael Gutman şi Michael Berenbaum (eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, Indiana, 1994).

[897] Höss, *Commandant*, 166–7.

[898] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 124–5; Jamie McCarthy *et al.*, „The Ruins of the Gas Chambers: A Forensic Investigation of Crematoriums at Auschwitz I and Auschwitz-Birkenau“, *Holocaust and Genocide Studies* 18 (2004), 68–103. Michael Thad Allen, „Not Just a «Dating Game»: Origins of the Holocaust at Auschwitz in the Light of Witness Testimony“, *German History*, 25 (2007), 162–981, susţine într-un mod convingător că Crematoriul II a fost proiectat de la început ca o cameră de gazare, conform directivelor trimise de Himmler din Berlin, critică argumentele potrivit cărora crematoriul a fost convertit ulterior într-o cameră de gazare: vezi Robert Jan Van Pelt, „A Site in Search of a Mission“, în Yisrael Hutman şi Michael Berenbaum (eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camb* (Bloomington, Indiana, 1994), 93–156; şi Sybille Steinbacher, *„Musterstadt“ Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (München, 2000).

[899] Steinbacher, *Auschwitz*, 96–105.

[900] *Ibid.*, 119–21.

[901] *Ibid.*, 105–7; Höss, *Commandant*, 211, 235.

[902] Steinbacher, *Auschwitz*, 107.

[903] ADD H C ADLER!!

[904] Steinbacher, *Auschwitz*, 108–9

[905] Miroslav Karny *et al.* (eds.), *Theresienstadt in der „Endlösung der Judenfrage“* (Prague, 1992); Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 666–9; Steinbacher, *Auschwitz*, 108.

[906] Steinbacher, *Auschwitz*, 40–4; eadem, *„Musterstadt“ Auschwitz*, 247.

[907] Steinbacher, *Auschwitz*, 132–5.

[908] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 173.

[909] *Ibid.*, 172.

[910] *Ibid.*, 145.

[911] *Ibid.*, 172.

[912] *Ibid.*, 174.

[913] *Ibid.*, 175–6.

[914] Czerniakow, *The Warsaw Diary*, 300 (19 noiembrie 1941), 341 (8–10 aprilie 1942), 355 (18 mai 1942), 366 (14 iunie 1942), 376–7 (8 iulie 1942).

[915] *Ibid.*, 384–5 (21–23 iulie 1942); Kermisz, „Introducere“, 23–4. Jurnalul lui Czerniakow a fost păstrat de o persoană necunoscută și a ieșit la iveală în 1959. O relatare evocatoare a întâlnirii decisive de la 22 iulie 1942, în Marcel Reich-Ranicki, *The Author of Himself. The Life of Marcel Reich-Ranicki* (London, 2000 [1999]), 164–6. Vezi și Wolfgang Scheffler, „The Forgotten Part of the «Final Solution»: The Liquidation of the Ghettos“, *Simon Wiesenthal Centre Annual* 2 (1985), 31–51.

[916] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 628 (scrisoare adresată soției, 23 iulie 1942). Statutul lui Hosenfeld în cadrul administrației militare pare să fie motivul pentru care scrisorile sale au fost ignorate de cenzori, deși o astfel de exprimare critică, fără rezerve, avea totuși potențialul de a fi extrem de periculoasă.

[917] *Ibid.*, 630 (jurnal, 25 iulie 1942),

[918] *Ibid.*, 642 (scrisoare adresată fiului, 18 august 1942).

[919] Klukowski, *Diary*, 208 (4 august 1942).

[920] Kaplan, *Scroll*, Introducere și 271 (16 iunie 1942), 279–80 (25–6 iunie 1942); devotamentul religios prezent în jurnal ar fi făcut publicarea acestuia extrem de dificilă în Polonia comunistă. Vezi și Jerzy Lewinski, „The Death of Adam Czerniakow and Janusz Korcak's Last Journey“, *Polin: Studies in Poliosh Jewry* I7 (1992), 224–224–53.

[921] Yisrael Gutman, *The Jews of Warsaw, 1939–1945: Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, Indiana, 1982), 272.

[922] Ringelblum, *Notes*, 310–11, *apud* Corni, *Hitler's Ghetto*, 279.

[923] Corni, *Hitler's Ghettos*, 293–315, 320–; Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 631 (jurnal, 25 iulie 1942).

[924] Yisrael Gutman, *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising* (Boston, Mass., 1994); Shmuel Krakowski, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland, 1942–1944* (New York, 1984); Reuben Ainsztein, *Revolte gegen die Vernichtung. Der Aufstand im Warschauer Ghetto* (Berlin, 1993).

[925] Jürgen Stroop, *The Stroop Report. The Jewish Quarter of Warsaw Is No More!* (London, 1980 [1960]), 9.

[926] Corni, *Hitler's Ghettos*, 315–21.

[927] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 719 (jurnal, 16 iunie 1943).

[928] Reich-Ranicki, *The Author of Himself*, 176–92.

[929] Joseph Kermish, „Introducere“, în Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, vii–xxxix, la xxiii–xvi., și Ringelblum, *Notes*, ix–xxvii.

[930] Aharon Weiss, „Jewish Leadership in Occupied Poland: Postures and Attitudes“, *Yad Vashem Studies* 12 (1977), 335–65.

[931] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 584–6.

[932] Sierakowiak, *The Diary*, 77–90 (6 aprilie – 15 mai 1941), 91 –2 (16 mai 1941), 102 (15 iunie 1941).

[933] Corni, *Hitler's Ghettos*, 280–1; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 342–4, 416; Avraham Barkai, „Between East and West: Jews from Germany in the Łódź Ghetto“, în Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust Historical Articles on the Destruction of European Jews* (Westport, Conn., 1989), 378–439.

[934] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 417; Dobroszycki (ed.), *The Chronicle of the Łódź Ghetto*, 163–5.

[935] Sierakowiak, *The Diary*, 173 (25 mai 1942), 238 (11 decembrie 1942), 261 (25 martie 1943); Corni, *Hitler's Ghettos*, 282–3.

[936] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 690 n. 219; Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 180–1.

[937] Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944* (Düsseldorf, 1998).

[938] Corni, *Hitler's Ghettos*, 309–10.

[939] Yitzhak Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (Jerusalem, 1980).

[940] Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York, 1980).

[941] Corni, *Hitler's Ghettos*, 283–4.

[942] Polonsky, „Beyond Condemnation“.

[943] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 657–8 (jurnal, 1 septembrie 1942).

[944] Wolfram Wette, „«Rassenfeind». Antisemitismus und Antislawismus in der Wehrmachtspropaganda“, în Manoschek (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, 55–73.

[945] Manoschek, *„Es gibt nur Eines“*, 65 (Fw. E. E., 18 decembrie 1942).

[946] *Ibid.*, 57 (Am. D. S., 17 mai 1942).

[947] Hans Safrian, „Komplizen des Genozids. Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden in der Ukraine 1941“, în Manoschek (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, 90–115; Andrej Angrick, „Zur Rolle der Militärverwaltung bei der Ermordung der sowjetischen Juden“, în Babette Quinkert (ed.), *„Wir sind die Herren dieses Landes“. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion* (Hamburg, 2002), 104–23.

[948] Hürter, *Hitlers Heerführer*, 509–99, analizează motivele de natură ideologică, dar și utilitariste, care i-au făcut pe comandanții superiori ai armatei de pe Frontul de Est să tolereze, încurajeze sau să asiste în mod logistic crimele în masă comise împotriva populației evreiești din această zonă.

[949] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 719 (jurnal, 16 iunie 1943).

[950] *Apud* Tooze, *Wages of Destruction*, 507–8, și Walter Rohland, *Bewegte Zeiten: Erinnerungen eines Eisenhüttenmannes* (Stuttgart, 1978), 75–8; Richard Overy, „Rationalization and the «Production Miracle» in Germany during the Second World War“, în *idem*, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994), 343–56.

[951] Albert Speer, *Inside the Third Reich* (London, 1975 [1970]), 271–9; Tooze, *Wages of Destruction*, 508–9.

[952] Relatarea lui Speer e rectificată în Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth* (London, 1995), 274–83; Max Müller, „Der Tod des Reichsministers Dr Fritz Todt", *ibid.*, 18 (1967), 602–4; expunere în Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 502–3.

[953] Karl-Heinz Ludwig, *Technik und Ingenieure im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1974), 403–72 şi Rolf-Dieter Müller, „Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegführung", în *DRZW* V/1, 349–689, la 453–85.

[954] Speer, *Inside the Third Reich*, 291.

[955] *Ibid.*, 261–2, 264–5, 275–7; Sereny, *Albert Speer*, 291–2; Müller, „Die Mobilisierung", 677–89.

[956] Speer, *Inside the Third Reich*, 279–80.

[957] Evans, *The Third Reich in Power*, 183–6; Alan S. Milward, *The German Economy at War* (London, 1985), 72–99.

[958] Vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 183–6.

[959] Speer, *Inside the Third Reich*, 262–3.

[960] *Apud* Tooze, *The Wages of Destruction*, 506–7.

[961] Halder, *Kriegstagebuch*, III. 309 (24 noiembrie 1941).

[962] Lutz Budrass, *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland*, (Düsseldorf, 1998), 724. E posibil ca intrigile din interiorul biroului, lansate împotriva poziţiei sale, să fi constituit un factor important în această privinţă.

[963] Tooze, *The Wages of Destruction*, 123–4, 508.

[964] *Ibid.*, 586–9; Overy, *War and Economy*, 356, 343–9.

[965] Walter Naasner, *Neue Machtzentren in der deutschen Kriegswirtschaft 1942–1945* (Boppard, 1994), 471–2.

[966] Speer, *Inside the Third Reich*, 280.

[967] *Ibid.*, 282–5.

[968] Paul B. Jaskot, *The Architecture of Oppression. The SS, Forced Labor, and the Nazi Monumental Building Economy* (London, 2000), 80–113.

[969] Speer, *Inside the Third Reich*, 287–300 (citat la 295–6); Milward, *The German Economy at War*, 54–71 (pentru reuşitele lui Todt).

[970] Overy, *War and Economy*, 356–70.

[971] Tooze, *The Wages of Destruction*, 568–74.

[972] *Ibid.*, 578–84.

[973] Overy, *War and Economy*, 356–67.

[974] Weinberg, *A World at Arms*, 538–8.

[975] Mark Harrison (ed.), *The Economics of World War II. Six great powers in international comparison* (Cambridge, 1998), 26.

[976] Edward R. Zilbert, *Albert Speer and the nazi Ministry of Arms. Economic Institutions and Industrial production in the German War Economy* (London, 1981), mai ales 127–84; Budrass, *Flugzeugindustrie*, 738–9, 891.

[977] Tooze, *The Wages of Destruction*, 582–9; Mark Harrison, *Accounting for War: Soviet Production, Employment and the Defence Burden, 1940–1945* (Cambridge, 1996); şi John Barber şi Mark Harrison, *The Soviet Home Front, 1941–1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II* (London, 1991).

[978] Tooze, *The Wages of Destruction*, 407.

[979] Harrison (ed.), *The Economics of World War II*, 20–1.

[980] Tooze, *The Wages of Destruction*, 383–5; Alan S. Milward, *The New Order and the French Economy* (Oxford, 1984), 81.

[981] Vezi mai sus; numeroase alte exemple în Götz Aly, *Hitler's Beneficiaries. Plunder, Raial War, and the Nazi Welfare State* (New York, 2007 [2005]); de asemenea, în Elmshäuser şi Lokers (ed.), *„Man muss hier nur hart sein"*, 55, 62, 63, 68 etc.

[982] Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, III.295; Alan S. Milward, *War, Economy and Society 1939–1945* (London, 1987 [1977]), 137.

[983] Tooze, *The Wages of Destruction*, 386–8; Richard J. Overy *et al.*, *Die „Neuordnung" Europas: NS-Wirtschaftspolitik in den besetzten Gebieten* (Berlin, 1997).

[984] Milward, *War, Economy and Society*, 139–41.

[985] *Idem, The New Order and the French Economy*, 111.

[986] Harrison (ed.), *The Economics of World War II*, 22.

[987] Milward, *War, Economy and Society*, 138–45.

[988] Tooze, *The Wages of Destruction*, 389–91; Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, III.297–8.

[989] Harald Wixforth, *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa* (München, 2006), 871–902.

[990] Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, III. 274–80.

[991] Alan Milward, *The Fascist Economy in Norway* (Oxford, 1972), 1, 3; *idem*, *War, Eocnomy and Society*, 153–7; LudolfHerbst, *Der totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft. Die Kriegswirtschaft im Spannungfeld von Politik, Ideologie und Propaganda 1939–1945* (Stuttgart, 1982), 127–44.

[992] Noakes and Pridham (eds.), *Nazism*, III.284.

[993] *Ibid.*, 286.

[994] Milward, *The New Order and the French Economy*, 23–8.

[995] Tooze, *The Wages of Destruction*, 391–3

[996] Milward, *The New Order and the French Economy*, 147–80.

[997] Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, III.290.

[998] *Ibid.*, 292.

[999] *Ibid.*, 292.

[1000] Tooze, *The Wages of Destruction*, 409–10; Milward, *The New Order and the French Economy*, 293–4.

[1001] Tooze, *The Wages of Destruction*, 411–2.

[1002] *Ibid.*, 418–9; Milward, *War, Economy and Society*, 144; Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, III. 298.

[1003] Tooze, *The Wages of Destruction*, 412–8.

[1004] Noakes şi Pridham (eds.), *Nazism*, III. 304–9.

[1005] Franz Neumann, *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944* (New York, 1944 [1942]), 293.

[1006] Harold James, *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews* (Cambridge, 2001), 213–4

[1007] Walter Naasner, *SS-Wirtschaft und SS-Verwaltung* (Düsseldorf, 1998), 164–7; Michael Thad Allen, *The Business of Ggenocide. The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps* (Chapel Hill, NC, 2002), 58–71, 107–12.

[1008] Naasner, *Neue Machtzentren*, 197–44; Georg Enno, *Die wirtschaftlichen Unternehmungen der SS* (Stuttgart, 1963), 70–1, 145.

[1009] Berenice A. Carroll, *Design for Total War. Arms and Economics in the Third Reich* (The Hague, 1968), 233.

[1010] Paul Erker, *Industrie-Eliten in der NS-Zeit. Anpassungsbereitschaft und Eigeninteresse von Unternehmen in der Rüstungs- und Kriegswirtschaft 1936–1945* (Passau, 1993), 73–5.

[1011] Johannes Bähr, *Die Dresdner Bank in der Wirtschaft des Dritten Reichs* (München, 2006), 477–570.

[1012] Peter Hayes, *From Cooperation to Complicity. Degussa in the Third Reich* (Cambridge, 2004), 190–1.

[1013] Vezi Jonathan Steinberg, *The Deutsche Bank and its Gold Transactions during the Second World War* (München, 1999).

[1014] Erna Spiewack, interviu televizat înregistrat în 1998, *apud* Hayes, *From Cooperation to Complicity*, 193.

[1015] Overy, *War and Economy*, 368.

[1016] Tooze, *The Wages of Destruction*, 367.

[1017] Peter W. Becker, „Fritz Sauckel: Plenipotentiary for the Mobilisation of Labour", în Smelser și Zitelman (eds.), *The Nazi Elite*, 194–201.

[1018] *Ibid.*; vezi și Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 161–3; Edward L. Homze, *Foreign Labor in Nazi Germany* (Princeton, 1967), 111–53; Hans Pfahlmann, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945* (Darmstadt, 1968), 16–22.

[1019] Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 84–9.

[1020] Mark Spoerer, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945* (Stuttgart, 2001), 35–88, oferă o analiză pe țări a procesului de recrutare; vezi și Pfahlmann, *Fremdarbeiter*, 82–103 și 176–92 pentru prizonierii de război.

[1021] Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 95–111.

[1022] *Ibid.*, 137–49.

[1023] *Ibid.*, 157.

[1024] *Ibid.*, 193–4; și Pfahlmann, *Fremdarbeiter*, 44–65.

[1025] Rüdiger Overmans, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (München, 1999), 238–9.

[1026] Tooze, *The Wages of Destruction*, 513–4.

[1027] Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 273–8; Homze, *Foreign Labor*, 177–203; Richard Vinen, *The Unfree French. Life under the Occupation*, 183–214 (pentru prizonierii de război), și 247–312 (pentru planul de muncă); Pfahlmann, *Fremdarbeiter*, 31–44.

[1028] *Apud* Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 279.

[1029] *Ibid.*, 278–82, 297–8.

[1030] Tooze, *The Wages of Destruction*, 519.

[1031] Bernard Bellon, *Mercedes in Peace and War. German Automobile Workers, 1903–1945* (New York, 1990), 250–1.

[1032]*Apud* Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 209–11; vezi şi *ibid.*, 211–17, şi Bellon, *Mercedes,* 251; relatare de ansamblu în Spoerer, *Zwangsarbeit,* 116–44, şi Pfahlmann, *Fremdarbeiter,* 193–217.

[1033] Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 217–22; Andreas Heusler, *Ausländereinsatz. Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft 1939–1945* (München, 1996), 212–22; Spoerer, *Zwangsarbeit,* 199–200.

[1034] Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 268-9; Spoerer, *Zwangsarbeit,* 200–05.

[1035] Klaus Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte des Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934–1940* (7 vol., Frankfurt am Main, 1980), VII.100–3 (februarie 1940).

[1036] Evans, *The Third Reich in Power,* 686–7.

[1037] Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 116–36. Heusler, *Ausluiandereinsatz,* 387–418, oferă o relatare amănunţită privind legăturile sociale şi sexuale cu populaţia germană din München.

[1038] Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 69–94.

[1039] Pentru prizonierii de război ruşi din fabrica Volkswagen, vezi Hans Mommsen şi Manfred Grieger, *Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1996), 544–65.

[1040]*Apud* Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 149.

[1041]*Ibid.*, 149–67; Spoerer, *Zwangsarbeit,* 200–05.

[1042] *Apud* Herbert, *Hitler'sForeign Workers,* 171.

[1043]*Ibid.*, 176–80; Heusler, *Ausländereinsatz,* 172–222; Mommsen and Grieger, *Das Volkswagenwerk,* 566–98.

[1044]*Apud* Herbert, *Hitler's Foreign Workers,* 192.

[1045]*Ibid.*, 182–92; Spoerer, *Zwangsarbeite,* 33, 90–115.

[1046] Luise Solmitz, *Tagebuch,* 7 martie 1943.

[1047]*Ibid.*, 840 (4 august 1943).

[1048] *Ibid.*, 858 (2 septembrie 1943) şi 883 (29 decembrie 1943, Nachtrag).

[1049] Richard Overy, „Guns or Butter? Living Standards, Finance, and Labour in Germany, 1939–1942", în *idem, War and Economy in the Third Reich,* 259–314, la 303–4; de asemenea Tooze, *The Wages of Destruction,* 358–60; Tilla Siegel, *Leistung und Lohn in der nationalsozialistischen „Ordnung der Arbeit"* (Opladen, 1989), 161–73; şi Leila J. Rupp, *Mobilizing Women for War. German and American Propaganda 1939–1945* (Princeton, 1978), 185–6.

[1050] Overy, „Guns or Butter?", 307–11. Tooze, *The Wages of Destruction,* 515.

[1051] Matthew Stibbe, *Women in the Third Reich* (London, 2003), 91–6; Tim Mason, *Social Policy in the Third Reich. The Working Class and the „National Community"* (Oxford, 1995), 19–40; Overy, „Guns or Butter?", 309–10.

[1052] Ruth Hildebrand, „Die Frauen in der Neuordnung Europas", *Deutsches Franeuschaffen im Kriege,* 1941, *apud* Rupp, *Mobilizing Women,* 118.

[1053] Evans, *The Third Reich in Power,* 517–20.

[1054]*Apud* Rupp, *Mobilizing Women,* 122; pentru detaliile menţionate, *ibid.*, 115–6; şi Dörte Winkler, „Frauenarbeit versus Frauenideologie. Probleme der weiblichen Erwerbstätigkeit in Deutschland, 1930–1945", *Archiv für Sozialgeschichte* 17 (1977), 99–126 şi, de acelaşi autor,*Frauenarbeit in „Dritten Reich"* (Hamburg, 1977); de asemenea Annemarie Tröger, „Die Frau im wesensgemässen Einsatz", în

Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch. Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981), 246–72.

1055 Acesta e argumentul principal în Rupp, *Mobilizing Women.*

1056 Rupp, *Mobilizing Women*, 185, şi Winkler, „Frauenarbeit", 126.

1057 Stibbe, *Women*, 94–5.

1058 *Apud* Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 189.

1059 *Ibid.*, 187–9.

1060 *Apud ibid.*, 307.

1061 *Ibid.*, 268–9; Stibbe, *Women*, 101–2; Klaus-Georg Siegfried, *Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939–1945* (Frankfurt am Main, 1988), 235–55; Spoerer, *Zwangsarbeit*, 205–9.

1062 Peter Hayes, *Industry and Ideology. IG Farben in the Nazi Era* (Cambridge, 1987), 349–6. Pentru cauciucul sintetic, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 362–3, 375.

1063 Hayes, *Industry and Ideology*, 363–7; Bernd C. Wagner, *IG Auschwitz. Zwangsarbeit und Vernichtung von Häftlingen des Lagers Monowitz 1941–1945* (München, 2000), 37–90.

1064 Broszat, „The Concentration Camps", 460–71; Hermann Kaienburg, „KZ-Haft und Wirtschaftsinteresse. Das Wirtschaftsverwaltungshauptamt der SS als Leitungszentrale der Konzentrationslager und der SS-Wirtschaft", în *idem* (ed.), *Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939–1945* (Opladen, 1996), 29–60.

1065 *Apud* Broszat, „The Concentration Camps", 497.

1066 *Ibid.*, 498, şi pentru o relatare de ansamblu vezi 473–98.

1067 *Ibid.*, 503–4; Jan Erik Schulte, „Das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt und die Expansion des KZ-Systems", în Wolfgang Benz şi Barbara Distel (eds.), *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager* (6 vol., München, 2005–7), I.141–55; Hermann Kaienburg, „Zwangsarbeit: KZ und Wirtschaft im Zweiten Weltkrieg", în *ibid.*, 179–94.

1068 „Auschwitz", în *ibid.*, V.79–173.

1069 Jan Erik Schulte, „Zwangsarbeit für die SS: Juden in der Ostindustrie GmbH", în Norbert Frei *et al.* (eds.), *Ausbeutung, Vernichtung, Offentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (München, 2000), 43–74.

1070 Manfred Grieger, „Unternehmen und KZ-Arbeit. Das Beispiel ders Volkswagenwerk GmbH", în Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager*, 77–94; Mommsen and Grieger, *Das Volkswagenwerk*, 516–43, 566–98, 740–99; Christian Jansen, „Zwangsarbeit für das Volkswagenwerk. Häftlingsalltag auf dem Laagberg bei Wolfsburg", în Frei *et al.* (eds.), *Ausbeutung*, 75–108.

1071 Ludwig Eiber, „Das KZ-Aussenlager Blohm und Voss im Hamburger Hafen", în Kaienburg (ed.), *Konzedntrationslager*, 227–38.

1072 Neil Gregor, *Daimler-Benz in the Third Reich* (London, 1998), 194–6; Birgit Weitz, „Der Einsatz von KZ-Häftlingen und jüdischen Zwangsarbeitern bei der Daimler-Benz AG (1941–1945). Ein Überblick", în Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager*, 169–95, mai ales 190. Există mai multe studii locale, inclusiv, de exemplu, Annette Wienecke, *„Besondere Vorkommnisse nicht bekannt." Zwangsarbeit in unterirdischen Rüstungsbetrieben. Wie ein Heidedorf kriegswichtig wurde* (Bonn,

1996); şi Wilhelm J. Waibel, *Schatten am Hohentwiel. Zwangsarbeiter und Kriegsgefangene in Singen* (Konstanz, 1997 [1995]), care conţine interviuri cu foştii muncitori.

1073 Broszat, „The Concentration Camps", 501–2.

1074 *Apud ibid.*, 502.

1075 *Ibid.*, 497–9. Vezi şi Lutz Budrass şi Manfred Grieger, „Die Moral der Effizienz. Die Beschäftigung von KZ-Häftlingen am Beispiel des Volkswagenwerks und der Henschel Flugzeug-Werke", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1993, 89–136.

1076 Wagner, *IG-Auschwitz*, 204, 291; Rainer Fröbe, „Der Arbeitseinsatz von KZ-Häftlingen und die Perspektive der Industrie, 1943–1945", în Ulrich Herbert (ed.), *Europa und der „Reichseinsatz". Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* (Essen, 1991), 351–83; Jaskot, *The Architecture of Oppression*, 37–8.

1077 Spoerer, *Zwangsarbeit*, 183–90.

1078 Tooze, *The Wages of Destruction*, 445–6; Hayes, *Industry and Ideology*, 361–5.

1079 Hayes, *From Cooperation to Complicity*, 26–71; Heusler, *Ausluandereinsatz*, 421; Spoerer, *Zwangsarbeit*, 186.

1080 Spoerer, *Zwangsarbeit*, 221–2.

1081 Un argument adus pentru prima dată în Carroll, *Design for Total War*, 245–7.

1082 Pentru o relatare despre democraţia de dinainte de Speer, vezi Müller, „Die Mobilisierung", 386–91, 630–8; e de asemenea subliniată în Herbst, *Der totale Krieg*, 111–7; pentru competiţia constantă dintre instituţii de pe vremea lui Speer, vezi Carroll, *Design for Total War*, 245–7; pentru rivalitatea dintre Speer şi Ministerul Economiei, vezi Herbst, *Der totale Krieg*, 267–75.

1083 Aly, *Hitler's Beneficiaries*, mai ales 323–7; de asemenea Michael Wildt, „Alys Volksstaat. Hybris und Simplizität einer Wissenschaft", *Sozial. Geschichte* 20 (2005), 91–97, cu referinţe adiţionale. Pentru o evaluare exactă a contribuţiei aduse de forţa de muncă străină, vezi Pfahlmann, *Fremdarbeiter*, 226–35.

1084 Harrison (ed.), *The Economics of World War II*, 10–11.

1085 Naasner, *Neue Machtzentren*, 469–73. Pentru conceptul de „administraţie de criză" prezent în Germania pe timp de război, vezi Rolf-Dieter Müller, *Der Manager der Kriegswirtschaft. Hans Kehrl: Ein Unternehmer in der Politik des „Dritten Reichs"* (Essen, 1999), mai ales 101–3.

1086 Speer, *Inside the Third Reich*, 440; pentru Sauckel în această perioadă, vezi Homze, *Foreign Labor*, 233–9.

1087 Milward, *The Fascist Economy in Norway*, 279.

1088 Hans Umbreit, „Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft", *DRZW* V/I.3–345.

1089 Umbreit, „Auf dem Weg", 3–165 („Stadien der territorialen «Neuordnung» in Europa" şi „Die vorgezogene «Neuordnung»").

1090 Pentru un studiu detaliat şi precis al modurilor diferite şi deseori creative în care populaţia dintr-o anumită zonă, Valea Loarei din Franţa, a făcut faţă ocupaţiei germane, vezi Robert Gildea, *Marianne in Chains. In Search of the German Occupation 1940–1945* (London, 2002).

1091 *Apud* Vinen, *The Unfree French*, 53.

1092 Cea mai bună relatare recentă se găsește în Julian Jackson, *France: The Dark Years 1940–1944* (Oxford, 2001); vezi și Vinen, *The Unfree French;* Ian Ousby, *Occupation: The Ordeal of France 1940–1944* (London, 1997);și studiul clasic, inovator, al lui Robert O. Paxton, *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944* (London, 1972).

1093 Michael R. Marrus și Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York, 1981), 23–72; Paula Hyman, *From Dreyfus to Vichy The Renaking of French Jewry, 1906–1939* (New York, 1979) și Pierre Birmbaum, *Anti-semitism in France: A Political History from Lëon Blum to the Present* (Oxford, 1992 [?].

1094 Marrus și Paxton, *Vichy France,* 177–314.

1095 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 134–41; Longerich, *Politik,* 435. Pentru lagăre, vezi Regina M. Delacor, „From Potential Friends to Potential Enemies: The Internment of «Hostile Foreigners» in France at the Beginning of the Second World War", *Journal of Contemporary History* 35 (2000), 361–8; pentru o relatare de ansamblu privind zona ocupată, vezi Philippe Burrin, *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York, 1996).

1096 David Carroll, *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture* (Princeton, 1995).

1097 Anne Grynberg, *Les camps de la honte: Les internes juifs des camps français, 1939–1944* (Paris, 1991); Marrus și Paxton, *Vichy France,* 121–76; Renée Poznański, *Jews in France during World War II* (Hanover, 2001 [1994]) 42–55.

1098 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 195–204

1099 Longerich, *Politik,* 435.

1100 Ahrlich Meyer, *Täter im Verhör: Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich 1940–1944* (Darmstadt, 2005), și Barbara Lambauer, „Opportunistischer Antisemitismus: Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich", *VfZ* 53 (2005), 241–73.

1101 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 184–207; pentru formația lui Dannecker și antisemitismul său adânc înrădăcinat, vezi Claudia Steur, *Theodor Dannecker. Ein Funktionär der „Endlösung"* (Essen, 1997), 14–91; pentru legile rasiale și modul în care au fost aplicate în Franța, vezi Susan Zuccotti, *The Holocaust, the French, and the Jews* (New York, 1993), 51–64 (și 65–80 pentru lagăre). Pentru o relatare de ansamblu, vezi și Jackson, *France,* 354–84.

1102 Longerich, *Politik,* 434–40.

1103 Gerald Schwab, *The Day the Holocaust Began. The Odyssey of Herschel Grynszpan* (New York, 1990).

1104 Jacques Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Responses and Internal Conflicts, 1940–1944* (New York, 1987).

1105 Marrus și Paxton, *Vichy France,* 281–340; vezi și Carmen Callil, *Bad Faith. A Forgotten History of Family and Fatherland* (London, 2007).

1106 Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 402, *apud* Serge Klarsfeld, *Vichy – Auschwitz: Die Zusammenarbeit der deutschen und französischen Behörden bei der „Endlösung der Judenfrage" in Frankreich* (Nördlingen, 1989), 179–81.

1107 Poznański, *Jews in France,* 237–50.

[1108] Poznański, *Jews in France*, 303–55; Marrus şi Paxton, *Vichy France*, 250–5; Zuccotti, *The Holocaust*, 103–17; Asher Cohen, *Persécutions et sauvetages. Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy I (Paris, 1993)*, 269–7.

[1109] Richard I. Cohen, *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington, Indiana, 1987); Asher Cohen, *Persécutions*, 125–90.

[1110] Michèle Cointet, *L'Église sous Vichy, 1940–1945: La répentance en question* (Paris, 1998).

[1111] Jackson, *France*, 221–4

[1112] Witte *et al.* (eds.), *Der Dienstkalender*, 637.

[1113] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 178–9.

[1114] Asher Cohen, *Persécutions*, 191–240, analizează opinia publică fluctuantă din Franţa; vezi şi Jackson, *France*, 233–5.

[1115] Asher Cohen, *Persécutions*, 496.

[1116] Jackson, *France*, 213–35, 389–426.

[1117] Martin Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940–1944* (London, 1993), 22–7, 286–9.

[1118] Werner Warmbrunn, *The Dutch under German Occupation, 1940–1945* (London, 1963), 24–5, 32–4, 261–5; Gerhard Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration. The Netherlands under German Occupation, 1940–1945* (Oxford, 1988 [1984]), 5–6. Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart, 1968) susţine că colaborarea cu sistemul burghez a avut mai puţin succes.

[1119] Bob Moore, *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945* (London, 1997), 19–90; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 147–52, 204–9.

[1120] Moore, *Victims and Survivors*, 146–89; Anne Frank, *The Diary of a Young Girl* (New York, 1995).

[1121] Moore, *Victims and Survivors*, 91–115, 195–206; Louis de Jong, „The Netherlands and Auschwitz", *Yad Vashem Studies* 7 (1968), 39–55; Gerhard Hirschfeld, „Niederlande", în Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München, 1991), 137–63.

[1122] Moore, *Victims and Survivors*, 102–4.

[1123] *Ibid.*, 125–6.

[1124] Dan Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Jerusalem, 1998).

[1125] Moore, *Victims and Survivors*, 2, 255; Maxime Steinberg, *La Persécution des Juifs en Belgique (1940–1945)* (Brussels, 2004), 77–108 (pentru măsurile economice) şi 157–91 (pentru rolul poliţiei).

[1126] William B. Cohen şi Jörgen Svensson, „Finland and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies* 9 (1995), 70–92; Longerich, *Politik*, 520.

[1127] Longerich, *Politik*, 531–2.

[1128] Paul A. Levine, *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944* (Uppsala, 1998); Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 482.

[1129] Jozef Lewandowski, „Early Swedish Information about the Nazis' Mass Murder of the Jews", *Polin: Studies in Polish Jewry* 13 (2000), 113–27; Steven Kublik,

The Stones Cry Out: Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933–1945 (New York, 1988).

[1130] Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn, 1996), 323–41.

[1131] Longerich, *Politik*, 555–8; Herbert, *Best*, 360–73; Leni Yahil, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy* (Philadelphia, PA, 1969), 233–84; şi Levine, *From Indifference to Activism*, 229–45. Vezi şi controversa dintre Gunnar S. Paulsson, „The Bridge over the Øresund: The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-occupied Denmark", *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies* ed. David Cesarani, (London, 2004), V.. 99–127, şi Hans Kirchhoff, „Denmark: A Light in the Darkness of the Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson", *ibid.*, 128–39.

[1132] *Apud* Longerich, *Politik*, 558.

[1133] Hassell, *The von Hassell Diaries*, 352.

[1134] Longerich, *Politik*, 558–60.

[1135] Mark Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950* (London, 2004), 421042; Longerich, *Politik*, 526–7, 546–7, 561–2.

[1136] Götz Aly, „Die Deportatin der Juden von Rhodos nach Auschwitz", *Mittelweg* 2003.

[1137] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 205–25

[1138] Hillgruber, *Staatsmänner*, II. 494; pentru intervenţia Vaticanului în România, vezi Theodore Lavi, „The Vatican's endeavors on Behalf of Romanian Jewry during the Second World War", *Yad Vashem Studies* 5 (1963), 405–18.

[1139] Michael Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews* (Holbrook?, 1998), Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust* (London, 1999); relatare de ansamblu în Friedländer, *Jahre der Vernichtung*, 478–81, 512–3 (*apud* Ribbentrop); Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 198–204; Crampton, *Bulgaria*, 264–6; Stephane Groueff, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943* (Lanham, MD, 1987), 316–31; şi Frederick B. Chary, *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944* (Pittsburgh, 1972).

[1140] Andreas Hillgruber (ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (2 vol., Frankfurt am Main, 1967-70), II, 256.

[1141] Logerich, *Politik*, 491–2, 563–5.

[1142] Livia Rothkirchen, „The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998), 46–70; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 513–4.

[1143] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 669; Livia Rothkirchen, „The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945", *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998), 46–70; John F. Morley, *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939–1945* (New York, 1980).

[1144] Marrus şi Paxton, *Vichy France*, 215–80.

[1145] Ahlrich Meyer, *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940-1944. Widerstandbekämpfung und Judenverfolgung* (Darmstadt, 2000), 149–68.

[1146] Bob Moore (ed.), *Resistance in Western Europe* (Oxford, 2000), 249–62.

[1147] Pentru Grecia, vezi Mazower, *Inside Hitler's Greece*, mai ales Partea IV.

[1148] Klukowski, *Diary*, 197 (17 mai 1942).

[1149] *Ibid.*, 229–31 (7–14 decembrie 1942).

[1150] *Ibid.*, 235–7 (1–16 ianuarie 1943), 282 (29 septembrie 1943), 286 (19 octombrie 1943).

[1151] *Ibid.*, 155–6 (12 iunie 1941), 159 (21 iunie 1941); Gross, *Polish Society*, 213–91.

[1152] Klukowski, *Diary*, 244–5 (22–25 februarie 1943).

[1153] *Ibid.*, 299 (5 februarie 1944), 305 (2 martie 1944).

[1154] Borodziej, *Terror und Politik*, 162–209.

[1155] *Apud* Hans Umbreit, „Das unbewältigte Proble, Der Partisanenkrieg im Rücken der Ostfront", în Förster (ed.), *Stalingrad*, 130–49, la 142–3.

[1156] Peter Klein, „Zwischen Den Fronten. Die Zivilbevölkerung Weißrußlands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen", în Quinkert (ed.), *"Wir sind die Herren dieses Landes"*, 82–103.

[1157] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 278–9.

[1158] Klukowski, *Diary*, 223–6 (4 –20 noiembrie 1942).

[1159] *Ibid.*, 227 (26 noiembrie 1942).

[1160] Dina Porat, „The Vilna Proclamation of January 1, 1942, in Historical Perspective", *Yad Vashem Studies* 25 (1996), 99–136.

[1161] Nechama Tec, *Ich wollte retten: Die unglaubliche Geschichte der Bielski-Partisanen 1942–1944* (Berlin, 2002).

[1162] Kurt Eichsohn, *Abschied ist immer. Brief an den Bruder im Zweiten Wseltkrieg* (Frankfurt am Main, 1994), 78; relatare de ansamblu în Weinberg, *A World at Arms*, 408–17.

[1163] David M. Glantz și Jonathan M. House, *When Titans Clashed. How the Red Army Stopped Hitler* (Lawrence, Kansas, 1995), 98–107.

[1164] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweierung*, 445 (15 iunie 1942).

[1165] Elmshäuser și Lokers (ed.), *„am muß hier hur hart sein"*, 181 (scrisoare către Frieda, 20 iulie 1942).

[1166] Weinberg, *A World at Arms*, 296–8, 412; Mawdsley, *Thunder in the East*, 118–48; Glantz și House, *When Titans Clashed*, 105–19; Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, 470 (13–15 iulie 1942).

[1167] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 526–8.

[1168] Halder, *Kriegstagebuch*, III, 489 (23 iulie 1942).

[1169] Speer, *Inside the Third Reich*, 332.

[1170] Bellamy, *Absolute War*, 351–408; David Glantz, *The Siege of Leningrad 1941–1944: 900 Days of Terror* (London, 2004); Harrison E. Salisbury, *The 900 Days. The Siege of Leningrad* (London, 1969).

[1171] *Apud* Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 521–3.

[1172] Meier-Welcker, *Aufzeiuchnungen*, 159 (9 aprilie 1942).

[1173] Eichsohn, *Abschied*, 27 (scrisoare adresată fratelui, 28 iulie 1942).

[1174] *Ibid.*, 77 (scrisoarea din 18 august 1942).

[1175] Halder, *Kriegstagebuch*, III. 513 (30 august 1942).

[1176] Halder, *Kriegstagebuch*, III. 517 (4 septembrie 1942).

[1177] Weinberg, *A World at Arms*, 408–17, 420–8; Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 531–4; Bernd Wegner, „Vom Lebensraum zum Todesraum. Deutschlands

Kriegführung zwischen Moskau und Stalingrad", în Jürgen Förster (ed.), *Stalingrad: Ereignis – Wirkuing und Symbol* (München, 1992), 17–38; Bernd Wegner, „The War against the Soviet Union, 1942–1943", *GSWW* VI. 843–1,230, la 843–1,058.

[1178] Heinrich von Einsiedel, *The Shadow of Stalingrad. Being the Diary of a Temptation* (London, 1953), 7–8 (august 1942).

[1179] *Ibid.*, 8–9.

[1180] *Ibid.*; Antony Beevor, *Stalingrad* (London, 1998), 92–5.

[1181] Beevor, *Stalingrad*, 102–31.

[1182] Halder, *Kriegstagebuch*, III. 514 (31 august 1942).

[1183] Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat*, 631 (către Agnes, 3 octombrie 1942).

[1184] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 536–8.

[1185] Beevor, *Stalingrad*, 127–33, 166–77.

[1186] Ebert (ed.), *Briefe*, 108, 119

[1187] Beevor, *Stalingrad*, 189–235.

[1188] *Ibid.*, 236–65.

[1189] *Ibid.*, 266–90.

[1190] Speer, *Inside the Third Reich*, 343.

[1191] Jens Ebert (ed.), *Briefe aus Stalingrad. November 1942 bis Januar 1943* (München, 2006 [2000]), 81; Beevor, *Stalingrad*, 291–310; Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 543–5.

[1192] Beevor, *Stalingrad*, 333–6.

[1193] Ebert (ed.), *Briefe*, 170.

[1194] Beevor, *Stalingrad*, 311–30.

[1195] Ebert (ed.), *Briefe*, 216; relatare de ansamblu în *ibid.*, 186–222, *passim*.

[1196] *Ibid.*, 163.

[1197] *Ibid.*, 49.

[1198] *Ibid.*, 27, 29; faptul că trupele nu aveau îmbrăcăminte adecvată pentru iarnă e dezminţit de numeroase referinţe din scrisori, care susţin contrariul (43, 159, 176, 205).

[1199] *Ibid.*, 16, 38, 180, 236, 262.

[1200] Golovchansky *et al.* (eds.), *„Ich will raus"*, 164 (31 decembrie 1942).

[1201] Groscurth, *Tabegücher*, 532.

[1202] Ebert (ed.), *Briefe, 242.*

[1203] Golovchansky *et al* (eds.), *„Ich will raus"*, 205 (10 ianuarie 1943).

[1204] *Ibid.*, 202 (10 ianuarie 1943).

[1205] *Ibid.*, 223 (15 ianuarie 1943).

[1206] Ebert (ed.), *Briefe*, 304, 316; referinţe similare la 270, 274, 281, 296, 305.

[1207] Rolf Dieter Müller, „«Was wir an Hunger ausstehen müssen, könnt Ihr Euch gar nicht denken». Eine Armee verhungert", în Wolfram Wette şi Gerd R. Ueberschär (eds.), *Stalingrad. Mythos und Wirklichkeit einer Schlacht* (Frankfurt am Main, 1992), 131–45; Beevor, *Staligrad*, 335–8.

[1208] Ebert (ed.), *Briefe*, 209; referinţe similare la 124, 143, 161, 186.

[1209] *Ibid.*, 306.

[1210] *Ibid.*, 318, 322–4.

[1211] Boberach (ed.), *Meldungen*, XII. 4,698 (18 ianuarie 1943).

[1212] Beevor, *Stalingrad*, 352–73.
[1213] *Apud* Ebert (ed.), *Briefe*, 341–2.
[1214] *Apud ibid.*, 343.
[1215] *Ibid.*, 342–4.
[1216] Beevor, *Stalingrad*, 374–431; Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 543–50l; Groscurth, *Tagebücher*, 95; pentru o relatare amănunţită, vezi Wegner, „The War against the Soviet Union", 1.060–1.172.
[1217] Karl-Heinz Frieser, *Krieg hinter Stacheldraht. Die deutschen Kriegsgefangegen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee „Freies Deutschland"* (Mainz, 1981), 55, 144–82, 188–9, 193–5; Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 550–1.
[1218] Walb, *Ich, die Alte*, 260 (3 februarie 1943).
[1219] Ebert (ed.), *Briefe*, 346–8; Wolfram Wette, „Das Massensterben als «Heldenepos»: Stalingrad in der NS-Propaganda", în Wette and Ueberschär (eds.), *Stalingrad*, 43–60; Heinz Boberach, „Stimmungsumschwung in der deutschen Bevölkerung", în *ibid.*, 61–6; Bernhard R. Kroener, „«Nun Volk, steh auf...!» Stalingrad und der «totale» Krieg 1942–1943", în Förster (ed.), *Stalingrad*, 151–70; Marlis Steinert, „Stalingrad und die deutsche Gesellschaft", în *ibid.*, 171–88.
[1220] Boberach (ed.), *Melduungen*, XII. 4, 750–1 (4 februarie 1943).
[1221] *Ibid.*
[1222] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern* I. 633 (Bericht der SD-Hauptaussenstelle Würzburg, 1 februarie 1943).
[1223] *Ibid.* (Bericht der SD-Aussenstelle Friedberg, 8 februarie 1943).
[1224] *Ibid.*, 164–5 (Monatsbericht des Landrats, 2 februarie 1943).
[1225] Hassell, *The von Hassell Diaries*, 284.
[1226] Broszat *et al.*, (eds.), *Bayern*, I.633 (Bericht der SD-Hauptaussenstelle Würzburg, 1 februarie 1943).
[1227] Klemperer, *To The Bitter End*, 189–92 (5 şi 14 februarie 1943).
[1228] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern* I. 170 (Monatsbericht der Gendarmerie-Station Muggendorf, 19 martie 1943).
[1229] *Ibid.*, 170 (Monatsbericht der Gendarmerie-Station Waischenfeld, 19 martie 1943).
[1230] Boberach (ed.), *Meldungen*, XIII. 5,149 (19 aprilie 1943).
[1231] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV.548.
[1232] Boberach (ed.), *Meldungen*, XIV. 5, 445 (8 iulie 1943).
[1233] *Ibid.*, 5, 446; de asemenea Hassell, *The von Hassell Diaries*, 294 (martie 1943).
[1234] *Ibid.*, 5, 447.
[1235] Willi A. Boelcke (ed.), *„Wollt Ihr den totalen Krieg?" Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939–1943* (München, 1969 [1967]), 414.
[1236] Versiunea discursului reprodus aici, care diferă de textul publicat, a fost urmărită în direct la BBC, şi e reprodus din Noakes (ed.), *Nazism*, IV. 490–4. Vezi şi Iring Fetscher, *Joseph Goebbels im Berliner Sportpalast 1943. „Wollt Ihr den totalen Krieg?"* (Hamburg, 1998) (discurs reprodus în *ibid.*, 63–98); şi Günter Moltmann, „Goebbels' Speech on Total War, February 18, 1943", în Hajo Holborn (ed.), *Republic to Reich. The Making of the Nazi Revolution. Ten Essays* (New York, 1973 [1972]), 298–342

[1237] Boberach (ed.), *Meldungen*, XII. 4,833 (22 februarie 1943); Moltmann, „Goebbels' Speech", 337 (pentru „hipnoza în masă").

[1238] Moltmann, „Goebbels' Speech", 30–16.

[1239] Kershaw, *Hitler 1936–1945*, 561–77.

[1240] Noakes, *Nazism*, IV.238–40; Boberach (ed.), *Meldungen*, XIII. 5,136–40 (15 aprilie 1943).

[1241] Boberach (ed.), *Meldungen*, XII. 4,826–30 (18 februarie 1943).

[1242] Tooze, *The Wages of Destruction*, 353–6.

[1243] Noakes, *Nazism*, IV. 510–18.

[1244] Müller, „Die Mobilisierung", 396–405; Overy, „Guns or Butter?", 284–6.

[1245] Boberach (ed.), *Meldungen*, IX. 3,504–5 (23 martie 1942).

[1246] *Ibid.*; Noakes (ed.), *Nazism*, IV. 521, 548.

[1247] Herbst, *Der totale Krieg*, 171–241.

[1248] Overy, „Guns or Butter?", 259–64 (263 pentru citat); critică Alan S. Milward, „Hitlers Konzept des Blitzkrieges", în Andreas Hillgruber (ed.), *Probleme des Zweiten Weltkrieges* (Cologne, 1967), 19–40; și Burton H. Klein, *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass. 1959); și Bernhard R. Kroener, „Die personellen Ressourcen des Dritten Reiches im Spannungsfeld zwischen Wehrmacht, Bürokratie und Kriegswirtschaft 1939–1942", în *DRZW* 5/1, 691–1,001, mai ales 693–7 și 990–1,001; vezi și Evans, *The Third Reich in Power*, 322–36, 349–50, 477–92.

[1249] Carroll, *Design for Total War*, 190.

[1250] Overy, „Guns or Butter?", 264–71.

[1251] *Ibid.*, 272; Tooze, *The Wages of Destruction*, 353–6; Aly, *Hitlers Volksstaat*, 334–9; Philipp Kratz, „Sparen für das kleine Glück", în Götz Aly (ed.), *Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 2006), 59–79; Angelika Ebbinghaus, „Fakten oder Fiktionen: Wie ist Götz Aly zu seinen weitreichenden Schlussfolgerungen gekommen?", *Sozial Geschichte*, 20 (2005), 29–45, la 32; vezi și Christoph Buchheim, „Die vielen Rechenfehler in der Abrechnung Götz Alys mit den Deutschen unter dem NS-Regime", *Sozial Geschichte*, 20 (2005), 67–76.

[1252] Mathilde Wolff-Mönckeberg, *On the Other Side. To My Children from Germany 1940–1945* (London, 1982 [1979]), 96.

[1253] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVI. 6, 260–5 (citat la 6,262).

[1254] Overy, „Guns or Butter?", 272–84.

[1255] *Ibid.*, 285–91.

[1256] Hassell, *The von Hassell Diaries*, 173.

[1257] Pöppel, *Heaven and Hell*, 101

[1258] Boberach (ed.), *Meldungen*, XII. 4, 831 (22 februarie 1943).

[1259] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, I. 169 (Landrat Ebermannstadt, Monatsbericht, 2 martie 1943).

[1260] *Ibid.*, 635 (Bericht der SD-Hauptaussenstelle Würzburg, 22 februarie 1943).

[1261] „Aufsatz des Schülers Günter R. von der Dreikönigschule in Dresden, verfaßt am 9. November 1934", No, 120, în Joachim S. Hohmann și Hermann Langer (eds.), *„Stolz, ein Deutscher zu sein..." Nationales Selbstverständnis in Schulaufsätzen 1914–1945* (Frankfurt am Main, 1995), 227–8.

[1262] Maschmann, *Account Rendered*, 91.

[1263] Ralf Blank, *Kriegsalltag und Luftkrieg an der „Heimatfront"*, *DRZW*, IX/I.357–468, la 358 şi 403–6.

[1264] Ursula Büttner, „«Gomorrha»und die Folgen. Der Bombenkrieg", în Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg (ed.), *Hamburg im „Dritten Reich"* (Göttingen, 2005), 613–32, la 613–6; Horst Boog, „The Anglo-American Strategic Air War over Europe and German Air Defence", în *GSWW* VI. 469–628, la 478–91.

[1265] Shirer, *Berlin Diary*, 441–2 (9 noiembrie 1940).

[1266] Boog, „The Andlo-American Strategic Air War", 379–406.

[1267] Overy, *Why the Allies Won*, 101–4 (de asemenea, pentru citate); Boog, „The Anglo-American Strategic Air War", 492–521.

[1268] Weinberg, *A World at Arms*, 572–7; Overy, *Why the Allies Won*, 104–12; Calvocoressi şi Wint, *Total War*, 489–94; Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945* (München, 2002), 63–85. Pentru o discuţie privind doctrina bombardamentului strategic, originea şi evoluţia acestuia, vezi Boog, „The Anglo-American Strategic Air War", 469–77.

[1269] Boog, „The Anglo-American Strategic Air War", 622–3.

[1270] Horst Boog, „The Strategic Air War in Europe and Air Defence of the Reich", *GSWW* VII.7–454, la 367–8.

[1271] Boog, „The Anglo-American Strategic Air War", 622–3.

[1272] Weinberg, *A World At Arms*, 577; Overy, *Why the Allies Won*, 109–10; Calvocoressi şi Wint, *Total War*, 494; Friedrich, *Der Brand*, 86–7. 179–90; Boog, „The Anglo-American Strategic Air War", 558–66. Lancaster încă se numea Manchester în această perioadă.

[1273] Boberach (ed.), *Meldungen*, X. 3, 597–9 (9 aprilie 1942).

[1274] Luise Solmitz, *Jurnal*, 765 (8 septembrie 1942).

[1275] *Ibid.*, 733 (26 aprilie 1942, 29 aprilie 1942).

[1276] Overy, *Why the Allies Won*, 117–9; Weinberg, *A World At Arms*, 578–9; Calvocoressi şi Wint, *Total War*, 494; Boog, „The Anglo-American Strategic Air War", 566–621.

[1277] *Apud* Overy, *Why the Allies Won*, 117; Boog, „The Strategic Air War", 9–15; vezi şi relatarea clasică oficială de Charles Webster şi Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany 1939–1945* (4 vol., London, 1961), IV. 273–83.

[1278] Overy, *Why the Allies Won*, 114–22; Blank, „Kriegsalltag", 366–8; Boog, „The Strategic Air War", 22–9

[1279] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, VII. 491 (7 martie 1943), *apud* Blank, „Kriegsalltag", 369.

[1280] Blank, „Kriegsalltag", 369–70.

[1281] Tooze, *The Wages of Destruction*, 596–600

[1282] Speer, *Inside the Third Reich*, 389–93, citat din jurnalul său de birou.

[1283] Martin Middlebrook, *The Battle of Hamburg. Allied Bomber Forces against a German City in 1943* (London, 1980), 93–251; Boog, „The Strategic Air War", 43–51.

[1284] *Apud* Middlebrook, *The Battle of Hamburg*, 264–5; *ibid.*, 252–81, pentru detalii privind furtuna de foc.

[1285] *Ibid.*, 282–98.

[1286] *Ibid.*, 299–327; Büttner, „«Gomorrha»“, 616–8; Friedrich, *Der Brand*, 455; vezi şi Christian Hanke *et al.*, *Hamburg im Bombenkrieg 1940–1945. Das Schicksal einer Stadt* (Hamburg, 2001); şi Renate Hauschild-Thiessen (ed.), *Die Hamburger Katastrophe vom Sommer 1993 in Augenzeugenberichten* (Hamburg, 1991).

[1287] Mathilde Wolff-Mönckeberg, *On the Other Side. To My Children: From Germany 1940–1945* (London, 1982 [1979]), 79.

[1288] *Ibid.*, 79; Büttner, „«Gomorrha»“, 620–22.

[1289] Luise Solmitz, *Jurnal*, 840, 851 (4 august 1943, 19 august 1943).

[1290] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 41.

[1291] *Ibid.*, 42.

[1292] *Ibid.*, 43.

[1293] Luise Solmitz, *Jurnal*, 930 (21 iunie 1944), 943 (8 august 1944).

[1294] *Ibid.*, 943 (8 august 1944).

[1295] Wolff-Mönckeberg, *On the Other Side*, 86.

[1296] Boberach (ed.), *Meldungen*, XV.5,583 (9 august 1943).

[1297] *Ibid.*, XV.5.562, 5,575 (2 şi 5 august 1943).

[1298] Joachim Szodrzynski, „Die «Heimatfront» zwischen Stalingrad und Kriegsende“, în Forschungsstelle (ed.), *Hamburg*, 633–86; pentru alte localităţi, vezi, de exemplu, Wilfried Beer, *Kriegsalltag an der Heimatfront. Alliierter Luftkrieg und deutsche Gegenmassnahmen zur Abwehr und Schadenbegrenzung, dargestellt für den Raum Münster* (Bremen, 1990); Gerd R. Ueberschär, *Freiburg im Luftkrieg 1939–1945* (Freiburg, 1990); Gerhard E. Sollb ach (ed.), *Dortmund. Bombenkrieg und Nachkriegsalltag 1939–1945* (Hagen, 1996); Birgit Horn, *Die Nacht, als der Feuertod vom Himmel stürzte – Leipzig, 4. Dezember 1943* (Gudensberg-Gleichen, 2003).

[1299] Erichsohn, *Abschied*, 160–1 (scrisoare adresată fratelui, 12 august 1943).

[1300] Boberach (ed.), *Meldungen*, XIV.5, 356 (17 iunie 1943).

[1301] Meike Wöhlert, *Der politische Witz in der NS-Zeit am Beispiel ausgesuchten SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main, 1997), 50, *apud* Boberach (ed.), *Meldungen*, XIV. 5, 619–20 (16 august 1943).

[1302] Boberach (ed.), *Meldungen*, XIV.5,357.

[1303] *Ibid.*

[1304] Eva Gehrken, *Nationalsozialistische Erziehung in den Lagern der Erweiterten Kinderlandverschickung 1940 bis 1945* (Braunschweig, 1997), 9, 16.

[1305] Gerhard Kock, „Die Erweiterte Kinderlandverschickung und der Konflike mit den Kirchen“, în Martin Rüther (ed.), *„Zu Hause könnten sie es nicht schöner haben!“. Kinderlandverschickung aus Köln und Umgebung 1941–1945* (Cologne, 2000), 209–42.

[1306] Gerhard Kock, „Nur zum Schutz aufs Land gebracht? Die Kinderlandverschickung und ihre erziehungspolitischen Ziele“, *ibid.*, 17–52; şi Gehrken, *Nationalsozialistische Erziehung*, 16, 149, demonstrează că lagărele erau de fapt instituţii ale Partidului, contrar argumentelor din Gerhard Dabel (ed.), *KLV. Die erweiterte Kinder-Land-Verschickung* (Freiburg, 1981).

[1307] Katja Klee, „«Nie wieder Aufnahme von Kindern» – Anspruch und wirklichkeit der KLV in den Aufnahmegauen“, în Rüther (ed.), *„Zu Hause“*, 161–94.

[1308] Friedrich, *Der Brand*, 455–67.

[1309] Boberach (ed.), *Meldungen*, XV. 6, 033.

[1310] *Ibid.*, 6,025–8 (citat la 6,028).

[1311] *Ibid.*, 6.029–30.

[1312] *Ibid.*, 6,030.

[1313] *Ibid.*, 6,031.

[1314] *Ibid.*, 6.032.

[1315] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, XIV. 409 (12 decembrie 1944), *apud* Blank, „Kriegsalltag", 421; *ibid.*, 417–21, pentru subiectul mai sus-menţionat; de asemenea, Karl Christian Führer, „Anspruch und Realität. Das Scheitern der nationalsozialistischen Wohnungsbaupolitik 1933–1945", *VfZ* 45 (1997), 247–56;

[1316] Herwart Vorländer, *Die NSV. Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation* (Boppard, 1988), 127–75.

[1317] Blank, „Kriegsalltag", 391–4; Nikolaus Wachsmann, *Hitler's Prisons. Legal Terror in Nazi Germany* (London, 2004), 232; Noakes (ed.), *Nazism*, IV. 562–5.

[1318] Blank, „Kriegsalltag", 394–402, 421–5. Un complex masiv de tunele şi camere a fost construit şi în versantul de lângă cabana bavareză a lui Hitler de la Obersalzberg, în ultimele stadii ale războiului.

[1319] Hassell, *The von Hassell Diaries*, 157.

[1320] Blank, „Kriegsalltag", 407–16; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, XI. 42 (3 ianuarie 1944).

[1321] *Apud* Blank, „Kriegsalltag", 407–8.

[1322] *Apud ibid.*, 410–11; vezi şi Friedrich, *Der Brand*, 371–406.

[1323] Friedrich, *Der Brand*, 406–34.

[1324] *Apud ibid.*, 446.

[1325] Hans Wrobel (ed.), *Strafjustiz im totalen Krieg. Aus den Akten des Sondergerichts Bremen 1940 bis 1945* (Bremen, 1991), I. 168–71

[1326] *Ibid.*, 190–2.

[1327] Ralf Angermund, *Deutsche Richterschaft 1919–1945* (Frankfurt am Main, 1990), 209–15.

[1328] Speer, *Inside the Third Reich*, 396–8; Blank, „Kriegsalltag", 372.

[1329] Speer, *Inside the Third Reich*, 395.

[1330] Blank, „Kriegsalltag", 374–6.

[1331] Overy, *Why the Allies Won*, 120–2; Boog, „The Strategic Air War", 54–76.

[1332] Overy, *Why the Allies Won*, 122–5; Boog, „The Strategic Air War", 76–88, pentru o discuţie privind criza din campania de bombardament din 1943; *ibid.*, 159–56 pentru norocul schimbător al unităţilor aeriene de apărare ale germanilor; Alfred C. Mierzejewski, *The Collapse of the German War Eocnomy, 1944–1945. Allied Air Power and the German national Railway* (Chapel Hill, NC, 1988), pentru efectul devastator al bombardamentelor asupra sistemului de căi ferate.

[1333] Overy, *Why the Allies Won*, 125–32.

[1334] Blank, „Kriegsalltag", 459–60, trece în revistă, în mod concis, estimările care variază la scară mare.

[1335] Anthony C. Grayling: *Among the Dead Cities: Was the Allied Bombing of Civilians in WWII a Necessity or a Crime?* (London, 2006), prezintă în mod eficient argumentele morale aduse împotriva campaniei de bombardament.

[1336] Overy, *Why the Allies Won*, 128–33.

[1337] Pöppel, *Heaven and Hell*, 233.

[1338] *Apud* Blank, „Kriegsalltag", 437–8.

[1339] Blank, „Kriegsalltag", 379–80.

[1340] *Ibid.*, 435–6.

[1341] Boberach (ed.), *Meldungen*, XV. 5, 575 (5 august 1943); de asemenea, XV. 5,885 (15 octombrie 1943).

[1342] *Ibid.*, XVI. 6, 302–3 (7 februarie 1944). Blank, „Kriegsalltag", 448–50, exagerează gradul și amploarea urii împotriva echipajelor de bombrdiere ale Aliaților, care, însă, au înfuriat în special autoritățile militare ale Aliaților și au dus la peste 400 de procese, ținute imediat după terminarea războiului, împotriva celor așa-zis vinovați pentru crime *(ibid.)*. Vezi și Friedrich, *Der Brand*, 481–90.

[1343] Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 748–9, 992–4; Weinberg, *A World at Arms*, 211–5, 222–5, 361–3; Reinhard Stumpf, „The War in the Mediterranean Area 1942–1943: Operations in North Africa and the Central Mediterranean", *GSWW* VI.631–840.

[1344] Kershaw, *Hitler*, II. 585.

[1345] Tooze, *The Wages of Destruction*, 401–2.

[1346] Basil H. Liddell Hart (ed.), *The Rommel Papers* (London, 1953), 507–24.

[1347] Walb, *Ich, die Alte*, 249, 253 (14 și 29 noiembrie 1942).

[1348] Crampton, *Bulgaria*, 374–81; Miller, *Bulgaria*, 135–48, analizează cu exactitate miriada de teorii din jurul morții lui Boris și concluzionează că nimeni nu avea un interes deosebit în acest sens. Edward P. Thompson, *Beyond the Frontier: The politics of a failed mission: Bulgaria 1944* (Woodbridge, Suffolk, 1997), povestește despre moartea fratelui mai mare al autorului în cadrul războaielor de partizani.

[1349] Denis Mack Smith, *Modern Italy: A Political History* (London, 1997 [1959]), 404–12; Kershaw, *Hitler*, II. 593.

[1350] Weinberg, *A World At Arms*, 593–6.

[1351] Mack Smith, *Modern Italy*, 412–4; *idem*, *Mussolini* (London, 1987 [1981]), 341–6.

[1352] *Ibid.*; de asemenea, Christopher Duggan, *The Force of Destiny. A History of Italy since 1796* (London, 2007), 520–6; Boberach (ed.), *Meldungen*, XV.5,755 (13 septembrie 1943); Kershaw, *Hitler*, II. 593–8.

[1353] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVI. 6,304 (7 februarie 1944).

[1354] Richard Bosworth, *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship 1915–1945* (London, 2005), 503–5; Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 282–7; Boberach (ed.), *Meldungen*, XIV. 5, 724–5 (9 septembrie 1943), și XV. 5, 766 (13 septembrie 1943).

[1355] Luigi Cajani, „Die italienischen Militär-Internierten im nationalsozialistischen Deutschland", în Herbert (ed.), *Europa und der „Reichseinsatz"*, 295–316, la 308; de asemenea Brunello Mantelli, „Von der Wanderarbeit zur Deportation. Die italienischen Arbeiter in Deutschland 1938–1945", în *ibid.*, 51–89; Ralf Lang, *Italienische „Fremdarbeiter" im nationalsozialistischen Deutschland 1937–1945* (Frankfurt am Main, 1996), 83–110; Spoerer, *Zwangsarbeit*, 228.

[1356] Lynn Nicholas, *The Rape of Europa. The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New Tork, 1994), 229–72 (citat la 266–7, din Iris Origo, *War in Val d'Orcia* [London, 1984], 234).

[1357] Boberach (ed.), *Meldungen*, XIV. 5, 540–1 (29 iulie 1943).

[1358] Mack Smith, *Mussolini*, 348–67.

[1359] Mack Smith, *Mussolini*, 348–67; Boberach (ed.), *Meldungen*, XV. 5, 755 (13 septembrie 1943).

[1360] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 588–607; Longerich, *Politik der Vernichtung*, 553–4, 560; Robert Katz, *The Battle for Rome. The Germans, the Allies, the Partisans, and the Pope, September 1943-June 1944* (New York, 2003), 61–85; *idem*, *Black Sabbath. A Journey through a Crime against Humanity* (London, 1969), 3–104.

[1361] Vezi Evans, *Telling Lies*, 103–8; şi Steur, *Theodor Dannecker*, 113–28.

[1362] Meir Michaelis, *Mussolini and the Jews. German-Italian Relations and the Jewish Question in Italy, 1922–1945* (Oxford, 1978); Susan Zuccotti, *The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue and Survival* (London, 1987); Katz, *Black Sabbath*, 105–292; Lilliana Picciotto Fargion, „Italien", în Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermordes. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München, 1991), 199–228; Jonathan Steinberg, *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943* (London, 1991); Susan Zuccotti, *Under his very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (London, 2001); Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 588–607.

[1363] Longerich, *Politik*, 561–2.

[1364] *Ibid.*, 561.

[1365] Bosworth, *Mussolini's Italy*, 498–530 (statistici la 522).

[1366] Primo Levi, *If this is a Man* (London, 1957 [1948]).

[1367] Frank Snowden, „Latina Province 1944–1950", *Journal of Contemporary History* (forthcoming), 194 Paul Weindling, *Epidemics and Genocide in Eastern Europe, 1890–1945* (Oxford, 2000), 76–9, 376–8; Michael H. Kater, *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, North Carolina, 1989).

[1368] Snowden, „Latina Province".

[1369] Weinberg, *A World at War*, 64–73; Tooze, *The Wages of Destruction*, 338–9, 397–9; Kershaw, *Hitler*, II. 585; relatare amănunţită în Werner Rahn, „The War at Sea in the Atlantic and in the Arctic Ocean", *GSWW* VI. 301–468.

[1370] Klaus von Trotha, „«Ran, Angreifen, Versenken!». Aus dem Tagebuch eines U-Boots Lebens", în Georg von Hase, *Die Kriegsmarine im Kampf um den Atlantik. Erlebnisberichte von Mitkämpfern* (Leipzig, 1942), 40–69.

[1371] Meier-Welcker, *Aufzeichnungen*, 98–103 (31 decembrie 1940).

[1372] Tooze, *The Wages of Destruction*, 400–1; Michael Salweski, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945* (2 vol., Frankfurt am Main, 1940), I.175–207.

[1373] Weinberg, *A World at Arms*, 367–9

[1374] *Ibid.*, 367–82.

[1375] *Ibid.*, 235–7, 358, 382.

[1376] *Ibid.*, 382–9.

[1377] Bernd Wegner, „Von Stalingrad nach Kursk", *DRZW* VII. 3–82, la 3–8.

[1378] Helmut Blume, *Zum Kaukasus 1941–1942. Aus Tagebuch und Briefen eines jungen Artilleristen* (Tübingen, 1993), 140 (scrisoare adresată părinţilor, 2 noiembrie 1942).

[1379] *Ibid.*, 141 (scrisoare adresată părinţilor, 14 noiembrie 1942).

[1380] Wegner, „The War against the Soviet Union", *GSWW* VI. 1, 022–59, 1, 173–92.

[1381] Kershaw, *Hitler* II. 529–33; Wegner, „The War".

[1382] Reddemann (ed.), *Zwischen Front und Heimat*, 761 (către Agnes, 16 februarie 1943).

[1383]*Ibid.*, Introducere. Soţia sa nu s-a recăsătorit niciodată.

[1384] Wegner, „Von Stalingrad", 62.

[1385] *Ibid.*, 63–9.

[1386] *Ibid.*, 69–79; Karl-Heinz Frieser, „Die Schlacht im Kursker Bogen", *DRZW* VIII. 83–210, la 83–5.

[1387] Frieser, „Die Schlacht", 83–102.

[1388]*Apud ibid.*, 102; detalii în *ibid.*, 102–3.

[1389]*Ibid.*, 104–6.

[1390]*Ibid.*,106–12.

[1391]*Ibid.*, 112–9.

[1392] *Ibid.*, 119–39. Relatarea meticuloasă şi extrem de revizionistă a lui Frisk întrece toate prezentările anterioare ale bătăliei.

[1393] *Ibid.*, 140–72.

[1394]*Ibid.*, 173–207.

[1395] *Apud ibid.*, 200.

[1396]*Ibid.*, 190–208 (citat la 208).

[1397] Karl-Heinz Frieser şi Klaus Schönherr, „Der Rückschlag des Pendels. Das Zurückweichen der Ostfront von Sommer 1943 bis Sommer 1944", *DRZW* VIII. 277–490, la 277.

[1398] Karl-Heinz Frieser, „Zusammenfassung", *DRZW* VIII. 1, 211–24.

[1399] Bernd Wegner, „Die Aporie des Krieges", *DRZW* VII. 211–76, la 256–69.

[1400]*Ibid.*, 259–60.

[1401] Frieser şi Schönherr, „Der Rückschlag", 324–5.

[1402] Sven Oliver Müller, „Nationalismus in der deutschen Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945", *DRZW* IX/II. 9–92, la 70–92.

[1403] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 12–42.

[1404] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, Introducere, şi 125–7.

[1405] Reinhard Stumpf, *Die Wehrmacht-Elite. Rang- und Herkunftsstruktur der deutschen Generale und Admirale 1933–1945* (Boppard, 1982), 298–302.

[1406]*Apud* Gerd R. Ueberschär and Winfried Vogel, *Dienen und Verdienen. Hitlers Geschenke an seine Eliten* (Frankfurt am Main, 2000 [1999]). 147–8; pentru detaliile de mai sus, vezi *ibid.*, 146–82.

[1407] Christoph Rass, „Das Sozialprofil von Kampfverbänden des deutschen Heeres 1939 bis 1945", *DRZW* IX/I. 641–742, la 712–18.

[1408] *Ibid.*, 647.

[1409] *Ibid.*, 651–7.

[1410] *Ibid.*, 658–80.

[1411] *Ibid.*, 682–3.

[1412] *Ibid.*, 704–12.

[1413] *Ibid.*, 713–23.

[1414] *Ibid.*, 684–9.

[1415] *Ibid.*, 690.

[1416] Horst F. Richardson, *Sieg Heil! War Letters of Tank Gunner Karl Fuchs, 1937–1941* (Hamden, Connecticut, 1987), 124 (4 august 1941); relatare de ansamblu în Jürgen Förster, „Geistige Kriegführung in Deutschland 1919 bis 1945“, *DRZW* IX/I. 469–640, mai ales 469–559.

[1417] *Ibid.*, 560–640; de asemenea, Omer Bartov, „Indoctrination and Motivation in the Wehrmacht. The Importance of the Unquantifiable“, *Journal of Strategic Studies* 9 (1986), 16–34, şi o relatare mai generală în lucrarea aceluiaşi autor, *Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York, 1991).

[1418] Manoschek (ed.), *„Es gibt nur Eines“*, 52 (O'Gefr. A. G., 1 martie 1942).

[1419] *Ibid.*, 69 (Uffz. A. N., 29 mai 1943).

[1420] *Ibid.*, 74 (Uffz. O. D., 16 august 1944).

[1421] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 780–2 (jurnal, 28 decembrie 1943).

[1422] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 142.

[1423] Rass, „Das Sozialprofil“, 723–5. 733–5.

[1424] Vezi clasica lucrare de studiu, Edward A. Shils şi Morris Janowitz, „Cohesion and Disintegration in the *Wehrmacht* in World War II“, *Public Opinion Quarterly* 12 (1948), 280–315.

[1425] Thomas Kuhne, „Gruppenkohäsion und Kameradschaftsmythos in der Wehrmacht“, în Rolf-Dieter Müller şi Hans-Erich Volkmann (eds.), *Die Wehrmacht. Mythos und Realität* (München, 1999), 534–59; *idem*, „Zwischen Männerbund und Volksgemeinschaft. Hitlers Soldaten und der Mythos der Kameradschaft“, *Archiv für Sozialgeschichte* 38 (1998), 165–89; relatare mai generală în *idem*, *Kameradschaft. Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert* (Göttingen, 2006).

[1426] Manfred Messerschmitt şi Fritz Wüllner, *Die Wehrmachtsjustiz im Dienste des Nationalsozialismus. Zerstörung einer Legende* (Baden-Baden, 1987), 50.

[1427] *Ibid.*, 63–89.

[1428] *Ibid.*, 69.

[1429] *Ibid.*, 102.

[1430] *Ibid.*, 102–3.

[1431] *Ibid.*, 115; de asemenea 91, 132–68.

[1432] Bernd Wegner, *Hitlers politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933–1945. Studien zu Leitbild, Struktur und Funktion einer nationalsozialistischen Elite* (Paderbirn, 1982), 210, 305, 316–7; Heinz Höhne, *The Order of the Death's Head. The Story of Hitler's SS* (London, 1972 [1967]), 401–24.

[1433] *Apud ibid.*, 425.

[1434] „Die Rede Himmlers vor den Gauleitern am 3. August 1944“, VfZ 1953, 372, *apud* Höhne, *The Order*, 431.

[1435] *Ibid.*, 432–5.

[1436] *Ibid.*, 435; Overmanns, *Deutsche Militärische Verluste*, 257.

[1437] *Apud* Höhne, *The Order*, 401–2.

[1438] *Ibid.*, 436–7.

[1439] *Ibid.*, 438–40.

[1440] Speer, *Inside the Third Reich*, 341.

[1441] *Ibid.*, 409.

[1442] Boberach (ed.), *Meldungen,* XIII.4,981–2 (22 martie 1943); Kershaw, *The „Hitler Myth"*, 196–7.

[1443] Speer, *Inside the Third Reich,* 407–18.

[1444] Fritz Redlich, *Hitler. Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York, 1998), 223–54.

[1445] Kershaw, *Hitler,* II. 564–6, 611–15.

[1446] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher,* articolul 25.7.43.

[1447] Ludwig Metzger către Hans Fritsche, 12 septembrie 1944, în Josef Wulf (ed.), *Presse und Funk im Dritten Reich* (Gütersloh, 1964), 359–60.

[1448] Speer, *Inside the Third Reich,* 271.

[1449] Kershaw, *Hitler,* II. 571–2.

[1450] Hassell, *The von Hassell Diaries,* 247

[1451] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher,* articolul 2.3.43.

[1452] Noakes, *Nazism 1919–1945* IV. 1–53; Dieter Rebentisch, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart, 1989).

[1453] Kershaw, *Hitler,* II. 599.

[1454] Lammers către Bormann, 1 ianuarie 1945, *apud* Noakes (ed.), *Nazism* IV.36.

[1455] *Ibid.*, 24–53.

[1456] *Ibid.*, 54–91 (citat la 90).

[1457] *Ibid.*, 91–120.

[1458] Wirrer (ed.), *Ich glaube,* 243 (Inge către Alfred, 7 august 1944).

[1459] *Apud* Hans Engelhard (ed.), *Im Namen des deutschen Volkes. Justiz und Nationalsozialismus* (Cologne, 1989), 287.

[1460] *Apud* Lothar Gruchmann, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940. Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988), 921.

[1461] Hans Wrobel (ed.), *Strafjustiz im totalen Krieg. Aus den Akten des Sondergerichts Bremen 1940 bis 1945* (Bremen, 1991), 46.

[1462] *Ibid.*, 46–9; Engelhard (ed.), *Im Namen,* 149–50; Noakes (ed.), *Nazism* IV.121–35.

[1463] Evans, *Rituals,* 689–737.

[1464] Hitler, *Hitler's Table Talk,* 303 (8 februarie 1942).

[1465] Engelhardt (ed.), *Im Namen,* 294.

[1466] *Apud ibid.*, 293.

[1467] Evans, *Rituals,* 696–700; Martin Hirsch *et al.* (eds.), *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus* (Cologne, 1984), 507–19; Engelhardt (ed.), *Im Namen,* 267.

[1468] Hitler, *Hitler's Table Talk,* 637–45.

[1469] Hans Boberach (ed.), *Richterbriefe. Dokumente zur Beeinflussung der deutschen Rechtsprechung 1942–1944* (Boppard, 1975); Martin Broszat, „Zur Perversion der Strafjustic im Dritten Reich", *VfZ* 5 (1958), 390–443.

[1470] Boberach (ed.), *Richterbriefe,* 55–8.

[1471] Engelhardt (ed.), *Im Namen,* 269; Patrick Wagner, „Das Gesetz über die Behandluung Gemeinschaftsfremder: die Kriminalpolizei und die «Vernichtung des Verbrechertums»", în Götz Aly (ed.), *Feinderklärung und Prävention. Kriminalbiologie. Zigeunerforschung und Asozialenpolitik* (Berlin, 1988), 75–100.

[1472] Pentru entuziasmul cu care magistratura a acceptat aceste măsuri, vezi Ralf Angermund, *Deutsche Richterschaft 1919–1945* (Frankfurt am Main, 1990).

[1473] Nikolaus Wachsmann, *Hitler's Prisons. Legal Terror in Nazi Germany* (London, 2004), 284–306.

[1474] *Ibid.*, 237–41.

[1475] Noakes (ed.), *Nazism* IV. 136.

[1476] Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 227–62, 392–7.

[1477] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism* IV. 168–9.

[1478] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 90–1.

[1479] Karin Orth, „Gab es eine Lagergesellschaft? «Kriminelle» und politische Häftlinge im Konzentrationslager“, în Frei *et al.* (eds.), *Ausbeutung*, 109–33; Garbe (ed.), *Häftlinge*, 12–80 (Hermann Kaienburg, „Deutsche politische Häftlinge im Konzenetrationslager Neuengamme und ihre Stellung im Hauptlager“); Lutz Niethammer (ed.), *Der „gesäuberte“ Antifaschismus. Die SED und die rotten Kapos von Buchenwald* (Berlib, 1994); Benedikt Kautsky, *Teufel und Verdammte. Erfahrungen und Erkenntnisse aus sieben Jahren in deutschen Konzentrationslagern* (Vienna, 1961), 159–63, *apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV.162–4.

[1480] Noakes (ed.), *Nazism* IV.170–1; Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 394–5; Detlef Garbe (ed.), *Häftlinge im KZ Neuengamme. Verfolgungserfahrungen, Häftlingssolidaritätt und nationale Bindung* (Hambuirg, 1999), 203.

[1481] Kautsky, *Teufel*, *apud* Noakes (ed.), *Nazism*, 167–8; vezi şi Herbert Obenaus, „Der Kampf um das tägliche Brot“, în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager* II. 841–73; şi Florian Freund, „Häftlihgskategorien und Sterblichkeit in einem Aussenlager des KZ Mauthausen“, *ibid.*, 874–86. Vezi şi studiul remarcabil al lui Stalislav Zamecnik, *Das war Dachau* (Frankfurt am Main, 2007 [2002]), mai ales 226–322.

[1482] *Apud* Noakes and Pridham, *Nazism*, III.618.

[1483] Steinbacher, *Auschwitz*, 59; Karin Orth, „Die Kommandanten der nationalsoxzialistischen Konzentrationslager“, în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialisstischen Konzentrationslager*, II.755–86.

[1484] Burleigh, *Death*, 220; Schmuhl, *Rassenhygiene*, 217–9.

[1485] Pentru corespondenţa şi rapoartele lui Mennecke, vezi Peter Chroust (ed.), *Friedrich Mennecke. Innenansichten eines medizinischen Täters im Nationalsozialismus. Eine Edition seiner Briefe 1935–1947* (Hamburg, 1988); scrisoarea citată în *ibid.*, I, 242–4; vezi şi Trus, „*...vom Leid erlösen*“, 118–9.

[1486] Schmuhl, *Rassenhygiene*, 217–9; Burleigh, *Death*, 220–9.

[1487] Klee, *„Euthanasie“*, 418.

[1488] *Apud* Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 174–5; vezi şi Fridlof Kudlien, *Arzte im Nationalsozialismus* (Cologne, 1985), 210.

[1489] Burleigh, *Death*, 239–45; Klee (ed.), *Dokumente*, 286–97; *idem*, *„Euthanasie“*, 429–39.

[1490] Burleigh, *Death*, 238–48; Schmuhl, *Rassenhygiene*, 220–36.

[1491] Klee, *„Euthanasie“*, 439–56.

[1492] Schmuhl, *Rassenhygiene*, 237–9; Burleigh, *Death*, 255–7.

[1493] Trus, „*...vom Leid erlösen*“, 116, 129–30.

[1494] Burleigh, *Death*, 230–1.

[1495] Klee (ed.), *Dokumente*, 302–3; *idem*, *„Euthanasie"*, 417–21.
[1496] Klee (ed.), *Dokumente*, 303.
[1497] *Apud* Schmuhl, *Rassenhygiene*, 346.
[1498] Klee, *„Euthanasie"*, 421–5.
[1499] Ganssmüller, *Die Erbgesundheitspolitik*, 175.
[1500] Klee (ed.), *Dokumente*, 300–1.
[1501] *Ibid.*, 301–2.
[1502] Evans, *The Third Reich in Power*, 524–7.
[1503] Guenter Lewy, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000), 65–106.
[1504] *Ibid.*, 107–32 (citat la 130). Numărul de oameni omorâţi în aceste cazuri rămâne incert, iar estimările variază destul de mult.
[1505] Deletant, *Hitler's Forgotten Ally*, 187–96.
[1506] Lewy, *The Nazi Persecution*, 135.
[1507] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 138–42.
[1508] Lewy, *The Nazi Persecution*, 167–228. Vezi şi Michael Zimmermann, „Die nationalsozialistische Zigeunerverfolfung, das System der Konzentrationslager und das Zigeunerlager in Auschwitz-Birkenau", în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II.887–910.
[1509] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV..392.
[1510] *Ibid.*, 393.
[1511] Burkhard Jellonek, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz. Die Verfolgung Homosexueller im Dritten Reich* (Paderborn, 1990), 117.
[1512] Jellonek, *Homosexuelle*, 329.
[1513] Noakes (ed.), *Nazism* IV. 395.
[1514] Höss, *Commamdant of Auschwitz*, 103–4.
[1515] Vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 529–35, şi pentru situaţia disperată în care se aflau homosexualii în Germania nazistă înainte de 1939. Pentru Martorii lui Iehova, vezi *ibid.*, 254–5.
[1516] Detlev J.K. Peukert, „Arbeitslager und Jugend-KZ: die Behandlung «Gemeinschaftsfremder» im Dritten Reich", în *idem* şi Jürgen Reulecke (eds.), *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), 413–34, la 416.
[1517] *Apud* Norbert Frei, *Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945* (München, 1987), 202–8.
[1518] Peukert, „Arbeitslager", 416.
[1519] *Apud* Vandana Joshi, *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo, 1933–45* (London, 2003), 60.
[1520] *Ibid.*, 60–1.
[1521] Rita Wolters, *Verrat für die Volksghemeinschaft: Denunziantinnen im Dritten Reich* (Pfaffenweiler, 1996), 59.
[1522] *Ibid.*, 56–7.
[1523] Joshi, *Gender*, 168–97.
[1524] Joshi, *Gender*, 152; pentru o relatare de ansamblu, vezi Birthe Kundrus, *Kriegerfrauen. Familienpolitik und Geschlechterverhältnisse im Ersten und Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1995).
[1525] Noakes (ed.), *Nazism*, IV.374.

[1526] *Ibid.*

[1527] *Ibid.*, 368–9.

[1528] *Ibid.*, 373. Certificatul care trebuia prezentat acum la biroul de înregistrare se numea, după denumirea birocratică, *Eheunbedenklichkeitsbescheinigung*.

[1529] *Ibid.*, 375–84.

[1530] Dagmar Herzog, „Hubris and Hypicrisy, Incitement and Disavowal: Sexuality and German Fascism", în *idem* (ed.), *Sexuality and German Fascism* (New York, 2005), 1–21, la 18-19.

[1531] *Apud* Stibbe, *Women*, 155.

[1532] Noakes, *Nazism*, IV.385–90.

[1533] *Apud ibid.*, 388.

[1534] *Ibid.*, 388–9.

[1535] *Ibid.*; de asemenea Stibbe, *Women*, 159.

[1536] Bärbel Wirrer (ed.), *„Ich glaube an den Fuhrer". Eine Dokumentation zur Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland 1942–1945* (Bielefeld, 2003), 324 (Inge către Fred, 17 aprilie 1945).

[1537] Gerwin Udke (ed.), *„Schreib so oft Du kannst." Feldpostbriefe des Lehrers Gerhard Udke, 1940–1944* (Berlin, 2002), 73 (Gerhard către Dorothea Udke, 3 aprilie 1942).

[1538] Herta Lange și Benedikt Burkard (eds.), *„Abends wenn wir essen, fehlt un simmer einer". Kinder schreiben an die Väter, 1939–1945* (Berlin, 2002), 240 (1 noiembrie 1943).

[1539] John S. Conway, *The Nazi Persecution of the Churches 1933–1945* (London, 1968), 232–53.

[1540] *Ibid.*, 253; Evans, *The Third Reich in Power*, 220–60.

[1541] Hitler, *Hitler's Table Talk*, 555–6 (4 iulie 1942).

[1542] *Ibid.*, 554 (4 iulie 1942).

[1543] *Ibid.*, 322 (20–21 februarie 1942).

[1544] *Ibid.*, 323 (20–21 februarie 1942).

[1545] *Ibid.*, 59 (14 octombrie 1941).

[1546] *Ibid.*, 51 (10–11 octombrie 1941).

[1547] *Ibid.*, 75–6 (19 octombrie 1941).

[1548] *Ibid.*, 145 (14 decembrie 1941).

[1549] *Ibid.*, 6–7 911–12 iulie 1941).

[1550] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, I. 423 (Aus Visitationsberichten Dekanat Hof (Oberfranken), 1941).

[1551] Conway, *The Nazi Persecution*, 259–60, 383–6.

[1552] Ian Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945* (Oxford, 1983), 331–40.

[1553] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, I. 148 (Aus Monatsbericht des Landrats, 31.3.1941).

[1554] Kershaw, *Popular Opinion*, 331–57.

[1555] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, I. 424 ((Aus Visitationsberichten Dekanat Hof (Oberfranken), 1942).

[1556] *Ibid.*

[1557] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 330–1.

[1558] Griech-Polelle, *Bishop von Galen,* 195.

[1559] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 331–2.

[1560] *Apud* Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Bloomington, 2000), 75.

[1561] Freiedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 588–607.

[1562] Pentru acest punct de vedere, vezi John Cornwell, *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII* (London, 1999). Pentru un punct de vedere care apără comportamentul papei și al ierarhiei catolice în ansamblu, într-un mod logic și meticulos, vezi Michael Burleigh, *Sacred Causes. Religion and Politics from the European Dictators to Al Qaeda* (London, 2006), 214–83.

[1563] Susan Zuccotti, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, 2000); Robert S. Wistrich, „The Vatican Documents and the Holocaust: A Personal Report", *Polin: Studies in Polish Jewry* 15 (2002), 413–43; texte în Burkhart Schneider *et al.* (eds.), *Die Briefe Pius' XII. an die deutschen Bischöfe 1939–1944* (Mainz, 1966).

[1564] *Apud* Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 82, din Eberhard Röhm și Jörg Thierfelder, *Juden, Christen, Deutsche 1933–1945* (3 vol., Stuttgart, 1990–98), III/2. 27–8. Friedländer greșește când susține (81) că 95% din germani mergeau la biserică; 95% erau membri oficiali ai Bisericii, dar acest lucru se datora cu precădere faptului că părăsirea oficială a Bisericii, care însemna că nu mai trebuiau să plătească taxa de cult, administrată de stat, era o procedură dificilă și complicată; apartenența la Biserică nu stătea mărturie pentru credința personală a fiecăruia, iar frecvența mersului la Biserică în majoritatea marilor orașe germane era extrem de scăzută în 1939. Cu toate acestea, cea mai mare parte a populației încă făcea judecăți morale pe baza unei versiuni a eticii creștine.

[1565] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung.* 328.

[1566] Heinrich Hermelnk (ed.), *Kirche im Kampf: Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der evangelischen kirche Deutschlands von 1933 bis 1945* (Tübingen, 1950), 654–6.

[1567] Klemperer, *To The Bitter End,* 14 (15 februarie 1942).

[1568] *Ibid.*, 5 (13 ianuarie 1942).

[1569] *Ibid.*, 27 (16 martie 1942).

[1570] *Ibid.*, 148 (17 octombrie 1942).

[1571] *Ibid.*, 127 (29 august 1942).

[1572] *Ibid.*, 361 (26 noiembrie 1944).

[1573] Otto Dov Kulka și Eberhard Jäckel (eds.), *Die Juden in den Geheimen NS-Stimmungsberichten 1933–1945* (Düsseldorf, 2004), 489 (NSDAP Meinberg, martie 1942).

[1574] Peter Longerich, *„Davon haben wir nichts gewusst!" Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945* (München, 2006), 253–4.

[1575] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 322.

[1576] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 279–84; David Bankier, *The Germans and the Final Solution. Public Opinion under Nazism* (Oxford, 1992), 124–30.

[1577] Klemperer, *To the Bitter End,* 423 (1 noiembrie 1941).

[1578] *Ibid.*, 46 (8 mai 1942), 50 (15 mai 1942),

[1579] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 317.

[1580] Klemperer, *To the Bitter End*, 179 (8 ianuarie 1943)
[1581] *Ibid.*, 282 (7 februarie 1942).
[1582] *Ibid.*, 204 (16 aprilie 1943).
[1583] *Ibid.*, 404 (21 iulie 1941).
[1584] Longerich, *„Davon"*, 175–81.
[1585] Kulka şi Jäckel (eds.), *Die Juden*, 476–7 (SD-Aussenstelle Minden, 6 şi 12 decembrie 1941).
[1586] *Ibid.*, 478 (SD Aussenstelle Bielefeld, 16 decembrie 1941).
[1587] *Ibid.*, 503 (SD Detmold, 31 iulie 1942).
[1588] *Ibid.*, 493 (Landrat Bad Neustadt, 20 aprilie 1942).
[1589] Luise Solmitz, *Jurnal*, 691 (7 noiembrie 1941).
[1590] *Ibid.*, 699 (5 decembrie 1941).
[1591] *Ibid.*, 747–9 (14 iulie 1942, 22 iulie 1941).
[1592] *Ibid.*, 768–9, 776, 780, 782,788, 796 (25 septembrie 1942, 26 septembrie 1942, 9 noiembrie 1942, 24 noiembrie 1942, 21 decembrie 1942, 26 ianuarie 1943).
[1593] David M. Crowe, *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities, and the True Story Behind The List* (Philadelphia, 2004). Povestea a fost ecranizată de Steven Spielberg cu titlul *Schindler's List*.
[1594] Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 710 (scrisoare adresată soţiei, 31 martie 1943), 739 (scrisoare adresată soţiei, 29 iulie 1943).
[1595] Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 108–11.
[1596] Wladyslaw Szpilman, *The Pianist: The Extraordinary True Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939–1945* (London, 2002). Cartea a stat la baza filmului *The Pianist*, regizat de Roman Polanski.
[1597] Dwork şi van Pelt, *Holocaust*, 337–55.
[1598] Walter Laqueur. *The Terrible Secret. Suppression of the Truth About Hitler's „Final Solution"* (Penguin, 1980).
[1599] Saul Friedländer, *Kurt Gerstein oder die Zwiespältigkeit des Guten* (Gütersloh, 1968).
[1600] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 484–5.
[1601] David Engel, „The Western Allies and the Holocaust: Jan Karski's Mission to the West, 1942–1944", *Holocaust and Genocide Studies*, 5 (1990), 363–446.
[1602] Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945* (London, 1979); fragmente în Herf, *The Jewish Enemy*, 174–5.
[1603] William D. Rubinstein, *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis* (London, 1997), aduce argumente, într-o manieră oarecum extremă, împotriva afirmaţiei conform căreia Aliaţii îi puteau salva pe evreii rămaşi în Europa.
[1604] Longerich, *„Davon"*, 201–62, 325.
[1605] Willi A. Boelcke (ed.), *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels-Konferenazen 1939–1943* (München, 1969 [1967]), 410–11 (14-–16 decembrie 1942).
[1606] Herf, *The Jewish Enemy*, 177–8.
[1607] Aşa cum se argumentează în Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. ordinary Germans and the Holocaust* (London, 1996) sau, în termeni oarecum diferiţi pentru perioada de dinainte de război, în Michael Wildt,

Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der Provinz, 1919 bis 1939 (Hamburg, 2007).

[1608] Behnken (ed.), *Deutschland-Berichte*, VII. 157 (7 martie 1940).

[1609] Ian Kershaw, „German Popular Opinion during the «Final Solution»: Information, Comprehension, Reactions", în Asher Cohen *et al.* (eds.), *Comprehending the Holocaust. Historical and Literary Research* (Frankfurt am Main, 1988), 145–58, şi *idem*, „German Popular Opinion and the «Jewish Question», 1939–1943: Some Further Reflections", în Michael R. Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical Articles on the Destruction of European Jews* (5 vol., Westport, Connecticut, 1989), V. 182–201.

[1610] Longerich, „*Davon*", 290–1, 326–7.

[1611] Kulka şi Jäckel (eds.), *Die Juden*, 525 (Parteikanzlei München, 12 iunie 1943).

[1612] *Ibid.*, 526 (SD Meldung, 8 iulie 1943); vezi şi *ibid.*, 531.

[1613] *Ibid.*, 528.

[1614] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV. 652.

[1615] *Apud* Josef Wulf, *Presse und Funk im Dritten Reich. Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1964), 372.

[1616] *Ibid.*, 546 (SD Stuttgart, 6 noiembrie 1944).

[1617] David Welch, *The Third Reich. Politics and Propaganda* (London, 2002 [1993]), 159.

[1618] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, II/III. 377 (26 februarie 1942).

[1619] *Ibid.*, 274 (8 februarie 1942).

[1620] Evans, *The Third Reich in Power*, 207–18.

[1621] Birthe Kundrus, „Totale Unterhaltung? Die kulturelle Kriegführung 1939 bis 1945 in Film, Rundfunk und Theater", *DRZW* IX/I. 93–157; Peter Longerich, „Nationalsozialistische Propaganda", în Karl Dietrich Bracher *et al.* (eds.), *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 1993), 291–314; Kaspar Maase, *Grenzenloses Vergnügen. Der Aufstieg der Massenkultur 1850–1970* (Frankfurt am Main, 1997), 206–34; David Welch, „Nazi Propaganda and the *Volksgemeinschaft*. Constructing a People's Community", *Journal of Contemporary History* 39 (2004), 213–38.

[1622] Evans, *The Third Reich in Power*, 144–9.

[1623] Semnalat în Jay W. Baird, *The Mythical World of Nazi War Propaganda, 1939–1945* (Minneapolis, Minnesota, 1974), 30.

[1624] *Ibid.*, 30.

[1625] Herf, *The Jewish Enemy*, 13, 22–6; Baird, *The Mythical World*, 28–31; Aristotel A. Kallis, *Nazi Propaganda and the Second World War* (London, 2005), 47–9, 59–62.

[1626] Kallis, *Nazi Propaganda*, 40–62.

[1627] Herf, *The Jewish Enemy*, 59–60.

[1628] Oron J. Hale, *The Captive Press in the Third Reich* (Princeton, N.J., 1964), 151, 234, 276–8, 287; William L. Combs, *The Voice of the SS. A History of the SS Journal „Das Schwarze Korps"* (New York, 1986); Doris Kohlmann-Viand, *NS-Pressepolitik im Zweiten Weltkrieg* (München, 1991); Richard Grunberger, *A Social History of the Third Reich* (London, 1974 [1971]), 504–5.

[1629] Shirer, *Berlin Diary*, 189–90.

[1630] Jan-Pieter Barbian, *Literaturpolitik im „Dritten Reich": Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder* (München, 1995 [1993]), 238–44, 344–5, 373; Joseph Wulf, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963), 322–3; Grunberger, *A Social History,* 453–6.

[1631] Ralf Schnell, *Literarische innere Emigration 1933–1945* (Stuttgart, 1976).

[1632] Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 114–9;

[1633] Shelley Baranowski, *Strength Through Joy. Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (Cambridge, 2004), 199–230.

[1634] Boberach (ed.), *Meldungen,* IX. 3, 371 (26 februarie 1942).

[1635] Discursul de la 27 noiembrie 1939, *apud* Friederike Euler, „Theater zwischen Anpassung und Widerstand. Die Münchner Kammerspiele im Dritten Reich", în Broszat *et al.*, (eds.), *Bayern,* II.91–173, la 159.

[1636] *Ibid.*, 160–72.

[1637] Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 119–21. Vezi și Boguslaw Drewniak, *Das Theater im NS-Staat. Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933–1945* (Düsseldorf, 1983).

[1638] Wolf Donner, *Propaganda und Film im „Dritten Reich"* (Berlin, 1993); Boguslaw Drewniak, *Der deutsche Film 1938–1945. Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf, 1987); Hilmar Hoffmann, *„Und die Fahne führt und in die Ewigkeit." Propaganda im NS-Film* (Frankfurt am Mainb, 1988); Eric Rentschler, *The Ministry of Illusion. Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, MA, 1996); Harro Segeberg (ed.), *Mediale Mobilmachung,* I: *Das Dritte Reich und der Film* (München, 2004); Gerhard Stahr, *Volksgemeinschaft vor der Leinwand? Der nationalsozialistische Film und sein Publikum* (Berlin, 2001);

[1639] Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 101; David Welch, *Propaganda and the German Cinema 1933–1945* (Oxford, 1983), 217–8.

[1640] Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 105–7; totuși, vezi și rapoartele mai optimiste din Gerd Albrecht (ed.), *Film in Dritten Reich. Eine Dokumentation* (Karlsruhe, 1979), 225–32.

[1641] Welch, *Propaganda and the German Cinema,* 249.

[1642] Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 102–4; Welch, *Propaganda and the German Cinema,* 186–200; Kallis, *Nazi Propaganda,* 188–94.

[1643] Boberach (ed.), *Meldungen,* XIII.4,892 (4 March 1943); Welch, *Propaganda and the German Cinema,* 201–3, 222–4; Baird, *The Mythical World,* 217–27.

[1644] Welch, *Propaganda and the German Cinema,* 225–37; Kallis, *Nazi Propaganda,* 153–84, pentru contextul general.

[1645] Welch, *Propaganda and the German Cinema,* 238–80; Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 107–8.

[1646] Boberach (ed.), *Meldungen,* VII. 2, 293–5 (12 mai 1941).

[1647] Welch, *Propaganda and the German Cinema,* 284–92.

[1648] *Ibid.*, 292–301; Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung,* 45–9, 124–9, ambele reprezintă excelente analize introductive, generale. Reacțiile publice sunt documentate în Kulka și Jäckel (eds.), *Die Juden,* 434–40. Pentru recepție, vezi David Culbert, „The impact of Anti-Semitic Film Propaganda on German Audiences: *Jew Süss and The Wandering Jew* (1940)", în Richard A. Etlin (ed.), *Art, Culture, and Media Under the Third Reich* (Chicago, 2002), 139–57, la 139–47, și Karl-Heinz

Reuband, „«Jud Süss» und «Der ewige Jude» als Prototypen antisemitischer Filmpropaganda im Dritten Reich. Entstehungsbedingungen, Zuschauerstrukturen und WIrkungspotential", în Michel Andel *et al.* (eds.), *Propaganda, (Selbst) Zensur, Sensation: Grenzen von Presse- und Wissenschaftsfreiheit in Deutschland und Tschechien seit 1871* (Essen, 2005), 89–148.

[1649] Shirer, *Berlin Diary,* 190.

[1650] Mary-Elizabeth O'Brien, „The Celluloid War: Packaging War for Sale in Nazi Home-Front Films", în Etlin (ed.), *Art,* 158–80.

[1651] Gerd Albrecht, *Nationalsozialistische Filmpolitik* (Stuttgart, 1969), 110.

[1652] Kundrus, „Totale Unterhaltung?", 107; pentru o relatare de ansamblu, vezi Kallis, *Nazi Propaganda,* 194–217.

[1653] Boberach (ed.), *Meldungen,* IX.3,199 (22 ianuarie 1942); Uta C. Schmidt, „Radioaneignung", în Inge Marssolek şi Adelheid von Saldern (eds.), *Zuhören und Gehörtwerden* (2 vol., Tübingen, 1998), I: *Radio im Nationalsozialismus. Zwischen Lenkung und Ablenkung.* 243–360, la 351–3; Michael Kater, *Different Drummers. Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York, 1992), 111–25.

[1654] Wilhelm Schepping, „Zeitgeschichte im Spiegel eines Liedes", în Günter Noll şi Marianne Bröcker (eds.), *Musikalische Volkskunde aktuell* (Bonn, 1984), 435–64; Maase, *Grenzenloses Vergnügen,* 218–21.

[1655] Wulf, *Presse und Funk,* 358–9.

[1656] Boberach (ed.), *Meldungen,* IX. 3,166 (18 ianuarie 1942).

[1657] Eric A. Johnson, *Nazi Terror. The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999), 322–8.

[1658] Schmidt, „Radioaneignung", 354 n.435.

[1659] Evans, *Rituals,* 694–5.

[1660] Shirer, *Berlin Diary,* 206–7.

[1661] Horst J. P. Bergmeier şi Rainer E. Lotz, *Hitler's Airwaves. The Inside Stody of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing* (London, 1997), mai ales 99–110, 136–77, 332.

[1662] Kater, *Different Drummers,* 102–10, 190–4;

[1663] Spotts, *Hitler,* 232–3; Erik Levi, *Music in the Third Reich* (London, 1994), 209–12.

[1664] Hitler, *Hitler's Table-Talk,* 242 (24–25 ianuarie 1942, de asemenea, pentru remarcile făcute de Hitler privind admiraţia sa neţărmurită pentru muzica lui Wagner).

[1665] Spotts, *Hitler,* 233–4, 259–63; Léhar, născut în 1870, l-a întâlnit pe Hitler în 1936; a murit în 1948.

[1666] Erik Levi, *Music in the Third Reich,* (London, 1994), 195.

[1667] *Ibid.,* 195–219.

[1668] Hitler, *Hitler's Table Talk,* 449 (30 aprilie 1942).

[1669] *Ibid.*

[1670] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher,* II/XI, 13 ianuarie 1944.

[1671] Richard J. Evans, *Rereading German History. From Unification to Reunification 1800–1996* (London, 1997), 187–93; Sam H. Shirakawa, *The Devil's Music Master. The Controversial Life and Career of Wilhelm Furtwängler* (New York, 1992), 290–3. Încercarea lui Shirakawa şi Fred K. Prieberg, *Trial of Strength.*

Wilhelm Furtwuängler and the Third Reich (London, 1991 [1986]) de a-l portretiza pe dirijor ca un erou al rezistenţei împotriva lui Hitler nu a fost convingătoare.

1672 *Apud* Walter Klingler, *Nationalsozialistische Rundfunkpolitik 1942–1945. Organisation, Programm und die Hörer* (Mannheim, 1983), 137.

1673 Boberach (ed.), *Meldungen*, XV. 5, 808 (27 septembrie 1943).

1674 *Ibid.*, 5,807.

1675 *Ibid.*.

1676 *Ibid.*

1677 *Ibid.*, 5, 809.

1678 Michael H. Kater, *Composers of the Nazi Era. Eight Portraits* (New York, 2000), 248–59.

1679 *Apud* Frederic Spotts, *Hitler and the Power of Aesthetics* (London, 2002), 303. Vezi şi Evans, *The Third Reich in Power*, 187–90.

1680 Fred K. Prieberg, *Musik im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1989 [1982]), 222–3.

1681 Johann Peter Vogel, *Hans Pfitzner. Leben, Werke, Dokumente* (Berlin, 1999), 106–7; Prieberg, *Musik*, 224–5.

1682 Prieberg, *Musik*, 324.

1683 *Ibid.*, 324–8.

1684 Versurile din broşura însoţitoare: Anne Sofie von Otter *et al.*, *Terezîn/Theresienstadt* (Deutsche Grammophon Gesellschaft, 2007). Traducere proprie.

1685 *Ibid.*

1686 Peter Adam, *The Arts of the Third Reich* (London, 1992), 157.

1687 *Ibid.*, 158.

1688 *Ibid.*, 160.

1689 *Ibid.*, 162.

1690 *Ibid.*.

1691 Evans, *The Third Reich in Power*, 167–8.

1692 Adam, *The Arts of the Third Reich*, 202.

1693 *Ibid.*, 201.

1694 Jonathan Petropoulos, *The Faustian Bargain. The Art World in Nazi Germany* (London, 2000), 218–38.

1695 Evans, *The Third Reich in Power*, 400–9.

1696 Lynn Nicholas, *The Rape of Europa. The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (London, 1995 [1994]), 35–7, 44.

1697 *Ibid.*, 41–4.

1698 Vezi mai sus.

1699 Nicholas, *The Rape of Europa*, 57–80; Präg şi Jacobmeyer (eds.), *Das Diensttagebuch*, 307–8; vezi şi Housden, *Hans Frank*, 81–2.

1700 Housden, *Hans Frank*, 84–6.

1701 Nicholas, *The Rape of Europa*, 185–201.

1702 *Ibid.*, 83–114.

1703 *Ibid.*, 115–33. Pentru gradul de implicare al comercianţilor de artă importanţi, precum Karl Haberstock, vezi Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 63–110.

1704 Spotts, *Hitler*, 217–9.

[1705] *Ibid.*, 219–20.

[1706] *Apud* Michael Grüttner, *Studenten im Dritten Reich* (Paderborn, 1995), 370.

[1707] *Ibid.*, 371.

[1708] *Ibid.*, 371; Evans, *The Third Reich in Power*, 261–90.

[1709] Reiner Lehberger, *Englischunterricht im Nationalsozialismus* (Tübingen, 1986), 196–208.

[1710] Bettina Goldberg, *Schulgeschichte als Gesellschaftsgeschichte. Die höheren Schulen im Berliner Vorort Hermsdorf (1893–1945)* (Berlin, 1994), 285–305; Willi Feiten, *Der nationalsozialistische Lehrerbund. Entwicklung und Organisation. Ein Beitrag zum Aufbau und zur Organisationsstruktur des nationalsozialistischen Herrschaftssystems* (Weinheim, 1981).

[1711] Hans-Dieter Arntz, *Ordensburg Vogelsang 1934–1945. Erziehung zur politischen Führung im Dritten Reich* (Euskirchen, 1986), 80–228.

[1712] Harald Schäfer, *Napola. Die letzten vier Jahre der Nationalpolitischen Erziehungsanstalt Oranienstein bei Dietz an der Lahn 1941–1945. Eine Erlebnisdokuemntation* (Frankfurt am Main, 1997), 94–5.

[1713] Gruttner, *Studenten*, 361–70.

[1714] *Ibid.*, 379–80.

[1715] Boberach (ed.), *Meldungen*, XI, 4, 281 (5 noiembrie 1942).

[1716] Grüttner, *Studenten*, 383–5.

[1717] *Ibid.*, 289–414.

[1718] *Ibid.*, 415–22; din numeroase studii întreprinse de universități diferite, cele mai multe au prea puține de relatat despre anii de război. O excepție în acest sens e Mike Bruhn și Heike Böttner, *Die Jenaer Studenten unter nationalsozialistischer Herrschaft 1933–1945* (Erfurt, 2001), 85–166.

[1719] Grüttner, *Studenten*, 422–6, 457–71.

[1720] Christoph Cornelissen, *Gerhard Ritter. Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 2001), 292–369.

[1721] Michael Burleigh, *Germany Turns Eastward. A Study of* Ostforschung *in the Third Reich* (Cambridge, 1988), 155–252; Götz Aly, *Macht – Geist – Wahn: Kontinuitäten deutschen Denkens* (Berlinh, 1997); Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf" im Osten* (Göttingen, 2002); Winfried Schulze și Otto Oexle (eds.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1999); relatare mai generală în Michael Fahlbusch, *Wissenschaft im Dienst nationalsoxialistischer Politik? Die „Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften" von 1931–1945* (Wiesbaden, 1999), și Götz Aly și Susanne Heim, *Architexts of Annihilation. Auschwitz and the Logic of Destruction* (London, 2002 [1991]).

[1722] *Apud* Burleigh, *Germany*, 165.

[1723] Michael Grüttner, „Wissenschaftspolitik im Nationalsozialismus", în Doris Kaufmann (ed.), *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus. Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung* (2 vol., Göttingen, 2001), II. 557–85; vezi și mai jos.

[1724] Susanne Heim (ed.), *Autarkie und Ostexpansion. Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2004).

[1725] Susanne Heim, *Kalorien, Kautschuk,. Karrieren. Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933–1945* (Göttingen, 2003), 249; Grüttner, „Wissenschaftspolitik", 583.

[1726] Geoffrey Cocks, *Psychotherapy in the Third Reich. The Göring Institute* (New Brunswick, N.J., 1997 [1985]), 251–350.

[1727] Hans-Walter Schmuhl (ed.), *Rassenforschung an Kaiser-Wilhelm-Instituten vor und nach 1933* (Göttingen, 2004).

[1728] Heather Pringle, *The Master Plan. Himmler's Scholars and the Holocaust* (New York, 2006); Michael H. Kater, *Das Ahnenerbe der SS 1935–1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (München, 4th ed., 2006).

[1729] Robert N. Proctor, *Racial Hygiene. Medicine under the Nazis* (Cambridge, Mass., 1988), 217–22; Evans, *The Third Reich in Power*, 444–6.

[1730] Stanislaz Zámecník, *Das war Dachau* (Frankfurt am Main, 2007 [2002]). 262–75; Karl Heinz Roth, „Tödliche Höhen: Die Unterdruckkammer-Experimente im Konxzentrationslager Dahau und ihre Bedeutung für die luftfahrtmedizinische Forschung des «Dritten Reichs»", în Angelika Ebbinghaus şi Klaus Dörner (eds.), *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärtzeprozess und seine Folgen* (Berlin, 2001), 110–51; pentru contextul general, vezi Karl Heinz Roth, „Strukturen, Paradigmen und Mentalitäten in der luftfahrtmedizinischen Forschung des «Dritten Reichs». Der Weg ins Konzentrationslager Dachau", *1999. Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 15 (2000) 1, 49–77.

[1731] Zanecnik, *Das war Dachau*, 275–84.

[1732] *Ibid.*, 292–5.

[1733] *Ibid.*, 285–92; Angelika Ebbinghaus şi Karl Heinz Roth, „Kriegswunden. Die kriegschirurgischen Experimente in den Konzentrationslagern und ihre Hintergründe", în Ebbinghaus şi Duorner (eds.), *Vernichten und Heilen*, 177–218; Angelika Ebbinghaus, „Zwei Welten. Die Opfer und die Täter der kriegschirurgischen Experimente", *ibid.*, 2129–40; Loretta Walz, „Gespräche mit Stanislawa Bafia, Wladyslawa Marczewska und Maria Plater über die medizinischen Versuche in Ravensbrück", *ibid.*, 241–72.

[1734] Ulf Schmidt, *Karl Brandt. The Nazi Doctor. Medicine and Power in the Third Reich* (London, 2007), 2363–4, oferă, de asemenea, date numerice care variază într-o anumită măsură.

[1735] Thomas Werther, „Menschenversuche in der Fleckfieberforschung", în Ebbinghaus şi Dörner (eds.), *Vernichten und Heilen*, 152–73.

[1736] Schmidt, *Karl Brandt*, 257–62.

[1737] *Ibid.*, 265–76.

[1738] *Ibid.*, 276–9.

[1739] *Ibid.*, 284–96.

[1740] Ernst Klee, *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer* (Frankfurt am Main, 1997), 456–66; Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide* (London, 1986), 337–42.

[1741] Benoît Massin, „Mengele, die Zwillingsforschung und die «Auschwitz-Dahlem Connection»", în Carola Sachse (ed.), *Die Verbindung nach Auschwitz. Biowissenschaften und Menschenversuche an Kaiser-Wilhelm-Instituten. Dokumentation eines Symposiums* (Göttingen, 2003), 201x54.

[1742] Lifton, *The Nazi Doctors*, 347–60; Paul J. Weindling, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1870–1945* (Cambridge, 1989), 555–63.

[1743] Lifton, *The Nazi Doctors*, 342–8.

[1744] *Ibid.*, 360–83.

[1745] Klee, *Auschwitz*, 113–25, 167x72, 436–45.

[1746] Jürgen Pfeiffer, „Neuropathologische Forschung an «Euthanasie» -Opfern in zwei Kaiser-Wilhelm-Instituten", în Kaufmann (ed.), *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*, I. 151–73

[1747] *Apud* Evans, *Rituals*, 714–5.

[1748] Proctor, *Racial Hygiene*, 219–22; vezi și Rolf Winau, „Medizinische Experimente in den Konzentrationslagern", în Benz și Distel (eds.), *Der Ort des Terrors*, I. 165–78.

[1749] Speer a negat întotdeauna în pulbic că ar fi fost prezent, dar, într-o scrisoare adresată lui Hélène Jeanty, văduva unui belgian, lider al rezistenței, scrisă la 23 decembrie 1971, a spus: „Nu există nicio îndoială – am fost prezent atunci când Himmler a anunțat, la 6 octombrie 1943, că toți evreii aveau să fie omorâți". Și această afirmație era falsă. Himmler nu spusese că aveau să fie omorâți, ci că au fuseseră deja omorâți. (Kate Connolly, „Letter proves Speer knew of Holocaust plan", *The Guardian*, 13 March 2007).

[1750] *Apud* Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 189.

[1751] Hans-Heinrich Wilhelm, „Hitlers Ansprache vor Generalen und Offizieren am 26. Mai 1944", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 2 (1976), 123–70.

[1752] Longerich, *Der ungeschriebene Befehl*, 188–91.

[1753] *Apud* Noakes și Pridham, *Nazism*, III 617–8.

[1754] Randolph R. Braham, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (2 vol., New York, 1981), 391; Christian Gerlach și Götz Aly, *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1941/1945* (München, 2002).

[1755] Randolph L. Braham, „The Role of the Jewish Council in Hungary: A Tentative Assessment", *Yad Vashem Studies* 10 (1974), 69–109; Robert Rozett, „Jewish and Hungarian Armed Resistance in Hungary", *Yad Vashem Studies* 19 (1988), 269–88; Rudolf Vrba, „Die missachtete Warnung: Betrachtungen über den Auschwitz-Bericht von 1944", *VfA I44 (1996), 1–24*, și Yehuda Bauer, „Anmerkungen zum «Auschwitz-Bericht» von Rudolf Vrba", *VfZ* 45 (1997), 297–307; Steur, *Theodor Dannecker*, 129–50.

[1756] Herf, *The Jewish Enemy*, 242.

[1757] Hillgruber (ed.), *Staatsmänne*, II. 463–4.

[1758] *Apud* Phayer, *The Catholic Church*, 109.

[1759] Braham, *The Politics*.

[1760] Weinberg, *A World at Arms*, 667–75; Frieser și Schönherr, „Der Rückschlag", 447–50.

[1761] Weinberg, *A World at Arms*, 703–6; Karl-Heinz Frieser și Klaus Schönher, „Der Zusammenbruch im Osten. Die Rückzugskämpfe seit Sommer 1944", *DRZW* VIII. 493–960

[1762] Merridale, *Ivan's War*, 996; Weinberg, *A World at Arms*, 705–8.

[1763] Weinberg, *A World at Arms,* 676–93.
[1764] Kershaw, *Hitler,* II. 637–51.
[1765] Koehl, *RKFDV,* 161–208.
[1766] Klukowski, *Diary,* 288 (16 noiembrie 1943), 289 (2 decembrie 1943).
[1767] *Ibid.,* 317 (18 aprilie 1944).
[1768] *Ibid.,* 300 (7-8 februarie 1944).
[1769] *Ibid.,* 311–3 (19–31 martie 1944).
[1770] *Ibid.,* 314 (6 aprilie 1944).
[1771] *Ibid.,* 351–4 (26–28 iulie 1944).
[1772] *Apud* Norman Davies, *Rising '44. „The Battle for Warsaw“* (London, 2003), 299–300.
[1773] *Apud* Kershaw, *Hitler,* II. 725.
[1774] Weinberg, *A World at Arms,* 709–12.
[1775] Hosenfeld, *„Ich versuche“*, 824 (scrisoare adresată familiei, 8 august 1944).
[1776] *Ibid.,* 856 (scrisoare adresată familiei, 5 octombrie 1944).
[1777] *Ibid.,* 100–1, 834 (scrisoare adresată familiei, 23 august 1944).
[1778] Rezumat în Gerd R. Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland. Der deutsche Widerstand gegen den NS-Staat 1933–1945* (Frankfurt am Main, 2006), 78-90, 116. Din numeroasele contribuţii, vezi Horst Duhnke, *Die KPD von 1933–1945* (Cologne, 1972); Detlev Peukert, *Der KPD im Widerstand. Verfolgung und Untergrundarbeit an Rhein und Ruhr 1933–1945* (Wuppertal, 1980); şi *idem,* „Der deutsche Arbeiterwiderstand 1933–1945“, în Klaus-Jürgen Müller (ed), *Der deutsche Widerstand 1933–1945* (Paderborn, 1986), 157–81.
[1779] Karin Hartewig, „Wolf unter Wölfen? Die prekäre Macht der kommnistischen Kaposi im Konzentrationslager Buchenwald“, în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager,* II. 939–58; Lutz Niethammer (ed.), *Der „gesäuberte Antifaschismus“. Die SED und die rotten Kapos von Buchenwald. Dokumente* (Berlin, 1994).
[1780] Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland,* 133–40; Shareen Blair Brysac, *Resisting Hitler. Mildred Harnack and the Red Orchestra. The Life and Death of an American Woman in Nazi Germany* (New York, 2000).
[1781] Povestea Ligii (printre altele) este spusă într-o carte excepţională şi emoţionantă, Mark Roseman, *The Past in Hiding* (London, 2000).
[1782] Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland,* 126–32; în cadrul unei vaste literaturi pe acest subiect, vezi mai ales Karl Heinz Jahnke, *Weisse Rose contra Hakenkreuz. Der Widerstand der Geschwister Scholl und ihre Freunde* (Frankfurt am Main, 1969); *idem, Weisse Rose contra Hakenkreuz. Studenten im Widerstand 1942/43. Einblicke in viereinhalb Jahrzehnte Forschung* (Rostock, 2003); documente traduse în Noakes (ed.), *Nazism,* IV.. 457–9.
[1783] Breloer (ed.), *Geheime Welten,* 103.
[1784] *Ibid.,* 113–5 (24 august şi 10 septembrie 1944).
[1785] Evans, *The Third Reich in Power,* 668–71.
[1786] Hassell, *The von Hassell Diaries,* 151–2.
[1787] Ueberschär, *„Für ein anderes Deutschland“*, 32–60, 66–77; Joachim C. Fest, *Plotting Hitler's Death. The German Resistance to Hitler 1933–1945* (London, 1996), oferă o expunere uşor de citit despre evoluţia conspiraţiei militaro-aristocratice.

[1788] Versiunea în limba engleză a fragmentelor din manifestul de la 9 august 1943, în Noakes, *Nazism*, IV. 614–6.

[1789] Hassell, *The von Hassell Diaries*, 283; Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland*, 161–3.

[1790] Hans Mommsen, „Social Views and Constitutional Plans of the Resistance", în Hermann Graml *et al.*, *The German Resistance to Hitler* (London, 1970 [1966]), 55–147.

[1791] Friedländer, *Die Jahre der Vernichtung*, 323.

[1792] Hassel, *The von Hassell Diaries*, 218.

[1793] Wolfgang Gerlach, *Als die Zeugen schwiegen: Bekennende Kirche und die Juden* (Berlin, 1987), 362–4.

[1794] Ulrich Heinemann, „«Kein Platz für Polen und Juden». Der Widerstandskämpfer Fritz-Dietlof Graf von der Schulenburg und die Politik der Verwaltung in Schlesien 1939/40", în Klessmann (ed.), *September 1939*, 38–54.

[1795] Evans, *The Third Reich in Power*, 576–7.

[1796] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV. 633 (de asemenea, pentru păreri despre Popitz şi ceilalţi).

[1797] Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland*, 165–71; detalii complete despre aceasta şi despre alte încercări de a-l asasina pe Hitler, întreprinse în această perioadă, în Peter Hoffmann, *Widerstand,- Staatsstreich – Attentat. Der Kampf der Opposition gegen Hitler* (München, 1985 [1969]).

[1798] Fest, *Plotting Hitler's Death*, 202–4, 212–5, 225–30.

[1799] Ibid., 202–26.

[1800] Fabian von Schlabrendorff, *Offiziere gegen Hitler* (Frankfurt am Main, 1959), 138, citat şi tradus în Noakes, *Nazism*, IV. 617–8.

[1801] Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland*, 200–6; Fest, *Plotting Hitler's Death*, 237–60.

[1802] Fest, *Plotting Hitler's Death*, 257–79.

[1803] *Ibid.*, 280–7; vezi şi expunerea captivantă din Kershaw, *Hitler*, II. 655–84.

[1804] Fest, *Plotting Hitler's Death*, 292–309; Kershaw, *Hitler*, II. 688–90; Speer, *Inside the Third Reich*, 511–28.

[1805] *Apud* Fest, *Plotting Hitler's Death*, 290.

[1806] Kershaw, *Hitler*, II. 691; Fest, *Plotting Hitler's Death*, 291–307.

[1807] Fest, *Plotting Hitler's Death*, 297–317; Kershaw, *Hitler*, II. 692–3 (şi 1,006 n. 43, se analizează dovezile pentru şi împotriva aserţiunii conform căreia Hitler ar fi vizionat filmul.); Speer, *Inside the Third Reich*, 531.

[1808] Fest, *Plotting Hitler's Death*, 303–4, 317–8.

[1809] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 16, 48.

[1810] Pentru o relatare atotcuprinzătoare a legăturilor din străinătate pe care le aveau conspiratorii, vezi Klemens von Klemperer, *German Resistance against Hitler. The Search for Allies Abroad, 1938–1945* (Oxford, 1992).

[1811] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV.634.

[1812] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 76–8 (20–22 iulie 1944).

[1813] *Ibid.*, 80 (10 august 1944).

[1814] *Apud* Manoschek (ed.), „*Es gibt nur Eines*", 73 (Uffz.E, 7 august 1944).

[1815] Bärbl Wirrer (ed.), *Ich glaube an den Führer. Eine Dokumentation zur Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland 1942–1945* (Bielefeld, 2003), 235 (Alfred către Inge, 20 iulie 1944).
[1816] *Ibid.*
[1817] Pöppel, *Heaven and Hell*, 221, 237.
[1818] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVII. 6,684–6, şi 6,700–1; Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, I. 185–6 (Ebermannstadt, 25 şi 27 iulie 1944).
[1819] Herf, *The Jewish Enemy*, 250–1.
[1820] Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland*, 224–8.
[1821] Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, I. 667.
[1822] *Ibid.*, 664.
[1823] *Ibid.*, 668.
[1824] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVII. 6, 651 (22 iulie 1944).
[1825] *Ibid.*, XVII. 6, 652.
[1826] *Ibid.*, XVII. 6, 693 (7 august 1944).
[1827] *Ibid.*, XVII. 6, 653
[1828] *Ibid.*, XVII. 6, 698.
[1829] *Apud* Kershaw, *Hitler*, II. 1, 087, n. 90.
[1830] *Apud ibid.*, 1,008–9, n. 91.
[1831] Weinberg, *A World at Arms*, 713–6; Kershaw, *Hitler*, II. 717–24.
[1832] Kershaw, *Hitler*, II. 734.
[1833] Tim Cole, *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto* (London, 2003); Randolph A. Braham, *Eichmann and the Destruction of Hungarian Jewry* (New York, 1961); *idem*, *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary* (New York, 1994 [1981]); Kershaw, *Hitler*, II. 735–6; Longerich, *Politik*, 565–70.
[1834] Longerich, *Politik*, 563–4.
[1835] Hassell, *The von Hassell Diaries*, 351.
[1836] Speer, *Inside the Third Reich*, 532–4; Ralf Georg Reuth, *Goebbels. Eine Biographie* (München, 1995 [1990]), 561–6; Tooze, *The Wages of Destruction*, 637–8.
[1837] Kershaw, *Hitler*, II. 712–3.
[1838] *Ibid.*, 731–42.
[1839] Weinberg, *A World at Arms*, 757–71.
[1840] Kershaw, *Hitler*, II. 768–9.
[1841] Boog, „The Strategic Air War", 369–73; Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, VIII. 527–9 (25 iunie 1943).
[1842] Boog, „The Strategic Air War", 375.
[1843] Fröhlich (ed.), *Die Tagebücher*, VII. 578 (18 martie 1943).
[1844] Boog, „The Strategic Air War", 381.
[1845] *Ibid.*, 417.
[1846] *Ibid.*, 406–20.
[1847] Speer, *Inside the Third Reich*, 481; Heinz Dieter Hölsken, *Die V-Waffen Entstehung – Propaganda – Kriegseinsatz* (Stuttgart, 1984); Kenneth P. Werrel, *The Evolution of the Cruise Missile* (Maxwell, Alabama, 1985); Weinberg, *A World at Arms*, 561–2; Boog, „The Strategic Air War", 424–38.
[1848] Michael J. Neufeld, *The Rocket and the Reich. Peenemünde and the Coming of the Ballistic Missile Era* (New York, 1995), 13, 22–3, 108–37.

[1849] Speer, *Inside the Third Reich*, 494.

[1850] *Ibid.*, 495.

[1851] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 197–201.

[1852] Speer, *Inside the Third Reich*, 503–5.

[1853] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 197–238; Florian Freund, „Die Entscheidung zum Einsatz von KZ-Häftlingen in der Raketenrüstung“, în Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager*, 61–76.

[1854] *Apud* Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 209.

[1855] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 197–209; Sereny, *Albert Speer*, 402–5.

[1856] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 210.

[1857] *Ibid.*

[1858] Sereny, *Albert Speer*, 403. Sereny nu menționează scrisoarea adresată lui Kammler.

[1859] Speer, *Inside the Third Reich*, 500–1.

[1860] *Apud* Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 212.

[1861] *Ibid.*, 210–12.

[1862] *Ibid.*, 405; vezi și Jens Christian Wagner, „Noch einmal: Arbeit und Vernichtung. Häftlingseinsatz im KL Mittelbau-Dora 1943–1945“, în Frei *et al.* (eds.), *Ausbeutung*, 11–42.

[1863] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 226–30.

[1864] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 238–64 (citat la 264). Weinberg, *A World at Arms*, 562–3, menționează un număr de 15 000 de morți; vezi și Allen, *The Business of Genocide*, 208–32.

[1865] Evans, *The Third Reich in Power*, 306–9; Alan D. Beyerchen, *Scientists under Hitler. Politics and the Physics Community in the Third Reich* (London, 1977), 168–98; Klaus Hentschel (ed.), *Physics and National Socialism. An Anthology of Primary Sources* (Basel, 1996), 281–4, 290–2.

[1866] Beyerchen, *Scientists*, 16–98.

[1867] Hentschel (ed.), *Physics*, lxvii.

[1868] Mark Walker, *German National Socialism and the Quest for Nuvlear Power 1939-1949* (Cambridge, 1989); Speer, *Inside the Third Reich*, 315–7; Weinberg, *A World at Arms*, 568–71. Heisenberg a susținut mai târziu că a încetinit intenționat progresul în cercetare pentru a se asigura că Hitler nu avea la dispoziție o bombă atomică înainte de sfârșitul războiului, dar afirmația sa e complet neplauzibilă. Chiar dacă ar fi lucrat cât de repede ar fi putut, e extrem de improbabil că ar fi terminat o bombă funcțională la timp. Vezi, din numeroase lucrări pe acest subiect, mai ales Thomas Powers, *Heisenberg's War: The Secret History of the German Bomb* (Boston, 1993); Jeremy Bernstein (ed.), *Hitler's Uranium Club: The Secret Recordings at Farm Hall* (New York, 2001); și Michael Schaaf, *Heisenberg, Hitler und die Bombe: Gespräche mit Zeitzeugen* (Berlin, 2001).

[1869] Speer, *Inside the Third Reich*, 317–8.

[1870] Rainer Karlsch, *Hitlers Bombe. Die geheime Geschichte der deutschen Kernwaffenversuche* (Stuttgart, 2005).

[1871] Speer, *Inside the Third Reich*, 316–20; pentru Lenard, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 306–9.

[1872] Speer, *Inside the Third Reich*, 553–4.

[1873] Schmidt, *Karl Brandt*, 284–296; de asemenea şi Florian Schmaltz, *Kampfstoff-Forschung im Nationalsozialismus. Zur Kooperation von Kaiser-Wilhelm-Instituten, Militär und Industrie* (Göttingen, 2005); şi *idem*, „Neurosciences and Research on Chemical Weapons of Mass Destruction in Nazi Germany", *Journal of the History of Neurosciences* 15 (2006), 186–209; Weinberg, *A World at Arms*, 558–9.

[1874] Speer, *Inside the Third Reich*, 491.

[1875] Neufield, *The Rocket and the Reich*, 233–8.

[1876] Speer, *Inside the Third Reich*, 488–91.

[1877] Weinberg, *A World at Arms*, 771–2.

[1878] *Ibid.*, 537–8 (o relatare diferită, dar clar mai precisă, la pagina 563). Vezi şi Fritz Hahn, *Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres, 1933–1945* (2 vol., Koblenz, 1986–7), I.191–4.

[1879] Weinberg, *A World at Arms*, 563–4.

[1880] Speer, *Inside the Third Reich*, 620.

[1881] *Ibid.*

[1882] Ludwig, *Techbik*, 451–63; Hentschel (ed.), *Physics*, 303, 327.

[1883] *Apud* Boog, „The Strategic Air War", 423.

[1884] Wöhlert, *Der politische Witz*, 53, *apud* Boberach (ed.), *Meldungen*, 6,053–5 (22 noiembrie 1943).

[1885] Wirrer (ed.), *Ich glaube*, 256 (Inge către Alfred, 3 septembrie 1944).

[1886] *Apud* Wulf (ed.), *Presse und Funk*, 360.

[1887] Walb, *Ich, die Alte*, 301 (4 martie 1945).

[1888] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVII. 6,376 (28 martie 1945). În textul publicat se foloseşte expresia „einen ganz gewöhnlichen Umstand", o circumstanţă perfect normală, dar această formulare e logică doar dacă presupunem că e o greşeală de tipografie sau de scris pentru „einen ganz ungewöhnlichen Umstand", „o circumstanţă ieşită din comun".

[1889] Wöhlert, *Der politische Witz*, 53 (*apud* Boberach (ed.), *Meldungen*, 6,053–5 (22 noiembrie 1943).

[1890] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 87=8 (18 aprilie 1945).

[1891] Hans-Jochen Gamm, *Der Flüsterwitz im Dritten Reich. Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen während des Nationalsozialismus* (München, 1990 [1963]), 180. Bancul se bazează pe o poantă intraductibilă – *ausheben* în germană înseamnă atât a „dezgropa", dar şi a „recruta", în funcţie de context.

[1892] Klaus Mammach, *Der Volkssturm. Bestandteil des totalen Kriegseinsatzes der deutschen Bevölkerung 1944/45* (Berlin, 1981); Franz Seidler, *„Deutscher Volkssturm". Der letzte Aufgebot 1944/45* (München, 1989).

[1893] Roland Müller, *Stuttgart zur Zeit des Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1988), 519.

[1894] Alphons Kappeler, *Ein Fall von „Pseudologia phantastica" in der deutschen Literatur. Fritz Reck-Malleczewen. Mit Totalbibliographie* (Göppingen, 1975), 7–11. Povestea bine cunoscută conform căreia ar fi fost împuşcat de Gestapo nu are nicio bază în realitate. Pentru o relatare despre viaţa sa de dinainte, reală şi imaginară, vezi Evans, *The Third Reich in Power*, 154–5, 251, 414–7, 419, 499.

[1895] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVII. 6, 721 (28 octombrie 1944).

[1896] Schäfer, *Napola*, 95.

[1897] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 226–7 (22 februarie 1945).

[1898] *Ibid.*, 229.

[1899] Maschmann, *Account Rendered*, 176.

[1900] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 154 (27 ianuarie 1945).

[1901] Wirrer (ed.), *Ich glaube*, 293 (Albert către Inge, 30 ianuarie 1945).

[1902] *Ibid.*, 295–6 (Inge către Alfred, 3–4 februarie 1945).

[1903] *Ibid.*, 313 (Alfred către Inge, 9 martie 1945).

[1904] *Ibid.*, 321 (Inge către Alfred, 10 aprilie 1945).

[1905] *Ibid.*, 317.

[1906] Nicolaus von Below, *Als Hitlers Adjutant 1937–1945* (Frankfurt am Main, 1980), 398.

[1907] *Apud* Herf, *The Jewish Enemy*, 255–6.

[1908] Weinberg, *A World at Arms*, 798–802.

[1909] Overmanns, *Deutsche Militärische Verluste*, 238–9.

[1910] Jörg Echternkamp (ed.), *Kriegsschauplatz Deutscland 1945. Leben in Angst – Hoffnung auf Frieden. Feldpost aus der Heimat und von der Front* (Paderborn, 2006), 20–1.

[1911] *Ibid.*, 19.

[1912] Andreas Kunz, *Wehrmacht und Niederlage. Die bewaffnete Macht in der Endphase der nationalsozialistischen Herrschaft 1944 bis 1945* (München, 2005).

[1913] Kershaw, *Hitler*, II.781.

[1914] *Apud* Patrick Wright, *Iron Curtain. From Stage to Cole War* (London, 2007), 352. Churchill a folosit şi el pntru prima dată acest termen la scurt timp după.

[1915] Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen*, 310–11.

[1916] Noakes (ed.), *Nazism*, IV. 261–2. (Heiber, *Goebbels-Reden* I).

[1917] *Ibid.*

[1918] *Ibid.*, 653.

[1919] *Apud ibid.*, 651.

[1920] Walb, *Ich, die Alte*, 316 (26 martie 1945).

[1921] Noakes (ed.), *Nazism*, IV.654.

[1922] *Ibid.*, 655–6.

[1923] *Ibid.*, 658.

[1924] Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen*, 310–11.

[1925] Gerhard Paul, „Diese Erschiessungen haben mich innerlich gar nicht mehr berührt. Die Kriegsendphasenverbrechen der Gestapo 1944/45", în *idem* şi Klaus-Michael Mallmann (eds.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. „Heimatfront" und besetztes Europa* (Darmstadt, 2000), 543–68.

[1926] Wachsmann, *Hitler's Prisons*, 327.

[1927] *Ibid.*

[1928] *Ibid.*, 334–7.

[1929] Hitler, *Hitler'sTable-Talk*, 29.

[1930] Pentru Natzweiler, vezi Wolfgang Kirsten, *Das Konzentrationslager als Institution totalen Terrors: Das Beispiel des KL Natzweiler* (Pfaffenweiler, 1992), 13.

[1931] *Apud* Fest, *Plotting Hitler's Death*, 312.

[1932] Moorhouse, *Killing Hitler*, 58; Peter Hoffmann, *The History of the German Resistance 1933–1945* (London, 1977), 258.

[1933] Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland*, 238–9.

[1934] Hannes Heer, *Ernst Thälmann in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1975), 127–30.

[1935] Fest, *Plotting Hitler's Death*, 304; Ueberschär, *Für ein anderes Deutschland*, 238; Willi Dressen, „Konzentrationslager als Tötungs- und Hinrichtungsstätten für Oppositionelle, Behinderte, Kriegsgefangene", în Benz şi Distel (eds.), *Der Ort des Terrors*, I. 230–41.

[1936] Echternkamp, *Kriegsschauplatz*, 34–05

[1937] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 190–2.

[1938] Steinbacher, *Auschwitz*, 123–8.

[1939] Ernst Kaiser and Michael Jnorn, *„Wir lebten und schliefen zwischen den Toten." Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung in den Frankfurter Adlerwerken* (Frankfurt am Main, 1994), 214–27.

[1940] Daniel Blatman, „The Death Marches, January-May 1945: Who was responsible for What?", *Yad Vashem Studies* 28 (2000), 155–201.

[1941] Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, 327–71 oferă o relatare amănunţită şi explicită, afectată însă de o retorică anti-germană şi de presupunerea că numai prizonierii evrei au fost implicaţi în marşuri.

[1942] Wilhelm Lange, *Cap Arcona – Das tragische Ende der KZ-Häftlings-Flotte am 3. Mai 1945* (Eutin, 1992); Detlef Garbe, „Institutionen des Terrors und der Widerstand der Wenigen", în Forschungsstelle (ed.), *Hamburg*, 573–618, la 549–55; David Stafford, *Endgame 1945. Victory, Retribution, Liberation* (London, 2007), 291–306.

[1943] Neuman, *The Rocket and the Reich*, 264.

[1944] Daniel Blatman, „Rückzug, Evakuierung und Todesmärsche 1944–1945", în Benz şi Distel (eds.), *Der Ort des Terrors*, I. 296–312, la 306–8.

[1945] Robert H. Abzug, *Inside the Vicious Heart. Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps* (New York, 1985), 21–30.

[1946] Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen 1943–1945. Vom „Aufenthaltslager" zum Konzentrationslager 1943–1945* (Göttingen, 2001).

[1947] Vezi Joanne Reilly, *Belsen. The Liberation of a Concentration Camp* (London, 1998), şi Ben Shephard, *After Daybreak. The Liberation of Belsen, 1945* (London, 2005).

[1948] Daniel Blatman, „Die Todesmärsche – Entscheidungsträger, Mörder und Opfer", în Herbert *et al.* (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II. 11, 063–92.

[1949] Blank, „Kriegsalltag", 454–7; detalii complete în Webster şi Frankland, *The Strategic Air Offensive*.

[1950] Luise Solmitz, *Jurnal*, 765 (8 septembrie 1942).

[1951] *Ibid.*, 888 (8 ianuarie 1944), 928 (10 iunie 1944), 943 (8 august 1944).

[1952] *Ibid.*, 944 (3 septembrie 1944), 958 (27 octombrie 1944).

[1953] *Apud* Blank, „Kriegsalltag", 455.

[1954] Evans, *Telling Lies*, 193–231; relatări de încredere în Rudolf Förster, „Dresden", în Marlene P. Hiller *et al.* (eds.), *Städte im 2. Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich* (Essen, 1991), 299–315; Götz Bergander, *Dresden im Luftkrieg.*

Vorgeschichte, Zetstörung, Folgen (Würzburg, 1998); şi Frederick Taylor, *Dresden. Tuesday 13 February 1945* (London, 2004).

[1955] Klemperer, *To The Bitter End*, 387–9 (13 februarie 1945).

[1956] *Ibid.*, 389–92 (22–24 februarie 1945).

[1957] *Ibid.*, 393 (22–24 februarie 1945)

[1958] *Ibid.*, 396–405 (15–27 februarie 1945).

[1959] Luise Solmitz, *Jurnal*, 998 (7 martie 1945).

[1960] Noakes (ed.), *Nazism*, IV.515.

[1961] Luise Solmitz, *Jurnal*, 983 (2 februarie 1945), 995 (27 februarie 1945), 1, 010 (9 aprilie 1945).

[1962] Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 359–64.

[1963] *Ibid.*, 329 (citat) şi 326–45.

[1964] *Ibid.*, 326–8.

[1965] *Ibid.*, 345–69; Fritz Theilen, *Edelweisspiraten* (Frankfurt am Main, 1984); Bernd-A. Rusinek, *Gesellschaft in der Katastrophe. Terror, Illegalität, Widerstand – Köln 1944/45* (Essen, 1989).

[1966] Herbert, *Hitler's Foreign Workers*, 365–70.

[1967] Frieser, „Die Schlacht", 200–8.

[1968] *Apud* Merridale, *Ivan's War*, 260.

[1969] *Ibid.*, 261.

[1970] *Ibid.*, 261–2.

[1971] Nicholas, *The Rape of Europa*, 361–7.

[1972] Merridale, *Ivan's War*, 277–82.

[1973] *Ibid.*, 267–9.

[1974] Atina Grossmann, „A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers", *October* 72 (1995), 43–63, la 51.

[1975] Merridale, *Ivan's War*, 270.

[1976] *Ibid.*, 267–8.

[1977] Anon., *A Woman in Berlin* (London, 1955).

[1978] *Ibid.*

[1979] *Apud* Antony Beevor, *Berlin: The Downfall 1945* (London, 2002), 52.

[1980] *Ibid.*, 46–55, 88; Heinrich Schwendemann, „«Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten». Das Programm der Regierung Dönitz und der Beginnn einer Legendenbildung", în Bernd-A. Rusinek (ed.), *Kriegsende 1945. Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive* (Göttingen, 2004), 9–54.

[1981] Walb, *Ich, die Alte*, 313 (26 martie 1945).

[1982] Keshaw, *The „Hitler Myth"*, 200–25.

[1983] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVII. 6, 732–3.

[1984] *Ibid.*, XVII. 6, 733–4.

[1985] Klemperer, *To The Bitter End*, 443 (22 aprilie 1945).

[1986] *Ibid.*, 444 (22 aprilie 1945).

[1987] *Ibid.*, 453 (4 mai 1945).

[1988] *Ibid.*, 453 (5 mai 1945).

[1989] *Ibid.*, 419–27 (26 martie–15 aprilie 1945), citat la 419.

[1990] Walb, *Ich, die Alte*, 333 (23 aprilie 1945).

[1991] Speer, *Inside the Third Reich*, 575–7.
[1992] *Apud* Noakes (ed.), *Nazism*, IV.659–60; vezi şi Kershaw, *Hitler*, II.784–6.
[1993] Speer, *Inside the Third Reich*, 541–601; Kershaw, *Hitler*, II.784.
[1994] *Ibid.*, 604.
[1995] *Ibid.*, 610–18; Noakes (ed.), *Nazism*, IV.659–61.
[1996] Kershaw, *Hitler*, II.768–75, 782.
[1997] Redlich, *Hitler*, 207–9, 224–523–44.
[1998] Speer, *Inside the Third Reich*, 629.
[1999] *Ibid.*
[2000] *Ibid.*, 631; Redlich, *Hitler*, 227.
[2001] Relatare evocatoare despre rutina lui Hitler în Kershaw, *Hitler*, II. 775–7.
[2002] *Ibid.*, 780–1.
[2003] *Ibid.*, 785–91.
[2004] Maschmann, *Account Rendered*, 146.
[2005] *Ibid.*, 157.
[2006] *Ibid.*, p. 163.
[2007] *Ibid.*, 149–50.
[2008] Speer, *Inside the Third Reich*, 619.
[2009] Noakes (ed.), *Nazism*, IV..666.
[2010] *Ibid.*.
[2011] Kershaw, *Hitler*, II. 97–806.
[2012] Sereny, *Albert Speer*, 530; Speer, *Inside the Third Reich*, 635–47.
[2013] Duggan, *The Force of Destiny*, 529–32.
[2014] Kershaw, *Hitler*, II. 807–19.
[2015] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 16.
[2016] Kershaw, *Hitler*, II.802–20.
[2017] *Ibid.*, 820–31 şi 1, 037–8 articolele 156 şi 1. Vezi şi relatarea clasică din Hugh R. Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler* (London, 1962 [1947]), încă demnă de citit; o examinare detaliată a dovezilor în Anton Joachimsthaler, *Hitlers End. Legenden und Dokumente* (Augsburg, 1999 [1994]).
[2018] Domarus, *Hitler*, IV. 2, 2369; Werner Maser (ed.), *Hitlers Briefe und Notizen. Sein Weltbild in handschriftlichen Dokumenten* (Düsseldorf, 1973), 326–66.
[2019] Kershaw, *Hitler*, 824.
[2020] *Apud* Christian Goeschel, „Suicide at the End of the Third Reich", *Journal of Contemporary History* 41 (2006), 153–73, la 167.
[2021] Reuth, *Goebbels*, 613–4; Trevor-Roper, *The Last Days*, 241–7.
[2022] Kershaw, *Hitler*, II, 831–3, 1, 039 n.15. Scheletele celor doi au fost descoperite în timpul unor lucrări de construcţie din 1972 şi identificate după înregistrările dentale.
[2023] Richard Overy, *Interrogations. The Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (London, 2001), 145–6, 205.
[2024] *Ibid.*, 165–8.
[2025] Höhne, *The Order*, 534–6.
[2026] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 265.

[2027] Steur, *Theodor Dannecker*, 156–50, subliniază că nu ar fi făcut asta dacă soțul ei nu s-ar fi sinucis. Astfel, zvonurile potrivit cărora el ar fi supraviețuit erau nefondate.

[2028] Burleigh, *Death*, 273.

[2029] Goeschel, „Suicide"; de asemenea *idem*, „Suicide in Weimar and Nazi Germany" (lucrare de doctorat, University of Cambridge, 2006), 196–200; Richard Bessel, *Nazism and War* (London, 2004), 154.

[2030] Höss,*Commandant of Auschwitz*, 193–4.

[2031] Maschmann, *Account Rendered*, 163.

[2032] *Ibid*., 164.

[2033] Sereny, *Albert Speer*, 543–4.

[2034] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 268–9.

[2035] Boberach (ed.), *Meldungen*, XVII.6,737.

[2036] Goeschel, „Suicide", 209–13.

[2037] *Apud* Bessel, *Nazism and War*, 155.

[2038] Damian van Melis, *Entnazifizierung in Mecklenburg-Vorpommern. Herrschaft und Verwaltung 1945–1948* (München, 1999), 23–4; Bessel, *Nazism and War*, 155; Norman Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (London, 2001), 117.

[2039] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 235.

[2040] Wirrer (ed.), *Ich glaube*, 324 (Inge către Alfred, 4 august 1945). Ea nu s-a recăsătorit niciodată și a păstrat o fotografie cu soțul ei pe birou întreaga viață.

[2041] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 44.

[2042] Kershaw, *Hitler*, II. 831–3.

[2043] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 123–4 (1 mai 1945).

[2044] Walb, *Ich, die Alte*, 338, 344–5 (2 și 8 mai 1945).

[2045] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 141.

[2046] *Ibid*., 163–5 (29 aprilie 1945).

[2047] Luise Solmitz, *Jurnal*, 1022 (30 aprilie 1945), 1031 (5 mai 1945), 1037 (8 mai 1945).

[2048] Kershaw, *Hitler*, II. 822–3, 835–6; relatare amănunțită despre forțele germane care s-au predat în diferite zone ale Europei în Klaus-Jürgen Müller and Gerd Ueberschär, *Kriegsende 1945. Die Zerstörung des deutschen Reiches* (Frankfrurt am Main, 1994); vezi și Jörg Hillmann and John Zimmermann, *Kriegsende 1945 in Deutschland* (München, 2002).

[2049] Perry Biddiscombe, *Werwolf! The History of the National Socialist Guerilla Movement 1944–1946* (Cardiff, 1996), 38–9.

[2050] Klaus Tenfelde, „Proletarische Provinz. Radikalisierung und Widerstand in Penzberg/Oberbzyern 1900 bis 1945", în Broszat *et al.* (eds.), *Bayern*, IV.1–382.

[2051] Robert G. Moeller, *War Stories. The Search for a Usable Past iin the Federal Republic of Germany* (Berkeley, CA., 2001); Norbert Frei, *Adenauer's Germany and the Nazi Past. The Politics of Amnesty and Integration* (New York, 2002 [1997]).

[2052] Vezi Telford Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (London, 1993) și Overy, *Interrogations*.

[2053] Sereny, *Albert Speer*, 702–21; Matthias Schmidt, *Albert Speer: Das Ende eines Mythos. Speers wahre Rolle im Dritten Reich* (Bern, 1982); de asemenea Albert

Speer, *Spandau: The Secret Diaries* (London, 1976 [1975]), și *idem*, *The Slave State. Heinrich Himmler's Masterplan for SS Supremacy* (London, 1981).

[2054] Höss, *Commandant of Auschwitz*, 193–205.

[2055] Steinbacher, *Auschwitz*, 137–9.

[2056] *Ibid.*, 139–45.

[2057] Höhne, *The Order*, 535x6.

[2058] Klee *et al.*, *„Those were the Days"*, 297–9.

[2059] Burleigh, *Death*, 269–80; Schmidt, *Karl Brandt*, 351–84.

[2060] Kater, *Doctors under Hitler*, 2–3; Remy, *The Heidelberg Myth*, 198–203.

[2061] Horace W. Stunkard, „Erich Martini (1880–1960)", *Journal of Parasitology* I47 (1961), 909–10.

[2062] Lifton, *The Nazi Doctors*, 380–3.

[2063] Ernst Klee, *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer* (Frankfurt am Main, 1997), 488–91.

[2064] Sereny, *Into that Darkness*, 13, 16, 261–77, 301–7, 321–2, 339–66.

[2065] Cesarani, *Eichmann*, 200–323.

[2066] Steinbacher, *Auschwitz*, 145–52.

[2067] Konrad H. Jarausch, *After Hitler. Recivilizing Germans, 1945–1995* (New York, 2006), 54. Numărul care se referă la „inculpați" nu include și zona britanică. Vezi și Clemens Vollnhals, *Entnazifizierung. Politische Suauberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945–1949* (München, 1991); Lutz Niethammer, *Die Mitläuferfabrik. Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns* (Berlin, 1992)

[2068] Jarausch, *After Hitler;* Pentru Best, vezi Herbert, *Best*, 403–76, și pentru o relatare de ansamblu, vezi Norbert Frei (ed.), *Karrieren im Zwielicht. Hitlers Eliten nach 1945* (Frankfurt am Main, 2001).

[2069] Hürter (ed.), *Ein deutscher General*, 16.

[2070] Bock, *Zwischen Pflicht und Verweigerung*, Introducere.

[2071] Hosenfeld, *„Ich versuche"*, 111–46.

[2072] Breloer (ed.), *Geheime Welten*, 44.

[2073] *Ibid.*, 45.

[2074] *Ibid.*, 273.

[2075] Maschmann, *Account Rendered*, 168–223 (citat la pagina 190).

[2076] Leni Riefenstahl, *Memoiren 1902-1945* (Frankfurt am main, 1990 [1987]); Steven Bach, *Leni – The Life and Work of Leni Riefenstahl* (New York, 2007); Welch, *Propaganda and the German Cinema*, 307; Emil Jannings, *Mein Leben* (München, 1989 [1951]).

[2077] Kater, *Eight Composers*.

[2078] Shirakawa, *The Devil's Music Master*, 364.

[2079] *Ibid.*

[2080] Petropoulos, *The Faustian Bargain*, 239–53.

[2081] Neufeld, *The Rocket and the Reich*, 267–75.

[2082] Remy, *The Heidelberg Myth*, 204–5.

[2083] Klukowski, *Diary*, x–xi, xv–xx.

[2084] Martin Chalmers, „Introduction", în Klemperer, *The Lesser Evil*, vii–xvi.

[2085] Victor Klemperer, *The Lesser Evil. The Diaries of Victor Klemperer 1945–59* (London, 2003 [1999]), 359 (8 iulie 1951).

[2086] *Ibid.*, 621–4.

[2087] *Apud* Evans, *The Coming of the Third Reich*, 312–3.

[2088] Johnson şi Reuband, *What We Knew*, 337–44.

[2089] Bill Niven, *Facing the Nazi Past. United Germany and the Legacy of the Third Reich* (London, 2002); Peter Reichel, *Politik mit der Erinnerung. Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit* (Frankfurt am Main, 1999 [1995]).

[2090] Alan Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (London, 1953).

Lista hărţilor

Lista ilustraţiilor

10. Studiind terenul: feldmareşalul Fedor von Bock (stânga) analizează situaţia din Crimea în mai 1942, însoţit de generalul Fritz Lindemann.
11. Operaţiunea Barbarossa: grenadierii a celei de-a treia divizii de tancuri „Cap de Mort“ pe un drum prăfuit în apropiere de Smolensk, septembrie 1941.
12. Soldaţi germani incendiază o fermă ucrainiană în septembrie 1941, în timp ce soţia fermierul protestează în van.
13. Turismul atrocităţilor: un german fotografiază un partisan spânzurat într-o oraş din Bielorusia, în ianuarie 1942.
14. Trei milioane şi două sute cincizeci de mii de prizonieri de război din Armata Roşie au murit în captivitate, mulţi fiind transportaţi de pe front în astfel de vagoane deschise de marfă, fotografiate în gara din Witebsk, pe 21 septembrie 1941: iarna acestea se transformau în capcane mortale.
15. Înnămoliţi înainte de Moscova: soldaţii germani încearcă să elibereze o maşină din noroi în noiembrie 1941.
16. Războiul de propagandă împotriva „duşmanului global“: un afiş al Ministerului Propagandei îl arată pe Churchill dând mâna peste continent cu Stalin în „Conspiraţia evreiască împotriva Europei“, vara anului 1941.
17. Şeful Gestapo, Heinrich Müller (dreapta), şeful Sicherheitsdienst Reinhard Heydrich (centru) şi Heinrich Himmler (stânga), şeful cel mare al SS, se întâlnesc în noiembrie 1939 ca să discute atentatul pus la cale de Georg Elser împotriva lui Hitler.
18. În interiorul unei barăci pentru femei la Auschwitz: această fotografie, făcută în ianuarie 1945, la scurtă vreme înainte de eliberare nu poate oferi decât o slabă imagine a mizeriei şi înghesuielii în care trăiau prizonierii.
19. Comandantul lagărului, Richard Baer, doctorul lagărului Josef Mengele şi fostul comandant de lagăr Rudolf Höss, relaxaţi la cabana SS cunoscută sub numele de „Cabana Soarelui“, de lângă Auschwitz în 1944.
20. Albert Speer demonstrează creşterea producţiei de piese de artilerie sub conducerea sa în 1943.
21. Producţia de tankuri Tiger, vara anului 1943.

22. Lupte de stradă în Stalingrad la sfârşitul anului 1942; dar casele unde au dispărut?
23. Chipul înfrângerii: un soldat german e luat prizonier la Stalingrad, în ianuarie 1943.
24. Lungul marş spre captivitate: soldaţii germani trec de oraşul Stalingrad, distrus, în ianuarie 1943.
25. Germania în flăcări: Raidurile aliate asupra Hamburgului în lunile iulie şi august 1943 au distrus o bună parte din oraş şi au ucis 40 000 de locuitori. La data când a fost făcută fotografia, pe 2 decembrie 1943, cea mai mare parte din oraş se transformase în praf şi moloz.
26. Bombardamentele strategice au provocat numeroase întreruperi ale comunicaţiilor: o imagine a Gării Centrale din Hamburg, la scurtă vreme după raiduri.
27. Generalul Gotthard Heinrici (dreapta) şi feldmareşalul Günther von Kluge (stânga) plănuiesc următoarea retragere.
28. Soldaţii Armatei Roşii avansează spre Varşovia în luna august 1944, urmărind trupele germane care fug din tancul lor distrus.
29. Bombele V1 fără pilot transportau uneori fluturaşe de propagandă precum acesta: mesajul de pe spate le spunea londonezilor că vor fi „loviţi încontinuu, zi şi noapte, de acei misterioşi meteoriţi zburători". „La ce vă folosesc avioanele, navele de luptă şi tancurile împotriva noii arme germane?" mai scria acolo.
30. Porţile iadului: muncitorii la intrarea în fabrica subterană unde erau fabricate rachetele V2 în ultimele zile ale războiului.
31. Hitler înconjurat de ofiţerii Armatei a Noua, într-o scurtă vizită la Wriezen, în spatele frontului de pe Oder, 3 martie 1945. Alături de el în primul rând, de la stânga: Wilhelm Berlin, Robert Ritter von Greim, Franz Reuss, Job Oderbrecht şi Theodor Busse.
32. Armata germană a pensionarilor: nu toţi membri *Volkssturm* erau aşa de bine îmbrăcaţi şi echipaţi precum cei din imagine. Fotografia a fost făcută la data 28 octombrie 1944 la Hamburg, iar mulţi dintre soldaţii pensionari erau probabil miopi.
33 Tinerii erau înrolaţi şi ei în *Volkssturm:* Joseph Goebbels dă mâna cu un soldat adolescent la Lauban, Silezia Inferioară, în martie 1945.
34. Hermann Göring luând micul dejul în celula sa de la Nürnberg, pe 26 noiembrie 1945. S-a sinucis nevrând să se supună umilinţei de a fi executat.

35. Joachim von Ribbentrop aşteptându-şi pedeapsa în aceeaşi închisoare. A fost condamnat la moarte şi executat.
36. Tauentzienstrasse, Berlin, la sfârşitul războiului, cu ruinele bisericii Kaiser Wilhelm în fundal. Absenţa bărbaţilor însemna că responsabilitatea înlăturării molozului revenea femeilor. Afişele marchează limita dintre sectoarele britanice şi americane ale oraşului.

Bibliografie

Abzug, Robert H., *Inside the Vicious Heart: Americans and the Liberation of Nazi Concentration Camps* (New York, 1985).

Adam, Peter, *The Arts of the Third Reich* (Londra, 1992).

Adelson, Alan, and Lapides, Robert (ed.), *Lodz Ghetto: Inside a Community under Siege* (New York, 1989).

Adler, Hans Georg, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland* (Tubingen, 1974).

Adler, Jacques, *The Jews of Paris and the Final Solution: Communal Responses and Internal Conflicts, 1940–1944* (New York, 1987).

Ainsztein, Reuben, *Revolte gegen die Vernichtung: Der Aufstand im Warschauer Ghetto* (Berlin, 1993).

Albrecht, Gerd (ed.), *Nationalsozialistische Filmpolitik: Eine Soziologische Untersuchung über die Spielfilme des dritten Reiches* (Stuttgart, 1969).

—, *Film im Dritten Reich: Fine Dokumentation* (Karlsruhe, 1979).

Alcuin (pseud.), *I Saw Poland Suffer, by a Polish Doctor Who Held an Official Position in Warsaw under German Occupation* (Londra, 1941).

Aldor, Francis, *Germany's 'Death Space': The Polish Tragedy* (Londra, 1940).

Allen, Michael Thad, *The Business of Genocide: The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps* (Chapel Hill, N.C., 2002).

—, Not Just a „Daring Game": Origins of the Holocaust at Auschwitz in the Light of Witness Testimony, *German History*, 25 (2007), 161–91.

Altschuler, Mordechai, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust: A Social and Demographic Profile* (Jerusalem, 1998).

Aly, Götz, Der Mord an behinderten Hamburger Kindern zwischen 1939 und 1945, in Angelika Ebbinghaus *et al.* (ed.), *Heilen und Vernichten im Mustergau Hamburg: Bevölkerungs- und Gesundheitspolitik im Dritten Reich* (Hamburg, 1984), 147–55,

—, Medicine against the Useless, în idem *et al.*, *Cleansing the Fatherland*, 12–98.

—, The Posen Diaries of the Anatomist Hermann Voss, in idem *et al., Cleansing the Fatherland.*
—, *Macht- Geist- Wahn: Kontinuitäten deutschen Denkens* (Berlin, 1997).
—, *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews* (Londra, 1999 [1995]).
—, Die Deportation der Juden von Rhodos nach Auschwitz, *Mittelweg,* 36 (2003), 79–88.
—, *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War, and the Nazi Wdfare State* (New York, 2007 [2005]).
—, and Heim, Susanne, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction* (Princeton, N.J., 2002).
—-, *et al., Cleansing the Fatherland: Nazi Medicine and Racial Hygiene* (Baltimore, Md., 1994).
Ancel, Jean, The Romanian Way of Solving the „Jewish Problem" in Bessarabia and Bukovina: June–July 1941, *Yad Vashem Studies,* 9 (1988), 187–232.
—, 'The Christian regimes of Romania and the Jews, 1940–1941', *Holocaust and Genocide Studies,* 7 (1993), 14–19.
—, *Transnistria* (3 vol., Bucureşti, 1998).
Angermund, Ralph, *Deutsche Richterschaft* 1919–1945 (Frankfurt am Main, 1990).
Angrick, Andrej, 'The Escalation of German-Rumanian Anti-Jewish Policy after the Attack on the Soviet Union', *Yad Vashem Studies,* 26 (1998), 103–38.
—, 'Zur Rolle der Militärverwaltung bei der Ermordung der sowjetischen Juden', în Quinkert (ed.), '*Wir sind die Herren dieses Landes*', 104–13.
—, *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943* (Hamburg, 1003).
—, and Pohl, Dieter, *Einsatzgruppen C and* D *in the Invasion of the Soviet Union,* 1941–1941 (Londra, 1999).
(Anon.), *The German New Order in Poland* (Londra, 1941).
—, *A Woman in Berlin; Diary 20 April 1945 to 22 June 1945;* (Oxford, 1006 [1955]).
Arad, Yitzhak, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (Jerusalem, 1980).
—, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps* (Bloomington, Ind., 1999 [1987]).
—, *et al.* (ed.), *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941-January* 1943 (New York,1989).
Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem* (New York, 1963).

Arntz, Hans-Dieter, *Ordensburg Vogelsang 1934–1945: Erziehung zur politischen Führung im Dritten Reich* (Eulskirchen, 1986).
August, Jochen (ed.), *'Sonderaktion Krakau'. Die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939* (Hamburg, 1997).
Auswärtiges Amt (ed.), *Die polnischen Greueltaten an den Volksdeutschen in Polen* (Berlin, 1940).
Avni, Haim, *Spain, the Jews, and Franco* (Philadelphia, 1982).
Axworthy, Mark, *et al., Third Axis, Fourth Ally: Romanian Armed Forces in the European War, 1941–1945* (Londra, 1995).
Baade, Fritz, *et al.* (ed.), *'Unsere Ehre heisst Treue': Kriegstagebuch es Kommandostabes Richsführer-SS, Tätigkeitsberichte der 1. und 2. 33-Infanterie-Brigade, der 1. SS-Kav. Brigade und von Sonderkommandos der SS* (Viena, 1965).
Baader, Gerhard, 'Heilen und Vernichten: Die Mentalität der NS-Ärzte', în Ebbinghaus şi Dorner (ed.), *Vernichten und Heilen*, 275–94.
Bach, Dieter, and Lesiuk, Wieslaw, *Ich sah in das Gesicht eines Menschen: Deutsch-polnische Begegnungen vor und nach 1945;* Wuppertal, 1995).
Bach, Steven, *Leni – The Life and Work of Leni Riefenstahl* (New York, 2007).
Bähr, Johannes, *Die Dresdner Bank in der Wirtschaft des Dritten Reichs* (München, 2006).
Baird, Jay W., *The Mythical World of Nazi War Propaganda, 1939–1945;* (Minneapolis, Minn., 1974).
Bajohr, Frank, and Pohl, Dieter, *Der Holocaust als offenes Geheimnis: Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten* (München, 2006).
Banach, Jens, *Heydrichs Elite: Das Führerkorps der Sicherheitspolizei und des SD, 1936–1945* (Paderbom, 1998).
Bankier, David, *The Germans and the Final Solution: Public Opinion under Nazism* (Oxford, 1992).
Baranowski, Shelley, *Strength Through Joy: Consumerism and Mass Tourism in the Third Reich* (Cambridge, 2004).
Barber, John, and Harrison, Mark, *The Soviet Home Front, 1941–1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II* (Londra, 1991).
Barbian, Jan-Pierer, *Literaturpolitik im 'Dritten Reich': Institutionen, Kompetenzen, Betätigungsfelder* (München, 1995 [1993]).
Barkai, Avraham, 'Between East and West. Jews from Germany in the Lodz Ghetto', in Marrus (ed.), *The Nazi Holocaust*, 378–439.
Bartoszewski, Wladyslaw T., 'Polen und Juden in der deutschen Besatzungszeit', în Klessmann (ed.), *September 1939*, 139–55.
—, 'Foreword', in Salomon W. Slowes, *The Road to Katyn: A Soldier's Story* (Oxford, 1992) vii–xxii.

Bartov, Omer, *The Eastern Front 1941–1945: German Troops and the Barbarization of Warfare* (Londra, 1985).
—, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich,* (New York, 1991)
Bar-Zohar, Michael, *Beyond Hitler's Grasp: The Heroic Rescue of Bulgarian's Jews,* (Holbrook, Mass., 1998).
Bastian Till, *Homosexuelle im Dritten Reich: Geschichte einer Verfolgung* (München, 2000)
Bauer, Yehuda, 'Anmerkungen zum „Auschwitz Bericht" von Rudolf Vrba', *VfZ* 45 (1997) 297–307.
Baumgart, Winfried, 'Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmach am 22. August 1939', *VfZ* 16 (1968), 120–49.
—, and Boehm, Hermann, Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmach am 22. August 1939, *VfZ* 19 (1971), 294–304.
Beck, Birgit, *Wehrmacht und sexuelle Gewalt: Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945* (Paderborn, 2004).
Becker, Peter W., 'Fritz Sauckel: Plenipotentiary for the Mobilisation of Labour', în Smelser and Zitelman (ed.), *The Nazi Elite,* 194–201.
Beer, Matthias, 'Die Entwicklung der Gaswagen beim Mord an den Juden', *VfZ* 35 (1987). 403–17.
Beer, Wilfried, *Kriegsalltag an der Heimatfront: Alliierter Luftkrieg und deutsche Gegenmassnahmen zur Abwehr und Schadenbegrenzung, dargestellt für den Raum Münster* (Bremen, 1990).
Beevor, Antony, *Stalingrad* (Londra, 1998).
—, *Berlin: The Downfall 1945* (Londra, 2002).
Behnken, Klaus (ed.), *Deutschland-Berichte der sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade) 1934–1940* (7 vol., Frankfurt am Main, 1980).
Bellamy, Chris, *Absolute War: Soviet Russia in the Second World War: A Modern History* (Londra, 2007).
Bellon, Bernard, *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903–1945* (New York, 1990).
Below, Nicolaus von, *Als Hitlers Adjutant 1937–1945* (Frankfurt am Main, 1980).
Benz, Wolfgang, 'Judenvernichtung aus Notwehr? Die Legenden um Theodore N. Kaufman', *VfZ* 19 (1981), 615–30.
— (ed.), *Die Juden in Deutschtand 1933–1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft* (München, 1988).
—(ed.), *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (München, 1991).
—, and Distel, Barbara (ed.), *Der Ort des Terrors: Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager* (6 vol., München, 2005–7)

—, and Neiss, Marion *(ed.), Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente* (Berlin, 1999).
Berenstein, Tatiana, *et al.* (ed.), *Faschismus – Getto – Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges* (Berlin, 1960).
Bergander, Götz, *Dresden im Luftkrieg: Vorgeschichte, Zerstörung, Folgen* (Würzburg, 1998).
Bergmeier, Horst J. P., and Lotz, Rainer E., *Hitler's Airwaves: The Inside Story of Nazi Radio Broadcasting and Propaganda Swing* (Londra, 1997)
Berkhoff., Karel C, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, Mass., 2004).
Berndt, Günter, and Strecker, Reinhard (ed.), *Polen – ein Schauermärchen oder Gehirnwäsche für Generationen: Geschichtsschreibung und Schulbücher: Beiträge zum Polenbild der Deutschen* (Reinbek, 1971).
Bernstein, Jeremy (ed.), *Hitler's Uranium Club: The Secret Recordings at Farm Hall* (New York, 2001).
Bessel, Richard, *Nazism and War* (Londra, 2004).
Beyerchen, Alan D., *Scientists under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich* (Londra, 1977).
Biddiscombe, Perry., *Werwolf! The History of the National Socialist Guerilla Movement 1944–1946* (Cardiff, 1996).
Birnbaum, Pierre, *Anti-semitism in France: A Political History from Léon Blum to the Present* (Oxford, 1992 [1988]).
Blank, Ralf, 'Kriegsalltag und Luftkrieg an der „Heimatfront"', *DRZW* IX/I 357–468.
Blatman, Daniel, 'Die Todesmärsche – Entscheidungsträger, Mörder und Opfer', in Herbert *et al.* (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II. 1063–92.
—, 'The Death Marches, January–May 1945: Who Was Responsible for What?', *Yad Vashem Studies*, 28 (2000), 155–201.
—, 'Rückzug, Evakuierung und Todesmärsche 1944–1945', în Benz and Distel (ed.), *Der Ort des Terrors*, I. 296–312.
Bloch, Michael, *Operation Willi: The Plot to Kidnap the Duke of Windsor, July 1940* (Londra, 1984).
Blume, Helmut, *Zum Kaukasus 1941–1942: Aus Tagebuch und Brief en eines jungen Artilleristen* (Tübingen, 1993).
Blumenthal, Nachman, 'A Martyr or Hero? Reflections on the Diary of Adam Czerniakow', *Yad Vashem Studies*, 7 (1968), 165–71.
Boberach, Heinz (ed.), *Richterbriefe: Dokumente zur Beeinflussung der deutschen Rechtsprechung* 1942–1944 (Boppard, 1975).

—(ed.), *Meldungen aus dem Reich: Die geheimen Lageberichte des Sicherheitsdienstes der SS* 1938–1945 (17 vol., Herrsching, 1984).
—, 'Stimmungsumschwung in der deutschen Bevölkerung', în Wette şi Ueberschär (ed.), *Stalingrad*, 61–6.
Bock, Fedor von, *Generalfeldmarschall Fedor von Bock: Zwischen Pflicht und Verweigerung: Das Kriegstagebuch* (ed. Klaus Gerbet, München, 1995).
Boelcke, Willi A. (ed.), '*Wollt Ihr den totalen Krieg?' Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939–1943* (München, 1969 [1967]), 414.
Bohler, Jochen, *Anftakt zum Vernichtungskrieg: Die Wehrmacht in Polen 1939* (Frankfurt am Main, 2006).
Böhme, Kurt W., *Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetischer Hand: Eine Bilanz* (München, 1966).
Boll, Bemd, 'Zloczow, Juli 1941: Die Wehrmacht und der Beginn des Holocaust in Galizien', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 50 (2002), 899–917.
—, and Safrian, Hans, 'Auf dem Weg nach Stalingrad: Die 6. Armee 1941/42', in Heer and Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg*, 260–96.
Boog, Horst, 'The Anglo-American Strategic Air War over Europe and German Air Defence', in *GSWW* VI. 469–628.
—, 'The Strategic Air War in Europe and Air Defence of the Reich', *in GSWW* VII. 9–458.
—, Die strategische Bomberoffensive der Alliierten gegen Deutschland und die Reichsluftverteidigung in der Schlussphase des Krieges, in *DRZW* X/I, 777–884.
Borodziej, Wlodzimierz, *Terror und Politik: Die deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1944* (Mainz, 1999).
Bosworth, Richard, *Mussolini's Italy: Life under the Dictatorship 1915–1945* (Londra, 2005).
Botz, Gerhard, *Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938 bis 1945: Zur Funktion des Antisemitismus als Ersatz nationalsozialistischer Politik* (Viena, 1975).
Braham, Randolph L., *Eichmann and the Destruction of Hungarian Jewry* (New York, 1961).
—, The Role of the Jewish Council in Hungary: A Tentative Assessment *Yad Vashem Studies*, 10 (1974), 69–109.
—, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (2 vol., New York, 1981).
—(ed.), *The Tragedy of Romanian Jewry* (New York, 1994).
—(ed.), *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews during the Antonescu Era* (New York, 1997).

Brandes, Detlev, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat, I: Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod, 1939–1942* (München, 1969)

Breitman, Richard, *The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution* (Londra, 1991).

Breloer, Heinrich (ed.), *Geheime Welten: Deutsche Tagebücher zu den Jahren 1939 bis 1947* (Köln, 1999 [1984]).

Broszat, Martin, 'Zur Perversion der Strafjustiz im Dritten Reich', *VfZ* 6 (1958), 390–443.

—, *Nationalsozialistische Polenpolitik* (Frankfurt am Main, 1965).

—, 'The Concentration Camps 1933–1945', în Helmut Krausnik et. al., *Anatomy of the SS State* (Londra, 1968), 397–504.

—, *et al.* (ed.), *Bayern in der NS-Zeit* (6 vol., München, 1977–83)

Browning, Christopher R., *The Path of Genocide: Essays on Launching the Final Solution* (Cambridge, 1992).

—, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Londra, 1998 [1992]).

—, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge, 2000).

—, 'The Decision-Making Process', în Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust* (Londra, 2004), 173–96.

—, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942* (Lincoln, Nebr., 2004).

Bruhn, Mike, and Böttner, Heike, *Die Jenaer Studenten unter nationalsozialistischer Herrschaft 1933–1945* (Erfurt, 2001).

Brunckhorst, Almut, *Die Berliner Widerstandsorganisation um Arvid Harnack şi Harro Schluze-Boysen* ('Rote Kapelle') *Kundschafter im Auftrag Moskaus oder integraler Bestandteil des deutschen Widerstandes gegen den Nationalsozialismus? Ein Testfall für die deutsche Historiographie* (Hamburg, 1998).

Brysac, Shareen Blair, *Resisting Hitler: Mildred Harnack and the Red Orchestra: The Life and Death of an American Woman in Nazi Germany* (New York, 2000).

Buchbender, Ortwin, *Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart, 1978).

Buchheim, Christoph, 'Die vielen Rechenfehler in der Abrechnung Götz Alys mit den Deutschen unter dem NS-Regime', *Soziale Geschichte*, 20 (2005), 67–76.

Budrass, Lutz, *Flugzeugindustrie und Luftrüstung in Deutschland* (Düsseldorf, 1998).

—, and Grieger, Manfred, 'Die Moral der Effizienz: Die Beschäftigung von KZ-Häftlingen am Beispiel des Volkswagenwerks und der Henschel Flugzeug-Werke', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1993), 89–136.
Bullock, Alan, *Hitler: A Study in Tyranny* (Londra, 1952).
Burckhardt, Carl J., *Meine Danziger Mission 1937–1939* (München, 1960).
Burkhard, Benedikt, and Valet, Friederike (ed.), *'Abends wein wir essen, fehlt uns immer einer': Kinder schreiben an die Väter,* 1939–1945 (Heidelberg, 2000).
Burleigh, Michael, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge, 1988).
—, *Death and Deliverance: 'Euthanasia in Germany'*, c. 1900–1945 (Cambridge, 1994).
—, *Sacred Causes: Religion and Politics from the European Dictators to Al Qaeda* (Londra, 2006), 214–83.
Burrin, Philippe, *France under the Germans: Collaboration and Compromise* (New York, 1996).
Büttner, Ursula, '„Gomorrha" und die Folgen: Der Bombenkrieg', in *Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg* (ed.), Hamburg, 613–32.
Cajani, Luigi, 'Die italienischen Militär-Internierten im nationalsozialistischen Deutschland', în Herbert (ed.), *Europa und der Reichseinsatz,* 295–316.
Callil, Carmen, *Bad Faith: A Forgotten History of Family and Fatherland* (Londra, 2007).
Calvocoressi, Peter, and Wint, Guy, *Total War: Causes and Courses of the Second World War* (Harmondsworth, 1974 [1972]).
Carroll, Berenice A., *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich* (Haga, 1968).
Carroll, David, *French Literary Fascism: Nationalism, Anti-Semitism, and the Ideology of Culture* (Princeton, N.J., 1995).
Cesarani, David, *Eichmann: His Life and Crimes* (Londra, 2004).
—, (ed.), *Holocaust: Critical Concepts in Historical Studies* (6 vol., Londra, 2004).
Chalmers, Martin, 'Introduction', în Klemperer, *The Lesser Evil,* vii-xvi.
Charmley, John, *Churchill: The End of Glory: A Political Biography* (Londra, 1993).
Chary, Frederick B., *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944* (Pittsburgh, Pa., 1972).
Chiari, Bernhard, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944* (Düsseldorf, 1998).
Chroust, Peter (ed.), *Friedrich Mennecke: Innenansichten eines medizinischen Täters im Nationalsozialismus: Eine Edition seiner Briefe 1935–1947* (Hamburg, 1988).
Cienciala, Anna M., *et al., Katyn: A Crime without Punishment* (Londra, 2006).

Clark, Martin, *Modern Italy 1871–1982* (Harlow, 1984).
Clarke, Peter, *Hope and Glory: Britain 1900–1990* (Londra, 1996).
Cocks, Geoffrey, *Psychotherapy in the Third Reich: The Göring Institute* (New Brunswick, N.J., 1997 [1985]).
Cohen, Asher, *Persécutions et sauvetages: Juifs et Français sous l'Occupation et sous Vichy* (Paris, 1993).
—, *et al.* (ed.), *The Shoah and the War* (New York, 1992).
Cohen, Richard I., *The Burden of Conscience: French Jewish Leadership during the Holocaust* (Bloomington, Ind., 1987).
Cohen, William B., and Svensson, Jörgen, 'Finland and the Holocaust', *Holocaust and Genocide Studies*, 9 (1995), 70–92.
Cohn, Norman, *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion* (Londra, 1967).
Cointet, Michèle, *L'Église sous Vichy, 1940–1945; La répentance en question* (Paris, 1998).
Cole, Tim, *Holocaust City: The Making of a Jewish Ghetto* (Londra, 2003).
Combs, William L., *The Voice of the SS: A History of the SS Journal 'Das Schwarze Korps'* (New York, 1986).
Connolly, Kate, 'Letter Proves Speer Knew of Holocaust Plan', *Guardian*, 13 March 2007.
Conway, John S., *The Nazi Persecution of the Churches 1933–1945* (Londra, 1968).
Conway, Martin, *Collaboration in Belgium: Léon Degrelle and the Rexist Movement 1940–1944* (Londra, 1993).
Coppi, Hans, *et al.* (ed.), *Die Rote Kapelle im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Berlin, 1994).
Cornelissen, Christoph, *Gerhard Ritter: Geschichtswissenschaft und Politik im 20. Jahrhundert* (Düsseldorf, 2001).
Corni, Gustavo, *Hitler's Ghettos: Voices from a Beleaguered Society 1939–1944* (Londra, 2002).
Cornwell, John, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (Londra, 1999).
Crampton, Richard, *Bulgaria* (Oxford, 2007).
Crowe, David M., *Oskar Schindler: The Untold Account of His Life, Wartime Activities, and the True Story Behind The List* (Cambridge, Mass., 2004).
Culbert, David, 'The Impact of Anti-Semitic Film Propaganda on German Audiences: *Jew Süss* and *The Wandering Jew* (1940)', în Etlin (ed.), *Art*, 139–57.
Cyprian, Tadeusz, and Sawicki, Jerzy, *Nazi Rule in Poland 1939–1945* (Varşovia, 1961).
Czernakow, Adam, *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow. Prelude to Doom* (New York, 1979 [1968]).

Dabel, Gerhard (ed.), *KLV: Die erweiterte Kinder-Land-Verschickung* (Freiburg, 1981).
Dahm, Volker, 'Kulturelles und geistiges Leben', în Benz (ed.), *Die Juden*, 75–267.
Dallin, Alexander, *German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies* (Londra, 1957).
—, *Odessa, 1941–1944: A Case Study of Soviet Territory under Foreign Rule* (Iaşi, 1998).
Datner, Szymon, 'Crimes Committed by the Wehrmacht during the September Campaign and the Period of Military Government (1 Sept. 1939–25 Oct. 1939)', *Polish Western Affairs*, 3 (1962), 194–328.
—, *Crimes Committed by the Wehrmacht during the September Campaign and the Period of Military Government* (Posen, 1962).
Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland* (2 vol., Oxford, 1981).
—, *Rising '44: The Battle for Warsaw* (Londra, 2003).
—, and Polonsky, Antony (ed.), *Jews in Eastern Poland and the USSR, 1939–1946* (New York, 1991).
Dean, Martin, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and the Ukraine, 1941–44* (New York, 2000).
Dear, Ian C. B. (ed.), *The Oxford Companion to World War II* (Oxford, 2005 [1995]).
—, 'Animals', în idem (ed.). *The Oxford Companion to World War II*, 28–9.
Decker, Natalija, 'Die Auswirkungen der faschistischen Okkupation auf das Gesundheitswesen Polens und den Gesundheitszustand des polnischen Volkes', in Thom and Caregorodcev (ed.), *Medizin unterm Hakenkreuz*, 401–16.
Dederichs, Mario R., *Heydrich: Das Gesicht des Bösen* (München, 2005).
Delacor, Regina M., 'From Potential Friends to Potential Enemies: The Internment of „Hostile Foreigners" in France at the Beginning of the Second World War', *Journal of Contemporary History*, 35 (2000), 361–8.
Deletant, Dennis, 'Ghetto Experience in Golta, Transnistria, 1942–1944', *Holocaust and Genocide Studies*, 18 (2004), 1–26.
—, *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44* (Londra, 2006).
Derry, Thomas K., 'Norway', în Stuart J. Woolf (ed.), *European Fascism* (Londra, 1968), 217–30.
Deschner, Günther, *Reinhard Heydrich – Statthalter der totalen Macht* (München, 1978).
—, 'Reinhard Heydrich: Security Technocrat', în Smelser and Zitelmann (ed.), *The Nazi Elite*, 85–97.
Diamond, Hanna, *Fleeing Hitler: France 1940* (Oxford, 2007).

Dietrich, Otto, *Auf den Strassen des Sieges: Erlebnisse mit dem Führer in Polen: Ein Gemeinschaftsbuch* (München, 1939).

Dlugoborski, Wlodimierz, 'Die deutsche Besatzungspolitik und die Veränderungen der sozialen Struktur Polens 1939–1945', în idem (ed.), *Zweiter Weltkrieg und sozialer Wandel: Achsenmächte und besetzte Länder* (Göttingen, 1981), 303–63.

—, 'Deutsche und sowjetische Herrschaftssysteme in Ostmitteleuropa im Vergleich', în Gerhard Otto and Johannes Houwink ten Cate (ed.), *Das organisierte Chaos: 'Ämterdarwinismus' und 'Gesinnungsethik': Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlin, 1999), 93–121.

—, and Madajczyk, Czeslaw, 'Ausbeutungssysteme in den besetzten Gebieten Polens und der UdSSR', în Friedrich Forstmeier and Hans-Erich Volkmann (ed.), *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945* (Düsseldorf, 1977), 375–416.

Dobroszycki, Lucjan (ed.), *The Chronicle of the Lódź Ghetto 1941–1944* (New Haven, Conn., 1984).

Domarus, Max (ed.), *Hitler: Speeches and Proclamations 1932–1945: The Chronicle of a Dictatorship* (4 vol., Londra, 1990– [1962–63]).

Donaldson, Frances, *Edward VIII* (Londra, 1974).

Donner, Wolf, *Propaganda und Film im 'Dritten Reich'* (Berlin, 1995).

Dörner, Bernward, *Die Deutschen und der Holocaust: Was niemand wissen wollte, aber jeder wissen konnte* (Berlin, 2007).

Dressen, Willi, 'Konzentrationslager als Tötungs- und Hinrichtungsstätten für Oppositionelle, Behinderte, Kriegsgefangene', în Benz şi Distel (ed.), *Der Ort des Terrors*, I. 230–41.

Drewniak, Boguslaw, 'Die deutsche Verwaltung und die rechtliche Stellung der Polen in den besetzten polnischen Gebieten 1939–1945', *Deutsch-Polnisches Jahrbuch* (1979–80), 151–70.

—, *Das Theater im NS-Staat: Szenarium deutscher Zeitgeschichte 1933–1945* (Düsseldorf, 1983).

—, *Der deutsche Film 1938–1945: Ein Gesamtüberblick* (Düsseldorf, 1987).

Droulia, Loukia, and Fleischer, Hagen (ed.), *Von Lidice bis Kalavryta: Widerstand und Besatzungsterror: Studien zur Repressalienpraxis im Zweiten Weltkrieg* (Berlin, 1999).

Duhnke, Horst, *Die KPD von 1933–1945* (Köln, 1972).

Duggan, Christopher, *The Force of Destiny: A History of Italy since 1796* (Londra, 2007).

Dwork, Debórah, and van Pelt, Robert Jan, *Holocaust: A History* (Londra, 2002).

Ebbinghaus, Angelika, 'Zwei Welten: Die Opfer und die Täter der kriegschirurgischen Experimente', în Ebbinghaus şi Dörner (ed.), *Vernichten und Heilen*, 219–40.

—, 'Fakten oder Fiktionen: Wie ist Götz Aly zu seinen weitreichenden Schlussfolgerungen gekommen?', *Sozial Geschichte*, 20 (2005), 29–45.

—, and Dörner, Klaus (ed.), *Vernichten und Heilen: Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen* (Berlin, 2001).

—, and Roth, Karl Heinz, 'Kriegswunden: Die kriegschirurgischen Experimente in den Konzentrationslagern und ihre Hintergrunde', în Ebbinghaus şi Dörner (ed.), *Vernichten und Heilen*, 177–218.

Ebert, Jens (ed.), *Feldpostbriefe aus Stalingrad: November 1941 bis Januar 1943* (München, 2006 [2000]).

Echternkamp, Jörg (ed.), *Kriegsschauplatz Deutschland 1945: Leben in Angst – Hoffnung auf Frieden: Feldpost aus der Heimat und von der Front* (Paderborn, 2006).

Eckert, Ratner, *Vom 'Fall Marita' zur 'Wirtschaftlichen Sonderaktion': Die deutsche Besatzungspolitik in Grieclienland vom 6. April 1941 bis zur Kriegswende im Februar/März 1943* (Frankfurt am Main, 1992).

Eiber, Ludwig, 'Das KZ-Aussenlager Blohm und Voss im Hamburger Hafen', în Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager*, 227–38.

Einsiedel, Heinrich von, *The Shadow of Stalingrad: Being the Diary of a Temptation* (Londra, 1953).

Eisfeld, Rainer, *Mondsüchtig: Wernher von Braun und die Geburt der Raumfahrt aus den Geist der Barbarei* (Hamburg, 2000).

Eitel, Gerhard, 'Genozid auch an Polen? Kein Thema für einen „Historikerstreit"', *Zeitgeschichte*, 18 (1990), 12–39.

Elmshäuser, Konrad, and Lokers, Jan (ed.), *'Man muss hier nur hart sein': Kriegsbriefe und Bilder einer Familie (1934–1945)* (Bremen, 1999).

Engel, David, 'The Western Allies and the Holocaust: Jan Karski's Mission to the West, 1942–1944', *Holocaust and Genocide Studies*, 5 (1990), 363–446.

Engel, Gerhard, *Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943* (ed. Hildegard von Kotze, Stuttgart, 1974).

Engelhard, Hans (ed.), *Im Namen des deutschen Volkes: Justiz und Nationalsozialismus* (Köln, 1989).

Enno, Georg, *Die wirtschaftlichen Unternehmungen der SS* (Stuttgart, 1963).

Erickson, Kurt (ed.), *Abschied ist immer: Briefe an den Bruder im Zweiten Weltkrieg* (Frankfurt am Main, 1994).

Erickson, John, *The Soviet High Command* (Londra, 1962).

—, *Stalin's War with Germany, The Road to Stalingrad* (Londra, 1975).

Erker, Paul, *Industrie-Eliten in der NS-Zeit: Anpassungsbereitschaft und Eigeninteresse von Unternehmen in der Rüstungs- und Kriegswirtschaft 1936–1945* (Passau, 1993).
Esch, Michael G., '„Ohne Rücksicht auf historisch Gewordenes": Raumplanung und Raumordnung im besetzten Polen 1939–1944', în Götz Aly *et al.* (ed.), *Modelle für ein deutsches Europa: Ökonomie und Herrschaft im Grosswirtschaftsraum* (Berlin, 1992).
—, *'Gesunde Verhältnisse': Die deutsche und polnische Bevölkerungspolitik in Ostmitteleuropa 1939–1950* (Marburg, 1998).
Etlin, Richard A. (ed.), *Art, Culture, and Media under the Third Reich* (Chicago, Ill., 2002).
Euler, Friederike, 'Theater zwischen Anpassung und Widerstand: Die Münchner Kammerspiele im Dritten Reich', în Broszat *et. al.* (ed.), *Bayern,* II. 91–173.
Evans, Jon, *The Nazi Netv Order in Poland* (Londra 1941).
Evans, Richard J. (ed.), *Kneipengespräche im Kaiserreich: Die Stimmungsberichte der Hamburger Politischen Polizei 1892–1914* (Hamburg, 1989).
—, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany, 1600–1987* (Oxford, 1996).
—, *Rereading German History: From Unification to Reunification 1800–1996* (Londra 1997).
—, *Telling Lies About Hitler:The Holocaust, History and David Irving Trial* (Londra, 2002).
—, *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2003).
—, *The Third Reich in Power 1933–1939* (Londra, 2005) .
Fabruéget, Michel, 'Entwicklung und Veränderung der Funktionen des Konzentrationslagers Mauthausen 1938–1945', în Herbert *et. al.* (ed.), Die nationalsozialistischen Konzentrationslager, I. 193–214.
Fahlbusch, Michael, *Wissenschaft im Dienst nationalsozialistischer Politik? Die Volksdeutschen Forschungsgemeinschaften von 1931–1945* (Wiesbaden, 1999).
Fangemann, Helmut, *et al., 'Parteisoldaten: Dei Hambrugern Polizei im '3 Reich'* (Baden-Baden, 1987).
Fargion, Lilliana Picciotto, 'Italien' în Benz (ed.), Dimension des Völkermords, 199–228.
Feiten, Willi, *Der nationalsozialistische Lehrerbund: Entwicklung und Organisation: Ein Beitrag zum Aufbau und zur Organisationsstruktur des nationalsozialischischen Herrschaftssystems* (Weinheim, 1981).
Felder, Björn, *Lettland im Zweiten Weltkrieg: Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946* (Paderborn, 2008).
Fest, Joachim C, *The Face of the Third Reich* (Londra, 1979 [1963]).

—, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler 1933–1945* (Londra, 1996).
Fetscher, Iring, *Joseph Goebbels im Berliner Sportspalast 1943: 'Wollt ihr den totalen Krieg?'* (Hamburg, 1998).
Fings, Karola, *et al.*, *'... einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst': Die Verfolgung der Roma im faschistischen besetzten Jugoslawien 1941–1945* (Köln, n.d.).
Fleming, Gerald, *Hitler and the Final Solution* (Oxford, 1986 [1982]).
Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg (ed.) Hamburg im 'Dritten Reich' (Göttingen, 2005).
Förster, Jürgen, 'Hitlers Decision in Favour of War Against the Soviet Union', în *GSWW* IV., 13–51.
—, 'Germany's Acquisition of Allies in South-east Europe', în *GSWW* IV. 368–428.
—, 'Operation Barbarossa as a War of Conquest and Anihilation', în *GSWW* IV, 481–521.
—, 'Jewish Policies of the German Military, 1939–1942', în Cohen *et al.*, (ed.), *The Shoah and the War*, 53–71.
—, (ed.), *Stalingrad: Ereignis: Wirkung und Symbol* (München, 1992).
—, 'Geistige Kriegführung in Deutschland 1919 bis 1945', în *DRZW* LX/1. 469–640.
Förster, Rudolf, 'Dresden', în Marlene P. Hilfier *et al.* (ed.), *Städte im 2. Weltkrieg: Ein internationaler Vergleich* (Essen, 1991), 299–315.
Frank, Anne, *The Diary of a Young Girl* (New York, 1995).
Frei, Norbert, *Der Führerstaat: Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945* (München, 1987).
—, (ed.), *Karrieren im Zwielicht: Hitlers Eliten nach 1945* (Frankfurt am Main, 2001).
—, *Adenauer's Germany and the Nazi Past: The Politics of Amnesty and Integration* (New York, 2002 [1997]).
—, *et al.* (ed.), *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik* (München, 2000).
Freund, Florian, 'Die Entscheidung zum Einsatz von KZ-Häftlingen in der Raketenrüstung', în Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager*, 61–76.
—, 'Häftlingskategorien und Sterblichkeit in einem Aussenlager des KZ Mauthausen', în Herbert *et al.* (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II. 874–86.
Fricke, Gert, *Kroatien 1941–1944: 'Der Unabhängige Staat in der Sicht' des Deutschen Bevollmächtigten Generals in Agram, Blaise v Hortenau* (Freiburg, 1972).

Friedlander, Henry, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution* (Chapel Hill, N.C., 1995).
Friedländer, Saul, *Prelude to Downfall: Hitler and the United States, 1939–1941* (Londra, 1967).
—, *Kurt Gerstein oder die Zwiespältigkeit des Guten* (Gütersloh, 1968).
—, *The Years of Extermination: The Third Reich and the Jews 1939–1945* (New York, 2007).
Friedman, Philip, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust* (New York, 1980).
Friedrich, Jörg, *Der Brand: Deutschland im Bombenkrieg 1940–1945* (München, 2002).
Frieser, Karl-Heinz, *Krieg hinter Stacheldraht: Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee 'Freies Deutschland'* (Mainz, 1981).
—, *Blitzkrieg-Legende: Der Westfeldzug 1940* (München, 1996 [1995]).
—, 'Die Schlacht im Kursker Bogen', în *DRZW* VIII. 83–210.
—, 'Der Zusammenbruch im Osten: Die Rückzugskämpfe seit Sommer 1944', în *DRZW* VIII. 493–960.
—, 'Zusammenfassung', în *DRZW* VIII. I, 211–24.
—, and Schönherr, Klaus, 'Der Rückschlag des Pendels: Das Zurückweichen der Ostfront von Sommer 1943 bis Sommer 1944', în DRZW VIII. 277–490.
Fritsche, Maria, *Österreichische Deserteure und Selbstverstümmler in der Deutschen Wehrmacht* (Viena, 2004).
Fröbe, Rainer, 'Der Arbeitseinsatz von KZ-Häftlingen und die Perspektive der Industrie, 1943–1945', în Herbert (ed.), *Europa und der 'Reichseinsatz'*, 351–83.
Fröhlich, Elke (ed.), *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, I: *Aufzeichnungen 1923–1941.*
(9 vols.); II: *Diktate 1941–1945* (15 vol.) (München, 1993–2000).
Führer, Karl Christian, 'Anspruch und Realität: Das Scheitern der nationalsozialistischen Wohnungsbaupolitik 1933–1945', V/Z 45 (1997), 247–56.
Gamm, Hans-Jochen, *Der Flüsterwitz im Dritten Reich: Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen während des Nationalsozialismus* (München, 1990 [1963]).
Ganssmüller, Christian, *Die Erbgesundheitspolitik des Dritten Reiches: Planung, Durchführung und Durchsetzung* (Köln, 1987).
Garbe, Detlef (ed.), *Häftlinge im KZ Neuengamme: Verfolgungserfahrungen, Häftlingssolidarität und nationale Bindung* (Hamburg, 1999).
—, 'Institutionen des Terrors und der Widerstand der Wenigen', în Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg (ed.), *Hamburg*, 573–618.

Garlinski, Józef, *Poland in the Second World War* (Londra, 1985).
Gassert, Philipp, *Amerika im Dritten Reich: Ideologie, Propaganda und Volksmeinung, 1933–1941* (Stuttgart, 1997).
Gehrken, Eva, *Nationalsozialistische Erziehung in den Lagern der Erweiterten Kinderlandverschickung 1940 bis 1945* (Braunschweig, 1997), 9, 16.
Gemzell, Carl-Axel, *Raeder, Hitler und Skandinavien* (Lund, 1965).
Gertach, Christian, 'Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden', *Werkstatt Geschichte,* 18 (1997), 7–44.
—, *Krieg, Ernährung, Völkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik in Weissrussland im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1998).
—, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtunspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944* (Hamburg, 1999).
— 'Hitlergegner bei der Heeresgruppe Mitte und die „Verbrecherischen Befehle"', în Gerd R. Ueberschär (ed.), *NS-Verbrechen und der militärische Widerstand gegen Hitler* (Darmstadt, 2000), 62–76.
—, and Aly, Götz, *Das letzte Kapitel: Realpolitik, Ideologie und der Mord and den ungarischen Juden, 1941/1945* (München, 2002).
Geriach, Wolfgang, *And the Witnesses Were Silent: The Confessing Church and the Persecution of the Jews* (Lincoln, Nebr., 2000 [1987]).
Gilbert, Martin, *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (Londra, 1987 [1986]).
—, *The Routledge Atlas of the Holocaust* (Londra, 2002 [1982]).
Gildea, Robert, *Marianne in Chains: In Search of the German Occupation 1940–1945* (Londra, 2002).
Giles, Geoffrey, ''The Institutionalization of Homosexual Panic in the Third Reich', în Robert Gellately and Nathan Stoltzfus (ed.), *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, N.J. 2001), 233–54.
—, 'The Denial of Homosexuality: Same-Sex Incidents in Himmler's SS and Police', în Herzog (ed.), *Sexuality and German Fascism* 256–90.
Glantz, David M., *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War* (Lawrence, Kans., 1998).
—, *Barbarossa: Hitler's Invasion of Russia 1941* (Stroud, 2001).
—, *The Siege of Leningrad 1941–1944: 900 Days of Terror* (Londra, 2004).
—, and House, Jonathan M., *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler* (Lawrence, Kans., 1995).
Glenny, Misha, *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers* (Londra, 1999).
Godden, Gertrude M., *Murder of a Nation: German Destruction of Polish Culture* (Londra, 1943).
Goeschel, Christian, 'Suicide at the End of the Third Reich', *Journal of History,* 41 (2006), 153–73.

—, 'Suicide in Weimar and Nazi Germany' (Ph.D. dissertation, University of Cambridge, 2006).
Goldberg, Bettina, *Schulgeschichte als Gesellschaftsgeschichte: Die höheren Schulen im Berliner Vorort Hermsdorf (1893–1945)* (Berlin, 1994).
Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (Londra, 1996).
Golovchansky, Anatoly *et al.* (ed.), *'Ich will raus aus diesem Wahnsinn': Deutsche Briefe von der Ostfront 1941–1945* (Wuppertal, 1991).
Gorodetsky, Gabriel, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia* (Londra, 1999).
Goshen, Seev, 'Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939: Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung"', *VfZ* 29 (1981), 74–96.
— 'Nisko – Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS', *VfZ* 40 (1992), 95–106.
Gotto, Bernhard, 'Kommunale Krisenbewältigung', în Süss (ed.), *Deutschland im Luftkrieg*, 41–56.
Grayling, Anthony C., *Among the Dead Cities: Was the Allied Bombmg of Civilians in WWII a Necessity or a Crime?* (Londra, 2006).
Gregor, Neil, *Daimler-Benz in the Third Reich* (Londra, 1998).
Griech-Polelle, Beth A., *Bishop von Galen: German Catholicism and National Socialism* (New Haven, Conn., 2002).
Grieger, Manfred, 'Unternehmen und KZ-Arbeit: Das Beispiel der Volkswagenwerk GmbH', în Kaienburg (ed.), *Konzentrationslager*, 77–94.
Grimm, Barbara, 'Lynchmorde an alliierten Fliegern im Zweiten Weltkrieg', în Süss (ed.), *Deutschland im Luftkrieg*, 71–84.
Gröhler, Olaf, *Bombenkrieg gegen Deutschland* (Berlin, 1990).
Groscurth, Helmut, *Tagebücher eines Abwehroffiziers 1938–1940* (ed. Helmut Krausnick and Harold C. Deutsch, Stuttgart, 1970).
Gross Jan T., *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement 1939–1944* (Princeton, N.J., 1979).
—, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, N.J., 1988).
—, 'A Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations between Poles, Germans, Jews, and Communists', în István Deak *et al.* (ed.), *The Politics of Retribution in Europe: World War II and its Aftermath* (Princeton, N.J., 1000), 74–129.
Grossmann, Atina, 'A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers', *October*, 72 (1995), 43–63.
Groueff, Stephane, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria, 1918–1943* (Lanham, Md., 1987).

Gruchmann, Lothar (ed.), *Autobiographie eines Attentäters: Johann Georg Eiser: Aussage zum Sprengstoffanschlag im Bürgerbräukeller, München, am 8. November 1939* (Stuttgart, 1970).
—, 'Euthanasie und Justiz im Dritten Reich', *VfZ* 20 (1972). 235–79.
—, 'Ein unbequemer Amtsrichter im Dritten Reich: Aus den Personalakten des Dr Lothar Kreyssig', *VfZ* 32 (1984), 463–88.
—, *Justiz im Dritten Reich 1933–1940: Anpassung und Unterwerfung in der Ära Gürtner* (München, 1988).
Grunberger, Richard, *A Social History of the Third Reich* (Londra, 1974 [1971]).
Gruner, Wolf, *Judenverfolgung in Berlin 1933–1945. Chronologie der Behördenmassnahmen in der Reichshauptstadt* (Berlin, 1996).
—, *Die geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden: Zur Zwangsarbeit als Element der Verfolgung, 1938–1943)* (Berlin, 1997).
—, 'Die Fabrik-Aktion und die Ereignisse in der Berliner Rosenstrasse: Fakten und Fiktionen um den 27. Februar 1943', *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 11 (2002), 137–77.
—, *Widerstand in der Rosenstrasse: Die Fabrik-Aktion und die Verfolgung der Mischehen 1943* (Frankfurt am Main, 2005).
Grüttner, Michael, *Studenten im Dritten Reich* (Paderborn, 1995).
—, 'Wissenschaftspolitik im Nationalsozialismus', în Kaufmann (ed.), *Geschilite der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft*, II. 557–85.
Grynberg, Anne, *Les Camps de la honte: Les internes juifs des camps francais, 1939–1944* (Paris, 1991).
Gumkowski, Janusz, and Leszczynski, Kazimierz, *Poland under Nazi Occupation* (Varşovia,1961).
Gutman, Yisrael, *The Jews of Warsaw, 1939–1945, Ghetto, Underground, Revolt* (Bloomington, Ind., 1982).
—, *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising* Boston, Mass., 1994).
—, and Berenbaum, Michael (ed.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp* (Bloomington, Ind., 1994).
—, and Krakowski, Shmuel, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two* (New York, 1986).
Haar, Ingo, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der Volkstumskampf im Osten* (Göttingen, 2002).
Hagemann, Jürgen, *Die Presselenkung im Dritten Reich* (Bonn, 1970).
Hahn, Fritz, *Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres, 1933–1945* (2 vol., Koblenz, 1986–7).
Halder, Franz, *Kriegstagebuch* (ed. Hans-Adolf Jacobsen, 3 vol., Stuttgart, 1962–4).
Hale, Oron J., *The Captive Press in the Third Reich* (Princeton, N.J., 1964).

Hamann, Matthias, 'Erwünscht und unerwünscht: Die rassenpsychologische Selektion der Ausländer', în Götz Alz *et. al.* (ed.), *Herrenmensch und Arbeitsvölker: Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945* (Berlin, 1986) 143–80.

Hanke, Christian, *et al., Hamburg im Bombenkrieg 1940–1945: Das Schicksal einer Stadt* (Hamburg, 2001).

Hansen, Georg, '„Damit wurde der Warthegau zum Exerzierplatz des praktischen Nationalsozialismus": Eine Fallstudie zur Politik der Einverleibung', în Klessmann (ed.), *September 1939*, 55–72.

—, (ed.), *Schulpolitik als Volkstumspolitik: Quellen zur Schulpolitik der Besatzer in Polen 1939–1945* (Münster, 1994).

—, *Ethnische Schulpolitik im besetzten Polen: Der Mustergau Wartheland* (Münster, 1995).

Harrer, Heinrich, *Seven Years in Tibet* (Londra, 1953).

Harrison, Mark, *Accounting for War: Soviet Production, Employment and the Defence Burden 1940–1945* (Cambridge, 1996).

—(ed.), *The Economics of World War II: Six Great Powers in International Comparison* (Cambridge, 1998).

Harten, Hans-Christian, *De-Kulturation und Germanisierung: Die nationalsozialistische Rassen- und Erziehungspolitik in Polen, 1939–1945* (Frankfurt am Main, 1996).

Hartenstein, Michael, *Neue Dorflandschaften: Nationalsozialistische Siedlungsplanung in den eingegliederten Ostgebieten: 1939 und 1944* (Berlin, 1998).

Hartewig, Karin, 'Wolf unter Wölfen? Die prekäre Macht der kommunistischen Kapos im Konzentrationslager Buchenwald', în Herbert *et. al.* (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II. 939–58.

Harvey, Elizabeth, *Women and the Nazi East: Agents and Witnesses of Germanization* (Londra, 2003).

Hassell, Ulrich von, *The von Hassell Diaries: The Story of the Forces against Hitler inside Germany 1938–1944* (Boulder, Colo., 1994 [1946]).

Hauschild Thiessen, Renate (ed.), *Die Hamburger Katastrophe vom Sommer 1943 in Augenzeugenberichten* (Hamburg, 1991).

Hayes, Peter, *Industry and Ideology: I: I.G. Farben in the Nazi Era* (Cambridge, 1987).

—, From *Cooperation to Complicity: Degussa in the Third Reich* (Cambridge, 2004).

Heer, Hannes, *Ernst Thälmann in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (Reinbek, 1975).

—, 'Killing Fields: Die Wehrmacht und der Holocaust', în idem and Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg*, 57–77.

—, (ed.), *'Stets zu erschiessen sind Frauen die in der Roten Armee dienen': Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront* (Hamburg, 1995).

—, and Naumann, Klaus (ed.), *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944* (Hamburg, 1995).

Hehn, Paul, *The German Struggle against Yugoslav Guerillas in World War II: German Counter-Insurgency in Yugoslavia 1941–1943* (New York, 1979).

Heiber, Helmut (ed.), *Goebbels-Reden* (2 vol., Düsseldorf, 1971–2).

Heim, Susanne (ed.), *Autarkie und Ostexpansion: Pflanzenzucht und Agrarforschung im Nationalsozialismus* (Göttingen, 2002).

—, *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilbelm-lnstituten 1933–1945* (Göttingen, 2003).

Heinemann, Isabel, *'Rasse, Siedlung, deutsches Blut': Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas* (Göttingen, 2003).

Heinemann, Ulrich, '„Kein Platz für Polen und Juden": Der Widerstandskämpfer Fritz-Dietlof Graf von der Schulenburg und die Politik der Verwaltung in Schlesien 1939/40', în Kiessmann (ed.), *September 1939*, 38–54.

Heinemann, Winfried, 'Der militärische Widerstand und der Krieg', în *DRZW* LX/I. 743–892.

Henry, Clarissa, and Hülel, Marc, *Children of the SS* (Londra, 1976 [1975]).

Hentschel, Klaus (ed.), *Physics and National Socialism: An Anthology of Primary Sources* (Basel, 1996).

Herbert, Ulrich (ed.), *Europa und der 'Reichseinsatz': Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* (Essen, 1991).

—, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989* (Bonn, 1996).

—, *Hitler's Foreign Workers: Enforced Foreign Labor in Germany under the Third Reich* (Cambridge, 1997 [1985]).

—, *et al.* (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur* (2 vol., Göttingen, 1998).

Herbst, Ludolf, *Der totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft: Dte Kriegswirtschaft im Spannungfeld von Politik, Ideologie und Propaganda 1939–1945* (Stuttgart, 1982).

Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust* (Londra, 2006).

Hermand, Jost, *Als Pimpf in Polen: Erweiterte Kinderlandverschickung 1940–1945;* (Frankfurt am Main, 1993).

Hermelink, Heinrich (ed.), *Kirche im Kampf: Dokumente des Widerstands und des Aufbaus in der evangelischen Kirche Deutschlands von* 1933 *bis 1945* (Tübingen, 1950).
Herzog, Dagmar, 'Hubris and Hypocrisy, Incitement and Disavowal: Sexuality and German Fascism', în eadem (ed.), *Sexuality and German Fascism*, 1–21.
—, (ed.), *Sexuality and German Fascism* (New York, 2005).
Heusler, Andreas, *Ausländereinsatz: Zwangsarbeit für die Münchner Kriegswirtschaft 1939–1945* (München, 1996).
Hilger, Andreas, *Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956: Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung* (Essen, 2000).
Hillgruber, Andreas, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940–41* (Frankfurt am Main, 1965).
—(ed.), *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes* (2 vol., Frankfurt am Main, 1967–70).
Hillmann, Jörg, and Zimmermann, John, *Kriegsende 1945 in Deutschland* (München, 2002).
Hinsley, F. Harry, *British Intelligence in the Second World* War (5 vol., Londra, 1979–90).
Hirsch, Martin, *et al.* (ed.), *Recht, Verwaltung und Justiz im Nationalsozialismus* (Köln, 1984).
Hirschfeld, Gerhard, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation, 1940–1945* (Oxford, 1988 [1984]).
—, 'Niederlande', în Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, 137–63.
Hitchins, Keith, *Rumania 1866–1947* (Oxford, 1994).
Hitler, Adolf, *Hitler's Table Talk 1941–1944* (Oxford, 1988 [1953]).
Hoare, Marko, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: The Partisans and the Chetniks, 1941–1943* (Londra, 2006).
Hoch, Anton, 'Das Attentat auf Hitler im Münchener Bürgerbräukeller 1939', VfZ 17 (1969) 383–413.
Hoffmann, Hilmar, *The Triumph of Propaganda: Film and National Socialism 1933–1945* (Oxford, 1996 [1988]).
Hoffmann, Katharina, *Zwangsarbeit und ihre gesellschaftliche Akzeptanz in Oldenburg 1939–1945* (Oldenburg, 2001).
Hoffmann, Peter, *Hitler's Personal Security* (Londra, 1979).
—, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder* (Stuttgart, 1992).
—, *The History of the German Resistance 1933–1945* (Montreal 1996 [1969])
Hohmann, Joachim S., and Langer, Hermann (ed.), 'Stolz ein Deutscher zu sein...' *Nationales Selbstverständnis in Schulaufsätzen 1914–1945*' (Frankfurt am Main, 1995) 227–8.

Höhne, Heinz, *The Order of the Death's Head: The Story of Hitler's SS* (Londra, 1972 [1966]).
Hoidal, Oddvar K., *Quisling: A Study in Treason* (Oslo, 1989).
Hölsken, Heinz Dieter, *Die V-Waffen: Entstehung – Propaganda – Kriegseinsatz* (Stuttgart, 1984).
Homze, Edward L., *Foreign Labor in Nazi Germany* (Princeton, N.J., 1967).
Hoppe, Hans-Jürgen, *Bulgarien – Hitlers eigenwilliger Verbündeter* (Stuttgart, 1979).
Horn, Birgit, *Die Nacht, als der Feuertod vom Himmel stürzte – Leipzig, 4. Dezember 1943* (Gudensberg-Gleichen, 2003).
Hornung, Ella, *et al.*, 'Zwangsarbeit in der Landwirtschaft', *DRZW* IX/II. 577–666.
Horwitz, Gordon J., *Ghettostadt: Lodz and the Making of a Nazi City* (Londra, 2008).
Hory, Ladislaus, and Broszat, Martin, *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945* (Stuttgart, 1965 [1964]), 15–38.
Hosenfeld, Wilm, *'Ich versuche jeden zu retten': Das Leben eines deutschen Offiziers in Briefen und Tagebüchern* (ed. Thomas Vogel, München, 2004).
Höss, Rudolf, *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of Rudolf Höss* (Londra, 1959 [1951]).
Housden, Martyn, *Hans Frank: Lebensraum and the Holocaust* (Londra, 2003)
Hubatsch, Walther (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945: Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht* (Frankfurt am Main, 1962).
Humburg, Martin (ed.), *Das Gesicht des Krieges: Feldpostbriefe von Wehrmachtsoldaten aus der Sowjetunion 1941–1944* (Opladen, 1998).
Hüppauf, Bernd, 'Der entleerte Blick hinter der Kamera', în Heer şi Naumann (ed.) *Vernichtungskrieg*, 504–50.
Hürter, Johannes (ed.). *Ein deutscher General an der Ostfront: Die Briefe und Tagebücher des Gotthard Heinrici 1941/42* (Essen, 2001).
—, 'Auf dem Weg zur Militäropposition: Tresckow, Gersdorff, der Vernichtungskrieg und der Judenmord: Neue Dokumente über das Verhältnis der Heeresgruppe Mitte zur Einsatzgruppe B im Jahr 1941', *VfZ* 52 (2004) 527–62.
—, *Hitlers Heerführer: Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42* (München, 2007).
Hyman, Paula, *From Dreyfus to Vichy: The Remaking of French Jewry, 1906–1939* (New York, 1979).
Ioanid, Radu, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies unter the Antonescu Regime, 1940–1944* (Chicago, Ill., 2000).

IR *309 marschiert an den Feind: Erlebnisberichte aus dem Polenfeldzuge 1939* (ed. Oberst Dr Hoffmann, Berlin, 1940).
Jäckel, Eberhard, 'On the Purpose of the Wannsee Conference', în James S. Pacy și Alan P. Wertheimer (ed.), *Perspectives on the Holocaust: Essays in Honor of Raul Hilberg* (Boulder, Colo., 1995) 39–49.
Jackson, Julian, *France: The Dark Years 1940–1944* (Oxford, 2001).
—, *The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940* (Oxford, 2003).
Jacobmeyer, Wolfgang, *Heimat und Exil: Die Anfänge der polnischen Untergrundbewegung im Zweiten Weltkrieg (September 1939 bis Mitte 1941* (Hamburg, 1973).
—, 'Der Überfall auf Polen und der neue Charakter des Krieges', în Klessmann (ed.), *September 1939*,16–37.
Jacobsen, Hans-Adolf (ed.), *Dokumente zur Vorgeschichte des Westfeldzuges 19)9–1940* (Göttingen, 1956).
—, *Fall Gelb: Der Kampf um den deutschen Operationsplan zur Westoffensive 1940* (Wiesbaden, 1957).
—, *Dünkirchen: Ein Beitrag zur Geschichte des Westfeldzuges 1940* (Neckargemünd, 1958).
— (ed.), *Dokumente zum Westfeldzug 1940* (Göttingen, 1960).
—, 'The *Kommissarbefehl* and Mass Executions of Soviet Russian Prisoners of War', în Helmut Krausnick *etal.*, *Anatomy of the SS State* (Londra, 1968 [1965]), 505–34.
— (ed.), *Misstrauische Nachbarn: Deutsche Ostpolitik 1919/1970* (Düsseldorf, 1970).
— (ed.), *'Spiegelbild einer Verschwörung': Die Opposition gegen Hitler und der Staatsstreich vom 10. Juli 1940 in der SD-Berichterstattung: Geheime Dokumente aus dem ehemaligen Reichssicherheitshauptamt* (2 vol., Stuttgart, 1984).
Jahnke, Karl Heinz, *Weisse Rose contra Hakenkreuz: Der Widerstand der Geschwister Scholl und ihre Freunde* (Frankfurt am Main, 1969).
—, *Weisse Rose contra Hakenkreuz: Studenten im Widerstand 1942/43: Einblicke in viereinhalb Jahrzehnte Forschung* (Rostock, 2003).
James, Harold, *The Deutsche Bank and the Nazi Economic War against the Jews: The Expropriation of Jewish-Owned Property* (Cambridge, 2001).
Jannings, Emil, *Theater, Film-Das Leben und ich* (München, 1989 [1951]).
Jansen, Christian, and Weckbecker, Arno, 'Eine Miliz im „Weltanschauungskrieg": Der Volksdeutsche Selbstschutz in Polen 1939/40', în Wolfgang Michalka (ed.) *Der Zweite Weltkrieg: Analysen - Grundzüge - Forschungsbilanz* (München, 1989), 482–500.
—, *Der 'Volksdeutsche Selbstschutz' in Polen 1939/40* (München, 1992).

—, 'Zwangsarbeit für das Volkswagen werk: Häftlingsalltag auf dem Laagberg bei Wolfsburg', în Frei *et al.* (ed.), *Ausbeutung*, 75–108.

Jarausch, Konrad H., *After Hitler: Recivilizing Germans, 1945–1995* (New York, 2006).

Jaskot, Paul B., *The Architecture of Oppression: The SS, Forced Labor, and the Nazi Monumental Building Economy* (Londra, 2000).

Jastrzebski, Wlodzimierz, *Der Bromberger Blutsonntag: Legende und Wirklichkeit* (Poznań, 1990).

Jellonek, Burkhard, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Die Verfolgung Homosexueller im Dritten Reich* (Paderborn, 1990).

Jenkins, Roy, *Churchill* (Londra, 2001).

Joachimsthaler, Anton, *Hitlers End: Legenden und Dokumente* (Augsburg, 1999 [1994]).

Jochmann, Werner (ed.), *Adolf Hitler: Monologe im Ftihrerhauptquartier 1941–1944: Die Aufzeichnungen Heinrich Heims* (Hamburg, 1980).

Johnson, Eric A., *Nazi Terror: The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans* (New York, 1999).

—, and Reuband, Karl-Heinz, *What We Knew: Terror, Mass Murder, and Everyday Life in Nazi Germany: An Oral History* (New York, 2005).

Jong, Louis de, 'The Netherlands and Auschwitz', *Yad Vashem Studies*, 7 (1968), 39–55.

Joshi, Vandana, *Gender and Power in the Third Reich: Female Denouncers and the Gestapo, 1933–45* (Londra, 2003).

Kaczmarek, Ryszard, 'Die deutsche wirtschaftliche Penetration in Polen (Oberschlesien)', în Overy *et al.* (ed.), *'Die Neuordnung'*, 257–72.

Kaienburg, Hermann (ed.), *Konzentrationslager und deutsche Wirtschaft 1939–1945* (Opladen, 1996).

—, 'KZ-Haft und Wirtschaftsinteresse: Das Wirtschaftsverwaltungshauptamt der SS als Leitungszentrale der Konzentrationslager und der SS-Wirtschaft', în idem (ed.), *Konzentrationslager*, 29–60.

—, 'Deutsche politische Häftlinge im Konzentrationslager Neuengamme und ihre Stellung im Hauptlager', în Garbe (ed.), *Häftlinge*, 12–80.

—, 'Zwangsarbeit: KZ und Wirtschaft im Zweiten Weltkrieg', în Benz şi Distel (ed.) *Der Ort des Terrors*, I. 179–94.

Kaiser, Ernst, and Knorn, Michael, '*Wir lebten und schliefen zwischen den Toten*': *Rüstungsproduktion, Zwangsarbeit und Vernichtung in den Frankfurter Adlerwerken* (Frankfurt am Main, 1994).

Kaiser, Gerd, *Katyn: Das Staatsverbrechen – das Staatsgeheimnis* (Berlin, 2002)

Kallis, Aristotle A., *Nazi Propaganda and the Second World War* (Londra, 2005).

Kaplan, Chaim A., *Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan* (Londra, 1966).
Kaplan, Marion, 'Jewish Daily Life, in Wartime Germany', în David Bankier (ed.), *Probing the Depths of German Antisemitism: German Society 1933–1941* (Ierusalim, 2000), 395–412.
Kappeler, Alphons, *Ein Fall von 'Pseudologia phantastica' in der deutschen Literatur: Fritz Reck-Malleczewen: Mit Totalbibliographie* (Göppingen, 1975).
Karlsch, Rainer, *Hitlers Bombe: Die geheime Geschichte der deutschen Kernwaffenversuche* (Stuttgart, 2005).
Kárny, Miroslav, '„Heydrichiaden": Widerstand und Terror im Protektorat Böhmen und Mähren', în Droulia şi Fleischer (ed.) *Von Lidice bis Kalavryta*, 51–63.
—, *et al.* (ed.), *Theresienstadt in der Endlösung der Judenfrage* (Praga, 1992).
Kater, Michael H., *Doctors under Hitler* (Chapel Hill, N.C., 1989).
—, *Different Drummers: Jazz in the Culture of Nazi Germany* (New York, 1992).
—, *Composers of the Nazi Era: Eight Portraits* (New York, 2000).
—, *Das Ahnenerbe der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches* (München, a IV-a ediţie, 2006).
Katz, Robert, *Black Sabbath: A Journey through Crimes Against Humanity* (Londra, 1969).
— *The Battle for Rome: The Germans, the Allies, the Partisans, and the Pope, September 1943-June 1944* (New York, 2003).
Kaufmann, Doris (ed.), *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nation alsozialismus:Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung* (2 vol. Göttingen, 2000).
Kautsky, Benedikt, *Teufel und Verdammte: Erfahrungen und Erkenntinisse aus sieben Jahren in deutschen Konzentrationslagern* (Viena, 1961).
Kay, Alex J., 'Germany's Staatssekretäre, Mass Starvation and the Meeting of 2 May 1941', *Journal of Contemporary History*, 41 (2006), 685–700.
Keller, Rolf, 'Die kamen in Schareen hier an, die Gefangenen': Sowjetische Kriegsgefangene, Wehrmachtsoldaten und deutsche Bevölkerung in Norddeutschland 1941–1942', în Detlef Garbe (ed.), *Rassismus in Deutschland* (Bremen, 1994), 35–53.
Keren, Nilli, 'The Family Camp', în Gutman şi Berenbaum (ed.), *Anatomy*, 428–40.
Kermish, Joseph, 'Introduction', în Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, vii–xxxix.
— 'Introduction', în Czerniakow, *The Warsaw Diary*, 1–24.
Kershaw, Ian, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945* (Oxford, 1983).

—, *The 'Hitler Myth': Image and Reality in the Third Reich* (Oxford, 1989 [1987]).
—, *Hitler,* II: *1936–1945: Nemesis* (Londra, 2000).
—, *Hitler, the Germans and the Final Solution* (Londra, 2008).
Kersten, Felix, *The Kersten Memoirs 1940–1945* (Londra, 1956).
Kettenacker, Lothar (ed.), *Ein Volk von Opfern? Die neue Debatte um den Bombenkrieg 1940–1945* (Berlin, 2003).
Kielar, Wieslaw, *Anus Mundi: Five Years in Auschwitz* (Londra, 1982 [1972]).
Killian, Katrin A., 'Kriegsstimmungen: Emotionen einfacher Soldaten in Feldpostbriefen', în *DRZW* IX/II. 251–88.
Kirby, David, *Finland in the Twentieth Century* (Londra, 1979).
Kirchhoff, Hans, 'Denmark: A Light in the Darkness of Holocaust? A Reply to Gunnar S. Paulsson', în Cesarani (ed.), *Holocaust,* V. 128–39.
Kirstin, Wolfgang, *Das Konzentrationslager als Institution totalen Terrors: Das Beispiel des KL Natzweiler* (Pfaffenweiler, 1992).
Klee, Ernst (ed.), *Dokumente zur 'Euthanasie'* (Frankfurt am Main, 1985).
—, *'Euthanasie' im NS-Staat: Die Vernichtung lebensunwerten Lebens* (Frankfurt am Main, 1985 [1983)).
—, *Auschwitz, die NS-Medizin und ihre Opfer* (Frankfurt am Main, 1997).
—, *et al.* (ed.), *'Those Were the Days': The Holocaust as Seen by the Perpetrators and Bystanders* (Londra, 1991 [1988]).
Klee, Kart, *Das Unternehmen 'Seelöwe': Die geplante deutsche Landung in England 1940* (Göttingen, 1958).
—, *Dokumente zum Unternehmen 'Seelöwe': Die geplante deutsche Landung in England* 1940 (Göttingen, 1959).
Klee, Katja, ',,Nie wieder Aufnahme von Kindern": Anspruch und Wirklichkeit der KLV in den Aufnahmegauen', în Rüther (ed.), *'Zu Hause'*, 161–94.
Klein, Burton H., *Germany's Economic Preparations for War* (Cambridge, Mass., 1959).
Klein, Peter (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/41: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997).
—, 'Zwischen den Fronten: Die Zivilbevölkerung Weissrusslands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen', în Quinkert (ed.), *'Wir sind die Herren dieses Landes'*, 82–103.
Klemperer, Klemens von, *German Resistance against Hitler: The Search for Allies Abroad 1938–1945* (Oxford, 1992).
Klemperer, Victor, *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer* 1933–41 (Londra, 1998 [1995]).
—, *To the Bitter End: The Diaries of Victor Klemperer 1942–45* (Londra, 1998 (1995]).

—, *The Lesser Evil: The Diaries of Victor Klemperer 1945–59* (Londra, 2003 [1999]).
Klepper, Jochen, *Unter dem Schatten deiner Flügel: Aus den Tagebüchern der Jahre 1932–1942* (Stuttgart, 1955).
—, *Überwindung: Tagebücher und Aufzeichnungen aus dem Kriege* (Stuttgart, 1958).
—, *Briefwechsel 1925–1942* (ed. Ernst G. Riemschneider, Stuttgart, 1973).
Klessmann, Christoph, 'Der Generalgouverneur Hans Frank', *VfZ 19* (1971), 245–66.
—, *Die Selbstbehauptung einer Nation: Nationalsozialistische Kulturpolitik und polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939–1945* (Düsseldorf, 1971).
—, 'Die Zerstörung des Schulwesens als Bestandteil deutscher Okkupationspolitik im Osten am Beispiel Polens', în Manfred Heinemann (ed.), *Erziehung und Schulung im Dritten Reich*, I: *Kindergarten, Schule, Jugend, Berufserziehung* (Stuttgart, 1980), 176–92.
—, 'Die kulturelle Selbstbehauptung der polnischen Nation', în idem (ed.), *September 1939*, 117–38.
— (ed.), *September 1939: Krieg, Besatzung, Widerstand in Polen: Acht Beiträge* (Göttingen, 1989).
—, and Dlugoborski, Wazlaw, 'Nationalsozialistische Bildungspolitik und polnische Hochschulen 1939–1945', *Geschichte und Gesellschaft*, 23 (1997), 535–59.
Klingler, Walter, *Nationalsozialistische Rundfunkpolitik 1942–1945: Organisation, Programm und die Hörer* (Mannheim, 1983).
Klonicki, Aryeh and Malwina, *The Diary of Adam's Father: The Diary of Aryeh Klonicki (Klonymus) and His Wife Malvina* (Ierusalim, 1973).
Klukowski, Zygmunt, *Diary from the Years of Occupation 1939–44* (Urbana, Ill., 1993 [1958]).
Kock, Gerhard, 'Die Erweiterte Kinderlandverschickung und der Konflikt mit den Kirchen', în Rüther (ed.), '*Zu Hause*', 209–42.
—, 'Nur zum Schutz aufs Land gebracht? Die Kinderlandverschickung und ihre erziehungspolitischen Ziele', în Rüther (ed.), *Zu Hause*, 17–52.
Koehl, Robert L., *RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939–1945: A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germandom* (Cambridge, Mass., 1957).
Kogon, Eugen, *et al.* (ed.), *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas: Eine Dokumentation* (Frankfurt am Main, 1983).
Kohlmann-Viand, Doris, *NS-Pressepolitik im Zweiten Weltkrieg* (München, 1991).

Kolb, Eberhard, *Bergen-Belsen 1943–1945: Vom 'Aufenthaltslager' zum Konzentrationslager 1943–1945* (Göttingen, 2001).
Krakowski, Shmuel, 'The Fate of Polish Prisoners of War in the September 1939 Camps', *Yad Vashem Studies* 12 (1977), 296–333.
—, *The War of the Doomed: Jewish Amred Resistance in Poland, 1942–1944* (New York, 1984).
Krämer, Nicole, '„Kämpfende Mütter" und „gefallene Heldinnen": Frauen im Luftschutz', în Süss (ed.) *Deutschland im Luftkrieg*, 85–98.
Kranz, Tomasz, 'Das KL Lublin zwischen Planung und Realisierung', în Herbert *et al.* (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I. 363–89.
Kratz, Philipp, 'Sparen für das kleine Glück', în Götz Aly (ed.) *Volkes Stimme: Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 2006), 59–79.
Krausnick, Helmut, 'Hitler und die Morde in Polen: Ein Beitrag zum Konflikt zwischen Heer und SS um die Verwaltung der besetzten Gebiete (Dokumentation)', *VfZ* II (1963), 196–209.
— *Hitlers Einsatzgruppen: Die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, (Frankfurt am Main, 1985 [1981]).
Kroener, Bernhard R., 'The Manpower Resources of the Third Reich in the Area of Conflict between Wehrmacht, Bureaucracy and War Economy, 1939–1942', în GSWW V/I, 799–1154.
—, '„Nun Volk, steh auf...!" Stalingrad und der „totale Krieg", 1942–1943', în Förster (ed.), Stalingrad, 151–70.
Kublik, Steven, *The Stones Cry Out: Sweden's Response to the Persecution of Jews, 1933–1945* (New York, 1988).
Kudlien, Fridlof, *Ärzte im Nationalsozialismus* (Köln, 1985).
Kühne, Thomas, 'Zwischen Männerbund und Volksgemeinschaft: Hitlers Soldaten und der Mythos der Kameradschaft', *Archiv für Sozialgeschichte*, 38 (1998), 165–89.
—, 'Gruppenkohäsion und Kameradschaftsmythos in der Wehrmacht', în Rolf-Dieser Müller şi Hans-Erich Volkmann (ed.), *Die Wehrmacht: Mythos und Realität* (München, 1999), 534–59.
—, *Kameradschaft: Die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert* (Göttingen, 2006).
Kulka, Otto Dov, and Jäckel, Eberhard (ed.), *Die Juden in den Geheimen NS-Stimmungsberichten 1933–1945* (Düsseldorf, 2004).
Kundrus, Birthe, *Kriegerfrauen: Familienpolitik und Geschlechterverhältnisse im Ersten und Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1995).
—, 'Totale Unterhaltung? Die kulturelle Kriegführung 1939 bis 1945 in Film, Rundfunk und Theater', în *DRZW* IX/I. 93–157.

Kunz, Andreas, *Wehrmacht und Niederlage: Die bewaffnete Macht in der Endphase der nationalsozialistischen Herrschaft 1944 bis 1945* (München, 2005).
—, 'Die Wehrmacht 1944/45: Eine Armee im Untergang', în *DRZW* X/II. 3–54.
Kupper, Rene, 'Karl Hermann Frank als Deutscher Staatsminister für Böhmen und Mähren', în Monika Glettler *et al*, (ed.), *Geteilt, besetzt, beherrscht: Die Tschechoslowakei 1938–1945: Reichsgau Sudetenland, Protektorat Böhmen und Mähren, Slowakei* (Essen, 2004), 31–52.
Kuropka, Joachim (ed.), *Meldungen aus Münster, 1924–1944: Geheime und vertrauliche Berichte von Polizei, Gestapo, NSDAP und ihren Gliederungen, staatlicher Verwaltung, Gerichtsbarkeit und Wehrmacht über die politische und gesellschaftliche Situation in Münster* (Münster, 1992).
Kuznetsov, Anatoly, *Babi Yar: A Document in the Form of a Novel* (Londra, 1970 [1966]).
Kwiet, Konrad, *Retchskommissariat Niederlande: Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart, 1968).
—, 'Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941', *Holocaust and Genocide Studies*, 11 (1998). 3–26.
Lambauer, Barbara, 'Opportunistischer Antisemitismus: Der deutsche Botschafter Otto Abetz und die Judenverfolgung in Frankreich', *VfZ* 53 (1005), 241–73.
Landau-Czajka, Anna, 'The Jewish Question in Poland: Views Expressed in the Catholic Press between the Two World Wars', *Polin: Studies in Polish Jewry*, 11 (1998), 263–78.
Lang, Ralf, *Italienische 'Fremdarbeiter' im nationalsozialistischen Deutschland 1937–1945*, (Frankfurt am Main, 1996).
Lange, Wilhelm, *Cap Arcona: Dokumentation* (Eutin, 1992).
Laqueur, Walter, *The Terrible Secret: Suppression of the Truth about Hitler's 'Final Solution'* (Londra, 1980).
Latawski, Paul, 'Polish Campaign', în Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 705–8.
Latzel, Klaus, 'Tourismus und Gewalt: Kriegswahrnehmungen in Feldpostbriefen', în Heer și Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg*, 447–59.
Lavi, Theodore, 'The Vatican's Endeavors on Behalf of Romanian Jewry during the Second World War', *Yad Vashem Studies*, 5 (1963), 405–18.
Lehberger, Reiner, *Englischunterricht im Nationalsozialismus* (Tübingen, 1986).
Levi, Erik, *Music in the Third Reich* (Londra, 1994).
Levi, Primo, *If This Is a Man* (Londra, 1957 [1948]).
Levine, Hillel, *In Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 Jews from the Holocaust* (New York, 1996).
Levine, Paul A., *From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust* (Uppsala, 1996).

Lewandowski, Jozef., 'Early Swedish Information about the Nazis' Mass Murder of the Jews', *Polin: Studies in Polish Jewry*, 13 (2000), 113–17.
Lewinski, Jerzy., 'The Death of Adam Czerniakow and Janusz Korcak's Last Journey', *Polin: Studies in Polish Jewry,* 7 (1991), 224–53.
Lewy, Guenter, *The Nazi Persecution of the Gypsies* (New York, 2000).
Liddell Han, Basil H. (ed.), *The Rommel Papers* (Londra, 1953).
Lifton, Robert Jay, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide,* (Londra, 1986).
Longerich, Peter, 'Nationalsozialistische Propaganda', în Karl Dietrich Bracher *et al.* (ed.), *Deutschland 1933–1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Düsseldorf, 1993), 291–314.
—, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München, 1998).
—, *Der ungeschriebene Befehl: Hitler und der Weg zur 'Endlösung'* (München, 2001).
—, *'Davon haben wir nichts gewusst': Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945* (München, 2006).
—, and Pohl, Dieter (ed.), *Die Ermordung der europäischen Juden: Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945* (München, 1989), 167–9.
Lower, Wendy, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine* (Chapel Hill, N.C., 2005).
Luczak, Czeslaw, 'Landwirtschaft und Ernährung in Polen während der deutschen Besatzungszeit 1939–1945', în Bernd Martin and Alan S. Milward (ed.). *Agriculture and Food Supply in the Second World War* (Ostfildern, 1985), 117–27.
Ludwig, Karl-Heinz, *Technik und Ingenieure im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1974).
Maase, Kaspar, *Grenzenloses Vergnügen: Der Aufstieg der Massenkultur 1850–1970* (Frankfurt am Main, 1997).
McCarthy., Jamie, *et al.*, 'The Ruins of the Gas Chambers: A Forensic Investigation of Crematoriums at Auschwitz I and Auschwitz-Birkenau', *Holocaust and Genocide Studies,* 18 (2004), 68–103.
MacQueen, Michael, 'The Conversion of Looted Jewish Assets to Run the German War Machine', *Holocaust and Genocide Studies,* 18 (2004), 27–45.
Madajczyk, Czeslaw, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945* (Köln, 1988 [1970]).
—, *et al.* (ed.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan: Dokumente* (München, 1994).
Maertz, Gregory., *The Invisible Museum: The Secret Postwar History of Nazi Art* (New Haven, Conn., 2008).

Maier, Dieter, *Arbeitseinsatz und Deportation: Die Mitwirkung der Arbeitsverwaltung bei der nationalsozialistischen Judenverfolgung in den Jahren 1938–1945* (Berlin, 1994).
Maier, Klaus A., The Battle of Britain, în *GSWW* II. 374–407.
Mammach, Klaus, *Der Volkssturm: Bestandteil des totalen Kriegseinsatzes der deutschen Bevölkerung 1944/45* (Berlin, 1981).
Manoschek, Walter, *'Serbien ist judenfrei': Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (München, 1993).
—, '„Gehst mit Juden erschiessen?" Die Vernichtung der Juden in Serbien', în Heer și Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg*, 39–56.
— (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg: Der Vernichtungskrieg hinter der Front* (Viena, 1996).
—, 'Partisanenkrieg und Genozid: Die Wehrmacht in Serbien 1941', în idem (ed), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, 142–67.
— (ed.), *'Es gibt nur Eines für das Judentum: Vernichtung': Das Judenbild in deutschen Soldatenbriefen 1939–1941* (Hamburg, 1997 [1995]).
—, 'Die Vernichtung der Juden in Serbien', în Ulrich Herbert (ed.) *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt am Main, 1998), 109–34.
—, 'Krajevo – Kragujevac – Kalavryta: Die Massaker der 717. Infanteriedivision bzw. 117. Jägerdivision am Balnak', în Droulia și Fleischer (ed.), *Von Lidice bis Kalavryta*, 93–104.
Mantelli, Brunello, 'Von der Wanderarbeit zur Deportation: Die italienischen Arbeiter in Deutschland 1938–1945', în Herbert (ed.), 'Europa und der Reichseinsatz', 51–89.
Marrus, Michael R. (ed.), *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of European Jews* [5 vol., Westport, Conn., 1989).
—, and Paxton, Robert O., *Vichy France and the Jews* (New York, 1981).
Maschmann, Melita, *Account Rendered: A Dossier on my Former Self* (Londra, 1964).
Maser, Werner (ed.), *Hitlers Briefe und Notizen: Sein Weltbild in handschriftlichen Dokumenten* (Düsseldorf, 1973).
Mason, Tim, *Social Policy in the Third Reich: The Working Class and the National Community'* (Oxford, 1995).
Massin, Benoît, 'Mengele, die Zwillingsforschung und die „Auschwitz-Dahlem Connection"', în Carola Sachse (ed.), *Die Verbindung nach Auschwitz: Biowissenschaften und Menschenversuche an Kaiser-Wilhelm-Instituten: Dokumentation eines Symposiums* (Göttingen, 2003), 201–54.
Matthäus, Jürgen, 'Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden, in Litauen (Juni-August 1941)', *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 44 (1996), 97–117.

—, 'Ausbildungsziel Judenmord? Zum Stellenwert der „weltanschaulichen Erziehung" von SS und Polizei im Rahmen der „Endlösung"', în *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 47(1999). 677–99.
—, *et al.* (ed.), *Ausbildungsziel Judenmord? Weltanschauliche Erziehung von SS, Polizei und Waffen-SS im Rahmen der 'Endlösung'* (Frankfurt am Main, 2003).
Mawdsley, Evan, *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1941–1945* (Londra, 2005).
May, Ernest R., *Strange Victory: Hitler's Conquest of France* (New York, 2000).
Mazower, Mark, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation 1941–44* (Londra, 1993).
—, *Salonica: City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950* (Londra, 2004).
—, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe* (Londra, 2008).
Meier-Welcker, Hans, *Aufzeichnungen eines Generalstabsoffiziers 1939–1941* (Freiburg im Breisgau, 1982).
Melis, Damian van, *Entnazifizierung in Mecklenburg-Vorpommern: Herrschaft und Verwaltung 1945–1948* (München, 1999).
Merridale, Catherine, *Ivan's War: The Red Army 1939–1945* (Londra, 2005).
Messerschmidt, Manfred, 'Partisanenkrieg auf dem Balkan, Ziele, Methoden, „Rechtfertigung"', în Droulia and Fleischer (ed.), *Von Lidice bis Kalavryta*, 65–91.
—, and Wüllner, Fritz, *Die Wehrmachtjustiz im Dienste des Nationalsozialismus: Zerstörung einer Legende* (Baden-Baden, 1987).
Meyer, Ahlrich, *Die deutsche Besatzung in Frankreich 1940–1944: Widerstandbekämpfung und Judenverfolgung* (Darmstadt, 2000).
—, *Täter im Verhör: Die Endlösung der Judenfrage in Frankreich 1940–1944* (Darmstadt, 2005).
Meyer, Beate, *'Jüdische Mischlinge': Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945* (Hamburg, 1999).
Meyer, Marcus, *'...uns 100 Zivilausländer umgebend zu beschaffen': Zwangsarbeit bei den Bremer Stadtwerken 1939–1945* (Bremen, 2002).
Michaelis, Meir, *Mussolini and the Jews: German-Italian Relations and the Jewish Question in Italy, 1922–1945* (Oxford, 1978).
Michalka, Wolfgang (ed.), *Das Dritte Reich* (2 vol., München, 1985).
Michman, Dan (ed.), *Belgium and the Holocaust: Jews, Belgians, Germans* (Ierusalim, 1998).
Middlebrook, Martin, *The Battle of Hamburg: Allied Bomber Forces against a German City in 1943* (Londra, 1980).

Militärgeschichtliches Forschungsamt (ed.). *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* (10 vol., Stuttgart/München, 1979–2008); ediţia engl.: *Germany and the Second World War* (10 vol., Oxford, 1990– [1979–]).

Miller, Marshall Lee, *Bulgaria during the Second World War* (Stanford, Calif., 1975).

Milton, Sybil H., 'The Expulsion of Polish Jews from Germany, October 1938 to July 1939: A Documentation', *Leo Baeck Institute Yearbook*, 29 (1984), 169–74.

—, '„Gypsies" as Social Outsiders in Nazi Germany', în Robert Gellately and Nathan Stolzfus (ed.), *Social Outsiders in Nazi Germany* (Princeton, N.J., 2001).

Milward, Alan S., 'Hitlers Konzept des Blitzkrieges', în Andreas Hillgruber (ed.), *Probleme des Zweiten Weltkrieges* (Köln, 1967), 19–40.

—, *The Fascist Economy in Norway* (Oxford, 1972).

—, *The New Order and the French Economy* (Oxford, 1984).

—, *The German Economy at War* (Londra, 1985).

—, *War, Economy and Society 1939–1945* (Londra, 1987 [1977]), 137.

Moeller, Robert G., *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany* (Berkeley, Calif., 2001).

Molotov, Viaceslav M. *et al.*, *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities* (Londra, 1945).

Moltmann, Günter, 'Goebbels' Speech on Total War, February 18, 1943', în Hajo Holbom (ed.), *Republic to Reich: The Making of the Nazi Revolution: Ten Essays* (New York, 1973 [1972]), 298–342.

Mommsen, Hans, 'Social Views and Constitutional Plans of the Resistance', în Hermann Graml *et al.*, *The German Resistance to Hitler* (Londra, 1970 [1966]), 55–147.

—, 'Die moralische Wiederherstellung der Nation: Der Widerstand gegen Hitler war von einer antisemitischen Grundhaltung getragen', *Süddeutsche Zeitung*, 21 July 1999, 15.

—, and Manfred Grieger, *Das Volskwagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich* (Düsseldorf, 1996), 544–65.

Moore, Bob (ed.), *Victims and Survivors: The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945* (Londra, 1997).

—, *Resistance in Western Europe* (Oxford, 2000).

Moorhouse, Roger, *Killing Hitler: The Third Reich and the Plots against the Führer* (Londra, 2006).

Morley, John F., *Vatican Diplomacy and the Jews during the Holocaust, 1939–1945* (New York, 1980).

Mouton, Michelle, *From Nurturing the Nation to Purifying the Volk: Weimar and Nazi Family Policy, 1918–1945* (New York, 2007).

Müller, Klaus-Jürgen, and Ueberschär, Gerd, *Kriegsende 1945: Die Zerstörung des deutschen Reiches* (Frankfurt am Main, 1994).
Müller, Max, 'Der Tod des Reichsministers Dr Fritz Todt', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 18 (1967), 602–5.
Müller, Roland (ed.), *Stuttgart zur Zeit des Nationalsozialismus* (Stuttgart, 1988).
—, *Krankenmord im Nationalsozialismus: Grafeneck und die 'Euthanasie' in Südwestdeutschland* (Stuttgart, 2001).
Müller, Rolf-Dieter, 'The Failure of the Economic „Blitzkrieg Strategy"', în *GSWW* IV, 1061–8.
—, 'The Mobilization of the German Economy for Hitler's War Aims', în *GSWW* V/I 407–86.
—, '„Was wir an Hunger ausstehen müssen, könnt Ihr Euch gar nicht denken": Eine Armee verhungert', în Wette şi Ueberschär (ed.), *Stalingrad*, 131–45.
—, 'Albert Speer and Armaments Policy in Total War', în *GSWW*, V/II, 293–832.
—, *Der Manager der Kriegswirtschaft: Hans Kehrl: Ein unternehmer in der Politik des 'Dritten Reiches'* (Essen, 1999).
—, 'Der Zusammenbruch des Wirtschaftslebens und die Anfänge des Wiederaufbaus', în *DRZW* X/II, 55–378.
Müller, Sven Oliver, 'Nationalismus in der deutschen Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945', în *DRZW* IX/II, 9–92.
Musial, Bogdan, *'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin, 2000).
Naasner, Walter, *Neue Machtzentren in der deutschen Kriegswirtschaft 1942–1945* (Boppard, 1994).
—, *SS-Wirtschaft und SS-Verwaltung* (Düsseldorf, 1998).
Naimark, Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe* (Londra, 2001).
Némirovsky, Irene, *Suite Française* (Londra, 2007 [2004]).
Neufeld, Michael J., *The Rocket and the Reich: Peenemünde and the Coming of the Ballistic Missile Era* (New York, 1995).
Neumann, Franz, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944* (New York, 1944 [1942]).
Nicholas, Lynn, *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War* (New York, 1994).
Niethammer, Lutz (ed.), *Die Mitläuferfabrik: Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns* (Berlin, 1992).
—, *Der 'gesäuberte' Antifaschismus: Die SED und die roten Kapos von Buchenwald* (Berlin, 1994).
Niven, Bill, *Facing the Nazi Past: United Germany and the Legacy of the Third Reich* (Londra, 2002).

Noakes, Jeremy (ed.), *Nazism 1919–1945, IV: The German home Front in World War II: A Documentary Reader* (Exeter, 1998).
—, and Pridham, Geoffrey (ed.), *Nazism* 1919–1945, III: *Foreign Policy, War and Racial Extermination: A Documentary Reader* (Exeter, 1988).
Noizen, Armin, '„Sozialismus der Tat?" Die Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV) und der alliierte Luftkrieg gegen das deutsche Reich', în Süss (ed.), *Deutschland im Luftkrieg*, 57–70.
Nowak, Kurt, *'Euthanasie' und Stertlisterung im 'Dritten Reich' – Die Konfrontation der evangelischen und katholischen Kirche mit dem 'Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses' und der 'Euthanasie'-Aktion* (Göttingen, 1984 [1977]).
—, 'Widerstand, Zustimmung, Hinnahme: Das Verhalten der Bevölkerung zur „Euthanasie"', în Norbert Frei (ed.), *Medizin und Gesundheitspolitik in der NS-Zeit* (München, 1991), 235–51.
Obenaus, Herbert, 'Der Kampf um das tägliche Brot', în Herbert *et al.* (ed.), Die *nationalsozialistischen Konzentrationslager* II. 841–73.
O'Brien, Mary-Elizabeth, 'The Celluloid Wan Packaging War for Sale in Nazi Home-Front Films', în Etlin (ed.), *Art*, 158–80.
Ofer, Dalia, 'Life in the Ghettos of Transnistria', *Yad Vashem Studies*, 25 (1996), 229–74.
Ogorreck, Ralf., *Die Einsatzgruppen und die 'Genesis der Endlösung'* (Berlin, 1996).
Orth, Karin, 'Die Kommandanten der nationalsozialistischen Konzentrationslager', în Herbert *et al.* (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II. 755–86.
—, 'Gab es eine Lagergesellschaft? „Kriminelle" und politische Häftlinge im Konzentrationslager', în Frei *et al.* (ed.), *Ausbeutung*, 109–33.
Otter, Anne Sofie von, *et al.*, *Terezin/Theresienstadt* (Deutsche Grammophon Gesellschaft, 2007).
Ottmer, Hans-Martin, *'Weserübung': Der deutsche Angriff auf Dänemark und Norwegen im April 1940* (München, 1994).
Ousby, Ian, *Occupation: The Ordeal of France 1940–1944* (Londra, 1997).
Overmans, Rüdiger, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkriege* (München, 1999).
Overy, Richard J., 'Guns or Butter? Living Standards, Finance, and Labour in Germany, 1939–1942', în idem, *War and Economy in the Third Reich*, 259–314.
—, 'Rationalization and the „Production Miracle" in Germany during the Second World War', în idem, *War and Economy in the Third Reich*, 343–56.
—, *War and Economy in the Third Reich* (Oxford, 1994).
—, *Why the Allies Won* (Londra, 1995).

—, *The Battle* (Londra, 2000).
—, *Interrogations: The Nazi Elite in Allied Hands, 1945* (Londra, 2001).
—, *et al., Die 'Neuordnung' Europas: NS-Wirtscbaftspolitik in den besetzten Gebieten* (Berlin, 1997).
Padfield, Peter, *Himmler: Reichsführer-SS* (Londra, 1990).
Paris, Edmond, *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945: A Record of Racial and Religious Persecution and Massacres* (Chicago, Ill., 1961).
Pätzold, Kurt (ed.), *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung: Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1945* (Frankfurt am Main, 1984).
Paul, Gerhard, '„Diese Erschiessungen haben mich innerlich gar nicht mehr berührt": Die Kriegsendphasenverbrechen der Gestapo 1944/45', în idem and Klaus-Michael Mallmann (ed.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg: Heimatfront und besetztes Europa* (Darmstadt, 2000), 543–68.
Paulsson, Gunnar S., '*Secret City: The Hidden Jews of Warsaw, 1940–1945* (Londra, 2003).
—, 'The Bridge over the Øresund: The Historiography on the Expulsion of the Jews from Nazi-occupied Denmark', în Cesarani (ed.), *Holocaust*, V. 99–127.
Paxton, Robert O., *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944* (Londra, 1972).
Payne, Stanley G., *A History of Fascism 1914–45* (Londra, 2001 [1995]).
Pelt, Robert Jan Van, '*A Site in Search of a Mission*', în Gutman and Berenbaum (ed.), *Anatomy*, 93–156.
Perz, Bertrand, and Sandkühler, Thomas, 'Auschwitz und die „Aktion Reinhard", 1945: Judenmord und Raubpraxis in neuer Sicht', *Zeitgeschichte*, 26 (2000), 283–316.
Petropoulos, Jonathan, *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany* (Londra, 2000).
Peukert, Detlev J. K., *Die KPD im Widderstand: Verfolgung und Untergrundarbeit am Rhein und Ruhr 1933–1945* (Wuppertal, 1980)
—, 'Arbeitslager und Jugend-KZ: Die Behandlung „Gemeinschaftsfremder" im Dritten Reich', în idem și Jürgen Reulecke (ed.), *Die Reihen fast geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus* (Wuppertal, 1981), 413–34.
—, 'Der deutsche Arbeiterwiderstand 1933–1945' în Klaus Jürgen Müller (ed.), *Der deutsche Widerstand 1933–1945* (Paderborn, 1987), 157–81.
Pfahlmann, Hans, *Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945* (Darmstadt, 1968).
Pfeiffer, Jürgen, 'Neuropathologische Forschung an „Euthanasie"-Opfern in zwei Kaiser-Wilhelm-Instituten', în Kaufmann (ed.) Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, I, 157–73.

Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965* (Bloomington, Ind., 2000).
Pieper, Werner (ed.), *Nazis on Speed: Drogen im 3. Reich* (Loherbach, 2002).
Pietrow-Ennker, Bianka, 'Die Sowjetunion in der Propaganda des Dritten Reiches: Das Beispiel der Wochenschau', *Militärgeschichtliche Mitteilungen,* 46 (1989), 79–120.
Pinchuk, Ben-Cion, *Shtetl Jews under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (Oxford, 1990).
Piotrowski, Tadeusz, *Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces, and Genocide in the Second Republic, 1918–1947* (Jefferson, N.C., 1998).
Pleyer, Kleo, *Volk im Feld* (Hamburg, 1943).
Plum, Günter, 'Deutsche Juden oder Juden in Deutschland?', în Benz (ed.). *Die Juden,* 35–74.
Podranski, Thomas, *Deutsche Siedlungspolitik im Osten: Die verschiedenen Varianten des Generalplan Ost der SS* (Berlin, 2001).
Pohl, Dieter, *Von der 'Judenpolitik' zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939–1944* (Frankfurt am Main, 1993).
—, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (München, 1996).
—, 'Hans Krüger and the Murder of the Jews in the Stanislasów Region (Galicia)', *Yad Vashem Studies,* 26 (1998), 259–64.
—, 'Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1945', în Frei et. al. (ed.), *Ausbeutung,* 135–73.
Poliakov, Leon, and Wulf., Josef (ed.), *Das Dritte Reich und seine Diener* (Frankfurt am Main, 1959).
Polonsky, Antony., 'Beyond Condemnation, Apologetics and Apologies: On the Complexity of Polish Behaviour Towards the Jews during the Second World War', în Roger Bullen, Harrmut Pogge von Strandmann şi Antony Polonsky (ed.), *Ideas into Politics: Aspects of European History 1880 to 1950* (Londra, 1984).
—, 'The German Occupation of Poland during the First and Second World Wars', în Roy A. Prete and A. Hamish Ion (ed.), *Armies of Occupation* (Waterloo, Ontario, 1984) 97–142.
Pöppel, Martin, *Heaven and Hell: The War Diary of German Paratrooper* (Staplehurst, 1988).
Porat, Dina, 'The Legend of the Struggle of Jews from the Third Reich in the Ninth Fort Near Kovno, 1941–1942', *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte,* 20 (1991), 363–92.

—, 'The Vilna Proclamation of January 1, 1942 in Historical Perspective', *Yad Vashem Studies*, 25 (1996), 99–136.
Porter, Brian, 'Making a Space for Antisemitism: The Catholic Hierarchy and the Jews in the Early Twentieth Century', *Polin: Studies in Polish Jewry*, 16 (2003), 415–29.
Powers, Thomas, *Heisenberg's War: The Secret History of the German Bomb* (Boston, 1993).
Poznanski, Renée, *Jews in France during World War It* (Hanover, 2001 [1994]).
Präg, Werner, and Jacobmeyer, Wolfgang (ed.), *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945* (Stuttgart, 1975).
Preston, Paul, 'Franco and Hitler: The Myth of Hendaye 1940', *Contemporary European History*, 1 (1992), 1–16.
—, *Franco: A Biography* (Londra, 1993).
Price, Alfred, *Blitz on Britain* (Shepperton, 1977).
Prieberg, Fred K., *Musik im NS-Staat* (Frankfurt am Main, 1989 [1982]).
—, *Trial of Strength: Wilhelm Furtwängler and the Third Reich* (Londra, 1991 [1986]).
Pringle, Heather, *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust* (New York, 2006).
Proctor, Robert N., *Racial Hygiene: Medicine under the Nazis* (Cambridge, Mass-, 1988).
Quinkert, Babette (ed.), *'Wir sind die Herren dieses Landes': Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion* (Hamburg, 2002).
Quisling, Vidkun, *Quisling ruft Norwegen! Reden und Aufsätze* (München, 1942).
Rahn, Werner, 'The War at Sea in the Atlantic and in the Arctic Ocean', în *GSWW* VI. 301–468.
Rass, Christoph, 'Das Sozialprofil von Kampfverbänden des deutschen Heeres 1939 bis 1945', în *DRZW* LX/I, 641–741.
Rathkolb, Oliver, 'Zwangsarbeit in der Industrie', în *DRZW* LX/II, 667–728.
Rebenrisch, Dieter, *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart, 1989).
Reddemann, Karl (ed.), *Zwischen Front und Heimat: Der Briefwechsel des münsterischen Ehepaares Agnes und Albert Neuhaus 1940–1944* (Münster, 1996).
Redlich, Fritz, *Hitler: Diagnosis of a Destructive Prophet* (New York, 1998).
Reichel, Peter, *Politik mit der Erinnerung: Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit* (Frankfurt am Main, 1999 [1995]).
Reich-Ranicki, Marcel, *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki* (Londra, 2001 [1999]).

Reifarth, Dieter, and Schmidt-Linsenhoff, Viktoria, 'Die Kamera der Täter', în Heer şi Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg*, 475–503.

Reilly, Joanne, *Belsen: The Liberation of a Concentration Camp* (Londra, 1998).

Remy, Steven P., *The Heidelberg Myth: The Nazification and Denazification of a German University* (Cambridge, Mass., 2002).

Rentschler, Eric, *The Ministry of Illusion: Nazi Cinema and its Afterlife* (Cambridge, Mass., 1996).

Reuband, Karl-Heinz, '„Jud Süss" und „Der ewige Jude" als Prototypen antisemitischer Filmpropaganda im Dritten Reich: Entstehungsbedingungen, Zuschauerstrukturen und Wirkungspotential', în Michel Andel *et al.* (ed.), *Propaganda, (Selbst) Zensur, Sensation: Grenzen von Presse- und Wissenschaftsfreiheit in Deutschland und Tschechien seit 1871* (Essen, 2005), 89–148.

Reuth, Ralf Georg, *Goebbels: Eine Biographie* (München, 1995 [1990]).

Reynolds, David, *The Creation of the Anglo-American Alliance, 1937–1941: A Study in Competitive Co-operation* (Londra, 1981).

—, *From Munich to Pearl Harbor: Roosevelt's America and the Origins of the Second World War* (Chicago, 2001).

Richardson, Horst F., *Sieg Heil! War Letters of Tank Gunner Karl Fuchs, 1937–1941* (Hamden, Conn., 1987).

Ries, Tomas, *Cold Will: The Defence of Finland* (Londra, 1988).

Riess, Volker, *Die Anfänge der Vernichtung 'lebensunwerten Lebens' in den Reichsgauen Danzig-Westpreussen und Wartheland* 1939/40 (Frankfurt am Main, 1995).

Ringelblum, Emanuel, *Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emanuel Ringelblum* (New York, 1958 [1952]).

—, *Polish-Jewish Relations during the Second World War* (Ierusalim, 1974), 23–57.

Ristović, Milan, 'Yugoslav Jews Fleeing the Holocaust, 1941–1945', în John K. Roth şi Elisabeth Maxwell (ed.), *Remembering for the Future: The Holocaust in an Age of Genocide* (3 vol., Londra, 2001), I. 512–26.

Roberts, Geoffrey, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1945* (Londra, 2006).

Rohde, Horst, 'Hitler's First Blitzkrieg and Its Consequences for North-Eastern Europe', în *GSWW* II. 67–150.

Röhm, Eberhard, and Thierfelder, Jörg, *Juden, Christen, Deutsche 1933–1945* (3. vol. Stuttgart, 1990–98).

Röhr, Werner, 'Zum Zusammenhang von nazistischer Okkupationspolitik in Polen und dem Völkermord an den polnischen Juden', în idem *et. al.* (ed.) *Faschismus und Rassismus: Kontroversen um Ideologie und Opfer* (Berlin, 1992), 300–316.

—, 'Zur Wirtschaftspolitik der deutschen Okkupanten in Polen, 1939–1945', în Dietrich Eichholtz (ed.), *Krieg und Wirtschaft: Studien zur deutschen Wirtschaftsgeschichte 1939–1945* (Berlin, 1999).
Roland, Charles G., *Courage under Siege: Starvation, Diesease and Death in the Warsaw Ghetto* (New York, 1992).
Roloff, Stefan, 'Die Entstehung der Roten Kapelle und die Verzerrung ihrer Geschichte im Kalten Krieg', în Karl Heinz Roth şi Angelika Ebbinghaus (ed.) *Rote Kapellen – Schwarze Kapellen: Neue Sichtweisen auf den Widerstand gegen die NS-Diktatur 1938–1945* (Hamburg, 2004), 186–205.
Roseman, Mark, *The Past in Hiding* (Londra, 2000).
—, *The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration* (New York, 2002).
Rossino, Alexander B., 'Nisko – Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS', *VfZ* 40 (1992), 95–106.
—, 'Destructive Impulses: German Soldiers and the Conquest of Poland', *Holocaust and Genocide Studies*, 11 (1997), 351–65.
—, *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology and Atrocity* (Lawrence, Kans., 2003).
—, 'Polish „Neighbors" and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Bialystock District during the Opening Weeks of Operation Barbarossa', *Polin: Studies in Polish Jewry, 16* (2003), 431–52.
Rössler, Mechthild, and Schleiermacher, Sabine, *Der Generalplan Ost: Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik (Berlin, 1984).*
Rost, Karl Ludwig, *Sterilisation und Euthanasie im Film des Dritten Reiches: Nationalsozialistische Propaganda in ihrer Beziehung zu rassenhygienische Massnahmen des NS-Staates* (Berlin, 1984).
Roth, Karl Heinz, 'Strukturen, Paradigme und Mentalitäten in der luftfahrtmedizinischen Forschung des „Dritten Reichs": Der Weg ins Konzentrationslagers Dachau', 1999, *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts,* 15. (2000), 49–77.
—, Tödliche Höhen: 'Die Unterdruckkammer-Experimente im Konzentrationslager Dachau und ihre Bedeutung für die Luftfahrtmedizinische Forschung des „Dritten Reiches"', în Ebbinghaus şi Dörner (ed.), *Vernichten und Heilen,* 110–51.
—, and Götz Aly, 'Das „Gesetz über die Sterbehilfe bei unheilbaren Kranken": Protokolle der Diskussion über die Legalisierung der nationalsozialistischen Anstaltsmorde in den Jahren 1938–41', în Karl-Heinz Roth (ed.), *Erfassung zur Vernichtung: Von der Sozialhygiene zum Gesetz über Sterbehilfe* (Berlin, 1984) 101–79.

Rothkirchen, Livia, 'The Situation of the Jews in Slovakia between 1939 and 1945', *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, 7 (1998), 46–70.
Rozett, Robert, Jewish and Hungarian Armed Resistance in Hungary., *Yad Vashem Studies* 19 (1988), 269–88.
Rubinstein, William D., *The Myth of Rescue: Why Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis* (Londra, 1997).
Ruhm von Oppen, Beate (ed.), *Helmuth James von Mottke: Letters to Freya*, 1939–1945 (Londra, 1991).
Rupp, Leila J., *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda 1939–1945* (Princeton, N.J., 1978).
Rusinek, Bernd-A., *Gesellschaft in der Katastrophe: Terror, Illegalität, Widerstand – Köln 1944/45* (Essen, 1989).
Rüther, Martin (ed.), '*Zu Hattse könnten sie es nicht schöner haben!*' *Kinderlandverschickungaus Köln und Umgebung 1941–1945* (Köln, 2000).
Rutherford, Philip T., *Prelude to the Final Solution: The Nazi Program for Deporting Ethnic Poles, 1939–1941* (Lawrence, Kans., 1007).
Safrian, Hans, *Die Eichmann-Männer* (Viena, 1993).
—, 'Komplizen des Genozids: Zum Anteil der Heeresgruppe Süd an der Verfolgung und Ermordung der Juden in der Ukraine 1941', în Manoschek (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, 90–115.
Salewski, Michael, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945* (Frankfurt am Main, 1970).
Salisbury., Harrison E., *The 900 Days: The Siege of Leningrad* (Londra, 1969).
Sandkühler, Thomas, *Endlösung in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941–1944* (Bonn, 1996).
Satloff, Robert, *Among the Righteous: Lost Stories from the Holocaust's Long Reach into Arab Lands* (New York, 2006).
Schäfer, Harald, *Napola: Die letzten vier Jahre der Nationalpolitischen Erziehungsanstalt Oranienstein bei Dietz an der Lahn 1941–1945: Eine Erlebnis-Dokumentation* (Frankfurt am Main, 1997).
Scharf, Eginhard, '*Man machte mit uns, was man wollte*': *Ausländische Zwangsarbeiter in Ludwigshafen am Rhein 1939–1945* (Hamburg, 2004).
Scheffler, Wolfgang, 'The Forgotten Part of the „Final Solution": The Liquidation of the Ghettos', *Simon Wiesenthal Centre Annual*, 2 (1985), 31–51.
Schelach, Menachem, 'Sajmiste – An Extermination Camp in Serbia', *Holocaust and Genocide Studies*, 2 (1987), 243–60.
Schellenberg, Walter, *Invasion 1940: The Nazi Invasion Plan for Britain* (Londra, 2000).
—, *The Memoirs of Hitler's Spymaster* (Londra, 2006 [1956]).
Schenk, Dieter, *Hitlers Mann in Danzig: Gauleiter Forster und die NS-Verbrechen in Danzig-Westpreussen* (Bonn, 2000).

Schepping, Wilhelm, 'Zeitgeschichte im Spiegel eines Liedes', în Günter Noll şi Marianne Bröcker (ed.), *Musikalische Volkskunde aktuell* (Bonn, 1984), 435–64.
Scheuer, Alois (ed.), *Briefe aus Russland: Feldpostbriefe des Gefreiten Alois Scheuer 1941–1945* (St Ingbert, 2000).
Scheurig, Bodo, *Henning von Tresckow: Ein Preusse gegen Hitler* (Frankfurt am Main, 1987).
Schlabrendorff, Fabian von, *Revolt against Hitler: The Personal Account of Fabian von Schlabrendorff* (Londra, 1948).
Schmaltz, Florian, *Kampfstoff-Forschung im Nationalsozialismus: Zur Kooperation von Katser-Wilhelm-Instituten, Militär und Industrie* (Göttingen, 2005).
—, 'Neurosciences and Research on Chemical Weapons of Mass Destruction in Nazi Germany', *Journal of the History of Neurosciences*, 15 (2006), 186–209.
Schmidt, Matthias, *Albert Speer: Das Ende eines Mythos: Speers wahre Rolle im Dritten Reich* (Bern, 1982).
Schmidt, Rainer F., 'Der Hess-Flug und das Kabinett Churchill', VfZ 42 (1994), 1–38.
Schmidt, Ulf., 'Reassessing the Beginning of the „Euthanasia" Programme', *German History*, 17 (1999) 543–50.
—, *Karl Brandt: The Nazi Doctor: Medicine and Power in the Third Reich* (Londra, 2007).
Schmidt, Uta C, 'Radioaneignung', în Inge Marssolek şi Adelheid von Saldern (ed.), *Zuhören und Gehörtwerden* (2 vol., Tübingen, 1998), I: *Radio im Nationalsozialismus: Zwischen Lenkung und Ablenkung*, 243–360.
Schmuhl, Hans-Walter, *Rassenhygiene. Nationalsozialismus, Euthansie: Von der Verhütung zur Vernichtung lebensunwerten Lebens. 1890–1945* (Göttingen, 1987).
—, 'Die Patientenmorde', în Ebbinghaus şi Dörner (ed.), *Vernichten und Heilen*, 295–328.
—(ed.), *Rassenforschung an Kaiser-Wilhelm-Instituten vor und nach 1933* (Göttingen, 2003).
Schnell, Ralf, *Literarische innere Emigration 1933–1945* (Stuttgart, 1976).
Schreiber, Gerhard, 'Germany, Italy, and South-east Europe: From Political and Economic Hegemony to Military Aggression', în *GSWW* III, 305–448.
Schubert, Günter, *Das Unternehmen 'Bromberger Blutssonntag': Tod einer Legende* (Köln, 1989).
Schulte, Jan-Erik, 'Zwangsarbeit für die SS: Juden in der Ostindustrie GmbH', în Frei et. al. (ed.), *Ausbeutung*, 43–74.
—, *Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS: Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt 1933–1945* (Paderborn, 2001).

—, 'Das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt und die Expansion des KZ-Systems', în Benz şi Distel (ed.), *Der Ort des Terrors*, I, 141–55.
Schulte, Theo J., *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Oxford, 1989).
Schulze, Winfried, şi Oexle, Otto (ed.) *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1999).
Schwab, Gerald, *The Day the Holocaust Began: The Odyssey of Herschey Grynszpan* (New York, 1990).
Schwarz, Erika, *Tagesordnung: Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942* (Berlin, 1992).
Schwendemann, Heinrich, *Die wirtschaftliche Zusammenarbeit zwischen dem Deutschen Reich und der Sowjetunion von 1939 bis 1941: Alternative zu Hitlers Ostprogramm?* (Berlin, 1993).
—, '„Deutsche Menschen vor der Vernichtung durch den Bolschewismus zu retten": Das Programm der Regierung Dönitz und der Beginn einer Legendenbildung', în Bernd-A. Rusinek (ed.), *Kriegsende 1945: Verbrechen, Katastrophen, Befreiungen in nationaler und internationaler Perspektive* (Göttingen, 2004), 9–33.
Sebag-Montefiori, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar* (Londra, 2003).
Sebastian, Mihail, '*Voller Entsetzen aber nicht verzweifelt*': *Tagebücher 1935–1944* (ed. Edward Kanterian, Berlin 2005).
Segeberg, Harro (ed.), *Mediale Mobilmachung, I: Das Dritte Reich und der Film* (München, 2004).
Seidler, Franz, '*Deutscher Volkssturm*': *Der letzte Aufgebot 1944/45* (München, 1989).
Semmens, Kristin, *Seeing Hitler's Germany: Tourism in the Third Reich* (Londra, 2005).
Seraphim, Hans-Günter (ed.), *Das Politische Tagebuch Alfred Rosenbergs aus den Jahren 1934/35 und 1939/40* (München, 1964).
Sereny, Gitta, *Into that Darkness: An Examination of Conscience* (Londra, 1977 [1974]).
—, *Albert Speer: His Battle with Truth* (Londra, 1995).
Service, Robert, *Stalin: A Biography* (Londra, 2004).
Shapiro, Paul A., 'The Jews of Chisinau (Khisinev): Romanian Reoccupation, Ghettoization, Deportation', în Braham (ed.), *The Destruction of Romanian and Ukrainian Jews* 135–94.
Shephard, Ben, *After Daybreak: The Liberation of Belsen 1945* (Londra, 2005).
Shils, Edward A., şi Janowitz, Morris, Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II, *Public Opinion Quarterly*, 12 (1948), 280–315.
Shirakawa, Sam H., *The Devil's Music Master: The Controversial Life and Career of Wilhelm Furtwängler* (New York, 1992).

Shirer, William L, *Berlin Diary* (Londra, 1970 [1941]).
Siegel, Tilla, *Leistung und Lohn in der nationalsozialistischen 'Ordnung der Arbeit'* (Opladen, 1989).
Siegfried, Klaus-Georg, *Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939–1945* (Frankfurt am Main, 1988).
Sierakowiak, Dawid, *The Diary of Dawid Sierakowiak* (ed. Alan Adelson, Londra, 1996).
Slesina, Horst, *Soldaten gegen Tod und Teufcl: Unser Kampf in der Sowjetunion: Eine soldatische Deutung* (Düsseldorf, 1942).
Smelser, Ronald M., and Zhelmann, Rainer (ed.), *The Nazi Elite* (Basingstoke, 1993 [1989]).
Smith, Denis Mack, *Mussolini* (Londra, 1987 [1981]).
—, *Modern Italy: A Political History* (Londra, 1997 [1959]).
Snowden, Frank, 'Latina Province 1944–1950', *Journal of Contemporary History*, 43/3 (2008), 509–76.
Sollbach, Gerhard E. (ed.), *Dortmund: Bombenkrieg und Nachkriegsalltag 1939–1945* (Hagen, 1996).
Solmitz, Luise, *Tagebuch* (Staatsarchiv der Freien- und Hansestadt Hamburg, 622–I, 111511–13: Familie Solmitz; transcripts in Forschungsstelle für Zeitgeschichte, Hamburg).
Spector, Shmuel, *The Holocaust of Volhynian Jews: 1941–1944* (Ierusalim, 1990).
Speer, Albert, *Inside the Third Reich: Memoirs* (Londra, 1975 [1970]).
—, *Spandau: The Secret Diaries* (Londra, 1976 [1975]).
Spoerer, Mark, *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945* (Stuttgart, 2001).
—, 'Die soziale Differenzierung der ausländischen Zivilarbeiter, Kriegsgefangenen und Häftlinge im Deutschen Reich', în *DRZW* LX/IL 485–576.
Spotts, Frederic, *Hitler and the Power of Aesthetics* (Londra, 2002).
Stadtarchiv München (ed.), '...*verzogen, unbekannt wohin*': *Die erste Deportation von Münchner Juden im November 1941* (Zürich, 2000).
Stafford, David, *Endgame* 1945: *Victory, Retribution, Liberation* (Londra, 2007).
Stahr, Gerhard, *Volksgemeinschaft vor der Leinwand? Der nationalsozialistische Film und sein Publikum* (Berlin, 2001).
Stefanski, Valentina Maria, *Zwangsarbeit in Leverkusen: Polnische Jugendliche im I. G. Farbenwerk* (Osnabrück, 2000).
Stegemann, Bernd, 'Hitlers Kriegszeiele im ersten Kriegsjahr 1939/40: Ein Beitrag zur Quellenkritik', *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 27 (1980), 93–105.
—, 'The Italo-German Conduct of War in the Mediterranean and North Africa', în *GSWW* m. 643–754.

—, 'Operation Weserübung', în *GS WW* II. 206–19.
Stein, Henry, 'Funktionswandel des Konzentrationslagers Buchenwald im Spiegel der Lagerstatistiken', în Herbert *et al.* (ed.) *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, I. 167–92.
Steinbacher, Sybille, *'Musterstadt' Auschwitz: Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien* (München, 2000).
—, *Auschwitz: A History* (Londra, 2005 [2004]).
Steinberg, Jonathan, *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941–1943* (Londra, 1991).
—, *The Deutsche Bank and Its Gold Transactions during the Second World War* (München, 1999).
Steinberg, Maxime, *La Persécution des juifs en Belgique (1940–1945)* (Brussels, 2004).
Steinen, Marlis, *Capitulation 1945: A Story of the Dönitz Regime* (Londra, 1969).
—, 'Stalingrad und die deutsche Gesellschaft', în Förster (ed.), *Stalingrad*, 171–88.
Steinhilfer, Ulrich, and Osborne, Peter, *Spitfire on My Tail: A View from the Other Side* (Bromley, 1989).
Stephenson, Jill, *Hitler's Home Front: Württemberg under the Nazis* (Londra, 2006).
Steur, Claudia, *Theodor Dannecker: Ein Funktionär der 'Endlösung'* (Essen, 1997).
Stibbe, Matthew, *Women in the Third Reich* (Londra, 2003).
St John, Robert, *Foreign Correspondent* (Londra, 1960), 180.
Stoltzfus, Nathan, *Resistance of the Heart: Intermarriage and the Rosenstrasse Portest in Nazi Germany* (New York, 1996).
Streim, Alfred, 'Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen', în Eberhard Jäckel şi Jürgen Rohwer (ed.) *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlussbildung und Verwirklichung* (Stuttgart, 1985).
Streit, Christian, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945* (Stuttgart, 1978).
—, 'The Fate of the Soviet Prisoners of War', în Michael Berenbaum (ed.), *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (Londra, 1990), 142–9.
Stroop, Jürgen, *The Stroop Report: The Jewish Quarter of Warsaw Is No More* (Londra, 1980 [1960]).
Stumpf, Reinhard, *Die Wehrmacht-Elite: Rang- und Herkunftsstruktur der deutschen Generale und Admirale 1933–1945* (Boppard, 1982).

—, 'The War in the Mediterranean Area, 1942–1943: Operations in North Africa and the Central Mediterranean', în *GSWW* VI, 631–840.
Stunkard, Horace W., 'Erich Martini (1880–1960)', Journal of Parasitology, 147 (1961), 909–10.
Stützel, Rudolf, *Feldpost: Briefe und Aufzeichnungen eines 17jährigen 1940–1945* (Hamburg, 2005), 54–6.
Süss, Dietmar (ed.), *Deutschland im Luftkrieg: Geschichte und Erinnerung* (München, 2007).
—, 'Nationalsozialistische Deutungen des Luftkrieges', în idem (ed.) *Deutschland im Luftkrieg*, 99–110.
Sword, Keith, 'Poland', în Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 695–705.
Szarota, Tomasz, 'Poland and Poles in German Eyes during World War II', *Polisch Western Affairs*, 19 (1978), 229–54.
—, *Warschau unter dem Hakenkreuz: Leben und Alltag im besetzten Warschau I. 10. 1939 bis 31. 7. 1944* (Paderborn, 1985 [1973]).
Szobar, Patricia, 'Telling Sexual Stories in the Nazi Court of Law: Race Defilement in Germany 1933–1945', *Journal of the History of Sexuality*, II (2002), 131–63.
Szodrzynski, Joachim, 'Die „Heimatfront" zwischen Stalingrad und Kriegsende', în Forschungsstelle für Zeitgeschichte in Hamburg (ed), Hamburg, 633–86.
Szpilman, Wladyslaw, *The Pianist: The Extraordinary True Story of One Man's Survival in Warsaw, 1939–1945* (Londra, 2002 [1999]).
Tampke, Jürgen, *Czech-German Relation and the Politics of Central Europe from Bohemia to the EU* (Londra, 2003).
Taylor, Frederick, *Dresden: Tuesday 13 February 1945* (Londra, 2004).
Taylor, Telford, *The Anatomy of the Nuremberg Trials* (Londra, 1993).
Tec, Nechama, *Ich wollte retten: Die unglaubliche Geschichte der Bielski Partisanen 1942–1944* (Berlin, 2002).
Tenfelde, Klaus, 'Proletarische Provinz: Radikalisierung und Widerstand in Prenzberg/Oberbayern 1900 bis 1945', în Broszat *et al. (ed.) Bayern*, IV, 1–382.
Thacker, Toby, *Music after Hitler, 1945–1955* (Londra, 2007).
Thamm, Gerhardt B., Boy *Soldier: A German Teenager at the Nazi Twilight* (Jefferson, N.C., 2000).
Theilen, Fritz, *Edelweisspiraten* (Frankfurt am Main, 1984).
Tholander, Christa, *Fremdarbeiter 1939 bis 1945: Ausländische Arbeitskräfte in der Zeppelin-Stadt Friedrichshafen* (Essen, 2001).
Thom, Achim, and Caregorodcev, Ghenadÿ (ed.) *Medizin unterm Hakenkreuz* (Berlin, 1989).

Thomas, Charles S., *The German Navy in the Nazi Era* (Londra, 1990).
Thompson, Edward P., *Beyond the Frontier: The Politics of a Failed Mission: Bulgaria 1944)* (Woodbridge, 1997).
Todorov, Tzvetan, *The Fragility of Goodness: Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust* (Londra, 1999).
Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia,* 1941–1945: *Occupation and Collaboration* (Stanford, Calif., 2001).
Tooze, Adam, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy* (Londra, 2006).
Tory, Avraham, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (Cambridge, 1990).
Trevor-Roper, Hugh R., *The Last Days of Hitler* (Londra, 1962 [1947]).
—, 'The Mind of Adolf Hitler', în Hitler, *Hitler's Table Talk,* VII-XXXV.
Tröger, Annemarie, 'Die Frau im wesensgemässen Einsatz', în Frauengruppe Faschismusforschung (ed.), *Mutterkreuz und Arbeitsbuch: Zur Geschichte der Frauen in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus* (Frankfurt am Main, 1981), 246–72.
Trotha, Klaus von, '„Ran, Angreifen, Versenken!" Aus dem Tagebuch eines U-Boots Kapitäns', în Georg von Hase (ed.), *Die Kriegsmarine im Kampf um den Atlantik: Erlebnisberichte von Mitkämpfern* (Leipzig, 1942), 40–69.
Trunk, Isaiah, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation* (New York, 1972).
—, *Lodz Ghetto: A History* (Bloomington, Ind., 2006 [1962]).
Tins, Armin, '*...vom Leid erlösen*': *Zur Geschichte der nationalsozialistischen 'Euthanasie'-Verbrechen: Texte und Materialien für Unterricht und Studium* (Frankfurt am Main, 1995).
Tuchel, Johannes (ed.), *Kein Recht auf Leben: Beiträge und Dokumente vir Entrechtung und Vernichtung lebensunwerten Lebens im Nationalsozialismus* (Berlin, 1984).
Udke, Gerwin (ed.), '*Schreib so oft Du kannst*': *Feldpostbriefe des Lehrers Gerhard Udke, 1940–1944* (Berlin, 2002).
Ueberschär, Gerd R., *Hitler und Finnland* 1938–1941 I (Wiesbaden, 1978).
—, *Freiburg im Luftkrieg 1939–1945* (Freiburg, 1990).
—, *Für ein anderes Deutschland: Der deutsche Widerstand gegen den NS-Staat 1933–1945* (Frankfurt am Main, 2006).
—, and Vogel, Winfried, *Dienen und Verdienen: Hitlers Geschenke an seine Eliten* (Frankfurt am Main, 2000 (1999]).
Umbreit, Hans, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/39: Die militärische Besetzung der Tschechoslowakei und Polens* (Stuttgart, 1977).
—, 'Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft', în *DRZW* V/L 3–345.
—, 'The Battle for Hegemony in Western Europe', în *GSWW* II. 227–326.

—, 'Das unbewältigte Problem: Der Partisanenkrieg im Rücken der Ostfront', în Förster *(ed.), Stalingrad*, 130–49.
Upton, Anthony F., *Finland 1939–40* (Londra, 1974).
Vassiltchikov, Marie, *The Berlin Diaries 1940–194$ of Marie 'Missie' Vassiltchikov 1940–1945* (Londra, 1987 [1985]).
Vinen, Richard, *The Unfree French: Life under the Occupation* (Londra, 2006).
Vogel, Detlef, 'German Intervention in the Balkans', în *GSWW* III. 451–555.
—, 'German and Allied Conduct of the War in the West', în *GSWW* VII. 459–702.
Vogel, Johann Peter, *Hans Pfitzner: Leben, Werke, Dokumente* (Berlin, 1999).
Vollnhals, Clemens, *Entnazifizierung: Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen 1945–1949* (München, 1991).
Volovici, Leon, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s* (Oxford, 1991).
Vorländer, Herwart, *Die NSV: Darstellung und Dokumentation einer nationalsozialistischen Organisation* (Boppard, 1988).
Vrba, Rudolf, 'Die missachtete Warnung: Betrachtungen über den Auschwitz-Bericht von 1944', *VfZ* 44 (1996), 1–24.
Wachsmann, Nikolaus, *Hitler's Prisons: Legal Terror in Nazi Germany* (Londra, 2004).
Wagner, Bernd C, *IG-Auschwitz: Zwangsarbeit und Vernichtung von Häftlingen des Lagers Monowitz 1941–1945* (München, 2000).
Wagner, Jens Christian, 'Noch einmal: Arbeit und Vernichtung: Häftlingseinsatz im KL Mittelbau-Dora 1943–1945', în Frei *et. al.* (ed.) *Ausbeutung*, 11–42.
Wagner, Patrick, 'Das Gesetz über die Behandlung Gemeinschaftsfremder: Die Kriminalpolizei und die „Vernichtung des Verbrechertums"', în Götz Aly (ed.) *Feinderklärung und Prävention: Kriminalbiologie: Zigeunerforschung und Asozialenpolitik* (Berlin, 1988), 75–100.
Wagner-Kyora, Georg, '„Menschenführung" und Rüstungsunternehmen der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft', în *DRZW* IX/II. 383–476.
Watbel, Wilhelm J., *Schatten am Hohentwiel: Zwangsarbeiter und Kriegsgefangene in Singen* (Konstanz, 1997 [1995]).
Walb, Lore, *Ich, die Alte – ich, die Junge: Konfrontation mit meinen Tagebüchern 1933–1945* (Berlin, 1997).
Walker, Mark, *German National Socialism and the Quest for Nuclear Power 1939–1949* (Cambridge, 1989).
Wallach, Jehuda L., *The Dogma of the Battle of Anihilation: The Theories of Clausewitz and Schlieffen and their Impact on the German Conduct of two World Wars* (Westport, Conn., 1986).
Walz, Loretta, 'Gespräche mit Stanislawa Bafia, Wladyslawa Marczewska und Maria Plater über die medizinischen Versuche in Ravensbrück', în Ebbinghaus şi Dörner (ed.) *Vernichten und Heilen*, 241–72.

Warmbrunn, Werner, *The Dutch under German Occupation 1940–45* (Londra, 1963).
Wasserstein, Bernard, *Britain and the Jews of Europe, 1939–1945* (Londra, 1979).
Watts, Larry, *Romanian Cassandra: Ion Antonescu and the Struggle for Reform, 1916–1941* (Boulder, Colo., 1993).
Webster, Charles, and Frankland, Noble, *The Strategic Air Offensive against Germany, 1939–1945* (4 vol., Londra, 1961).
Wegner, Bernd, *Hitlers politische Soldaten: Die Waffen-SS 1933–1945: Studien zu Leitbild, Struktur und Funktion einer nationalsozialistischen Elite* (Paderborn, 1982).
—, 'Vom Lebensraum zum Todesraum: Deutschlands Kriegführung zwischen Moskau und Stalingrad', în Förster (ed.), *Stalingrad*, 17–38.
—, 'Die Aporie des Krieges', în *DRZW* VII, 211–76.
—, 'Von Stalingrad nach Kursk', în *DRZW* VII, 3–82.
—, 'The War against the Soviet Union, 1942–1943', în *GSWW* VI, 843–1230.
Weinberg, Gerhard L., 'Hitler and England, 1933–1945: Pretense and Reality', *German Studies Review*, 8 (1988), 299–309.
—, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, 2005 [1994]).
Weindling, Paul, *Health, Race and German Politics between National Unification and Nazism 1810–1945* (Cambridge, 1989).
—, *Epidemics and Genocide in Eastern Europe, 1890–1945* (Oxford, 2000).
Weiss, Aharon, 'Jewish Leadership in Occupied Poland: Postures and Attitudes', Yad Vashem *Studies*, 12 (1977), 335–65.
Weitz, Birgit, 'Der Einsatz von KZ-Häftlingen und jüdischen Zwangsarbeitern bei der Daimler Benz AG (1941–1945): Ein Überblick', în Kaienburg' (ed.), *Konzentrationslager*, 169–95.
Welch, David, *Propaganda and the German Cinema 1933–1945* (Oxford, 1983).
—, *The Third Reich: Politics and Propaganda* (Londra, 2002 [1993]).
—, 'Nazi Propaganda and the *Volksgemeinschaft*: Constructing a People's Community', *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), 213–38.
Werther, Thomas, 'Menschenversuche in der Fleckfieberforschung', în Ebbinghaus şi Dörner (ed.), *Vernichten und Heilen*, 152–73.
Wette, Wolfram, 'Das Massensterben als „Heldenepos“: Stalingrad in der NS-Propaganda', în Wette şi Ueberschär (ed.), *Stalingrad*, 43–60.
—, '„Rassenfeind“: Antisemitismus und Antislawismus in der Wehrmachtspropaganda', în Manoschek (ed.), *Die Wehrmacht im Rassenkrieg*, 55–73.
—, and Ueberschär, Gerd R. (ed.), *Stalingrad: Mythos und Wirklichkeit einer Schlacht* (Frankfurt am Main, 1992).

Wetzel, Juliane, 'Auswanderung aus Deutschland', în Benz (ed.), *Die Juden,* 413–98.
Whiting, Charles, *Heydrich: Henchman of Death* (Londra, 1999).
Wienecke, Annette, *'Besondere Vorkommnisse nicht bekannt': Zwangsarbeit in unterirdischen Rüstungsbetrieben: Wie ein Heidedorf kriegswichtig wurde* (Bonn, 1996).
Wighton, Charles, *Heydrich: Hitler's Most Evil Henchman* (Londra, 1962).
Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002).
—, 'Alys Volksstaat: Hybris und Simplizität einer Wissenschaft', *Sozial Geschichte,* 20 (2005), 91–7.
Wilhelm, Hans-Heinrich, 'Hitlers Ansprache vor Generalen und Offizieren am 26 Mai 1944', *Militärgeschichtliche Mitteilungen,* 2 (1976), 123–70.
Winau, Rolf, 'Medizinische Experimente in den Konzentrationslagern', în Benz and Distel(ed.), *Der Ort des Terrors,* I. 165–78.
Winkler, Dörte, *Frauenarbeit im Dritten Reich* (Hamburg, 1977).
—, 'Frauenarbeit versus Frauenideologie: Probleme der weiblichen Erwerbstätigkeit in Deutschland, 1930–1945', *Archiv für Sozialgeschichte,* 17 (1977), 99–126.
Wirrer, Bärbel (ed.), *Ich glaube an den Führer: Eine Dokumentation zur Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland* 1942–1945 (Bielefeld, 2003).
Wistrich, Robert S., 'The Vatican Documents and the Holocaust: A Personal Report', *Polin: Studies in Polish Jewry,* 15 (2002), 413–43.
Witte, Peter, and Tyas, Stephen, 'A New Document on the Deportation and Murder of Jews during „Einsatz Reinhard" 1942', *Holocaust and Genocide Studies,* 15 (2001), 468–86.
Witte, Peter, *et al.* (ed.), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42* (Hamburg, 1999).
Wixforth, Harald, *Die Expansion der Dresdner Bank in Europa* (München, 2006).
Wöhlert, Meike, *Der politische Witz in der NS-Zeit am Beispiel ausgesuchten SD-Berichte und Gestapo-Akten* (Frankfurt am Main, 1997).
Wolff-Mönckeberg, Mathilde, *On the Other Side: To My Children from Germany 1940–1945* (Londra, 1982 [1979]).
Wolters, Rita, *Verrat für die Volksgemeinschaft: Denunziantinnen im Dritten Reich* (Pfaffenweiler, 1996).
Wright, Patrick, *Tank: The Progress of a Monstrous War Machine* (Londra, 2000).
—, *Iron Curtain: From Stage to Cold War* (Londra, 2007).
Wrobel, Hans (ed.), *Strafjustiz im totalen Krieg: Aus den Akten des Sondergerichts Bremen 1940 bis 1945* (Bremen, 1991).

Wulf, Joseph, *Literatur und Dichtung im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1963).
—, *Presse und Funk im Dritten Reich: Eine Dokumentation* (Gütersloh, 1964).
Wurm, Theophil, *Aus meinem Leben* (Stuttgart, 1953).
Yahil, Leni, *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy* (Philadelphia, Pa., 1969).
Zamecnik, Stanislav, *Das war Dachau* (Frankfurt am Main, 2007 [2002]).
Zawodny, Janusz K., *Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre* (Londra, 1971).
Ziemke, Earl F., *Moscow to Stalingrad* (Washington, D.C., 1968).
—, 'Moscow, Battle for', în Dear (ed.), *The Oxford Companion to World War II*, 593–5.
Zilbert, Edward R., *Albert Speer and the Nazi Ministry of Arms: Economic Institutions and Industrial Production in the German War Economy* (Londra, 1981).
Zimmermann, John, 'Die deutsche militärische Kriegsführung im Western 1944/45', în *DRZW* X/I. 277–489.
Zimmermann, Michael, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische 'Lösung der Zigeunerfrage'* (Hamburg, 1996).
—, 'Die nationalsozialistische Zigeunerverfolgung, das System der Konzentrationslager und das Zigeunerlager in Auschwitz-Birkenau', în Herbert et. al. (ed.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager*, II. 887–910.
Zuccotti, Susan, *The Italians and the Holocaust, Persecution, Rescue and Survival* (Londra, 1987).
—, *The Holocaust, the French, and the Jews* (New York, 1993).
—, *Under His Very Windows: The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, Conn., 2000).

Indice

A

B

C

D

E

F

G

H

I

Î

J

K

N

O

P